De Gids

Everhardus Johannes Potgieter, Johan ...

Digitized by Google

1837
ARTES VERITAS SCIENTIA
LIBRARY OF THE
UNIVERSITY OF MICHIGAN
TUEBOR
SI QUAERIS PENINSULAM AMOENAM
CIRCUMSPICE

Digitized by Google

DE GIDS.

I.

DE GIDS.

VIJFTIGSTE JAARGANG.

Vierde Serie.

VIERDE JAARGANG.

1886.

ONDER REDACTIE VAN

W. H. DE BEAUFORT, CH. BOISSEVAIN, J. T. BUIJS, J. N. VAN HALL
C. HONIGH, J. H. HOOIJER, H. P. G. QUACK, J. A. SILLEM
en W. VAN DER VLUGT.

EERSTE DEEL.

AMSTERDAM,
P. N. VAN KAMPEN & ZOON.
1886.

GEDRUKT BIJ ROELOFFZEN & HÜBNER.

INHOUD.

JANUARI.

FEBRUARI.

MAART.

MOLIÈRE EN DE MOLIÉRISTEN.

I

Molière's werken boeien en bekoren ons in hooger mate dan zijne levensgeschiedenis. Zelfs de vraag welk oordeel wij ons over zijn persoonlijk karakter te vormen hebben, boezemt ons maar eene getemperde belangstelling in.

Molière's werken! Die tien of twaalf beroemde blijspelen, tweehonderd jaren oud en, door gestadig herdrukken in den aangenamen grondtekst, door gestadig overzetten in alle talen, langzamerhand een gemeenschappelijk geestelijk eigendom der beschaafde wereld geworden, — wie onzer erkent niet dat die spelen, ook zonder dat wij er weet van hebben, of ons herinneren kunnen van wanneer de invloed strikt genomen dagteekent, dat die spelen van zeer nabij den inhoud van ons binnenste bepalen?

Hetgeen Molière belachelijk, hetgeen Molière eerwaardig of ernstig vindt, op onze beurt vinden wij het ernstig of belachelijk, degelijk of wuft, ingetogen of dartel en lichtzinnig, betamelijk of onbetamelijk. En er is niets wat in zulke mate ons zedelijk wezen beheerscht, als het gevoel van hetgeen betaamt en niet betaamt.

Ook wanneer Molière toestanden schildert die wij anders zouden wenschen, of uitdrukkingen bezigt die ons kwetsen, ook dan nog erkennen wij zijne heerschappij over ons gemoed. Andere tijden, denken wij, andere zeden en eene andere taal. Tot de hoofdzaak doet het niet af. Wij erkennen hem voor den populairsten moralist dien sedert den val van het romeinsche rijk Europa voortgebracht heeft.

Moge deze hulde den lezer verzoenen, zoo ik onmiddellijk daarna met mijzelf in tegenspraak schijn te komen en, ondanks hetgeen ik over het ondergeschikt belang van Molière's persoon en bijzonder leven zeide, aandacht vraag voor den arbeid van sommige zijner jongste levensbeschrijvers in Frankrijk.

Fransche filologen en geschiedvorschers van naam achten het tegenwoordig niet beneden zich aan dit onderwerp ernstige studiën te wijden. Uit de handen van het dilettantisme is het onderzoek in die der wetenschap overgegaan. Het nagaan van Molière's leven wordt allengs een wederopbouwen der fransche samenleving van zijn tijd uit echte bescheiden. Er openbaart zich eene belangstelling die onze waardeering vraagt, niet enkel om de piëteit van welke zij getuigt, maar ook om het uitmuntend voorbeeld dat zij geeft. Zoo veel kennis, zoo veel scherpzinnigheid, zulk een volharden in den dienst der waarheid en der openhartigheid, — inderdaad, deze fransche geleerden hebben het ver gebracht.

Met welgevallen herdenk ik op dit gebied den voortreffelijken Adolphe Régnier, verleden jaar gestorven, die, zoo hij indertijd den eed aan het Tweede Keizerrijk had willen afleggen, zich een grooten naam had kunnen maken als beoefenaar van het sanskriet. Maar hij bragt zijn leerstoel aan zijne overtuiging ten offer, en werd in den nederigen dienst van het huis Hachette en Cie uitgever der Grands Écrivains de la France [1]).

Van Régnier dagteekenen die kostelijke tekst-editiën van fransche klassieken der 17de eeuw (de reeks werd geopend door de brieven van mevrouw De Sévigné), waar men de methode der filologen, bij het uitgeven van schrijvers der oudheid, in al haar eerbied en hare gestrengheid op de nieuweren toegepast vindt. De ministers van Napoleon III hebben niet geweten welken dienst zij aan de fransche letteren bewezen, toen zij den indianist weerden die door het Instituut tweemalen werd voorgedragen als hoogleeraar aan het Collège de France.

In 1873 verscheen in de Grands Écrivains het eerste deel der komedien van Molière. Het was bewerkt door Eugène Despois, Régnier's waardigen medearbeider. Ook Despois, verbonden aan het Lycée Louis le Grand, weigerde den eed aan

---

[1]) Uit gehechtheid aan den graaf van Parijs, wiens gouverneur hij was, is Régnier van Februari 1848 tot December 1853 vrijwillig balling geweest.

het Tweede Keizerrijk, en werd eerst in 1871 door Jules Simon weder tot eene eervolle betrekking geroepen. Men moet het bejammeren dat hij zijne taak niet mogt voltooien. Toen in 1878 het vierde deel van Despois' Molière het licht zag, was de uitgever reeds overleden, maar niet zonder zichzelf een teeken gesticht te hebben. Zijne editie is eene onuitputtelijke mijn [1]).

Terwijl ik dit schrijf verschijnt het laatste deel, tweede druk, eener niet minder geleerde uitgaaf van Molière door Louis Moland. Ook zij is bewerkt overeenkomstig de grondslagen, gelegd door Régnier, en onderscheidt zich door eene nieuwe uit de bronnen bewerkte biografie. Eene wetenschappelijke tekstuitgaaf, gevolgd naar de beste oude drukken, zag onlangs het licht door de goede zorgen van den hoogleeraar Montaiglon, verbonden aan de École des Chartes. Populaire uitgaven volgen elkander schier zonder tusschenpoozen op. Het maandwerk *le Moliériste* houdt het publiek op de hoogte van al hetgeen Molière en de Molière-litteratuur betreft [2]).

De eerste ernstige proef eener samenhangende studie, zoowel de geschiedenis der werken als die van het leven omvattend, werd geleverd in 1825 door Jules Taschereau, naderhand directeur der Nationale Bibliotheek. Gœthe maakte kennis met deze eersteling en prees haar zeer. Maar zestig jaren zijn sedert voorbijgegaan, en ik verzeker u dat de moliéristen intusschen niet stilgezeten hebben [3]).

Sommige officiële bescheiden aangaande Molière's leven, door Taschereau aan het licht of voor het eerst ter kennis van het groote publiek gebracht [4]), zijn oorzaak geweest dat schrijvers der romantische, daarna der sociaal-demokratische school, zich van Molière meester gemaakt en beslag op hem gelegd hebben. Terecht beweerden zij dat zich te zijnen aanzien eene valsche overlevering gevormd had, — de overlevering van den clown,

---

[1]) In 1883 is van Despois' Molière het 8ste Deel verschenen, voortgezet door Paul Mesnard, die ten behoeve der Grands Écrivains ook den geheelen Racine bewerkte, 1865—1878. Acht deelen.

[2]) Redakteur van Le Moliériste, opgericht in 1879, is de heer Georges Monval. — Eene andere hoofdbron zijn de Bibliographie Moliéresque en de Iconographie Moliéresque van Paul Lacroix (le Bibliophile Jacob).

[3]) Van Taschereau's Histoire de la vie et des ouvrages de Molière bestaan vijf uitgaven. — Gœthe's gunstig oordeel over dit geschrift is te vinden in de Gesprekken met Eckermann.

[4]) Taschereau erkent zijne verplichtingen aan Beffara's Dissertation sur Molière 1821. — De archeoloog Beffara was kommissaris van politie.

die geen hooger doel heeft dan door grappen de schare te vermaken; van den zigeuner, die een ongebonden leven leidt; van den hoveling, die uit winstbejag de booze hartstochten van een koning vleit. Met minder recht stelden zij op den voorgrond dat Molière veeleer beschouwd moet worden als een heilige, martelaar van het genie, onbewust dienaar der volkszaak, voorlooper der maatschappelijke denkbeelden van onzen tijd.

Levendiger dan door iemand anders is deze opvatting uitgedrukt door George Sand in haar tooneelstuk *Molière*, een drama in vijf bedrijven, vertoond 10 Mei 1851 in het Théâtre de la Gaîté, toen een volksschouwburg [1]). Met opzet onthield George Sand haar stuk aan het aristokratisch en litterarisch Théâtre Français, waar het volk zich vreemdeling gevoelt. Molière, oordeelde zij, moest begrepen worden door de fransche schare. De schare moest in hem den Franschman bij uitnemendheid leeren eerbiedigen, den grooten lijder, wiens zwakheden zelf ons met des te meer liefde voor hem behooren te vervullen, omdat zij bewijzen dat niets menschelijks hem vreemd geweest is.

George Sand dweepte in die dagen met wijsgeerig-politieke dealen, en deze welgemeende maar zonderlinge Molière-verheerlijking was slechts één harer vele stokpaarden van toen. Niet tevreden dat haar drama vertoond en goed vertoond was (ofschoon met bekortingen), zond zij haar volledig handschrift afzonderlijk in het licht, en gaf in eene voorrede niet onduidelijk te verstaan dat zij Molière als eene soort van Messias beschouwd wilde hebben, een Man der Smarte [2]).

De openbare meening in Frankrijk, kan men zeggen, heeft na 1851 vele jaren op deze voorstelling geteerd; of, zoo niet op die apotheose zelf in al de scherpte harer lijnen en al den

---

[1]) Opgenomen in het 1ste Deel van George Sand's Théâtre Complet, 1866.

[2]) Slot van George Sand's overigens beminnelijke voorrede: „La pièce était faible de contexture et peu réparable de ce côté. Mais, ceci accordé, on trouvera peut-être quelque intérêt à la lecture. Du moins, ceux qui se sont attendris naïvement à voir souffrir un grand homme, ceux qui aiment le côté humain des caractères, le calice de l'homme divin et sa défaillance à la veille du sacrifice, les larmes de Jeanne d'Arc blessée et découragée, la faiblesse des forts, en un mot, cette faiblesse touchante qui les fait aimer de tous, parce qu'en ces moments-là tous les comprennent et les sentent vivre dans leur propre cœur, ceux-là, dis-je, liront avec bienveillance une étude plus développée et pardonneront ainsi à l'absence des qualités dramatiques."

gloed harer kleuren, dan toch op iets wat zekeren familietrek met haar vertoonde. Gelijk er in Engeland geruimen tijd een vlekkelooze Shakespeare bestaan heeft, zoo schonk in Frankrijk George Sand een vlekkeloozen Molière het aanzijn; en indien er thans ten opzichte van Molière reaktie valt waar te nemen, — hoewel het in den grond der zaak slechts de geschiedenis is welke tegen eene nieuwe legende in verzet komt, — dan doet men best daarbij aan de overdrijving der geniale vrouw te denken, die niet uitmuntte door historischen zin en nooit smaak vond in hetgeen men thans onder historische studiën verstaat.

Een der bekwaamste moliéristen van den nieuwen tijd, Jules Loiseleur, heeft over sommige duistere punten in het leven van Molière weinige jaren geleden een afzonderlijk boek geschreven, en is, in eene op zichzelf staande beschouwing over de jongste Molière-studiën van anderen, onlangs op dit onderwerp nog eens teruggekomen. Ik erken dat de onpartijdigheid van dezen onderzoeker mij toeschijnt vertrouwen in te boezemen, en verwijs gaarne mijne lezers, zoo zij een volledig onderricht verlangen, naar hem. Bij mij vinden zij slechts aanduidingen [1]).

In een opstel over Shakespeare vond ik weleer gelegenheid op het gevoelen van sommige duitsche uitgevers en kommentatoren te wijzen, — Delius, Bodenstedt, Gildemeister, — die de autobiografische opvatting van Shakespeare's sonnetten verwerpen omdat zij haar met Shakespeare's zedelijk karakter en dichterlijken rang niet rijmen kunnen. „Sie ist", zegt Otto Gildemeister van die overigens zoo natuurlijke en zoo aannemelijke verklaring, „sie ist gleichbedeutend mit der Behauptung, dass der grösste Dichter der schwächste, haltloseste Mensch gewesen sei."

De eene helft van Molière's kommentatoren en biografen stuit bij de andere helft op soortgelijke bezwaren. Molière heeft onder de mannen van het vak niet slechts zijne onderzoekers, maar ook zijne fanatieken. De laatsten gaan uit van het feit dat hij bij zijn leven door onwaardige mededingers, en kort na zijn dood door even onwaardige jongere tijdgenooten, schandelijk

---

[1]) Jules Loiseleur, Les points obscurs de la vie de Molière, 1877. — Dezelfde, Les nouvelles controverses sur Molière, 1885. In Le Temps van October en November. — De heer Loiseleur is stedelijk bibliothekaris van Orléans.

bezwaard is [1]). Aan den anderen kant wijzen zij op het onberispelijk en dikwijls verheven zedelijk karakter in zijne stukken. Hunne slotsom luidt dat niets van hetgeen te zijnen nadeele verhaald wordt geloof verdient. Toe te geven dat hem die of die fouten hebben aangekleefd, zeggen zij met andere woorden eene klasse van Shakespeare-vereerders na, zou gelijk staan met te beweren dat de edelste man, de bewonderenswaardigste menschenkenner, de handhaver der zuiverste moraal, bij meer dan één gelegenheid fierheid te kort gekomen is, en wij hem beurtelings verachtelijk en belachelijk moeten vinden.

Het goed recht van dergelijke beschouwingen mogen wij niet volstrekt betwisten, doch mogen het evenmin volstrekt erkennen.

Er is de onloochenbare samenhang van aard en werken bij denzelfden schrijver. Zuiver water welt noodzakelijk uit eene zuivere bron, of onderstelt althans, indien men daarbij aan een auteur denkt, het voorhanden zijn eener zeldzaam voortreffelijke inwendige filtreermachine. Een moralist, wiens zedeleer den toets van twee eeuwen heeft doorstaan, kan in het algemeen niet anders geweest zijn dan een zedelijk goed mensch.

Maar er is ook het aan geen wet gebonden genie. Alle beschavingsvolken hebben van tijd tot tijd, op onderscheiden gebied, het aanzijn gegeven aan sommige bevoorrechte personen. In het rijk der letteren worden door deze zondagskinderen sommige onderwerpen op éénmaal uitgeput en hun regel voor alle volgende geslachten vastgesteld. Voor discussie is deze gaaf niet vatbaar: men bezit haar of men bezit haar niet. Maakt zij den bezitter maar zelden gelukkiger, even zelden maakt zij hem zedelijk beter of burgerlijk braver. Men heeft haar vergeleken bij den voortgesleurden, op zijn paard gebonden Mazeppa, en zeker is dit een fraai beeld [2]). Doch, hoe men beproeve

[1]) Bij Molière's leven verscheen, in 1670 en 1672, het blijspel Élomire hypocondre ou les médecins vengés, door den zich noemenden Le Boulanger de Chalussay. Het stuk werd nooit vertoond. De naam van den hoofdpersoon, Élomire, is eene omzetting van Molière. — In 1688, vijftien jaren na Molière's dood, zag het licht: La fameuse Comédienne ou Histoire de la Guérin auparavant femme et veuve de Molière. Guérin is de naam van den acteur met wien Molière's jonge weduwe in 1677 hertrouwde. In 1877 is door Ch. L. Livet, moliérist van naam, eene nieuwe uitgaaf van La fameuse Comédienne bezorgd, met inleiding en noten. — Over de aantijgingen in beide geschriften spreek ik hierachter.

[2]) Een beroemd gedicht van Hugo, gelukkig vertaald door Ten Kate, heeft deze vergelijking gepopulariseerd.

haar te omschrijven of te bepalen, niet-verantwoordelijkheid is haar wezen. Terwijl zij den sterveling sterveling laat, hecht zij hem tegelijk iets goddelijks aan.

In elk geval, er is de iederen dag waarneembare tegenstrijdigheid van eigenschappen bij denzelfden persoon, — eenvoudigheid gepaard met slimheid, bezieling met berekening, schrielheid met gulheid, wreedheid met zachtheid of toegevendheid, zwakheid met kracht. Men moet niet vergen dat iemand, omdat hij een groot blijspeldichter is, een geestig berisper van het lachwekkende in anderen, daarom voor zich met zijn geheelen persoon en zijn geheele leven buiten de satire staan zal. Er zijn gebreken der menschelijke natuur in wier medeplichtigheid zelfs door de heiligen gedeeld wordt; hoeveel te meer door een man van de wereld dien in zijne jeugd het volgen van zijn hartstocht voor één vak, en van een geminacht vak, buiten de maatschappij heeft doen werpen een man, die slechts door eene gelukkige vereeniging van buitengewone gaven op later leeftijd er in is kunnen slagen weder een ordelijk lid der samenleving te worden.

II

Molière is betrekkelijk jong gestorven, één jaar jonger nog dan Shakespeare die nauwelijks de twee en vijftig haalde.

Het verbaast ons dat ook Molière, ofschoon weggenomen in een leeftijd waarop de geest in den regel eerst zijn vollen wasdom bereikt, reeds daarvóór zulk een groot aantal volmaakte werken heeft voortgebracht; werken die, van den dag hunner geboorte, het merk der onsterfelijkheid aan het voorhoofd droegen, en, om klassiek te worden, zich slechts behoefden toe te vertrouwen aan den tijd.

Tevens verheugt het ons om zijnentwil dat hij, even als Shakespeare, vóór zijn vroegen dood tot welvaart gekomen is, zij het ook dat de gelegenheid tot rusten (dit slag van menschen zijn eene soort van Wandelende Joden, en moeten altijd voort) hem ontbroken heeft. Shakespeare's geval leert dat zelfs het rusten op lauweren, voor zulke diepe en bewogen geesten, gewoonlijk maar kort duurt.

Het staat nagenoeg vast dat Molière's inkomsten in het jaar van zijn dood, 1673, naar de tegenwoordige waarde van het geld 100.000 franken bedroegen. Zijn bloeiende schouwburg

werd door Lodewijk XIV ruim gesubsidieerd, en hij had *vier* aandeelen in de winsten der exploitatie: één als directeur, één als auteur, één als tooneelist, één als echtgenoot zijner vrouw, aan het gezelschap verbonden als actrice [1]).

Drie vierde gedeelten dezer baten, wel is waar, nam hij met zich in het graf; maar zijn voorspoed had, sedert hij in 1658, zesendertig jaren oud, voor goed zich te Parijs was komen nederzetten, lang genoeg aangehouden om een man als hem, edelmoedig van aard maar een goed financier en het tegenovergestelde van een verkwister, van een burgerlijk bestaan te verzekeren.

Al behoefde hij zich niets te ontzeggen, groote verteringen maakte hij niet. Geen koets, geen paarden, zooals Rubens of Van Dyck. Zijn stadsverblijf was een gehuurd burgerhuis in de Rue Richelieu, dicht bij zijn schouwburg en bereikbaar per draagkoets. Gedurende de zomermaanden betrok hij in de laatste jaren van zijn leven een gehuurd appartement in een groot buitenverblijf te Auteuil, drie passen van Parijs, met vrije wandeling in den tuin of het park. Zijne vrouw had eene kamenier, hijzelf een knecht. Huis- en keukenwerk werd verricht door één meid, de uit alle litteratuurgeschiedenissen bekende La Forêt, die, toen de dood haar opgeroepen had, vervangen werd door eene La Forêt de Tweede.

Laat men het verschil van bedrijf buiten aanmerking; let men op het onderscheid van land en landaard en omgeving, dan was Molière's levenswijs ongeveer hetgeen in zijne goede dagen, vóór het heengaan van Saskia, Rembrand's levenswijs geweest kan zijn, — gelijk er in het algemeen, tusschen het eene en het andere genie, verwijderde punten van overeenkomst bestaan hebben. De sobere Molière, om zijn in zichzelf gekeerden en nadenkenden draai van geest door Boileau *le Contemplateur* bijgenaamd, doet somtijds aan den soberen en eenzelvigen Rembrand denken. Had deze den *Tartuffe* kunnen zien vertoonen, hij zou den modernen Farizeër treffend hebben weergegeven in een of ander fantasie-portret. Sommige van Molière's kluchten zelfs, het slot van *le Malade Imaginaire*, het slot van *Monsieur de Pourceaugnac*, zijn zoo grootsch van opvatting, dat men, wanneer

---

[1]) De tijdgenooten raamden Molière's inkomsten in zijn bloeitijd op 25.000 à 30.000 franken 's jaars. Om thans tot eene juiste voorstelling ten aanzien van deze en dergelijke cijfers te komen, doet men wél ze te vermenigvuldigen met vier.

zij goed gespeeld worden, er een deel van het fantastisch licht op meent te zien vallen aan hetwelk Rembrand zijn naam gegeven heeft.

Historische anecdoten staven Molière's gulheid. Een ieder kent de geschiedenis van den bedelaar wien hij bij vergissing een goudstuk gaf, en die, toen hij den gever op het buitensporige der aalmoes opmerkzaam maakte, tot loon zijner eerlijkheid een tweede goudstuk bekwam.

Even bekend is het geval van den bejaarden en behoeftigen acteur Mondorge. Met vier louis zou hij te helpen zijn, pleitte de jonge acteur Baron. Geef hem die uit mijn naam, zeide Molière, en voeg er uit den uwen deze twintig bij, want ik wil dat hij u dank wete voor den dienst dien ik hem bewijs. — Zoo bekwam Mondorge vierentwintig louis in plaats van vier, en daarenboven, ten einde voor het publiek weder voegzaam te kunnen optreden in het karakter van père-noble, een duren en bijna vonkelnieuwen geborduurden rok. Baron was lid van Molière's gezelschap, Mondorge lid van een ander [1]).

Echter kan men nooit weten of zulke bijzonderheden, al werden zij opgeteekend uit den mond van tijdgenooten, niet gedeeltelijk verzonnen of averechts versierd zijn.

Noch versierd noch verzonnen is het verhaal hoe Molière, weinige jaren vóór zijn dood, op kiesche wijs zijn vader bijstond. Het volgende is geput uit echte stukken, notariëele en andere akten, gevonden en uitgegeven door wijlen den heer Eudore Soulié [2]).

Een huis te Parijs, door Poquelin den Vader in 1638 gekocht en in 1643 betrokken, verkeerde omstreeks 1669 in zulk een bouwvalligen staat dat het voor eene som van 40.000 franken onzer tegenwoordige geldswaarde aan reparaties behoefde.

Op welke wijs Poquelin de Zoon er achter gekomen is dat het dak zijns vaders, toen een man van drieënzeventig of vier-

---

[1]) Deze en andere anecdoten worden aangetroffen in oude Levens van Molière: 1° door den acteur La Grange, die in 1682, met Vinot, de eerste volledige uitgaaf der Werken bezorgde, 2° door Le Gallois de Grimarest, 1705. Voltaire (1739), en die na hem gekomen zijn, hebben uit La Grange en Grimarest veel overgenomen.

[2]) Eudore Soulié, Recherches sur Molière et sa famille, 1863. — Régnier wendde zich indertijd tot Eudore Soulié als den aangewezen persoon om Molière te bewerken voor de reeks der Grands Écrivains. Soulié verontschuldigde zich, en Eugène Despois verving hem.

enzeventig jaren, boven het hoofd van den eigenaar dreigde in te storten, dit weet men niet recht, maar het kwam hem ter oore. De vader was braaf, een eerzaam stoffeerder en kamerbehanger, in het minst geen doorbrenger, maar een dier kleine industriëelen die het genie der zaken missen en wien bij het naderen van den ouden dag alles tegenloopt. Aan het hoofd eener achtbare maar uitgedroogde affaire was hij wezenlijk arm. Mogelijk bedroeg de waarde van zijn inboedel hoogstens 5000 franken. Kapitaal in portefeuille bezat hij niet. Waar zou hij de noodige 40.000 voor herstellingen vandaan gehaald hebben?

In gewone omstandigheden zou het natuurlijk geweest zijn zich te wenden tot zijn zoon Jean-Baptiste, die met zijne schouwburgdirectie zoo veel geld verdiende. Maar juist ten aanzien van dien zoon bestond er van vaderszijde een oude wrok. Vijfentwintig jaren was het geleden dat Jean-Baptiste, in plaats van naar de betrekking van advocaat te staan waarvoor men hem had doen grootbrengen, zijn moederlijk erfdeeltje opgeëischt had en komediant geworden was, reizend komediant! Nooit had de kamerbehanger dit leed kunnen verzetten [1]. Ofschoon hij in 1662 bij Jean-Baptiste's huwlijk als getuige stond, hij had zijn eerstgeborene feitelijk verstooten. Tot geen prijs zou hij voor zulk eene aanzienlijke som de verplichte hebben willen zijn van den uit het nest gevallene, dien hij met weemoedige verbittering in zijne schrifturen *monsieur Molière* noemde. In die twee woorden lag de geschiedenis van een teleurgesteld en onverzoend vaderhart.

De zoon was edelmoediger. Vastbesloten den grijsaard van dienst te zijn, nam hij een tusschenpersoon in den arm, een vriend, den wiskunstenaar en fysicus Jaques Rohault, en belas dezen, kwanswijs uit eigen fondsen de noodige gelden te verstrekken, op zulke wijs dat de borger noch bemerken zou van wien de 40.000 franken eigenlijk afkomstig waren, noch den indruk zou ontvangen niet met een man van zaken te doen te hebben [2]. Rohault zou op het te verbouwen perceel hypotheek vragen, dan wel de verbouwer moest aannemen tweeduizend

---

[1]) Over Molière's studeeren in de rechten, en over den vervallen staat van het fransche hooger onderwijs in die jaren, worden nieuwe bijzonderheden aangetroffen bij Loiseleur, Points Obscurs, 1ste Gedeelte, § VI vgg.

[2]) Jaques Rohault, 1620—1675, was een Cartesiaan van beteekenis. Zijn Traité de Physique (1671) gold langen tijd voor een klassiek werk.

franken 's jaars rente te voldoen, gelijkstaande met de gemiddelde huurwaarde.

In hetzelfde jaar dat deze schikking getroffen werd stierf Poquelin de Vader, zoodat hij van de heusche oogmerken van zijn zoon, nooit door hem vermoed, nagenoeg geen genot heeft gehad. Het huis, of de vaste rente van tweeduizend franken, werd mettertijd het eigendom van Molière's éénige dochter. Maar dit verkleint in het minst niet het edele der daad, terwijl het op nieuw ongezocht doet uitkomen dat hetgeen in dit tijdperk van zijn leven verhaald wordt omtrent Molière's welvaart, geen fabelen zijn.

Er moet bijgevoegd worden dat hij dien voorspoed, behalve aan de omstandigheden, grootendeels te danken heeft gehad aan het administratief talent der vrouw, zijne toekomstige schoonmoeder, die gedurende weinig minder dan dertig jaren kashouderes geweest is van het tooneelgezelschap welks directeur hij was.

Molière verstond de kunst aanhoudend nieuwe stukken te schrijven; het publiek te boeien door zijn vindingrijk vernuft; kameraden van beide seksen te vormen; zijne troep te disciplineeren; voor het verkrijgen van treffende tooneel-effecten op alles bedacht te zijn en van alles partij te trekken. Hij blonk niet minder uit als régisseur, dan als medevertooner en als schepper van typen of karakters.

Maar hetgeen hij nog leeren moest, en in den loop des tijds van Madeleine Béjart geleerd heeft, was te passen op de kleintjes, en niet enkel aan de artistieke maar ook aan de financiëele eischen zijner troep de onmisbare zorgen te wijden. Sommige fransche vrouwen zijn geboren handelaarsters, geboren industriëlen, geboren winkeljuffrouwen of modemaaksters. Madeleine Béjart was eene geboren tooneeldirectrice, en er kan niet aan getwijfeld worden dat tusschen Molière en haar van het begin af eene soort van compagnieschap bestaan heeft. *Hij* leverde kunst en opgang, *zij* droeg zorg dat de vette jaren niet verslonden werden door magere. Aan haar behoorde de eer dat de schepping van één dag duurzaamheid verkreeg [1]).

---

[1]) Beffara, Dissertation sur Molière, 1821: „Il y avait eu vraisemblablement entre Madeleine Béjart et Molière une association pour l'administration du spectacle; car on trouve sur le registre de La Grange, sous les dates des 20 juillet, 3 et 17 août 1659, des sommes payées pour vieilles décorations et frais, à mademoiselle Béjart et à Molière."

Van het bijzonder leven dezer vrouw valt zoo weinig goeds te zeggen, dat het niet meer dan billijk is aanteekening te houden van hare verdiensten in andere opz ichten.

Madeleine's parijsche jeugd is samengetroffen met eene dramatische opwekking in Frankrijk die niet tot Parijs beperkt bleef.

Toen Molière en zij in 1647 de stoute schoenen aantrokken en er besloten werd met hun *Illustre Théâtre* (dien wijdluftigen naam droeg aanvankelijk het nog onberoemd gezelschap) eene rondreis in de provincien te gaan ondernemen, toen hadden zij de mededinging te trotseeren en te overwinnen van twaalf of vijftien andere troepen, afkomstig uit de verschillende voorname steden en altegader tuk op denzelfden buit. En nog laat ik de italiaansche concurrenten, insgelijks vereenigd in troepen en voorstellingen gevend in het italiaansch, buiten rekening [1]).

De toen heerschende minder sterke centralisatie liet aan het leven in de provincie meer ruimte van beweging dan tegenwoordig. De belangstelling, verdeeld over een grooter aantal punten, was algemeener. De provinciale gouverneurs, waaronder leden der koninklijke familie, — gelijk de prins de Conti wiens oudere medeleerling Molière weleer geweest was op de jezuieteschool te Parijs en dien men naderhand als zijn vroegsten openbaren beschermer vermeld vindt [2]), — de provinciale gouverneurs hielden er ieder eene kleine hofhouding op na, en bij de feesten ter gelegenheid dat in hunne commandementen voor korter of langer de Provinciale Staten vergaderden, mochten tooneelvoorstellingen niet ontbreken. De koningen zelf gaven het voorbeeld. Vertrokken zij naar het leger, of gingen zij de zomermaanden op het land doorbrengen, dan werden er in hun naam overeenkomsten met reizende komedianten gesloten, en de troep die het meest voldeed maakte de beste zaken.

[1]) Van de oudere italiaansche troepen te Parijs was de vermaardste die van Tiberio Fiorelli, bijgenaamd Scaramuccio of Scaramouche. Een bijschrift van Lafontaine, onder het portret van dien uit Napels afkomstigen acteur, maakt van hem Molière's leermeester:

Cet excellent comédien
Atteignit de son art l'agréable manière;
Il fut le maître de Molière,
Et la nature fut le sien.

[2]) Nieuwe bijzonderheden bij Loiseleur, Points Obscurs, 1ste Gedeelte, § III vgg. — Het jezuietegymnasium van Clermont, waar Molière latijn leerde, telde in die jaren een 400tal pensionnaires en 1600 externes. — De prins de Conti is op later leeftijd een tegenstander van het tooneel geworden.

Zonder overdrijving kan beweerd worden dat in den tijd waarvan ik spreek, de jaren van Anna van Oostenrijks regentschap, onmiddellijk voorafgegaan aan de schitterende regeering van den jongen Lodewijk XIV, het fransch tooneel sterker in de provincie bloeide dan in de hoofdstad.

Madeleine en Molière (zij was vier jaren zijne oudere, ook als actrice, en bezat in tooneelzaken, zeide ik reeds, eene ondervinding die hij nog moest opdoen); vóór 1647 hebben Madeleine en Molière te Parijs bijna niets dan tegenspoed gekend, op bankroet-gaan af. Twee, drie verschillende schouwburgen, voor hunne rekening ingericht in verschillende gewezen kaatsbanen, moesten achtereenvolgens gesloten en verlaten worden. Het water was voortdurend aan de lippen. Zelfs is het toen gebeurd dat de jonge Molière, omdat hij de kaarsen niet betalen kon die bij de tweede of derde proef zijn lokaal schamel verlicht hadden, voor schulden in de gijzeling moest. Een kaarsenfabrikant die geen scherts verstond bezorgde hem eene gedwongen vacantie in de sombere gevangenis van het Châtelet [1]).

Anders gedurende de twaalf jaren (1647—1658) die hij daarna, door den honger en de wanhoop uit Parijs verjaagd, met Madeleine en hunne gemeenschappelijke troep nu de eene dan de andere provincie exploiteerde en meestentijds, met Lyon tot hoofdkwartier, zich in het Zuiden ophield. Als bij tooverslag was het met de ellende gedaan.

Scarron heeft in zijn *Roman Comique* (1651) eene troep reizende komedianten zijner dagen geschilderd, welke ten onrechte somtijds voor een portret der reizende troep Molière–Béjart is aangezien. Scarron's komedianten herleven, zoo men wil, in Théophile Gautier's *Capitaine Fracasse;* maar het is niet onder het beeld dier havelooze en verwilderde schaar dat wij ons de dramatische huishouding te denken hebben welke gedreven werd door Madeleine.

Die twaalf jaren zijn integendeel, zoo niet de weelderigste of de roemrijkste, althans de onbezorgdste van Molière's leven geweest. Het was de tijd dat hij aan de italiaansche navolging

---

[1]) De akten waaruit blijkt welke schouwburgen van 1643 tot 1646, vóór het vertrek naar de provincie, door Molière en Madeleine te Parijs zijn opgericht, werden deels gevonden door den heer Soulié, deels door den heer Gosselin. Men vindt ze bijeen onder de Pièces Justificatives achter Loiseleur's Points Obscurs.

zich voor goed ontworstelde en als oorspronkelijk tooneelschrijver zijne eerste lauweren plukte. Het was een vermoeiend, een ongedurig, maar voor hem genoegelijk bestaan. De gaande en komende kunstbroeder vond bij de zwervende kameraden de tafel gedekt, den beker volgeschonken; en zoo goed zorgde Madeleine voor de geldzaken der troep en de hare, dat zij voor 40.000 franken kon deelnemen in eene provinciale leening, uitgeschreven door de Staten van Languedoc.

III

Molière's gemeenzame omgang met Madeleine Béjart in de jaren van beider zwerversleven was ruchtbaar. Vijanden hebben, kort na zijn huwlijk met Armande in 1662, er een wapen uit gesmeed, bestemd hem maatschappelijk te vernietigen.

Armande, beweerden zij, Armande, eenëntwintig jaren jonger dan hij, was een kind van hemzelf, door hem gewonnen bij Madeleine. De afgunstige acteur Montfleury, verbonden aan eene mededingende troep, maakte bij Lodewijk XIV zich tot tolk dezer aanklacht. In een schrijven aan den koning beschuldigde hij Molière (van kunstbroeders moet men het hebben in deze wereld) met zijne eigen dochter getrouwd te zijn.

Ik moet toegeven dat hetzelfde venijnig verwijt, na Molière's dood, herhaald is in een tegen Armande gericht pamflet van 1676. Een voormalig vriend, dien zij van zich vervreemd had en die door hare schuld in handen der justitie dreigde te vallen, schreef tot zijne zelfverdediging en ten einde de waarde van Armande's getuigenis te verzwakken: „Tout le monde sait que la naissance de la Molière est obscure et indigne, que sa mère est très incertaine, que son père n'est que trop certain, qu'elle est fille de son mari, femme de son père." De tijdgenoot die, bijgestaan door een advocaat, dit liet drukken, was een teleurgesteld opera-directeur en heette Guichard.

Molière, willens en wetens in den echt verbonden met zijn eigen kind! Een moralist, schuldig aan eene overtreding der zedewet, voor welke geen naam bestaat!

Deze kwestie, gesteld dat men haar zoo noemen wil, zou geen kwestie, zij zou niets dan een verzinsel zijn, indien wij volstaan konden met te verwijzen naar het schitterend démenti, door Lodewijk XIV den boosaardigen acteur gegeven.

Niet alleen stemde de koning er in toe als peter te staan over Molière's eerstgeborene uit het huwlijk met Armande, maar hij vergunde bovendien zijne schoonzuster, de hertogin van Orléans, hetzelfde als meter te doen.

Ziedaar Molière glansrijk vrijgesproken. Ware hij schuldig geweest, nooit zou de hooghartige vorst door zulk eene plechtige handeling zich gecompromitteerd, nooit veroorloofd hebben dat de hertogin van Orléans, door het volgen van zijn voorbeeld, hare waardigheid verzaakte.

Doch ik verbond mij te zullen beproeven een denkbeeld te geven van de schranderheid der moliéristen onzer dagen; en met argumenten als die koninklijke logenstraffing komt men niet ver. Op historische, niet op gemoedsbewijzen komt het aan.

Molière heeft de onkieschheid begaan een jong meisje te trouwen wier moeder, na de geboorte van dat kind, zijne minnares geweest was. Meent men, hem deze fout niet te kunnen vergeven, — zelfs niet ter wille van zoovele schoone werken als door hem voortgebracht zijn, — een ieder moet dit weten voor zichzelf. Ik verwittig alleen in tijds dat op deze overtreding zijne geheele misdaad nederkomt, en al het overige uitgedacht is door den nijd. De echtgenoot van Armande was de gewezen minnaar van Madeleine: eens voor al misprijst de zedekunde zulk eene verhouding, en laat voor het overige het woord aan de geschiedenis.

Vooreerst: hoe heeft Molière het aangelegd om Lodewijk XIV te overtuigen dat Armande zijne dochter niet was?

Vermoedelijk heeft er over deze zaak tusschen den koning en den tooneelspeler een gesprek onder vier oogen plaats gehad. Molière (het stuk is in 1821 teruggevonden en sedert wereldkundig gemaakt), Molière kon eene huwlijksakte vertoonen wier echtheid onmogelijk in twijfel viel te trekken, en uit wier bewoordingen zonneklaar bleek dat Armande niet was de dochter van Madeleine, maar de dochter van Madeleine's wettig gehuwde moeder, Marie Béjart geboren Hervé. Dit document zal hij den koning hebben voorgelegd, en de koning zal daarmede genoegen genomen hebben [1]).

[1]) Het stuk werd gevonden door Beffara, van wien Taschereau, met vermelding der bron, het overnam in zijne noten bij het 2de Boek. Taschereau deelt ook de doopakte mede van Molière's eerste kind, een jonggestorven knaapje Louis, dus geheeten naar den koning.

Indien het vrijstaat het onderhoud-zelf en den gang van het onderhoud ons aldus voor te stellen, dan is Lodewijk XIV gerechtvaardigd. Armande, stond met even zoovele woorden in de onwraakbare akte te lezen, Armande was niet Madeleine's dochter, maar Madeleine's zuster. Het lasterlijke der aantijging sprong daardoor vanzelf in het oog.

Er was echter iets wat de koning niet wist, maar Molière wel, en waardoor de bewijskracht van het ingeroepen stuk, in de oogen van het nageslacht, aanmerkelijk ontzenuwd wordt.

Onze tijdgenoot Ludovic Halévy, die in compagnieschap met zijn vriend Meilhac verschillende geestige tooneelstukken en voor eigen rekening enkele veelgelezen kleine romans schreef, is ook de auteur van een boekje dat hier in aanmerking komt. De reeks typen, bedoel ik, die tot opschrift dragen: *Madame Cardinal*, *Monsieur Cardinal*, en *Les petites Cardinal*.

Het pikante dezer verhalen is de naieve verdorvenheid die er in geschilderd wordt. De familie behoort tot den geringen parijschen burgerstand. De vader verdient eene kleinigheid met het verrichten van schrijfwerk voor kantoren. Twee dochters worden voor balletdanseressen opgeleid. De moeder doet niets of wellicht een winkeltje. Maar niet dit is de eigenlijke kostwinning van het gezin. Teneinde zichzelf en haar man een rustigen ouden dag te verzekeren, bestuurt de moeder met vaste en geoefende hand de koketterie der meisjes. Het doel is, in wilden echt voor beide kinderen een man van fortuin te vinden, die haar op zulke voorwaarden koopt of huurt dat ook de ouders daarbij op tastbare baten rekenen kunnen.

Ontdoe dezen walgelijken toestand van Halévy's kunstige inkleeding, en gij bekomt, het verschil der tijden in aanmerking genomen, eene tamelijk juiste voorstelling der familie Béjart uit welke van verre Molière's jonge vrouw stamde [1]).

Het deurwaardersambt van den vader was deftig genoeg; maar er kwamen elf kinderen, en de inkomsten vloeiden traag. Zonder door schoonheid van gelaatstrekken uit te munten was het oudste meisje eene knappe jonge vrouw met een buitengewonen aanleg voor actrice. Daar het tooneel toen in de mode begon te komen, stemden de ouders, of althans de moeder, er

[1]) „Cette ignoble vieille, le type de *Madame Cardinal*." Jules Loiseleur. Nouvelles Controverses.

in toe dat vier der kinderen, twee zonen en twee dochters, op deze wijs hunne fortuin beproeven zouden. Dit waren die Béjart's in wier troep de jonge Molière verzeild geraakte en met welke hij zich associeerde [1]).

Maar de moeder verstond onder fortuin beproeven, ten minste voor zoover hare oudste aanging, nog iets anders en iets meer dan alleen maar het dagelijksch brood verdienen. Toen Madeleine op de planken verscheen trok zij de aandacht en bracht zij hoofden op hol, — onder meer het hoofd van een aanzienlijk man, den graaf De Modène, die beloofde (of niet beloofde) haar te zullen trouwen zoodra hij weduwnaar zou geworden zijn. Het was bekend dat de gravin niet lang meer leven kon.

Madeleine was eerzuchtig, en niet kiesch. Ook niet slim. Zij verbeeldde zich dat, haar minnaar een kind te schenken, het ware middel was om hem des te vaster aan zich te verbinden.

Nog minder kiesch was de grootmoeder. Toen het kind ter wereld kwam, een meisje, stond zij er als meter over en schandvlekte zich door dit wettigen van het wangedrag harer dochter.

Het is waar dat de graaf De Modène Madeleine zeer genegen was, en zelfs om harentwil iets deed wat aan het ongeloofelijke grenst. Uit zijn huwlijk had hij een zoon, een zevenjarigen knaap, en dezen deed hij over het dochtertje van Madeleine als peter staan.

Maar het was toen te Parijs een onrustige tijd in het politieke, en de graaf, betrokken geweest in eene ontdekte samenzwering tegen Richelieu, moest in allerijl naar het buitenland vluchten. Onderwijl stierf zijne echtgenoot.

Tijdelijk sprong de berekening der oude juffrouw Béjart-Hervé, hare dochter de wettige vrouw van een vermogend edelman te zien worden, daardoor af; doch zij volhardde niettemin in hare verwachtingen. Richelieu stierf, Lodewijk XIII stierf, de moeder van den minderjarigen Lodewijk XIV aanvaardde het regentschap, eene amnestie werd afgekondigd, de weg naar het vaderland stond voor de ballingen weder open.

[1]) Twee broeders: Joseph Béjart en Louis Béjart. Twee zusters: Madeleine Béjart en Geneviève Béjart. De laatste heette in de wandeling Madlle Hervé, naar den meisjesnaam harer moeder.

Het liet zich aanzien dat de graaf De Modène eerstdaags naar Parijs terugkeeren zou [1]).

Noodlottig struikelblok: Madeleine was tusschentijds haar eersten minnaar ontrouw geworden, had zich een nieuwen beschermer aangeschaft, en wachtte iederen dag hare tweede bevalling. Elke kans dat de graaf De Modène bij zijne thuiskomst gevolg zou geven aan vroegere huwlijksplannen, scheen verdwenen.

Toen verzon de vindingrijke oude jufvrouw Béjart-Hervé een ander stuk; en het vervolg bewees dat zij den bijnaam van onuitputtelijk niet geroofd had.

Hoewel zij reeds drieënvijftig jaren telde, en de buren het onwaarschijnlijk moesten vinden (zou men toen in Holland gezegd hebben) dat nogmaals bij haar de klopper uithangen zou, zij stoorde zich aan die bedenking niet. Eerst vier jaren was het geleden dat zij haar elfde ter wereld had gebracht; en wat de buren betrof, waar bemoeiden zij zich mede? Men kon hun toezicht ontwijken.

Vader en moeder Béjart (de vader financieel en lichamelijk geknakt) gingen met Madeleine tijdelijk buiten wonen, in een dorpje of een gehucht niet ver van Parijs, en eerlang werd daar een kind van het vrouwelijk geslacht geboren welks ware moeder Madeleine was, doch als welks moeder voor de wet de grootmoeder zich uitgaf.

Voor de wet, ja. Het tweede dochtertje van Madeleine, geboren in 1643, was de Armande welke Molière's vrouw zou worden en van welke Guichard eenmaal naar waarheid beweren zou dat hare moeder *très-incertaine* was. Want Guichard, die een huisvriend der Molière's geweest was, kende het geheim der familie Béjart en wist dat de oude juffrouw indertijd, ten einde van den goeden naam harer dochter te redden wat er nog te redden viel, eene meer of minder fabelachtige eigen bevalling voorgewend had.

Béjart de vader stierf, niets dan schulden nalatend; zoo vele schulden dat zijne erfgenamen de nalatenschap niet verkozen te aanvaarden, en zij te rade werden deswege eene verklaring af

---

[1]) Fortia d'Urban, Lettres sur la femme de Molière. — Jullien de Courcelles, Généalogie de Raimond Modène. — Jal, Dictionnaire critique de biographie et d'histoire. — Jules Loiseleur, Points Obscurs.

te leggen voor den lieutenant-civil. Van die gelegenheid maakte de weduwe gebruik om het aanzijn van haar voorgewend jongste dochtertje, dat eigenlijk haar kleindochtertje was, te doen staven in eene authentieke akte.

Madeleine was op het tijdstip van haars vaders overlijden meerderjarig; haar oudere broeder, de acteur Joseph, nog meerderjariger dan zij. Ware alles ordelijk toegegaan, Joseph zou door een familieraad tot toezienden voogd benoemd zijn. Daar hij echter geen lust had de knoeierij zijner moeder en zijner zuster te endosseeren, werd besloten dat Madeleine en hij voor *minder*jarig zouden doorgaan en de aangifte van het repudiëeren der nalatenschap geschieden zou door de moeder alléén.

Zoo gezegd, zoo gedaan. Er kwam een echt stuk in de wereld, waarin de weduwe Béjart, geboren Hervé, zich schuldig makend aan twee valschheden tegelijk, verklaarde te zijn de moeder der minderjarige kinderen die en die, en bovendien de moeder eener onlangs geboren en nog niet gedoopte kleine. Aangezien het eene unilaterale aangifte gold, en er voor den rechter geen termen bestonden een onderzoek in te stellen naar hare juistheid, werd de verklaring der weduwe in de door haar zelf gekozen bewoordingen geregistreerd [1]).

En ziedaar hoe het mogelijk was dat in Molière's huwlijksakte van 1662 Madeleine Béjart optrad als Armande's zuster, terwijl zij in waarheid Armande's moeder was. De valschheid, gepleegd in het stuk van 1643, eenentwintig jaren te voren, had eene legale fictie in het leven geroepen. Door den tijd was eene denkbeeldige werkelijkheid ontstaan.

Ziedaar ook de geheime reden waarom de anders zoo dappere Molière geen openbare vervolging tegen zijne lasteraars heeft ingesteld, of durven instellen. Den koning (aangenomen dat de huwlijksakte door hem aan Lodewijk XIV vertoond is), den koning kon hij op deze wijs voldoen, niet zijne verbitterde vijanden of mededingers.

Reeds zijne vrienden wisten — Chapelle, Lafontaine, Racine, Boileau — dat Armande Madeleine's dochter was en hij weleer met Madeleine geleefd had. De geheele wereld wist het,

---

[1]) Deze „renonciation par la veuve Béjart" is gevonden door Eudore Soulié in de Archives Nationales, en vormt N° XI der Pièces Justificatives achter de Points Obscurs van Loiseleur.

gelijk het daarna, honderd vijftig jaren lang, door de geheele wereld geloofd is [1]).

Waren de vijanden aan het woord gekomen, zij zouden de familie Béjart — en Armande was toch óók eene Béjart! — met schande overladen hebben.

IV

Onwillekeurig lacht men wanneer de hedendaagsche moliéristen, genaderd aan hetgeen zij welstaanshalve Molière's *infortunes conjugales* noemen, in vollen ernst, de eenen vóór de anderen tegen, de vraag van Armande's ingetogenheid gaan behandelen.

In zichzelf is de zaak volstrekt niet lachwekkend. Wanneer wij aan Molière's gevoeligheid denken, en aan zijne bittere teleurstelling toen hij ontdekte niet op wederliefde te kunnen rekenen, — hij die Armande zoo hartstochtelijk beminde, — dan vinden wij haar bijna tragisch. Maar wij kunnen het niet helpen. Er is aan dat uitpluizen iets komieks.

Men wordt er door herinnerd aan eene anecdote uit de groote fransche wereld in Molière's eigen tijd, of een weinig later, opgeteekend door mevrouw De Caylus. In hare gedenkschriften verhaalt deze dame hoe op zekeren dag de markies De Lassay, die verplichtingen had aan mevrouw De Maintenon (trouwens mevrouw De Caylus zelf niet minder), in tegenwoordigheid zijner vrouw een zoo warm en zoo langademig pleidooi ten gunste van mevrouw De Maintenon's vlekkelooze onschuld hield, dat het de markiezin begon te vervelen. „Maar lieve vriend", vroeg zij hem eindelijk met uitgestreken gelaat, „hoe legt gij het aan om daar zoo zeker van te zijn?" [2])

Comment faites-vous, monsieur, pour être si sûr de ces choses-là? Dit zou men ook wenschen te vragen aan meer dan één moliérist, uitweidend over de deugd of de lichtzinnigheid van Ar-

---

[1]) Claude Brossette, in zijne persoonlijke herinneringen van Boileau, 1716: „M. Despréaux m'a dit que Molière avait été amoureux premièrement de la comédienne Béjart, dont il avait épousé la fille". — Racine: „Montfleury a écrit une requête contre Molière et l'a donnée au roi; il l'accuse d'avoir épousé la fille, et d'avoir aussi vécu avec la mère". Hoewel Racine de beschuldiging van Montfleury verzwakt, wederlegt hij haar niet.

[2]) De „Souvenirs" der markiezin De Caylus, waaraan deze plaats ontleend is, zijn het eerst uitgegeven door Voltaire in 1770. — Eene studie over den markies De Lassay wordt gevonden in het 9de Deel van Sainte-Beuve's Causeries du Lundi.

mande Béjart. Hier doet de geleerdheid dezer heeren, vinden wij, hen de maat te buiten gaan.

De een zou, als onderpand van zijn geloof in Armande's braafheid, zijne hand desnoods in het vuur willen steken. Hij werpt de geheele schuld van Molière's rampzaligen echt op Molière's onoverwinlijke jaloerschheid en achterdocht. Volgens hem is Molière een ingebeeld bedrogen echtgenoot geweest, zooals hij levenslang een ingebeeld zieke was [1]).

Een ander verzekert dat Armande koket was ja, maar koket gelijk Célimène in den *Misanthrope*, niet verder. Koket omdat zij er lief uitzag, geest en talent bezat, aangehaald werd, en omdat zij, liever dan altijd thuis te zitten met een man zooveel ouder dan zij, genieten wilde van hare jeugd. Buiten hare schuld moge zij Molière ongelukkig gemaakt hebben, — de huwlijkstrouw geschonden en hem belachelijk gemaakt, dit heeft zij niet [2]).

Een derde laat al de verzachtende omstandigheden gelden welke in Armande's voordeel kunnen aangevoerd worden, — Molière's veertig jaren, Molière's ernst, Molière's opvliegendheid, de zelfzucht van Molière's liefde voor haar, — doch vindt haar kerfstok niettemin *te* gevuld. Geen rook zonder vuur, zegt hij, vooral niet zulk een dikke en donkere [3]).

Een vierde vergelijkt haar bij eene om hare eerbaarheid beroemde vrouw der romeinsche geschiedenis, en geraakt tot de slotsom dat er aan Armande's zijde geen punten van overeenkomst bestaan hebben [4]).

Een vijfde laat hare kuischheid in het midden, doch noemt Armande eene bekrompen, onhartelijke vrouw, plaag van haar man en medeplichtig aan zijn vroegen dood [5]).

---

[1]) „Molière avait sa vision comme Pascal. Il en avait même deux, et marcha toujours entre deux abîmes. Sa vie, comme son théâtre, va du *Cocu imaginaire* au *Malade imaginaire*". Edouard Thierry, Registre de La Grange.

[2]) „Molière, s'il a été Alceste, n'a pas été... Sganarelle". Ch.-L. Livet, Excommunications des Comédiens.

[3]) „Prétendre qu'elle fût une épouse irréprochable serait aussi hasardeux qu'affirmer son inconduite. Il n'y a pas, dit-on, de fumée sans feu, et ici la fumée est particulièrement épaisse et noire". Gustave Larroumet, Deux-Mondes 1885, 1 Mei en 15 Junij.

[4]) „Malgré quelques tentatives de réhabilitation, il est certain que Madlle Molière ne fut pas une Lucrèce." Ferdinand Brunetière, Études Critiques.

[5]) „Cette femme d'esprit médiocre et de cœur nul, qui abreuva d'amertumes l'homme illustre dont la destinée était unie à la sienne, et qui, à la fin, abrégea ses jours." Jules Loiseleur, Points Obscurs.

Ik laat al die oordeelvellingen aan hare plaats — ook die met welke ik geheel of gedeeltelijk instem, — en sluit mij nogmaals op binnen den kring der echte stukken.

Van October 1675 bestaat er een vonnis van het Parijsche hof van justitie (Cour du parlement de Paris), waarbij ten gevolge eener door de weduwe Molière ingediende aanklacht eene onteerende straf wordt opgelegd aan twee parijsche wijven, en eene vernederende schuldbelijdenis aan een magistraatspersoon van aanzien: François Lescot, conseiller du Roi, président du parlement de Grenoble [1]).

In het kleine en het vieze was dit rechtsgeding een voorlooper van het Procès du Collier, waarin eene eeuw later de ongelukkige koningin Marie Antoinette gewikkeld zou worden.

Vriend van galante avonturen, te Grenoble verstoken van de gelegenheid dien hartstocht in te willigen, was de president Lescot (voegzamer kan men het niet wel uitdrukken) te Parijs komen pierewaaien Hij zag Armande Béjart optreden in de eerste voorstelling van Thomas Corneille's *Circé* (17 Maart 1675), en werd doodelijk van haar [2]).

De veilheid van alle actrices dier dagen, Molière's weduwe niet uitgezonderd, schijnt bij den deftigen heer Lescot voor een geloofsartikel gegolden te hebben. Althans, hij klopte bij een verdacht vrouwspersoon aan, zekere Jeanne Le Doux, weduwe van Pierre Le Doux, en verwierf van haar de toezegging dat zij hem in de gelegenheid zou stellen Armande Béjart te harent te ontmoeten.

De president kreeg zijn verdiende loon, en liep er in. Jeanne Le Doux had eene jonge vrouw aan de hand, Marie Simonnet, zich noemend De Hervé de la Tourelle, die sprekend op Armande Béjart geleek en onbeschaamd genoeg was zich voor Armande uit te geven. Met deze werd Zijn HoogEdelAchtbare in kennis gebracht en, op één voorwaarde, gelukkig gemaakt. La Tourelle bedong dat hij haar nooit zou komen aanspreken in den schouwburg, achter de coulissen of op het tooneel. Zij was dit verschuldigd aan haar goeden naam, zeide zij; en hij beloofde onthouding. Onbaatzuchtigheid veinzend wilde zij geen

---

[1]) Dit vonnis, opgespoord door Beffara, wordt gevonden bij Taschereau, onder de noten bij het 4de boek.

[2]) Armande Béjart onderscheidde zich niet enkel als comédienne, maar ook als tragédienne, en bovendien als zangeres en als danseres.

geld van hem aannemen (juffrouw Le Doux wél, en zij deelden samen), maar vroeg enkel zeker halssieraad ten geschenke.

Toen echter dit spel geruimen tijd geduurd had, de minzieke president al verliefder geworden was van zijne denkbeeldige Armande, en deze op een namiddag hem ten huize van Jeanne Le Doux te vergeefs had laten wachten, toen werd hij jaloersch en driftig, vergat zijn gegeven woord, ging naar den schouwburg nogmaals *Circé* zien vertoonen, en kwam na afloop der voorstelling, in tegenwoordigheid van verschillende andere actrices, de echte Armande, die er niets van begreep, in hare kleedkamer eene scène maken.

Niet alleen voer hij, tot hare verbazing en hare ontsteltenis, geweldig tegen haar uit en verweet haar hare ontrouw, maar dreigde ook tot dadelijkheden te zullen overgaan. Was het toeval? Had de afgerichte La Tourelle ook dit détail weten na te bootsen? Daar ziet hij om Armande's hals de wedergade prijken van een hem wel bekenden collier, en houdt dien voor zijn eigen geschenk.

Nu kent zijne woede geen palen, doch met Armande's geduld is het tevens gedaan. Wanneer hij de hand naar haar uitstrekt en haar het snoer van den hals rukt, dan roept zij de hulp van een commissaris in, en de wacht verschijnt. Men arresteert den president en zet hem in den pot welgenaamd, — want *le pot aux roses* moest nu zijn deksel missen, en de geheele schandelijke intrige kwam aan het licht.

Jeanne Le Doux en Marie Simonnet werden veroordeeld, op het bloote lijf in het openbaar gegeeseld te worden: eens vóór de poort van het Châtelet en nogmaals vóór de deur van Mademoiselle Molière. Bovendien bande men beiden voor den tijd van drie jaren buiten de stad Parijs.

Nooit is het uitgekomen wie de vlucht van Marie Simonnet bevorderd heeft; maar dat zij vóór de ten uitvoerlegging van het vonnis heeft weten te ontsnappen is een nieuw punt van verwijderde overeenkomst tusschen de geschiedenis dezer La Tourelle en van de La Motte in het naar Marie Antoinette genoemd rechtsgeding.

Wie *niet* ontsnapte was de weduwe Le Doux, en evenmin de president Lescot. Ondanks zijn hoogen rang bij de rechterlijke macht moest hij, in tegenwoordigheid van vier getuigen harer keus, Armande vergiffenis voor zijne insolentie vragen, haar zijne

verontschuldigingen aanbieden en 800 franken schadevergoeding betalen, met de kosten van het proces [1]).

Dit voorval geeft een vrij juist denkbeeld van de maatschappelijke stelling der fransche acteurs en actrices van dien tijd. Sedert 1641 bestond er een koninklijk besluit van Lodewijk XIII waarbij de tooneelspelers als stand, zonder onderscheid van sekse, van het vroeger op hen rustend pariaschap ontheven werden. De Kerk, bij Molière's begrafenis is het gebleken, de Kerk handhaafde naar welgevallen hare eeuwenheugende excommunicatie; de Staat werd toegefelijker. Geen komediant, zeide het besluit, mocht voortaan quâ komediant infaam geacht worden.

De reden schijnt geweest te zijn dat in den loop der regeering van Lodewijk XIII, door de toenemende populariteit van het tooneel, een betrekkelijk groot aantal personen, dochters en vooral jongere zonen van berooide adellijke familiën, in het acteursbedrijf een middel van bestaan waren gaan zoeken en dit somtijds gevonden hadden. Het ging niet aan, al deze lieden te blijven beschouwen als maatschappelijke ballingen. De wijdluftige namen welke destijds vele acteurs en actrices voerden waren dikwijls verzonnen. Doch even vaak waren zij echt, en bewezen dat het fransch tooneelwezen noch Jonckers Ian Hen noch Jufrouwen van Grevelinckhuysen te kort kwam.

Had Molière's weduwe, alleen omdat zij voortging de planken te betreden, buiten de wet gestaan, het hof van justitie zou niet om harentwil een aanzienlijk lid der magistratuur vergelijkenderwijs zoo zwaar gestraft hebben. Want de president Lescot is niet veroordeeld omdat hij te Parijs het hermelijn van zijn rechterlijken mantel was komen bezoedelen, maar enkel omdat hij zonder grond eene vrouw gebrutaliseerd en de hand naar haar uitgestoken had. Het vonnis maakt van Armande's betrekking als comédienne zelfs geen melding. Zij wordt er eenvoudig genoemd „damoiselle Claire-Armande-Grésinde-Elisabeth Béjart, veuve de Jean Pocquelain, sieur de Molière."

---

[1]) De leden der rechterlijke macht in Oud-Frankrijk *kochten* hun ambt, en konden daaruit niet verwijderd worden. In onze dagen zou François Lescot tot aftreden gedwongen zijn; gelijk in 1884 de oud-minister Cazot om een licht vergrijp, uit onvoorzichtigheid voortgekomen, zijn ontslag moest nemen als voorzitter van het Hof van Cassatie.

Aan den anderen kant bewijst het voorval niet dat de actrices in Frankrijk toen den algemeenen naam hadden door zedigheid uit te munten. Ware het niet in 1785 een publiek geheim geweest dat koningin Marie Antoinette den opschik beminde en dikwijls *argent-court* was, de kardinaal De Rohan zou minder gemakkelijk de speelbal der gravin De la Motte geworden zijn. Evenzoo in 1675 de president Lescot. Dat hij blindelings geloofde Armande Béjart te ontmoeten toen hij het Marie Simonnet deed, bewijst dat Armande terecht of ten onrechte den naam had in avonturen te doen, en dat liefhebbers, in den trant van Grenoble's parlements-voorzitter, dit natuurlijk vonden. Is het vermoeden gewettigd dat Marie Simonnet toen niet voor de eerste maal in Armande's karakter optrad, maar zij reeds vroeger gelegenheid had gevonden zich in die rol te oefenen, dan komt de ruchtbaarheid van Armande's koketterie nog sterker aan het licht. De eene vrouw geeft in zulke gevallen zich slechts voor de andere uit, wanneer er naar de andere buitengewoon veel vraag is.

De zeden der acteurs en der actrices waren los, en bij zijn leven wist niemand dit beter dan Molière zelf. De drie actrices wier namen men op de lijst der vertooners van zijne eerste stukken bijna onafgebroken terugvindt, waren om beurten zijne minnaressen; en indien al somtijds het hebben van al die vrouwen aan den hals, om haar naijver, hare kuren, of hare ijdelheid, hem verdroten heeft, — zoodat hij schrijvend voor het tooneel aan zijne verlegenheid eene enkele maal lucht gaf, — nooit heeft hij wegens deze lichtzinnigheid of háár veroordeeld of zichzelf. Naar alle gedachten was, toen zijn genie in zijne jonge jaren hem verleidde komediant en schouwburgdirecteur te worden, dit avontuurlijke en ongebonden eene aantrekking te meer.

Verandering is er te dien aanzien in zijne denkwijs eerst gekomen toen hij naar de veertig begon te loopen en zijn hartstocht voor Armande ontwaakte. „Ma passion", zeide hij toen tot een vriend die hem zijne zwakheid voor Armande verweet, „ma passion est venue à un tel point qu'elle va jusqu'à entrer avec compassion dans ses intérêts; et, quand je considère combien il m'est impossible de vaincre ce que je sens pour elle, je me dis en même temps qu'elle a peut-être la même difficulté à détruire le penchant qu'elle a d'être coquette, et

je me trouve plus de disposition à la plaindre qu'à la blâmer. Vous me direz sans doute qu'il faut être poète pour aimer de cette manière; mais, pour moi, je crois qu'il n'y a qu'une sorte d'amour, et que les gens qui n'ont point senti de semblables délicatesses n'ont jamais aimé véritablement. Toutes les choses du monde ont du rapport avec elle dans mon cœur: mon idée en est si fort occupée que je ne sais rien, en son absence, qui me puisse divertir. Quand je la vois, une émotion et des transports qu'on peut sentir, mais qu'on ne saurait exprimer, m'ôtent l'usage de la réflexion; je n'ai plus d'yeux pour ses défauts, il m'en reste seulement pour ce qu'elle a d'aimable: n'est-ce pas là le dernier point de la folie, et n'admirez-vous pas que tout ce que j'ai de raison ne serve qu'à me faire connaître ma faiblesse, sans en pouvoir triompher?" [1]).

Deze taal, vinden wij, is de schoonste bladzijden van Molière's komediën waardig. Wij gevoelen er aan dat zijn Alceste, en al zijne verdere ernstige minnaars, niet maar eene van buiten geleerde les opzeggen. Molière heeft in hunne liefdesbetuigingen zijn eigen hart gelegd.

Maar het is onze schuld niet dat hij ons toeschijnt het onmogelijke verlangd te hebben, toen hij wilde dat Armande hem eene wederliefde schenken zou die hijzelf te voren nooit aan andere vrouwen geschonken had. Gelijk door hem gehandeld was met juffrouw Du Parc, met juffrouw De Brie, zoo handelde Armande met hem. Zij trouwde hem om getrouwd te zijn; omdat hij intusschen een beroemd man geworden was; omdat hij veel geld verdiende; omdat actrice te zijn voor haar gelijkstond met schitteren; omdat zij het aardig vond aan het hof te verschijnen en met de edellieden des konings of den koningzelf balletten te dansen, — om honderd redenen die met hare liefde voor hem of de zijne voor haar niets te maken hadden.

Men ziet dat het er niet veel toe doet hetzij Armande Béjart wat schuldiger of wat minder schuldig geweest is. Haar eigen man wilde dat zij comédienne worden zou, en zij werd er eene. *Zijne* rolletjes waren afgeloopen toen de hare nog in

---

[1]) Uit het pamflet: *La fameuse Comédienne*, 1688. — Men houdt deze bladzijde voor een citaat uit een brief van Molière aan Chapelle, welk vertrouwelijk schrijven op de een of andere wijs den onbekenden auteur in handen zou gekomen zijn. Aan de echtheid kan niet getwijfeld worden. Chapelle en Molière waren oude schoolkameraden, leerlingen van het Collège de Clermont.

werking moesten treden. Die werking te bevorderen was, voor zoover wij oordeelen kunnen, de eenige drijfveer van Armande's geregeld of ongeregeld maar in elk geval wuft bestaan.

V

Bij de instructie van Armande's proces en het hooren der getuigen vóór en tegen (inderdaad heeft het den schijn alsof wij met een rechtsgeding niet alleen, maar met eene *cause célèbre* te doen hadden) komen de moliréisten ook te spreken over Lulli. Niet ten onrechte, zal ons blijken.

Men herinnert zich den een- en andermaal genoemden Henri Guichard, van wien ik zeide dat hij geruimen tijd met de Molière's bevriend geweest is.

Guichard, intendant der paleizen van den hertog van Orléans, was een man van smaak en van geest. Hij behoorde onder de eersten die vóór Lulli beproefden de opera in Frankrijk in te voeren, en was op volkomen wettige wijs, in compagnieschap met een of twee anderen, eigenaar geworden van een daartoe onmisbaar brevet of privilegie. Hij bezat eene zaal; kon rekenen op eene troep zangers en zangeressen, en had in allen deele zich ingericht als aanstaand opera-directeur.

Maar Lulli, wiens eigen soortgelijke plannen dit dwarsboomde en die van Lodewijk XIV alles gedaan kon krijgen, wist te bewerken dat de koning het registreeren van Guichard's privilegie verbood en aan hem, Lulli, een ander privilegie schonk, gelijkstaand met een volstrekt monopolie voor het geven van opera's, geen schouwburg uitgezonderd; zelfs niet den schouwburg van het Palais Royal die sedert jaren door de troep van Molière bespeeld was.

Dit gebeurde niet lang na Molière's overlijden; en Lulli maakte van het hem verleend voorrecht een schandelijk vrijpostig gebruik. Op hetzelfde oogenblik dat hij Guichard's onderneming in de geboorte vernietigde, noodzaakte hij tevens de tooneelisten van zijn pas gestorven vriend het Palais Royal te ontruimen; zoodat de artisten van Molière blijde waren tijdelijk een onderkomen te vinden in Guichard's ledigstaand operagebouw.

Werkelijk waren Molière en Lulli, hoewel de laatste tien of elf jaar jonger was, zoowel vrienden geweest als kunstgenoo-

ten. Broederlijk had Molière aan Lulli, voor een onbepaalden tijd, eene som van 40.000 à 45.000 franken geleend. In meer dan één van Molière's spelen was door Lulli met goed gevolg eene hoofdrol vervuld. Gedurende zes der roemrijkste jaren van Molière's leven, van 1664 tot 1670, schreef hij de muziek voor al de balletten en al de intermezzo's van Molière's repertoire, te beginnen met *la Princesse d'Élide*. Doch Lulli was een even hatelijk mensch als geniaal virtuoos en componist, en reeds bij zijn leven had Molière hem opmerkzaan moeten maken dat hij geen recht had voor zijne opera's sommige melodiën te gebruiken die hem niet langer toekwamen. Zij waren door Molière besteld, voor Molière geschreven, en vast ook door Molière betaald.

Guichard, dit spreekt, verklaarde Lulli den oorlog, en liet geen gelegenheid voorbijgaan den onderkruiper ten toon te stellen. Toevallig kende hij van nabij Lulli's voorgeschiedenis. Hij wist hoe deze in zijne jonge jaren, toen hij arm en onbeschermd uit Florence te Parijs kwam (Lulli, het is bekend, was een geboren Italiaan), alles te danken had gehad aan de edelmoedigheid van Mad[lle] de Montpensier, bijgenaamd la Grande Mademoiselle, volle nicht des jongen konings. Maar óók wist Guichard met welken ondank op zekeren dag door Lulli, nadat hij door de prinses was opgenomen onder de aan hare hofhouding verbonden artisten, Mademoiselle's goedheden beloond waren. Ik laat de anecdote onvertaald, gelijk zij door een uitstekend moliérist Guichard naverteld wordt:

„C'était au temps où Mademoiselle, qui se savait la plus riche héritière de l'Europe, aspirait à s'asseoir sur le trône de France et soupirait pour le roi. Un jour que la princesse venait de sortir de sa chambre pour passer dans son cabinet, les courtisans restés dans la chambre entendirent un bruit que les plus polis appelèrent un grand soupir, bien qu'il ne partît pas du cœur. On fit des couplets sur cet accident si désagréable pour une femme, et surtout pour une princesse chez laquelle, disait-on, tout était grand, le nom, le nez, etc. Lulli donna une sorte de vogue à ces couplets, par la musique qu'il adapta aux paroles et surtout par la ritournelle, qui était des plus expressives. Mademoiselle en fut instruite et le chassa. Ce fut le principe de la haute fortune de Lulli. Le roi, qui n'aimait pas sa cousine, voulut entendre les couplets sur le

soupir de Mademoiselle chantés par le musicien lui-même, et le Florentin l'amusa tant par ses bouffonneries que bientôt il fut impossible au monarque de se passer de lui." [1])

Ziehier hoe het kwam dat ten slotte ook Armande Béjart door Lulli gecompromitteerd werd.

De ongunstige geruchten, door Guichard omtrent Lulli's verleden uitgestrooid, hadden tot gevolg dat Lulli op eene wraakoefening peinsde. Door eene aanklacht, welke zijn tegenstander in handen der justitie moest brengen, wilde hij Guichard voor altijd onschadelijk maken.

Parijs, herinnert ons te goeder uur de heer Loiseleur, was in die dagen als getroffen door den schrik voor vergif. De wandaden der markiezin De Brinvilliers, die de wijk genomen had naar het buitenland, waren uitgekomen. Priesters van Notre-Dame waarschuwden de justitie dat een ongeloofelijk groot aantal vrouwen, in het afgeloopen jaar, biechtend bekend hadden hare mannen door vergif naar het leven gestaan te hebben.

In het voorbijgaan doe ik opmerken dat deze feiten een eigenaardig licht op de eeuw van Lodewijk XIV werpen. *Le grand siècle* is niet minder groot geweest door zijne misdaden, dan door zijne tucht en zijne beschaving.

Het was juist iets voor Lulli met deze omstandigheden zijn voordeel te doen, en Guichard te beschuldigen een komplot gesmeed te hebben om hem het leven te benemen. Hetgeen in gewone tijden voor ongehoord zou doorgegaan zijn, klonk nu waarschijnlijk. In November 1674, luidde Lulli's bij den lieutenant-criminel ingediende aanklacht, had er ten huize der weduwe Molière een gastmaal plaats gehad, bijgewoond door Guichard en door zekeren Aubry. Bij die gelegenheid was aan Aubry door Guichard voorgesteld hem, Lulli, door middel van met arsenicum vermengde tabak te vergiftigen. Maar Aubry had berouw gekregen, en was den bedreigde het schelmstuk komen aanbrengen.

Twee en een half jaar heeft het geduurd eer er, door het vernietigen van het eerste vonnis, waarbij Guichard schuldig was verklaard, aan dit geding een einde kwam; en in dien tusschentijd deed Guichard door een advocaat de brochure

---

[1]) Jules Loiseleur, Nouvelles Controverses.

samenstellen waardoor men het geheele geval thans haarfijn kent en welke gestoffeerd is met velerlei ten nadeele van Lulli [1]). De afloop beantwoordde niet aan Lulli's verwachting. Door het te niet doen van Guiehard's veroordeeling werd beslist dat er eene lasterlijke aantijging had plaats gehad. Onmiddellijk na de cassatie werd Guichard hersteld in zijne intendantsbetrekking bij den hertog van Orléans.

Uit het door Armande te harent aangericht feest van November 1674 zien wij dat zij nog geruimen tijd na Moliére's dood leefde op denzelfden grooten voet als te voren. Zij had vele gasten genood, en de gerechten werden opgedragen door een talrijk personeel van manlijke en vrouwelijke bedienden. Te dien aanzien was Lulli nauwkeurig onderricht geweest.

Het zal wel waar zijn dat er aan den maaltijd, althans aan het nagerecht, wanneer de tongen plegen los te komen, onvriendelijk over hem gesproken was. Het geheele gezelschap verkeerde nog onder den verschen indruk van Lulli's trouweloosheid. Armande zelf was door hem, die haar verdreven had uit het Palais Royal, rechtstreeks benadeeld. Al Armande's vrienden en vriendinnen hadden zich over hem te beklagen. Met name voor Guichard bestond er reden woedend op hem te zijn. Lulli had het natuurlijk behooren te vinden dat men in dezen kring hem niet spaarde, en menige krachtige verwensching er hem naar het hoofd geslingerd werd.

Des te vreemder is het dat Armande, die gedurende de eerste maanden van het proces zich stil gehouden had, daarna eensklaps partij gekozen heeft *tegen* Guichard, en zij op een schoonen dag, wetend en bedoelend dat dit ter kennis van den rechter gebracht zou worden, aan haar pastoor is gaan vertellen „qu'au mois de novembre de l'année précédente, le sieur Guichard étant à souper chez elle, on vint à parler du sieur Lulli, et que, sur ce sujet, Guichard dit à elle déposante que ledit Lulli *crèverait bientôt.*"

Misschien was zij bang geworden ten gevolge van sommige toen van de kansels afgelezen *monitoire's*, waarbij, onder bedreiging met zware kerkelijke straffen, de geloovigen vermaand

---

[1]) Response du sieur Guichard aux libelles diffamatoires de Jean-Baptiste Lulli et de Sébastien Aubry à Messieurs les gens tenans le siège présidial en la chambre riminelle de l'ancien Chastelet de Paris". Augustus 1676.

werden al hetgeen hun bekend was omtrent geheime middelen mede te deelen aan de justitie.

Wellicht ook vond zij het veiliger vrede te sluiten met Lulli, die meer en meer een persoon van invloed werd en met wien het niet geraden was op voet van vijandschap te leven.

Tegenover Guichard was de daad trouweloos. Guichard had recht te verwachten dat al wie tot de troep van Molière behoorde, en in de eerste plaats Molière's weduwe, kort geleden zijne gastvrouw, met hem tegen Lulli één lijn zouden trekken, gelijk zij verbonden waren door één belang.

Genoegen heeft Armande aan haar stap niet beleefd. Guichard's vrijspraak, gevolgd door herstelling in zijn ambt, wierp voor een deel ook op háár de blaam welke Lulli trof; en zij moest zich verwijten nutteloos verraad gepleegd te hebben ten aanzien van een bondgenoot, tevens een oud vriend. Het blijft echter mogelijk dat zij alleen bedoeld heeft genoegen te geven aan hare zuster Geneviève (eigenlijk hare tante) die getrouwd was met een broeder van Guichard's medebeschuldigde Aubry.

Wat Lulli betreft, wij zouden uit onze rol vallen indien wij wegens zijn intrigeeren en zijne inhaligheid zijn genie ontkenden, en wij het beneficie der verzachtende omstandigheden, welke ten gunste van vrouwen of mannen met zulke buitengewone gaven kunnen aangevoerd worden, hem misgunden [1]).

Onder degenen die Lulli ongunstig beoordeelden (ik spreek niet over mindere goden als Guichard) zijn er geweest, het is zoo, die nóg meer gaven bezaten dan hij, en van wier werken wij nog heden, terwijl de zijne bijna geheel aan de geschiedenis behooren en alleen nog van beteekenis zijn voor de muzikale archeologie, het volle genot hebben. Zelfs van Boileau is meer overgebleven dan van Lulli. De geheele Lafontaine, hij leeft nog voor ons [2]). Schiep Lulli het fransche zangspel, Molière

---

[1]) Een onafhankelijk en tevens waardeerend artikel van Fétis over Lulli wordt gevonden in de Biographie des Musiciens, 5de Deel.

[2]) Portret van Lulli door Lafontaine:

C'est un paillard, c'est un mâtin,
Qui tout dévore,
Happe tout, serre tout: il a triple gosier;
Donnez-lui, fourrez-lui, le glout demande encore;
Le roi même aurait peine à le rassasier.

Portret van Lulli door Boileau:

En vain par sa grimace un bouffon odieux

schiep het fransch tooneel. Lulli is vervangen door Glück en Rameau, Molière door niemand. De *école des Femmes* is heden nog even jong als toen twee eeuwen geleden Molière-zelf hare berispers wederlegde en in het *Impromptu de Versailles* hen tot zwijgen bracht.

Maar ik denk aan mevrouw De Sévigné, voor welke Lulli weinig minder dan een wezen uit hooger sfeer geweest is; iemand wien zij uit den grond des harten diepgevoelde kwinkslagen nazegde, en dien zij met bewondering, door zijne heerschappij over de tonen, de zielen der menschen boven de aarde zag verheffen [1]). Ik denk aan de duizenden en duizenden voor wien gedurende eene lange loopbaan, en nog honderd jaren na zijn dood, de muziek van Lulli eene bron van genot geweest is. Lulli's inborst, Lulli's fouten, zij hebben voor die ongetelde schaar nooit bestaan, maar alleen en des te overvloediger de kunst van den *charmeur*.

In nog hooger mate geldt hetzelfde van Molière. Uit verschillende trekken leert men Molière kennen als een beminlijk man, edelmoedig, hulpvaardig, vriend van leven en laten leven. Er kan bijna niet aan getwijfeld worden dat hij in zekeren zin voor zijne troep zich afgewerkt heeft, en de laatste aanval zijner ongesteldheid niet doodelijk zou geweest zijn zoo hij, ter wille van kameraden en van machinisten wier daggeld er mede gemoeid was, niet doorgedreven had dat de *Malade Imaginaire* dien avond vertoond zou worden, met hem-zelf in de hoofdrol.

Molière's onafhankelijkheid van denkwijs was bewonderenswaardig. Noch ter wille van het lidmaatschap der Fransche Akademie, noch om genoegen te geven aan zijn vriend Boileau, — dien hij met dat al zeer hoog stelde, — heeft hij ooit afscheid willen

A table nous fait rire et divertit nos yeux:
Ses bons mots ont besoin de farine et de plâtre:
Prenez-le tête à tête, ôtez-lui son théâtre,
Ce n'est plus qu'un cœur bas, un coquin ténébreux:
Son visage essuyé n'a plus rien que d'affreux.

[1]) Brief van 6 Mei 1672: „Je ne crois point qu'il y ait une autre musique dans le ciel." Over Lulli's *Miserere* en *Libera* bij den lijkdienst van den kanselier Seguier. — Brief van 24 Juli 1689: „Je songeai, en le voyant assez joli à la tête de ces escadrons [haar zoon, den kavallerie-officier], comme Baptiste [Jean-Baptiste Lulli] disait d'un air qu'il avait fait pour un opéra et qu'on chantait à la messe: *Seigneur, je vous demande pardon, je ne l'avais pas fait pour vous.*"

nemen van de planken. De zucht naar sommige wereldsche onderscheidingen; het hechten aan de soort van deftigheid van welke Larochefoucauld zeide dat zij een mysterie van het lichaam is, uitgevonden om een gebrek van den geest te verbergen, waren hem te eenemaal vreemd. Liever wilde hij acteur zijn en aan niemand verplichting hebben, dan een titel te voeren en dank te moeten betuigen [1]).

Maar zijne minnarijen? Zijn huwlijk? Zijne dubbele betrekking tot Madeleine Béjart en Armande Béjart? Welnu, ofschoon niemand ontkennen kan dat Molière uit de ware geschiedenis van zijn leven verminderd te voorschijn komt, de souvereiniteit van het genie is zoo volstrekt dat de zaak ons onverschillig laat. Molière's persoonlijke tekortkomingen gaan ons niet aan. Bijna durf ik volhouden dat wij hem even buitengewoon zouden vinden, al ware hij in den trant van Lulli een trouweloos, boosaardig, en ondankbaar schepsel geweest.

VI

Molière's tooneelarbeid kan gesplitst worden in eene groep spelen van vroeger dagteekening, welke buiten zijne inborst en toevallige omstandigheden staan, en eene andere groep waarin men hem voor het tooneel partij ziet trekken van zijne persoonlijke levenservaring, zijne zelfbespiegeling, zijne hoop, zijne teleurstellingen. Dertig jaren geleden noemde een zijner uitgevers in Frankrijk dit verschijnsel: *L'avènement de la personnalite de Molière dans son propre théâtre.* De opmerking was toen nieuw [2]).

Ik zou er willen bijvoegen dat, behalve met Molière's inwendig leven, bij dit alles ook rekening moet gehouden worden met zijne gezondheid in die tweede periode. *L'Amour médecin*

[1]) In November 1778, meer dan honderd jaren na Molière's dood, vereerde d'Alembert aan de Fransche Akademie Molière's buste door Houdon, en bij dezelfde gelegenheid werd uit dertien opschriften, door medeleden aan de hand gedaan, met algemeene stemmen de voorkeur gegeven aan dat van Saurin:

Rien ne manque à sa gloire, il manquait à la nôtre.

Bij Molière's leven is er herhaaldelijk spraak van geweest hem tot lid der Academie te kiezen; doch het lichaam wilde geen komediant toelaten, en Molière niet ophouden dit te zijn.

[2]) Charles Louandre, uitgaaf van 1854, I 326.

(1665); de *Médecin malgré lui* (1666), *Monsieur de Pourceaugnac* (1669), de *Malade imaginaire* (1673), al die geweldige en dikwijls onrechtvaardige hekeldichten in proza, zijn de werken geweest van een satiricus die de medische faculteit aansprakelijk stelde voor haar onvermogen hem van eene zwakke borst te genezen. Zoo Molière, vóór hij in 1658 zich voor goed te Parijs kwam vestigen, geen enkele maal den draak met de doctoren gestoken heeft, dan ligt dit voor een deel hieraan dat het zachtere klimaat, gedurende zijn veeljarig verblijf in Zuid-Frankrijk, hem minder gevoelig maakte of zijne aandoenlijkheid hem gemakkelijker deed vergeten.

Door brieven van Chapelle aan hem weet men met zekerheid dat Molière dikwijls heel wat te stellen heeft gehad met de drie voornaamste actrices zijner troep, die, niet tevreden met de rollen welke hij haar aanwees, en hem verdenkend de eene van haar aan de anderen voor te trekken, door haar naijver hem het leven vaak moeilijk genoeg maakten [1]).

Dubbel pikant worden daardoor de tooneelen der *Femmes Savantes*, waar de jonge Armande hare zuster Henriette het hart van Clitandre betwist. Molière had weleer, lang vóór de dames het met elkander aan den stok kregen over hare rollen, het hof gemaakt aan Mad^lle^ Du Parc, die eerst niet van hem hooren wilde, maar naderhand, sedert hij troost gezocht en troost gevonden had bij Mad^lle^ De Brie, berouw kreeg en, toen het te laat was (want nu wilde *hij* niet), hem op nieuw aan zich zocht te verbinden. Er kan niet aan getwijfeld worden dat bij het schrijven der *Femmes Savantes* (1672) deze herinnering uit zijne zwerfjaren hem voor den geest heeft gestaan. In de spijtige Armande en de inschikkelijke Henriette van het blijspel herleven om beurten de twee actrices der werkelijkheid, en Clitandre spreekt of handelt niet anders dan indertijd gedaan was door Molière zelf.

Met *l'École des Maris*, geschreven in 1661, het jaar vóór

---

[1]) Chapelle aan Molière, voorjaar van 1659: „J'ai fait les vers qui vont suivre pour répondre à cet endroit de votre lettre où vous particularisez le déplaisir que vous donnent les partialités de vos trois grandes actrices pour la distribution de vos rôles." — Daarna vergelijkt hij Molière's toestand bij dien van Jupiter tijdens den trojaanschen oorlog, toen deze god beurtelings Juno, Minerva, en Venus tevreden moest stellen.

Molière's huwlijk, begint de reeks stukken waar het voor de moliéristen meest van al op aankomt. Men ziet er, nu in dezen dan in genen persoon, zonder dat ooit aan de eischen der handeling te kort gedaan of voor de objectieve karakterschildering het persoonlijk feit in de plaats gesteld wordt, de gemoedsgesteldheid des auteurs zich duidelijk afspiegelen.

Eerst noemt hij zich Ariste en vertelt aan zijn broeder Sganarelle — die ten aanzien van het jonge meisje hetwelk hij voor zijne vrouw bestemt de leer der afzondering, der effen gewaden en van het thuisblijven toegedaan is, — dat *zijne* plannen daarvan hemelsbreed verschillen. Ook hij is een man van leeftijd, erkent hij; evenals Sganarelle is ook hij voornemens een zeer jong meisje te trouwen. Maar hij heeft als stelsel aangenomen zijne Léonor in alles te wille te zijn, haar te winnen door edelmoedigheid en toegevendheid, haar niets te verbieden of te onthouden wat tot de natuurlijke wenschen behoort eener schoone, levenslustige, door de fortuin begunstigde vrouw in den bloei der jeugd.

Uit dit oogpunt is *l'École des Maris* zeer merkwaardig. Men hoort er den veertigjarigen Molière, die in stilte het jawoord reeds bekomen heeft, zichzelf rekenschap geven van de wijs waarop hij, wanneer zij zijne vrouw zal geworden zijn, rekent om te gaan met de negentienjarige Armande Béjart. Men ziet hem, in den persoon van Léonor, het beeld van Armande schilderen zooals hij zich haar voorstelt en zooals zij op dat oogenblik werkelijk is, — onschuldig, vol goede voornemens, vastbesloten hem gelukkig te maken, haar woord verpandend dat zij hem nooit ontrouw worden zal. De dichter is vervuld met blijde hoop. Hij spreidt het zelfvertrouwen ten toon van den man, rijp van geest, die zich overtuigd houdt een onberispelijk programma ontworpen te hebben, en wiens karretje voortaan, dank zij zijne wijze voorzorgen, zich over een lichten zandweg bewegen zal.

In 1662 verschijnt *l'École des Femmes*. Sedert eenige maanden is Molière de gelukkigste der stervelingen. De uitkomst, waant hij, heeft hem volkomen in het gelijk gesteld. Armande bemint hem. Armande geniet volop van alles. Armande misbruikt geen enkele vrijheid.

Vandaar de onbegrensde vrijmoedigheid waarmede Chrysalde (zoo heeft de dichter zich ditmaal gedoopt) zijn vriend Arnolphe,

anders Monsieur De la Souche, voor het lapje houdt. De dwaze Arnolphe! juicht hij. Als een vogeltje met de pen, zoo heeft Arnolphe zijne Agnès van kind af gevoed en opgevoed; opgevoed voor zich, ten einde zij toch maar onkundig blijven zou van de listen der wereld. Zij gaat gekleed als een meisje uit een gesticht. Een weetnietje heeft hij van haar gemaakt, een domoortje, een idiootje. Maar de liefde is slimmer geweest dan hij. Onder Arnolphe's neus koketteert Agnès met Horace, laat zij door Horace zich schaken, wordt zij Horace's vrouw. Dat komt er van wanneer een man de voorzorgen overdrijft!

In *l'Impromptu de Versailles*, onmiddellijk daarna, bereikt Molière's zelfvertrouwen het toppunt. Zijn *child-wife* zal voor het eerst in deze satire eene rol vervullen, voor haar geschreven door haar man. „Taisez-vous, ma femme, vous êtes une bête", durft hij in den overmoed van zijn geluk haar toevoegen; en, niets kwaads vermoedend, enkel er op uit haar te doen schitteren door haar vernuft, verstout hij zich in haar antwoord eene toespeling op haar kort te voren voltrokken huwlijk te leggen: „Grand merci, monsieur mon mari. Voilà ce que c'est! Le mariage change bien les gens, et vous ne m'auriez pas dit cela il y a dix-huit mois!"

De ontgoocheling zou spoedig volgen. Wanneer in 1666 *le Misanthrope* vertoond wordt, in 1667 *le Tartuffe*, in 1668 *George Dandin*, in 1670 *le Bourgeois Gentilhomme*, dan bemerkt men dat het met Molière's huiselijken vrede gedaan is. Dat zijne jonge vrouw zich misdraagt, hij zal het niet openlijk beweren; maar dat zij aan hare zucht tot opschik toegeeft, en toegeeft op aanstootelijke wijs, ja. Madame Pernelle zegt het met ronde woorden tot Elmire:

> Vous êtes dépensière; et cet état me blesse,
> Que vous alliez vêtue ainsi qu'une princesse.
> Quiconque à son mari veut plaire seulement,
> Ma bru, n'a pas besoin de tant d'ajustement [1]).

Erg zijn, in *le Misanthrope*, Alceste's uitvallen tegen Célimène

---

[1]) *Tartuffe*, 1ste Bedrijf. — Bij de algemeene repetitie van *Tartuffe*, beweert de overlevering, verscheen Armande Béjart, die Elmire spelen zou, in zulk een opzichtig gewaad, dat Molière haar wegzond met de berisping: „Oubliez-vous donc que vous faites le personnage d'une honnête femme?"

(Molière zelf vervulde de eerste rol, Armande Béjart de andere). Erg is hetgeen Alceste aan Philinte bekent tot zijne schande maar al te waar te wezen: dat hij ondanks hare lichtzinnigheid, hare verstoktheid, hare onhartelijkheid, de kokette noch vergeten, noch ophouden kan haar te beminnen:

Il est vrai: ma raison me le dit chaque jour,
Mais la raison n'est pas ce qui régle l'amour.

Minder woest, bezadigder, maar niet minder geestig, is in den *Bourgeois Gentilhomme* het tooneel waar Cléonte, sprekend met zijn knecht Covielle, eerst zich over Lucile's trouweloosheid beklaagt, en onmiddellijk daarna, wanneer Covielle hem in het gelijkstelt, alles terugneemt. Indien dit een welgelijkend portret van Armande Béjart is, dan moet zij even innemend als onverdragelijk geweest zijn:

„Je ne lui vois rien que de très-médiocre, à votre Lucile," zegt de knecht, „et vous trouverez cent personnes qui seront plus dignes de vous. Premièrement, elle a les yeux petits. — Cela est vrai, elle a les yeux petits, mais elle les a pleins de feu, les plus brillants, les plus perçants du monde, les plus touchants qu'on puisse voir. — Elle a la bouche grande. — Oui; mais on y voit des grâces qu'on ne voit point aux autres bouches; et cette bouche, en la voyant, inspire des desirs, est la plus attrayante, la plus amoureuse du monde. — Pour sa taille, elle n'est pas grande. — Non, mais elle est aisée et bien prise. — Elle affecte une nonchalance dans son parler et dans ses actions . . . — Il est vrai, mais elle a grâce à tout cela; et ses manières sont engageantes, ont je ne sais quel charme à s'insinuer dans les cœurs. — Pour de l'esprit . . . — Ah! elle en a, Covielle, du plus fin, du plus délicat. — Sa conversation. . — Sa conversation est charmante. — Elle est toujours sérieuse. — Veux-tu de ces enjouements épanouis, de ces joies toujours ouvertes? et vois-tu rien de plus impertinent que les femmes qui rient à tout propos? — Mais, enfin, elle est capricieuse, autant que personne du monde. — Oui, elle est capricieuse, j'en demeure d'accord; mais tout sied bien aux belles, on souffre tout des belles."

Ziedaartot rechtvaardiging der moliéristen meer dan genoeg. Zij beweren niet dat hunne onderzoekingen ooit de studie van

Molière-zelf zullen kunnen opwegen of vervangen. Zij zijn tevreden wanneer men erkent dat onopgemerkte kleine trekken bij hen tot hun recht komen. Zij zouden voor hun arbeid ook dan zich beloond achten, indien hij geen andere vruchten droeg dan, van den mensch, het publiek gedurig terug te voeren naar den blijspeldichter.

Twee eigenschappen bovenal stempelen Molière voor goed tot den onvergelijkelijken comicus dien reeds vele geslachten vóór ons in hem vereerd hebben, en na ons, veilig kan men zeggen tot het einde der wereld, vele andere in hem bewonderen zullen.

In de hoogste mate bezit hij het genie van het natuurlijke. Hij is natuurlijk in zijne taal, in de keus en de behandeling zijner onderwerpen, in de schildering zijner karakters. De natuur zelf had hem tot blijspeldichter gevormd, en hij kon niet anders zijn dan hij was.

Het terrein zijner waarnemingen is scherp afgebakend. „L'affaire de la comédie", zegt hij ergens, „est de représenter en général tous les défauts des hommes, et principalement des hommes de notre siècle" [1]). Binnen dezen kring sluit hij in al zijne hoofdwerken zich op. Menschelijke gebreken en nogmaals menschelijke gebreken in beeld brengen, — anders doet hij niet. Het doen uitkomen der menschelijke deugden, hij laat dit over aan de deugd. Op den bodem zijner gispingen ligt het vast geloof dat niemand ooit bij hem in het onzekere verkeeren kan omtrent de eigenschappen welke den mensch hetzij tot eer verstrekken, hetzij ontsieren.

Molière's zin voor het natuurlijke doet hem in alles het *cant* onderscheiden van den ernst: het *cant* der vroomheid, het *cant* der spaarzaamheid, het *cant* der ingetogenheid, het *cant* der achtbaarheid, het *cant* der ouderliefde. Wij geven hem volkomen gelijk wanneer hij uitgaat van de onderstelling dat vaders en moeders alleen recht hebben op ontzag, wanneer zij gevoelens koesteren en handelingen plegen die hun daarop aanspraak doen verwerven.

De man die al het lachwekkende ziet, verlevendigt tegelijk de herinnering van al het eerwaardige. Vandaar dat Molière's blijspelen zulk eene kolossale hoeveelheid moraliteit vertegenwoordigen, en de massa dier moraliteit zoo dicht is.

---

[1]) *L'Impromptu de Versailles*, 3de Tooneel.

Men moet niet meenen dat zoo vele knechts en meiden, in Molière's stukken, die het publiek doen lachen om hunne meesters of meesteressen; zoo vele dochters, die tegen de ouderlijke tucht in opstand komen; zoo vele zonen, die hunne vaders ridiculiseeren; in mindering komen van het zedelijk gehalte der nalatenschap.

Geen vader, die een stuk van Molière ziet geven, mag op het denkbeeld komen getuige te zijn van een schouwspel hetwelk de grondslagen der samenleving ondermijnt. Veeleer behoort hij toe te stemmen dat, indien hij geleek op den Argante, den Géronte, den Harpagon der komedie, het zijn verdiende loon ware aldus te worden beetgenomen en bespot.

Molière's andere groote eigenschap is zijn genie voor het dramatische.

Een hekeldichter die slechts hekeldichter is brengt het nooit verder dan het voordragen van zeker aantal hatelijkheden. Juvenalis zal zijn vers een harpoen of een roskam noemen, en betuigen dat de verontwaardiging hem dichter heeft gemaakt. Het is de zuivere waarheid. Hij deelt zelfs verontwaardiging méde. Maar roskammen en harpoenen zijn onvriendelijke werktuigen. Zij doen enkel pijn.

Molière is *niet* hatelijk. Hij vermijdt het te zijn, niet omdat hij braver of zachtzinniger is dan andere moralisten, maar omdat hij aan één ding nóg meer waarde hecht dan aan het vieren zijner antipathie. Hij behoort tot het goddelijk geslacht hetwelk tot zichzelf zegt: *Laat ons menschen maken*, en dat in dit scheppingswerk zijn hoogste behagen vindt. De toeschouwers worden op den duur alleen geboeid, dit weet hij, door de zuiver objectieve voorstelling, onhartstochtelijk, welwillend, humaan, der gebreken die men aan hun lachlust prijsgeeft.

Slechts de onderwijzer, verbonden aan eene tooneelschool, beschikt over de noodige gelegenheden en middelen om zijne leerlingen in elk van Molière's spelen afzonderlijk dit dramatische te doen opmerken.

Wij voor ons kunnen er enkel op wijzen hoe met die eigenschap de humaniteit samenhangt welke Molière's repertoire ademt. Misschien is hij de humaanste van alle blijspeldichters die ooit geleefd hebben, omdat nooit iemand in zulk een hoogen graad de kunst heeft verstaan de toestanden te doen

geboren worden waaruit het zedelijk gebrek, welks berisping aan de orde is, noodwendig naar voren springt [1]).

CD. B. HUET.

---

[1]) Eene geschikte proef is het tooneel uit *l'École des Femmes* waar Alain en Georgette, eenvoudige buitenlieden aangesteld om Agnès te bedienen en te bewaken, redeneeren over de jaloezie van hun meester Arnolphe, en de boer onderneemt de boerin duidelijk te maken waarin die hartstocht eigenlijk bestaat:

GEORGETTE.

Mais que diantre est-ce là, qu'avec tant de rudesse
Il nous fait au logis garder notre maîtresse?
D'où vient qu'à tout le monde il veut tant la cacher,
Et qu'il ne saurait voir personne en approcher?

ALAIN.

C'est que cette action le met en jalousie.

GEORGETTE.

Mais d'où vient qu'il est pris de cette fantaisie?

ALAIN.

Cela vient..... Cela vient de ce qu'il est jaloux.

GEORGETTE.

Oui; mais pourquoi l'est-il? et pourquoi ce courroux?

ALAIN.

C'est que la jalousie... entends-tu bien, Georgette,
Est une chose... là... qui fait qu'on s'inquiète...
Et qui chasse les gens d'autour d'une maison.
Je m'en vais te bailler une comparaison,
Afin de concevoir la chose davantage.
Dis-moi, n'est-il pas vrai, quand tu tiens ton potage,
Que si quelque affamé venait pour en manger,
Tu serais en colère, et voudrais le charger?

GEORGETTE,

Oui, je comprends cela.

ALAIN.

C'est justement tout comme.
La femme est en effet le potage de l'homme;
Et quand un homme voit d'autres hommes parfois
Qui veulent dans sa soupe aller tremper leurs doigts,
Il en montre aussitôt une colère extrême.

In één kort bestek ontmoeten wij hier bij Molière den opmerker die de neigingen der menschen tot een voorwerp van studie maakt; den dramaticus die zijne waarneming belichaamt in een levend wezen buiten zich; den comicus die het lachwekkende der fout gevoelt en doet gevoelen; den meester over de taal wiens zangerig vers zonder inspanning de eenvoudigste uitdrukking vindt en spreuk wordt:

La femme est en effet le potage de l'homme.

Misschien vervult bij geen ander volk als de Franschen *le potage* zulk eene hoofdrol in de voeding van alle standen. Ofschoon Molière ook een wereld-dichter is, hij is in de eerste plaats dichter zijner natie.

„VAN DE NOORD OM DE ZUID."

I.

„We loopen om de Zuid."

Langzaam komen we met de Tromp het Engelsche Kanaal uit. Langzaam, want de wind is voortdurend van het Westen en al kruisende of opwerkende moeten we naar buiten zien te komen. Eindelijk komen we op de zoogenaamde Gronden, de overgang in diepte van het Kanaal naar den grooten en dieperen Oceaan. — Hier begint het weêr nog hoe langer hoe slechter te worden, dagen lang liggen we met hard, soms vliegend stormweêr van het Zuidwesten, zoodat we van belang niet vooruitkomen, maar wel, integendeel, bang beginnen te worden, dat we met de Tromp de Golf van Biscaije in zullen drijven; het schrikbeeld van iederen zeeman die bij winterdag met stormweêr hier tegen een Zuid-Westenwind ligt te boksen.

Doch alles gaat goed. Wel duurt het heel lang, maar eindelijk begint toch de wind voor goed naar het Noorden te loopen en met een vroolijk briesje, dat de golven als 't ware dartelend voor zich uitdrijft, en terwijl de zon weer warm en koesterend op onze witte zeilen schijnt, glijden we nu met vader Tromp voorspoedig en pleizierig door het water en voelen weldra „dat het warmer begint te worden." — O! dat is zoo'n heerlijk gevoel, als men eerst weken achtereen, voortdurend vuil weêr en regen van het Zuid-Westen heeft gehad, met een sombere, loodkleurige lucht waarbij alles dof, nat en onaangenaam is. — Nu echter is alles helder en zindelijk. Het koperwerk blinkt en glinstert in de zon, het dek wordt geschrobd en geschuurd, tot dat het zoo wit ziet dat zelfs schipper Homstra, onze oude

brom-majoor (doch een uitstekend onderofficier), er tevreden over is en zich pleizierig begint te gevoelen dat zijn oude schip er weer naar behooren uitziet. In dat voortdurend sombere en natte weêr kon hij soms werkelijk met een soort van medelijden naar alles kijken, net alsof het dek, het tuig en de andere in het oog vallende zaken, koper- en houtwerk, onbillijk behandeld werden.

Op de Breedte ongeveer van Lissabon, dus nog niet zoo heel ver „om de Zuid“, komen wij tot de ontdekking, dat de Tromp weer begint te sukkelen aan de oude kwaal die telkens terugkomt, en dus min of meer chronisch is: in het vóórschip moet ergens een lek of zoo iets wezen, want met iedere afgaande wacht hebben we veel water bij de pomp en moet er „lensgepompt“ worden. Er gaat een praatje door het schip, dat het wel mogelijk is, dat we ergens binnen moeten loopen om te repareeren.

Hier moet ik helaas bekennen, dat dit gerucht of deze tijding bij ons in den voorlongroom onder de adelborsten eene onchristelijke vreugde teweegbrengt, op het denkbeeld dat we dan misschien naar Lissabon zouden gaan; dat een alleraardigste plaats moet wezen om naar den wal te gaan. Poestang, de kajuitshofmeester, krijgt in deze dagen van meer dan één adelborst een of meer sigaren, in de hoop dat hij aangaande het lek iets heugelijks zal mededeelen, dat hij in de kajuit ongelukkigerwijze, bij de geheime beraadslagingen van kommandant en eersten officier, gehoord mocht hebben. Poestang, die eene groote mate van doorzicht en menschenkennis bezit, weet ook werkelijk onze verwachting een geruimen tijd in spanning te houden en rookt in dien tijd veel sigaren, totdat eindelijk de scheepspomp al onze luchtkasteelen vernietigt, namelijk, door weer op te houden met veel water aan te geven; het lek van de Tromp is weer dichtgetrokken, of, hoe of wat het ook zij, de kwaal is weer verdwenen. Zooals ik reeds zei, de ziekte is geheel „chronisch“; de ouwe heer raakt er echter altoos weer boven op en we komen zonder onheilen verder, hoe langer hoe meer om de Znid en in de warmte. Weldra zijn we op de hoogte van Madeira en niet lang daarna, den 27sten December, passeeren wij den Noorder Keerkring. —

Den 27sten December! Dat is ons adelborsten nog nooit overkomen, dat we het in de maand December zoo warm hadden als bij ons midden in den zomer. We denken aan „thuis“,

hoe ze daar nu in de achterkamer misschien hard moeten stoken om het warm te houden, terwijl ze achter op de gracht misschien wel op schaatsen loopen.

Toch, al hebben we 't warm, snikheet is het nog niet, maar we hebben steeds mooi weer. We krijgen eerst den Noord-Oost passaat, steeds den wind uit het Noord-Oosten, maar dan, na eenige dagen stilte en het passeeren van de Linie, krijgen we den meer standvastigen Zuid-Oostpassaat en nu eerst begint het eigenlijke „passaat–leven", aan boord, op den Oceaan. Steeds dezelfde gunstige wind en dag en nacht het heerlijkste weêr dat men zich bedenken kan. We hebben schik in ons leven, alle menschen die ruzie hadden, hebben vrede gesloten en menigeen neemt nu papier en inkt ter hand om 's middags en 's avonds het een en ander op te teekenen. Werkelijk, het is de moeite waard, het zijn indrukken, die men nooit meer vergeet. En zoo kwam ook ik tot eenige notitia, die ik hier geef, zoo goed en zoo kwaad als ik het kan.

II.

„*Een nacht in den passaat.*"

Wat is het nu heerlijk om 's nachts de wacht te doen! Wel blijft altoos het wakker worden, als men geroepen wordt, min of meer onaangenaam. 't Is nooit pleizierig als men er uit moet, 's nachts als men lekker ligt te slapen. Maar *is* men eens boven en ademt men de frissche lucht in, ziet men de drijvende lichte wolken en de door de maan beschenen zeilen — wel, dan is alle lust tot slapen verdwenen en men gevoelt, dat dit een van de heerlijke keerkringsnachten is, waarvan men reeds zoo veel heeft gelezen en die een nachtwacht gezellig en aangenaam maken. Men zou werkelijk niet graag weer naar beneden gaan en neemt met een zeker genoegen de wacht over. Ook de afgeloste officieren en adelborsten maken geen bijzondere haast om naar beneden te gaan, ze blijven zelfs nog een poosje aan dek om een praatje te maken en er is soms al een half uur van de nieuwe wacht voorbij, als ze eindelijk verdwijnen. Het is dan ook wel de moeite waard om wat te blijven, 't is haast zonde om naar beneden te gaan en te slapen; zoo mooi is het.

De Tromp loopt met een heel aardige vaart door het water, maar toch ook weer niet zoo schrikkelijk hard dat het hindert aan het denkbeeld van rust en kalmte, dat in het geheele tafereel den boventoon voert Alles wat men ziet en hoort, stemt tot een zekere genoegelijkheid en tevredene rust.

Het wachtsvolk slaapt niet, maar zit hier en daar in hoopjes bij elkaar. Soms hoort men heel zachtjes en min of meer onderdrukt (om de menschen benedendeks niet te storen in hun slaap) een koor van verschillende stemmen, die het een of andere lied ten beste geven, waarbij onwillekeurig in klank en toon iets wordt gelegd, dat . . . . ja, wat het is, kan ik niet met juistheid zeggen . . . . het is iets, dat geheel in overeenstemming is met de zacht en kalm door het water schuivende Tromp.

„Zeilen?" zoudt ge willen zeggen? Neen, dat is het niet. Volgens ons „schuift" hij er zoo mooi en zachtjes doorheen. Soms, van tijd tot tijd, stampt of rijst en daalt hij eens even, voor de „goedmoedige" zee die er loopt. Geen koppige of woelende zee. Neen, de passaat geeft aan zijn onderhebbende waterwereld, zijn golven en zeeën, eene beweging even los en vroolijk, als de wereld daarboven, met haar phantastisch gevormde stapelachtige wolken en wolkjes. Nadat ze, schijnbaar, iets langzamer aan de kim zijn verrezen, komen ze, min of meer gehaast, hoog boven ons en over de Tromp door het luchtruim varen, zichtbaar voortgestuwd door den sneljagenden passaat, die het geheele sneeuw- en lichtblauwkleurige wolkengezelschap, de een al zonderlinger gevormd dan de ander, voor zich uitdrijft en, zachtkens loeiende door het tuig van de Tromp, van tijd tot tijd een enkel onschuldig, dartelend zeetje tegen onze verschansing doet spatten. Soms wipt het speelsche golfje er overheen, over de verschansing, en komt in eens met een kleine pats of smak op het vóórdek vallen, zoodat een onnoozel „vliegend vischje" bij vergissing meê binnen boord raakt, en — dadelijk ingerekend wordt door een kleinen scheepsjongen, die al lang op den uitkijk zit naar deze, hem bijna letterlijk in den mond vliegende versnapering, even als zijn concurrent, onze scheepskat n°. 1 (er zijn er verschillende aan boord), die ook een groot deel van den nacht doorbrengt met uit te kijken naar vliegende vischjes en menigkeer den kleinen scheepsjongen vóór is en hem het vischje voor zijn handen wegkaapt.

Toch, niettegenstaande die beweging in de lucht en in het

water, is het rustig aan boord en ligt er zelfs iets droomerigs in het tafereel dat we in dezen maanhelderen nacht aanschouwen op het dek van de Tromp.

't Is alles zoo rustig en kalm, alles gaat zoo gewoon en zonder stoornis zijn gang, dat de roerganger op bijna niets heeft te letten dan op het kompas, en een enkelen keer op de zeilen. Hij staat erg „soezerig," half droomend te turen op het kompas, terwijl de officier van de wacht met de „jonkers" (de adelborsten) op de kampagne heen en weer loopt of wel op de vlaggekist zit te kijken naar de mooie lucht en het maan-effekt op de zee, heel in de verte. 't Is zoo helderlicht, dat men zelfs tot heel aan de kim, nu, midden in den nacht, het breken van de zeeën kan zien en door een binocle of nachtkijker duidelijk het opspatten van het schuim kan waarnemen. Het is zoo licht, dat men, op de kampanje op de vlaggekist zittende, best zonder kunstlicht de krant zou kunnen lezen of een romannetje. — Op den duur zou dit echter vermoeien en iemand slaperig maken. Dat zit trouwens heelemaal in de lucht en in het licht van dezen mooien nacht; onwillekeurig krijgt men lust om stilletjes, zonder iets te zeggen, voor zich uit te kijken en te gaan droomen of slapen, zoodat men door een onverwacht geluid of roepen wel opschrikt en feitelijk „wakker wordt", maar toch bij kris en bij kras zou willen zweren, dat men werkelijk *niet* sliep. 't Is allemaal de schuld van de maan, die alles beschijnt en — altoos de menschen slaperig maakt, hoe ze ook haar best doet om het daglicht te evenaren; iets dat haar nooit geheel en al gelukt.

Toch ziet men een zeer scherp onderscheid tusschen haar zachten lichtglans en het gele kunst- of olielicht, dat men op het dek van de Tromp hier en daar door de raampjes van de koekoeken of luiken ziet schemeren en dat ook den man aan het roer uit het wachthuis van het kompas in de oogen schijnt en hem min of meer hinderlijk is, als hij weer naar buiten of naar de zeilen kijkt. Dat alles bij elkaar maakt hem, zooals ik reeds zei, slaperig en droomerig en ik twijfel of de Tromp wel altoos precies in den koers gestuurd wordt, die gisteravond door den kommandant is aangegeven, want ook de officier van de wacht en de adelborsten verdiepen zich onwillekeurig wel eens voor een oogenblik in het overdenken van andere zaken. Zij zitten op de vlaggekist of loopen op de

kampanje heen en weer en houden elkaar wakker met praten en vertellen.

Ook voor dit laatste is zoo'n mooie nacht in den passaat bij uitnemendheid geschikt. De adelborst die vooruit op de bak de wacht heeft, zit dan ook druk te redeneeren met den ouden bootsmaat van den voortop, den ouden Riemersma, die al heel veel ondervonden heeft en nu, met een sigaar van den „jonker” in zijn mond, dezen 't een of ander vertelt, uit den tijd dat hij aan boord van zoo'n grooten „Amerikaander” diende.

„Ja meneer” zegt de oude Riemersma (hij weet wel dat de jonkers liever „meneer” dan jonker genoemd worden), „ja meneer, aan boord van zoo'n Amerikaander, daar is het eigenlijk een rare boel; dat's allemaal „never mind”, en „hou je wafel dicht of ik sla je er vierkant voor,” maar brutale zeilers, dat bennen het.”

„Zoo, zijn het dat?” vraagt de adelborst, die al dikwijls die verhalen van Riemersma gehoord heeft, maar ze toch gaarne nog eens hoort, omdat hij zelf ook zoo'n schik heeft in „brutaal zeilen” en dikwijls als zijn gevoelen te kennen geeft aan zijn collega's, dat volgens hem „den ouwe”, onze kommandant, eigenlijk veel te bang is, wat zeilen betreft. Hij, de adelborst, zou het hem anders lappen. Met schitterende oogen hoort hij dan ook de vertelling aan van bootsmaat Riemersma, die hem eene aanschouwelijke voorstelling geeft van het zware zeilen met „zoo'n Amerikaander.”

„Kijk meneer, dat moet je je eigen nou zóó voorstellen, als dat zoo'n schip eigenlijk nooit boven water is, daar slaan de zeeën van voren naar achteren over heen; als het ten minste een beetje hard waait. En zeilen bergen? Dat doen ze nooit. Onze kapitein, die zei altoos: „never mind, all right, let go.” Dat wil zooveel zeggen als: het kan me geen haar schelen, laat de boedel maar waaien. Maar, een kwaje kerel was het ook.”

„Was hij nog al groot? zwaar gebouwd? zal ik maar zeggen.” Dit vraagt de adelborst van de wacht, die *niet* groot is en onder ons, met het oog daarop en op zijne „flinkheid” of „parmantigheid”, den bijnaam heeft van „de kleine majoor.”

„Neen” zegt Riemersma, „groot was hij niet. Hij was zoo van een middelmatige kleinheid, maar „durven”, dat deed hij. Hij was nergens bang voor. Als we een goeie vaart liepen en hij had een erge schik van zijn eigen, dan ging hij meestal,

zoo klein als hij was, boven op de verschansing zitten, te loevert op, en dan wreef hij in zijn handen, en hoe harder het dan waaide, hoe meer pleizier hij er in had. Maar hij droeg meestentijds een revolver bij zich, want er waren wel onder het volk, die hem niet lijden mochten, omdat hij zoo kort van zeggen was.“

„Wat?“ vraagt de adelborst van de wacht, die deze laatste uitdrukking „kort van zeggen“ niet heelemaal begrijpt.

„Nou“ zegt Riemersma. „Kijk, hij was nog al hardhandig. Als je hem niet begreep of je hadt wat vergeten, of je was wat slaperig van je eigen, dan sloeg hij dadelijk het register op; dat wil zeggen: hij gaf je er een over je schalen, dat je er op de volgende reis nog heugenis van had.“

„Zoo?“ zegt de kleine adelborst, de kleine majoor. „Zoo? dat's toch eigenlijk niet zooals 't hoort. Maar ik had hem toch wel eens willen zien. Ik zou nog wel eens een reis met zoo'n Amerikaan willen doen.“

En nu, terwijl Riemersma op nog een tweede sigaar wordt getrakteerd, steekt ook de „majoor“ nog eens aan en begint zich onwillekeurig te verdiepen in heerlijke bespiegelingen omtrent snelzeilende Amerikaansche „klippers“ (van voren scherp uitgebouwde schepen) en maakt zich fantasieën, hoe hij, als hij nu eens kommandant was van de Tromp, ook nog eens met een flinke bries, „uit het oude vaartuig zou halen, wat er in zat.“ Zeker, de Tromp kon wel; maar, dan moest er meer zeil op. Zeil, meer zeil! —

En de kleine adelborst staat op en loopt naar voren, verder de bak, het voorschip, op. Verder nog. Hij entert uit, voor op den boegspriet en het kluifhout, om de zeilende Tromp meer van voren te kunnen zien, hoe hij de zeeën voor zich uitstuwt en het water links en rechts, wit schuimend van zich af en op zij gooit. Het begint zeker harder te waaien, of — is het misschien alleen in de oogen van den „kleinen majoor,“ dat de Tromp nu in dit oogenblik, naijverig op den „Amerikaander,“ er harder doorsnijdt dan straks? — Waait het harder dan een oogenblik te voren?

Neen, de wind is nog altoos dezelfde, de Tromp loopt nog altoos even hard als straks, maar wanneer men vooruit op den boegspriet staat, ziet en hoort men meer van het schuimen en bruisen van het water dat voor en door den boeg of het vóór-

schip wordt weggestuwd, dan wanneer men achteruit op het half-dek of op de kampanje zit, waar het altoos veel stiller, rustiger en — meer „eenzaam" is.

Ik heb wel eens meenen op te merken, dat er misschien hierdoor een verschil bestaat in den toon van de verhalen of vertellingen die men op het vóórschip hoort, en den toon van die, welke men op het achterschip, met min of meer zachte of onderdrukte stem, door een van het wachtsvolk hoort ten beste geven. Hier ligt over alles meer een sluier van geheimzinnigheid, iets dat doet denken .... aan .... „de stilte en eenzaamheid van een oud kasteel bij middernacht." Laat ik het zoo maar noemen. Zacht en kalm hoort men hier de Tromp door het water gaan. Op zij en achter zich maakt hij wel wat schuim en borrelend water, een soort van pad, dat men nog een heel eind kan zien, maar toch schuift hij betrekkelijk heel stil en zonder veel beweging over en door de zeeën van den standvastig waaienden passaat. Een enkelen keer een klein zeetje dat hem als 't ware doet „strompelen" (zoo'n stootende beweging is het) en dan tegen de verschansing spat, maar dan kuiert hij weer rustig door. Niets is er, wat hindert aan de stilte van dit nachtelijk uur, waarin beneden alles slaapt, terwijl hier boven de wacht wordt gehouden en men elkaar vertelt van zijn plannen voor de toekomst, wat men dan en dan denkt te doen, als men na zóó of zóó veel jaren weer terugkomt in Holland. De officier die nu de wacht heeft, gaat dan trouwen met het meisje dat hij liefheeft. Daarvoor is hij tegenwoordig zoo zuinig en ontzegt hij zich bijna alles, zoodat zijn collega's in den longroom hem wel eens van „schrielheid" beschuldigen. Maar dat kan hem niet schelen; nu op 't oogenblik droomt hij misschien van de toekomst als hij weer binnenkomt en ze genoeg met hun beiden hebben om hun jonge huishouding te beginnen.

Vooral zoo'n mooie passaatnacht als deze, wanneer men stil en eenzaam op de kampanje zit of staat of heen en weer loopt, is heerlijk om aan zoo iets te denken. De adelborsten van de wacht storen dan ook den officier van de wacht zelden in zijne overdenkingen, tenzij een van hen zijne aanstaande mocht kennen en telkens weer het gesprek daarop weet te brengen. Slimme adelborsten weten somtijds op deze wijze den armen officier van de wacht zoo bezig te houden, dat hij vergeet dat

de heeren adelborsten gedurende zijne wacht, en in een nacht als deze, waarin het zulk mooi weer is en er in het tuig of aan de zeilen niet veel valt te doen, — bezig gehouden moeten worden met het nemen van observaties en het uitcijferen daarvan; iets dat een adelborst afschuwelijk vindt. Ze zijn dan ook, schijnbaar, erg verbaasd en trekken een alleronnoozelst gezicht, als de officier van de wacht, na een ellenlang discours, op een gegeven oogenblik zegt: „lieve hemel, 't is al over half vier! — En we hebben nog geen een observatie genomen.“ — Zij nemen dan, met een groote schijnheiligheid, zeer overhaast hun instrumenten, sex- of octanten ter hand, maar, voor dat er van belang iets gedaan is, komt de stuurmans-leerling waarschuwen, dat het kwart vóór vier is en dus tijd om het volgende wachtsvolk, den nieuwen officier en de andere adelborsten van de wacht te roepen.

Als deze op het dek verschijnen, is de maan juist „bezig met ondergaan“ en geeft haar stervenden glans als laatst vaarwel over het water heen. Nog een oogenblikje maar en we hebben niet anders dan het licht van de sterren die aan den hemel staan, en telkens achter de drijvende wolken verdwijnen, om kort daarna, als kleine zilveren schitterende punten of lichtjes, langs den rand van de vederachtige stapelwolkjes weer te voorschijn te komen en ons te beschijnen.

't Is nu op de zoogenaamde „dagwacht“ (van vier tot acht 's morgens) in den beginne heel wat „stiller“ dan op de vorige wacht, toen er hier en daar nog al wat gepraat werd. De matrozen die *nu* boven gekomen zijn, weten dat straks voor hen de dag en het werk weer aanbreekt. Ze doen al hun best, om nog gauw ergens een rustig hoekje te vinden en wat te slapen, voor er, zooals men dat noemt,„ overal“ wordt gemaakt („reveille“) en het schoonschip maken begint. Overal ziet men in de halve duisternis op het dek slapende menschenfiguren, zooveel mogelijk weggedoken of opgekropen onder een sloep, of tegen het affuit van een kanon of waar er maar ergens een rustig en veilig plaatsje te vinden is. Alles tracht nog wat te rusten, voor dat de dag weer begint.

Maar, heel lang duurt het niet, weldra verschijnt schipper Homstra aan dek en hoort men tegelijk met of onmiddellijk na het slaan van de glazen (op de scheepsklok), het geluid van verschillende fluitjes van den schipper en van de verschillende

andere onderofficieren, die zijn bevelen repeteeren, en, terwijl men heel veel menschen ziet geeuwen en zich uitrekken, begint nu de dag weer op de bovenverdieping van onze kleine drijvende wereld; beneden slaapt nog dat gedeelte van de equipage, die vannacht de middel- of „hondenwacht" hebben gehad.

Terwijl nu het plassen en spoelen begint, ziet men het ook in het Oosten al wat lichter worden. — De schemering is echter hier in de keerkringen maar heel kort, zoodat we al heel gauw den dageraad zelf met al zijn kleurenwisseling aan de lucht en over het water zien schijnen.

Terwijl het is, alsof juist in dit oogenblik de wind een beetje is gaan liggen en de zee rustiger is dan straks, begint het daar aan de kim een weinig rood te worden. Dat echter trekt weer weg en het gaat eerst over in een bleek-geel. Dan komen links en rechts van het punt waar de zon straks moet komen, en langzamerhand overal in het Oosten, meer en meer roodachtige schijnsels, roode „dageraads-kleuren." De toppen en achterkanten van de wolken aan de kim worden met een rosegloed verlicht. Ze doen ons denken aan de sneeuwbergen van Tirol bij 't komen van den dag; het is alsof ze ons zeggen willen: „Kijk, wij hebben de zon hier al." En, ja! daar begint hij ook wezenlijk te komen; na aan deze zelfde wolken eerst gouden en dan later zilveren randen gegeven te hebben. Een oogenblik te voren zien we ook nog aan den overkant, in het Westen, allerhande prachtige kleuren en tinten, als een weerkaatsing van het Oosten; van dat mooie blauw dat men azuur noemt en dat later geheel overgaat in „rosekleuren." O! de geheele lucht is nu „rose." — Maar zie *nu*, als de zon werkelijk te voorschijn gaat komen. „Bengaalsch vuur" is het; maar, van de prachtigste soort! Stroomen van Bengaalsch vuur, die straalsgewijs naar boven en over het water komen schijnen. En . . . 't is heel-en-al een stroom van *licht*, die nu over het water naar ons toekomt, over de zeeën en golfjes, die net doen, als of ze nu in eens ook wakker worden, en kabbelen en ruischen en „natter" schijnen dan ooit, als de groote goede zon zelf vroolijk over het water komt kijken en ze allemaal, de geheele natte wereld, het geheele college, besproeit met het goud- en zilverkleurige licht van de pasgeboren „Eerste stonde van den dag!"

Harder loopt nu de Tromp. 't Is of hij in eens ook meer

schik krijgt in zijn leven; het waait meer dan het gedaan heeft, de passaat blaast er weer dapper op los, we sturen op nieuw met frisschen moed en lust in ons leven, met vaart om de Zuid en straks naar het schoone land dat ons wacht. De dag van heden is begonnen, we zijn weer wakker aan boord van de Tromp.

III.

„De verjaardag van den ouwe, en andere kleine tafereelen.”

We zijn dus nu in den Zuid-Oost passaat. Toen we de Linie passeerden, die nu reeds achter ons ligt, werd natuurlijk ook het groote Neptunus-feest gevierd, waarbij wij nieuwe adelborsten naar behooren kletsnat werden gegooid. Dit feest is echter reeds zoo dikwijls door tal van schrijvers op uitstekende wijze geschilderd, dat ik er mijn pen maar niet aan zal wagen, doch ik kan het niet over mijn hart verkrijgen, ook het andere feest (dat we hier in den Zuid-Oost passaat vierden) geheel met stilzwijgen voorbij te gaan. Ik bedoel: de verjaardag van „den ouwe”, onzen kommandant.

Er werd toen een groot diner gegeven in de kajuit, en Kokkert, de scheepshond, liep al heel vroeg in den morgen, op de dagwacht, met een groote strik op zijn staart. Hij vond dit maar half goed en deed zijn best om de strik er af te happen, doch naarmate het wat later werd op den dag en hij bemerkte, dat er over het geheel eene recht feestelijke stemming heerschte door het geheele schip, deed ook hij meê, en kwispelde en blafte recht pleizierig, toen ons geïmproviseerd orchest zich met de parade even liet hooren, als een voorproefje van 't geen ze heden avond ten beste zouden geven.

Dit orchest bestond uit: de „1e harmonica”, bespeeld door den botteliersmaat Heileman, „2e harmonica” (met trilgeluid) door den ziekenoppasser, „1e triangel, door den stuurmansleerling v. d. Lasch, terwijl de 2e triangel, benevens twee trommen, allen met groote virtuositeit en volharding, werden bespeeld door verschillende heeren, wier namen ik vergeten heb. Alleen weet ik, dat bij de avond-uitvoeringen een vocaal orchest zich bij dit alles aansloot, met den korporaal van de mariniers Hang-

rand als „bas" en den jongen Peermans als „2e tenor". — Het geheel was schoon en voortreffelijk en overtrof de stoutste verwachtingen. — Somtijds sloot ook nog onze tamboer zich bij het orchest aan, doch niet met zijne trom; bij dergelijke gelegenheden bespeelde hij den signaal-hoorn, terwijl ook de pijper van de mariniers met zijne fluit, zich in dat geval liet hooren. Deze twee heeren echter werden alleen bij enkele stukken toegelaten, aangezien er bij de meerderheid van ons orchest een groote neiging bestond tot het geven van meer „ernstige stukken", bij hen bekend onder den naam van „treur-marseillaises"; iets aandoenlijks, waarbij vooral de „2e harmonica met trilgeluid" (ziekenoppasser) duidelijk hoorbaar was. — Toch was over het geheel ons orchest, ook zelfs bij deze stukken, altijd zeer luidruchtig en vroolijk, en vooral op een dag als dezen, den verjaardag van „den ouwe", werden alle krachten ingespannen en deden alle leden meê. De feestmarsch was, ik moet het ronduit zeggen, wel wat al te hard. Maar zij meenden het goed, dat is zeker.

Dokter Petter had zich op verzoek van den kommandant belast met het toezicht op het diner; iets waarin hij altoos veel pleizier had. Reeds den dag te voren had hij lange conferenties met Poestang, den kajuitshofmeester (die niet erg in zijn humeur was, omdat hij de zaak liever alleen behandelde) — en den kajuitskok, die nog al goed met dokter Petter overweg kon, maar alleen niet te vertrouwen was, als voor de een of andere saus madera, of in 't algemeen, iets verleidelijks noodig was; hij proefde dan te dikwijls. Nu had dokter Petter juist dezen keer plan op een bijzondere saus, waarin hij een zekere hoeveelheid champagne dacht te doen; ontegenzeggelijk hoogst gevaarlijk voor de gemoedsrust van den kajuitskok. Een oogenblik kwam in het philosophisch brein van den dokter het denkbeeld op, om den kajuitskok vooraf een halve flesch jenever te geven, in de hoop dat dit hem van de champagne afkeerig zou maken, want hij wist dat de kajuitskok zich nooit te buiten ging, voor dat zijn taak ten einde was en men hem dus zonder gevaar voor het diner zoo iets zou kunnen geven, terwijl hem meermalen gebleken was, dat hij jenever verreweg de voorkeur gaf boven b. v. madera of port. Maar, zou dit ook het geval wezen tegenover eene zoo bijzondere en zoo helder hem toelachenden drank als champagne?

Helaas, neen. Ik weet niet precies, hoe het afgeloopen is, maar wel weet ik, dat wij gedurende het diner eenige oogenblikken in gespannen verwachting verkeerden en een lange pauze hadden na de soep, en dat er door dokter Petter angstig naar de deur werd gekeken, omdat de pasteitjes maar niet wilden komen. Zooals later bleek, was dit het gevolg van de opgewonden vroolijkheid van den kajuitskok, die op de hoogte van de kombuis een soort van wilden dans uitvoerde met den schotel pasteitjes boven zijn hoofd, welken schotel hij met alle geweld zelf in de kajuit wilde brengen om dan tevens eene toespraak tot de „heeren“ te houden; van welk gevaarlijk voornemen hij eindelijk werd teruggebracht door zijn vriend den scheepskok, die hem plotseling een natte dweil over het hoofd wierp. Het onmiddellijk daaruit voortvloeiende gevecht gaf hem afleiding en maakte dat hij verder gedurende het diner zijn plichten naar behooren vervulde.

Nu, dokter Petter had er alle eer van. Het was een diner, dat ons nog lang zal heugen. „Solide“ in de hoogste mate; tal van soorten van vleesch, al wat maar in blikken voorhanden was; vooral de zwezerikken waren lekker. Het spreekt vanzelf, dat er ook den dag te voren, een varken en verschillende kippen en eenden geslacht waren. Als visch hadden we een flinke portie versche zalm uit blik, terwijl onder de groenten natuurlijk in de eerste plaats de heerlijke asperges genoemd moeten worden. Bij de zalm hadden we wortelen, terwijl later bij het rundvleesch en de kalfskarbonaden, aspergieboontjes en bloemkool op tafel kwamen. Bij de kippen hadden we gestoofde kersen. — Ik meen haast dat het een diplomaatpudding was, die hieraan voorafging en waarbij de champagne-saus van dokter Petter behoorde; een saus die we werkelijk heel lekker vonden, maar de champagne konden we er toch niet uit proeven. We kregen ook nog een soort van salade; wat het was, weet ik niet, ik herinner me alleen, dat er paling bij gepresenteerd werd (uit blik) van zeer geringen omvang, doch met een sterk „sprekenden“ smaak. Ik weet er geen betere uitdrukking voor; de smaak is mij lang bijgebleven. Ik moet er echter bijzeggen, dat op deze hoogte van het diner, bij de twee adelborsten, die gevraagd waren, en ook bij een paar van de jongste officieren, het waarnemingsvermogen uiterst zwak begon te worden.

Er waren reeds verschillende toasten uitgebracht, behalve op den kolonel, onzen kommandant, ook op ZEds. vrouw (een best aardig vrouwtje, dat wel bij ons aan boord was geweest), en, natuurlijk! op „z'n jongen" (een aardig kereltje, ook aan boord geweest, en dikwijls bij ons in den voorlongroom; zijn portret hangt in de kajuit). — Maar toen kwamen er nog tal van andere toasten, op de „goede verstandhouding", op de „harmonie aan boord", op onzen eersten officier (door den kommandant), op dokter Petter, en ja, ik weet niet op wat al meer, totdat er eindelijk in al deze toasten een min of meer oorlogszuchtige geest begon te komen, en meer dan een van de jongste leden van het gezelschap eene neiging aan den dag begon te leggen tot het bezigen van „gevleugelde woorden". Er werd meermalen gesproken van „goed en bloed" en „de laatste droppel bloed"; iets, dat werkelijk geheel onnoodig was, aangezien op 't oogenblik, zooverre ons bekend was, niemand iets tegen ons dierbaar vaderland in den zin had. Een van de officieren begon eindelijk stukken voor te dragen uit zijn lievelingsgedicht: Meijer's „Boekanier", terwijl een van ons, van de adelborsten, werkelijk op het punt was, zich hierbij aan te sluiten met een toepasselijk gezang, toen de 1e officier het woord verzocht, den kommandant namens ons allen bedankte voor zijn gastvrij onthaal en daarop het sein gaf om op te breken.

Toen wij op het dek kwamen, zagen wij dat hier alles in gereedheid was gebracht voor de „komedie-vertooning" die er gegeven zou worden. Alles was met vlaggen versierd, terwijl achter op het zoogenaamde „halfdek", met zeildoek eene vierkante ruimte was afgeschoten, waar wij straks, als het gordijn opging, de „komedie-vertooning" zouden zien. Dadelijk toen de kolonel aan dek kwam, viel ons orchest in met eene „ouverture" die aan het ongeloofelijke grensde, wat betreft de hevigheid waarmeê al de instrumenten tegelijk hun beste beentje vóórzetten, doch waarbij toch de tamboer met den signaal-hoorn boven alles uit hoorbaar was. Na deze fanfare kwam er echter iets meer aandoenlijks, waarbij, zooals ik vroeger reeds met een enkel woord aanstipte, vooral de ziekenoppasser in trillende harmonica-toonen gewoonlijk in de voorhoede was en meer dan eens plotseling een klagende solo gaf. De ouverture eindigde met „ma clé, ma clé, ma clé" (maritieme spelling). Hierna ging het gordijn op, en het stuk begon.

Hier moet ik helaas bekennen, dat mijn geheugen in dezen eenigszins te kort schiet. Het eenige wat mij nog duidelijk voor den geest staat, is dat er, zooals in alle scheeps-komedies, een moordenaar in voorkwam, die in het eerste bedrijf opkomt, sierlijk gekleed in een kort zwart merinos jasje (zooals men ze van de Chineezen te Batavia koopt), ringen aan de vingers, een roode das om en een grijze flambard op zijn hoofd. Hij heeft echter al dadelijk iets in zijn stem, dat niet recht in den haak is, terwijl hij ook heel veel „ter zijde“ spreekt, of wel, zeer luidruchtig op zijn eentje staat te redeneeren; iets dat hem aan het eind zuur opbreekt, want hij wordt voortdurend beluisterd door een onzichtbaar „vermomd vijand”. — Deze rol, die van den vermomden vijand, werd gespeeld door den „baas-kleêrenmaker”, die den moordenaar in het vierde bedrijf in eens met zijne min of meer keffende stem, en iet of wat op een valsche manier, akelig grijnzend, op het lijf valt met de woorden: „Ja Oneóla Casimanca, ik had u reeds lang herkend, al vermomdet gij u ook in het kleed van den edelman” en hierbij wijst de baas-kleerenmaker op de roode das en de grijze flambard, welke voorwerpen hem nu onmiddellijk door een van de omstanders worden afgerukt, waarop ook weldra zijne andere „sierlijke kleedingstukken” volgen en hij in minder dan geen tijd heelemaal onttakeld is, waarna hij geboeid wordt met twee einden tuigketting, die men voor deze gelegenheid expresselijk met bloed heeft besmeerd (afkomstig van de op heden geslachte eenden), en met welke akelige attributen de moordenaar wordt weggebracht om zijn straf te ondergaan. Het gordijn valt. — Dat's al wat ik er nog van weet.

Nu volgde een stuk, dat, zooals wij allen wisten, door den sergeant-schrijver Hazelhof expresselijk voor deze gelegenheid was geschreven en den titel droeg van: „De Goedhartige Oom, of, Het blijde wederzien”.

Al dadelijk bij het opgaan van het gordijn, bemerkten wij, dat dit een stuk was, waarin veel gegeten zou worden, want een gedekte tafel stond op den achtergrond gereed. En ziet, het duurde ook niet lang, of de sergeant-schrijver, die zelf de hoofdrol van „De Oom” vervulde, was werkelijk druk in de weer, met een „goed vriend”, die op eenigen afstand eene villa bewoonde „en hem wenschte te spreken.” — Wij begrepen wel niet geheel, waarom dit gesprek nu juist etende moest worden

gevoerd, doch vonden het wel aardig, want de sergeant-schrijver, een ex-pierewaaier en een grappenmaker van de eerste soort, speelde voortreffelijk. — Toch begonnen we min of meer ongerust te worden, toen er steeds weer andere „vrienden“ kwamen, en eindelijk ook een „neef“, die zeer onverwacht en ten eenenmale „ongemotiveerd“ uit de lucht kwam vallen en wien dadelijk gevraagd werd: „Wel neef, hebt gij reeds gegeten?“ En zoo ging het steeds door, zoodat eindelijk de 1e officier wel verplicht was, achter de coulissen te gaan en aan de intrigue van het stuk een einde te maken, door te ordonneeren, dat men bij den tweeden neef, na dezen die *nu* op het tooneel was, het gordijn moest laten vallen.

Wat was het geval? De kommandant had aan zijn hofmeester order gegeven, om, als er eetbare waar bij de vertooning noodig was, deze uit zijne provisie aan de heeren vertooners te verschaffen, en nu had blijkbaar de sergeant-schrijver bij den bouw van zijn stuk, zich door deze heugelijke tijding te veel laten meêsleepen en had er al zijn beste vrienden achtereenvolgens een rol in toegedacht, terwijl hij zelf, al etende, de rol van den onvermoeiden gastheer op zich had genomen. Door de tusschenkomst van den 1en officier, eindigde nu het blijspel wel eenigszins plotseling; toch hadden wij ons kostelijk geamuseerd, en nog menig dag na den „verjaardag van den ouwe“ gaven deze vertooningen en het diner stof tot discours. Langzamerhand echter raakte ook dit weer in het vergeetboek en ging weer de eene dag na den anderen voorbij, zonder dat er iets bijzonders gebeurde. —

Toch, ja, er gebeurde nog iets; al was het ook niet van veel belang. Een dag of wat na het feest hadden we namelijk eene kleine terechtzitting, ter zake van een diefstal van uien uit een leeg kippenhok, door eenige scheepsjongens. Deze kleine heeren hadden, zooals nu bleek, een geregeld „uien-verbond,“ waarvan ieder lid gehouden was eene contributie van zóóveel uien per dag te leveren, of wel dit met andere gangbare ruilmiddelen te vergoeden, zoodat b. v. de jongens die achteruit, in de kajuit en den longroom, dienden, hunne contributie in koude aardappelen of andere heerlijke eetbare waar „van de officieren“ betaalden. Aangezien de jeugdige bende uit zooveel leden bestond, lekte er weldra wat van uit en werd een van de leden door Poestang, den kajuitshofmeester, des nachts op heeter

daad betrapt, juist toen de kleine dief in het kippenhok zat. Poestang deed de deur achter hem dicht, zoodat de kleine zondaar niet weg kon. Men liet hem er stil in zitten, tot den volgenden morgen, toen hij als een tweede Jan van Leiden in zijne kooi werd tentoongesteld.

Het geheele komplot werd nu ontdekt, en het bleek, dat werkelijk juist de nu betrapte en „tentoongestelde” de eerste aanleiding tot alles had gegeven, door in eene avondvergadering van kleine schepelingen, die gewoonlijk achter de kippenhokken werd gehouden, de vraag te doen „zou jullie niet een uitje lusten?” waarna hij als uitleg van deze vraag, den aanslag ontwierp en zelf het eerst met de uitvoering begon.

De bende kreeg eenige dagen strafpeloton, en daarmeê liep ook deze zaak af.

Wij hadden heel wat van deze kleine zeelui aan boord. Het was merkwaardig te zien, hoe zij zich ontwikkelden en opgroeiden, naarmate de reis vorderde en de Tromp steeds verder en verder van huis afkwam.

Menigeen van deze kleine schepelingen liet in het vaderland niet veel „aantrekkelijks” achter en had daar reeds vroeg de wereld van een leelijken kant leeren kennen. Zoo had b. v. de bovenbedoelde kleine zondaar die in het kippenhok gearresteerd was, zijn prille jeugd doorgebracht met zijn vader te vergezellen, die „op een viool speelde” en daarmeê de kermissen bereisde, terwijl mama met het jongste zusje op eigen gelegenheid het land doortrok, met een poedel die kunsten vertoonde en tevens gedresseerd was om hier en daar eetbare waren te veroveren en — te „apporteeren.” De talentvolle moeder bewoog zich ook wel op kunstgebied, door, somtijds geaccompagneerd door het zusje, liederen te zingen van moord-historischen aard, aan het eind waarvan de poedel en het zusje ieder met een bakje rondgingen. — Deze dierbare ouders waren den jongen v. d. Hak ontrukt, de moeder door den grimmigen dood, de vader door eene noodzakelijk gebleken „eenzame opsluiting,” terwijl het zusje in een verbeterhuis was opgenomen. Dit gaf aanleiding tot de komst van den kleinen straatburger aan boord van den Tromp, waar hij goed ontvangen, „behandeld” en „gepolitoerd” werd. Hij kon nog altoos niet best tegen stilzitten en zijn grootste grief tegen het scheepsleven was, dat men ’s morgens of voormiddags in de „school” aan boord, hem vermenig-

vuldigen en deelen trachtte te leeren. Hij zat altoos over zijn lei heen, naar boven te kijken, waar hij de heldere lucht, het tuig en de zeilen zag. Daar had hij schik in, dat was zijn element, en later is er een flink matroos uit gegroeid, niettegenstaande zijn liefhebberij om de „uitjes" uit het kippenhok te halen.

Zooals ik reeds zei, hadden we bovenbedoelde terechtzitting en ook het groote feest van den verjaardag, een eind al voorbij de Linie. — We beginnen dus zoo zoetjes aan de kust van Brazilië te naderen.

We zijn nu al een heelen tijd in zee en van tijd tot tijd beginnen zich dien ten gevolge de gewone verschijnselen te openbaren, namelijk: verveling en ruzie. Er zijn menschen die boos op elkaar worden, zonder dat ze zelf recht goed weten waarom; dagen lang loopen ze elkaar voorbij en zitten tegenover elkaar aan tafel, zonder een woord te zeggen. Maar dat wordt straks beter, want we komen dichter onder den wal en het plan bestaat om Rio de Janeiro aan te doen. Dan gaat men met elkaar naar den wal, en zelfs reeds als de kust in 't gezicht komt, gaan dikwijls alle twistgedingen in eens in 't vergeetboek. Men drukt elkaar de hand, drinkt een glas op de „voortdurende harmonie" en „goede verstandhouding", en — alles is vergeten.

We zijn nu, met het mooie weêr, ook druk bezig met het ijzerwerk af te schuren en alles wat op te poetsen en te schilderen, tegen dat we in Rio Janeiro binnenkomen, want dan heb je graag dat zoo'n schip er netjes uitziet.

Als we straks binnenkomen, kunnen er ook al brieven voor ons wezen van Holland, van huis! want de mailboot uit Europa doet de reis natuurlijk gauwer dan wij met een ouderwetsche zeilkorvet. — Er worden nu ook al brieven geschreven, om ze straks zoo spoedig mogelijk te kunnen verzenden. De ziekenoppasser, dien we aan boord de „stads-huurschrijver" of zaakwaarnemer zouden kunnen noemen, heeft het nu erg druk, omdat hij voor de verschillende „ongeletterde" matrozen brieven heeft te schrijven. Deze ziekenoppasser, dezelfde die de trilharmonica bespeelt, is een ondernemend mensch, die uit alle gegevens geld weet te slaan, want Dokter Petter komt op zekeren dag tot de ontdekking, dat hij zelfs de „muurvlakte"

van de scheepsapotheek exploiteert, namelijk, door tegen betaling van zóóveel per week, aan sommige teerhartige matrozen toe te staan, aan den wand, onder of naast de flesschen en potten, de portretten van hunne teerbeminden op te hangen, zoodat de apotheek rondom behangen is met de meest uiteenloopende figuren uit de vrouwenwereld in het Nieuwe-Diep. Ofschoon de ziekenoppasser lang volhoudt, dat deze dames allen tot zijne familie behooren, gelast toch Docter Petter de onmiddellijke verwijdering van het geheele gezelschap, dat, (naar ik later hoorde) nu eene plaats vindt in de bottelarij, tusschen de jenevervaatjes en bakken voor droge waren.

Aangezien het hier ten zuiden van de Linie zomer is, begint het hoe langer hoe warmer te worden en is het 's middags bijna snikheet, zoodat er groote sterfte komt onder de varkens, die daar niet tegen kunnen, naar het schijnt. Nu, dat's erg jammer, want zoo'n varken aan boord van een schip, als het geslacht wordt, is een pleizierig iets, en vooral in den voorlongroom geeft dit slachtfestijn altoos een kleine aanleiding om er een glaasje bij te drinken. Ook begint onze andere provisie hard te verminderen. Het is een gewoon verschijnsel, dat men in den voorlongroom in het begin van de reis te veel eet. 't Is zoo verleidelijk, als men al die blikken met de kostelijkste namen vóór zich ziet.

„Laten we 't maar opeten“ zeiden we dan, „waarom heb je 't anders aan boord?“ — Dit heeft echter ten gevolge, dat de boedel nu op is en we hard verlangen om binnen te komen.

Nu, we beginnen de kust te naderen, en, eindelijk, op een Zondagmorgen, op de dagwacht, al heel vroeg, als het licht begint te worden, zien we de kust van Brazilië, bij kaap Frio; eerst als een lichtblauwe wolk boven in de lucht, doch weldra wordt het duidelijker en zien we bij welk punt we zijn. Naarmate het later wordt, beginnen de bergen en het hooge land van de Braziliaansche kust zich nu hoe langer hoe duidelijker te teekenen en voor 't eerst na een week of zes, zeven, zien we straks over de blauwe wateroppervlakte heen, den groen begroeiden en rotsachtigen wal.

We zijn er echter nog een heel eind van verwijderd en, aangezien de wind gaat liggen, wordt het achtermiddag voordat we dichter onder den wal komen, maar nu kunnen we ook al wat meer onderscheiden, en zien hier en daar in het gebergte

rookkolommen naar boven trekken. — „Vuren“ van de Indianen, denken sommigen van ons, die veel van Gustave Aimard hebben gelezen.

’t Is al bijna donker, als we eindelijk, ’s avonds om een uur of half zeven, aan den ingang komen van de baai van Rio de Janeiro, en daar besluit de kolonel ten anker te gaan. ’t Is te laat om door te sturen.

„Klaar bij je anker?“... Laat vallen... je... anker!“

We voelen een ruk, een schok door het heele schip, en daar rolt het zware stuk ijzer, en rinkelt de ketting al rammelend en donderend naar buiten... Boem! Daar liggen we.

Daar liggen we, ja, en — vlak onder den wal. Dat’s te zeggen, wij adelborsten, die nog niet veel bergen gezien hebben in ons leven, denken, dat we er zoo dicht bij liggen, dat men als ’t ware „met een steen op den wal zou kunnen gooien,“ doch als wij onzen verrekijker en binocles nemen, merken we dat de wal toch nog een heel eindje weg is. — We zien namelijk onder aan den voet van de bergen dorpen liggen, en merken nu op, hoe akelig klein die huisjes ons toelijken en wat een Lilliputterachtige wagentjes en paarden het zijn, die we daar zien rijden. — Toch, wat vinden we het prettig, dat we dat alles weer zien! Hoe jammer, dat het al zoo gauw donker gaat worden en we alleen hier en daar in de bergen nog wat lichtjes kunnen zien flikkeren. — Was het maar „morgen“!

Nu, het wordt „morgen“, en met het doorkomen van den zeewind, gaan we weer onder zeil en dieper de baai in.

IV.

„We komen binnen en gaan naar den wal.“

Ge hebt misschien meermalen gehoord van de baai van Napels, hoe mooi het daar is en welk een prachtig gezicht men daar heeft bij het binnenkomen? Nu, ’t is waar, Napels *is* mooi; in latere jaren ben ik er zelf ook geweest en heb het kunnen bewonderen, deze kleurenpracht van lucht en water, van bergen en zee, deze levende schilderij, waarop al wat men ziet, als ’t ware tot „zingen“ stemt. — Toch staat bij mij de baai

van Napels verre ten achteren bij die van Rio de Janeiro. Kwam het misschien, omdat het voor het eerst was, dat ik in de tropen kwam, en in eens den vollen weelderigen plantengroei voor mij zag, en — ja, „gevoelde."

Ja, het zat in de lucht, we konden niet zeggen, dat we hier vóór in de baai het ruiken konden, maar toch, we „voelden," dat we hier tusschen bergen lagen, waar de natuur in bladeren en boomen, in vruchten en planten, de volle zonneweelde heeft gelegd en ze allen heeft doen groeien in reusachtige vormen, bladeren en stelen; zoo groot en trotsch als wij ze nog nooit hebben gezien, en met alle kleuren van donker en licht, bruin en groen, helder en vroolijk, maar soms ook somber van toon; alle schakeeringen van kleur en licht, die op de wereld te vinden zijn. En, — ja, ik geloof toch, dat over het water van de baai heen, de lucht, de geur van dezen rijkdom der tropen naar ons toe komt waaien, terwijl wij met den ouden Tromp (die er nu keurig uitziet van buiten) bezig zijn het anker te lichten.

De wind waait nu nog *van* den wal, maar ziet, daar in de verte komt al de zeebries. Buiten bij de eilanden Raza en Rodonda, vóór den ingang van de baai, zien we hem komen, met witte, krullende en spattende kopjes op het water. Nog een poosje, en weldra rimpelt zich ook het water vlak bij ons, en, juist als het anker gelicht is, komt de frissche zeewind zachtjes en mooi in de zeilen vallen.

Daar gaan we heen. Links van ons zien we een berg, die, kegelvormig, bijna loodrecht uit het water naar boven komt kijken. Dat is het zoogenaamde „suikerbrood." 't Is een grijze, puntige rotsklomp, die werkelijk, wat betreft zijn vorm, aan een suikerbrood doet denken, maar overigens een zeer eerwaardig uiterlijk heeft door de grijze kleur van zijn steile, bijna onbeklimbare . . . . . „muurvlakte" zou men het bijna kunnen noemen. Zoo steil en hard zien ze er uit, die zijden van het suikerbrood, waartegen nu de golfjes en zeeën van de baai, al dartelend en spelend, opgestuwd door den zeewind, hun kracht beginnen te beproeven.

Het begint levendig te worden, hier vóór aan den ingang. Tegelijk met ons zijn ook een paar schoeners onder zeil gegaan, een Engelschman en een Braziliaansch kustvaartuig, terwijl uit zee ook tal van kleine visscherlui met hun eigenaardig gebouwde vaartuigen en puntige zeilen, naar binnen komen sturen.

Wij zijn ondertusschen druk bezig, om beneden in de batterij alles klaar te maken voor het saluut, dat we zoo meteen zullen moeten doen, als we de reeê opkomen.

We zien al tal van schepen duidelijk liggen. Trouwens, gisteravond konden we ze ook al heel in de verte zien, en sommigen van ons, die in het tuig geklommen waren, wisten al te vertellen, dat er een Engelsch en een Braziliaansch oorlogschip lagen. Nu, dat komt uit. Naarmate we verder naar binnen sturen, kunnen we de vlaggen en de geschutpoorten duidelijk van het dek onderscheiden, en . . . . jawel, zie, daar komt ook de heele stad, min of meer amphitheatergewijs tegen de bergen gebouwd, met haar witte huizen, kerken en villa's, om de grijze zijden van het suikerbrood heenkijken. Steeds meer en meer, en duidelijker, naarmate we dieper de baai inkomen. Ook zien we nu, daar in het midden, het eilandje liggen, waar de Braziliaansche vlag waait op een fort, dat ze daar in de baai, rondom in het water gebouwd hebben.

O, wat is dat mooi, wat we nu achtereenvolgens te zien krijgen. Rondom bergen, waarvan de hellingen hoog naar boven loopen, zoodat we, naar den top ziende, heelemaal naar boven moeten kijken. Overal met groen bedekt. Door onze binocles kunnen we de vruchten zien hangen. Heerlijk! En dan hooger op zien we witte stipjes, in en tusschen het groen, doch als we er den kijker op richten, zien we dat het een villa is, of een groote buitenplaats met haar bijgebouwen en stallen. Soms ook wel een kerk of een klooster, terwijl we op verschillende punten rookende hooge schoorsteenen zien van fabrieken of wat dies meer zij. O, het is weer de „wereld“, die we zien, het leven van den vasten wal!

Ja, het is de wereld, maar, hier telkens half verscholen tusschen het groen, het weelderige groen van de uitgestrekte bosschen, die we overal in het gebergte zien en die maken, dat we ons verbeelden, een reusachtigen vijver binnen te varen, waarin we op verschillende punten miniatuur-eilandjes, achter in de baai en overal verspreid, zien liggen, terwijl daar aan den voet van de bergen en aan het strand, de dorpen, voorsteden en alleen liggende huizen van de Lilliputters verspreid liggen. Alles een gekriewel van witte of meer donkere punten en streepjes tegen het lichte, soms ook diep donkere groen van de begroeide hellingen der bergen, die rondom de watervlakte van den vij-

ver of baai, als een meer omvatten, begrenzen en verbergen. Het moet al een verbazende reus wezen, die buiten uit den Zuider-Atlantischen Oceaan, daarover heen, hier bij ons naar binnen komt kijken, terwijl wij hier beneden met den kleinen, kleinen Tromp al zeilende over de watervlakte komen kruipen. Als een vliegje, zoo klein zijn we nu. Namelijk voor den reus, die over de bergen komt kijken.

't Is zonderling die indruk, en misschien is het dwaas wat ik hier zeg, maar toch, zoo iets, zoo'n idee speelde er mij door het hoofd, terwijl wij met de Tromp nu de reê opkomen.

We zijn nu al dicht bij het fort, en dus, weldra .... bang! bang! daar beginnen we te salueeren met onze batterij en hullen alles vóór en om ons in een wolk van kruitdamp. Trotsch komt de Tromp met de Hollandsche vlag aan de gaffel en den wimpel aan den top, de reê op en salueert het Braziliaansche gouvernement met: „een en twintig schoten stuurboord uit!“.. Trotsch en plechtig weergalmt de klank van de donderende kanonnen rondom tegen de bergen, en trotsch gevoelen wij ons allen, als „den ouwe“, onze kommandant, zoo mooi en netjes, zoo precies met de Tromp tusschen al die schepen door weet te zeilen en ons ten anker te brengen, juist dáár, waar hij wil. Nog kan ik mij er in verheugen, als ik bedenk, hoe knap onze kolonel, onze ouwe, onze kranige en deftige kommandant bij die gelegenheid ons Nederlandsch oorlogschip met de Hollandsche vlag aan den top, met een stevige bries onder volle zeilen de reê opstuurde; alles tegelijk bergende, het anker in den grond, „bakspieren uit“, en steeds maar salueerende en onder het gedonder en in de kruitdamp van het saluut van weerskanten. — Want, nu begint ook de Braziliaan te „bedanken“ en wij beginnen daarna den Engelschen admiraal die hier ligt, te salueeren met onze batterij, die dan op zijn beurt ons weer bedankt en begroet. Het is een leven en een kruitdamp, van wonder en geweld,.... totdat eindelijk aan alles een eind komt; de damp trekt weer op, en — we kunnen zien, waar we liggen.

Nu kunnen we de stad en alles om ons heen op ons gemak bekijken. Wat een nieuwe en vreemde wereld! Weldra is de Tromp omringd van allerhande vaartuigen, die, als de quarantaine-dokter“ (die al met zijn sloep op zij ligt) vergunning heeft gegeven, ons komen bestormen met al wat maar denkbaar is.

Vruchten, de heerlijkste die op de wereld te vinden zijn, frissche, sappige ananassen, zachte pisang; verder, gevogelte, visch, groenten, in één woord, al wat maar lekker is, voor iemand die uit zee komt. — In den voorlongroom zal van middag heel wat gegeten worden. — Wij hebben daar onmiddellijk bezoek gekregen van een paar heeren, die we niet verstaan, omdat ze Braziliaansch-Portugeesch spraken, maar die er zoo fatsoenlijk en gedistingeerd uitzien, dat hun een sigaar en een stoel zijn gepresenteerd, doch die hun dadelijk worden afgenomen (ik bedoel den stoel), als wij merken dat het gewone waschbazen zijn, die zich komen „aanbevelen." — De heeren blijven echter even beleefd en beginnen, al buigende en met een zekere „elegance", ons waschgoed te tellen, waarbij, zooals later blijkt, zij zich meermalen vergissen. Nu, dat's menschelijk, en — Braziliaansch. Hoe schoon ook de natuur hier is, de „oever- of strandbewoners" zijn, zooals overal, belust op al wat uit zee komt, en „geld!" heeft.

Maar de natuur? — Ja, die is hier mooi, prachtig! Als we voor 't eerst een uitstapje maken naar het binnenland, kunnen we ons haast niet voorstellen dat het werkelijkheid is. Vergeet niet, dat we allen jong zijn en het voor de meesten van ons, voor mij ten minste, voor het eerst is, dat we iets anders zien dan de wereld thuis, terwijl we nu weken lang niet anders zagen dan lucht en wolken, water en zee, golven en deining, hout en ijzer, en het dek van ons schip. Als we pas aan den wal stappen, voor 't eerst weer op den vasten grond, krijgen we een vreemd gevoel over ons, als we merken dat dit zoo „vast" is en er geen kwestie kan zijn van slingeren, zooals we nu weken lang gedaan hebben. — We zijn naar den wal geroeid met een soort van sloep of giek, die bemand is met negers en welke in de meeste zeeplaatsen bekend staan onder den algemeenen naam van „shore-boats", of wel „kust- of wal-booten", die men voor zóóveel per dag huurt, omdat het voortdurend naar den wal roeien voor onze Europeesche matrozen op den duur nadeelig is voor hunne gezondheid en voor hunne gemoedsrust, het eerste met het oog op de warmte van het klimaat, het tweede met het oog op hun onbedwingbaren lust, om aan den wal te *blijven*, als ze er eens zijn, en in elk geval er een hartigen dronk te nemen, voor ze weer naar boord terugkeeren. Men voorkomt dit, door den dage-

lijkschen roeidienst door de zwarte kroeskoppen te laten verrichten, die nu den geheelen dag met ons op en neervaren en — daar recht veel schik in hebben, want van de meesten van ons krijgen ze 't een of ander, een paar sigaren of een geldstukje, of ook wel 't een of ander kleedingstuk, dat ze dadelijk aantrekken en er dan soms zeer potsierlijk uitzien. — Wij hebben een soort van medelijden met de arme nikkers. Het zijn slaven, want in Brazilië bestond toen het slavenhouden nog, en wij die bijna allen „Uncle Tom's Cabin“ hebben gelezen, meenen telkens in een van hen het evenbeeld van „Uncle Tom“ te zien. „Arme kerels!“ zeggen we, en we geven hun altoos wat, en ze grijnzen ons zoo pleizierig toe en maken zulke potsierlijke sprongen als we aan den wal komen en ze ons 't een of ander nadragen, dat we er groote satisfactie van hebben. — Toch beginnen we al heel gauw terug te komen van het geschenk in geld, aangezien dit onvermijdelijk ten gevolge heeft, dat ze bij onze terugkomst aan den waterkant of het landingshoofd, smoordronken zijn en alleen met groote hoeveelheden zoutwater, die over hunne negerhoofden worden uitgestort, weer in orde zijn te krijgen. Een deel van hen begrijpt zelf dat dit noodig is, zij gaan kortheidshalve even te water, steken hunne kroeskoppen er onder, en gaan dan „en demi toilette“ in de sloep, om er weldra weer lustig op los te roeien. Het is hun echter aan te zien, dat ze nog niet geheel de ouden weer zijn, zij grijnzen min of meer droevig en wrijven steeds aan hunne hoofden, als ze onder het roeien een hand vrij kunnen krijgen. — Toch houden we wel van de zwarte dronkaards; als we aan boord komen, krijgen ze wat te eten en dat „restaureert“ hen heelemaal.

We maken dol veel pleizier in Rio Janeiro. In minder dan geen tijd zijn we er heelemaal thuis. We kennen de Rua do Ovidor evengoed als de Kalverstraat in Amsterdam en brengen er een groot gedeelte van den dag in door, of zitten in de koffiehuizen, waar sommigen van ons wel wat al te veel aangetrokken worden door een verfrisschenden drank, bekend onder den naam van „sherry-coblers“, bestaande uit sherry met water, ijs, stukjes ananas, lemmetjes, sinaasappels, citroenen en de lieve hemel weet wat al meer, terwijl men er een glazen buisje of een rietje bij krijgt, of er in, om het vocht er uit te zuigen. — Lekker is het, en voor ons allen iets geheel nieuws, doch aangezien we kortheidshalve het rietje ter zijde leggen en

het glas zoo maar aan den mond zetten, is zoo'n glas nog al gauw leeg en heerscht er gewoonlijk al heel vroeg in den morgen onder ons gezelschap eene zeer opgewekte stemming, zich bij zekere gelegenheid uitende in eene groote vrijmoedigheid tegenover eenige lichtgekleurde jonge dames, die we in de straat tegenkomen. Dit brengt ons in eene zeer opgewonden woordenwisseling met een paar gele Braziliaansche heeren, die deze jonge dames begeleiden. Aangezien wij echter zeer beleefd zijn, en de jonge dames het zich niet zoo heel sterk aantrekken, sluiten wij vrede. We geven onze visitekaartjes en stellen de dames en heeren voor, ons aan boord te komen bezoeken om het Hollandsche oorlogschip eens te bekijken. Dit vindt grooten bijval bij de jonge dames en, ofschoon de Brazilianen nog altoos iet of wat moordzuchtig uit hun oogen kijken, wordt toch ons voorstel aangenomen, men komt den volgenden dag aan boord, en, voordat we twee dagen verder zijn, hebben drie van ons in het geheim het plan opgevat, om binnenkort den zeedienst te verlaten en hier in het huwelijk te treden. De oude Tromp weet het echter wel beter, straks als we water ingenomen hebben en we weer wat „ververscht“ zijn, neemt hij ons allemaal weer mee naar zee. „Allemaal gekheid,“ zegt de Tromp, „jullie bent nog veel te jong. We moeten eerst samen nog een paar reisjes doen, en dan kunnen we verder zien.“ — De oude heer heeft gelijk.

Wat hebben we toch overigens een pleizier in Rio de Janeiro! Den heelen dag, als we maar geen dienst hebben, zitten we aan den wal en rijden overal rond met rijtuigen of boven op omnibussen, met zes muilezels bespannen. Wij doen ook een tocht het binnenland in, om den waterval te zien van de Tijuca. Dit is werkelijk een merkwaardige tocht. We waren met ons elven, en allen te paard. 's Morgens al heel vroeg den wal op en te paard. De toppen van de bergen zijn nog in wolken gehuld, doch als we buiten de stad komen, trekt het langzamerhand op. We rijden langs een prachtigen weg; links en rechts villa's of andere huizen, waar telkens verwonderde gezichten te voorschijn komen, om naar onze „calvalcade“ te kijken. Ja, het gaat er soms wel eens wat raar langs. Er zijn er onder, die blijkbaar op den rug van een paard zich niet op hun gemak gevoelen, en straks, als we beginnen te stijgen, en het dus onwillekeurig wat langzaam gaat (eerst

ging het in vliegenden ren) begint er over het geheel onder het gezelschap eene neiging te komen, om met de teugels in de hand naast het paard te loopen, in plaats van er op te zitten, dat op den duur niet bevalt.

Toch genieten we van de heerlijke frissche berglucht en, als we soms eens stil blijven staan en ons omkeeren, zien we welke prachtige gezichten er beginnen te komen, naarmate we stijgen. Wanneer we b.v. straks, een hoek omkomende, in eens, tusschen twee berghellingen door, daar beneden ons, heelemaal in de diepte als 't ware — als we daar in eens de heele baai van Rio de Janeiro beneden vóór ons zien liggen. Hoe prachtig! Eerst links en rechts groen begroeide hellingen met witte huizen en hutjes er tegen aan, half verscholen tusschen de wuivende boomen en boschjes, en dan, dààr, aan den voet van den berg, de groote, groote zilveren oppervlakte van de baai, waarop we de schepen als kleine stipjes en streepjes zien liggen, en zelfs daartusschen onzen Tromp meenen te herkennen. Ja, hij is het, we kunnen het duidelijk zien, al is hij nu ook nog zoo klein.

Wij komen hooger en hooger en zien nu heel in de verte, over den bergrug heen, de groote plas, waarop wij weldra weer zullen dobberen, den grooten Zuider-Atlantischen Oceaan. Wat een tegenstelling, al dat grijze blauw-glinsterende water, tegen dezen reusachtigen tuin van boomen en planten, groen van blad, maar kleurig wat hun vruchten betreft en kleurig ook, wat betreft de gevederde wereld, die in dezen tuin haar nesten bouwt en al fladderend en schitterend in de zon, haar leven slijt. — Kleurig! Kijk maar naar de prachtige bloemen, die ze er van maken en die ze ons, beneden in Rio de Janeiro, in de Rua do Ovidor in de winkels trachten te verkoopen.

We komen eindelijk aan een hôtel, waar we onzen dorst lesschen en veel geld betalen, terwijl de eigenares, eene jeugdige Française, zich door een van ons, die wat veel gedronken heeft, maar die ze wel mag lijden, het hof laat maken; welke liefde echter geen invloed heeft op onze rekening, die we, op eene uiterst gracieuse wijze, uit haar eigen handen mogen ontvangen.

Het wordt hoe langer hoe warmer; drukkend heet, als we buiten de schaduw zijn. Alleen onder de boomen is het uit te houden, ofschoon het toch daar ook nog warm is. Eindelijk, als we eerst nog een poosje gedwaald hebben, worden we door een

Braziliaanschen boer op een muilezel, terechtgebracht in de goede richting van den waterval. En weldra, ja. . . we kunnen hem hooren; nog een eindje, en we *zien* hem.

„Hoe is 't mogelijk," zeggen we tegen ons zelf, „dat we dat niet gemakkelijker hebben kunnen vinden." 't Is net, alsof het hier een heele wereld is op zich zelf, midden in dit dichte tropische woud. We zien tegen een steilen rotsmuur op, waar overal in en langs de gleuven of spleten een soort van vochtige plantenwereld is te zien, die blijkbaar geheel onder den invloed verkeert van de watermassa, die als een reusachtig, zilveren tafelkleed, zonder eind, voortdurend langs den wand naar beneden komt glijden, terwijl het hier en daar, op halverhoogte en op meer punten gescheurd wordt door dwars uitstekende rotspunten, die er door heen komen kijken.

We staan stil en kijken. Rondom is alles vochtig, warm en stil. Een eigenaardige tropische plantengeur zweeft hier in de lucht. — Onwillekeurig gaan we hier een poosje zitten en mijmeren en bedenken misschien voor het eerst, hoe ver we nu weg zijn van ons vaderland en hoeveel anders het hier is dan thuis. — Ik geloof, dat er geen een brief naar huis wordt gezonden, of deze tocht van ons naar den waterval van de Tijuca komt er in. Dat's zeker.

We komen 's avonds laat aan boord terug en zijn doodmoe. We hebben echter meer genoten, dan dagen achtereen in de Rua da Ovidor, of wel 's avonds in de „Alcazar", een klein theater, waar avond aan avond de „Orphée aux Enfers" wordt gegeven. Toch, laten we niet onbillijk wezen, ook hier hebben we ons meer dan eens uitstekend geamuseerd. Straks, als we weer in zee zijn, wordt nog menig keer een „air" uit dat beroemde stuk ten beste gegeven; vooral wanneer de tafel te wenschen overlaat; iets dat we gewoonlijk in den voorlongroom door zingen en een glaasje extra zoeken te vergoeden.

De tijd van ons vertrek begint te naderen. Sommigen van ons hebben ook nog tochtjes gedaan naar den overkant van de baai, waar wij heenvoeren met de reusachtige Missisippi-booten, die steeds over en weer varen, terwijl weer anderen langs het strand van de baai naar Boto Fogo gaan. O, 't is hier alles even mooi en heerlijk, en meer dan een ziet met leedwezen hoe schraal zijn beurs begint te worden. Onze verteringen worden hoe langer hoe matiger; wij zuigen tegenwoordig onze

„Sherry-coblers“ behoorlijk en langzaam door het rietje leeg, overwegende dat men er dan langer pleizier van heeft. Zoo leert men zich aan 's lands zeden en gebruiken gewennen. —

Het meerendeel van ons komt nu ook 's middags aan boord eten; in den beginne bleven we als heeren aan den wal dineeren en wilden van het schip niets weten. Ja, het wordt tijd, we moeten weg. Het geld raakt op.

De onderofficieren hebben ook permissie gehad om naar den wal te gaan, en er heeft zich hierbij een klein ongeval voorgedaan, zoodat we, op zekeren avond aan boord komende, hooren, dat onze oude bootsman Klabberdos en de sergeant-schrijver Hazelhof door de Braziliaansche politie en onder geleide van eenige soldaten aan boord zijn gebracht. — Dit geleide schijnt voor twee personen wel wat heel sterk, doch bootsman Klabberbos schijnt zeer „doeltreffend“ met zijn vuisten gewerkt te hebben en de kleine magere Brazilianen hebben zeker, met het oog op een nieuwen uitval, zich in het zekere genomen, door eene groote meerderheid in getalsterkte.

Bij het onderzoek dat nu wordt ingesteld, blijkt dat de twee vrienden, bootsman Klabberdos en de sergeant-schrijver, op hunne rondwandelingen in de voorsteden van Rio de Janeiro, een particulier huis zijn binnengeloopen, dat er, volgens hen, geheel uitzag als een logement, en waar zij iets te drinken hadden gevraagd. Dit was hun echter geweigerd; de dame die voor de deur kwam, eene Française, had hun gezegd: „Eh bien, messieurs, je n'ai pas l'honneur de vous connaître“, — waarop de bootsman in zijn gewone kernachtige taal, den sergeant-schrijver had gevraagd: „wat zeit dat wijf?“

„Ze zegt“ zeide de sergeant, „dat ze niet de eer heeft, van ons te kennen“. —

„Nou“ zei de bootman daarop, „dat's geen wonder. Ik ken *haar* ook niet. — Maar daarom kunnen we hier toch wel wat te drinken krijgen, zou 'k zeggen.“

Dit laatste scheen echter niet het geval te wezen. — Ongelukkig kwamen juist eenige politie-agenten voorbij, die zich nu ook in het gesprek begonnen te mengen, waarop de bootsman, die erg warm en dorstig was, zich aan al de vreemde woorden die hij hoorde, begon te ergeren en eindelijk verklaarde, zich niet langer door die gele kerels te willen laten uitlachen, waarop hij in één slag drie Brazilianen op den grond werkte, die daarop

om hulp riepen, met dit gevolg dat de wacht op de been kwam en de bootsman en de sergeant weldra geboeid aan boord werden gebracht.

De zaak liep aan boord nog al goed af. De politie werd tevreden gesteld, en de bootsman en de sergeant kwamen met een lichte straf vrij.

Den dag na dit voorval werd 's morgens al heel vroeg op de dagwacht het anker gelicht, we werden door een klein stoombootje een eind de baai uitgesleept, en 's morgens om negen uur waren wij al een heel eind uit den wal. We namen een peiling van de eilandjes Raza en Rodonda, die we nu vóór de baai zien liggen, al heel in de verte, en van nog een paar punten op de kust, zetten dit bestek af op de kaart en bepalen onzen koers ongeveer Zuid-Oost, om bezuiden de Kaap de Goede Hoop langs, verder te sturen naar het einddoel van onze reis, Batavia en wat dies meer zij.

De kettingen worden van de ankers afgesloten, de kluizen worden dichtgemaakt en op nieuw zijn we met de Tromp alleen op het water en beploegt het oude vaartuig den daarop volgenden nacht eenzaam en verlaten het groote veld van den Zuidelijk Atlantischen Oceaan.

A. Werumeus Buning.

HET NATUURALISME IN ENGELAND.

GEORGE MOORE.

I.

Het heeft mij menigmaal verwonderd, dat mannen van wetenschappelijke opleiding, welke een open oog bezitten voor de ontwikkelingsgeschiedenis der XIX[de] eeuw, den invloed en de rechten der natuurwetenschappen in alle takken van het denken erkennen, behalve in dien der hedendaagsche letterkunde. Deze mannen van ernstigen geest, die tot het beschaafdste deel van het lezend publiek behooren, hebben niet onduidelijk als hunne meening te kennen gegeven het naturalisme als een ziekelijk uitwas te beschouwen, hetwelk men „rijp" moest laten worden, opdat het van het lichaam der waereld-letterkunde mocht afvallen; volgens hun oordeel stond de uitbreiding der naturalistische beweging door geheel Oud-Europa gelijk met de verspreiding eener gevaarlijke, besmettelijke ziekte.

De reden, dat eene dergelijke valsche voorstelling bij deze ernstige mannen ingang heeft kunnen vinden, is mijns inziens tweeledig. De eerste reden — en tevens de voornaamste — is het gebrek aan wetenschappelijke kennis van de kritiek, welke niet voor hare zware taak berekend, onmachtig was het naturalisme zijne plaats in de algemeene beschavingsgeschiedenis aan te wijzen. Door kritici van groote bekwaamheid werden de scherpzinnigste beoordeelingen over belangrijke naturalistische geschriften geleverd, en met eene nauwkeurigheid en eenen ijver, waarvan wij de eersten waren de goede bedoelingen op prijs te stellen, werd het voor en tegen dezer nieuwe kunst-

leer gewikt en gewogen. Men bezag het naturalisme van alle zijden, maar vergat ongelukkigerwijze het ook onder het licht der moderne wetenschap te beschouwen. Uit de lezing der naturalistische geschriften kwam men niet tot de slotsom, dat „de natuurwetenschappen als grondslag eener nieuwe letterkunde" de hoofdstelling der naturalistische kunstleer is. Alleen door met aandrang en rustigen ernst de ontwikkelde mannen op deze basis van het naturalisme opmerkzaam te maken, zal men tot beter verstand van het verschilpunt kunnen geraken. Gevaarlijke hartstocht en blinde vooringenomenheid moeten uit de wederzijdsche pleidooien verbannen worden; en zoo wij tot eene beoordeeling van de verdiensten der beide partijen overgaan, moeten wij zorg dragen wetenschappelijken ernst en fatsoenlijke vormen in onze geschriften te doen voorzitten; het meeningsverschil mag niet in een twistgeschrijf tusschen vechtlustige kritici ontaarden, maar moet den toon blijven bewaren, waarop mannen van kennis en opvoeding gewoon zijn belangrijke vraagstukken te beslechten.

De tweede reden moet gezocht worden in de werken der valsche broeders, die zich bedriegelijk onder de banier van het naturalisme zijn komen scharen; zij zijn het geweest, die door een verkeerd opgevat ultra-realisme het naturalisme in kwaden reuk hebben gebracht. En het natuurlijk gevolg hiervan was, dat het groote publiek de werken dezer ketters in één adem met die der ware meesters noemend, er licht toe kwam het geheele naturalisme te beoordeelen naar de afdwalingen van eenige jeugdige, onervaren heethoofden. Wil men dus eenen juisten waardemeter voor de verdiensten dezer wetenschappelijke kunstleer verkrijgen, dan zal men met zorg het kaf van het koren dienen te scheiden.

Uit dien hoofde is het een gelukkig verschijnsel, dat het naturalisme in Engeland zijn intrede heeft gedaan onder de hoede van een bedaard, ernstig man, van wien op goeden grond verwacht kan worden, dat een slechte taktiek hem het reeds gewonnen veld niet weder zal doen verliezen. Want hoezeer de engelsche pers de werken van *George Moore*, wegens de kunstleer, die zij huldigen, moge aangevallen hebben, de bladen van alle richtingen waren eensluidend in hun oordeel, dat, waar de schrijver de perken der konventioneele zedelijkheid te buiten ging, dit niet aan kwade trouw geweten mocht worden. Allen erkenden, dat uit

iedere bladzijde des schrijvers goede bedoelingen en wetenschappelijke ernst spraken.

Dit bedaard optreden van *George Moore* moet bevorderlijk zijn aan de zaak van het naturalisme; het zal hem de achting zelfs van andersdenkenden doen verwerven, en in Engeland het aantal voorstanders onzer kunstleer met ernstige en ontwikkelde mannen vermeerderen.

Zoo er één land kon aangewezen worden, hetwelk bijzondere geschiktheid bezat om een gezond en oorspronkelijk naturalisme voort te brengen, dan was zeker het rijk, dat der geleerde waereld mannen geschonken heeft als *Huxley*, *Darwin*, *Spencer* en *Bain*, de groote meesters der evolutieleer. De engelsche geest — in zijne nationale beteekenis opgevat — kon dus vóór het jaar 1880 op eene letterkunde voorbereid zijn, die de leerstellingen der vaderlandsche wetenschap in het kleed van den modernen roman zou trachten te hullen. De evolutieleer, nog minder onder het bereik van menschen, welke buiten den kring der studeerende waereld stonden, wachtte slechts op den man, die de kennis harer leerstellingen met het dagelijksch leven wist samen te smelten, en de nieuwere wetenschap der hedendaagsche, engelsche letterkunde ten grondslag zou leggen. Die man vond Engeland in *George Moore*, den schrijver van *„A Modern Lover"* en *„A Mummer's Wife"*. Zijn naam is dus voor Engeland geworden wat die van *Zola* voor Frankrijk is.

Toch zal het wel niet behoeven gezegd te worden, dat ook Engeland ten opzichte van zijn naturalisme bij Frankrijk ter school moest gaan. De naturalistische beweging in België, Nederland, Duitschland, Italië, Spanje, Portugal en ook in Engeland hangt ten nauwste samen met „l'évolution naturaliste" in Frankrijk; al deze landen hebben zich min of meer naar het fransche voorbeeld gevormd. Alleen Rusland, welks letterkunde bij ons gelukkig een weinig meer bekend begint te worden, staat buiten deze strooming, en heeft zich, onwetend en onafhankelijk van de fransche beweging, een eigen weg voor zijn naturalisme gebaand; ofschoon dit merkwaardige feit aan de algemeene aandacht ontsnapt schijnt te wezen, wensch ik er op het oogenblik niet langer bij stil te staan, maar mij uitsluitend tot de beweging in Engeland bepalen. En dan dient met klem op den voorgrond te worden gesteld, dat, hoewel Albion bij Frankrijk ter school ging, zijn naturalisme geen schoolsche na-

volging geleverd heeft van hetgeen aan de overzijde van het Kanaal geschreven is geworden. Integendeel; de romans van *George Moore*, tot wier afzonderlijke bespreking ik straks zal overgaan, zijn zoo oorspronkelijk en echt nationaal engelsch, dat zij alleen in betrekking tot de kunstleer, waaraan zij ontsproten, met het fransche naturalisme eenige verwantschap vertoonen. De band van schuld, tusschen de letterkunde dezer beide volken, is zeer gering: eenige fransche schrijvers werden geroepen op den vruchtbaren bodem van Engeland het eerste zaad van het naturalisme te komen uitstrooien. Deze schrijvers waren *Alphonse Daudet* en *Emile Zola*. Hun invloed op het Engelsche publiek blijkt eerstens uit het betrekkelijk groot debiet hunner oorspronkelijke werken, en ten tweede uit de engelsche vertalingen van verscheidene hunner romans. Volledigheidshalve laat ik hieronder een lijstje dier vertalingen volgen [1]).

Vermeerdert men deze engelsche vertalingen met het oorspronkelijk werk van de schrijfster *May Laffan* en met „*Mr. Butler's Ward*" van *T. Mabel Robinson*, dan heeft men een compleet overzicht van de naturalistische beweging in Engeland. Alhoewel hare kwantiteit zeer gering is, wettigt zij door hare kwaliteit hooge verwachtingen, vooral wat betreft den arbeid van *George Moore*.

Daar deze hoogst merkwaardige en kundige naturalist ten onzent nog geheel onbekend is, ben ik zeer verheugd hem aan ons publiek te kunnen voorstellen, dewijl ik overtuigd ben, dat hij zoowel door zijn leven als door zijne werken veler belangstelling en sympathie zal weten te verwerven.

[1]) Van *Alphonse Daudet*:

„Fromont Jeune et Risler Aîné"	onder den titel van:	„Fromont the Younger and Risler the Elder."
„Numa Roumestan"	„	„Numa Roumestan; or Joy abroad and Grief at home."
„Sapho"	„	„Sapho"

Van *Emile Zola*:

„Thérèse Raquin"	onder den titel van	„Thérèse Raquin."
„La Curée"		„The rush for the spoil."
„l'Assommoir"	„	„The „Assommoir.""
„Nana"	„	„Nana."
„Pot Bouille"	„	„Piping Hot."
„Germinal"	„	„Germinal; or Master and man."

George Moore is een man in de kracht zijns levens; hij is twee-en-dertig jaar oud, groot Iersch grondbezitter, aristokraat van geboorte, maar revolutionair in de kunst. Ofschoon hij niet genoodzaakt is voor zijn brood te schrijven, heeft hij toch altijd — zelfs toen hij in de parijsche salons gewoon was de kotillons te leiden — eene innige liefde voor de kunst gekoesterd. Op ongeveer twintigjarigen leeftijd stak hij naar het vasteland over, om te Parijs de schilderkunst te gaan bestudeeren; hij werkte daar in verschillende ateliers en behoorde tot de getrouwe bezoekers der „Ecole des beaux-arts." Maar toen hij na vijf jaren arbeidens inzag, dat hij in de schilderkunst nimmer slagen zou, legde hij palet en penseel ter zijde met de belofte ze nooit meer ter hand te nemen. Deze belofte heeft hij gestand gedaan; maar dewijl zijn artiesten-temperament naar een anderen openbaringsvorm bleef zoeken, wijdde hij zijne gaven aan de dichtkunst. Binnen één jaar had hij eenen kleinen bundel poëzie geschreven, getiteld „*Hours of Passion*", waarmede hij onmiddellijk een zeker „succès de scandale" behaalde, ofschoon dit in het minst niet in zijne bedoeling gelegen had. Daarna gaf hij eene nieuwe verzameling gedichten uit, onder het opschrift „*Pagan Poëms*", waarvan de verkoop spoedig verboden werd. Toen trachtte hij journalist te worden en leverde eenige gedichten en opstellen aan *The Spectator*; maar hij slaagde evenmin in de journalistiek als het hem in de schilder- en dichtkunst gelukt was. Vast besloten echter den strijd met de kunst niet op te geven, beproefde hij tooneelschrijver te worden; maar ook zijne stukken vielen. Nu begon hij te wanhopen, en, ten einde raad, wierp hij zich op den roman. Hij sloot zich acht maanden van de waereld af, en schreef zijn eerste boek „*A Modern Lover.*" De Engelsche pers begroette dit als een werk van verdienste, en toen eerst bemerkte hij zijne ware roeping gevonden te hebben. „Ik geleek — zoo luidt zijn eigen verklaring — een visch, die beproefd had te loopen, te klimmen, te vliegen — eensklaps valt hij in het water en, zie, hij kan zwemmen." Van dat oogenblik werd zijn naam algemeen bekend, vooral doordat hij met zijn volgenden roman, „*A Mummer's Wife*" [1]), de bewondering van een groot deel van het engelsche publiek verwierf. Deze roman zal weldra door een derden gevolgd

[1]) De vrouw van een Tooneelspeler (cabotin).

worden, welke het vraagstuk zal behandelen of de engelsche meisjes — waarvan er op het oogenblik ongeveer twee millioen meer dan mannen in Engeland zijn — een beroep zullen gaan uitoefenen, of dat zij het huwelijk als hare eenige uitkomst zullen blijven beschouwen. Het tooneel speelt in Ierland, te midden der Iersche beweging — terwijl de meisjes om witte jurken roepen, vragen de boeren om grondbezit. Het boek handelt bijna uitsluitend over vrouwen, terwijl de mannen slechts in „outlines" zijn aangegeven. Het zal den naam dragen van „*A Drama in Muslin*" (Een Drama in Neteldoek). De hoofdpersoon is eene atheïste, eene zeer deugdzame vrouw.

Uit *Moore's* veelbewogen levensloop valt gemakkelijk op te maken, dat hij een man van karakter, van volharding en een artiest van geboorte moet wezen. De groote moeilijkheden, waarmeê hij te kampen had, en welke hij ten slotte glansrijk overwonnen heeft, stempelen hem tot een kunstenaar, die de kunst om haar-zelfs-wil lief heeft. En daar hij beurtelings bijna alle kunstvakken beoefend heeft, moet hij tot in de kleinste schuilhoeken van het artiesten-leven zijn doorgedrongen, en zal hij zich niet bij de hedendaagsche richting hebben aangesloten aleer hij de kunst van een veelzijdig standpunt beschouwd, en haar van alle kanten betast en onderzocht had. Hij heeft gewerkt en beproefd tot hij zijn eigen weg gevonden en door de ondervinding geleerd had, dat de weg, welken hij ingeslagen was, het best met zijn persoonlijken aanleg overeenstemde. Hij is dus geen mode-naturalist, maar een naturalist van temperament.

De invloed van zijn verblijf te Parijs is duidelijk in zijne eerste kunstwerken weêr te vinden. Als jongmensch, dat naar oorspronkelijkheid en een eigen weg zocht, werd hij in het midden zijner „Sturm und Drang"-periode in het brandpunt van het europeesche kunstleven verplaatst. Hij bevond zich in de onmiddellijke nabijheid van de oorspronkelijke meesterstukken der moderne kunst, en was in staat vergelijkingen met de voortbrengselen der andere kunstrichtingen te maken; hij bezocht dus als het ware eene leerschool, waarin hij kon opmerken, waarnemen en studeeren, totdat de ondervinding den waren weg aan zijn temperament zou wijzen. Het dagelijksch verkeer met de hoofden der nieuwere richting, de gesprekken, die hij met hen over de toekomst der XIX[de] eeuwsche kunst

voerde, en zijn persoonlijke aanleg, hebben verder over zijnen artiesten-loopbaan beschikt. Doordrongen van den geest, welke uit de werken van *Balzac*, *Flaubert*, *Zola* en zoo velen der jongeren spreekt, trok hij uit Parijs naar Engeland terug, met het voornemen om de stof, welke het hedendaagsche nationaal-engelsche leven hem aan de hand zou doen, dienstbaar aan zijne moderne kunst-beginselen te maken. Maar in welk eenen betreurenswaardigen toestand vond hij zijne vaderlandsche letterkunde terug! Een heirleger van sentimenteele, engelsche „misses" overstroomde den boekhandel met karakterlooze, dwepende romans, zwoegend onder den ijzeren vuist der „circulating libraries;" de vrome, konservatieve kritiek, den roman het recht ontzeggend van zich met vraagstukken bezig te houden, welke in den roman van het vasteland sinds jaren eene plaats veroverd hadden, en voornamelijk met de kwestie, welke stelling de godsdienst, de zedelijkheid en de wetenschap in de moderne maatschappij zullen innemen; zich onwrikbaar op haar verouderd standpunt handhavend; alles wat niet met hare kunstwetten in overeenstemming is, met den naam „onzedelijk" bestempelend; en het publiek bijna blindelings in het oordeel der groote meesters van de kritiek berustend.

Wat was het gevolg hiervan geworden? Wanneer men de wijze van werken der „circulating libraries" kent, zal men in deze instellingen de oorzaak van het verval der engelsche litteratuur moeten erkennen. Daar de uitgevers van het Vereenigde Koninkrijk zich een soort van monopolie in sentimenteele romans willen voorbehouden, geven zij hunne werken gewoonlijk in twee of drie deelen en tegen zulke hooge prijzen uit, dat het publiek ze niet koopt. Als bemiddelaars tusschen de uitgevers en het publiek treden echter de groote leesbibliotheken op, welke geheel Engeland van lektuur moeten voorzien. Deze kennen natuurlijk den smaak hunner lezers, en wanneer er een nieuwe roman van een bekend schrijver het licht ziet, weten zij juist hoeveel exemplaren zij voor hun publiek noodig hebben; deze bestellingen der engelsche „circulating libraries" — waarvan *Mudie* en *W. H. Smith and Son* de voornaamste bezitten — geschieden met eenige honderde exemplaren tegelijk. Voor de werken van jonge letterkundigen komt risico in het spel; de leesbibliotheken moeten het wagen hunne werken het publiek voor te zet-

ten; vallen zij in den smaak, dan brengen zij hun eene aardige som op, maar in het omgekeerde geval blijven zij met hunne boeken zitten. Het gevolg hiervan is, dat het eerste optreden van een jeugdig schrijver een hoogst gewaagde stap is. Zullen zijne werken den heeren der „circulating libraries" aanstaan of niet? daarvan hangt hun lot af. Mannen dus als *Mudie* en *Smith* hebben langzamerhand eene soort van diktatorschap over de engelsche letterkunde verkregen; doen zij hunne gewone groote bestellingen niet, omdat een werk hun niet bevalt, dan zal de schrijver, òf voor een volgenden roman moeilijk meer een uitgever vinden, òf hij wordt der vergetelheid prijsgegeven, want van een werk, dat den leesbibliotheken geen geldelijk voordeel heeft opgebracht, wordt door den uitgever nimmer eene nieuwe, goedkoope editie ter perse gedaan. Zij zijn dus de toonaangevers van den algemeenen smaak, en kunnen naar verkiezen eene nieuwe kunstrichting, die zich eenen weg wenscht te banen, met geweld onderdrukken. *George Moore* schrijft den vervalstaat, waarin op het oogenblik zijne vaderlandsche letterkunde verkeert, aan de omstandigheid toe, dat eenige handelsmannen de scheidrechters in de voornaamste kunstkwestiën geworden zijn. De schrijvers moeten zich, volgens zijn oordeel, van de „circulating libraries" trachten vrij te maken; zij moeten hunne werken tegen zulke lage prijzen doen uitgeven, dat de lezers ze zichzelven kunnen aanschaffen, en de tusschenkomst van mannen als *Mudie* en *Smith* niet meer noodig hebben. Dan eerst bestaat er kans om de nieuwe kunsttheoriën tot het engelsche publiek te doen doordringen, want een der oorzaken, dat het naturalisme niet vroeger zijn weg in Engeland gevonden heeft, moet in het scheidsrechterlijk optreden der „circulating libraries" gezocht worden. Zijne persoonlijke ondervinding met „*A Modern Lover*" heeft hem een bewijs voor de juistheid zijner stelling gegeven.

Het is dus een schoon streven van *Moore*, die, zelf gefortuneerd zijnde, niet voor zijn dagelijksch brood behoeft te arbeiden, den strijd uit naam der nieuwere letterkunde aan te gorden. Een hoogst gewichtig vraagstuk tracht hij te beslissen, want vindt zijn voorbeeld navolging, dan kan binnen een kort tijdsbestek eene ingrijpende hervorming in de engelsche letterkunde tegemoet worden gezien. Zijn de schrijvers van het Vereenigde Koninkrijk vrije mannen geworden, kunnen zij onmiddellijk tot het publiek spreken, en hebben zij dus de vrije

keuze in de richting, welke zij wenschen te volgen, dan is de kans geopend om de litteratuur uit haar staat van verval op te beuren. *Moore* zelf heeft zijne werken bij den uitgever Vizetelly — de Charpentier of Kistemaeckers van Engeland — tegen een lagen prijs in den handel gebracht, en ze op de „Index Expurgatorius of the Select Circulating Libraries" doen plaatsen, zoodat de heeren *Mudie* en *Smith and Son* er zich niet van kunnen meester maken. Maar bij dezen eersten stap heeft hij het niet gelaten; hij is verder gegaan: in de *Pall Mall Gazette* van 15 December 1884 heeft hij, onder den titel van *„A New Censorship of Literature"*, een artikel geschreven, waarin hij de „circulating libraries" openlijk den oorlog verklaart. Dit artikel heeft groot opzien gebaard en langen tijd de geheele engelsche pers in rep en roer gebracht; verscheidene maanden lang hebben de londensche en provinciale dagbladen en tijdschriften een honderdtal opstellen gegeven, waarin dit belangrijke vraagstuk besproken werd [1]).

Moore is blijkens dit artikel een vrijheidsman; hij acht de wedergeboorte der engelsche letterkunde niet uitsluitend verbonden aan eene overwinning der naturalistische over de romantische richting, maar hij zoekt haar voor een deel in de vrijwording van den artiest. Kunst en schoolsche dwang kunnen in zijn oog niet samengaan, dewijl de kunst eene openbaring van den vrijen wil des scheppers wezen moet; ieder kunstvoorwerp is de uiting van iets individueël-artistieks, en zoo men den kunstenaar aan banden legt, zal hij werken scheppen, welke den stempel eener schoolsche navolging dragen. Alleen uit den strijd der persoonlijke meeningen kan de beste vorm voor den modernen, engelschen roman voortkomen.

Van dit standpunt dienen wij akte te nemen, daar *Moore* hiermeê afwijkt van de wijze van krijgvoeren der fransche naturalisten. Deze laatsten behoefden in hun vaderland slechts eene overwinning op de openbare meening te behalen, en onder het publiek eene verandering ten gunste der naturalistische kunstleer te weeg te brengen. De boekhandel was een vrijstaat, die hunne nieuwerwetsche werken onmiddellijk herbergzaamheid verleende; de middelen om rechtstreeks een beroep

---

[1]) Nadat dit artikel geschreven werd, heeft *Moore* een brochure uitgegeven, waarin hij op nieuw en breedvoeriger dit onderwerp behandelt; het boekje heet: „Literature at Nurse, or circulating morals."

op de openbare meening te doen, stonden ter hunner beschikking, terwijl bovendien voorgangers als *Balzac* en *Flaubert* den weg voor hen gebaand hadden. In Engeland daarentegen stond *George Moore* geheel alleen om den strijd aan te gaan; niemand had voor hem het pad geëffend, en het struikelblok der „circulating libraries," dat hem belette zich onmiddellijk tot het publiek te wenden, was niet ineens uit den weg te ruimen. De banierdrager van het naturalisme in Engeland moest dus wezen een vrijheidsheld, een man met een kalmen, wetenschappelijken geest, die een juist doorzicht aan de keuze der rechte middelen moest weten te paren, en de volharding bezat om bij de ontmoedigende tegenkanting, welke hij natuurlijk in het letterkundig-konservatief Engeland zou ondervinden, den moed niet te laten zinken. Dat *George Moore* deze eigenschappen in zich vereenigde, zal blijken uit de volgende hoofdstukken, waarin ik achtereenvolgens zijn „*A Modern Lover*" en „*A Mummer's Wife*" behandelen zal.

II.

Wanneer men van een geheel onbekend schrijver een werk ter hand neemt, en op de eerste bladzijde den volgenden zin ontmoet: „zijne houding deed zijne sterk ontwikkelde heupen uitkomen, bij een man altijd het teeken van een week en meêgaand karakter", dan heeft men de zekerheid verkregen met een man te doen te hebben, die eene meer dan alledaagsche menschenkennis bezit. Zoo ging het mij toen ik *Moore's* eersten roman „*A Modern Lover*" opensloeg, en de belangstelling, waarmeê ik de lektuur van dit werk voortzette, was dus alleszins gewettigd. Hoe meer ik in de geschiedenis van dien „modern lover" doordrong, des te sterker vestigde zich bij mij de overtuiging een boek gevonden te hebben, dat èn door zijn inhoud èn door de kunstleer, waaraan het blijkbaar ontsproten scheen, geheel van de richting afweek, die in den laatsten tijd het gros der engelsche schrijvers en schrijfsters gewoon was op te gaan.

Door eene korte vermelding van den inhoud zal ik trachten het eerste punt breedvoeriger te omschrijven, om in de daaropvolgende bespreking het vraagstuk der kunstleer nader te ontwikkelen.

Lewis Seymour is de zoon eener burgerfamilie uit het platte land van Engeland, welke na den dood zijner ouders zich naar Londen begeeft, ten einde zich in de schilderkunst te be-

kwamen. Hij bezit een matig talent, maar dewijl hij als erfdeel eenige duizende guldens meêbrengt, behoeft hij gelukkig niet van de opbrengst van zijn penseel te leven; hij besluit eenige jaren op zijn erfdeel te teren om dien tijd aan de studie te besteden. In het eerst schijnt hij werkelijk zijn goede voornemen ten uitvoer te zullen brengen en volgt hij de lessen der Kunst-akademie; maar weldra verflauwt zijn ijver, begint hij meer geld uit te geven dan hem lijkt, totdat ten slotte, in een zeer kort tijdsbestek, zijn geheele fortuin is opgemaakt.

De roman vangt aan, als hij, het leven moe en zonder uitzicht op verbetering zijner positie, in een der armoedigste buurten van Londen een kamertje bewoont, en het onverwachte bezoek van Mr. Jacobs, een jood en commissionair in schilderijen, ontvangt, welke hem uit naam van een kunsthandelaar een paneeltje komt bestellen. Hij is echter te arm om een model te huren voor de Venus, die op het doek moet afgebeeld worden; maar hij heeft het geluk een braaf fabrieksmeisje, *Gwynnie Lloyd*, dat met hem het zelfde huis bewoont, en met hem bevriend is, over te halen om hem voor model te dienen. Tot genoegen van den kunsthandelaar levert hij na eenige dagen het bestelde paneeltje af, en maakt in diens winkel kennis met *Mrs. Bentham*, eene vrouw van tusschen de dertig en veertig jaar, die gescheiden van haar echtgenoot, welke zich slecht ge ragen heeft, te Londen woont en zich, uit liefhebberij, veel met de schilderkunst afgeeft. Een van de onvervulde wenschen van haar nutteloos bestaan was steeds geweest een jong artiest met aanleg voort te helpen, hem tot een groot kunstenaar te maken, om dan, als hij algemeen bekend zou geworden zijn, voor zich zelve de voldoening te smaken, dat hij alles aan haar verplicht zou wezen. Dien jeugdigen kunstenaar harer droomen meende *Mrs. Bentham* in *Lewis* gevonden te hebben, vooral daar zijn uiterlijk, het welk eene bijzondere bekoring voor de vrouwen bezat, haar aantrok. „Sommige vrouwen zouden hem mogelijk te verwijfd gevonden, en gezegd hebben, dat zijne handen te lang en te wit, zijne oogen van een te zacht blauw waren. De loome houdingen, waarin zijne ledematen als van nature schenen te vervallen, deden denken aan de weeke, droomerige houdingen van Grieksche beelden door Romeinsche beeldhouwers gemodelleerd; en deze harmonie van lichaam getuigde van een meêgaand karakter als man. De fijn gevormde slapen spraken van eene vrouwelijke

zinnelijkheid en niet van een mannelijken geest; er was niets in zijn uiterlijk, dat de blik boeide; alles was wuft en bewelijk. Daardoor bezat Lewis's gelaat de eigenschap van op de verbeelding te werken, even als een schilderij van Leonardo da Vinci". Zij begint met hem de dekoratie van een groote balzaal in haar landhuis op te dragen, en noodigt hem ten dien einde uit op haar buitenverblijf te komen logeeren. *Lewis* neemt natuurlijk dit werk aan, en scheidt te meer met een licht hart van het londensche leven, daar hij bij zijne tehuiskomst bemerkt, dat *Guynnie Lloyd*, zich schamende voor hem geposeerd te hebben, in stilte hare woning verlaten heeft. Niets bindt hem dus aan Londen. Hij houdt den geheelen winter op het landhuis verblijf, en weet in dien tijd het hart zijner gastvrouw te veroveren. Hij wordt haar minnaar. Maar ook eene oude tante van *Mrs. Bentham*, die met haar samenwoont, weet hij door zijne voorkomende manieren en vriendelijk uiterlijk in te pakken, ja, verscheidene vrouwen uit het graafschap, welke zijne gastvrouw nu en dan komen opzoeken of die hij op buitenpartijen ontmoet, kunnen zich aan zijne bekoring niet onttrekken. Onder haar behoort ook *Lady Helen*, eene beroemde schoonheid, eenige dochter eener aristokratische, engelsche familie, welke echter door verandering van standplaats haars vader — een diplomaat — het vaderland verlaten moet, waardoor *Lewis* en zij elkaêr uit het oog verliezen. Na de voltooiing van het dekoratiewerk der balzaal, wordt hij door zijne beschermster in staat gesteld zich te Parijs verder in de schilderkunst te gaan bekwamen. *Mrs. Bentham's* afgunstige liefde voor den schilder, maakt haar het leven zoo onrustig, dat zij hem naar Parijs volgt, en daar eenigen tijd op een grooten voet blijft wonen. Dewijl *Lewis* evenwel weinig studeert, maar veel feestviert, en in de vreemdelingen-waereld, waar hij door *Mrs. Bentham* is binnengeleid, meer dan één vrouwenhart heeft veroverd, begint zijne beschermster te vreezen zijne liefde te zullen verliezen. Daarom keert zij met hem naar Londen terug. *Lewis* zal nu in Engeland als schilder optreden, en om hem de gelegenheid tot goed werken te verschaffen, richt zij een prachtig atelier voor hem in. *Lewis'* gaat schilderen en zijne doeken worden met eenige moeite in de Royal Academy toegelaten; ook maakt hij eenige tamelijk geslaagde portretten; maar de bijval en de groote beroemdheid, welke zij van zijn talent meende te mogen hopen, laten op zich wachten. Om hem een

weinig aan te moedigen, doet zij door bemiddeling van een kunsthandelaar eenige zijner schilderijen opkoopen, en stelt hem in staat op een vrij ruimen voet te leven. Een oogenblik verkeert *Lewis* in twijfel of hij de richting der zoogenaamde „Moderns" zal volgen of niet, maar door gebrek aan volharding en door gemis aan talent laat hij er zich toe overhalen niet met de oude akademische school te breken. Een met geweld in het leven geroepen succes, de bewondering van eenige vrienden en vrouwen, strooien hem zand in de oogen; en Lewis blijft de schilder van middelmatig talent, wiens doeken de muren van de tentoonstellingen der Royal Academy versieren, en die nimmer bij machte zal zijn, als een leider der kunstbegrippen van zijn tijd, eene zelfstandige plaats in te nemen. Zijne verhouding tegenover zijn beschermster, welke hem weldra een overlast wordt, verkoelt, vooral als hij wederom te Londen *Lady Helen* ontmoet, wier oude liefde opnieuw ontbrandt. Hij vraagt haar ten huwelijk en *Lady Helen* neemt hem aan. Haar hartstocht voor *Lewis* is zoo hevig, dat zij, niettegenstaande de tegenkanting harer aristokratische familie, haar besluit blijft handhaven, en *Mrs. Bentham*, welke zich oud begint te gevoelen, eene overwinning op hare afgunstige liefde behaalt, en afstand van zijn bezit doet.

Lewis Seymour is nu door zijn huwelijk aan vele voorname, engelsche families verwant geworden, en verwerft door zijne maatschappelijke betrekking en knap uiterlijk het succes van een mode-schilder. Geldelijk loopt het hem echter tegen, en daar hij zelf te zorgeloos en onverschillig is om zich te gaan bekrimpen, moet zijne vrouw het initiatief nemen om zich op een kleiner voet in te richten. Door zich tegenover eenige zijner vijandige kunstbroeders te verlagen, en door de kuiperijen zijner vrouw, wordt hij tot Lid der Royal Academy gekozen en schijnt het hoogtepunt van roem bereikt te hebben. Maar nu begint *Lady Helen* langzamerhand in te zien hoe weinig talent haar man heeft, hoe wuft hij is en hoe bij hem alles schijn en uiterlijk is; den illusiën, die ook zij, blind door hare liefde, zich over zijne toekomst als schilder en over zijne eigenschappen als man en echtgenoot gemaakt heeft, wordt de bodem ingeslagen; en als zij eindelijk ontdekt, dat hij haar met een zijner vrouwelijke modellen bedriegt, verliest hij ook hare laatste sprankjes van achting en liefde. En na deze ge-

beurtenis eindigt het boek aldus: „Lewis bleef altijd dezelfde. Hij was nu drie-en-dertig, maar hij scheen niet ouder dan zes-en-twintig, en hij begon er met den dag knapper en verleidelijker uit te zien. De ondervinding had zijn talent om zich in de waereld te bewegen, waarmeê de natuur hem begaafd had, nog sterker ontwikkeld. Beter dan ooit wist hij de belangstelling in zijn persoon op te wekken en zich te gedragen. Hij kende de woorden, die doel treffen, vleien, voor hem innamen; en lachend, bevallig wist hij de dames over te halen om hare portretten te laten maken. Zijne verkiezing had hem veel goed gedaan. Hij kreeg meer bestellingen en maakte een honderdtal portretten op de natuurlijke, en een vijftigtal op de halve grootte, en verdiende zoodoende, zonder veel moeite, een vrij aardig inkomen.

Ofschoon Lady Helen niet meer van hem hield, leefde zij op den best mogelijken voet met hem. Hunne „Donderdag-avonden" stonden hoog aangeschreven en iedereen, die naam had of hoopte naam te maken, bezocht hun recepties."

Daar *George Moore* in dit boek de geschiedenis van een „modern lover" heeft willen schilderen, vragen wij ons natuurlijk af: wat is een hedendaagsche minnaar? En het zal moeilijk te ontkennen vallen, dat *Lewis Seymour* niet een voortbrengsel van de XIX^de eeuwsche tijdsomstandigheden is, want een temperament als het zijne kan men tegenwoordig, met wijziging van eenige nationale kleuren, onder de jongelingschap van alle europeesche landen terugvinden. De tijden zijn voorbij, waarin de zoons der voorname families hunne vaders opvolgden of door privilegiën gerechtigd waren een of ander ambt in de zee- of landmacht, in den burgerlijken of den rechtsdienst te vervullen, zonder dat hunne bekwaamheden op de proef werden gesteld. De gelijkheid voor de wet van alle standen der maatschappij en de vrije mededinging hebben de „struggle-for-life" verscherpt, en in den wedloop van het eigenbelang zullen de sterksten en vlugsten de eerste prijzen behalen. Nu het individu alleen staat, en met de wapenen, die de natuur hem geschonken heeft, zich eene plaats in zijne omgeving moet trachten te veroveren, komt het er zeer op aan met welke wapenen men in het strijdperk treedt; is men gunstig door de natuur bedeeld dan is de kans op slagen bizonder groot, maar behoort men tot de misdeelden

dan is de ondergang van den zwakkere door den sterkere zoo goed als zeker. Om tot de sterken gerekend te worden, dient men kennis, wilskracht, handigheid, doorzicht en geluk te bezitten, kortom een samenstel van eigenschappen en omstandigheden, welke elkaêr in evenwicht houden, en door hare samenwerking den persoon voorspoed aanbrengen. Maar als bij den veldtocht van een groot leger zijn er velen, die alle vermoeinissen niet kunnen doorstaan, achteraan strompelen, en den weg blijven teekenen, welken het leger, dat doortrekt, heeft afgelegd. Die achterblijvers zijn in den strijd om het leven de misdeelden, die door een gebrek van hun organisme of door een toeval der omstandigheden het nooit verder dan tot een beperkte hoogte zullen brengen. Men ontmoet ze in alle standen en in alle betrekkingen: eerzuchtige staatslieden, met gebrek aan kennis en doorzicht; eerzuchtige geleerden, met gemis aan wetenschap; eerzuchtige kunstenaars, met gebrek aan talent, of eerzuchtige minnaars met gemis aan eigenschappen, die hen bij de vrouwen bijval doen inoogsten. Dit zijn degenen bij wie het „willen" grooter is dan het „kunnen". Maar er zijn ook individuen bij wie het „kunnen" grooter is dan het „willen", en die, neêrslachtig en gedrukt, anderen in voorspoed zien, terwijl het geluk immer langs hun heêngaat. En naast deze groepen dommelen, in het genot van een rustig zelfgenoegen, honderde individuen, die noch willen, noch kunnen, de kinderen der XIX[de] eeuw. Het zijn zij, wier geest is lamgeslagen door de opkomende beschaving van een nieuw geslacht; zij zijn niet tevreden met het oude, maar kunnen het ook niet met het nieuwe vinden; het zijn de slachtoffers van een overgangstijdperk en van een kosmopolitisme, dat veld begint te winnen. De kennis der wetenschappen breidt zich uit, en drijft het ideaal der filosofie en van den godsdienst voor zich uit, totdat het in den afgrond van het „niets" verzinkt; de algemeene ontevredenheid der lagere volksklassen slaat in euvelmoed over, die al het bestaande wil afbreken om tot „niets" terug te keeren, en de samenstelling der maatschappij op nieuw te beginnen; mannen van talent verkondigen in hunne werken een somber pessimisme, wijzen overal op leugen, huichelarij, baatzucht, afgunst, bedrog, valsche liefde, onzedelijkheid, en wenschen groote hervormingen. Op alle punten van den aardbodem wordt in stilte of openlijk oorlog gevoerd, met werktuigen, welke met behulp der moderne wetenschap

gemaakt zijn, en waarmeê menschen duizende van hunne medemenschen om het leven brengen. Het kosmopolitisme leert hen de maatschappelijke en staatkundige toestanden van verschillende landen kennen, waar ontevredenheid en zucht naar verandering heerschen; de voortbrengselen der kunst van Frankrijk, Duitschland, Rusland, Italië en België doen eene warreling van denkbeelden, gedachten, verlangens en half voltooide idealen ontstaan, die, doordat ze niet op de vaderlandsche toestanden toepasselijk zijn, nog meer vertwijfeling en onzekerheid in het leven roepen. En een ongeloof aan al het bestaande doodt in hen de laatste sprankeu hunner energie; bij gebrek aan de kennis des onderscheids, bij ontstentenis eener levensmethode en een levensdoel, verzinkt bij hen alles in het „niets;" zij ontleden zich zelf en hunne omgeving, zij vragen zich bij alles het „waarom" af; en daar zij op al hunne vragen en onderzoekingen het antwoord schuldig moeten blijven, beginnen zij aan het nut van al het bestaande te twijfelen. Zij willen het doel van hun leven, hunne liefde, hun werken en hun streven kennen, maar dewijl niets en niemand hun eene oplossing aan de hand weet te doen, eindigen zij met al hunne levensverrichtingen als noodzakelijke, materieele gevolgen van hun bestaan te beschouwen; en het leven wordt hun een last, dien zij gedwongen zijn te dragen, daar zij zelfs den moed van den zelfmoord missen. Voor hen is de dood een even groot „niets" als het leven. Waarom zich te dooden als alles het zelfde is, en niets verbetering aanbrengt?

De hedendaagsche letterkunde biedt ons vele slachtoffers van dezen XIX^en^ eeuwschen zin tot kosmopoliteering, analyseering en van deze onrustige tijden van overgang en hervorming aan. *Gustave Flaubert* beschreef er een in de *Education sentimentale* in den persoon van *Deslauriers; Iwan Tourgenieff* teekende in *Dmitri Rondine* een dergelijk slachtoffer van russische toestanden; *Emile Zola* ontleedde er een met meesterhand in zijn *La Joie de Vivre*, in den persoon van *Lazare;* en eindelijk behandelt *George Moore* de zelfde psychologie in zijn *Lewis Seijmour*.

Lewis is een alledaagsche jongen, niet slechter of beter dan vele anderen. Hij bezit een matig talent en juist genoeg eerzucht om te trachten met zijne geringe gaven zich eenen weg te banen. Hij heeft weinig wilskracht, geen levensdoel, geen kracht

en lust om zijne verlangens door een strijd met zich zelven te kunnen voldoen, een passief karakter, dat zich door den stroom der omstandigheden laat voeren, en geen aktiviteit om op die omstandigheden in te werken. Maar bovenal is hij wuft, zonder evenwel een slecht mensch te zijn: „bad only because he had not strength to be good.‟

De hoofdtrek van zijn karakter, — waardoor hij zijne belangrijkheid en den titel van „Modern Lover‟ aan het boek geschonken heeft — bestaat, behalve uit de negatieve eigenschappen, welke hij als kind zijns tijds bezit, en hier boven opgesomd, uit zijn bijzondere, bijna geheimzinnige aantrekkelijkheid voor de vrouwen. Het geluk van zijn levensloop spruit voort uit zijne „succès de femmes‟, want zonder eene voortdurende vrouwenhulp ware hij nooit zoo hoog gestegen als hij — gegeven zijne talenten — in gewone omstandigheden gekomen zou zijn. In het begin van het boek, als hij te arm is om een model te huren, helpt *Gwynnie Lloyd* hem, door voor hem te poseeren, en bij het afleveren van dit stuk, waaraan zij hare medewerking geschonken heeft, komt hij in kennis met *Mrs. Bentham*. Deze doet hem een bestelling, vraagt hem te logeeren, laat hem naderhand te Parijs studeeren, koopt in stilte zijne schilderijen op, brengt hem in voorname kringen en maakt van hem een der welgestelde mode-schilders. Door hare tusschenkomst wordt hij in kennis gebracht met *Lady Helen*, die hem huwt, hem daardoor tot gelijke der eerste engelsche families maakt, en eindelijk door hare kuiperijen tot Lid der „Royal Academy‟ doet benoemen: het toppunt van zijn roem. En al deze overwinningen worden hem gemakkelijk gemaakt door de algemeene bewondering van andere vrouwen, tengevolge waarvan hij natuurlijk, als iemand die door velen verlangd wordt, de afgunstige liefde van eenige weinigen nog sterker prikkelt. *Gwynnie Lloyd*, *Mrs. Bentham* en *Lady Helen* vormen zijn geluk, en zijn als de treden van een trap, die hem tot roem en aanzien voert.

En vraagt men aan welke middelen hij zijnen magischen invloed op die vrouwen te danken heeft, dan moet het antwoord luiden: door eene samenwerking van een gunstig uiterlijk, een groote wuftheid, en een bijzondere passiviteit. Zijn week en verwijfd uiterlijk schildert *Moore* ons bij verschillende gelegenheden als dat van een blond jongmensch, met zachte, blauwe,

oogen, en vrouwelijke gelaatstrekken; zijne wuftheid leert de schrijver ons uit zijne volgende verklaring kennen:

„Nu, wat beteekent het per slot van rekening met een vrouw te koketteeren? Niets anders dan je bemind te maken."

„Hij kon onmogelijk zich zelven beter hebben weêrgegeven. De geheele man lag in dien zin. Het was als eene schets van Daumier, en hij teekende het geestelijk en fysiesch karakter van dezen meest modernen aller minnaars."

Zijne passiviteit, die in de oogen der vrouwen, als onbewust, een zijner groote aantrekkelijkheden uitmaakt, schildert *Moore* ons op de volgende wijze:

„Hij zag noch vóór, noch achterwaarts; zijne natuur stelde hem in staat, om, als een vrouw, zich geheel op het tegenwoordige te werpen, buiten het bereik van het verleden, en uit het gezicht der toekomst.

„Deze kostbare eigenschap, door bijna alle vrouwen en door alle mannen, welke dien magnetischen invloed, liefde genaamd, op anderen uitoefenen, stond duidelijk te lezen op Lewis' groote lippen en in zijne zinnelijke oogen; hij was de volmaakte minnaar, die alles kan vergeten behalve de aangebeden minnares. Om zoo'n minnaar te worden, ligt evenmin in iemand's macht als om zich tot een onsterfelijk dichter te maken."

In het boek treden verschillende vrouwentypen op, welke zich rond den hoofdpersoon scharen, en die met eene meesterhand geteekend zijn. Men zou dezen roman, met het oog op de groote plaats, welke er aan verschillende liefdesbetrekkingen in verleend is, eene soort van dissertatie over de liefde in de engelsche maatschappij kunnen noemen. En dan zou men moeten beginnen met de verklaring af te leggen, dat *George Moore* op eene merkwaardige wijze zijne stof meester is, want èn de liefde van de vrouw uit het volk, van *Gwynnie Lloyd*, èn de hartstocht van de minnares, *Mrs. Bentham*, èn de liefde van de echtgenoote, *Lady Helen*, zijn met de fijnste kleurschakeeringen weêrgegeven; zij bewijzen, dat deze engelsche naturalist een scherp waarnemer en een juist opmerker is, die ons de liefde zoowel in den vorm van opoffering, als onder dien van hartstocht en reine genegenheid weet te schilderen.

In zijn bekend opstel tegen de „circulating libraries" schreef *Moore*, dat er nog vele vraagstukken van zedelijkheid en godsdienst waren, wier behandeling door de toongevende kritiek verboden werd.

Dat hij zich weinig aan deze eigenmachtige verbodsbepaling gestoord heeft, laat zich van een oproerling der kunst, als hij, gemakkelijk begrijpen. Bovendien bewijst zijn „Modern Lover" dat hij de eerste de beste gelegenheid heeft aangegrepen om protest tegen dit vonnis aan te teekenen. Hij plaatst ons onmiddellijk voor een der teêrste kwestiën van zedelijkheid, namenlijk tegenover die der liefde, welke als een der machtigste faktoren in het samenstel van ons maatschappelijk leven, een der eersten is, die op de algemeene aandacht aanspraak kan maken.

Wij bevinden ons echter op een gevaarlijk terrein, waarvan de ontginning in Engeland, tegenover een publiek, dat uit hoofde zijner maatschappelijke en godsdienstige vooroordeelen spoedig moord en brand roept, eene groote mate van moed en onafhankelijkheid vereischt. *Moore* was zich dezer moeilijkheden bewust, en met eene kieschheid, die groote waardeering verdient, heeft hij alle uitdrukkingen en beschrijvingen, welke aanstoot konden geven, met zorg vermeden. Hij is geheel objektief tegenover zijne stof blijven staan, en heeft in geene enkele omstandigheid zijne persoonlijke meening over de gebeurtenissen en toestanden op den voorgrond doen treden. Zoo heeft hij ons beschreven hoe *Gwynnie Lloyd* als model voor *Lewis* poseert, maar of zij daarmeê een laakbare handeling gepleegd heeft, laat hij geheel in het midden; hij schrijft slechts het feit neêr, en laat het publiek vrij er een oordeel over te vormen. Op dezelfde wijze schetst hij den hartstocht van *Mrs. Bentham* voor haar minnaar, zonder zich een oogenblik aan de openbare meening over zedelijkheid te storen, want voor hem is het feit, dat zij zich aan *Lewis* overgeeft, een menschkundig gegeven, tot goed begrip van *Mrs. Bentham's* psychologie noodig. Toch heeft hij de meest dubbelzinnige verhoudingen zoo weten in te kleeden, dat zij het kieskeurige, engelsche publiek moeilijk aanleiding tot gegronde grieven konden geven; de eenparige verklaring zijner vaderlandsche pers, dat er bij *Moore* van kwade trouw geen sprake kon wezen, staaft dit.

Om een boek te kunnen schrijven, waarin dergelijke moeilijke, zielkundige vraagstukken behandeld worden, moet de schrijver over eene groote mate van menschenkennis beschikken. *Moore* is een scherpzinnig psycholoog; verschillende zijner opmerkingen en analyses bewijzen het. Om niet te wijdloopig te worden

en om geene brokstukken over te schrijven, welke, uit het verband van het boek genomen, weinig waarde bezitten voor het publiek, dat *A Modern Lover* niet kent, zal ik mij tot ééne aanhaling bepalen. Het geldt een psychologische opmerking, over *Gwynnie* als zij er eindelijk toe besloten heeft voor naakt model te poseeren; zij is een braaf en fijngevoelig meisje, wie dit besluit een groote tweestrijd kostte. En als zij eindelijk in *Lewis* ateliers poseert, merkt de schrijver op:

„Indien zij had kunnen poseeren in de houding, welke het toeval haar deed aannemen, dan zou het grootste bezwaar overwonnen zijn geweest, *maar Lewis moest haar wijzen hoe zij haar armen, beenen en hoofd moest houden* en zij was zoo zenuwachtig, dat zij nauwelijks verstond wat hij zeide. Toen maakte zich een ziekelijk gevoel van haar meester, vereenigd met een pijnlijken afschuw van zich zelve en een onweerstaanbare aanvechting om tegen den muur te loopen en zich onzichtbaar te maken. Zij dacht wel twintig maal, dat zij flauw zou vallen, maar hare energie redde haar."

Maar *A Modern Lover* bezit, afgescheiden van zijn karakter als psychologische analyze, nog eene groote waarde als kunstroman. *Moore* is schilder geweest, en wel in een tijdperk, dat in de Engelsche schilderkunst een hevige strijd gevoerd werd tusschen de oude akademische richting en de nieuwe school der vrijheid, bekend onder den naam van „The Moderns." Van dezen kunststrijd is ten onzent weinig bekend, en daar hij ons in dit werk door iemand beschreven wordt, welke onder de medekampers behoord schijnt te hebben, worden het twistpunt en de nieuwere kunstbeginselen ons met een groote kennis van zaken uiteengezet. Het hoofd der Moderns is een zekere *Thompson*, een schilder met buitengewone talenten, maar die, omdat zijne stukken nog weinig gewild zijn bij het publiek, een kommervol bestaan leidt; hij doet onwillekeurig aan een engelschen *Millet* denken. Rond hem hebben zich verscheiden jongere schilders geschaard, allen met talent en volharding begaafd, en die dicht aaneengesloten den strijd moedig volhouden. *Moore* beschrijft o. a. den openingsdag van een londenschen Salon, waarin de Moderns de overwinning behalen en de oude klassieken het onderspit delven. Ook *Lewis* heeft in zijne jongelingsjaren beproefd zich bij deze nieuwe richting aan te sluiten, maar door zijn gebrek aan werkelijk talent, de moeilijkheden aan den strijd verbonden, en den gemakkelijken

bijval, welken hij reeds inoogstte, heeft hij spoedig zijne pogingen opgegeven, en zich met verdubbelden ijver bij de klassieken aangesloten. Nu en dan legt *Moore* in den loop van een gesprek een der kunstbeginselen der Moderns *Thompson* in den mond. Wij kunnen daaruit zien, dat zij geheel op de eischen eener moderne kunst gebouwd zijn, en zich volkomen aansluiten bij de kunsttheoriën der schilders van het vaste land. Zij streven naar de vrijwording van den kunstenaar uit alle schoolsche banden, en huldigen eene oorspronkelijke, persoonlijke uiting van het artiesten-temperament in den vorm, welke hem — onafhankelijk van alle schoolsche regels — het beste toeschijnt; zij moeten eindigen met de overwinning der subjektiviteit van den kunstenaaar. Maar wij mogen gerust aannemen, dat deze kunstbeginselen geheel met *Moore's* eigen overtuigingen stroken, en dat hij *Thompson* tot den drager der hedendaagsche kunstdenkbeelden der engelsche schilderswaereld gemaakt heeft. Daarom is het belangrijk zijn *„A Mummer's Wife"* nader te beschouwen. Het is de krachtigste en helderste vorm, waarin het engelsche naturalisme zich tot nu toe geopenbaard heeft, en kan beschouwd worden als de uitdaging van het naturalisme aan de verouderde engelsche romantiek. Met dit werk breekt een nieuw tijdperk in de geschiedenis der letterkunde van Engeland aan.

Frans Netscher.

(*Slot in het volgend nummer*).

HERINNERINGEN UIT ALGIERS.

Bij het huilen der Novemberstormen die in afwisselende hevigheid de boomen mededoogenloos teisteren; bij het vallen der gele bladeren die in dolle vaart ter aarde dwarrelen en aan den naderenden winter u manen; bij het aanschouwen van zooveel ellende en vernietiging ligt er eene oneindige bekoring in de herinnering aan zonneschijn en licht, aan kleuren en bloemen; ontstaat er vaak een onweêrstaanbaar verlangen naar den blauwen wolkenloozen hemel van meer bevoorrechte streken. O heerlijk Zuiden! wie kan ooit u vergeten? En is het in gedachte slechts mogelijk die gezegende oorden nogmaals te bezoeken, ook dit bescheiden weêrzien is een onbeschrijfelijk genot; want innig en blijvend is de liefde door gindsche wondervolle wereld in het gemoed geplant, onvergetelijk die in gloeiende tonen tot u sprekende natuur, en daarvan ook enkel te gewagen een voorrecht, waaraan niet velen zouden wederstaan wie het als mij gegeven werd een winter in Algerië's hoofdstad te doorleven.

Het was Januari. Ons land verliet ik in sneeuw. Brussel's straten waren ongenaakbaar; Parijs zag er wintersch uit, Lyon niet veel beter; toch wenschte ik hier een paar dagen te vertoeven. Ruim en grootsch is het aanzien dezer stad. Zich verre uitstrekkende op een heuvelachtigen bodem, moet hare ligging aan de beide oevers van de Rhône des zomers buitengemeen schoon zijn. Lyon heeft als bezienswaardig zijne musea, zijne Préfecture met menige herinnering aan de keizerlijke Majesteiten Napoleon en Eugénie, doch vooral zijne Croix rousse, de hoofdzetel der beroemde zijde-industrie.

Deze geheel afzonderlijke en uitgestrekte wijk bereikt men in een' kleinen locomotief, door een stoompomp in beweging gebracht en loopende langs een touwlijn, welk middel van

vervoer den voetganger een vermoeienden bergopgaanden tocht van drie kwartier uurs bespaart. Aangaande de Lyonneesche zijde-industrie is voorzeker veel bekend. Ook wij zagen dat zij niet in eigenlijk gezegde fabrieken wordt gedreven, maar dat elk fabrikant slechts eene verdieping behoeft van zijn ruim woonhuis, alwaar hij twee, drie, hoogstens zes weefgetouwen heeft staan door stoommachines in beweging gebracht, en waaraan enkele arbeiders werkzaam zijn. Elke fabrikant heeft zijne specialiteit. Bij den een' zag ik de heerlijkste brocaten; bij den ander enkel zijden damasten voor ameublementen; bij een derde de prachtige ornaten der roomsche geestelijkheid. De Lyonneesche bevolking staat van moreele zijde niet best bekend; anarchistische woelingen ondermijnen er den maatschappelijken toestand. Zelfs de vreemdeling die de stad doorkruist, onderkent in vele sombere gezichten met boosaardige uitdrukking den rooden communistischen geest die de inwoners bezielt, en hem ontgaan zelfs niet de kwaadwillige blikken waarmede hij in zijn rijken-man's equipage wordt nagestaard. In Lyon wordt, wel is waar, veel geld verdiend, doch zeer veel ook in woestheid verteerd.

Den volgenden ochtend vroeg maakte ik mij gereed tot het vertrek naar Marseille. Het was fel koud. In het station wachtte den reizigers een gloeiend kolenvuur en in bonten mantels of pelsjassen stond men er omheen geschaard. Dit winterschouwspel, ofschoon nieuw noch merkwaardig, kreeg meerdere beteekenis als men zichzelven afvroeg: „Hoe toch zal de overgang tot het Zuiden zich weldra voordoen?" Thans nog dwarrelende sneeuw en dikke vlokken die de waggonramen bedekten. Overal koude, ongelukkige gezichten, te Valence, te Montélimart, te Orange. Eindelijk te Avignon iets anders! De sneeuw verandert in groote regendroppels; de doorweekte grond wordt allengs droger; de looden lucht breekt en laat wat licht door, eindelijk een echte zonnestraal! Meer nog dan Avignon's historisch pauselijk paleis, dat zich op een afstand als een monumentale massa voordoet, trekken ons oog de witte moerbeiboom in blad en de eerste olijven. We zijn welhaast in het Zuiden! En daarna, altijd klaarder de lucht, groener het geboomte, vroolijker de gezichten, kleuriger de kleedingen. Te Miramas treft ons aan den horizont een glinsterende streep: dat is de Middellandsche Zee!

Te vijf uren spoor ik Marseille binnen. Hier blijve men eenige dagen. Men ziet er de heerlijke Corniche, eene wandeling buiten om de stad, langs de Middellandschen Zee aan de eene, langs bekoorlijke villa's aan de andere zijde; men flâneert in den Prado, eene breede met zware boomen beplante laan; doorkruist de groenende, bloeiende omstreken en, last not least, bewondert de Cannebière. Deze is de trots en oogappel van elken waren Marseillaan die, zooals bekend is, Parijs waardig keuren zoude een Marseille te zijn, indien het zijne Cannebière bezat. Zonder zoo ver te gaan geeft men gaarne toe, dat deze rechte op de haven uitloopende straat van grootsche proportiën is. Tusschen de breede trottoirs liggen twee tramlijnen, kunnen vier rijtuigen elkaâr voorbijrijden en blijft er ruimte voor de voetgangers over. Hôtels, cafés, handelshuizen en voorname magazijnen hebben aan weêrszijden hunne statige gevels doen verrijzen. Doch wat het schoonste is en dichterlijk tot u spreekt, het is ginds in de hoogte dat grootsche Maria-beeld, zich honderd vijftig Meters boven de zee verheffend. „Notre Dame de la Garde," is haar naam, die tevens de kleine kapel door dit beeld bekroont. Liefdevol sluit de heilige Moeder het kind in hare armen en die liefde schijnt zij uit te storten over de stad aan hare voeten; over die 320.000 zielen, worstelend en lijdend, velen om het dagelijksch brood, allen om dat geluk en die bevrediging welke te zoeken en te vinden het bonte, rijke menschenleven uitmaakt. Onwankelbaar rustig in hare blauwende hoogten, waakt zij tevens over de zee die den voet van den heuvel bespoelt, en ook dààr geeft zij den reizenden haren zegen mede. Ontelbaar zijn de ex-voto's die het kinderlijk geloof der zeevarenden haar, als hunne schutsvrouw, komen brengen, hetzij als bede om bescherming, hetzij als dankoffer voor de ondervondene hulp. Zoo is het de drang van uw eigen gemoed die u het heiligdom doet binnentreden. Doch o schrik! daar schiet een volijverige dienaar op u toe en op officiëelen toon hoort gij plotseling: „Dat Maria-beeld aan den top is van galvano-plastiek; het is 9½ Meter lang; een inwendige trap brengt u tot boven in hare oogen: zie, door deze deur." Ontnuchterd keert gij u af, doch buiten vindt ge uwe indrukken terug en zoolang gij te Marseille vertoeft, blijft zij u treffen, die gindsche boven het aardsche streven hoog tronende Liefde, die goddelijke gezante zoo nà aan den wolkeloozen hemel; zege-

nende die haar aanziet en tot haar uitgaat in geloovig vertrouwen.

Op een Maandagavond te zes uren scheepte ik mij in naar Algiers. De „ville de Bône" bracht vele reizigers over: Russen, Amerikanen, Engelschen en Franschen. Van eene 36 uren lange overvaart valt weinig te verhalen, inzonderheid door iemand die al spoedig bleek niet bestand te zijn tegen het woedend element en den strijd daarmeê spoedig opgaf. Dapper gaan de onervaren reizigers aan de middagtafel aanzitten, maar het duurt niet lang of (nadat de gezichten tot stervens toe akelig werden) zij de een na den ander heenstappen om elkaâr in broederlijke ellende terug te vinden op het dek. Aldaar wordt eene nieuwe poging tot overwinnen beproefd, maar ook het dek is spoedig ontvolkt: een ieder vlucht naar zijne hut en daar op de smalle kooi uitgestrekt, waant gij te liggen op een bed van rozen.

Het krassen der ijzeren kettingen; het rollen der monsterkabels; het stampen der houten zolen; het woedend klotsen der golven tegen uw raampje, als in toorn van niet te worden binnengelaten... hoe geweldig al die scheepsgeluiden boven, onder en naast u ook mogen zijn, na de benauwdheid der zeeziekte, klinken zij als wiegeliederen, waarbij ge u verbeeldt uwe ellende te zullen doen insluimeren. De Balearische eilanden vaart men rakelings langs; in den Golfe de Lion, waar het spookt zooals immer, wordt de „mer d'huile" die men te Marseille instoomde werkelijk ontembaar. Woensdag ochtend vijf uren luidt de blijde tijding dat Algiers in het gezicht is. Hoe lachend het vooruitzicht weldra op vasten bodem te staan! Waggelend brengen mijne wankele knieën mij op het dek. Verrassend schoon in het vroege morgenuur is het eerste gezicht op Algiers. „Zie! dat is de Kasbah! dat de koepels der Moskeeën, dààr, in de hoogte, de arabische stad en dààr Mustapha met zijne villa's", zegt mij een fransch medereiziger.

IJverig knik ik van ja, maar hooren doe ik nauwelijks. In eigen aanschouwen verdiept dwaalt mijn oog over al het nieuwe schoon voor mij uitgestrekt. Welk een strakke blauwe hemel! Dat is wel de Oostersche hemel in Europa nooit aanschouwd! Dààr in de stralen van ook een ander zonlicht glinstert de stad Algiers als een witte schitterende massa in zacht glooiende helling, de voeten gekust door de Middellandsche Zee. Die glanzende stad doet zich voor als een driehoek, rustende op zijn

basis. Hare kaden vormen den voet, welke den bebouwden heuvel in zijn volle zwaarte schijnt te dragen. Zij gelijkt wel een reusachtige, verblindend witte trap, waarvan de terrassen en platte daken, als ongelijke sporten, zich naar alle zijden vermenigvuldigen, met bovenaan de kasbah of arabische vesting die den top bekroont. Naarmate wij naderen ontleedt zij zich in hare bijzonderheden. Eerst de haven met hare tallooze sloepjes, hare sierlijke vaartuigen, groote stoombooten, witte zeilen en hooge masten, alle weêrkaatst in het blauwe spiegel-heldere water. Rechts, een vooruitspringend hoofd met een vuurtoren aan het uiteinde; wat verder, de gebouwen der Admiraliteit; vóór ons de ruime kaden, waarachter de fransche huizen als geelgrijze schaduwen den overgang vormen tot den witten achtergrond. Drie koepelvormige daken, de moskeeën, zijn de eenige vlakken waarop het oog kan rusten; voor het overige slechts hoekige lijnen die elkander kruisen, snijden, stooten, zonder orde of regelmaat.

Intusschen houdt de boot stil en honderden sloepjes dringen zich op om de reizigers aan wal te brengen. Mijn hôtel ligt vlak bij. Al voortgaande wordt mijn oog getroffen door de schilderachtige figuren, staande of nederliggend, van alle soort en gedaante. Hoe merkwaardig vooral die trotsche Arabieren in witte gewaden gehuld! Onwillekeurig blijft men voor hen stilstaan. Hoe schoon zijn die regelmatige trekken, dat fijn besneden profiel, die zwarte doordringende oogen! Hoe schitterend doet de bronskleurige huid de hagelwitte tanden uitkomen; hoe krachtig is hun lichaamsbouw; hoe slank en toch hoe machtig hunne statuur! Met koele minachting blikken zij neêr op den kleinen, den zwakken Europeaan, om zich dan met nog eens zooveel zelfbewustheid te hullen in de wijde plooien van den wit wollen burnous, waarin, als zij dien telkens over den schouder heenwerpen, geen onzer zich zou weten te bewegen zooals zij. Ze gelijken wel onttroonde vorsten voor wie gij u hebt te buigen; heerschers uit lang vervlogen tijden, die het hedendaagsch geslacht nog even een' blik gunnen op een menschenras en eene wereld die zijn voorbijgegaan.

Eindelijk bereik ik het hôtel, waar aan den ingang een twintigtal hooge palmen mij begroeten en reeds een denkbeeld geven van Oosterschen plantengroei. In mijne vertrekken gekomen is ditmaal de indruk niet weldadig. Hoe stoffig, hoe

vaal, hoe vuil die hooggeroemde kamers! Uitgeput, mistroostig door de reactie van physieke overspanning, meen ik waarlijk reden te hebben tot ontevredenheid. „De hollandsche helderen netheid zijn hier verre te zoeken!" begin ik te zuchten. Maar hemel! welk een getier ginds op straat! Ik loop naar het open raam: ook in Algiers schijnt men dus de kunst van schelden te verstaan? ik ga een vechtpartij te zien krijgen? . . . Och neen! stel u gerust! Dat oorverdoovend geraas, die schrille tonen en harde stemmen, die vurige blikken en levendige gebaren, 't is een vriendschappelijk samenzijn van een tiental inlanders, in eendracht rondom eene bron vergaderd. Het zijn niet de koninklijke burnous van daareven. Het zijn tengere mannen, het kleine hoofd door een rooden muts bedekt; een kleurige sjerp over een veelvervigen rok, bloote voeten en beenen. Op den schouder dragen zij groote watervaten die zij komen vullen aan de bron. Wat boeiende schilderij! waarom toch spreekt dit tooneel u zoo treffend toe? Het is wijl gij nu Europa verre verre achter u gevoelt, en ge in deze bron en hare stoffeering den hoofdtrek en de poëzie van het Oostersche leven ziet uitgedrukt; het typisch beeld van het aloude, het dichterlijke Oosten. Die levende schilderij, zij doet het Oude Testament en zijn lievelingstafereelen uit de dagen uwer kindsheid voor uwen geest verrijzen. Zóó ziet ge thans de beelden van Izaäc en Rebecca, van Jakob en Rachel, en wordt u thans werkelijkheid wat de gewijde dichters uit het Oosten u slechts flauw konden afschilderen. Dit was uw welkomstgroet, gij schoon, gij liefelijk Algiers! en nooit ben ik moede geworden te luisteren naar de taal uwer gloedvolle poëzy!

II.

Het fransche Algiers vormt de basis van den hierboven genoemden driehoek en loopt als een breede strook tusschen de zee beneden en de arabische stad in de hoogte. Die strook bestaat uit de kaden aan het water; uit eenige pleinen; drie hoofdstraten, door kleinere dwarsstraten aan elkaâr verbonden, en den Boulevard de la Republique, vroeger „de l'Impératrice," want keizerin Eugénie kwam hem inwijden. De hoog opgetrokken gevels der eerste hôtels die een prachtig uitzicht op de zee doen genieten, geven aan dien Boulevard een aristocratisch aan-

zien. Van de pleinen is de „Place du Gouvernement" (prijkende met een standbeeld van den Hertog van Orleans) het voornaamste; omgeven van tal van koffiehuizen is het als de polsader der stad. Mijn Hôtel de la Régence ziet er op uit en gezeten onder de schaduw der hooge palmen, is het mij een onuitputtelijk genoegen, te zien op zooveel drukte en beweging en al de types en groepen gade te slaan die in hunne verschillende en rijk bonte kleederdrachten aan een dagelijksch Carnaval doen denken. De Cathédrale, aan een der andere pleinen gelegen, is (even als het gebouw der Admiraliteit) eene vroegere moskee. Daartegenaan ligt het stadspaleis van den Gouverneur en tegenover het aartsbisschoppelijk paleis. Beide gebouwen, met de Bibliotheek en het Museum van oud- en merkwaardigheden, waren voorheen moorsche paleizen. Gelukkig bleven zij onveranderd, met uitzondering van een enkelen schoorsteen, of enkele spiegelruiten in een of ander vertrek. De straten zijn altijd even levendig; overdag behoeft men er de hitte niet te vreezen, want alleen in het midden der straat is men aan de felle zon blootgesteld: aan beide zijden is het trottoir overdekt met steenen arcades, waaronder de voetganger koelte vindt. Op de „Place de Chartres" wordt elken morgen in de vroegte markt gehouden en niets potsierlijker dan deze markt, alwaar, op de straatsteenen uitgestald, u al het mogelijke te koop wordt aangeboden: vruchten, bloemen, vleesch, oud-ijzer, aardewerk, sieraden, wollen en zijden stoffen. De geheele bevolking van Algiers is daar vertegenwoordigd, Franschen, Spanjaarden, Maltezen, Mahonnesen, Joden, Mooren, Kabylen, Biskri's, M'zabieten, negers; en elkeen, zoo hij daar al niet „zingt op zijne wijs," raast, tiert en roept en, zooals hij is gebekt, hartstochtelijk en levendig als altijd. Den vreemdeling is het echter nooit duidelijk of, te midden dier oneindige spraakverwarring, zij elkander beschimpen, dan wel vriendschappelijk toespreken. Door al dit gedruisch en die menigte heen dringen zich, glad als alen, zwermen kleine inlandsche jongens (*Yaouled's*), die met een strooien mand aan den arm rondsnuffelen naar een kooplustigen Europeaan, om dien als knecht te dienen. Krijgen zij zulk een in het oog, dan tuimelt de bende naar hem toe en bestormt hem met dienstaanbiedingen. Een dier jeugdigen kiest gij u als drager uit en zóó zwaar kunt ge hem niet belasten, dat zijn guitig gezicht eenige misnoegdheid zoude teekenen. Vrees

niet dat hij zich met uwe aankoopen uit de voeten zal maken en verdwijnen in een der tallooze stegen rondom u. Als een hond volgt de Yaouled zijn' tijdelijken meester; geduldig en ernstig wacht hij u op aan den drempel van elken winkel, op den voet u volgende tot ge, te huis gekomen, hem ontheft van zijnen last en zijne waardigheid. Dan echter wordt hij plotseling de kwâjongen van daar even en voor het geld dat hij ontvangt, dankt hij u met een glimlach en eenen vroolijken blik zijner zwarte oogen.

Een bloemenschat als te Algiers zult ge te vergeefs elders zoeken. Aan alle hoeken der straten stort die zich uit, doch nergens zoo rijk en overvloedig als op de ochtendmarkt der Place de Chartres. In Januari vindt men er volop de zomer- en kasbloemen van ons land, en de heerlijkste bouquetten van een' halven meter doorsnede verkoopt u de Arabier voor een paar franken. De jaardag van onzen Koning — 19 Februari — gedacht ik door eener landgenoote eenen grooten ruiker toe te zenden van oranjebloesem met roode anjers, witte hyacinthen en blauwe anemonen. De kleuren der bloemen zijn helder en warm als nergens in Europa; tintelend als het licht dat ze streelde, onder welks schitterenden gloed ze zich ontplooiden. Want dat zonnelicht zoo hel, zoo wit en krachtig en dat de schaduwen als zwart en ijzerscherp afteekent, het is niet een der mindere wonderen die, in het Oosten, den reiziger in verrukking brengt.

De kern der algiersche bevolking, der niet europeesche wel te verstaan, bestaat uit Arabieren, Mooren en Joden. Deze vormen de blijvende inwoners, de *hadars* of stedelingen. De *berranis* of vreemdelingen zijn de uit Kabylië, uit Biskra, uit de negerstreek of uit de oasissen gaanden en komenden, die zich voor langeren of korteren tijd in Algiers vestigen, om er spoedig wat geld te verdienen en daarmede terug te keeren naar het geboorteland. De Arabieren zijn de grootsche figuren die ik, bij aankomst, bewonderde. Hun gewaad, de burnous, is een wit wollen bovenkleed, dat eerst over het hoofd wordt geslagen en daar, vastgebonden met een touw van kemelhaar, eene muts uitmaakt. In hoe meer rijen dit haren touw rond het hoofd is gebonden, hoe voornamer de afkomst is van den drager. Tot aan het middel, op den rug, valt de burnous af als een wijde zak. Daarin bergt de Arabier allerlei zaken:

rijst, mandarijnen, dadels, sandalen, papieren. Verder valt het gewaad tot op de enkels, maar van voren wordt het door den drager opgenomen en met eene altijd sierlijke beweging over den linkerschouder geworpen. Een rozenkrans om den hals, is een bewijs van een' volbrachten pelgrimstocht naar Mekka, naar het graf van den profeet, en deze rozenkrans wekt steeds aller eerbied. Gewoonlijk loopt de Arabier blootsvoets, of zoo niet, dan slechts de voeten in lederen sandalen. Alleen een chef, uit de woestijn gekomen, gezeten op een schoon, met fluweel en goud rijk opgetuigd paard, draagt roodlederen stevels met gouddraad doorstikt. Evenals de Moor, is de Arabier uitermate sober; zijn eenige spijs is wat rijst, dadels en enkele sinaasappelen. Sommige europeanen roemen de trouw en de aanhankelijkheid der arabische dienaren jegens hunne meesters, anderen noemen ze diefachtig en onoprecht. Zeker is het, dat hun alles overheerschende hartstocht voor kostbare sieraden hen somtijds tot gevaarlijke lieden moet maken. Ofschoon zich noode voegende naar de fransche overheersching, zijn de Arabieren de eenige inlanders die aan hunnen wrok zekere bewondering paren. Zij bewegen zich bijna meer in het fransche, dan in het arabische gedeelte der stad. Gaarne worden zij door Europeanen bezocht en stellen zij zich met hen in aanraking. Hunne zoons plaatsen zij in het fransche „Lycée" te Algiers en in hen hoopt Frankrijk machtige bondgenooten te winnen, tot versterking van hunnen invloed in de koloniën. De Arabier gewent zich allengs aan de westersche begrippen. Mocht daarbij zijne grootsche persoonlijkheid niet ondergaan! Want ongaarne ziet men een arabisch chef in een fransch koffiehuis; akelig is het, een burnous te onderscheiden boven op een tramwagen en jammerlijk, de bronskleurige handen, flikkerend van topazen en amethysten, bezig te zien aan het sigaretten rollen of spelende met eene fransche badine.

Verschillend maar even eigenaardig is het aanzien der armere Arabieren die uit den Sahara komen en na enkele dagen toevens in de stad om aankoopen te doen, wederom terugkeeren naar de woestijn. Geen helderwitte wollen burnous die ze kleedt, maar een samenraapsel lappen van grauw grof weefsel, die hun op onbegrijpelijke wijze aan het lijf blijven hangen. Groote kudden kameelen drijven zij voor zich uit en bij het

heengaan beladen zij die met de aangeschafte benoodigdheden. Dit ras is klein, schoon ook forsch en regelmatig gebouwd. Bij sommigen heeft het gezicht eene boosaardige uitdrukking en in hun voorbijtrekken naar de woestijn maken zij dan ook de omstreken van Algiers onveilig.

Eene groote tegenstelling met den Arabier vormt de Moor. Zoo mannelijk, zoo zelfbewust, zoo trotsch als u gene te gemoet treedt, zoo zachtmoedig, vernederd en week toont zich deze. De algerijnsche Mooren zijn de laatste afstammelingen van dat machtige volk uit de middeleeuwen, dat destijds zoo glansrijke rol speelde in Europa's geschiedenis. Stilzwijgend, ingetrokken en gedrukt als men ze nu ziet, maken zij den indruk te treuren over de verlorene grootheid; te lijden onder hunne tegenwoordige nietigheid. Vijftig jaar geleden vormden zij nog de meerderheid der algerijnsche bevolking; heden zijn zij minder in getal dan de Joden. Door dezen, die zich te gelijkertijd met de Franschen in Algiers kwamen vestigen, werden de Mooren overvleugeld en verdrongen. Velen weken uit naar Tunis, naar Tripoli, naar Smyrna, naar Caïro en Constantinopel; velen stierven van ellende en van hartzeer. De achtergeblevenen, te fatalistisch om tegen den druk zich te verzetten, ontzenuwd door het klimaat, door eigene werkeloosheid verslapt, zijn nu niets meer dan werkkrachten, zich door de Joden ten nutte gemaakt. De jongeren onder hen worden barbiers, bloemenverkoopers, schoenmakers; de ouderen zijn schrijvers, bakkers, tabakhandelaars, fabrikanten van arabische muziekinstrumenten. Maar, afkeerig van alle krachtsinspanning, hanteeren zij het liefst de naald en leveren zij de schoonste borduurwerken. Even groot als hunne vlugheid, is hunne vindingrijkheid in het samenstellen van patronen en het uitwerken er van in goud- of zilverdraad op fluweel en laken. Hoogst zelden en niet dan met tegenzin, vertoonen zich de Mooren in de fransche stad. Hoffelijkheid tegenover hunne vrouwen en beleefdheid, zonder het kruipende den Joden eigen; eerbied voor de grijsheid en de vaderlijke macht; onderwerping aan hun lot; dit zijn de deugden die het eene geslacht op het andere voortplant. Zij werken zonder geestdrift en zonder winzucht, schijnbaar van gevoelen dat in elk wèlgeordend menschenleven de overpeinzing eene zelfde plaats moet innemen als de arbeid, — de arbeid die zoo vaak gedreven wordt ten koste van den zielevrede. Innig gods-

dienstig, trachten zij nooit anderen tot hunne denkwijze over te halen en wenschen zij slechts zonder morren zich te verootmoedigen voor dien Allah, wien het goeddunkt hen sedert drie eeuwen te kastijden. Wat hunne kleeding betreft, zij dragen geen burnous, maar een wijden wit katoenen broek onder de knieën gebonden, een donker, met levendige kleuren bewerkt buis en den tulband.

De Joden hebben zich als tusschenpersonen tusschen den Europeaan en de inlanders, wier talen zij gemakkelijk spreken, onmisbaar weten te maken in de oostersche samenleving. Altijd donker gekleed, in wollen buis of grooten lakenschen mantel met een goud galon geboord; blauwe kousen; lage schoenen; het hoofd bedekt met een tulband die kwalijk past bij den vuilwitten baard, ziet men ze immer in beweging: aan het onderhandelen, zoeken, snuffelen, tot diepe walging der Arabieren, die hun een onoverwinnelijken haat toedragen en niet begrijpen hoe de Europeaan ze in zijne maatschappij kan dulden.

„Maar zij hebben toch uwen God vermoord!" riep eens verontwaardigd een agha uit tot een Franschman, dien hij eenen Israëliet de hand zag drukken.

De Kabylen, uit het ten oosten liggend Kabylië afkomstig, zijn het schrander en sparend element. Sober, vrij eerlijk, talentvol in het vervaardigen der oude en nieuwe sieraden die de Europeaan nooit moede wordt te koopen, zijn zij een welvarend, naar geest en lichaam krachtig ras. De Mahonneezen zijn meestal visschers; de Biskri's en Malteezen groente- en vruchtenverkoopers. De negerinnen, allen op dezelfde wijze gekleed, dat is, allen zonder onderscheid gewikkeld in een groote lap van blauwe en witte ruiten (*melaïa*), vindt men door de geheele stad naast groote korven op den grond gehurkt, in welke korven zij een eigenaardig en sterk gekruid brood te koop aanbieden. Afstootelijk is haar welbekend type, maar aantrekkelijk de goedige uitdrukking van haar gelaat. Om hare gewilligheid, haar goed humeur en haren aanleg tot het koken, worden zij als dienstboden door de europeesche vrouwen op hoogen prijs gesteld. En eindelijk, om over de algiersche bevolking te besluiten, noem ik nog de krioelende menigte van waterdragers, jeugdige schoenpoetsers, kleine rondventers van sinaasappelen, de allesdoenden en nietsdoenden over heel Algiers verspreid, die in de straten, op de trappen der Cathédrale

aan de voeten des standbeelden zich blakeren in de felle zon en die tegen den avond verdwijnen als zoovele zwermen insecten. Dit zijn paria's zonder nationaliteit, zonder geslachtsboom, zonder voorouders, een samenraapsel ongetwijfeld der verschillende rassen, doch zij tuimelen er niet minder lustig het leven om door en brengen het hunne wel bij tot de schilderachtige stoffeering dier wondervolle streken.

III.

Tusschen die allen door beweegt zich, gesluierd doch ongedwongen, de arabische vrouw. Op straat is hare kleeding meer dan eenvoudig, als uitsluitend bestaande uit een *haïk*, groote lap stofs van wit katoen, of van een blauw en wit, of rood en wit gestreept zijdeachtig weefsel. In die haïk wikkelt zij zich van het hoofd tot aan de voeten en niets blijft er onbedekt als de oogen, het voorhoofd, met een band van groote diamanten versierd, en de zwart verlakte schoenen. De onderhelft van het gezicht, de neus, de mond en de kin, worden verborgen door een' fijnen zakdoek, achter aan het hoofd samengeknoopt. Te huis gekomen, ontdoet zich de mauresque van haren haïk en vertoont zij zich in al haren luister. De jaquette is van zijde, rood en goud of blauw en goud; een meestal groene sjerp is als ceintuur om het middel gestrikt, de ruime broek van witte zijde, met groote gouden figuren daarin geweven, valt neer over de knieën; de kousen zijn wit; de sandalen, die de schoenen vervangen, van paars of rood fluweel, rijk met goud doorstikt. Drie à vier beenringen vallen neêr op elken voet en evenals de braceletten en de halssnoeren, zijn zij van schitterend, min of meer edel metaal. De diamanten flonkeren op het voorhoofd; schuins tegen het hoofd aan, staat een rood fluweelen mutsje met goud opgewerkt en waarvan een zware gouden kwast afhangt. Nergens, als in de kleeding der arabische vrouw, komt der oosterlingen liefde voor kleuren zoozeer uit en 't is zeker te danken aan de overeenkomst met de kleurenpracht daar buiten, dat deze bonte samenvoeging van sterk sprekende tonen het oog nooit dan aangenaam aandoet. De roep die van de schoonheid der moorsche vrouwen uitgaat, scheen mij toe ongewettigd te zijn. Hoewel donker van oogopslag, met schitterend witte tanden, zijn hare trekken maar zelden

schoon. Als vrouwen van leeftijd zijn zij afzichtelijk. De donkere oogen maken zij nog doordringerder door ze inwendig met behulp van verf en een fijn ivoren stiftje zwart te kleuren; hare nagels verven zij geel met *hennah*. Hare ingetogenheid is niet boven alle bedenking verheven. De mauresque heet haar huis niet te mogen verlaten, of althans niet dan begeleid door eene negerin, hare dienstbare. Maar sedert lang reeds werd de oostersche wet der huiselijke deugden door haar geschonden. Zij wandelt altijd en overal; zij ziet gaarne, wordt even gaarne gezien en nog iets meer dan de sluier zoude noodig zijn om haren avontuurlijken geest te breidelen en haar de oogleden te doen neêrslaan over de lachende, vurige kijkers.

Eene omgeving in harmonie met die figuur is voorzeker en alleen de arabische stad. Tot deze gevoelt de reiziger zich spoedig heengedreven; haar te bezoeken is een ware ontdekkingstocht. Niet breeder dan 1 à 2 Meter zijn er de straten, zoodat ge dikwijls de huizen aan beide zijden te gelijk kunt betasten. Zij bestaan somtijds geheel uit lage, breede treden als van een trap; in schier onmerkbare klimming brengen ze u boven tot aan de Kasbah, de oud-arabische vesting. Menigmaal waandet gij u verdwaald in dezen doolhof van stegen die, als een netwerk, u aan alle zijden omgeeft. De huizen zijn vrij hoog en van steen gebouwd, bestreken met kalk van wege de hitte. In de hoogte naderen, ja raken de tegenovergestelde gevels elkaâr menigmaal, van wege steenen uitbouwsels, gesteund door dunne balken van thuyahout. Naar boven ziende, ontwaart ge dan ook nauwelijks of in het geheel niet de blauwe lucht, waarvan licht en warmte spaarzaam nederdalen in die welbewaarde gangen, koel als onderaardsche gewelven. Geheimzinnig in dit land van licht, is dan ook het half duister waarin ge u beweegt, en in deze stad vol rumoer, de doodsche stilte die er heerscht. In den middag toch — het uur der siësta — is in de arabische stad geen leven te bespeuren. Zonder plan, zonder gids dwaalt ge er voort, aan het toeval overlatende u te leiden door die reeks van nu eens rechte, dan eens kronkelende gangen. Hier schiet eene gesluierde vrouw u haastig voorbij. Dáár, tegen dien witten muur, ziet ge een burnous zonder gedaante. 't Is een in elkaâr gedoken Arabier die, als hij u flauw bespeurt, het hoofd even oplicht, doch dan weêr dadelijk zich schikt tot de siësta; ginds boven, voor die kleine

getraliede opening, steken een paar jonge vrouwen de hoofden samen en lachen. Hier staat ge voor een wit marmeren fontein, waarvan de heldere waterstraal kleurige tegeltjes doet glimmen: op ééns doet zich een pleintje voor, van nog geen 20 vierkante meter, waar wederom ettelijke straten op uitloopen. Eindelijk bereikt gij de hoogte, waarop de Kasbah zich verheft. Schijnbaar is die slechts eene vereeniging van steenen muren, met of zonder daken. De voormalige vesting is nu gedeeltelijk kazerne geworden; daarbij toont men u het vroegere paleis der Deys; de gaanderij, alwaar gezeten zij de terechtstellingen gadesloegen, en het houten paviljoen, getuige van den historischen waaierslag den franschen afgevaardigde toegebracht, die den Arabieren hunne onafhankelijkheid zoude kosten. Maar het belangrijkste is het eigenlijke fort, van welks hoogen muur het heerlijkste uitzicht u wacht. Dáár is het dat de gansche stad zich voor u uitspreidt, hare witte oppervlakte blakerend in de stralen van de volle middagzon; daarboven de blauwe hemel, even verblindend in zijne azuren strakheid, als de schitterend witte massa die hij baadt in de stroomen van zijn wondervol licht. Daar voor u uit de Middellandsche Zee, die in hare klare diepten dien oosterschen hemel weêrkaatst, flonkerend van lichtvonken, doch overigens onbewegelijk als mijmerde ook zij over de haar omringende pracht.

Ginds aan uwe rechterhand, op die golvende hoogten, het donkergroene Mustapha, waarin zich de vriendelijke landhuizen nestelen; over u aan den verren horizont den Djurjuraketen en zijne besneeuwde toppen en links het dorp St. Eugène met zijne gele rotsen aan zee. Geen enkele schaduw tempert die heete kleuren.

Welk een weelde! Lang blijft ge staan, getroffen en sprakeloos. Noode scheidt ge van die onvergetelijke plek.

Kiest gij u het vroege ochtenduur tot een bezoek aan de arabische stad, dan vindt gij er niet de stilte van den middag, want ook daar wordt in den morgen handel gedreven. Niet echter in winkels zooals in Europa. Vierkante nissen werden in de muren der huizen uitgehouwen. Daarin plaatst zich de koopman, achter hoopen artisjokken, uien, asperges, indien hij groentenverkooper is; achter een rij aan touwen hangende schapenbouten of ribben, indien hij vleesch verkoopt. Hier worden een soort beignets gebakken en gretig verslonden; dáár zit een Moor te borduren, de oogen gericht op de sandalen of op het

fluweel dat zijn gouden draad bewerkt; wat verder ziet ge een Arabier te midden van korven vol oranjebloesem. Één voor één rijgt hij aan een draad de witte bloemen tot een snoer en geene europeesche verlaat het arabische kwartier zonder een dier geurige colliers. Ginds tegen die deur zit een deftig Arabier. Hij luistert naar een jongen man die hem met levendigheid iets staat te betoogen. Als deze zwijgt, trekt de oudere eene sierlijke koperen inktkoker uit den gordel; krast op een vel papier eenige regelen in arabisch schrift en overhandigt dit den spreker. Deze reikt den ander eenig geld toe en voldaan neemt hij met zich den brief dien hij zijnen vader alzoo liet schrijven. Voortgaande, ziet ge braceletten van zwart been met de voeten draaien en muziekinstrumenten vervaardigen. Kinderen op bloote voetjes, in wit katoenen hemdjes, spelen overal. Een blinde op straat gezeten, zingt zonder ophouden eene eentonige melodie van een drie- of viertal noten; geiten klauteren de straat op en worden gemolken voor wie melk verlangt; wat verder loopen ezels door Biskri's gedreven. Met op zijde afhangende korven doen zij te Algiers den dienst onzer hollandsche aschkarren. Voor een moorsch koffiehuis staat ge stil; ook dit is eigenaardig. Ge treedt er binnen en zet u een oogenblik neêr om te rusten. Het ruim lokaal is half donker, want het ontvangt zijn licht enkel door den ingang. Langs de muren staan hooge banken en daarop zitten Arabieren, de beenen kruiselings gevouwen: een kopje met dampende koffie houden zij in de eene, de slang van den narghileh in de andere hand. In een hoek van het lokaal gloeit een kachel, waarop tal van blikken kannetjes staan te wachten. Voor dit houtskolenvuur staat de eigenaar, het oog gericht op een groote koffiekan, waaruit voor iederen Arabier die binnenkomt en neêrzit, een der kannetjes wordt gevuld en met een kopje daarbij den nieuw aangekomene wordt voorgezet. Somtijds hoort men er druk redeneeren, want de tijdingen door de laatste mails uit Frankrijk meêgebracht worden daar besproken en het gretigst vernomen door den voorbijtrekkenden woestijnbewoner, welke die berichten overbrengt aan zijnen stam. Bij het heengaan neemt de Arabier de plooien van zijn burnous op, zoekt zijne sandalen aan den ingang en vertrekt met een plechtig stilzwijgenden groet aan de vergadering.

Het bouwplan van eene moorsche woning — want de Arabieren leven allen in de huizen weleer door de Mooren gebouwd,

is hoogst eenvoudig en onveranderlijk hetzelfde. Van buiten vertoont het slechts een' witten muur; bij wijze van ramen slechts enkele smalle openingen met ijzeren tralies voorzien. De Arabier toch, in de hoogste mate jaloersch op de intimiteit van zijn huiselijk leven, wenscht zich tegen elken onbescheiden blik te vrijwaren en vooral zijne vrouwen de gelegenheid te ontnemen zich aan het voorbijtrekkende daar buiten te vergapen. Eene zware gebeeldhouwde, met koperen ornamenten versierde deur, geeft toegang tot een vierkanten binnenhof (area), met een vloer van wit marmer. In het midden straalt een heerlijk springende fontein, die koelte verspreidt en in de hoeken staan groepen schoone planten. De area, van boven altijd onoverdekt, is omgeven door gaanderijën, welker balustrades uit fijn gesneden hout of dunne marmeren kolommen bestaan. Het huis heeft twee, hoogstens drie verdiepingen, en elk dezer hare gaanderijen. De onderste daarvan steunt op zwaardere wit marmeren gedraaide kolommen (colonnes torses) met ionische kapiteelen. De muren zijn aan de binnenzijde niet met kalk bestreken, doch bezet met arabische zeer schoone tegeltjes, beschilderd in zachte kleuren. Bekorend is de indruk van het geheel; want smaakvol, luchtig en gracieus is de moorsche bouwtrant, bovenal berekend op een altijd vriendelijken hemel; het uitvloeisel hierin der heete, droge landen waar zij ontstond; gebezigd door een volk dat traag en zinnelijk, levende bij den dag, elken dag voor het zijne laat zorgen; dat van het heden slechts de koesterende zon, de koele schaduw wil genieten, onverschillig voor dat groote uurwerk, de wereld genaamd, waarvan het zich een nietig en nu nog wel een overwonnen en vertreden deel weet uit te maken.

Aan dat schoone uitwendige is het nut, de comfort der moorsche woning geheel opgeofferd. De geringe ruimte, overgeschoten van gaanderijen en binnenhof, is zoo goed en zoo kwaad als het ging, gebezigd voor kamertjes, donkere hokjes nl. van allerlei vorm en grootte. Maar wie zich hierover bekommere, niet de mauresque, die als 't ware haar gansche leven in de open lucht doorbrengt. Ontvangt zij bezoek, dan scharen zich de gasten rondom de vrouw des huizes, op het marmer der area, of in de schaduw der gaanderijen. Gaat de avond vallen, dan bestijgt de arabische haar dak en dáár, beschenen door de ondergaande zon, aan alle zijden omringd van vriendinnen die, op hare daken, den avond genieten zooals zij, geeft zij zich over aan gezelligen

kout. Eerst als de nacht dáár is, keert zij terug in haar huis en eene diepe stilte breidt zich allengs uit over de straks nog zoo woelige stad. Het zwart-blauw uitspansel met millioenen witte sterren bezaaid, welft zich over den sluimerenden heuvel en deze, in de zachte schemering van eenen oosterschen nacht, schijnt te rusten van de hitte des daags en in vredevolle kalmte nieuwe krachten op te doen voor den gloeienden, levensvollen dag van morgen.

IV.

De moskeeën zijn, uitwendig, eenvoudige vierkante gebouwen, wit gekalkt. Aangeleund tegen hare koepelvormige daken, verheffen zich één of meer slanke torentjes (minarets). Aan den voet daarvan staat des Vrijdags de muezzin en roept de geloovigen op tot het gebed. Van binnen is niet één versiersel aangebracht; er is geen altaar; zelfs geen enkele zitplaats; alleen hangen aan de naakte muren verzen uit den Koran in vergulde lijsten gevat. Het vlak plafond rust op kleurige houten kolommen; tapijten en fijne matten bedekken den vloer; kleine zilveren of glazen lampen hangen aan de zoldering. Van een eenvoudig preêkgestoelte leest de iman elken Vrijdagavond van 4—5 ure den Koran of de gebeden. De toehoorders zijn enkel mannen, want de vrouwen hebben geen toegang tot de moskee. Eene nis, geplaatst in de richting van Mekka, duidt den kant aan, waarheen onder het gebed ieder het gezicht heeft te wenden. Elke moskee heeft voor haren ingang een hof of plein met boomen beplant. In het midden van dit plein staat een fontein ten dienste der geloovigen, die den tempel niet mogen betreden, alvorens zich hoofd en hals, armen en beenen te hebben gewasschen. Zoo is hun ook geboden om nooit dan ongeschoeid de moskee te betreden. Eens dat ik uit eerbied dit voorschrift wenschte op te volgen, trok ik bij het binnentreden der moskee mijne laarzen uit en zette die neêr op den drempel. Maar een oude Moor met mij binnenkomende keek mij verwonderd aan en met een schuddend hoofd en levendig gebaar wees hij op mijne schoenen. Door deze te laten staan, dacht ik den eerwaardige in zijne gevoelens jegens Allah en den profeet te krenken. Ik schoot dus weêr toe op mijn schoeisel en nam het onder den arm met een knipoog van instemming aan mijnen

vriend. Voldaan knikte ook hij mij toe en niet zonder schalkschheid gaf hij mij in gebroken fransch te kennen dat, zelfs op den drempel zijner bedehuizen, de Arabier zijns naasten goed maar zelden eerbiedigen zal. Ik dankte den goeden oude voor zijne nuttige terechtwijzing en zoo doorwandelde ik het heiligdom met een laars in elke hand.

Evenals de roomsche kerken, staan de moskeeën den geheelen dag en voor een ieder open, doch in de week worden zij niet druk bezocht. Zelden althans uit godsdienstige behoefte. Wel komen er de geloovigen; doch de een, verhit en vermoeid, zoekt er koelte en rust; de ander, lang uitgestrekt op de matten, slaapt er den slaap des rechtvaardigen; een derde, gehurkt op den grond, heeft er zijn gescheurden burnous of versletene sandalen uitgetrokken en weert zich met naald en draad, tot het gescheurde voorwerp wederom gelapt is. Des Vrijdags echter, de Sabbat der Mahomedanen, zijn de moskeeën overvol. Vooral om 4 uur stroomen er de Arabieren heen. De gesprekken, straks nog zoo levendig onder het wasschen en plassen aan de fontein, worden bij het binnentreden plotseling gestaakt. Ernstig werpt ieder zich op de knieën, met het aangezicht naar de nis gekeerd. De iman slaat den Koran op, en telkenmale als de naam van Allah of die van zijnen profeet wordt uitgesproken, valt de geheele vergadering voorover en roert den grond even aan met het voorhoofd. Het gezicht van die honderden door half licht beschenen burnous, met een kleurigen tulband hier en daar, is schilderachtig en die geheele eeredienst door zijn strengen eenvoud en bij den aanblik van zooveel kloeke, krachtige mannen, neêrgeknield in eene zelfde aanbidding, niet van plechtigheid ontbloot. De afwezigheid van het vrouwelijk element draagt misschien daartoe bij. Want zooals gezegd de vrouwen die, volgens de oostersche begrippen, zich in het openbaar niet met de mannen in aanraking mogen stellen, worden zorgvuldig buiten de moskeeën gesloten. Wel sleept er zich somtijds eene blinde en afgeleefde tot aan den drempel en prevelt er hare gebeden; de mannen kennen hare ellende en wijzen haar niet af, doch aan de vrouwen zijn uitsluitend de graven der voorvaderen als bedeplaats aangewezen. Een half uur rijdens buiten de stad ligt het arabisch kerkhof. In grooten getale stroomen des Vrijdags morgens de mauresques van allen stand en leeftijd daarheen en blijven er tot zonsondergang. Zij ontdoen er

zich van sluier en haïk; de kinderen spelen om haar heen; de medegebrachte proviand wordt genuttigd. Maar van heilige betrachtingen of van gebeden voor de zielsrust der ontslapenen komt weinig in. Zij praten en lachen; zij eten en drinken; zij vertellen elkander het nieuws van den dag en halen slechts haar hart op aan deze uren van vrijheid en uitspanning, de éénigen die haar wettelijk worden toegekend.

Bij de hoofdmoskee der stad bevindt zich, van de straat gescheiden door een muur, eene ruimte met wit marmer geplaveid, waar aan het eene uiteinde de fontein staat ten gerieve der moskeegangers, en aan het andere de Arabieren te Algiers hun recht spreken Dit geldt alleen de kleine misdrijven van elken dag; de zwaardere misdaden zijn aan de fransche rechtspleging onderworpen. Niets minder ontzagwekkend en niets naïever dan deze arabische rechtspraken. In een diepe nis onder de schaduw van hooge bananen, boven op een divan gezeten, de beenen kruiselings en omgeven van kussens, troont de cadi of rechter. Drie of vier adjuncten met vellen papier voor zich en pennen in de hand zitten nevens hem op den divan. Naast deze nis en slechts door een houten beschot van haar gescheiden, staat een dergelijke nis, doch deze met traliewerk voorzien. Zij dient voor de vrouwelijke beklaagden die, gesluierd, doch krijschend en krassend als papegaaien in hun kooi, onder de levendigste gebaren hare zaak uiteenzetten en bepleiten. Ieder toch is zijn eigen advokaat. De mannelijke beklager plaatst zich op den grond voor den divan. Hij deelt zijne grieven mede aan een der adjuncten en deze brengt ze verkort over aan den cadi. Somtijds is het een Biskri die zich beklaagt over eene mauresque wier meubels hij verplaatste en die nu weigert hem zijn loon te betalen; en de mauresque, van achter haar tralies, zweert en gilt dat de Biskri hare meubels schaafde en haar schadevergoeding schuldig is. Of wel heeft het eene negerin tegen eenen Kabyliër die olie morste over haar kleed. De negerin eischt geld voor de bedorvene melaia, de Kabyliër voor de vergotene olie. Dan weder is het eene Jodin die eenen M'zabiet beschuldigt haar de ringen te hebben ontstolen die zij liet liggen in het bad. De M'zabiet hoort haar aan met een onnoozel gezicht en houdt zijne tien van ringen ontdane vingers stijf op in de hoogte, als sprekend bewijs zijner onschuld. De cadi, droomerig voor zich uitziende, luistert toe en denkt na, waarop hij zijne be-

slissing uitspreekt en de beide partijen zich onmiddellijk verwijderen, oogenschijnlijk bevredigd. Van tijd tot tijd houden de rechters pauze en rollen zij cigaretten. Bij de zitting van den Vrijdag gaan zij niet naar de moskee, maar spreiden zij een stuk tapijt uit op het plein en zeggen er hunne gebeden.

Het onderwijs gaat er al even eenvoudig toe als de rechtspleging. In een soort van loods zitten tien of twaalf jeugdige Arabiertjes neêrgehurkt op den grond, tegenover een volwassen Arabier met een langen stok in de hand. Allen hebben den Koran geopend voor zich. De onderwijzer leest daaruit voor en gezamenlijk dreunen de leerlingen met hem mede. De vermoeide of onoplettende wordt door een tik met den stok tot orde en tucht gemaand. Tot den Koran bepaalt zich aldus al de kennis die gegeven wordt. Het leeren schrijven voor de enkelen die later als schrijvers hun brood zullen verdienen, gaat ongetwijfeld met meer inspanning gepaard. Het arabisch wordt van rechts naar links geschreven. Dezelfde letter heeft drie verschillende vormen, naar gelang zij in het midden, in het begin of aan het einde van een woord komt te staan. De vorm van sommige letters, van *b. t. i. n.* b. v., is een eenvoudige krul, maar wat ze onderling onderscheidt is de toevoeging van puntjes, hun getal en hunne plaatsing, hetgeen een arabisch spreekwoord doet zeggen dat „een punt over leven en dood beschikt." Het arabisch heeft geen hoofdletters en geen punctuatie; nu en dan wordt als leesteeken een onverschillige letter tusschen twee zinnen geplaatst. De drie eenige klinkers van het alphabet komen in de meeste woorden gansch niet voor, hetgeen den Europeaan allervreemdste klanken te hooren geeft: *tbch*, koken; — *tsldj*, sneeuw; — *klb*, hond, enz. Het arabisch klinkt niet welluidend; het heeft de eigenaardig hollandsche *ch* en *h*, vandaar dat menig Arabier zich verbaast over de zuiverheid van uitspraak bij Hollanders.

Een eigenaardig doch hoogst onbehagelijk schouwspel is het feest der Aissaouas, leden eener mahommedaansche geestelijke orde en volgelingen van den heiligen Aïssa. Door ware dweepzucht of kunstmatige opwinding worden zij tot onmenschelijk huldebetoon jegens hunnen heilige in staat gesteld. Een arabisch impresario kondigt in de fransche couranten de Aïssaouas aan, alsmede avond en plaats waar men zich hebbe te vervoegen om, onder zijn geleide, tot het feest te worden gebracht. Hij

voert u in den doolhof der arabische stad in eene moorsche woning aldaar. Honderden feestgangers waren u reeds voor en de zuilengang van den binnenhof is stampvol met Europeanen. Op de gaanderijen staan gesluierde vrouwen over de balustrade geleund. Het geheel is vrij goed door lampen verlicht. In het midden der area zitten een dertigtal Arabieren die eene oorverdoovende muziek uitvoeren. Dezen kloppen in regelmatigen cadans op perkamenten tamboerijnen; genen krassen geweldig met een strijkstok op een vedel; anderen blazen wat zij kunnen op lange fluitjes van een snerpenden toon. Op ééns, als door den geest gedreven, springen een paar Arabieren op uit de groep. Zij werpen hun burnous weg; slingeren hoofd, bovenlijf en armen wild heen en weêr; hangen over de walmende wierook van een glommend komfoor en winden zich aldus op tot de opzichtelijke kunsten die gaan volgen. Zij halen lange priemen door tong, neus en armen; doorsteken zich het lichaam met zwaarden, zonder daarbij echter bloedverlies te veroorzaken; likken rood-gloeiende ijzeren staven; zetten daarop hunne bloote voeten en nemen ze in de hand. Zij kauwen zware Opuntiabladen waaraan stekels van drie duim lengte en eten levende schorpioenen en hagedissen op.

Onderwijl klinkt de te gelijk schelle en doffe muziek u tergend in de ooren en verspreidt de wierook hare bedwelmende dampen; de vrouwen op de gaanderijen stooten haar „you! you!" als bijvalsbetuiging aanhoudend uit; ge wordt afgestooten door de half sluwe, half idiote uitdrukking der zeloten, bevangen eindelijk door eene ontzettende walging. Ook zijn er weinigen onder de europeesche toeschouwers wier zenuwen tot het einde toe bestand zijn tegen die vertooning, en de meesten verlaten haar halverwege. Is dit alles aan de zijde der Aïssaouas speculatie of is er eerlijke verbijstering onder? Ge vermoogt niet dit te beslissen, doch in de vrije lucht tot u zelven gekomen, is één ding u zeker: geen Aïssaoua ter wereld zal ooit meer u onder zijne toeschouwers tellen en uwe kalmte vindt ge niet terug voordat gij u zelfs van de herinnering aan die vertooning hebt kunnen bevrijden.

Beter is het den Arabier in zijne eenvoudige dagelijksche omgeving te bezoeken en de aangebodene gelegenheid daartoe nam ik gretig aan. Een klein uur rijdens buiten Algiers ligt een *douar* of arabisch gehucht. De bevolking telt er slechts

een veertigtal mannen met hunne vrouwen en kinderen. De woningen, van hout of steen, bestaan uit vier witte en blinde muren, die het éénig vertrek dat zij bevatten, omringen. Elk douar heeft zijn chef en zijn' Heilige. Toen wij den douar naderden, werd den chef, door een der zijnen, de komst van een europeesch gezelschap geboodschapt. Hij kwam ons te gemoet en in vrij vloeiend fransch noodigde hij ons in zijne woning. Wij traden in een niet zeer ruim vertrek; een europeesch ledikant met een wit katoenen gordijn en een houten kinderwieg vormden er het geheele meubilair. Alles was helder en zindelijk. Op de stukken tapijt, die het midden van den vloer bedekten, zetten wij ons neder in een' kring. Eene jonge ongesluierde vrouw — de echtgenoote van onzen gastheer — verscheen met eene groote fransche koffiekan, die zij in ons midden plaatste. Van onder het ledikant — eene ruimte die als kast wordt gebezigd — kwam een blad te voorschijn, met fransch porseleinen kopjes en een kristallen suikervaas. Tot drie en vier malen schonk de gastheer zelf ons de zeer geurige mokka in. Toen wij hem eindelijk dank zeiden, kostte het ons moeite hem te overtuigen dat wij dit niet uit bescheidenheid deden, doch verzadigd waren. Onderwijl hadden zich bij de jonge vrouw, die aan de deur was blijven toezien, verscheidene vriendinnen gevoegd, eveneens ongesluierd. Eén harer, eene 16jarige moeder, had een schoone baby op den arm, eene kleine Fatima, wier gele nageltjes reeds de hennah verrieden. Vrijmoedig keek zij uit hare gitzwarte oogen; levendig kraaide zij en dapper weerde zij zich met handjes en voetjes; in dit hartstochtelijk kind onderkende men reeds de kleine mauresque.

Uit het gesprek bleek ons dat de gastheer veehandelaar was. Wij zouden dus zijne waardigheid niet krenken door — tevens als dankoffer — eene armoedige oude vrouw die buiten stond en tot zijn huis behoorde, eenig geld toe te steken. De chef raadde onze bedoeling. Eenigszins ontstemd, met eene korte flikkering in de oogen, trad hij op ons toe en verklaarde beslist dat hier niet te betalen viel. „Tu as été chez moi. Tu ne payeras rien." Wij hadden dan ook oostersche gastvrijheid genoten! Bij het scheiden konden wij den Arabier slechts de hand drukken en in woorden onze erkentelijkheid betuigen. Doch ook deze uitingen schenen hem te bevreemden. Door ons bij zich te ontvangen en te onthalen, zag hij niet in, iets bijzonders te hebben verricht.

Een andermaal bracht ik een bezoek aan een' arabischen stam. De stam is van geringer aanzien dan de douar. De woningen of *gourmi's* zijn niet anders dan tentvormige daken van riet en klei, die op den grond zijn neêrgezet. Men moet dus laag bukken om er binnen te gaan. De stam dien wij bezochten, had zich diep het land in, boven op eenen heuvel gevestigd, achter een heg cactussen, hoog en dik als onze knotwilligen. Bij aankomst werden wij begroet door een zwerm schreeuwende kinderen en groote, blaffende honden, doch zoowel honden als kinderen werden door één enkel woord van den chef tot onmiddellijk stilzwijgen gebracht.

Deze noodigde ons niet uit in zijn gourmi, doch hij leidde ons overal rond en beantwoordde met heuschheid onze vragen. Toen een onzer dames bewonderend keek naar een' oranjeboom in bloei, beval hij een kind in den boom te klimmen en er een van bloemen sneeuwwitten tak af te snijden. Met de hem aangeborene hoffelijkheid, overhandigde hij dien zijnen gast. Door eene oude vrouw werd ons kouss-kouss aangeboden. Kouss-kouss is het lievelingsgerecht der Arabieren en bestaat uit een' schotel schapenvleesch, artisjokken en gierst, sterk met spaansche peper gekruid en een kom verzuurde melk daarbij. De krachtvolle ontwikkeling der kinderen — jongens en meisjes — trok mijne aandacht. De reden daarvan verklaart te gelijk de algemeene schoonheid van dit ras. In een land en onder eenen hemel waar alles aan de natuur wordt overgelaten, waar de inlander zich nooit tegen hare noodlottige invloeden vrijwaart, noch daaraan iets zal verhelpen, kunnen teêre, zwakke kinderen niet in het leven blijven. Slechts die met een sterk en gezond organismus ter wereld zijn gekomen, blijven overwinnaars in een strijd die aanvangt met het leven, en allen die dien strijd doorstaan, vormen ten slotte een volk van krachtvolle en gespierde individuen zooals in Europa onbekend is en in Algerië den vreemdeling sterk opvalt. Eene merkwaardige bijzonderheid van der Arabieren bouw is de hardheid van hun schedel en de onschendbaarheid hunner hersenen. Een rechter te Algiers vertelde mij van een Arabier die zich door een schot van kant had willen maken. De dokter had zijne wond onderzocht en bevonden dat de kogel, aan de linkerzijde het hoofd ingegaan, de hersens ongedeerd had gelaten en tegen den rechterkant aangekomen, daar werd tegengehouden en was blijven zitten.

De kolf van een pistool op een hoofd aan stukken te slaan is voor Arabieren dagelijksch werk.

Zelden is de Arabier zijn eigen leeftijd bekend. De bejaarden berekenen dien in verband met der franschen landing te Algiers. Een hooggeëerd chef (aspirant Heilige) dien ik bezocht en vond uitgestrekt op een' divan, de narghileh naast zich, terwijl hij de opstijgende rookwolkjes, als in gelukzaligheid naoogde, zeide mij toen ik hem vroeg naar zijn leeftijd, „dat hij voor de eerste maal te paard zat, toen de franschen landden.” Een ander antwoordde mij dat „hij bij der franschen komst nog geen baard had.”

De Arabieren zijn hartstochtelijke spelers. Overal waar zij twee of meer vergaderd zijn, het liefst op den rand der groote wegen, onder wolken stof en verzengende hitte, vindt men ze spelende met eigenaardige speelkaarten. Trekken maken schijnt het streven in dit spel, waarbij witte boonen als fiches dienst doen. Maar meer nog vindt men ze gehurkt voor een soort schaakbord, dat hen uren achtereen bezighoudt en waarvan zij op- noch omzien. Is het spel geëindigd dan verdwijnt het bord in den zak van den burnous en de spelers vervolgen hunnen tocht. Dikwijls vindt men ze een eind verder terug, even verdiept in eene nieuwe partij.

V.

De vreemdeling verlate Algerië niet zonder de beroemde markt van Boufarik, of naar het fransch, „het kamp der Arabieren”, te hebben bezocht. Langs tarwevelden of langs fransche hofsteden, waarvan de hooge muren dienen om het onwelkom bezoek van kwaadgezinde Arabieren af te weren, leidt de weg na twee uren sporens tot het dorpje Boufarik. Zóó ergens wordt hier bewezen hoe eene rijke beplanting op het gezonde en het bewoonbare eener streek van invloed is. Tot 1830 was dit dorp niet veel beter dan een moeras, alwaar, van de 400 inwoners, er maandelijks velen aan koortsen stierven. Na 20 jaren strijds, zoowel met klimaat en bodem, als met den Arabier, gelukte het den Franschen het moeras droog te leggen en er groote aanplantingen te doen van elantussen, platanen, wilgen en populieren; met dit gevolg dat in 1856 reeds het cijfer der geboorten dat der sterfte overtrof, tewijl thans dit

plekje een toonbeeld is van welvaart en bloei. De landbouw wordt er op groote schaal gedreven; allerlei vruchtboomen geven er rijken oogst; uitgestrekte grasvelden brengen de hollandsche weiden in herinnering; nachtegalen bevolken de bosschen; zeer kleine vogeltjes tjilpen en fladderen vroolijk in de dicht gebladerde boomen; vergeten zijn er de beelden van ellende en dood. Boufarik is thans het middelpunt van een levendig verkeer. Het geheele jaar, wordt er elken Maandag een markt gehouden, waar 3 à 4000 Arabieren uit alle oorden samenstroomen, uit Oran, uit Constantine en zelfs uit de woestijnstreek van Biskra. Des Zondags wemelen de wegen en paden van inlanders die hunne met koopwaren beladene kameelen en hunne kudden vee voor zich heendrijven. Het pad, door een boomgaard van bloeiende oranje- en citroenboomen, leidt, tien minuten buiten het dorp, tot eene uitgestrektheid van 30 à 40 bunders, die met zware platanen beplant is. Aldaar staan moorsche koffiehuizen; eene kleine moskee; een slachtplaats en eindelijk ruime loodsen, voor het geval der overvloedige, doch zeldzame regens. Rondom dit alles legeren zich de 4000 marktgangers; sommigen in de tenten die zij medebrachten; anderen op lappen tapijt over den grond uitgespreid; hier en daar worden putten gegraven voor de vuren. Vrouwen of kinderen zijn nergens te bespeuren. Het geheele kamp schijnt verward en onregelmatig samengesteld, doch in werkelijkheid is het ordelijk afgedeeld in gangen en vakken. In den eenen gang wordt enkel linnen; in den anderen enkel schoenen; in gindschen alleen voorwerpen van huishoudelijken aard verkocht. In het eene vak staan slechts paarden; in het andere koeien met hare kalveren, of geiten en bokken, of muildieren en ezels; talloos vooral zijn de schapen en ossen. De schapen worden op de slachtplaats gedood, gevild en gevierendeeld te koop opgehangen, of wel dadelijk boven de vuren gebraden en gegeten. Des avonds onder den heerlijken sterrenhemel in den maneschijn is de aanblik van dit kamp onbeschrijfelijk fantastisch. Hangende lantarens werpen haar dof en flikkerend schijnsel op de honderden witte tenten, op de burnous der Arabieren, in slaap gevallen tegen hunne kameelen, op de velen rondom de koffiehuizen vergaderd en op anderen, in een wijden kring geschaard, die in gespannen aandacht, met ingehouden adem, luisteren naar een ara-

bischen improvisator die, afwisselend met of zonder begeleiding van fluit, cymbaal en tamboerijn, in gloeiende woorden, gedichten voordraagt, waarvan liefde en dapperheid de thema's zijn. Elders stichten de Aïssaouas hunne geloofsgenooten door de bekende vertooningen. En zoo gaat de nacht voorbij tot in den vroegen morgen het kamp eene algemeene bedrijvigheid vertoont. Ieder stalt er zijne koopwaren uit; het vee wordt gekeurd; de paarden gemonsterd; koopers verdringen elkaâr; kameelen stenen en kermen onder den nieuw opgelegden last; ongelukkige lammeren, de vier pootjes samengebonden, verbeiden in blatende ellende hun toekomstig lot; alles krioelt en wemelt en schreeuwt; een ieder weert zich voor het zijne. Een weinig politie houdt het toezicht, doch in den regel loopt alles ordelijk af. Van beschonkenheid is geen sprake. Maandag middag keert elk naar zijne haardstede terug en Boufarik herneemt zijn rustig landelijk aanzien.

Wie als vreemdeling te Boufarik is, laat het wat verder gelegene Blidah niet ongezien. In oranjeboomen verscholen, is dit stadje een Eden van vruchtbaarheid en bloemen-rijkdom. Op een kwartier afstands waait reeds de geur van jasmijn en oranjebloesem u tegen. Eeuwenoude olijfboomen spreiden hunne knoestige takken over lanen en pleinen; witte daken der heilige tempels blinken uit het frissche groen der acacia's te voorschijn; hofsteden rijzen op uit de golvende tarwevelden; de sneeuwwitte oranjebloesem, de gouden oranje- en citroenen flonkeren aan alle zijden. Dat stedeke, gestoken in bloemen en groen, is een oord vol bekoring; de Arabieren gaven het den bijnaam van „roos der woestijn."

Het fransche gouvernement heeft er eene rijksstoeterij opgericht. Voor 200 hengsten en muildieren bieden opene loodsen de noodige plaatsruimte aan. Uit het Barbarijsch en uit het bovenal gezocht Syrische paardenras worden de schoonste dieren gefokt. Eene menigte gazellen, tuk op het paardenvoeder, loopen rond in de ruimten tusschen de loodsen; doch uiterst schuw van aard, laten die sierlijke diertjes zich door niemand naderen. Op korten afstand van Blidah liggen de Gorges de Chiffa, waar de rivier de Chiffa langs hooge rotsen stroomt en kleine watervallen doet bruisen tusschen het welige groen. De bosschen wemelen er van apen, en groote landschildpadden trekken evenzeer der toeristen aandacht.

Als aangenaam contrast met het vadsig bestaan van den Arabier en met de oostersche levensopvatting in 't geheel, diene een bezoek aan het belangrijk trappistenklooster te Staouëli, niet ver van Algiers. Bij het dorp verheffen zich de zware kloostergebouwen die, op een afstand gezien, eene vesting in hare wallen doen vermoeden. Het wachtwoord der trappistenorde is: gastvrijheid, weldadigheid en arbeid. Geen enkele bezoeker die aanklopt, hetzij arm of rijk, mag door hen worden afgewezen en het getal derzulken is belangrijk, als zijnde onbeperkt. Overdag worden de aankomenden gespijzigd; voor den nacht staan er, in afzonderlijke vertrekjes, steeds bedden gereed. Ten gerieve der gegoeden is in een ruim lokaal een lange tafel gedekt, waar hun door de vriendelijke broeders eierspijzen, witte boonen, aardappelen, brood, honig en kaas worden voorgezet. Vleesch is den trappisten verboden. De behoeftigen ontvangen ongeveer hetzelfde, doch in een ander lokaal, en hun worden daarenboven aalmoezen geschonken. Duizenden bunders land brachten deze kloosterlingen in cultuur. Van den wijn hunner wijngaarden liggen millioenen liters in de kelders; gansche velden zijn beplant met den geranium, waarvan zij een welriekend en zeer gezocht essenz distilleeren; hunne mandarijnenboomgaarden doen hen jaarlijks van 300.000 tot 500.000 stuks mandarijnen naar Europa verzenden. Aan het klooster behooren honderden paarden, muildieren, koeien en schapen; het heeft zijne eigene smederij en wagenmakerij; zijn schilders- en timmermanswinkels. Slechts 130 in getal kunnen de broeders alleen niet in den arbeid voorzien; doch zij vinden voldoende werkkrachten in de bewoners van Staouëli en in de leden eener naburige militaire strafkolonie. Daardoor beschikken zij over ruim 500 paar handen. Inwendig munt het klooster uit door onberispelijke orde en netheid. Aan de mannelijke bezoekers (vrouwen zijn niet toegelaten en voor haar is, behalve een eetzaal, ook eene afzonderlijke kleine kapel bestemd) worden achtereenvolgens de bibliotheek, de slaapkamers, de badkamers, de infirmerie, de apotheek, de bidcellen, de kapel en het kerkhof getoond. Is het waar, dat de broeders elkaâr het „Gedenk te sterven!" steeds moeten toeroepen, dan schijnt op den duur die stervenskreet van zijne somberheid te verliezen, want groot is der kloosterlingen opgewektheid. „Geen somber gemoed kan het in ons midden uithouden," vertelde mij een hunner. Hoe

velen zien wij er komen, gebroken door teleurstelling of rouw, zonder hoop of uitzicht meer, die, de wereld willende ontvluchten, hier in loutere aanbidding, bespiegeling en werkeloosheid zich aan hun leed denken over te geven. Doch ons bestaan van onverpoosden arbeid is levensmoeden onlijdelijk en vóór het proefjaar geëindigd is, hebben dezulken ons gewoonlijk verlaten." Op onze vraag of nooit eene enkele vrouw den drempel had overschreden, antwoordde ons onze cicerone dat dit aan twee vrouwen was te beurt gevallen. De eene was Keizerin Eugénie. Zij had geëischt te worden rondgeleid en op de betoogen, de smeekingen der ontstelde broeders kortaf verklaard, dat háár niets kon worden geweigerd en dat zij de plek niet zoude verlaten, zonder het klooster in al zijne bijzonderheden te hebben gezien. De andere vrouw was de echtgenoote van generaal Lamoricière, die den broeders een pauselijk bevel tot toelating overhandigde. „Hiertegen viel niets in te brengen," zuchtte de eerwaarde kloosterling, en op zijn gezicht stond nog iets van de ontzetting te lezen, waarin deze daad van den heiligen vader de geestelijke broederschap had gebracht. En met ontzaglijken ernst beschreef hij het wasschen en schuren tot reiniging, waaraan, na die beide bezoeken, de broeders zich hadden moeten overgeven. Het gold als de ontsmetting na eene vreeselijke ziekte!

Op korten afstand van Algiers ligt het zomerverblijf van den Gouverneur. Het paleis biedt een heerlijk uitzicht op de zee. Overigens is de stad op het Z. O. naar Mustapha heen, omgeven van vreemdelingen-pensions, waar zieken zich den tijd korten in hangmatten tusschen de palmboomen en waar gezonden, zoo hun het stadsleven onaangenaam is, natuur en vrijheid komen zoeken. Van één dier pensions zij het mij vergund in het voorbijgaan melding te maken; van het Pension Sanitaire, waar de groote violist Vieuxtemps bij zijne dochter en zijnen schoonzoon, den poolschen geneesheer Landowsky, en onder zijne kleinkinderen zijne laatste levensjaren sleet. De ruime huizing, schoon door hare ligging, met balcons, gaanderijën en smaakvol ingerichte zalen; met een tuin vol tropische gewassen, geurend en bloeiend, maakte dit oord tot een lusthof, waar men zich gelukkig achtte den winter door te brengen en waar de zieken tevens de behandeling genoten van den eigenaar. Wekelijks gaven de heer en mevrouw Landowsky een muziekavond, waar-

op ook vreemdelingen uit de stad werden genoodigd. Vieuxtemps zelf speelde wel is waar niet meer: eene beroerte had zijne linkerzijde verlamd, doch door hem toch was de geheele uitvoering bezield en als onder de uitstekende begeleiding zijner dochter de aanwezige musici zijne werken ten gehoore brachten, dan tintelden nog zijne oogen van het vuur der jeugd. Onwillekeurig schaarde zich ieder om den innemenden grijsaard, middelpunt dier bijeenkomsten. Gaarne onderhield hij zich met alle aanwezigen en verhaalde hij den Hollanders de goede ontvangst hem in vroegere jaren op het Loo ten deel gevallen. Somtijds werden er groote partijen gegeven; dan baadde zich de tuin in een zee van licht; grooter dan anders was de bloemenschat binnenshuis; ontelbaar stroomden de gasten binnen in keurige toiletten, in schitterende uniformen. Dubbel schoon klonk de muziek en tegen middernacht schaarde men zich aan een' keurigen disch.

Onherroepelijk is thans dit alles voorbij; met een rouwfloers omwonden de herinnering aan zooveel goeds. Drie dooden, binnen den tijd van één jaar, zag dit huis over zijnen drempel dragen. Eerst stierf Vieuxtemps: zijn overschot rust bij zijne geboortestad Verviers. Kort daarop werd zijne dochter door typhus weggenomen, en na haar, haar echtgenoot grafwaarts gedragen. Al wie, zooals ik, de villa Landowsky mocht bezoeken, zal erkentelijk deze drie menschen gedenken, die vorstelijke gastvrijheid hebben betoond en zooveel zeldzaam genot geschonken.

VI.

Nog enkele bijzonderheden om daarmede deze Herinneringen te besluiten. Mogelijk valt dan hier en daar een schaduw op dit tooverland; doch goed is het daarbij stil te staan, want wie toch zoude niet vreezen zijn geboortegrond in diens onbetwistbare voorrechten te miskennen. Allerminst wensch ik mij blind te staren aan de vreemde pracht daarginds, met voorbijgaan van hetgeen onze eenvoudige natuur bekoorlijks bezit. Geheel verschillend, maar hoe weldadig! waren mijne indrukken bij den terugkeer in Nederland. De vriendelijke Meizon bescheen met hare zachte stralen eene alom ontwakende natuur: een ontwaken dat in de oostersche schepping geheel onbekend is. De groenende heggen; de bloeiende slootkanten; de weilanden, be-

zaaid met nederige madeliefjes en boterbloemen, de primula's en paaschlelies langs paden en wegen; de kleine boschzangers, vroolijk juichende na den langen winternacht; die zachte overgangen van licht en schaduw; die fijne tinten; dien nevelachtigen horizont, — wat rustte het oog daar weldadig op uit! Deze in zooveel bescheidenheid tot een nieuw leven zich tooiende natuur, zij trof mij als het beeld der jeugd, dat zich harer bekoorlijkheden onbewust is en schuchter optreedt voor de haar zoekende blikken. En wie zal zeggen of deze liefelijke verschijning het op den duur niet winnen zoude van hare in volle schittering pralende overzeesche zuster, zelfbewust in haren betooverenden glans, onbewogen tegenover elke hulde, als die elken sterveling aan hare voeten verwacht.

Het klimaat van Algiers is des winters overheerlijk. Koesterend is de zonnewarmte en de zee altijd dáár om koelte aan te brengen. Op sommige gestellen niettemin moet die lucht schadelijk werken, want met electriciteit beladen, prikkelt zij de zenuwen in hooge mate. Teringlijders kunnen er zooals elders in het Zuiden hun leven zien verlengen, hun einde zal er minder bang zijn; doch nog meer dan de gezonden, moeten zij voorzichtig zijn. Verraderlijk is, bij zonsondergang, de plotselinge afkoeling der temperatuur. Na den warmsten dag wordt om 5 uren de atmosfeer op eens koud, om eerst tegen 7 u. weder normaal te zijn. In Januari rijdt men des avonds om 9 u. in open rijtuig zonder bijzondere bedekking, doch in den laten middag heeft de koelte doen rillen. Sneeuw is, van wege hare zeldzaamheid, een hoogst merkwaardig verschijnsel. De arabische kinderen, in hunne verbazing, meenen dat er suiker uit den hemel komt vallen; de huizen zijn er niet op gebouwd; valt zij des nachts, dan zien de bewoners zich in hun bed besneeuwd. Einde April begint de warmte ondragelijk te worden. De vreemdelingen keeren dan terug naar hun land; de europeesche bewoners vluchten naar het hooger gelegen Blidah, of slaan hunne zomerkwartieren op aan de zee. Eene ware bezoeking is de sirocco, een Z. O. wind die uit de woestijn komt en van drie tot zes dagen aanhoudt. Van den vroegen morgen en binnenshuis drukt u loodzwaar eene onbeschrijfelijke matheid. Buiten en vooral in de schaduw stroomt een heete lucht u tegen; het is als bewoog men zich in een' oven. Te vergeefs tracht men zich te vrijwaren door de ramen te sluiten en in

huis te blijven; den sirocco ontvlucht men nergens en de meeste Europeanen worden er ongesteld door. De Arabieren bekreunen er zich niet om.

De bodem van Algerië is buitengemeen vruchtbaar. Men kan jaarlijks op twee oogsten rekenen. Belgen en Hollanders, meer nog dan Franschen, zetten er zich als kolonisten neder. Vlas en tarwe worden veel verbouwd, doch de ware toekomst van Algerië's bebouwing ligt in den wijnstok. Naarmate in Frankrijk de philloxera hare verwoestingen uitbreidt, wordt de wijngaard overgeplaatst naar de kolonie en de grootste zorg aan zijnen bouw besteed. De droogte is 's lands grootste vijandin, want een eigenlijk regensaizoen is er niet. Nu en dan valt de regen bij kletterende stroomen neder, kort en geweldig; de deuren dreunen; de ramen worden geteisterd door droppels als hagelsteenen. Doch op dien regen valt voor den landbouw nooit te rekenen en de Franschen voorzien in den nood, waar zij het vermogen, door hydraulische werktuigen die tevens de stad van water voorzien.

Moeilijk is het dikwijls zich te schikken in de vreeselijke onreinheid van Algiers. De openbare stadsreiniging is er nog in hare kindsheid. In dit vaderland van den oranjeboom verkeert gij in gestadig levensgevaar door de glibberige oranjeschillen, waarmede de straat ligt bezaaid en u vaak zullen doen uitglijden of achterover slaan. Zijt ge op uwe tochten verdiept in de schoonheden rondom u, even nauwlettend hebt ge toe te zien op de begaanbaarheid van den weg vóór u, hetgeen zeer heterogeene aandoeningen in u opwekt. Eene grijze, kleefachtige stof, opgezweept door den zeewind, die bij dagen hevig blaast, weet overal in de huizen binnen te dringen en bedekt er alles met een dikke laag.

Het materiëele leven laat veel te wenschen over: ik spreek natuurlijk alleen van hôtels en vreemdelingen-pensions. De visch die de Mahonnezen des morgens vroeg in hunne sloepen binnen brengen, heeft door het transport van de haven naar het hôtel, voor uwen luncheon van 11 u. reeds aan verschheid verloren en des middags aan den maaltijd is hij oneetbaar. Zonder afwisseling worden u elken middag schapenvleesch en kippen voorgezet. Zooals in alle koloniën komt enkel te Algiers wat in Frankrijk het beste wordt gemist, en op het gebied der kookkunst zijn het niet de eerste talenten die de zee oversteken.

Daarenboven moeten deze onbekwame koks zich meestal van slechte grondstoffen bedienen; de boter is schraal en gewoonlijk sterk; in onze oogen zijn melk en room er onbruikbaar. Groenten zijn er goed. Jonge erwten, bloemkool, artisjokken, wilde asperges, olijven zijn er den geheelen winter verkrijgbaar. Dadels uit de oasis van Biskra (Algiers is voor den dadelpalm niet warm genoeg), heerlijk zoete sinaasappelen en mandarijnen zijn het winterdessert. De aardbeien komen half Februari; de japansche mispels en de bananen in Maart.

Tegenover de europeesch-algiersche leveranciers is geduld een onmisbare deugd, want nooit zag ik er ééne belofte nakomen of ééne bestelling stipt ten uitvoer brengen. Het klimaat maakt de meesten onverschillig en traag. Geef u in de winkels veel moeite uw verlangen kenbaar te maken en ge zult ervaren hoeveel meer moeite het u kosten zal, het verlangde machtig te worden en aan uw adres bezorgd. Maak u boos, ga herinneren, herhalen, waarschuwen; men hoort u aan, geeft u gelijk, en daarna ondervindt gij niet verder te zijn dan in den beginne.

De vervoermiddelen zijn in Algiers alleszins te roemen. Tramwagens rijden door de geheele stad, van Mustapha af aan de eene, tot aan St. Eugène aan de andere grens. Groote omnibussen brengen de reizigers naar verder gelegene plaatsen; open rijtuigen stationneeren tot laat in den nacht op de drukste punten der stad. De paarden van barbarijsch ras zijn klein maar bijzonder vlug. Muildieren worden voor zware transporten gebruikt, doch hunne koppigheid maakt ze ongeschikt voor den geregelden dienst. De bekende karaktertrek van dit dier leerde ik eerst in Algiers recht kennen. Eens zag ik voor een zwaar beladen wagen een muilezel te midden van vijf paarden gespannen. Op het oogenblik van aanleggen weigerde het muildier zich te bewegen, protesten noch zweepslagen vermochten iets. De beenen stokstijf uitgezet, bood hij weêrstand aan al het trekken der drie voorste, aan al het duwen der beide achterste paarden, en vermocht hij het geheele span op te houden totdat zijn kwade luim voorbij was. De prijzen van vervoer zijn billijk. Voor 20 francs toert men van den vroegen morgen tot den laten avond. Een inlandsche koetsier met bronskleurige huid zit boven op den bok, een roode muts met blauwe kwast op het hoofd, bloote beenen en voeten: in

gedachte verplaatste ik deze livrei op een landauer in het Haagsche bosch . . . . .

De armere Arabieren gebruiken als lastdier kameelen en ezels Deze laatste, schoon bijzonder klein, van een in Europa onbekend ras, zijn verbazend sterk. Ongeloofelijk is het, hoe hun meester ze somtijds beladen kan. Op zekeren dag reed een ezeltje mij voorbij, met een mand aan weêrszijden van den rug. De eene korf was tot berstens toe vol met vruchten en groenten; in de andere stond op hare achterpooten eene volwassen geit, hare beide voorpooten steunende op den nek van het kleine lastdier. Acht samengebonden kippen maakten de reis mede en midden op het ezeltje zat een stevige Arabier, wiens beenen bijna sleepten op den grond. Van tijd tot tijd liet hij, als opwekking, zijn gewoon „arri! arri!" hooren; maar het dapper diertje had die vermaning niet noodig. „Wij hebben zaken," scheen hij te denken en ijlings repte hij zijne dunne beentjes over den stoffigen weg en draafde hij voort met de blatende geit, de kakelende hanentros en zijn droomenden meester.

Treurig om aan te zien is de behandeling waaraan, van de zijde der minderen onder de fransche bevolking, de inlander is blootgesteld. Ruwe woorden, eene smadelijke bejegening, een schop en een trap worden door den Franschman der lagere klasse niet ontzien tegenover hem dien hij blijkbaar als niet veel beter dan een dier beschouwt. Deze gevoelens zijn reeds kenbaar in de spelen van fransche met inlandsche kinderen. De Arabier, zachtaardig van gemoed, laat zich stilzwijgend aldus behandelen. Op zijn ernstig gelaat, in zijn donkeren blik is geene krenking te bespeuren; misschien ook bedenkt hij de macht van den sterke. Doch zeer zeker zal hij den ondervonden smaad niet vergeten en zijn wrok jegens den gehaten overheerscher er slechts door worden vergroot.

Onder al het genotene hierboven aangestipt, was de Meimaand aangebroken: de afrikaansche verzengende Mei die Algiers ontvolkt; die den Europeanen doet vluchten naar de hoogten, de zeekust of het vaderland. Tot dit laatste voerde nu mijn weg, en op een droeven avond sloeg het uur van scheiden; — zooals thans ook het oogenblik dàår is, deze schetsen te besluiten. Bescheiden en in het besef harer onmacht stellen zij zich den lezers onder de oogen. Het schrijven daarvan schonk

groot genot; mocht het lezen er aan enkelen iets van doen ondervinden; mocht het sommigen opwekken tot een winterreisplan naar Algerië! De verre reize toch kan niemand weêrhouden: een spoorrit naar Marseille, een kleine zeereis — en een ander Land van belofte is bereikt. Dáár wacht u hetgeen in Europa geen oog heeft gezien, geene fantaisie heeft kunnen scheppen; zooals ook, na het aanschouwen, geen woord noch pen bij machte is het geziene terug te geven. Doch onuitwischbaar in de herinnering, blijft al de poëzie, het fascineerend schoone, het karakteristieke dier nieuwe wereld. Hoe gaarne zag ik in onzen guren herfst velen mijner landgenooten daarhenen trekken, allen mijn groet medegevend aan die onvergelijkelijke stad, de parel der Middellandsche zee en de trots van den Arabier, die haar noemt: „Algiers, de lievelinge van Allah."

M. de Jonge van Ellemeet.

CALVINISTISCH OF LIBERTIJNSCH? [1]

Wat er in ons land na den dood van Willem van Oranje door de mannen geschied is, die het beleid der zaken in handen hadden of trachtten te bekomen, kan, bij een oppervlakkig nadenken, niet nalaten bevreemding te wekken.

Of geeft ons, in de eerste plaats, de opdracht der soevereiniteit beurtelings aan Engeland en aan Frankrijk geene stof tot vragen? Had men daartoe nu zeventien jaren lang gestreden en ten koste van dien bangen strijd het meerendeel der zeven Provincien van 's vijands geweld bevrijd, om ten slotte onze zelfstandigheid prijs te geven aan eene Vorstin als Elisabeth, van welke men wist geene belangelooze diensten te kunnen verwachten? En had men zich bij het aanbod van het hoog gezag aan Frankrijk niet terug moeten laten houden door de bedenking, hoe veel ongenoegen en rechtmatige bezorgdheid het bewind in handen van Anjou gebaard had, en dat men, zoo de Katholieke Koning, zijn broeder, de regeering bekwam, op geen grooter voldoening rekenen kon? Bovendien, bij de uitkomst, zou men zeggen, is gebleken, dat die aanbieding van het hoog gezag onnoodig is geweest, daar onze Republiek, niettegenstaande de aangeboden souvereiniteit niet aanvaard is, haar bestaan eervol heeft gehandhaafd.

Tot verklaring echter van den stap der Staten bedenke men, dat hun doel was de voortzetting van den oorlog buiten bedenking te stellen. Bij het verzoek, dat Engeland of Frankrijk de souvereiniteit zou aanvaarden of anders bescherming en ondersteuning zou verleenen, stond vast, dat geen vrede zou gesloten worden. Juist dit wilden de Hollandsche Regenten

[1]) Dit opstel strekt bepaaldelijk tot beantwoording van de vraag: Wat heeft Marnix en Datheen bewogen om in 1585 vrede met Parma aan te bevelen?

verkrijgen, dat er op dit tijdstip geen vrede met Parma tot stand zou komen.

Maar van de bij oppervlakkige beschouwing bevreemdende zaken is niet de minst bevreemdende, dat er op vrede is aangedrongen van eene zijde, van welke men zulks gansch niet zou verwachten. Ik heb hier voornamelijk twee mannen op het oog, Marnix en Datheen. Van Datheen is het bekend, dat hij, na den overgang van Gend in Holland gekomen, op den predikstoel tegen de onderhandeling met Frankrijk uitgevaren is en tot lof van den Prins van Parma gesproken heeft. En Marnix, na het verlies van Antwerpen in Zeeland gekomen, heeft hij zich daar vervolging op den hals gehaald en de Staten nagenoeg voor goed buiten staat gesteld hem verder in hunnen dienst te gebruiken wegens de driftige redenen door hem gevoerd ter verheffing van Parma's goede gezindheid en ter aanbeveling van verdrag en vrede met hem. Hoe? zoo vraagt men al licht, kon Datheen, de ijverige Calvinist, in het hart van Holland, welks strijdlust immers eeniglijk de zaak van het Calvinisme voor de nederlaag scheen te behoeden, vrede met den vertegenwoordiger van Spanje, de voorstandster van de uitsluitende Katholieke Kerk, aanbevelen? Hoe kon Marnix, zoo kort na den dood van zijnen heer en vriend, denkbeelden voorstaan en tot eenen maatregel raden, waarbij de overtuiging en het streven van Willem van Oranje volkomen verloochend werden?

I.

Deze vragen eischen eene nadere beschouwing der strijdende partijen, eene beschouwing, waarbij wij den blik moeten slaan op ongelijk ruimer gebied, dan de enge grenzen der Nederlanden. Hier toch kwamen de verschillende richtingen, die de Europeesche staten en maatschappijen in dezen tijd verdeelden, in botsing; op dit punt van ons werelddeel zochten zij de beslissing van haren strijd, en op het kleine Holland zouden de plannen van de eene en van de andere der partijen afstuiten.

Is het noodig te zeggen, dat de Hervorming der zestiende eeuw in geenen deele een op zich zelf staand feit is te achten?

Op zich zelf staande feiten zijn er niet: alles hangt samen; alles is openbaring van ééne gedachte en werkt mede om die aan het licht te doen komen.

In de vijftiende eeuw was de tijd rijp om, ik zeg niet, een' nieuwen geest te openbaren: want de geest is steeds de oude, — maar om den geest der menschheid, met afschudding der oude vormen, zich in nieuwe vormen te doen herkennen. Doch ook deze vormen waren vroeger dáár geweest. Nieuw, zegt de Prediker, is er niets onder de zon.

De kleine middeleeuwsche Potentaten waren deels door de opkomst van machtige burgerijen, deels door hun onvermogen om aan de kostbare verplichtingen van hun verheven bestaan te beantwoorden, te gronde gegaan. Dientengevolge was de vorstenmacht gestegen, en zoo doende een koninklijk gezag hersteld, gelijk het in den aanvang, waar eene natie haar bestaan onder een krachtig beleid te veroveren heeft, tijdelijk gevonden werd, en was tevens het denkbeeld verwezenlijkt, hetwelk men zich, bij overlevering, van de macht der Koningen van de oudheid en der Keizers van het Romeinsche Rijk gevormd had. Gestegen was de vorstenmacht, maar op meer dan één gebied bleef het de vraag, of niet menig Rijksgroote mede zelfstandig vorst zou zijn. Zoo was er, bepaaldelijk in Duitschland en weldra ook in Frankrijk, een strijd ontstaan van Rijksvorsten of Rijksgrooten tot handhaving of verovering van een souverein recht op eigen gebied of binnen eigen gewest.

Tegenover den bestaanden staat der maatschappij gedraagt zich de geest der menschen op tweeërlei wijze. De geest sluimert in hem, en zonder behoefte tot oordeelen te gevoelen, berust de mensch bij de toestanden, in welke hij is opgegroeid en in wier midden hij zich beweegt. Of wel 's menschen geest oordeelt de dingen. Voorzeker wordt het toppunt der wijsheid door die menschen bereikt, welke, al zien zij het betere, toch met het bestaande genoegen nemen, althans, meest op eigen verbetering bedacht, niet dan welwillend tot beterschap vermanen. Doch wanneer, waar het gebrekkige, verouderde, kwalijk meer lijdelijke, als zoodanig werd erkend, het gezicht gegund wordt op iets ouds, dat, niet verouderd, altijd nieuw bleef, omdat het goed en schoon was, hoe is het dan anders mogelijk, dan dat de geest in liefde voor dat nieuwe oude wordt ontstoken en het met vurige drift aanbeveelt en tracht

terug te geven? Zoo gevoelde zich in de vijftiende en de zestiende eeuw veler geest tegenover de bekend geworden kunst, letteren en geschiedenissen der Grieksche en der Romeinsche oudheid. — Ik behoef ze niet met name te noemen, de mannen, die leefden in bewondering en navolging der oude letteren en van niets daar buiten schenen te willen weten, of de beeldende kunsten van Athene en Rome deden herleven, of de ware historie der oude volken opdolven uit lang verscholen bronnen. Al die letterkundigen, kunstenaren en geleerden intusschen brachten het hunne er toe bij om de menschen van hunnen tijd los te maken van de hergebrachte vormen op het gebied van staat, maatschappij, kunst en wetenschap.

Onder de oude boeken, die van nu aan met open geest gelezen werden, behoorden ook die der geschiedenis van de eerste tijden des Christendoms en van de eerste eeuwen der Kerk. Niet door de juistere kennis alleen mag men evenwel de krachtige beweging op het stuk van den godsdienst veroorzaakt achten. De inspraak des gewetens, de behoefte van den enkelen mensch aan vrede met God liet zich hier gelden; maar zulk een gemoedservaring is aan geen bijzonder tijdsgewricht gebonden. Dat de bijzondere gemoedservaring van eenen Luther zoo naar buiten werkte; dat deze hervormer dus als bestrijder van misbruiken, als bijna roekeloos aanrander van verkeerdheden en naar zijn oordeel verkeerde personen, hoe aanzienlijk ook, is opgetreden; dat hij zich voor Keizer en Rijk is komen te verantwoorden, zulks is te verklaren uit den tijd, zoo even geschetst, waarin zijne inwendige geschiedenis viel, daar zijn woord bij tienduizenden en millioenen weerklank vond.

Van al de gronden, op welke naar de herschepping van maatschappij, Staat en Kerk gestreefd werd; van al de beginselen, op welke men zich om recht tot herschepping te hebben, mocht beroepen, was er geen in billijkheid en gezag met den eisch van den godsdienst te vergelijken. Vandaar dat ook dezulken, die de godsdienstige vernieuwing juist niet zochten, noch daaraan voor hun gemoed behoefte hadden, toch den godsdienst bij hun streven als doel deden gelden, of, veelal ter goeder trouw, als middel aanwendden. Daardoor wisten de humanisten gunst voor hunne soms zeer vrije denkbeelden, en de Rijksvorsten in Duitschland, de Rijksgrooten in Frankrijk bij gansche bevolkingen aanhang te winnen.

De Katholieke Kerk, uit verschillende beweegredenen bestreden, maar in eene sterke organisatie, met het Pausdom tot middelpunt, kracht bezittend, stelde zich natuurlijkerwijze tegen de haar bedreigende machten te weer, en vond hare verdedigers niet louter bij de haar oprechtelijk trouw blijvende zonen, maar ook bij allen, wier eer of voordeel van de pauselijke orde af hing, en bepaaldelijk bij de Vorsten of Grooten, die in de geslachten, welke zich aan het hoofd der hervormingsgezinden gesteld hadden, hunne mededingers of vijanden zagen.

Hoe zouden zich bij den dus aangebonden strijd de boven alle hoogheden uitstekende Vorsten, met name die van het Keizerlijk Huis van Oostenrijk, de Koning van Spanje, de Koning van Frankrijk en later Koningin Elisabeth van Engeland gedragen?

Het was niet anders mogelijk, of een zoo open geest als die van den jongen Karel V, moest medegevoel koesteren met het streven der schranderste mannen van zijnen tijd, bepaaldelijk in dat Duitschland, welks heilig hoofd hij geworden was. Vandaar dat wij in de eerste jaren zijner regeering menig staatsman en geleerde, doordrongen van de denkbeelden van den nieuwen tijd, tot zijn vertrouwen zien toegelaten; vandaar ook dat, waar het Pausdom, ten einde zijne zelfstandigheid te bewaren, weigert éene lijn met hem te trekken, hij zich niet ontziet, het Hoofd der Kerk door krijgsgeweld tot ondergeschiktheid aan zijne staatkunde te dwingen. Maar de naar souvereiniteit op eigen gebied strevende Rijksvorsten ontleenden hunne voornaamste kracht aan de hervormingsgezinden: de oorlog, door die Vorsten den Keizer aangedaan, plaatste hem uit den aard der zaak aan de zijde der bestreden Katholieke Kerk. Daarbij kwam het beginsel van het Keizerschap, hetwelk de gansche Christenheid omvatte en niet duldde, dat andere Vorsten, evenmin ter bescherming als ter bestrijding van het Pausdom, zich de zaak der Algemeene Kerk aantrokken. Bovendien Karel V was ook Koning van Spanje, — en ten einde de Koningen van dit Rijk machtig te maken tot den langdurigen strijd tegen de Mohammedanen, was hun van wege den Paus meer dan elders gezag over de Geestelijkheid en ruime beschikking over kerkelijke middelen toegestaan. Zoo was de Kerk aldaar in de betrekking van beschermeling geraakt en het Koningschap verplicht haar niet te verzaken. Deze verhou-

ding nu bood den Vorst zulk eene gunstige gelegenheid aan tot het vestigen eener onbeperkte macht, dat het niet anders geschieden kon, of hij moest van die gelegenheid het ruimste gebruik maken. En zoo de Koning van Spanje nog andere landen beheerschte, moest hij wel trachten de macht en de rechten, die hij als Koning van Spanje bezat, ook in de andere landen zijner heerschappij te doen gelden. Dat hebben de Nederlandsche Provinciën onder Koning Philips II ondervonden. Maar juist de — bijna zeide ik monsterachtige — vereeniging der macht van den Vorst met de taak van beschermheer der Kerk en handhaver harer leer, heeft in Nederland een onverwinnelijk verzet teweeg gebracht. Tegen die vereeniging toch, tegen de wereldlijke en de geestelijke macht in éene hand gelegd, waardoor de Kerk om haars zelfs behouds wil tot de handlangster van den Vorst en de Vorst tot den rechter over het tot slaafschheid gedoemde geweten gemaakt was, kwam het volk ten onzent op.

Was de Koning van Spanje door de eigenaardigheid zijner stelling, trots het Keizerschap, tot den natuurlijken beschermheer der Kerk gestempeld, en waren de oogen van allen, die in andere Rijken tegen de hervormingsgezinden en hunne min of meer eerlijke aanvoerders ingenomen waren, op hem gevestigd, — daardoor vonden zich de Vorsten der andere Rijken in groote moeilijkheid gebracht. Het kwam er voor hen op aan, door volstrekte handhaving van het Katholicisme den Koning van Spanje de taak van beschermheer uit de hand te nemen en hem alzoo den onrechtmatigen invloed op hunne onderdanen te benemen. Maar zoo zagen zij zich metterdaad hun gedrag door een vreemd Vorst voorgeschreven, hetgeen hun beneden hunne waardigheid en in strijd met de zelfstandigheid van hun volk moest voorkomen. Daarbij — de partij der hervormingsgezinden ten hunnent was zoo talrijk, en het aanzien en de macht harer hoofden zoo groot, dat er mede te rekenen en er voorshands aan geene gewelddadige onderdrukking, als in Spanje, te denken viel.

In Duitschland, toen de kroon van Spanje niet langer door het Hoofd des heiligen Roomschen Rijks werd gedragen, waren de zaken tot nader order tamelijk geschikt, en de reden daarvan is in het Lutheranisme te zoeken, hetwelk door verreweg de meerderheid der hervormingsgezinden aldaar beleden werd.

Het Lutheranisme toch stelde zich geenszins voor, de Kerk af te breken, maar zij wilde haar herstellen, gezuiverd van wangeloof en ontslagen van het gezag eens Pausen. Voor het overige streefde het niet naar de vestiging eener staatkundige orde op hervormden grondslag. Op dezen voet konden de Vorsten, in wier gebied het Lutherdom heerschend geworden was, zich voldaan achten en waren zij niet gedwongen tot de keuze om òf de hervormingsgezinden te bestrijden òf de wereldveroverende plannen der Calvinisten te omhelzen en daardoor tot verzet tegen het Rijksgezag en tot samenspanning met de Hugenoten in Frankrijk te komen. Want inderdaad, het Calvinisme had zulk eene hooge gedachte van het recht en den plicht der beter erkende goddelijke waarheid, dat het meende niet te mogen rusten vóórdat de gezuiverde leer algemeen in de wereld aangenomen en alle Staten naar haren eisch en op haren grondslag hervormd zouden zijn. Eene nieuwe Republiek wilde Calvijn in Genève vestigen, een nieuw Frankrijk de Hugenoten stichten. Voor zijn persoon was Calvijn belangeloos; maar de aanvoerders der Hugenoten vermengden, op loffelijke uitzonderingen na, de zaak van het Protestantisme met het belang eener souvereine macht op eigen gebied te verwerven. En in Duitschland hoopten die vorsten van het Huis van Beieren, welke de Keurvorstelijke kroon van de Palts droegen, het streven der Gereformeerden tot het erlangen eener koninklijke waardigheid of wel der keizerskroon te gebruiken. Het denkbeeld van het Calvinisme om de dwaling, die het als afgoderij en Baälsdienst kenschetste, in de wereld voor de waarheid de vlag te doen strijken, een denkbeeld bij Frederik den Vrome voorzeker oprecht en gemoedelijk gekoesterd, moest zijn geslacht van zelf tot het streven brengen naar een Gereformeerd keizerschap in zijn huis. Konden derhalve de Luthersche vorsten bij hunne gematigde gezindheid zich met den Keizer verzoenen, en kon het aldus tot religievrede in het Rijk komen, van dien vrede bleven de Gereformeerden van zelve buitengesloten [1]).

[1]) Bij de beschouwingen over de onderhandelingen, door den Prins van Oranje voor het sluiten van zijn huwelijk met Anna van Saksen gevoerd, schijnt men te zeer over het hoofd te zien, hoe fel de strijd was tusschen Luthersch en Calvinistisch, en dat het hier eene verbintenis betrof met eene Luthersche prinses, nicht van den keurvorst August. Deze vorst, het hoofd van het Lutherdom, hetwelk een volkomen wettig bestaan in het Heilige Roomsche Rijk verkregen had, stond op den besten voet met den aanstaanden Keizer, van wien men

Te midden van de beschreven toestanden in de landen der genoemde mogendheden nam het gereformeerde Holland benevens de provinciën, die zich aan haar aansloten, eene eigenaardige plaats in. Wij zagen het reeds: verzet tegen gewetensdwang, het gevolg van de inquisitoriale macht, door het wereldlijk gezag uitgeoefend, kenmerkte den opstand hier te lande. Zoo gevoelden zich de ingezetenen, althans de bevoegden onder hen, in hun karakter als mensch tot vrijheid geroepen, zonder bijgedachte aan eenig recht, uit geboorte of stand gesproten. En, zoo zij die vrijheid wenschten te handhaven, hadden zij daarbij rang noch stand op 't oog. Vandaar dat de heerschende geest hier vreemd kon blijven aan de bedoelingen en aanslagen van degenen, die hetzij in de Nederlanden of in Holland zelf, hetzij in Duitschland, in Frankrijk en in Engeland, ik zeg niet, de hervorming als een dekmantel voor doeleinden van eigen stands- of staatsbelang gebruikten, maar het belang van den hervormden godsdienst waanden te dienen, waar zij op de bevordering voor hun eigen belang bedacht waren. Ontbrak het ook in Holland niet (vooral na de overkomst van Waalsche en Vlaamsche vluchtelingen) aan zulke Calvinisten, die alle mogendheid voor het gezag der hervormde leer wilden doen buigen: een streven, hetwelk tot dezelfde dwingelandij over de gewetens, uit de handen der Spaansche overheid in die der predikanten overgegaan, zou geleid hebben, — de oorspronkelijk Hollandsche bestrijders der dwingelandij waren te eenvoudig van zin, en vonden voor zich zelven te zeer vrede bij hun vernieuwd geloof, dan dat zij in de verzoeking gekomen zouden zijn, om samen te spannen met hen, die de geheele wereld voor een godsdienstig stelsel wilden veroveren.

Het geheele staatkundig beleid van Willem van Oranje heeft bewezen, dat hij dit eigenaardige van den in Holland heerschenden geest niet alleen begrepen, maar ook te midden van de verschillende richtingen van den tijd als de eenige ware richting erkend heeft. De godsdienst, dit was zijne overtuiging,

veel hoopte, en verafschuwde het streven van den gereformeerden Frederik den Vrome van de Palts. Bij dezen stand van zaken en bij de verwachtingen eener misschien spoedige geheele verzoening tusschen Luthersch en Katholiek, althans in Duitschland en de Nederlanden, konden de inwilligingen van den Keurvorst aan den Prins en van den Prins aan den Keurvorst met betrekking tot de belijdenis der Prinses onmogelijk vrij blijven van zeker stilzwijgend voorbehoud.

moest de zaak blijven van den enkelen mensch; geen staatsgezag eenige godsdienstige belijdenis voorschrijven of tot voorwaarde stellen van eenig burgerlijk recht; allerminst mocht eenige godsdienstige richting onder de leus van Gods raad uit te voeren, zich een volstrekt gezag aanmatigen; alle standsbelang behoorde ondergeschikt te zijn aan het algemeene Staatsbelang: goed patriot te zijn, dat is, geenen eisch van eigen grootheid of macht, geen belang zelfs van godsdienst of kerk tegenover hetgeen het heil des vaderlands vorderde, te laten gelden, ziedaar zijne leidende gedachte. Was derhalve het algemeen belang bij volkomen zelfstandigheid en vrijheid van elken anderen band of dwang zijn stelregel, — hoe daarbij de idée van den Staat vertegenwoordigd werd, hetzij, onder welken naam of titel dan ook, door eenen vorst, als in Frankrijk, hetzij door eene Statenvergadering, zulks kwam hem voorshands onverschillig voor.

Den geest van Holland erkennende, had de Prins zich in 1572 herwaarts begeven om „met den landzaat te leven en te sterven." Vreemde heeren, die hem naar zich zelven beoordeelden, en begrepen, dat hij een der hunnen was, konden zich van zijne gevoelens en van zoo groote belangeloosheid geen denkbeeld vormen; zij hielden het er voor, dat zijne zorgvuldig verzwegen bedoeling was zich van het rijke Holland met Zeeland en Utrecht eene eigen provincie te maken. Ware dit het geval geweest, hij zou zich, om dat doel te bereiken, voorzeker tot verkeerde stappen hebben laten verleiden; hij zou bezweken zijn voor de voorspiegeling van grootheid of voordeel en niet doof zijn gebleven voor de uitzichten, hem geopend, door de tegenpartij, die alles voor hem veil had, zoo hij zijnen tegenstand wilde opgeven. Niet derhalve om een eigen gebied voor zich te behouden, maar omdat hij niet gelooven kon, dat de eigenaardige geest van Holland zich in al de Nederlanden zou doen gelden, verzekerde hij aan die Provincie en de met haar nader verbonden gewesten, bij elk verdrag, onder de zeventien provinciën eene eigen plaats. De fanatieke Calvinisten van Gend wraakte hij en zij op hunne beurt verloochenden hem. Evenmin was de Paltsgraaf Johan Casimir zijn man. Immers zou deze vorst de zaken hier en in Frankrijk zoo hebben willen leiden, dat zij samenwerkten tot de verwezenlijking der grootheidsdroomen van zijn geslacht in Duitsch-

land. De uitgever van Johan Casimir's brieven [1]) verwondert zich over het ontbreken van brieven tusschen den Prins van Oranje en den Paltsgraaf gewisseld. Ook Gachard heeft zijne bevreemding daarover aan den dag gelegd. Doch het is niet te denken dat er immer brieven van eenig aanbelang tusschen die beiden gewisseld zijn. Johan Casimir zal te goed begrepen hebben, dat men bij den Prins met geene slinksche raadslagen moest aankomen. Ook voor Koningin Elisabeth miste het streven van Willem van Oranje, dat de volstrekte zelfstandigheid der door hem bestuurde gewesten ten doel had, elk aanknoopingspunt. Liever had deze Vorstin ooren naar de berekeningen van een' Johan Casimir of Anjou of zelfs van een Parma, wier plannen, zoo zij hoopte, van de Nederlanden een gebied zouden maken, hetwelk zij ten allen tijde tegenover Spanje of Frankrijk zou kunnen handhaven, of desnoods aan Spanje, om de gunst dezer Mogendheid te winnen, zou hebben kunnen verraden.

Zoo de Prins van Oranje voor zijn Holland in de wereld een' bondgenoot noodig achtte, kon hij dien derhalve noch bij de Palts, met de Fransche antiroyalistische Hugenoten in verstandhouding, noch bij het dubbelzinnige Engeland vinden; maar hij zocht dien in het Fransche koningschap. De koning in Frankrijk was naar zijn juist oordeel de natuurlijke tegenstander van Engelands dreigende macht en van het Spaansch-Oostenrijksche streven naar de algemeene monarchie en tevens van de bedenkelijke staatkundige bedoelingen der Hugenoten en hunner aanvoerders. In Anjou haalde hij den vertegenwoordiger van het Fransche koningschap in. Hij rekende hem door zijn karakter als Fransche koningszoon en broeder genoegzaam gebonden, en ten overvloede hield hij hem buiten invloed in Holland en de andere Provinciën van zijn gouvernement.

Zulk eenen stand, te midden der driftig woelende of geheimzinnig werkende partijen, innemend, was Willem van Oranje voor geene dier partijen te winnen. Door niets konden zij hem verleiden; niets konden zij hem aanbieden, waarvoor hij zijne geloofsovertuiging en zijne Hollandsche vrienden zou hebben willen of kunnen verzaken. En had men nu Holland slechts aan haar eigen lot kunnen overlaten en, als het ware, van de overige wereld afgesloten kunnen houden! Maar Holland liet

[1]) *Briefe des Pfalzgr. Joh. Casimir mit verwandten Schriftstücken gesammelt und bearbeitet von* Friedr. von Bezold. München, 1882, 1884. Zie Vorr. S. VI.

zich niet afsluiten; integendeel, het bezat eene onberekenbare zedelijke macht. Wat het gevoelen van Willem van Oranje waars bezat, had invloed op oprechte gemoederen, en met name kon het niet nalaten zich aan het Fransche koningschap aan te bevelen, als het plechtanker zijner hoop en de voorwaarde zijner kracht tegenover Spanje en de Hugenoten, eene hoop en eene voorwaarde zoo schitterend in Hendrik IV vervuld.

Willem van Oranje alzoo was de groote vijand, de ware tegenstander van het katholieke Spanje en tegelijk van allen, die het protestantisme met wereldsche bedenkingen vermengden of aan heerschzuchtige denkbeelden dienstbaar maakten.

II.

Na de bovenstaande uiteenzetting meenen wij alsnu de vraag te kunnen beantwoorden: hoe kwamen en Datheen en een Marnix er toe, vrede met Parma aan te bevelen? Vooraf vestigen wij de aandacht op Hembyse's onderhandelingen met Parma, waarvan deze volksleider zelf het slachtoffer geworden is.

Hoezeer door zijnen oorsprong boven het volk verheven, had Hembyse de niets ontziende volkspartij, die de Katholieke Kerk met den ondergang bedreigde en haar in hare dienaren en goederen aanrandde, binnen Gend en in Vlaanderen aangevoerd. Aan dat drijven had de Prins getracht een einde te maken, en Hembyze was uitgeweken. Waarheen? Naar de Palts tot Johan Kasimir. Had deze de Nederlanden verlaten, daarom had hij onze Provincien voorzeker niet buiten zijne beschouwingen gelaten, waar hij de kansen naging van de verwezenlijking der plannen zijner eerzucht en der verwachtingen van zijn Huis. De mogelijkheid om daar, door eene krijgsmacht gesteund, handelend op te treden, was verloren. Doch wat zou men ook langer zijne krachten verspillen in een' strijd met Spanje, waarbij de uitgelaten driften van het gemeene volk slechts ontboeid werden en alleen Holland en de Prins van Oranje bleken te winnen? De strijd met Spanje en het katholicisme moest verdaagd worden, en dat wel omdat de ware vijand, die de vervulling van de min of meer verholen wenschen van de aanzienlijke leeken en de geestelijke herders der protestanten tegenhield, gelijk in Frankrijk het koningschap, alzoo in de Nederlanden de Hollandsche regenten waren met

den Prins van Oranje aan hun hoofd. Sloot Vlaanderen met Parma een verdrag, dan zou de Hollandsche gemeente, begeerig om gelijke gunstige voorwaarden van Parma te bekomen, ophouden hare Regeering te steunen, en de vrede kwam in alle Nederlanden tot stand. Zoo verloor de Hollandsche Regeering bij het volk den roem van den onverdroten voortgezetten oorlog tegen den vijand der vrijheid en der gereformeerde religie, en spoedig zou zij vervangen worden door een Bewind, waarmede de heerschzuchtigen zich beter zouden kunnen verstaan. Dat zulke overleggingen met betrekking tot de Nederlanden bij Johan Casimir ondersteld mogen worden, blijkt uit hetgeen wij weten van zijne raadslagen juist in den tijd van Hembyze's en Datheen's verblijf in de Palts. In 1580 toch was er sprake, dat de Paltsgraaf in Spaanschen dienst zou overgaan. Zijne drijfveer daartoe was voornamelijk de zucht om het optreden van Anjou in de Nederlanden, en mitsdien de staatkunde van den Prins van Oranje tegen te werken. Vrijheid van godsdienst, vleide hij zich, zou hij van Philips verkrijgen, die, heette het, ten slotte billijker was jegens de Gereformeerden, dan de Koning van Frankrijk. Men zie slechts het schrijven van Jan van Nassau aan den Prins, in de *Archives de la Maison d'O'range* [1]).

Met diergelijke overleggingen nu als wij bij Johan Casimir mogen onderstellen, kwam Hembyze, hij die zich op den Prins van Oranje te wreken had, uit de Palts in Vlaanderen. Dat hij en Datheen met den Paltsgraaf staatszaken behandeld hebben, blijkt uit het zoo even aangehaalde schrijven [2]). Hoe dit zij, Hembyze kwam in zijn vaderstad terug met het voornemen om haar tot verdrag met Parma te brengen.

Nog waren de felle Calvinisten te Gend te sterk: zij wilden van geen vergelijk met de Spanjaarden en Katholieken weten: trouwens zij mochten vreezen, dat de buitensporigheden, die zij zich veroorloofd, en de gruwelen, die zij bedreven hadden, bij geen verdrag ter wereld ongewroken zouden blijven. Derhalve met Hembyze's toeleg bekend geworden, namen zij hem gevangen en deden hem voor hetgeen verraad moest heeten, met zijn leven boeten. Niemand werd hiermede grooter dienst gedaan, dan Parma: want zoo was hij, toen Gend hem toch in handen viel, ontslagen van de verplichting om voorwaarden toe te staan, die Hembyze van hem bedongen zou hebben.

[1]) T. VIII, p. 536. [2]) p. 548.

Terwijl aan Brugge, door toedoen van den Prins van Chimay overgegaan, vrije belijdenis van den Gereformeerden godsdienst, evenwel zonder vergunning van openbare uitoefening, was toegestaan, moesten de Gereformeerden van Gend binnen een' bepaalden tijd de stad ruimen.

Was aan de ingezetenen van Brugge vrijheid van gevoelen in het godsdienstige vergund, men mocht het er voor houden, dat, wanneer het thans met Holland en de Geünieerde Provincien tot eene onderhandeling kwam, door Parma nog meer zou worden toegestaan. Immers vrede met Holland gesloten, zou naar de vaste overtuiging der Katholieken, door eenen Campanella en Ericius Puteanus uitgesproken, slechts een middel zijn om de onhandelbare Regeering aldaar ten val te brengen. Dus kan men niet twijfelen, of van Parma zou in dezen tijd veel te bedingen geweest zijn. Verstond Holland tot vrede, dan hing niet alleen het zwaard boven het hoofd van de bestaande Regeering, zoo zij niet reeds voor het sluiten van het verdrag had moeten aftreden, maar dan bekwam Parma de handen ruim en zijne krijgsmacht beschikbaar om in Frankrijk de vrienden te gaan bijstaan en den Koning, die tegen hen partij gekozen had, te gaan bestrijden.

Zoo wordt het reeds vrij duidelijk, hoe èn Datheen èn, schoon eerst na 's Prinsen dood, ook Marnix in staat zijn geweest vrede met Parma te prediken of aan te bevelen. Van Datheen behoeft slechts herinnerd te worden, vooreerst, hoe hij Hembyse's rechterhand is geweest, dermate dat de rijmen van den tijd, aan de Gendsche Katholieken door hunne verontwaardiging ingegeven, waar zij Hembyse als Graaf van Gend doen optreden, Datheen als bisschop aan zijne zijde plaatsen, en voorts hoe hij met Hembyse naar de Palts was geweken, waar hij in de raadslagen van Johan Casimir ingewijd zal geworden zijn. — In Datheen was de geest van het felste Calvinisme, dat zich als het werktuig Gods beschouwde om den Baälsdienst, met andere woorden de paapsche afgoderij uit te roeien, verpersoonlijkt; die overwinning over het Pausdom was niet anders dan door den krijg te behalen; maar de krijg eischt krijgslisten, en verdrag met Parma was een dier listen. De bijen zuigen, naar het woord van Johan Casimir, haren honig zoowel uit giftige als uit goede bloemen. En ook Marnix' gedachten laten zich bevroeden, waar hij tot aanbeveling van verdrag met den Spaanschen Opper-

landvoogd Parma's deugden verhief. — Hoe machtig de invloed was, door den geest van Willem van Oranje geoefend, laat zich bij uitstek nagaan, wanneer men opmerkt, hoe hij eenen man, zoo heftig als Marnix, steeds naar zijne hand heeft weten te zetten, zoodat deze van geen verzet blijk gaf, de taak, hem telkens opgedragen, vervulde en aan verscheidene Hoven en in allerlei vergaderingen 's Prinsen welsprekende tolk is geweest. — Maar nu was de Prins er niet meer, hij, die alles wat er onder hem verricht werd, in Marnix' oog had goedgemaakt, daar zijn karakter en rang ten waarborg strekten tegen de overheersching van personen en gevoelens, waartegen Marnix vooringenomen was. Marnix was Calvinist, en de denkbeelden der zoogenaamde Libertijnen leidden volgens hem tot een dulden van Roomschgezinden en allerlei sekten, die immers voor de waarheid, door de Gereformeerden erkend, gansch niet bestaan mochten. Daarbij, Marnix was edelman, en was een Prins van Oranje naar geboorte en hoogheid van geest genoegzaam Vorst om zich boven den gewonen adel verheven te kunnen gevoelen en een hart te hebben voor den mensch, zonder onderscheid tusschen burger en edelman, zijn vriend en tolk is voorzeker niet vrij geweest van standsvooroordeel. Stelden de Edelen zich in den dienst van de zaak der Hervorming, dan moest de triomf dier zaak ook tot de bevestiging en verhooging strekken van het gezag der mannen van den stand, door God verordend om 's volks aanvoerders en vertegenwoordigers te zijn, en geenszins tot invoering van een bewind in handen van lieden, die niet bevoegd waren om, met terzijdestelling van adel of adelsgelijken of nevens hen, op het kussen der regeering blijvend plaats te nemen.

Welnu, na 's Prinsen dood kon de voortzetting van den oorlog tot niets anders leiden dan tot bevestiging van de macht der mannen, onder wier gezag de strijd tot dusverre was volgehouden. Zou de oorlog voortgezet worden, zoo moesten zij aan het bestuur blijven; bleven zij aan het bestuur, zoo zou de oorlog worden voortgezet. Maar zoodoende was Holland en de Unie zonder hoop op herstel overgeleverd aan Libertijnen en burgerlieden. Kon zulks goedgevonden, mocht het geduld worden? Marnix dacht er toen blijkbaar anders over, en hij wenschte de kans, die er thans bestond, om van Parma aannemelijke voorwaarden te bekomen, niet versmaad te zien. Pleegde hij daarmede verraad aan de zaak, die niemand ern-

tiger gediend had dan hij, en gaf hij die zaak aan de tegenpartij verloren? Wie kan dit ook maar vermoeden? Neen! Even als Parma en met hem de Spaansch- en Roomschgezinden elken vrede met rebellen en ketters slechts als een wapenstilstand om later tot triomf te leiden, beschouwden, zoo zag Marnix op zijne beurt in verdrag met den Spaanschen Opperlandvoogd een middel om na verwijdering van bedenkelijke elementen, onder de bestrijders van Spanje en het Pausdom opgekomen, het beleid van een' te hervatten krijg in meer gewenschte en bevoegder handen te brengen. Aan de eindelijke zege van de zaak der waarheid Gods, met de Hervorming vereenzelvigd, twijfelde hij evenmin als de Katholiek aan de zegepraal zijner Kerk. Toen zijne poging om verdrag met Parma te bewerken mislukt was en hij zich genoodzaakt gezien had zich naar de omstandigheden te schikken, beschouwde hij den ondergang der gemeenten in Braband, Vlaanderen, Henegouwen en omliggende landen als een straf voor de zonden van de leden der gemeenten, die aldaar gevestigd geweest waren: daarom moest men zich dan ook onder de roede buigen en der regeerende overheid de schuld van haren val niet geven. Doch was de zonde de oorzaak van den val, de bekeering der schuldigen zou te weeg brengen, dat God den vijanden den nek zou breken en hen den belijders der waarheid onder de voet zou brengen [1]). En bestond er geen grond voor die hoop? Of waren de Gereformeerden niet sterk op verschillende punten? Met name in Engeland? In Frankrijk, zou de strijd, zoo hij hoopte, met de zege der Hugenoten leiden tot eene den edelman zoo begeerlijke uitkomst, het zelfstandig bewind van den hoogen Adel op eigen feodaal gebied of in eigen Gouvernement, ten koste van de macht van het koningschap verkregen. En dan — wat was er niet te wachten van de Palts en de denkbeelden van het daar regeerende Huis? Niets minder dan eene gansche omwenteling in de geheele organisatie der christenheid. Ziedaar, op welke vooruitzichten Marnix er toe kon verstaan met Parma tot onderhandeling ter overgave van Antwerpen te besluiten en verdrag met hem aan Holland aan te bevelen. Te vuriger moest hij naar een algemeenen vrede ver-

[1]) Zie Marnix vertoog: *Trouwe vermaninge aen de christel. gemeynten van Brabant* enz. 1589. Mr. *Phil. v. Marnix Godsd. en Kerkel. Gesch.*, uitgeg. door J. J. v. Toorenenbergen, 1 D., bl. 491—545.

langen, omdat, kwam die tot stand, daarmede zijn afzonderlijk verdrag tot overgave van Antwerpen, als het ware, gedekt zou wezen. Voorzeker, zoo de Noordelijke Provinciën tot vredesonderhandelingen overgingen, zouden meer inwilligingen ten bate van den godsdienst bekomen kunnen worden, daar de tegenpartij zich niet gehouden rekende aan enkele steden, zooals Antwerpen, of aan enkele provinciën, zooals Vlaanderen, zoo veel oe te staan, als zij er voor over zou hebben, bijaldien zij van tal de Noordelijke Gewesten bestand kon bekomen [1]).

III.

Maar wat Marnix van zoodanig verdrag verwachtte, wilden de Regenten van Holland, tot behoud van het gezag in hunne handen, met andere woorden, tot handhaving van het werk en het behoud van den geest van den vermoorden Prins, juist vermijden: geen verdrag met Parma, maar voortzetting van den oorlog. Voortzetting nu van den oorlog was niet denkbaar zonder ondersteuning door eene buitenlandsche Mogendheid, en handhaving van de bestaande Regeering evenmin zonder het gezag van eenen boven edelen en burgerlieden gelijkelijk verheven Vorst of ten minste van een vertegenwoordiger eener koninklijke Mogendheid. En wie kon prins Maurits, toen eerst achttien jaren oud, zonder recht op een' titel, dien zijn ouder broeder thans voerde, tot datgene maken wat zijn vader voor landzaat en vreemde geweest en geworden was? Vandaar de aanbieding der souvereiniteit aan den koning van Frankrijk, en daarmede voortgezette toepassing van 's Prinsen staatkunde, in weerwil van den tegenstand van Amsterdam en van niemand minder dan den Advokaat van den Lande Paulus Buys. Dat de afwijzing van alle verdrag met den vijand het doel was, maakte de Regenten sterk om dien maatregel door te zetten. Het Calvinistisch volk, voor zoover het vreemd moest blijven aan de berekeningen dergenen, die in verdrag met Parma heil zagen, was bevredigd,

---

[1]) Zie Marnix' uitlating in een brief aan Van der Mijle, aangeh. door Toorenenbergen, t. a. p. *Inleid.* LXXV. Daar schrijft hij: „Wij moeten ons best doen, dat er eenige algemeene bevrediging tot stand kome, waarbij de godsdienst bewaard blijft, omdat deze afzonderlijke verdragen der steden den geheelen stand der zaken geheel te gronde richten."

zoo de oorlog, onder welke aanvoering voor het oogenblik dan ook, slechts werd voortgezet.

De Koning van Frankrijk sloeg het aanbod af. En geen wonder. Hoe zou hij bij den binnenlandschen oorlog, dien hij te voeren had, nog de verplichtingen op zich hebben kunnen nemen, die de souvereiniteit over onze Provincien hem opgelegd zou hebben? Kon hij, Koning van Frankrijk, die, hoezeer in strijd met Spanje en de Ligue, toch onmogelijk den Katholieken godsdienst mocht verzaken, zich openlijk aan het hoofd van rebellen en ketters plaatsen? En voorzeker zou de Koningin van Engeland in de aanvaarding der souvereiniteit door Hendrik III de aanleiding gevonden hebben tot een oorlog, waarin het haar aan geen bondgenooten, tot in Holland toe, zou hebben ontbroken. Evenmin echter, als Frankrijk, kon Koningin Elisabeth zelve de souvereiniteit over deze landen aanvaarden. Of zou zij daarmede niet, ten behoeve van oproerlingen, den oorlog aan Spanje verklaren? Duldde dit hare waardigheid als Koningin? Kon zij de openlijke vijandelijkheden, op dien stap te wachten, trotseeren? Neen! liever zette zij hare listige staatkunde voort, den opstand in de Nederlanden zooveel mogelijk voedend en tegelijk bij Spanje voorgevend, dat zij hier, door met de leiders mede te gaan, ten slotte een' staat van zaken zou doen ontstaan, die de Nederlanden, bevredigd, tot hunnen rechtmatigen heer zou terugbrengen, eene staatkunde, waardoor de grondslag zou gelegd zijn tot een bondgenootschap tusschen Engeland en Spanje, hetwelk voor Engeland de kans opende om de wereldheerschappij met Spanje te deelen.

Als dienaar van deze staatkunde ging Leicester naar de Nederlanden, en hij vond instemming en medewerking bij de stoutsten van hen, die tot verdrag met Parma gestemd waren. Juist daarom moest hij in den aanvang naar luid zijner instructie den schijn van eenstemmigheid met de bewerkers van den overgang van Antwerpen vermijden. Want de bestaande Regeering, de Regenten van Holland, het grootste beletsel van de verwezenlijking van zulke plannen, diende hij te ontzien, totdat hij hier, al ware het ook door een staatsgreep, de onbeperkte macht in handen zou hebben. Felle Calvinisten, die uit den val der Libertijnen en Politieken de kans tot een oorlog in hunnen geest zagen dagen; ontevreden burgers, die bij het bewind der in den oorlog op het kussen gekomen regenten

den ondergang van middeleeuwsche privilegiën betreurden, en Katholieken, die van verdrag met den vijand alles meenden te mogen hopen, ziedaar Leycesters medestanders.

Steeds is bij allen, die den val der Regenten wenschten te weeg te brengen, verdrag met den vijand het uitzicht en het streven geweest [1]). Doch steeds waren de Regenten sterk genoeg om de pogingen van partijzuchtigen, die door geheime verstandhouding tot vrede wilden geraken, te doen afspringen, en ten slotte waren zij zoo vast gezeten en hadden zij zulk een vertrouwen en gezag verworven, dat de herhaalde proef om door krijgsoperaties de gemeente in Holland tot verzet tegen hen in beweging te brengen, zonder gevolg bleef [2]), en de vijand, om vrede te bekomen, zich alsnu tot de Regenten zelven wendde, en de vrede derhalve, zooals met het twaalfjarig Bestand het geval is geweest, niet de ondergang, maar de bevestiging van der Regenten bewind zou wezen.

Na het Bestand gaf de tegen de Hollandsche Regenten en vaak onbewust tegen den geest en het werk van Willem van Oranje vijandiggezinde partij haar streven niet op. Zoolang Oldenbarnevelt aan het bewind was, zagen de Calvinisten de hoop op de bevrediging der heersch- en veroveringszucht, aan hun geloof eigen, afgesneden. De grove opvatting van een dogma, leeraren en leeken te hoog, werd een wapen, om de vrienden der Regeering en ten slotte de Regenten zelven te treffen. De Regeering deed wat zij vermocht, om hare getrouwen en zichzelve te verdedigen. De Fransche Koninklijke staatsministers trachtten haar te steunen. De trouwelooze staatkunde van Engeland, thans door Jacob I vertegenwoordigd, speelde er onder, en Prins Maurits, deelend in de raadslagen van zijn neef in de Palts en zijn zwager in Frankrijk, stelde zich aan het hoofd van de tegen de Regenten oproerige partij. Zoo moest de Regeering vallen.

Doch noch de Calvinisten, noch Prins Maurits bereikten het doel. Slechts bij de „maximen", door Prins Willem vertegenwoordigd en door de Hollandsche Regenten toegepast, kon de Staat bestaan, en zij, die Oldenbarnevelt den voet gelicht

---

[1]) Zie mijne *Voorlez. over de Gesch. d. Nederl.*, II 4, bl. 57—86.
[2]) Zie aldaar bl. 64—69 en I. 5, bl. 99—102.

hadden, zagen zich ten slotte gedwongen zijne staatkunde te volgen. De vernieuwde oorlog strekte tot vernieuwde bevestiging van het gezag der Regenten bij den vrede van Munster, en niets natuurlijker, dan dat hunne opvolgers het oude stelsel in hunne personen handhaafden, denkende dat daarvan het behoud van den Staat afhing, zelfs toen de stroom der denkbeelden en de macht der Mogendheden te overweldigend geworden was.

W. G. Brill.

EEN DER OORZAKEN VAN DEN JAVA-OORLOG.

In ons opstel over Dipo Negoro (*De Gids* 1885, n°. 6) maakten wij de opmerking, dat in de voornaamste werken, over den Java-oorlog handelende, weinig werd medegedeeld omtrent de oorzaken van dien krijg. Zoo, zeiden wij, spreekt de heer Weitzel, in zijn werk „De oorlog op Java," o. a. in 't geheel niet over de „tolpoorten," die de beruchte knevelarijen der Chineesche pachters en hierdoor de groote ontevredenheid onder de bevolking veroorzaakten.

Nadat evenbedoeld opstel in het licht was verschenen, bleek het ons duidelijk, dat van de instelling der tolpoorten nog weinig bekend is en dat het geen overbodig werk mocht heeten, in dit tijdschrift kortelijk in het licht te stellen hoe de tolpoorten in de Vorstenlanden moeten hebben bijgedragen tot het aanvankelijk wèlslagen van den opstand, die in 1825 uitbrak.

Nahuys van Burgst [1]) deelt ons mede, dat sedert eene lange reeks van jaren in de Vorstenlanden tolpoorten bestonden, waar alle goederen, het gouvernements-zout alleen uitgezonderd, bij vervoer aan eenig recht onderhevig waren. Zij werden aanvankelijk, voor rekening der vorsten, meestal door Chineezen gehouden, doch in 1812 door het Britsche tusschenbestuur, tegen behoorlijke schadeloosstelling, van de inlandsche hoven overgenomen. Sedert 1817 waren zij dientengevolge rechtstreeks eene belasting van het Nederlandsch gezag geworden, welke jaarlijks aan de meestbiedende Chineezen werd verpacht.

Hoe die pachters, in naam van ons bestuur, door ons ge-

[1]) Verzameling van rapporten over den Java-oorlog, I. blz. 221.

steund en ontzien ter wille der steeds stijgende pachtsommen, soms zelfs aangemoedigd door de hebzucht van enkele Europeesche ambtenaren, huishielden, blijkt uit verschillende bronnen.

Nahuys spreekt van „de alle begrip te boven gaande knevelarijen, welke de Chineesche tollenaars omtrent de arme Javanen pleegden, en ten gevolge waarvan zoo menig Chinees zijne afzetterij met het verbranden van zijn huis en goederen, en niet zelden met zijn lijf en leven heeft moeten boeten"; en verder van „deze onzalige bron van zoovele verkeerdheden en onderdrukking, van stremming van landbouw en handel en daaruit voortvloeiende armoede en misdaden van onderscheiden aard."

Mr. C. F. Walraven van Nes, tijdens den Java-oorlog resident van Soerakarta, noemt [1]) de tolpoorten schrikplaatsen voor den inlander, waar de tariefborden wel het opschrift mochten dragen: „Onderdrukking van den binnenlandschen handel, kwelling der Javaansche bevolking."

Ook anderen hebben zich in soortgelijken geest uitgelaten [2]).

Doch over den aard der handelingen, welke zich de Chineesche pachters ten aanzien der inlandsche bevolking straffeloos veroorloofden, is, voor zoover ons bekend, niet eerder iets openbaar geworden dan in 1880, toen het Indisch Militair Tijdschrift, aan de hand van H. Mac Gillavry, die indertijd tweede resident van Soerakarta was, eene „Bijdrage" gaf „tot de kennis der oorzaken van den oorlog op Java" [3]). Dat de onbekende schrijver dier Bijdrage grootendeels, zoo niet geheel, heeft geput uit eene in 1824 geschreven „Nota, of korte aanteekeningen omtrent het Mataramsche rijk of de Vorstenlanden, volgens gedane waarnemingen in de jaren 1823 en 1824" van evengenoemden ambtenaar, is ons gebleken toen wij, eenigen tijd geleden, de beschikking erlangden over de door den luitenant-generaal Cochius nagelaten papieren, waaronder zich een extract uit die nota, benevens eene nota van 15 Juli 1825, geschreven door G. F. Meylan, destijds directeur der directe belastingen en landelijke inkomsten, en als zoodanig Raad van financiën, bevonden.

De wetenschap, dat het door het Indisch Militair Tijdschrift

[1]) Tijdschrift van Ned. Indië, zesde jaargang, 4e deel, blz. 170.

[2]) o. a. Hageman, in zijne geschiedenis van den oorlog op Java, blz. 52; Veth, Java II, blz. 667.

[3]) Zie, wat ons onderwerp betreft, jaarg. 1880 II, blz. 578 en vlg.

medegedeelde gegrond is op een officieel stuk, waarvan in verschillende rapporten van dien tijd — zooals ons ook bij onze nasporingen in het archief van het Departement van Koloniën bleek — de juistheid is erkend en de hooge waarde wordt geroemd, geeft, uit den aard der zaak, aan die mededeelingen een bijzonder belang; vooral wanneer men in aanmerking neemt, dat het rapport van den resident Mac Gillavry werd gesteld geruimen tijd vóór het uitbreken der onlusten in Juli 1825, en men alzoo niet te denken heeft aan eene later in het werk gestelde poging om, door den toestand vóór 1825 zwarter af te schilderen dan hij inderdaad was, de ontevredenheid der inlandsche bevolking te verklaren.

Aangezien evengenoemd tijdschrift hier te lande slechts weinig bekend is, zou onze arbeid onvolledig zijn indien wij niet, in de eerste plaats, een overzicht gaven van de aanteekeningen van den heer Mac Gillavry ten aanzien der tolpoorten, — ook al zijn die, gelijk uit het bovenstaande blijkt, reeds elders gepubliceerd. Eene verwijzing toch naar het opstel in het Indisch Militair Tijdschrift zou den meesten onzer lezers weinig baten.

Na er op gewezen te hebben dat daar, waar de pacht der tolpoorten bloeide, de ellende onder de bevolking ten top gestegen was, de rooverijen van dag tot dag toenamen en twisten tusschen de dorpen onderling aan de orde van den dag waren, schreef de resident Mac Gillavry het volgende:

„Al die onheilen, welke het anders zoo gelukkig Java in een rampzalig verblijf herscheppen voor hen die, door het lot of het toeval, aan die oorden hunne geboorte en woonplaats verschuldigd zijn, hebben hun bestaan aan ons te danken; aan ons, die eene menigte vreemde onderdrukkers in hunne vreedzame gebergten bij duizenden toelaten, niet om de Javanen belastingen af te vorderen welke gelijkwerkend en naar een billijken maatstaf geregeld zijn, maar om hun alles af te nemen wat zij bezitten, wat zij moeten verkrijgen, en wat hun de oogst hunner akkers zal opbrengen; vreemdelingen, die hen mishandelen en ongelukkig maken, hunne regenten en hoofden vernederen, met hunne geliefkoosde voorvaderlijke begrippen den spot drijven, en zich ongestraft alle daden veroorloven die met den naam van slecht en onrechtvaardig kunnen bestempeld worden."

„Ziedaar de oorzaken, waarom zij als ongelukkig zijn te beschouwen. Wij zelven zijn het dus, die hun zulks berokkenen, terwijl de Chineezen daartoe onze werktuigen zijn; en naarmate wij ons jaarlijks verheugd hebben over de toenemende vermeerdering der pacht, hetgeen dan op rekening van welvaart en voorspoed gesteld werd, knelden wij hun het ijzeren juk vaster om de schouderen". . .

De opbrengst der pachten steeg inderdaad van jaar tot jaar. Zij bedroeg in de jaren 1817—1824 achtervolgend: *f* 196.385, *f* 224.190, *f* 372.924, *f* 331.052, *f* 451.580, *f* 497.052, *f* 497.230 en *f* 511.320. De nood, waarin de schatkist onzer koloniën destijds, zooals bekend, verkeerde, maakte het voorzeker moeilijk, plotseling die inkomsten prijs te geven; maar dat een verstandig bestuur daartoe niettemin had behooren over te gaan, zal duidelijk zijn wanneer men verneemt, aan welke eigendunkelijke, ja onmenschelijke handelingen de pachters zich schuldig maakten om den pachtschat aan het gouvernement te kunnen opbrengen; een pachtschat, die zeker twee- of driemaal meer bedroeg dan zij volgens recht konden innen.

De goederen en artikelen, die de tolpoorten moesten passeeren of op de markt ten verkoop werden gebracht, werden onderworpen aan eene heffing, die dikwerf meer dan de waarde der artikelen bedroeg. Monopolisatie van allen handel in de eerste levensbehoeften, door de Chineezen, was daarvan het onvermijdelijk gevolg.

Was het echter daarbij slechts gebleven! Volgens Nahuys waren er meer dan *drie honderd en vijftig* tolpoorten in de Vorstenlanden; en hoe, aan elk dier tolpoorten, de inlander aan de grofste willekeur was blootgesteld, blijkt voldoende uit het volgende.

De landbouwer — zoo schrijft Mac Gillavry in hoofdzaak —, na den ganschen dag in het zweet zijns aanschijns voor zijn behoeftig huisgezin het veld beploegd of bearbeid te hebben, moet, naar huis gaande, aan elke tolpoort schatting betalen. Hij is daaraan tevens onderworpen, indien zijne buffels binnen de grenzen van het pachtgebied grazen; het niet aangeven of vergunning vragen voor dat grazen wordt als overtreding beschouwd, waarop eene boete wordt toegepast die meestal met de waarde der buffels overeenkomt; deze beesten worden alzoo in den regel geconfisqueerd, en daarna aan den eigenlijken eigenaar voor de bearbeiding der velden verhuurd. Wanneer

de oogsttijd daar is, wordt van den oogst het grootste gedeelte, zoo niet alles, als buffelhuur in beslag genomen door den pachter, die bovendien de dieren behoudt.

In sommige districten heffen de pachters eene zware belasting op de velden, onverschillig of deze aan den Sultan, de hofgrooten of den gemeenen man toebehooren. Een reiziger, te paard zittende en eene tolpoort voorbijgaande, is belasting schuldig, en bij de minste tegenspraak wordt hem het paard ontnomen. Een voetganger betaalt voor zijne kleeding en, nagenoeg niets aan het lijf hebbende, voor zijn lichaam. Van de geboorte, zoowel van menschen als van beesten, moet tol betaald worden; zelfs voor een doode wordt tol geheven voordat de ter aardebestelling mag plaats hebben, en elke ontduiking wordt met zware boeten gestraft!

Het ontbrak ons bestuur in de Vorstenlanden ten eenenmale aan de macht en de middelen om de willekeurige handelingen der Chineezen tegen te gaan. De resident Mac Gillavry poogde zulks zooveel mogelijk door de regenten te doen geschieden, doch zonder gevolg; zij moesten, zegt hij, aan de belangen der pachters dienstbaar zijn, omdat zij geldelijke verplichtingen aan deze hadden.

De Chineezen ontzagen de inlandsche hoofden dan ook volstrekt niet. Wanneer deze naar de hoofdplaats moesten reizen om schatting aan den vorst te brengen of een Javaanschen feestdag bij te wonen, werden niet alleen alle goederen die zij bij zich hadden aan eene zware heffing onderworpen, maar hunne vrouwen moesten dikwijls tot onder hare kleederen een schandelijk onderzoek van de Chineezen ondergaan, of zij wellicht goud of edelgesteenten verborgen hadden....

Ondanks dit alles klaagde men niet bij den Resident, omdat men overtuigd was dat de Chineezen handelden op last der Regeering. Doch men werd met wrevel vervuld tegen eene Regeering die, door de zoo gehate tolpoorten, toeliet dat de bevolking gekneveld en tot de diepste ellende gedoemd werd. Geen wonder waarlijk, dat men de eerste de beste gelegenheid aangreep om zich van zijne onderdrukkers te bevrijden; dat Dipo Negoro, de vaan des opstands ontrollende, spoedig grooten aanhang vond!

De schildering, blijkens het bovenstaande door Mac Gillavry

van den in 1824 bestaanden toestand gegeven, wordt volkomen bevestigd door den heer Meylan, in zijne straksbedoelde „Nota over de Vorstenlanden van Soerakarta en Djokjokarta.”

Uit deze nota, geschreven naar aanleiding van een rapport van den Raad van Indië Van de Graaff, en slechts enkele dagen vóór het uitbreken van den opstand aan den Gouverneur-Generaal aangeboden, veroorloven wij ons de volgende aanhalingen.

Oorspronkelijk dienden de tolpoorten ontegenzeggelijk alleen om eene gematigde belasting op den in- en doorvoer van goederen te heffen; doch van lieverlede slopen grove misbruiken in tengevolge van „de winzucht der tijdelijke residenten aan de hoven, aan wie de opbrengsten der tolpoorten waren afgestaan,” en van de schraapzucht der Chineesche pachters. „De ongehoorde knevelarijen, welke thans (1825) aan de tolpoorten plaats vinden, zijn tot die hoogte gestegen, dat geene beschrijving langer in staat is, ze naar waarheid te doen kennen.”

„Hoe zwart het tafereel ook moge zijn,” dat aangaande de misbruiken aan de tolpoorten wordt opgehangen, „toch is het er nog verre van af, alles te bevatten wat over dit onderwerp gezegd kan worden.” „Het is maar al te waar dat vele der regenten, die met de feesten van Poeasa en Moeloet naar de hoofdplaatsen opkomen, zich een omweg van verscheidene dagen lang, door bosschen en woeste streken, getroosten om de tolpoorten te vermijden en alzoo de willekeurige vexatiën en de alle welvoegelijkheid schendende onderzoekingen te ontgaan, waaraan zij en hunne familiën aan de tolpoorten worden onderworpen. Het is maar al te waar, dat men hun gelijk geven moet wanneer zij zich naar hunne wijze van spreken naïef uitdrukken: „dat zij zich tegen roovers en tijgers verdedigen kunnen, maar niet tegen de Chineesche pachters.” — Het is niet mogelijk, al die knevelarijen en willekeurige handelingen in haren geheelen omvang en in alle bijzonderheden te omschrijven. Genoeg zij het te zeggen: *dat niets ter wereld meer uitgedacht kan worden, dat aan de tolpoorten onbelast blijft.* Alle inlandsche voorbijgangers, zoowel mannen en vrouwen als kinderen, zijn verplicht tol te betalen, niet alleen voor de koopwaren of goederen zonder onderscheid welke zij met zich voeren, maar ook voor de kleederen die zij aan het lichaam dragen, onder voorwendsel dat het nieuwe lijnwaden zijn. Indien een inlander, om deze knevelarij te ontgaan, zich naakt uitkleedt en alleen, ter wille van de

welvoegelijkheid, een oud stuk lijnwaad om de heupen draagt, dan nog wordt hij aan de tolpoorten aan eene heffing onderworpen...."

„Wanneer men op de plaats-zelve de verhalen kan aanhooren van de hemeltergende onrechtvaardigheden, tot welke de tolpoorten ieder uur van den dag aanleiding geven, en daarbij de middelen kan waarnemen welke den residenten bij den tegenwoordigen staat van zaken ten dienste staan om tegen die onrechtvaardigheden te waken, dan wordt men innig overtuigd, dat deze middelen geheel krachteloos en machteloos zijn tegenover een zóó diep ingeworteld kwaad. Slechts door eene geheele omkeering van de thans bestaande orde van zaken zal de gewenschte verbetering kunnen worden verkregen."

Maar — zoo zal men vragen — was er dan voor den, hoe zwaar ook, verongelijkte volstrekt geene gelegenheid om zich recht te verschaffen?

Het antwoord kan weinig minder dan geheel ontkennend luiden.

Het spreken van recht, zoowel in civiele als in crimineele zaken, behoorde tot de attributen van de inlandsche vorsten, die hunne macht aan hunnen rijksbestierder en eenige raden delegeerden. Ten aanzien der pachten werd alleen recht gesproken op de hoofdplaatsen, Soerakarta en Djokdjokarta, en de verongelijkte moest derhalve, om zijne klacht te kunnen inbrengen, eene soms belangrijke reis — van 30 en meer uren gaans — ondernemen. Volgens de bestaande manier van procedeeren moesten de aanklager en de aangeklaagde beide, voordat hunne zaak kon worden onderzocht, eene som gelds deponeeren, gelijkstaande aan het belang der quaestie. Van deze sommen werden de kosten van het proces betaald; indien er dan wat overschoot, wat lang niet altijd het geval was, werd dit aan de winnende partij uitbetaald; feitelijk was deze dus niet zelden toch nog aan de verliezende hand.

Bij dit alles kwam nog de omstandigheid dat, wanneer een Chinees-gedaagde naar de hoofdplaats werd opgeroepen, twee zendelingen van den Rijksbestierder en een van den kapitein der Chineezen werden afgezonden om den last daartoe over te brengen. Gewoonlijk zocht de gedaagde allerlei uitvluchten, heette hij afwezig of ziek; dan werd de oproeping met denzelfden

omslag telkens herhaald, en weken, ja maanden gingen voorbij. Intusschen moest de klager zich al dien tijd, van zijn gezin verwijderd, ter hoofdplaats ophouden om dadelijk beschikbaar te zijn, wanneer het den gedaagde gelegen kwam, aan de oproeping te voldoen.

Het behoeft wel geen verder betoog, dat deze wijze van rechtspraak den verongelijkte in den regel wel moest afschrikken om zijne stem tegen het onrecht te verheffen.

Maar bovendien leerde de ondervinding maar al te wel, dat zulks ook om andere redenen niet wenschelijk was. Wanneer een Chineesche pachter eindelijk, tot straf voor zijne knevelarij, tot eene boete veroordeeld was, dan trad hij kort daarna als klager op; dan was weldra zijne tolpoort, zoo het heette door roovers, afgeloopen en verbrand, en eischte hij eene schadeloosstelling voor de geleden verliezen, welke buitensporig hoog werden opgegeven.

Volgens de inlandsche wetten nu waren de omliggende dessa's verantwoordelijk voor de veiligheid der tolpoorten, en verplicht tot vergoeding der hierin door roovers toegebrachte schade. Dat de tolpoort verbrand was, kon niet worden tegengesproken; een aantal handlangers van den pachter gaven nauwkeurig op hoeveel geld en hoe groote hoeveelheden goederen door de roovers waren weggevoerd, — en al was de rechter dan ook zedelijk overtuigd, dat de getuigen omgekocht waren en de pachter zelf zijn tolpoort in brand gestoken had, eene veroordeeling volgde; de dessa's, rondom de tolpoort gelegen, moesten de aan den Chinees vroeger opgelegde boete driedubbel betalen!

Geen rechter zou het trouwens hebben durven wagen, den beschuldigden vrij te spreken; want ieder was overtuigd, dat één voorbeeld, één geval waarin een tolpoort was verbrand, beroofd en uitgeplunderd zonder dat de omliggende dessa's de schade moesten dragen, „het sein zou zijn tot een algemeenen opstand, in welken geene tolpoort van het vuur verschoond, geen Chinees van zijn leven verzekerd zou kunnen worden."

„Ik gevoel zeer wel" — met deze aanhaling zullen wij ons overzicht der mededeelingen des heeren Meylan besluiten — „dat deze schets als overdreven zal kunnen aangemerkt worden, en ik ontken ook niet, dat de rechtstreeksche bewijzen voor vele der aangevoerde daadzaken moeielijk zouden te leveren zijn; maar in een algemeen overzicht van den tegenwoordigen staat

van zaken in de Vorstenlanden durf ik mij, voor de waarheid van het voorgebrachte, gerust op het getuigenis beroepen, niet alleen van al de ambtenaren, thans aldaar geplaatst, maar ook van alle ingezetenen, die met eenige opmerkzaamheid dezen staat van zaken hebben gadegeslagen."

Uit het vorenstaande zal, naar wij vertrouwen, voldoende zijn af te leiden dat de boven reeds aangehaalde heer Van Nes, die in 1851 benoemd werd tot Vice-president van den Raad van Ned. Indië, in datzelfde jaar terecht schreef: [1])

„Het valt niet te ontkennen, dat de Javaansche bevolking, door de ongehoorde knevelarijen aan de tolpoorten en door de ongeoorloofde heffingen der Chineesche pachters getergd, met meer verbittering in het algemeen de wapens tegen ons gezag heeft gevoerd, dan zij dit zoude gedaan hebben wanneer zij in eenen meer gelukkigen toestand verkeerd en rustig de vruchten van haren arbeid geplukt had. Het is, bij de uitbarsting der onlusten, dan ook duidelijk gebleken, hoeveel haat zij tegen de Chineezen koesterde; de graad der gepleegde wreedheden en mishandelingen, zelfs op plaatsen, van het tooneel des oorlogs ver verwijderd, is in deze de zekerste maatstaf."

De quaestie der tolpoorten werd, uit den aard der zaak, langs gewelddadigen weg eenigszins opgelost door den opstand van Dipo Negoro en de zijnen, welke in Juli 1825 aanving en, na veelvuldigen en hevigen strijd, eerst in den aanvang van 1830 een einde nam. De Commissaris-Generaal Du Bus de Gisignies beproefde in April 1827, onder den druk van onzen toenmaligen financiëelen toestand, de wettige inkomsten der tolpoorten nog te behouden, en bepaalde derhalve, dat de vroeger verpachte middelen zouden worden geïnd door Javanen, voor rekening van het Gouvernement, en onder toezicht van eenige Nederlandsche ambtenaren als contrôleurs en collecteurs. De ondervinding leerde weldra hoe noodzakelijk en doelmatig dit meer dadelijke toezicht was, — maar ook tevens, dat men de Javaansche ontvangers evenmin kon vertrouwen als de vroegere Chineesche pachters; ook thans stond de inlander aan afpersingen bloot. En ook zelfs zonder de minste knevelarij waren

[1]) Tijdschrift van Ned. Indië, 1851, I blz. 242.

de tolpoorten, door haar groot aantal, hoogst „bezwarend en uitzuigend."

De Gouverneur-Generaal Van den Bosch zag dit volkomen juist in; en bij zijne besluiten van 31 Augustus 1830 Lª. A nº. 1 en 18 December 1830 nº. 2 werden alle tolpoorten in de Vorstenlanden opgeheven. „Deze onzalige bron van zoovele verkeerdheden en onderdrukking, van stremming van landbouw en handel en daaruit voortvloeiende armoede en misdaden van onderscheiden aard, werd, nadat de onlusten geëindigd en 's vorsten afgestane provinciën aan ons gebied gehecht waren, voor altoos gestopt" [1]). „Hiermede werd aan de Javaansche bevolking eene onberekenbare weldaad bewezen" [2]).

Na deze geschiedkundige herinneringen veroorlove men ons nog een paar opmerkingen, die, naar onze meening, ook voor het tegenwoordige geslacht van belang zijn.

Het is eene algemeene menschelijke zwakheid, dat men, voor begane fouten, liever een ander dan zich-zelven verantwoordelijk stelt; en zoo ligt het ook voor de hand, dat men de bovenverhaalde knevelarijen der Chineesche pachters eerder op rekening schreef van de *Chineezen*, dan van de *pachters*. De Chineezen werden ons afgeschilderd als woekeraars, als lieden die, ter bevrediging hunner geldzucht, niet voor de grootste misdaden terugdeinzen. Daar men bezwaarlijk kon aannemen dat alle bewoners van het Hemelsche Rijk dergelijk oordeel zouden verdienen, onderstelde men dat wij in Indië in 't bijzonder te doen hadden met „het uitvaagsel van China, het schuim der natie, voor 't welk niets heilig is en dat alles dienstbaar tracht te maken aan zijn belang" [3]). Nog heden ten dage worden dergelijke beschouwingen als waarheid aangenomen, — en toch zijn zij ten eenemale onjuist, zooals onlangs op voortreffelijke wijze is uiteengezet [4]).

Wij zullen bij dit punt, waarbij onze persoonlijke ondervinding niet belangrijk genoeg is om gewicht in de schaal te werpen, niet lang stilstaan, maar vragen slechts wat er zou geschied zijn wanneer — om tot ons uitgangspunt terug te keeren —

---

[1]) Nahuys, Verzameling, t. a. p.

[2]) Veth, Java II. t. a. p.

[3]) Nota van het Mil. Departement te Batavia van 9 Augustus 1850.

[4]) Dr. J. J. M. de Groot, Het Kongsiwezen op Borneo.

de tolpoorten verpacht waren geweest aan Europeanen, van welken landaard ook; wanneer men aan deze *implicite* gezegd had: maak van uw intellectueel overwicht over den Javaan gebruik, om hem zooveel mogelijk uit te zuigen; wij zullen u steunen met al onze macht, wanneer gij ons een aandeel geeft van uwe winst? Zouden er zich dan geene Europeesche pachters hebben voorgedaan; zouden deze anders gehandeld hebben dan de Chineezen?

Neen, niet aan de Chineezen als zoodanig kunnen de begane verkeerdheden worden ten laste gelegd, maar wel aan het verderfelijke *pachtstelsel*, waarbij het Nederlandsch gezag, ook thans nog, de Chineezen tot vele verkeerdheden verleidt. Wij trekken, in Indië, thans jaarlijks ruim *zes en twintig* millioen guldens uit de verpachte middelen, Java-alleen brengt daarvan cc. $20^1/_2$ millioen op, en de opiumpacht alleen bezorgt ons op Java bijna $17^1/_2$, op de Buitenbezittingen cc. 4 millioen [1]).

Bij dergelijke wijze van belasting-inning — de ondervinding van vroeger tijd heeft dat ook in Europa geleerd — zijn grove misbruiken niet te vermijden. En hoeveel of hoe weinig men ook gelieve te gelooven van de opium-schandalen, welke de Indische dagbladen ons van tijd tot tijd weten mede te deelen [2]), — officieel is het geconstateerd:

dat de inkomsten der opiumpacht in 's Rijks schatkist vloeien „ter zake van het toenemend bederf der bevolking" (de Heer O. van Rees, thans Gouverneur-Generaal, in zijn als resident van Soerabaja geschreven rapport van 1863); en

dat de smokkelhandel der opium-pachters „aanleiding geeft tot ondermijning van het gezag, door de uitvoerders van de bevelen der regeering in de binnenlanden, althans voor een deel, in afhankelijkheid te brengen van Chineesche pachters en sluikers" (de Minister van Koloniën, in zijn rapport van 16 April 1869).

Toenemend bederf der bevolking, en ondermijning van het gezag. Het is bekend, dat deze twee de gevolgen zijn der opiumpacht, en toch worden de daaruit getrokken millioenen nog jaarlijks aanzienlijker in getal. De Regeering kende in 1824 de gevolgen van de verpachte tolpoorten, doch schafte ze niet

---

[1]) Begrooting van Ned. Indië voor 1886, raming der middelen.

[2]) Zie o. a. Perelaer, de Spoliatie, blz. 291 en vlg.

af, omdat zij meende de inkomsten daarvan niet te kunnen missen; tot die afschaffing werd zij gedwongen door den Java-oorlog. Handelen wij thans veel wijzer?

Zeker is het eene financieele onmogelijkheid, plotseling van alle inkomsten uit het opium af te zien. Maar het komt ons voor, dat men alle pogingen in het werk moest stellen om in Indië verlost te worden: niet van Chineezen, zelfs voorloopig niet van opium, maar van het *pachtstelsel*, waarbij gene in staat worden gesteld, met behulp van het laatste de bevolking te demoraliseeren en ons gezag te ondermijnen. Veeleer dan het cultuurstelsel of de heerendiensten moet het stelsel van verpachtingen vallen onder den moker van hen, die het ware belang der bevolking van Indië willen behartigen, en het oppergezag van Nederland over het schoone Insulinde willen handhaven.

E. B. Kielstra.

PIETER HARTING.

Wij hebben hem op 7 December 1885 ten grave geleid, op een helderen, zonnigen wintermiddag, met al dien stillen eenvoud, die zoo geheel overeenstemt met zijne persoonlijkheid. Vrienden en leerlingen, bloedverwanten en vereerders waren daar bijeengekomen op het Amersfoortsche kerkhof en zagen met diepen weemoed hoe hij aan de aarde toevertrouwd werd, die zoo onuitwischbaar voortleeft in hun aller herinnering. En die ook zal voortleven in de herinnering van geheel het Nederlandsche volk zijner dagen, als een beteekenisvolle figuur niet alleen op het gebied der wetenschap, waarin hij voorging, maar ook op dat van het sociale leven, waarin hij menigmaal een krachtigen greep gedaan heeft.

Anderen hebben de biografische bijzonderheden van zijn werkzaam leven, dat op 27 Februari 1812 te Rotterdam is aangevangen, reeds vermeld, en ik zelf zal eerlang gelegenheid hebben daarop uitvoerig en met al de gevoelens van dankbare waardeering, waarmede ik aan den overleden leermeester verknocht was, terug te komen.

Thans roept mij de Gidsredactie op, om eenige bladzijden aan zijne nagedachtenis te wijden en ik zal haar geven wat mij van Harting het levendigst in het geheugen ligt, en wat tevens zijne verhouding schildert tot zijne leerlingen, tot zijne wetenschap en tot de maatschappij.

Zelden is een akademisch voorganger zoo bemind geworden door zijn leerlingen als Harting. En naast die liefde voor den persoon stond steeds bewondering voor den geleerde. Evenals Schlegel, dien ik nog voor zoo korten tijd in dit tijdschrift mocht herdenken, behoorde ook Harting tot het geslacht dat

in de eerste helft onzer eeuw gelegenheid vond een zeer breeden basis voor zijne natuurstudiën te leggen, vóórdat de aanmerkelijke uitbreiding der natuurwetenschappen de vroege „specialiseering" op den voorgrond gebracht had. En niet alleen op natuurwetenschappelijk gebied had hij zich bewogen: weinig takken van het menschelijk denken waren hem vreemd gebleven. Hij was inderdaad een universeel man. Bovendien had zijn ongeëvenaarde werkzaamheid hem in staat gesteld, zelfs tot op hoogen leeftijd, zijne kennis in de overige natuurwetenschappen, althans wat de hoofdpunten betreft, gelijken tred te doen houden met den snellen vooruitgang der wetenschap. Was het wonder, dat hij voor zijne leerlingen een vraagbaak bij uitnemendheid werd? Vooral ook omdat hij in hooge mate de gave bezat, om zijne mededeeling zóó in te richten, dat hij steeds bevattelijk bleef. Iets, dat dikwijls groote inspanning vordert van hem, die een gebied ten volle overziet en die op eens moet afdalen tot het standpunt van iemand, die nauwelijks de eerste omtrekken begint te onderscheiden. Toen een zijner leerlingen hem eenmaal dankte voor het onverwachte inzicht, dat hij hem geopend had in een moeilijk probleem uit het gebied der kosmografie, lag in zijn antwoord opgesloten, hoeveel meer hersenarbeid door den spreker moest verricht worden, dan zijn woorden konden doen vermoeden. „Ge weet niet", zeide hij, „dat ik u maar de helft verteld heb; de andere helft verzwijg ik opzettelijk, omdat het begrip der zaak u anders weder ontsnappen zou."

Die gave, voor een docent zoo onschatbaar, bezat Harting in zeer hooge mate. Zij was het, die een onderhoud met hem steeds zoo leerrijk en belangwekkend maakte; zij was het ook, die hem den onvergetelijken praeses van het studentengezelschap Natura Dux Nobis et Auspex deed zijn.

In 1843 onder de akademische leeraren der Utrechtsche Hoogeschool opgenomen, waren, als van de meesten zijner ambtgenooten, aanvankelijk de betrekkingen tot zijne leerlingen geen andere dan zijne lessen.

In 1853 weefde hij echter een nauweren band tusschen zichzelf en de besten zijner hoorders, die in de geneeskunde of in de wis- en natuurkunde studeerden. Deze band is in de daarop volgende vijftien jaren steeds hechter geworden en alleen de hardhoorigheid, die hem sedert het zomeruitstapje van 1868

de deelname aan zoovele wetenschappelijke en gezellige bijeenkomsten verbood, heeft dien band kunnen verbreken. Het was op een winteravond van 1853, dat hij een tiental zijner studenten, waaronder de namen Brondgeest, Dupont, van Doesburgh, Gunning en Snellen ons allen zoo welbekend in de ooren klinken, in zijne woning te zamen riep om met hem over te gaan tot de stichting van een gezelschap, dat in de studentenwereld zou gewijd zijn aan de beoefening der natuurwetenschappen en onderlinge opwekking tot die studie zou aanbieden. Een zoogenaamd „werkgezelschap" dus, in den besten zin des woords. Men kwam bijeen in een der lokalen op de Hoogt, waar Harting's laboratorium gevestigd was en wel aanvankelijk om de vier weken, later om de veertien dagen.

Harting bekleedde daar den presidialen zetel: de leden vervulden bij afwisseling spreekbeurten, verdedigden theses of hielden vrije voordrachten. Had de praeses dus slechts een toeziende, leidende rol te spelen en kwam op den rooster der werkzaamheden zijn naam niet voor, toch oefende hij een zeer eigenaardigen invloed uit op de beteekenis, welke die werkzaamheden voor de leden zelf zouden erlangen, niet alleen omdat zijne tegenwoordigheid de leden grootere zorg aan de voorbereiding tot de beurtelingsche vervulling dier verschillende plichten deed besteden en hen tot heilzame zelfkritiek aanspoorde, maar vooral omdat hij de gewoonte aannam zoodra eenig onderwerp was afgehandeld en besproken of nadat over stellingen debat was gevoerd, eene samenvatting te geven van het gesprokene waarin, resumeerenderwijze, het kaf van het koren gezift werd, de hoofdpunten nog eenmaal op den voorgrond, de bijzaken weder op den achtergrond geschoven werden en waardoor zijn auditorium een scherpen eindindruk behield van wat anders wellicht niet dan vage herinneringen zou hebben nagelaten.

Daarbij kwam, dat hij bij die gelegenheid uit den schat zijner omvangrijke kennis nog aanvulde, wat hem bij de behandeling van het onderwerp onvolledig toegelicht scheen en ook te dezen aanzien door zijne veelzijdigheid zijnen leerlingen steeds toenemenden eerbied afdwong.

De notulen van meer dan twee honderd vergaderingen, die hij van 1853 tot 1868 geleid heeft, bewijzen dat zijne hooggeleerde voorzitting aan den gezelligen toon en aan de vrij-

moedige discussiën geen de minste afbreuk gedaan heeft. Wanneer hij eene terechtwijzing van den presidialen zetel niet mocht weerhouden, dan betrof dit meestal den vorm, die door zijne nog ongeoefende volgelingen voor de uiting hunner gedachten gekozen werd, de gedachte zelve was vrij, ieder denkbeeld, iedere overtuiging, mits eerlijk bedoeld en ernstig toegelicht, mocht hier ter sprake komen.

Waren de winteravondbijeenkomsten van het gezelschap aan deze zakelijke besprekingen gewijd, in de voorjaars- en de zomermaanden werden wandeltochten ondernomen om door directe waarneming in de vrije natuur het doel der vereeniging ook nog langs anderen weg te bevorderen. Eene verzameling van inlandsche dieren en planten ontstond en nam snel in omvang toe en al moge zij onder het beheer van opeenvolgende studentengeneraties niet op overdeugdelijke wijze tegen „den tand des tijds" zijn beschermd, zij heeft leering, opwekking en belangstelling in de natuurwetenschappen gekweekt en gevoed en als zoodanig hare beteekenis gehad, nadat Harting tot hare vorming den eersten stoot had gegeven.

Aan die wandeltochten werd somtijds nog een grootere uitbreiding gegeven. Eenmaal (in 1858) werd een tiendaagsch uitstapje gedaan door den president en al de leden naar Noord-Holland en de Zuiderzee, waarbij Enkhuizen, Wieringen en Texel bezocht werden. Een vaartuig was afgehuurd, waarbinnen men op zeemanswijze het noodige nachtleger voor de tochtgenooten in gereedheid gebracht had; overdag werd van die ontberingen niets bespeurd en vond men ze ten volle vergoed door een zoo leerrijke kennismaking, aan de hand van een zoo beminnelijken voorganger, met de natuurlijke gesteldheid van onderscheidene deelen van het vaderland, waar men op lateren leeftijd slechts bij uitzondering wederkeert.

Het Beekberger bosch, het Bergsland, Zeeland, het Schollevaërseiland, de Hollandsche kust waren afwisselend in verschillende zomers het doel der reis, altijd met Harting als leider en wegwijzer. Regelmatig werd aan de gewoonte de hand gehouden om van den zomertocht in een der volgende wintervergaderingen een uitvoerig verslag te leveren, opgemaakt door een vooraf aangewezen reisbeschrijver: dat de leerzame en de aangename oogenblikken op die wijze nogmaals in 't gelid gesteld werden, gaf aan de deelnemers hernieuwde gelegenheid

om dankbaar te herdenken hoeveel zij aan het initiatief van hun vriendelijken leidsman te danken hadden.

Zóó was Harting te midden van zijne leerlingen. Is het te verwonderen dat bij allen de indrukken, die zij hebben opgedaan in de vergaderingen en op de excursies van „N a t u r a" waarvan wij Harting de ziel mochten noemen, onvergetelijk zijn?

Hoe de groote verplichting die de leden van dat studentengezelschap aan Harting hebben, door hen wordt erkend en nog altijd als overlevering blijft voortleven, al woonde Harting zelf reeds sedert meer dan vijftien jaren geene vergadering meer bij, hiervan getuigen inzonderheid twee feiten. De tegenwoordige leden, die nooit onder zijn presidium vergaderd waren, en warvan velen hem niet eens persoonlijk kenden, hebben voor eenige jaren een gezamenlijken tocht naar Amersfoort ondernomen om hem eene buste van Darwin, die voor het eerst in den handel gebracht werd, ten geschenke aan te bieden. Onder de kransen, die aan de lijkbaar door vrienden en vereerders gehecht werden, zagen wij, naast die van de Transvaalsche republiek, een krans van Natura Dux Nobis et Auspex.

Den tijd, dien Harting niet aan zijn leerlingen schonk, bracht hij door in zijn studeervertrek of op zijn laboratorium. En wel met onafgebroken bezigheden. De redactie van het Album der Natuur, waarin zoo vele bladzijden van zijn hand verschenen en waarvoor alle ingezondene verhandelingen door hem moesten gelezen en beoordeeld worden; het samenstellen en ter perse leggen van zijn lijvig Leerboek der Dierkunde, dat in niet minder dan zes dikke octavo deelen met talrijke houtsneden het licht heeft gezien, dat alles vorderde veel tijd en aanhoudenden geestesarbeid. De ouderwetsche lange goudsche pijp behoorde tot den vasten inventaris van het studeervertrek, haar blauwe wolkjens waren de eenige opwekkingsmiddelen, waarmede Harting zich het inspannende hersenwerk verlichtte. Vooral in latere dagen werd de groote eerwaardigheid, die zijn persoon kenschetste en waartoe de lange grijze haren en de zilveren baard van onzen leermeester zoo veel bijdroegen, op eigenaardige wijze versterkt door die aartsvaderlijke pijp, waarmede hij den bezoeker vriendelijk groetend tegemoet trad.

In het laboratorium heerschten weder andere regelen. Daar

waren, vooral wanneer het microscoop ter hand genomen werd, tabakswolken van zelf buitengesloten. Maar daar werden met het uitnemend geduld, dat Harting kenmerkte, al die proeven genomen en al die waarnemingen gedaan, welke de basis hebben geleverd voor de vele zelfstandige verhandelingen, die wij aan hem te danken hebben. Proeven bijvoorbeeld, die moesten uitmaken of het gelukken zou onder kunstmatige omstandigheden in het laboratorium willekeurig zoodanige vormen van kalklichaampjes, van stekels en van insluitsels te vervaardigen, die anders alleen in de huid of in de weefsels van zeer verschillende dieren worden aangetroffen. En waarlijk hebben deze proefnemingen, waarbij kalkzouten en eiwitstoffen onder zekere temperaturen en gedurende langeren of korteren tijd in bepaalde verhouding werden bijeengebracht, op vele punten positieve uitkomsten opgeleverd, uitkomsten die ook in het buitenland in hooge mate de aandacht hebben getrokken en waardoor Harting's „Morphologie synthétique", die in de verhandelingen van de Akademie van Wetenschappen verscheen, een der schoonste gedenkzuilen blijft, die hij zichzelf nog bij zijn leven gesticht heeft. Zij was het, die aan Harting den Monthyonprijs der Fransche Akademie ten deel deed vallen.

Naast deze proefnemingen nam ook het microscopisch onderzoek een groote plaats in, vooral in de vroegere jaren, toen het gezichtsvermogen — tot aan Harting's dood onverzwakt — nog al de jeugdige veerkracht bezat, die voor aanhoudend werken met het microscoop vereischt wordt.

Juist het microscoop heeft Harting gelegenheid gegeven zijne rijke natuurlijke gaven tot volle ontwikkeling te brengen. In zijn studententijd begonnen de wonderen, die het microscoop reeds geopenbaard had, steeds in wijder kringen door te dringen en die welke het nog zou kunnen openbaren prikkelden in hooge mate de weetgierigheid en den ijver van jonge natuuronderzoekers. Ook die van Harting. Maar de prijs, die voor zoodanig instrument besteed moest worden, was in die dagen, vooral in vergelijking met heden, buitensporig hoog. Alleen bij Harting, die zich wellicht toen reeds bewust was over welk een voorraad van geduld en volharding hij beschikte, kon het denkbeeld opkomen om zich zelf een microscoop te vervaardigen. Ik mag bij de beschrijving van de duizenderlei moeilijkheden, die zich bij de uitvoering van zoodanig voornemen

vanzelf opdoen, hier niet stilstaan, maar moet wel vermelden, dat ten slotte de eindpaal bereikt werd en dat het door Harting zelf vervaardigde microscoop nog steeds voorhanden is en onder de historische miscroscopen een eervolle plaats verdient. Aan onzen grooten landgenoot Leeuwenhoek had hij zich gespiegeld; even als deze zag hij zich thans door eigen inspanning in het bezit van het zoo vurig begeerde hulpmiddel gesteld. Behoef ik te zeggen, dat dit bewustzijn krachtig medewerkte om tot vlijtig gebruik van het nieuw verworven instrument aan te sporen? Waaraan, toen hij zich eenmaal aan het hoofd van een inrichting voor onderwijs geplaatst zag, spoedig andere optische werktuigen van de beste fabrieken werden toegevoegd. En dat Harting dientengevolge eerlang onder de voorgangers geteld werd van de over geheel Europa en vooral in Engeland in aantal zoozeer toenemende microscopisten. Zijn werk: Het Microscoop, dat in vier deelen met platen verscheen en waarvan zeer spoedig eene Duitsche vertaling het licht heeft gezien, bewijst dit. Het is alleen toe te schrijven aan den onverwacht snellen vooruitgang, die op dit gebied in de laatste vijftien jaren valt waar te nemen, dat het niet meer als inleiding tot microscopische studiën in ieders handen is.

Was het hier mijn doel om van Harting's wetenschappelijke werken een volledig overzicht te geven, hoe veel zou ik hier nog moeten opsommen! Zijne studiën over de reusachtige sponzen, die als Neptunus-bekers bekend zijn; zijne verhandeling over den Maanvisch (Orthragoriscus ozodura), die zich ook aan onze kust somtijds vertoont; zijne bijdragen tot onze kennis van de reusachtige inktvisschen, die Victor Hugo in zijn „Travailleurs de la Mer" in zoo koene en ten onrechte voor onwaarschijnlijk uitgekretene omtrekken geschilderd heeft, zijn allen vruchten van zijne onvermoeide werkzaamheid in het laboratorium. En verplaatsen wij ons van daar nog eenmaal in zijn studeervertrek, dan is dit voornamelijk om ons te herinneren hoe, naast den dienst der zuivere wetenschap, door Harting zoo hooge waarde gehecht werd aan haar doorwerken ook binnen het gebied van het denkvermogen der groote menigte. Dat hij er niet alleen naar gestreefd, maar het ook bij herhaling bereikt heeft, om in onderhoudenden vorm het gebied van dat denkvermogen uit te breiden en de resultaten der wetenschap in populairen vorm onder de aandacht van velen te brengen, in wier harten

hij zich daardoor een blijvende plaats verzekerd heeft, is in zóó ruimen kring bekend, dat ik het hier niet in de herinnering behoef te brengen.

Ook buiten zijn wetenschap en zijn studeervertrek waren er onderwerpen, die een machtigen invloed op Harting uitoefenden en die hem meermalen tot krachtig handelen dreven, waar anderen met voorzichtige behoedzaamheid den loop der gebeurtenissen afwachten. Nog hoor ik het Harting op zijn veertigjarig ambtsfeest in den familiekring zeggen, toen van de dagen van het Schoolverbond in het gesprek werd melding gemaakt: „ik ben altijd agitator geweest." Hij gaf met deze woorden zoo juist weder, hoe zijn gemoed, vatbaarder voor indrukken dan zoo menig ander, tevens spoediger vlam vatte, zoo dikwijls hij meende, dat een praktisch resultaat te bereiken zou zijn, wanneer alle gelijkgezinden zich aaneensloten en luide van hunne meening getuigenis gaven. Zoodoende heeft hij herhaaldelijk het gebied betreden waarop in den regel rechtsgeleerden of staatslieden de voorgangers der menigte zijn. Zijne groote belangstelling in het onderwijs, die in die jaren tot zoo krachtige uitingen aanleiding gaf, ontsproot uit dezelfde bron als in zijne laatste levensjaren de vrees voor kerkelijke geestdrijverij. Hij wist bij ervaring hoe het ontvankelijk gemoed der jeugd de versche bladzijde vormt waarop de oudere generatie, zij het ook aanvankelijk met onleesbare letterteekens, thans reeds de geschiedenis der toekomst schrijft.

In zijne levenslange worsteling voor waarheid en wetenschap had hij geen grootere vijanden leeren kennen dan leugen, huichelarij en onkunde. Was het wonder dat hij overal tegen deze te velde trok? Terwijl toch zijne groote humaniteit steeds bereid was den tegenstander de hand te reiken, zoodra hij bij dezen *eerlijke* bedoelingen ontdekte, al waren zij ook lijnrecht met de zijnen in strijd. Niemand heeft in Nederland vuriger dan hij in de laatste jaren zijns levens gewenscht, dat aan den met steeds toenemende verbittering gevoerden schoolstrijd een einde zou komen. Verschillende geschriften van zijn hand, gedeeltelijk aan de pers toevertrouwd, gedeeltelijk in particuliere brieven nedergelegd, zijn hiervan de sprekende bewijzen.

Ook op het nog ruimere gebied van de algemeene sociale vraagstukken bewoog hij zich, vooral sedert zijn emeritaat hem

hiertoe nog meer gelegenheid opende, met bijzondere voorliefde. Hij kon met diepe deernis de ellende overwegen, die in zoo talrijke klassen der menschelijke samenleving heeft post gevat en die zijns inziens in de eerstvolgende decenniën niet gelenigd, maar veeleer verdubbeld zal worden, tenzij hevige schokken en al de gevolgen van dien de oude maatschappij voor eenigen tijd uit haar verband lichten en nieuwe toestanden uit gewelddadige overgangen doen geboren worden. Het was voor zijne naaste omgeving onmiskenbaar, dat deze gedachten hem in de laatste jaren zijns levens hebben ter neder gedrukt. Toch was het slechts een der vele uitingen van het gevoelige, deelnemende hart, dat hij in zich omdroeg. Met belangstelling volgde hij de literatuur over dit onderwerp en de geschriften, zoowel van Henry George als van Leroy Beaulieu, waren in de laatste jaren op zijn schrijftafel te vinden. Iedere poging, die werd aangewend, ieder middel, dat werd aangegeven om ook op maatschappelijk gebied tot hoogere ontwikkeling te stijgen, om de verhouding van mensch tot mensch op edeleren grondslag dan de bestaande klassenverhoudingen te vestigen, had zijn volle sympathie en werd door hem nauwkeurig overwogen.

Hoe weinig hij zich daarbij echter liet medesleepen tot gevolgtrekkingen, die hij niet in allen deele door het logisch denken gerechtvaardigd achtte, mogen de hier volgende volzinnen bewijzen, ontleend aan een brief, dien ik op 1 Februari 1885 van hem mocht ontvangen:

„Ik heb u beloofd dat ik, na lezing van George's „Social „Problems," u mijn oordeel over dit boek zoude mededeelen „en ga mij nu ook van deze belofte kwijten, zij het ook met „hetzelfde bezwaarde gemoed, met hetzelfde onmeetlijk mede„lijden met het thans opkomende geslacht, als waarmede ik de „lezing begonnen ben. Die lezing heeft op mij een dergelijken „indruk gemaakt als die van menig boek over metaphysische „onderwerpen. Zoolang de schrijver bestaande opiniën en daarop „gegronde toestanden kritiseert, redeneert hij volkomen logisch „en moet men de juistheid zijner beweringen erkennen, maar „wanneer hij daarna overgaat tot ontwikkeling van zijn eigen „stelsel, dat volgens hem dat zijner voorgangers moet vervan„gen, daar bemerkt men spoedig de zwakte der redeneering „en het onlogische der gevolgtrekkingen. Dan wordt het streven „naar zuivere, objectieve waarheid vervangen door het subjec-

„tivisme, dat altijd eenzijdig is en zoo op een dwaalpad voert, „misschien even gevaarlijk als datgene dat men verlaten „heeft. Zoo is het ook hier. De schrijver is blijkbaar een edel „en helderdenkend man, en ik acht zijn boek hoogst merk„waardig en waard om gelezen en overdacht te worden door „allen, die invloed kunnen oefenen op den gang der heden„daagsche maatschappij. Geen staatsman moest het ongelezen „laten. Geen conservatief mag er uit de hoogte op nederzien, „omdat het afwijkt van de leer van Adam Smith, die in zijn „tijd misschien volkomen juist was, maar thans bij geheel „veranderde omstandigheden onmogelijk meer geheel kan worden „toegepast, zonder gevaar te loopen van sociale omwentelingen „die, wanneer zij door ruwe kracht worden ingevoerd, de thans „bestaande beschaving met geheelen ondergang bedreigen."

In zijn meest sympathieken vorm heeft zich Harting's deelneming in de algemeene en groote vraagstukken van den dag aan zijne landgenooten en aan de wereld geopenbaard toen hij voor het eerst naar de pen gegrepen heeft om het goed recht van onze Transvaalsche stamverwanten tegenover de Engelsche overmacht te bepleiten. De bijzonderheden van dien eigenaardigen en vreedzamen veldtocht, door één man ondernomen en tot zoo merkwaardige uitkomsten voerende, liggen ons Nederlanders nog versch in het geheugen.

Terwijl daar ginds een volk voor vrijheid en onafhankelijkheid kampte en met zeldzaam krijgsgeluk een overmoedigen vijand tot staan bracht, werd het goed recht van dat volk in de Europeesche pers door Harting bepleit met groote bezadigdheid, maar tevens met zooveel klem en zooveel overtuiging, dat in Engeland de partij, die dezen oorlog onrechtvaardig achtte, met groote snelheid en met den dag aanwies, terwijl ook in het overig Europa, reeds gunstig gestemd door de dappere verdediging van het Transvaalsche grondgebied door zijne zonen, de woorden van hun Utrechtschen kampvechter gunstig onthaal vonden en eene stemming te voorschijn riepen, die zeer zeker niet zonder invloed op de vredesvoorwaarden gebleven is.

Hoe in Zuid-Afrika Harting sedert aangeschreven stond weet ieder. Niet hoeveel tijd en inspanning al de beslommeringen, die op de Transvaalsche zaken betrekking hadden, hem gekost hebben; noch ook in welke mate deze ongewone geestesarbeid-

in zijn laatste levensjaren wellicht de droeve ure verhaast heeft waarin hij aan de zijnen ontrukt werd.

Ik heb van een van de gewichtige oogenblikken van Harting's Transvaalcampagne een zeer levendigen, zij het ook eenigszins beschamenden indruk. Toevallig bezocht ik hem juist op den dag, ja zelfs juist in het uur, dat hij den laatsten regel op schrift had gebracht van het bekende manifest, waarmede hij zijne landgenooten het eerst heeft wakker geschud en waarop hij van alle zijden handteekeningen ten bewijze van instemming verzocht. Het lag vóór hem op zijn schrijftafel; hij was er vol van en daarnaast lagen de telegrammen van de allereerste schermutselingen van de Boeren met de Engelsche troepen. Natuurlijk liep het gesprek over niets anders en legde hij mij zijne plannen bloot in woorden, die van de warmste sympathie voor het Transvaalsche volk getuigden. En toen ik het waagde te zinspelen op de Regeering van president Burgers, op berichten omtrent de onwilligheid van de bevolking der Transvaal om in dien moeilijken tijd belasting op te brengen en ik de Engelsche annexatie een gevolg van gebrek aan vaderlandsliefde, althans aan politiek doorzicht van dat volk meende te mogen noemen, zie, toen brak een storm van verontwaardiging over mijn hoofd los en voelde ik, die meer dan veertig jaren zijn jongere was, mij als de oude, wereldwijze Droogstoppel tegenover den jeugdigen gloed van den grijsaard, die zich ten strijde gegord had.

Later heb ik met duizenden landgenooten tot de onderteekenaars van dat manifest behoord: de gelegenheid om na Harting de tweede onderteekenaar te zijn had ik onherroepelijk laten voorbijgaan.

Voortaan moeten wij het ondervinden en trachten er ons aan te gewennen, dat die welsprekende mond gesloten is; dat dit warme hart heeft opgehouden te kloppen.

Is er iets, dat op zijn plotseling afsterven een gelukkigen lichtstraal werpt en ook voor zijne allernaaste betrekkingen de smart over zijn verlies helpt dragen, het is de zekerheid, dat de vorm waarin de dood tot hem kwam, de door hemzelf zoo vurig gewenschte was. Zijne twee laatste levensdagen waren in vreugdevolle herdenking van zijn vijftigjarig doctoraat opgewekt en dankbaar daarheen gevloden; bewijzen van genegenheid en belangstelling stroomden hem ook in die uren van allerwege toe. Den dag daarna werd hij door hoofdpijnen ge-

kweld, die hem in geen twintig jaar bezocht hadden, en 's avonds overviel hem de ongesteldheid, die hem deed inslapen om niet weder te ontwaken. Allen die hem werkzaam gezien hebben tot in zijne laatste levensdagen, die zich ook zijne nog steeds voortdurende arbeidzaamheid herinneren, waarvan enkele vruchten nog na zijn overlijden het licht zullen zien, kunnen zich voorstellen, hoe, voor een zoo onafgebroken werkzamen geest als de zijne, geen grooter kwelling, geen meer onverdiende pijniging ware te bedenken geweest, dan eene worsteling met het bewustzijn, dat de heldere geestvermogens langzaam verduisterden, naarmate de jaren hooger klommen. Al waren bij hemzelf de sporen daarvan nog niet merkbaar, hij zag toch telkens tijdgenooten dat droevig lot ondergaan. Daarvoor gespaard te worden was in zijne latere levensjaren zijn hoogste wensch. Zij die hem liefhadden zijn dankbaar, dat die wensch tot vervulling kwam. Zij staren hem na met het bewustzijn een leidsman verloren te hebben, wiens invloed ten goede nog lang na zijn heengaan zal blijven voortwerken en die bij zijn leven menig weifelend karakter tot vastheid, menig sluimerend gemoed tot bezieling den weg gewezen heeft.

Utrecht, 21 Dec. 1885. A. A. W. HUBRECHT.

I.

SIGURD'S RIT.

....Toen op zijn ros, door vleug'len als gedragen,
Ver over 't sluim'rend aardrijk, naar het Oosten
Den heldenblik gekeerd, den luchtstroom tartend,
Die ijzig kil hem door het aanzicht sneed,
Reed Sigurd verder.
Zwijgend beurde 't woud,
Zijn zware kruinen naar het looden zwerk;
Omhuld door 't winterdons verhief de rij
Der reuzenbergen trotsch het hoofd en scheen
Het neevlig hemelruim te torschen; spraakloos,
In boeien vastgeklonken lag de stroom;
Het bleeke licht, dat door de wolkensluiers
Zoo moeizaam henendrong, leek een bespotting
Van 't warm en koestrend purper, sinds zoolang
Verdoofd aan de eertijds blauwe hemeltent.

Snel, sneller reed hij voort op 't vurig ros
Door Odin zelf beslagen, tot bij wijl
Hem de adem schier verging en alles rond hem
In doffe duiz'ling weg te zinken dreigde;
Of erger nog een knokkelige hand
— De hand der vrees — een greep waagde op zijn hart.
Een enklen greep, want in hem klopte 't hart
Zoo warm en fier en rein, en in zijn borst
Heerschte albezielend zulk een sterk bewustzijn:

— „Gij hebt een hooge roeping te vervullen!" —
Dat al de volgers uit het rijk der Nacht
Dra vloden of verbleekten bij zijn aanblik.
Hij hoorde en volgde één stem; zij riep: — „Vooruit!"
Den afgrond langs, waarin de stortvloên dondren;
Het scherp der rotswand over, haav'nend hem,
Niet enkel 't kleed maar 't krimpend, trillend vleesch;
Het woest der vlakte door, waar eenzaamheid,
Verlatenheid den schepter zwaait! — Vooruit,
Naar 't grootsche, heil'ge doel, den eeuw'gen Morgen,
Naar 't vlammend Oosten, waar het Leven woont!

Ginds rees de rots door schittrend vuur gekroond.
Hel tegen 't grauw der lage nevelgolven,
Steeg 't glorend, gloeiend, flikkrend purper op.

Reeds brieschte 't ros den vuurwalm steigrend tegen,
Reeds sloeg zijn hoef uit 't erts des bodems vonken,
Reeds deinsde 't woest terug.....
Maar Sigurd's vuist
Dreef 't aan tot rasscher vaart.
En siddrend stoof het
De vlammen door, die van den burcht hem scheidden,
De tooverburcht uit schilden opgebouwd,
Waar winterslaap Brunhilde hield omvangen,
En zij den arm des sterken helds verbeidde,
Om schooner, zegenrijker weer te ontwaken.

II.

OP DE AVONDMARKT.

Scherp blaast de Noordenwind al is 't ook Mei.
De boomen op het Marktplein buigen kreunend
Hun takken onder d' adem van den wind,
Die vinnig op hen aangiert en de spruitjes
Van 't jonge groen meedoogenloos in 't rond strooit.
Voor lang doofde aan het zwerk de gloed der zon;
Zwart-grijze wolken jagen daar langs heen,
Een pooze in 't Westen, — waar de maan ontwaakt,
En scheemrend zilverwaas het ruim doorvloeit, —
Tot sneeuwig-hel, gevleugeld dons omtooverd.

Op 't Marktplein flakkert, zwellend uit zijn bus,
Het vurig rood der walmpit; laaien gloed
Verspreidend op de zwaar bevrachte wagens;
Fantastisch spelend op der kramen luifels
En 't bont gewoel der menigte, die joelend
Voorbij dringt; — helle flikkerglansen loopen
Daartusschen om en roepen één sekonde
Uit 't duister van de warrelende groepen,
Hier 't stemmig moedertje op, dat nog bezorgd
Haar nieuwen koop beziet; daar 't jolig paar,
Verrast bij 't wiss'len van een teedren groet;
Een frissche, snaaksche deern, een forsche werkman,
Al aandacht voor den wonderkramer ginds,
En, — nooit ontbrekende waar jool of twist
Te speuren valt, — de drieste, tengre deugniet,

Zijn pet op zij, in havelooze plunje,
De gretige oogen vol van spot- en plaaglust,
Een brok van jeugd, van 's levensvol- en dolheid.

Fel zweept en wringt de wind de vuur'ge tongen.
Benêen en opwaarts zwiert de gloed : hij klimt
Met rosse tinten langs de boomen op,
Werpt grillige schakeersels op de gevels
En doezelt zachtkens weg in 't vale floers,
't Welk dichter steeds de nacht in 't ronde weeft.

Het uur van sluiten nadert. — Scherper krijscht
Het roepen des verkoopers ; nauwer schoolt
De kring van koopbelusten sâam ; hun oogen
Omvâemen 't uitgestalde, zoeken uit,
En dingend, lovend zwelt er 't koor der stemmen,
Waarboven nu en dan een kwinkslag schalt,
Die vloek- of lachbui luide doet ontspringen.

Ginds onder 't schuttend zeildoek staat vrouw Albers,
Haar malsche groenten voor zich uitgespreid.
Merkwaardige oude ! — Wit zijn haar en wenkbrauw,
Doorgroefd van rimpels is 't verbleekt gelaat,
Maar de oogen derfden weinig van hun glans,
Getuigen van den flinken geest daarbinnen,
Nog ongebogen als de kloeke leest.
Een rood geruiten doek om 't hoofd geknoopt,
Den schoudermantel half terug geslagen,
Is ze ijvrig in de weer, bedient haar klanten,
Geholpen door het meisje, dat haar thans
Op zij treedt.
— „Grootmoe," vraagt zij snel, halfluid
En toont twee bossen penen, — „mag 'k ze geven?
„'t Is wel geen prijs..... doch ze is zoo arm, vrouw Line.
„Ach, doe het maar !"
Zóó vleiend, ongeduld
Op 't bruin gezichtje, toeft ze en wacht. — Niet vruchtloos,
Dat zeggen blos en vroolijk', vriendlijke opslag,
Wanneer zij keert naar de andre zij des wagens,

Daar fluks het geurig groen der penen afsnijdt
En zoo vertrouwlijk babbelt: — „voor de geiten,
„U schaadt het niet, al mist gij 't loof; bij ons
„Is 't àl van pas. — Zie, houden doen ze toch!"
En — staving van 't beweerde, — werpt zij snel
De zware bossen opwaarts, vangt ze weer
In de uitgestrekte handen op en lacht
Het oudje toe, dat met haar open sluitmand
Hoofdschuddend vóor haar staat.
Liefkoozend rust
Vrouw Albers' blik op 't vlug, aanvallig meisje:
Een rank figuurtje, een open voorhoofd, kijkers
Vol gul vertrouwen, blijde tintling, waar
De levenslust der vijftienjaar'ge uit blinkt.
Van 't schalke mondje wijkt de glimlach niet,
De stugste ontlokt ze een woord. — Wat eenmaal later
Als 't jong gemoed zijn vollen bloei bereikt heeft,
Die oogen en die lippen zullen spreken?
Wat wonderzoete klank haar stem doortrillen,
Welk licht 't fluweelzwart oog ontstralen zal,
Als h a a r der liefde rijke gloed doorstroomt?
— „God neme u in zijn hoede," mompelt eensklaps
Vrouw Albers bitter. — Toorn en weemoed wiss'len
Elkander af op haar ontroerd gelaat;
Een nevel dekt haar oog, wijl scherp heur hart
De erinn'ring aan een wreed verleên doorvlijmt.

Vóór zestien jaar heeft eens haar kind gestaan,
Waar Brechtje staat, als deze blijde en argloos,
Bekoorlijk, want der ziele zonneschijn
Had 't jong gelaat verlicht, dat veler oog,
Schier a l l e r oog getrokken en geboeid had.
Hoe trouw had zij haar lieveling behoed
Voor menig ruwen schok, waardoor zoo vroeg
In 't hart van 't kind des volks het teere waas
Van 't eerste frissche ontluiken gaat verloren;
Gewaarschuwd als de hartstocht haar bedreigd had,
Gehuld in liefde's lokkende vermomming.
Toch had de huichelaar gezegevierd!

't Voorname in toon en houding, 't gloedvol oog,
De lach op 't zinlijk, krachtig, schoon gelaat,
Zij meent dat alles weer te zien.
— „Hij slecht,
„Oneerlijk, hij gewetenloos!" had 't meisje
Verbijsterd uitgeroepen en haar oog
Had luider nog haar ongeloof verkondigd.

Koud was de Meimaand van dat jaar geweest
En guur een nacht als deze, toen haar koorts
Op 't ziekbed had geworpen. — Aan haar sponde,
Met onverflauwd geduld, vol teedre zorg
Had daar haar kind gewaakt, haar nôo verlatend
Als huiselijk bestier ter deur haar uitdreef.
— „Kind, danken voor uw trouwe kan 'k u niet,"
Had zij gezegd, toen zij voor 't eerst weer opzat;
— „Geen woorden,"..... verder was zij niet gekomen:
Daar had een schâuw gerust op 't lief gelaat,
Iets schuws gelegen in 't omsluimerd oog,
In 't nederbuigen van het jeugdig hoofd,
Dat zacht maar vast de moederlijke hand,
Die 't op te heffen, zocht weerstreefd had.
Zwart
Was 't pad der moeder sinds dat uur geweest.

Nog eenmaal had een weerschijn van den lach,
Die vroeger één was met haar minlijk wezen,
De wolk der schaamte op 't jong gelaat doorbroken.
— 't Was luttel dagen voor haar dood geweest. —
Zij had haar pasgeboorne aan 't hart geklemd
Met stille vreugd; met nameloos verrukken
Haar lippen lang geprest op 't zwellend mondje,
Dat half geopend als tot kussen noodde,
Maar eensklaps zich met wild gebaar, een kreet
Van smart en wanhoop huivrend afgewend.
En 't kind haar moeder reikend, had zij dof,
Hartstochtelijk gefluisterd: — „Zal haar lot
„Gelijk aan 't mijne zijn?.... O, Moeder, red haar,
„Mijn s c h a n d e zij haar redding; spaar mij niet!"

Daarna had haar 't besef voor goed verlaten;
De doodstrijd was begonnen, tergend, wreed,
Alsof de ziel van 't lichaam niet kon scheiden,
Dat in zijn bloei ten grafkuil werd gedoemd.

En 't is haar of op nieuw een ruwe hand
Zich uit zal strekken naar het jonge leven,
Dat naast haar bloeit; of haar de foltring beidt,
Dat weer de blos zal bleeken op die wangen,
De glans zal sterven in die heldere oogen,
De lach zal vlieden van dien frisschen mond.
Weer is 't haar of zij nogmaals 't antwoord hoort
Van hem, die haar heur dochter heeft ontroofd,
Zijn smalend antwoord, dat haar ziel doorwond heeft,
Met machtelooze woede heeft vervuld;
Want lijdzaam heeft zij 't onrecht niet gedragen,
Zij heeft gestreden voor heur arm misleide,
En strijden zal zij voor haar lievling ginds.
Dan — plotsling stokt heur adem. —
Kille vrees
Slaat haar om 't harte: Brechtje is jong, zij oud!
Wie waarborgt haar dat zij zal blijven leven
En Brechtje schutten zal?
Daar klinkt haar lach,
Haar schertsende uitroep: — „Grootmoe, 'k win 't u af;
„Mijn helft is leeg!" en vlug en vaardig vlijt zij
De laatste groenten neer in korf en tasch,
Door vele grage handen haar geboôn.
Warm glijdt de gulle lichtgloed langs haar heen
En kleurt de zacht geronde wangen rood,
Verwijlt op 't donker, weeldrig golvend haar,
— Een beeld is zij van 't rijke, blijde leven! —
— „Klaar!" roept zij 't flappend zeil ontknoopend uit.

Werktuiglijk helpt vrouw Albers. — 't Nachtlijk grauw,
Waar één voor één der lichten flikk'ring flauwt,
Grimt haar vol spooksels tegen. Hard en strak
Wordt 't kortlings nog zoo vriendelijk gelaat.
Toch bruist de toorn in haar: zij knelt de hand

Krampachtig sâam, als vatte ze in dien greep
Al 't booze en lage van de wereld, wierp ze 't
Der maatschappij verwijtend in het aanzicht
En sarrend suist het door haar bonzend hoofd :
— „Alleen zal Brechtje staan."

Thans op den wagen
Is 't àl gelâan en langzaam voor zich uit
Het zware voertuig duwend, wijl het meisje,
Bezorgd en liefdrijk nu en dan een blik
Naar de oude heenwendt, slaan zij beiden zwijgend
Den weg in naar heur woning, schuilend ginds
In 't schaars verlichte zwart der stille steeg.

III.

ZUS' JAARDAG.

Stil, klepte daar geen deur?
                                        De krullebol,
Half droomend nog op 't kussen neergevlijd,
Ontwaakte en sloeg de omfloerste kijkers op
En pinkte tegen 't licht. — Ginds rees de zon:
't Was dag! Heel vroeg nog. — Alles sliep in huis.
Hij ook nog half.....
                                        Neen, nu niet langer meer!
Daar stond hij vóór zijn bed, flink uitgestrekt,
De hoosjes in de hand, de kousen aan,
Een blos op 't guitig, geestig aangezicht,
In 't oog een straal zoo gul als 't morgenlicht.

Toen naar de plek, waar 't jonger tweetal lag.
— „'k Ga mee!" zei de een en hief het kopjen op,
Maar dook weer neer en sliep te vaster in.
Dat gaf een tobben eer zoo'n slaaprig paar
Uit bed was!
                    — „Sst, geen schoenen aan.... Te hard."
En muisjesstil sloop 't drietal naar beneên,
Den gang, de keuken door.
                                        Ben, de oudste, ontsloot
De tuindeur.... Fluks de schuur in....
                                        Dáár lag klaar
Wat gistren reeds vergaard werd voor het feest:

Een berg van Meidoorntakken, helder wit
Naast blozend rood.
— „Hoe mooi!" ontsnapte aan Jo,
De kleinste en dikste van de bende, een maat
Vier turven hoog, met oogen als kristal,
Een blonden krulkop, louter lust en pret,
— Kaboutertje in zijn luchtig nachtgewaad! —
En, de armen vol reeds, beurde hij en sprong
Zijn broeders snel vooruit naar 't stille huis.
— „Bedaard", vermaande Ben en — stoof hem na,
Op rug en schouders frisch en geurig groen.

— Aan 't werk, hoezee!" zei Dirk en zwaaide een schaar.
Ja, werken was 't! — Om stoel en tafelblad,
Om deurpost, schoorsteen, om het raamkozijn,
Om al de schilderijen aan den wand,
Werd 't groen geslingerd en gewoeld, geschikt
Tot monsterruikers. — Toren-, hemelhoog,
Tot aan de zoldring reikten zij!
Een schat
Van bloesems geurde en daalde er op hen neer;
Op 't bruin en blond der lokken; op 't gelaat,
Zoo frisch en bloeiend als de bloesems zelf.

Vlug repten aller handen zich; bij wijl
Ontglipte een snapziek mondje 't zacht gejuich:
— „'t Is prachtig.... òf zij blij zal zijn van daag!"
Dan weer, luid sussend, klonk des oudsten stem,
Van boven van zijn ladder: — „Wees toch stil;
„Als Zus eens wakker werd!"

Zoo ging het voort,
Tot àl wat kronenswaard was, wàs gekroond.
Alleen voor 't venster hield nog 't troepje stand
En keek bedenklijk toe en schudde 't hoofd....

't Was àlles mooi, maar dáár ontbrak iets aan.

En 't bleef ontbreken. — „Hadden wij een vlag,

„Iets roods", zei Ben en trok zijn zakdoek uit.
Die kleurde keurig bij het glimmend groen,
Maar toch, toch wilde 't niet!
— „Ach, kwam zij maar",
Riep Jo mistroostig uit, — „Zus weet het wel."

Een pauze.... een oogenblik bedenkens, toen
Vloog Ben de kamer uit — hem de andren na —
Naar 't klein vertrekje waar de jaar'ge sliep.

— „Zus, wordt eens even wakker!" klonk 't in koor.

Zes stralende oogen lachten bruinoog toe;
Zes armen hielden vleiend haar omvat.
— „Mee moest zij!" — Juichend joelden zij dooreen:
— „'t Is wèl heel mooi.... maar 't gaat niet zonder jou."

MARIE BODDAERT.

DRAMATISCH OVERZICHT.

„Wanneer er geen Molière bestaan had, zou het er wel eenigzins anders uitzien in de wereldletterkunde, maar niet op de repertoires van de Nederlandsche schouwburgen onzer dagen.” Die woorden, welhaast zeven jaar geleden in het tijdschrift van het Tooneelverbond geschreven, zou ik nog heden kunnen herhalen. Sedert de Vereeniging „Het Nederlandsch Tooneel” wederom bezit nam van den Stadsschouwburg werd er geen enkel stuk van Molière vertoond.

Is het omdat de komische kracht van den Franschen blijspeldichter geen vat heeft op ons publiek? De bewijzen van het tegendeel liggen voor het grijpen. Nadat, tijdens de Tentoonstelling van 1883, de voortreffelijke troep van het Parijsche Odéon in den Amsterdamschen Stadsschouwburg veertien dagen lang voor stoelen en banken had gespeeld, werd de zaal als met een tooverslag gevuld, toen Molière op het affiche verscheen. *Tartuffe, Le malade imaginaire, L'école des femmes* werden door een talrijk publiek toegejuicht.

In de jongstverloopen Novembermaand kon men hetzelfde waarnemen. Eenige Fransche tooneelspelers, van welke alleen Talbot, als oud-sociétaire van het Théatre Français, bij een deel van het publiek bekend was, kondigen in den Stadsschouwburg een voorstelling van *L'avare* en *Le médecin malgré lui* aan, en in weinige dagen zijn alle plaatsen genomen. Bij een tweede Molière-voorstelling, een week later, komen er plaatsen te kort.

Molière heeft dus voor ons publiek een groote aantrekkelijkheid. Tot hoe lang nog zal men hem bannen van ons tooneel? Wie weet wat Bouwmeester van *de Vrek* zou weten te maken! Of meent men, der traditie getrouw, de rol aan een komiek te moeten geven, aat dan Schulze, die te weinig gelegenheid vindt zich in het hoo-

gere blijspel te onderscheiden, zich eens meten met deze rol, welke Albregt met zooveel meesterschap vervulde. Niemand die Bouwmeester of Schulze van gebrek aan oorspronkelijkheid zal beschuldigen, wanneer het blijken mocht, dat zij, bij hunne vertolking van *de Vrek*, zich Talbot tot voorbeeld kozen.

Talbot, die reeds voor meer dan dertig jaren deze rol vervulde, er den 20en Januari 1856 op het Théâtre Français meê debuteerde en jaren lang groot succes meê behaalde, speelt haar ondanks zijn 61 jaren, nog met groot talent. Zonderling klinkt het ongemotiveerd oordeel van Lewes, wanneer hij in zijn *On actors and the art of acting* spreek van „M. Talbot, whom I saw last year (1864) in *L'avare*, and whose performance of that part excited in me the liveliest desire — to see him no more."

Het is bekend dat bij de eerste voorstelling van *L'avare*, den 9en September 1668, Molière zelf de rol van Harpagon speelde. In Frankrijk heeft men de rol dan ook steeds tot het repertoire van den komiek gerekend. Elders, met name op het Duitsch tooneel, geeft men haar soms aan den karakterspeler. In de latere jaren was zij in het Théâtre Français o. a. in handen van Provost, van Talbot, en van Got. Allen lieten op de komische zijde van de rol het volle licht vallen. Provost speelde ze breed en langzaam; Got maakt van den Harpagon een van die kittige, opvliegende oudjes, die altijd in beweging zijn, steeds heen en weer trippelend en rondsnuffelend. Talbot nadert meer de opvatting van Provost, zijn gierigheid heeft iets goedigs, men lacht er om, maar men kan er zich niet boos om maken, zich er niet aan ergeren. Geheel anders was de opvatting van onzen Albregt. Onder zijn handen werd Harpagon bijna een tragische figuur; men werd bang voor zoo'n vrek, en als hij jammerde om de hem ontstolen cassette, gevoelde men medelijden met den armen man.

Het lijdt geen twijfel of Molière heeft de rol komisch willen zien opgevat. Bij zulk een opvatting, is er ook minder gevaar, dat de ergernis van Rousseau over de houding, dien Cleante tegenover zijn vader aanneemt, gedeeld wordt. In zijn bekenden brief aan d'Alembert gaf de „burger van Genève" over *L'avare* zijn hart lucht en beweerde hij dat een stuk, waarin zulke tooneelen voorkomen, als een „école de mauvaises moeurs" beschouwd moest worden. Saint-Marc Girardin in zijn *Cours de littérature dramatique* heeft Rousseau's opvatting afdoende bestreden.

Wat doet Molière? Niet anders dan in sprekende kleuren de gevolgen schilderen van de gierigheid, van dien hartstocht, waaraan een mensch zijn eer, zijn vrienden, zijn huisgezin, alles opoffert. De gierigaard heeft zijn goud liever dan zijn kinderen. Geen wonder, dat dezen, door 's vaders schraapzucht in geldelijke verlegenheid gebracht, dien vader weldra niet meer eerbiedigen. *A père avare, fils prodigue*, zegt het spreekwoord. Cléante wordt een verkwister, en komt er toe zijn vader te verachten; — dit is Harpagon's straf.

Zoowel het eerste tooneel, waarin Cléante in den woekeraar, die hem tijdelijk uit zijn geldnood belooft te helpen, zijn vader herkent, als het tweede, waarin hij in zijn vader een medeminnaar ontdekt, zijn geheel geschreven in den toon van het blijspel. Had Molière deze toestanden ernstig opgenomen, ware de vaderlijke macht, in het tweegesprek tusschen vader en zoon, in ernst bestreden en verdedigd geworden, was er over geraisonneerd op de wijze als een hedendaagsch dramatisch schrijver, een Dumas bijvoorbeeld, het doen zou, dan ware er allicht grond geweest voor Rousseau's bedenking. Molière echter vat de zaak van het begin tot het eind van zijn belachelijke zijde op; hij stelt de ondeugd van weerszijden aan de kaak door ze in een bespottelijk licht te plaatsen. Zóó komt de moraal er zonder kleerscheuren af.

Weinige dagen nadat wij ons te goed hadden gedaan aan Molière, werd onze aandacht gevraagd voor eene voorstelling van Victor Hugo's *Marie Tudor* met mevrouw Frenkel in de titelrol.

De voorstelling deed weer bij velen de vraag rijzen: wie kiest bij de Vereeniging „Het Nederlandsch tooneel" de stukken? Volgens welke beginselen wordt het repertoire vastgesteld? Aan den goeden smaak van de Directie, aan haar kunstzin, haar literaire kennis, haar lust om goed te doen behoeft niet getwijfeld te worden. Maar hoe komt dan zulk een stuk, nog wel met zorg gemonteerd, op de planken, en waarom moet (om iets te noemen) Alberdingk Thijm's *Misanthrope*-vertaling maanden lang antichambreeren?

Men zou op de hoogte moeten zijn van de geheele tooneelhuishouding, van de verhouding tusschen bestuurders en bestuurden, van de kleinere en grootere intriges, welke achter de schermen plegen gesponnen te worden, en van zooveel meer, om in deze een billijk oordeel te vellen. Wie weet, hoeveel goede voornemens schipbreuk lijden op den onwil van enkele tooneelspelers! De groote

opofferingen, welke de Vereeniging zich getroost, onder anderen ook voor de verbetering der materieele positie van den tooneelspeler, zouden de acteurs, al ware het slechts uit welbegrepen eigenbelang, tot krachtige medewerking moeten nopen. Is op die medewerking steeds te rekenen? En waar zij ontbreekt, is daar het Bestuur krachtig genoeg, niet slechts om de teugels in handen te houden, maar om de Thespiskar te sturen waarheen het wil?

Zoo hoort men dezen en genen vragen, en in verband daarmeê, hoort men den wensch uitspreken, dat aan de jongere leden van het gezelschap, aan begaafde oud-leerlingen der Tooneelschool, meer gelegenheid worde gegeven om zich practisch te ontwikkelen. Mevrouw Rössing heeft zich niet te beklagen; Schulze treedt, in afwachting dat men hem eens zijn kracht zal laten toonen in een groote rol, in kleine rollen herhaaldelijk op; maar waar blijft Schwab, die nog altijd teert op den roem, nu drie jaar geleden met zijn Dauphin uit de *Lodewijk XI* behaald; waar Juffrouw Bos, die een vorigen winter velen verraste door de wijze, waarop zij de balconscène van *Romeo en Julia* voordroeg?

Al vragende, dwaalde ik van *Marie Tudor* af. Trouwens, wat valt er van dit stuk te zeggen? De keus is te zonderlinger, omdat *Marie Tudor* zelfs in Frankrijk nooit een duurzaam succes heeft gehad en dan ook niet op het repertoire is gebleven. Bij de eerste voorstellingen in 1833 hield het bewonderenswaardig talent van Mlle Georges, die de rol van de koningin vervulde, het stuk een tijdlang staande; bij de reprise in 1844 ging men het zien om het samenspel van Mlle Georges en Mad. Dorval; maar toen was het uit.

Naar den inhoud is het een zuiver melodrama. Als aan het slot van het 2e bedrijf de koningin ten aanhoore van haar geheele Hof, den beul, op haren minnaar Fabiani wijzend, toeroept: „Tu vois bien cette tête, cette jeune et charmante tête, qui ce matin encore était tout ce que j'avais de plus beau et de plus cher au monde; eh bien cette tête, tu la vois bien, dis? — je te la donne," en daarop het scherm valt, dan zijn wij *en plein mélodrame*. Marie Tudor, de koningin-boeleerster, is een waardig pendant van Marguerite de Bourgogne uit *La tour de Nesle*, het model van het genre. Toch, melodrama tegenover melodrama, geef ik de voorkeur aan het zuiverste specimen, aan het beroemde gruweldrama van de Porte Saint-Martin. In levendigheid van voorstelling, in opeenvolging van

verrassende coups de théatre, in snijdende kortheid van uitdrukking wint *La tour de Nesle* het van *Marie Tudor*. Het drama van Gaillardet en Dumas père, van 1832, is met al zijn dolle onwaarschijnlijkheden, zijn gruwelen, zijn terugstootende tooneelen, tienmaal boeiender dan zijn tijdgenoot van 1833. Geen lange tirades, maar feiten; één enkel woord, één fraze doet u ontroeren, en met ingehouden adem volgt ge die aaneenschakeling van gruwelijke avonturen. Kippenvel krijgt ge, wanneer Buridan Marguerite, die haar minnaars in den toren lokt om ze daarna te vermoorden en hunne lijken in de Seine te werpen, in het oor fluistert: „Marguerite, n'est ce pas qu'à ton compte il manque un cadavre?"

In *Marie Tudor* niets van dit aangrijpende. Durfden de acteurs van „het Nederlandsch Tooneel" den melodramatoon aanslaan, het stuk zou althans wat karakter en kleur gekregen hebben en wellicht hebben kunnen boeien; maar zoo kalm weg, in den toon van het moderne drama gespeeld, leek alles hopeloos grauw en eentonig, en kon zelfs het zeer verdienstelijke spel van Mevrouw Frenkel het stuk niet redden.

De *Antigone* van Sophocles, den 18en December door de leerlingen van het Amsterdamsch Gymnasium ter gelegenheid van de inwijding van het nieuwe Gymnasiumgebouw vertoond, dagteekent van ongeveer drie en twintig eeuwen vroeger als *Marie Tudor*; en toch staat het ons nader dan Hugo's drama. De *Antigone* is misschien het meest menschelijke van al de tragediën, welke uit de oudheid tot ons zijn gekomen. Al speelt in de geheele sombere legende van Thebe het geheimzinnige en geweldige Noodlot een gewichtige rol, op zich zelf beschouwd is de *Antigone* in de eerste plaats een drama van menschelijke gevoelens en menschelijke hartstochten. Het conflict tusschen de geschreven staatswet en de ongeschreven wet van het hart, is een conflict niet enkel van voor 2300 jaren, maar van gisteren, van heden. Het moderne drama geeft ons een dergelijken strijd herhaaldelijk te aanschouwen.

Men heeft, om zijn volle belangstelling aan dien strijd te schenken, niet noodig zich te herinneren, dat aan de zorg voor de teraardebestelling door de Grieken dáárom zooveel gewicht gehecht werd, omdat zij zich, ook na den dood, de ziel nooit geheel afgescheiden van het lichaam konden voorstellen. De fijngevoelende Antigone, die in den geliefden doode, wat hij ook tegen Thebe misdeed, haren broeder ziet; die, al weet zij welke onmenschelijke

voorschriften Kreon gaf en met welk een onbuigzame hardheid hij ze door zal drijven, zich geheel overgeeft aan haar vrouwelijk gevoel, aan den vromen eerbied jegens de dooden, en aan haar zusterlijke liefde, die haar als een plicht voorschrijft te handelen gelijk zij handelt, — deze echt vrouwelijke natuur moet zelfs den modernsten toeschouwer, ook wanneer de bovenbedoelde Grieksche beschouwing hem ten eenemale onbekend is, diep treffen. Dat is geen ziekelijke opwinding, die haar zoo doet handelen. Zij weet wat zij wil; zij heeft een edel doel voor oogen, en daaraan offert zij haar leven. Antigone's straf schijnt ons in geen verhouding tot haar misdrijf, en dat zulk een heldin, zij het ook door eigen hand, moet sterven, doet ons pijnlijk aan. Maar wie wordt ten slotte het strengst gestraft? Is het niet Kreon, die den raad der grijsaards van Thebe, de smeekgebeden van zijn zoon trotseerend, allen, die hem dierbaar zijn, om zich heen ziet sterven, en alleen achterblijft; „alleenheerscher, maar over een woestenij", zooals Haemon hem snijdend had toegevoegd.

Zuiver en edel van vorm zijn de beelden, die Sophocles voor ons schept, als waren zij uit marmer gehouwen; maar tegelijk zoo vol leven, zoo menschelijk, dat wij met hen lijden en strijden.

Vol vrouwelijke teederheid is het antwoord van Antigone, wanneer Kreon haar herinnert dat Polynices als vijand van den staat is gestorven en de haat, welken men hem moet toedragen, door den dood niet mag worden uitgewischt: „Ik ben niet geboren om haat voor haat, maar om liefde voor liefde te geven," of, zooals Opzoomer vertaalt:

Mij schiep natuur tot liefde, niet tot haat.

Wanneer de wachter verhaalt hoe hij tot de ontdekking van de schuldige kwam, dan teekent hij Antigone's jammerkreet, op het gezicht van het weder ontbloote lijk van Polynices, als de schrille wanhoopskreet van een vogel, die in zijn nest teruggekeerd er zijn jongen niet meer vindt. En hoe echt vrouwelijk is de trek aan het slot van het hartroerend afscheid der heldin, wanneer zij, hoewel stil berustend in haar lot, zich beklaagt dat zij sterven moet zonder den kus van een echtgenoot te hebben ontvangen of een kindje met haar melk te hebben gevoed! Treffend noem ik het dat zij, die sterven moet, omdat zij de familie heeft gesteld boven den staat,

in het aangezicht van den dood nog een weemoedigen blik werpt op dat hoogste familieleven, waarvan haar het genot voor eeuwig ontzegd is. Jammer dat deze regels in de voor deze voorstelling gekozen tekst werden weggelaten.

Zulke grepen uit de ziel, zulke fijne, humane trekken en beelden vindt men telkens. En de handeling, zoo eenvoudig, zoo natuurlijk, vormt een aangrijpend geheel, een kunstwerk van de volmaaktste afmetingen, harmonisch van bouw, even stout als bevallig van lijnen. Het edelst vrouwelijk gevoel heeft in de *Antigone* zijn volmaaktste uitdrukking gevonden.

Men heeft het een dwaasheid genoemd, dit stuk te vertoonen in de oorspronkelijke taal, die slechts door weinigen nog gelezen wordt, en door bijna niemand op het enkel hooren wordt begrepen. En was het niet haast heiligschennis, zulk een tragedie, zulke hoogste kunst te laten verknoeien door 16, 17jarige gymnasiasten, die in de voordracht van de Grieksche verzen, in standen en gebaren veel, misschien alles te kort zouden schieten? De uitkomst heeft die bezwaren schitterend gelogenstraft. „*Nil volentibus arduum*," zou het devies kunnen luiden van de vereeniging gymnasiasten en oud-gymnasiasten (jonge studenten die een vorig jaar het gymnasium verlieten), welke zich aan de vertooning van *Antigone* hebben gewaagd. Een ernstige, gewetensvolle arbeid, weken lang, bracht deze vertolking tot een hoogte, welke tooneelspelers van beroep dikwijls niet bereiken. De toeschouwers werden door deze tragedie, vertoond in een voor de overgroote meerderheid onverstaanbare taal, geboeid en getroffen tot het einde toe. En de voortreffelijke dictie van de hoofdpersonen, waardoor elk woord tot zijn recht kwam, de diepe tragische tonen, welke u vaak in het gemoed grepen, de smaakvolle standen en gebaren, hadden, op enkele uitzonderingen, niets aangeleerds, niets gedwongens, maar schenen op het oogenblik zelf, als bij ingeving, gekozen. De heer M. B. Mendes da Costa, die de oefeningen leidde, heeft alle eer van zijn werk. Er steekt in hem een regisseur en een „Vortragsmeister", wiens talent ons tooneel uitnemend te pas zou kunnen komen.

De koren, die, gelijk ook in Duitschland bij de opvoering van *Antigone*, naar de vertaling van Donner, pleegt te geschieden, hunne plaats behooren in te nemen tusschen de toeschouwersruimte en de spelers, op een gedeelte van het tooneel minder verheven

dan het overige, konden door hunne plaatsing achter de schermen den beoogden indruk slechts ten deele maken. Wat men ook tegen het gebruik van deze moderne muziek bij een antiek treurspel hebbe aan te voeren, ik ben overtuigd, dat bij verschillende aangrijpende momenten van de tragedie de Mendelssohnsche muziek, de stemming vertolkende, in welke de dramatische toestand de toeschouwers (hier de Thebaansche grijaards) brengt, tot verhooging van den indruk moet bijdragen. Dit is zeker het geval bij het koor dat Eros bezingt en het daaropvolgende afscheid van Antigone, waarbij de grijsaards hun ernstige stem doen hooren; in den dithyrambus aan Bacchus, den beschermer van Thebe, en op het oogenblik als Kreon nadert met het lijk van Haemon.

Toen Mendelssohn in het voorjaar van 1841 naar Berlijn was gekomen en van den kunstlievenden koning Friedrich Wilhelm IV de opdracht had ontvangen om voor de opvoering van *Antigone*, in de pas verschenen vertaling van Donner, de muziek te componeeren, ontveinsde hij zich het moeilijke van zijn taak niet. Al de bedenkingen en bezwaren, welke men tegen deze compositiën later heeft opgeworpen, werden vooruit door hem overwogen, — zoo verhaalt Eduard Devrient in zijne „Erinnerungen an Felix Mendelssohn Bartholdy." Het plan, dat het meest voor de hand lag, was de koren in recitatiefvorm unisono, afgewisseld met solo's, te laten zingen, enkel begeleid door zulke instrumenten als men aanneemt dat in Sophocles' tijd in gebruik waren: fluiten, tuba's en harpen, als vervangende de lier. Doch Devrient waarschuwde dat de zang ondraaglijk eentonig zou worden, en de woorden, zelfs in den recitatiefvorm, moeilijk verstaanbaar zouden zijn. Toch beproefde Mendelssohn het; maar hij gaf de proef weldra op. Niet alleen zag hij in dat de koorzang, bij een dergelijke bewerking, eentonig en onmuzikaal werd, maar de begeleiding met een zoo schrale instrumentatie scheen hem een kinderachtige nabootsing van de muziek der Ouden — een muziek van welke wij toch eigenlijk bitter weinig weten. Het archeologisch experiment werd dus niet voortgezet, maar Mendelssohn gaf zich, zonder naar „philologische muziek" te zoeken, met al den ernst, welke zijn kunstenaarsnatuur eigen was, aan de compositie van de koren over, naar de stemming, welke zij in hem verwekt hadden. Welk een indruk hij van de *Antigone* ontvangen had vernemen wij uit een brief van 21 October 1841 aan den Leipzigschen Concertmeester Ferdinand David gericht. „Die Aufgabe

an sich war herrlich" — schrijft Mendelssohn — „und ich habe mit herzlicher Freude gearbeitet. Mir war's merkwürdig, wie es so viel Unveränderliches in der Kunst giebt; die Stimmungen alle dieser Chöre sind noch heut so ächt musikalisch, und wieder so verschieden unter sich, das sich's kein Mensch schöner wünschen könnte zur Composition."

En nog ander dramatisch genot schonk ons de maand December. Na drie en een half jaar kwam de voortreffelijke Duitsche tooneelspeler Ernst Possart weder tot ons met onverzwakt talent. Aan de ons reeds van hem bekende groote rollen, als Nathan der Weise, Shylock, waarover ik in *de Gids* van Mei 1882 schreef, voegde hij thans *König Lear*. In dit aangrijpend drama, waarin Shakespeare het afgrijselijke tot het uiterste heeft gedreven, gaf de kunstenaar ons de volle kracht van zijn talent. In de ontzettendste uitbarstingen van woede, bij den bittersten weedom, zoowel als bij de innigste teederheid, in de schildering van den opkomenden waanzin, bij het herkennen van zijn Cordelia, — overal gaf hij ons de schoonste kunst te genieten, nergens stoorde hij door te schrille kleuren, of door jacht op effect. Voor den heer Bouwmeester, die deze rol, naar ik verneem, dezen winter zal spelen, een uitnemend voorbeeld.

J. N. van Hall.

POLITIEK OVERZICHT.

Amsterdam, 23 December.

Toen de heer Von Bismarck, meer dan dertig jaren geleden, nog gezant van Pruisen was bij den Duitschen Bond, liet hij zich over de parlementaire regeering in Engeland in een vertrouwelijk gesprek op weinig vleiende wijze uit. „Sedert de Reformbill van 1832," — zoo zeide hij — „sedert de oude, erfelijke wijsheid de ontketende partijhartstochten niet meer in toom vermocht te houden, is het mij onmogelijk, vertrouwen te stellen in een land, waar dagblad-artikelen meer invloed hebben dan politieke beginselen, — een land, dat door de wisselende openbare meening wordt geregeerd." En dertig jaren lang heeft de Duitsche staatsman, bij iedere voorkomende gelegenheid, dat onderscheid tusschen eene parlementaire en eene constitutioneele regeering scherper doen uitkomen. Het parlementair ministerie leidt de zaken met den steun en in den geest van de parlementaire meerderheid; het constitutioneel ministerie is met de leiding belast als het vertrouwde orgaan van de kroon; het is tevreden, wanneer wetsontwerpen worden aangenomen, maar het behoeft niet af te treden en is zelfs niet in zijne positie geschokt wanneer zijne voorstellen worden verworpen; het kan heden met de meerderheid, morgen met de minderheid samen gaan en overmorgen voorstellen doen, waarvoor in het parlement in 't geheel geen partij te winnen is. Het eenige richtsnoer en de eenige beperking voor de handelingen van zulk een kabinet zijn de feitelijke besluiten der vertegenwoordiging. Het kan een verworpen wetsontwerp niet toepassen, van geweigerde credieten geen gebruik maken. Maar het wordt evenmin door een votum van vertrouwen van het parlement versterkt, als het door een votum van wantrouwen verzwakt wordt.

Het constitutioneel ministerie, zoo als de heer Von Bismarck zich dit denkt, ontleent zijn recht van bestaan alleen aan de kroon. In de bekende koninklijke boodschap van 4 Januari 1882 heeft dit stelsel zijne officiëele sanctie ontvangen. „Het recht van den koning, om de regeering en de staatkunde van Pruisen naar eigen inzicht te leiden, is door de grondwet beperkt, maar niet opgeheven. De verantwoordelijkheid der ministers voor de regeeringsmaatregelen sluit niet uit, dat deze moeten beschouwd worden als van den koning zelven uitgaande, en als de uitdrukking van diens wil."

Men behoeft zich slechts den conflicttijd te herinneren, om in te zien, dat de heer Von Bismarck ook op deze constitutioneele theorie het „nood breekt wet" toepast. De geschiedenis van den Duitschen rijksdag levert overvloedige voorbeelden van den strijd tusschen de quasi-democratische beginselen, die op de samenstelling van dit lichaam zijn toegepast, en de dictatoriale opvattingen van den rijkskanselier. Dezelfde man, die verkondigt dat hij geen meerderheid noodig heeft, geeft zich de grootste moeite, om partijgroepeeringen tot stand te brengen, waardoor de oppositie in de minderheid wordt gebracht. Theorie en praktijk vormen hier eene scherpe tegenstelling. Maar ééne goede zijde kan men aan het Pruisische systeem niet ontzeggen: het verzekert aan de regeering eene mate van stabiliteit, die haar ongetwijfeld wordt benijd door de staatslieden van andere landen, waar het de vertegenwoordiging is, die de ministeriën maakt en omverwerpt.

„Geen meerderheid!" — Ziedaar het doodvonnis, dezer dagen door de Engelsche kiezers uitgesproken. Maar — over wien?

Treft het vonnis de regeering van Lord Salisbury? De conservatieven zullen u antwoorden, dat hun aantal in het nieuwe parlement grooter zal zijn dan in het vorige, en dat de Iersche Home-Rulers zich daarenboven openlijk aan hunne zijde hebben geschaard. Zij zullen er op wijzen, dat de buitenlandsche politiek van den tegenwoordigen premier zelfs door den heer Gladstone wordt goedgekeurd, en u vragen: hoe kunt gij uit dit alles afleiden, dat onze beginselen en onze regeeringspraktijk zijn gewogen en te licht bevonden?

Moeten de liberalen aannemen, dat de uitspraak der kiezers hen veroordeeld heeft? Maar zij zullen opmerken, dat hunne partij in het parlement verreweg het sterkst vertegenwoordigd is, en dat

deze bijna evenveel leden telt, als de beide anderen te zamen. Zij zullen er bij voegen, dat op den steun der Parnellisten voor geen enkele partij te rekenen valt, wanneer het niet de vorming van eene tijdelijke en toevallige meerderheid, maar die van eene *working majority* geldt.

Denken wij ons een oogenblik den heer Von Bismarck in de plaats van Lord Salisbury. De quaestie der parlementaire usantiën of traditiën zou hem zeker geen slapeloozen nacht bezorgen, zoolang hij „het vertrouwen van zijne koningin en meesteres" bleef bezitten. Natuurlijk zou hij over eene meerderheid wenschen te beschikken, en als men er hem geen kant en klaar aanbood, zou hij er eene trachten samen te stellen. Zeer zeker zou hij niet naar het Iersche Canossa gaan, zooals de heer Gladstone schijnt te willen doen, wanneer men hem nogmaals de vrije hand laat. Maar zouden de hier Parnell en zijne Home-Rulers zooveel verschrikkelijker zijn dan de heer Windthorst en zijne clericalen? En zou het niet voor de hand liggen, gebruik te maken van de diepe scheuring in de liberale partij, die zóóver is gegaan, dat een herstel van den samenhang, al ware het slechts voor het uiterlijk, eene taak was boven de krachten van den heer Gladstone?

Lord Salisbury schijnt inderdaad het voorbeeld van zijn beroemden Duitschen ambtgenoot te zullen volgen. Hij vindt in het votum der kiezers geen veroordeeling van zijne regeering. Hij is bereid om aan de seditieuse fractie der Ieren concessiën te doen, die, hoe gering ook in verhouding tot hetgeen geëischt wordt, ongetwijfeld zullen worden aangenomen, indien het blijkt, dat voorloopig niets meer te verkrijgen is. Hij zal, met opoffering van den rechtervleugel zijner partij, de Whigs voor zijne zaak trachten te winnen, en niet in gebreke blijven om eene tegen hem gerichte coalitie van ultra-conservatieven en ultra-radicalen op de gebruikelijke wijze als onzedelijk en beginselloos te brandmerken.

Doch in één opzicht zal de Engelsche premier het voorbeeld van den Duitschen rijkskanselier niet kunnen volgen. Ronduit heeft hij verklaard, dat hij de eerste gelegenheid, die zich na de opening van het parlement voordoet, zal te baat nemen om een votum van vertrouwen te vragen, en wordt hem dit onthouden, dan zal hij aftreden. Lord Salisbury beschouwt zich dus niet slechts als constitutioneel, maar wel degelijk ook als parlementair minister, — in Engeland trouwens is geen andere houding mogelijk. Zal echter

zijn ondernemen met goed gevolg worden bekroond, dan zal er, zij het dan ook slechts tijdelijk, eene ingrijpende wijziging moeten ontstaan in de historisch geworden samenstelling der Engelsche partijen. Wij zien niet in, dat hieraan eenig nadeel zou verbonden zijn.

De verdeeling der Engelsche volksvertegenwoordigers in conservatieven en liberalen heeft tot haar aanbeveling niets dan hare eenvoudigheid. Juist is zij zeer zeker sedert lang niet meer. De vorming der Iersche partij, die nu reeds 86 leden telt, is de eerste stoot geweest, aan het oude stelsel toegebracht, en de verwijdering tusschen de Whigs en de eenigszins socialistisch en republikeinsch gekleurde partij der radicalen onder Chamberlain en Dilke heeft er den nekslag aan gegeven. Dergelijke verschijnselen doen zich trouwens in alle landen met parlementairen regeeringsvorm voor, en het jammeren over de verloren eenheid onder de liberalen maakt het feit niet ongedaan. Wie vooruitstreeft, moet zich noch ergeren, noch verbazen, als hij door de groote massa niet op den voet wordt gevolgd en als, in strijd met zijne bedoeling, oude vriendschapsbanden worden verbroken. Dit ondervinden niet slechts de Engelsche radicalen, maar ook den heer Gladstone blijft deze droevige ervaring niet gespaard. De grijze staatsman, teleurgesteld in zijne pogingen om een programma samen te stellen, dat voor allen, die zich tot nu toe liberaal noemden, een formulier van eenigheid kon worden, wil het politieke strijdperk niet verlaten, voordat hij getracht heeft het grootste struikelblok voor alle toekomstige Engelsche ministeriën, de Iersche quaestie, uit den weg te ruimen. Wij wenschen hier niet te denken aan eene gevaarlijke eerzucht of aan een overdreven besef van eigen onmisbaarheid, en nemen gaarne aan, dat de heer Gladstone zijne voorgenomen maatregelen, om aan Ierland *Home-rule* te schenken, met de beste en onbaatzuchtigste bedoelingen heeft ontworpen. Maar men zal ons een zekeren twijfel veroorloven aan de verstandigheid en de opportuniteit van deze vèrstrekkende voorstellen. Een eigen parlement, volledige contrôle over alle Iersche zaken, óók over de politie, vrijheid in de regeling van een speciaal Iersch belastingstelsel — ziedaar wat de heer Gladstone den Ieren wil toestaan. Als tegenwicht vinden wij het *veto* der kroon, op advies van het rijksministerie, toepasselijk op besluiten van het Iersche parlement, die strijdig met de belangen van het rijk worden geacht — dus eigenlijk niets meer dan de in elke constitutioneele

monarchie geldige bepaling, dat de door de vertegenwoordiging aangenomen ontwerpen de goedkeuring der kroon behoeven, om kracht van wet te verkrijgen. Ten slotte wordt nog de eisch gesteld, dat de heer Parnell waarborgen zal geven voor de veiligheid der loyale minderheid en voor de bescherming der wettige belangen van de grondeigenaars. Van welken aard die waarborgen zullen zijn, wordt voorloopig niet nader vermeld.

Nauwelijks was dit Iersche programma van den heer Gladstone bekend geworden, of Lord Hartington, de erkende leider van den rechtervleugel der liberalen, verklaarde zich op de meest pertinente wijze daartegen. En geen wonder. Voor ons, die buiten de quaestie staan, is het zeer gemakkelijk met de Ieren te sympathiseeren en den heer Gladstone toe te juichen, als hij, door hetgeen men in Engeland *a sweeping measure* noemt, eeuwenheugende grieven tracht weg te nemen. Ons kan het onverschillig zijn, of de eenheid en ondeelbaarheid van het Vereenigd Koninkrijk wordt bedreigd; of de federatie, in plaats van met de Australische koloniën te beginnen, het eerst aan gene zijde van het kanaal van St. George zal worden toegepast. Maar het laat zich hooren, dat *the average Englishman* er anders over denkt; dat hij van een Iersch parlement onder eene niet veel meer dan nominale contrôle der rijksregeering voor zijn handel en zijne nijverheid ernstige gevaren ducht; dat hij eene onteigening zonder noemenswaardige schadevergoeding, op de Engelsche grondbezitters in Ierland toegepast, hoogst onbillijk vindt.

En dit zijn niet de eenige redenen, die het Engelsche publiek ten opzichte van de door den heer Gladstone gewenschte hervormingen wantrouwend maken. Waarom komt de ex-premier juist nu met dit voorstel voor den dag? Waarom heeft hij, toen hij als hoofd der regeering over eene aanzienlijke meerderheid kon beschikken, slechts palliatieven gebruikt? De antwoorden op deze vragen zijn niet zeer geruststellend, en wettigen het vermoeden, dat het gansche Iersche programma van den heer Gladstone als het noodschot eener aan eigen kracht wanhopende politiek moet worden beschouwd. Het streven naar eene meerderheid, die slechts door den steun der Parnellisten kan tot stand komen, zou in dit geval licht kunnen leiden tot een afval in de gelederen der liberalen, waardoor de kleine aanwinst in een groot verlies zou verkeeren.

Lord Salisbury heeft zich niet laten verleiden om, bij het dingen naar de gunst van den heer Parnell, tegen den heer Gladstone

op te bieden. Wanneer het parlement op 12 Januari bij elkander komt, zullen in de troonrede de maatregelen worden opgesomd, voor welke de regeering de medewerking der vertegenwoordiging inroept. Onmiddellijk daarna, en dus nog voordat de discussie over het adres van antwoord een aanvang neemt, zal door een der leden van de Tory-partij de quaestie van vertrouwen worden gesteld. Binnen weinige dagen zal dus het lot van het ministerie beslist zijn, en zal het blijken, of de Whigs en de radicalen nog eens tot samenwerking kunnen worden bewogen, of dat men, brekende met de traditie, Lord Salisbury eene proef wil laten nemen met de vorming eener conservatief-liberale middelpartij.

Hoe moeielijk echter het tot stand brengen van zulk eene regeeringspartij is, blijkt dezer dagen op duidelijke wijze in Duitschland en in Frankrijk. Sedert de opening van den Duitschen rijksdag heeft de heer Von Bismarck door zijne houding tegenover de vrijzinnigen en het centrum alle kans op het verkrijgen eener meerderheid verspeeld, zoodat de geruchten over eene aanstaande ontbinding van den rijksdag meer en meer veldwinnen.

Het centrum heeft van den rijkskanselier weder eene oorlogsverklaring *in optima forma* ontvangen, en die niet onbeantwoord gelaten. De heer Windhorst vond voor zijn aanvallen op de regeering aanleiding in de uitzetting van een aantal Katholieke Polen uit de oostelijke provinciën van Pruisen, in de weigering der regeering om Jezuïeten-zendelingen in de kolonie Kameroen toe te laten, en eindelijk in het voorstel van den conservatief Von Helldorf om den duur der legislatuurperiode van drie tot vijf jaren te verlengen.

De interpellatie over de uitzetting der Polen kwam den rijkskanselier zeer ongelegen. Immers door dezen maatregel waren Russische en Oostenrijksche onderdanen getroffen; bij eene discussie over dit onderwerp zou onvermijdelijk de verhouding van Duitschland tot Rusland en Oostenrijk ter sprake worden gebracht, en zoolang de Balkan-quaestie nog hangende was, moest eene dergelijke uiteenzetting zorgvuldig worden vermeden. De heer Von Bismarck redde zich uit deze moeielijkheid met behulp van eene keizerlijke boodschap, waarin den rijksdag verkondigd werd, dat de ter sprake gebrachte quaestie buiten de grenzen zijner bevoegdheid lag, en dat de bondsstaten, uit welke het rijk bestaat, hunne souvereine rechten ten opzichte van de vreemdelingen-politie onverkort hadden

behouden. Er is ongetwijfeld uit een staatsrechtelijk oogpunt veel tegen deze opvatting in te brengen; hare meerdere of mindere juistheid doet intusschen niet veel ter zake. De beteekenis van de boodschap ligt hierin, dat zij een nieuwe schakel is in de lange keten der aanvallen van den rijkskanselier op de rechten en bevoegdheden van het rijksparlement. Terwijl de heer Von Bismarck vijftien jaren geleden den rijksdag gebruikte, om den bondsraad te dwingen, zich naar zijn wil te schikken, zoo wordt thans omgekeerd bij iedere voorkomende gelegenheid het door het volk gekozen lichaam met den bondsraad bedreigd. Zelfs ontziet zich de rijkskanselier niet, om ter bestrijding van de vertegenwoordiging den band, die de staten van het Duitsche rijk bijeenhoudt, losser te maken, en daardoor den separatisten en particularisten in de hand te werken. Hoofddoel is, dat de rijksdag onder den duim moet worden gehouden.

Een tweede poging in dezelfde richting was het bovengenoemde voorstel Von Helldorf, om den duur van het mandaat der afgevaardigden van drie tot vijf jaren te verlengen. De heer Von Helldorf schijnt de man te zijn, dien de regeering aan het hoofd eener haar getrouwe en gehoorzame middelpartij wenscht geplaatst te zien; de conservatieve „Landrath" tracht zich deze onderscheiding waardig te maken, door thans reeds, op gedienstige wijze, voor den heer Von Bismarck de kastanjes uit het vuur te halen. In landen, waar parlementaire ministeriën regeeren, is de duur van het mandaat der vertegenwoordiging eene zaak van ondergeschikt belang: tegenover het recht van de regeering, om de kamer te ontbinden, staat de macht van deze laatste, om een kabinet, waaraan zij haar vertrouwen ontzegt, tot aftreden te dwingen. Geheel anders is het in Duitschland, waar geen verantwoordelijk rijksministerie bestaat, en waar de heer Von Bismarck zijne ambtgenooten kiest zonder zich in het minst om de partijverhouding in het parlement te bekommeren; waar de regeering eene haar onwelkome vertegenwoordiging ten allen tijde naar huis kan zenden, maar zich zelve door geen enkel votum getroffen behoeft te rekenen. „De rijkskanselier verwijt ons, dat wij naar eene conventie streven" — zeide de heer Windthorst — „maar naar mijne meening bestaat veeleer de absolute dictatuur van een man, die het gevaar voor eene conventie reeds meent voor oogen te hebben, omdat er nog lieden zijn, die moed en vastberadenheid genoeg bezitten, om althans hier tegen hem op te treden. Gelijk de

Titanen aan de aanraking met de moederaarde steeds nieuwe kracht ontleenden, zoo moeten ook wij, door ter bepaalder tijd naar het volk terug te keeren, krachten opdoen, om op nieuw den strijd tegen den rijkskanselier te aanvaarden." Inderdaad is, in de omstandigheden, waaronder de Duitsche rijksdag verkeert, elke verlenging van den duur van het mandaat eene verkorting van de rechten des volks, ten gunste van die der regeering, eene bevoordeeling van de uitvoerende boven de wetgevende macht.

Brengt men deze pogingen in verband met de herhaalde zinspelingen der officieuse organen op de voortreffelijkheid van eene standen-vertegenwoordiging; herinnert men zich, hoe de rijkskanselier zich bereid verklaarde om aan de afgevaardigden bezoldigingingen te verzekeren, mits het geheime, algemeene stemrecht werd beperkt — eene transactie, die van vrijzinnige zijde terecht is vergeleken met den koop, dien Esau sloot, toen hij zijn eerstgeboorterecht voor een schotel linzenmoes verkocht — dan blijkt het, dat de regeering eene reactie tracht te verkrijgen, lijnrecht in strijd met de eischen eener parlementaire democratie. Geen wonder, dat de oppositie, nu zij op onwederlegbare feiten kan wijzen, het oogenblik voor eene ontbinding gunstig acht. Zij heeft reeds het voornemen te kennen gegeven, om na het kerstreces een principieelen strijd uit te lokken tegen het brandewijnmonopolie, dat de heer Von Bismarck wil invoeren, waardoor de regeering zal optreden als de eenige tusschenpersoon tusschen voortbrengers en verbruikers van dit artikel, en waardoor aan de groote grondeigenaars, die bijna zonder uitzondering tevens branders zijn, een aanzienlijk voordeel wordt verzekerd. Het zou voor de regeering zeer gevaarlijk zijn, op dit gebied een strijd te aanvaarden, die tot ontbinding leiden moet; zij kan echter zelve het terrein der discussie bepalen, door bijvoorbeeld de quaestie van het militair septennaat aan de orde te stellen. In dit geval zijn de kansen voor de oppositie alles behalve gunstig.

Terwijl wij dit overzicht schrijven, wordt in de Fransche Kamer de slag geleverd, die over het lot van het ministerie Brisson zal beslissen. De commissie van rapporteurs over de door de regeering aangevraagde Tonkin-credieten is grootendeels samengesteld uit vijanden der tegenwoordige regeering, radicale republikeinen of leden der zoogenaamd conservatieve partij. Doch deze vijandschap is meer nog gericht tegen het vroegere kabinet-Ferry, dan tegen den

heer Brisson en diens ambtgenooten. De leidende gedachte is klaarblijkelijk deze geweest, dat men, door weigering der aangevraagde credieten, ook zonder het woord rechtstreeks uit te spreken, de regeering zou noodzaken tot onmiddellijke of geleidelijke ontruiming van Tonkin; dat men daardoor de kostbare expeditie als volkomen nutteloos zou brandmerken, en het kabinet-Ferry de blaam zou aanwrijven, dat het het geld en bloed van Frankrijk op onverantwoordelijke wijze had verspild. Deze toeleg nu is mislukt, welke overigens de uitkomst der debatten moge wezen. Het is gebleken, dat de paniek, welke zich voor weinige maanden van de Fransche kamer meester maakte, geheel ongemotiveerd was, en dat den heer Ferry noch vervalsching van dépêches, noch bevoordeeling van persoonlijke belangen kan te laste worden gelegd. En terwijl het koloniaal beleid der beide laatste kabinetten op heftige wijze wordt aangevallen, komt uit Madagaskar de verrassende tijding, dat de vrede met de Hovas gesloten is op voor Frankrijk even voordeelige als eervolle voorwaarden.

Mag men dus hopen, dat de meerderheid der Fransche kamer aan de regeering niet de middelen zal onthouden, om den in het Oosten begonnnen arbeid ten einde te brengen, men mag tevens den wensch uitspreken, dat de koloniale politiek, zelfs nog voordat zij het militaire stadium geheel achter zich heeft, in meerdere mate dan tot nu toe rekening houde met de praktische belangen. Op dit oogenblik is men, naar het schijnt, nog niet tot het inzicht gekomen, dat het leger geen onwaardige of vernederende taak vervult, wanneer het den weg bereidt voor handel en nijverheid en voor den ondernemingsgeest een nieuw veld opent. Generaal Courcy, die thans in Tonkin bevel voert, heeft, zooals bij de enquête gebleken is, over de mijnenondernemingen in Tonkin gezegd: „Met die oplichterij heb ik mij nooit bemoeid.” Onder oplichterij verstaat de generaal klaarblijkelijk allerlei industrieele en handelsondernemingen, die eene praktische koloniale politiek dienen voor te bereiden of er althans het gevolg van moeten zijn. In gelijken geest liet zich admiraal Duperré uit, toen hij door de Tonkin-commissie werd gehoord. De voorzitter dier commissie deed hem opmerken, dat de openbare meening in Cochin-China zich eenstemmig voor de annexatie van Tonkin heeft verklaard, en de admiraal antwoordde minachtend: „Dat is de meening van geïnteresseerde personen, van kooplieden en speculanten.” Terecht schreef de *Temps*, naar

aanleiding van deze uitingen: „Zulke woorden geven ons stof tot nadenken. Waarom denken onze brave matrozen en onze dappere officieren wel, dat een Franschman, die noch soldaat, noch ambtenaar is, zijn vaderland verlaat en naar de koloniën trekt? Een „geïnteresseerd" koopman wekt hun achterdocht op, maar waarom drijft de koopman handel, als het niet is om geld te verdienen? Zij zijn geërgerd door de gedachte, dat zij ten strijde trekken en in verre landen hun bloed vergieten, om den weg te banen voor „geïnteresseerde" personen en „speculanten". Zij hebben den ridderlijken ascetischen geest der middeleeuwen geërfd; zij gevoelen voor het moderne handelsstelsel slechts verachting. Somtijds spreken zij wel is waar over het openen van nieuwe débouchés voor onze nijverheid, maar dit doen zij slechts in het afgetrokkene; zoodra een industrieel hen volgt, ontsteken zij in heilige verontwaardiging, alsof hij hunne verovering met zijne ellendige belangen bevlekte. En toch is niets zóó waar als dit: in de meeste van onze koloniën kunnen wij ons alleen toeleggen op het doen van zaken; als die zaken verwerpelijk zijn, omdat zij niet zoo belangeloos zijn als de militaire deugd, dan is het, in verreweg de meeste gevallen, onnoodig, nieuwe koloniën te veroveren of de oude te behouden." Inderdaad, wanneer de Tonkin-expeditie niets anders zal zijn, dan eene improductieve, zuiver militaire onderneming, dan moet men gelijk geven aan de critiek, die beweert, dat het bloedig en kostbaar wapenspel tot niets dient, dan om de zucht der Fransche natie naar militairen roem te bevredigen en de aandacht af te leiden van lastige binnenlandsche vraagstukken. Wij zullen niet beweren, dat dergelijke overwegingen in het geheel geen gewicht in de schaal hebben gelegd, maar wij mogen toch onderstellen, dat de Fransche regeering te verstandig zal zijn, om zich op den duur in hare koloniale staatkunde alleen door de eischen van het militarisme te laten leiden. Het tegenwoordige debat kan zijn nut hebben, wanneer het de eischen eener praktische, op „zaken" gerichte staatkunde wat meer op den voorgrond laat treden."

In de Oostersche quaestie is weder een nieuw hoofdstuk begonnen, nu de wapenstilstand tusschen Servië en Bulgarije is gesloten. De zending van graaf Khevenhueller naar het hoofdkwartier van den Bulgaarschen vorst heeft wel is waar een einde gemaakt aan den oorlog en Servië voor verdere vernederingen bewaard, maar zij dreigde tevens gevaarlijk te worden voor de goede verstandhouding

tusschen Rusland en Oostenrijk. De rechtstreeksche inmenging van de Oostenrijksche regeering zou ongetwijfeld Rusland eveneens tot handelend optreden aanleiding hebben gegeven, indien de czar zich niet de gelegenheid daartoe had afgesneden door in eene opwelling van toorn den vorst van Bulgarije eene persoonlijke krenking te doen ondergaan, die voorloopig iedere toenadering onmogelijk maakte, en indien het niet even onmogelijk ware geweest, den overwinnenden vorst van zijn volk te scheiden. Daarenboven heeft Oostenrijk moeten berusten in het voldongen feit der Oost-Roemelische omwenteling, zonder voor zijn Servische beschermelingen op eenige vergoeding aanspraak te kunnen maken, en het zal zich gelukkig rekenen, wanneer de noodlottige oorlog niet aan koning Milan zijn troon kost. Rusland stelt zich thans tot taak, de overwinningen van het Bulgaarsche leger aan zijn eigen prestige dienstbaar te maken. Aan het op zoo fieren toon geëischte herstel van den *status quo ante* valt niet meer te denken; ook te Moskou en te St. Petersburg erkent men dit, en op dit punt is de regeering het met de Panslavistische heethoofden volkomen eens. Rusland — zoo wordt ons thans uit officieuse bron verzekerd — heeft het, als mede-onderteekenaar van het traktaat van Berlijn, tot zijn plicht gerekend, de bepalingen daarvan te handhaven. Indien echter andere groote mogendheden zich aan die verplichting onttrekken, zou het van Rusland eene dwaasheid zijn te volharden, te meer, omdat het bedoelde traktaat met zijne wenschen in strijd was. Maar dan is het alternatief aangewezen: wil men het traktaat van Berlijn afschaffen, dan moet men tot dat van San-Stefano terugkeeren, dan mogen de gevolgen der revolutionaire beweging in Oost-Roemelië niet aan één enkelen Balkan-staat ten goede komen.

Indien de bepalingen van het traktaat van San-Stefano werkelijk uitgevoerd werden, zouden niet slechts de wenschen der Bulgaarsche stammen vervuld worden in meerdere mate, dan thans nog is geschied, maar ook Servië en Montenegro zouden belangrijke gebiedsuitbreidingen verkrijgen, alles natuurlijk ten koste van de Porte, en uit de hand van den Russischen weldoener. Aan Oostenrijk zou de loef zijn afgestoken, en het gezag van den sultan in Europa zou niet meer dan eene schaduw zijn van hetgeen het nu nog is.

Dat zulk eene oplossing op den ernstigsten tegenstand bij de overige groote mogendheden van Europa zal stuiten, behoeft geen

betoog. Wellicht is de voorstelling van Rusland's plannen, die wij aan een officieus schrijven in de Weener *Politische Correspondenz* ontleenen, slechts een *ballon d'essai* geweest. Zoo niet, dan is de geheele Oostersche quaestie op nieuw, en thans in haren ganschen omvang, aan de orde gesteld. Doch in elk geval kan men verzekerd zijn, dat de Russische diplomatie zich nog zal doen hooren, eer de wapenstilstand in een vrede is veranderd, en dat zij zich niet gewillig zal neerleggen bij eene regeling, die een zelfstandig Groot-Bulgarije tot een bolwerk maakt tegen Russischen invloed, zonder althans te trachten, dien invloed op andere wijze te herwinnen.

E. D. PIJZEL.

LETTERKUNDIGE KRONIEK.

Waarheid en Droomen door JONATHAN. Zesde druk. Met tien etsen door Wilm. Steelink. Leiden, E. J. Brill, 1885.

„Ik zie nog eens voor het laatst het tijdvak over, dat deze zesde uitgave van de eerste scheidt. Waar zijn nu velen van de lezers, die mij het eerst door hun goedkeuring en toejuiching verblijdden en bemoedigden? Ze zijn niet meer. Ze zijn uit het land van Droomen in het vaderland der eeuwige Waarheid overgegaan..... Daarentegen is een ander geslacht opgestaan, en omringt in zijn jeugdige gestalte den steeds ouder en ouder wordenden vader van dit papieren-kind. Zal ik bij de kinderen iets terugvinden van de welwillendheid, die ik van hunne ouders, en misschien grootouders, genoot? Ik mag er althans niet te vast op rekenen,"— zegt Jonathan.

De firma Brill te Leiden schijnt er wèl op te rekenen. Zij geeft ons de welbekende *Waarheid en Droomen* in prachtgewaad met etsen van Wilm. Steelink. Steelink heeft Jonathan verstaan, en een tiental teekeningen geleverd, welke, op een enkele uitzondering na, — de wat banale en al te zwarte St. Nicolaas-avond —, door opvatting en uitvoering den smaakvollen, fijngevoelenden kunstenaar verraden.

Die fraaie etsen hebben nog een ander voordeel. Zij kunnen dienen om Jonathan bij de lezers van 1886 in te leiden, om de jongeren in de stemming te brengen, waarin deze *Waarheid en Droomen* gelezen willen zijn.

Vijf en veertig jaren verliepen sedert de eerste uitgaaf. Zal het niet blijken dan Jonathan uit de mode en buiten model is? „Maak het niet te lang: maak het niet te zoet! maak het niet te treurig!" hoort hij zich toevoegen. En als nu de oud vrijer van 1840 eens

wat lang van stof, wat zoetsappig, wat somber gestemd bleek te zijn voor het geslacht van 1886?

Reeds in zijn „Afscheidsbezoek in 1871", in de vijfde uitgaaf verschenen, gaf Jonathan zelf het antwoord. „Wij hebben ook in 1871 lente gehad, al kwam ze wat laat en was ze wat koud. Wij hebben lente gehad; een heusche lente, zoo goed als 1840 maar durfde denken. De seringen geurden, de tulpen bloeiden; de hyacinthen zonden uit haar blauwe en roosverwige wierookvazen haar geuren omhoog, de nachtegalen zongen, de leeuwerikken kwinkeleerden, en onder den bloeienden Meiboom en tusschen het slaan van de nachtegalen zaten Romeo en Julia in het prieel en spraken samen teederen liefdekout — precies zooals in 1840. Zulke dingen veranderen, zulke dingen verouderen niet.... Spreek (den mensch) van poëzie en kunst, van vriendschap en liefde, van geloof en hoop, en hij zal weerklank geven, in 1840, in 2871 en al de jaarhonderden die volgen."

Zoo is het. Nu wij, door de aandachtige beschouwing van Steelinks etsen in de stemming gebracht, nog eens met Jonathan rondwandelen in zijn vrijgezelswoning, met hem de „Haarlemsche Courant" openvouwen, bladeren in zijn album, turen op zijn huisklok, stil blijven staan voor het kinderportret aan den wand, den ouden huisbijbel met zijn stamboom openslaan, dien armen Rob, dien ook wij hebben liefgekregen, herdenken, treden ons telkens zooveel goede, warm gevoelde en edel gedachte opmerkingen, zooveel smaakvol gepenseelde tafereeltjes tegemoet, dat het oude huis, waaraan wij nogmaals een bezoek brachten — geen afscheidsbezoek echter! — ons op nieuw dierbaar is geworden. En dat het velen gaan zal als ons, hopen en verwachten wij.

Fladderende Vlinders. Gedichten van POL DE MONT. Rotterdam, Uitgevers-Maatschappij „Elsevier". 1885.

MR. JOAN BOHL. *Canzonen.* Amsterdam, Brinkman en van der Meulen.

Pol de Mont's Muze, die tot de beweegelijkste van haar geslacht behoort, die nu eens luchtig daarheen trippelt, babbelend en koketteerend, dan in opgewonden vaart, jubelend en juichend, bosch en beemd van haar zangen doet weergalmen, om straks, met statigen

stap voortschrijdend, kloek en krachtig, den breeden, vollen toon aan te stemmen in treffende epische tafereelen, komt ons in dezen nieuwen bundel tegemoet zweven op vlinderwieken. Velen hadden na de verschijning van de Mont's *Idyllen* gedacht, en wellicht gehoopt, dat voor zijn Muzede tijd van fladderen en dartelen gedaan zou zijn; dat de rijkbegaafde jonge man, wiens scheppingskracht onder onze hedendaagsche letterkundigen haar wedergade niet heeft, voortaan bij voorkeur in het epos uiting zou zoeken voor zijn levendige phantasie, voor zijn gave van aanschouwelijk voorstellen en zijn macht over den vorm. Doch des dichters Muze is onrustiger en vatbaarder voor indrukken dan eenige andere, en aan den invloed der wisselende jaargetijden ontsnapt zij minder dan eene harer zusters. Des winters, ja dan moge het de tijd zijn voor ernstige of vroolijke verhalen, voor de schildering van breede, kleurrijke tafereelen uit de geschiedenis der menschheid, waarnaar wij met ingehouden adem luisteren; maar

Nauw'liks waait weer 't lenteluwtjen uit het Zuid, op vlinderwieken,
Of mijn' Muze ontwaakt, en fladdert vroolik uit, op vlinderwieken.
Licht en lucht als goudkapellen zweeft zij, vóór het morgenkrieken,
Dauwsmaragden samenlezend, langs het kruid, op vlinderwieken.

Zoo luidt, in ghazelenvorm: *op Vlinderwieken*, in den aanhef van den nieuwen bundel. Licht en lucht zweeft de Muze voort; en keert zij, moê van het dartelen, bij den dichter terug, dan sluit zij de wieken niet,

Neen! Zij rept zich tot mijn sponde... Waak ik, dan vertelt zij zachtjes;
Slaap ik al — dan dicht en rijmt zij nòg zoo luid, op vlinderwieken.

Dàn, dàn is 't een tjilpen, kweelen, en — niet eerder luikt zij de oogen,
Dan ik zelf, met nieuw gerijmel, 't lied besluit: „Op Vlinderwieken".

En zoo ontstonden de Rondeelkens en Villanelles, de Ritornellen en Terzinen, de Pantoens en Ghazelen, de Sonetten en gedichten in antieke vormen, welke den bundel *Fladderende Vlinders* vormen. Men ziet, het zijn voor het meerendeel ongewone dichtvormen, waarin de Mont ons zijn poëzie voorzet: het *Rondel* dat in drie versregelige coupletten, slechts twee rijmen heeft; de *Villanelle*, het kleine herdersdicht van italiaanschen oorsprong; de *Ghazele*, die in

Noord-Nederland het eerst bij Honigh in zijn eersten bundel voorkomt; de *Pantoen* (in het Fransch *Pantoum*) van Oostersche afkomst, met zijn eigenaardig mecanisme waarin de tweede versregel van ieder couplet de eerste van het volgende, en de vierde regel van elk couplet de derde van het volgende wordt, een vorm door de Banville terecht onder de dichterlijke curiositeiten gerangschikt.

Rijk, weelderig is de phantasie, welke zich in deze gedichten uitspreekt; de dichter beweegt zich in de verschillende dichtvormen met een gemak, alsof zij de eenvoudigste zaak ter wereld waren, en — wat hem, in onze dagen, waarin onverstaanbaarheid voor het kenmerk der ware poëzie schijnt gehouden te worden, hoog mag aangerekend worden — hij is steeds verstaanbaar.

Vaak al te verstaanbaar. Men herinnert zich de voor drie jaren verschenen bundel van Pol de Mont, getiteld *Loreley*. Wat werd er in die verzen, in allerlei vormen en onder allerlei omstandigheden, gekust en gekoosd! In onze Kroniek van Februari 1883 schreven wij: „Het is mogelijk dat Pol de Mont dit *door* moest, om te komen daar waar al wie zijn groote gaven, zijn waarachtige dichtersnatuur bewondert, hem verwacht. Als „Intermezzo" laten wij dan ook dezen bundel gaarne gelden. Maar nu de dichter zijn hart voor de Dalila's, Ainghka's, Beatrixen heeft uitgestort, nu

Eros, le dieu léger des amours vagabondes,

aan het woord is geweest — moge het genoeg zijn."

Welnu, het blijkt dat de dichter het nog niet genoeg vond.

„'t Seizoen der kussen" is voor hem nog niet voorbij. Voor den dichter van *Fladderende Vlinders* schijnt Pegasus te zijn wat Victor Hugo hem in een gedicht uit de *Contemplations* noemde:

L'immense papillon du baiser infini.

Onstuimig gaat het er weer toe. Hier heet het in *Wijnbessen*:

Ik zag u bes bij bes ten monde dragen
Het bloedrood sap bemaalde uw fijne lippen,
Ik dacht aan kussen; dorst geen woordje wagen.

Doch toen gij straks mij door den tuin verzelde,
O 't zoet der muskadel! Ik wilde 't smaken!
Mijn lippen voelde ik van begeerte blaken.

Nu kwam geen eind aan 't vurig kussenuippen:
Al 't nectarzoet, in 't bessensap verborgen,
Dat smaakte ik, honderdvoudig, op uw lippen!

elders lezen wij van

'T Klankrijk lied van ons nooit verzadigd kussen;

en zoo verder. En bleef het nog maar bij kussen! In andere gedichten — wij noemen o. a. *Leda*, *Van het krekelken*, *Het Bad* en *Nagalm* — komen, te midden van schoonheden van den eersten rang, stuitende uitweidingen, zinnelijke schilderingen voor, welke inderdaad de perken te buiten gaan. Hier is niet „Love" maar „Lust" aan het woord. Is het noodig den dichter de Mont te herinneren aan de onderscheiding welke Shakespeare in zijn *Venus and Adonis* tusschen „Love" en „Lust" gemaakt heeft?

Call it not love, for Love to heaven is fled;
Since sweating Lust on earth usurp'd his name.

Love comforteth like sunshine after rain,
But Lust's effect is tempest after sun;
Love's gentle spring doth always fresh remain,
Lust's winter comes ere summer half be done:
Love surfeits not, Lust like a glutton dies;
Love is all truth, Lust full of forged lies.

Pol de Mont zou de zanger niet moeten zijn, dien wij in hem vereeren, wanneer niet in den bundel tal van strophen voorkwamen, fraai van toon en schitterend van koloriet. Doch het zijn vaak *bibelots*, welke hij ons hier schenkt, ongewoon en grillig van vorm, met smaakvol en fijn penseel beschilderd; letterkundige oefeningen en knutselarijen, kunstige nietigheden, waarop het oog een wijle met genoegen, vaak met bewondering rust, maar die niet in staat zijn langer dan een oogenblik te boeien.

Onder de grootere gedichten trokken onze aandacht *Dante* en de *Sonnetten aan Mary*. Het eerste een beeld van den Zwerver, die op een zwoelen zomeravond de dwalende, mijmerende, koozende wandelaars komt storen.

De scharen
Zijn plotseling stom; naar hunne moeders komen
De kleinen, hijgend toe; verliefde paren
Verzaken 't kusje, dat zij wiss'lend waren.

Doch hij, de zwerver:

Hij ziet hen niet, hij hoort geen knaapje vragen:
„Is dat de Stoute die de Hel bewoonde,
En de arme zieltjes hoorde jammerklagen?"
Wat scheelt hem, of men toejuichte of hem hoonde?
Hij ziet Florence slechts....

De vier sonnetten bevatten een bekoorlijk, dichterlijk tafereel van huiselijk geluk, van „Love's gentle spring", die eeuwig frisch blijft.

Als gij mij somtijds, lang na 't avondgloren.
  In 't smalle pad, te midden ruischend graan,
  Of diep in donk're lanen noopt tot staan,
't Wegstervend lied der klokken aan te hooren.

Waarom toch zwijgt gij dan? Dacht gij te storen
  Die wond're stilt, die met het licht der maan
  Hoog uit het renzelend geboomt, van blaân
Tot lager bladen zijpelt tot de voren?

En in diezelfde stemming schetst hij een huiselijk tooneeltje in het laatste sonnet: „De stille kamer baadt in 't morgenlicht."

Hebben wij in het bovenstaande de *Fladderende Vlinders* wellicht met te ruwe hand aangeraakt? Kan men ze wel aanraken, die vluchtige gestalten, zonder haar wieken van het stofgoud te berooven, en te vernietigen wat haar bekoorlijkheid uitmaakt?

Wij behooren tot hen, die Pol de Mont's Muze, liever dan op vlinderwieken fladderend, op adelaarsvleugelen omhoog zien stijgen. Wij vragen van hem, den zanger met de stoute phantasie, met de door weinigen geëvenaarde macht over den vorm, „zangen uit de volle borst en uit het volle leven," gelijk Rooses zeide, of een breed episch tafereel, zooals hij ons in *De kinderen der menschen* schonk.

De typografische uitvoering, die in dezen schier op iedere bladzijde smaakvol versierden bundel, inderdaad eenig is, moge dan wat minder weelderig zijn; wij zullen ons tevreden stellen met een eenvoudige uitgaaf als waarin dezelfde uitgeversmaatschappij onlangs de volledige gedichten van Jan van Beers deed verschijnen — een uitgaaf waarop wij, ter loops, de bijzondere aandacht vestigen —;. zoo wij slechts den dichter der *Idyllen* terugvinden in zijn volle kracht

Ernstiger, dieper is de toon door Joan Bohl in zijne *Canzonen*

aangeslagen. Geen andere toon was te verwachten van den man, wiens vertaling van de *Goddelijke komedie* in terzinen — wie geeft ons daarover een degelijke studie? — met de Shakespeare-vertaling van Dr. Burgersdijk, tot het voortreffelijkste behoort wat onze poëtische literatuur der laatste jaren heeft aan te wijzen.

Na den zoo gelukkig volbrachten reuzenarbeid is het niet te verwonderen, dat elke oorspronkelijke dichterlijke gedachte bij den heer Bohl als van zelf den terzine-vorm aanneemt. De proef om de terzine in Nederland te naturaliseeren, om ook in dezen vorm een oorspronkelijk werk te ontwerpen, en er Nederlandsche gedachten in te gieten, kon dan ook door niemand beter genomen worden dan door hem.

De vraag rijst, of niet deze Italiaansche vorm met zijn louter slepende rijmen, hoe geschikt ook ter afwisseling naast andere dichtvormen, bij al zijn zangerigheid, en gedeeltelijk door zijn zangerigheid, gevaar loopt om, wanneer hij, een geheelen bundel door, op verschillende onderwerpen wordt toegepast, tot eentonigheid te leiden. Met het tusschenrijm, waardoor elk vers een samenstelling wordt van meerdere, bijv.:

Want als *te voren* bleef zij elk *bekoren*,

zijn wij niet zoo ingenomen als de geleerde dichter. Juist die verbrokkeling van den versregel schaadt, naar onze opvatting, aan het eigenaardig karakter van de terzine; voor het gehoor worden de drie regels er vier, of soms zes.

Doch hoe krachtig gespierd en hoe zangerig tevens klinken deze verzen! Ook deze dichter is verstaanbaar. Hij is niet van meening dat een gedwongen zinbouw, gezochte woorden, raadselachtige beelden tot de vereischten van een gedicht behooren. „Het duistere en gewrongene vloeit gewoonlijk uit gebrek aan kunde, nadenken en voorstellingsvermogen," lesen wij in zijn narede.

In de gedichten *Zelfverloochening*, *De Oosterlinge*, *Beatrix* vinden we rijke gedachten in welluidende taal: „Lentes Meifeest" uit laatstgenoemd gedicht is een natuurschildering vol kleur en leven.

Daar gaat hij weêr, het machtig hoofd gebogen,
Alsof de grootsche drommen van gedachten,
Waar werelden uit rezen, daarop wogen.

Zoo luidt de eerste strofe van *Dante's avond*, en die figuur, genoemd of niet,

— 'k Bezocht u eens verzeld, als steeds, van Dante,

is de aanhef van *Het kerkhof te Malmö* — vindt men telkens in deze gedichten terug.

Bijzonder leent zich de trage, slepende terzine tot de elegie. Uit de gedichten op twee jonge dooden, *Maria Elisabeth* en *Elisabeth Henrietta*, spreekt een rouwtoon, innig en diep.

Gelijk een geurge roos, in Mei ontsproten,
Is ze eensklaps afgebroken van haar stengel:
Zij zoete vreugd van al haar huisgenooten.

Zoo vangt het eerste gedicht aan, en nog aangrijpender, dichterlijker luidt de aanhef van het tweede:

Daar hebt ge weêr, gij, eerstling der barbaren,
Ontembre dood! een loopbaan afgesloten,
Wier jaren veel te weinig voor ons waren.

Weêr hebt ge een beeld van 't voetstuk afgestooten;
Baldadig weêr een kostbre vaas gebroken,
Met eedle geuren eertijds vol gegoten...

„Een onbekeerbaar rechtsgeleerde, die een enkele maal — tegen zijn bedoeling — op het gebied der fraaie letteren verdwaalt", noemt de heer Bohl zichzelven in zijn narede. Wilde de dichter eens zien, hoe wij een dergelijke uitspraak zouden opnemen, of hebben wij hier een soortgelijk geval als zich voordeed bij den Franschen schilder Ingres, die trotscher was op zijn verdienstelijk vioolspel dan op de kunstwerken, die hij schiep? De heer Bohl vergunne ons, dat wij hem, tot besluit van deze aankondiging, dienen met zijne eigene woorden:

Slechts zelden wandelt Poëzie te zamen
Met Wetenschap. Derhalve indien tot Dezen
Die twee steeds eensgezind en gaarne kwamen,
Dan moet in hem iets zeer voortreflijks wezen.

PRINS KROPOTKIN.

Pierre Kropotkine, Paroles d'un Révolté, ouvrage publié par Elisée Reclus. — Paris. 1885.

De weinigen, die het boek, welks titel wij hierboven afschreven, in ons land lazen, waren dadelijk gereed met hun uitspraak. „Louter waanzin!" riepen zij uit, toen zij de laatste bladzijde hadden omgeslagen. Wij spreken hun niet dadelijk tegen: maar wij willen aantoonen, dat er methode in dien waanzin kan zijn; of liever, wij wenschen te doen zien, hoe zulk een stemming van geest en gemoed historisch in onze negentiende-eeuwsche Europeesche maatschappij is ontstaan.

Wij moeten den blik werpen in onderaardsche gangen.

Kropotkin, die dezer dagen uit de fransche gevangenis van Clairvaux is ontslagen, heeft deelgenomen aan twee geweldige socialistische bewegingen der laatste twintig jaren: aan de ondermijning van Rusland door het nihilisme en aan de woelingen van het anarchisme in het Frankrijk onzer dagen. Het loont de moeite die twee verschijnselen na te gaan. Als van-zelf ontleden wij dan het brein van Kropotkin zelven. Hij is merkwaardig genoeg. Lid der hoogste aristocratie, opgevoed als page aan het Russische hof, heeft hij soms in scherts kunnen hooren, dat hij ruim zooveel recht had op den keizerstroon der Czaren als de Holsteinsche familie, die thans daarop zetelt. Als geleerde staat hij vooral goed aangeschreven. Hij is zeer bekwaam ethnoloog en geograaf. In den Russischen kerker, waaruit hij in 1876 naar Europa wist te ontsnappen, was hij de eenige politieke gevangene, aan wien, op verzoek van het geografisch genootschap, pen en inkt werd toegestaan, om een boek te voleindigen over de ijsperiode.

Als zulk een man tot eenig ideaal heeft nihilisme en anarchie; als hij, om propaganda voor dit doel te maken, prijs geeft glans, eer, aanzien, rust, gemak en veiligheid; als hij in plaats daarvan ieder oogenblik het schavot rakelings naast zich ziet oprijzen, dat hij slechts ontsnapt, om in een donkeren kerker zijn dagen te slijten; dan moeten daarvoor meer algemeene redenen bestaan dan alléén waanzin, wellicht redenen die voor een deel te zamen hangen met de ontwikkeling der Europeesche maatschappij. Wij willen trachten iets van die motieven te doen begrijpen, en tevens den achtergrond laten zien van het terrein, waarop Kropotkin zich beweegt.

I.

Beginnen wij met zijn aandeel in het nihilisme [1]).

Eigenlijk doet men geheel verkeerd de Russische revolutionaire beweging, onder keizer Alexander II, met den enkelen naam van werk der nihilisten te bestempelen.

De uitingen en daden der werkelijke nihilisten vormen slechts één der phases van die ontzettende toerusting en worsteling.

Doch de naam heeft nu eenmaal burgerrecht verkregen voor al de opvolgende Russische revolutie-verschijnselen onzer dagen.

Daarom is echter een korte schets van al de verschillende tijdperken, die te zamen de ontwikkeling en het beloop der Russische omwentelings-ideeën onder Alexander II omvatten, zeer noodzakelijk, willen wij Kropotkin verstaan.

Wij moeten dus de aandacht onzer lezers daarvoor inroepen.

Toen de eerste periode begon, was het zulk een gedenkwaardig oogenblik in de geschiedenis. De nieuwe jonge keizer, die in

---

[1]) De beste bronnen voor dit tijdvak vindt men o. a. in Stepniak (een pseudoniem), La Russia sotterranea, 1882, traduction française par Hugues Le Roux 1885, en in Alphons Thun, die naar de mededeelingen van Elpidin zijn boek samenstelde: Geschichte der Revolutionären Bewegungen in Russland, 1883. Voorts raadplege men de twee verzamelwerken: Von Nicolaus I zu Alexander III, St. Petersburger Beiträge, en Russische Wandlungen, Neue Beiträge. Ook leze men het artikel van Prins Kropotkin in the Fortnightly Review van 1882, the Russian Revolutionary Party. Het boek van Johannes Scherr, Die Nihilisten, dat eenige maanden geleden is uitgekomen, beteekent niet veel.

1855 zijn troon beklom, maakte zich los van de antecedenten van zijn wreeden starren vader Nicolaas. Het was alsof een zoele lentelucht werd ingeademd. Allerlei ideeën van politieke vrijheid en sociale gelijkheid werden wakker. Als van-zelf werden herinneringen en overleveringen van Russische vrijheidsdroomen weder besproken en opgezocht. En er waren nog hier en daar tradities van pogingen, die zelfs onder de regeering van Nicolaas beproefd waren, om dergelijke moderne begrippen van vrijheid en gelijkheid een oogenblik te verwezenlijken of voor te bereiden. — De eerste dier pogingen dagteekende van December 1825. Toen had, bij den dood van Alexander I, terwijl de troepen den eed moesten afleggen aan den nieuwen Czaar, in Petersburg een zeker aantal officieren (meerendeels uit de rangen der aristocratie) een militairen opstand gëorganiseerd, ten einde aan Nicolaas, bij het begin zijner regeering, zekere voorwaarden te stellen. De December-mannen, de Decrabisten, hadden echter hun samenzwering niet stevig genoeg op touw gezet, en werden gedood of verbannen. Hun onderneming mislukte dus, doch liet in de volksgedachte een lichtende streep achter. — De tweede keer geschiedde het in Maart 1848. Te dien tijde was de regeering opgeschrikt, omdat er bij Petrachevsky, een der hoofdbeambten van een der ministeries te Petersburg, regelmatige avondbijeenkomsten van jongelieden werden gehouden, en het bleek, dat op die vergaderingen allerlei plannen van verbetering der Russische toestanden werden besproken. De Czaar liet de jonge mannen, die dáár bijeenkwamen, grijpen, hen ter dood veroordeelen, doch gaf hun op de executie-plaats zelve genade, en zond hen naar Siberië. Tot die jongelieden behoorde de later zeer bekende schrijver Dostoievsky. — Eindelijk wist men nog te gewagen van den invloed van het academisch onderwijs te Moscou. Dáár had het Hegelianisme post gevat, en tegen het jaar 1840 kwamen in het gastvrije huis van den Hegeliaanschen adept Stankewitch de jongelieden samen, die later bijna allen een eerste rol in Ruslands geschiedenis zouden spelen. IJverig werden dáár door hen wel is waar ook de liberale ideeën, maar vooral reeds de stelsels van Saint-Simon en Fourier nagegaan en besproken. Naast den lateren woordvoerder der conservatieven, Katkoff, zag men er de toekomstige leiders der socialistische emigranten, Herzen en Bakounin.

Al de namen dier jonge mannen werden in 1855 nu herdacht. Vooral tot Alexander Herzen zag men op in de kringen waar van vrijheid werd gedroomd. Hij was onder de vorige regeering naar Londen uitgeweken. Tijdens den Krimoorlog had hij de eerste vrije Russische drukkerij in Engelands hoofdstad opgericht, en gaf hij van dáár zijn krant „de Klok" en zijn tijdschrift „de Poolster" uit. En verwonderlijk was het, hoe in dat dagblad en maandschrift alle geheime Russische staatsstukken en maatregelen telkens werden geopenbaard. Het bleek dat Herzen overal vertakkingen en bondgenooten had. Hij werd voor de Russische regeering een macht waarmede te rekenen was. Hij-zelf had een hoogen edelen geest. Natuurlijke zoon van een kolonel der garde, Ivan Jakovleff, dankte hij wel zijn financiëele positie aan dien vader, maar zijn opvoeding aan zijn moeder, een schoone Duitsche vrouw uit Schwaben, Henriette Haag. Hij meende dat Rusland het ware land voor democratie en socialisme kon worden, en schreef in dien geest zijn artikelen, die in het rijk der Czaren als vuurpijlen neervielen. — Hij nu begroette dadelijk van uit Londen, in zijn „Klok", den nieuwen Keizer. Ook hij meende den dageraad van een nieuwen tijd te zien aanbreken. Hij vroeg opheffing der lijfeigenschap en zette uiteen, dat Rusland federalistisch nu verder zich moest ontwikkelen, in dien zin, dat Polen met Rusland zelfstandig op gelijke lijn zou kunnen staan. Voorts werd in „de Klok" op alle misbruiken in het staatsbestuur gewezen. Een breede bloemlezing van verwijten van allerlei aard werd zoo verzameld. Tegen alle privileges werd een onverbiddelijke krijg gevoerd. Een geweldige stroom van aanklachten golfde zoo van buiten tegen Rusland aan. En tenzelfden tijde vingen de auteurs in Rusland zelf de echo's dier scherpe beschuldigingen op en gaven ze als weemoedige klachten weder. Het was vooral Tchernychevsky (in 1829 geboren), die hier den toon gaf. Hij was ook democraat, socialist van de oude school, zooals Herzen, en schreef over allerlei onderwerpen, eenigszins wijdloopig en soms zich zelf herhalend. Zijn opstellen en romans werden echter zeer gelezen. Onder die romans is vooral bekend zijn later uitgekomen verhaal: „Wat te doen?" waarin hij een soort van ideaal van een maatschappij der toekomst poogde te ontwerpen. Hij drong aan op allerlei liberale maatregelen. Vooral de naderende opheffing van het

lijfeigenschap in verband met het gemeentebezit der dorpen werd besproken. De Keizer had het besluit genomen den grootschen maatregel door te zetten, en allen werkten nu als het ware aan den vóórarbeid der emancipatie van de boeren mede. Men dacht in de liberale kringen het met den Czaar ééns te zijn. Doch hier en daar begon reeds, tegen het jaar 1860, de twijfel zich te openbaren. Meende de keizer het wel werkelijk ernstig? Was niet de samenstelling van het groote wetsontwerp der emancipatie juist aan mannen der reactie opgedragen? Moesten niet de eigen vijanden der boeren alles zoo voorbereiden? Was op zulk een wijze wel een deugdelijk resultaat te verkrijgen? De „Klok" van Herzen begon heftiger te luiden. En de uitvaardiging der ukase van 19 Februari 1861 over de emancipatie der lijfeigenen maakte de ontgoocheling volkomen. Een ontzettende desillusie maakte zich meester van de kringen van Herzen en Tchernychevsky. Er kwam een geweldige klove tusschen de regeering en de democraten. De regeering begon reeds hier en daar te vervolgen. Trouwens reeds was een geheime drukkerij ontdekt in het gebouw van den generalen staf te Petersburg. De uiting der klachten werd niet meer gedoogd. De conservatieve en reactionaire elementen dwongen den Czaar een meer stramme houding aan te nemen. Er kwam gisting onder de jongelieden der opkomende generatie. Herzen zelf werd veel radicaler in zijn eischen. Hij was onder den invloed geraakt van den in jaren jongeren Bakounin, die in 1862, uit Siberië vluchtend, langs een langen omweg te Londen was gekomen. Deze was een veel heftiger natuur dan Herzen. Edelman van oud-bojaarsche afkomst, uit een geslacht rijk aan ambten [1]), goederen en middelen, zou hij in vorige eeuwen de stof hebben opgeleverd voor een Cortez of Pizarro. Want zijn avontuurlijke geest deinsde voor niets terug. Nu eens artillerie-officier, dan weder student, had hij zijn gemoed met min of meer phantastische plannen gevoed, totdat hij voor goed de rol van socialistisch „agitator" opnam. Hij dreef Herzen voort. En te midden van dien stand der gemoederen viel plotseling in 1863 als een bom de Poolsche opstand. Dat was de proef (de shibboleth) voor het liberalisme in Rusland.

[1]) Een zijner ooms was gezant onder Catharina II. Generaal Mourajeff, de bedwinger van Polen, was zijn neef. Over zijn vlucht uit Siberie, zie men mijn politiek overzicht van 23 Februari 1862, Gids 1862 I bl. 447.

Herzen, gedreven door Bakounin, verklaarde zich vóór Polen. De liberalen in Rusland deinsden terug. Het nationale gevoel zegevierde. Katkoff maakte zich tot orgaan en leider van die strooming. Zijn blad (de Moscousche krant) versterkte en verscherpte het oud-Russisch geweten. Polen werd verpletterd onder de juichtonen der Russische liberalen. Met Herzen's invloed was het gedaan. Tchernychevsky werd naar Siberië verbannen, waar hij nog altijd leeft, indien dat leven mag heeten. Gebroken van geest, ten gevolge der kwellingen, sleept hij zijn lijden voort. Te Nyme Kolynsk is hij als gevangene ingekwartierd bij een politie-beambte. Des daags krast zijn pen nog altijd over het papier, doch des avonds verbrandt hij wat hij met moeite heeft geschreven.

Wij zijn in een tweede tijdperk der revolutionaire beweging tegen Alexander II gekomen. Oogenschijnlijk was er stilstand in dien stroom. Katkoff, de conservatief, scheen de geestelijke leider der Russische jeugd. Herzens invloed was geheel geknakt: wel schreef hij nog altijd, maar het waren slechts literaire opstellen: als practisch journalist, die tot daden prikkelde, was hij van geen beteekenis meer. Hij verweet zich nu, dat hij zich tot het radicalisme en tot het goedkeuren van den Poolschen opstand had laten drijven. Doch het was te laat. Hij stierf, vergeten, in Januari 1870, te Parijs. Maar al luidde de „Klok" niet meer, al was er op de oppervlakte van Rusland geen zichtbare beroering, toch was het in de geesten en gemoederen van het Jonge Rusland niet zoo kalm en zoo effen gesteld als het aan Europa toescheen. Wel is waar volgde de regeering het voorbeeld van Napoleon III in zijn binnenlandsch bestuur, en wekte zij de bedrijvige geesten op tot het doen van zaken. Spoorwegen en kanalen zouden worden aangelegd; fabrieken en groote arbeids-ondernemingen moesten op touw gezet worden. Men moest geld verdienen en de productiekrachten van Rusland gebruiken. Maar de vaart van jonge geesten laat zich in die netten niet geheel en al gevangen nemen. Men had te ideëel het leven opgevat bij de troonsbestijging van den nieuwen keizer. Men had te veel zich gedroomd van den heiligen maatregel der emancipatie van de boeren. Er kwam een zonderlinge bittere stemming in het gemoed der jonge lieden. Een val uit het rijk der droomen. Een

soort van cynisme en geblaseerdheid, dat reeds vroeger hier en daar sporadisch te voorschijn was gekomen, doch nu meer algemeen werd [1]). Het uitte zich vooral als tegenstelling tegen het min of meer romantisch idealisme van vroeger. Dat was weekelijke maneschijn geweest; men wilde nu de realistische harde natuur zien. De jonge lieden zouden het prozaïsch leven bij het woord nemen. Waarom zich te bekommeren over ideeën die inderdaad droombeelden of zeepbellen bleken? Natuurstudie wees de weg. De methode van ontleden was de beste. Scherpe kritiek, volstrekte onbevangenheid of afwezigheid van alle vooroordeelen, moest het uitgangspunt van dat onderzoek zijn. De richting van den geest werd zoo zuiver negatief. Op vragen naar een onderwerp van meer ideëelen aard, paste altijd de wedervraag: wat is het waard? En het antwoord luidde onverbiddelijk niets — „nitschevo." En men behoefde nu slechts eene schrede verder te gaan, om dat, wat bestond en niet aan de strenge kritiek voldeed, te willen opruimen en te vernietigen. Zonder zich volkomen rekenschap te geven van het feit, was men nihilist. Zóó werd de strijd (een zuivere theoretische kamp) aangebonden. Allereerst tegen het religieus-philosophisch systeem dat in Rusland gold. Gemakkelijk was hier de aanval, omdat de hoogere klassen in Rusland niet zeer geloovig zijn en de priester, de „Pope", een min of meer lachwekkende figuur is. Dan tegen het begrip van het huisgezin en den toestand der vrouwen. Men wees hier op de slechte onzelfstandige opvoeding der kinderen en op het harde lot der afhankelijke vrouwen. Denkbeelden van Fourier zweefden enkelen voor den geest. Men zag als uitvloeisel van al die aanwijzingen reeds enkele meisjes naar de universiteiten haar schreden wenden, om zich als vrouwelijke studenten te laten inschrijven. Eindelijk bestreed men het door de geschiedenis overgeleverde en bestaande stelsel van staat en maatschappij. Op dat gebied was het een strijd tegen het despotisme en tegelijk een beroep op gelijkheid. Men kan niet bepaald nog zeggen, dat een socialistisch program werd opgesteld, neen, het streven ging haast meer uit van een individualistisch beginsel, een individualisme dat echter niet te verwarren is met egoïsme. Een ieder moest zich zelf ontwikkelen, veel kennis verwerven en zijn naast bij liggend werk doen. Het „volk" als zoodanig mocht geen voorwerp van dweperij zijn. Genootschappen

[1]) De roman van Tourguéneff „Vaders en Zonen" kwam reeds 1861 uit.

te vormen onder dat volk, zoogenaamde „artels" (arbeiders-associaties), was in het begin het hoogste wat men zich hier voorstelde. Overigens werd de literatuur van Europa, werden de werken van Schopenhauer, Feuerbach, Büchner, Darwin, Buckle, Spencer en Comte ijverig gelezen en in kleinere opstellen gepopulariseerd.

Tourguéneff, die trouwens den naam van Nihilisten het eerst heeft gebruikt [1]), heeft voortreffelijk de stemming van dien geest in zijn roman „Vaders en Zonen" weêrgegeven. De jongelieden namen op geen enkel gebied een autoriteit of gezag aan. Zonder nauwkeurig onderzoek volgden zij geen beginsel, hoe hoog het ook in aanzien stond. Men beoogde volstrekte losmaking van alle overgeleverde historische begrippen, blokken aan het been, die bij het voorwaarts stappen den voet hinderden en tegenhielden.

Een zuiver theoretisch negatieve en zich zelf oplossende stemming kan echter bezwaarlijk zeer lang voortduren. Naar enkele positieve gegevens wordt toch steeds gezocht en gesmacht. Die gegevens werden aangeboden door het socialisme, de uiterste grens der volkomenheid, die men voor de maatschappij bereikbaar achtte, en tevens de sterkste veroordeeling van de bestaande wettelijke toestanden. Want het viel niet te ontkennen, dat de regeering zelve, bij het ten uitvoer brengen der verschillende maatschappelijke en politieke hervormingen van het programma, waarmede de nieuwe keizer was opgetreden, telkens zeer ongelukkig was, en het volk van de éêne ontgoocheling in de andere sleepte. De opheffing der lijfeigenschap had in den aanvang nog erger armoede der boeren tot gevolg. Die emancipatie viel natuurlijk samen met de zoogenaamde agrarische questie. En het resultaat, dat verkregen werd, na allerlei tasten en verwarring, was dit, dat de boeren te weinig land ontvingen en daarvoor nog te hooge cijnsen moesten betalen. Inderdaad liep alles op hongersnood uit, zooals in 1867 duidelijk werd. Wanhoop stond voor de deur. Ook de rechterlijke organisatie van het jaar 1864, waarvan men zich zooveel had voorgesteld, bleek een zeepbel te worden. Wel was de rechtspraak zeer liberaal geworden, zelfs de jury in het strafproces toegelaten, maar de justitie bleef afhankelijk van de administratie; de bevoegdheid tot het benoemen van buitengewone commissiën van rechters

[1]) Zie Kropotkin, Paroles d'un révolté, p. 98.

werd behouden en versterkt; de administratieve verbanningen naar Siberië werden gehandhaafd; het gevoel van rechtsonzekerheid, dat in geheel Rusland bestond en bestaat, werd dus in geen enkel opzicht weggenomen. Even snel vervlogen de illusies over de werking en invloed der in 35 provincies ingevoerde provinciale en districts-vergadering, de „zemstvo", die als eerste begin van zelfbestuur en autonomie was bedoeld [1]). Deze zoude voor het onderwijs en de scholen, de gezondheidsmaatregelen en de verkiezingen zorgen; maar al die kleine en groote maatregelen losten zich op in het heffen van meer belastingen; de boeren konden niet meer betalen dan zij reeds deden, en elk nieuw voorstel leed dus telkens schipbreuk op de finantiëele middelen om het ten uitvoer te brengen. Daargelaten nog, dat de provinciën en districten geen uitvoerende macht bezaten, om hunne denkbeelden en voorstellen inderdaad te verwerkelijken. Een ontzettend ontwaken uit den waan van een schemerend geluk was het gevolg. De terugslag, de val uit de sfeer der droomen van de vroegere romantische wereldopvatting, viel nu geheel samen met wreede ervaringen uit het maatschappelijk leven. De theorie der negatie ontving voedsel uit de realiteit der werkelijke teleurstellingen. Men zocht naar een uitweg.

Op de universiteiten vooral was de gisting groot. Russische studenten ondergaan veel meer den invloed der tijdstroomingen dan in Duitsche, Nederlandsche of andere academiën pleegt te geschieden. Vooreerst, omdat over het algemeen de Russische wetenschap zich niet veel ophoudt met detail-studie, en liefst met algemeene vage denkbeelden zich voedt, en dàn, omdat de Russische studenten voor het meerendeel uit de zeer arme kringen, der lagere beambten, der popes, der winkeliers, der handwerkslieden en der boeren komen. Hun vorming op de lagere scholen was veelal oppervlakkig: zij komen dus slecht voorbereid op de academie en zijn daarbij zoo arm, dat zij hun levensonderhoud nog moeten pogen te verdienen. Zij worden dus geen wereld op zich zelf, maar blijven met de andere klassen der maatschappij in voortdurende aanraking. De questies van den dag, en de radicale organen hebben dus steeds vat op hen. Daar nu de bestaande maatschappij zoo slecht besteld geleek, wendden

---

[1]) Denk ook aan de schets in Tolstoï's Anne Karenine, I. p. 247 ssqq.

de jonge geesten op de universiteiten zich tot de leer, die beloften van hervorming der maatschappij in haar schoot draagt. Het socialisme vond willige ooren en genegen harten. Het groote feit van dit geheele tijdvak is dus de haast onmerkbare overgang van het nihilisme tot het socialisme.

En die geleidelijke overgang en wenteling der geesten werd nu begeleid en verscherpt door twee feiten, die als een pistoolschot in de lucht weêrklonken.

Het eerste feit was de moordaanslag tegen den keizer van uit den kring van Ischoutin in April 1866.

In Moscou had zich, onder de leiding van Ischoutin, een kring, meest van studenten, tot een geheim genootschap gevormd. Het bleek weldra een kring van onverzoenlijke elementen te zijn. Zij gaven aan hun genootschap den naam van de Hel. Een der felsten uit hun midden was Choudakoff. Zij wilden propaganda onder het volk maken. Ten einde dat volk wakker te schudden, had men op het oog een aanslag op den keizer. Men zou het er op toeleggen, alsof die aanslag uit het volk zelf voortkwam. De aanslag moest liefst niet doodelijk zijn. Wladimir Karakosoff, een der deelgenooten uit de rangen van den adel, die toch ongeneeselijk ziek was, bood zich aan den aanslag te beproeven. Hij zou eerst een tijdlang onder het volk verkeeren. Den 4[en] April '66 vuurde hij in den zomertuin te Petersburg op den Czaar. Een boer (Komissaroff) schoot toe en redde Alexander. Die boer werd nu de held bij het volk. Het resultaat was juist het omgekeerde van wat Ischoutin's kring had bedoeld. Het volk had zijn keizer gered, dweepte met den keizer, en de studenten en edellieden, die het misdrijf hadden bestaan, werden met verachting overladen.

Het tweede feit was de samenzwering van Netchaïeff die in 1871 aan het licht werd gebracht.

Deze man, vroeger leeraar en metgezel der studenten, was een revolutionair van zeer dubbelzinnig allooi. Bij de Russen, die in het buitenland de Russische toestanden volgden, bij Herzen en Bakounin, deed hij zich voor als een hoofd van een geheime organisatie. Hij verkreeg toen van den reeds stervenden Herzen een fonds voor revolutionnaire doeleinden bestemd van 1000 pond st. Daarmede keerde hij naar Rusland. Vooraf was hij in Génève lid der Internationale geworden. In Rusland nam

hij de rol aan van hoofd der revolutie, ingewijd in alle plannen van Herzen en Bakounin. Een geheim genootschap werd nu werkelijk door hem georganiseerd. Stipte gehoorzaamheid van alle leden werd gevorderd. De studenten moesten onverbiddelijk hem volgen. Een student Ivanoff scheen zich te verzetten. Hij werd 21 November 1869 bij Moscou in een grot door het veemgericht van Netchaïeff veroordeeld en vermoord. Doch nu werd de samenzwering ontdekt. Den 1en Juli 1871 werden 87 personen voor het gerecht gebracht. De regeering deed daarbij haar uiterste best, om de saamgezworenen aan de minachting van het volk prijs te geven.

Een stellig doch ongewenscht resultaat werd bereikt. De keizer — een man niet der handeling, maar van het gevoel, die de rol van een Jozef II uit Oostenrijk had willen vervullen — wierp zich in de armen der reactie [1]). Aan graaf Tolstoï werd opgedragen het toezicht op de universiteiten te houden, en als scherpe wachthond alle besmette leerstof en alle verdachte personen van de academies te weren. Mourajeff, die Polen had onderworpen, en Shouwaloff stonden verder voortaan den keizer bij.

Van nu af aan — en wij komen zoo als het ware in een derde periode — ving de eigenlijke socialistische propaganda in Rusland aan.

Dat begon met tijdschriften, dagbladen, brochures. Daar men op de Russische universiteiten zelve, onder de strenge bewaking van Tolstoï, zulke geschriften en studiën niet rustig kon lezen of schrijven, werd een buitenlandsche universiteit het brandpunt dezer soort van werkzaamheid. Zürich, waar zooveel Russische jongelieden studeerden, kreeg die taak. De Russische emigranten, die aan den arm van den Czaar uit Siberië of elders waren ontsnapt, kozen mede die stad als middelpunt van hun bedrijvigheid. Het werd daar een ware bijenkorf van revolutionairen. Men hoorde er een ongewoon gedruisch en rumoer. Dat gonsde en suisde en morde en bromde. Dat vloog heên en weer. Dat scheen alles en altijd in spanning en onrust te verkeeren. Dat klonk, als men luisterde, zoo vreemd: zoo spitsvondig en ruw tegelijk, zoo verfijnd en toch zoo barbaarsch, zoo saamgesteld en toch zoo eenvoudig. Moeilijk was het die discus-

[1]) Men herinnere zich dat 18 Juli 1867 de Pool Berezowski te Parijs ook op den Czaar schoot.

siën, die betoogen, die disputen te begrijpen. Wanneer men zich echter wat meer vertrouwd maakte met de uitingen en beraadslagingen van dien Russischen kring te Zürich, dan zag men dat er twee richtingen zich onder die studeerenden openbaarden. Elk dier twee partijen wees op een hoofd. Wij noemen Lavroff en Bakounin.

Lavroff was vroeger Russisch officier geweest [1]), en tot den rang van kavalerie-kolonel opgeklommen, had hij voorts een professoraat aan de krijgsacademie te St. Petersburg vervuld, doch zich reeds toen onderscheiden door zijn sterk liberale uitingen. In 1860 hield hij een voorlezing over de wederdoopers en hun socialistisch streven, die veel opgang maakte. Daarna stond hij in relaties tot Karakosoff. Allengs werd hij, in 1866, administratief gestraft en verbannen naar het district van Archangel. Hij wist in 1869 te ontkomen en naar Parijs te vluchten. Aldaar nam hij deel aan de Commune en moest hij na den val dier Commune Frankrijk verlaten. Hij was thans te Zürich. Sinds 1873 redigeerde hij het orgaan: „Voorwaarts". In dat blad deed hij zich nog meer als wikkende en wegende philosoof kennen, dan als man van actie. Er was zelfs iets betrekkelijk gematigds in zijn wijze van voorstelling. De hoofdstrekking van zijn betoogen was altijd de bewijsvoering, dat allereerst een vredelievende propaganda noodig was. Het volk moest een lange opvoeding doorloopen, vóórdat werkelijk een verandering kon worden beproefd. Vooral zij, die het volk wilden voorlichten, moesten eerst zich zelven ontwikkelen en op de hoogte der vraagstukken komen. Niet de omwenteling van den staat, maar die der maatschappij zelve, moest op den voorgrond staan. De revolutionaire politiek moest dus volgens hem wat rusten. De sociale vraagstukken waren het, die in de eerste plaats de aandacht vergden. Dit werd op alle wijze door hem herzegd. Zijn geschriften hadden zelfs door die herhalingen iets vervelends. Zijn artikelen werd echter veel gelezen, al vonden zij geen onverdeelde sympathie bij de revolutionaire jeugd.

De man, die beter en heftiger hun denkbeelden uitdrukte,

[1]) Hij woont thans te Parijs. Den 10 Februari 1882 werd hij onder het ministerie Freycinet uit Frankrijk verbannen, wegens zijn collecte voor het roode kruis van „den Volkswil." Hij ging toen naar Londen. Dáár schreef hij o. a. de voorrede van Stepniak's boek. Spoedig daarop mocht hij terugkeeren. Hij is bij de 70 jaren.

was de toen ook in Zürich wonende Bakounin. Hij is in Juli 1876 (62 jaren oud) te Bern gestorven. Tot aan zijn dood heeft hij als het ware de wachtwoorden aan de Russische revolutie gegeven. Hij was de man van de actie en van de agitatie. Hij behoorde tot de partij der anarchistische socialisten, de socialisten die zich tegen elke autoriteit verzetten, omdat elk gezag dwang onderstelt. Zij, die het met hen eens waren, streden niet tegen den slechten staat, maar tegen elken staat in het algemeen. Zij waren federalisten. Het doel van Bakounin was dus eerst de bestaande staatsorde te verbreken en dan arbeid en eigendom communistisch in te richten. Eerst moest dus de staat en daarna de tegenwoordige maatschappij aan stukken worden geslagen. Nu meende hij — in verdere tegenoverstelling van Lavroff — dat, ten einde dit alles in gang te zetten, niet zulk een lange voorbereiding noodig was. Er was overal brandstof genoeg. Het volk was volgens hem alom en altijd bereid en gereed om het juk af te schudden. Het kwam er maar op aan, dat volk goed en in den juisten toon aan te spreken. Men moest het volk bewustzijn van zijn kracht geven. Men moest het haat leeren. Voorts het opvoeden door de praktijk van den opstand. Op vele punten tegelijk moest oproer telkens uitbreken. Het behoefde geen centralistisch georganiseerde, over geheel een volk zich uitstrekkende, samenzwering te zijn. Neen, overal moesten groepen van opstand zich vormen en tot verzet komen. Die groepen konden dan op federalistische wijze later zich verbinden. Er waren twee leuzen, volgens hem, die ieder ter harte moest nemen. Vooreerst deze: de taak van alle revolutionairen moet wezen „in 't volk te gaan". Met andere woorden, de jonge lieden moeten van nu af aan te midden van het volk gaan verkeeren en dat volk overreden tot verzet te komen. Ten tweede: daden (putsche) zijn noodig. Aan woorden heeft men genoeg zich te goed gedaan.

Zoo woelde en gistte het in Zürich. Een vloed van dagbladartikels en brochures werd er geschreven, die dan op geheimzinnige wijze in Rusland werden ingesmokkeld. De studenten kwamen trouwens, na afloop hunner studiejaren, in het vaderland terug en brachten er de revolutionaire denkbeelden mede. Ten einde ten minste dit laatste kwaad te keeren verbood de Russische regeering voor haar onderdanen in 1873 het studeeren te Zürich.

De beweging der propaganda begon echter nu eerst goed in Rusland zelf, aan de Russische universiteiten. Niet gering in aantal waren de studenten, die de denkbeelden van Lavroff en vooral van Bakounin opnamen. Aan alle academiën vormden zich onder de jonge lieden geheime genootschappen. Zij lazen in het verborgen de bladen, die de emigranten van Zürich schreven. Zij maakten dat ze in het bezit kwamen van geheel de socialistische literatuur. Want het binnensmokkelen dezer geschriften werd een bepaald bedrijf, waarin enkelen, als bijvoorbeeld vroeger reeds Kowalet, een groote virtuositeit ontwikkelden. De studenten, die aanhangers werden der nieuwe leer, vormden kleine bibliotheken, en gaven zich veel moeite de brochures nu te verspreiden. Zij begonnen adepten aan te werven. En allen hadden één doel, één leus, het wachtwoord van Bakounin: „in 't volk te gaan."

Zoo zien wij de verschillende Russische studenten, die leden van de geheime genootschappen waren, omstreeks de jaren 1873 en 1874, van uit de academies naar de Russische dorpen en velden trekken. Zij rukten zich los uit de banden hunner familie. Zij gaven hunne wetenschappelijke of ambtelijke loopbaan op. Zij verlieten hun studeerkamer, hun lessenaar, hun regiment. Zij maakten hun witte handen, door ze in teer te dompelen, ruw en grof. Zij smeerden vet op het gelaat, en lieten dan de zon daarop schijnen en steken, waardoor het aangezicht een bruine tint verkreeg. Zij trokken het boerenpak aan, duwden den (valschen) pas in de kap van de laars, wierpen den met boeken en geschriften gevulden knapzak over den schouder, namen den grooten stok in de hand, en togen naar het land, naar het volk. Tweeledig splitsten zich hun wegen. Eenigen bleven eenvoudigweg reizen; zij kwamen dan bij de boeren of handwerkslieden aan, spraken hun toe, drukten hun brochures of tractaatjes in de hand, en stapten weder verder voort. Het spreekt van zelf dat dit niet veel resultaten gaf. Anderen namen het ernstiger op, en begrepen dat zij, wilden zij het vertrouwen van het volk winnen, het eigen werk van het volk moesten kennen. Zij leerden dus een handwerk, werden schrijnwerkers- of schoenmakersgezellen, deden dan hun best kameraden te worden der mannen van de volksklasse en deelden hun dan de lessen der socialisten mede. Winkels en herbergen waren de plaatsen, waar de geschriften uitgedeeld en korte toespraken werden gehouden. De verkleede werkman

poogde zijn nieuwe vrienden te bewerken, en als er sporen waren dat het zaad in goede aarde was gevallen, toog hij naar andere dorpen. De resultaten van deze soort van tochten waren van iets ernstiger gehalte dan die van de eerste soort, doch leverden toch in 't algemeen nog niet veel op. De boeren wilden er eigenlijk niet van weten. Zij lieten de studenten praten.

In de geheime genootschappen, die het uitgangspunt en als het ware de vuurhaard vormden, van waaruit die vonken in het volk zouden worden gebracht, was daarbij verschil van opvatting der leer, hetgeen tot wedijver maar ook tot oneenigheid voerde. Het was het oude verschil, dat zich te Zürich reeds openbaarde. Onder de talrijke genootschappen toch op de universiteiten kregen er twee den voorrang. In het ééne weêrspiegelt zich de denkwijze van Lavroff, in het andere hoorde men de echo's van Bakounin's denkbeelden. Het eerste genootschap nam zelfs den naam aan van Lavroff: het heette de Lavristy. De propaganda werd door dat genootschap meer vredelievend opgevat. Dan stond bij de leden daarvan op den voorgrond, dat men niet alleen op de boeren moest steunen, maar liever zooveel mogelijk — even als in Westelijk Europa gebeurde — de industrieelen, de eigenlijke arbeiders moest opzoeken, wijl deze voor de lessen der socialisten toegankelijker waren. Men moest het Russisch socialisme altijd aan het cosmopolitische verbinden. Daartegenover stond nu het meer heftige genootschap, de Tchaikovsky, dat genoemd naar den leider, een vroeger student, knap organiseerder, die in 1873 naar Amerika ging en thans in ballingschap in Engeland leeft. Dat genootschap ontwikkelde een meer bedrijvige werkzaamheid. Het wist de verboden boeken overal te doen colporteeren. Het werkte vooral op het gemoed der boeren. De meer buitensporige karakters onder de jongelieden voelden zich het liefst tot dat tweede genootschap aangetrokken. Het was goed georganiseerd en gedrild. Onder de leden behoorde de toen dertigjarige prins Kropotkin en een jonge negentienjarige vrouw uit de hooge aristocratie, die later in 1881 is opgehangen, Sophia Perovskaja [1]).

---

[1]) Haar familie, Perovsky, is een jongere tak van de familie van Rasoumovsky, den morganatischen gemaal van keizerin Elisabeth. Haar grootvader was minister van onderwijs, haar vader gouverneur van Petersburg, haar oom (graaf Perovsky) wist voor Rusland een aanzienlijke provincie in Centraal-Azie te veroveren.

Want opmerkelijk is het, dat zooveel jonge vrouwen aan de propaganda medededen. Reeds vroeger, toende denkbeelden der nihilisten veld wonnen, was het voorgekomen, dat de meisjes naar de universiteiten trokken, om een zelfstandige carrière te kunnen aanleeren. In Zürich wemelde het van vrouwelijke studenten. In Rusland werd dit leven voortgezet. Vooral het „in 't volk gaan" scheen haar aan te trekken. In groot aantal verlieten jonge en bedaagde, soms enkele beeldschoone meisjes, het ouderlijk huis, om propaganda voor der socialisten zaak te maken. Daar waren dochters onder van gouverneurs, van staatsraden, van generaals, kortom van de beste familiën. Zelfverloochende, dweepzieke jonge vrouwen wisselden af met redetwistende blauwkousen: zachte, helpende, dienende liefdezusters deden het werk te zamen met beredeneerde practische helpsters: koele verstanden deden zich gelden naast kloppende harten. Zelfopoffering stond echter bij haar allen op den voorgrond. Zij nu gingen voor een deel het werk van artsen doen, hielpen gansche dorpen inenten, maar zagen ook niet op tegen arbeid in fabrieken of op het veld, mits er maar kansen waren om zielen te winnen voor de leeringen der socialisten. Ruim een vijfde van allen, die later voor de rechters stonden, waren vrouwen [1]).

Zoo werkte de propaganda. Doch de regeering begon de gansche beweging op het spoor te komen. De jonge reizigers en reizigsters, die „in 't volk waren gegaan", hadden te veel zich bloot gegeven. Den 31sten Mei 1874 kwam weder een goed gestaafde aanklacht en aanwijzing bij den keizer in. Alexander II schrikte op. De chef der hooge politie, graaf Schouwaloff, werd vervangen en in Juli 1874 werd een verscherpte wet tegen de geheime genootschappen uitgevaardigd, terwijl de adel werd opgeroepen om den keizer tot steun en schild te strekken. Een zeer harde vervolging begon. Een driehonderdtal jonge lieden werd door de rechters gevangen gezet, en vele honderden werden op administratieve wijze verbannen.

Men dacht in regeeringskringen de beweging dezer propa-

---

[1]) Wij zullen de namen van enkele dier vrouwen op onze volgende bladzijden ontmoeten. Wij wijzen nog op Tatiana Lebedeva, thans reeds opgehangen (zie Stepniak p. 321): ook op het meisje Goukovskaya, dat 14 jaar oud was, toen het tot levenslange ballingschap in Siberië werd veroordeeld, wijl het de menigte aangezet had om Kovalsky te Odessa te bevrijden. Zij wierp zich in de Yenisseï en verdronk.

ganda meester te zijn. Trouwens de jonge lieden hadden door onvoorzichtigheid zich zelven verraden en het eigenlijke volk, waarheen men was gegaan, was merkwaardig koel gebleven. Het scheen dus, dat deze aanloop op niets zou uitkomen. Doch de regeering, die zoo dacht, vergiste zich ten eenemale. Het niet-slagen der geheime genootschappen aan de universiteiten leidde bij hen slechts tot zelfkritiek. Zij kwamen tot de slotsom, dat zij niet revolutionair genoeg, niet standvastig, niet volhardend genoeg, hun arbeid hadden opgevat en doorgezet. Al dadelijk week nu de meer vredelievende propaganda der Lavristy op den achtergrond. De revolutionaire agitatoren drongen meer naar voren. De hoofdgedachte der meesten werd wel deze, dat, in plaats van het cosmopolitisch socialisme, allereerst de eigenlijke Russische volkswenschen zouden worden in het oog gehouden. De revolutionaire socialisten moesten dus tot eerste doel zich stellen, om aan de boeren het vrije en volledige gemeentebezit der velden en landerijen te verzekeren. Het ideaal der anarchie, de vermorzeling der staatsorde, zou later wel volgen. Maar om de volkswenschen te kunnen bevredigen, moest men zich niet vergenoegen met een enkel bezoek aan het volk, een in 't volk gaan, dat soms aan een pleizierreis deed denken: neen, men moest zich in het volk vestigen, *zelf volk worden*: ambachten leeren en uitoefenen: niet om voor den schijn de manieren van het volk te kunnen aannemen, ten einde de handwerkslieden te bepraten, maar om werkelijk te arbeiden zoo als het volk zwoegt. Dan eerst was er eenige kans, dat daden (putsche) konden plaats grijpen, die tot volksverheffing zouden leiden. „Wees het volk" (v narod: narod is het Russische woord voor volk), werd de leus.

In dien kring van denkbeelden vormde zich het genootschap der *narodniki* met uitgestrekte vertakkingen. Het kreeg later den naam van „Land en Vrijheid" naar het opschrift der krant, die het genootschap in 1878 en 1879 geregeld uitgaf. Trouwens in die twee woorden was het programma uitgedrukt, dat men voor de boeren stelde. Een ieder moest voldoend gemeentelandbezit hebben en in vrijheid zich kunnen bewegen. Sinds 1877 was de ziel van dit groote genootschap Alexander Michaïloff.

En nu werd zeer consequent toegepast wat men aldus had besloten. Het genootschap organiseerde een geweldige werkzaamheid, die zich over geheel Rusland zou uitstrekken. In alle deelen

van Rusland: in het noorden, in het zuiden, in het oosten, in het westen, begaven zich de jonge mannen en jonge vrouwen. Alexander Michaïloff ging zelf naar de Wolga. In de Uralstreken wist men religieuse bewegingen te doen uitbreken. In Odessa werkte men met herinneringen aan de commune. In Kieff maakte men gebruik van de oude legende, dat de keizer zelf op de hand van het volk was, doch slechts werd tegengehouden door de valstrikken van zijn onmiddellijke omgeving. In Petersburg wekte men bij begrafenissen van studenten het volk op tot demonstraties. Vooral in Zuid-Rusland, waar de hartstochten feller werken, arbeidde men met kracht. Alle middelen waren goed. Ook onzedelijke, als bedrog en valsche ukasen, werden niet versmaad. En overal waren de aanvoerders, overeenkomstig het nieuwe plan, onder het volk zelf gevestigd. Zij, die de propaganda leidden, werkten zelven mede in de fabrieken of op het veld, mannen en vrouwen. Dit was een harde en prozaische weg die bewandeld moest worden. Er was nu geen sprake meer van het dwalen van oord tot oord, van het avontuurlijk dolen: neen, men moest in een vervelend dorp gaan wonen, en mede den afmattenden eentonigen en moeitevollen arbeid verrichten. Doch men deed het. Men was daglooner, spoorwegarbeider, onderwijzer, portier, ja alles wat slechts aanraking gaf met anderen. Men at het grove brood van den boer en dronk water. Men woonde in armoedige krotten. Jonge goed opgevoede vrouwen dienden onder de boeren, gingen op bloote voeten en droegen in emmers het water van de rivier naar de huizen. En na eenigen tijd gesloofd te hebben in die betrekking, begon men op de omgeving te werken.

En werkelijk werd er na eenigen tijd op alle punten tegelijk van demonstraties en kleine opstanden gehoord.

Maar nu begon de regeering het spel te doorgronden. Men was in de hooge kringen juist van 1876—1878 bezig, ten einde het panslavonisch streven te bevredigen, den grooten oorlog tegen Turkije op touw te zetten en te voeren. Men dacht dat die oorlog misschien voor een deel een afleiding zoude zijn tegen de binnenlandsche beroeringen. Maar intusschen zou men al die kleine opstanden, samenzweringen en bewegingen met kracht den kop indrukken. Heftig werd overal gewoed, waar een spoor van een geheim genootschap aan den dag kwam. Men bracht allerlei aangeklaagde en verdachte personen bijeen.

Er zouden monsterprocessen gehouden worden, ten einde de publieke opinie te laten zien, in welken afgrond die socialisten Rusland zouden sleepen. Zoo werd in Februari en Maart 1877 te Moskou het proces der 50, en van October 1877 tot Januari 1878 te St. Petersburg het proces der 293 beschuldigden gevoerd. Jonge vrouwen en jonge mannen kwamen allen voor de rechters.

Doch ziedaar, deze monsterprocessen hadden een gansch andere uitwerking op het publiek, dan die de regeering zich had voorgesteld. Onmiddellijk toch begrepen de leden der geheime genootschappen, dat deze rechtspleging de beste en meest grootsche propaganda voor hun zaak kon worden. Zij keerden de zaak dus om. Zij verdedigden zich niet, maar vielen aan. Het was soms alsof de rechters op de pijnbank zaten. Daar klonken in de redevoeringen der beschuldigden kreten, die door alle wanden drongen. De jonge vrouwen wisten hartstochtelijk te klagen. De mannen vielen rustiger en kalmer de regeering aan. Doch wilde vurige drift brak nu en dan uit in de rechtszalen, als een Myschkin protesteerde, of een of ander fanatieke boer in mystieke woorden den ondergang van het bestaande stelsel profeteerde. Dan loeide een storm van toejuichingen onder de schaar der beschuldigden. Het publiek was in voortdurende spanning. Wel werd een groot aantal gevonnisd, doch de regeering behaalde niet de moreele overwinning.

En nu werd het gruwzame ernst tusschen de regeering en de geheime genootschappen. In de kerkers, waarheen de in het leven gelaten veroordeelden werden gesleept, heerschte groote wreedheid. In onreine holen, met ijskoude temperatuur, zonder voldoend licht, zonder werkzaamheid of lectuur, moesten de meesten smachten. Het minste verwijt van hun kant lokte lichamelijke tuchtiging van de ergste soort uit. Tegenover die barbaarsche behandeling stelden dan de gevangenen één middel, dat de regeering bang maakte: de samenzwering van den honger. Zij weigerden verder voedsel aan te nemen. De sterfte in de kerkers nam dus onrustbarend toe, totdat het zelfs de aandacht trok der buitenlandsche pers. Dan bedacht zich een oogenblik de regeering en gaf zij iets toe. Maar overigens werd het tusschen haar en de socialisten een duel op leven en dood. Het was Januari 1878. Wederom werd er ge-

mompeld, dat in Petersburg de chef der politie, generaal Trepoff, een der politieke gevangenen (Bogoljouboff) had laten mishandelen. Toen nam een jonge vrouw, Vera Zassoulitch, zonder iemand iets van haar voornemen te zeggen, een revolver, en vuurde den 24sten Januari 1878 rechtaf los op Trepoff. Dat schot weerklonk door gansch Rusland. Vera werd voor de jury gebracht. Ademloos volgde men het proces. Het geweld en de willekeur der politie werd in het volle daglicht gesteld. De jonge vrouw bleef sober en kalm in haar antwoorden. „Wat ik deed, was sterker dan mij: ik wilde slechts een voorbeeld stellen: ik ben blijde dat Trepoff niet gestorven is", zoo hoorde men haar zeggen. En de jury deed het ongeloofelijke, sprak haar vrij. Ontzettend was de indruk van dit proces in Rusland en in Europa.

Het was het voorspel van het bloedig drama dat volgen zou. Want de regeering ontwapende zich niet. Integendeel: scherper moest nog de repressie, de straffe behandeling der gevangenen worden. De chef der hooge politie, graaf Pahlen, ontving zijn ontslag. De politie werd overal versterkt. Doch de geheime genootschappen legden nu ook van haar kant de wapenen niet neder. Er kwam een verhitte stemming in de atmosfeer. Het socialisme werd geheel en al teruggedrongen door het politieke element. Daarbij voegde zich het feit, dat, na de ondervinding van den Russisch-Turkschen oorlog, na het beleg van Plevna, na de overal gebleken corruptie in de krijgsadministratie, er toch reeds een politieke strooming tegen het regeeringsstelsel zich deed gelden. De geheime genootschappen zochten met die stemming van het publiek hun voordeel te doen. Zij centraliseerden zoo sterk mogelijk hun organisatie. Zij zouden blijven aanvallen en het duel met de regeering voortzetten. De slagen moesten onverwacht en zeker treffen. Een terrorisme moest over Rusland uitbreken.

Het begon in 1878 met neerschieten der spionnen. Zoo vielen op onderscheiden plaatsen Nikonoff, Fetissoff, de joden Rosenzweig, Reinstein en anderen. Daarna werd de wraak toegepast op politie- of hoofdambtenaren. Het was de dood van den kolonel der gendarmerie Heyking te Kieff, van den generaal Mezenzeff te Petersburg, en van prins Alexis Kropotkin (een neef van den socialist), gouverneur van Charkoff. Generaal Drenteln redde nog zijn leven. Doch schrik en vrees werd overal verspreid.

Valeriaan Ossinski, zoon van een generaal, zelf man van de wereld, de Apollo der revolutionairen zoo als hij genoemd werd (hij stierf te Kieff aan de galg 14 Mei 1879), organiseerde een aantal van die aanslagen. Zij waren naar zijn leer de strijdmiddelen, waardoor men de regeering moest dwingen haar stelsel te laten varen. Kamp tegen kamp, oog om oog, tand om tand. Liet de regeering de vrijheidsmannen ophangen, deze gebruikten van hun kant dolk en pistool. Het was geen wettelijk, maar in hun gedachte wettig verzet. En reeds kwam weder het denkbeeld op, de regeering in haar spits te treffen, den keizer zelven te doen vallen.

Het was alsof de regeering er een voorgevoel van had. Strenger en strenger werden in 1879 de maatregelen. De keizer riep in een proclamatie de gansche Russische maatschappij op, om de Kramola (de revolutionaire benden) te bekampen. Het genootschap „Land en Vrijheid" werd overal vervolgd, en de hoofden daarvan gegrepen of als wilde dieren achterna gezeten. Er was een geweldige gisting in Rusland's kringen. De minste aangelegenheid gaf aanleiding tot een of andere demonstratie. Bijzonder onaangenaam was den keizer persoonlijk een bezoek van Ivan Tourgueneff in Maart 1879 aan St. Petersburg, van welk bezoek de liberalen een soort van triomftocht maakten. Doch de keizer zag natuurlijk alleen de oppervlakte der dingen, de uiterlijke verschijnselen. Intusschen werden onder de aarde de mijnen gelegd tegen zijn leven. Men had van den kant der geheime genootschappen alle voorbereidende maatregelen goed genomen. Er had zich reeds een soort van uitvoerend comité gevormd, dat voor iedereen verborgen de bevelen gaf. Zoo kreeg Solovieff, een leeraar, ongeveer 30 jaren oud, de opdracht op den keizer te schieten. Een ander, Goldenberg — een jood, die vroeger den gouverneur Kropotkin reeds had vermoord en later in de gevangenis verrader zou worden, totdat hij zich zelf het leven benam — vroeg ook die eer, doch werd afgewezen. En den 2den April 1879 vuurde Solovieff op den keizer vijf schoten af, die geen van allen hem echter wondden. Men was dus in oorlogstoestand. De keizer verdeelde zijn rijk onder zes gouverneurs-generaal, aan wie hij de meest onbeperkte macht gaf. Het régime van den schrik van regeeringswege zou antwoorden op het terrorisme der revolutionairen. De ijzeren hand van Gourko zou Petersburg, die van Todtleben Odessa bedwingen. De por-

tiers in de woningen der steden werden verantwoordelijk gesteld voor het gedrag en de daden der bewoners der huizen. Doch dit alles wekte slechts het vuur en den ingehouden hartstocht der saamgezworenen des te sterker op. Zij organiseerden zich nu *allen* tot één geheel. Er waren als resultaat en als overblijfsel van al die verschillende denkbeelden, aspiraties en hartstochten, twee groote richtingen onder de revolutionairen overgebleven. De ééne richting of partij was die der federalistisch gezinde socialisten, de oude mannen van „Land en Vrijheid", de Narodniki, de mannen die vooral op het oog hadden een hervorming der maatschappij en in het bijzonder een verdeeling der gronden op hun programma stelden: zij kregen allengs den naam van de mannen der „Zwarte Verdeeling" (omslag der gronden van de zwarte aarde onder alle boeren), naar den titel van de krant, die zij sinds 15 Januari 1880 schreven (Tchorniy Peredel): zij bedoelden eigenlijk iets in den geest der Iersche land-liga. Naast hen stonden de eigenlijke terroristen, die dat socialistisch vervormen der maatschappij als tweede doel aanmerkten, maar allereerst den bestaanden staat zelven wilden verbrijzelen. Zij kregen naar hun blad den naam van de mannen van den „Volkswil" (Narodnaja Volja). Beide partijen, die tot nu toe inderdaad uit elkander, elk haar weg, waren gegaan, maakten samen een compromis en een plan op. De vertegenwoordigers der twee richtingen kwamen bijeen te Woronesch en te Lipezk, dicht bij elkander gelegen plaatsen in zuid-oostelijk Rusland. Zij vormden een uitvoerend bewind. het Executieve Comité. Van dat comité was Andreas Scheljaboff de ziel. Hij was een lijfeigene geweest en had al den smaad der onderdrukten geleden. Hij was een onbaatzuchtig karakter, van onbuigzame energie. Een man, die door zijn imponeerend uiterlijk, door zijn beminnelijke manieren, vanzelf in elken kring, waar hij was, het hoofd en de leider werd. Zijne liefde voor natuur en poëzie gaf aan zijne woorden iets verheffends. Hij was een man van vuur, die als met vlammen zou gaan werken. Hem stonden bij Alexander Michaïloff, Fomenko, Tichomiroff, Kviatkovsky (in 1880 opgehangen), Morozoff en anderen; maar wel in de allereerste plaats Sophia Perovskaja, wier gloeiende liefde voor Scheljaboff geen geheim meer was. Dat Comité veroordeelde nu 26 Augustus 1879 den keizer ter dood, en gaf hem daarvan bericht.

Ruim anderhalf jaren heeft de ongelukkige Czaar tegen het

voltrekken van dat vonnis kunnen worstelen. Op alle wijzen beproefde hij het. Nu eens werden de vervolgingen weder strenger, dan weder liet hij de teugels wat vieren en begon hij (12 Febr. 1880) met Loris Melikoff, als onder-Czaar, maatregelen toe te passen die een schijn van liberaliteit droegen. Doch het Comité liet zich niet van zijn doel afbrengen. Het waren allen mannen en vrouwen die het leven daaraan hadden gegeven. Zij deinsden voor niets meer terug. Zij gebruikten alle middelen. Vooral met de chemie hielden zij zich nu bezig. Zij namen de wetenschap in dienst. Kibaltchick werd in dat opzicht hun geleerde. Zij werkten en oefenden zich met dynamiet. Op vele plaatsen werden kleine verborgen laboratoria door hen ingericht. Spaarzaam en zuinig gingen zij om met hun financiën. Toen zij met hun verdelgingswerktuigen gereed waren, begonnen zij tot uitvoering over te gaan. Drie malen werd het complot in werking gezet. De eerste keer in November 1879. De keizer zou uit Livadia in den Krim per spoorweg naar Petersburg terugkeeren. Drie mijnen werden nu op drie plaatsen aan dien spoorweg gelegd. Scheljaboff en Sophia Perovskaja namen in persoon de leiding op zich. Doch dit keer was de regeering hun te behendig geweest. Een andere trein met reizigers werd van de rails gesleurd en verbrijzeld, doch de keizertrein reed veilig door. Nu begon men in het eigen winterpaleis van den Czaar de dynamiet-mijnen te leggen. Het was de boerenzoon Chaltourin die het zou doen. Hij was een uitstekend schrijnwerker en werkman in lak, en werd voor het nazien en bijwerken der meubels in het paleis gebruikt. Geheel op zijn gemak legde hij de dynamiet onder de eetzaal des keizers. Den 5 Februari 1880 liet hij alles ontbranden. Doch weder had men zich in iets verrekend. De keizer, opgehouden door bezoek van vreemde vorsten, kwam te laat aan tafel. Een geweldige ontploffing scheurde zalen en muren uit elkander. Doch de Czaar kwam vrij. Drie malen is scheepsrecht. De derde maal ontkwam de keizer niet. Het was 1 Maart 1881. Een schoone zachte winterdag in Petersburg. Men had nu de maatregelen voor goed genomen, om een eind aan het proces te maken. Het vonnis zou worden volvoerd, het kostte wat het wilde. Op drie afstanden of posten stonden de bommenwerpers gereed om den keizer op zijn rit te treffen. Wel werd juist Scheljaboff 27 Februari gevangen genomen; maar geen nood:

Sophia Perovskaja zou het sein geven door het wapperen van haar sluier. De keizer, van de parade terugkomende, reed in zijn slede den eersten post voorbij. De worp van Ryssakow miste hem. De Czaar liet stilhouden en steeg uit om naar de plaats van het onheil te zien. Toen kwam hij onder het bereik van Grinewizki. Deze trof het doel, ten koste van zijn eigen leven. Alexander II werd doodelijk geraakt. Het vonnis was voltrokken.

De nieuwe Czaar liet den 3den April Scheljaboff, Michaïloff, Kibaltchick, Ryssakoff en Sophia Perowskaja aan de galg ophangen. Hesse Helfmann, de helpster van allen, kreeg, wijl zij moeder moest worden, genade, doch stierf een jaar later in de gevangenis. Doch met dat doodvonnis was niet alles gedaan. Negen dagen toch na den moord van Alexander II richtte het Executieve Comité een schrijven aan den nieuwen Czaar, waarin de toestand over en weder duidelijk en helder werd uiteengezet. Na op den voorgrond gesteld te hebben, dat de revolutionaire beweging niet het gevolg kon zijn van de booze gezindheid van enkelen, maar integendeel het natuurlijk resultaat was van algemeene oorzaken, en na den algemeenen toestand zoo geschetst te hebben, vervolgde het Comité aldus:

„Aan dezen toestand zijn slechts twee uitwegen mogelijk: òf de revolutie, die door de strafoefeningen en vonnissen niet kan worden weerhouden, òf een beroep van den keizer op de natie. In het belang van ons land, om de nuttelooze verspilling van kracht en de vreeselijke ongelukken, onafscheidelijk verbonden aan een omwenteling, te vermijden, raadt het Executief Comité Uw Majesteit aan om den tweeden uitweg te kiezen. Wees daarvan verzekerd, dat, zoodra de hoogste macht ophouden zal despotiek te zijn, zoodra een vast besluit zal worden genomen om de wenschen van het volksgeweten te bevredigen, Gij veilig uw spionnen kunt ontslaan, Gij rustig uw lijfwachten in de kazernes kunt achterlaten en uw galgen kunt verbranden. Het Executief Comité zal zijn taak als geëindigd beschouwen, en de door en om dit comité georganiseerde krachten zullen zich heinde en verre in het land verspreiden, om vreedzaam beschavingswerk te volbrengen. Discussie zal de plaats innemen van ruw geweld, waarvan het gebruik ons nog meer tegen de borst stuit dan aan uw beambten, en dat ons alleen door een ellendige nood-

zakelijkheid geboden was. — Wij richten ons onmiddellijk tot U, met terzijdestelling van alle vooroordeelen, die het werk der eeuwen zijn. Wij vergeten dat Gij de vertegenwoordiger zijt van die macht, die zoo lang het volk heeft misleid en gekweld. Wij spreken tot U als een gewoon burger en eerlijk man. Wij hopen dat geen gevoel van persoonlijken toorn in U het gevoel van zedelijke verplichtingen en het verlangen om de waarheid te weten zal verstikken. Wij ook hebben een recht om toornig te zijn. Gij hebt uw vader verloren. Wij hebben verloren niet alleen onze vaders, maar ook onze broeders, onze vrouwen, onze kinderen en onze beste vrienden. Maar wij willen geen rekening houden met onze persoonlijke gevoelens, wanneer dit noodig is voor de welvaart van ons land. En wij verwachten hetzelfde van U. — Wij zijn het niet, die U condities stellen. Wees dus niet, bidden wij U, ontstemd door onze voorstellen. De condities, die vervuld moeten worden, zal er een einde komen aan de revolutionaire beweging en een begin worden gemaakt met vredelievende ontwikkeling, zijn niet door ons in de pen gegeven. Wij leggen die voorwaarden U niet op: wij herinneren ze U slechts. Zij zijn twee in getal. Een algemeene amnestie voor alle bedreven politieke misdaden en ten tweede een bijeenroeping van gedelegeerden, vertegenwoordigende het gansche Russische volk, tot herziening van alle fundamenteele wetten in overeenstemming met den Wil des Volks."

Alexander III is op dat programma niet ingegaan. Toch kan men zeggen, dat het terrorisme der revolutionairen de wapens eenigermate heeft nedergelegd. Trouwens de meest doortastende hoofden van de uiterste partij, die van „den Volkswil", waren òf opgehangen òf in Siberië verbannen. Misschien werkte ook de overweging, dat de gruwzame moord van den keizer toch eigenlijk niet die uitwerking had, die men zich had voorgesteld. Rusland's regeering spatte niet uitéén. Het despotisme concentreerde zich slechts wat strenger, met behulp van Ignatieff en anderen. Men kan zeggen, dat thans meer de partij der Zwarte Verdeeling aan het werk is gegaan, de partij die de politiek op de tweede plaats zet, en overigens een anarchisch socialisme bedoelt. Dat socialisme drong en dringt voort onder de boeren. Er zit overal in Rusland in de lucht een soort van overlevering of profetie, dat al de grond, ook die der landheeren, ten slotte onder de boeren

zal worden verdeeld en dat de belastingen zullen worden verminderd of kwijt gescholden. Het zijn de onbewuste socialistische wenschen van een akkerbouwend volk. In Groot-Rusland heet het „de zwarte deeling", in Klein-Rusland „het uur dat zal slaan". Sinds 1878 kan men opmerken, dat die legende vaster in het hoofd van elken boer is geschroefd. De legende kleedt zich naar de verschillende provinciën in allerlei vormen, doch voor de boeren in 't algemeen is het vrij duidelijk dat dit de leus zal zijn: „boer, neem het land; arbeider, neem de fabriek".

Welnu, de Russische socialisten gaan op die plooi der geesten nwerken. Gebruik makende van de denkbeelden van collectief gemeentebezit, die toch eigenlijk het oude dogma der landbouwende Russen blijven, — men denke aan het voortbestaan van den Russischen Mir — zijn zij volijverig bezig de leer van het gemeenschappelijk eigendom der gronden te verdedigen. Doch zulk een gemeenschappelijk bezit is slechts een eerste schakel van het stelsel. Alles kan en moet gemeenschappelijk worden, ook het bedrijf zelf en geheel de levenswijze. Daarvoor moet het volk worden voorbereid. Het moet afleeren op den staat of op eenigerlei centraliseerend gezag te steunen. Neen, federalistisch moet alles later ingericht worden. De verschillende gemeenschapsgroepeeringen moeten als zelfstandige kringen zich met elkander verstaan.

Naast dien vorm van het socialisme, die als het ware uit het eigen akkerbouwend samenleven, samenbezitten en samenwerken der Rusische boeren, met hun aloud gemeentebezit, is saamgegroeid, doen dan nog andere uitingen van socialisme zich gelden. Gedeeltelijk ontspruiten zij uit bijzondere eigenschappen van enkele der nationaliteiten, waaruit Rusland bestaat: wij hebben bijv. het oog op de federalistische bewegingen van de Ukraine. Gedeeltelijk hechten zij zich aan godsdienstige beroeringen, als het Stundisme. Door dat alles schieten van tijd tot tijd revolutionaire roover-opstanden heen, die zich vastklemmen aan herinneringen van Pougachef of Stenka Rasin. Dan woelt en kookt en gist het in den Russischen baaiert. Dan hoort men van Jodenvervolgingen, van brandstichtingen in het groot. Dan is er in een deel van het onmetelijk rijk anarchie, totdat de knoet en de galg weder orde brengen.

Want Rusland is het land der uitersten. Alles gaat met

sprongen, haastig en geweldig. Een liberale partij kan in dat rijk moeielijk ontstaan. Welnu, diegenen, die in andere landen zich zouden constitueeren tot een oppositie, worden in Rusland dadelijk volslagen socialisten. De landbouwtoestanden geven dat socialisme als onbewust aan de hand. De politieke actie wordt van-zelf een samenzweering. Van oudsher was Rusland het land waar men de Czaren vermoordde. Dat alles zit in de atmosfeer. Men wil loopen voordat men nog kruipen kan. Wanneer men ontwaakt uit den slaap van het dagelijksch bestaan, wanneer men werkelijk gaat leven, dan leeft men als in een koorts. Het meest onwaarschijnlijke wordt tastbare waarheid. Alles beweegt zich dan in vliegende vaart, in wilde jacht.

In dezen stroom van denkbeelden, in dezen kring van mannen en vrouwen heeft nu prins Kropotkin zich tot op zijn 35ste jaar bewogen. Den gang van dit drama der hartstochten heeft hij medegemaakt.

Al stamde hij uit een der oudste adelsgeslachten van het rijk, toch had hij als knaap reeds sympathie voor het volk, en had hij vroegtijdig een duren eed gezworen, om het onrecht goed te maken, dat zijn vaderen aan de lijfeigenen hadden gedaan. Toen zijn opvoeding voltooid was, trad hij niet in de keizerlijke garde, maar liet hij zich in 1861 als adjudant naar Siberië zenden. Dáár doorleefde hij de tijden van het eerste enthousiasme bij de troonsbeklimming van keizer Alexander II. Maar de onderdrukking van den Poolschen opstand deed hem tot inkeer komen. Hij hield het nog twee jaren uit en nam zijn ontslag uit den militairen dienst. Het was alsof hij in de rustige wetenschap een wijkplaats wilde zoeken, waar hij de gisting der politieke ideeën kon vergeten. Ten minste hij ging werken aan de universiteit te Petersburg om geologie en geografie te studeeren. Hij deed daarvoor reizen naar China en Siberië, werd vriend en medearbeider van den vermaarden Elisée Reclus, en weldra secretaris van het keizerlijk geografisch genootschap. Tegelijk werd hij kamerheer der keizerin en met ridderorden behangen. Doch in 1871 en 72 deed hij een reis naar het buitenland. Hij bezocht België en Zwitserland, leerde dáár de socialisten kennen, werd lid der Internationale en keerde terug als volbloed socialist.

Die toetreding tot de socialistische ideeën van West-Europa

versterkte hem nu in zijn vrijheids-ideaal. Hij sloot zich aan bij de Tchaikovsky — zie pag. 223 — deelde volkomen den gloed der felste heethoofden, en schreef de brochure: „Is de Revolutie noodig?" In al de verbindingen, vereenigingen, besprekingen en daden der omwentelingspartij tegen Alexander II ziet men nu zijn naam. De gedragslijn, door de uiterste partij der socialisten voorgeschreven, was ook de zijne. Hij was een bewust werktuig in hun handen. Zijn eigen levensloop viel dus nu geheel en al samen met de geschiedenis der revolutionairen, die wij hierboven hebben geschetst. Hij volvoerde wat zij besloten. Hij deelde hun lot. Het waren ook zijn vrienden die aan de galgen hingen. Hij deed hetzelfde als zij. Ook hij gaf onder een aangenomen naam, in den winter van 1872, geheime voorlezingen aan de arbeiders over de geschiedenis der Internationale. Ook hij zou als schilder „in 't volk" gaan, om voor de leer der socialisten te werken.

Hij werd echter toen — het was 1873 — verraden en met zijn broeder gevangen gezet. Dáár in de harde gevangenis doorleefde hij drie lange zware jaren. Boven zijn hoofd hoorde hij de kreten van hen, die door waanzin waren aangegrepen. Negen van zijn mede-gevangenen werden krankzinnig, elf gaven zich zelven den dood. Hij zelf was door de ontberingen in 1876 ziek geworden en werd uit de citadel naar het hospitaal gebracht. Hij bleef zich dood-krank houden, doch zinde op middelen om te vluchten. Zijn vrienden hielpen. Werkelijk wist hij 29 Juni 1876 te ontkomen [1]). Hij vlood uit Rusland.

In zijn geboorte-land kon hij niet meer terugkomen. Hij moest de Russische Catilina's, in wier kring en omgeving hij had vertoefd, wier leven hij had geleefd, het vernielend werk tegen den Czaar verder, zonder hem, laten voortzetten: uit de verte kon hij slechts met spannenden blik hun daden volgen.

II.

Doch hij was en bleef revolutionair socialist.

En daar hij, op nationaal gebied, in Rusland niet meer kon arbeiden aan die omwentelingstaak, zou hij thans beproeven in Europa, op internationaal terrein, propaganda te gaan maken voor een algeheele vervorming der maatschappij.

---

[1]) Zie zijn ontvluchting breed verhaald door Stepniak, pag. 205—217.

Zijn overtuigingen op dat gebied waren zijn leven. Hij moest voorwaarts.

Was er echter in zijn deelneming aan het Russisch nihilisme nog altijd een roode draad, die zich aan historie en traditie vasthechtte: waren zijn pogingen en daden bepaald door verontwaardiging over doorleefde toestanden: was zijn bestaan een krijg geweest tegen den Czaar en diens reactie: een uiting van wraak en hartstocht: — van nu af aan is het bij hem als het ware een abstract optreden en oorlog voeren: een strijd tegen geheel den bestaanden vorm der maatschappij. Wij bewegen ons met hem voortaan in een wereld van opvattingen en denkbeelden, soms in het volkomen luchtledige.

Onder den aangenomen naam van Levachoff was hij, na zijn vlucht uit de gevangenis, in Zwitserland aangekomen. Hij vestigde zich voorloopig te Genève en deed van daar uit reizen naar Frankrijk en Londen. Zijn arbeid was bepaald door zijn lidmaatschap der „Internationale." Hij zou echter ook hier tot de uiterste linkerzijde behooren, en de taak voortzetten van Bakounin, die juist in Juli 1876 overleed; in één woord het a n a r c h i s m e dienen.

Wij moeten dus het gedrag van Bakounin in de Internationale ons een oogenblik weder voor den geest roepen.

Men weet dat de Internationale zich in het jaar 1864 voor goed had geconstitueerd. Het zou wezen een Internationale Associatie van alle arbeiders. Het oorspronkelijk denkbeeld was reeds in 1847 in het brein van Karl Marx en Friedrich Engels opgekomen. Doch de gebeurtenissen van het jaar 1848 hadden het tot stand komen verijdeld. Sinds was het plan met korte tusschenpoozen blijven rusten, doch in 1862 werd het voor goed wakker. In dat jaar werd de groote algemeene nijverheidstentoonstelling te Londen bezocht door allerlei afgevaardigden van werklieden vooral uit Frankrijk. De Britsche arbeiders ontvingen hen eenigszins feestelijk en broederbanden werden gesloten. Van-zelf leidde die kennismaking tot het voornemen der arbeiders, om zich meer geregeld te verbinden en een vast internationaal genootschap te vormen. De arbeiders uit alle landen moesten zich verstaan. Het kapitaal kende geen vaderland, wendde zich daarheên, waar het op de voordeeligste wijze zijn winst kon behalen: welnu, ook de arbeiders zouden geen vaderland meer eerbiedigen: zij zouden een cosmopolitischen

stand gaan vormen. Nationaliteit en afzonderlijke spraak zouden niet meer in rekening komen. De arbeid in het algemeen moest geëmancipeerd worden. Men moest alle „phrases" laten varen, en gaan handelen. Het wachtwoord moest zijn: „Proletariërs van alle landen, sluit u aanéén."

Dit toch was de grondtoon der overwegingen in de vergadering van 28 September 1864 te Londen, waar voor het eerst een geregeld bestuur of comité werd gekozen en deputatiën van werklieden, uit Frankrijk, Engeland en andere landen, aanwezig waren. Doch de aandacht viel dáár vooral op den man, die weldra leider en bezieler der groote vereeniging zou worden, op Karl Marx. Zijn programma, zijn ontwerp-statuten, zijn ontwerp-reglement van orde werden aangenomen: hij zou het denkend hoofd van allen zijn.

Wat bedoelde hij?

Voorzooverre men bedoelingen kan opmaken, schijnt het ons toe, dat Marx de Internationale geleidelijk wilde opvoeden, ten einde haar in staat te stellen den omkeer der maatschappelijke organisatie, die hij op 't oog had, tot stand te brengen. Tweeledig moest dus de taak zijn bij den strijd van arbeid tegen kapitaal. Van den éénen kant moest de houding van den arbeid eenigszins afwachtend wezen. Marx (de pessimist bij uitnemendheid!) sprak dan als zijn overtuiging uit, dat de overwinningen van het kapitaal eigenlijk Pyrrhus-overwinningen waren. Men moest het kapitaal waar het mogelijk was laten begaan. De tegenwoordige maatschappij, op die orde en regelen van het kapitaal gebaseerd, zou van zelve zich ontwrichten en vernietigen, wanneer slechts de uiterste consequentiën van het kapitalisme zouden worden doorgevoerd. Van den anderen kant moest men echter reeds tegelijkertijd beginnen in den kring der arbeiders zelven een organisatie, een positief systeem, op te bouwen en te verwerkelijken. En dat positieve stelsel mocht niet anders zijn dan een realisatie van het begrip van het „collectieve". Het particulier eigendom, dat in de beschaafde landen het pleit gewonnen scheen te hebben, moest weder wijken voor het gezamenlijk eigendom, en de individueele wijze van arbeiden — waarbij ieder voor zich, in wedijver tegen de anderen, op eigen verantwoordelijkheid werkte, spaarde en geld trachtte te verdienen — moest plaats maken voor een collectieve in-gang-stelling der productie, van welke

productie nu de vruchten aan allen, die aan 't werk hadden deelgenomen, ten goede moesten komen. Te dien einde zouden alle productiemiddelen — landerijen, werkplaatsen, grondstoffen, werktuigen — kortom alles wat wij kapitaal noemen, collectief het eigendom van alle producenten moeten zijn: zou voorts de geheele inrichting, indeeling en trapsgewijze voortgang van den arbeid onder een uit één beginsel voortvloeiende organisatie, dus onder een geregelde leiding, dienen te worden geplaatst: zou eindelijkde verdeeling van het gemeenschappelijk product aan allen — met inachtneming van ieders productieve diensten en ieders behoeften — overeenkomstig een vast plan moeten geschieden.

Dit ten minste was het programma, zoo als het later in 1867 ontwikkeld en ontvouwd werd in het wonderlijk talmudisch boek van Karl Marx, „das Kapital.″ Twee punten trekken daarbij onze aandacht. Vooreerst dat Marx in zijn positief stelsel van productie consequent de niet-collectieve motieven uitsluit. De verbintenissen op individualistischen grondslag werden steeds door hem afgewezen. Van „trade-unions″ wilde hij niet weten. Het genootschapswezen van Schultze-Delitsch werd slechts met een schouder-ophalen door hem begroet. De poging, die Lasalle van 1862 tot 1864 ondernam, werd door Marx als een privaat-rechtelijke solutie veroordeeld en afgekeurd. Al die oplossingen, ook die van Lasalle, stelden zich op de basis der concurrentie, veronderstelden nog strijd van belangen tusschen werkgevers en werknemers, tusschen genootschappen en niet-genootschappen. Neen, de socialist moest dien strijd — den ganschen strijd tusschen kapitaal en arbeid — opheffen. Het productie-vermogen moest collectief vermogen zijn: slechts dàn was een aan den arbeid geëvenredigd inkomen en privaat-eigendom van gebruiksmiddelen te verkrijgen. — In de tweede plaats verdient de aandacht de omstandigheid, dat Marx bij het in gang zetten van zijn collectieve productie voortdurend een leiding onderstelt. Hij wilde een autoriteit, die uit naam van allen sprak. Een vast door allen aangenomen en gevolgd gezag. De staat zelf zou desnoods die rol kunnen vervullen, wanneer de staat op het socialistisch standpunt zich stelde.

In dien geest wilde Marx de Internationale doen optreden en leven. Er was echter naar zijn inzien nog veel opleiding

noodig, voordat men de arbeiders positief hun gebouw kon laten optrekken. In het begin bepaalde men zich in de Internationale tot een gemeenschappelijke vereeniging om onderling hulp te verleenen bij ongevallen of ook bij werkstakingen. Op het eerste algemeene congres (September 1866) te Génève voegde men daaraan toe de poging, om een normaal-arbeidsdag van acht uren te verkrijgen: voorts trachtte men dáár een regeling voor te stellen betreffende den arbeid van vrouwen en kinderen, en maakte men bepalingen omtrent de compleete opvoeding (enseignement integral) der opkomende geslachten. Eindelijk stelde men een verklaring van beginselen vast. Men bleef dus eenigszins bij algemeenheden en bij voorbereidende stappen. Doch reeds op het tweede congres der Internationale, in September 1867 te Lausanne gehouden, begon men scherper lijnen te trekken. De questie van den Staat, te weten in hoeverre de arbeiders moesten trachten zich van de politieke macht meester te maken, kwam aan de orde: terwijl de denkbeelden van het collectivisme tegenover individualisme, mutuellisme en communisme besproken en verdedigd werden. Op het derde congres in September 1868 te Brussel gehouden — en uit de talrijke opkomst bleek het dat de propaganda sterken invloed uitoefende — werd de stemming reeds heftiger en beslister. Men wilde vooruit. Men nam reeds als vast dogma het staats-collectivisme aan. Marx had zulk een beslissing nog willen uitstellen, totdat de geesten der arbeiders meer voorbereid waren. Doch reeds was er een uiterste fractie op het congres werkzaam, die Marx dreigde te overvleugelen. Die uiterste fractie werd geleid door Bakounin, den Rus.

Van nu af aan wordt het in de Internationale een duel tusschen Marx en Bakounin [1]).

Bakounin wilde dadelijk een bijzondere vaste stelling in de Internationale innemen. Met een onderdeel van den Vredesbond (la ligue de la Paix) had hij een vereeniging gesticht onder den naam van de „Alliance de la démocratie socialiste.“ Die alliantie onderwierp zich wel in algemeene termen aan de statuten van de Internationale, doch bleef in wezen en karakter

[1]) Zie de incidenten van dien strijd in het boekje dat in 1873 te Londen en Hamburg verscheen: L'alliance de la democratie socialiste et l'association internationale des travailleurs. Rapport et documents publiés par ordre du congrès international de la Haye.

voortbestaan. De leden daarvan wilden sneller voorwaarts dan Marx bedoelde en riepen reeds nu de revolutie in. Op het vierde congres der Internationale, September 1869 te Bazel vergaderd, kwamen reeds scheuringen voor: al behandelden Marx en Bakounin elkander nog niet als vijanden. Het collectivisme werd er scherper en beslister begrensd en geformuleerd. Doch in het jaar 1870 zou het tot een uitbarsting komen. Wel kon, wegens den oorlog tusschen Frankrijk en Duitschland, het gewone jaarlijksche congres der Internationale in dat jaar niet gehouden worden: maar in Zwitserland zelf, te midden van al de secties waaruit de Internationale bestond, stookte nu Bakounin het vuur op. Er was dáár als onderdeel der Internationale een zoogenaamd „Fédération Romande," die over het algemeen de denkbeelden van Marx deelde. Die federatie zou haar bijéénkomst in April 1870 te Chaux-de-Fonds hebben. Bakounin, aan het hoofd der mannen van Génève, bond dáár den strijd aan; en toen in het volgend jaar November 1871 diezelfde federatie haar vergadering te Sonvilliers hield, constitueerde hij en zijn volgelingen zich als een eigen federatie. Hij verklaarde de „fédération Romande" ontbonden en nam met zijn fractie den naam aan van „fédération Jurassienne."

Doch nu ook zou Marx een einde aan de scheuring gaan maken. Hij riep het algemeene congres der Internationale, het vijfde, tegen September 1872 in den Haag te zamen. Dáár werd Bakounin, als stichter van de Alliance de la Démocratie Socialiste, uitgestooten, en éénheid onder de gelederen hersteld. Marx bereikte dus oogenschijnlijk zijn doel. Hij triomfeerde. Doch het zou blijken, dat ten koste van den vorm de inhoud was prijsgegeven. Reeds werd het duidelijk bij de besluiten van het Haagsche congres, toen voor het vervolg New-York als zetel van de Internationale werd aangewezen. Blijkbaar bedoelde men zich te beraden en af te wachten, of in Europa het terrein gunstig bleef voor de oorspronkelijke bedoelingen der Internationale. En de jaren die volgden zouden bewijzen, dat inderdaad de Internationale als zoodanig had uitgediend. Geen algemeen congres werd in Europa meer gehouden. Toen Marx in den voorzomer van 1883 te Londen stierf was er geen sprake meer van de eigenlijke Internationale.

Daarentegen was de aanhang van Bakounin steeds grooter geworden.

Het punt, waarop hij tegenover Marx voortdurend den aanval richtte, en waartegen zijn stooten zich keerden, was de beteekenis van het gezag en van den staat voor het socialisme der toekomst. Marx eerbiedigde gezag en leiding en wilde den staat behouden en gebruiken: Bakounin nu plaatste daartegenover de leuzen, die hij tegelijkertijd in zijn Russische kringen (zie pag. 221) verdedigde, de wachtwoorden federalisme en anarchie.

Wij zijn met dit woord anarchie in het hart van het socialisme onzer dagen gekomen, en moeten dus de vrijheid nemen even bij den oorsprong en beteekenis dier leuze stil te staan.

Het woord is voor de socialisten het eerst gebruikt door Proudhon [1]).

Hij zelf en de socialisten, die na hem het op hun programma's schreven, hielden in het begin steeds vol een streepje te plaatsen tusschen *an-* en *archie*, om goed te doen uitkomen dat het woord, van Griekschen oorsprong, niet moest opgevat worden in den alledaagschen zin van „wanorde," doch dat het vast en bepaald beteekende wat de lettergrepen uitdrukken, dat is: „geen (ἀν) macht of gezag (ἀρχή)." Het beduidde ontkenning van autoriteit. Allengs hebben de socialisten dat streepje in het woord anarchie laten vallen. Zij schreven eenvoudig-weg anarchie. Hun bedoeling was echter dezelfde en duidelijk genoeg. Zij waren opstandelingen tegen alle macht of gezag.

Zij waren gewoon dit op te helderen door een citaat uit Bentham. Deze had in 1816 het volgende betoogd: „De geleerde — zoo zeide hij — die een slechte wet wil hervormen of doen herzien, begint niet met tegen die wet opstand te prediken .... Het karakter van den anarchist is echter juist het tegenovergestelde. Deze gaat het bestaan zelf van die wet ontkennen, verwerpt de geldigheid daarvan, hij wekt de menschen op, om haar als wet te verkrachten en tegen haar uitvoering zich te verzetten."

Welnu, dit was het standpunt van Bakounin.

Toen éénmaal de Internationale aan de arbeiders had geleerd, dat hun aanéénsluiting zich niet moest bepalen tot ééne natie: dat zij integendeel elkander de hand moesten reiken over

[1]) Zie P. J. Proudhon, Qu'est ce que la Propriété? (Oeuvres complètes I), p. 212; Les Confessions d'un Revolutionnaire 1868, p. 129; La Revolution Sociale demontrée par le Coup d'Etat (Oeuvres complètes VII), p. 179; Idée Générale de la Revolution au XIXme siècle (Oeuvres complètes X), p. 102 sqq.

alle kunstmatige grenzen der staten heên; toen ontstond de vraag: kan en moet de groote associatie, die door alle arbeiders in alle landen zal worden gevormd, den staat en de staatsorganisatie als integreerend deel of orgaan handhaven?

Marx en die hem aanhingen meenden die vraag bevestigend te kunnen beantwoorden. Het was volgens hen zelfs denkbaar, dat de staat de opgehoopte rijkdommen als kapitaal ging gebruiken en met dat kapitaal de collectieve productie in gang zou zetten.

Bakounin, gevolgd door vele socialisten van latijnsch ras, waren met het antwoord gereed, dat zulk een staat de ergste van alle dwingelandijen zou zijn: zij meenden dat zulk een opvatting slechts een copie uit het verleden was: zij stelden daartegenover het nieuwe ideaal, de anarchie, met andere woorden, de volledige afschaffing der staten, en de organisatie van alles door vrije federatie van alle volkskrachten, van voortbrengers en verbruikers [1]). Zij noemden zich dus, wanneer zij de dubbelzinnigheid, die er in de gangbare beteekenis van het woord anarchie ligt, wilden vermijden, anti-autoritairen of anders „anti-étatisten."

De bestrijding van het begrip Staat werd bij de anarchisten een bepaald dogma. Zij zagen wel in, dat het een zeer moeilijk werk zou zijn, de menschen te ontwennen aan dat staats-idee, maar de consequentie der logica vorderde het. En dan herinnerden zij zich, dat zij niet kwalijk slaagden in hun ondermijning der andere groote denkbeelden, waarop tot nu toe de menschheid had geleund. De begrippen van God, eigendom en familie waren, door hun toedoen, bij velen aan het wankelen gebracht: zij deinsden er dus niet voor terug, ook het begrip Staat, — aan welks ontkenning Fourcier trouwens ook reeds had medegewerkt — in het gemoed der menschen te ontwortelen. Bakounin schreef in dien zin het bekende en vermaarde fragment: „Dieu et l'Etat" met het wachtwoord: „Wij weren van ons af elke wetgeving, elke autoriteit en elken bevoorrech-

---

[1]) In dien geest luidde art. 5 van het programma der Alliance de la Démocratie Socialiste: „Elle (l'Alliance) reconnait que tous les états politiques et autoritaires actuellement existant, se reduisant de plus en plus aux simples fonctions administratives des services publics dans leurs pays respectifs, devront disparaître dans l'Union universelle des libres associations, tant agricoles qu'industrielles." Zie Revue du Mouvement Social et Economique. 3e Année. Paris 1882. pg. 629.

ten en officieelen invloed, al kwam hij voort uit het algemeen stemrecht, vast overtuigd als wij zijn, dat zulk een gezag altijd ten profijte zal strekken van een overheerschende en exploiteerende minderheid tegen de belangen van een overgroote dienstbare meerderheid. In dien zin zijn wij waarlijk anarchisten" [1]).

En Bakounin organiseerde nu die partij der anarchie.

Dadelijk, na de uitspraak van het congres der Internationale in den Haag, vereenigde zich te Saint-Ymier een anti-autoritair congres, dat tegen de besluiten van het Haagsche congres protesteerde. Vooral Spaansche en Italiaansche secties juichten Bakounin toe [2]). De „Fédération Jurassienne" gaf den toon aan. Zij nam de houding aan van de werkelijke eigenlijke Internationale te zijn. Op dit standpunt riep zij, toen de algemeene raad der Internationale van uit New-York de getrouwen tot een congres in September 1873 te Génève vereenigde, een contra-congres der Internationale (het zoogenaamde zesde congres) ook in Génève samen. De twee congressen vergaderden tegenover elkander. Op dat van Bakounin werd het woord „anarchie" als wachtwoord reeds gegeven. Voorts ging men over tot een revisie der statuten der Internationale. Terwijl nu na dien tijd Marx met de ware Internationale geen congres meer kon verzamelen, hield Bakounin met de zijnen in September 1874 in Brussel het zoogenaamde zevende congres der Internationale. Hun zaak ging vooruit. Vooral in Italië breidde zij zich uit. In België ontstonden allerlei secties van anarchisten. En Frankrijk werd in de beweging opgenomen. Een in Génève uitkomend blad „*l'Avant Garde*" besprak met onvermoeiden aandrang telkens die questies en ontvouwde de leer der anarchie. In 1875 werd er geen algemeen congres gehouden: er verzamelde zich slechts een gewestelijk congres der „fédération Jurassienne" te Vevey. Doch in 1876 kwam het zoogenaamd achtste algemeene congres te zamen. Met trots zagen de aanhangers nu op de verbreiding van hun denkbeelden. Men hield als 't ware een overzicht der partij. Van alle kanten zonden secties afge-

---

[1]) Zie Michel Bakounine. Dieu et l'Etat. Génève, Imprimerie Jurassienne 1882, pg. 34.

[2]) In Spanje was de aanhang vooral groot. Men herinnere zich de mededeelingen van D. Harteveld in de Gids van 1873 en 1874. Zie het programma der Descamisados, Gids 1874, I. p. 194. „De anarchie is onze eenige formule enz."

vaardigden. Vooral in het Zuid-Oosten van Frankrijk had de zaak der anarchie uitbreiding gekregen. De collectivisten gingen aldaar voor een deel met hen mede [1]). Men begon nu op dat congres de eischen der anarchie te formuleeren. Terzelfder tijd sprak men de lijkrede uit over de vroegere oude Internationale die te New-York wegkwijnde en stierf.

Het was in die dagen dat de 62jarige Bakounin, die, ziek en afgetobt, in de laatste tijden zich had teruggetrokken op een klein landgoed te Lucarno, dat een oude vriend Caffiero voor hem beschikbaar had gesteld, zijn partij voor goed zou verlaten. Hij stierf den 2den Juli 1876. Maar juist op dat tijdstip kwam nu de nog jonge (35jarige) prins Kropotkin uit Rusland aansnellen en vestigde hij zich te Génève, om de zaak der anarchie op zijn wijze te dienen.

Wij zien nu de anarchisten zich vooral bevlijtigen om onderaardsche mijnen in de verschillende landen te leggen. Wel wordt nog in September 1877 te Gent een zoogenaamd negende congres gehouden, maar deze vergadering ging zonder veel klank uiteen. Tot op het jaar 1881 werd geen algemeene vergadering meer gehouden. Doch men arbeidde zonder ophouden en de toon zelf onder de partijgenooten werd telkens heftiger. Men werkte vooral op Italië. Toen het blad „*l'Avant-Garde*", dat de oproerige bewegingen der Italiaansche landbouwende standen had gesteund, overeenkomstig den eisch der Italiaansche regeering, in 1878 opgeheven werd, werd het vervangen door „*le Révolté*", dat van nu af aan de leer zou ontwikkelen en verkondigen. Het werd bij uitstek goed geschreven en vond duizende lezers in Frankrijk. Prins Kropotkin en Elisée Reclus waren de voornaamste redacteurs. Hun vliegende wachtwoorden werden heinde en verre nu verspreid.

Wat Frankrijk betreft, waren Lyon en Marseille vooral de

---

[1]) De fransche collectivisten — die als voorvaderen en grondvesters hunner leer het driemanschap, baron Colins (+ 1857), Constantin Pecqueur (+ 1857) en Francois Vidal erkennen — verdeelen zich in twee takken. Vooreerst de „collectivistes possibilistes ou évolutionnistes", die aan de mogelijkheid van sociale hervormingen op vredelievenden weg gelooven. Hun leiders zijn B. Malon (oud-lid der Commune) en Brousse. Ten tweede de revolutionaire collectivisten, wier leiders zijn J. Guesde en Lafargue, de schoonzoon van Karl Marx. Deze laatsten geven sinds 1885 een weekblad uit „Le Socialiste." Zie ook Alph. Courtois fils, Anarchisme theorique et collectivisme pratique 1885 pg. 57 sqq. en J. Garin, l'anarchie et les anarchistes. 1885 p. 29 en 52.

aanknoopingspunten met de anarchisten. Toen in 1879 een arbeiderscongres te Marseille werd gehouden, had men dáár gelegenheid de hoofden te tellen. De partijgenooten in Frankrijk waren wel is waar voor het meerendeel nog altijd collectivisten, doch stonden reeds voortdurend in betrekking met de „fédération Jurassienne." Trouwens zij, die te Marseille bijeenkwamen, vertoonden in hun meeningen de schakeeringen van alle *uiterste* socialistische denkwijzen. Dáár waren Broussisten, Guesdisten, Blanquisten, Anarchisten: alles woelde bont dooréén. Op de vergadering te Marseille werden nu den 31sten October door de socialistische arbeiders organisatie en statuten voor Frankrijk vastgesteld. Frankrijk werd verdeeld in zes gewesten (régions), 1°. dat van Parijs of van het midden, 2°. dat van Lyon of van het oosten, 3° dat van Marseille of van het zuiden, 4°. dat van Bordeaux of van het westen, 5°. dat van Lille (Ryssel) of van het noorden en 6°. dat van Algerië. Elke „région" zou gewestelijke congressen houden. Het eerste gewestelijk congres zou in 1880 te Lyon plaats hebben. Op al die congressen kwamen nu de anarchisten als vast aanééngesloten, felle minderheid. Reeds op dat van Lyon wist de fractie der anarchie een boventoon te voeren te midden der collectivistische meeningen. Het evangelie der anarchie werd toen voor het eerst in Frankrijk met luider stemme verkondigd. Toch behielden over het algemeen de collectivisten nog de meerderheid en dus het veld: maar onderscheidene besluiten van het congres wezen reeds aan, dat men het staatsbegrip overboord wierp. In dat opzicht is opmerkelijk het besluit over de deelneming aan de verkiezingen „De verkiezingen mogen — zoo luidde het — nooit anders beschouwd worden dan als middelen van beroering (agitatie) en mogen dus slechts de volgende vormen aannemen: het stellen van niet-benoembare candidaten, het stemmen met blanco-stembriefjes, of de uitdrukkelijke verklaring om zich van stemmen te onthouden." In den „*Revolté*" van 7 Augustus 1880 werd met ophef die zwenking der socialistische denkwijze naar den kant van het anarchisme geroemd [1]).

---

[1]) Den 9 en 10 October 1880 hield de „féderation Jurassienne" te Chaux de Fonds haar congres. Daar spraken Kropotkin. Elisée Reclus en Caffiero; zie hun anarchistische uitingen. Revue du Mouvement Social. 1880. pag. 545 sqq.

Toch ziet men sinds 1880 collectivisten en anarchisten in Frankrijk nog voortdurend met elkander strijden. Op de gewestelijke vergaderingen te Parijs, Havre en elders werden zij bijna handgemeen. Daarbij kwam, dat de door de Fransche Kamers verleende volledige amnestie aan allerlei heftige voorvechters en heethoofden weder den toegang in Frankrijk gaf. Zij snelden naar die gewestelijke congressen en gaven dáár uiting aan hun bitteren hartstocht, hun twistzucht en hun geest van exclusivisme. De leiders der anarchisten zaten daarbij niet stil. Kropotkin en Reclus te Génève, Emile Gautier te Parijs, Bernard te Lyon verdubbelden hun werkzaamheid. In Lyon werd het blad „*le Droit Social*" en in Parijs het blad „*La Revolution Sociale*" [1]) met anarchistische programma's gesticht. En op zeer vele plaatsen in Frankrijk — te Vienne, te Saint-Etienne, te Villefranche, te Creusot, te Reims — vormden zich kleine groepen, die de zaak der anarchie als de hare erkenden. Die groepen namen over het algemeen zeer melodramatische namen aan.

De groote zaak was echter onder al die groepeeringen, te midden van den voortdurenden wedijver en strijd van collectivisten en anarchisten, zekere cohaesie en zeker verband te brengen. Het was een zeer moeilijke zaak. Volmaakte onafhankelijkheid, niet-onderwerping aan een gezag, tuchteloosheid waren juist de beginselen der anarchie. Hoe was dan onder die groepen, op allerlei plaatsen in het noorden, oosten, westen, zuiden van Frankrijk, een vaste leiding te brengen? Het middel daartoe werd door de Parijsche groep in het nommer van „*La Revolution Sociale*" van 16 Juni 1881 voorgesteld. Het bestond hierin, dat al die verschillende revolutionaire socialistische groepen met elkander zouden correspondeeren. De Parijsche groep, die bijna alle adressen der groepen had, zou copie daarvan aan alle groepen zenden, opdat die correspondentie dadelijk zou kunnen beginnen. Zoodra een bestaande groep kennis ontving van de constitutie van een nieuwe groep, moest deze het aan al de anderen melden. De questies zouden door de éene groep aan de andere ter bestudeering en behandeling worden gezonden.

---

[1]) Zie over het verschijnen van dit blad de Revue du Mouvement Social 1880, pg. 353. Later heeft Andrieux beweerd, dat hij als prefect van politie kapitaal aan dit blad verschafte, ten einde achter de geheimen der anarchisten te komen.

Duidelijk is het — zoo betoogde de Parijsche groep — dat alle schijn van autoriteit zóó vermeden werd. En het groote voordeel zou wezen, dat op den dag, wanneer het fransche gouvernement de revolutionaire socialisten zou willen gaan bestrijden, die regeering in plaats van één hoofd — welks neêrvelling de vernietiging der organisatie mede zou sleepen — honderde verlichte en vast aanééngesloten cirkels van tegenweer en aanval zou ontmoeten.

Op die wijze zou in Frankrijk aan de behoefte naar zekere eenheid onder de socialisten worden voldaan. Men ziet dat het anarchistisch idee daarbij uitkwam. Doch voor gansch Europa deed in ditzelfde jaar 1881 onder de socialisten de vraag naar een of ander verband zich gevoelen. Men sprak er vooral over, om onder andere vormen de Internationale weder op te richten. Daarvoor werd nu op 14 Juli 1881 te zamengeroepen een congres te Londen [1]). Al de anarchistische bladen maanden hunne volgelingen aan het bij te wonen. Inderdaad was dit congres zoo heftig mogelijk. Men zeide de Internationale weder op de been te brengen, men ging zelfs weder uit — zoo sprak men — van de verklaring der Internationale van September 1866: doch de besluiten, die aan dat alles werden toegevoegd, droegen een gansch andere min of meer anarchistische tint. Hoort bij voorbeeld deze besluiten van het Londensche congres: „De Internationale Associatie der arbeiders verklaart zich tot vijand der parlementaire politiek. Ieder, die de beginselen der Associatie aanneemt en verdedigt, kan als lid der Associatie worden aangenomen. Elke groep zal het recht hebben direct met alle andere groepen en federaties te correspondeeren. Intusschen zal er, om de verhoudingen te vergemakkelijken, een internationaal „bureau de renseignements" opgericht worden. Dit bureau zal uit drie leden bestaan. Overeenkomstig de besluiten van groepen en federaties zal een congres gehouden worden. — Het tegenwoordige congres uit den wensch, dat al de groepen op de volgende voorstellen zullen letten: Het is vooral noodzakelijk, dat het revolutionaire idee en de geest van opstand worde bevorderd en verbreid in die volkskringen, die zich nog illusies maken over de zedelijkheid en goede werking der legale middelen. De propaganda moet door *daden* geschieden.

[1]) Zie de oproeping: Revue du Mouvement Social, 1881. p. 164.

Daar wij van het wettelijk standpunt, waarop men tot nu toe vrij algemeen gebleven is, uittreden, om onze werkkracht over te brengen op het terrein der illegaliteit, die de eenige weg is welke tot de revolutie leidt, zoo moeten wij naar middelen grijpen, die met dat doel strooken. Wij moeten ons herinneren, dat het eenvoudigste feit, de minste handeling tegen de tegenwoordige instellingen, beter en luider tot de massaas spreekt, dan duizende gedrukte stukken, of zeeën van welsprekende woorden. Die propaganda door daden heeft nog meer belang op het platte land dan in de steden. Het congres beveelt aan alle groepen en individuen der Internationale aan, om bijzonder gewicht te hechten aan de studie der technische en chemische wetenschappen, als middelen van verdediging en aanval.″

De socialisten stelden zich dus te zamen op voet van oorlog. Zij wezen naar de dynamiet, die in Rusland tegen Alexander II de bekende diensten had gedaan.

De fractie der anarchisten kon tevreden zijn met den invloed, dien zij op de socialisten had verworven. Toch wilde zij afzonderlijk als uiterste partij der socialisten zich blijven bevestigen. Vandaar dat de anarchisten in Augustus 1882, op voorstel der „Fédération Jurassienne″, nogmaals een internationaal congres te Genève samenriepen, op welk congres als behandelingspunt aan de orde werd gesteld: de volledige afscheiding der anarchistische partij van alle politieke partijen met welken naam zij zich tooien. Dit congres was zuiver anarchistisch. De groepen van Lyon waren er vertegenwoordigd door twaalf gedelegeerden; Vienne (Isère) en Saint-Étienne door drie; Parijs door twee; Villefranche (Rhône), Bordeaux, Cette, Montceau en de groepen van Italië, elk door één afgevaardigde. Dat congres stelde nu een manifest vast van dezen inhoud: „Onze vijand is onze meester. Wij anarchisten, die geen meester erkennen, strijden tegen allen, die zich van eenige macht hebben meester gemaakt of willen meester maken. Onze vijand is de landheer, die den grond bezit en den boer laat werken ten zijnen bate. Onze vijand is de patroon, die de werkplaats heeft en haar gevuld heeft met slaven van het dagloon. Onze vijand is de staat, welken vorm hij ook aanneemt, monarchaal oligargisch, democratisch, of arbeidersstaat, met al zijn beambten, zijn staf van militairen, magistraten, spionnen en dienders. Onze vijand is elke abstractie van gezag, hetzij men de abstractie God of Duivel noemt, in wier naam

de priesters zoolang de goede zielen hebben geleid. Onze vijand is de wet, altijd ingericht ter onderdrukking van den zwakken door den sterken, altijd gereed tot rechtvaardiging en wijding van de misdaad. — Maar zoo de grondeigenaar, de patroon, de hoofden van den staat, de priesters en de wet onze vijanden zijn: wij zijn ook hun vijand, wij heffen ons op en stellen ons tegenover hen. — Wij willen den grond en de werkplaats heroveren op den landheer en op den patroon: wij willen den staat afschaffen, onder welken naam hij zich ook verbergt; wij willen onze zedelijke vrijheid hernemen tegen den priester en de wet. In de mate onzer krachten arbeiden wij aan de vernietiging van alle officieele instellingen en wij verklaren ons één (solidair) met ieder mensch, groep of maatschappij, die door een revolutionaire daad de wet ontkent. Wij stellen ter zijde alle wettelijke middelen, omdat zij de negatie zijn van ons recht: wij verwerpen het zoogenaamd algemeen stemrecht, omdat wij onze individueele souvereiniteit niet kunnen prijs geven, en ons niet medeplichtig willen maken aan de wandaden door zoogenaamde mandatarissen van dat stemrecht verricht. Tusschen ons anarchisten en elke staatkundige partij — behoudend of gematigd, geheele vrijheid bestrijdend of haar bij kleine hoeveelheden gunnend — is de breuk volkomen. Wij willen onze eigen meesters blijven en hij onder ons, die een chef zou beoogen te worden, is verrader aan onze zaak. — Intusschen weten wij, dat de individueele vrijheid niet kan bestaan zonder associatie met andere vrije metgezellen. Wij leven de één door den ander; het is het sociale leven dat ons gemaakt heeft; het is de arbeid van allen die een ieder het gevoel van zijn recht en de kracht om het te verdedigen geeft. Elk sociaal product is een collectief werk, waarop allen gelijkelijk recht hebben. Wij zijn dus C o m m u n i s t e n. Wij erkennen dat zonder omverhaling der voorvaderlijke, erfelijke, gemeentelijke, provinciale en nationale grenspalen, het werk steeds weder van meet-af-aan te beginnen zou zijn. Aan ons zij het gegeven het gemeenschappelijke eigendom te veroveren en te verdedigen, welke ook de taal of het etiket der omver te werpen gouvernementen mogen zijn.”

Toen dit manifest in 1882 werd opgesteld en uitgevaardigd, was de Fransche regeering reeds bezig geweest zich te weer te stellen en van haar kant aanvallend tegen de anarchisten op te treden.

Te Parijs (men denke aan Louise Michel), te Montceau les Mines, maar vooral te Lyon, de hartader van het fransche anarchisme, werd met kracht alles onderdrukt.

Aldaar werd ook Kropotkin gevangen genomen.

Hij had van Juli 1876 in Genève geleefd, en had van daaruit telkens kleine uitstappen gedaan; toen hij in den aanvang van het jaar 1881 uit Zwitserland was uitgezet. Hij vestigde zich daarop te Thonon. Op een reis van en naar Londen bleef hij zich eenigen tijd stilhouden te Vienne, te Saint-Etienne en te Lyon, niet te Montceau-les-Mines, zoo als later de fransche regeering meende, toen zij dáár de anarchistische onlusten bedwong. Den 12n October 1881 was hij te Thonon teruggekeerd. Toen nu te Lyon de anarchie haar werk begon, aarzelde de fransche regeering niet, en liet zij Kropotkin, die aldaar werd gevonden, den 21sten December 1881 achter slot en grendel zetten.

En nu begon in het begin van 1882 het proces der anarchisten te Lyon [1]).

De regeering nam als punt van aanklacht aan het weder oprichten van de in Frankrijk verbodene Internationale. De aangeklaagden (omstreeks vijftig in getal) verdedigden zich alleen op dat punt, doch vielen overigens de maatschappelijke orde aan en verklaarden zonder omwegen anarchisten te zijn.

Bijna allen werden 10 Januari 1882 tot opsluiting veroordeeld. In de eerste plaats de toen veertigjarige Prins Kropotkin tot vijf jaren gevangenisstraf. Hij werd vastgezet in de gevangenis van Clairvaux.

III.

Wij hebben het terrein in oogenschouw genomen, waarop Kropotkin is opgetreden en vooral den achtergrond doen uitkomen.

Wij wenden ons thans tot het boek, dat ons aanleiding gaf tot deze studie.

Wij kunnen nu zeer kort zijn.

Want het boek is niet anders dan een verzameling, door

---

[1]) Zie Compte-Rendu du Procès de Lyon. Génève, Imprimerie Jurassienne. 1883.

Elisée Reclus bezorgd, van de dagblad-stukken, die Kropotkin van 1879 tot 1882 in het anarchistisch orgaan *„le Révolté"* schreef.

De artikelen, die de *„Révolté"* ten beste gaf, ten einde de partij der anarchisten te bewegen, in haar strijd tegen de maatschappelijke orde, niet aan te nemen de oplossing der collectivisten, worden hier gevonden. Hier in dit boek is de motiveering van enkele zoo woeste besluiten van de verschillende Fransche en Zwitsersche arbeiderscongressen.

Van daar de gloeiende heftigheid, maar ook de helsche éénzijdigheid van den inhoud. Wij hebben hier slechts — zelfs wanneer wij ons op socialistisch standpunt zouden willen stellen — de helft van het vraagstuk. Onderstreept, of liever tot berstens toe aangeblazen, is alléén dat wat op het oogenblik dienst deed tegen de collectivisten.

Dan mengen zich door al die polemiek heên Russische herinneringen: gezegden van Herzen of van Tourgueneff: blikken uit de verte op de lange karavanen van verbannenen, die in de sneeuwvlakten van Siberië zich zelven moeten gaan begraven: jubelkreten over de Russische jeugd, die onder keizer Alexander II het sombere maar grootsche treurspel der worsteling tegen het onderdrukkingsstelsel heeft durven opvoeren: heilgroeten aan Vera Zassoulitch, die den satraap een kogel in de borst heeft geschoten, toen hij op een dag zich veroorloofde een gevangen socialist smadelijk te bejegenen: verwijzingen naar Russische agrarische toestanden en de organisatie van het Russisch gemeentelijk bezit der gronden: een lofzang op het gemeenschappelijk arbeiden der doukhobortsi [1]: een aanstipping van Russische beginselen, in zooverre er de boer nog altijd een misdaad als een ongeluk of als een toeval wil beschouwen, waarvan de schuld ten deele op de maatschappij zelve terugvalt, waar het vergrijp is gepleegd. Kortom: een bijtende geur of reuk uit verre noordsche streken dringt, onder het lezen van dat boek, als van uit de bladzijden tot onze zenuwen door, en herinnert ons voortdurend, dat wij hier te doen hebben met dat bijzondere type der socialisten: den n i h i l i s t—a n a r c h i s t.

Op drie punten of gegevens wordt voortdurend door hem als met een ijzeren hamer geslagen.

---

[1] Zie Parôles d'un Révolté, pg. 323.

Vooreerst hierop. De partij der revolutionaire socialisten moet thans beginnen aan het werk te gaan. Daden zijn noodig. De tijd is rijp. De sociale omkeer zal zeer snel tot stand komen, veel sneller dan men denkt. De revolutie zal daarbij een veel algemeener karakter hebben dan ooit te voren, over veel meer landen tegelijk zich uitstrekken. In alle landen toch is er thans chaos: chaos in de industrieele toestanden, uitéénvallend bederf in de staatsorde. Men moet toetasten. Men zij niet versaagd, omdat men een kleine minderheid nog is, neen, alle groepen, die een nieuw idee vertegenwoordigen, telden altijd in het begin weinig aanhangers. Waar het slechts op aankomt, is de wetenschap, of de denkbeelden van het anachistisch communisme evenredig zijn aan en voortvloeien uit de evolutie, die de menschelijke geest thans ondergaat. En dit is het geval. Die evolutie beweegt zich niet in den zin van het autoritarisme, maar juist in de richting van de volmaaktste vrijheid zoowel van het individu, als van de produceerende en consumeerende groep, van de commune, en van de zelfstandige federatie. Die evolutie gaat niet naar den kant van het individualisme van den eigenaar, maar naar de zijde van de gemeenschappelijke voortbrenging en het gemeenschappelijk verbruik. De minderheid moet dus de anderen medesleepen. Doch men moet durven en doen. Vrijheid wordt niet gegeven: men moet haar nemen. De mensch bezit slechts die rechten, die hij al worstelend veroverd heeft. Hij heeft slechts die rechten, die hij bereid is ieder oogenblik met de wapens in de hand te verdedigen. Zoo men te Parijs mannen en vrouwen op straat niet met de zweep ranselt, zooals men het te Odessa doet, zulks wordt niet nagelaten, omdat het in de wet verboden is, maar omdat, als een regeering het durfde bestaan, het fransche volk dengeen die het waagde in stukken zou rijten.

Het tweede punt, dat door Kropotkin telkens wordt besproken, is het volgende. Het is een klacht over het feit, dat de Commune te Parijs in 1871 halverwege is blijven staan. De Commune is met het, volgens hem, juiste denkbeeld opgetreden, dat de gemeente niet langer een succursaal, een orgaan van den staat kon zijn: neen, dat zij iets geheel zelfstandigs was, een kern, die in vrije federatie met andere groepen en communes zich kon en moest verbinden. Het was een vruchtdragend denkbeeld om den staatsvorm aldus weg te gooien. Maar men had dien vorm volkomen te pletter moeten werpen. En ziedaar,

in plaats van nu een eigen organisatie te beproeven, van het eenvoudige uit tot het meer samengestelde, nam men toch weder een traditie van den staatsvorm der bourgeoisie over, het vertegenwoordigend stelsel, nog wel een der domste denkbeelden ter wereld, het gouvernement per procuratie. Toen die verkozen gemeenteraad der Commune eens in het stadhuis zetelde, liet het volk hem het werk doen: de gloed der Commune was gebroken. En die raad zelf voerde niets uit. De beste zonen van het socialisme zaten dáár onbewegelijk en als versteend, te midden van paperassen: genoodzaakt quasi te regeeren, terwijl hun instinct hen noopte om midden in en onder het volk te zijn: gedwongen te debatteeren, terwijl men moest handelen: alle bezieling verliezende, die uit de gedurige aanraking met de massaas voortkomt: in één woord onmachtig. Men had niet genoeg bedacht, dat elke nieuwe economische phase ook een gansch anderen politieken vorm eischte. Men had niet overwogen dat de Commune het zonder eenig gouvernement moest stellen. Elke regeering, ook de vrijelijk gekozen regeering, is een dwingelandij. Een revolutionaire regeering is een onding, daar revolutie en gouvernement elkander uitsluiten. — En in de sfeer van het economische deed men nog grooteren misslag. Men durfde niet volkomen socialistisch te werk gaan. Men ging niet over tot onteigening van alle kapitalen, noch tot organisatie van den arbeid: men maakte niet ééns een inventaris op van alle hulpbronnen en inkomsten der stad. Men had den moed niet tot verdeelingen over te gaan. Men bleef staan bij de oude regeling der maatschappij. Sommigen droomden van collectivisme. Men begreep niet, dat men de Commune eerst werkelijk had kunnen bevestigen en versterken door de sociale revolutie. Maar de fout der Commune is niet geheel aan haar te wijten. Zoo de Commune nog eenige maanden had kunnen leven, zou zij, door de kracht der omstandigheden gedrongen, het werk wel gedaan hebben. Maar de soldaten der reactie hebben haar verstikt. Weest echter verzekerd, dat de nieuwe aanstaande revolutie, die weldra in Frankrijk en Spanje zal uitbreken, communalistisch zal zijn, en het werk der Parijsche Commune juist dáár zal opnemen, waar de massale moorden der Versaillianen den arbeid hebben gestuit. De aarzelingen, die in de uitingen der Commune zijn waar te nemen en die voortvloeiden uit de omstandigheid, dat het socialisme zelf een over-

gangstoestand beleefde, dobberend van een autoritair communisme naar een onmogelijk collectivisme, zullen wijken. Vrij-uit en zonder omwegen zal het anarchistich communisme zich openbaren.

Het derde punt, dat even aanhoudend ter overweging wordt gegeven, is het feit, dat de socialisten, meer dan tot nu toe het geval is geweest, zich met het platte-land en met de agrarische questie moeten moeien. De Commune van Parijs begreep het in 1871. Zij kon niet verder gaan, maar riep reeds den boeren toe: neemt den grond, al den grond. En de gebeurtenissen, die wij thans beleven in Rusland, Ierland, Italië en Spanje, wijzen het socialisme den weg. Trouwens de boeren moeten begrijpen, dat al de gronden eertijds overal communale gronden waren. De boeren moeten zich dus tot „Communes" groepeeren en de landerijen weder in bezit nemen, om die ter beschikking te stellen van hen die zelven haar bebouwen. Hypotheken zijn een schreeuwende onbillijkheid. Het feit, dat iemand aan een boer geld heeft geleend, kan hem nooit of nimmer het recht verleenen den grond zich toe te eigenen: omdat die grond slechts waarde heeft, dank zij den arbeid van de vaderen der boeren, die het land hebben ontgonnen, toen zij het dorp hebben gebouwd, een weg hebben aangelegd en het moeras hebben drooggemaakt. De „internationale" boer zal dus onmiddellijk alle hypotheekbewijzen gaan verbranden en die hatelijke instelling voor altijd afschaffen. Dit alles moet aan de landbouwende klasse duidelijk worden gemaakt. Er moet een bepaalde propaganda ontstaan. De revolutie zal eerst dàn triomfeeren, wanneer de werkman in de fabrieken en de bewerker van den grond de handen zullen inéénslaan. De commune van de stad en de commune van het platte-land moeten één verbond aangaan. Het is een verkeerde tactiek geweest zich alleen tot de steden te beperken. De questies van grondeigendom en wat daartoe behoort moeten vooral thans in de eerste plaats aan de orde worden gesteld.

Dit zijn de drie denkbeelden, die Kropotkin telkens in deze bladzijden ontvouwt en verdedigt.

Voorts behelzen die artikelen — behalve een kritiek van den oorlog en een bestrijding van het parlementair vertegenwoordigend stelsel — een aansporing om het juk der wetten van zich af te werpen. De eerbied voor de wet is volgens Kropotkin een moderne uitvinding, een dogma, dat eerst goed in het leven

is getreden na de groote Fransche Revolutie. Een waar „fetichisme" op het stuk der wetten is toen ontstaan. In plaats van zelven te hervormen wat slecht was, is men van toen af altijd begonnen een nieuwe wet te vragen. Zoo is in ons gedood de geest der vrijheid en aangekweekt de geest der onderwerping. Onze maatschappijen meenen niet zonder die wetten te kunnen leven, en als zij zich vrij hebben gevochten, is toch haar eerste werk, weder nieuwe wetten te maken. Het eerste jaar der vrijheid heeft tot nu toe nooit langer geduurd dan één dag, want na de proclamatie der vrijheid heeft men zich den volgenden dag weder gesteld onder het juk en de autoriteit der wet. De anarchist moet zich voornemen die wetten niet meer te eerbiedigen. Te meer: omdat het begrip „Wet" dezelfde phases van ontwikkeling heeft doorloopen als het begrip „Kapitaal." Het grootste deel dier wetten heeft slechts één doel: te weten, bescherming van het individueel eigendom. Wanneer men nu begrijpt, dat elk eigendom — stel een huis in een stad — het product is van een werk van veel generaties: welke geslachten de stad hebben gebouwd en verfraaid, verrijkt met gas- en waterleiding, getooid met schoone boulevards, universiteiten, tooneelzalen en winkels, voorzien van spoorwegstations en ruime wegen: dan kan men ook inzien, hoe een gansch arsenaal van wetten, met legers van soldaten en keurbenden van politiedienaars en rechters, noodig was, om, in strijd met het gezond verstand, tegen alle begrippen van rechtvaardigheid in, dat huis tot het uitsluitend eigendom van één mensch te maken. Wet en monopolie zijn begrippen van één gehalte geworden. Men werpe de wetten overboord.

De conclusie van dat alles is, dat wij ons moeten voorbereiden op de naderende algemeene onteigening.

Want ditmaal zal de revolutie, die daar komt aanrollen, niet meer uitsluitend zijn een verandering van gouvernement: neen, het zal zijn de inbezitneming door het volk van AL den socialen rijkdom. Voor altijd en voor goed zal een einde worden gemaakt aan de exploitatie van den mensch.

Zoo de sociale rijkdom in handen blijft van eenige weinigen die haar nu bezitten: zoo de werkplaats, de werf en de fabriek het eigendom blijven van den patroon: zoo de spoorwegen, de vervoermiddelen in handen blijven der vennootschappen en der individuen die ze hebben vermeesterd: zoo de huizen in de stad

en de villa's daarbuiten in het bezit blijven der tegenwoordige eigenaars, in plaats van dadelijk, bij het uitbreken der revolutie, om niet ter beschikking gesteld te worden van al de arbeiders: zoo de opeengehoopte schatten, hetzij in de banken, hetzij in de huizen der rijken, niet onmiddellijk aan de collectiviteit — omdat *allen* medegewerkt hebben om ze voort te brengen — worden toegewezen: zoo het opgestane volk niet dadelijk de hand legt op alle waren en voorraden, die in de groote steden zijn verzameld, en zich niet organiseert om ze te doen toekomen aan allen, die er behoefte aan hebben: zoo de grond het eigendom blijft van woekeraars, aan wie die grond thans feitelijk toekomt: zoo de groote onroerende goederen niet worden onttrokken aan de groote bezitters, om ter beschikking te worden gesteld van allen die den grond willen bebouwen: zoo er zich weder een klasse van regeerders vormt, die aan geregeerden zou willen wetten stellen: — dan zal de opstand geen revolutie wezen, en zal alles later weder van nieuws-af-aan te beginnen zijn.

Algemeene onteigening: dat alleen moet het wachtwoord wezen. En dàn zal de anarchie de ware orde doen ontstaan, in plaats van de zoogenaamde orde die wij roemen, die negen tienden der menschen doet werken ten voordeele van één tiende, die aan de meerderheid der levenden ellende en nood brengt, en die ten slotte door millioenen soldaten moet worden op de been gehouden.

Men ziet dat een nihilist-anarchist consequent is.

Wij behoeven zelfs geen conclusie te trekken. Dat alles klinkt dof als het gelui der doodsklok onzer beschaving. Welk een hoeveelheid toorn, haat, drift en wraak is hier opgespaard en opgehoopt!

Een dergelijk boek is echter een teeken der tijden.

Een man als Kropotkin is een type uit het einde onzer sombere eeuw.

Als later een moderne Dante de Hel der negentiende eeuw zal beschrijven, dan zal hij op één der kringen van dien trechtervormigen afgrond, diep in de laagte, deze gestalte ontmoeten. Dáár legeren zich dan om hem heên scharen van lotgenooten, schimmen van nihilisten en anarchisten, die hem, den vorst,

ruw gemeenzaam als metgezel behandelen. Zij heffen een vervaarlijk verwijtend geschreeuw aan. Zij roepen het uit, hoe zij branden van verlangst, om onder de groene takken der eikeboomen den zachtblauwen door de zon verlichten hemel te zien. Hij echter daalt al dieper en dieper, zwijgend, vastbesloten, den éénen cirkel na den anderen. En zij — zij moeten hem volgen.

H. P. G. Quack.

IN HET PARK TE MUSKAU.

Beschaafde Nederlanders van boven de vijf en zestig jaren; jongeren slechts indien zij bijzonder hun werk gemaakt hebben van de Duitsche letterkunde; herinneren zich bij den naam Muskau zekeren vorst Von Pückler-Muskau, wiens *„Briefe eines Verstorbenen“* eene halve eeuw geleden, door geheel Europa, tot de bellettrie van den dag behoorden en destijds ook in 't Hollandsch zijn vertaald geworden. Eene andere reeks van Nederlanders weet dat het stadje Muskau het middenpunt is van de goederen, die wijlen onze Prins Frederik in Silezië bezat.

Wel, in datzelfde stadje, een uur of vier sporens van Berlijn, heb ik onlangs een dag of wat doorgebracht; en het was het kunstenaars-genie van dienzelfden vorst dat er mij had heengelokt. Ik wist zoo goed als zeker dat ik hier iets schoons zou vinden, en het was een ware vreugde dat mijne verwachting niet teleurgesteld werd. 't Was niet voornamelijk de schrijver, de sporen van wiens werkzaamheid ik zocht; het was om zijn beroemd park dat ik kwam. In dat park nu heb ik gedwaald, dag aan dag bewonderend mij bewogen, niet moede van 't bezoeken van de schoonste plekjes; om er tien minuten later een ander, nog schooner, te vinden. Ik heb er beurtelings mijn blik gebaad in schaduw en in zonneschijn, in 't vroege ochtenden in 't volle daglicht; tot laat toe bespied hoe de zonsondergang de toppen van de reusachtigste boomen deed uitkomen en hoe de maan tusschen hen doorscheen. Ik heb gewandeld langs de vriendelijk tot voortgaan uitnoodigende paden van het *„Gartenpark“*, rondom 't kasteeltje en ter wederzijden van de stad; ik heb langs de glooiing der nabij gelegen heuvelen het uitgestrekte *„Bergpark“* rechts en links doorkruist; ik heb aan

het jachtslot „*Hermannsruh*" den sparregeur van 't heerlijk hoogwoud ingeademd en gezien hoe daar, op nog grooter schaal, dezelfde geest gewerkt had. Ik liet mij wiegen in het rijtuig dat ons rondreed door die telkens wisselende vergezichten; en mijn kieschkeurig oog genoot gelijk het oor van een muziekkenner bij een goed voorgedragen symfonie van Beethoven. Men moet misschien, door afkomst en door opvoeding, van kind af zóó gevoelig zijn geworden voor het onderscheid tusschen zuivere en valsche lijnen, schoone golvingen en lamme bochten, breede opvattingen en kleingeestige alledaagschheden, om het edele in een park zóó te genieten als ik. Dit is zeker, dat ik — zelfs door de verbasteringen heen, die ontegenzeggelijk na hem zijn werk ondergaan heeft — in den vorst Von Pückler twee dingen eerde: het uitsparen van schoone boomgroepen en het leggen van wegen en paden.

Blijkbaar heeft hij hier, toen hij begon, een bosch gevonden; want de meeste boomen dagteekenen van veel vroeger dan zijn tijd. De natuur in den omtrek biedt juist niet veel boschrijk landschap aan; maar vlak naast de woestenijen der Mark Brandenburg onderhoudt de Spree door haren watertoevoer het bekende, drukbezochte Spreewald, en zoo is het volstrekt niet vreemd dat ook de Neisse sinds eeuwen voor een bosch gezorgd had, waarin wilgen, iepen, esschen, eiken naar hartelust groeiden. De groote taak voor Pückler, die hier een „Engelsch park" wou aanleggen, was uit deze boomen eene keus te doen, zoo naar hunne eigene waarde als naar hunne plaatsing. En daarin vooral toonde hij zijne genialiteit. Met bewonderingswaardigen takt heeft hij een aantal van de schoonste exemplaren, hetzij afzonderlijk, hetzij bij groepen, vrijgemaakt; die groepen en de kronkelingen van de Neisse zelve werden zijne punten van uitgang. De rivier bleef de slagader van het geheel; zij werd slechts min of meer getemd en, op een paar plaatsen, door rotsblokken tot schilderachtige sprongetjes genoodzaakt; en de begraasde bodem werd tot dien graad van keurigheid gebracht, die gerekend wordt tot de eerste vereischten van een welonderhouden park te behooren. Voorts werden er hoofdwegen en wandelpaden aangebracht met den doelmatigen eenvoud, de edele, sobere golving, die het werk der beste tuinkunstenaars van de laatste honderd jaar kenmerkt, en waarvan hij zelf het beginsel zoo aardig heeft samengevat in de woorden: „dat de

paden niets anders behooren te wezen dan stille gidsen van den wandelaar, die hem vanzelf altijd op de schoonste punten brengen" [1]). Daarna moest er ook jong hout aangeplant worden, en dat geschiedde in de voor dien tijd grootst denkbare verscheidenheid; en er moest voor eene uitbreiding, een achtergrond gezorgd worden. Aan het oude bosch, waaruit het „Gartenpark" ontstaan was, sloot zich van lieverlede, tegen de helling van vrij hooge heuvelen, eene voortzetting aan, die het „Bergpark" genoemd werd. Moge dit wat minder schoon zijn dan het oudere gedeelte, — uit den aard der zaak wat minder rijk aan forsche boomgroepen en misschien reeds bij den oorspronkelijken aanleg wat minder zorgvuldig behandeld, — het geeft het groote voordeel dat daardoor het gansche dal tot een bijna onafzienbaar geheel gemaakt wordt, en de kern wint ontzaglijk bij deze omlijsting. Waarlijk, er is hier een meester van den eersten rang aan het werk geweest! Zulk een paradijs midden in zulk eene schrale natuur!

In 1785 geboren, had Pückler zijne jeugd gebruikt om die ruime, veelzijdige ontwikkeling machtig te worden, waarvan de „*Briefe eines Verstorbenen*" getuigen; en, na „veel gelezen, veel gereisd" en veel in de wereld rondgezien te hebben, erfde hij, omstreeks 1820, de uitgestrekte bezittingen zijner vaderen, die behalve het stadje Muskau negen en dertig dorpen omvatte. In tegenstelling van den vorigen eigenaar, die er zich bijna nooit vertoonde, besloot hij zijn landgoed zelf te komen bewonen. Aan de ingezetenen van Muskau stelde hij daarbij de voorwaarde, dat zij hem bereidwillig zouden steunen in de plannen die hij voorhad, ten opzichte van de verbetering, bebouwing en verfraaiing van den omtrek. De voorwaarde werd aangenomen en het besluit toegejuicht en de vorst vestigde zich in zijne geboorteplaats.

„*Der Fürst*" en „*die Fürstin*", zijne gemalin — eene dochter van den Pruisischen minister Von Hardenberg die veel gratie van lichaam en geest moet bezeten hebben — zijn daar bijna legendarisch. Men behoeft slechts met een enkel woord te hengelen, om geestdriftvolle mededeelingen te vangen betreffende den goeden tijd dien Muskau toen beleefde. Over beiden wordt, door groot en klein, met de meeste waardeering gesproken. Maar weldra komt er dan het verhaal bij:

[1]) *Pückler-Muskau, Andeutungen über Landschaftsgärtnerei.* München, 1834.

hoe zonde en jammer het is dat de man dien gang van zaken niet langer vol heeft kunnen houden. Het feit is dat de vorst, beter kunstenaar dan financier, zich, in een tijdsverloop van weinig jaren, in het beheer van zijne kostbare bezittingen zeer vergist heeft. Hij „leefde en liet leven", bouwde en legde bosch aan; doch het onderhoud van een en ander kostte veel meer dan hij had berekend. De toestand werd hoe langer hoe benarder. Ongewoon is wat er verteld wordt omtrent de houding der vorstin in die omstandigheden. Zij was ouder dan hij, zij hadden geen kinderen; het ging haar aan het hart hem, in de kracht zijner jaren, gebukt te zien gaan onder geldelijke beslommeringen waarop hij geen raad meer wist. Toen stelde zij hem voor, zich van haar te laten scheiden en in Engeland eene rijke vrouw te gaan zoeken, wier vermogen hem weer op de been kon helpen. Eerst weigerde hij langen tijd, maar moest eindelijk toegeven. De wettige scheiding had plaats en hij ging werkelijk naar Engeland, waar hij vroeger in de beste kringen verkeerd had; en van daaruit richtte hij aan haar de beroemde „Briefe." Maar hij kwam zonder vrouw terug; „en", zoo luidt het gemoedelijk verhaal, „verder bleven zij trouw bij elkander tot aan haren dood." De bezitting moest nu zonder uitstel verkocht worden. Prins Frederik kocht haar, in 1847, voor een aanzienlijken prijs; maar vorst Hermann kreeg slechts een betrekkelijk zeer geringe som in handen. Hij ging te Brannitz wonen en schiep zich daar, op bescheidener voet, eene nieuwe omgeving. Af en toe legde hij nu parken aan voor anderen. „*Bisher*" — zeide mij een opperhoutvester — „*hatte er die Landschaftsgärtnerei wie eine nobele Passion getrieben*"; later trok hij waarschijnlijk voordeel uit zijne kunst. Zoo is o. a. het park van Babelsberg bij Potsdam, het gewone zomerverblijf van den tegenwoordigen Keizer, door hem aangelegd. Het is niet zoo schoon als dat van Muskau; het is min of meer eentonig; maar op den schralen bodem tusschen Potsdam en Glienecke vond hij dan ook veel minder gegevens.

Is het wonder dat men aan dat alles denkt wanneer men, in het „Gartenpark," onder den wijdstgekruinden eik in het gras zit? Dat men „den vorst" en „de vorstin" uit het verledene ziet opdoemen: dien „vorst", die het slachtoffer werd van zijnen slechtberekenenden kunstdrang; en die „vorstin", die hem zoo onbaatzuchtig lief had? 't Was eene zonderlinge onbaat-

zuchtigheid en hare mogelijke Engelsche opvolgster zou er slecht mee gediend zijn geweest; nochtans spreekt er, in verband met de brieven, uit hare daden een grootmoedig karakter. Beiden waren menschen van beteekenis; en de onmogelijke wensch kwam in mij op, hen in levenden lijve te mogen ontmoeten, te midden van dit wereldje dat hun zoozeer tot eer strekt. Ja, Hermann Von Pückler! bij al wat gij verder geweest zijt, waart gij eene merkwaardige figuur in de geschiedenis der kunst die u zoo na aan het hart lag! Indien Heine van u getuigt dat gij in Engeland goed hebt rondgekeken [1]), dan voeg ik er gaarne bij dat gij de beste eigenaardigheden van den Engelschen parkstijl uitmuntend gevat hebt en, op recht artistieke wijze, naar uwe Silezische heerlijkheid overgebracht! .....

Kunstgeschiedenis is aan de orde van den dag. Gunt dat ik even een paar bladzijden opsla uit de archieven van de kunst in welker liefde ik ben opgegroeid.

Van practisch nut is voor ons, op het gebied van tuinarchitektuur, welbezien alleen die van ons eigen midden-Europeesch klimaat.

De *eerste* historische tuinbouw-periode was natuurlijk van zeer primitieven aard. Stelt u voor wat onze voorouders, met en benevens alle andere Germanen, Galliërs en Kelten, gedaan hebben toen zij voor het eerst op de gedachte kwamen een omheind en beschermd stukje grond tot een „perk", een „park", een „tuin" in te richten. Hoe zouden zij daarbij te werk gegaan zijn? Ten naastebij zooals een kind te werk gaat, dat een tuintje machtig is geworden. Van een kind kan men niet verwachten

---

[1]) In het *Vorwort* van het vierde deel der *Reisebilder*, dd. 15 November 1830, heet het:

„Was Reisebeschreibung betrifft, so giebt es, ausser Archenholtz und Göde, „gewiss kein Buch über England, das uns die dortigen Zustände besser veran-„schaulichen könnte als die, dieses Jahr, bij Franck in München erschienenen:

„*Briefe eines Verstorbenen. Ein fragmentarisches Tagebuch aus England*, „*Wales, Irland und Frankreich, geschrieben in den Jahren* 1828 *und* 1829.

„Es ist dieses noch in mancher anderen Hinsicht ein vortreffliches Buch und „verdient in vollem Maasse das Lob, dass ihm Goethe und Varnhagen von Ense, „in den Berliner Tagebüchern für wissenschaftliche Critik, gespendet haben."

dat zijn smaak sterk ontwikkeld zij, en dat het zin hebbe voor echt natuurschoon. Mooi vindt het doorgaans wat het meest schittert; en wat zijn omgang met de hem omringende natuur betreft, is 't al heel aardig indien hij, door lust om hare voortbrengselen te verzamelen en aan te kweeken, en door het opmerken van zeldzaamheden, oog toont te hebben voor hare gewrochten. Daarbij werkt een kind op kleine schaal. De voornaamste eigenaardigheden van een kindertuintje zijn dan ook ten eerste de zorg, waarmede iedere vierkante palm aarde gebruikt wordt en ten andere het zonderlinge mengelmoes van voorwerpen, die de jeugdige eigenaar er uitstalt. Dit zelfde nu vindt men terug in elke allereerste tuinbouw-periode. Reeds bijna aan elk middeleeuwsch kasteel vindt men eene welbeschermde plaats aangewezen voor een soort van moestuin, waar dan te gelijk wilde rozen en enkele andere bloemen gekweekt werden, zooals men nog vaak in tuintjes ten plattenlande moeskruiden en sierplanten naast en tusschen elkander ontmoet. In kloostertuinen werd, behalve van bloemen en eetbare vruchten, veel werk gemaakt van geneeskrachtige kruiden; uit den min of meer wetenschappelijken kloostertuin dier dagen ontwikkelde zich later het karakter van den academischen „hortus botanicus."

Na de middeleeuwen begonnen weldra ook de gegoede burgers zich de weelde te veroorloven, louter voor genoegen te tuinieren. Men plantte allerlei gewassen, die men mooi vond of welriekend; of die een overgeleverden roem hadden, wat dikwijls reeds van hunne waardigheid als heilige planten van Freya of iets dergelijks dagteekende en waarvan men zich in den regel geen rekenschap gaf. Gaarne ook bezat men buitenlandsche planten, nieuwigheden; en onze voorvaders, met hunne zeevaart op Oost- en West-Indië, waren daarvoor aan het beste kantoor. Zij stonden dan ook in dit opzicht bij naburige volken niet achter, maar waren hen veeleer vooruit. Zij maakten hunnen tuin tot een pronkkamer buitenshuis, tegenhanger in de open lucht van hunne pronkkamers daarbinnen en met evenveel angstvallige netheid als deze onderhouden en ontzien. Het kwam hun al te slordig voor, de paden, waaraan zoo weinig mogelijk plaats besteed werd, zoo maar van gewone grove aarde te laten. Soms werden ze bedekt met wit zand, maar liever nog belegd met steentjes of schelpen, een in ons kustland voor de hand

liggend sieraad. Geen wonder dat, toen eens met dat beleggen, (geen losweg bestrooien, maar schelp naast schelp rangschikken), een zekere graad van kunstvaardigheid bereikt was, men het jammer vond, de met veel zorg gevormde figuren te vertrappen, en dat men ze dus op hunne beurt de eer gaf van op plekjes te liggen, waar niemand mocht loopen. Soms verkoos men voor die mozaïeken kiezelsteentjes; de kostbaarste en meest gezochte grondstof waren glazen kralen van verschillende kleuren, ter grootte van duiven- en spreeuweneieren. Niet zelden werd daarin door onze zeevaart- en wiskunde-beoefenende vaderen een geheele sterrenhemel, of wel de dierenriem met al zijne teekenen, duidelijk voorgesteld. De levende planten, die daartusschen groeiden, waren verplicht zich, even als de levenlooze schelpen en steentjes, als grondstof van dergelijke liefhebberijen te leenen. Niet allen waren daartoe even gewillig; maar dit had ten gevolge dat men bij voorkeur die soorten aankweekte, welke zich er het best toe leenden. Stekken van den buksboom (door zijne langdurige diensten op Palmzondag zonderling genoeg aan den naam van „palm" gekomen), werden algemeen gebruikt om de lijnen van de perken af te teekenen. Iepen en beuken lieten zich tot hagen snoeien, waarvan men gangen en geheele doolhoven samenstelde. Het dankbaarst materiaal leverde de Taxis, waarvan de potsierlijkste figuren gesnoeid werden.

Nog heden bloeit in sommige gedeelten van ons vaderland die liefhebberij. Ik heb in een welvarend dorp een bejaard boomkweeker gekend, die uren in den omtrek als meester in dat vak beroemd was. Behalve egels, hanen, eekhorentjes en fazanten, had hij op deze wijze zelfs eene „buste van Thorbecke" geboetseerd, die als pronkstuk van zijne verzameling de algemeene aandacht trok. Op iemands vraag waarom de kunstenaar, in allen deele zeer konservatief, bij voorkeur dit model gekozen had, luidde het antwoord dat hij er lang over gedacht had eenen staatsman van zijn eigen kleur te portretteeren, maar dat „Thorbecke's scherpe trekken" zoo verleidelijk waren voor deze soort van bewerking!

De handigheid, op dat gebied onze natie eigen, is in den vreemde niet onopgemerkt gebleven. In Engeland wordt in dit opzicht aan „the Dutch" veel meer toegeschreven dan hun eigenlijk toekomt: het park van Hamptoncourt, een der rijkste en keurigst onderhouden voorbeelden van Franschen stijl, wordt

tot op den huidigen dag „a dutch garden" genoemd (misschien ook omdat het door Willem III is aangelegd).

Met dat snoeimes en al zijne gevolgen, in één woord met den lust, de macht, de oefening om de natuur, uit een oogpunt van smaak, aan de dressuur der menschenhand te onderwerpen, was de tuinbouwkunst feitelijk eene *tweede* periode ingetreden. Maar in die richting hebben ontegenzeggelijk de Franschen het hoogste geleverd, en daarom eischt de rechtvaardigheid dat men steeds van eenen Franschen stijl blijve spreken.

De krachtigste vertegenwoordiger, de bezieler dezer richting, was zonder twijfel André Le Nostre. In 1613 geboren, leefde hij in het roemrijkste tijdperk van Lodewijk XIV, en versierde diens lustverblijven te Saint-Cloud, te Saint-Germain en te Versailles op een wijze, die ons dadelijk doet gevoelen hoe koning en kunstenaar elkaar moeten verstaan hebben in hunne neiging voor het grootsche en trotsche. Hoogst karakteristiek is de anecdote die men omtrent hun onderhoud over het aanstaande park te Versailles vermeld vindt. Le Nostre had een plan geteekend waarnaar hij, in de boschrijke moerasachtige vlakte vóór het kasteel, de uitgestrekte tuinen wenschte aan te leggen, die er thans nog bestaan. Maar hij vreesde dat de kosten den koning zouden tegenvallen en verzocht dezen, op de plaats zelve, het plan te komen beoordeelen. Toen zij te zamen op de trap van het kasteel stonden, begon de „tuinman":

„Indien het Uwe Majesteit behaagt, zullen wij hier de twee smalle terrassen en het oude bloemtuintje wegruimen en een groot terras maken, versierd met twee ruime waterbekkens."

„Le Nostre," zei de Koning, „daarvoor sta ik u vijfduizend livres toe."

Le Nostre maakte eene dankbare buiging en vervolgde: „Van dit terras zullen wij langs eene dubbele rij trappen afdalen naar eene breede laan, die de *Allée royale* moet heeten."

„Goed. Ik geef u tienduizend livres."

Le Nostre boog ten tweeden male.

„Tusschen deze twee trappen komt een prachtig gras- en bloemperk; en in het midden daarvan weer een waterbekken, versierd met beelden van goden en godinnen, nymfen en zeemonsters, naar den smaak van den beeldhouwer hemelhooge waterstralen uitwerpend. . ."

„Le Nostre, ik geef u vijftienduizend livres."

Een derde diepe buiging, en: „Aan het einde van de groote laan moet weder een waterbekken komen aan de vorigen gelijk. Ter weerszijden van het water, dat het terras besproeit, komt een bloemtuin: een aan de zuidzij, tot aan de oranjerie; een aan de noordzij, met een grooten vijver aan het einde."

„Le Nostre, ik geef u twintigduizend livres."

„Sire!" riep nu Le Nostre uit: „ik vertel u niets meer, want Uwe Majesteit zou zich ruineeren!"

Hij echter toog aan 't werk, langzaam maar zeker, en ging ondanks duizend kleine technische moeielijkheden — o. a. gebrek aan water — geregeld voort naar zijn éens gevormd plan; en nog honderd jaar na zijnen dood werd daaraan in zijnen geest voortgewerkt (het Bassin de Neptune o. a. is eerst onder Lodewijk XV in den tegenwoordigen toestand gekomen). En aan al de hoven van Europa bootste men na wat hij in Frankrijk wrochtte; de terrassen en de waterbekkens en de sterrebosschen; de tot groene muren opgesnoeide beuken- en lindenlanen; de, als parketvloeren, vlak uitgestrekte bloemtuinen.

Le Nostre was zonder twijfel in zijn tijd een groot man. Men gevoelt dit vooral dan, wanneer men zijnen tuinstijl beschouwt voor hetgeen die is: de eerste poging van wezenlijke tuinarchitectuur die de noord-Europeesche maatschappij eenigszins in 't groot beproefd heeft. Ik geloof dat ik mijn eerbied voor Le Nostre op artistiek gebied niet beter kan vergelijken dan bij dien voor Linnaeus in de botanische wetenschap. Even als Linnaeus de geheele, om zoo te zeggen op een hoop liggende, massa plantenkennis zijner dagen met één krachtigen greep in zijn geniaal systeem saamgevat en geordend heeft, zoo gaf Le Nostre voor het eerst de weelde te aanschouwen van een machtig en stelselmatig ingrijpen van menschelijke kunst in natuurlijke groeikracht.

Machtig en stelselmatig was het. Doch merkwaardig is dat nog altijd Le Nostre's degelijkste bewonderaars zijnen stijl het meest prijzen om eene eigenaardigheid, die hij trouwens zelf altijd volkomen beseft en bedoeld heeft: dat hij de trotsche lijnen der paleizen en kasteelen uit die dagen zoo streng en statig in levende grondstof wist voort te zetten. Het plantenrijk bekleedde er een veel geringer rol dan de belangrijke gegevens van terrassen, waterbekkens, beelden; en waar het verscheen werd het geheel ondergeschikt gemaakt aan de wetten

van de destijds juist een hooge vlucht nemende bouwkunst. 't Is zeer begrijpelijk dat het zoo ging. Maar vertoont zich hierin niet aanstonds eene fout, althans de zwakke zijde van den Franschen parkstijl? Wijst die afhankelijkheid van eene zusterkunst, die gedweeheid aan háár wetten en geboden niet op eenen nog zeer onontwikkelden toestand van de tuinarchitectuur zelve? Heeft, in een ruime kunstopvatting, niet elke grondstof er recht op naar haren eigen aard behandeld te worden? En zijn dan, als het op keus aankomt, levende planten niet een nog edeler materiaal dan steenen? Vinden wij niet allen — instinctmatig en wetenschappelijk — dat er waarheid ligt in den alouden climax: delfstoffen, planten, dieren? Waarom moeten dan groeiende planten zich naar steenlijnen voegen? Er wordt beweerd dat de Gothische kerkbouw zich naar het voorbeeld van het beukenbosch gevormd heeft en iets dergelijks verhaalt men van de Grieksche zuilen. De Grieksche en Gothische bouwkunst hebben daar waarlijk niet slecht bij gevaren.

Ik roep de herinneringen op van wie mijner lezers Versailles bezocht heeft, waar dan toch Le Notre's stijl, naar het oordeel van alle deskundigen, zijn hoogste standpunt heeft bereikt. Toen gij daar stondt, — 'k wil onderstellen op een mooiweers-zomerzondag, terwijl de groote wateren „speelden,'' — viel dat schouwspel u toen mee of tegen? Waarschijnlijk waart gij één bewondering over het grootsch geheel. Maar wat bewonderdet gij eigenlijk? Wat deed u zoo aangenaam aan? Ik denk: vooreerst de reuzeschaal, waarop alles hier aangelegd is. En dan: de waterwerken; en het beeldhouwwerk: al die Apollos en nymfen, en dolfynen en trappen en vazen. En verder: al naarmate gij u ingewerkt hadt in Frankrijks geschiedenis en letterkunde, het genot van u te verplaatsen in bekende toestanden, in herinneringen aan dat hof van het „ancien régime,'' dat wel verre van edel was, maar dat nochtans door zijne geestigheid en fierheid zoo'n eigenaardige aantrekkelijkheid bezit voor iedere beschaafde verbeelding! Doch maakten u de boomen niet eigenlijk den indruk van bijzaak te wezen? En de bloemen... O, die vondt gij prachtig, dat weet gij nog zeer goed.... De overvloed van bloemen had u zóó getroffen, dat uw smaak geen nader onderzoek gedaan had. Ik weet verscheidene personen, die den Le Nostre-stijl volstrekt niet overschatten — die hem erkennen voor hetgeen hij

is: een *overwonnen standpunt* in de aanlegkunst — maar die er te Versailles zóó door werden overweldigd, dat zij beweerden er, op deze schaal, den diepsten eerbied voor te hebben. Ik kan best begrijpen dat men er aldus inloopt, zich zoo door de omstandigheden eene poets laat spelen. Toen ik zelve voor het eerst op zulk eenen zondag Versailles bezocht, vond ik ook alles zoo mooi en zoo prachtig, zoo vorstelijk en zoo behagelijk, dat ik de stijfheid der boomen en der bloemen, ja tot de geschoren heggen op den koop toe nam. Maar toen ik er den volgenden morgen terugkeerde en alles goed naging, kwam ik toch tot het besluit dat een en ander nog veel mooier zijn zou, indien men al die boomen, heesters en kleinere gewassen meer naar de eischen van haar eigene natuur had gekweekt en gerangschikt. Het zou werkelijk evengoed in samenstemming met het grootsch geheel kunnen wezen, maar op eene minder gedwongen manier. Hoe veel hooger zou dit zijn: de groenende, bloeiende natuur niet botweg en niet domweg het karakter der bouwlijnen volgend, maar daaraan hulde brengend in haar eigene vrije, bevallige schoonheid. Meer dan ooit voelde ik daar: dwang kan nooit of nimmer het hoogste zijn, noch tegenover menschen, noch tegenover dieren, noch tegenover planten!

Ik had daarover eens een onderhoud met de schim van Le Nostre. Zoo vaak ik namelijk op het terrein van zijne grootste werkkracht ronddwaalde, dacht ik natuurlijk altijd aan dien kunstenaar zelven en vroeg mij af: hoe hij zelf wel over zijn werk zou denken, indien hij het terug kon zien na kennisneming van hetgeen er sedert hem in zijne kunst gebeurd is?

Een paar jaar geleden vond ik bij een der zijvleugels van de ruïne van Saint-Cloud een hoekje, waar de boomen, door de oorlogsvuist gespaard, niet meer geschoren werden, waarschijnlijk juist omdat het slechts eene ruïne gold; waar rozenstruiken vrij-uit bloeiden en waar in één woord niet meer gesnoeid werd dan voor den ongestoorden toegang werd gevorderd. Het groen ontsproot tot in de onmiddellijke nabijheid van den gevel, diens lijnen omkleedend, en de schoone bouwval kwam er des te schooner door uit. Toen vroeg ik aan Le Nostre, wiens geest ik opriep naar de wijze niet der spiritisten maar der dichters, of hij niet inzag dat hier een wenk was tot een nog edeler versiering van een koninklijke woning, dan die hij had inge-

voerd. Ik maakte mij niet diets dat hij zijn antwoord voor mij opschreef of op hoorbare wijze deed kennen; maar ik ben volkomen overtuigd dat, als hij uit zijn graf kon opstaan, — zoo hij althans de eerlijke, eenvoudige man was, waarvoor zijne biografen hem altijd doen doorgaan, — hij in den stijl die na hem is gekomen een hoogeren kunstvorm zou eeren. Gelijk Linnaeus, zoo hij in het leven kon terugkeeren, ongetwijfeld zou erkennen dat de verdeeling van het plantenrijk in natuurlijke familiën veel beter is dan zijne eenzijdig opgevatte indeeling, zou ook Le Nostre, indien hij het werk van William Kent of vorst Pückler of Lenné aanschouwd had, nog op zijn ouden dag begrepen hebben: die moeten wassen, en ik moet minder worden. En — altijd ondersteld dat hij in waarheid een groot man was en zijne kunst waarachtig liefhad — hij zou de wereld toeroepen: knoei toch niet langer in mijn naam, nadat gij mijne meerderen gezien hebt!

In William Kent en zijn tijdgenoot Brown eeren wij de eerste krachtige vertegenwoordigers van den zoogenaamden Engelschen aanleg. Met deze kwam de tuinarchitectuur in hare *derde* periode en deed zij wezenlijk een reuzenschrede voorwaarts. Nadat de nieuwere beschaving getoond had dat zij bij machte was den dwingeland te spelen over de natuur, kwam de publieke smaak op den edeler inval, dieper in haar wezen en haar wetten door te dringen en haar dáárnaar te regeeren. Na de rechtlijnige stijfheid van de „Fransche" parken en hunne nabootsingen, kwamen de „Engelsche" met hunne aan de natuur zelve ontleende schoonheden, hun heerlijke boomgroepen, hun verrassende wendingen, hun wandelwegen, waarop men zich zoo vrij beweegt en zich nochtans onder de betoovering van echte kunst gevoelt; hun schijnbaar ongedwongen lijnen, maar die toch allen medewerken aan één goed verdeeld geheel. Oppervlakkig beschouwd is het verbazend hoe, in zoo korten tijd, deze kunst zich zoo sterk heeft ontwikkeld: van die bekrompen strengheid naar dat vrijzinnig meesterschap. Maar welbezien was deze overgang in Engeland sedert lang voorbereid. Lord Bacon schreef er over. Pope dweepte met „a new art of gardening", dichtte er over en bracht op zijn eigen landgoed Twickenham zijne denkbeelden dienaangaande in praktijk. Die eerste pogingen leden in een ergen graad aan de kwaal, welke helaas later maar al te vaak als een karaktertrek van het Engelsche

park is beschouwd geworden: de wansmaak namelijk van, in het klein en daardoor in het kleingeestige, te willen namaken wat de natuur in het groot doet [1]); doch zij hielpen mee om op den goeden weg te komen. Kent en vooral Brown, met Pope bevriend, wisselden voortdurend met dezen van gedachten over hunne kunst, maar vatten haar veel ruimer op, zooals reeds in hunne eerste werken blijkt. Het denkbeeld van aan „de natuur" hare rechten te hergeven, woelde zoozeer op allerhande wijzen in alle gemoederen, dat de smaak voor de „natural parks" of „the landscape-gardening", om zoo te spreken, geheel koren op den molen van den tijdgeest was. En op het einde van de vorige eeuw, terwijl Rousseau zijn *Emile* schreef, en bij ons, gelijk in Duitschland, de natuurkundige en natuurlievende genootschappen ontstonden en de wereld overstroomden met die gemoedelijke verhandelingen, waaruit zulk een eigenaardige geur van natuurvereering opstijgt, toen kwam, geheel in overeenstemming daarmee, de Engelsche tuinaanleg ook op het vasteland in de mode. Reeds lang vóór de groote Fransche revolutie was het koninklijke Trianon, als nieuwste nieuwigheid op het gebied der tuinkunst, met een Engelsch park verrijkt geworden. En nu is het allermerkwaardigst, in al de landen waar de Engelsche landschapstijl wortel schoot, in parken van verschillenden ouderdom na te gaan hoe hij zich van lieverlede ontwikkelde; hoe hij het onmogelijke leerde inzien van eenen tuin tot eene reproductie van een geheel landschap te maken; hoe langzamerhand de vaste attributen van grotwerk en schijnbaar natuurlijke watervalletjes en hermitages en miniatuur-wildernissen verdwenen; hoe het oorspronkelijke denkbeeld zich louterde en gaandeweg in zijne volle reinheid en grootschheid aan den dag kwam. Uit dwepende natuurvergoding of onbeholpen natuur-naäping had zich de kunst ontplooid van de gegevens der natuur met eerbied te verwerken, haar de hulde van de liefhebbende menschenhand te brengen. Zij had een dergelijken weg doorloopen als de meesten onzer . . .

Och, help mij een handje, en ga eens even bij u zelf na wat ik meen. Stel u, om te beginnen, het plekje voor waar gij, als kind, voor 't eerst, het genot der groene heerlijkheid

[1]) Pope vereenigde in zijn betrekkelijk kleinen tuin: „a shell temple, a large mount, a vineyard, two small mounts, a bowlinggreen, a wilderness, a grove, an orangerie, a gardenhouse, a kitchengarden and a cypress-grove leading to (his) mothers grave."

van boomen en van vergezichten hebt gesmaakt, en onbewust het gevoel voor natuurschoon hebt ontvangen. Voor sommigen was dat misschien een zeer klein tuintje, een begroeide dijk of stadswal; voor anderen een buitenplaats, een park of bosch. Ga eens even terug naar die enkele sterksprekende oogenblikken, die u zoo helder tegenblinken uit den vagen bajert van uwe herinneringen, toen gij hier of daar in het gras laagt te rollen of naar de zangvogels te luisteren of bloemen of boekenooten zocht, en naar hartelust uw oogen baaddet in het groen en eensklaps o, zoo wonderlijk bewogen werdt.... Als gij dan laast van koninklijke tuinen en van lommerrijke lanen en van liefelijke dreven, bracht gij die beelden onwillekeurig terug op de plaatsen waarin u het gevoel voor natuurschoon ontwaakt was; en nog lang, lang daarna hechtte zich daaraan al de natuurpoëzie, waarvoor gij oog begont te krijgen.

Maar er kwam in uw leven een tijd dat uw naaste omgeving, hetzij dat die dan al of niet bijzonder schoon was, u vervelend begon toe te schijnen, alledaagsch en eentonig. In dien tijd pleegt men te dwepen met de zoogenaamd „vrije" natuur; zich te verbeelden dat die „natuur" veel beter en veel reiner en veel ruimer is dan de beschaafde menschenwereld; het is als men persoonlijk de vleugels begint uit te slaan, en botst tegen allerlei maatschappelijke hinderpalen, en dan meent de oplossing van alle eigene en algemeene grieven te vinden in de machtspreuk: „Terug naar de natuur!" In die dagen is de schoonheid van de schoonste parken weinig aan ons besteed. Men komt er voor uit, dat men veel liever verre tochten maakt door de eenzaamste streken dan in een door menschen aangelegd park; en wie daartoe geen gelegenheid kunnen machtig worden, halen hunne schade in verbeelding in en kijken naar de blauwe lucht en benijden, als Maria Stuart in haar kerker, aan de wolken hare vrijheid! Dat is alles heel begrijpelijk. Daar moeten wij doorheen. Dat behoort bij onze opvoeding. Elk beschaafd negentiende-eeuwer dient min of meer zijn Rousseau doorgemaakt te hebben en moet zelfs, om gezond van geest te blijven, later af en toe in gewijzigden zin in die stemming terugkeeren. Ieder onzer heeft nu en dan, te midden van zijn arbeid en beslommeringen, zijn geluk of zijn ongeluk, eene neiging om zich aan de wereld te onttrekken. In zulk eenen tijd lokken ons de bosschen, voornamelijk voor zoover de sporen van de menschenhand er 't

minst in zichtbaar zijn, of het zeestrand met zijn eeuwig bewegelijke, ontembare golven. Maar intusschen zijn wij van lieverlede tot het besluit gekomen dat die eenzijdige verheerlijking van de „vrije" natuur hare dwaasheden heeft. Want door slechts een weinig met den aard der dingen in aanraking te komen, leert men inzien dat, bij al de onvolmaaktheden waarmee hij zelf behebt is, de mensch nog niet het slechtst is van hetgeen er rondloopt, en per slot van rekening wel recht heeft ook een woordje mee te praten. Men gaat de mogelijkheid toestemmen dat een kunstgewrocht van menschen edeler kan wezen dan eene geheel wilde natuur; doch alleen op die voorwaarde dat de menschen daarbij trouw met de natuur te rade gaan en op waarlijk sympathieke wijze een vergelijk met haar sluiten.

Langs dezen langen, moeitevollen weg heeft zich het denkbeeld van het „landschapspark" ontwikkeld. Min of meer willens en wetens hebben de groote meesters in het vak hem persoonlijk afgelegd; en wij, indien wij de schoonheid van hun werk geheel willen genieten, dienen zelf min of meer al hunne indrukken doorloopen te hebben. Men moet tusschen bergen en dalen en heuvelen en glooiende velden gedwaald en daarvan al de grootschheid en bekoorlijkheid, bij zomer, winter, herfst en lente gevoeld hebben. Men moet de zonderlinge weelde ondervonden hebben van de natuur boven zich te voelen, — meer dan dit in den regel het geval is met geboren Nederlanders, grootgebracht tusschen met de spade opgeworpen dijken en door watermolens drooggehouden weilanden. Men moet het vervelende van groote, door niets gebroken, vlakten ingezien; maar evenzeer bespeurd hebben dat, op hunne beurt, bosschen, in zeer groote uitgestrektheid en zonder veel verscheidenheid van houtsoorten, heel gemakkelijk iets eentonigs krijgen. En wie dan een klein druppeltje kunstenaarsbloed in zich had, voelde allicht van zelf, in de diepte van eigen smaak, de gedachte opkomen: hoe prachtig het zou zijn als al die heerlijkheid van 't boschrijk landschap saamgevat werd in meer beperkte verhoudingen, met behoud van al haar rijkdom, al haar bloemrijke bevalligheid, al haar verkwikkelijke schaduwen, al haar zonnige behaaglijkheid, de ronding van haar lijnen, de verrassing van haar plotselinge vergezichten, de frischheid van haar waterpartijen, — maar dat alles in éénen greep samengevat

en gezellig gemaakt en ... vermenschelijkt. Slechts wie dat doorleefd heeft is bij machte zich een zelfstandig oordeel te vormen over de schoonheid van een landschapspark. Zijn hoogste lof zal dan wezen dat alles in hem juicht en jubelt over de ontdekking: hoe zulk een echt artistiek verlangen naar samenstemming van natuur en menschenwerk inderdaad tot vervulling is gekomen!

Wie ooit in Engeland geweest is, verplaatse zich in verbeelding naar Hydepark en Regentspark, of wat hij anders van Engelsche parken rondom Engelsche landhuizen mocht kennen. Eigenlijk is de geheele „country" rondom Londen één groot park. De voornaamste eigenaardigheden van het Engelsche landschap: zachte glooiingen, onvergelijkelijk keurige grasvelden en alleenstaande, volkomen volgens hunne eigene natuur uitgegroeide boomen, springen ons daar overal in 't oog; en vader Thames, met zijne natuurlijke kronkelingen, geeft het voorbeeld van de zachtgolvende waterwerken die in een echt Engelsch park niet mogen ontbreken. In andere gedeelten van Engeland zijn o. a. Eaton Park bij Chester en Birkenhead-park bij Liverpool heerlijke vertegenwoordigers van den Engelschen stijl. Men heeft wel eens beweerd dat die stijl indertijd veel afbreuk heeft gedaan aan de eigenlijke bouwkunst, getuige de leelijke bastaard-gothische, zoogenaamde cottage-architectuur, die de meeste Engelsche landhuizen van den aanvang dezer eeuw kenmerkt. In zoover werkelijk die bouwstijl zijn ontstaan te danken had aan een verkeerd gedrevene natuurvereering, heeft hij sinds lang met de „hermitages" en de kunstmatige wildernissen zijn veroordeeling gevonden. Maar het is een onjuiste voorstelling, dat die soort van architectuur noodzakelijk bij het karakter van het landschapspark zou behooren. Integendeel: ik zou niet weten met welken bouwstijl dat karakter, handig en smaakvol toegepast, niet te vereenigen zou wezen. Gelijk Thorwaldsen's Leeuw te Lucern niet verliest, maar veeleer wint bij eene schijnbaar niet voor hem gevormde omgeving, zoo zal elk in zich zelf schoon gebouw altijd wel goed uitkomen te midden van een schoon park, mits daarin met tact zijn plaats gekozen werd. Ook wordt het vele klimop, dat de Engelsche landhuizen bedekt, soms als een onbescheiden inbreuk van natuurliefhebberij op bouwkunst gebrandmerkt. Mijns inziens ligt het veeleer voor de hand, in die bijzondere liefde voor klimop — gelijk

trouwens voor alle andere groenblijvende planten — een natuurlijk gevolg te zien van de gewoonte der Engelsche grondbezitters om bij voorkeur den winter buiten door te brengen.

Naar het vasteland overgebracht, onderging het „Engelsche Park" zekere wijzigingen, naar gelang van plaatselijke toestanden; maar het meest karakteristieke er van bleef gelukkig bewaard. En dat meest karakteristieke is de geest die er ons uit te gemoet waait, een ontspannende, verkwikkelijke geest van verzoening tusschen de in zoo vele opzichten strijdende machten: natuur en menschelijke kunst.

De schoonste landschapsparken die ik in ons land weet aan te wijzen zijn het Haagsche Bosch, de Haarlemmerhout, het park van Twickel en een aantal groote buitenplaatsen aan den Hollandschen duinzoom, in Gelderland en Utrecht. — In Duitschland was de nieuwe stijl reeds aanstonds aan de hoven van verscheiden vorsten op meesterlijke wijze beoefend. De meeste kleine residentiesteden hadden hunne slot- en kloostertuinen, doorgaans rijk aan verscheidenheid van schoone boomen; en bijna overal was dit de kern, waaruit — hier een jaar of wat vroeger, daar een jaar of wat later — een „Engelsche aanleg" ontstond. Te Weimar gaf Goethe er zich veel moeite voor; dat zijn werk niet vruchteloos gebleven is, blijkt wel uit het schoone parkje dat nog steeds een der voornaamste sieraden van die „Todtenstadt berühmter Deutschen" uitmaakt. Zijn fijn oog voor de plantenwereld, dat hem tot het dichten van *„Die Metamorphose der Pflanzen"* in staat stelde, dreef hem er ook toe van het hertogelijk park een waar kunstwerk te maken. Het park te Wilhelmshöhe, dat te Meiningen, en de Kasselsche Auegarten behooren tot de besten van Duitschland. Omstreeks 1820 begon de werkzaamheid van Peter Lenné, als „Garteningenieur" van den Koning van Pruisen; behalve groote werken aan de vorstelijke parken te Berlijn en te Potsdam, legde hij in een reeks van jaren de stadswandelingen aan te Schwerin, Neustrelitz, Leipzig, Lubeck, Frankfort a/O, Dresden, Magdeburg, Breslau, Ballenstedt, Ludwigslust en Hamburg; en het is den Duitschers waarlijk niet ten kwade te duiden indien zij, met trots terugziende op hetgeen zijzelf in dit opzicht geleverd hebben, bijwijlen voor de traditioneele uitdrukking „Engelsch park" de meer algemeene: „Germaansch park" in de plaats stellen. In dien tijd valt de werkzaamheid van

Pückler-Muskau. Niemand ontkent dat hij een uitstekend vertegenwoordiger van zijne kunst was en een dergenen die er het best over geschreven hebben. En zijn verdienste wordt te grooter als men bedenkt dat hij geheel zijn eigen leermeester geweest is.

Naarmate aldus de „Engelsche stijl" zijn blijden intocht door Europa maakte, kreeg hij, bij veel vereerders, vele tegenstanders, en liep allerlei verwijten op.

Een vaste opvatting, die nog steeds velen hier en in Duitschland elkaar napraten, is dat de Fransche stijl aristocratisch van aard is: deftig, statig, ontzagwekkend; de Engelsche meer democratisch, als de nationale geest der Engelschen, en dus hoogstens alleen voor volksparken aanbevelenswaardig. Ik zou echter wel eens willen weten of de Engelsche aristocratie, als het op gevoelens van „deftigheid" aankomt, bij de Fransche behoeft onder te doen; en ten andere: of een echt Engelsch park, met zijn — door een zorgvuldig onderhouden, zachtglooiend, uitgestrekt grasveld en breede oprijlaan — van alle openbare wegen afgezonderd landhuis, tusschen donkere, hooge, vrijgroeiende ceders en rustige waterpartijen, een minder fieren, trotschen indruk maakt dan zelfs de *Allée Royale* van Versailles? Taine, die het Fransche en het Engelsche karakter beide zoo geestig bestudeerd heeft, wist het trouwens wel beter. Hij schrijft het verschil in parkstijl daaraan toe [1]), dat „de Romaansche volken in een tuin voornamelijk vragen: eene aangename gelegenheid tot onderlinge conversatie, terwijl bij de Germaansche de behoefte veel sterker is om tegelijkertijd met de natuur zelve te converseeren."

Eene andere aanmerking, die de Engelsche stijl niet kon ontgaan, was: dat hij aanleiding gaf tot de grootste ordeloosheid en vrij spel liet aan den grilligsten smaak. Zonder twijfel werd hij vaak op de meest onbeholpen en leelijkste en koddigste wijze ten uitvoer gebracht. Ten gevolge van de veldwinnende liefhebberij voor „slingerpaadjes", heette het weldra dat „niets gemakkelijker is dan een Engelsch park aan te leggen: „men huurt slechts een dronken tuinman en volgt diens voetstappen bij het trekken der lijnen." De praktijk levert dikwijls voorbeelden die merkwaardig veel aan dat voorschrift doen denken; maar daar beantwoorden de paden dan ook al heel weinig

[1]) *H. Taine*, Notes sur l'Angleterre.

aan het hierboven vermeld ideaal des vorsten Pückler. Inderdaad is de in dit opzicht toegestane vrijheid hoogst gevaarlijk voor elk die niet in eigen smaak een maatstaf heeft, welke hem voor buitensporigheden bewaart. Elke vrijheid brengt hare gevaren mee; en tusschen artistieke bevalligheid en zeer alledaagsche slordigheid is eene even kleine schrede als tusschen het verhevene en het bespottelijke. Maar daarvan mag aan de bevalligheid zelve geen verwijt gemaakt worden.

Zoo kwamen er ontelbare op- en aanmerkingen, bezwaren, grieven, die meestal hun punt van uitgang hadden in slechte toepassingen van het beginsel. Eén daarvan echter was volkomen waar, en blijft dat ook indien men het werk der beste meesters nagaat: het „Engelsche park" is arm aan bloemen. Het is alsof die meesters, bij het groepeeren hunner boomen en het ontwerpen hunner heesterboschjes, de kleinere bloeiende planten bijna geheel vergeten, althans zeer als bijzaak beschouwd hebben. Ik weet niet in hoever dat met opzet zoo gewild is. Deze bijzonderheid almede op de rekening van de verkeerd gedrevene natuurvereering te brengen — zooals wel eens gedaan is — dunkt mij minder juist, omdat „de natuur" zelve wel degelijk, zelfs in onze noord-Europeesche flora, het voorbeeld aangeeft van kleurige bloemtapijten en omgekeerd, de invoering en veredeling van uitheemsche gewassen nooit als met den Engelschen parkstijl in strijd is beschouwd. Doch de zaak was zoo: de bloemen ontbraken, en daarin moest voorzien worden.

De reactie kwam op nieuw uit Frankrijk. André en Gabriel Thonin gaven er het eerst den stoot aan door, in hunne praktische werkzaamheid zoowel als in hunne geschriften [1]), het denkbeeld te opperen dat een lusttuin in de eerste plaats rijk aan bloemen moet wezen. Langzaam maar zeker begon van toen af de bloemencultuur alom belangrijk toe te nemen en zich uit te breiden. Dit verschijnsel bepaalde zich volstrekt niet tot Frankrijk; Engeland, Nederland, Belgie, en Duitschland deden trouw mee. Men veredelde inlandsche soorten, zocht langvergeten lievelingsbloemen op en bracht ze, welig gekweekt, weer in eere; en uit alle wereldstreken wist men zich nieuwen toevoer te verschaffen. Gelijk Haarlem van oudsher beroemd

[1]) o. a.: Gabriel Thonin, Plans raisonnés de Jardins, Paris 1819.

was om zijn bloembollen, zoo werd Erfurt het om zijn bloemzaden. In bijna ieder land was weldra eene kweekerij die grooten naam kreeg wegens hare rozen, eene andere wegens hare tropische gewassen, een derde wegens eene andere specialiteit. Het werd een tak van nijverheid, die elk jaar in belangrijkheid won, tot op den huidigen dag toe. In het kweeken en veredelen en acclimatiseeren werd men hoe langer hoe bekwamer. Niet altijd leenden de ingevoerde nieuwigheden er zich even gewillig toe; als dat niet het geval was, verdwenen zij spoedig weer van het tapijt. Niet altijd waren de veredelingen schoon, ik meen: in overeenstemming met het karakter der planten. Als de roos meer en meer verdubbeld werd, behield zij dat karakter, dat er des te schooner door uitkwam; de stokroos daarentegen verloor het, werd van eene der grootste en schoonste Malvaceën tot een verfronselde rozet en viel, waarschijnlijk ten gevolge daarvan, bij het publiek in ongenade. Soms keerde de industrie, wanneer zij zag dat zij te ver gegaan was, van zelve bijtijds terug, zooals in het geval der Dahlia's, die zij zoolang verdubbelde totdat het plompe bollen werden en daarna op nieuw enkel, maar in de gloeiendste en levendigste kleuren, in den handel bracht. Soms moest zij een omweg maken om het hoogste te bereiken: de schoonste rozen kon zij jaren lang niet anders krijgen dan door ze op stammen te kweeken; thans kweekt men ze gaandeweg allen ook „op struik", wat veel meer aan het karakter van den rozenstok beantwoordt. Vele gewassen dwong men kunstmatig tot veel sterkere bloemvorming dan zij gewoon waren; vaak dreef men die tot overdaad, zooals bij de Azalea Indica, die ten gevolge van dat procédé thans tot hare Europeesche zuster, de Azalea Pontica, staat als eene van top tot teen met goud behangene boerin tot eene fijn beschaafde dame. Merkwaardig ontwikkelde zich naast dien bloemenovervloed de bladplantenliefhebberij: terwijl bij sommige gewassen de bloei op alle mogelijke wijzen werd bevorderd, werd zij in anderen met grooten ijver onderdrukt, ten einde alle krachten op den bladgroei te vereenigen; en er werden in die bladvorming bij voorkeur ongewone kleuren gezocht en begunstigd. De prijscouranten der bloemisten, die, van afbeeldingen voorzien, elk voor- en najaar bij duizenden verspreid worden, geven het best een denkbeeld van den omvang, dien de bloemisterij bij ons en in het buitenland gekregen heeft.

Maar iets anders is wat moois te hebben, iets anders er wat moois mee te doen. Wie een stuk marmer uit de groeve heeft gehaald, zij het zelfs door eigen geologische en werktuigkundige bekwaamheid, is daarom nog niet in staat uit dat marmer beelden te houwen. Zoo ging het op dit gebied. Met de macht van nieuw materiaal te leveren hield de kunst van het op schoone wijze te gebruiken geen gelijken tred; het is alsof die kunst leed onder het gewicht van den tuinbouw als nijverheid. Het is vermakelijk, na te gaan hoe men in den beginne niet recht wist wat men met den nieuwen, rijken, toevoer van bloemen zou aanvangen; en eindelijk de partij koos van met dien bloemenschat terug te keeren tot iets wat voor goed scheen voorbij te zijn: het Le Nostre-beginsel van uit planten, figuren te vormen! Het was uitsluitend op de kleinere planten dat men dit toepaste, eerst met zekere huivering, daarna met hoe langer hoe meer driestheid. Men voelde wel dat er een wanverhouding was tusschen de in vrijheid uitgroeiende boomen en de in 't gareel gedwongen bloemplanten; maar men wilde het nu eenmaal zoo om verschillende redenen en vond, ter sussing van het artistiek geweten, den niet slecht klinkenden term: „gemengde stijl" uit!

Wat boomen en grootere heesters betreft, is de neiging om met hunne natuur te rade te gaan de heerschende gebleven. Sterrebosschen met rond-points van gladgesnoeide heggen, geschoren wandelgangen en dergelijke dingen worden, waar zij bestaan, behandeld met den eerbied die hun, als levende antiquiteiten, als historische reliquiën, toekomt; maar aangelegd worden er, in den regel, niet meer. Indien men boomen gladscheert, dan is dat om een of ander speciaal praktisch doel, maar niet meer uit een oogpunt van smaak. Waar nieuwe buitenplaatsen worden aangelegd, geschiedt dat, wat het boschrijke gedeelte aangaat, op het voetspoor van het kunstenaarsgeslacht dat eene halve eeuw geleden werkte. Staatkundige en staathuishoudkundige redenen, gemakkelijker reisverkeer en veranderde maatschappelijke toestanden, maken dat er niet meer zooveel patricische buitenplaatsen en adellijke landgoederen en vorstelijke lusttuinen zijn aan te leggen als in hunne dagen; maar daarentegen hebben hunne leerlingen en navolgers de handen vol met volksparken [1]), die men zoo graag „de longen

---

[1]) Tot de schoonste eigenlijke „volksparken" van den jongsten tijd behooren

van de groote steden" noemt, de terreinen van aanzienlijke villa-colonies; en, voor zoover het lommerrijk gedeelte aangaat, houden zij zich daarbij zooveel mogelijk aan de klassieke voorbeelden van hunne school. Zij planten opgaande, liefst snelgroeiende boomen, aan welke zij, door de keus hunner standplaats, vrijen wasdom beloven; en boschjes van laag hout, met meer of minder variatie, naarmate zij al of niet over ruime middelen te beschikken hebben. Zij maken hier en daar een vijver, voornamelijk met het doel om grond machtig te worden voor eenige verhooging. Zij leggen paden, die nu eens meer op „stille gidsen" en dan weer meer op sidderalen gelijken, al naarmate van der architecten smaak en goed geluk. De ronding en de golvingen van hunne grasvelden en perken zijn niet altijd vrij van de „lamme bochten" en „elkander naloopende lijnen," die den ouden meesters, welke zij trachten na te volgen, zulk een doorn in het kunstenaarsoog waren. Velen namelijk voelen niet, en hebben er daarom blijkbaar nooit over nagedacht, dat de grootere en kleinere cirkelbogen, waaruit die omtrekken bestaan, even als de accoorden in een muziekstuk, op de eene of andere wijze, harmonisch in elkaar dienen te grijpen, op straffe van valsch te zijn. Zij zien niet in dat, gelijk in de muziek valschheid valschheid blijft, hetzij men aan Wagner of aan Mozart de voorkeur geeft of wel alleen maar „Alle eendjes" neuriet, zoo ook een lamme bocht een lamme bocht blijft, en een leelijk ding is in een lossen tuinstijl zoo goed als in een stijveren. Maar door de vrijheid die zij aan de natuur laten komt deze hun edelmoedig te gemoet, en zoo leveren zij doorgaans iets wat den wandelaar een behaaglijk gevoel van natuurgenot geeft.

Is het uit een halfbewusten angst voor de kans van in een lossen stijl zotte fouten te maken dat men, waar het bloemen geldt, zijn heil veiligheidshalve maar weer in een stijveren zoekt? Wat ter wereld toch is er voor reden, de kleine planten anders te behandelen dan groote, namelijk met zooveel minder eerbied voor den aard van haar karakter? Het feit doet mij den-

---

de ruime *Friedrichs-* en *Humboldts-hain* te Berlijn. Het park van de *Buttes Chaumont* te Parijs is zonder twijfel eene meesterlijke schepping; doch op zulk eene wijze kan men alleen op zulk een terrein werken. Het te willen nabootsen met kunstmatig rotswerk is, — *zooals trouwens alle nabootsingen!* — uit een aesthetisch oogpunt zeer gevaarlijk.

ken aan iemand van mijn kennis, die geen mensch of groot dier ooit pijn zal doen, maar insecten met de meeste koelbloedigheid martelt. „Die zijn zoo klein," zegt hij, „die voelen 't toch niet." Planten en boomen nu voelen het, waarschijnlijk, in het geheel niet; maar de menschelijke smaak, die wat dieper gaat dan oppervlakkigheid, voelt het en wordt er pijnlijk door aangedaan.

Het meest komt dit uit op de zoogenaamde *squares*, die meer en meer in alle steden aangelegd worden. Oorspronkelijk beantwoordden die geheel aan de bedoeling: een stukje natuur binnen de stadsmuren en het stadsgewoelt te trekken [1]. Gaandeweg echter kwam er eene mode, die het oude thema ophaalde: onderwerping van de plantenschikking aan de steenarchitectuur. Ten gevolge daarvan werden van lieverlede boomen en hoogere struiken vermeden, en de lagere gewassen, ten koste hunner bevallige groeiwijze, ja zonder eenig overleg daarmede, zoo laag en zoo vlak mogelijk gehouden. Zoo ontstonden de moderne mozaïekperken, tapijtbedden, zoogenaamde haringslaadjes. In den regel waren of zijn deze zeer hard, schreeuwend-bont van kleur; soms beproefde men het in eenigszins aangenamer schakeeringen. Toen de mode voor kleederen en meubelstoffen vale, doffe, vuilachtige tinten meebracht, liep die smaak ook naar de bloemisterij over en kleurde de bloemperken vaal-geel en vaalbruin; eene zonderlinge mystificatie: want, terwijl bij genoemde weefsels de bedoeling was ze door hunne kleur zooveel mogelijk op den achtergrond te dringen, ten einde het menschelijk gelaat en andere kostbare voorwerpen te frisscher te doen uitkomen, zoo zijn toch waarlijk, in den bloemtuin, de bloemen zelve hoofdzaak. Ter afwisseling nam men hier en daar zijn toevlucht tot het eveneens vrij onnoozel motief van groote perken vol van ééne zelfde bloemsoort: in Frankrijk zag ik, twee jaar geleden, perken van verscheidene meters in middellijn, dicht bezaaid met roode koekoeksbloemen [2]), plantjes dus

[1]) Behalve aan verscheidene andere „*squares*" te Londen, denk ik hierbij aanden schoonen „Leipziger Platz" te Berlijn. Op een vrij groot rond grasperk, slechts éénmaal in het midden, ten behoeve van 't verkeer doorsneden, staat een dertigtal fraaie linden, vrijuit groeiend, onregelmatig verspreid. Daartusschen groepeeren zich heesterboschjes en een paar rozeperken. Dat een en ander een weinig meer besnoeid en wat netter onderhouden kon worden dan in den vorigen zomer het geval was, is een bijzaak.

[2]) Het is opmerkelijk, dat ondanks al de nieuwe planten die de moderne

waarvan het groen volstrekt niet meesprak. Elders weer maakt men de perkjes zoo klein en zoo kinderachtig van vormen [1]), dat het is alsof er een doosje „peppermint-lozenges" op het gras is uitgestrooid. Kortom, met zeer geringe variatiën, — ook wat de keus der soorten aangaat, — maakt men bijna overal van de hedendaagsche „squares", zoowel als uit de „bloemtuinen" van villa's en buitenplaatsen, iets wat meer den indruk geeft van eene pronkerige plantenuitstalling, een presenteerblaadje met bloemen, dan dat het eene bron is van echt natuurgenot. De tuinman [2]), en die is maar al te vaak heer en meester in deze, meent in zijne bekrompenheid dat netheid hier de voornaamste eisch is; en hij juicht zich zelf toe als hij met de groeiende en bloeiende planten allerhande kunstjes weet te maken, die des noods recht van bestaan hebben als eene grap bij eene feestelijke gelegenheid, maar die beneden de waardigheid van echte kunst zijn....

Wie eerlijk den toestand bij den naam wil noemen, moet erkennen:

dat de *plantkunde*, gelijk alle natuurwetenschap, tegenwoordig eenen gouden tijd beleeft;

dat de *tuinbouw*, als tak van nijverheid, eene breede vlucht neemt, groote technische overwinningen behaalt en voor velen eene winstgevende zaak oplevert;

---

tuinbouw aankweekt, er altijd in de tuinen, zoo particuliere als publieke, elk jaar slechts een betrekkelijk gering aantal soorten bloeien. Komen er nieuwe in zwang, dan zakken er doorgaans even zoo vele oudere weer af. Dat is jammer. Ruimere verscheidenheid zou mooier wezen. Vermoedelijk hangt het verschijnsel samen met het meerdere gemak waarmeê men op de kweekerijen, bijna fabriekmatig, groote hoeveelheden van ééne soort, dan kleinere van vele soorten voortbrengt.

[1]) Hoe sterk alle vierkante vormen in strijd zijn met het karakter van bloeiende planten, bewijst wel ons aller tegenzin om aan het bestaan van de Dorstenia, met haar langwerpig vierkanten bloembodem, te gelooven alvorens wij er zelf eene gezien hebben!

[2]) Zeldzaam komt het voor, dat menschen van zoo fijnen smaak en veelzijdige beschaving, als b.v. vorst Pückler, zich met park-architectuur inlaten. Zeer begrijpelijk zijn groote tuinkunstenaars voortgekomen uit de rijen dergenen die, van kindsbeen af, in kweekerijen tusschen planten leefden en ze leerden behandelen; en dat toe te juichen ligt in de rede. Maar dat tegenwoordig bijna alle bloemisten, hetzij al of niet met kunstzin begaafd, ja geheele boom- en bloemkweekers-*firma's* zich meteen maar tot het aanleggen van tuinen durven aanbevelen, pleit niet voor de belangstelling die deze kunst bij het publiek geniet. 't Is alsof men aan elken handelaar in verfwaren „meteen maar" opdroeg van zijne materialen schilderijen te maken!

maar
dat de *kunst van plantengroepeering* in een vrij modderig vaarwater is.

Dit gansche stukje kunstgeschiedenis voer mij door het hoofd, terwijl ik dwaalde in het park van Muskau. Mijns ondanks werd ik er telkens herinnerd aan hetgeen er gebeurd was sedert vorst Pückler er zijn arbeid staakte. In het algemeen kan men zeggen dat de bezitting, sinds hij haar aan een nieuwen eigenaar moest afstaan, hoofdzakelijk in zijnen geest onderhouden en voortgezet is. Zelfs voegt zich het kasteeltje, dat Prins Frederik er liet bouwen — en dat, m. i., alleen ontsierd wordt door twee kolossale vergulde leeuwen aan den ingang — opmerkelijk goed in de bestaande omgeving. Toch ontmoet men bij elken stap dingen, die van eene latere en minder artistieke hand doen blijken. Er hebben verbasteringen en wijzigingen plaats gehad; zooals trouwens bijna onvermijdelijk is, waar het een kunstwerk geldt uit levend materiaal gemaakt, en waarvan het onderhoud eigenlijk een even groot kunstenaar eischt als de aanleg. Zeer karakteristiek is, in dit opzicht, de wijze waarop men eenen vijver heeft bedorven, die er stellig vroeger geheel anders heeft uitgezien. In zijnen tegenwoordigen toestand namelijk is hij rondom begroeid met een overal even breeden rand van lischbloemen, iets waarop zijne vormen volstrekt niet berekend waren. Ik zou er een lief ding onder durven verwedden dat de vorst indertijd slechts hier en daar, juist waar de golving van den oever er zich 't meest toe leende, eene zode of wat van die sierlijke planten gezet heeft; en ik vermaakte mij met dit sterksprekend voorbeeld van domme middelmatigheid, die meent het genie te dienen door zijne gelukkige grepen te generaliseeren! — Verder lagen, onder de vensters van 't kasteel, zoo bescheiden verscholen alsof zij zelf gevoelden hier niet thuis te behooren, een stuk of wat platte bloemkoekjes of taartjes van de vaalste soort. Zij waren te onbeteekenend dan dat ik er mij over kon ergeren, en ik zou er gemakkelijk overheen gekeken hebben, indien zich niet de tergende gedachte aan mij opgedrongen had: die schoone boomgroepen en edele lijnen vertegenwoordigen den tijd onzer grootouders, en dit geknoei den onzen....

Wel, ik ben nog niet oud genoeg, om alle goede dingen bij voorkeur in het verledene te zoeken. Wat voorbij is kan niet wederkeeren, maar er kan iets nog beters uit voortkomen. En in het park van Muskau, zooveel mogelijk vergetend wat daar was bedorven, en mij vermeiend in het allerschoonste, vormde ik dezen wensch:

Ik wou dat die goede smaak in den omgang met planten, die neiging om ze naar de wenken van haar eigen aard te beheeren, die zich in ons klimaat het best geopenbaard heeft in de zuiverste uitingen van den zoogenaamd „Engelschen" parkstijl, met nieuwen lust wierd toegepast ook op het rijke materiaal dat in den jongsten tijd werd aangewonnen, en dienstbaar gemaakt werd ook aan de eischen van den tegenwoordigen tijd. Ik wou dat alle hedendaagsche parken voor villa-kolonies met even artistieke hand aangelegd werden als vroeger de particuliere buitenplaatsen en wel zóó, dat steeds ieder wandelaar het gevoel had van in een park te dwalen, en tevens ieder bewoner de begoocheling van op het schoonste punt daarvan te wonen. Ik wou dat alle „squares" geschikt waren aan stedelingen iets van die vredige ontspanning te bezorgen, die wij zoo gaarne zoeken in de bosschen: dat zij niet, tusschen al de weeldeartikelen, die in winkels te koop zijn, zelf ook den indruk maakten voorwerpen van weelde te wezen, maar zooveel mogelijk een stukje frissche bevallige natuur vertegenwoordigden. Ik wou dat, natuurlijk met de wijzigingen die elk verstandig mensch begrijpt, tot de kleinste eenjarige planten toe eveneens behandeld werden als de zwaarste boomen: met behoud van al hare eigenaardigheden gegroepeerd, in plaats van tot willekeurige figuren geschikt. Ik wou dat het beetje botanische kennis dat meer en meer tot de eischen der moderne opvoeding behoort, daarvan werkelijk een sieraad werd, doordien het werd omgezet in: zin voor plantenschoonheid. Ik wou dat, door heel de beschaafde wereld, alle menschen van smaak en van kunstzin er belang in stelden, de plantengroepeering voor goed, als eene vrije kunst, onafhankelijk te maken van de bouwkunst; en door die belangstelling de lieden van het vak dwongen en aanmoedigden om, in zoo groot mogelijke verscheidenheid en met zooveel mogelijke speling voor persoonlijke vindingrijkheid, de beginselen dier vrijmaking in praktijk te brengen.

En in mijn vaderland teruggekomen, voeg ik er dit bij:

Ik wou dat Nederland in deze eens niet achteraan kwam, maar vóórging. Nederland bezit, ondanks zijn min gunstige gesteldheid, zijn armoede aan bergen, snelstroomend water en oorspronkelijke bosschen, een aantal „Engelsche parken" en in „Engelschen parkstijl" aangelegde stadswallen, die bij niets in het buitenland behoeven onder te doen. Nederland heeft op het gebied van tuinbouw altijd met eere meegedaan. Zonder twijfel heeft Nederland ook meegedaan aan de min eervolle kleingeestigheden van de laatste kwart-eeuw; maar in onze kleine, uit zooveel elementen saamgestelde natie heerscht ook op dit gebied, als op zoo vele anderen, veel meer induvidualisme dan bij de verschillende buren. Weldra nu zal, hoogst waarschijnlijk, de mode in het plantenschikken wel weer eens wat bevalliger worden, al ware het alleen omdat zij nu reeds sinds zoo lang stijf en vlak geweest is; en meer afwisseling eischen enkel omdat zij van hare eigene eentonigheid genoeg krijgt. Zoo zou dan mijn wensch, gedeeltelijk, vanzelf in vervulling komen. Doch ik zou zoo gaarne zien dat dit, in Nederland, nu eens geschiedde: niet toevallig, niet uit domme gehoorzaamheid aan eene tijdelijk uit den vreemde overwaaiende liefhebberij, maar uit een opgewekt, artistiek bewustzijn!

En mocht iemand soms meenen dat Nederland, in onzen tijd, wel ernstiger dingen te doen heeft dan zijn aandacht te wijden aan het schikken van planten, zoo wend ik mij tot al degenen die zich iets laten voorstaan op hun liefde voor „aesthetische ontwikkeling." Wel, indien de machtspreuk dat „de smaken verschillen" niet het laatste woord is in zake van mooie en leelijke dingen; indien er sprake wezen kan van goeden en van slechten, van fijnen en van groven, van oppervlakkigen en van dieperen smaak; indien er werkelijk vooruitgang zijn kan in gevoel en begrip van het schoone; is er dan, om daarvan het goed recht aan te toonen, een terrein dankbaarder dan dat van die boomen en bloemen, die alleen om hun schoonheid gekweekt worden? Mogen op ander gebied, bij voorbeeld op dat der kleeding, allerlei praktische redenen bestaan die voor ons een leiband uit den vreemde onvermijdelijk maken, hier is niets wat ons weerhoudt, eenvoudig, naar ons eigen beste weten, de ware harmonie met de natuur te beoefenen.

Geertruida Carelsen.

HET NATURALISME IN ENGELAND [1].

III.

Emile Zola's „l'Assommoir" en *George Moore's „A Mummers Wife"* bezitten een familietrek: beide boeken behandelen een drank-drama, met dit onderscheid echter, dat in het eerste de alkohol als vijand eener geheele klasse der maatschappij, en in het tweede de sterke drank als verwoester van de gezondheid en het leven van een afzonderlijk individu worden waargenomen. De *Assommoir* is voortgesproten uit de studie van den alkohol in den franschen werklieden-stand, de *Mummers Wife* uit de kennis der gevolgen van het misbruik van sterken drank in den engelschen burger-stand. Al mogen de volksaard en de maatschappelijke klasse in deze naturalistische geschriften van elkander verschillen, de invloed van den alkohol op het menschelijk organisme in het algemeen, en op het psychologisch bestaan van bepaalde individuën in het bizonder blijft het zelfde. *Zola* en *Moore* hebben dus een zelfden doel beoogd, namenlijk: de schildering der gevaarlijke gevolgen — zoowel physiologische als psychologische — van het misbruik van sterken drank, als volksondeugd en als individueele, schadelijke hartstocht.

De kwestie der zedelijkheid of onzedelijkheid van *Zola's* drank-drama heeft jarenlang de kritiek van gansch Europa in rep en roer gebracht; *Zola* heeft veel aanvallers, maar ook veel verdedigers gevonden; de *Assommoir* is door sommigen immoreel, en door anderen hoogst moreel genoemd; het publiek is van links naar rechts gesold, en ten slotte door het geschreeuw en gekijf verveeld geworden. Toch ben ik genood-

[1]) Zie *de Gids* van Januari.

zaak dit oude vraagstuk op nieuw aan te roeren; het is van zoo groot belang, dat ik niet tot de bespreking van *Moore's* roman durf overgaan, alvorens het standpunt te hebben aangewezen, waarop men zich, volgens de eischen van het gezond verstand en der logika, bij de beschouwing dezer kwestie dient te plaatsen. Bovendien ben ik in het bezit van een gegeven, waarvan tot heden nog nimmer gebruik is gemaakt, en dat een stap nader brengen kan tot de eenig mogelijke oplossing.

Uit den *Assommoir* is een tooneelstuk getrokken, hetwelk het niet onbelangrijk aantal van drie honderd opvoeringen beleefd heeft. Deze tooneelbewerking is, met twee anderen in het licht verschenen, met een voorwoord van *Zola* voorzien. Daarin bespreekt hij op nieuw de moraliteitskwestie, en zegt daarover het volgende, dat ik verplicht ben in zijn geheel aan te halen: „Ik weet niet meer welke kriticus zich minachtend over mijn werk heeft uitgelaten, door te zeggen, dat mijn stuk banaal was en dat alles eigenlijk hierop neêrkwam: Zal Coupeau drinken, of zal hij niet drinken? Maar in den grond der zaak resumeert ieder tooneelstuk zich in een dergelijke kwestie. De zelfde vraag wordt altijd gesteld: Zal hij beminnen, of zal hij niet beminnen? Zal hij spelen, of zal hij niet spelen? Zal hij vermoorden, of zal hij niet vermoorden? Zonder een zoodanigen tweestrijd is geen tooneelstuk denkbaar. Men zegt, dat de dronkenschap walgelijk is; maar zijn alle ondeugden dat niet? De liefde is eigenlijk niets beter, niet beter dan het spel, of de doodslag. Iedere werking van een hartstocht, waardoor het beest in den mensch wakker wordt, leidt tot dierlijkheid.

Waarlijk, men moet al erg blind wezen om dit drama der dronkenschap banaal te vinden. Gruwelijk, dat is mogelijk; maar banaal, nooit. Zie eens, daar hebt gij een man, die zich dood drinkt, en is dat banaal? Er wordt daar een hevigheid van hartstocht ontwikkeld, die ik prachtig vind. Maar dat is nog niet alles: de dronkenschap van dien man brengt een vrouw ten val, bederft een kind, en loopt op de meest betreurenswaardige ongelukken uit. Maar wat is dan niet banaal? Het spel leidt tot geen ernstiger gevolgen; het overspel, waarvan ons hedendaagsch tooneel leeft, schenkt geen verschrikkelijker ontknoopingen, noch verhevener lessen.

Dit brengt mij van zelf tot de kwestie der moraliteit van het werk. Zij is indrukwekkend. Men zou den „prix Montyon"

aan de tooneelspelers dienen te geven. Als het tooneel bestemd ware om de menschen te verbeteren, dan moest men de deuren van l'Ambigu voor de voorbijgangers openzetten, opdat zij konden zien waartoe de dronkenschap leidt. Nog nooit is een zoo verschrikkelijk schouwspel onder hunne oogen afgespeeld. En laat ons vooral niet huichelen, maar openlijk bekennen, dat de drank afschuwelijke verwoestingen onder ons aanricht. Vermelden de dagbladen niet dagelijks misdaden, die onder de bedwelming van den drank gepleegd zijn? Gisteren nog heeft iemand in die „rue de la Goutte-d'or," welke gek van de jenever was, zijne vrouw vermoord. Raadpleeg de statistieken, ondervraag de kommissarissen van politie en de doktoren. Dan zult gij de tooneelspelers, die een dergelijk schouwspel der dronkenschap vertoonen, niet meer van brutaliteit beschuldigen. Banaal! heusch, het gaat mijn verstand te boven!"

Ik zou deze aanhaling niet gedaan hebben, ware het niet, dat zij volkomen toepasselijk is op den bovenvermelden roman van den Engelschen Zola. Zij plaatst ons onmiddellijk tegenover de hoofdkwestie, welke luidt: wat is de zedelijkheid of onzedelijkheid van de behandeling der dronkenschap in den hedendaagschen roman? En wanneer men het kernachtig pleidooi van *Zola* als antwoord aanvaardt, dan kan er moeilijk meer eenige twijfel overblijven.

Indien men zich na de lezing van *l'Assommoir* afvraagt: „wat heb ik nu geleerd uit al die tafereelen van armoede, ellende en dronkenschap?" dan dient geantwoord te worden: „dat de menschen in de meeste gevallen de slachtoffers hunner omgevingen zijn." Hadde Gervaise bijvoorbeeld niet geleefd in de Parijsche werkliedenwijken, waar het wemelt van dronkaards en drankhuizen, ware haar man niet gaan zondigen door misbruik van alkohol, zij zou nooit zoo ellendig om het leven zijn gekomen. Gervaise wordt door hare omgeving ten val gebracht; verander die omgeving, en zij blijft behouden. De waarheid dezer stelling heeft ook *George Moore* bij het schrijven van zijn roman voor oogen gestaan, want hij pleitte verzachtende omstandigheden voor zijne personen toen hij zijn *Mummer's Wife* het volgende motto schonk: „Verander de omgeving, waarin iemand leeft, en na twee of drie geslachten zult gij zijn „physical constitution", zijne zeden en gewoonten en vele zijner denkbeelden veranderd hebben." Gaat men dus tot de bespreking van een werk over, dat op dezen grondslag

is opgebouwd, dan behoort men voor alles de twee afzonderlijke elementen in het oog te houden, waaruit dit psychologisch proces is samengesteld. Deze twee elementen zijn: 1°. het temperament van den persoon of de personen, en 2°. zijne of hunne omgeving. Daarna dient men nauwkeurig na te gaan hoe deze twee elementen op elkander ingrijpen, hunne wisselwerking en het resultaat dat hieruit verkregen wordt. Alvorens echter deze methode van onderzoek op „A Mummers Wife" toe te passen, zal ik tot verduidelijking der volgende bladzijden eerst den inhoud van den roman mededeelen.

Ik moet openhartig bekennen nog zelden zoo ontroerd te zijn geweest als bij de lezing der ongelukkige levensgeschiedenis van *Kate*, de hoofdpersoon van *Moore's* roman. *Balzac* heeft den naam bij uitnemendheid de kunst te bezitten medegevoel op te wekken voor het verborgen zielelijden van eenvoudige, alledaagsche menschjes; zijn *Père Goriot*, *Eugénie Grandet* of *César Birotteau* bevolken onze gedachtenwaereld met verpersoonlijkingen van tegenspoed en zieleleed. Maar de fout, die zijne schilderingen aankleefde, was, dat zijne personen te veel als helden werden voorgesteld, wier handelingen en gevoelens zelden binnen de grenzen der natuurlijke grootte bleven; *Balzac* overdrijft menigmaal, en verliest daardoor veel van zijn effekt. Niet alzoo *George Moore*. Zijne personen, met hunne gedachten en gevoelens, blijven binnen de perken der alledaagschheid, en onder ieders bereik. Hij behaalt zijn beoogd effekt niet door het lokaas van bonte avonturen, even min als door het onnatuurlijk opschroeven van een eenvoudig sentiment, maar uitsluitend door de intensiteit, waarmeê hij de geschiedenis zijner personen weet waar te nemen en weêr te geven; het is door zijn ongeëvenaarde zeggingskracht en beeldingsvermogen, dat hij *Kate's* drama zoo weêrgaloos aangrijpend heeft weten te maken.

Zie hier, in weinige regels, deze verschrikkelijke en aandoenlijke tragedie. *Kate* woont in het binnenland van Engeland, te Hanley, in het nijverheids-distrikt, rond Manchester en Liverpool. Zij houdt een manufakturen- en modewinkel, en leeft samen met haar hoogst onbeduidenden, asthmatischen echtgenoot, en eene godsdienstige, onverdraagzame schoonmoeder. Zij is tevreden, kent weinig verlangens, en gaat hoogst zelden uit; de zaken nemen al haar tijd in beslag.

De bovenkamer van hun winkel, welke zij voor eigen gebruik niet noodig hebben, zijn zij gewoon te verhuren. Deze kamer wordt in den aanvang van het verhaal door *Mr. Lennox*, lid van een reizend operetten-gezelschap, betrokken. Na de komst van dezen man in de echtelijke woning neemt *Kate's* drama een aanvang. Zonder het bepaald te beoogen, roert *Mr. Lennox* de verborgen snaren van haar gemoed aan; haar temperament, dat onder de sleur der dagelijksche bezigheden verscholen lag, wordt wakker; zij vat eene liefde voor hem op, en als het operetten-gezelschap Hanley moet verlaten, gaat zij met hem meê. Nu is zij uit hare gewone omgeving verplaatst, en neemt de strijd tusschen haar temperament en de nieuwe omgeving een aanvang. Zij gaat een zwervend leven te gemoet, vol onrust en afwisseling. Daar zij een goede stem bezit, geeft *Mr. Lennox*, die tevens régisseur is, haar een rol in verscheiden operetten, welke het gezelschap opvoert, zoodat haar inkomen, gevoegd bij de verdiensten van *Mr. Lennox*, haar een onbekommerd bestaan verzekert. Lennox is een goed man voor de vrouwen; *Kate* houdt veel van hem, niets staat hun geluk in den weg, en zij slijten zeer gelukkige maanden, met het gezelschap het platteland van Engeland afreizend. Nadat op aanvraag van haar man de echtscheiding is uitgesproken, trouwt *Mr. Lennox* haar, en krijgt zij na eenigen tijd een kindje. Dit kindje sterft echter spoedig, gedeeltelijk door haar eigen schuld — nml. door slechte verzorging — en nu neemt haar tegenspoed grootere afmetingen aan. Haar zwervende levenswijze heeft haar de gewoonte der andere tooneelspeelsters doen overnemen om nu en dan een slokje te gebruiken, en daar, na hare bevalling, de dokter tot versterking het gebruik van sterken drank aanraadt, geeft zij aan deze gewoonte toe, en krijgt er, in de uren van eenzaamheid, welke zij moet doorbrengen terwijl haar man voor tooneelzaken uithuizig is, meer en meer den smaak van. Eenmaal gaat zij zich te buiten, nog eens, en nog eens, maar weet haar toestand nog voor haar man en voor het oog der waereld te verbergen. Het duurt niet lang of het gebruik van alkoholische vochten wordt haar eene behoefte, en zoo raakt zij aan den drank verslaafd. De inwendige strijd, dien zij nu voeren moet, is verschrikkelijk. Haar verstand houdt haar steeds het gevaarlijke harer handelingen voor, maar zij bezit geen geestkracht genoeg haar kwaden hartstocht te onderdrukken. Wanneer zij een krisis doorloopen heeft, toont zij

spijt, berouw, wroeging, en belooft zich te zullen verbeteren; maar telkens maakt de drankduivel zich weêr van haar meester, en doodt al hare goede voornemens.

Mr. Lennox, die in den laatsten tijd wel iets vreemds in de handelingen zijner vrouw heeft waargenomen, maar geen bepaald vermoeden heeft kunnen opvatten, komt eindelijk door een toeval achter de waarheid. Hij is een man met een zwak, toegevend karakter, en beweegt haar zich eenigen tijd in een verbeterhuis te doen opnemen, waaruit zij echter geenszins hersteld terugkeert. *Kate* begint haar man lastig te vallen, heeft nu en dan, in haar drankkrisissen, aanvallen van woedende drift, en maakt hem het leven ondragelijk. Eindelijk besluit hij, daar eene samenleving niet meer mogelijk blijft en hij nog te goedhartig is om zich te doen scheiden, van haar af te gaan, en haar eene wekelijksche toelage te verzekeren. *Kate* moet in dit voorstel toestemmen, en begint, aan zich zelve en den drank overgelaten, dieper en dieper te zinken; haar weêrstandsvermogen tegen de verzoekingen wordt geringer; haar organisme wordt ondermijnd, en haar gezondheid geknakt. En zoo sterft zij eindelijk, ellendig en verlaten, in eene vreemde stad, waar niemand eenig belang in haar stelt, vermoord door den drank, ver van de kalme plaats, die getuige was van hare jeugd en hare eerste rustige, tevreden huwelijksjaren.

De levensgeschiedenis van *Kate* is zoo eenvoudig, dat men zich, wanneer men *A Mummer's Wife* niet gelezen heeft, zou kunnen afvragen hoe het mogelijk is er een werk van vijf-honderd bladzijden meê te vullen. Toch vergist men zich wanneer men *Moore* van langdradigheid of gerektheid verdenkt. Het tegendeel is waar. De beschrijving van *Kate* als ze nog het eenvoudige, brave vrouwtje uit den modewinkel van Hanley is, hare ontkiemende genegenheid voor *Mr. Lennox*, haar vlucht, haar leven als tooneelspeelster, haar buien van berouw, en het langzaam voortwoekerend drankproces, totdat zij eindelijk de duivelin is geworden, die haar man mishandelt, hem het leven ondragelijk maakt en verlaten sterft, is op zoo eenvoudigen en zaakrijken toon verhaald, dat men zich veeleer moet verwonderen over eene kunstvaardigheid, die in een betrekkelijk klein bestek een zoo groot drama heeft kunnen doen afspelen. Maar juist door de intensiteit zijner methode, heeft *Moore* zoo iets aangrijpends weten voort te brengen, dat *Kate* en haar ver-

schrikkelijken strijd tegen het noodlot der omstandigheden nooit meer uit onze herinnering gewischt kunnen worden.

Hoe menigmaal vindt men niet in de nieuwsbladen onder den aanhef „Alweêr een!" het ongelukkig uiteinde van een dronkaard vermeld! Wanneer men zich de moeite wilde getroosten de gevangenislijsten na te gaan, de bevolking der bedelaarsgestichten te onderzoeken, de huizen voor krankzinnigen waar te nemen, de processen welke voor de verschillende rechtbanken behandeld worden te volgen, dan zou men tot zijn schrik ontdekken welk een groote rol het drankmisbruik speelt onder de oorzaken, die tot overtreding der wettelijke en zedelijksheid-voorschriften aanleiding geven. De dronkenschap brengt tot armoede, ellende, moord, doodslag, diefstal, ontzenuwing van het individu, twist en oneenigheid in het huisgezin en de maatschappij. En dit is slechts het uitwendige kwaad, dat zij sticht, voor ieder waarneembaar; maar hoe menigmaal is zij ook niet de verborgen oorzaak van allerlei ziekten en ellende, die men langen tijd tevergeefs getracht heeft te verklaren! De kennis der herediteit leert ons, dat kinderen en afstammelingen, tot in het tweede en derde geslacht, van dronkaards of van ouders, welke tijdens het bevruchtingsproces onder den invloed van sterken drank stonden, idioten, gekken, moordenaars, dieven of maniaken kunnen zijn, ja, het voor tachtig of negentig percent *zullen* en *moeten* wezen; maar hoe dikwerf is dronkenschap niet de aanleiding tot vroegtijdige sterfte onder kinderen, tot zelfmoord, dipsomanie, epilepsie, monomanie en andere ziekteverschijnselen, waarvan de gasthuizen en de matigheidsgestichten getuigenis zouden kunnen afleggen. En hoe meer men in de studie der dronkenschap en hare gevolgen doordringt, des te sterker zal de overtuiging zich gaan vestigen, dat zij de kanker is, die aan vele deelen der maatschappij knaagt, haar ondermijnt, uitput, verkracht. Maar hoe weinig vermoedt men tevens, welke verschrikkelijke drama's door de slachtoffers zijn afgespeeld, welke men zoo sceptisch onder de rubriek der „Alweer een"'s gerangschikt vindt! Niet iedereen is bij zijne geboorte tot dronkaard voorbestemd; het is waar, de wet der herediteit speelt een voorname rol in de voorplanting van deze hartstocht, maar er zijn toch vele dronkaards, welke nimmer eenigen aanleg tot dit kwaad bezaten, en die integendeel brave huisvaders, oppassende zonen, knappe werklieden, kortom,

menschen van een onbesproken gedrag geweest zijn. Zij zijn echter de slachtoffers geworden van een toeval, en voor hen geldt *Moore's* uitspraak „verander hunne levensomstandigheden, en hunne zeden en gevoelens, hunne hartstochten en alles zal veranderen!" Velen hebben in eén zwak oogenblik een slecht voorbeeld voor oogen gehad, zij hebben aan verleiding blootgestaan, zijn door de levensomstandigheden heên en weêr geslingerd, en moesten, bij gebrek aan een genoegzaam weêrstandsvermogen, bezwijken en ondergaan. Voor hen werd het evenwicht tusschen hun temperament en de omstandigheden verbroken. Maar zij hebben gestreden tegen den drank, veelal hardnekkig maar hopeloos gestreden; hun eergevoel, hunne eigenliefde, hun verstand zijn in opstand gekomen tegen hunnen kwaden hartstocht; zij zagen, dat zij vrouw en kinderen ongelukkig maakten, en zij hebben gestreden; zij voelden zich ziek worden en ondervonden de verachting van vele hunner vroegere kennissen, en zij hebben gestreden; zij werden uit hunne betrekkingen ontslagen, zochten iets anders, en zij hebben gestreden. Maar zij zonken dieper en dieper, totdat zij eindelijk op een zekeren morgen dood op den weg werden gevonden, en 's avonds als „Alweer een" in de courant vermeld stonden.

Zoo is de loop van vele dier onopgeteekende drama's der werkelijkheid, welke dagelijks in onze naaste omgeving worden doorleefd en afgespeeld, en die ons meer dienden te roeren dan de spektakel-stukken der verbeelding, waarin voorname tooneelspeelsters met veel snikken, vergif en tranen een harlekijnsdood sterven en de toeschouwers het koude zweet op het voorhoofd jagen

En zou het nu ongeoorloofd of onzedelijk wezen een dergelijk drank-drama, uit het volle menschenleven gegrepen, tot onderwerp eener kunstschepping te kiezen? *George Moore* dacht er niet zoo over, en de Engelsche pers — de vreemde heeft nog niet gesproken — heeft hem in het gelijk gesteld. Wanneer zoo iets in het kuische en kieskeurige Engeland gebeuren kan, dan behoeft het vrijzinniger Holland geen gevoels- of gemoedsbezwaren te doen gelden.

Ofschoon, zoowel in *l'Assommoir* als in *A Mummer's Wife*, slachtoffers van drankmisbruik geschilderd, en ons tevens de uitspattingen dier ongelukkige wezens geteekend worden, is de toon van het engelsche boek over het geheel kalmer en ingetogener dan die van den franschen kunstenaar. De *Assom-*

moir handelt te midden eener lage volksklasse, waaruit bij uitnemendheid de dronkaards gerekruteerd worden, welke ruw in hunne daden, grof en plat in hunne woorden, walgelijk in hunne uitspattingen en onbeschaamd in de ten-toon-spreiding hunner ondeugden zijn. Hoewel natuurlijk de dronkemanstooneelen van een slachtoffer van den sterken drank nimmer eene groote bekoring voor een fijngevoelig publiek bezitten kunnen, bestaan er toch zekere grenzen van technische noodzakelijkheid, die een artist van talent en smaak nooit te buiten mag gaan. Die grenzen zijn door *George Moore* gevonden en geëerbiedigd. *Kate* is niet eene dronken vrouw, die men over de openbare straten zwerven, zich in allerlei kroegen bedrinken, en in een drankkrisis in een goot of op een politiebureau verzeild raken ziet; maar zij geeft zich in de stille afzondering harer kamer aan hare ondeugd over, slaapt haar roes op haar bed uit, kibbelt en vecht met haar man, zoodat alleen de huisgenooten het hooren, en sterft op een armoedig kamertje, vergeten en onbekend. *Kate* vertegenwoordigt den strijd eener ondeugd in het eenvoudige leven van een eenvoudig mensch, het tweegevecht tusschen een hartstocht en een individu, waarvan de buitenwaereld zelden het bestaan zelve, maar alleen de gevolgen, in den vorm van een ongelukkig huishouden, een echtscheiding, een geldelijk bankroet of een onnatuurlijken dood, te zien krijgt. Het is mogelijk om deze reden, dat *Moore's* werk een minder heftig twistgeschrijf in de engelsche pers heeft uitgelokt, dan men oppervlakkig verwacht zou hebben.

Een kwestie van grooter belang, en die meer recht op de algemeene aandacht heeft, betreft hoe het psychologisch mogelijk is, dat eene fatsoenlijke vrouw als *Kate* aan den drank raakt, en er zoodanig eene slavin van wordt, dat zij er ten slotte door ondergaat. En dan moet ik herinneren aan hetgeen ik eenige bladzijden tevoren voorop heb gezet, namenlijk, dat men bij de verklaring van een dergelijk psychologisch proces de twee navolgende elementen in het oog dient te houden: 1°. het temperament van den handelenden of lijdenden persoon, en 2°. zijne omgeving. Deze twee faktoren, die ons bij de ontleding van *Kate's* drama tot leiddraad moeten strekken, kunnen evenwel niet afzonderlijk behandeld, maar behooren voortdurend in hun onderling verband beschouwd te worden Op dergelijke wijze zal ik ook trachten *Kate's* psychologie uiteen te zetten.

Kate had nooit haar vader gekend; haar moeder was eene vrouw, die hard werkte, sterk in het geloof was, en twaalf gulden per week verdiende met het beschilderen van aardewerk. Als haar moeder in de fabriek bezigheden had, werd *Kate* aan de zorgen van de huisjuffrouw overgelaten, eene kinderlijke, oude vrouw, die het meisje eindelooze verhalen over hare levens-avonturen en ongelukken deed. *Kate* vond dit overheerlijk, en haar kinder-hoofdje werd reeds op jeugdigen leeftijd met ziekelijke sentimentaliteit volgestopt. Zoodoende vond de godsdienstige invloed der moeder eene tegenwerking, en werd het lezen uit den bijbel en het opzeggen van gebeden gedurende het overige gedeelte van den dag geneutraliseerd. Hare schooljaren brachten geen verandering in haar doen en denken. Zoo bereikte zij den ouderdom van achttien jaar, terwijl haar aanleg tot droomerijen en haar verbeeldingskracht zich meer en meer ontwikkelden. Zij was een brave vrouw, omdat zij goedhartig was, zonder slechte aanvechtingen en dewijl zij tevreden was met hare levenswijze. Verder vulde zij haar leven met de lektuur van sentimenteele liefdesliteratuur. Toen werd zij uitgehuwelijkt aan Mr. *Ede*, een onbeduidenden, asthmatischen man, die haar geheel onbekend en onverschillig was; en deze bracht in de echtelijke woning zijn moeder meê, eene fanatieke, onverdraagzame, bekrompen vrouw, plaatste *Kate* in een kleinen modewinkel, te Hanley, d. w. z. op het platte land van Engeland, welk binnenstadje haar geheelen levenshorizon uitmaakte en dat zij nimmer verlaten had. Zoo is het met *Kate's* levensomstandigheden gesteld als *Mr. Lennox*, een vriendelijk en goedhartig man, optreedt, die haar het hof begint te maken. Haar aanleg tot droomerijen en hare fantaisie vinden voedsel. *Mr. Lennox* behoort tot het tooneel, hetwelk voor haar nog de geheimzinnige aantrekkelijkheid eener feeën- en heldenwaereld bezit; zij brandt van verlangen om den schouwburg, dien zij nog nooit is binnengetreden, te bezoeken; *Mr. Lennox* spreekt haar van liefde, en de sentimentaliteit, die de lektuur harer jeugd in haar karakter heeft ingeplant, wordt wakker; zij droomt van een verheven, ridderlijke liefde, vol vertrouwen en overgave aan den man harer keuze; *Mr. Lennox* reist en trekt door geheel Engeland, en zij gevoelt een brandend verlangen om den eentonigen, beperkten horizon harer woonplaats vaarwel te zeggen en nieuwe steden en onbekende streken te bezoeken; *Mr. Lennox* weet hare liefde te winnen, en doet haar, doordat zij in stilte een

vergelijking tusschen haar ideaal van liefde en geluk en hare werkelijke levensomstandigheden maakt, ontevreden worden met hare dagelijksche omgeving; en ten slotte verleidt *Mr. Lennox* haar, en beweegt haar met hem te vluchten, zoodat terugkeer tot haar vroegere levenswijze een onmogelijkheid wordt.

Nu heeft zij zelf het hek achter het eerste gedeelte van haar leven gesloten, en treedt vol hoop het tweede tijdperk binnen. En in waarheid gaat zij een nieuw leven te gemoet, zoowel door hare nieuwe gevoelens als door hare nieuwe omgeving. Haar huiszittende rust heeft zij voor goed vaarwel moeten zeggen, en vervangen door reizen en trekken, dat voor haar nog vreemd was. In de week spelen zij met het operetten-gezelschap in een of ander klein provinciestadje, en gebruiken den Zondag om zich naar een andere stad te verplaatsen. Zij zit uren lang in den trein, betrekt hôtels en gemeubelde kamers, ziet nieuwe menschen en nieuwe omgevingen, leeft te midden van zangers, zangeressen en koristen, is nu en dan tusschen de menschenmassa's op de perrons der stationsgebouwen verdwaald, moet eindelijk zelf de planken betreden, rollen van buiten leeren, repeteeren, spelen voor volle zalen, kortom deelnemen aan het „Vie de Bohême" eener reizende operetten-troep. Dit alles werkt natuurlijk op haar zenuwgestel, en haar gansche temperament, dat aan rust en kalmte gewoon was, doorloopt een zenuwkrisis. Er ontwikkelen zich in haar nieuwe eigenschappen; zoo wordt zij o. a. jaloersch op *Mr. Lennox's* liefde, onrustig, met vreemde buien van prikkelbare, zenuwachtige ongeduldigheid. Zoo verloopen weken en weken, maanden en maanden, waarin de verwoesting en ondermijning van haar zenuwstelsel ten gevolge van hare nieuwe levenswijze grooter en grooter wordt. Eindelijk nadert het oogenblik, waarop zij het eerste glas sterken drank gebruikt, en zij de eerste schrede zet op den weg van verderf. De tweede, derde en meerdere stappen volgen van zelf. Nu en dan moet zij, om zich 's avonds voor het spel op te wekken, een glaasje brandewijn gebruiken; ook soms 's middags als de andere artisten een koffiehuis binnenloopen, zoodat zij voortdurend het verleidelijk voorbeeld in hare dagelijksche omgeving voor zich heeft. Zoodoende sluipt het gebruik van sterken drank, ook ten gevolge harer zenuwachtigheid en de voortdurende behoefte aan overprikkeling, in hare levenswijze van tooneelspeelster binnen, om spoedig in misbruik

te ontaarden. Somwijlen gevoelt zij berouw over hare handelingen, verlangt zij naar haar rustige leven te Hanley terug, en om dan haar verdriet te verzetten, drinkt zij, totdat zij haar leed vergeten heeft. Dit middel bevalt haar, en zij past dit, zoodra zij iets heeft dat haar hindert, onmiddellijk toe. Hoe zij in de geboorte, en daarna in den dood van haar kindje, aanleiding vindt om steeds meer te drinken, vermeldde ik reeds. Soms is zij bij de terugkomst van haar man volslagen dronken, maar weet het toch voor den goedhartigen en niets kwaad vermoedenden *Mr. Lennox* te verbergen. Dan is zij jaloersch, ergdenkend, kijfachtig, somtijds zelf kwaadaardig. Om zich eene houding te geven, zoekt zij dan twist met hem, begint te schelden en op te spelen, beschuldigt hem het met de andere zangeressen en koristen te houden, en schaamt zich niet tot handtastelijkheden over te gaan. Eindelijk komt *Mr. Lennox* achter de ware oorzaak van haar vreemdsoortige buien, en tracht haar van den naderenden val te redden. Tevergeefs echter, want haar zenuwgestel en hare gezondheid zijn reeds te veel geschokt. Niets helpt meer; zij moet en wil haar omgeving en zich zelve vergeten, en drinkt nog meer. Huiselijke oneenigheden zijn nu aan de orde van den dag; zij mishandelt den goedigen *Mr. Lennox,* krabt en slaat hem, en brengt menigwerf in hare krississen zijn leven in gevaar. Nergens wil men hun meer kamers verhuren, en zij zwerven van het eene huis naar het andere. Maar na iedere krisis gevoelt zij berouw; zij smeekt hem om vergiffenis, belooft beterschap, en neemt zich voor nooit meer te drinken. Een verzoening volgt, maar natuurlijk slechts van korten duur, want hoe oprecht hare plannen ook waren, haar temperament is sterker dan haar wil. De eene dronkenschap volgt de andere, steeds met kleiner tusschenruimten, en voortdurend heviger.

Zoo zinkt de goede, brave, fatsoenlijke Kate; zij is ongedurig, listig, jaloersch en onverdraagzaam geworden; niemand zou er de eerlijke, kalme modiste uit Hanley meer in erkennen. *Mr. Lennox*, die ziet dat alle pogingen tot beterschap vergeefs zijn, en bovendien zijn leven in gevaar waant, moet haar eindelijk verlaten. Het laatste bedrijf van dit drankdrama is aangebroken, kort, maar hevig van handeling. *Kate,* in het genot van een vast, wekelijksch inkomen, zoekt een klein kamertje, waar zij haar dagen van eenzaamheid in gezelschap van de flesch doorbrengt.

Haar einde nadert, maar zij strijdt nog tegen het leven, zwakker en steeds zwakker. Hare laatste levensdagen worden niet, zooals die van *Coupeau* of *Gervaise* uit *l'Assommoir*, door akelige aanvallen van het delirium tremens verontrust, maar haar uiteinde is een kalm wegsterven harer laatste levenskrachten; haar zenuwgestel is verwoest, haar gansche organisme ondermijnd, kortom, haar lichaam is uitgeput, hare krachten begeven haar, en zij sterft een langzamen, kruipenden dood, in ellende, armoede en vergetelheid. Arme *Kate!*

De ontleding van een dergelijk drankproces voert als van zelf tot de vraag: in hoe verre reikt de persoonlijke verantwoordelijkheid van het individu voor zijne daden? Wanneer een persoon ter waereld komt zonder een bepaalden hereditairen of organischen aanleg tot eenig kwaad te bezitten, en men ziet hem na verloop van tijd de speelbal worden van ongelukkige levensomstandigheden, waardoor hij het slachtoffer wordt van een ondeugd of een hartstocht, welke hem ten val voert, dan dient men zijne oordeelvelling te regelen naar de mate van strijd, welke door hem tegen dien hartstocht gevoerd is. De eene persoon zal, in de zelfde levensomstandigheden geplaatst, ten onder gaan, en de ander zal het hoofd boven water weten te houden. De laatste zal een grooter weêrstandsvermogen dan de eerste bezitten, een eigenschap, die met de konstitutie van zijn temperament samenhangt. Even als koppigheid, meêgaandheid, opvliegendheid en kunstaanleg is het weêrstandsvermogen van het individu tegen zijne omgeving een eigenschap van zijn temperament; men bezit het, of men bezit het niet; het kan alleen door een levenstoeval meer of minder ontwikkeld wezen. De ontstentenis er van kan men nimmer op de debet-rekening van het individu schrijven; een toeval der herediteit, eene speling der natuur schenken of ontnemen het hem. Uit een absoluut oogpunt kan er dus nooit van eene persoonlijke verantwoordelijkheid van het individu voor zijne daden sprake zijn. Is eene stoommachine verantwoordelijk voor het breken van een harer stangen, of kan zij het helpen, of er iets aan veranderen, dat zij worst moet maken of linnen weven? Het individu als speelbal der natuur, als slachtoffer van een hartstocht of ondeugd verdient dus nimmer onze verachting, wel ons medelijden; zijn ondergang behoort ons te treffen als de verwelking eener roos, die het zelf niet helpen kan, dat zij vergaat, of als de vernietiging van een fraai

en kunstig machine door eene baldadige hand: de hand van het noodlot.

Uit dien hoofde mag Kate aanspraak maken op ons medelijden, en het woord verachting moet uit het debat verwijderd worden. Met den wellust van een man der wetenschap kunnen wij in hare levensgeschiedenis den natuurstrijd tusschen een temperament en zekere levensomstandigheden bestudeeren.

Zij is het slachtoffer harer omgeving geworden. Ware zij te Hanley, in den levenskring harer jeugd, gebleven, zij zou eene brave, oude burgervrouw geworden zijn, gezond en tevreden in eene bloeiende winkelzaak, met eene fantaisie, welke door de eentonigheid van de dagelijksche sleur gefnuikt zou zijn geworden; zij hadde het huishouden van haar man en hare vrome schoonmoeder in orde gehouden, en zou thands op het kerkhof te Hanley rusten, met eenige kransen op haar graf. Maar dan zou zij nooit belangrijkheid genoeg bezeten hebben om tot voorwerp eener zielkundige ontleding te dienen; hare gedachten en gevoelens, haar gansche leven zou in een vijftigtal bladzijden samengevat zijn geworden: een geregelde terugkeer van een zeker aantal feiten, van haar geboorte, tot haar huwelijk, en tot den dood. Het is echter het aangrijpende drama, waarin onverwachte levensomstandigheden haar plaatsen, zoodat zij buiten haar verlangen genoodzaakt wordt een hoofdrol te spelen, die stof geleverd heeft voor *Moore's* roman. De schrijver heeft haar eerst in hare oorspronkelijke omgeving, als in het natuurlijk element, genomen, en haar toen, op een gegeven oogenblik, uit die omgeving gelicht en in eene andere overgeplaatst. Maar in dit nieuwe element kan zij niet leven, even min als een visch in de lucht. Zij heeft gedachten, gevoelens en organische geschiktheden medegebracht — produkten eener vroegere levenssfeer, — welke zich niet onder andere omstandigheden kunnen akklimatiseeren; sommige dezer eigenschappen verdorren en vallen af, als doode takken van een boom, terwijl er nieuwe uitwassen en frissche knopjes op den ouden stam uitbotten. Een dezer nieuwe uitwassen — even eens produkt eener nieuwe levenssfeer, — welke zich langzaam in haar temperament ontwikkelt, is haar aanleg tot misbruik van sterken drank. *Kate's* temperament heeft na haar vertrek uit Hanley eene krisis doorloopen, waarin zij vele harer oude eigenschappen verloren heeft, terwijl er zich de dron-

kenschap, als voortbrengsel van haar „vie de Bohême", op heeft vastgehecht. Haar drankmisbruik is een dier eigenschappen, welke een mensch, gedurende een veelbewogen levensloop, door de uitwendige omstandigheden worden aangebracht. Had *Moore* zijne *Kate* in eene andere omgeving geplaatst, bijvoordeeld in een klooster of in een slecht huis, zij ware of eene vrome vrouw of eene geprostitueerde geworden. Zoo sterk is de invloed der omgeving op een ongevormden, fantastischen geest, als die van *Kate*. Nu zij echter genoodzaakt wordt te midden van eenen troep tooneelspelers te leven, bij wie het drinken, de verveling, de zenuwachtige onrust en voortdurende overprikkeling natuurlijke levenselementen zijn, wordt de alkohol haar aangewezen vijand en haar verderf. Door *Kate* in een nieuwen levenskring over te plaatsen heeft *Moore* een psychologische proef met zijn persoon genomen, en zijn roman daarmeê voor het naturalisme tot een werk van groote beteekenis gestempeld. Vinden wij het zelfde ook niet in *l'Assommoir*, wanneer ons de oppassende werkman *Coupeau* en de dronkaard *Coupeau* geschilderd worden? Vinden wij het ook niet in *Flaubert's „Madame Bovary", de Goncourt's „Germinie Lacerteux"* en zoovele andere werken?

„A Mummers Wife" is behalve door deze eigenschap nog een merkwaardig boek door den kalmen, gelijkmatigen, wetenschappelijken toon, waarin het geschreven is. Zonder hartstocht, maar ook zonder twijfeling, is *Moore's* stijl overal even zaakrijk, gespierd en eenvoudig. Schoon hij er blijkbaar met dezen roman niet naar streeft als hervormer der engelsche taal op te treden, heeft hij zijn boek toch met vele dier moderne uitdrukkingen versterkt, welke ontleend zijn aan de studie der natuurwetenschappen, en die ons, naturalisten, in staat stellen een beeld te geven aan de verscheidenheid van physiologische en psychologische eigenschappen en gevoelens, zonder wier vermelding de verklaring van den mensch in den modernen roman onmogelijk is geworden. Hij verliest zijn tijd niet door eene overdadige zinsverzorging, zooals wij dat van zijne fransche kunstbroeders *Flaubert* en *de Goncourt* gewoon zijn, maar men kan zien, dat hij veel moeite heeft besteed om aan zijn taal wetenschappelijke helderheid en logischen eenvoud te schenken, en daardoor is hij een evenknie van *Emile Zola*. En in zijn laatsten roman komt dit karakter van zijn stijl nog sterker dan in zijn *A modern Lover* aan den dag.

Uit den loop van den roman, en vooral uit de wijze waarop hij het ziekte-proces van *Kate* beschrijft, blijkt ten duidelijkste, dat *Moore* eene wetenschappelijke studie van zijn onderwerp gemaakt heeft. Behalve, dat hij op het moreele verval van *Kate* wijst, volgt hij met groote nauwkeurigheid de physiologische verandering, die in het bestaan van zijn hoofdpersoon ten gevolge van het misbruik van sterken drank plaats grijpt. Voor eene dergelijke kennis worden ernstige wetenschappelijke studiën vereischt; het is niet meer voldoende, om een bepaald geval in het werkelijke leven na te speuren en te kopieeren; men moet in het bezit wezen eener zekere kennis van de dronkenschap in het algemeen, en hare gevolgen op ons physiologisch en psychologisch bestaan in het bizonder. Niet alleen werd *Moore* verplicht de boeken, die over dit onderwerp handelen, te bestudeeren, maar ook bijv. de verslagen der gestichten voor dronkaards, de statistieken en de rapporten van zekere genootschappen moesten nagelezen worden, terwijl o. a. gesprekken met doktoren, welke belangrijke gevallen van dronkenschap behandeld hadden, hem vele inlichtingen konden verstrekken, waar hij op geene andere wijze achter kon komen. Zoo treedt in dezen roman een dokter op, die bij *Kate's* ziekbed geroepen, de volgende uitspraak doet: „Mannen genezen soms van de dronkenschap, vrouwen nooit!" En daarmeê is *Kate* veroordeeld. Nooit van den onpersoonlijken verhaaltrant afwijkend, vervolgt *Moore* zijn proces-verbaal, bedaard, ernstig, wetenschappelijk. Maar niettegenstaande zijne schijnbare onverschilligheid straalt door het gansche verhaal een medelijden met zijn ongelukkig slachtoffer, dat zich onwillekeurig ook van de lezers meester maakt. Is men eenmaal aan zijnen schrijfstijl gewend, dan spreken zijn medegevoel, en de ironie van het leven, regelrecht tot ons hart, en treffen ons te meer door het onverwachte en snijdende zijner opmerkingen [1]).

Maar naast zijne waarde als psychologische roman, kan *A Mummer's Wife"* nog aanspraak op onze belangstelling maken als dokument van het tooneelspelers-leven in Engeland. *A Modern Lover* deed ons een blik slaan in de geheime schuilhoeken van het schildersleven, en *A Mummer's Wife* doet het

---

[1]) Lees over dit onderwerp, behalve „l'Assommoir", Hector Malot's „Les besoigneux" en „De vrouw van den dokter", uit het Zweedsch van A. Edgren, vertaald door mej. Ph. Wijsman.

zelfde ten opzichte van het tooneelleven. Wij worden in rechtstreeksche aanraking met den bewogen levensloop van een troep reizende tooneelspelers gebracht, zijn voor- en tegenspoed, de vooroordeelen, waarmeê hij menigmaal in het godsdienstige Engeland te kampen heeft, zijne geldelijke operatiën, het leven achter de coulissen, de intriges en de afgunst tusschen de leden van het gezelschap, het instudeeren van nieuwe stukken, kortom met zijne zeden en gewoonten in het algemeen. Als bijtitel zou dit werk den naam kunnen voeren van „Lief en leed van het Tooneelspelersleven." Als drank-drama is *A Mummer's Wife* de engelsche *Assommoir*, en als studie van het leven van zekere artisten de engelsche *Nana*.

Ik zal dit opstel niet eindigen met eene pralende lofrede op den schrijver en zijne werken, om te besluiten met een aanbeveling tot het lezen der behandelde romans. *Moore* zal toch zijn weg wel tot ons publiek vinden; in Frankrijk wordt aan zijn talent reeds eene verdiende hulde gebracht in den vorm eener fransche overzetting, voorzien van een voorrede van *Emile Zola*, waarin deze de naturalistische beweging in gansch Europa behandelen zal. Waarschijnlijk zal Nederland weldra op de zelfde wijze dezen engelschen naturalist gaan vereeren [1]). Om echter de lezers van *de Gids* een weinig met Moore's eigenaardig talent in kennis te brengen, doe ik hieronder eenige bladzijden uit zijn *A Mummer's Wife* vertaald volgen, zonder welke deze studie een deel van haar doel zou missen, namelijk om ons publiek met den schrijver en zijn talent in kennis te brengen.

Het vertaalde tooneel behandelt het volgende: *Kate* is reeds door haar man verlaten en woont op kamers. Ten gevolge van het drankmisbruik is zij ziek geworden, en is de dokter om konsult geroepen.

De bed- en overgordijnen waren van eene roode, ouderwetsche stof, die sterk afstak tegen de witte lakens, waarin *Kate* zenuwachtig lag te kuchen. Bijna alle verf was van haar gezicht afgeveegd, en door de vlekken rood en wit vertoonde zich de gele huid als

[1]) Nadat dit geschreven werd, vernam ik dat de redaktie van „Het Vaderland" op mijn verzoek besloten heeft „A Mummer's Wife" als feuilleton uit te geven.

Op het oogenblik heeft in Engeland de VIe editie (engelsche editie) de pers verlaten.

bladders. Ze ijlde een weinig, en toen de dokter haar hand nam om den pols te voelen, zag zij met dikke, starende oogen naar hem op en sprak snel en opgewonden. — O, ik ben zoo blij, dat u gekomen bent, want ik wilde u over mijn man spreken. Ik geloof, dat ik u al gezegd heb, dat hij naar Manchester is om een nieuw stuk op te voeren. Ik weet niet of ik 't heb doen voorkomen alsof hij mij verlaten had, maar dat is niet waar, dat is niet waar! Neen, heusch niet! 't Is waar, wij zijn samen niet gelukkig, maar ik durf gerust zeggen, dat 't mijn schuld is. Ik ben nooit zoo goed voor hem geweest, als ik mij voorgenomen had te zullen zijn; maar hij maakte mij jaloersch, en soms was ik als gek. Ja, ik moet gek geweest zijn om tegen hem te spreken, zooals ik gedaan heb. Maar 't komt er nu toch niet op aan, niet waar, dokter?.... Kijk, ik weet niet meer wat ik zeg. Maar u moet hem niet zeggen, dat ik over hem gesproken heb. Hij zal mij wel niet meer vergeven, en wij zouden toch nog even gelukkig kunnen zijn als te Blackpool. Zal u 't hem niet zeggen, dokter!

— Nee, nee, wees maar gerust, zei de dokter, bedaard en ferm. Maar u mag niet zooveel spreken; als u uw man wil zien, moet u eerst beter wezen.

— O, ja! Ik moet beter worden! Maar hoe lang zal het nog duren, dokter?

— Niet lang, als u u ten minste rustig houdt, en doet wat ik zeg. En vertel me nu eens, hoe gaat 't met de pijn in de zij?

— O, slecht; veel erger dan den laatsten keer. Ik heb nu ook pijn in mijn rechter schouder.

— Maar uw zij .... doet 't zeer als u er aan komt? Laat mij eens even voelen.

Zonder op een antwoord te wachten, stak hij zijne hand onder de lakens.

— Doet 't u hier pijn?

— Ja, ja! O, u doet me zoo'n zeer!

Daarna ging de dokter met de huisjuffrouw ter zijde, die met angstige oogen den afloop van het onderzoek had staan afwachten. Ze zei:

— Zou 't erg gevaarlijk wezen? Is 't besmettelijk? Zou 't niet beter zijn haar naar het gasthuis te sturen?

— Nee, 't is de moeite niet waard; ze kan in een week beter zijn, als ze goed wordt opgepast. Zij leidt aan een aandoening van den lever, ten gevolge van....

— Van 't drinken, zei mejufvrouw White. Ja, ik dacht 't wel!

— U heeft 't veel te druk met uw huishouden, juffrouw White, om haar op te passen. Maar ik zal zoo gauw mogelijk iemand zenden. Wilt u ondertusschen zorgen, dat ze om het uur een half kopje bouillon krijgt. En als zij over dorst klaagt, geef haar dan wat melk te drinken, met een klein scheutje brandy er in. Voor van nacht zal ik wel een slaapdrankje sturen.

— Is u zeker, dokter, dat 't geen kwaad kan, want u weet, met al mijn kinderen in huis....

— O, nee, volstrekt niet!

— Maar zou ze dure geneesmiddelen moeten hebben, want, ziet-u, ik weet niet hoe 't met haar geld staat....

— In een dag of tien zal ze weêr op de been wezen, maar ik ben bang voor de toekomst. Ik heb veel ondervinding van dergelijke zaken, maar ik heb nog nooit een geval gezien, dat een vrouw van den drank genas. Een man soms, een vrouw nooit.

De juffrouw zuchtte, en sprak over de ellende, die zij tijdens de ziekte van haar man had doorgestaan; de dokter sprak vertrouwelijk over een dame, die op het oogenblik onder zijn behandeling was; en schijnbaar begaan met het lot der lijdende menschheid, gingen zij samen de trap af. Aan de voordeur werd het gesprek voortgezet.

— Nu, goed, dokter; ik zal uw raad opvolgen; maar over een week, als ze geheel beter is, zal ik zeggen, dat haar kamers verhuurd zijn. Want, zooals u zegt, een vrouw geneest zelden, en zoo'n voorbeeld zou gevaarlijk voor de kinderen wezen.

— Nu, als zij beter is, kan u zien wat u doet. Ik kom morgen terug.

Den volgenden dag nam een liefdezuster haar plaats naast het bed in. De mosterdpleister, dien de dokter had voorgeschreven, werd op de lever gelegd, en er werd haar een kleine dosis calomel toegediend.

Onder deze behandeling herstelde zij spoedig; maar ongelukkigerwijze, naarmate zij genas, vermeerderde haar verlangen naar sterken drank weêr. Het was bijna onmogelijk er haar van af te houden, en eens zelfs beproefde zij de oppaster, die in slaap was gevallen, te verschalken. Zij wachtte tot haar regelmatig gesnork voldoende verried, dat zij veilig een aanval op de brandewijn-flesch kon wagen, en kroop toen stilletjes het bed uit. Het onzichtbare nachtlichtje wierp een rossigen gloed in de kamer, zonder evenwel

de duisternis van de muren te verdrijven. Kate wist, dat alle flesschen op een rij stonden op de plank der kleerenkast, maar het was moeilijk de een van de ander te onderscheiden, en het gerinkkink, dat zij veroorzaakte, terwijl zij onder de flesschen zocht, deed de oppasster ontwaken, die eensklaps vermoedde wat er aan de hand was, en haastig opstond.

— Nee, mevrouw, ik mag 't u niet toestaan; de dokter heeft 't verboden.

— Ik ben niet van plan voor 't pleizier van den dokter van dorst te sterven. Ik zocht alleen naar wat melk. Dat kan toch geen kwaad, niet waar?

— O, volstrekt niet, mevrouw, en als u mij geroepen had, dan zou ik 't u hebben aangegeven.

Dank zij deze tijdige tusschenkomst kon dokter Hoper, toen hij na eenige dagen naar zijn patiënt kwam zien, een aanmerkelijke verbetering konstateeren. Alle kwade teekenen waren verdwenen; de pijn in de zij was over, en hare oogen stonden helderder. Hij meende daarom gerust voor haar ontbijt een weinig visch en slappe brandewijn-en-water te kunnen voorschrijven; en daar Kate in verscheiden dagen geen vast voedsel gebruikt had, was deze maaltijd een zeer belangrijke gebeurtenis voor haar.

— Nu, zeide hij, moet ik u een waarschuwing geven. U is ernstig ongesteld geweest; gevaarlijk wil ik het nog niet noemen, ofschoon het toch in de toekomst zou kunnen worden, daar zulke gevallen bij een herhaling veel erger worden. En ik raad u daarom in uw eigen belang aan te doen wat ik u zeide, en geen sterken drank meer te gebruiken.

Bij deze rechtstreeksche toespeling op haar ondeugd, hield Kate met eten op, en haar vork neêrleggende, zag zij den dokter aan.

— Nu, u moet niet boos zijn, mevrouw, vervolgde hij op een vriendelijken toon; ik spreek met u in mijn betrekking van dokter, en ik ben verplicht u ten ernstigste tegen het drinken, waartoe u genegen is, te waarschuwen. Het was ook reeds de oorzaak van de ziekte, waarvan u nu genezen is. Ik wil u niet kwetsen met u de gevallen van ondergang, ellende, schande en dood te verhalen, die reeds onder mijn oogen gekomen zijn, en die allen het gevolg waren van — het drinken.

— O, dokter, riep Kate getroffen uit, als u eens wist hoe ongelukkig ik ben, dan zou u zóo niet spreken. Ik doe kwaad; ik

weet het; maar ik word er toe gedreven. Ik houd van mijn man meer dan van iemand ter waereld, en ik zie hem altijd in gezelschap van een troep tooneelmeiden; en dat maakt mij gek, en dan ga ik drinken om het te vergeten.

— Wij hebben allen ons verdriet; maar zoo'n middel geneest ons niet, het doet 't ons alleen voor eenigen tijd vergeten en, als wij dan weêr tot ons bewustzijn terugkeeren, komt het verdriet eens zoo hevig terug. Neen, mevrouw, volg mijn raad. Als u over een paar dagen heelemaal beter is, moet u naar uw man teruggaan, vraag hem dan vergiffenis, en neem u dan voor om nooit meer te drinken.

— Ik vind 't heel lief van u, dat u zoo met mij spreekt, zei Kate met tranen in de stem, en ik zal uw raad opvolgen. Den eersten keer als ik sterk genoeg ben om naar het „Strand" te wandelen, zal ik naar mijn man gaan, en als hij mij nog eens een proeftijd wil geven, dan zal hij er geen berouw van hebben, dat zweer ik u. O, vervolgde zij, u weet niet hoe goed hij voor mij geweest is, en hoeveel hij met mij heeft uitgestaan. Als hij zich niet altijd zooveel met andere vrouwen bemoeid had, zouden wij zoo gelukkig zijn geweest!

Toen Kate zoo doorging met over haar aanvechtingen en verzoekingen te spreken, werd zij opgewonden en zenuwachtig, totdat de dokter, vreezende, dat zij zou instorten, genoodzaakt was haar tot kalmte te brengen, en afscheid te nemen.

En toen hij de kamer verliet, riep zij hem na: Den eersten keer als ik wel genoeg ben om uit te gaan, zal ik naar hem toegaan.

Maar de verzoening kwam nooit tot stand. Nooit!

FRANS NETSCHER.

HERINNERINGEN UIT FRANKRIJK.

Onder de huizen te Parijs, waar een vreemdeling gastvrij werd ontvangen, behoorde dat van den heer N . . . ., een zeer bemiddeld, zeer voorkomend, hupsch, welwillend man. In zijn zaal bewoog zich Vrijdags avonds een gezelschap, dat maar zelden afwisselde. Er was gelegenheid om kennis te maken.

De lieden, die men hier gewoonlijk aantrof, waren bijna allen protestanten. Zelden zwom er een vreemd eendje in de bijt. De belangen van de Protestantsche kerken, godsdienstscholen, propaganda, liefdewerken nam men er ter harte. Naast veel andere onderwerpen kwamen protestantsche onder-onsjes dikwijls voor. Er heerschte een ongedwongen, gemeenzame toon. Jong en oud trof men er aan. Men kon er ernstig hooren spreken in den eenen hoek; in den anderen hartelijk lachen. Een degelijke levensopvatting en een behoudende richting in 't godsdienstige bleken hier het wel te kunnen vinden met een gullen kwinkslag of een fijne scherts. Men kende elkander; zoo daarbinnen als daarbuiten verkeerde men met elkander in voortdurende aanraking. Ook in 't politieke trok men ééne lijn. Hartige republikeinen, sommigen zelfs op 't radikale kantje, waren zij meerendeels. Onbeperkte burgerlijke vrijheid met gebondenheid van het geweten aan de schrift en de geloofsartikelen, zoo verstond men het hier. Overigens onderscheidde de salon zich niet van andere dergelijke in de hoofdstad. Een bevallige meubelschikking, losse wijze van zich te bewegen, groepjes die zich ongedwongen vormden en uiteengingen.

Dit huis was een vluchtheuvel in de drukke stad. Men kwam er en voelde zich terstond te huis. De vriendelijke ont-

vangst ging den bewoners zoo gemakkelijk en natuurlijk af, droeg zoo weinig 't kenmerk van gewild te zijn of afgesproken, dat ge uw vreemdelingschap welhaast vergat. Het kostte u soms moeite te bedenken dat men zich in 't hart der wufte wereldstad bevond. Het pandaemonium, waartegen da Costa zijn vloekpsalm slingerde, scheen voor deze lieden niet te bestaan. Al ware 't dan om deze weinigen — en niet om de schatten van vernuft en smaak en kunst er uitgestald, niet om de fijne geesten die zij wet en slijpt, niet om 't verkwikkend zout dat ze in de geestelijke spijs der volken strooit.... En ware 't om die tien rechtvaardigen, dacht ik, zal de Heere God zich nog wel eens ontfermen, voor hij deze weergalooze zondaresse neersmakt met zijn bliksemvuur. Wat merkten deze lieden van hetgeen er omging in de zinnelijke, rustelooze, overspannen stad, onverdroten bezig als zij waren in hun protestantschen bijenkorf. Het proces Bazaine, de gespannen politieke toestand, Henri V en Mac Mahon's geheime plannen, trokken wel hun levendige aandacht, deze echter niet van hun gemeentelijke zaken, zorgen en belangen af. Verbluft door de eerste kennismaking met het schitterend Parijs, opgewonden door het koortsige van haar dampkring, stond de vreemdeling verwonderd, hier te hooren wisselen van gedachten of men zich in de een of andere rustige Nederlandsche pastorie bevond. Een eiland in den woeligen oceaan! De oude lieden die er ons ontvingen rusten beiden reeds geruimen tijd op Père Lachaise. Sommigen, wien zij gastvrijheid boden, houden hen, zoo 'k mag veronderstellen, in erkentelijke herinnering. De gedachten, zwerven zij terug naar het verleden, gaan hun deur vast niet voorbij en zij roepen de aangezichten op der goede menschen, die hen op dien drempel eens verwelkomden.

Zoo glijdt dan mijn oog op nieuw over het gezelschap, keert zich naar het welbekende hoekje bij de sofa, waar het zachte, door een rose scherm getemperde carcellicht schijnt. Hier stond de troon van 't oude dametje, mademoiselle Cécile, de zuster van den predikant, die ongehuwd was; vrouw des huizes bij gevolg. Men zag haar onveranderlijk in 't zwart gekleed. Maar 't elegante huwde zich in haar persoontje aan het stemmige, schoon niemand zeggen kon waarin het stak. Sneeuwwit plooisel sloot den hals af en omgaf de fijne polsen van mademoiselle Cécile.

Haar teêre en opmerkelijk kleine, witte handen waren onophoudelijk in beweging voor den een of anderen armen gunsteling. Onder 't praten volgden uwe oogen met genoegen de gracieuse en gelijkmatige beweging dier altijd bezige vingeren. Terwijl, zoodra ge haar aanzaagt, u het fraaie, blanke voorhoofd trof, liet gij de zware, volle, grijze vlechten niet onopgemerkt, vol als toen zij twintig telde, die een matten, zilveren weerschijn afstraalden als het licht der lamp ze trof. Ik zou niet durven beweren dat alle wereldsche ijdelheid er uit was bij mademoiselle Cécile. De grimmige God van sommige Calvinisten had ons juffertje voor die gehechtheid aan haar kapsel niet onschuldig mogen houden. Waarom die zwarte kanten doek of sluier met een punt op 't voorhoofd uitkwam, zich dan plooide langs de slapen en bevallig op de schouders nederdaalde, zou ons al te diep in de conscientie van de oude dame voeren. Moest dit zweempje van behaagzucht haar tot zonde aangerekend worden, daarmede, houd ik mij verzekerd, was de lijst gesloten. Ik weet niet welk ander kwaad zij ooit gedaan had of bedreven hebben kon. Haar leven was zoo kalmpjes heen gevloten als een effen beek en in de diepte nooit bewogen. Voor de eene helft behoorde het haar broeder, voor de andere helft den armen. De eerste verweet haar somtijds in scherts, dat ze al te goed voor hem gezorgd had. „Indien God gewild had dat ik trouwde, dan had hij mij Cécile niet moeten geven." Waarop het dametje hoofdschuddend volgen liet: „O, hoe gaarne had ik mijn plaats geruimd .... voor uwe kindertjes!" Bij gebrek aan eigen of aan neefjes en aan nichtjes om te koesteren, lokte ze anderen in haar huis en op haar schoot. Ik zag haar eens omringd van 't kleine goed; ze had er op haar knieën, aan haar schoot en naast haar op de sofa. Het krioelde om haar heen van blonde en donkere hoofdjes, allen ademloos het knipsel volgend, dat ze uit gekleurd papier en uit karton vervaardigde. Dieren, vogels, kurassiers te paard, zag de opgetogen jeugd te voorschijn komen uit haar toovenaarshanden, onder 't draaien en het keeren van die wondervolle schaar. „Laat hen begaan, maar laat hen toch begaan", hoorde ik haar zeggen, toen ze eens formeel belegerd en beklommen, door een koor van heldere kinderstemmen overstemd werd: „laissez donc sauter et gazouiller les petits oiseaux; c'est ma musique à moi." Buiten lag het veld voor haar barmhartigheid. Zij sprak er nimmer over; voor haar

broeder zelfs had ze op dit punt geheimen. Ma petite soeur.... de charité, placht deze haar te noemen als hij bemerkte dat ze weder 't een of ander aan de hand had. Er lekte evenwel somtijds iets uit en 'k wist van derden dat ze op haar verborgen paden de ellende ontmoette en ook het zedebederf. Zij had maatschappelijke kwalen leeren kennen zonder er 't kleinkinderlijk gemoed bij in te boeten.

Mademoiselle Cécile begreep het kwaad zoo weinig, het lag zoo ver uit het gezicht, dat 't haar niet trof dan met ontfermend medelijden. Zij was een minzame, fijn beschaafde Fransche protestante met de ongebrokenheid van wil en hart en de blijmoedige effenheid van geest van een vroom nonnetje. Het kwam dikwijls bij mij op wanneer ik met haar sprak, of het leven iets aan deze vrouw veranderd had, of ze ooit geworsteld had met zich zelve? Zij scheen mij toe altijd geweest te zijn gelijk zij was. Haar innige godsvrucht had het voordeel van beschaafd te zijn; zij drong die niemand op. Hoe iemand twijfelen kon begreep zij niet; voor haar was de godsdienstige waarheid met haar zielsbestaan geweven. — Een hard woord over andersdenkenden kwam nooit van hare lippen: „Ils sont bien à plaindre", zuchtte ze voor zich heen, deernisvol en zonder schijn van zelfverheffing. Ik weet niet hoe het kwam, maar die beminnelijke oude Fransche dame, ofschoon ze nimmer vroeg of onbescheiden vorschte, lokte door haar wezen tot een onbeperkt vertrouwen uit. Men kwam er ongevoelig toe haar deelgenoot te maken van zijn plannen en vooruitzichten, haar van zijn tehuis te spreken, van de vrienden in het vaderland.

Menigmaal als 't groot Parijs u drukte en 't gevoel van eenzaamheid en van verlatenheid u kwam besluipen, zocht men haar gezelschap en herkreeg zijn opgeruimdheid. „Cecile", zei haar broeder, „is een proefsteen dien 'k den menschen aanleg. Ik schat hen hoog naarmate zij het verstaan mijn parel te ontdekken, te waardeeren."

De man, wien zij in het herderlijke werk zoo trouw ter zijde stond, droeg het kenmerk van den ouderwetschen Franschen pastor, iets priesterlijks in de opvatting van ambt en roeping. Il avait charge d'âmes. In 't leerstellige bleek hij gematigd en verdraagzaam; zijn hart ging uit naar het pastorale werk.

Het grootste gedeelte van zijn inkomen verzwolg de bodemlooze put van de Parijsche nooddruft. Toen de commune haar schrikbewind voerde, verlieten de oude lieden hunnen post niet. Zij zouden zich onder de puinhoopen van Parijs hebben laten begraven. Hij sprak niet gaarne over die dagen, maar als hij er over sprak was het der moeite waardig toe te luisteren. Sommige van zijn opmerkingen zijn mij bijgebleven. Hij geloofde vast aan een herhaling van den opstand. „Nous avons eu deux fois la commune à Paris, nous l'aurons une troisième fois.” Het vloeide volgens hem uit de omstandigheden voort dat deze ziekte chronisch worden moet.

„Parijs” zeide hij, „werpt onophoudelijk zijn proletariërs, allen die van handwerk leven, uit. Gelijk een stroom zijn slib op de oevers afzet, jaagt Parijs den werkman naar de buitenwijken. Het binnenst hart der groote métropool wordt door den rijkdom en de weelde ingenomen; 't volk, de armen, kringsgewijs teruggedrongen. Deze Nessusmantel, welken zij zich om de schouders toetrekt, zal haar eens verschroeien. Zoolang de man uit 't volk blijft wonen midden onder de andere standen, komt hij toch van tijd tot tijd met ons in aanraking. In de volksbuurten opeengehoopt gaat hij zich beschouwen als een uitgewekene uit de maatschappij, als een klasse op zich zelf, die naast, niet in de samenleving staat.

Wat hij denkt en doet en hoe hij leeft en wat er van hem wordt, daar in zijn afgelegene faubourgs, wien gaat het aan, en wie bekommert er zich om? En men verbaast zich als op zekeren dag hij als een roofdier uit zijn hol te voorschijn springt! Philanthropie is er genoeg; het eenige dat helpen kan is meerdere, persoonlijke toenadering van de hoogere standen met de lageren. Zij kennen elkander niet. Ieder sluit zich op in zijn eigen kring.

Duizenden, die hier in ijdelheid en ledigheid hun tijd vermorsen, zouden hun verveling zien genezen, konden zij beseffen waar hun roeping ligt. Ik vrees dat er een groote, bloedige botsing komen zal en komen moet, eer beiden gaan begrijpen dat de ellende hier beneden door geen staatswet en door geen middelen, welke ook, is weg te nemen, en de leniging daarvan alleen geschieden kan door de verbroedering, een hand in hand gaan van de standen. Het sociale spook is een duivel, die voor

niets terugwijkt dan voor 't opgeheven kruis, voor liefde en geloof."

„Een tweede ramp", vervolgde hij, „is de onverdraagzaamheid, de ruwheid, en de oppervlakkigheid, waarmede onze vrijdenkers en atheïsten tegen de kerk te werk gaan. Zij zouden die willen wegvegen, alle priesters op één dag het land uitwerpen. Zij zien voorbij dat 'tgeen het volk behoeft, niet is: geen priesters, maar betere priesters. Het katholicisme aanvallen, beschimpen, verguizen, belachelijk maken, ziedaar 'tgeen deze lieden meenen aan het volk verschuldigd te zijn. Wat zij aan het volk verplicht zijn is: de nationale kerk eerbiedigen, haar trachten op te heffen. Voor hen is deze godsdienst, iedere godsdienst, slechts een weefsel van bedrog en priesterlist, elk dogme een verzinsel zonder meer, het leven na dit leven zotteklap, waar men de goê gemeente mede lijmt. Zij juichen als het volk het kruis van 't kerkhof neêrrukt en den priester van de lijkbaar wegjaagt. Dwazen! Of zij door den mensch van zekere teekenen te berooven, hem veranderd hadden! Onze ziel, gekerkerd in het lichaam, streeft naar iets dat grenzenloos is als zij zelve. Sluit gij haar den uitweg naar omhoog, zij zoekt een anderen, die omlaag gaat. De gelukstaat, door den godsdienst aan de overzijde van het eindige gelegd, en aan zedelijke voorwaarden gebonden, blijft hun als een droombeeld voor de oogen zweven. De verwezenlijking er van wordt slechts naar 't tijdelijke teruggebracht, en in een grove, materieele taal vertaald.

Het hedendaagsche socialisme is het geloof aan die hoogere wereld, in een anderen vorm, verzinnelijkt, in ruwe aardschheid omgezet. Het heeft zijn dogme, hard en onverzettelijk, zijn bijgeloof dat naar geen reden luistert. De dweepzucht is er als te voren, zij vloeit in andere kanalen. Ziedaar, wat men gewonnen heeft als men zijn godsdienst aan het volk ontneemt, zonder er een beteren voor in de plaats te kunnen stellen. De commune is iets zeer gecompliceerds; ik heb haar voor oogen gehad, ik heb mij onder die lieden bewogen; zij deden mij geen kwaad. Het was een akelige klucht, belachelijk en afgrijselijk, met iets van den profeet, iets van den beul, iets van den paljas. En toch, te midden dezer woestelingen, ooggetuige van hun wreedheid en verwaandheid, voelde ik als het drukken van een schuld op ons, op ons, de leidende, de rijke, de beschaafde standen, tegenover deze klassen .... een schuld, die wij nu nog niet zien en

niet bevatten kunnen, maar die latere geslachten wegen zullen naar gerechtigheid."

Terwijl de oude heer nog sprak, kwam er een levendige, donkeroogige jonge dame strijkelings ons voorbij. Hij hield haar dadelijk staande, liet het onderwerp dat hem vervulde eensklaps vallen, en was onmiddellijk weer in zijn kerkelijke sfeer. „Demain à l'oratoire?"

Het jonge meisje lachte en knikte op deze vraag. Zij behoorde tot de adjudantjes van den pastor, jonge dames, die voor kinderen bijbeloefeningen hielden in den grooten protestantschen tempel.

Er werden inlichtingen gevraagd en gegeven. Onderwijl had ik de gelegenheid het zeer bevallige persoontje op te nemen, in haar donkere oogen ijver voor de goede zaak te lezen. Er traden meerdere dames in den kring.

Toen men met mijnen landaard was bekend gemaakt, vroeg een der dames: „Et votre empereur? Il parait qu'il est bien malade?" Nu wist ik uit de bladen dat de Duitsche keizer ongesteld was. Uit beleefdheid moest ik mij de annexatie laten welgevallen. Maar ik nam de vrijheid in 't gesprek dat zich ontspon den naam van onzen koning aan te roeren en er iets van ons zelfstandig volksbestaan te laten invloeien. En dit met veel succes; want de eerste spreekster, om te laten merken dat zij zeer goed op de hoogte was, viel aanstonds in: „Votre roi, mais je l'ai vu a Paris, un grand, blond, d'une taille elancée et qui porte des lunettes." Wanneer men het later van een Fransch student vernam dat Leiden ergens en Belgique ligt, dan kon men te Parijs wel eenigen ootmoed leeren.

Maar nu kwamen al de tongen in beweging. La Hollande! quel étrange pays! En hoe het toilet van de Nederlandsche dames was, wilden die Parijsche dames wel eens weten. De Friesche kap en de oorijzers hadden ze op de tentoonstelling gezien. Of de dames die op 't bal droegen? En de korte rokjes? Natuurlijk om het vochtige klimaat en den doorweekten bodem. Lange japonnen zouden te veel slijk verzamelen. Er was er eene die haar hart op zulk een Friesche kap gezet had. Als ik er eens een bij mij had? Misschien zou 't mogelijk zijn, zoo'n ding naar Frankrijk meê te brengen of te laten komen. Men zag het aan haar oogen dat zij brandde

van verlangen het gouden helmpje eens op haar eigen hoofdje te passen. Het zou staan à ravir.

Het mooie, donkere aposteltje van 't oratoire moest weten of de vorst der Nederlanden ons verdrukte, of hij was comme tous les rois et princes. Voor een verkondigster van 't evangelie vond ik het nog al kras. „Toute la misère des peuples vient des rois et de leurs satellites.“

„Chut,“ zei de heer des huizes, terwijl hij haar tegen de wang tikte, „chut, ma petite pétroleuse.“

„Mon pauvre frère est mort à Gravelotte pour la gloire d'un misérable! Mon cousin... les maréchaux de France l'ont fusillé. Pourtant son crime était une généreuse erreur. Il expia le crime d'un maréchal de France.“ En ik zag de tranen springen in de zwarte oogen van haar, die ik zooeven schertsend petite pétroleuse hoorde noemen.

Het was het nichtje van Rossel, den jeugdigen officier der artillerie, die tijdens het beleg van Metz het hoofd verloor en uit verbittering over alles wat hij had gezien en bijgewoond zich bij de commune aansloot. Hij had te Metz nauwkeurig boek gehouden van de handelingen zijner chefs. De papieren berustten in handen van zijn moeder. De arme vrouw zond die aan Thiers, den dag voor zij haar zwaren gang deed om de gratie van haar zoon te vragen. Zij wierp zich voor de voeten van Thiers, omarmde zijne knieën en smeekte om het leven van haar zoon. „Hij is schuldig,“ zeide zij, „maar er zijn er schuldiger dan hij! Mijn kind was niet slecht, hij was een verdoolde. Genade! mijnheer de president!“

De oude staatsman verborg zijn ontroering niet. „Mevrouw,“ klonk 't antwoord, „ik beklaag uw zoon, beklaag hem diep, doch hij was officier en wist wat hem te wachten stond. Bedenk hoe zwaar het mij valt mijn plicht te doen, maak het mij niet al te zwaar. Ik mag geen gratie geven.... ik *mag* niet.“

Onze kleine pétroleuse had in het rijtuig zitten wachten.

„Toen ik haar terug zag komen, naar het rijtuig wankelen.... En de schurk, die ons dat alles aangedaan heeft.... leeft. Bazaine zal men voor den vorm veroordeelen, daarna gratie schenken, dan de deur van zijn gevangenis open laten staan. Natuurlijk! Hij is maarschalk van Frankrijk; hij weet te veel; men moet zijn stilzwijgen koopen. Ah! ils sont tous des traîtres!“

„Mon enfant", klonk de lieve stem van mademoiselle Cécile van de sofa, „viens vite t'asseoir auprès de moi."

Daarop het donkere kopje naar zich toetrekkend en het kussend: „Ce n'est pas bien, non, ce n'est pas bien. Laissons à Dieu le jugement. Ne plains pas les morts. Au sein de Dieu est grâce et miséricorde. Le châtiment... c'est de vivre et de se souvenir."

J. H. Hooijer.

EENE DONKERE BLADZIJDE UIT 'S LANDS HISTORIE.

Na een tienjarigen krijg had, in het voorjaar van 1802, de vrede van Amiens den moed in Nederland doen herleven.

Mochten ook al bedenkelijke gevolgen aan de vastgestelde voorwaarden zijn verbonden, wij bekwamen onze koloniën daardoor grootendeels terug. Handel en scheepvaart konden zich op nieuw gaan ontwikkelen. De vaart op Oost- en West-Indië, op de Kaap de Goede Hoop, werd met alle kracht en inspanning hervat.

De verademing echter was van zeer korten duur.

De Eerste Consul, aan een algemeen buigen voor zijn ijzeren wil gewoon, ontmoette in Engeland een weerstand, dien hij breken zou, wat het kosten mocht; en tot volvoering zijner landingsplannen zou vooral ook het zeevarende Holland zijne hulp te verleenen hebben.

Onze Gezant te Parijs, de heer de Vos van Steenwijk, zag zich op last van Talleyrand verplicht, bij brief van 19 Mei 1803, eenige „poincten" op te geven, waarin de Eerste Consul verlangde dat door het Staatsbewind wierd toegestemd: *a.* voeding en betaling van 25000 man Fransche troepen, die zouden worden gecommandeerd door een Fransch generaal en chef, die tevens het bevel zou voeren over de Fransche en Bataafsche legers; — *b.* betaling van de Bataafsche en Fransche eskaders, die zich op Texel en aan de monden van de Maas zouden bevinden; — *c.* levering van drie flotilles, elk van 300 vaartuigen, op genoemde plaatsen te verzamelen, elk tot vervoer van 20000 man, met levensmiddelen voor twintig dagen; — *d.* zending van een opperofficier naar Parijs, om de operatiën gemeenschappelijk te

kunnen regelen. Op het vervullen van deze „poincten", zoo meldde de Gezant, werd van wege het Fransch Gouvernement met allen aandrang geïnsteerd; met bijvoeging dat, na het sluiten van zoodanige generale conventie, bijzondere schikkingen zouden kunnen worden getroffen over de uitvoering, en om die zoo min mogelijk bezwarende te maken.

De hoop om in dezen oorlog de neutraliteit te bewaren mocht uiterst gering zijn, toch meende het Staatsbewind niets onbeproefd te moeten laten om ze te handhaven. De Engelsche Gezant, de heer Liston, had die namens zijn Gouvernement aangeboden, en men zou dus trachten „door welaangelegde en behoorlijk gedirigeerde onderhandelingen de neutraliteit aan het Fransch Gouvernement smakelijk te maken".

Eene commissie van bekwame, vertrouwde en in de respectieve vakken der defensie kundige personen zou naar Parijs worden gezonden om, met den Gezant, inzonderheid de voordeelen van de aangeboden onzijdigheid te betoogen. Het Gemeenebest toch zou veeleer in staat zijn indirect hulp te verleenen, bleef zijn handel in bloeienden toestand, dan wanneer de considerabele ladingen, thans op zee en dagelijks verwacht wordende, oogenblikkelijk een prooi van den vijand wierden. Mocht de Eerste Consul hiermede instemmen, het Bataafsche Gouvernement zou dan bereid worden gevonden, gedurende dezen oorlog, maandelijks eene aanzienlijke somma van penningen, voor zooveel dit met redelijkheid kon gevorderd worden, te furneeren. Indien hij echter onverhoopt daarin niet mocht treden, dan zou het Bataafsch Gouvernement, erkennende zijne verplichting om de Fransche Republiek in dezen oorlog bij te staan en daarin deel te nemen, geen oogenblik aarzelen aan de bestaande tractaten te voldoen; maar het had dan ook het recht te vorderen, niet boven die tractaten te worden bezwaard. Het vertrouwde dat de Eerste Consul den last van den oorlog alsdan zoo min drukkend als mogelijk zou maken, als wanneer eerst zoude te pas komen het onmogelijke en onredelijke van de gevorderde stipulatiën te betoogen.

Tot leden der Commissie, van zoodanige instructie voorzien, werden benoemd Mr. W. Six, lid van de Commissie tot de O. I. zaken, Mr. G. J. Jacobson, lid van den Raad van Marine, en J. Blanken Jansz., luitenant-kolonel en directeur van de Maritieme defensiewerken der Republiek. Dit geschiedde den

24sten Mei; drie dagen later werd hare volmacht vastgesteld, met dien verstande nogtans, dat zij niet zou mogen „sluiten" zonder voorkennis van het Staatsbewind.

En reeds den volgenden morgen ondernamen Six en Jacobson de reis, die men destijds niet in een tiental uren aflegde. Aan den avond van den eersten dag had men het gebracht tot Groot-Zundert, den volgenden avond tot Brussel, op 30 Mei bereikte men 's avonds Kamerijk, op 31 Mei Pont Saint Maixence; eindelijk in den ochtend van 1 Juni stapten de heeren af in hun hôtel te Parijs, na wegens postpaarden, tol- en veergelden en vertering, sedert hun vertrek uit den Haag te hebben uitgegeven de som van 777 gl. 17 st. 8 p. Voor hun rijtuig vindt men bovendien genoteerd 425 gl.

Ook de heer Blanken was aangekomen en, na herhaalde conferentiën met den Gezant, overhandigde de Commissie den 3den Juni haar credentiaal aan den Minister de Talleyrand.

De ontvangst was „niet ongunstig"; maar toch was al dadelijk gebleken, dat alle uitzicht op behoud van neutraliteit was afgesneden: „Na het vertrek van den heer Liston uit den Haag", zou de Eerste Consul aan de Commissie eene buitengewone audientie verleenen. In een particulier schrijven van een der leden wordt die teleurstelling onbewimpeld uitgesproken en tevens gemeld dat berichten, waarop hij meende volkomen staat te kunnen maken, hem hadden overtuigd dat, wilde men de Republiek voor de grootste onaangenaamheden bewaren, het denkbeeld dat men ten onzent ongenegen is mede te werken, zoo niet weggenomen, dan ten minste moest worden verzacht. Zoo spoedig mogelijk, per koerier, vraagt hij tijding van Liston's vertrek, of van de noodzakelijkheid om te vertrekken, aan hem aangekondigd. En ten uiterste dienstig zou hij het achten, zoo te gelijkertijd aan de Commissie geschreven wierd, dat de noodige orders op de landswerven tot het beginnen met het aanbouwen der kanonneerbooten reeds gegeven zijn.

De Commissie begreep, omtrent het doel harer zending, aan Talleyrand eene nota te moeten aanbieden, met verzoek die wel aan den Eersten Consul te willen mededeelen. Kan de zoo gewenschte neutraliteit niet worden verkregen en meent de Eerste Consul zich op de tractaten te moeten beroepen, zij verklaart zich dan bereid te onderhandelen over de hulp, door de Republiek te verleenen. Dit geschiedt evenwel niet zonder te wijzen

op: „la faiblesse des ressources qu'une succession non méritée „de malheurs a laissée à la République batave."

Van Liston's vertrek werd de Commissie den 11den onderderricht en dienzelfden dag nog aan Talleyrand kennis gegeven. Er volgde 's avonds eene uitnoodiging van den „citoyen" Talleyrand aan de heeren, zonder bijvoeging van hunne kwaliteit, om den 13den bij hem te eten. En den 12den werden zij gecomplimenteerd door de tamboers en muziekanten van de Consulaire Garde, zeggende door den Prefect van het Paleis van de komst der Commissie te zijn verwittigd.

Intusschen vernam zij dat de Eerste Consul zich eerstdaags naar Brussel dacht te begeven, voor welke reis toebereidselen werden gemaakt, en dat de Minister van Marine reeds den 13den zou vertrekken, vermoedelijk naar Vlissingen, met welke plaats men groote uitzichten scheen te hebben.

In den avond na het „aanzienlijk" dîner bij Talleyrand ontving de Commissie nog laat de uitnoodiging, zich 15 Juni om 12 uren te St. Cloud te bevinden, ten einde door den Minister aan den Eersten Consul te worden voorgesteld.

Bonaparte ontving de Commissie staande, in kolonelsuniform, den hoed onder den arm, het haar niet gepoederd. Rechts van hem stonden Jacobson en de Vos van Steenwijk, links Six en Talleyrand, tegenover hem Blanken. Van de neutraliteit werd niet dan zeer in 't voorbijgaan gerept: „J'ai été un peu fâché de l'espèce de tergiversation de votre Gouvernement dans les derniers moments". Overigens werd het punt niet aangeraakt. Het onderhoud, dat drie kwartier duurde, liep eerst over den innerlijken toestand der Republiek. Hieromtrent liet Bonaparte zich met deze woorden uit: „Je ne désire en aucune façon me mêler des affaires intérieures de la Hollande; — je ne m'en mêlerai point, à moins que je m'y trouve forcé; — restez unis entre vous, et je ne m'ingérerai point dans vos affaires". Bepaaldelijk vroeg hij naar de „situation intérieure quant aux partis", en toen een der leden geantwoord had, „qu'on s'y rapprochait, qu'on était mieux qu'auparavant et qu'on était résolu de s'entendre", besloot hij met de vermaning: „il ne faut pas qu'il existe de parti qui puisse entraver les opérations nécessaires."

Daarop werd gehandeld over de noodzakelijkheid der coöperatie van Holland. Bonaparte begon met den raad, die mede-

werking zoo getrouw en zooveel mogelijk te verleenen. „Si vous coopérez il ne se passera pas une année, ou nous trouverons notre vengeance éclatante de l'agression de l'Angleterre. — C'est à Londres qu'il faut réduire l'Angleterre. Ce n'est que par la descente qu'on peut réussir, et il faut la faire. — Si vous ne coopérez pas, je ne puis pas perdre de vue le grand objet qui m'occupe; c'est la cause du continent de l'Europe contre l'Angleterre; il faut que je poursuive cet objet; il ne m'est pas permis d'hésiter à cet égard; je suis résolu à tout . . . même à de grandes extrêmités envers tout ce qui s'opposerait à des desseins aussi importants et aussi nobles."

In de derde plaats de zorg voor Holland's belangen bij den vrede. „A la paix — zei Bonaparte — vous serez parfaitement traités; je vous ferai rendre vos colonies. Je n'ai aucun désir de peser sur la Hollande, mais j'ai besoin de ses ports; il faut qu'elle coopère avec loyauté. Sinon, je serais forcé de vous faire département français." Ook herinnerde hij, bij den vrede onze koloniën te hebben bewaard.

Eindelijk, in 't algemeen, de gestelde eischen. Commissarissen lieten niet na, met vermelding van onrustbarende cijfers, te wijzen op den benarden staat onzer geldmiddelen. „Vos finances — was het antwoord — sont assez mal administrées". Overigens was het zijne begeerte dat men elkander spoedig zoude verstaan over de gestelde eischen, waaromtrent de Commissie verder met den Minister te handelen had.

In den loop der gesprekken zeide hij nog nopens den oorlog: „Nous allons fermer le Weser et l'Elbe; cela les gènera encore pour le commerce". Eens, sprekende van de Engelschen, gebruikte hij het woord: „esprit de rapine", maar met zachten toon en na eenige oogenblikken een ander woord te hebben gezocht.

Het officieel rapport, dat onmiddellijk van deze audiëntie werd verzonden en waarin natuurlijk de zooeven medegedeelde woordelijke aanhalingen — aan de eigenhandige aanteekening van een der leden ontleend — niet voorkomen, vermeldt dat de Eerste Consul de Commissie met veel heuschheid had gelieven te ontvangen en dat de conversatie van zijne zijde plaats had met eene beleefde, bedaarde [1]) en verhevene waardigheid. Met een beklemd hart nochtans hadden hare leden aangehoord wat

[1]) „Koele" stond aanvankelijk in de minuut.

van het Vaderland wordt gevorderd; maar 's Lands belang eischte, naar hun inzien, dat hetgeen binnen de grenzen der mogelijkheid is, zonder lang te dralen en met eene soort van openhartigheid werd aangeboden.

De onderhandeling met den Minister had spoedig plaats, maar was ver van bemoedigend. Zij werd gevoerd in den oehtend van 18 Juni en „'snagts ten 1/2 12 uren" arresteerde de Commissie haar rapport. Langs alle wegen van persuasie en ernst was zij zoodanig in het enge gebracht, dat zij meende geen oogenblik te mogen vertoeven met den waren stand van zaken onder het oog te brengen van den Secretaris van Staat voor de Buitenlandsche Zaken, den heer van der Goes. Spoedige toetreding tot de inzichten van Bonaparte had Talleyrand noodzakelijk genoemd, wilde men diens tegenwoordige welwillendheid en goede gezinningen jegens de Republiek niet in de waagschaal stellen. Hij vergde immediate teekening van de artikelen der conventie, zoo ras men het daaromtrent zou zijn eens geworden. Dat zij daartoe niet bevoegd was, had de Commissie niet laten blijken. Nog maar de eerste artikelen waren 's ochtends besproken, doch sedert was haar het ontwerp toegezonden.

Eerst na afloop van de conferentie had de Commissie vernomen dat, den 12den Juni, eene halve brigade Fransche troepen den Haag was binnengerukt en in haast bij de burgers ingekwartierd. Zij hadden sommige wachten, daaronder de Grenadierspoort, zonder waarschuwing, aflossing of andere militaire formaliteiten bezet. In den morgen van dien dag had de gezant van Frankrijk, de Sémonville, wiens hart — zooals hij zeide — bloedde over den toestand, waarin Holland zich bevond, gevorderd dat, binnen twee uren tijds, het bevel over de Fransche en Bataafsche troepen aan den generaal Victor wierd opgedragen. Hierover beraadslaging van het Staatsbewind en toestemmend besluit van de meerderheid. Dit zou terstond aan den gezant en aan den generaal worden medegedeeld met uiting van het vertrouwen, dat de opdracht niet dadelijk zou behoeven te geschieden, dat het garnizoen der residentie van het commando zou zijn uitgezonderd en dat dáár geen Fransch garnizoen zou komen. De onmiddellijk gevolgde aankomst der troepen aan het Zieken was het antwoord op die beleefd te kennen gegeven wenschen. Naar aanleiding van dit voorval zegt de Commissie, bij hare nadere conferentie er op te zullen aandringen dat de

troepen, welke inmiddels reeds gekazerneerd waren om de burgerij niet te zeer te bezwaren, uit den Haag wierden verwijderd; maar in hoever dit te verkrijgen ware viel, meende zij, zeer moeilijk te beoordeelen.

Weldra — zoo gaat het rapport voort, — is vernieuwde aandrang te voorzien. Met veel beleid zou men misschien nog driemaal 24 uren kunnen winnen; maar de Commissie verklaart de duidelijke bevelen van het Gouvernement geen oogenblik langer te kunnen ontberen dan de volstrekte noodzakelijkheid vordert. Ten ernstigste verzoekt zij dat men zich hieromtrent geen illusie make; want ieder uur vertraging kan bittere gevolgen na zich sleepen. Wordt het onmogelijk bevonden, aan de verlangens van den Eersten Consul te voldoen, dan is het uiterste voor de Republiek te voorzien en zal zij binnen kort niet meer worden gerekend onder de mogendheden van Europa. Daarom vraagt de Commissie met klem, dat de uiterste bevelen van het Staatsbewind haar met allen mogelijken spoed worden toegezonden.

Men stelt zich voor, in hoe neteligen toestand de Commissie verkeerde. In Holland, hoewel de onafhankelijkheid van het Gouvernement met den dag verminderde, was men blijkbaar ongezind om toe te geven; het was hare taak op de eischen af te dingen en zij zag zich steeds geplaatst voor den meest onverzettelijken wil, maar tevens het Vaderland bedreigd met de schromelijkste gevaren, indien zij langer weêrstand bood. Inderdaad het is te begrijpen dat een der Commissarissen, in een particulier schrijven van 20 Juni aan den heer van der Goes, zijn hart met deze woorden lucht geeft: „C'est une situation cruelle que d'avoir à traiter de l'existence de son Pays et de ne pas pouvoir faire un pas, si ce n'est à travers les écueils de tout genre."

Dienzelfden dag overhandigde de Commissie, na rijpe overweging der omstandigheden, eene concept-conventie aan Talleyrand; doch het te korte onderhoud werd zonder uitstel schriftelijk voortgezet door de aanbieding eener nota, waaruit het volgende verdient te worden overgenomen:

„Il importe à la gloire du Premier Consul que ses vastes conceptions ne puissent rencontrer des obstacles dans leurs résultats, pour s'être reposé sur des engagements, contractés de notre part avec imprudence et sans avoir eu égard aux facultés que nous possédons pour les remplir.

Nos finances sont dans un état désastreux, et les causes en sont bien connues.

Notre commerce, sans parler des pertes qui ont suivi, en a fait d'immenses dans l'année 1795, lorsque les Anglais se sont partout emparés des vaisseaux d'une nation, naguère leur alliée; — même dans leurs ports où ils s'étaient réfugiés sur la foi des traités.

Depuis l'année 1798 jusqu'à la paix d'Amiens les habitants de la République batave ont payé en contributions *extraordinaires* à peu près le quart de leurs biens, et à peu près la moitié sur la totalité de leurs revenus d'une année.

Les contributions *ordinaires* s'élevaient en même temps annuellement à plus de 64 millions de francs, soit à environ 37 francs par tête sur les 1,850,000 âmes.

Nous oserions le demander. Quelle est la nation qui, par attachement à ses foyers, par respect, soit pour son serment, soit sur sa parole, se serait soumise à de pareils sacrifices?

Notre situation depuis le traité d'Amiens; notre situation dans ce moment ne présente point de plaies moins profondes. L'année de la paix nous l'avons commencée avec un déficit de 77 millions de francs. On a trouvé moyen d'y parer.

Cette année a été commencée avec un déficit de 47 millions de francs. On était occupé des moyens de le combler, lorsque l'agression anglaise est survenue.

Nous ne parlons point des dettes de tous nos départements, de toutes nos villes. Celle d'Amsterdam a déjà été dans la nécessité de prélever pour ses besoins domestiques quatre pour cent sur les capitaux de ses habitants.

. . . .

Dans ce que nous venons de dire il n'y a pas une ligne, qui ne soit la simple, l'exacte vérité. Le Premier Consul a daigné nous écouter avec trop de bienveillance pour que nous n'osions pas nous flatter qu'il voudra bien donner encore quelques moments de sa pensée à la situation d'un Peuple malheureux sans sa faute; et qu'il préservera ce Peuple de contracter des engagements au delà de ce qui lui est possible d'éxécuter." [1])

---

[1]) Merkwaardig, ook in verband met deze nota, is de vraag, eenige maanden later door den Eersten Consul aan Schimmelpenninck voorgehouden: „Waarom te beloven wat men voorgeeft niet te kunnen volbrengen?", en diens antwoord: „Ik dacht niet dat gij in ernst spraakt, toen gij mij deze aanmerking maaktet; . . . wij hadden geen Hollandsch leger op uw grondgebied: zoo iets geeft veel gewicht aan de argumenten van een onderhandelaar." (*R. J. Schimmelpenninck en eenige gebeurtenissen van zijnen tijd*, II, 51). Thiers schrijft dan ook: „Le Premier Consul avait à l'égard de la Hollande la force, puisque nos troupes occupaient Flessingue et Utrecht. (*Histoire du Consulat et de l'Empire*, I, 595).

Aan het slot dezer nota maakte de Commissie nog „eenige gematigde en gepaste remonstrantiën" over het binnenrukken der Fransche troepen in den Haag en spoedig kwam zij in het bezit der resolutie van het Staatsbewind, houdende autorisatie *cum plena* om zoodanige conventie te sluiten, als zij naar bevind van zaken zou raadzaam oordeelen.

Uit het tegenproject van Talleyrand, dat haar den 22sten 's avonds bereikte, ontwaarde zij met verwondering en leedwezen dat de eischen, in stede van te verminderen, van dag tot dag grooter werden. De 200 platbodemde vaartuigen moesten elk van een stuk geschut of houwitser zijn voorzien. En daarenboven werden 300 visschersvaartuigen gevorderd ten behoeve van de tweede expeditie. De Commissie was in omstandigheden geplaatst, „waarvan de moeilijkheid wel te beseffen, maar niet te beschrijven was."

Reeds den volgenden dag ter conferentie geroepen, gaf zij meermalen te kennen, dat een deel der gedane eischen onmogelijk was te vervullen. De Minister nam zijn project terug en zou zijn verslag doen aan den Eersten Consul.

Den 25sten Juni op nieuw ontboden, ontving zij mededeeling van een gewijzigd project. Op sommige punten was toegegeven. October was ook veranderd in November en, op sterken aandrang van Jacobson, gelukte het nog te bedingen dat de oplevering der vaartuigen in November zou aanvangen, om eerst in December te worden volvoerd. — De Commissie vroeg tijd van beraad en, 's avonds elf uren teruggekeerd, verklaarde zij, als laatste poging, het project niet te kunnen onderteekenen. Talleyrand, die 's morgens reeds had gezegd, dat dit gesprek het laatste zou zijn, daar hij denzelfden nacht moest vertrekken, antwoordde dat de tegenstand der Commissie hem leed was; dat zij daardoor aan haar Land den grootsten ondienst bewees; dat haar daad ver was van vaderlandslievend; dat — si la paix venait à se faire, ce qui était fort dans les chances — ons Land reden zou hebben, zich de tegenwoordige weigering altijd te beklagen. Hij moest verzekeren dat daardoor de staat der betrekkingen tusschen de beide Republieken zou komen te veranderen en zag zich verplicht ten slotte aan de Commissie op te dragen, naar Holland te schrijven dat, zoo zij bleef bij hare weigering, de Eerste Consul de deputatie uit het Staatsbewind, die hij anders met veel genoegen te Brussel zou verwachten, niet zoude ontvangen.

Wat stond der Commissie in dit hachelijk oogenblik te doen? Zij beraadde zich in een nevenvertrek en niemand gewis zal haar hard vallen, dat zij besloot tot de onderteekening toe te treden. Het gevaar van vreemde administratie, het grootste onheil, werd daardoor afgeweerd en tot het einde des jaars had men tijd verkregen om zich geheel gereed te maken. In den tusschentijd bleef de kans der gebeurtenissen open en daaronder ook die van een mogelijken vrede. Zij bezweek voor den aandrang en zag hare verrichtingen goedgekeurd bij resolutie van het Staatsbewind van 29 Juni d. a. v. [1])

Nog enkele dagen vertoefden hare leden te Parijs en ondervonden zij beleefdheden van le Brun en Cambacérès. Daarna begaven zij zich naar Brussel, waar de Eerste Consul verlangd had ook hen te ontmoeten en waarheen de heeren Brantsen, Bicker en van der Goes door het Staatsbewind waren afgevaardigd om Bonaparte te „complimenteeren."

Is, bij de overweging van dit verhaal, de vraag geheel ongepast, of het in deze onze dagen niet raadzaam ware zich rekenschap te geven van de machteloosheid en de vernedering, waarin het Vaderland in tijden van partijzucht en burgertwist verviel?

Januari 1886. W. SIX.

[1]) Mr. Groen van Prinsterer (Handboek § 935) verwijt aan het Staatsbewind dat het met aarzeling en onwil, echter zonder cordaat en nadrukkelijk protest, aan de bevelen uit Parijs gehoor gaf. Vermoedelijk zou de geleerde schrijver zich zachter hebben uitgedrukt, indien hij in de omstandigheden, die de bevelen vergezelden, geheel ware doorgedrongen.

DE FAMILIEPORTRETTEN DER ALEWIJNS.

In de laatste dagen van 't vorige jaar is Amsterdam weder getuige geweest van het sloopen en uit elkander rukken van een dier galerijen van familieportretten, die eeuwen lang zooal niet de lust en de trots der familie waren, dan toch met piëteit bij elkander gehouden werden, en waarvan het opbreken den vriend van historie en kunst altoos met gemengde gewaarwordingen vervult.

Waar toch aan den eenen kant dergelijke verzamelingen — dikwijls bewaard op afgelegen plaatsen, in weinig passende omgeving en onder hoogst onvoldoende verlichting, vaak ook voor den belangstellende niet of hoogst moeielijk toegankelijk — aan bijna niemand kunstgenot verschaffen, noch kunststudie veroorloven, terwijl wel niet altijd een dikke laag stof de schilderijen zelve, maar vaak een dikke sluier van misverstand, uit overgeleverde onkunde geboren, haar waarde en geschiedenis bedekt — daar is het of men ruimer ademhaalt, indien dergelijke stukken, in letterlijken zoowel als figuurlijken zin, in het volle licht komen, en de verwachting op goeden grond rust, dat zij — voor zooverre zij het waard zijn althans — daarin blijven zullen.

Aan den anderen kant is het weemoedig gevoel, dat bij het uiteenspatten eener dergelijke verzameling ons onwillekeurig bekruipt, ook voor de rechtbank van het practisch ontwikkeld wetenschappelijk verstand wel te rechtvaardigen. Immers, waar men steeds stelliger den eisch doet hooren om de voorwerpen in hun onderling verband te beschouwen, waar men steeds hooger prijs er op stelt om een afgerond geheel te overzien en te

bestudeeren, en niet hier en daar een lossen greep te doen, daar kan de bekentenis niet uitblijven dat een zeker aantal schilderijen, óók voor de wetenschap, geheel iets anders vertegenwoordigen, wanneer zij een aaneengesloten chronologische reeks vormen en een afgesloten geheel uitmaken, dan wanneer zij ieder op zich zelven in verschillende kabinetten zijn verspreid. Het werk van *bijeenbrengen*, dat onze tijd in de zoo hoogst nuttige tijdelijke tentoonstellingen tot stand brengt, breekt zij, door 't *verspreiden* van eenmaal met zorg samengestelde of van (nog meer te waardeeren!) historisch *geworden* verzamelingen, weder af!

Onder de laatsten bekleedde de onlangs verkochte verzameling Alewijn zeker eene eerste plaats. Lijden familie-galerijen dikwijls door verwaarloozing, door in 't ongereede raken of door verwijderen van, als al te afzichtelijk of bespottelijk beschouwde, stukken, en worden zij daardoor onvolledig — aan den anderen kant lijden zij ook vaak door onoordeelkundig completeeren en aanvullen, waardoor een oud portret of ander gedenkstuk, eenmaal in een familie-galerij geraakt waarin het *niet* behoorde, vaak, wanneer dit niet meer bekend is, de grootste verwarring kan stichten. Voor zoo verre ik heb kunnen nagaan is de familie-galerij Alewijn hiervan geheel verschoond gebleven. Niet langs kunstmatigen weg ontstaan, maar ongeschonden overleverende aan de nakomelingschap wat in den loop der eeuwen op ongezochte wijze was bijeengekomen, toont zij ons in allen eenvoud en natuurlijkheid een belangwekkende reeks van Hollandsche burgers, die wij, even als wij ze door de verschillende generatiën hunner genealogie kunnen volgen, op paneel of doek zien gebracht door de verschillende kunstgeneratiën van schilders, die we van de onbekende meesters der zestiende eeuw zien opklimmen tot Moreelse, de Keyser en Santvoort, om, langs Maes, op de Musscher, op Quinkhard en op nog minder, te dalen. In deze geregelde volledigheid zonder overlading, overtreft de galerij Alewijn de meeste familie-galerijen die in ons land in den laatsten tijd, hetzij onder den hamer gekomen, hetzij door de zorg des laatsten eigenaars in hun geheel aan de openbare Musea toevertrouwd zijn.

In dit opzicht was een verdeeling zeker te betreuren en kon de wensch verklaarbaar heeten dat de mogelijkheid bestond dat eenig lichaam de verzameling in haar geheel kocht, of eenige lichamen daartoe de handen ineensloegen. Maar, zoo als men

weet, het is nu eenmaal in ons vaderland niet anders: daar zijn vele mannen van goeden wille en meer dan één genootschap met voortreffelijke beginselen — maar, met den wensch in het hart en met het doel in het eerste artikel van 't Reglement, zijn gewoonlijk de middelen om dien wensch te vervullen en dat doel te bereiken zoo bitter weinig in overeenstemming, dat wij in den regel niet behoeven te jammeren over het gevaar dat de vereenigingen en personen, die zich voor het behoud van kunstvoorwerpen interesseeren, door gebrek aan onderling overleg, met elkander in concurrentie komen. Land en Stad gaan voor in prijzenswaardige zuinigheid. Maar, als de koorden van de beurs *minder* gesloten werden gehouden, zou men *dan* de vertegenwoordigers van Land en Stad op dit gebied — zou men de kunstlievende particulieren en de kunstverzamelende vereenigingen eendrachtig en in onderling overleg hebben zien handelen? Ziedaar een vraag, waarvan de beantwoording . . . door het algemeen heerschende gebrek aan de noodige fondsen vrij overbodig is. —

Hoe het zij, de grootste ergernis bij dergelijke aucties, namelijk het wegsleepen der beste stukken naar het buitenland, bleef ons op éene uitzondering na gespaard. Het „buitenland" was gelukkig weggebleven — 'k heb het althans niet bespeurd — en zoodoende is alles nog al gelukkig afgeloopen.

De stamboom der familie klimt op tot Diderick „de Haleuin," die door koning Frans I voor Pavia tot ridder werd geslagen, indien wij althans den adelbrief mogen gelooven, dien Lodewijk XIII in 1623 schonk aan den kleinzoon Dirk Halewijn of Alewijn, lid van de Staten-generaal van Gelderland en zoon van den Gelderschen muntmeester Jacob, die in 1606 te Harderwijk stierf, maar een geboren Amsterdammer was.

Met den broeder van laatstgemelden vangt de galerij familieportretten aan. Hij wordt vertegenwoordigd door een flink geschilderd en goed geconserveerd portret van een zestiende-eeuwer, met een langen rossen baard, die met forsche trekken op een papier, onder zijn spreuk *Espoir me conforte*, een vierregelig fransch vers schrijft, geteekend *D. Aellouin* 1560. Volgens een opschrift met 17e eeuwsche hand achter op het paneel aangebracht is dit Direk Alewijn, die volgens de genealogie in 't huwelijk trad met Cornelia Cannius, waarschijnlijk eene bloedverwante van Erasmus

vriend, den geleerden Amsterdamschen priester Nic. Cannius, welke verzwagering echter aan zijne familie nog niet zoo aanstonds den toegang tot het Amsterdamsche regeeringsgestoelte opende [1]), want zijn zoon Dirk Dirksz. Alewijn komt op de Amsterdamsche regeeringslijsten nog niet voor.

Toch was die rijke lakenkooper geen vreemdeling in de patricische kringen, noch iemand die buiten 't regeeringsbeleid bleef. Integendeel, het was ten zijnen huize dat, in 1618, eene nachtelijke bijeenkomst werd gehouden, waarin, onder leiding van den oud-burgemeester Reinier Pauw en van Burgemeester Hoing, de lijst werd vastgesteld der Amsterdamsche regeeringsleden, die door Prins Maurits op 3 Nov. 1618, als aanhangers van Oldenbarneveld, werden afgezet.

Hoe er in dat lijstje een, alles behalve onwillekeurig, abuis kwam, en welk staartje dit muisje had, kan men lezen in Brandt, *Historie der Reformatie* (II, 869) en daaruit overgenomen in Wagenaar, *Amsterdam* (I, 471), terwijl de namen der personen welke in deze geschiedenis een rol speelden en die door Brandt verzwegen werden en aan Wagenaar grootendeels onbekend bleven, uit de „papieren van Bontemantel" zijn medegedeeld door den Hr. J. F. Gebhard Jr., in het Tijdschrift *Oud-Holland* (I, 189 en v.v). Nog duidelijker vond ik onzen Alewijn aangewezen in de familie-papieren van Banning Cocq: „Men vergaderde bij D. Alewijn, lakenkooper in 't Gouden Hooft, wiens dochter Claertje was getrouwd met Reinier Pauw, naderhand Heer van der Horst, zoon van Reinier."

Dit huwelijk was in Mei 1617 gesloten, en 't zal wel niet lang daarna zijn geweest dat de jeugdige echtgenooten de levensgroote portretten lieten maken, die wij op de auctie mochten bewonderen. Of zij daarvoor echter Thomas de Keyser uitkozen, die in de Remonstrantsche en daarmede bevriende kringen zoo gezocht werd, mag billijkerwijze betwijfeld worden, nu wij de partij kennen, die de wederzijdsche ouders van het jonge echtpaar zoo vurig waren toegedaan.

De oude Heer Pauw liet zich in den Haag door Ravesteyn schilderen [2]). Waarmede ik natuurlijk niet wil zeggen dat ik de portretten van zijn zoon en schoondochter aan Ravesteyn

---

[1]) Of Jan Aluwijn, in 1405 Schepen van Amsterdam, tot de familie behoorde, is niet met zekerheid te zeggen.

[2]) Blijkens de gravure van Matham.

zou willen toeschrijven. — Men zou ook, met een beroep op het schimpvers van Vondel, waarin hij vertelt van het jonge Reintje, door „de boeren" opgehitst, „Reintjevaer . . ." (het woord is, voor onzen tijd wat al te schilderachtig), de tegenwerping kunnen maken, dat het nog de vraag is of de jonge Reinier Pauw dezelfde gevoelens was toegedaan als zijn vader. Maar als de zoon den vader was afgevallen, zou vader Alewijn hem het schoone Claertje niet ten huwelijk hebben gegeven. — We zullen ons echter op het veld van dergelijke gissingen maar niet verder wagen en liever de opmerking maken dat, als de portretten, zoo als de familie-overlevering luidt, van Thomas de Keyser zijn, zij tot zijn eerste werken moeten behooren en hierin allicht een verklaring is voor het zwakke en fletsche, waardoor aan velen deze schilderijen zoo tegenvielen. Het vrouwenportret overtrof verre dat van den man, maar 't was ook een dankbaarder onderwerp dan de zoetige bolbleeke tronie van den jongen echtgenoot, in wiens onbeduidende trekken zeker weinigen de „fierté hautaine mais bénévole qui nous reflète les aspirations nobles de ces periodes héroiques de notre histoire" hebben kunnen ontdekken, die de opstellers van den Catalogus hem toeschreven. Hij heeft het echter (dank zij misschien de protectie van zijn broeder Adriaan Pauw, Heer van Heemstede, den bekwamen Raadpensionaris) ver genoeg gebracht, want hij stierf in 1676 als President van den Hove van Holland te 's Gravenhage, waar zijn naam staat op een grafzerk in de Groote Kerk, met die zijner beide echtgenooten (want Claertje Alewijn maakte hem reeds vroeg weduwnaar). Uit zijn laatste levensjaren bestaat er van hem een gegraveerd portret met een groote pruik (waarschijnlijk door Romeyn de Hooghe) met de zinspreuk *Amor meus crucifixus*. Zijn tweede vrouw was Christina Ruytenburch, zuster van Willem Ruytenburch, den luitenant in 't gele gewaad op Rembrandts wereldberoemd schutterstuk.

De aandacht was zeer gespannen toen de portretten van den jongen Pauw en zijn lieftallige echtgenoote onder den hamer kwamen. Reeds dadelijk werd aan 't laatstgemelde eene hoogere geldelijke waarde (van *f* 500) toegekend dan aan 't eerste. Maar toen ze te zamen, „bij afslag", werden verkocht, kwamen ze voor *f* 8000.— in handen van den Hr. Pauw van Wieldrecht. Een luid applaudissement bewees de sympathie waarmede het

kunstlievend publiek deze aanwinst begroette der verzameling portretten en herinneringen van zijn doorluchtige voorvaderen, die de Heer Pauw sinds vele jaren bezig is bijeen te brengen.

Keeren wij nu terug tot de portretten van de schoonouders van den rechtsgeleerden Pauw: Dirk Alewijn Dirksz en Maria Schuurmans, in 1595 op 25jarigen leeftijd gehuwd, maar geportretteerd in 1617. Dit jaartal is althans gevonden op het portret van den koopman, wiens krachtige physionomie, getuigende van mannelijke fierheid en energie, ons onwillekeurig aantrekt. Ziedaar wel een dier vurige en krachtige gestalten uit de heldeneeuw onzer republiek. Zulke mannen, die, te midden der reusachtige werkzaamheid, welke hunne steeds zich uitbreidende handelszaken van hen eischte, nog tijd vonden om zich te bekommeren om het welzijn van kerk en staat, zulke mannen, die van uit hun kantoor landontdekkers zonden naar Oost en West, en intusschen hun stad vergrootten tot de dubbele uitgebreidheid, hielden zich bovendien nog bezig met het welzijn van hun vaderland te bevorderen door het inpolderen van meeren en moerassen. Immers onze lakenkooper was ook landbezitter in de Beemster en misschien heeft hij dus behoord tot de ondernemers, die, met den Amsterdamschen koopman Dirk van Os aan het hoofd, die vruchtbare landouw aan de golven hebben ontwoekerd.

Reeds om het typische der figuur zoude het portret van Dirk Alewijn, met dat van zijn gade, de parels der verzameling mogen genoemd worden, wanneer ze dien naam niet reeds verdienden om het onmiskenbare meesterschap, waarmede ze geschilderd zijn. Zij stonden op naam van Paul Moreelse en zullen — is deze toeschrijving juist — diens roem niet verminderen. Eene Amsterdamsche kunsthandelaars-firma betaalde de meesterstukken met meer dan *f* 5000.—. Waarschijnlijk zijn ze thans reeds aan de overzijde der Noordzee.

Het oude „Gulden Hoofd," in de Warmoesstraat over de Oudenbrugsteeg, thans n$_o$. 67, was het huis waar Alewijn zijn zaken dreef en waar hij in den herfstnacht van 1618 zijn staatkundige vrienden ontving. Dat Gulden Hoofd was reeds vroeger vaak getuige geweest van belangrijke gesprekken over de zaken van Staat en Kerk. Immers 't was het huis geweest van Andries Boelensz, 't doorluchtig hoofd der Amsterdamsche

hervormingsgezinden in 1566 [1]) en had later aan zijn gelijkgezinden zoon Cornelis behoord. Men zou licht kunnen meenen dat, met het huis, een portret van den vroegeren eigenaar aan de familie Alewijn was overgegaan en door die reden op deze verkooping ook een portret van Andries Boelensz (onder nº. 37) voorkwam. Toch was dit niet het geval, want dat portret was (zooals uit de letters van het achterschrift blijkt) afkomstig van de in 1872 onder den hamer gebrachte verzameling van 't Huis Ilpendam: de familiegalerij der de Graeffen, die uit Andries Boelensz stamden, door 't huwelijk van Jacob de Graeff met Cornelis' erfdochter Aleid (in 1597). Bij die veiling is het portret van Andries Boelensz op naam van den schilder Pieter Aertsz gecatalogiseerd. Letten wij echter op het op de schilderij voorkomend jaartal 1572 en nemen wij de echtheid van dat jaarcijfer aan, dan is het portret geschilderd, terwijl Andries Boelensz zich in ballingschap te Embden bevond en zouden wij dus eer geneigd zijn aan een vreemden, dan aan een Amsterdamschen schilder te denken. Onze Hollandsche kunstkenners kunnen dit bestudeeren, want het portret van den vurigen Calvinist is voor het Rijks-Museum gekocht [2]), hetwelk dubbel verblijdend is daar van deze belangrijke figuur uit de Amsterdamsche stadsgeschiedenis geen gegraveerd portret bestaat en wij thans mogen hopen er eens eene reproductie van te zien verschijnen, bijv. in het reuzenwerk van den Hr. J. ter Gouw, wanneer het dien grijzen geleerde gegeven wordt met zijn Geschiedenis van Amsterdam het tijdperk te bereiken, waarin Andries Boelensz een zoo belangrijke rol speelde.

Zoo als ik vernam is dit portret (dat ongelukkig veel heeft geleden) in de familie Alewijn opgenomen, doordien de familie Opperdoes de Boelensen tot hunne voorvaderen rekenden. Hieraan hebben wij waarschijnlijk ook te danken de vier andere portretten uit de familie Boelensz, die door den makelaar Muller zijn gekocht en zoo wij meenen te veronderstellen in goede handen zijn gekomen. Groote kunstwaarde hadden zij niet, maar als echte zestiende-eeuwsche portretten waren zij zeker merkwaardig. Vooral de beide oudste zijn niet onverdienstelijk ge-

---

[1]) Zijn vader was Burgemeester Cornelis Hendriksz Loen, gehuwd met Lijsbet, de dochter van den bekenden Ridder Andries Boelensz, wier familienaam hij had aangenomen.

[2]) Deze en dergelijke mededeelingen natuurlijk *salvo errore*.

schilderd: het zijn Dirk „Boelisse" en Allard zijn zoon, waarschijnlijk de eerste een der zoons van ridder Andries, de tweede diens kleinzoon, gehuwd met Lijsbet Dirksz. In het derde portret: „Klaes Boelisse", hebben wij dan niet „Claes Boelensz in Hamburg" te zien, den ijverigen hervormingsgezinde die later Burgemeester werd, en die een broeder was van Andries Boelensz—Loen, maar hun neef, den zoon van Allard Dirksz, en den echtgenoot van Wijntje Kies. Hij was hoofdschout te Hoorn en zijn zoon Pieter, van wien het vierde portret is, werd aldaar fiscaal van de Admiraliteit. Het behoeft ons alzoo niet te verwonderen dat de portretten van dezen tak der familie Boelens in Westfriesland zijn bewaard gebleven, en in de familie-galerij der Alewijns kwamen, toen deze naar dat gewest was verhuisd.

En evenmin dat de Hoornsche schilder Rootsius, van wien zoo weinig stukken voorkomen, op deze auctie met twee portretten was vertegenwoordigd, namelijk van de dames Wijntje en Catharina 't Hoen. Het laatste was zeer slecht geconserveerd. Het eerste dat de handteekening droeg en een goed denkbeeld gaf van den schilder, kwam in handen van de firma Fred. Muller.

Er was nog een, naar 't mij voorkomt, Noord-Hollandsch portret: dat van Grietje Adriaans-dochter Groote, waarop een familiewapen prijkt van zilver, beladen met een kompas van keel, met een roos van keel in 't hart. Het werd voor *f* 150 voor Rijks-rekening gekocht.

Voorts mogen wij ons Rijks-Museum gelukwenschen met den aankoop van althans één der drie portretten van de familie Hinlopen, de gebroeders Gerard en Reinier, Ottens zonen en Trijntje Thijs van Nooij, echtgenoote van den oudsten broeder. Deze portretten waren, volgens opgave, van de hand van Lambert Jacobsz., een kunstenaar van wien men wist dat hij de vader was van den gezochten portretschilder Abraham v. d. Tempel, en dat hij, bij zijn beroep, als Doopsgezind prediker rondging, welke beide zeldzaam vereenigde bezigheden hem tot het middel maakten om de talenten van den jongen Govert Flinck voor de kunst te behouden. Van zijn eigen werk was echter weinig bekend. Dubbel trokken daarom deze portretten de aandacht, die, hoewel niet op één lijn staande met de meesterstukken van menig tijdgenoot, door hun eenvoud en soberheid een weldadigen indruk maakten. Vooral het portret van de jonge vrouw met haar blanke tint, haar stemmige kleeding en haar rustige trekken was een aangename verschijning.

Wij zijn geheel afgedwaald van de familie Alewijn. Tot haar terugkeerende herinneren wij ons dat de echtgenoote van Dirk Alewijn Dirksz den naam droeg van Schuurman. Geen wonder dat wij dus nog een portret uit deze laatstgenoemde familie aantreffen. Het oude opschrift achter op 't paneel van dit levensgroote vrouwenportret gaf nog den naam Schuurman te lezen, de voornamen waren weggekrabt. Papiertjes van nieuwere hand doopten het portret met den naam van de geleerde jufvrouw Anna Maria Schuurman. Als zoodanig moet het ook door Ds. Schotel beschreven zijn, maar waarschijnlijk zonder dat hij het gezien had, daar het costuum niet toelaat aan deze beroemde vrouw te denken. Als schilder werd Paulus Moreelse aangegeven. 't Is niet onmogelijk; maar van dezelfde hand als de, ook op dien naam staande, portretten van Dirk Alewijn en zijn vrouw is deze schilderij niet. Het Rijks-Museum werd eigenaar voor *f* 570.

Dirk Jacobsz. Alewijn, het Geldersche Statenlid dat door Lodewijk XIII geadeld werd, was van onzen Dirk Dirksz. Alewijn, niet slechts de volle neef, maar ook de zwager, door zijn huwelijk met de zuster van diens vrouw, Sara Schuurman.

Zijn portret was ook op de verkooping, maar was, hoewel uit den goeden tijd, van weinig kunstwaarde.

De afstammelingen van Dirk Dirksz Alewijn kwamen spoedig in de regeeringsbanken en verzwagerden zich met de beste patricische familiën. Zijn oudste zoon Frederik Alewijn, in 1603 Hoofdingeland van de Beemster, waar hij de buitenplaats Vredenburg bouwde, werd in 1657 raad en in 1658 schepen der stad Amsterdam. In 1655 was hij benoemd tot „Commissaris van Huwelijksche zaaken." Op dat gebied was hij dan ook deskundige, want hij had toen reeds zijn tweede vrouw, hoewel hij pas op 34jarigen leeftijd voor 't eerst in 't huwelijk was getreden. Van de vijf dochters van burgemeester Geelvinck (welke die waardigheid ongetwijfeld te danken had aan zijn huwelijk met de dochter van Cornelis de Vlamingh van Outshoorn) viel zijne keus op Agatha, maar hun huwelijksgeluk duurde slechts vijf maanden. Haar zuster Eva, die haar meer dan zestig jaren overleefde, was gehuwd met Hendrik Bicker Jacobszoon [1])

---

[1]) Deze Jacob was een volle neef van het bekende broederpaar Andries en Cornelis Bicker. Hij had drie zoons: Roelof Bicker, de hoofdpersoon op een der schutterstukken van v. d. Helst, Jacob Bicker, de Stads-majoor en Hendrik, die in 1645 schepen werd.

en deze had een zuster, ook Eva geheeten, welke omstreeks dienzelfden tijd weduwe was geworden van den schepen Dirk de Graeff, broeder van de Burgemeesters Cornelis en Andries de Graeff. Het was deze Eva die de tweede vrouw werd van Fr. Alewijn, in het jaar 1640.

Deze geheele familie koos tot haren portretschilder Dirk Santvoort, en zijn eigenaardig talent komt vooral uit in de lieve maar bleeke gezichtjes van de gezusters Geelvinck, terwijl zijn handteekening nog, onder een dikke laag vernis, te onderscheiden is op 't portret (borstbeeld) van Frederik Alewijn, met een jaartal dat 1630 schijnt te zijn. Bij zijn tweede huwelijk liet deze zich op nieuw schilderen, ditmaal als kniestuk, maar of op nieuw Santvoort de begunstigde was, dan wel of wij aan een ander meester (Claes Elias bijv.) te denken hebben, wil ik liever in 't midden laten. Wij willen hopen dat ook dit schoone stuk (dat *f* 720 opbracht) het land niet verlaat. Twee Santvoorts zijn voor het Rijk gekocht (de borstbeelden van Fr. Alewijn en van een der twee gezusters Geelvinck; dat van de andere zuster kwam aan een Amsterdamsch liefhebber). Wat eindelijk het portret van Alewijn's tweede vrouw, Eva Bicker, betreft — dit heeft nog geen bepaalde bestemming, maar blijft in allen gevalle voor ons land behouden.

Er was nog een overschilderd portret, op naam van Santvoort, hetwelk ten onrechte voor dat van Alewijn's zwager Hendrik Bicker doorging. Blijkens de prijs dien dit mocht gelden, hechtte men blijkbaar weinig aan de toeschrijving aan Santvoort, maar ook in den naam van den voorgestelden persoon was een verwarring. Het oude opschrift was verdwenen, maar Hendrik Bicker, die in 1616 geboren werd, droeg nimmer zulk een kraag. Maar misschien wel zijn vader Jacob. En deze was ook werkelijk het origineel van dit portret.

Dit bleek uit eene verzameling krijtteekeningen, die aanwezig waren in hunne origineele lijstjes en geplakt op paneeltjes, waarop de namen waren geschreven. Waarschijnlijk met de hand van den kunstlievenden Frederik Alewijn zelven, die deze verzameling had laten teekenen in 1651 en 1652 door Wallerant (of zooals hij hem noemde Walraven) Vaillant, tijdens diens verblijf hier te lande.

Hierbij was 't portret van zijn vrouws vader Jacob Bicker (geheel gelijk aan het geschilderde portret dat men ten onrechte

voor diens zoon had gehouden) en diens echtgenoote Anna Roelofs (de Vrij) (Cat. nº. 103). Voorts zijn eigen vader Dirk Alewijn en diens echtgenoote Maria Schuurman (Cat. nº. 97). Het „conterfijtsel van mijn, Frederick Alewijn, 1652 gedaan," was in nº. 98 gecombineerd met dat van „Aeltien Bicker, huisvrouw van de majoor Jacob Bicker" (dochter van Burgemeester Andries), alzoo Alewijns schoonzuster. Zijn eigen vrouw Eva was verzeild geraakt in nº. 99 en ten onrechte gecatalogiseerd als de vrouw van zijn zoon. Het mansportret van nº. 99 vermoed ik dat de majoor Jacob Bicker voorstelt (de derde der drie broeders van Alewijns vrouw). De zoon (Dirk Alewijn Frederiksz) kan het niet zijn, want deze was, toen Vaillant deze portretten maakte, nog een knaap en komt dan ook als zoodanig voor onder nº. 96. Ook nº. 101 was niet geheel accoord: het is wel Roelof Bicker en zijn vrouw, maar deze heette niet Agatha Alewijn, maar Agatha de Vlaming van Outshoorn, en zóó stond er ook achterop. Ten slotte was er broeder Abraham Alewijn [1]) met zijn vrouw Geertrui Hoofmans (nº. 100) en eindelijk (nº. 102) Hendrik Bicker en Eva Geelvinck; alzoo een der beide zusjes die door Santvoort geschilderd waren en haar echtgenoot, voor wiens portret, zooals ik boven zeide, ten onrechte dat van zijn vader doorging.

Wij zouden buitendien niet van de beeltenissen van dit echtpaar verstoken zijn, want zij hangen reeds in 't Rijks-Museum, (in 't legaat Bicker), van de hand van Sandrart Aº. 1639 (nº. 524 a en b) met hun broeder en diens vrouw (524 c en d). Het portret van hun vader ontbrak in de familie-galerij Bicker; het was dan ook, zooals wij gezien hebben, in die van Alewijn gebleven. Evenzoo ontbreekt daar de derde broeder Roelof Bicker, die het uitmuntend denkbeeld had gehad zich in 1642 door van der Helst te laten schilderen; dit meesterstuk is door Mevr. de Wed. Waller-Oyens op de Historische tentoonstelling van

[1]) De afstammelingen van dezen Alewijn zijn in de familie-galerij niet aanwezig. Hij had twee zoons: de jongste, Abraham, was de vader van Mr. Abraham Alewijn (geb. 1673, overl. 1735), die o. a. de, in de vorige eeuw zoo populaire, kluchtspelen van *Beslikte Swaantje* en de *Puiterveensche helleveeg* schreef en wiens nakomelingschap is uitgestorven. De oudste, Martin, is de stamvader van den tak die verzwagerd was met de familiën Graafland, Calkoen, Clifford, Elias, Dedel, Backer enz., en waartoe de taalkenner en boekenminnaar Z. H. Alewijn (overl. 1788) en de wiskundige Cornelis Alewijn (gest. 1839 als directeur der publieke werken te Amsterdam) behoorden.

Amsterdam geëxposeerd (n°. 356), met dat van zijn echtgenoote, Agatha de Vlaming, een paar jaar vroeger door Mierevelt geschilderd.

Wij zagen reeds dat het huwelijk van Frederik Alewijn en Eva Bicker (sinds 1644) met een zoon gezegend was, die, naar den grootvader, Dirk heette. 't Laat zich hooren dat de kunstlievende vader niet gewacht heeft tot Vaillant in ons land kwam, om een portret te laten maken van zijn jongen. Wij zagen hem dan ook als ongeveer tweejarig kind, met een hond naast zich en een rinkelbel met kristallen stift aan een kostbaren keten om den hals, op een schilderij, die op naam staat van Jacob Gerritsz Cuyp, maar die wij misschien ook wel aan Santvoort te danken hebben. Zij kwam voor *f* 107 in bezit van een kunstkooper.

Op een kleine schilderij van Nic. Maes vinden wij het kind terug als volwassen man, in een fluweelen mantel gedrapeerd, met een kastanjebruine pruik op 't hoofd, een landschap in den achtergrond. Zijn vrouw maakt pendant, in witte zijde gekleed, de bloote hals met een parelsnoer versierd. Deze, in hun soort zeer goed geslaagde, portretten werden voor *f* 480 verkocht.

Die vrouw was Dirks nichtje, Agatha Bicker, de dochter van Hendrik en van Eva Geelvinck, alzoo van den broeder van zijn vaders tweede en van de zuster van diens eerste vrouw. Men ziet het, op het brengen van nieuw bloed in de familien legde men zich niet bijzonder toe!

Dirk Alewijn Frederiksz was Hoofdingeland van de Beemster, zooals zijn vader en grootvader, maar op de regeeringslijsten van Amsterdam treffen wij hem niet aan. Misschien stierf hij daarvoor te jong, want hij bereikte slechts den ouderdom van 43 jaren.

Van een paar zijner kinderen waren kinderportretten in de familie-galerij aanwezig, die door de firma Fred. Muller tot goeden prijs (*f* 845 samen) werden aangekocht. Elk der beide kinderen (Martinus(?) en Anna) was afgebeeld in herderscostuum (maar niet precies in dat hetwelk in de Beemster gedragen werd!) en daar de portretten, volgens de genealogie in geen geval ouder kunnen zijn dan 1675, behoeven wij ons niet te verwonderen, dat zij een zoo geheel andere kunstrichting vertegenwoordigen, dan 't bovenvermelde kinderportret van hun vader.

Op dat van den knaap, dat vrij wat beter geconverseerd was dan het andere, stond de naam Santvoort te lezen. Moeilijk valt

het hier echter nog aan Dirk Santvoort te denken, zoodat men ze dan ook maar op naam van Abraham Santvoort heeft gebracht.

Het zijn niet deze kinderen geweest die de familie hebben voortgeplant, welke de galerij naliet, maar hun broeder Dirk Alewijn Dirksz, die in 1682 geboren werd en in 1742 stierf. Hij koos zich in 1717 een levensgezellin in den persoon van Bregtje Looten en hij bewaarde de (thans hoogst zeldzame) penning op de gouden bruiloft van hun ouders, Jacob Loten (geen Schepen, zooals de Catalogus zegt, maar wel, sinds 1715, Raad der Stad Amsterdam) en Duyfje van de Poll (waarschijnlijk een dochter van Harmen Jansz v. d. Poll, wiens moeder Duyfje van Gerhwen heette), benevens hun portretten, door Michiel de Musscher. Bij dezen schilder, van wien trouwens beter werk bestaat dan dit, begint men de kunst met reuzenschreden te zien achteruitgaan: de kleuren-harmonie die aan de portretten van Maes nog zulk een aangenaam aspect geeft, al is de kracht en oorspronkelijkheid der oude meesters verloren gegaan, maakt plaats voor bontheid, de draperie der costumes wordt gezochter en onnatuurlijker. Daarentegen zag ik zelden karakteristieker rococolijstjes dan die deze portretten omgaven, welke nog ƒ 390.— mochten gelden.

Nog meer achteruitgang is te bespeuren in de portretten van Dirk Alewijn en zijn Brechtje zelve, geschilderd door zekeren D. Valkenburg in 1720. Hier komt voor 't eerst de ovale vorm voor der schilderijen, die echter niet lang heeft stand gehouden.

In 't midden der achttiende eeuw mocht Amsterdam nog altoos op goede portretschilders bogen en keerde men tot de oude soberheid op 't punt van bijwerk terug. Van een der voornaamste meesters uit deze periode, J. M. Quinckhardt, waren portretten aanwezig van de beide zoons van Dirk Alewijn en Brechtje Looten.

Bijzonder mooi waren deze portretten niet en men kan ook niet zeggen dat de liefhebbers ze elkander tot hooge prijzen betwistten, want zij brachten respectivelijk de kapitale sommen op van ƒ 5.— en ƒ 7.— !

Van den jongsten zoon, Mr. Frederik Alewijn, die (in 1762), even als zijn vader (in 1720), Schepen werd, was er een pastelportret, zoodat deze liefhebberij ook in de familie-galerij vertegenwoordigd was. Deze Alewijn is twee malen gehuwd geweest, in 1758 met Suzanna Christina Huyghens en in 1768

met Barbara Maria Fabricius. Hij verleende zijn geslacht een nieuwen glans, doordat hij het tot Burgemeester van Amsterdam bracht, en wel in den jare 1789, waaruit wij mogen opmaken dat hij bij de Oranje-partij in een goed blaadje stond. In 1795 werd hij dan ook door de toen zegevierende partij naar huis gezonden.

Van zijn zoon Frederik, geb. 1775, was er een curieus portret (door J. van den Ende) in Bataven–costuum, met een gestrikten langen witten das en met sluik neergestreken haar, want de pruik had dit jonge mensch reeds ter zijde geworpen. Met hem verdwijnt de familie Alewijn uit de Amsterdamsche regeeringskringen. Terwijl zijn oudere broeder Willem, wiens nageslacht in de mannelijke lijn uitgestorven is, met Maria Backer en later met Sophie Huydecoper huwde en zijn zuster Brechtje met den Baron Boetselaer, die in 1814 burgemeester van Amsterdam werd — trok Frederik zich in Noord-Holland terug en huwde in 1799 Margaretha, de dochter van den Hoornschen Burgemeester Opperdoes, naar wien zijn oudsten zoon, Pieter, zich Opperdoes Alewijn noemde; deze werd in 1815 in den adelstand verheven en trouwde in 1828 met eene Snouck van Loosen, wier portret, door J. A. Kruseman in 1850 geschilderd, zulk een vermakelijk incident op de verkooping te weeg bracht. Want nadat dit portret — zoo sterk contrasteerende met de zaal vol oude kunst — gedurende de kijkdagen tot spot van iedereen had gestrekt, hoorde men het tot elks verbazing opjagen tot vierduizend gulden. De pas te Enkhuizen overleden zuster van Mevr. Opperdoes Alewijn had namelijk last gegeven te zorgen dat dit portret niet „op een stalletje" kwam, en aan de bewindvoerders van den boedel van wijlen D. M. Alewijn, notaris te Hoorn (den broeder van den kinderloos overleden Jhr. P. Opperdoes Alewijn), voor wier rekening thans de geheele portretverzameling werd verkocht, was dit niet onbekend gebleven.

Als het gerucht waarheid behelst dat de familie-portretten van Jufvr. Snouck, volgens bepaling van het testament, voor den brandstapel bestemd zijn, dan zal dit portret ongetwijfeld in dat lot deelen en de nakomelingschap dus verstoken zijn van het genoegen het damesportret uit het midden der negentiende eeuw te zien, waarvoor, vijf en dertig jaar nadat het geschilderd was, nog *f* 4000.— werd besteed!

D. C. Meijer Jr.

EEN BUNDEL OUDE LIEDEREN.

Nederlandsche Liederen uit vroegeren tijd, uitgegeven door J. H. Scheltema. Leiden, E. J. BRILL. 1885.

RONDEEL.

't Za, voegje by de bak,
O Amstels grage Smullen!
Men schaft Zang, Rijm en Quak,
't Za, voegje by de bak.
Hoor, of hier iets ontbrak,
Men zal u weêr gaan vullen
Een beter schotel strak.
't Za, voegje by de bak,
Doorsnuffeld deze prullen.

WILLEM SCHELLINCKS.

Met deze woorden wekt de Heer Scheltema ons op in het bovengenoemde boek, door hem „aan de Nederlandsche Muze gewijd."

Menig „grage smul", hoewel verwittigd, dat hem slechts „prullen" wachten, zal met eenige drift naar het net uitgevoerde boekdeeltje grijpen.

Immers — er was een tijd, waarin de Nederlandsche liederen der Nederlandsche Muze niet onwaardig waren. In de 15de en 16de eeuw bezat ons volk een liederenschat, welke met dien der meeste Europeesche volken van dien tijd mocht wedijveren.

Er waren schoone, geestelijke liederen, waarin het kinderlijk vrome, middeleeuwsch gemoed zich uitstortte; er waren wereldlijke liederen vol poëzie, waar zij beeldjes uit het verleden schetsten

tintelend van dartelen levenslust, waar zij de samenleving dier dagen ten onderwerp hadden, vol gloed en hartstocht, waar zij de grootsche gebeurtenissen der 16de eeuw in woorden en melodieën vertolkten. Het was een liederenschat, rijk aan afwisseling van vormen als van stoffen, rijk aan poëtische en muzikale schoonheid, rijk vooral aan waarheid en eenvoud.

Niet, alsof men ook hier niet op de keerzijde van den penning zou kunnen wijzen! Was er afwisseling van vormen, er was ook overlading of gebrek aan harmonie, de eenvoud werd wel eens platheid; ook verwijlden de dichters dier liederen te dikwijls alleen bij het lage in het leven, en verheffen verschillende hunner voortbrengselen zich niet boven het middelmatige. Maar ook na aftrek van hetgeen geringe dichterlijke waarde bezit, blijft nog genoeg schoons over, waarvan ook volgende geslachten konden genieten. In het eerst deden deze dat niet; zij bekommerden zich weinig of niet om de oude liederen, maar dichtten nieuwe. Ook in de lyriek der 17de eeuw zijn vele schoone, zangerige liederen aan te wijzen. Wel zal men deze hoofdzakelijk moeten zoeken bij Vondel, Hooft, Breero, Starter e. a., maar toch ook in de honderde liedboekjes, waarin de voortbrengselen der „dii minores" werden opgenomen, kan men menig fraai lied vinden. Toen de voorname dichters gestorven waren en niet door andere werden vervangen, toen onze poëzie gedurende de 18de eeuw steeds in gehalte verminderde, bleef men nog altijd liederen dichten, doch van kunst was welhaast geen sprake meer. De goede liederen uit de 18de eeuw zijn te tellen.

Onder dat alles waren de middeleeuwsche liederen vergeten en zij bleven vergeten, totdat in den aanvang der 19de eeuw ook te onzent de historische zin ontwaakte, totdat ook ons volk de begeerte voelde ontstaan en trachtte te bevredigen, de geschiedenis zijner ontwikkeling te leeren kennen. Toen richtte men het oog op onze letterkunde van vroegeren tijd, toen kwamen ook de oude liederen weer te voorschijn uit de schuilhoeken, waarin zij zoo lang gesluimerd hadden: uit Duitsche en Nederlandsche bibliotheken, uit archieven, uit lang vergeten en zeldzame liederboeken; ook de weinige, die nog leefden in den mond des volks, werden opgeschreven en ter kennisse van het algemeen gebracht. En sedert hebben Duitschers en Nederlanders, vooral Zuidnederlanders, zich moeite gegeven, om onze liederen uit vroegeren tijd beter te leeren kennen en de uitkomsten hunner onderzoekingen ook in ruimer

kring bekend te maken. En niet zonder reden: Ieder, die Böhme's voortreffelijk „Altdeutsches Liederbuch" kent, het standaardwerk, waarin de schoonste Duitsche liederen van de 12de—17de eeuw met hunne melodieën zijn opgenomen, zal kunnen beseffen, wat zulk eene verzameling voor een volk waard is. Met het oog op dat boek schreef ik vroeger, wat ik gaarne nog onderschrijf: Hoe hartelijk zou ik er mij in verheugen, indien ook voor onze liederen iets dergelijks gedaan kon worden. Indien een „*Nederlandsch Liederboek*" kon worden uitgegeven, waarin de schoonste liederen van de 14de tot het eind der 17de eeuw met hunne melodieën waren opgenomen, waarin noch eene degelijke inleiding noch de vereischte toelichtingen te vergeefs werden gezocht, kortom een werk dat waard zou zijn nevens dat van Böhme geplaatst te worden. Welk een invloed ten goede zou zulk een werk kunnen oefenen, vooral in onzen tijd, die zweert bij de muziek!

Ondertusschen zijn wij nog lang niet zoover en moet er heel wat gewerkt worden, voordat wij aan dergelijke grootsche plannen kunnen denken. Het boek, welks titel ik hierboven neerschreef, is alvast eene poging, om meer belangstelling te wekken voor onze liederen uit vroegeren tijd. Uit de „Voorrede" verneemt men, dat de Verzamelaar zich reeds eenigen tijd bezig houdt met „het zoeken naar overoude liederen en melodieën", die hij prijst om hunne schoonheid. Niet deze echter geeft hij ons in bovengenoemden bundel. Het is den schrijver gebleken, dat „het ontwikkeld publiek in de dagen van het Gemeenebest zóó beslist den rug had toegekeerd aan de zangen der middeleeuwen, dat daarvan nog maar alleen sporen waren aan te treffen in aloude, toen nog in de herinnering levende melodieën, waarop nieuwe iederen werden gedicht."

Tegen de juistheid dezer opmerking valt niet veel in te brengen. Wij ezen dan verder: „Gaandeweg heb ik toen de hierachter volgende iederen verzameld, welke ik van genoegzaam belang achtte om tot een bundel vereenigd in druk te geven, in de hoop in staat te zullen zijn later een bundel liederen van ouder dagteekening te laten volgen."

Hier is verschil van meening mogelijk. De schrijver acht deze iederen „van genoegzaam belang" om ze in druk te geven; ik voor mij zou gewenscht hebben, dat zij nooit in druk waren verschenen. Om rekenschap te geven van deze uitspraak, zal ik den inhoud der verzameling kortelijk bespreken.

De liederenreeks vangt aan met een zestal vaderlandsche liederen: vier ter eere van het Huis van Oranje, een loflied op Friesland en een op Holland. Zondert men het Wilhelmus uit, dan bevatten die liederen grootendeels slechts treurige rijmelarij van dit allooi:

Al door het bruyzen van den vloed
Krygt menig zeeman kleynen moed,
Als Thetys met veel homplen
Haar in den grond komt domplen.

„Van proeven te geven van historische liederen heb ik mij onthouden", zegt de schrijver, „alleen een viertal liederen ter eere van vorsten uit het Huis van Oranje meende ik te moeten laten voorafgaan."

Mij herinnert deze handelwijs levendig aan den gebruikelijken dronk op „Vaderland en Vorst", waartoe bij feestelijke gelegenheden de aanwezigen worden uitgenoodigd. Ik heb allen eerbied voor dergelijke royalistische, vaderlandslievende gezindheid, waar zij zich openbaart in een kolonel der schutterij; in een uitgever van oude liederen mag ik haar met andere maat meten. Heeft het Nederlandsche volk ter eere van de vorsten, wien het zooveel verplicht is, geene betere liederen gedicht en gezongen dan de genoemde, heeft de volkstrots zich niet geuit in zinrijker, welluidender liederen dan het hoogstens middelmatige loflied op Friesland of de jammerlijke opsomming van steden, die „Lof van Holland" heet, dan is er niet de minste reden, om nog in onze dagen zulke liederen in ruimen kring te verspreiden.

Hierop volgen eenige geestelijke en stichtelijke liederen. Dat de verzamelaar Vondel's Kerstlied opnam, is natuurlijk, maar wat te denken van het opnemen van No. X, XI, XII en andere, die niets dan slecht berijmd proza en platte moralizaties bevatten? Niet beter zijn de Paaschliederen en Vastenavondsliederen en wie zal de opneming billijken van een boertig Drie-Koningslied in Vlaamsch dialect met regels als:

De staer en wau niet voart goan
En Jappe sloeg zain Waif,
En Melse bont er ien Koortken oan
En Balte droayde so staif.

een lied met vieze woorden, die door den verzamelaar met ..... worden aangeduid?

De wereldlijke liederen, meerendeels minneliederen, nemen het grootste gedeelte van het boek in. Naar aanleiding van Hooft's fraai lied „Zal nemmermeer gebeuren mij dan na dezen stond," dat door den Drost gesteld was op de wijze van „het daghet uit den Oosten", geeft de Heer Scheltema ons hier verschillende bewerkingen der melodie van dit beroemde lied. Het vaststellen der oude melodieën is zeker een der moeilijkste gedeelten van de moeilijke taak, welke een uitgever van oude liederen op zich neemt. Gaarne wil ik aannemen, dat de Heer Scheltema zich in dezen veel moeite gaf; maar hoe komt hij er toe te midden van 17de-eeuwsche liederen en terwijl hij de oudere liederen bijna geheel ter zijde laat, eene proeve van vergelijkende muziekstudie te geven, die betrekking heeft op een lied, dat minstens uit de 15de eeuw dagteekent?

Onder de minneliederen zijn er enkele, die welgekozen zijn. Terecht heeft de verzamelaar zich hiervoor gewend tot Hooft, Vondel, Breero, Starter, Jan Luiken en anderen. Ik mag echter niet verzwijgen, dat er vele liederen vooral van Breero en Starter zijn opgenomen, die beter achterwege waren gelaten, terwijl andere en vrij wat fraaier liederen niet werden opgenomen. Ook is aan verschillende liederen van dichters van den tweeden en derden rang hier eene plaats gegund, die zij m. i. geenszins verdienen. Dat een paar „Knipzangen" van Hooft en Vondel werden opgenomen, kan men billijken; maar wat doen wij met een tiental bladzijden vol Knipzangen en van de alleronbeteekenendste? Het schijnt wel, dat de Heer Scheltema in zijn overigens rechtmatigen ijver voor de melodieën, het letterkundig gedeelte van het lied geheel over het hoofd heeft gezien. Hoe iemand met een weinig smaak er toe kan komen, in onzen tijd het groote publiek liederen aan te bieden als No. LXV, LXXIII, LXXX, LXXXII, LXXXIV en andere, is mij onbegrijpelijk. Wat denkt men b. v. van coupletten als de volgende:

U lipjes rooder als root Korael
Ja rooder als roode karsjes schijnen,
U kleene tandetjes altemael
Staen proncken als Paerlen in Robijnen
De aessem, de waessem die van jou gaet
Ruyckt als Kaneel en Muskeljaet,
Of Fortunates ghebraedt.

of

Maer neen zy schynt van Marmersteen geboren
Zy schynt gegoten van klinklaer Metael,
Haer Hert is van Yvoor, ik moet versmoren,
Zy is zoo hart gelyk het hartste Stael.

en

'K mot ook nitten duitshart zoene
Maisje, op je krulde wang.
'k Zelje mitme beerd niet boene
Deerom weest niet eensjes bang.

'k Zou je zo kornelisduimle
Gort! bilo! gans kruike! hats!
Ho! dat znobblend zoete kruimle
Acht ik als een ton vol schats.
etc.

De lezer lette er op, dat de *s* in dit laatste lied overal als *z* wordt uitgesproken — bij wijze van grap.

Het dozijn drinkliederen, dat de Heer Scheltema eene plaats in zijnen bundel waardig keurde, is grootendeels van even gering allooi als de daarop volgende ambachtsliederen; de scharenslijper, de zeilenmaker, de smid en anderen komen achtereenvolgens aan het woord, de klapperman en de vuilnisman ontbreken. De weinige leugenliederen, welke hier eene plaats vonden, zijn buitengewoon laf. Andere en betere daarvoor in de plaats te stellen, zou den verzamelaar onmogelijk zijn geweest, want in de 17de en 18de eeuw waren er geene betere en ook in onze oudere letterkunde zijn zij uiterst schaarsch. Maar waartoe ze opgenomen?

Na zooveel onbeteekenende of laffe liederen schenkt het aardige liedje „van 't Molenarinnetje" ons een oogenblik van genot, maar in het volgende oogenblik wordt dat genot reeds weer verstoord door de bedenking, of dit lied op zijne plaats is in dit boek. Het is waar — onder „liederen uit *vroegeren* tijd" kan men *alle* liederen begrijpen, ook de alleroudste; doch, waar liederen der 17de en 18de eeuw bijna uitsluitend werden opgenomen, geeft het weinig pas plaats te verleenen aan een lied, dat zeker veel ouder is en minstens tot de 16de eeuw behoort. Dezelfde opmerking

geldt de aardige dansliedjes „van het Kwezeltje," „van het Patertje" en „van Rosa." Na van het lied: „Al mijne eendjes zwemmen in het water" benauwend veel te hebben medegedeeld, eindigt de verzamelaar met een zijner verzameling waardig stukje. Het is een lied van 72 regels, die de aanvangsregels van 72 verschillende liederen uitmaken en samen een even laf als onzinnig geheel vormen. Ik zie mij genoodzaakt, hier een couplet mede te deelen:

Lieve vryheid zoet van 't leeven.
  Wat is 't Boereleeven zoet.
En Jupiter is verheeven.
  Voor de deur van myn gemoet
Toen ik laatst myn Gytjes weiden.
  Tryn myn Engel myn Godin
Ik ging myn laatstmaal vermyden.
  Alidaatje, Koningin.

Op deze liederen volgt eene bibliografische beschrijving van „Liedboekjes aanwezig ter Koninklijke bibliotheek te 's Gravenhage"; eene bibliografie, die alles is behalve bibliografie. Niemand za het, meen ik, een onredelijken eisch achten, indien men verlangt in eene beschrijving van liedboekjes, *slechts* liedboekjes te vinden. Gaat men de lijst echter na, dan blijkt, dat zeker 50 van het 300tal opgegeven boekjes niet onder die categorie kunnen gerangschikt worden, dat in verschillende er van niet eens liederen voorkomen. Het schijnt mij toe, dat de Heer S. alle boekjes in 8°, 12° enz. der Koninklijke bibliotheek, die maar eenigszins in aanmerking kwamen, op stapeltjes voor zich gelegd heeft en toen maar door dik en dun aan het schrijven is gegaan.

Bibliografen van professie zullen zeker nog geheel andere feilen opmerken. Ik laat het bij dit eene staaltje en wijs nog slechts op de uiting van een kwaad geweten, die de opsomming besluit: „......bovenstaande Lyst, *schier uitsluitend* liedboekjes betreffende enz." Naamlijsten van dichters, kenspreuken, graveurs, drukkers en uitgevers besluiten het werk. Zijn deze lijsten nauwkeurig, wat ik wel vermoed, dan vormen zij een niet onbelangrijk deel van het boek. Over de waarde dezer verzameling voor de geschiedenis onzer muziek heb ik niet gesproken, omdat ik daarover niet genoegzaam kan oordeelen. Eene enkele opmerking wil ik mij nochtans niet ontzeggen.

Indien de Heer Scheltema beweert, dat men tot nog toe betrekkelijk zoo weinig heeft gedaan voor de studie van de melodieën onzer oude liederen, dan ben ik het daaromtrent volkomen met hem eens. Maar waarom dan niet daaraan tijd en vlijt besteed? Dáár ligt nog een ruim veld ter bearbeiding en grootendeels ligt het braak. En dan, indien hij al onze kennis der oude melodieën wilde vergrooten, waarom dan niet zoover mogelijk teruggegaan? Op oude melodieën toch werden nog in de 17de en 18de eeuw nieuwe liederen gesteld. Vroeger, in de 14de, 15de en een deel der 16de eeuw, had de melodie, meen ik, ook meer beteekenis dan later. Toen werden Nederlandsche liederen niet zelden gedicht door mannen, die tevens muzikale ontwikkeling bezaten en ook zelf wel eens eene melodie componeerden; toen waren tekst en melodie soms van één persoon afkomstig en is het aantal melodieën in verhouding tot het aantal liederen veel grooter dan later, al stelde men ook toen liederen op reeds bestaande wijzen.

In de volgende eeuwen — de laatste helft van de 16de, de 17de en de 18de — werd het aantal liederen overstelpend groot en nam het aantal oorspronkelijke of overgenomen melodieën, naar ik meen, niet in die mate toe. Er zijn vele wijzen, die letterlijk als „passe-partout" dienen en waarop telkens weer nieuwe liederen worden gesteld. Verreweg de meeste liederen zijn gesteld „op de voys" van een ander lied. Het komt er dan op aan, dat lied te vinden, dat het eerst op die wijs gesteld of misschien tegelijk met de wijs vervaardigd werd. Om dat te kunnen doen, moet men een register hebben van alle liederen en wijzen van den vroegsten tijd tot een zeker ander tijdstip, dat men zelf kan vaststellen. De „Vereeniging voor Noordnederlandsche Muziekgeschiedenis" geeft zich dan ook reeds sinds lang moeite, een dergelijk register tot stand te doen komen. Alleen zóó kan men een vasten grondslag verkrijgen, waarop later kan worden voortgebouwd.

Ik heb de taak, mij door de Redactie opgedragen, naar mijn beste weten volbracht. Aangenaam was zij niet, doch mijne belangstelling in de zaak is te groot, dan dat ik om redenen, die een persoon gelden, van het volbrengen dier taak zou willen afzien. Den Heer Scheltema te kwetsen, is geenszins mijn doel geweest; ik heb alleen protest willen aanteekenen tegen het verspreiden van een boek, dat slechts kan dienen, om het aantal onbillijke oordeelvellingen over onze letterkunde te vermeerderen en het peil van

den smaak te verlagen. De Heer Scheltema heeft zijnen bundel liederen „aan de Nederlandsche Muze" gewijd en zijne „Voorrede" besloten met den wensch: „dat deze bundel een welkom onthaal moge vinden, overal waar de Nederlandsche taal in eere wordt gehouden."

Hoe de heer Scheltema zich de Nederlandsche Muze voorstelt, weet ik niet; wel durf ik beweren, dat de meeste dezer liederen haar zouden verlagen tot eene liedjeszangster. En wat de eer der Nederlandsche taal aangaat — eer is teer en licht gekwetst. Wie de eer zijner taal lief heeft en daarbij ook maar een weinig smaak bezit, kan het niet anders dan betreuren, wanneer door een der weinigen, die misschien in staat zouden zijn onze oude liederen in beperkten kring te doen herleven, die schoone taak zoo averechts wordt uitgevoerd. Ik ontken niet, dat die taak zeer moeilijk is. Zij eischt veel en velerlei in hem, die haar op zich neemt: zij eischt kennis van muziek en muziekgeschiedenis, kennis onzer oudere letterkunde in het algemeen en onzer liederen in het bijzonder; zij eischt een goeden smaak, zij eischt vooral ook, dat men voeling gehouden hebbe met het publiek, tot hetwelk men zich richt.

Moge het dan ook iets langer duren, voordat een bundel wetenschappelijk uitgegeven oude liederen het licht ziet, er is geen „periculum in mora" en de belangstelling, welke men in beperkten kring voor onze oude liederen gevoelt, is nu reeds levendig genoeg, om geen „haestighen spoet" te maken, gelijk onze voorvaderen zeiden.

G. Kalff.

DE RECHTSBRONNEN DER STAD UTRECHT.

De Middeleeuwsche Rechtsbronnen der stad Utrecht, uitgegeven door Mr. S. Muller Fz., Archivaris van Utrecht, 2 deelen, 's Gravenh. 1883.

Inleiding tot de Middeleeuwsche Rechtsbronnen der stad Utrecht, door denzelfden, 1885.

Glossarium, behoorende bij de M. R. d. s. U., door denzelfden, 1885.

(Uitgaven der Vereeniging tot het uitgeven der bronnen van het oude vaderlandsche recht).

Stukken betreffende den strijd der Bisschoppen van Utrecht met de stad Utrecht over het bezit van heerlijke rechten, uitgeven door Mr. S. Muller Fz. (in de Bijdr. en Meded. van het Histor. Genootschap te Utrecht, IXe deel).

Met het glossarium, dat in de laatste dagen van het vorige jaar verscheen, is thans dit omvangrijke werk voltooid. Het komt mij voor dat het als model kan dienen van hetgeen een uitgaaf van de rechtsbronnen eener stad behoort te zijn. De verzameling is met oordeel bijeen gekozen; zij bevat noch te weinig noch te veel. De tekst is met kennis van zaken uit de verschillende handschriften vastgesteld en met zorg, bijna zonder fouten, gedrukt. Minder gewone rechtstermen, die een behoorlijk voorbereidend lezer toch nog zouden ophouden, worden in het glossarium verklaard. Eindelijk en voornamelijk, een uitvoerige inleiding maakt het bestudeeren van den tekst voor de mannen van het vak gemakkelijk en geeft aan hen, die zich den tijd niet gunnen om zelf in de mijngroeven te arbeiden, de groote resultaten, die er uit te trekken zijn, in systematische orde en kort bestek bijeen.

Alleen over die Inleiding waag ik het hier een enkel woord te zeggen. Mijn opmerkingen over den tekst en de verklarende woor-

denlijst zouden in dit Tijdschrift niet op haar plaats zijn en slechts vervelen. Het is mij ook niet te doen om rechtsgeleerden aan het bestudeeren der bronnen te helpen, maar om uit ruimer publiek lezers te winnen voor de Inleiding, die waarlijk is wat onze Engelsche naburen „leesbaar" plegen te noemen. Taal en stijl zijn juister en netter dan men in boeken van deze soort gewoon is, en de uiteenzetting van de stof, het plan van het boek, is natuurlijk en doelmatig, en maakt het volgen van het betoog gemakkelijk en aangenaam tevens.

Het zijn de rechtstoestanden van het Sticht onder de Bisschoppelijke regeering, waarmee de schrijver ons bezig houdt. Toen zij in 1528, bij het overdragen van het wereldlijk bewind aan Karel V, zoo wezenlijk veranderd werden, dat zij wel gezegd kunnen worden afgeschaft te zijn, beriep zich de Keizer, om zijn diep ingrijpende hervorming te rechtvaardigen, op de getuigenis der regenten en rechters van de stad zelf, volgens welke „er drie manieren van rechten gehouden werden, te weten: raedt-recht, schepenen-recht ende oudermans-recht, deur welcke in deselve stadt die justitie ende politie diverselyck, confuselyck ende sonder goede ordene tot noch toe geadministreert is geweest". Wat was dat voor drieërlei recht, dat een zoo ongunstig oordeel verdiend had? In den tijd van Keizer Karel waren er genoeg, die deze vraag hadden kunnen beantwoorden. Maar weldra, nadat nieuwe tijden waren aangebroken en een volledige omwenteling in de toestanden was voorgevallen, ging de herinnering van hetgeen voormaals bestaan had verloren. Onder de Republiek zou misschien niemand in staat zijn geweest om de vraag naar behooren op te lossen. Zelfs hij, die zich jegens de rechtsgeschiedenis der provincie en der stad zoo uitnemend verdienstelijk heeft gemaakt, Johan Van de Water, de uitgever van het Groot Placaatboek van Utrecht, kon zich slechts een gebrekkige voorstelling van de aloude rechtsbedeeling maken, en beklaagt zich herhaaldelijk, dat een of ander punt hem „vrij duister en zoo licht niet om te zeggen" voorkwam. In onzen tijd, na den ondergang der Republiek en sedert de omwenteling in wetgeving en rechtspraak, die er het gevolg van was, zijn de laatste sporen der oude toestanden volkomen uitgewischt en herinnert nauwelijks een enkele spreekwijs er nog aan, die in den mond des volks toevallig is blijven leven. Ook verschilde de rechtspraak der Bisschopsstad zoo zeer van die der Hollandsche steden onder haar Graaf, en van de

Geldersche onder haar Hertog, dat zelfs de geleerden, die in onze dagen hun studie maken van de rechtsgeschiedenis in die provinciën, verlegen staan, als het er op aankomt te beschrijven hoe het eigenlijk met het drieërlei recht van Utrecht gesteld was, waarover de Keizer het doodvonnis heeft uitgesproken. Zelfs toen de twee deelen der Rechtsbronnen, waarin het antwoord op die vraag lag opgesloten, eindelijk voor hen lagen, waren er onder hen die, hoe aandachtig zij ze bestudeerden, het toch niet ontdekken konden — ik voor mij althans moet erkennen dat het mij zoo gegaan is. Eerst de Inleiding gaf mij, en waarschijnlijk mij niet alleen, het noodige licht om in dien doolhof mijn weg te vinden. Nu werd, zoo al niet alles, toch veel van het eigenaardige der Utrechtsche rechtsgewoonten en rechtsinstellingen duidelijk, en bleek het, wat Karel V met dat drieërlei recht, waarover hij zoo weinig tevreden was, bedoelde.

Op zich zelf ware het reeds een gewichtige dienst, dien ons de Inleiding bewees, zoo zij het bij deze beschrijving van wat eens bestaan heeft, had gelaten. Maar haar verdienste is veel grooter: zij toont ons tevens aan hoe die toestanden ontstaan en allengs geworden zijn. Naar den eisch onzer hedendaagsche wetenschap vorscht zij den gang der ontwikkeling na, en toont hoe het recht van den Raad en het recht der Oudermans zich naast het aloude en oorspronkelijke recht der Schepenen baan hebben gebroken. Zoodoende verruimt zij het veld van haar nasporingen aanmerkelijk. Zij houdt op zuiver rechtsgeleerd te zijn, zij betreedt het gebied der staatsgeschiedenis. Want de strijd der rechten onderling is niet te verstaan als men den strijd der partijen in de stad niet tevens gadeslaat. Het schepenrecht is het recht van den landsheer en van de aanzienlijken in den staat; aan de opkomst en verheffing der lagere volksklassen danken het raadrecht eerst en vervolgens het oudermansrecht, dat is het recht der gilden, hun oorsprong. Het veldwinnen dier bijkomende rechten spiegelt ons dus het toenemen van den volksinvloed in den loop der tijden af. Van de politieke geschiedenis van het Sticht weten wij, helaas, maar zeer weinig, nauwelijks meer dan noodig is om het ons te doen bejammeren dat er door de tijdgenooten zoo weinig van te boek is gesteld. Alleen de constitutioneele geschiedenis, die voor het eerst in deze Inleiding met de noodige geleerdheid en met historischen zin wordt behandeld, is in staat om eenigermate de leemte der kronieken

aan te vullen. Vandaar mijn hooge ingenomenheid met deze Inleiding. Elke bijdrage voorzeker tot de middeneeuwsche rechtsgeschiedenis komt ook aan de staatsgeschiedenis ten goede; maar bijna nergens in die mate als hier. Onder het lezen voelt men de burgerij leven en streven en gedurig, zij het ook met horten en stooten, vorderen op den weg naar de gelijkheid van allen voor de wet, die in onzen tijd zoo goed als bereikt is.

Natuurlijk wordt onze weetlust niet verzadigd met hetgeen hier, in deze eerste proeve, wordt aangerecht. Het zijn slechts de hoofdpunten in den gang der ontwikkeling, die vooralsnog worden vastgesteld. Maar wij mogen van den schrijver, wiens eerstelinge op dit gebied zoo bijzonder gelukkig is uitgevallen, ook nog meer verwachten. De hoop is gewettigd dat, zoo hij aan het hoofd der Archieven van Stad en Provincie geplaatst blijft en zoo hij de werkkracht behoudt, waardoor hij zich thans onderscheidt, de schets, die hij in deze Inleiding ontworpen heeft, mettertijd door hem zal worden uitgewerkt tot een volledige constitutioneele geschiedenis van Utrecht. Onder onze tijdgenooten is hij de eenige die zulk een werk kan ondernemen, waartoe behalve eigenaardige talenten en voorstudiën bovenal een allesomvattende kennis der lands- en stadsarchieven vereischt wordt. Slechts een begaafde en volijverige archivaris gelijk hij kan zich een zoo volledige kennis verwerven. Maar hij verwerft ze dan ook zeker. Geen dag, aan archiefarbeid besteed, of hij levert zijn bijdrage, groot of klein, en nu eens de schets getrokken is, vindt elke bijdrage terstond haar plaats en vult een gaping aan. Wel is waar dat voor het oudste, en daarom in de ontwikkeling het belangrijkste, tijdvak de bouwstoffen in de archieven uiterst schraal zijn. Maar een scherpziend navorscher wordt soms in bescheiden van later dagteekening iets gewaar, een vergelijking met vroeger, een toespeling op het verledene, dat hem van hetgeen vooraf is gegaan als het ware een schaduwbeeld te zien geeft, waaraan zijn verbeeldingskracht leven schenkt. Vooral is dat waar van rechtsgebruiken. Zij bewaren soms ingewikkeld het wezen van voormalige instellingen, dat zeker aan het ongeoefende oog der menigte ontgaat, maar door een geoefend kenner, met analoge toestanden van elders vertrouwd, op het eerste zien vermoed en weldra ontdekt wordt.

Geen twijfel of een dus onophoudelijk voortgezet onderzoek zal niet slechts aanvullen wat thans nog ontbreekt, maar ook in het reeds geleverde fouten aan het licht brengen, door een nog onvolledige

kennis van den rijken voorraad der archieven veroorzaakt. Er komen in de Inleiding beweringen voor, voor wier juistheid ik althans geen borg zou durven blijven. Veel moet nog op nieuw ter toetse worden gebracht, eer het voor echt en zuiver erkend mag worden. Ik vrees zelfs dat een der onderwerpen, die de schrijver met bijzondere liefde behandelt en aanprijst, bij nader inzien en vernieuwd onderzoek niet tegen de kritiek bestand zal zijn. Ik bedoel de beteekenis der vermaarde keur van Allerheiligen-avond van het jaar 1300 voor de politieke geschiedenis van de stad. Naar mijn bescheiden meening heeft de schrijver zich hier niet van overdrijving vrij gehouden. Ook op andere punten waag ik het, hoewel met schroom, van hem te verschillen; het is hier echter de plaats niet om rekenschap van mijn twijfel te geven. Mijn bedoeling met deze aankondiging is geen andere dan de aandacht van velen te vestigen op het merkwaardige boek en tevens den schrijver hulde te brengen en dank te zeggen voor zijn moeitevollen arbeid, die mij evenveel genoegen als nut verschaft heeft.

R. FRUIN.

DE WAALSCHE KERKEN IN DE NEDERLANDEN.

Bulletin de la Commission pour l'histoire des Eglises Wallonnes. 4e livraison. La Haye, Martinus Nijhoff. 1885.

Wij eindigden (*Gids* van Augustus 1885) ons beknopt verslag van de derde livraison in de verwachting, dat wel niet vóór het jaar 1886 eene volgende livraison het licht zoude zien.

De Waalsche Commissie, gedachtig aan hare toezegging, heeft ons echter nog in 1885 met eene vierde livraison verrast, en wel aan den vooravond van den dag, waarop de herroeping van het Edict van Nantes herdacht wordt.

Juist dit tijdstip had ons een andere inhoud doen verwachten, dan wij op het sommaire vonden vermeld. Wij hoopten op eene bijdrage met die herdenking in betrekking staande en vonden ons bij de voorloopige inzage teleurgesteld: de Waalsche Commissie heeft aan deze livraison geen karakter van actualiteit willen geven [1]).

Zij begint met een overzicht van den dag harer benoeming op de Reunie van Nijmegen in 1878. — Het is door haren secretaris Dr. W. N. du Rieu opgesteld, naar aanleiding van een besluit om bij het Jaarrapport over 1883—84, een kort overzicht te geven van de vroeger uitgebrachte rapporten.

---

[1]) Uit een ons welwillend toegezonden afdruk van het discours door Dominus Perk te Amsterdam uitgesproken bij gelegenheid van de Reunie in den Haag op 18 Juni 1885 en volgende dagen gehouden, is ons gebleken, dat het tweede deel van het Bulletin daarmede zal beginnen. Het moest als inleiding strekken voor al de herinnerings-predikatiën, die op 18 October in de verschillende kerken zouden worden gehouden en te gelijk eene aansporing zijn om ruim te geven in de uit te schrijven collecte.

Voortaan hebben wij jaarlijks zulk een rapport in het Bulletin te verwachten: indien de Commissie voortdurend zulk eene ondersteuning ook van materieelen aard mag blijven ontvangen, als zij tot dusverre van particulieren en van verschillende geleerde genootschappen heeft genoten, dan is daaruit ook een gunstige invloed voor het Bulletin te voorzien; al meer en meer zal het daardoor aan de verwachtingen beantwoorden bij het Avantpropos van de eerste livraison geuit.

Het is wederom de President der Commissie M. Gagnebin, die met eene uitvoerige bijdrage deze vierde livraison opent; zij heeft tot onderwerp de stichting van de Walenkerk in den Haag.

Het ontstaan dier kerk, meer bekend onder den naam van de Fransche kerk, is bij gebreke van bescheiden tot dusverre niet beschreven.

De Maria Kapel op het Binnenhof komt bij de Haagsche geschiedschrijvers Cretser en de Riemer onder den naam voor van de Fransche kerk of Hofkapel [1]: ook in de bekende verzameling van P. Timareten (A. Freve) draagt zij dien naam, terwijl men uit de nieuwste beschrijving van het Binnenhof door Ising, kan zien, dat zij bereids de Fransche kerk heette, toen Wttenbogaert in 1591 tot predikant werd aangesteld.

Er was daarom nog geene Wale Gemeente: bij het eigenaardig ontstaan van den Haag was er gedurende den Spaanschen tijd voor vervolgde Wallons geenerlei drijfveer om juist naar den Haag te komen. — Het was een open vlek en bood dus voor vluchtelingen geen veilig toevluchtsoord: daarbij was er noch handel noch nijverheid, er viel dus niets te verdienen, zoodat daardoor alleen menigeen terug werd gehouden om er zich te vestigen. Zelfs de val van Antwerpen had voor den Haag geenerlei noemenswaardigen invloed. Eerst nadat de zetel der Hooge Regeering voor goed naar den Haag werd overgebracht, ontstond er eenige behoefte tot eene prediking in het fransch. Op de Synode van Leiden in de maand September 1585 was dit ter sprake gekomen en had Pierre Moreau, vroeger predikant te Gend, zich aangeboden daar tijdelijk in te voorzien. — Het duurde echter nog drie jaren, tot het voorjaar van 1588, eer dat hij door bemiddeling van prins Maurits was

[1] Op de kaart van C. Elandt in 1667 uitgegeven komt zij onder No. 5 als Fransche kerk voor.

aangewezen om wekelijks des Donderdags in den Haag te komen prediken, ofschoon hij ook de vorige jaren van uit zijn standplaats Delft, zich met armen- en huisbezoek in den Haag had belast, daarin bijgestaan door aangewezen ouderlingen en diakenen.

Dit heeft echter maar korten tijd geduurd, daar hij op last van het Waalsche Synode zich naar Stade aan de Elbe moest begeven, waar eene nieuwe gemeente te regelen viel. Zoo als men begrijpt, was dit weinig naar den zin der Haagsche broeders, die zich dus maar behelpen moesten met predikanten uit de omliggende plaatsen Haarlem, Leiden en Amsterdam.

Inmiddels schijnt in het eind van 1588 toch eenige regeling tot stand te zijn gekomen, zoodat Delft en den Haag voortaan één consistorie en ééne diaconie te zamen zouden hebben, doch met een afzonderlijken diaken en ouderling voor iedere plaats.

Alleen omtrent de keuze van een predikant werd door de Haagsche broeders eenige vrijheid zich voorbehouden: ils en pourront chercher un qui leur soit propre, sans estre tenus au ministre ni à l'Eglise de Delft, doch alleen voor het geval „qu'ils obtiennent gage pour un ministre."

Moreau die inmiddels van Stade was teruggekeerd, hervatte zijn Donderdagschen dienst in den Haag en bekwam van de Staten van Holland daarvoor eene tractementsverhooging van 100 livres.

Dewijl aan die bepaling eene terugwerkende kracht werd gegeven tot aan den 1sten September 1588, toen hij voor het eerst was overgekomen, acht de Heer Gagnebin daarin den grond te vinden om ook op dat tijdstip de stichting der kerk in den Haag vast te stellen.

Ondanks die voorloopige regeling kwam er geen einde aan dien onzekeren stand van zaken voor het jaar 1591, toen de Prinses Douarière Louise de Coligny met haar gevolg zich in den Haag vestigde [1]). Schier gelijktijdig werd Wttenbogaert, die het vorig jaar tot vierden predikant bij de Hollandsch Gereformeerde gemeente was benoemd, aangewezen om in het fransch voor het Hof in de Maria Kapel op te treden.

Van dat oogenblik af kwam de Fransche Hofkapel in den Haag in de mode, deels om 's mans buitengewone welsprekendheid, deels

---

[1]) Mevrouw de Prinsesse van Oranje, zegt Wttenbogaert — *Kerckelijke bedieninge*, p. 182 — was in deze gemeente de oorzaak van de oprichting.

uit andere beweegredenen dan van geloofsijver. Ook de aanwezigheid van Prins Maurits werkte daartoe mede en eerlang werd bij Resolutie van de Staten van Holland van 19 April 1594 besloten, nevens de Maria Kapel eene tweede daarnevens gelegen kapel te openen en in te richten, ten einde de Staten, Edelen, Raden en andere Heeren van qualiteit onverlet de predikatiën te laten bijwonen.

Zonder nu met Ising (zie zijne Beschrijving van de Kapel ten Hove pag. 20 noot 2) te willen beweren, dat deze Heeren van qualiteit grooter blijk gaven van aristocratischen dan van nederlandschen zin, zoo bewijst het echter dat de Haagsche Fransche kerk meer als een Hofkapel was te beschouwen dan als eene kerk van de Waalsche Gemeente.

Daarbij komt, dat de synodale boeken niet voor het jaar 1601 eenig licht van historischen aard gaven, terwijl die van de Fransche kerk eerst met 1618, en die [1]) van de Hollandsche kerk eerst met 1620 beginnen; pour les temps anterieurs, de Heer Gagnebin erkent het met zekeren weemoed, nous devons nous borner à glaner ça et la."

Toen vervolgens Wttenbogaert den Prins als aumonier naar het leger gevolgd was en Louise de Coligny herhaaldelijk naar Frankrijk vertrokken, begon de vroegere lijdensgeschiedenis van voren af aan; eindelijk kwam ook Pierre Moreau, die van uit Delft den dienst in de Hofkapel was blijven vervullen, en daarbij nog armen- en huisbezoek waarnam, in de maand December van het jaar 1600 te overlijden.

Hij had als opvolgers eerst Jean de la Motte, daarna Jean de la Haye; omtrent beider ministerie is onzen schrijver niets bekend geworden (pag. 326, 330): zij waren gewone predikanten bij de Hollandsch gereformeerde gemeente en schijnen bij beurten den dienst in het fransch in de Hofkapel te hebben vervuld, te gelijk met Wttenbogaert, voor zoo veel deze niet bij den Prins in dienst was.

Inmiddels is het tijdstip aangebroken, dat door onzen schrijver dat des querelles theologico religieuses (?) genoemd wordt. Daarvan het verloop te schetsen viel niet in zijn plan, dan alleen voor zooverre het in betrekking stond met de vestiging der Haagsche kerk.

Veel meer dan in schema bestond deze echter in 1613 nog niet: uit een ingelascht schrijven van 14 April 1613 door Ministres et

---

[1]) Althans het tweede deel, terwijl het eerste deel verdwenen is, mirabile dictu.

Anciens de l'Eglise Francaise de la Haye aan het Synode van Campen gericht, wordt met een zekere schroom het vermoeden geuit, dat er nu althans een van het Hollandsche gereformeerd afgescheiden Fransch Consistorie zoude hebben bestaan.

Over die vermoedelijke afscheiding zelve en de aanleiding daartoe wordt niets medegedeeld: noch ook over drie volgende jaren, 1614, 1615 en 1616, dan alleen dat Wttenbogaert vijf malen het Synode bijwoonde, zonder dat het blijkt of hij zijn qualiteit ontleende aan het Hollandsche Consistorie, dan wel aan een daarvan afgescheiden Fransch consistorie [1]).

Plotseling vinden wij ons nu in het jaar 1617 overgebracht, de periode de crise, waaruit de nog bestaande Fransche kerk ontstaan is: uit de synodale Acten worden de brieven van Wttenbogaert en van de gedeputeerden van het Synode ons medegedeeld en een treurige schets geleverd van den toestand dier dagen.

Men weet van elders, dat het ontstaan van verschillende scheurkerken daarvan het gevolg was, totdat eindelijk prins Maurits door op 23 Juli 1617 de reeds feitelijk ingenomen Kloosterkerk in persoon te bezoeken, haar daardoor tot Princekerk verhief.

Kort daarop, den 27sten September 1617, kwam bij de Waalsche Synode te Dordrecht van hem een schrijven in, waarbij om een anderen predikant in het Fransch ter leen werd verzocht, daar velen niet langer de gewone predikanten (Jan Wttenbogaert en Jean de la Haye) wilden hooren en dus uit de kerk bleven.

Het gevolg daarvan was, dat na velerlei onderhandelingen Jean Sanisson, een uit het buitenland gevlucht predikant, voorloopig tot den dienst werd aangewezen.

Reeds had hij vroeger tot algemeene stichting in de kapel gepredikt, door den Franschen gezant Benjamin Aubery geopend [2]), zoodat die localiteit al spoedig te klein en bekrompen werd. Bij

---

[1]) Wttenbogaert, *Kerck. Bed.* p. 181, zegt zelf „als predikant van de Fransche taal was ik mede een lid van de Fransche Synode.

[2]) Omtrent die prediking in de Kapel van Benjamin Aubery hebben wij te vergeefs getracht eenige bijzonderheden op te sporen. De brieven op het Rijksarchief zijn van later dagteekening: de biographie van Aubery door Ouvré in 1853 te Parijs uitgegeven zwijgt daarover. Voor zijn talrijk gezin en kinderen, had Aubery in den omtrek van den Haag een verblijf in huur, dat aan Oldenbarneveld toebehoorde. Benjamin Prioleau, hun gouverneur, verzelde hen later naar Leiden. Zie het Album Academicum.

het verloopen van het gehoor in de Hofkapel werd dan ook al zeer spoedig bij de Synode van Delft in September 1618 op een ruimere vergaderplaats aangedrongen: het daartoe strekkend request, namens la vraye Eglise francoise reformée de la Haye ingediend, werd door een attest van 30 der voornaamste ledematen gesteund: beiden vindt men hier afgedrukt.

Met ongekenden spoed werd aan het uitgedrukt verlangen voldaan, de Hofkapel op het Binnenhof tot dat einde aangewezen, ouderlingen en diakenen benoemd en geïnstalleerd, eindelijk Jean Sanisson definitief aangesteld. Hoe dit alles binnen drie maanden zijn beslag heeft gekregen, moeten wij met onzen schrijver beantwoorden: „nous l'ignorons." Maar men schreef 1618.

Met het optreden van Jean Sanisson in de Hofkapel op het Binnenhof, waar hij op 23 December 1618 plechtig werd bevestigd, mag men aannemen, dat de Walenkerk in den Haag was gevestigd: ter herinnering daaraan wordt door den Kerkenraad aan het hoofd van het eerste boek harer Acten de verklaring gesteld, die aan het slot van het stuk van den Heer Gagnebin voorkomt.

Wij eindigen hiermede ons resumé van dit zoo belangrijk stuk, dat uit ruim vijftig bladzijden bestaat. Ook al kunnen wij de stichting van de Walenkerk in den Haag niet zoo hoog doen opklimmen, als onze schrijver dit getracht heeft, noch ons vereenigen met de door hem aangenomen periodenverdeeling, ook door hem juist niet streng vastgehouden (zie pag. 331 coll. pag. 349), achten wij desniettemin, dat hij eene allerbelangrijkste bijdrage voor de Waalsche kerkgeschiedenis geleverd heeft: hij heeft ons een aantal bijzonderheden uit de Actes Synodaux medegedeeld, die of niet of zeer onvolledig bekend waren. Door zich te onthouden van de behandeling „des querelles theologico-religieuses", heeft hij den kring van zijn onderzoek zich zeer beperkt, maar is daardoor gelijktijdig over menig struikelblok heengestapt. Bij eene eenigszins ruimere opvatting had hij uit de autobiographie van Johannes Wttenbogaert nog veel kunnen „glaneeren", dat zeker de waarde van zijn arbeid belangrijk zoude hebben verhoogd.

Het plaatje uit Timareten, de Fransche kerk of Hofkapel voorstellende, no. 13 en 14, is daarachter overgedrukt.

Van den Heer Mr. C. Breugel Douglas ontvangen wij de tweede bijdrage in deze livraison, eene genealogie van de familie du

Peyrou, voorafgegaan door eene lithographie van het wapen van de familie du Peyrou de Bergerac.

Wij hebben met verwondering in het Bulletin deze genealogie teruggevonden, die wij reeds van vroeger kenden uit den eersten jaargang van den Nederlandschen Heraut.

Eene vraag in den Navorscher van 1878 omtrent het geslacht du Peyrou en de la Villepontoux lokte in de volgende jaargangen antwoorden en toelichtingen daarop uit.

Eindelijk kwam in den Heraut van 1884 het bovenvermelde stuk dat met de Bijlagen bijna 50 pagina's inneemt. De redactie van het Bulletin, de Commission, schijnt dus eene bepaalde aanleiding te hebben gehad, om zoo spoedig wederom op de familie du Peyrou de aandacht te vestigen.

Men zoude zoo oppervlakkig zeggen, dat het eerder in een der vele geschriften, die ook in het Buitenland over genealogie en heraldiek uitkomen, had moeten geplaatst worden: daardoor zoude voor het Bulletin ruimte zijn gebleven tot het opnemen van eene bijdrage voor het oogenblik van meerdere actualiteit.

Hoe dit zij, de herhaling in het fransch heeft hare waarde: ofschoon grootendeels eene vertaling van de Heraut, achten wij het stuk evenwel verbeterd en daarmede aan de familie du Peyrou onder de fransche protestanten eene duurzame plaats verzekerd. Zij had die trouwens reeds vroeger ingenomen in de drie uitgaven van het Dictionnaire genealogique et heraldique van la Chenaye du Bois.

Tot slot merken wij op, dat van de monographie van Frits Berthoud, I. J. Rousseau au Val de Travers — 1762 — een meer oordeelkundig gebruik had kunnen gemaakt worden, om de wederzijdsche betrekking van Pierre Alexandre tot Rousseau te doen uitkomen. Bij aandachtige vergelijking van Heraut en Bulletin zal men in de opgave van namen en jaartallen hier en daar verschil ontwaren. Het schijnt voorts den Heer van Breugel ontsnapt te zijn, dat Jean du Peyrou, vermeld op pag. 372, regent van het Walen Weeshuis te Amsterdam is geweest in de jaren 1686 en 87. Zie Vernède, Discours relatif au Jubilé Seculaire 1771. — Addit. p. 65.

Even als in de vorige livraisons vinden wij onder de Documents inédits eenige requesten aan de Staten-Generaal door den Heer Enschedé uit het Rijks-archief medegedeeld. Zij zijn van de maanden Mei, Juni, Juli en Augustus 1686: vooreerst een verzoek van

de Gedeputeerden van het Waalsche Synode om 102 gerefugieerde predikanten te ondersteunen, die arm en desolaat nog overig waren: voorts een request van Charles Delforterie, gewezen predikant, die voor zich en zijn talrijk gezin ondersteuning vraagt [1]: een request van Kapitein Jaques du Cerceau, die de tusschenkomst der Staten-Generaal inroept voor zijne twee zusters, die in roomsche kloosters werden opgesloten, ofschoon zij ingeboren en onderdanen waren van den Staat der Nederlanden. Eindelijk een gelijk verzoek van Louis de Saumaise ten behoeve zijner zuster [2]), die bij de inscheping op hare vlucht was aangehouden, en na vele mishandelingen ondergaan te hebben eindelijk voor haar leven in een klooster was gestoken.

Met betrekking tot deze requesten herhalen wij den vroeger reeds geuiten wensch, dat zij, voor zoo veel noodig, eenigszins door de Commission mochten worden toegelicht, of althans de besluiten en beschikkingen medegedeeld, die door de Staten-Generaal daarop werden genomen.

Aan het eind van deze livraison vindt men de alphabetische lijst van al de in Holland gerefugieerde predikanten, 363 in getal: zij was ons reeds vroeger, pag. 151, door den Heer Gagnebin toegezegd.

Een tweede alphabetisch register bevat de namen der Waalsche Kerken, die in dit eerste deel vermeld zijn: gaarne hadden wij gezien, dat daarin ook de personen waren opgenomen, die besproken zijn.

BERG VAN DUSSEN MUILKERK.

Den Haag, November 1885.

---

[1]) Hij wordt reeds vermeld op pag. 143 als gewezen predikant van St. Marde, niet Mares; reeds op 3 Mei 1685 was hij Consolateur te Maastricht geworden, eene betrekking die hij tot 1712 vervulde.

[2]) Beide waren kinderen van den bekenden Hoogleeraar Claudius Salmasius te Leiden.

DE ZWERFTOCHT VAN MAELDUNE.

(*Iersche legende. A. D.* 700.)

Gedood had hij mijn vader; als 't hoofd nu van mijn stam
Zwoer ik niet eer te rusten, voor ik hem 't leven nam.

Mijn mannen riep ik samen, een uitgelezen schaar,
Zoo fier en trotsch van houding, of elk een koning waar'.

Zij roemden op hun afkomst van 't oudst en 't eêlst geslacht,
Ook staafde elk door zijn daden der vaadren heldenkracht.

Steeds hielden zij elkander een onbezweken trouw
En liever liet elk 't leven dan hij die breken zou.

Met hen zocht ik op 't eiland, dat ver naar 't westen lag,
Hem, die mijn vader doodde, voordat ik 't leven zag.

II.

Wij kwamen aan het eiland, 'k zag hem op 't strand alreê,
Daar sloeg een storm ons vaartuig terug in volle zee.

III.

Op 't eiland aller Stilte landde ik voor 't eerst nu aan,
Op doodschen oever brak er de zwijgende oceaan.

In 't zonlicht golfden beekjes, maar zonder murmlen voort.
En watervallen stroomden: hun val werd niet gehoord.

Wel schoten pijn en popel tot in de wolken op,
Maar ratelen noch ruischen klonk uit hun ranken top.

De leeuwrik steeg ten hemel, doch zong geen enkel lied,
Geen hanen, die er kraaiden, de hofhond blafte er niet.

Ons drukte, waar wij kruisten, die stilte zwaar als lood,
't Was alles schoon als 't leven, doch zwijgend als de dood.

En wij verwenschten 't eiland; zoo iemand onzer sprak,
Klonk 't als de zucht eens kranken, wiens stervende adem brak.

Zij, uit wier koopren keelen voorheen een krijgskreet klonk,
Die voor een woud van lansen ons overmoed nog schonk —

Betooverd waren ze allen en scholen zaam van vrees,
Totdat de zeilen zwellend een frissche zeewind rees.

IV.

Nu landden we op een eiland vol leven en getier,
Als menschelijke stemmen klonk 't vogelkrijschen hier.

Elk uur weergalmde één kreet slechts, maar die door haar geweld
Den ploegos neer deed storten en 't koren sloeg te veld.

Dood vielen dalbewoners, 't vee, struiklend, rees als lam,
Het dak stortte op de haardsteê en zette 't huis in vlam.

Verwilderd door dat krijschen sloeg ras mijn heldenschaar,
Zijn oorlogsliedren brullend, aan 't vechten met elkaâr.

Ik scheidde hen met moeite, wij zeilden haastig voort,
De dooden achterlatend en slechts gewonde aan boord.

V.

Ras zweefde een wolk van geuren ons toe van uit de vert',
Wij naakten 't Bloemeneiland, waar 't herfst noch winter werd.

Een veld van passiebloemen schonk 't klippenstrand zijn blos,
De winde, bont van verven, rankte over kloof en rots.

De witte kruin der bergen was niet met sneeuw bedekt:
Een bedding was 't van lelies, als gletschers uitgestrekt.

Een vuurzee van papaver en tulp doorbrak dien stroom,
Slechts zacht door 't geel getemperd der bremstruik aan haar zoom.

Bevracht met duizend rozen boog zich de rozelaar,
Maar groenend blad noch doren werd ik er aan gewaar.

Geen boom op 't kleurrijk eiland deelde ons zijn schaduw meê,
Van bergkruin tot aan d' oever was 't ééne bloemenzee.

Door paarsche crocusbedden had onze voet gewaad,
We hadden als in beken van leliën gebaad.

Als schittrende afgodsbeelden dekte ons nu 't bloemenmeel,
De middagzon scheen gloeiend, en 't stof vulde onze keel.

Vergeefs zag elk verlangend naar sappig ooft er uit,
Wel weelderige bloesem, maar nergens vrucht of fruit.

En wij verwenschten 't eiland, dat ons geen laafnis gaf,
En millioenen bloemen rukte onze hand toen af.

Wij wierpen ze in de golven, of dit ons koelen moest,
En als we 't schip bestegen, was alles naakt en woest.

VI.

Daar rees het Vruchteneiland, van klippen en van rots
Lokte, ambergeel of purper, alom een druiventros.

Als kleine zonnen blonken meloenen daar in 't zand,
En wilde vijgen groeiden met vrucht belaân langs 't strand.

't Gebergt was als een zetel van keurgesteent gebouwd,
Zoo blonken kleur'ge pruimen en peren, geel als goud,

En bessen, met de tinten van bleek tot purperrood,
Doch zwaar, als wijn bedwelmend, was 't sap, dat daaruit vloot.

De bergtop leverde appels, als reuzen groot en zwaar,
Die eerst het loof verdrongen, nu kneusden zij elkaâr.

Geen blos van jeugd of schaamte, die als hun konen blonk,
Waar 't duister voor moest zwichten, wanneer het zonlicht zonk.

Hier sloeg mijn volk aan 't twisten, door 't gistend vocht verhit.
Zij vochten tot den bloede, drie dagen duurde dit.

'k Had matig slechts gegeten en scheidde hen vaneen,
Sprak van den dood mijns vaders, dus zeilden we eindlijk heen.

VII.

Daar lokte ons licht van verre, 't Vuureiland daagde er op,
Mijlshoog schoot er een vuurzuil uit 's kraters hoogsten top.

Doch naderbij te komen viel moeilijk ons en zwaar,
Het eiland schudde en beefde, als zwakken in 't gevaar.

Bedwelmd nog van de vruchten sprong menigeen verwoed
Van 't vaartuig in de vlammen van d' onuitbluschb'ren gloed.

Wij wendden ras den steven, wij blikten naar beneên,
Daar lag 't Verzonken eiland, 't schip zeilde er over heen.

Klaar als de lucht was 't water. Wat wondre toovergaard,
Verruklijk als een Eden, werd in de diepte ontwaard!

Hier rezen slanke torens, een tempel welfde in zee,
Ginds lusthof en paleizen, verblijf van eeuw'ge vreê.

Drie eedle strijders werpen, niet hoorend wat ik zeg,
Zich plotsling in de golven — en 't Paradijs is weg.

VIII.

Het eiland aller Gaven doemde op, waar 't lage zwerk
Zich oopnend ons bevrijdde van alle moeite en werk.

Een ongeziene gever reikte uit den hoogen brood,
Elk vond wat hij behoefde, bij 't eerste morgenrood.

o Tijd van louter weelde! Genot bracht elke stond,
Wij trokken alle in feestrei 't gelukkige eiland rond.

Wij staarden op de golven, wij droomden bij de vliet,
De roem der heldenvaadren weerklonk in 't bardenlied.

Lang duurde 't, doch wij voelden in 't eind ons mat en week,
En, laffe rust versmadend, vervloekten we ook die streek.

Geen vijand, die ons tergde; gevaar noch weerstand hier,
Die oefning van ons vergde der reeds verslapte spier.

Wij gooiden eerst met ballen, en wierpen met den steen,
Vervingen 't ras door 't zwaardspel, dat ons meer waardig scheen

Maar 't zwaardspel was gevaarlijk, 't wekte ouden heldenlust,
Die 't leven kostte aan velen, en ik verliet die kust.

IX.

Daar lag 't Sireneneiland; als 't smeltendst harpakkoord
Werd daar der schoonen lokstem: „o Kom tot ons!" gehoord.

In wonderschoone glansen, als 't morgenrood dat daagt,
Wenkte ons van iedre rotspunt een schoone, naakte maagd.

Daar zweefde, in dartle dansen, aan 't strand een slanke stoet,
Als blanke zwanen doken van 't wrakhout ze in den vloed.

Ze naderden ons vaartuig, maar ik doorzag 't gevaar
En zeilde, eer ze ons bereikten, in aller ijl van daar.

X.

Op 't eiland met twee torens landde ik in noodweer aan,
Deez' was van effen steenen, met bloemwerk die belaân.

Zij beefden op hun grondslag door onderaardschen schok
En schudden ze op elkander, zoo luidde beider klok.

Een zwerm van kraaien zwierde met snel gekrijsch er om,
En hoofd en hart verwarden 't gekras en 't klokgebrom.

Verhit en opgewonden vlamde onze strijdlust op
En rondom iedren toren stelde een partij zich op.

Gods toorn sprak in den donder, doch vochtten we allen voort,
De helft slechts mijner mannen kwam 's avonds weer aan boord.

XI.

Nu landden we op het eiland eens vromen kluiz'naars aan,
Hij volgde voor drie eeuwen den heilgen abt Brandaan [1]).

Zijn haar golfde op zijn voeten, zijn baard daalde op den grond!
Als uit een andre wereld klonk 't woord uit 's kluiznaars mond.

„Maeldune", sprak de vrome, „dat hier uw zwerftocht staak'.
„Gedenk het woord des Heeren: „Aan mij verblijv' de wraak!"

„Zijn vaadren velden de uwe in twist of veldslag neer,
„En de uwen doodden velen van zijn geslacht toen weer."

„Zijn vader sloeg den uwen: eindt dan nog 't moorden niet?
„Keer naar uw eiland weder, vergeet wat is geschied."

Den zoom zijns mantels kuste ik, wij baden met hem meê,
Hij sprak ons vrij van zonden, droef staken wij in zee.

XII.

Wij kwamen weer op 't eiland, waar 't eerst ons storm verjoeg,
'k Zag er, doch liet met vrede hem, die mijn vader sloeg.

Het tiende deel der mijnen bracht 'k slechts aan onze kust
En 'k hijgde, moê van 't zwerven, van zonde en strijd naar rust.

(A. Tennyson, *Ballads and other poems*. London, 1880.) C. HONIGH.

---

[1]) De hier bedoelde Iersche legende, die de zevenjarige reis van „Sinte Brandaen" bevat, is ook in eene middelnederlandsche bewerking bewaard.

POLITIEK OVERZICHT.

Amsterdam, 25 Januari.

Voor de derde maal is de heer de Freycinet als hoofd van het ministerie in Frankrijk opgetreden. De vorming van een kabinet scheen dezen keer eene even ondankbare als moeielijke taak; de heer de Freycinet had al zijne buigzaamheid, al zijne scherpzinnigheid, al zijne overredingskracht noodig om haar te volbrengen. Dat de keuze van den heer Grévy op hem viel, is niet te verwonderen. Niet slechts zijn de president der republiek en de tegenwoordige voorzitter van het ministerie door oude banden van vriendschap en sympathie met elkander verbonden, maar de heer de Freycinet was onder al de staatslieden van beteekenis de eenige, die met goed gevolg een conciliant optreden kon beproeven, en aan de verschillende fractiën, voor zoover zij niet tot de verklaarde vijanden der republiek behooren, de hand der verzoening kon aanbieden. Als senator staat hij buiten het gewoel van den partijstrijd in de kamer, als gewezen minister van oorlog van Gambetta is hij met de oude opportunisten bevriend; de radicalen zijn welwillend te zijnen opzichte gestemd, ofschoon de gematigden hem onder hunne geestverwanten rekenen. De rechterzijde ziet in hem een der minst vijandigen onder de republikeinen; zij herinnert zich, hoe hij in het jaar 1880 als minister-president aftrad, omdat hij de Maart-decreten niet wilde ten uitvoer leggen, zonder eerst nog eene transactie met de geestelijke orden te beproeven. Uit het feit, dat hij in vier departementen tegelijk tot senator werd gekozen, en dat hij te Parijs aan het hoofd stond van de lijst der gekozenen, zelfs boven Victor Hugo, kan men afleiden, dat hij in wijden kring populariteit geniet. Dit is des te merkwaardiger, omdat hij niet behoort tot de gevierde oude garde der republikeinen, die ten deele reeds in 1848 de Juli-monarchie hielpen omverwerpen, ten deele gedurende de dagen, waarin het imperialisme zijn triomfen vierde, de republikeinsche en

democratische begrippen met woord en daad verdedigden. Als politicus dagteekent de tegenwoordige minister-president eerst van het jaar 1870, toen hij met Gambetta den oorlog in de provinciën organiseerde.

Men zou den heer de Freycinet onrecht aandoen, wanneer men uit de bovenvermelde eigenschappen, die hem bij uitnemendheid geschikt maken om een coalitie-ministerie te vormen, wilde afleiden dat hij een politieke allemansvriend is, een man zonder karakter, wiens betrekkelijke onbeduidendheid hem geschikt maakt om als noodhulp dienst te doen, wanneer de kansen voor een partijman al te slecht staan. De eigenaardige positie van den tegenwoordigen premier is wellicht te verklaren uit zijn levensloop, voordat hij zich nog op het gebied der praktische staatkunde had gewaagd. De heer de Freycinet is lange jaren als ingenieur werkzaam geweest, en heeft in die betrekking aan het hoofd gestaan van een der grootste spoorwegmaatschappijen van Frankrijk. Tevens maakte hij naam door zijne werken over theoretische wiskunde en door zijne studiën over hygiënische en sociale vraagstukken, die met het fabriekswezen in verband staan. Het is duidelijk, dat eene dergelijke voorbereiding voor eene politieke loopbaan gansch andere resultaten zal opleveren dan de balie of de pers, welke voor de meeste Fransche staatslieden den toegang tot de tribune der kamer en de ministerieele tafel ontsluiten. De heer de Freycinet is vóór alle dingen de man van het koele, berekenende verstand; hij is meer critisch, dan hartstochtelijk van natuur; met zijn kalmen, veelomvattenden blik acht hij combinatiën uitvoerbaar, die aan doctrinaire partijgangers onmogelijk voorkomen. Het compromis tusschen de theorie en de praktijk, waarnaar hij in zijn vorigen werkkring zoo menigmaal heeft moeten zoeken, tracht hij ook te vinden op politiek gebied, waar men ten slotte toch meer met menschen dan met meeningen, meer met toepassingen dan met leerstellingen te doen heeft. Voor de opneming van een paar radicalen in zijn ministerie is hij niet bevreesd; hoe *„hart gesotten"* zij ook zijn mogen, de overbrenging van de banken der oppositie naar de regeeringstafel zal hen wel wat meegaander maken. *„Emollit mores, nec sinit esse feros"* — ziedaar de uitwerking van dit veel beproefde en steeds probaat bevonden recept, dat door meer dan één praktisch staatsman op de stuurlieden, die aan wal staan, is toegepast, om hun duidelijk te maken, dat zij toch de besten nog niet zijn.

Doch het zij ons vergund, den draad der historie weder op te

nemen, waar we dien in ons vorig overzicht moesten afbreken. Kamer en senaat hadden toen afzonderlijk een votum uit te brengen over de door het vorige ministerie aangevraagde Tonkincredieten, en gezamenlijk, in congres vereenigd, te voorzien in de vacature door het aftreden van den heer Grévy als president der republiek ontstaan. Het debat over de Tonkincredieten eindigde met eene zeer twijfelachtige overwinning voor de regeering. Deze had met tweeërlei oppositie te doen: de rechterzijde, die, ten einde de republiek in discrediet te brengen, ieder republikeinsch ministerie tracht omver te werpen, en de uiterste linkerzijde, die de aangevraagde credieten wilde verwerpen, om daardoor op de koloniale politiek van Ferry voor goed den stempel van roekelooze geldverspilling te kunnen drukken. Geen der beide fractiën had het op den persoon van den minister-president Brisson gemunt: de eerste zocht naar een voorwendsel, om den regeeringsvorm te bestrijden, de tweede trachtte alleen, den in hare oogen altijd gevaarlijken, vorigen premier onschadelijk te maken. De credieten werden ten slotte toegestaan, omdat de leider der uiterste linkerzijde zich, volgens zijne gewoonte, aan alle verantwoordelijkheid onttrok en wederom toonde, dat zijne vaardigheid in het afbreken gelijken tred houdt met zijn onwil om op te bouwen. Maar de regeeringsmeerderheid bedroeg slechts vier stemmen, en de kamer had, weinige dagen van te voren, de verkiezingen van een twintigtal leden van de rechterzijde ongeldig verklaard. Onder deze omstandigheden gevoelde de heer Brisson weinig lust, om zijn betrekking als minister-president te blijven vervullen, te meer, omdat hij dit voorzitterschap niet had begeerd, en het slechts had aangenomen, toen van alle zijden een beroep op zijne vaderlandsliefde en zijne zelfverloochening werd gedaan. Bij de vervulling zijner taak had hij niets dan ondank geoogst, en was hij voortdurend op tegenwerking gestuit, hetgeen intusschen voor een groot deel aan zijne persoonlijke eigenschappen moet worden toegeschreven. Hij was een uitmuntend kamer-president; hij zou ook als president der republiek een goeden indruk hebben gemaakt, maar hij mist de veerkracht en de buigzaamheid, die het hoofd van het Fransche kabinet in zoo hooge mate moet bezitten.

De heer Grévy werd herkozen, niettegenstaande zijn hoogen leeftijd, en ondanks den ijver, waarmede zijne tegenstanders hem alle kwalen van den ouden dag toedichtten. Het zou van weinig waardeering getuigen, indien men beweerde, dat de herkiezing

van den bijna acht-en-zeventigjarigen grijsaard een *pis-aller* is geweest. Zeven jaren lang was de heer Grévy een voorbeeld van stipte plichtsvervulling, het model van een constitutioneel president. Wanneer hij, bij enkele gelegenheden, van zijne rechten gebruik maakte om een ingrijpenden invloed op den gang van zaken uit te oefenen, dan geschiedde dit op eene wijze, die zoowel voor zijn beleid als voor zijne scherpzinnigheid pleitte. Hij heeft zich in den strijd, die tot zoo menig onverkwikkelijk parlementair schouwspel aanleiding gaf, niet slechts buiten, maar ook boven de partijen weten te houden, en tegenover het buitenland de belangen van Frankrijk op waardige wijze vertegenwoordigd. Blijft hij de helderheid van hoofd, die hij thans nog bezit, behouden, en staat hem een energiek minister-president ter zijde, dan zal Frankrijk alle reden hebben, om zich over zijne herkiezing te verheugen.

Was de taak van den heer Brisson, na den val van het kabinet Ferry, moeielijk geweest, in nog veel hooger mate kon dit worden getuigd van het werk der verzoening, dat de heer de Freycinet op zich nam. Na de versterking, die de monarchale partijen bij de verkiezingen in October hadden verkregen, was het met de meerderheid der gematigde republikeinen gedaan. Er moest dus een compromis worden gesloten met de uiterste linkerzijde, en de heer Clémenceau, hoe weinig ook geneigd om zelf als minister op te treden en de natie met de uitvoering van zijn radicaal-socialistisch program een nieuwen hemel op aarde te schenken, stelde zich aan, alsof hij heer en meester van den toestand was. Eerst toen de officieuse organen van het Elysée met eene kamerontbinding dreigden, begonnen de radicalen handelbaarder te worden. Clémenceau, de *grand électeur*, ging op reis, om het loven en bieden aan de *dii minores* van zijne tegenpartij over te laten. En ten slotte gelukte het den heer de Freycinet zich de medewerking te verzekeren van drie leden der radicale partij, Lockroy, Granet en Boulanger, aan welke hij de portefeuilles van handel en nijverheid, van posterijen en van oorlog toevertrouwde. De overige ministers behooren tot de vroegere parlementaire meerderheid.

Voorloopig is het optreden van het coalitie-ministerie — niet het minst door de uiterste linkerzijde — met ingenomenheid begroet. Het programma, waarmede de heer de Freycinet en zijne ambtgenooten in de Kamer zijn opgetreden, is zeer verstandig en past de leer van het geven en nemen met virtuositeit toe. Het bekent met korte woorden kleur in enkele *questions brûlantes*, maar geeft tevens

te kennen, dat dergelijke strijdvragen vooreerst niet aan de orde zullen worden gesteld en dat de regeering, in den goeden zin des woords, als een *cabinet d'affaires* wil worden beschouwd. Bijzonder verrassend was in de ministerieële verklaring de verzekering, dat noch eene nieuwe leening, noch eene nieuwe belasting noodig werd geacht. Dit kunststuk beweert de heer de Freycinet te kunnen volbrengen, omdat zijn minister van oorlog zuinig wil zijn, en zijn minister van marine nog veel zuiniger; met hun beiden willen zij veertig millioen francs besparen. Het dient intusschen opgemerkt te worden, dat het beheer van de landen, die onder het protectoraat van Frankrijk staan, van het departement van marine naar dat van buitenlandsche zaken is overgebracht. Het zal dus de heer de Freycinet zijn, die Tonkin, Annam, Madagascar en Tunis administreert, en van hem zal het afhangen, of de dertig millioen francs, welke de vice-admiraal Aube op de begrooting van zijn departement wil schrappen, geheel of gedeeltelijk in den zak der belastingschuldigen kunnen blijven.

Wanneer echter de Fransche minister aan zijne belofte, dat hij geen nieuwe belastingen zal invoeren, de bekentenis toevoegt, dat 200 millioen francs noodig zijn, om zijne begrooting te doen sluiten, dan is de vraag gewettigd, van waar die gouden regen komen, die de schatkist ongemerkt zal vullen. Immers, aan eene blijvende, afdoende bezuiniging op de begrootingen van oorlog en marine valt niet te denken en de hierdoor verkregen sommen zouden bij lange na niet voldoende zijn, om het deficit te dekken. Bij aandachtige lezing van de ministerieële verklaring bemerkt men, dat de heer de Freycinet nog een tweeden pijl voor zijn boog heeft. Met zuinigheid alleen kan hij er niet komen, en daarom spreekt hij ter loops, op onschuldigen toon, van *„quelques remaniements de taxes sans influence sur la consommation."* En indien men de ingewijden mag gelooven, dan zal die *remaniement* bestaan in de invoering van het alcohol-monopolie. Of de regeering zelve daartoe het voorstel zal doen, is niet zeker; het is echter bekend, dat de afgevaardigde Jules Roche een plan heeft uitgewerkt, in hoofdzaak overeenstemmende met de schets, die reeds in 1880 door den hoogleeraar Alglave is gegeven. Waarschijnlijk zal dus het zoogenoemde „brandewijnmonopolie" in twee groote landen te gelijk als onfeilbaar middel tegen het chronisch deficit der schatkist worden aangeprezen, en wellicht ook worden toegepast.

Het beginsel, dat men in Frankrijk in praktijk wil brengen, is zeer eenvoudig. Wanneer een herbergier aan zijne klanten daar

te lande voor twintig francs borrels *(petits verres)* verkoopt, dan komt van die som één franc ten goede aan den brander of destillateur; drie francs krijgt de staat in den vorm van belasting op het gedestilleerd, en de overige 16 francs steekt de herbergier in den zak. Het is duidelijk, dat de winst van den laatste sterk kan worden besnoeid, zonder dat men daardoor tegenover hem onbillijk wordt, en het zou dus voor de hand liggen, de belasting aanmerkelijk te verhoogen. Dit is reeds bij herhaling geschied: in 1850 werd door den staat 35 francs per hectoliter geheven; in 1860 steeg die som tot 60 francs en sedert 1874 bedraagt zij 156 francs. Toch is de consumptie gedurende die jaren voortdurend toegenomen, en de traditioneele prijs van het *petit verre* (twee *sous*) onveranderd gebleven. Waarom zou men dan de belasting niet op nieuw verhoogen?

Tegen deze methode bestaat een bezwaar, dat inderdaad zwaar weegt. Hoe hooger de belasting wordt, des te meer zullen de slijters en herbergiers zich beijveren, om goedkoopen alcohol te verkrijgen, en hoe goedkooper de alcohol is, des te schadelijker is zij voor de gezondheid. Het alcoholisme, dat in de laatste dertig of veertig jaren zoo ontzaglijk is toegenomen, is niet in de eerste plaats het gevolg van het gebruik van wijn of bier, of van andere gegiste dranken; ook niet van het gebruik van sterke dranken, bij welker bereiding zuivere aethyl-alcohol is gebezigd. Het is toe te schrijven aan de vermenging van goedkoopen alcohol met velerlei andere zelfstandigheden, met niet-vluchtige oliën, met zuren, met aldehyd, met amyl-, propyl- en butylalcohol. Deze bestanddeelen zijn uit de verschillende soorten van alcoholen, die in den handel voorkomen door „rectificatie" of gefractionneerde destillatie te verwijderen, maar zulk eene bewerking brengt betrekkelijk hooge kosten mede.

De heer Alglave, en met hem de heer Jules Roche, stelt nu het volgende voor. De fabricatie van alcohol en alcoholische dranken blijft vrij, maar de staat, die in de fabrieken de hoeveelheid van het geproduceerde aan nauwkeurige contrôle onderwerpt, behoudt het monopolie van den aankoop in het groot en van den binnenlandschen verkoop aan de gebruikers. Daartoe worden, naar gelang der behoefte, leveringen aanbesteed, die aan eene voorgeschreven qualiteit moeten voldoen, en waarvoor ieder fabrikant kan inschrijven. Wat niet door den staat is aangekocht, kan door de fabrikanten slechts in het buitenland van de hand worden gedaan. Zoo noodig zal de staat ook buitenlandschen alcohol kunnen aanschaffen,

die echter aan invoerrecht onderworpen blijft. De debitanten eindelijk mogen slechts tegen een door den staat vastgestelden prijs verkoopen, en genieten daarvoor commissieloon.

Geheel verschillend is het plan, dat door den heer Von Bismarck is uitgewerkt, dat in Duitschland alle gemoederen in gisting brengt, en dat — zooals de officieuse *Norddeutsche Allgemeine Zeitung* dezer dagen met recht opmerkte — den politieken toestand geheel beheerscht. De heer Von Bismarck wil den staat drieërlei monopolie toekennen : 1°. dat van aankoop der grondstof, d.i. van den ruwen (onzuiveren) spiritus; 2°. dat van de bewerking dezer grondstof tot alcoholische dranken, en 3°. dat van de verkoop, zoowel in hetbinnenland als in het buitenland.

In Duitschland is de branderij, vooral die van aardappel-spiritus, een deel van het landbouwbedrijf. Op bijna ieder landgoed van eenigen omvang vindt men eene inrichting tot bereiding van ruwen spiritus, die in andere fabrieken wordt gerectificeerd en voor een niet al te verstompt gehemelte genietbaar wordt gemaakt. Voor een goed aantal der Pruisische *Junker* is het stoken van aardappel-spiritus een tak van bestaan ; de rijkskanselier zelf laat op zijne landgoederen groote hoeveelheden van dit verderfelijk vocht fabriceeren. Doch deze nationale industrie kan moeielijk concurreeren met de betere fabricaten van het buitenland, bij voorbeeld met den Russischen korenbrandewijn. Voor een goed deel leeft zij van uitvoer, vooral naar Spanje en Portugal ; de Engelschman, die er over klaagt, dat hij geen flesch portwijn bij zijn middagmaal kan verdragen, terwijl zijn grootvader er frisch en helder bij bleef, heeft dit te wijten aan den aardappelfoesel uit Noord-Duitschland, waarmede de Portugeesche wijnbouwer zijn druivensap vermengt. Het laat zich hooren, dat de heer Von Bismarck voor een tak van nijverheid, die zoovele jonkers in het leven houdt, eene bijzondere voorliefde bezit, en hem dus eene speciale bescherming heeft toegedacht. Hij wil nu de bestaande branderijen, die echter niet mogen worden uitgebreid en wier aantal evenmin zonder machtiging van het „Monopolamt" mag worden vermeerderd, te gemoet komen, door haar producten op te koopen b o v e n d e n m a r k t p r ij s, zoodat deze fabrikanten van den staat voor elken hectoliter eene premie van 8 à 10 Mark zullen ontvangen, d.i. ongeveer 30 % meer dan de werkelijke waarde.

De talrijke personen, die tegenwoordig in hunne fabrieken de ruwe grondstof tot zoogenoemden *Sprit* verwerken, d. i. voor con-

sumptie geschikt maken, worden volgens het ontwerp onteigend; de groothandel in dit artikel komt geheel in handen van den staat. Dus óók de uitvoer — en dit is zeker een van de zwakste punten van het geheele ontwerp. Die uitvoer is thans reeds zeer belangrijk, en bedraagt 40 procent van het in Duitschland gefabriceerde; blijft de heer Von Bismarck getrouw aan zijne eigenaardige economische beginselen, dan moet hij steeds meer trachten uit te voeren en dus steeds meer met verlies verkoopen. Want hoe machtig de rijkskanselier ook moge zijn, de wereldmarkt kan hij niet dwingen.

De debitanten zullen allen regeeringsambtenaren worden, maar daar ook deze aan menschelijke zwakheden onderhevig zijn, zullen zij hunne klanten moeten bedienen uit regie-flesschen, een soort van siphons, waar men wel uit-, maar niet in kan schenken zonder het rijkszegel te verbreken. Zulk een flesch zou een uitnemend symbool zijn voor de officieel economische politiek der Duitsche regeering, die den nationalen rijkdom het best meent te bevorderen, door zooveel mogelijk producten over de grenzen te zenden, en den invoer uit het buitenland door hooge tarieven te beletten. De prijs van den *Reichsschnaps* is weder door den staat vastgesteld, maar hôtel- en koffiehuishouders zullen, op autorisatie der politie, den prijs mogen verhoogen. Ook zullen de gemeenten, tot stijving van hare kas van de binnen hare grenzen gebruikte alcoholische dranken eene belasting mogen heffen, die tot 50 pCt. der waarde kan worden gebracht.

Ziedaar de hoofdtrekken van het ontwerp, waarvan de rijkskanselier voor de schatkist eene bate van 300 millioen Mark verwacht. Gesteld, dat die berekening juist is, dan wil hij hier mede niet slechts het rijk onafhankelijk maken van de *Matricular-Beiträge* der afzonderlijke bondstaten, maar het zelfs in staat stellen, om aan die staten subsidiën uit te keeren. Schijnbaar is dit een voordeel, maar feitelijk zou daardoor de zelfstandigheid der kleinere staten, die toch reeds tegenover het machtige Pruisen eene ondergeschikte rol spelen, op de ernstigste wijze worden bedreigd. Dat het ontwerp eene enkele, beperkte klasse van belanghebbenden op bovenmatige wijze bevoordeelt en dat het eene nijverheid, die door de geringe hoedanigheid van haar product in kwijnenden toestand verkeert, op kunstmatige wijze tracht op de been te helpen, hebben wij boven reeds aangetoond. Daarenboven zullen zij, die van oordeel zijn, dat aan de regeering in Duitschland reeds eene overgroote macht is toegekend, weinig gesticht zijn door de overweging,

dat het monopolie de vele duizenden, die thans door de fabricatie en den verkoop van sterke dranken hun brood verdienen, van de regeering volkomen afhankelijk maakt. Dit laatste zou echter tegen ieder monopolie kunnen worden aangevoerd, en het is, naar het ons voorkomt, gewaagd de meening te onderschrijven der doctrinaire voorstanders van het *laissez-faire*, die het staatsmonopolie, in welken vorm dan ook, afkeuren. Wij betwijfelen het, of er velen zullen zijn, die het brievenvervoer weder aan den staat zouden willen onttrekken, om het aan de concurrentie van particulieren over te laten. Doch in het ontworpen „brandewijnmonopolie" van den heer Von Bismarck zijn de nadeelen talrijk en de voordeelen problematisch; wil men toch monopoliseeren, dan verdient het Fransche ontwerp zeer zeker de voorkeur.

Het zal van het Centrum afhangen, of het laatste economische plan van den rijkskanselier al of niet zal kunnen worden uitgevoerd, en het ontbreekt in den laatsten tijd niet aan pogingen van de zijde der regeering, om de volgelingen van den heer Windthorst gunstig te stemmen. De inleiding werd gevormd door het verzoek aan den paus, om als scheidsrechter in de Carolinen-quaestie op te treden. De uitspraak in dit conflict, waarbij aan Spanje de souvereiniteitsrechten werden toegekend en de verplichting werd opgelegd om voor de bezetting en de handhaving der orde te zorgen, terwijl Duitschland al de materieele voordeelen verkreeg, die het begeerd had, kon voor den rijkskanselier, die uit eene lastige impasse was verlost, slechts stof tot tevredenheid opleveren. En wanneer thans de meening wordt uitgesproken, dat de Carolinen-quaestie ook zonder de bemoeiing van den paus in orde zou zijn gekomen, varen de officieuse Duitsche bladen uit tegen de onverlaten, die de beteekenis der rol van Leo XIII zoeken te verkleinen. De paus zelf heeft niet verzuimd met den meesten nadruk te wijzen op deze waardeering van de exceptioneele positie, die hij als hoofd der kerk inneemt. Tegelijkertijd is de lucht vol geruchten van concessiën op kerkelijk-politiek gebied. Men spreekt weder over de bezetting van den reeds zoolang ledigstaanden aartsbisschoppelijken zetel van Posen-Gnesen, over de benoeming van een nuntius te Berlijn, over eene wijziging der Meiwetten, en wel in de eerste plaats van die, welke de opleiding der geestelijkheid ten deele aan de kerk onttrekt. Keizer Wilhelm benoemt, voor de eerste maal, een katholiek bisschop tot lid van het Pruisisch Heerenhuis. De heer Von

Bismarck ontvangt van den paus de Christus-orde, met een vleiend schrijven er bij, en hij beantwoordt dit op de meest hoffelijke wijze. Maar intusschen richt Leo XIII eene encycliek aan de Duitsche bisschoppen, waarin niets minder wordt geëischt dan geheele afschaffing der Mei-wetten en volstrekte vrijheid van de kerk. Zóóver zal de heer Von Bismarck zeker nog niet gaan; immers, als hij alles toegeeft, zal hem geen middel overblijven om het Centrum, zij het dan ook slechts tijdelijk, voor zijne politiek te winnen. En zelfs van den heer Windthorst mag men onderstellen, dat hij liever het „dankbaar, maar niet voldaan," dan het „volkomen tevreden" uitspreekt, omdat de *Kulturkampf* den band vormt, die de heterogene deelen van het Centrum bijeenhoudt.

Is den Duitschers menigmaal, en niet ten onrechte, een verwijt gemaakt van hun individualisme, dat hen van iedere partijdiscipline afkeerig maakt en hen slechts zelden persoonlijke verschillen van meening doet ter zijde stellen, in het belang van den strijd voor een doel, dat in eigen of geleenden glans schittert, ook in Engeland begint zich deze onafhankelijkheid van de oude partijtraditiën meer en meer te openbaren.

De heer Gladstone is zeker geen bewonderaar van zijn collegastaatsman, graaf Taaffe, en toch heeft hij zich in zijne houding tegenover Ierland den Oostenrijkschen minister-president, naar het schijnt, tot model genomen. Even als deze meent hij klaarblijkelijk, dat hij de nationalistische en separatistische beweging zal kunnen beheerschen door als haar leider op te treden. Het *Home-Rule*-plan, dat te Hawarden werd opgesteld en dat, naar het heet, door eene indiscretie werd openbaar gemaakt, bewijst, dat de heer Gladstone den Parnellisten het spel wilde afwinnen, door in hunne kleur uit te spelen. Maar het bewijst tevens, dat hij zijn invloed op zijne geestverwanten en voormalige volgelingen zéér heeft overschat. Dat de rechtervleugel der liberalen hem in deze gewaagde politiek niet zou steunen, was te voorzien, al blijft de openlijke afval van twee invloedrijke liberale pairs, de hertogen van Bedford en van Westminster, een verrassend en bedenkelijk feit. Maar ook onder de radicalen was de sympathie gering; slechts één hunner, John Morley, verklaarde geheel met het den heer Gladstone toegeschreven plan in te stemmen. Was het toestaan van een nationaal parlement aan Ierland het groote doel, dat de liberalen hun onderlinge twisten moest doen vergeten? Zoo vroeg men zich met verbazing af, en men moest erkennen, dat de grijze leider in de keuze van zijn

wachtwoord dezen keer bijzonder ongelukkig was geweest. De teleurstelling was zoo merkbaar, dat zij zelfs het zelfvertrouwen van den heer Gladstone aan het wankelen bracht. Het werd weder stil te Hawarden, en het geruchtmakend plan werd wel is waar niet gedesavoueerd, maar ook niet erkend. Doch de regeering, die niet minder verlegen was om een wachtwoord, deed er haar voordeel mede. De Parnellisten hadden bij de verkiezingen de conservatieven ondersteund, en daardoor aanleiding gegeven tot het vermoeden, dat een *modus vivendi* tusschen Lord Salisbury en den heer Parnell gevonden was, of althans tot stand zou kunnen komen. Dit vermoeden werd nog versterkt door de omstandigheid, dat het juist de Tory-regeering was geweest, die de dwangwetten in Ierland had afgeschaft en die te Dublin een onderkoning had aangesteld, wiens plooibaarheid en zachtmoedigheid een scherpe tegenstelling vormden met het krachtig en doortastend bewind van Lord Spencer. Het is mogelijk, en zelfs waarschijnlijk, dat Lord Salisbury werkelijk aan een compromis met de Iersche fractie heeft gedacht; de termen, welke hij in zijne programrede te Newport gebruikte, waren daarvoor rekbaar genoeg. Maar — wie zich aan een ander spiegelt, spiegelt zich zacht. De *ballon d'essai* door den heer Gladstone opgelaten in den vorm van het bekende Home-Rule-plan, wees duidelijk aan, hoe de groote meerderheid van alle partijen over de Iersche eischen dacht. Er was voor den leider der Tories geen sprake van, nog meer te bieden dan de heer Gladstone deed, en er schoot dus niets anders over, dan openlijk te breken met de Iersche fractie. De eerste stap in deze richting werd gedaan door de terugroeping van Lord Carnarvon, den onderkoning van Ierland, en door de benoeming van den minister van oorlog Smith tot oppersecretaris te Dublin. En duidelijker nog werd den Parnellisten in de troonrede de vriendschap opgezegd. Lord Salisbury had zijn schepen verbrand, toen hij der koningin de volgende woorden in den mond legde:

„Ik heb, sedert ik mij de laatste maal tot u wendde, met diepe droefheid de hernieuwing gezien van de poging, om het volk van Ierland aan te zetten tot vijandschap tegen de wetgevende eenheid tusschen dit land en Groot-Brittannië. Ik ben op de meest besliste wijze gekant tegen elke verstoring van dit grondwettig beginsel, en ik ben overtuigd, dat ik in dit verzet van ganscher harte door mijn parlement en mijn volk zal worden gesteund. Zoowel de maatschappelijke als de stoffelijke toestand van Ierland is een voor-

werp van mijne angstvallige zorg. Ofschoon in het laatste jaar het aantal der ernstige misdrijven niet op in het oog vallende wijze is toegenomen, bestaat er op vele plaatsen een vooraf beraamd verzet tegen het ten uitvoer leggen van wettelijke verplichtingen; ook betreur ik het, dat de praktijk van georganiseerde intimidatie blijft bestaan. Ik heb last gegeven, dat alle pogingen zullen worden in het werk gesteld, om deze misdaden op te sporen en te bestraffen; evenzoo zal geen inspanning door mijne regeering worden gespaard, om mijne Iersche onderdanen te beschermen in de uitoefening hunner wettige rechten en het genot hunner persoonlijke vrijheid. Indien, gelijk de mij verstrekte inlichtingen mij doen vreezen, de bestaande bepalingen der wet onvoldoende blijken te zijn om dit kwaad te bestrijden, dan zie ik met vertrouwen uwe bereidwilligheid tegemoet om aan mijne regeering al de noodige volmachten te verleenen."

Men moet vijftig jaren teruggaan in de Engelsche geschiedenis om een antecedent te vinden van zulk eene krasse veroordeeling eener door een groot deel der natie gewenschte hervorming, in een officieel document, waarmede de souverein zich tot de vertegenwoordiging wendt. Doch hoe ongewoon de ontboezeming ook was, aan duidelijkheid liet zij niets te wenschen over. Het streven van de Ieren naar autonomie op wetgevend gebied werd als inconstitutioneel gebrandmerkt, en de wederinvoering van de bepalingen der *Coercion Bill* werd in het vooruitzicht gesteld. En de toezeggingen, welke tegenover deze weigering waren geplaatst, waren weinig geschikt om de Ieren tot kalme berusting te stemmen. Voor Engeland en Schotland zouden weldra wetsontwerpen worden ingediend, waardoor verschillende takken van plaatselijk beheer in de graafschappen aan vertegenwoordigende lichamen zullen worden opgedragen, en dus zal worden voldaan aan den zich in het gansche rijk steeds duidelijker openbarenden eisch tot decentralisatie. Voor Ierland is een dergelijk ontwerp in voorbereiding. Ziedaar alles, wat de regeering tot herstel van grieven had aan te bieden. Klaarblijkelijk had zij er op gerekend, dat zij zoowel door de liberalen als door de Parnellisten heftig zou worden aangevallen, dat zij den strijd zou kunnen aanvaarden onder de leuze „behoud van de eenheid des rijks", en wellicht bij eene ontbinding van het parlement voor een program in dezen geest eene meerderheid zou vinden. Doch deze rekening was buiten den waard gemaakt. De heer Gladstone liep niet in den val en legde in zijne redevoering

bij het debat over het advies van antwoord eene zeldzame gematigdheid aan den dag. Wilde de regeering iedere poging om de eenheid des rijks te verbrokkelen afweren, welnu, dat wilde hij ook. Wanneer men zijn eigen adres aan de kiezers van Mid-Lothian naast de door Lord Salisbury te Newport gehouden rede legde, zou men bemerken, dat op dit punt volmaakte overeenstemming bestond. De regeering had derhalve tegen windmolens gevochten. Maar zij had daarenboven de koningin eene schromelijke onjuistheid laten zeggen. De legislatieve eenheid der verschillende deelen van het rijk is geen grondwettig beginsel, geen *fundamental law;* zij is het gevolg van eene gewone wet, die, evenals elke andere, door samenwerking van de regeering en het parlement gewijzigd en verbeterd kan worden. Eene grondwet, wier karakter in eene bijzondere heiligheid of onaantastbaarheid zou bestaan, is in Engeland niet bekend. Wat de regeering met Ierland voorhad, bleek uit de troonrede niet; alleen had zij zonder eenige omschrijving of aanduiding van beginselen eene zekere mate van plaatselijke autonomie toegezegd. Het lag niet op den weg der oppositie, een voorstel te bestrijden, waaromtrent nog weinig of niets bekend was, en nog veel minder was zij geroepen, om zelve de middelen aan te wijzen, waardoor verbetering in den bestaanden toestand kon worden gebracht. Het initiatief op wetgevend gebied behoort aan „Harer Majesteits regeering"; de critiek aan „Harer Majesteits getrouwe oppositie", en de heer Gladstone had volstrekt geen lust, om de rollen om te keeren.

De heer Parnell was niet minder kalm. Hij verzekerde, dat het voor het parlement zeer wel mogelijk zou zijn, eene bevredigende oplossing van het Iersche vraagstuk te vinden, indien het in den geest van den heer Gladstone dit doel trachtte te bereiken. Zulk eene oplossing zou aan den eenen kant aan Ierland zelfbeheer kunnen toestaan, en aan de andere zijde de noodige waarborgen kunnen geven voor het behoud van de eenheid des rijks en van de suprematie der kroon, en voor de bescherming der minderheid. Deze lofrede op den heer Gladstone is zeker weinig in overeenstemming met de houding, door de Parnellisten gedurende den verkiezingsstrijd aangenomen, toen zij openlijk en overal de conservatieve candidaten steunden, doch zij is voor eene partij, die liberalen en conservatieven alleen gebruikt als middel om haar eigen doel te bereiken, na de oorlogsverklaring van het Tory-kabinet en de *avances*

van den ex-premier, volkomen verklaarbaar. De tijd zal moeten leeren, of het nieuwe bondgenootschap den toets der ervaring kan doorstaan, wanneer men van de betuigingen van sympathie tot de praktische toepassingen zal moeten overgaan. Voorloopig echter schijnt het den onbevooroordeelden toeschouwer zoowel in het belang van den heer Gladstone als in dat van den heer Parnell te zijn, dat de conservatieve regeering niet omver geworpen worde. Want er zal tijd en overleg noodig zijn, om eene oplossing der Iersche quaestie te vinden, die de Ieren bevredigt en de meerderheid der liberalen niet tegen de borst stuit. De partijdiscipline onder de liberalen laat echter zooveel te wenschen over, dat onaangename verrassingen mogelijk blijven, en dat de levensdraad van het conservatieve kabinet wellicht zal zijn afgesneden, voordat de levensvatbaarheid van een liberaal kabinet is gebleken.

Naast de Iersche quaestie, was het de Oostersche, over welke men de mededeelingen der troonrede met de meeste belangstelling te gemoet zag. De opstand te Philippopel werd door de koningin, met eene welwillendheid, die den Ieren aanleiding gaf om over het meten met twee maten te klagen, beschreven als de natuurlijke uiting van den wensch der Oost-Roemeliërs, om het traktaat van Berlijn ten hunnen gunste veranderd te zien. „In de daaropvolgende onderhandelingen" — zoo laat Lord Salisbury koningin Victoria zeggen — „was het mijn doel, de bevolking van Oost-Roemelië te brengen onder de heerschappij van vorst Alexander van Bulgarije, doch tevens om de wezenlijke rechten van den sultan ongeschonden te handhaven." In dezen geest heeft Engeland zich op de conferentie van Constantinopel beslist verzet tegen elke poging, om den *status quo ante* weder te herstellen, en heeft het, toen de tegenstand van Rusland niet te overwinnen bleek, aan de conferentie een einde gemaakt. De Bulgaren hebben in Lord Salisbury een even warmen verdediger gevonden, als zij in den heer Gladstone zouden hebben gehad; maar het tegenwoordige hoofd der Engelsche regeering verstaat beter dan zijn voorganger de kunst, om aan zijne stem in den raad der groote mogendheden gehoor te verschaffen. De oostersche politiek van Engeland is nooit in enkele woorden zoo scherp en duidelijk uitgesproken, als in de troonrede is geschied. Het kabinet Salisbury is het tweede in Europa, dat zonder omwegen of diplomatische dubbelzinnigheden eene wijziging van het traktaat van Berlijn voor gebiedend noodzakelijk verklaart; de heer de Freyci-

net, het zij tot zijne eer gezegd, heeft hiervan het voorbeeld gegeven in zijne circulaire van 3 December.

Tot voor weinige dagen leverde de houding van Servië en van Griekenland nog stof voor ernstige bezorgdheid. In beide landen voerde de oorlogspartij het hoogste woord; op groote schaal werden toerustingen gemaakt, om in het noorden van het Balkanschiereiland den oorlog te hervatten, en dien in het zuiden te beginnen. En daar een gemeenschappelijk optreden der beide staten ongetwijfeld vergezeld zou gaan van een opstand in Albanië, in Macedonië en op Creta, waren de vooruitzichten voor de Porte verre van gunstig, en zag ook zij zich genoodzaakt, hare reeds zoo talrijke legermacht wederom te versterken.

Op voorstel van Rusland richten de groote mogendheden dringende vertoogen tot de regeeringen te Belgrado en te Athene, om op demobilisatie aan te dringen. Doch de ondervinding, in de laatste maanden opgedaan, had Servië en Griekenland geen hoogen dunk doen opvatten van de eenstemmigheid van het Europeesche concert. Er was zoo vaak en zoo plechtig verzekerd, dat Europa geen inbreuk zou dulden op de bepalingen van het traktaat van Berlijn, en dat het geen verstoring van de rust en de orde in het Balkangebied zou toelaten, en toch was de vereeniging van Bulgarije met Oost-Roemelië een voldongen feit geworden, en was er niets gedaan, om den oorlog tusschen Servië en Bulgarije te voorkomen. Geen wonder, dat men het te Belgrado en te Athene met de nieuwe waarschuwing niet zeer nauw nam. Men ging er zelfs zoover, dat men de uitnoodiging tot demobilisatie met een *non possumus* beantwoordde. Maar dezen keer toonden de mogendheden, dat het haar ernst was.

Op voorstel van de Engelsche regeering werd besloten tot eene gemeenschappelijke demonstratie ter zee, om de regeering te Athene tot rede te brengen. Servië schijnt, door de bemoeiingen der Oostenrijksche diplomatie reeds tot inkeer te zijn gekomen, en te begrijpen, dat het in de gegeven omstandigheden nergens, zelfs niet bij Griekenland, steun zou vinden. Zoo zijn dus op dit oogenblik de vooruitzichten voor het behoud van den vrede weder iets gunstiger, en wanneer de Porte niet langer talmt met het erkennen der Bulgaarsche Unie, zal ten slotte ook Rusland wel, zijne teleurstelling verbergende, in het onvermijdelijke moeten berusten, en zijn heetgebakerde Panslavisten met de hoop op betere tijden moeten vertroosten.

E. D. PIJZEL.

LETTERKUNDIGE KRONIEK.

De werken van Shakespeare, vertaald door Dr. L. A. BURGERSDIJK. Leiden, E. J. Brill. 1885/1886.

Achtste deel: Othello. — Macbeth. — Koning Lear.

Eerste deel: Titus Andronicus. — De klucht der vergissingen. — Twee edellieden van Verona. — Veel gemin, geen gewin.

Wij weten onze ingenomenheid met Dr. Burgersdijk's arbeid niet beter aan den dag te leggen dan door telkens, wanneer er een deel voltooid is, op nieuw de aandacht van onze landgenooten er op te vestigen. De uitgaaf vordert goed, en bij elk deel dat verschijnt stijgt onze bewondering voor het machtig talent, waarvan deze schepping — want voor zulk vertalen is een scheppende dichtergeest noodig — getuigt.

De beide laatst verschenen deelen (VIII en I) leveren de grootst mogelijke tegenstelling wat den inhoud betreft. Deel VIII bevat de groote tragedies uit 's dichters bloeitijd: *Othello, Macbeth, Koning Lear,* waarin de hartstochten tot hunne verschrikkelijkste uitbarstingen komen: treffende zielkundige studiën van de jaloezie, van de grenzenlooze eerzucht, die van misdaad tot misdaad voert; een schildering van den waanzin, in zijn aangrijpendste uiting, die als des dichters stoutste schepping kan worden beschouwd.

In deel I ontvangen wij de stukken uit wat men Shakespeare's leertijd zou kunnen noemen, den tijd tusschen 1588 en 1593, waarin de dichter zijn weg nog schijnt te zoeken.

Eerst *Titus Andronicus*, de bloedige, van de stuitendste gruwelen vervulde, haat en wraak ademende tragedie, waarvan het vaderschap

aan Shakespeare betwist wordt, en die wij — hierin afwijkende van Burgersdijk's gevoelen — ook liever uit de rij zijner werken zouden schrappen, in zoo ruwe trekken, met zoo smakeloos schelle kleuren zijn de gruwelijkste misdaden hier geschilderd. Wellicht heeft Shakespeare alleen in de omwerking, de adaptatie van dit treurspel voor het tooneel, de hand gehad. Jan Vos heeft, gelijk bekend is, den *Titus Andronicus* waarschijnlijk uit een slechte Duitsche bewerking leeren kennen en er gebruik van gemaakt voor zijn *Aran en Titus*.

Verder *De klucht der vergissingen* (*The comedy of errors*), navolging van de *Menaechmi* van Plautus, waarschijnlijk naar een Italiaansche bewerking; een comedie van *gissingen* voor de Shakespearevorschers, van welke de een er enkel een dolle klucht in wil zien, terwijl een ander er toespelingen op Shakespeare's eigen leven en een derde, Ulrici, er, zonderling genoeg, een diep wijsgeerigen zin in meent te ontdekken; een stuk, vol van de onwaarschijnlijkste, maar recht koddige toestanden, vol vroolijken, niets of niémand kwetsenden luim.

Daarna volgt *De edellieden van Verona* (*The two gentlemen of Verona*). In Shakespeare's drama's — met uitzondering van *Romeo en Julia*, en, als men wil, van *Othello*, waar zij in jaloezie ontaardt — speelt de liefde slechts een ondergeschikte rol. Des te meer treedt zij op den voorgrond in de blijspelen; daar is zij de spil waarom alles draait. In *De edellieden van Verona* waagt Shakespeare zich het eerst aan de schildering van dezen hartstocht, en trots al het onlogische, het kinderachtig onbeholpene van de handeling en vooral van de ontknooping, is er iets zeer teers en zeer dichterlijks in de teekening van verschillende tooneelen. Wanneer Julia, als page vermomd, haren ontrouwen minnaar, Proteus, gaat opzoeken en, uit zijn naam, aan Silvia, die in zijn hart haar plaats heeft ingenomen, den ring, welken hij h a a r eens schonk, gaat aanbieden, dan leidt dit tot een schoon en roerend tooneel. De Julia uit *De edellieden* schijnt ons als de prototype, het oorspronkelijk model, van die andere Julia, eveneens uit Verona, die haar naam zou geven aan de door de geheele beschaafde wereld als de tragedie der liefde bewonderde *Romeo en Julia*. Wanneer Lucetta, haar kamerjuffer, haar, die haren Proteus wil gaan opzoeken, tot kalmte tracht te manen, en van haar liefdevuur de wilde woestheid teugelen wil, dan antwoordt zij:

Hoe meer gij teug'len wilt, te feller vlamt het.
Gij weet, het beekjen glijdt met zacht gemurmel,
[illegible] nist, als 't wordt gestremd, onstuimig op;
[illegible]ar als zijn schoone loop niet wordt gestuit,
Dan maakt het zacht muziek met bonte steentjens.
En groet met zoeten kus elk wieg'lend riet,
Waarlangs de verre pelgrimstocht het voert.
Zoo ruischt het voort, in meen'ge bocht zich kronk'lend,
Steeds dartlend, naar den wilden oceaan;
Dus laat mij gaan en houd mijn loop niet tegen;
'k Zal rustig voortgaan als een kalme stroom,
En ied're moede tred zal mij een lust zijn.
Tot mij de laatste bij mijn liefste brengt.

Het laatste stuk van dit deel is *Love's labour's lost*, door Dr. Burgersdijk onder den titel: *Veel gemin, geen gewin* vertaald. Het tijdstip van vervaardiging van dit blijspel kan niet ver afliggen van dat der beide voorgaande, al onderscheidt het zich door schitterender eigenschappen van phantasie en geest.

Een gril heeft den jongen koning van Navarre en zijn drie hovelingen doen zweren, dat zij drie jaren lang, in afzondering en onthouding, zonder zelfs een vrouw te spreken of maar aan te zien, alleen voor de studie zullen leven. Doch nauwelijks is deze gelofte afgelegd of de koning ziet zich gedwongen „de Prinses" te ontvangen, door den koning van Frankrijk tot hem afgezonden. De vier jonge mannen zien de prinses en hare drie hofdames en terstond worden zij doodelijk verliefd. Elk van de vier tracht voor de anderen zijn hartstocht te verbergen, totdat een hunner, de geestige, spotlustige Biron, het geheim voor allen verklapt, en in een dithyrambe op de liefde, het dwaze van hun gelofte tentoonstelt. De vier levenslustige jonge vrouwen weten dat zij bemind worden door die mannen, die zich verstoutten dien dollen eed te zweren, maar zij zullen er hen voor doen boeten, door hun een poets te spelen en hen met hare spotternijen te vervolgen. En wanneer dan aan het eind ook zij den invloed van den liefdegod ondergaan, dan zullen zij zich althans niet eerder „für ewig binden" voordat de jonge dwazen in een „Prüfung" van één jaar boete hebben gedaan voor hun overmoed.

Dit is de lijst van den spiegel dien Shakespeare aan de pedanterie, de geleerde affectatie, de smakelooze gezwollenheid van zijne dagen voor oogen hield. De ziekelijke uitwas van de Renaissance,

het *euphuismus*, in de mode gebracht door de *Euphues* van den blijspeldichter Lily (1579), het pronken met latijnsche woorden, met mythologische en historische toespelingen, de manie van het spelen met woorden en het tot in het oneindige uitspinnen van een of andere vergelijking, werd niet alleen in de gehoorzaal en op den kansel maar tot in de salons der hoogere wereld aangetroffen, en het is bekend dat Shakespeare zelf aan het contagium niet was ontsnapt.

De pruikerige boekenwijsheid wordt in den Koning en zijn drie gezellen, de schoolmeesterspedanterie en letterzifterij in den dorpsschoolmeester Holofernes en den dorpsgeestelijke Nathaniel, de domme zwetserij en gezwollen affectatie in den verloopen Spaanschen edelman Armado, half saletjonker, half ijzervreter, geparodieerd. En hoe lustig, met welk een onverstoorbare goede luim voert Shakespeare den strijd voor goeden smaak en gezond verstand tegen al dit onnatuurlijke en tegennatuurlijke! Geen karakterstudie beoogde de dichter, aan geen ingewikkelde, aan geen logische handeling zelfs besteedde hij zijn ontluikend genie, maar door op de dwaasheden en wanstaltigheden om hem heen het licht van zijn rijke phantasie, van zijn schitterenden geest te laten vallen, schonk hij ons dit blijspel, dat onze aandacht zeker nog ten volle waardig is.

Van Goethe weten wij, dat hij zich in zijn jonge jaren, te Straatsburg, met zijn makkers verdiepte in de woordschermutselingen van *Love's labour's lost* en zich in het vinden van woordspelingen oefende.

De vertaling van dit blijspel behoort dan ook zeker wel tot het moeilijkste gedeelte van de taak, welke Dr. Burgersdijk op zich nam.

Is de inhoud van de beide hier voor ons liggende deelen zeer verscheiden, ook in den vorm loopen zij ver uiteen. In de tragedie uit den tijd der hoogste rijpheid treft men het rijmeloos vers, de slepende of vrouwelijke uitgangen (*double endings*); de dichter enjambeert telkens. In de eerste Shakespeare'sche stukken (in Deel I vervat) komt nog een groot deel berijmde verzen voor — van *Love's labour's lost* is nog twee derde in rijm —, het enjambeeren is uitzondering; ook vindt men hier nog telkens de zoogenaamde knuppelverzen.

Dr. Burgersdijk's taak was bij de vertaling van deze blijspelen een andere en zeker geen lichtere dan bij de vertaling der groote treurspelen. De nauwgezetheid, waarmede hij den dichter op den voet volgt, tot in den vorm hem nabij blijvend, meestal een rijm kiezend waar Shakespeare rijmt, enjambeerend waar de dichter het

doet, en bij de woordspelingen, waar letterlijke vertaling onmogelijk is, steeds het rechte equivalent vindende, is in beide deelen verrassend en bewonderenswaardig.

Wanneer wij duidelijk wilden maken hoe voortreffelijk Dr. Burgersdijk in beide deelen zich van zijn taak heeft gekweten, dan zouden wij van ons recht van aanhalingen te doen wellicht misbruik maken. Slechts een enkel voorbeeld. Wij slaan het tooneel op in *Koning Lear*, wanneer zijn dochters den vorst beduiden willen dat hij het voortaan wel zonder bedienden stellen kan: „Wat hebt gij één er noodig?" vraagt Regan; en hij:

O, zwijgt van noodig! De armste beedlaar zelfs
Heeft iets, hoe min ook, nog in overvloed;
Geef aan natuur slechts wat zij noodig heeft,
De mensch leeft dan als 't vee. Gij, rijke vrouw,
Als warm gekleed te gaan reeds prachtig was,
Dan heeft natuur uw pracht niet noodig; 't geeft
Nauw warmte. Maar, wat waarlijk noodig is,
Geeft, goden, mij geduld; geduld is noodig!
O, ziet mij hier, een armen, ouden man,
In smart en jaren rijk, door beide ellendig;
Zijt gij 't, die dezer dochtren hart verhardt
Tegen haar vader, speelt niet zoo met mij,
Dat ik mij zwak toon; wekt mij eedlen toorn.
O dat geen vrouwenwaap'nen, waterdruppels,
Mijn mannenwang bevlekken! — Gij ontmenschten,
Wraak zal ik nemen op u beiden, wraak,
Dat heel de wereld — 'k oefen zulk een wraak, -
Hoe, weet ik zelf nog niet, maar 't zal de schrik
Der aarde zijn. Gij waant, dat ik zal weenen;
Neen, 'k zal niet weenen;
'k Heb allen grond tot weenen; maar dit hart
Zal eer in honderdduizend scherven springen,
Dan 'k weenen zal.

Uit *De Edellieden van Verona* haalden wij reeds eenige regels aan. De gedeelten uit *Love's labour's lost* waar Burgersdijk's scherpzinnigheid, zijn taalkennis en zijn macht over de taal het helderst in het licht treden, zijn juist het moeilijkst te citeeren. Het is toch vooral in de rollen van Holofernes, Nathaniel en Armado dat hij de grootste virtuositeit aan den dag legt, en de kostelijke dwaasheden welke die figuren uitkramen, zijn alleen in hun verband te

genieten. Door ze uit dat verband te rukken, door een schakel van den keten los te haken, loopt men gevaar, een anderen indruk te maken dan men met het citaat beoogde. Wij weten beter raad: men sla Burgersdijk's vertaling op, en leze haar in haar geheel. Want daartoe moet het toch ten slotte komen, dat men den geleerde, die onze letterkunde met deze eerste volledige dichterlijke vertaling van Shakespeare verrijkte, voor zijn voortreffelijken arbeid beloone, door op het werk, dat reeds in handschrift voltooid is en in druk over twee jaar geheel compleet zal zijn, in te teekenen.

Wij hebben uit een onlangs opgemaakte statistiek vernomen en met zekeren trots hooren verkondigen, dat in ons land, in verhouding tot de andere landen van Europa, de meeste boeken uitkomen. Nog rechtmatiger zou onze trots zijn, wanneer het bleek, dat in ons land ook de beste en degelijkste boeken, dat uitgaven van het gehalte van Dr. Burgersdijk's Shakespeare-vertaling gereeden aftrek vinden. Dat het zoover kome, daartoe werke ieder die onze letterkunde op prijs stelt, naar zijn vermogen mede!

De tooneelspeelkunst te Utrecht en de Utrechtsche Schouwburg, door Mr. W. G. F. A. van Sorgen. Met illustraties van A. G. A. van Rappard en L. W. R. Wenckebach. 's Gravenhage, A. Rössing. 1885.

Het ernstige Utrecht, met zijn tal van kerken en kerkelijke stichtingen van allerlei aard, waar het klokkenspel van den Domtoren aan de stemmige stemming van de groote meerderheid der burgerij geen beter accompagnement weet te geven dan de melodie van een Evangelisch gezang of, nog liever, van een Psalm, schijnt, oppervlakkig beschouwd, geen bijzonder dankbaar terrein voor de tooneelspeelkunst.

Toch heeft Utrecht een schouwburg, en die schouwburg een geschiedenis. De heer van Sorgen zag er niet tegen op, om wat hij van die geschiedenis te weten kon komen, te boek te stellen, en op de wijze, in navolging van hetgeen de heeren Wybrands en Rössing voor den Amsterdamschen, Haverkorn van Rijsewijk voor

den Rotterdamschen, K. R. Velthuis voor den Groningschen schouwburg deden, zijne bijdrage te leveren voor de, ook na van Hellwald's verdienstelijke proeve, nog steeds te schrijven geschiedenis van het Nederlandsch tooneel.

Volgens den heer van Sorgen was er van oudsher geen stad in ons vaderland zóó hartstochtelijk gehecht aan tooneelspel, geen stad waar zóó veel en zóó druk comedie gespeeld wordt als datzelfde stemmige Utrecht. Zoo als zij daar luidt is die uitspraak misschien wel wat sterk; al blijkt het uit de mededeelingen van onzen geschiedschrijver, dat een deel van Utrecht's burgerij ten allen tijde in het tooneel veel belang heeft gesteld. Niet onmogelijk dat de tegenwerking, welke men herhaaldelijk van kerkelijke zijde ondervond, in plaats van die belangstelling uit te dooven, haar integendeel heeft opgewekt en aangewakkerd.

Na de mysteriespelen in de kerken, de voorstellingen der rhetorykers en de vertooningen van de leerlingen der Hieronymusschool, vindt men van het optreden van tooneelspelers van beroep het eerst in 1603 melding gemaakt. Dat waren de Engelsche tooneelspelers onder John Grim. In diezelfde eeuw traden ook Fransche en Italiaansche tooneelspelers te Utrecht op. Daarna bezweek de stedelijke regeering voor den aandrang der rechtzinnige predikanten en werd het houden van tooneelvertooningen jaren lang verboden. Eerst in 1711 durfde men er „Jacob van Rijndorp met zijne compagnons van het schouwburg te Leiden" toelaten. Deze voorstellingen gaven aanleiding tot den bekenden pennestrijd tusschen Professor Burman en de Utrechtsche predikanten, waarvan de schrijver dezer aankondiging in den eersten (en helaas, eenigen) jaargang van het driemaandelijksch tijdschrift *Het Tooneel* (Utrecht, J. L. Beijers. 1878) een overzicht gaf. Nu volgt, gedurende het congres dat den vrede van Utrecht voorafging (1712—13) een tijd, waarin er druk comedie gespeeld werd: Hollandsche, Fransche en Italiaansche comedies en Fransche opera's. Of het daarom aangaat dien tijd een tijdperk van bloei voor het Utrechtsch tooneel te noemen, gelijk de schrijver doet, meenen wij te mogen betwijfelen, wanneer wij lezen (in Bijlage II blz. 80), dat het recht van *f* 20 per voorstelling, door Jacob van Rijndorp aan de Aalmoezenierskamer te betalen, den 23sten Mei 1712 tot *f* 10 werd teruggebracht „wegens slecht bezoek daarvan." Het „Nederduitsch" tooneel had dus blijkbaar van het verblijf der congresleden niet veel voordeel.

Tot in 1796 speelde men in verplaatsbare tenten. In dat jaar kreeg Utrecht op het Vreeburg een vast tooneelgebouw, den schouwburg van Kopperdrajer, die - onder protest van den kerkeraad natuurlijk! — op Vrijdag 28 November 1796 werd geopend. Lodewijk Napoleon vereerde het gebouw met den naam van „Koninklijken Schouwburg", hetgeen niet verhinderde dat het in 1808 tot den grond toe afbrandde. Men behielp zich eerst in de Stads concertzaal, daarna in een houten tent, tot de door de „Stichtsche Schoolprent" vermaarde „Kees van Leeuwen" in 1821 een nieuwen vasten schouwburg stichtte, die den 9den Juli door de tooneelisten van den Amsterdamschen Schouwburg, onder directie van Andries Snoek, werd ingewijd. Dit was het eenvoudige, al te eenvoudige, tooneelgebouw, dat tot in 1881 als zoodanig dienst heeft gedaan, en sedert, dank zij de zorgen van eenige Utrechtsche tooneelvrienden, door een ruimeren en doelmatiger ingerichten schouwburg is vervangen.

Een model van geschiedbeschrijving is het werk van den heer van Sorgen niet. De reeks van feiten wordt wel in chronologische volgorde medegedeeld, maar het boek zou zeker veel gewonnen hebben bij een stelselmatige indeeling van de stof, waardoor men een beter overzicht van het geheel zou hebben verkregen. Ook komt men nu en dan in verzoeking den schrijver te vragen naar de bronnen, waaruit hij putte. Dit is onder anderen het geval bij de mededeeling (op blz. 66) dat aan mevrouw Engelman-Bia tweemaal eene plaats als comédienne in het Théatre Français zou zijn aangeboden, welk aanbod zij telkens uit liefde voor haar land zou hebben afgeslagen! Het bericht komt ons te ongeloofelijk voor, dan dat wij het enkel op gezag van den heer van Sorgen mogen aannemen. Wij, en zeker velen met ons zullen daar gaarne eens wat nader van hooren. Tot zoolang plaatsen wij bij het bericht een vraagteeken.

Zeer gelukkig was het denkbeeld van den schrijver om uit den mond van den ouden Meinke, den welbekenden machinist van den Utrechtschen Schouwburg, die, gedurende langer dan een halve eeuw met de zorg voor *l'envers du théatre* belast, de rechterhand was van de tooneeldirecteurs, eenige bijzonderheden omtrent de Utrechtsche tooneelgeschiedenis op te teekenen. De brave Meinke verdiende dat zijn ernstig gelaat door het teekenstift van den heer van Rappard werd vereeuwigd.

Van groot belang is de tweede Bijlage door den heer van Sor-

gen aan zijn werk toegevoegd: de lijst nl. van de bijna 200 besluiten betreffende het geven van tooneelvertooningen te Utrecht, welke van 1613 tot 1817 door de stedelijke regeering werden genomen.

De Haagsche uitgever A. Rössing heeft de reeks zijner uitgaven, het tooneel betreffende, met een werk verrijkt, dat niet alleen voor het oogenblik belangstelling verdient, maar dat door de toekomstige geschiedschrijvers met vrucht zal worden geraadpleegd.

Onze hedendaagsche letterkundigen met bijschriften van DR. JAN TEN BRINK. Amsterdam, Tj. van Holkema, 1885, 8e/11e afleveringen. Carel Vosmaer. — Willem Jakobz Hofdijk. — Multatuli door CD. BUSKEN HUET. — Hendrik Jan Schimmel.

Met een ijver en een volharding, die bewondering afdwingen, zetten Prof. ten Brink en zijn uitgever Tj. van Holkema deze onderneming voort. De laatste drie maanden schonken ons niet minder dan vier afleveringen van dit werk.

Het eerst verscheen het bijschrift bij het portret van Carel Vosmaer. De man, die de vaan van het klassieke in letteren en kunst steeds zoo vast, zoo hoog heeft gehouden, en voor de aesthetische beschaving van zijn landgenooten veel gedaan heeft, verdient dat men aan zijn levensgang aandacht wijdt. Al is dat leven niet veelbewogen geweest, al levert het geen stof voor pikante anecdoten, het loont de moeite den ontwikkelingsgang na te gaan van den geleerde, die reeds als kind onder den invloed van een kunstlievenden en begaafden vader den grondslag legde, waarop hij, eerst aan het Haagsche Gymnasium onder den Rector Bax, toen aan de Leidsche Academie en verder zijn geheele leven door, voort zou bouwen. In zijn *Rembrandt*, dat door de kunstgeleerden van geheel Europa als een werk van groote degelijkheid en blijvende waarde wordt geprezen, heeft Vosmaer zijn geleerdsten arbeid geleverd; in *Londinias*, de fijn geestige, in opvatting en vorm onverbeterlijke beschrijving, in hexameters, van een tochtje naar Londen, zijn voortreffelijkst kunstwerk. Voor de verspreiding van gezonde en tot nadenken opwekkende denkbeelden over de taal, de letter-

kunde en de kunst hebben zijn *Vlugmaren* in den Spectator veel gedaan. Aan de grondige en veelzijdige geleerdheid, waarvan elk dezer korte opstellen getuigen, wordt door den vluggen, vaak geestig schertsenden vorm geen afbreuk gedaan. Geen Fransch chroniqueur, hij zij de degelijkste en geestigste van het gild, die het hem verbeteren zou. Doch — de mensch is niet volmaakt. Naarmate wij meer achting hebben voor het talent van Mr. Carel Vosmaer, betreuren wij het te levendiger, dat de schrijver der *Vlugmaren* zich in zijn strijd tegen zekere richting in de bouwkunst onzer dagen vaak zoo heftig heeft uitgelaten, en in het bijzonder tegen het nieuwe Rijksmuseum, telkens en telkens weer, is te velde getrokken met een hartstocht en een verbittering, waarin men moeite heeft den veelzijdigen kunstkenner, den fijnen, classieken geest te herkennen.

Tusschen Carel Vosmaer en Willem Jacobz. Hofdijk ligt grooter afstand dan die, welke de achtste aflevering van *Onze hedendaagsche letterkundigen* van de negende scheidt.

Niet op een Haagsch Gymnasium, noch aan een Nederlandsche Hoogeschool, maar in de bosschen rondom Alkmaar, op de duinen van Kennemerland, tusschen de bouwvallen der kasteelen van Egmont en van Brederode vormde zich de geest van den dichter Hofdijk. Wat uit de boeken geleerd moest worden, verkreeg hij hoofdzakelijk door eigen studie, maar noch voor „ondermeester", noch voor secondant op een kostschool, noch voor klerk op een stedelijke secretarie — baantjes welke Hofdijk achtereenvolgens bekleedde — was deze romanticus in de wieg gelegd. Gewapend met teekenstift en penseel nam hij de natuur, op ieder uur van den dag en in al haar duizenderlei schakeeringen waar, en het bemoedigend woord dat Bosboom hem eens toevoegde: „Je bent een geboren landschapschilder!" zou hij tot waarheid maken, minder door zijn penseel dan door zijn pen.

Een volledig, en met blijkbare voorliefde voor den dichter geschreven overzicht van zijn leven en werken geeft ons het bijschrift van Prof. ten Brink. Toch zijn wij slechts half voldaan. Hofdijk heeft als persoon zooveel eigenaardigs; van zijne krachtige sympathiën en niet minder krachtige antipathiën, van zijn edel hart, van zijn onbaatzuchtig karakter zijn zooveel staaltjes bij te brengen, dat, al weten wij hoe schroomvallig men in dit opzicht in ons

vaderland is, wij het den biograaf ter nauwernood kunnen vergeven, dat hij, die zoo goed weet te vertellen, zijn schets niet met enkele anecdoten heeft opgeluisterd. Hofdijk op reis om een spreekbeurt te vervullen en in den trein, met potlood en papier gewapend, staande het vers improviseerend dat hij als „bijdrage" zal voordragen; de Kennemer bard, op het jaarlijksch diner van het Tooneelverbond ten Brink verlof gevende om, met zijn onnavolgbaar talent van nabootsing, een Kennemer ballade op Hofdijkschen trant voor te dragen, — deze en andere, meer saillante letterkundige anecdoten behooren te een of anderen tijd aan de vergetelheid te worden ontrukt.

Den 27sten Juni van dit jaar zal Hofdijk zijn zeventigste jaar volbracht hebben; al zou men hem er nauwelijks zestig geven, zoo flink en krachtig is zijn houding, zoo opgewekt en levendig zijn blik. Zal op dat tijdstip de leeraar van het Amsterdamsch Gymnasium een eervolle rust gaan nemen, de dichter, de schilder met de pen, die ons thans nog Java met even rijken kleurengloed en even krachtige phantasie voor de oogen toovert als hij het 35 jaar geleden Kennemerland deed, zal, hopen wij, zoo spoedig niet gaan rusten.

De vervaardiging van het bijschrift bij Multatuli's portret droeg Prof. ten Brink aan den heer Busken Huet op, in de verwachting waarschijnlijk, dat deze, zoowel uit zijne persoonlijke herinneringen aan Eduard Douwes Dekker, als tengevolge van zijne Indische relatiën, menige nieuwe en belangrijke bijzonderheid omtrent den schrijver van *Max Havelaar* zou weten mede te deelen. En deze verwachting is niet beschaamd.

Het bijschrift geeft ons niet den geheelen Multatuli, het laat zelfs verschillende zijner werken onaangeroerd, en houdt zich hoofdzakelijk bezig met den *Max Havelaar* en de geschiedenis van *Wouter Pieterse*; maar Huet deelt ons omtrent Multatuli's levensloop zooveel mee, wat tot dusver niet of slechts half bekend was, hij geeft ons uit een onuitgegeven dagboek van Multatuli, aangevangen in 1841, den eersten tijd van zijn verblijf te Batavia, zulke belangrijke uittreksels, en spreekt over het werk van den genialen Dekker met zooveel warme ingenomenheid, dat deze aflevering van *Onze hedendaagsche letterkundigen*, gelijk alles wat Multatuli raakt of uit Multatuli's pen gevloeid is, zonder twijfel zeer de aandacht zal trekken.

Multatuli, de meest subjectieve, de oorspronkelijkste auteur van Nederland en zijn overzeesche bezittingen, de opbruisende, de bandelooze, die „alleen zich zelf en in zijn kracht is, wanneer hij bij voorkomende gelegenheden losbarsten, en of de verontwaardiging, of de satire zijne muze worden mag", Multatuli medewerker aan de objectieve, kleurlooze, bezadigde courant van Johannes Enschedé & Zonen! Wie zou zoo iets ooit mogelijk geacht hebben. Toch is het geschied. En wel in 1866, tijdens den Pruisisch-Oostenrijkschen oorlog. Multatuli vertoefde destijds in de Rijnprovinciën en gaf aan de Haarlemsche courant verslag van de beschouwingen door hem in de voornaamste Duitsche bladen aangetroffen. „Maar achtte hij dat die bladen het te zeer bij het verkeerde eind hadden, of gevoelde hij behoefte, als ooggetuige ook aan andere opvattingen het woord te geven, dan bracht hij den *Mainzer-Beobachter* zijner vinding in het vuur." Geen eerzaam Nederlander van die dagen, die 's ochtends aan zijn ontbijt de even eerzame „Haarlemmer" openvouwde en zich aan de berichten van het oorlogstooneel te goed deed, wien het in de gedachte kwam het bestaan van den *Mainzer-Beobachter* in twijfel te trekken.

Interessant in de hoogste mate zijn de fragmenten uit het dagboek van 1851. Wij vinden er reeds den denker en den dichter van *Max Havelaar* en van de *Ideën* met zijn talent van opmerken, om zich heen en in zich zelf, met zijn edelmoedige opwellingen, zijn oorspronkelijke phantasie, zijn soms sarcastische, maar temet weer goedhartige luim. De onderwerpen, welke hij behandelde, waren nog uit zijn naaste omgeving geput, maar den vorm was hij reeds meester, zooals weinigen. Den stijl, die zijn kracht zou uitmaken, zoodra hij wat ernstigs te zeggen had en dat ernstige luide zou willen uitspreken, dien stijl bezat hij reeds. Multatuli was, toen hij dat dagboek in 1851 schreef, een en dertig jaren oud en sedert 1838 in Indië vertoevende, alwaar hij als commies bij het Departement van Financiën zijn loopbaan was begonnen. In Holland, te Amsterdam, had hij de gewone school en daarna een koopmanskantoor bezocht, en was toen door zijn vader, een koopvaardijkapitein, op een van zijne reizen naar Indië medegenomen. Verrassend is zeker voor velen de mededeeling dat Multatuli te Amsterdam op innig vriendschappelijken voet verkeerde met Abraham des Amorie van der Hoeven Jr., den genialen jonkman, later predikant te Utrecht. Eduard Douwes Dekker zag, toen hij

in het moederland weerkeerde, zijn boezemvriend van weleer niet terug. Van der Hoeven was, slechts 27 jaren oud, in 1848 overleden.

De heer Huet geeft een overzicht van Multatuli's loopbaan in Indië; tracht te verklaren hoe het mogelijk was, dat bij zijn terugkomst in Holland de gelederen zich niet van zelf voor hem hebben ontsloten en hij niet terstond is opgenomen onder de Nederlandsche hoofdleiders van toen. Hij wijst op de beteekenis van den *Max Havelaar* op het tijdstip van zijn verschijning (1860), en schetst in enkele trekken den persoon van Max Havelaar, den romanticus, den volgeling van Chateaubriand, den satiricus uit de school van Swift, den agitator, den genialen Sjaalman. Volle hulde brengende aan het geheel éénige, dat in de *Ideën* wordt aangetroffen, inzonderheid aan de *Wouter Pieterse*, die fijne, onovertroffen analyse van de ziel van een kind, zoo oorspronkelijk ook als waarneming eener bepaalde zijde van het Nederlandsche leven, laat Huet niet na aan te stippen wat in de *Ideën* de zwakke plek is van het genre. „Waar Multatuli niet voortreffelijk of niet goed is" — zegt hij — „daar is hij veeleischend en subtiel, en wordt hij door subtiliteit vermoeiend of langwijlig. De auteur staat in de *Ideën* den denker somtijds in den weg. Hij vindt buskruiden uit die door anderen reeds gevonden waren; zet zonder winst voor de wetenschap eieren van Columbus overeind. . . . ."

Nu wij ons de voortreffelijke geschiedenis van *Wouter Pieterse* nog eens weer voor den geest brengen, betreuren wij het op nieuw dat zij een geniaal fragment is gebleven. Bij elke nieuwe phase waarin de schrijver zijn held bracht, gaf hij ons iets nieuws en oorspronkelijks; zijn pater Jansen was ons lief geworden, en niet minder de onbetaalbare Stijntje; en toch is de schrijver in zijn werk blijven steken en bestaat er weinig kans, dat hij het ooit weer zal voortzetten.

Met het bijschrift bij Schimmel's portret neemt Prof. ten Brink zelf de taak weder op. De romancier handelt hier over den romancier, en zijn schets begint als een roman: „Hooge zware boomen, bruine heidevelden, trotsche landhuizen in het groen verborgen, zoo toont zich het aristocratisch dorp 's Graveland, een parel van het Gooi." Er is intusschen in het leven van den oud-Redacteur van *de Gids* niets bijzonder romantisch. Gedwongen, zoowel in zijn jeugd, als in zijn eersten mannelijken leeftijd zich

vele van de genietingen en ontspanningen te ontzeggen, welke aan andere knapen en jonge mannen van zijn stand vergund waren, is hij door taaie vlijt en bewonderenswaardige volharding, krachtig oproeiende tegen den stroom, tot den romanschrijver, tot den dichter gerijpt, welken geheel Nederland in hem waardeert. Dat leven, vaak in eenzaamheid, ver van het gewoel der menschen doorgebracht, heeft zeker wel in hem ontwikkeld den zin voor grootsche conceptiën, voor breede proportiën, den zin ook voor het geheimzinnige, mystieke welke hem kenmerkt, evenals zijn voorliefde voor krachtige, forsche, desnoods ruwe figuren, voor menschen met haar op hun tanden en weerhaken aan het lijf.

Het zou de moeite loonen, na te gaan welke de redenen zijn dat Schimmel's dramatische scheppingen, vaak diep van opvatting, scherp van teekening en snijdend van dialoog, op een enkele uitzondering na, zoo weinig blijvend succes hebben gehad. De dichter zelf geeft in de nieuwe uitgaaf van zijn dramatische werken bij de verschillende stukken zeer belangrijke aanteekeningen, waarvan Prof. ten Brink er enkele aanhaalt, en waaruit blijkt, dat de man, die in *de Gids* en elders, vaak vlijmend scherp anderer dramatischen arbeid heeft gehekeld, bij de beoordeeling van eigen werk geen anderen maatstaf aanlegt, zich zelven niet spaart. Men zal van een zoo gewetensvolle, doorloopende zelfcritiek in onze letterkunde moeilijk een tweede voorbeeld vinden. Deze aanteekeningen zijn zoo merkwaardig en bevatten zooveel ook voor de geschiedenis van ons tooneel belangrijks, dat het jammer zou wezen, indien zij in de nieuwe uitgaaf van Schimmel's dramatische werken, die uit hunnen aard onder de oogen van slechts een klein aantal lezers komen, verscholen moesten blijven. Met een afzonderlijke uitgaaf zou de heer Schimmel zeker velen verplichten.

OUDERE TIJDGENOOTEN.

IV. [1]

BILDERDIJK, EEN DER VADERS VAN HET RÉVEIL.

Ook Bilderdijk wensch ik op te nemen, al laat mijn titel het nauwlijks toe. Nu eenige belangstelling voor het Réveil mocht worden gewekt, zal men hier de fysionomie van een van de vaders dier beweging niet willen missen. Voor leiders en vrienden van het Réveil, — evenals, en met reden, voor vele katholieke kristenen, is Bilderdijk een profeet; een die geestesleven wekt, vertolkt en voedt. Hunne liefde jegens Bilderdijk is een religie: een gevoel, waarop kritiek geen vat heeft; een stemming die blijft, wat „Cham ook aan zijne broederen te kennen geve."

Om Bilderdijk in dit opzicht te schetsen, moeten wij de vroeger gevolgde methode getrouw blijven, die in artistieke, dat is liefdevolle beschouwing ook van hetgeen ons oorspronkelijk vreemd is, haar kracht zoekt. Voor geen weerzin dien ik in mij waarneem, en die louter weerzin is, kan ik langer achting gevoelen, daar slechts het lagere in mij nog onvermengd haten kan. Het schoonst geloof is het geloof aan een God die de wereld liefheeft in haar geheel. De kunst tracht uit de verte dat voorbeeld te volgen.

Het onderstelt een tijdelijk ontruimen van onszelf. Een ander woon[illegible]lelijk in ons. Wij zien met zijn oog. Zijn polsslag is de on[illegible]. Zijne axiomaas, — niet gegeven met den aanleg van mijn geest, — worden tijdelijk de grondslag van mijn denken.

[1] Zie *de Gids* van Januari en Juli 1882 en Juli 1883.

Straks, als ik mijzelf terugvind, heb ik een ander oog op mijn geestelijk bezit. Mijn diamant is een zijde van den diamant geworden; mijn panorama, een gezichtspunt. Deze berooving is aanwinst. Als een belangwekkend bestaan en gedrag, dat ik niet begrijp, mijn bekrompenheid slag op slag in het aangezicht geeft, kunnen pijnlijke gewaarwordingen ons deel zijn, maar de kritikus wordt gevormd, in wien louter kunst woont, dat is liefde die begrijpen wil. Er pleegt zooveel te staan tusschen ons gemoed en dat van anderen. Met betrekking tot al wat belangrijk is, zonder voorwerp van weten te zijn, is het leven der menschheid eene cellulaire gevangenis. Elk bewoont zijn cel met eigen smaak, eigen wijsheid, eigen dogma, eigen God. Onduldbare eenzaamheid. Het dogmatisme dwingt allen in één cel: zij blijkt te eng. De verdraagzaamheid verhindert, dat men het, door den muur heen, den buurman lastig make: men blijft alleen. De artistieke geest doet ons in de andere cellen komen, ook terwijl „de deuren gesloten waren.″

I.

Het eerste dat in Bilderdijk boeit, is de burgerlijke stand van dezen ongewonen man. Zijn vader heet Nederland en zijn moeder Amsterdam.

Het volk van flegma en boert; van genoegelijke gezelligheid en deftige welvaart, heeft moeten voortbrengen Spinoza, Rembrandt en Bilderdijk: een uitgeworpen Jood en twee mannen van de kunst, wier boedel om schulden is verkocht. Onze nuchterheid heeft de bakermat moeten worden van onverschrokken Monisme, onweerstaanbaar Tooverlicht, onverholen Mystiek. Spinoza is niet geboren aan den Ganges, Rembrandt niet aan de Seine, Bilderdijk niet te Assisi. Onze edellieden zijn Amsterdamsche burgerjongens, door geboorte of adoptie. De wijsgeer van het „nil praeter Deum″; de schilder voor wien de nacht was als de dag; de dichter voor wien de zichtbare werkelijkheid louter zinnebeeld was van de geestelijke, zijn Nederlanders. In het gericht der volken wordt onze zaak bepleit door een denker die alle theologie onmogelijk maakt, omdat Natuur en God voor hem hetzelfde beteekenen; door een schilder die de kerkelijkheid vernietigt: zijn achtergrond van het heilige is, niet byzantijnsch verguldsel, maar de joden-

buurt van Amsterdam; door een dichter die alle dogmatisme den wortel afsnijdt [1]:

„De Dichtkunst des Poëets, de Godsdienst van den Kristen
Is éen . . . [2]"

In dit, gelijk in andere opzichten, is Bilderdijk nog altijd te weinig bekend. Het is de schuld — van een zonderling apologeet [3]; — van den dichter zelf die altijd den boom wilde trekken in een richting, tegenovergesteld aan die waarin de boom nu eens groeide; — van zijne bedillers: rechtschapen prozamenschen, aan wie een mild wereldbestuur van tijd tot tijd een meer of min onordentlijk dichter toewerpt als om op te peuzelen [4]; — van moraliseerende letterkundigen, die hun geliefkoosd, zeer eenzijdig, zeer onhistorisch Kristusbeeld, een beeld van louter zachtmoedigheid, tot algemeenen maatstaf van zedelijkheid verheffen; eindelijk van een publiek, dat geen poësie leest dan tot vermaak; door zoovele deelen verzen, brieven, Geschiedenis en ander proza zich laat afschrikken, en daarom Bilderdijk „zijn rust gunt."

Wij gunnen hem iets beters: herleving. Onze tijd wil elk verleden doen herleven en ziet af van dat „zich voeden" met het verleden, waarbij zooveel verwaarloosd wordt, juist omdat men het als voedsel niet meer gebruiken kan. Van onze eeuw, de eeuw van Walter Scott en Augustin Thierry, mag worden gezegd: de dooden worden opgewekt. Tot dusver heeft elke eeuw geleefd van een vroegere. Hellas had een mythe moeten maken van dochters die hare moeder verslinden. Elke beschaving heeft zich te goed gedaan aan een oudere, en om deze

---

[1]) „Waar de Aesthetica ooit recht geleerd wordt, zal zij met Godsdienst . . . in éen vloeien (Bilderdijk aan H. W. Tydeman, 1810):" aan denzelfde, 1811: „poesie is godsdienst en omgekeerd"; 1812: „zoo is 't echte poezy, zoo is 't . . . Christendom (want dit alles is éen)"; 1822: „dogmatisme en geloof zijn niet hetzelfde."

[2]) *K(ompleete) D(ichtwerken)* 7,77: uitgaaf van da Costa, zie Gorter (*Gids*, 1876) over hare gebreken. De noodzakelijkheid eener kritische uitgaaf blijkt uit *Rekenschap, K. D.* 15, 597 vlgg., vergeleken met Bilderdijks *Briefwisseling* 1, 158 en *Bericht* voor Ibn Doreid (1808).

[3]) Da Costa's *Bilderdijk, De Mensch en de Dichter.*

[4]) In *Bilderdijks Eerste Huwelijk* had de uitgever zich behooren te bepalen tot het uitgeven der Brieven; hij had dan enkel lof verdiend. Toen hij besloot zelf het woord te nemen, had hij èn een zielkundige studie moeten leveren, èn meer licht moeten doen vallen op Odilde. Prof. Alberdingk Thijm heeft later de leemte aangevuld.

zich verder niet meer bekommerd dan men zich bekommert om den maaltijd van gisteren. De volken zijn achtereenvolgens de runderen van Farao's droom: de Assyriërs verzwelgen de Chaldeërs; de Grieken, de Assyriërs; de Romeinen, de Grieken; de Renaissance, de Romeinen; het Kristendom, het Jodendom; de Romantiek, de Middeleeuwen; de Hervorming den apostolischen tijd. Elk haalt naar zich toe wat hij van een verleden kan machtig worden, om het te veranderen, te verwerken, te verwringen, te verbeteren, te bederven tot onkenbaar makens toe. Elk volgt daarbij eigen inzicht, behoefte, smaak en luim. De ongemanierde menschheid heeft het daarom zoo lang buiten Geschiedenis kunnen stellen. De erfenis was binnen, het portret van den erflater liet men zwerven. Nog zijn er, vooral onder pedagogische houders van redevoeringen, die het lofwaardig vinden het verleden te behandelen als slachtvee. Zij prijzen het, wanneer men „doorvoed" is van de klassieken, van de Middeleeuwen, van den bijbel. Dit is louter roofdierenpraktijk. Wij zuigen geen bloed. Wij loeren niet op aas. Wij naderen eerbiedig de graven. De tooverstaf van ons historisch gevoel zal ze ontsluiten. Als de doode levend voor ons staat, blijkt juist, dat zijn leven een ander is geweest dan het onze thans zijn wil. Het kan ons geen teleurstelling geven, want het was niet onze zelfzucht die het verleden opriep uit zijn graf. „Elia nam het kind en *gaf het aan zijne moeder;* en zeide: Zie uw zoon leeft." Als wij dat schoone voorbeeld volgen, zegt het verleden tot ons: „Nu weet ik, dat gij een man der historie zijt."

Tot het graf van Bilderdijk is die tooverstaf nog niet gekomen. Maar de Lenbach van onze letterkunde kan niet uitblijven. Wij moeten hem te zien krijgen, dien gehaten en beminden man; met zijn steek en zijn stok; de eene hand op den rug, de oogen wegschuilende onder de borstelige werkbrauwen. De aanleg van zijn verstand en gemoed is belangwekkend. Wij moeten hem terugzien in levenden geeste, dien man die zoo geheel anders was dan wij

Thans poog ik alleen den vader te zien van het Réveil [1]). In dit opzicht is hij in Nederland zeer oorspronkelijk en slechts herinnerende aan Lessing en Schleiermacher. Ik vind in hem

[1]) „Wir gehn einer Zeit entgegen, in der man die Kirchengeschichte zur allgemeinen höhern Bildung rechnen wird." Hase. *Kirchengesch.* I, 1885.

den eerste die het rationalisme en de sentimentaliteit der achttiende eeuw, waaraan wij nog niet geheel ontgroeid zijn, heeft aangedurfd. Hij heeft het eerst, maar te vroeg, aan het rationalisme gezegd, dat er een soevereine werkelijkheid is, waarbij onze rede slechts de rol van tolk vervult [1]); en aan de sentimentaliteit, dat het gevoel het denkbeeld, en niet het denkbeeld of de voorstelling het gevoel heeft te wekken [2]). Hij doet op zijn nederlandsch wat de besten onder zijne duitsche tijdgenooten op hunne wijs beproeven: taal, kunst, godsdienst, rechtsbegrip, verheffen tot den rang van natuurverschijnselen uit de vernedering waarin men ze gebracht had als teelt van afspraak en willekeur. Met een Schleiermacher en een Jacobi, ofschoon hij hen niet heeft gekend, vertegenwoordigt hij de protestantsch-kristelijke mystiek en poogt hij de hem onmisbare kristelijke beschouwing te vestigen op de eischen van eigen persoonlijkheid en gemoed. Juist dat het voor hem een pogen, een worstelen is en blijft, wekt aandacht en medegevoel. Geenszins kristen als van zelf; oorspronkelijk veeleer gewonnen voor het stoïcijnsch ideaal, heeft hij, op een aanwijsbaar oogenblik van zijn leven, immers tegen zijn zes en dertigste jaar, zich van het Stoïcisme bekeerd tot het Kristendom; met de antieke beschaving, in dezen haren eerbiedwaardigen en meest verlokkenden vorm [3]), gebroken, om zich over te geven aan dien inderdaad nieuwen geest van het Evangelie, welks nieuwheid juist nauwlijks anders dan in tegenstelling met het Stoïcisme kan worden beseft. Ten gevolge van *die* bekeering wordt hij, *volgens eigen herhaalde betuiging in Brieven*, nooit een voorbeeldig kristen, nooit een levende aanbeveling van het door hem beleden geloof, — dit voorrecht was hem niet beschoren [4]), —

---

[1]) Klassiek hiervoor *K. D.* 7, 66 vlgg., inzonderheid bl. 77—79.

[2]) *K. D.* 7, 9.

[3]) Het latere Stoïcisme; ten tijde van Origenes onder alle standen verbreid, *c. Celsum* 6, 2.

[4]) „Ik ben het niet die tot Christus kan trekken; . . . ik ben zelf veel te weinig Christen, veel te ongetrouw, ja te afvallig in- en uitwendig." Aan Gerard Outhuys, 30 Maart 1823. Kende Gorter deze belijdenis, en vond hij het niettemin nog noodig Bilderdijks onkristelijkheid zoo breed uit te meten? Zie *de Gids*, 1869, bl. 446 vlgg.; bladzijden, uit welker zoo dikwerf herhaald: „het blijkt, . . . het blijkt, . . . het blijkt", — een echt rekwisitoor tegen den strijd tusschen Bilderdijks leer en leven, — misschien het allerduidelijkst blijkt, dat, in 1869, zelfs een letterkundige als Gorter een zekere animositeit nog niet te boven was.

maar wel een persoonlijkheid die, als zij hare beste gewaarwordingen en gedachten uitspreekt, onveranderlijk de kracht helpt vertegenwoordigen, waarmede de kristelijke godsdienst de zedelijke wereld heeft verrijkt en aan het Stoïcisme de alleenheerschappij heeft betwist. Die kracht is geen ander dan dat ongelijkbaar bewustzijn van Genade, waarin voor het eerst besef van volstrekte afhankelijkheid niet schaadt aan de waarachtigheid van eigen zieleleven [1]).

Stoïcisme en Kristendom is sedert den aanvang onzer tijdrekening de groote tegenstelling gebleven, en die de bron werd van te pijnlijker strijd, toen het Stoïcisme de kleuren van het Kristendom ging dragen, de taal van het Kristendom begon te spreken en voor velen niet van het Kristendom te onderkennen viel. Die strijd is vooral zichtbaar nadat de Renaissance haren diepen invloed heeft geoefend. In den boezem van het Protestantisme is die strijd meer dan elders gestreden. Gedurende geheel de achttiende eeuw is, inzonderheid onder ons gelijk in Engeland, tijdelijk de overwinning aan de zijde van het Stoïcisme, dat te goeder trouw door de meerderheid voor Kristendom wordt uitgegeven: de soevereiniteit der Rede wordt gehuldigd; de vrijheid van den wil als grondwaarheid aangenomen; de mensch als zelfstandige faktor erkend, zoowel in zijne eigene geschiedenis als in die der wereld; de primaire waarde van de aandoening ontkend of uit het oog verloren, op elk gebied tot zelfs op dat der kunst. Mohammed wordt evenmin begrepen als Shakespeare. Het is het bewind van Wolff [2]) en van Gottsched.

Tegen het einde der eeuw begint in Duitschland de groote omkeer. De andere landen volgen. De omkeer openbaart zich in allerlei vormen, die schijnbaar onderling weinig of niets gemeen hebben, maar toch door één geest ontstaan, door één begeerte, door één dorst. Het is het verlangen naar iets oorspronkelijks; iets dat opwelt uit 's menschen eigen diepte; iets dat recht van bestaan heeft zonder het oktrooi van de soevereine Rede. En nu grijpt men naar alle zijden, waar men slechts dat oorspronkelijk leven meent te zullen vinden, een menschelijk hart kan voelen kloppen. De een zoekt het bij de roovers;

---

[1]) 2 *Kor.* 12, 9: een der meest kenmerkende woorden van het oudste Kristendom.

[2]) *De philosophia Sinensium morali.*

een ander zoekt het bij de ridders; een derde, in het land der feeën. Shakespeare wordt vergood. De „stemmen der volken" worden beluisterd. Het piëtisme verslaat de filosofie. Ossian zal de man zijn. Rousseau verheerlijkt den natuurstaat. De bezieling, het Genie zijn in eere.

De studie van Bilderdijk ontleent een algemeener belang aan de omstandigheid, dat hij op zijne wijs deelneemt aan deze beweging. Hij heeft zijne tijd- of bondgenooten, met uitzondering van Lessing en Kant, nooit gekend. Hij heeft zich nooit rustig nedergezet, om een boek te schrijven over hetgeen hem in de achttiende eeuw, die bij ons lang heeft aangehouden, ten diepste ergerde, en om aan te prijzen wat hij er voor in de plaats wenschte. Dit te betreuren, is te betreuren, dat Jeremia niet een weekblad heeft geschreven, gewijd aan de buitenlandsche politiek; dat Pascal niet een *discours de la Méthode* heeft gegeven; dat de storm niet zuivert door middel van buizen en de regen niet vruchtbaar maakt door een stelsel van waterleiding. Als Bilderdijk gemelijk is en alles afkeurt, is hij voor mij als de hond op het erf in den nacht. Het jankend geluid doet ons opstaan. Er kan onraad zijn. Het moet de moeite loonen, er achter te komen, wat zulk een aandoenlijken geest van streek bracht. Bilderdijks ontevredenheid met de achttiende eeuw in Nederland zij ons genoeg. Aan ons op het spoor te komen van hare oorzaak en met dit onderzoek ons voordeel te doen. Gezegend zijn de groote ontevredenen; gezegend de wangeluiden, geworpen in het koor der voldaanheid en der verheerlijking van eigen tijd. In elke eeuw spele door het *pean* van den zegestoet het *miserere* van pelgrims, die zich in tegengestelde richting bewegen.

Wat Bilderdijk naliet, liet hij na uit onvermogen. Geregeld denken, geregelde arbeid, stelselmatige uiteenzetting van zijne denkbeelden, zijn natie onderwijzen, hij was er niet toe in staat; niemand besefte, niemand bejammerde het levendiger dan hij zelf. Daar ligt de grens van dezen buitengewonen geest. Dat onvermogen was het gevolg van gebrek aan eenheid in zijn wezen, aan bestendigheid van verheffing, aan vasthouden van hetgeen hij gegrepen had, aan bearbeiding van de vruchten zijner intuïtie. De tijd der profeten is voorbij; profeten komen niet door examens. Wij maken thans wetten in een vergaderzaal, niet onder het bliksemen van Horeb. Ten slotte is er

geen invloed op een volk waar geen stijl is. Niet dan bij uitzondering [1]) heeft Bilderdijk voortreffelijk proza geschreven [2]). Volkomen te huis was hij in geen enkel vak, en daardoor buiten staat met dat gezag te spreken, dat hen doet zwijgen die het uit zichzelf moesten doen.

Wij vragen niet van hem wat hij niet geven kon. Een nieuw gezichtspunt, een vingerwijzing, een geniaal vermoeden; het oogenblikkelijk ruischen van een vleugelslag, die u zelf van hemellust doet beven; een verrukkelijke maat, die plotseling en telkens weer uw innerlijkst aan het zingen brengt; een stout en treffend beeld, dat u mede doet zeggen: poësie is onze ware taal [3]); verzen, die u het vergezicht openen in een wereld van hooge bespiegeling of u inwijden in ongekende teederheden van gevoel; en boven dat alles gedurige sporen van den strijd, door een menschelijke ziel gestreden, ter verovering, haast ieder dag op nieuw, van haar edelst geloof: ziedaar wat men bij hem vindt en telkens zich weer opgewekt voelt te zoeken. In die worsteling, die zelfbegoocheling en zelfgevlei uitsluit, ligt voor mij zijn grootste tooverkracht. Hij herinnerde ons reeds aan Pascal, wijsbegeerte uit wijsbegeerte verachtende; voor den twijfel aan God, aan het volstrekte (als voorwerp niet van weten, maar van gelooven) terugbevende als voor zelfmoord; telkens, nadat hij zich aan den rand heeft gewaagd, aan den rand heeft laten sleepen door ik weet niet welken duivel, terugvallende in de armen van een God, wiens waarachtigheid hij even levendig gewaar wordt als een Loyola drieëenheid of transsubstantiatie op de trappen van de St. Dominicus. Hij herinnert aan een Hamlet, maar die zich in het eind gegrepen voelt tot een bestemming, ver boven den nevel der aardsche zwaarmoedigheid; hij is schier een Faust, met een protestantsch slot. Telkens grijpt hij weder de hand die hij zich toegestoken zag. „Denk niet dat ik wanhoop," schrijft hij aan da Costa, nog anderhalf jaar voor zijn dood (28 April 1829); „maar ik worstel om de hoop vast te houden; en de duisternis in mijn gemoed is groot."

[1]) Een schitterende proeve *Naberícht op de Ziekte der Geleerden*: de periode die aanvangt met: „Men beklaagt zich over de armoede of 't gebrek eener Taal enz."

[2]) „Ik kan geen proza schrijven (aan H. W. Tydeman)", 11 Sept. 1808, en elders.

[3]) Aan da Costa, 11 Sept. 1824.

„Wat sta ik dan zorgloos aan d'openen rand,
Of mijmer in vruchteloos treuren,
En grijp geens Verlossers mij wenkende hand,
Bereid, me aan het jammer te ontscheuren?
Wat sluit ik mijne oogen voor 't dreigend gevaar,
En zoek naar verstrooiing in 't ronde;
Het nooduur, het punt van beslissing is daar,
Straks slaat die ontzettende stonde.
Maar neen, niet ontzettend voor hem die u kent,
o Heiland, o God van ontferming!
Tot U is het oog van mijn harte gewend,
In 't Uwe is mijn trouwe bescherming.
Gij keert het niet af van de zwakheid der ziel,
Nog vatbaar voor 't ijdel der aarde:
Geen halmtjen dat ooit aan uw handen ontviel
Van 't geen gij ten graanschuur vergaarde." [1])

II.

Geen letterkundige persoonlijkheid kennen wij zoo goed als Bilderdijk [2]). Zijn zelfkennis en openhartigheid wedijveren met elkander in Brieven en Verzen; altijd gelijkluidend, zoodat de Brieven de dichterlijke mededeelingen omtrent uit- en inwendig leven verheffen boven de verdenking van te overdrijven [3]). Als derde bron zijn aan te merken de talrijke en uitvoerige *Voorberichten* van zijne bundels.

Men zie slechts in zijne mededeelingen beschrijvingen, niet van zijn toestand, maar van zijn bewustzijn. „Gij zult 't iemand die zich glazen beenen gelooft, niet beduiden, dat hij geene vrees voor het breken moet hebben.... Mijne zwakte is van

---

[1]) *K. D.* 12, 295.

[2]) Dank ook Jeronimo de Vries, Tydeman (H. W.), da Costa, Willem de Clercq, Rau, David, de Jager, Mees, Alberdingk Thijm, M. des Amorie v. d. Hoeven, Veth, Beets, Busken Huët, Gorter, van Vloten, Zimmerman, van Balsem en anderen. Wij behoeven niet meer te zeggen met Hoffmann van Fallersleben: „Alles was mij in Bilderdijk een geheim en blijft het nog."

[3]) Duidelijk sprekend voorbeeld: zijn bekend vers aan Cats, *K. D.* 12, 66 en de brief van 3 Sept. 1806, aan Jeronimo de Vries: „Dat in 't versjen aan Cats de tijdperken (waarop hij van Cats een nieuwe wereldbeschouwing ontving) u wat laag gesteld voorkomen, begrijp ik licht, maar zij zijn niet *pro arbitrio* gesteld. Had ik dit gedaan, het ware mij gemakkelijker geweest, naar de algemeene waarschijnlijkheid."

gelijken aard en gij kent er de ellendige kwelling niet van. (19 Nov. 1812)" [1])

Wij moeten bij Bilderdijk wel beginnen met enkele cirkels van zijn *Inferno* aan zijne hand te doorwandelen. Wil men den grooten naam van Dante hier niet oproepen, men denke aan Werther, dien wij in Bilderdijks tijd overal ontmoeten.

„Mijn kindsheid, jeugd en bloei, was ééne reeks van plagen;
Mijn verd're levenstijd één ijdle handvol wind" [2]).

Op zijn drie en twintigste jaar klaagt hij over zijn „oude naargeestigheid" [3]). Behalve het bekende ongeval, — „op mijn vijfde jaar kreeg ik... een trap op den linkervoet, die het beenvlies... beschadigde, 't geen welhaast de allerhevigste gevolgen na zich sleepte, en eerst in mijn zeven en twintigste jaar genas," — [4]) droeg zijne opvoeding, dat is de doorgaande stemming zijner ouders, inzonderheid zijner moeder de grootste schuld. Hij spreekt van vaders „neteligen geest"; van moeders onvermogen om die „oud-Amsterdamsche puntlijke netheid, die men maltantigheid noemt, in huis te bewaren," hetgeen „haar van elders driftig en licht ontvlammend gestel met een ondragelijken wrevel vervulde." Het „maakte (zijn) geheele leven, vooral van (zijn) vijfde jaar af, tot een vloek" [5]).

Geheel aan zich zelf overgelaten;

„Van 't vijfde jaar alreeds in duurzaam lichaamskwijnen,
Van alle vreugd beroofd, aan alle kwelling vast;"

„jaren lang in 't krankvertrek gebonden, in mijmerend zelfgevoel of twisten met zijn lot, bittere stonden" [6]) slijtende, legt de knaap en de jongeling zich op tal van kundigheden en kunsten toe, die hij zich onder goede leiding sneller en grondiger zou hebben eigen gemaakt. „In alles ben ik autodidakt, maar het is er ook na. Nooit word ik, dat ik had kunnen wor-

---

[1]) Hij vergunt ons wel eens de eene mededeeling te verbeteren door de andere. 3 Sept. 1811: „men moet zich van mij geen voorstel maken als van iemand... nog bij zijn lichaamsvermogens." Maar vier of vijf regels verder: „Mijne vrouw rekent weder."

[2]) Aanteekeningen bij *Uitzicht op mijn dood*, passim; *K. D.* 12, 392.

[3]) *Brieven* 1, 8. [4]) Zie aant. 2. [5]) *Vad. Gesch.* 11, 194 vlg. [6]) *K. D.* 12, 368.

den . . . [1]) Bij een geheel andere jeugd had ik iets in de studiën bereikt, 't geen ik nu nog in staat ben een ander te doen bereiken, maar zelf niet meer meester kan worden . . . Zonder den braven Verschuur was ik, niet een beuling gebleven, dit zal ik sterven, maar een gortbeuling" [2]). „Ik mag zeggen alle wetenschappen geëffleureert te hebben, ik heb alle doorreisd; dit is zeer fraai, zoo men 't dus wil. Doch er is geene, waarin ik eigenlijk t'huis behoor. — Ik begin een afkeer van mijne oppervlakkige kunde op te vatten; zij is niet genoegzaam om mijn geest te verzadigen; en het is niet door hare vluchtige flikkeringen, dat men het Vaderland en de Maatschappij nuttig kan worden" [3]).

Tijdgenooten bespeurden het niet en hadden den vroegrijpe helpen bederven, indien hij het zich had laten doen. „Veellicht heeft wat anderen in dit punt bederft, mij behouden: dat is de lofspraak zelve die ik van mijn eerste kindsheid zoo overmatig inoogstte", schrijft hij Tydeman in 1808, en inderdaad noemt hij zich tegenover Daniël van Alphen reeds in 1779 „door zoovele onverdiende lofspraken overstelpt."

Geheel onvoorbereid treedt hij dus de samenleving in, met verzwakten geest en menschenschuw.

Over zwakheid van geest klaagt hij voortdurend:

„En draaglijk waar mij toen het levenslicht geweest
Zoo niet mijn lichaam min geleên had dan mijn geest" [4]).

Hij verzekert een ongenoemd vriend in 1782 dat „(hij) volstrekt van 't gebruik van zijn denkvermogen verstoken is." Hij voegt er bij: „spot met mij, wanneer ik van vegeteeren, van voortduren spreek; maar geloof mij, ik walg van een aanzijn, zoo nietsbeteekenend als het mijne." In 1794: „Mijn hoofd is zoo zwak;" 5 Mei 1787: „ik ben geest- en lustloos;" in 1808: „ik spring en krabbel naar ieder denkbeeld als een kat tegen een platten muur;" in 1810: „mijn geestkracht is onherstelbaar verloren." Ja, „ik gevoel dat ik gek ben" [5]).

Menschenschuw is hij gebleven tot het laatst:

---

[1]) *Brieven* 2, 33. *Naberigt op de Ziekte der Geleerden* bl. XVIII achter da Costa's *De Mensch.* [2]) *Brieven* 2, 107 vlg. [3]) 1, 77 (in 1780). [4]) *K. D.* 12, 137. [5]) *Brieven* 2, 146 vlg. 181.

„ . . . . Ik uitgaan? . . . . nimmer.
Ik voel me alleen te krank; bij menschen tienmaal slimmer!
. . . .
'k Wil menschen weldoen, ja: maar, onder menschen leven?
Het eerste is christenplicht, door 't hart mij voorgeschreven;
Maar 't laatste, een kwelling, die te wreed ware; en waartoe?
Ik ken de menschen reeds uit boeken, 'k ben ze moê. [1])

De aanklacht tegen den mensch, in het koor van de *Antigone* [2]) is hem uit het hart geschreven [3]). Zijn navolging van die sombere verzen eindigt met de vriendelijke apostrofe:

„o Monster, hebb' met U mijn boezem niets gemeen".

Zijn *Menschendeugd* [4]) wedijvert met Sofokles in het ongunstig beoordeelen van onze natuur, en dat zonder eenig voorbehoud. „Wie gevoel voor intellectueele en moreele rechtheid heeft, kan de menschelijke samenleving niet zonder afgrijzen aanzien. Gij zult u misschien over den kleinen en zwaarmoedigen geest, waarin dees brief geschreven is, verwonderen. Het is die, waar ik in ben, en nu in moet sterven, want de wareld is mij nu *tot eene volstrekte Hel* geworden. — o Hemel, wat doe ik toch op de wareld? . . . . Ik wil . . . . gaarne naar de wildernissen van Siberiën, als ik maar vrij blijf van met menschen om te gaan en van menschen te hooren. Wijzer en beter zijn zij toch niet te maken; en wie kan zonder eind het raaskallen dulden, dat voor wijsheid moet doorgaan? Raaskalde ieder nog maar op zijn eigen manier! Maar neen, men raaskalt elkander na, en voor één hoofd dat iets eigens toont, vindt men er honderdduizend die zich houden of ze even zoo dachten, maar inderdaad niet denken, en bloot nagalmen. . . . . Ware ik van mijne geboorte in een klooster gestopt, waar ik nooit uitgekomen ware, ik zou mogelijk nog iets aan het leven gehad hebben, maar wee dat ik niet gestorven ben, eer ik een mensch kende of leerde kennen. Gevoel te hebben dat men hun in iets gelijkt, *is een hel*; en het is dit dubbeld bij een hart, dat uitboezeming en mededeeling behoeft, en, uit neiging menschlievend, weldoen . . . . moet . . . . Mocht ik slechts ongestoord in een hoek der wareld, waar niemand mij kent of ooit mijn

[1]) *K. D.* 12, 137. [2]) Vss. 353 vlgg. [3]) *K. D.* 8, 303. [4]) *K. D.* 5, 478 vgl.

naam gehoord of gezien heeft, mijn stuk droog brood eten en aan de zij mijner vrouw rust van menschen hebben (1810)".

Zijne elfjarige afwezigheid (1795—1806) blijkt een der oorzaken geweest te zijn van dat menschenschuwe. „Wellicht, ware ik in mijn Vaderland gebleven, dat ik . . . ongevoeliger wijze wat modieuzer geworden zou zijn; maar . . . mijn rok is en blijft nog de gekleede rok van *mijn* tijd en mijn hoed is nog opgetoomd als toen ik in 1795 het land uitgezet werd (5 Sept. 1826)." En reeds vroeger: „Alles is sedert mijne uitzetting zoo veranderd, dat ik hier inderdaad in een mij vreemd land leve, *en deze vreemdheid choqueert mij onuitsprekelijk, omdat het mijn Vaderland is.* Elders is alles mij onverschillig, *hier kan of mag niets het zijn* (1814)".

Dit laatste schijnt mij van groot gewicht.

Het is niet verstandig, zijn vaderland zoo lief te hebben, dat niets ons daarin onverschillig is. Die liefde baart teleurstelling; die teleurstelling, licht verbittering. Nooit is Bilderdijk hartstochtelijker geweest dan toen hij zijn verlangen naar het vaderland uitte, het voelde aangroeien, het eindelijk boeten mocht. „Neen, Holland, o mijn wieg, nergens vind ik u, waar mij de voeten brengen." Engeland is nog het eenige land dat troost kan geven, meer niet. „Wie Hollands hemel mist, moge in uw limbus zweven!" Hollands kust is in het gezicht: hij vergeet zijn vijftig jaren:

„o Holland, Paradijs der aarde,
Waar buiten, heil noch lust bestaat."

Hij zeilt de hollandsche zeeplas binnen:

„o Stroomen! stranden! Hollandsch zand!
Hoe blijde reik ik u de hand!
Hoe is mijn ziel van lust doordrongen!"

Het gevoel wordt hem te machtig:

„Mijn boezem hijgt, en schokt, en klopt
Van duizend tochten overkropt: —
Het wemelt alles voor mijne oogen."

Nu is hij aan den hollandschen wal:

„'k Heb dan met mijn strammen voet,
Eindlijk uit d' onstuimen vloed,
Hollands vasten wal betreden!
'k Heb mijn kromgesloofde leden
Op zijn bodem uitgestrekt;
'k Heb hem met mijn lijf bedekt;
'k Heb hem met mijn arm omvademd;
'k Heb zijn lucht weer ingeademd;
'k Heb zijn hemel weergezien."

Het zijn ouderwetsche verzen [1]), maar welk een ongetemperde liefde! Zij is hem opgebroken. Weldra kan hij in geheel Holland het nergens uithouden dan in Leiden [2]).

In deze verwijdering, geboren uit een teleurstelling die onvermijdelijk was bij zooveel harstochtelijke liefde, zie ik, — en vertoefde er daarom bij, — iets dat een andere, veel ernstiger verwijdering kan helpen verklaren. Hij heeft zijne Odilde zinnelijk, harstochtelijk, afgodisch lief. Het is al weelde en verrukking in hare armen [3]). Zooveel harstocht van zijne zijde moet in haar gelijken harstocht wekken. Hij verbeeldt het zich. Hij gelooft het lang. Soms twijfelt hij. De twijfel wordt overweldigend. Het schoone beeld leeft niet. De ontgoocheling is volkomen. Zij heeft tot afwisselend gevolg een hevig beschuldigen van zichzelf, een hevig aanklagen, straks een onredelijk, ja, onmenschelijk behandelen van de vrouw wier koelheid de krenkendste beleediging is, neen de grievendste smart.

De schoone droom is voorbij; de band der zielen, verbroken:

[1]) Zou hij nu werkelijk beter hebben gedaan, of, thans levende, aan zijn fatsoen verplicht zijn, dit hetzij in een sonnet, hetzij in hexameters uit te drukken?

[2]) Amsterdam verwijt hij eene „van dag tot dag verpestend modderwaassemige lucht." Die lucht is „vergiftigd voor lichaam en ziel." Amsterdam is in het geheel een „helsch gruwelnest", een „akelig gat". Later is hij „neergesmeten in dit ellendige Haarlem." — Haarlem is „een omtrek van een stad die omdanst in haar wal, van wildernis vervuld en afbraak en verval." — „In Sticht of Gelderland kan ik niet leven." In „den Haag voelt hij zich een volkomen vreemdeling." Katwijk komt er niet beter af. — „Ik ken Driebergen niet (1826)".

[3]) Men sprak nog zeer onlangs van Bilderdijks „klassicisme." Van *Verrukking*, *K. D.* 10, 54: „o Mij gelukkige! en o zaligste aller nachten;" van *De Winter*, met dat slot: „U, mijne te heeten, Is, al te vergeten wat buiten ons is," kan men eenigen eerbied leeren voor de zinnelijkheid, dien waren dampkring van elken kunstenaar.

hoe lang moest het duren eer hij zich dat beleed! Het jaar '95 noopt hem den Haag en het land te verlaten. Odilde blijft achter. Brengt de scheiding een omwenteling te weeg in het gemoed der vrouw, aan wie zijn hart nog hangt? „Nooit zonder u! Liever door u mishandeld dan een rustig bestaan van u verwijderd" [1]): is er een kreet als deze? Het hart spreekt niet; alleen gezond verstand. Het zou immers dwaasheid zijn, het andermaal met Bilderdijk, met zulk een man, te beproeven! Zij zal hem dus niet volgen in zijn ballingschap. Wie had ooit meer gelijk? Wat kan een schoone vrouw dwingen martelares te worden? Waartoe, ten spijt van alle ervaring, het onmogelijke beproefd? Het is zoo, maar de aandoenlijke *Courtisane* van La Fontaine wil mij niet uit de gedachte.

De tijd van bedrog en zelfbedrog begint; de tijd van betuigingen uit een waarachtige, schoon voorbijgaande, stemming gevloeid, straks door daden weersproken. Een nieuwe liefde ontkiemt, maar vernietigt niet terstond de eerste, verlevendigt haar bijwijlen; en die eerste liefde wordt de pijnlijke achtergrond der tweede [2]). De nieuwe omhelzing is niet zonder een gevoel van de vroegere teederheid. Wie is de tweede geliefde, dat zij het beeld der eerste verdringt? Wie de eerste, dat zij de liefde der tweede tot een schuldige stempelt? Nu worden de armen uitgestrekt naar de afwezige Odilde; dan woorden gesproken, die het verleden onherroepelijk sluiten.

Men moet er niet zooveel behagen in scheppen, menschen van een warm, vooral van een warm kristelijk, gevoel op ongerechtigheden te betrappen; de vroomheid was nooit sterk.

Waartoe hier toch al dat leedvermaak van den uitgever van *Bilderdijks Eerste Huwelijk?* Bij Van Vloten geen enkele toon van medegevoel, ofschoon hier het onuitstaanbaarste werd geleden: lief te moeten hebben en niet meer te beminnen; te beminnen, en het niet te mogen doen; laaghartig te moeten worden, als voorwaarde van de zaligste aandoening.

Zou medegevoel de zedewet verzwakken? En kuischheid was nooit schooner, dan toen in haar schoot het gelaat zich verborg van de onreine die veel had liefgehad.

---

[1]) 1e Druk (1795) van *Ibn Doreïd*, tegenover den titel, het portret van Odilde met het randschrift: Sustinuit. Conjux. Exulis. Esse. Viri.

[2]) Misschien een toespeling in dat anders geheimzinnige: „Verberg, verberg die heuvels van albast enz." *K. D.* II, 68.

Er is een huwelijksliefde, onbeneveld als een zonnige winterdag. Er zijn banden te los, om ooit te kunnen scheuren. Bilderdijk verlangde van een vrouw wat uiterst weinig vrouwen kunnen geven. Dat hij wel het zeldzame, maar niet het volstrekt onmogelijke verlangde, bewijst zijn tweede huwelijk. De Vrouw h eft zich over den dichter niet te beklagen. Na die éene trouwbreuk, welk een aanhankelijkheid, een als zich opsluiten in het hart zijner vrouw. Zij schenken elkander kind op kind. Van dat, meer of minder te rechtvaardigen, *uxorem accepi*, in zijn bijbel te Londen, tot aan haar levenseind is het éen lied der liefde, lang en innig:

„Dierbaar wezen van mijn wezen; adem, waar mijn ziel in leeft."

Nog in 1826, bij haar ziekbed:

„Gij weet, mijn God, hoe teêr ik haar bemin,
Hoe heel mijn borst slechts ademt in haar liefde."

Op haar past hij toe, in 1825, die ongelijkbare poësie van Otway:

„There is in you all that we believe of heaven:
  Amazing brightness, purity, and truth,
  Eternal joy and everlasting love."

„(Haar) liefde is (hem) de waarde van 't bestaan"; die gedachte werken zijne verzen op allerlei wijzen uit. Ik behoef ze niet aan te halen. Men roept ze mij toe; hier dat welluidende:

„Gij, keurbloem, door geen hand geplukt....
Gij, wellustbloem aan 's levens struik,
  Gekweekt in hemellucht;"

daár, hetgeen ik zijn *Requiem* zou willen noemen (1829):

„Haast buigt mij 't moede hoofd ter rust.
o Zij het van uw arm omvangen,
In 't luist'ren naar uw tooverzangen,
En van uw mond in slaap gekust."

Het was hem niet beschoren. Twintig jaren jonger dan hij,

ging zij hem toch voor [1]). Wat zou het hem ook gebaat hebben? In het sterven zou hij toch een ander gelaat naast het hare hebben gezien, en niet rustig zijn ingeslapen. o Indien er een verzoenen, indien er een uitwisschen ware van onze misdaden! De liefde alleen vermag het. Ik heb eene wreed teleurgestelde gekend. God, bad zij onder een vloed van tranen, doe hem bij een andere vinden wat hij niet missen, en ik hem niet geven kan [2]).

Op dien 16[den] April 1830 verloor de man zijn vrouw; ik schreef bijna: verloor het kind zijn moeder. In alle mannen van groote begaafdheid is een kind dat niet groot wordt. Men mag het kind in Bilderdijk niet over het hoofd zien.

Hij is zenuwachtig, onpraktisch, onbeholpen [3]). Er is, zeer zeker, een onbeholpenheid, gevolg van zelfzucht. Zij draagt eigenlijk anderen op wat men zelf behoorde te doen. Maar wat „behooren" dichters en denkers te doen? Aandeel nemen aan het werkzame leven, kunnen zij niet, als ik vrees, zonder door de eigen inspanning, waarmede zij zichzelf ertoe dwingen, te kort te doen aan de concentratie van geest, die zij behoeven. Een afgetrokken geleerde of kunstenaar is waarschijnlijk de beste. Geleerden zijn thans gaarne op de markt des levens, om een kortzichtige wereld te bewijzen, dat zij geen kamergeleerden zijn. Plato's Hippias is altijd mijn cauchemar. Bilderdijk mocht van zichzelf getuigen, dat (zijn) „geheele leven buiten deze wereld en onbestaanbaar met haar (was) en hem dus altijd speelbal en slachtoffer maakte". „Speelbal en slachtoffer": is

---

[1]) „Met een bebloed hart en de diepste aandoening", geeft hij H. W. Tydeman, 16 April 1830, „kennis van het smartelijk verlies. (Hij staat) geheel geschokt *en als verbaasd* van droefheid."

[2]) Voornaamste bron: *Uitboezeming*, *K. D.* 12, 14, met dezen ernstigen aanhef: „o Gij, die met doordringende oogen de plooien van mijn hart doorziet". Dan volgt een biecht die ik in den vorm van een zielkundige analyse poogde terug te geven. — Aan Louise, zijne dochter uit het eerste huwelijk, schrijft hij 4 Jan. 1803: „Laat u nooit een oneerbiedig woord omtrent uwe Moeder ontglippen. Zoo ik mij van haar te beklagen heb, God alleen kan oordeelen, in hoeverre zij al of niet verschoonbaar zij, en in hoeverre mij zelven misschien een deel van haar schuld zij te wijten. Ik heb haar altijd onuitsprekelijk liefgehad, en heb haar altijd de huwelijkstrouw heilig bewaard, tot zij in mijn ballingschap mij geweigerd te volgen, en den Echteband moedwillig verbroken heeft. Maar zij is uwe moeder. Bedek hare zwakheden en vervul uwe plichten omtrent haar met hartelijkheid".

[3]) Vooral: aan H. W. Tydeman, 6 April 1814.

er voor een kunstenaar schooner ridderteeken, dan deze naam? Bilderdijk was niet lijdende aan „gezond verstand", dat lood aan allen vleugel [1]). Maar zijne vrouw waakte over hem, en met haar een beproefd vriend.

In 1817 heeft hij te verhuizen van Amsterdam naar Leiden: „Ook ziet een blinde, en oude paai uit de imaginative wareld, zeer slecht uit zijne oogen; en dus is het allezins beter dat het oude en jongste kind t'huis blijven en Mama de zaak behandelt, zooals zij meest altijd gedaan heeft". Iets later: „Mijne vrouw wilde, met het kind de goederen verzellen, en in de roef der schuit huisvesten. Mijne intentie is, op den verhuisdag, ten einde niet in den weg te loopen en het lastige kind te spelen, vroeg naar Haarlem te vertrekken en den volgenden dag eerst te Leyden te komen".

Reeds in 1806: „V(alckenaer) heeft gelijk als hij mij zegt: „„In alle menschelijke zaken zijt gij de onbekwaamste, en grootste domkop die er leeft."" Ik gevoel dit te zijn". In een brief van 25 Febr. 1808 deelt hij de Vries mede: „Sedert een jaar is ons verdrag dat ik mij van (mijne vrouw) in alles zal laten regeeren. Dit houde ik zooveel mooglijk. Want zij laat den toom wel eens glippen, en dan loop ik in 't wild. Nu zegt zij: genoeg! en dus geen letter meer". Iets later: „En anders ben ik ook zeer te onvreden als ik niet als een kind verzorgd word." Hij acht dit volkomen in de orde. De geheele Natuur predikt volgens hem deze beschikking Gods, „dat de zwakkere altijd den sterkeren regeert". Bilderdijk voegt er bij, dat in Duitschland de mannen te dom zijn om zich door hunne vrouwen te laten regeeren [2]).

De dichter heeft dus ten slotte den weg bewandeld van alle (gelukkig) vleesch in Nederland, en het aangebeden Ideaal der jeugd zien condenseeren tot de onmisbare „moeder de vrouw".

III.

Over geheel zijn eigenaardigheid verspreidt Bilderdijk zelf een verrassend licht: „Ik ben vatbaar genoeg geboren voor de indrukken van buiten en zelfs al te vatbaar, maar ik ben, met

---

[1]) „Ik heb mij nooit kunnen opdringen dat ik gezond menschenverstand had (16 Mei 1830)". Zoo, natuurlijk, in zijne beste oogenblikken.

[2]) *Briefwisseling* 1, 185.

dat alles, meer uitvloeiende dan ontfangende. Ik weet niet of dit verstaanbaar uitgedrukt zij. — Ieder lichaam waassemt zich een dampkring uit, en insorbeert ook reciprocè de dampkring van elk ander lichaam dat het nadert; maar het een is meer tot uitgeven, het ander meer tot inzuigen gedisponeerd. Het is evenzoo met onze ziel. Zij stort zich uit in gedachten en gevoel, en ontfangt ook weêrkeerig de indrukken van andere, 't zij geestelijke, 't zij lichamelijke voorwerpen, maar de eene ziel is meer uitgevende, uitstortende; de andere meer van buiten aannemende. *'t Laatste is genieten;* en (om het dus te noemen) een gevoed worden, verkwikt worden van buiten. Het eerste daartegen is het uitwerksel van innerlijke opwelling, waarvan de prikkel (de overkropping somwijlen) uitstorting vordert en ten behoefte maakt. Mijn geval is het laatste. *Ik kan niet genieten;* zelfs het leven is mij altijd moeilijk geweest, en niets kost mij zooveel, als de leiding van eens anders gedachte in een vertoog of discours te volgen. Mijne ziel is niet vatbaar voor de rust, de stilte of kalmte van werkloosheid, die dit vordert. Maar, een denkbeeld bij mij opgewekt wordende, vliegt zij op, streeft, zonder zich te kunnen weêrhouden, vooruit en schept zich haar eigen wareld, zonder op iets anders te kunnen letten. ... Van daar dat ik in de buitenwareld niet leef, noch leven kan, maar alleen in die van mijn eigen hart. Van daar, *dat ik nooit uit externe data concludeere, maar altijd uit de abstracte grondwaarheden die in mij liggen.* .... Vraagt ge nu, hoe ik zoo wonderlijk kome? 't Is niet de bloote aanleg, die het mij doet, en *waarin ik mij niet voorstel anderen zoozeer ongelijk te zijn; maar het is de opvoeding"* [1]).

Ik ontvang niet den indruk, dat Bilderdijk in zijne bekentenissen was als Rousseau in zijne konfessiën, vol zelfbehagen. Jeronimo de Vries heeft gezegd: „met Bilderdijk had Bilderdijk niet zoozeer op" [2]). Al wat Bilderdijk ontbreekt of ontsiert, heeft Bilderdijk zelf gezien en gezegd. Treffend is het volgende van 20 Sept. 1815: [3])

„Van Bree heeft mijn portrait willen maken voor zich; men schreeuwt over de gelijkenis en ik heb vele portraiten van zijn hand gezien en nooit een dat niet geleek. Echter vind ik

[1]) *Briefwisseling* 2, 93 vlgg. En *Brieven* 2, 205: „Voor de vreugde der wareld heb ik inderdaad het eigenaardig (orgaan) niet ontvangen."

[2]) *Brieven* 2, XII. [3]) *Briefwisseling* 2. 121 vlg. Verg. evenwel *K. D.* 12. 235

mijzelven er volstrekt niet in. Het heeft iets satyriks, dunkt mij, dat mij geweldig stuit, en zelfs iets egoïstisch, waarvan ik schrik. Indien het mij waarlijk in de zedelijke schildering gelijkt, o God, hoe weinig leert men dan zich zelven kennen! De man heeft er zich zeer op toegelegd, en het is een meesterstuk van kunst; maar ik heb nooit zoo gegruwd van mij zelven. Mijne vrouw heeft het nog niet gezien... Gij begrijpt dat ik hem (den schilder) mijn gevoelen niet mee heb gedeeld, maar het heeft diepen indruk op mij gemaakt en is een strenge en gevoelige les voor mij, over mij-zelven te waken, en God te bidden dat Hij mij van mij-zelven redde. Ik ben nooit dus voor mij-zelven vernederd geweest. En dank zij Hem voor die vernedering. Zij was mij noodig: thans gevoel ik dat zij het was —". Hoe omslachtig, hoe ouderwetsch en hoe beminnelijk! En welk een tijd, toen men den tijd had voor zulke mededeelingen!

IV.

Naast den Bilderdijk van deze uitboezemingen staat een andere Bilderdijk. Het is goed, afwisselend zijne Brieven en zijne Voorberichten te lezen. In de Voorberichten is het vaak dezelfde man niet meer. Zelfs de stijl is anders. In de Voorberichten veel behagelijks, bescheidens, niets overdrevens; eer iets leuks; iets hollandsch in den meer gewonen, lang niet onaangenamen zin van het woord. Ik heb mij in jonger jaren Bilderdijk wel eens voorgesteld als een La Mennais; in niet aflatende spanning; het publiek de eer bewijzende van het altijd toe te spreken op den toon eens profeets, van het altijd te bejegenen met het koord van de Tempelreiniging. Bilderdijk kent veeleer de ironie van de wellevendheid. Hij vraagt om de „toestemming en goedkeuring" zijner lezers. „De aantrekkelijkheden," (die zij voor hem hebben) zoekt (hij) zekerlijk niet met de vurige drift van een jeugdelijke eerzucht, die het geluk van het leven op een hersenschim bouwt; maar met *die zachte bedaardheid eens langzaam aantredenden ouderdoms*, welke, voor de genoegens, die het leven veraangenamen, niets minder dan onverschillig, ze smaakt, ja ze wenscht, maar ze ook op hare ware en matige waarde schat, en ze zonder hitte vervolgt, zonder spijt weet te ontberen, zoowel als met matigheid

te genieten." Iets verder verzekert hij, dat „'t menschlijk harte niet geniet, wanneer het alleen moet genieten. De mededeeling verdubbelt, vermenigvuldigt ons alle genoegelijkheid, gelijk zij ons alle ramp en misnoegen vermindert" [1]).

Dit is een proef uit velen. Men zou in de verzoeking kunnen komen, dezen genoegelijken en gezelligen schrijver te vragen, of hij de Brieven van Bilderdijk wel eens gelezen heeft. Toch zou de vraag ongepast zijn, want ook de schrijver dier Brieven weet soms dien toon aan te slaan. Hoe aardig kan hij schrijven over de zieke kindertjes van zijn vrienden. „Voor het zuur (aan Outhuys, 1817) kan ik u de echt-Engelsche magnesia met de door van een ei aanbevelen. Somtijds luistert het echter naar niets anders dan bierpap, met vermijding van alle melk. Doch ook kunnen niet alle kinderen het bier verdragen. — Velen verdragen de melk wel; maar niet, of zij moet vooraf gekookt en koud geworden zijn eer men ze tot de pap gebruikt. — Na vele kramen wordt ook het moederlijk zog wel van dien aart, dat het dadelijk in de ingewandtjes der kleinen verzuurt. In dit geval is het spenen noodzakelijk."

Vele Alexandrijnen geef ik voor deze bierpap [2]).

Zie ik wel, dan komt er vooral tegen het eind van zijn leven iets vroolijks en geestigs in zijne stemming; ongeveer tegen 1820. Maar ook vroeger is de humor niet geheel afwezig. „Men voelt, schrijft hij April 1808, zijn bestemming om 't groot gebouw van wijsheid en waarheid te bezoeken, en zet nu hier dan daar eens een laddertjen op, of het mooglijk mocht zijn ergens in een venster te kijken: maar meestal is het gekheid; krak, zegt de ladder, en pof! daar ligt men; of hij is te kort, of verkeerd geplaatst, of de grond te onvast zoodat hij uitschiet. En meenen wij onder 't klimmen iets met een schemering gezien te hebben, zoo is het veelal slechts een flikkering van de vensterglazen die 't buitenlicht terug kaatsen, 't geen de klimmers ons voor de glans der inwendige bouwsieraden der vertrekken willen opdringen, maar, geloof mij, zij bedriegen zichzelven en ons." In diezelfde maand vindt hij de

---

1) *K. D.* 15, 57 vlg.

2) Aan da Costa, 24 Sept. 1825, over „de onrust den lieven kleinen door de tandtjens veroorzaakt," en, 5 Maart 1826, over „het dagelijks met brandewijn wasschen van het beentjen."

treffend juiste spreuk: „'t Geen wij menschen met de hand zaaien, vertreden wij somwijlen weêr met den voet." Maar in en na '20 schijnt die toon veelvuldiger terug te keeren: „Dat staan op den wal, lees ik in een brief van 16 Augustus 1820, eer de schuit afvaart en 't wachten dat de bengel luidt, verveelt mij. Daar draai ik nu rond en weêr rond, doe niets, en moet den kwaden jongens te woord staan die mij aan alle kanten plagen met hun: „mijnheer, belieft ge geen pijp, geen pijp &c." In twee verzen bezigt hij hetzelfde weleer echt vaderlandsch beeld [1]). Een weinig later (3 Januari 1821) aan de Vries: „Mijn toestand is thans zeer draaglijk, dank zij den Algoede. Ik heb weinig pijn en een zacht voorgevoel van het naderend einde, dat bij een of ander toeval zeer snel overvallen kan, maar anders zoo stil en als op wollen sokken aanslentert. Ieder zegt, mij nooit zoo vroolijk gemoed te hebben gekend; en dat is natuurlijk, als men na een lastige stormige vaart de haven in 't oog krijgt." Evenzoo in 1825: „ik geniet een blijmoedigheid die mij in den bloei van mijn leven vreemd was."

Den 4en December van '24, bij het naderen van het kinderfeest, noemt hij zichzelf met den naam van den Goedheiligen Boeman. „Gij, schrijft hij aan Jeronimo de Vries, gij zijt een zoet kind, dat zooveel van St. Nicolaas houdt, maar veel te groot om bang voor hem te zijn. Neem het hem ook niet kwalijk al zijn zijn peperneuten nu en dan eens wat hard en al kletteren zij dan als hagelsteenen door het huis. Het is dan slechts dat ze wat oudbakken zijn, en dat gebeurt hem als ouden paai nu en dan, omdat de nieuwe koekenbakkers hem kwalijk bedienen met versch goed." — Een paar jaren later: „Ik oude sukkel die niet meer uit kan gaan om den lieden een gram gezicht te toonen, moet alles zoetsappig dulden.... Ook de stervende leeuw moet zich wel laten schoppen, als hij noch bijten noch brullen meer kan, en hoeveel meer dan een lammetjen als ik, wien men zelfs het μη, μη (naar den klank *mè, mè;* naar de beteekenis: *neen, neen*) zeggen, kwalijk neemt." Eindelijk: „laat hem nu slechts nog wat uitgeeuwen, en geeuw wat meê uit sympathie, of lach er om, naar verkiezing,

[1]) *Briefwisseling* 2, 227; *K. D.* 12, 55.

en vaar steeds wel met al de uwen" [1])! Het doet denken aan zijn *Waarschouwing*, waarin hij zich met „een oude baker" vergelijkt, die, al ligt er geen kleine meer op haar schoot,

> Uit langdurige gewent'
> Dadelijk haar knie doet trillen
> Of ze een kindtjen had te stillen,...

waarop hij dan volgen laat:

> Evenzoo (ik wil 't bekennen,)
> Is 't met mij in dezen tijd,....
> Verzen zijn het zonder ende enz." [2])

Zonder ende, inderdaad. Hij lacht er zelf mede. „Moest ik op nieuw beginnen, schrijft hij 18 Febr. 1821, ik weet niet of ik wel weer zooveel doen zou. Want hoe weinig was van eenige meerder vrucht dan mijn eigen voldoening in den arbeid! Doch zoo is het met al het poppenwerk in deze kinderwareld, zonder eigenlijk doel of oogmerk, maar alleen noodig ter ontwikkeling onzer hooger vatbaarheden. Dank zij God voor zijne leiding daarin; en dank ook aan mijne medespeelmakkertjens, aan mijn vriend Jeroen inzonderheid. Hij houdt, in 1824, „den vloed van verzen die (hij) uitstort, zekerlijk (voor) een gevolg van eene verzwakking die zich bijzonder in verlies van geheugen doet kennen; ook in eene meerdere vrolijkheid en luchtigheid van geest dan ik ooit gehad heb." [3])

„Denkt ge ook reeds om 't oud worden? vraagt hij (21 Nov. 1824) de Vries. ô Die ouderdom is een lastig ding; maar het jong zijn heb ik ook nooit recht aartig of plaisierig gevonden ... En toch wil men leven, alsof er dit bij behoorde als men eens is ... Ziedaar wederom een boeksken! Leef ik nog honderd jaar ... zoo moogt ge wel een nieuwe boekenkast bestellen ... Doch wat kan ik 't helpen? In eenige weken krijgt ge ook weder een nieuwe bondel verzen op 't lijf ... Gij ziet dat ik er op gesteld ben om eens op een stapel van mijn eigen verzen verbrand, of er onder begraven te worden. Het is ook geen on-

---

[1]) „Haast zal het gerucht u toewaaien dat de *Turca Batavus* geweest is. Wat feest zal dat zijn! Nu, zoo ik kan, koom ik eens om een hoekjen kijken, om te applaudiseeren." Ook *Rondedans*, *K. D.* 12, 209.

[2]) *K. D.* 12, 293. [3]) *Brieven* 2, 251 (waar hij zich *simplicitas* teekent).

nutte voorzorg, want om zooveel na te laten, dat er eene andere en dagelijksche begravenis af kan, zit er niet op. Plutus en ik hadden van ouds altijd eene onverzoenlijke vijandschap tegen malkander, en dit geschil wordt nooit bijgelegd ... En immers leef ik te vreden ... Te vreden, zeg ik, want op reis zijnde was ik altijd knorrig in de schuit, maar blijd als ik zoo na kwam, dat ik de poort in 't gezicht kreeg, waar ik aanlanden moest; en zoo ben ik nog." Iets later „groet allen van den ouden sukkel." En (18 Jan. 1828) „Gij vraagt mij waar ik tegenwoordig aan bezig ben? Aan niets anders dan mijn schenen en knien voor de kolen te braden en te verbranden." Nog dit ten slotte, want ik moet mij beperken: „Wat wilt gij? wij werken eer wij 't nog kunnen, en als wij 't geleerd hebben, kunnen wij 't niet meer ... Goede verzen in zin en vorm eischten iets meer dan een mensch, en, na 't leven in dat *métier* doorgebracht te hebben, zien wij eerst brekebeenen geweest te zijn (December 1829)."

V.

Niet ongepast is de vraag, waarom hij niet altoos zoo sprak. „God is goed, schrijft hij reeds in 1792, en de distel moet zich niet beklagen, geen roos te zijn, noch 't distelbloemtjen dat het nutloos verlept." In 1826 spreekt hij van „de dwaling der Anachoreten"; „neen, gaat hij voort, door de golven wadende, moeten onze kleederen nat worden, en wij ook de rilling daarvan beproeven." [1]) In een brief aan A. Loosjes Pz., van 2 November 1783, weet hij al, dat „een man die naar overtuiging handelt en spreekt, ... ondanks alle vooroordeelen en valsche begrippen die hij koesteren moge, de achting van alle weldenkenden waardig is." Dat alles is zoo goed gevoeld, dat men zich verwondert het niet altijd terug te vinden. Bovenal: bij een dichter verwacht men niet een somberheid als de zijne. Den ernst van Dante, de vertwijfeling van Byron, den weemoed van de Musset, het cynisme van Heine kennen wij als bron van poësie. Richepin poseert en telt dus niet mede. Maar kan Innocentius III, kan Schopenhauer dichter zijn? Kan het pessimisme

---

[1]) *Brieven* 5, 269. Zie het vergenoegde versje *Doodsgedachten*, 12, 246.

dichterlijk worden, „edel, verheven, godlijk," als Bilderdijk zelf [1]) het dichter zijn omschrijft? In een ziel, van poësie doortrokken, kan geen somberheid heerschen, die „alle hoop laat varen", immers bij herhaling spreekt van haar „hel."

Maar was Bilderdijks ziel van poësie geheel doortrokken? De poësie was bij hem intermitteerend. Mij is geen tweede voorbeeld uit de letterkunde bekend van zooveel ware poësie, niet voortvloeiende uit iemands geheele persoonlijkheid. De dichter doet zelf ons een zeer juist beeld aan de hand.

„Het is er ook al te verr' af, dat ik thans in gesteldheid zou zijn om in een Poëtisch Gezelschap figuur te maken. De dichtkunst, zoo aanbidlijk zij is, heeft mij een verschriklijken trek gespeeld, die haar nooit te vergeven is; zij heeft ten mijnen opzichte een coquetterie laten blijken, die ik in zo statig een personaadje niet had kunnen onderstellen. Eensklaps heeft zij door al haar bekoorlijkheden mijne verbeelding ingenomen, mijn hart overweldigd, mij door duizend niet beteekenende maar veel belovende gunstbewijzen ontvlamd .... Maar nauwlijks was de betoovering volkomen of zij ... schepte een tyrannisch vermaak in haar eigen werk te verbreken (1730)." [2])

In de *Vertoogen van Salomo* (voorrede, 1788): „de ongelukkige tijden ... hebben mij de gelegenheid verschaft om, *bij 't stilstaan der gewone bezigheden, mijnen nog niet gants uitgedoofden smaak voor ... de Poëzy te verlevendigen.*" In de *Voorrede voor de Dood van Edipus* (1789) vreest hij reeds „in 't vak der Poëzy een uitgediend soldaat (te zijn)". Zoo dikwerf hij over zijn poësie spreekt blijft de toon uiterst kalm. In de voorrede van zijne *Mengelpoëzy* (1799) noemt hij zich van jongs af „een vurig liefhebber van dichtkunde"; hij zegt dat zijne „genoegelijkste snipperuren nog steeds aan haar verpand blijven."

De poësie heeft dus met hem „gekoketteerd." Tot een huwelijk is het niet gekomen. Hij bezoekt zijn geliefde en gaat 's avonds weder alleen naar huis. Hij leeft en ademt niet in een wereld van louter poësie. Zij is niet het heiligdom waaruit de priester niet wijkt; maar het toevluchtsoord van den bedreigde. Hij bedient niet het altaar; hij grijpt de hoornen. De poësie

---

[1]) *Treurspelen*. Voorbericht voor het 2de deel.
[2]) *Brieven* 1, 77.

is zijn champagne, in een kristallen beker op kunstig gedreven zilveren voet.

„Er moet een geweldige opbruisching verwekt worden, schrijft hij September 1811, of mijn geesten zijn dood." Er is voor hem aanleiding om H. W. Tydeman opzettelijk te verzekeren, dat hij „zich nooit in een kunstige (kunstmatige?) dronkenschap verzet"; en aan Outhuys: „Het Romeinsche Recht (is) al mijn wellust..., de poëzy.. nooit anders dan een tusschenvallende vlaag of paroxysmus." In 1824 keert dit woord paroxysmus terug in hetzelfde verband.

Ook hier toont hij zelfkennis. Bilderdijk is niet uitsluitend de man van stemmingen. Hij leeft in de wetenschappelijke vragen van zijn tijd. Hij stelt belang in begrippen, in hunne juistheid, in de methode van ze te vormen. Hij wil weten hoe hij zich plaatsen moet tegenover Kant, in hoever hij Kantiaan is [1]). Hij verkeert veel met Lessing en met Leibnitz; hij „wenscht een half uur onderhouds met Bacon [2])"; hij twist met Plato. Nog een oogenblik, en hij ligt overhoop met Newton. Men moet daar eens om komen bij onze tegenwoordige dichters! De bouw van het leenstelsel, de geboorte van Witte van Haamstede, de bepaling van den Paaschdatum, vragen van het Romeinsch Recht, nemen een breede plaats in tot zelfs in zijne vertrouwlijke brieven. Over metafysische onderwerpen: de oorzakelijkheid, den aard van het verstand, schrijft hij verhandelingen. Men komt er toe, den lijder, den misnoegde, den mystikus een weinig uit het oog te verliezen. Hij vergeet misschien zelf dat hij dit alles is. Hij is midden in den strijd om het leven; weert zich dapper; staat zijn man. Deze Bilderdijk weet uitnemend, hoe het in de gewone wereld toegaat. Hij maakt „paradeverzen" voor de groote heeren. Hij vertaalt van alles, en slecht ook, om aan den kost te komen. Hij houdt boek, en zal u in een oogwenk zeggen wat hij te goed heeft en schuldig is, wat zijn kas in de laatste vijf jaren bereikte en verliet [3]). Als gij hem in zulke oogenblikken spreekt, zal hij u bekennen, hoe het hem krenkt, dat het professoraat te Amsterdam voor hem

---

[1]) *Aan den Lezer* vóor *Poëzy*, 4 deelen.
[2]) *Briefwisselng* 1, 379.
[3]) Plaatsen als *Briefwisseling* 1, 247; 2, 183; vooral 1, 261.

afspringt [1]), of op het levendigst u schilderen hoe weinig in Amsterdam op blijvende belangstelling in voorlezingen te rekenen valt [2]).

Bilderdijk is dus pessimist, en daarnaast is hij dichter; het eerste, als hij niet het laatste is, en omgekeerd. Men zegge nooit dat hij het een is en niet het ander. Hij is in de wolken of uit zijn humeur; weelderig en mystiek; portuur van Kant en Fichte en in verwarrend verkeer met geesten en duivelen; jurist en poëet; vol hart voor het roomsch geloof en steunpilaar der protestantsche rechtzinnigheid. Onder den invloed van zijn prozaische stemming zag hij een struikelblok in diezelfde waarneembare wereld, die hij, zoodra hij dichter-wijsgeer was, als enkel zinnebeeld, teeken van een hooger orde van dingen beschouwde.

Dit is natuurlijk zwakheid, en deze zwakheid gebrek aan artistieke kracht. Wat hij als kunstenaar verliest, brengt hem als mensch iets nader tot ons; dicht genoeg, om ons met medegevoel te vervullen voor den man die oogenblikken van edele verrukking boeten moest met dagen van gemelijkheid, zelfbespiegeling, vertwijfeling. Wikkel hem dus in de breedste plooien uwer liefde, dien man der tegenstrijdigheden. Zing met een harmonisch lied de schim te ruste van den veelgeplaagde. Misschien was het zeldzaam verhevene van zijne wijsbegeerte een der redenen van zijn gedurig ongelijk worden aan zichzelf. Wien zou het gegeven zijn, te vertoeven op de hoogste toppen?

VI.

Bilderdijks wijsgeerige opvatting is zelfstandig [3]), indien dan al niet oorspronkelijk [4]). Hij is in gebreke gebleven haar opzettelijk te ontvouwen. Hij heeft haar aangeduid in aforismen, van grooter of kleiner omvang, waaruit ik pogen wil een samen-

---

[1]) O. a. *K. D.* 12, 308.

[2]) *Briefwisseling* 2, 151 vlg.; bladzijden, reeds naar behooren toegelicht door M. des Amorie v. d. Hoeven, *de Gids*, 1868, bl. 155.

[3]) Behalve de genoemde bronnen, — voor de verzen, zie inzonderheid *Het Vergaan*, *K. D.* 5, 112—123, — Bilderdijks *Verhandelingen*.

[4]) Over haren oorsprong, zie hieronder. Hij was blijkbaar veel verschuldigd aan Bonnet's *Palingénésie*. Den invloed van Leibnitz en Kant heeft hij ondervonden. — Bilderdijk's wijsgeerige opvatting van de taal werd reeds door Prof. Alb. Thijm in dit tijdschrift (1876) ontvouwd.

hangende voorstelling te vormen. Zullen al mijne lezers mij hier getrouw blijven?

Grondslag is bij Bilderdijk de leer, dat „de stof een produkt is van 't onstoffelijke en daaraan hare ware hoedanigheden ontleent [1]." Al het stoffelijke, meer nog: al hetgeen de stoffelijke wereld voor ons doet zijn, wat zij is, heeft derhalve slechts een afgeleid bestaan. Gods wil, God als willend, als eeuwig, onophoudelijk willend wezen, is het eenige dat in volstrekten zin en zelfstandig bestaat; al het overige is, in elk oogenblik van zijn bestaan, òf onmiddellijke openbaring van dat wezen, òf door ons uit die openbaring afgeleid. De eenige waarachtige Oorzaak, nu, van eeuwigheid, tot in eeuwigheid, is „de bij voortduring zich manifesteerende, en dus juist als wil, werkende wil van God." „Willen alleen is kracht" en niets of niemand heeft zelfstandigen wil dan God.

Die eenige wil heeft slechts éene onmiddellijke openbaring: de menschelijke ziel. Die ziel is, wat zij dan ook voor het overige zijn moge, een door Gods wil geschapen wezen, dat de vatbaarheid bezit om de inwerking van het goddelijk wezen te ondervinden. Aan Gods volstrekte zelfstandigheid beantwoordt mitsdien onze volkomene afhankelijkheid van God, dat is onze geschiktheid om door het goddelijk wezen te worden aangedaan, om voorwerp van Gods aanraking of beroering te zijn. De menschelijke ziel is één ongedeeld orgaan, en dat orgaan dient slechts om de gewaarwordingen [2]) te ontvangen die ontstaan door aanraking of beroering van het goddelijke wezen.

Nu weten wij nog slechts, wat de ziel is in de eerste plaats. Naast het ontvankelijke in de menschelijke ziel, staat haar vormend vermogen. Haar ontvangen gaat over in een vormen, en dit geschiedt, omdat de ziel, als openbaring van den goddelijken wil, zelve wil is; afgeleide, geschapen, in elk oogenblik van zijn bestaan van God afhankelijke, wil, maar toch wil. Gelijk God de ziel heeft gevormd, vormt de ziel, op hare beurt. De gewaarwordingen der ziel werken namelijk als even zoovele prikkels op een ander zielsvermogen: op de verbeelding, die nu hare taak van beelden vormen begint.

Zoo ontstaan de dingen, de lichamen. Zij zijn niet anders

---

1) *Briefwisseling* I, 304.

2) In deze uiteenzetting beteekent gewaarwording altijd „Empfindung."

dan die beelden of denkbeelden. Zij maken te zamen de wereld uit, waarin wij leven, de zoogenaamde waarneembare wereld. Die beelden zijn louter teekens. Zij zeggen ons niet, wat wij; maar alleen, dat wij iets, wat dan ook, gewaar zijn geworden.

Dit laatste is natuurlijk de hoofdzaak. De mensch is in zijn wezen gewaarwording, gevoel (gevoel van het goddelijk wezen); al het overige is het, niet willekeurig, maar op grond van dat gevoel, door ons gemaakte; gemaakt, krachtens den wil die God ons schonk, en die, als Gods wil, kracht; bij ons, afgeleide kracht is [1]).

De waarneembare wereld, of dat geheel van gewrochten onzer verbeelding, heeft niet de minste waarde, wanneer wij in haar iets zoeken dat buiten en van ons onafhankelijk bestaat, maar heeft de hoogste waarde, in zoover uit hare aanwezigheid blijkt, dat wij vatbaarheid hebben om gewaar te worden, en dat er inderdaad gewaarwording heeft plaats gehad. Immers zonder dit is de mensch niets; met dit, wel een mogelijk dwalend, maar toch waarachtig levend wezen; immers een wezen, in gemeenschap met God.

Zoo vragen wij niet aan het zich ontwikkelend kind, dat het de juiste kleur zie, maar dat het kleur zie; niet dat het toone ons verstaan te hebben, maar dat het toone niet doof te zijn. Heeft het kind gewaarwordigen van gezicht en gehoor, het is ons genoeg; het is ons het gewichtige bij uitnemendheid. Gegeven een blauw voorwerp, kan een kind dat ziet, het rood; een blindgeborene, het blauw noemen, omdat men hem *gezegd* heeft dat het blauw is. In dat geval is de dwaling van het ziende ons oneindig liever dan de waarheid van het blindgeboren kind.

Voor den mensch is evenzeer het gewichtige bij uitnemendheid zijne vatbaarheid voor de inwerking van het hoogste willend wezen.

Nadat door de verbeelding de denkbeelden of voorwerpen zijn ontstaan die onze „wereld" vormen, begint een nieuw vermogen in onze ziel zijn taak. Het is het menschelijk verstand. Dit vermogen is op het scherpst te onderscheiden 1°. van het

[1]) „Het gevoel brengt.. den wil meê, als zijnde niet anders dan eene gewaarwording der determinatie (of bestemdheid) van ons innigste zijn, of.. werking... Allerongerijmdst.. maakt men van den wil een bijzondere eigenschap." Bilderdijk, *Verhandelingen* enz. bl. 145.

gevoel, want het verstand wordt niets gewaar; 2°. van de verbeelding, want het brengt niets voort. De eenige funktie van het verstand bestaat in het oordeel, dat is in het vergelijken van de gewrochten onzer verbeelding; in de uitspraak, dat denkbeelden al of niet aan elkander gelijk zijn [1]).

Ziedaar de hoofdbeginselen van Bilderdijk tot hun eenvoudigste uitdrukking herleid. De gevolgen liggen voor de hand.

De gewrochten onzer verbeelding hebben buiten die verbeelding geen bestaan. De geheele zoogenaamde Natuur wordt een geheel van verschijnselen; „het lichaam, bloot phenomenon; al wat is, is geestelijk.” Het woord Natuur heeft geen de minste theoretische, en uitsluitend praktische waarde [2]).

Beteekent Natuur al de dingen zelf, dan beteekent het alle onze voorstellingen; beteekent Natuur verband, samenhang der verschijnselen, dan beteekent dit woord het geheel onzer voorstellingen, door ons verstand, *uitsluitend ten behoeve van zichzelf*, in een zekere onderlinge betrekking gebracht. Waarheid kan dus nooit het doel der natuurwetenschap zijn en evenmin haar inhoud, tenzij hier waarheid in zuiver betrekkelijken zin worde genomen [3]). Nog eens: de dingen zijn onze voorstellingen, onze denkbeelden; en het verband der dingen

---

[1]) „De verwarring wordt tot verbijstering, wanneer men het verstand als... wetgever te baat neemt... Het verstand (is) een bloot rechter, die vonnis (dat is het gevondene) wijst..... Het verstand-zelf is niet anders dan een inzicht van gelijkheid of ongelijkheid, dat is van eenzelvigheid of niet, van twee denkbeelden..... En dus is er voor het verstand, als zoodanig, geene andere dan betrekkelijke waarheid.”

[2]) „Het woord Natuur is een van die tusschenwoorden, waar men in berust, om te expliceeren... En dit is zeer wel,... maar als men (zulke) formulen... als een *primum verum* aanneemt, leeren zij ons, met al het gebruik dat er practicé van te trekken is, inderdaad niets.”

[3]) „Die 't principium van zwaarte of aantrekkingskracht, als een gegeven punt aanneemt, waarvan hij in de verklaring der natuurlijke phenomena uitgaat, doet wel; maar die er een *waar* principium van maakt, weet minder, dan of hij 't nooit had hooren noemen.”

Hetzelfde geldt van alle eigenschappen der stof. „Wat de oneindige deelbaarheid der materie betreft, dit is materieel uitgedrukt, en materieel is zij waar, dat is, in onze wijze van bevatten, maar eigenlijk is er geen deelbaarheid, omdat er geen uitgebreidheid van de stof is, maar dit, louter phenomenon; evenzoo als het is met de ondoordringbaarheid... Even als de zwaarte, die niets wezendlijks maar een uitwerksel is, of de kleur der lichamen en zelfs der lichtstralen, die alleen in ons oog verwekt wordt.” (*Briefwisseling* 1, 190 en 304).

En 2, 95: „Ik heb mij nooit de lichamen als zelfstandigheden kunnen voor-

is, wat ons verstand aan die denkbeelden toevoegt, *om ze begrijpelijk te maken.* Dat dit verband juist altijd voor ons een oorzakelijk verband moet zijn, is het gevolg van de omstandigheid dat wij ons zelf geheel afhankelijk, geheel gewrocht gevoelen. Door een oorzaak te zijn wat wij zijn, is de groote inhoud van ons zelfbewustzijn. Geen wonder dat wij dien bestaansvorm toepassen op alle dingen. Wij kennen geen anderen.

Hiermede is reeds gezegd, dat vrijheid van 's menschen wil voor Bilderdijk woorden zijn zonder zin, want een vrije wil is zichzelf tot oorzaak, en dien aan te nemen, zou dus de loochening zijn van God, als eenige oorzaak, als volstrekt eenige kracht [1]). Natuurlijk huldigt Bilderdijk evenmin het determinisme, dat, naar het gewone spraakgebruik, de leer is van een wil die door *eindige* oorzaken wordt bepaald. Vrij noch gedetermineerd, is onze wil afgeleid, openbaring, betooning van het eenig willend wezen.

Al wat van de ziel uitgaat, is dus wilsuiting. Het werktuigelijke kan er niet zijn, tenzij dan in zoover herhaling van

---

stellen, maar alleen als apparentiae, effectus, relationes organis nostris adaptatae, van onlichamelijkheden, hoedanig ik mijzelven gevoele; en dus, als illusoire gewaarwordingen opleverende, waarover mijn hart zich te onvreden vond, en waarin het niet berusten kon."

Zoover ik het beoordeelen kan, was hij met zijne opvatting van de natuurwet zijn tijd vooruit. De nieuwere fysiologie en fysika heeft ons met haar meer gemeenzaam gemaakt. Zou men reeds in 1804 hebben kunnen schrijven, bijvoorbeeld, wat Blavier, 1874, in de *Annales Télégraphiques* schreef: „L'hypothèse des deux fluides électriques, si elle ne représente pas la véritable cause des phénomènes électriques, n'en est pas moins l'expression d'une loi élémentaire qui résulte de l'expérience, et, à ce titre, rien ne s'oppose à ce qu'elle soit conservée dans le langage et à ce qu'on lui applique l'analyse mathématique, pourvu qu'on n'attache pas aux mots électricité positive ou négative l'idée de deux fluides d'une nature spéciale, mais celle de deux états particuliers des corps, états mesurables par leurs effets. De même que, si l'on arrivait un jour à trouver la véritable (ik las liever: une autre) cause de l'attraction universelle, on n'en appliquerait pas moins la loi de Newton au mouvement des corps célestes (aangehaald in *Le Temps*, 19 Janvier 1886)." — In de school van Helmholtz heeft men veel kunnen leeren van hetgeen bij Bilderdijk wordt gepredikt.

[1]) „Zelfs maakt men het verstand tot oorzaak of principe van den wil, en van daar al dat geraaskal over vrijheid van wil; een onding, een contradictio in terminis, maar die nu de geheele wereld gecanoniseerd heeft." ... „Zoodra in de oorzaak alles is, wat in het gewrocht is, en de oorzaak noodzakelijk het gewrocht daarstelt; zoo is het gewrocht of één met de oorzaak, of in de oorzaak begrepen." *Verhandelingen*, bl. 135.

een zekere uiting gewoonte, en gewoonte werktuigelijkheid baart. Al hetgeen in dien zin thans werktuigelijk moet heeten, was oorspronkelijk gewild [1]).

De ziel is derhalve (als orgaan van de gewaarwording van het goddelijke) de bron van alle kennis, dat is van alle bezit van waarheid, op theoretisch gebied, gelijk op dat der zedelijkheid. Dit te ontkennen, moet in het oog van Bilderdijk het eigenlijk atheïsme zijn [2]). Al ware de waarneming nog zoo uitgebreid en nog zoo volledig, zij zou ons, ja, praktische regelen aan de hand kunnen doen; zij zou ons kunnen verschaffen wat men ervaring noemt, maar nooit zou zij ons tot kennis, tot waarheid en haar bezit: de wijsheid, kunnen voeren, zoo de ziel er niet was om haar uit te leggen. Wat baat het mij, een teeken of een verzameling van teekens aan te staren, als ik den sleutel mis?

Dien sleutel zouden wij voor altijd derven, „indien er geen ander beginsel in ons gelegd ware, dan om definitiën te maken en syllogismen te vormen" [3]); indien wij over geen ander zielsvermogen konden beschikken dan het verstand, dat toch inderdaad slechts het ambt van „rechter" vervult en tot niets in staat is dan tot onderscheiden, wikken, beslissen, naar een maatstaf dien de rechter zelf zich niet kan stellen zonder op te houden rechter te zijn.

Dat „andere beginsel" in ons, dat de waarachtige wereld ontsluit, is hetgeen Bilderdijk ergens „onze innigheid" noemt. Die „innigheid" der ziel hebben wij reeds leeren kennen. Het is de ziel, onafhankelijk van hetgeen zij door waarneming en ervaring is geworden; het is de ziel, als openbaring van het willend wezen; de ziel, in gemeenschap met dat willend wezen, en juist door die gemeenschap in staat de gedachten Gods, die

[1]) Het leven is in 't willend wezen, dat 't lichaam werkt: en de beweging van het hart is in zijn aart even zoo willekeurig als die van eenig willekeurig bewogen lid, b. v. hand of lippen. Ja, dit gaat zoo ver, dat het de ziel is die het lichaam zijn gedaante geeft... voedt, onderhoudt." *Briefwisseling* 1, 125.

[2]) „De vatbaarheid voor zedelijkheid, en die voor de inwerking der Geestelijke wareld zijn, even als de uiterlijke zintuigen (gezicht, gehoor) passif, maar het verstand wil actif, per se, rechter, wetgever, God zijn, en de autolatrie is algemeen geworden, en niet onschuldiger of minder misdadig dan eenige andere idololatrie, ja, wellicht de schuldigste van allen." *Briefwisseling* 1, 283 vlg.

[3]) Bilderdijk, *Verhandelingen, ziel-, zede-, en rechtsleer betreffende*. Leiden, 1821: bl. VIII.

de werkelijke, de geestelijke wereld vormen, in te zien, „na" te denken, te leeren verstaan.

„Indien de Godmensch ons riep om volmaakt te zijn, het was eene volmaaktheid als die van den Hemelschen Vader, 't was volmaaktheid van wil, zuiverheid van hart, en verheffing van ziel tot het hoogste goed, door aanneming, inlijving, en vereenzelviging, van, in, en met Hem, den aanbiddelijken Heiland en Verlosser van uit de kaken des verderfs . . . Hij verzond ons naar geen beginsel uit onze verstandelijke aanschouwing genomen. 't Was het hart dat Hij in aanspraak nam. Zijne zedeleer was niet *denk* en *doe*, maar *gevoel*. Bemin! Bemin met geheel uwe ziel, met al uw vermogens en geheel den omvang uwer vatbaarheden. . . Zie daar 't geen Hij ons als het eenig, het algemeen, en altijd en in alles toepasselijk beginsel heeft voorgeschreven" [1]).

Dit is bij Bilderdijk geen stichtelijke vermaning in den lageren zin van het woord. Het is de eigen grondslag van zijne psychologie. Gevoel, als gewaarwording van het hoogste willend wezen, als „determinatie" van onze stemming, is voor hem de bron van zedelijk handelen, de bron van ware kennis, de bron van volstrekte blijkbaarheid (evidentie) [2]). Alle denkbeeld is iets ondergeschikts. Wij kunnen niet eens weten, „in hoever en op welk een wijze de overeenstemming of analogie tusschen onze gewaarwordingen en onze denkbeelden plaats heeft, of waarin zij eigenlijk bestaat" [3]). Onze denkbeelden zijn een onbetrouwbare, in elk geval onzekere afschaduwing van hetgeen als aandoening of gewaarwording in ons bestaat. Op dezen regel is bij Bilderdijk geene uitzondering. Hij blijft zichzelf ge-

[1]) Aldaar, bl. XV vgl.

[2]) *Verhandelingen* blz. 76. Verg. bl. 132.

[3]) „De denkbeelden zijn nog niet eens logarithmen der zaken, maar allen logarithmen van eenige afgetrokkenheden, zelve resultaten van de verbeelding, en die de verbeelding treffen konden; de denkbeelden. . . eens met zaken vermengd wordende, moeten de zaken doen veronachtzamen, en hunne resultaten voor resultaten der zaken zelve doen houden. — Men kan bij een goed licht de gedaante der voorwerpen zeer wel naar de schaduw, die zij op den muur werpen, afteekenen; maar waar die schaduwen in één vloeien, vloeien daarom de voorwerpen zelve nog niet in één. . . Deze onze wareld vindt dit omtrekken der schaduwen aartig, en vergenoegt er zich mede; en zoo is alle Filosofie louter verstandfilozofie, dat is silhouette, geworden. — Geluk zij onze eeuw die er mee pronkt, maar — waarachtige Teekenkunst, waarachtige Kennis! Gij zijt heel iets anders." *Verhandelingen*, blz. 137 vlg.

trouw, wanneer hij zegt: „De oorzakelijkheid is voor ons een bloot phenomenon, even gelijk God, even gelijk de Schepping, even gelijk onze zelfheid een phenomenon is ... (alleen) waarachtig in ons onmiddellijk zelfgevoel".

Op dat zelfgevoel, het kan niet genoeg herhaald worden, komt het bij Bilderdijk aan. Zintuig, verbeelding, verstand, alles moet dienstbaar zijn; moet dienen, om dat gevoel te bepalen, onder vormen te brengen, te verduidelijken, anderen mede te deelen. Alles is „vervolkomening van ons innigste wezen." Er is een werkelijkheid, die wij met betrekking tot de wereld onzer waarneming en ervaring wel de hoogere wereld moeten noemen. Zij oefent werking op onze ziel: daarin ligt de mogelijkheid; zij komt niet tot bewustzijn dan door verbeelding en verstand: daarin ligt het onvermijdelijk inadequate van alle kennis. Bilderdijk vraagt of het zoeken naar absolute waarheid niet zonde is. „Wij kennen geen volkomenheid" [1]), zegt hij. Maar „wij hebben de bewustheid der geestelijke wareld in ons, in ons zelfgevoel, in de werking, die zij van ons eerste aanzijn af, op ons oefent... Helaas! wij strekken de hand naar den spiegel uit, naar 't lichaamlijke, dat slechts een afschijnsel, slechts een *correspondentie* is, en ontkennen ons-zelven en elkander die wezendlijkheden, waaruit deze afschijnsels voortvloeien, tot zoover, dat wij 't innig gevoel verdoven, versmoren, en, zooveel in ons is, uitroeien, om vreemdeling in de *wezendlijke* wareld te zijn, en in een gedurigen droom te leven, dien wij ons uit deze ijdele bespiegelingen .. vormen" [2]).

Van deze overtuiging is hij niet afgeweken. „Waarheid en wijsheid liggen in ons," schrijft hij aan Tollens (1 Januarij 1822). Aan Wiselius: „Men moet God gevoelen, niet denken. Gevoelen zeg ik, door Zijne bekendmaking aan 't hart; door de innige openbaring Zijner werking... niet denken, want Hij is niet denkbaar." Aan da Costa: „de geheele godsdienst behoort tot het gevoel, is waarlijk gegrond in de inwendige bevinding (24 December 1822)".

Zoodra hij deze innerlijke bevinding aantreft, ziet hij een geestverwant voor zich. Arminius neemt hij in bescherming [3]). Hij wilde Arabisch verstaan „om aan te toonen dat Mahomet Christen was met het hart" [4]). Zouden wij, vraagt hij da Costa,

[1]) *Verhandelingen* bl. 167. [2]) *Verhandelingen* bl. 169. [3]) *Brieven* 4, 61. [4]) bl. 75.

„zonder de poëzy wel zooveel belang in godsdienst, in Christendom, in waarheid stellen, of daartoe geraakt zijn" [1]). Meermalen heeft hij waargenomen, dat het leed „'t ware geloof versterkt en opwekt, en dus de rechtzinnigheid" [2]), terwijl hij zeker nooit zou geschreven hebben: „de rechtzinnigheid, en dus het ware geloof". De „Metafysica tot grond van den Godsdienst te maken is (hem) een gruwel" [3]). Hij moet zoo spreken. „Kennis komt ons, volgens hem, wij zagen het, niet van buiten aan" [4]). Immers alleen „het geloof verbindt ons met de geestelijke hoogere wareld" [5]). Dat geloof is bij hem een vaak plotselinge verlevendiging en verlichting der ziel, eene „inspiratie"; dit woord schuwt hij niet. „De waarachtige autodidakt is theodidakt" [6]). De „inspiratie" is het gevolg van het ademen in een geestelijken dampring. „Waar het hart de invloeden der hoogere wareld onderscheidt, en die circulatie . . . tusschen geheel de geestenwareld waartoe ook wij behooren . . . alles onderhoudt, voedt en wasdom geeft, daar is zelfverliezing in de bron aller wezens" [7]). Hij spreekt van „extasen", van „verrukkingen, waarmee God ons menschen somtijds begenadigt" [8]). „Waarlijk roept hij uit, 't physique is slechts een beeld, *een omgevende nevel van 't geestelijke* en dit daarin te erkennen, behoort tot onze bestemming en is er het beginsel van" [9]).

Met geheel zijne opvatting keert Bilderdijk blijkbaar terug tot den eigen oorsprong der kristelijke wijsbegeerte. Uit de grieksche filosofie, inzonderheid uit hare mislukking, ontsproten, heeft de kristelijke wijsbegeerte, na de school te hebben bezocht van Filo van Alexandrië, in zoover Filo voorlooper is van het Neo-platonisme, ten slotte het groote katholieke denkbeeld van goddelijke openbaring in het volle licht geplaatst en er een groote historische beteekenis aan verzekerd [10]). De katholieke wijsbegeerte zoekt het wezen van het geloof in de overtuiging, dat God zich met de menschelijke ziel, tot haar eeuwig heil, in betrekking stelt; zich aan de menschelijke ziel openbaart. De Kerk heeft groote opvoedkundige beteekenis; de Bijbel blijft steun en regel voor het aannemen van het „materieel voorwerp" of de waarheden des geloofs, maar het wezen,

[1]) bl. 113. [2]) bl. 118. [3]) bl. 171. [4]) bl. 177. [5]) *Brieven* 5, 48. [6]) 4, 123.
[7]) bl. 125. [8]) *Verhandelingen* bl. 140 en 180. [9]) bl. 174.
[10]) Harnack, *Dogmengeschichte* I (*die Entstehung des Kirchlichen Dogmas*). 1886.

het „formeele voorwerp" des geloofs, wordt daardoor geen ander.

Ongetwijfeld zijn er onmondigen die weinig meer kunnen doen dan gelooven in hen die in Kristus hebben geloofd [1]). Maar niet allen verkeeren in dezen staat van afhankelijkheid. Bij deze laatsten is het geloof een toestemming van het verstand, geschonken aan zekere waarheden, niet uit kracht van hunne denkwetten, dan toch stonden geloof en wetenschap volkomen gelijk; — evenmin uit kracht van gehoorzaamheid aan het, zij het dan ook ter wille van het getuigenis des Heiligen Geestes, onfeilbaar geacht bijbelboek, dan toch ware Katholicisme en vooral hervormd Protestantisme in hun aard niet van elkander verschillende; — maar enkel en alleen uit kracht van een op God, als op 's menschen hoogste goed, gerichten wil. Eigenlijk en wezenlijk voorwerp des geloofs is derhalve voor de katholieke wijsbegeerte, alleen dat wat den mensch tot de eeuwige gelukzaligheid voert, tot zijne eenige en eeuwige vreugd, tot God [2]).

Het leerstuk der pauselijke onfeilbaarheid is de toelichting van deze opvatting. De mogelijkheid van mededeeling van goddelijke waarheid aan een menschelijke ziel, tot midden in deze onze negentiende eeuw; van zuiver persoonlijk godsdienstig gezag, aan geen geschreven wet gebonden, kon niet krachtiger worden uitgesproken, vooral daar de persoon onfeilbaar is als opperherder der onfeilbare Kerk, en als stedehouder van Kristus. Het katholieke denkbeeld van geloof hangt toch nauw samen met hetgeen katholieke leer is bij uitnemendheid: Kristus, de Godmensch, God zich volkomen mededeelende aan den mensch [3]). Men zal zich dan ook langzamerhand moeten gewennen aan de stelling, waartoe al de ernstige historische onderzoekingen van den laatsten tijd ons dringen, dat van de twee afdeelingen der kristenheid in het westen, het niet de katholieke is, die een dogmatische kerk moet heeten. In het Protestantisme is het dogma nog aan de orde; is het dogma nog eene aktualiteit.

---

[1]) Een der oudste kristelijke geschriften weet er voor de meesten reeds niets beters op dan dit trouwhartige: *κολλᾶσθε τοῖς ἁγίοις, ὅτι οἱ κολλώμενοι αὐτοῖς ἁγιασθήσονται*: redding (tegenover de dwaalleeraars) alleen door de heiligen aan te kleven. Volgens Thomas Aquinas, zal ten allen tijde gezegd kunnen worden, wat de Vulgata Job 1, 16 geeft te lezen: „de runderen waren ploegende, en de ezelinnen weidende aan hunne zijden."

[2]) Thomas Aquinas' *Summa Theologiae*, verg. met Kalvijns *Institutio*.

[3]) v. Ranke, *Weltgeschichte* 4, 1, bl. 36 vlgg.

In de protestantsche kerk is de vraag naar de betrekking van eigen denken tot het dogma der kerk, eene vraag die nog belangstelling inboezemt. Velen doen zich nog te goed hetzij aan hun orthodoxie, hetzij aan hun onrechtzinnigheid. In de katholieke kerk zijn de leerstukken grondovertuigingen, waarover niemand meer twist.

Ook voor Bilderdijk is het geloof in de allereerste plaats vatbaarheid voor de goddelijke inwerking. Het bovennatuurlijke, het mystieke in het oudste Kristendom trok hem aan. „Het heeft Gode behaagd zijn Zoon in mij te openbaren;" of „Mijn Vader in de Hemelen heeft het u geopenbaard; „geopenbaard aan de kinderkens"; of, als bij de stichting der kerk: „ik zal uitstorten van mijnen geest op alle vleesch"; of eindelijk: „Nabij u is het woord ... in uw hart. Dit is het woord des geloofs dat wij prediken"; al deze bijbelsche uitspraken, waarmede Kalvinisme noch Rationalisme niet veel weten aan te vangen, waren naar zijn hart. Zij plaatsten onze betrekking tot de geestelijke wereld juist in het voor hem gewenschte licht. Die wereld was voor hem een bovennatuurlijke wereld, en daarom geschikt voor de ziel, bovennatuurlijk in haren oorsprong.

Dat inzicht bepaalde de richting en de werkzaamheid van zijn geest. Het moest hem in botsing brengen met de wetenschappelijke machten van zijn tijd. Noch in het Kalvinisme, met zijn gehoorzaamheid aan de Schrift als grondslag van het godsdienstig leven; noch in dat Protestantisme, dat de godsdienstige waarheid bewijsbaar achtte; noch in de rationeele methode van onderzoek, kon Bilderdijk zich te huis gevoelen. Van hetgeen men verstandelijke en wetenschappelijke ontwikkeling heet, kon hij niets verwachten dat verder reikte dan deze voorbijgaande orde van zaken. Men zag dit aan voor obscurantisme. Zonder grond. Hij verlangde naar licht even goed als de vrienden van vooruitgang, maar hij verwachtte het niet uit dezelfde bron: hij, ook van intuitie en inspiratie; zij, alleen van induktie en rede. Van daar de verwijdering. Het was het oude misverstand tusschen poësie en proza. Voor hem waren zij die alles verwachtten van menschelijk onderzoek, atheïsten en duivelen, immers loochenaars van een God die zich mededeelt aan de menschelijke ziel; voor hen was hij, die hun wetenschappelijk onderzoek alleen toeliet voor de eindige dingen, een reaktionnair.

Zoo groot is onze beperktheid, dat poësie en proza, elk, zonder

moeite, in een oogwenk, tien grieven vinden om elkander naar het hoofd te werpen. Het proza zegt: gij zijt vol zoeten wijns; en de poësie zegt: gij zijt wanhopige middelmatigheid — Bedaart straks de huiselijke twist voor een poos, dan zijn de kinderen van deze krakeelende echtgenooten juist even ver. Het geloofsbeginsel van Bilderdijk is in het eind noodlottig, omdat het de weetgierigheid, de belangstelling in de eindige dingen; een belangstelling, die wij zoo brood noodig hebben; doet afnemen en daardoor het wetenschappelijk onderzoek doet kwijnen. Het verstandelijk beginsel der tegenpartij is in het eind noodlottig, omdat het, zonder de hulp van verbeelding, divinatie, intuitie, voorgevoel, of hoe deze geheimzinnige vermogens heeten mogen, ontoereikend is en ons van nuchterheid doet omkomen.

Wie geeft ons een mythe, waarin de innige huwelijksvereeniging wordt voorgesteld van Improbus Labor en Intuitie, van Proza en Genialiteit. De Goethe die het bruiloftslied zingt, zal, dieper dan zijn voorganger, den eisch der induktieve methode moeten beseffen zoowel als het betrekkelijke van ons weten, en tevens vatbaar moeten blijken voor een ernstiger geloof dan de uitsluitende vereering van het Eeuwig-Vrouwelijke verraadt.

VII.

In dien „omgevenden nevel van 't geestelijke", waarvan Bilderdijk spreekt, willen wij pogen ons met hem geheel te huis te gevoelen, om van hem te vernemen wat hij, als door dien nevel heen, al vermoedt of opvangt. Wat is dat „geestelijke"? Wij twisten niet met den dichter over de alles te bovengaande waarde van het gevoel. Wanneer zijn verbeelding nu slechts aan wil vangen met dat gevoel te vertolken! Wij willen niets liever dan op onze beurt uitroepen: „Neen, Régol, Régol neen, dat zijn geene aardsche zangen" [1]).

Régol stelt ons eenigszins te leur en weigert veelal zijn „zelfgevoel" uit te storten in andere vormen dan de welbekende neutra der abstraktie: het schoone, het goede. het ware. De Hemel der Apokalypse, Engelen, Serafijnen en Cherubijnen: tot een meer oorspronkelijke en persoonlijke wijze van de hoogere

[1]) *K. D.* 2, 408; of, andermaal in zijn taal: „De borst zij rein de moed zij vast en laat de snaren klinken". *K. D.* 5. 39.

wereld voor te stellen, komt het zelden. Zijne *Gewijde Poëzy* is minder gewijd en minder dichterlijk dan zijne wijsbegeerte.

Was zijn Protestantisme een beletsel? Het duldt zoo weinig godsdienstige plastiek. Bilderdijks verbeelding had de wieken zeker meer kunnen uitslaan, wanneer hij zijne neiging had kunnen volgen. Hij had, om zoo te spreken, een roomsch hart.

Reeds in 1808 verhaalde men elkander, dat hij katholiek was in het geheim. „W. B. wil roomsch worden", schrijft hij zelf. „Waarom niet?" gaat hij voort, „hij is het. Ik verzet mij altijd tegen het lichtvaardig verguizen van eenige punten bij de Roomschen.... Zoo is het, bijvoorbeeld, met de Transsubstantiatie" [1]).

Het is schoon, de Mis niet te willen verguizen. Maar hoe kan men dan in oprechtheid lid blijven eener kerk, die officiëel belijdt en zelfs kinderen doet opzeggen, dat de Mis een „vervloekte afgoderij is" [2]).

„In Duitschland, zegt Bilderdijk verder in dienzelfden brief van 1808, was 't natuurlijk dat ik voor meer dan half roomsch ging... Ook hielden Fransche Evêques van mij, lieden van letteren, beschaafdheid, candeur. — Zie daar het geval."

Zoo eenvoudig was het geval niet. Hij kon in 1813 in zijn eigen kerkgenootschap niet meer het avondmaal vieren. De predikanten bedienden het niet in zijn geest. Nu stelt hij terstond de vraag: Wat te doen? „Moeten zij die de zaak beschouwen als ik volstrekt buiten het gebruik des avondmaals leven? Of moeten zij, *de vooroordeelen afleggende*, tot de Roomsche of Grieksche Kerk terugkeeren? Hier is geen derde. Wellicht wordt door Gods voorzienigheid eene zoodanige algemeene vereeniging tusschen de onsociniaansche Kerken voorbereid, en (nog meer) wellicht wordt het plicht voor den echten Christen zijnen medechristenen het voorbeeld te geven, daar toch 't polemicke ten aanzien der punten van geschil een geheel ander aanzien gekregen heeft, en meer tot een twist over *de meer of minder convenientie van deze of gene wijs van beschouwing dan over waarheden geworden is*: maar ik beken, dat (hoe het daar meê zij) de stap mij hard voorkomt, en, in zijne invloeden, van groote bedenkelijkheid *voor als nog*." En later:

---

[1]) *Briefwisseling* 1, 52.

[2]) Catech. Heidelb. — Zelf bleef hij niet altijd binnen de grenzen eener waardige bestrijding; zie *Brieven* 4, 58 vlg.

„In de Roomsche Kerk zit nog te veel Aristoteliaansche dogmatiek, in het Protestantendom te veel Cartesianismus. — Als beide ongevoelig weggewaassemd zijn, zal men zich verstaan, en het eens zijn, hoe paradox dit nu klinken mag. *Geloof mij, een goed Gereformeerde is meer Roomschgezind dan hij zelf weet.*" Bilderdijk bedoelt natuurlijk: een goed kristen, of wel: een gereformeerde die goed is, omdat hij voor alles een kristen is.

De dichter blijft dus ergens staan. Zijn wijsbegeerte leidt hem tot hooge waardeering van het gevoel; het gevoel is de bron van alles, het eigenlijke leven, de kern van onze persoonlijkheid. Maar vraag hem, wat dit gevoel nu eigenlijk verkondigt. In 't gevoel, zal hij antwoorden:

„In 't gevoel van 't waar, van *'t eeuwig schoon*
Spreidt de Almacht (ja) haar beeld nog zelfs in ons ten toon.
Haar beeld —? Een' schemer van haar beeldtnis, na aan 't vonkeren
Der oogen zwemende, bij 't snelle lichtverdonkeren,
Maar, waar zich *'t Alvolmaakte* als oorsprong in erkent [1]).

Deze poësie dreigt rhetorika te worden. Bilderdijk voelt zich belemmerd. Hij durft zich niet te laten gaan.

„'t Is niet mooglijk, zegt hij, die voorwerpen (Jezus' menschwording, dood, verrijzenis en hemelvaart) met een vol gevoel als Dichter te zingen, of men zal de Gereformeerden doen schreeuwen van Roomschgezindheid" [2]). Welk een reden! Indien die „voorwerpen" niet bezongen kunnen worden dan in de taal van St. Bernard en St. Theresa, laat de gereformeerden dan „schreeuwen;" of, juister, laat hen proza spreken van hun kansel, en gij, zing uw „Recordare, Jesu pie" in een hoekje achter het altaar [3]).

---

[1]) *K. D.* 7, 7 (het vers dagteekent van 1807). Even vaag *het Waarachtig Goed*, bl. 142—156, van het jaar 1812.

[2]) In antwoord op een verzoek van Ds. van der Roest te Haarlem, die Bilderdijks *Callimachus* wel zeer fraai vond, maar „den wensch... niet konde verbergen, dat (hij) eens een Christen-Callimachus zijn mogt; ... hymnen geven, welke de brave Christenen konden stichten." Een lastige vraag van den goeden pastor. *Briefwisseling* 1, 406. Gezang 8 (ook gezang 165?) is van Bilderdijk, en wordt, zoo ik mij niet bedrieg, weinig gezongen.

[3]) Vrij wat fierder: „Wat keel of oogen zet men op over het 2e deel der *Krekelzangen?* — Wat ik er van voorzie, wil ik liefst zwijgen; doch ik verbeeld mij echter dat niet weinigen tot nadenken gebracht worden, en dit is een groot goed in zijne gevolgen."

Is hier halfheid, is hier willekeur? Bilderdijk „voelt" veel; voelt de waarheid van Mozes verhaal omtrent het eerste menschenpaar [1]); voelt de „alleen Godewaardige wording" van Eva [2]); vindt, dat „het leerstuk der Drieëenheid in ons innerlijk sentiment ligt [3])." Wanneer iemand tegenover hem had staande gehouden, dat ook 's Pausen onfeilbaarheid, ook de tegenwoordigheid van het lichaam des Verheerlijkten in het sacrament des altaars, „gevoeld" konden worden, dan had hij zich geen twijfel mogen veroorloven, hij die schreef: „Ook de zinnelijkste begrippen die de Godsdienstleer inboezemt, hebben zekerlijk meer innige waarheid dan een valsche filozofie, die ze meent te zuiveren."

Neemt zijn gedicht aan *de Moedermaagd* [4]). Maria is voor Bilderdijk de Moeder Gods, de volzuivre, „de Hemelbloem, door goddelijke hand uit Edens paradijs op 's aardrijks hei geplant." Het ongeschapen licht is in haar schoot gezegen. Maar hemelkoningin mag zij niet zijn en middelares evenmin. Haar zoo te noemen, is een dwaling, een „beminnelijke", een „mogelijk onschuldige dwaling." Bilderdijk zelf zou in die dwaling bijna kunnen vervallen, want:

„ô Die aan uw kniên dien zuigling aan mocht schouwen,
Hoe wederhield hij zich, ô edelste aller vrouwen,
Van hulde, een stervling, een engel-zelv' te groot,
En achtte u niet in hem verengeld, ja vergood?"

Maar een dwaling blijft het:

„Ik brenge u hier, bij 't ruischen van mijn snaren,
Geen bede of wyrook toe, geen offer op de altaren
Aan God geheiligd, en ontstoken tot zijn hoon.
U hoonde ik, hoonde ik God in 't honen van uw Zoon."

Gaat dit aan? Hetzelfde is een beminnelijke, misschien onschuldige dwaling en een honen van God? Een Moeder Gods verdient bede noch offergeur? Zij, in wier schoot het ongeschapen licht gezegen, en die zelve onschulds toonbeeld is, werd „in zonde ontvangen en geboren!"

1) *Brieven* 4. 36.
2) *K. D.* 15, 166. (voorrede van *De Dieren*).
3) *Brieven* 1. 187. Van Oosterzee „voelde" nog meer, verg. Prof. Opzoomer.
4) *K. D.* 5, 143 vlgg.

Hiermede wil ik slechts duidelijk doen uitkomen, waar Bilderdijk bleef staan en juist daardoor hem kenschetsen als een der Vaders van het Réveil. Er is hier halfheid noch willekeur, die wij iemand nooit te laste mogen leggen, tenzij dan naar den maatstaf van zijne eigene bedoeling. Juist dit ten deele roomsch-katholieke kenmerkt zijn inwendig leven en tevens dat van hen, wier tolk hij weldra blijken zou als hij voorbaat geweest te zijn.

VIII.

Het Réveil is de romantische school van Duitschland in het nederlandsch protestantsch overgezet. Zij beoogde, hier gelijk in Duitschland, herleving van de kristelijke opvatting van wereld en leven, gelijk men haar, met zeker belangrijk voorbehoud, in de Middeleeuwen op het schoonst verwezenlijkt achtte.

Die herleving bedoelde geenszins een herleving te zijn van het Katholicisme der Middeleeuwen. Met dat naief gebrek aan historischen zin, dat het Nederland van voor vijftig jaren kenmerkte, beeldde men zich in, dat al de innigheid, al het troost- en dichterlijke, aan de katholieke wereld- en levensbeschouwing der Middeleeuwen verzekerd, verzekerd kon blijven aan het Protestantisme, zoodra dit verlevendiging zocht, niet bij een terugkeer tot eigen verleden, maar bij een krachtig opwekken van de religieuse aandoening.

Het eigenaardige van het Réveil komt het best uit door het te stellen tegenover de godsdienstige beweging die in onzen tijd tot de vestiging der Vrije Universiteit op gereformeerden grondslag heeft geleid. De beweging die van Dr. Kuyper is uitgegaan, is ook een opwekking, maar niet allereerst van de innerlijke bevinding of het esthetisch-godsdienstig gevoel. Zij verlevendigt veeleer het gereformeerd bewustzijn der hervormde kerk. Zij wil die kerk terugbrengen tot haar eigen oorsprong en traditie. Zij wijst niet met het Réveil op een Pascal, een Thomas à Kempis, een St. Bernard, een St. Augustinus, alsof die al te gader, reeds alleen om hun kristelijk leven en gevoel, goede kristenen waren geweest; zij heult met Rafaël noch Vinet. Zij wijst op Kalvijn.

Dit is geheel in overeenstemming met den historischen zin onzer dagen. Niet zonder reden heeft een deel der kristenen

zich in de zestiende eeuw afgescheiden van Rome. Wat hen bezielde, beziele ook ons. De leer van den kloeken hervormer dient op nieuw de jeugd te worden ingeprent. Geen heimelijke verwantschap met Rome gevoeld. Niet in het hart zoo ongeveer roomsch en met de belijdenis „wegens de conveniëntie van zekere beschouwingen", zoo als Bilderdijk het uitdrukt, protestantsch. Geen sentimenteele verzen aan de Moedermaagd. Geen verontschuldigen van de Mariolatrie met een protestantsch slot als tolkwijting aan het geweten. Geen omgang met „fransche Evèques vol candeur." Bij verkiezingen wordt Rome gebruikt, maar de mogelijkheid van misverstand voorkomen.

De gedachte van Dr. Kuyper is een politieke gedachte: de toekomst van een volk verzekeren door het den doop van zijn eigen verleden te doen ondergaan; het volksgeloof redden door uit de golven der openbare meening een vaste land te voorschijn te roepen: de kalvijnschgezinde gemeente, die der oude Geuzen; door een kern te vormen, waarom de kristalliseering plaats grijpe.

Alle staatkunde is afgestorven aan de poësie. Geen staatkunde houdt van schemeren. Staatkunde is beminnelijkheid noch toeschietelijkheid, tenzij dan als *do ut des*. Zij doet het met goede manieren en, moet het, met andere manieren. Den politikus moet alles in scherpe trekken voor den geest staan; hij moet altijd partij kiezen en altijd gelijk krijgen. Deze leider vooral. Neutra als het schoone, het goede, het allervolmaaktste wijken voor een persoon: voor Jezus, heer van het heelal, koning van zijn kerk; de rekbare inspraak van het gevoel, voor een wetboek: de Schrift.

De partij der Kalvinisten, onze nederlandsche intransigenten, behartigt de theologisch-kerkelijke opvoeding van een deel onzer natie; een opvoeding, die van oudsher met karaktervorming der natie in onloochenbaar verband heeft gestaan. De theologie heeft de groote waarde van het volk, in zoover het buiten de wetenschap leeft, eerbied in te boezemen voor methodisch denken; de gereformeerde theologie, met haren vasten maatstaf, den Bijbel, heeft deze verdienste bij uitstek [1]). In de strenge

[1]) De katholieke theologie, bij Thomas Aquinas in de leer, zal in methodisch denken, de protestantsche weldra vooruit streven. De katholieke partij in ons vaderland heeft tot op heden hoofd noch vasten tolk. Zij moet zich dan ook nog bij anderen aansluiten, hetgeen haar onlangs door Prof. Alberdingk Thijm ik vrees met eenige onbillijkheid, is verweten. Een aan- en woordvoerder laat zich niet improviseeren.

kerkelijkheid der kalvinistische partij ligt niet minder hare kracht en verdienste. Het Kalvinisme vertegenwoordigt thans in het protestantsch Nederland het „kerkendom", waar niemand anders recht hart voor heeft. De beteekenis van het kerkendom is hoog aan te slaan. De kerk is, en moet wel, zal zij iets zijn, een *imperium* wezen *in imperio*. De kerk is de groote Antigone der nieuwere geschiedenis. Zij staat met opgeheven hoofd tegenover den altijd krachtiger Kreon, den Staat. Zij verhindert gehoorzaamheid in slaafsche onderwerping te ontaarden. De stroeve kalvinistische burgerman is de Lord-Protector der persoonlijke vrijheid; de steun der niet-aristokratisch gekleurde, republikeinsche gezindheid, dat ijzer in ons nederlandsch bloed.

De liberale partij op staatkundig gebied heeft een geheel andere, niet minder schoone roeping. Van hare zedelijke zijde beschouwd, behartigt zij de aankweeking van een aan velerlei beschadiging en roekelooze behandeling blootgestelden boom: de verstandelijke en zedelijke verlichting, die een gegeven tijd heeft bereikt. Zij behartigt dus de opvoeding van het volk in zijn geheel, dat zij dan ook, met prijzenswaardig doorzicht, als een minderjarige aanmerkt. Zij richt zich tot het verstandig deel der natie, opdat het met haar de natie voorthelpe. Zij treedt op geen veld waar louter het persoonlijke bloeit, want op dat veld zijn voor haar geene vruchten te wachten. Kinderen en vrouwen, bespiegelende wijsgeeren en mysticken of dichters, heel de gehavende stoet van Sokrates' *Mania*, zullen nooit liberalen zijn. De liberale partij betracht in dezen groote zelfverloochening en ontzegt zich vrijwillig het voorrecht van dit gezelschap. Het individueele geeft zij prijs: zijn chaos en zijn betoovering. Onzijdigheid is haar ware atmosfeer. Zij zoekt een terrein waarop allen elkander kunnen ontmoeten; allen kunnen samenwerken; allen kunnen streven naar iets beters, iets hoogers, vooral iets weldadigers voor de menigte. De tegenwoordige staatsinstellingen bevredigen haar en zij meent juist, dat er nog lang niet genoeg partij van is getrokken. Dit verklaart èn haar onmiskenbaar behoudend èn haar even onmiskenbaar progressief karakter. De liberale partij is innig verknocht aan de vrijheid, als aan het middel dat proefhoudend is gebleken tot de verwezenlijking van haar eigen ideaal. Alleen onkunde omtrent haar wezen en haar kracht, kan van haar vergen, de neutrale school

prijs te geven, die heerlijke en toch zoo gebrekkige inrichting. Alleen diezelfde onkunde kan haar willen nopen, de instinkten des volks, de inspiratiën der profeten, kortom iets anders te huldigen dan de „soevereiniteit der Rede," dat is de opperheerschappij van hetgeen den verstandigen van een bepaalden tijd redelijk toeschijnt. Deze partij is de bewaakster van de zekerheid in een volk. Te verstandig is zij voor avonturen; te gezond en te regelmatig in hare levenswijs, voor aanvallen van scepticisme. Zij draagt de sleutelen van een nieuw hemelrijk. Zij opent en niemand sluit; zij sluit en niemand opent. Het verleden, door haar gesloten, is daardoor reeds verouderd; de toekomst, door haar geopend, is daardoor reeds begrensd. Zij zorgt voor het voldoende: voldoend onderwijs, voldoende volksvrijheid, voldoende welvaart en tevredenheid; en zij verraadt een grooten takt in het bepalen van de juiste maat op elk gebied. Daarom is zij de partij der zelfopoffering ten algemeenen nutte, want zij kan hare edele taak niet vervullen dan door willens en wetens zich bloot te stellen aan een verdrietige ervaring: ongelijk te krijgen van een altijd grillige Toekomst [1]).

Met de partij der Kalvinisten vormde dan, als ik zeide, het Réveil de scherpste tegenstelling. Deze laatste richting behartigde de ontwikkeling van het gemoed des volks en maakte zelfs Kerk en theologie daaraan dienstbaar. Zij zocht hare kracht in de vrome en esthetische beschouwing der dingen. Al wat lieflijk is en welluidt, was en is haar leus. Een dichter is haar vader; een ander dichter, hare volkomene uitdrukking. Hij is natuurlijk bestemd haar te doen ophouden; want een beweging leeft slechts, zoolang zij hare volkomene uitdrukking in een mensch nog zoekt. Vooral onder zijn invloed, *en sedert zijn breuk met Groen van Prinsterer*, heeft het Réveil al zijn oorspronkelijke excentriciteit afgelegd, opgehouden wereldschuw te zijn, of iets anders te bedoelen, dan verstandige, ernstige hartelijkheid, geadeld door bijbelsche taal en denkbeelden, en zich openbarende hetzij met dichterlijken gloed, hetzij in de aangename

---

[1]) Een nieuwe partij, de demokratische, is nog nauwlijks geboren. Over twintig jaar zal men kunnen beproeven haar te zeggen, welke diensten zij aan het vaderland bewijst. Leven en groeien zal zij wel tegen de verdrukking in. — Op kerkelijk gebied is de partij der Irenischen, gelijk die der Modernen, èn aan het Réveil verwant èn daarvan op het nadrukkelijkst te onderscheiden, de eerste door haar ethisch, de tweede door haar ethisch en kritisch karakter.

vormen dier gemeenzame hoffelijkheid, die aan de eerste kringen onzer samenleving eigen is. De ongemeene populariteit van dezen dichter is mede het gevolg van de omstandigheid dat zijne richting, — die zich aan dogmatiek noch bijbelkritiek ooit heeft bezondigd [1]), — aan de meerderheid onzer natie bij uitstek; aan allen eenigszins en onder zekere voorwaarden behaagt. Als een man, wiens gaven van dien aard zijn, dat iedere partij hem aan de andere zou misgunnen; als zulk een man verklaart: „ik ben geen partijman," verkneukelt zich het gezellig, het vriendelijk, het gemoedelijk- dichterlijk, het eenigszins indolente hart van Nederland, dat al te goed weet hoeveel ongezelligs, onvriendelijks, ondichterlijks en onrustigs vast is aan het optreden in de hoedanigheid van partij-man. Maar de rustelooze Geschiedenis verstoort alle rust. Een in het dogmatische gevende en nemende, een vooral esthetisch-gemoedelijke, bijbelsch en vaderlandsch gedoopte religie, als een hen al de kiekens van Nederland, groot en klein, onder hare vleugelen vergaderende, terwijl de weerspannigen niet mede zouden tellen: het was zulk een vriendelijk denkbeeld. Wie besefte niet op 13 September 1884 en sedert, dat onze natie niet van zins schijnt, het leven voortaan even idyllisch op te vatten. Op dien zeventigsten jaardag schaarde men zich nog eens dicht om het denkbeeld, zoo aanlokkelijk voor velen, door den eerwaardig-vroolijken grijsaard vertegenwoordigd. Het Nederland van den dichter wilde men nog eens in de armen klemmen, eer de stroom der historie het verzwelgt, en een demokratisch Kalvinisme aan het woord, wie weet? aan het bewind komt. Tweemaal heeft de gelukkige man de overvloedige gunst genoten, elk verzekerd, die in een kunstwerk of in zijn persoon een tijdperk afsluit: eens, toen hij de Camera schreef; nog eens, toen hij emeritus werd. „Van Tollens tot Beets", verhaalt toch de geschiedenis, en geeft de grens aan van de ontwikkeling onzes volks in de laatste veertig jaren.

In zijn oorsprong wordt het Réveil geteekend door Bilderdijks betrekking tot Rome. Het is een groot geluk geweest, dat hij niet is overgegaan tot de katholieke kerk. Het zou de beweging verstikt hebben in haar ontstaan. De voorstanders der duitsche romantiek zijn veelal roomsch geworden. De lutheraan

[1]) Karakteristiek bij uitnemendheid Beets' beminnelijk boek over den apostel Paulus.

staat dan ook dichter bij Rome dan de hervormde. In ons land zou overgang op eenigszins groote schaal de beweging van een groot deel van hare nationale kracht hebben beroofd. Het Réveil, met zijn zeer voorwaardelijk terugkeeren tot middeleeuwsche opvattingen, was juist geschikt om de beschaving in Nederland een dienst te bewijzen; een schrede verder te brengen. Van de nawerking der onwijsgeerige en gevoellooze achttiende eeuw in Nederland, van haar rationalisme en sentimentaliteit, kon men niet beter verlost worden dan door een godsdienstig-letterkundige beweging die, getrouw blijvende aan de protestantsche kleur, de in Nederland afgebroken traditie van middeleeuwsche mystiek weder opvatte en praktisch de les herhaalde: er zijn meer dingen tusschen hemel en aarde dan waarvan een zekere wijsheid droomt:

„Ja, Gij zijt waarheid, God; Gij, onverklaarbre waarheid,
Die Rede en Waanzucht blindt door overmaat van klaarheid.
Niets wil ze, ô mensch, dan 't hart, en, dat men 't hart verheff',
Geen Reden leert u 't *zijn*: 't ligt in uw zelfbesef.
't Aanschouwen van dat *zijn*, waar 't uwe in opgesloten,
En u besefbaar is, is uit Zijn licht gesproten;
En onbegrijpbaar, als Hij-zelf, voor 't geen Hij wrocht,
Wordt vruchtloos door 't verstand, het werklijk zijn gezocht.
Neen zoek niet, dwaal niet om; buig neder om te aanbidden:
De Godheid die ons wrocht, zweeft voelbaar in ons midden.
Geheimen, voor 't verstand, voor al zijn kracht, te hoog
Ontdekken zich 't gevoel, verheldren 't stofloos oog." [1])

Zulke verzen zouden blijken den mannen van het Réveil uit het hart gegrepen te zijn. Men heeft slechts Jonckbloets Geschiedenis der Nederlandsche Letterkunde in de 18e eeuw achter elkander door te lezen, om al hun waarde, immers betrekkelijke nieuwheid te beseffen.

Eer voor sommigen onder ons Spinoza weer hersteld worden, en Kalvijn voor velen herleven kon; eer het Katholicisme den invloed kon verkrijgen, dien het thans bezit; eer, voor anderen, Goethe de diepe snaren van het artistieke medegevoelen op het instrument onzer ziel kon spannen, en den weemoed van het verloren geloof omzetten in de blijdschap van in elk geloof

[1]) *K. D.* 5, 171.

ons te kunnen verdiepen, moest het Réveil bij velen het gemoed als doorploegen. Het heeft dit gedaan door, met volkomen verwaarloozing van alle historische en nationale eigenaardigheid en met karakteristieke geringschatting van ernstig theologische, kritische en wijsgeerige studiën, van het middeleeuwsch Kristendom als den room af te scheppen. Het behield van het Protestantisme zijn hartelijke waardeering van den Bijbel als bron van stichting, zijn troostrijke leeringen, zijne niet ascetische vroomheid. Het huldigde in de middeleeuwsche beschaving juist wat haar wezen scheen uit te maken: het gevoelende, het persoonlijke, dat als hergeven moest worden aan een ternauwernood aan de achttiende eeuw ontkomen geslacht.

Er is in de Middeleeuwen, gelijk zij in de idealiseerende herinnering voortbestaan, onmiskenbaar een aroma van frischheid, oorspronkelijkheid, individualiteit, waarvan ik den adem over deze bladzijden zou willen doen henengaan [1]). De eerste betoovering van dat tijdvak is de verrassing, die het bereidt. Alles schijnt voorbij als de Middeleeuwen aanvangen; alles is bouwval, verbastering, ontbinding; driest verdringen van de antieke beschaving. Het schijnt het einde der wereld, maar het is juist haar begin. Na eenige eeuwen van chaos heeft het Kristendom Europa een schooner eenheid geschonken. Marktplaats en kasteel luisteren naar een nieuw epos.

In heiligdommen, die de antieke bouwstijlen niet behoeven, rijst een *Magnificat*, dat zich om Pindarus niet bekommert. De eenvormigheid van het romeinsche rijk is vervangen door de verscheidenheid van het kristelijk karakter; een letterkunde van konventie, door een poësie uit het hart; een verdorde taal door nieuwe idiomen, versch loof om een ouden stam. Een afgemat verleden is geweken voor een geloof, dat de duisternis weet dienstbaar te maken aan de verhooging van het licht; stoïcijnsche spanning, voor een blijdschap, die thans voor het eerst zich veredelt tot dank.

De aarde is het tooneel van een drama, vol tranen en verrukking. Over aarde, hel en hemel zijn de rollen verdeeld. God regelt elk bedrijf; de ontknooping is voorzien; maar telkens boeit de aangrijpendste verwikkeling. Goddelijke personen, engelen en heiligen, handelen mede, om te steunen, te leiden, te

---

[1]) de Musset, *Rolla*, Inleiding. Gaston Paris, *la Poésie du Moyen-Age*.

troosten. Satan vereenigt zijne sombere legioenen en wil den dag doen verkeeren in nacht. De mensch staat in het midden, nietig en sterfelijk, maar belangwekkend door den strijd om zijn lot. Goddelijke genade wenkt en lokt. Verleiding fluistert. Aan den mensch de keus. Wordt die keus gericht op den Eeuwige, dan wordt in het eind de ziel geborgen onder de vleugelen eener meer dan moederlijke liefde, die slechts voortzet wat zij op aarde in het weldadig instituut der kerk heeft begonnen.

Immers die kerk is zelve moeder. De armen zijn zalig met de armen van geest. De schuldige vertrouwt. Geen beleden zonde, die de kerk niet kan vergeven. Berouw is niet onvruchtbaar; heiligheid, geen droom; beide ontluiken als passiebloemen aan den voet van het heilig zinnebeeld van Verzoening door Lijden. Satan mag het stuk in de hand hebben, waarbij Theophilus zich aan hem heeft verkocht: de teedere Moedermaagd ontweldigt het en geeft het den berouwvolle terug.

Aan die poësie doet de wetenschap, zelve dichterlijk, geen afbreuk. Zij mag goud zoeken en 's menschen bestemming lezen in de sterren. De natuur is een nieuwe kweekplaats van mythen. De geschiedenis heeft hare vooruit bepaalde perioden, zes in getal; dan breekt de eeuwige sabbat aan. Geheimenissen worden onthuld of beminnelijk gemaakt. Studie ontspringt uit liefde tot „de waarheid;" uit het geloof aan de mogelijkheid van haar te vinden. Nog een korte poos en het raadsel is gevonden. De gemakkelijkheid, waarmede weetgierigheid zich bevredigd acht, bewijst hare levendigheid. Elk antwoord is goed; het vragen zelf is weelde. Wat doen de Engelen? Waarom is de wereld niet eeuwig? Uit vragen bestaat de geheele *Summa Theologiae* van Thomas. Alles is te weten; de kennis een wel ineensluitend geheel. Aristoteles en de bijbel zijn de onfeilbare gidsen, en aan hun hand wordt een wereldbeschouwing gevonden die, na de wijsheid der Ouden, nog oorspronkelijk vermag te zijn.

Het leven is dichterlijk als de wetenschap en de godsdienst. Het recht heeft zijn symbolen; instellingen rusten op het gevoel. Elke provincie heeft hare schilderachtige eigenaardigheid. De hartstocht vreest geen politie. De zinnelijkheid is onvervalscht. Een man kan nog drinken. Het gele goud wordt gretig geraapt. Niets van onze zedelijke halfheid, ons intoomen, ons ontzien van de openbare meening. Roofdier of heilige,

zwelgend of zich kastijdend: vaak het een onmiddellijk na het ander, is men altijd, wat men is, geheel. Eigen arm verschaft veiligheid; eigen fakkel, licht in den nacht. Geen tredmolen van voorgeschreven en altijd voorziene werkzaamheid. Vervelend is het leven op het eenzaam kasteel, maar morgen het steekspel en overmorgen de kruistocht. Geen koopman delft zijn graf in winkel of kantoor; groote jaarmarkten brengen de bontste menigten bijéen. Het klooster bespaart den beschouwenden geest het alledaagsche der samenleving. De vrouw droomt van liefde, en wordt niet ontgoocheld bij het ontwaken.

De letterkunde weerkaatst dat leven. Ook hier vrijheid, verscheidenheid, openhartigheid; geen vooroordeelen; geen klassieke modellen. In hare eerlijkheid ligt hare bekoring. Zij wordt alleen beoordeeld naar hetgeen zij uitwerkt. Heeft zij verrukt, heeft zij doen mijmeren, weenen of lachen? Hare idealen staan niet buiten het leven; wat zij schildert, allen willen het zijn. Al het menschelijke is haar deel; dit voor te stellen, haar lust; niet verminderd door het zoeken naar de kleur van plaats en tijd; niet belemmerd door een historiekennis, die voor iedere uiting der persoonlijkheid een antecedent weet aan te wijzen, of door de vrees van voor dezen niet populair, voor genen niet belangrijk genoeg te zijn. Haar publiek is één als op de agora en in den schouwburg van Athene.

Toen, stichtend en vernielend, de staatkunde van het eind der Middeleeuwen hare wonderen had verricht; toen de dronkenschap der Renaissance voorbij was; toen het kloeke geloof van de Hervorming naar de krukken had moeten grijpen; toen de geestdrift der godsdienstoorlogen, eindelijk ook die der fransche omwenteling plaats had gemaakt voor teleurstelling, ontmoediging, reaktie; wendde veler blik zich naar dat herinneringsbeeld. Zijn aanlokkelijkheid werd verhoogd toen de scherpzinnigen begonnen in te zien hoe de nieuwere wijsbegeerte en de moderne maatschappij de hartelijkheid en het dichterlijke van de middeleeuwsche beschouwingen zouden doen verkoelen. Er waren reeds toen vriendelijke geesten die zich ten aanzien van dit laatste aan zelfbegoocheling overgaven. Zij zijn er nog. Bilderdijk behoorde niet tot hen. Hij begreep, dat de wereld van voorstellingen die het gemoed bevredigen, eerst dan duurzaam verzekerd was, wanneer het gemoed in zijn zelfstandig recht was hersteld; wanneer in het gemoed de springader werd

gezocht van ons eigenlijk leven; in één woord wanneer aan het rationalisme de wortel was afgesneden. Daartoe moest aan het verstand geen enkele funktie blijven dan die van de gelijkheid of ongelijkheid der denkbeelden te konstateeren; daartoe moesten alle denkbeelden en voorwerpen vruchten worden van de verbeelding, die de gewaarwording te werk heeft gezet; daartoe, eindelijk, moest in 's menschen gevoel of aandoenlijkheid zijn eenig aanrakingspunt worden gezocht met de ware kracht in het heelal, het goddelijk willend wezen.

Deze wijsbegeerte beantwoordde aan haar doel. Zij maakt haren volgeling van te voren onkwetsbaar. De nieuwere wetenschap mag voortaan verkondigen wat zij wil, hij behoeft het tegen te spreken noch zich aan te trekken. Alle kennis relatief; mitsdien oorzaak, noodzakelijkheid, natuurwet, mechanisme der natuur, of welke voorstelling men noodig vinde te maken, uitsluitend betrekking hebbende op de wereld onzer denkbeelden; op de wereld die in onze verbeelding is ontstaan; een wereld, die ons tamelijk koud kan laten omdat zij met ons ondergaat; al ons denken, „een consequent droomen [1]"; wat wil men meer? Het waarachtige, welks bezit en genot aan het leven al zijn waarde geeft, is het gevoelende in ons, is het aangeraakt worden door de hoogere wereld. In welke denkbeelden de gewaarwording zich, met behulp van de verbeelding [2], omzet is onverschillig zoo slechts aan den eisch der schoonheid wordt voldaan; een schoonheid, waardoor God zelf hemel en aarde met elkander heeft verbonden [3].

Het Réveil is in deze wijsgeerige beschouwing volstrekt niet getreden, maar heeft hare vrucht geplukt: de waardeering van dogma en kerk als van ondergeschikt [4]; de waardeering van de „orthodoxie des harten" als van primair belang [5]. Die uitdrukking: „ortho-

---

[1]) *Brieven* 2, 265 en *K. D.* 14, 196.

[2]) De taak onzer verbeelding beschrijft *K. D.* 12, 188:

„Gij, die in 't werkend brein met verw en klanken speelt,
't Voorledene aan 't verstand uit ijdlen damp herteelt,
't Onstoflijke overkleedt met zichtbre nevelwalmen,
En tastbre beelden vormt uit lichaamlooze galmen; enz."

[3]) *K. D.* 7, 8: „Nu daalde 't Godlijk schoon als uit een schoot van wolken enz."

[4]) *Briefwisseling* 1, 410.

[5]) Aan Tydeman, 23 April 1808. „Bij de Zwedenborgianen (te Londen) heb ik veel godvrucht gevonden en veel stichting geraapt. Echter zijn daar de Remonstrantsche stellingen ook meestal aangenomen. — Maar schoon zij ze aan-

doxie des harten" is zeker ongerijmd. Een leer richt zich tot het hoofd. Bovendien kan op godsdienstig gebied geen leer *de* waarheid zijn, of zij moet door God zijn geopenbaard. Het door God geopenbaarde is uit zijn aard niet van ondergeschikt belang.

Maar waartoe het aangenaam ongerijmde der uitdrukking toegelicht? Zij heeft de humaniteit in de hand gewerkt; de overheersching van het dogma geknakt; vrijheid van denken gekweekt. In het oog van den dichter en zijne geestverwanten bleef zeer zeker rechtzinnigheid het noodwendig *gevolg* van de bekeering des harten, maar juist dit ondermijnde de rechtzinnigheid. Niet langer oorzaak, maar verwacht gevolg; niet langer grond, maar gewenschte uitdrukking van den gewenschten zedelijken toestand, houdt de rechte leer natuurlijk op een wet te zijn. Een nieuw geslacht acht zich werdra aan die uitdrukking niet meer gebonden. Tegenover de talrijke bezwaren der kritiek kan de kerkleer haar gezag niet blijvend ontleenen aan de omstandigheid, dat zij voor eenige gemoedelijke kristenen, en nog wel alleen op sommige punten, de tolk is van hun innerlijk leven [1]). Bilderdijk en het Réveil moeten dus leiden tot deze twee beschouwingen van de gereformeerde leer: tot eene, die deze leer belangrijk acht alleen als historisch gedenkstuk; tot een andere, die in haar den grondslag ziet van alle wetenschap.

---

nemen, is hunne aanhankelijkheid aan Jezus en zijne genade echter zoo volkomen, zoo kinderlijk, dat men wel ziet dat *hun hart rechtzinnig is.*" Elders: „de Joden en Mahomedanen zijn beter Christenen dan de groote hoop onder ons." — Zijn gedicht na den dood van zijn vriend Joh. Valckenaer. *K. D.* 13. 287. Deze vriend was geen geloovige. De kerkelijk rechtzinnigen hadden zeker zijne nagedachtenis aangevallen in den een of anderen *Heraut* dier dagen. Men zie hoe Bilderdijk hem verdedigt.

[1]) Ook voor de zoo moeilijke diagnose van het godsdienstig leven in onze eigen dagen, maar evenzeer voor de kennis van het zeer weinig principieel verband tusschen Réveil en Orthodoxie, blijft J. H. Scholtens voorrede voor de Eerste uitgaaf van zijn *Leer der Hervormde Kerk* (1847) het klassieke geschrift. Zonder die voorrede van Dr. Scholten ware Dr. A. Kuyper wellicht nooit geboren. Er moest, na die voorrede, iemand komen die ernst maakte met hetgeen waarvan juist die voorrede had aangetoond, dat het Réveil er op het willekeurigste mede te werk ging; ook hierin getrouw aan Bilderdijk. Voor zijne mishandeling, bijvoorbeeld, van, of, wil men, eigendunkelijk omgaan met het dogma der Drieëenheid, zie *Briefwisseling* 1. 304 (en H. W. Tydemans snedige opmerking daarover, bl. 325).

IX.

Waaraan primaire waarde moet worden toegekend: aan leer of gevoel? is een vraag die terugkeert op elk gebied der kunst. „In uw muziekale kompositie is veel gevoel, maar menige fout tegen de theorie;" of wel: „de theorie toont gij meester te zijn, maar uwe kompositie is koud:" die het eerste beweert, zendt u een handboek; die het tweede doet uitkomen, neemt u mede naar een trio van Schumann. Wie heeft gelijk?

Waarom moet altijd de een of de ander gelijk hebben? De geestelijke wereld is zoo samengesteld; wij zijn zoo bekrompen en eenzijdig; ons leven is zoo kort, dat wij de groote verscheidenheid van hetgeen de menschen elkander aanprijzen, niet hoog genoeg kunnen waardeeren. Ook op het gebied van den geest geldt het gebod: Gij zult niet dooden. De Sokrates van Plato laat allen leven. In een Eutyfron veroordeelt hij een zekerheid van plichtbesef, waarvan hij het gemis in een Crito laakt. Een Alcibiades leert hij dat uitwendig schoon geringschatten, dat hij in Charmides niet zelf kan aanschouwen zonder te trillen van aandoening. Dezelfde Socrates, die den wereldling Alcibiades toespreekt met het plechtige van een bijna apostolische overtuiging, verklaart zich onbekwaam om de waarheid te ontdekken tegenover een raisonneur als Critias, en onbekwaam haar te onderwijzen tegenover een Laches, als deze zich met blind vertrouwen aan den grooten wijze wil overgeven. De mogelijkheid van iemand de deugd te leeren, betwist en handhaaft Sokrates in eenzelfden dialoog, den Protagoras. Een Ion moet Socrates de waarde hooren bestrijden van een inspiratie, waarvan dezelfde Sokrates de onmisbaarheid op het schitterendst in het licht stelt in de tegenwoordigheid van een Fedrus. De vulgariteit van een Hippias prikkelt hem tot een verheerlijking van de kennis van het absolute, waarvan hij in een gesprek met den beminnelijken Theëtetus de onbestaanbaarheid aantoont, als ware hij, Sokrates, Protagoras in eigen persoon. De Sokrates van Plato is de veelzijdigste persoonlijkheid; en welke zijde hij ons toonen zal, die groote geneesheer der zielen, hangt geheel af van de krankheid desgenen die tegenover hem staat. Artistieke liefde is van niemand zoo als van Plato te leeren. De karakters in Sokrates' omgeving zijn geteekend

met een belangeloosheid en een vastheid van hand die hem tot een der voorgangers van Shakespeare maken. Renan heeft gelijk: de vorm, waarin de richtingen onzes tijds op vruchtbare wijze kunnen behandeld worden, is het wijsgeerig drama. Alle polemiek is voor den kunstenaar uit den booze met alle apologie. Men begint het overal te gevoelen. Ik vlei mij, dat de herleefde lust in het Tooneel en de afkeer der ontwikkelden van alle moraliseerende drama's er het bewijs van zijn. Aan de dramatische ontwikkeling van onzen geest moet alle hoogere beschaving zich dienstbaar maken. Onze dagelijks vermeerderende kennis van de geschiedenis; onze fysiologie van de zintuigen; ons wijsgeerig determinisme, gelijk al wat er diep religieus in ons is, het drijft ons alles tot een dramatische opvatting van wereld en leven. De groote demiurg der vroegere eerediensten; die geheimzinnige macht waarvoor men knielde met gesloten oogen; is voor ons de groote dramaturg geworden, wiens belichaamde, door ons maar zelden begrepen, gedachten wij aanstaren met ontroering. Het middelpunt onzer zoogenaamde wereldgeschiedenis is een onpeilbare tragedie, en Shakespeare de eigenlijke leeraar onzer negentiende eeuw.

Hiervan doordrongen, achten wij onze tegenstanders onze beste vrienden. Zij zien wat ons ontgaat, verdedigen wat wij verwaarloozen. Aan elke stelling, door ernstige mannen verkondigd, geef ik in de boeken van mijn geestelijk beheer een afzonderlijk hoofd, open ik een rekening; en een voor en tegen schrijf ik aan een der beide zijden, naarmate het inkomt. Het saldo wordt nooit opgemaakt. Slechts eéne stelling blijft uitgezonderd: gij moet liefhebben. Niets komt in haar debet. Want ongehoorzaamheid aan de wet der liefde doodt de kunst en daarmede alle belangrijke kennis van de menschenwereld; een kennis, waarnaar het hart onverzaadbaar dorst.

Waarom ons verheeld, dat het een dorsten is? Waartoe ons groot gehouden, en ons aangesteld alsof nieuwsgierigheid de drijfveer ware van ons onderzoeken? Waartoe de alles overtreffende beteekenis van de behoefte miskend? Zij is die „Liebe und Hunger" waar Schiller van spreekt, zonder welke wij geen oogenblik kunnen leven. Behoefte, niet slechts om den strijd des levens te kunnen doorstaan, behoefte in iederen zin, is de kracht die alles voortbrengt; en de wetenschap, geroepen, om de eenheid te vinden waarmede de werking van een gegeven

behoefte kan worden gemeten. Niets kan dus worden begrepen, tenzij men de behoefte kenne waaraan het moet beantwoorden.

Ik acht het de verdienste van Bilderdijk, de afhankelijkheid van onzen geest, de vatbaarheid om gewaar te worden, op den voorgrond te hebben gesteld. Van uit zijn gezichtspunt zie ik thans de menschheid als een veld dat naar regen verlangt. De heide verlangt niet naar regen, de woestijn kan het stellen zonder dauw. Wij zijn heide noch woestijn. Wij zijn dorstende wezens, dorstende naar bezieling, bevruchting, opwekking, aanraking. Het juiste moet ons „treffen"; de schoonheid moet ons „overweldigen"; het goede moet ons onwederstaanbaar „aantrekken". Wat zijn wij anders? Wat zijn wij, overgelaten aan ons berekenen en voornemen en bedenken en uitvorschen? Wij zien niets, tenzij ons oog er op gericht, onze aandacht er bij bepaald wordt. Zeg mij vooraf, waar ik op letten moet, vroeg Faraday aan Tyndall die hem een proef wilde toonen. Wij vermogen niets, tenzij een geheimzinnige macht zich eerst van ons meester maakt. Wie zit neder, om iets te gevoelen; iets „in te zien"? Telkens vraagt de werkelijkheid ons verwijtend, als hield zij ons voor recht achterlijke scholieren; „begrijpt gij dit dan niet?" en moeten wij eerlijk zeggen: Neen wij, want het rechte licht is er nog niet op gevallen. Of liever, wij werden nog niet geworpen op hetgeen wij begrijpen moesten [1]). Geen schok heeft nog plaats gehad; geen vonk, geen gloeiing brak nog de dofheid van ons bestaan.

Door de beste geesten onderwezen, verstaan wij deze dingen thans wel iets beter dan de tijdgenooten van Bilderdijk ze hebben verstaan. Dat drijft ons weder naar hem terug; dat doet ons telkens als dwalen in zijn buurt, om iets op te vangen van de alleenspraken van dezen kluizenaar. Een dwaasheid ware het, de verzen van Bilderdijk met hetzelfde soort van genoegen te willen lezen waarmede wij de verzen lezen van dichters onder onze tijdgenooten. Nat worden is onaangenaam, als het eén lichaamsdeel treft, maar baden, verrukkelijk. Zoo kunnen wij ook Bilderdijk niet genieten, tenzij wij ons geheel aan hem overgeven. Andere schrijvers besproeien ons op het liefelijkst met hun geurig vocht. Hij is als een zee, die ons tot boven het hoofd moet bedekken. Duiken wij weder op, dan brengen

[1]) Empedokles.

wij het een en ander mede dat wij niet gebruiken kunnen: eenig zeewier van deftigheden, eentonigheden, rhetorika, pompeuse verzen. Wat nood? Het wordt weder afgeschud.

Aan dezen doop hebben wij dan te danken een verlevendigd besef van de waarde die het leven ontleent aan de eigen gewaarwording, aan eigen steeds meer veredelde behoeften. Wij leven in de mate waarin wij gevoelen. In alle gevoelen steekt een zekere genialiteit, die zich ontvouwt naar gelang van de kracht onzer verbeelding. Deze moet dus versterkt worden. Onder telkens nieuwe, rijker, schooner beelden moeten wij ons zelf en anderen tot bewustzijn brengen wat in dat duister binnenste omgaat. De schilderkunst kan ons hier uitnemende diensten bewijzen, en onder de schilders Rafaël in de eerste plaats. Telkens een bedevaart naar de *Disputa*.

De school waarin het gevoelen zich heeft te oefenen, wordt door Bilderdijk niet genoemd, maar welke de zijne is geweest, blijkt uit zijne verzen. Het is de school van het lijden. Zijn verzen doen gedurig denken aan dat woord van Pascal: „om de waarheid in te zien, helpt geen hoofdbreken; il faut briser le cœur."

„Het leed alleen, het leed heeft kracht van heeling.
  God schonk het hem, wien Zijn gena bewaakt.
Bedroefden, juicht in deze uw lotbedeeling!
  Neen, voor geen zoet, heur bitterheid verzaakt.
Schroomt op uw weg geen pijnlijk voetdoorpriemen,
  Geen wilde tak die kleed of voorhoofd scheurt;
Maar 't oog gevest, op Jezus' geesselstriemen,
  Dank hem alleen, wiens gunst ze u waardig keurt.
Is 't nacht voor ons, eens zal de morgen rijzen;
  Geen aanstoot meer belemmert dan ons pad,
En heel uw ziel zal Gode dank bewijzen
  Voor elke wond en bloed- en tranenspat" [1]).

Een der treffendste tafereelen in *De ondergang der eerste wareld* is het afscheid van Elpine [2]). Een jongeling uit een hooger orde van wezens dan het schuldig kroost van Adam, heeft Elpine, een dochter der menschen, liefgehad. Hij kan, hij

---

[1]) *K. D.* 6, 7 volg.. [2]) 2, 357 vlgg

wil haar niet verlaten. Zij hangt, weenende, aan zijn boezem. Indien zij voor altijd met elkander verbonden konden blijven! Het onfeilbaar middel wordt door hem ontdekt. Aan het hoofd van het heir der Reuzenkrachten, zal hij het aardsche paradijs heroveren. Dan zullen zij voor altijd vereenigd zijn! Op dit woord beeft Elpine terug. Het aardsch paradijs? Weer daarheen? Prijsgeven het verheven uitzicht, ontsloten door de Belofte? Zij ontscheurt zich aan de armen zijner liefde en ijlt het pad vol distelen en doornen weder op, met de toekomst in het hart. — Elpine is Bilderdijks poësie in hare verhevene oogenblikken [1]); en de dichter zelf had kunnen zeggen met Tennyson's Sir Galahad:

Sometimes on lonely mountain meres
  I find a magic bark;
I leap on board: no helmsman steers:
  I float till all is dark.
A gentle sound, an awful light!
  Three angels bear the holy grail:
With folded feet, in stoles of white,
  On sleeping wings they sail:
Ah, blessed vision! blood of God!
  My spirit beats her mortal bars,
As down dark tides the glory slides,
  And star-like mingles with the stars [2]).

A. Pierson.

[1]) *K. D.* 12, 30 vlgg. [2]) *Miscellaneous Poems*, 3, 67 vlg.

CHARLOTTE.

Het was een zonderling huisgezin: zij woonden op eene groote hoeve in Oostvlaanderen. Destijds waren de pachtgoederen moeielijk te krijgen, zóó moeielijk, dat eenmaal eene eigenares, die een hofstedeken te verhuren had, in een verloop van veertien dagen eens vijf en dertig aanvragen daartoe kreeg.

De oudste dochter was ingetrouwd, — dat mocht een tegenslag heeten! Vader en moeder hadden toegestemd de jonggehuwden voor eenige maanden in huis te houden — tot Kerstdag — als wanneer zij eene daarbijgelegen hoeve, welke hun toegezegd was, betrekken konden; maar in dien tusschentijd stierf de eigenaar, het pachtgoed werd tegen een hoogen prijs verkocht en door den kooper zelven betrokken. Aldus waren zij bij de ouders gebleven; tevergeefs hadden zij elders langs hier en daar gezocht: er waren telkens te veel liefhebbers. Zij vonden niets. Dit duurde nu sedert zestien jaren, en het ergste was, dat het huisgezin bijna jaarlijks aangroeide. De oudelieden en de twee andere dochters werden letterlijk door dat opkomend geslacht verdrongen. Charlotte heette de tweede, en Kaatje de jongste.

Charlotte ook wachtte naar eene hofstede om te trouwen, maar hier was het een ander geval: haar verloofde, Domien Bultinck, woonde bij zijnen oom; deze was rijk en zou aan zijnen neef alles geven, wilde hij bij hem blijven tot aan zijnen dood, beloofde hij; en Domien bleef bij hem. Hij had zijnen oom lief en zag de hofstede, die hij eens erven moest, misschien nog liever. Hij wachtte met toewijding en geduld en dit deed ook Charlotte. Zij beminden elkaar thans reeds drie en twintig jaren, sedert den tijd, dat Domien bij zijnen oom was komen

wonen. Charlotte telde thans twee- en Domien vier en veertig jaren. Kaatje was er negen en dertig. Deze had nooit in de wereld verkeerd. Zij was de vriendelijkste der drie van opzicht: wat bleek voor een boerenmeisje, maar met regelmatige trekken en flink van persoon. Charlotte was mager, met een breed, rood aangezicht, vooruitspringende kaakbeenderen, grooten mond, dikke lippen, weggetrokken kin en brave, kleine blauwe oogen: iets dat aan sommige prenten, wilde volksstammen uit Nieuw-Zeeland of Nieuw-Caledonië, of ik weet niet wat uitheemsch voorstellend, denken deed. Zij maakte door hare houding den indruk eener slavin. Marie, de gehuwde dochter, was als ontvleeschd: een geraamte; zij had geen enkelen tand meer in den mond en heel het aangezicht vol rimpels. Florus, haar man, was bruin van haar en oogen, breedgeschouderd, vol levenslust. De ouders waren reeds zeer bejaard, de vader trok zich niets meer aan, hij was doof en zat als verdwaasd in zijnen hoek in het midden van al die kinderen en kindskinderen.

Als men er in huis kwam, zag men er te alle kant: het kleinste lag in de wieg; een ander kroop over den vloer; Kaatje stond met een op den arm, — want gewoonlijk waren er drie welke niet gaan konden; Charlotte zat met een ziekelijk op den schoot; twee of meer anderen bleven u aangapen, de oudsten waren naar de leering. Dit was des Zondags, in de week hadden de groote menschen hun werk en werd er weinig naar de kleinen omgezien. De stammoeder van heel dit huisgezin verwelkomde de gasten: zij had schimmelig haar en eene als beschimmelde huid en zeer bleeke oogen; zij ook was mager en eenigszins gekromd. Zoodra zij den mond opendeed, werd haar door Marie, de getrouwde dochter, het woord afgenomen. Deze verhaalde, wat moeder verhalen wou, of verbeterde hare gezegden. Charlotte en Kaatje spraken niet, of weinig.

Marie vertelde van het karnen, het boter opmaken, het eten geven aan de beesten; van hare gangen naar de merkt; — men zou gezegd hebben, dat zij er alles verrichtte. „Zij is goed om te praten en anderen het werk te laten doen,” zeide mij eens de grootmoeder op den boomgaard, omziende, of niemand het hooren kon. „Zij is goed om naar de merkt te gaan, als Serlotte of Ka hare vente gereed hebben gemaakt,” en zij zuchtte.

Wat kon men antwoorden op dergelijke klacht?

„Weet gij toch van niets te pachten?” vroeg zij weder, „dichtbij moet het niet zijn, maar in 't omliggende — al ware het een uur of twee van hier, 't is toch zulk een last met al die kinderen en — elk de zijne, is mijn spreekwoord.”

— „Bazin, het is nog een geluk, dat het brave en stille kinderen zijn,” antwoordde ik om haar te bevredigen, hoewel zij degelijk luidruchtig en ongemanierd waren.

„'t Zijn het precies *jongens* [1]) lijk andere, precies gelijk,” zei zij. — Mijne woorden hadden het niet vermocht haar te overtuigen.

„Ik zie ze wel gaarne, heel gaarne,” verbeterde zij, „en voor mij ware het nog niets, ik ben nog zoo oud niet (zij telde negen en zeventig jaren,) maar voor vader, die al 't einden de tachtig is!” en zij schudde het hoofd.

„Wanneer trouwt Charlotte?” vroeg ik om van wat anders te spreken.

„Dat weet God! Domien kan aan geen trouwen denken, zoolang zijn oom daar is, en deze ziet er nog zoo staande uit als iemand, — nu, de man moet hiervoor niet sterven, elk leeft gaarne,” zegde zij knikkend. „Maar indien Merie eene doening kon krijgen, om 't even waar, dat zou zoo wel zijn voor ons allen, och 't is zulk een dingen met al die kinderen; — dat zou niemand kunnen gelooven, die het niet heeft geproefd! — En er komen er nog altijd bij!”

De waarheid was, dat de ingetrouwden thans naar geene hoeve meer omzagen en er ook geene meer zouden hebben gewild: „Vader en moeder zijn oud, zij zullen niet lang meer leven, Serlotte zal trouwen, Ka kan als meid blijven,” zeide Florus, „wat zouden wij elders duur gaan pachten, als wij hier de schoonste hofstede van de wereld kunnen hebben — met wat geduld.”

Zijne vrouw was het eens met hem: „Vader en moeder moeten voor mij niet sterven,” zei zij op hare beurt, „elk leeft gaarne, maar wij zouden dwaas zijn, dat hier in vreemde handen te laten vallen.”

„En wie zou het land bewerken, en hoe zou het in de stallen gaan, indien ik hier aan 't bestuur niet ware?” vervolgde Florus,

---

[1]) Kinders.

„weet ge wat, moeder denkt het niet, maar indien zij met vader en hare twee dochters alleen ware, zou zij achteruit *scharten* als de hennen.”

Er lag waarheid in hetgeen hij op eene boersche wijze uitdrukte.

Domien, de verloofde van Charlotte, kwam alle Zondagen. Hij zat in de keuken in het gewoel der kinderen tot dicht bij den avond, dan leidde Charlotte hem tot aan het baliehek; daar stonden de beiden wat te praten; aldra verwijderde zich de jonkman riep nog eenige woorden, deed soms nog eenige stappen terug naar haar toe, die hij sinds jaren onveranderd beminde, en ging eindelijk voor goed heen, en Charlotte keerde naar huis toe om op nieuw voor eene week hare slavenketen op te nemen.

Eens, dat wij er binnenkwamen, lag de oude vader door eene beroerte getroffen; Charlotte stond zwijgend en roodbekreten aan het bed en dekte hem toe en bracht, zijn hoofd opheffend, het glas aan zijne lippen; Marie had het woord en vertelde, hoe het hem was aangekomen. Kindergeschrei en klompegetrappel waren binnen verneembaar.

Of hem dat niet hinderde?

Neen, hij hoorde het niet, beweerde zij.

Hij lag ons aan te zien, hij zag wat ontsteken, doch scheen niet te lijden. De oude vrouw kwam binnen en wrong de handen, zich uit het bereik zijner blikken achter de gordijn verbergend.

„Bedroef u niet, hij kan nog genezen,” fluisterden wij haar troostend toe.

En hij genas inderdaad gedeeltelijk. Zijne gezondheid keerde weder, doch dat was alles; want jaren nog zat hij lam aan den haard in zijnen hoek, omringd van spelende en krakeelende kleinen, of, als het zomer was, op zijn hof in de zon: hij scheen onverschillig aan hetgeen rondom hem gebeurde.

De oude Bultinck was schielijk gestorven. Domien kwam tegen den avond; men wist het echter reeds op de hoeve. Hij droeg zijne Zondagsche kleederen, hij zat heel treurig, hij zuchtte. Marie deed lange verhalen van subiete dood; Charlotte sprak niet, doch hare oogen stonden levendiger dan naar gewoonte.

Zij leidde haren verloofde uit tot aan het hek, maar ditmaal bleven zij niet staan praten. Zij was daar dadelijk terug.

„Nu zult gij kunnen trouwen," sprak Marie, verheugd den hoop te zien verminderen, „dat wachten heeft al veel te lang geduurd."

„Voor mij niet, of voor Domien niet," sprak Charlotte met nadruk.

Zij ging naar den koestal met den melkemmer. De doodklok luidde akelig in de verte:

„Triomfklok!" dacht Charlotte onwillekeurig en bleef eenen oogenblik staan, dan trad zij haastig, hare opgewekte, bijna blijde stemming met geweld als een misdadig gevoel onderdrukkend, over het hof.

Men kwam den wagen leenen om den doode te vervoeren, Charlotte ging ook naar den dienst met haar kapje voor de oogen, zij zag in het terugkeeren naar de schoone hoeve, — thans de hare — waar zij nog nooit den voet op gezet had en die zij nu weldra bewonen zou.

Domien kwam eenige dagen later. Het huwelijk werd besproken.

„Zondag in de geboden," stelde Marie voor.

„Neen, neen, zoo gauw niet," sprak Charlotte.

„Neen, Zondag niet," zei Domien, „een gebed voor oom en onze geboden op denzelfden dag te laten uitroepen, het ware eene schande!"

Zij gingen naar de stad, om hunne trouwkleederen te koopen, Kaatje bleef te huis bij moeder en de kinderen en Marie trok mede. Zij koos de stoffen en voerde in de winkels het woord. In het terugkeeren klaagde Charlotte, dat zij zich niet wel gevoelde.

„Zij is aan dat uitgaan niet gewend," zei Marie, „het zal beteren met slapen." Domien keek haar bekommerd van ter zijde aan; zij zag er zonderling uit, dacht hij.

Des morgens ontving hij bericht, dat Charlotte zeer slecht lag; in den nacht had zij eene bloedspuwing gekregen. Zij mocht niet spreken en moest onbeweeglijk liggen. Hij kwam af; tranen welden in zijne oogen op; hij vatte hare hand, die op de deken lag, en zette zich voor het bed; hij meende, dat zij sterven ging. Zij lag in hetzelfde bed in de voorkamer — het vreemdenbed — waarin vader met zijne beroerte gelegen had.

„O waren wij ten minste getrouwd, laagt gij ten minste te mijnent, te uwent," riep Domien belangeloos en liefderijk uit.

Charlotte zag hem dankbaar en treurig aan.

„Zwijg, zwijg, geen gerucht," zei Marie, die met een stenend kind op den arm stond en, om het te sussen, trippelend in de kamer begon rond te gaan.

„Mijne Charlotte, mijne brave dochter!" jammerde hare moeder.

Eenige dagen verliepen.

De zieke herstelde eenigszins.

„Zij geneest," zei Marie, „nu zal ze haast kunnen trouwen."

„O, hij zal haar niet meer willen," spraken de geburen ondereen.

Maar Domien wilde zeker, hij kwam alle avonden; Charlotte was telkens zoo blijde hem te zien!

„Laat ons trouwen," zeide hij, „wij kunnen ons naar de kerk doen voeren, gij zult te mijnent geruster zijn en beter opgepast worden, ik zelf zal u verzorgen."

„Eene zieke boerin op een hof! wat meent gij dan?" zeide Charlotte.

„Het ware ten minste een oog van ontzag, nu is er wel niemand om de dienstboden op te zien, als ik weg ben," sprak hij om haar aan te moedigen.

„Wacht nog wat," antwoordde zij toen.

En Domien wachtte.

Hij had haar dan wel lief! Zag hij niet, dat ze stervend langs de wereld ging? Bemerkte hij het niet, als een ieder, dat hare oogen zoo diep in hunne kassen lagen weggezonken; dat hare kleur geel werd op het voorhoofd en rond den mond; dat de gloeiende blos harer wangen in een weefsel van roode draadjes veranderd was, en dat hare bewegingen traag geworden waren? Of was zijne jarenlange genegenheid voor haar groot genoeg om alles over 't hoofd te zien, om haar, die hij jong en — in zijne oogen — aantrekkelijk had uitgekozen, oud en krachteloos en ziek — het schrikkelijkste voor eenen boer! — tot vrouw te nemen?

Het scheen wel zoo.

Charlotte en vader zaten beiden op het plankier, als het weêr schoon was, elk langs eenen kant der open voordeur. De grijsaard onverschillig aan alles, de dochter met hartzeer, omdat zij de wiedsters op den akker zag, de stallen, waarin zij het vee niet meer oppassen kon! Zij bekeek hare handen: zij waren verwit en verzacht, nu zij niet meer arbeiden kon.

De kinderen — de kleinsten — stonden of kropen voor haar

in het gras; zij nam soms met inspanning het eene of andere op den schoot en vertroetelde het, of hervatte haar breiwerk, waarmede zij met hare stijve, aan ruweren arbeid gewende vingeren, maar traaglijk weg kon.

Domien zuchtte. Zijn hof mocht zonder vrouw niet blijven, zeide hij aan de moeder en aan Marie. De meiden deden maar half werk, de knechten bedreven niets, als hij uit was. Hij zag zijnen ondergang voor oogen.

Het was nu bijna een jaar, dat oom dood was.

„Serlotte,” bad hij nogmaals, „waarom weigert gij te komen?”

„Omdat ik krank ben,” zei ze, treurig voor zich starend.

„Gij zijt het hier ook.”

„Ik verdien het brood niet dat ik eet.”

„Vreest gij, dat ik het u ooit verwijten zou?”

„Neen, maar ik wil u tot last niet zijn, Domien, ik heb gearbeid voor hen allen, zoo lang ik kon, nu moeten ze mij ziek ook houden,” zuchtte zij.

Bultinck zuchtte insgelijks. Zij was te zwak om hem dien avond uit te leiden en het gesprek greep aan de deur plaats. Had Marie hen afgeluisterd? Zij stond aan het hek op hem te wachten.

„Domien,” zeide zij, „gij ziet wel, dat er met Serlotte geene beterschap te verwachten is”

„Het is eene droeve zaak,” antwoordde hij hoofdschuddend.

„Geloof mij, Domien, een hof zonder boerin is een schip zonder stuur: alleen blijven is onmogelijk voor u, neem elders eene vrouw.”

Hij zag vreemd en met ongenoegen op:

„Merie, Merie, waar zijn uwe gedachten? ik Serlotte verlaten!” riep hij uit.

„Gij zijt het niet, die haar verlaat,” vleide zij weder, „maar zij is het, die niet wil, en niet kan, Domien.”

Hij stond in gedachten.

„En naar wie zou ik gaan, Merie, wie zou Serlotte bij mij kunnen vervangen?” zei hij met tranen in de stem.

„Ka,” klonk het op doffen toon uit den mond der vrouw, en tersluiks zag zij op om te bespeuren wat indruk hare woorden maakten.

„Ka!” zeide hij, de handen samenslaande, „Ka!”

En hij wenschte „goeden avond” en ging heen. Zij liet hem gaan; daar was de eerste grondsteen tot hetgeen zij wenschte gelegd.

Zij zegde er iets van aan moeder: Domien had haar toevertrouwd, beweerde zij, dat hij, nu Serlotte zijne vrouw niet wezen kon, Ka in de plaats hadde willen huwen.

„Ka!" herhaalde de moeder, „Ka!" met evenveel bevreemding en meer tevredenheid dan Domien.

„Ka is eene eerste boerin," zei Marie, die haar vroeger nooit geprezen had.

Domien was zeer nadenkend geworden en alle avonden stond Marie aan het hek. Zij sprak hem telkens van Kaatje en zong haren lof.

„Ja maar, Serlotte!" wierp hij hiertegen in, „het ware de doodsteek voor haar."

„Wat meent gij wel! Integendeel, zij bekommert zich in uw huishouden en meer dan gij denken kunt."

„Ja, Ka is braaf," zei hij, ... „indien het niet ware van Serlotte ..." begon hij nu te zeggen.

„Wilt gij mij laten begaan?" vroeg eens Marie.

En hij antwoordde: „ja."

Hij was waarlijk te beklagen; zijne boerderij ging ten gronde zonder Charlotte, en met haar als vrouw, zou het niet beter wezen .... Daarenboven zij wilde niet. Ja, met Ka, dat was de eenige uitkomst, maar het hartzeer voor Serlotte! ...

„Zij zou u al nooder met eene andere dan hare zuster zien trouwen," had eens Marie gezegd.

Hij had haar laten begaan. Zij wilde volstrekt Ka kwijt zijn, nu hare eigene meisjes groot genoeg werden om haar te helpen. Zij ging recht naar den pastoor, zegde hem, dat Domien gaarne hare jongere zuster in plaats der oudere, die ziek was, huwen zou en verzocht hem deze dit aan te kondigen.

De priester kwam, hij ging in de kamer alleen met Charlotte; hij bleef lang bij haar. Marie keek door een spleetje der venstergordijn; zij zag hare zuster verbleeken, de hand aan het voorhoofd slaan, tranen langs hare wangen rollen; zij hoorde de predikende stem van den geestelijke, maar verstond zijne woorden niet.

„Alles is geschikt," zei hij buiten komend, „Charlotte is zeer gelaten. Franciska trouwt in hare plaats, zoo gauw mogelijk; enkel zal Bultinck tot op den bruiloftsdag niet meer komen: zoo is het best voor aller rust."

Hij kwam niet meer; hij liep als een ongelukkige op zijnen boomgaard, zeiden de knechten.

Charlotte sprak er niet van aan hare huisgenooten. Kaatje scheen tevreden. De weggelegde stoffen voor de trouwkleederen werden op haar gemaakt.

De bruiloftsdag verscheen. De kinderen waren op hun best gekleed; moeder en vader hadden hunne toestemming per akte van notaris gegeven, omdat zij naar het gemeentehuis niet meer konden gaan uit hoofde hunner hooge jaren en gebrekkelijkheid; en Charlotte poetste zich ook op om het bruidspaar te verwelkomen, als zij van de kerk wederkeeren zouden: zij had witte gebreide mouwtjes aangedaan en eene schoone muts opgezet.

Zij scheen wat beter, of liet het zoo blijken om anderen niet te bedroeven.

Domien boog het hoofd, toen hij haar wederzag: hij scheen beschaamd of treurig. Zij sprak hem minzaam aan en zeide: „Proficiat.”

Zij zaten aan het maal. Moeder liep af en toe; Marie had het woord; vader scheen niet te begrijpen, wat er omging.

Charlotte had thans de kamer verlaten en zich wat op haar bed gelegd; zij hoorde het karretje inspannen, dat de jonggehuwden wegvoeren moest; zij vreesde voor het afscheid: zou zij hare kalmte behouden?

Maar . . . zij hoorde: „God beware *ulder*” en „Goede reis!” roepen en „Kaatje, dag Kaatje!” en „Dag Domien,” van de kinderen, want zij noemden haar niet „tante” en kenden hem te lang om „*onkel*” te zeggen, en het rijtuig reed weg.

Dat zij aldus vertrekken zouden, had zij niet vermoed. Zij voelde zich eerst verlicht: er zijn schijnbare onvriendelijkheden, welke uit fijngevoeligheid voortspruiten, deze neemt men niet euvel op. Ja, aldus was het best, en zij was dankbaar aan Domien en aan hare zuster; maar nu zij weg waren en zij de kinderen weder binnen hoorde, schoot haar gemoed te vol, het leed kropte in hare keel, zij balde de beide vuisten en sloeg ze ten bloede op den muur.

Het oudste meisje van Marie kwam toegeloopen:

„Serlotte, wat is er?” vroeg zij met angst.

Deze had den tijd gehad zich te herstellen, ten minste genoeg om verneembaar te kunnen spreken:

„Ik heb geklopt," zeide zij, „omdat het hier tocht, — doe dat venster toe, als 't u belieft, mijn kind."

Er zijn bloemen, voorloopsters der lente, in overhaasting kiemend, dol naar leven en genot: het sneeuwklokje, het leverkruid, de pyrrhusboom. Zij bloeien vóór alle andere, zij sterven en vergaan, eer nog het groen der hagen spruit. Er zijn er tegenovergestelde, welke noch de meizon noch de zomerhitte in bloesem krijgen; kan zij staan en wachten: traag ontwikkelt zich de bot, nauw zichtbaar tusschen den top der donkere bladeren. — September komt en gaat heen, October verschijnt; de rozen verwelken; het gele loover dwarrelt uit de boomen; de winter nadert, November is daar — en heerlijk bloeit de najaarsaster met hare duizende bloemenkronen!

Aldus ook Kaatje. In hare jonge jaren, terwijl anderen van haren leeftijd beminden, trouwden, verouderden of stierven, vloden hare dagen eentonig en onveranderd heen: het scheen haar lot de kinderen harer zuster op te brengen; te arbeiden, te gehoorzamen aan vader en moeder en aan Marie; als anderen spraken, had zij gezwegen; terwijl andere harten klopten, had het hare stil gesluimerd; zij had niets gehoopt, naar niets verlangd, op niets gerekend. In eens was zij tot zelfbewustzijn en zelfstandigheid geroepen: van een oud meisje werd zij eene jonge vrouw. Zij stond aan het hoofd eener hofstede — hare eigene! — Zij had dienstboden, die haar gehoorzaamden; zij beschikte over geld; zij had verantwoordelijkheden. Haar man zag haar niet, zooals het tehuis geschiedde, als eene ondergeschikte aan, maar achtte haar zijns gelijke; riep haren raad en haar oordeel in voor alles, wat de boerderij betrof en gaf haar rekenschap over zijne inkoopen en uitgaven.

Zij had zelfvertrouwen verkregen en voelde zich overgelukkig. Zij, de ingetogen zwijgster, hield niet meer op van spreken, als zij naar huis kwam. Marie was overtroffen, thans had Kaatje het woord! Domien scheen in den eerste wat verlegen of ten minste bescheidener dan zij: hij zag er tevreden uit en was stil vriendelijk met Charlotte. Nimmer sprak hij in de afwezigheid zijner vrouw van deze. Kaatje integendeel had altijd zijnen naam op de lippen.

Wanneer eene welige scheut uit den grond schiet, overgroeit

zij aldra den halfverdorden stam en breidt hare takjes en hare bladeren te allen kanten uit, zonder er zich om te bekreunen, of hem nog licht en lucht genoeg zal overblijven. Kaatje was vol levenslust en opgewektheid; Kaatje was verjongd en verschoond; Kaatje was gruwzaam geworden, niet uit boosheid maar uit zelfzucht.

Charlotte gunde haar zooveel geluk. Zij gunde het evenzeer aan Domien; maar zij had het nog niet vergeten, dat zij aan hem had verzaakt, noch wat er in 't verleden lag....

De verleden tijd telde echter bij hare zuster niet mede, enkel het tegenwoordige scheen voor haar te bestaan, en zij sprak van haar heil, zij sprak van Domien, van zijn karakter, van zijne hoedanigheden en eigenaardigheden, als had Charlotte hem nooit gekend:

„Ik heb een goeden man", zeide zij, „had ik er uit tien en twintig te kiezen, ik zou geen beteren kunnen wenschen."

Charlotte knikte toen.

„Hij drinkt niet, hij zit niet uit, hij is braaf. Hij zou geen kalf durven verkoopen zonder mij te vragen, of ik het goedkeur. Alles wat ik doe, is wel, het eerste woord is nog te geven."

Moeder en Marie achtten haar hooger, sinds zij boerin was. Charlotte verblijdde zich in den grond des harten over den goeden uitslag van dat huwelijk.... maar hadde Kaatje toch gezwegen!... Zij vreesde het bezoek harer zuster: de atmosfeer van anderer voorspoed is geene heilzame voor de rampzaligen; zij was soms treurig, soms boos op Kaatje, die door het luid verkondigen van haar geluk, het slecht en toch zoo menschelijk gevoel: den nijd in haar opwekte.

„Ik wil niet", zeide zij bij zich zelve „ik wil niet afgunstig worden;" maar de verzoeking was groot, en Charlotte leed oneindig. Zij zocht vergelijkingen: het scheen haar, dat Kaatje met eenen doorn haar hart doorwoelde; dan kwam het haar voor, als lag dat hart in eenen schotel en als werd het onbarmhertig door Kaatje met een mes doorkorven. Hare ziekte en haar lichaamlijk lijden alleen gaven haar afwisseling voor hare kwellende gedachten.

De geboorte van een zoontje verhoogde nog het heil der echtelieden.

„Hoe gaat het nu met Serlotte?" vroeg men soms aan Florus op de merkt of elders.

„O slecht“, antwoordde hij met eenen zweem van spijt, dien zijne luchtige opgeruimdheid dra overmeesterde. „De tak zal vóór den boom nog vallen“, voorspelde hij. „Moeder ziekelijk, vader stokoud en Serlotte .... langzaam nader den put .... zij moeten om mijnentwille niet sterven“, voegde hij er bij.

Kaatje drong er op aan, dat Charlotte haar eens bezoeken, en hare hoeve zien zou; zij was er nog niet geweest en had steeds voorgegeven, dat zij niet zoover geraken zou. Nu was het oogst, men zou wafels bakken, zij moest volstrekt gaan met moeder en Marie — en zij ging, de arme kranke.

Wat schoone *doening* was het! Wat geriefelijk huis! Welke rijke boomgaard! Welk een lief kind was het kleintje van Kaatje! Geluk en voorspoed, verval en ziekte nevenseen.....

De kasten met lijnwaad werden geopend, de stallen getoond. Dan moest men wafelen eten. Charlotte had geenen eetlust.

„Mijn eten smaakt mij als suiker“, pochte Kaatje.

„Het is u wel aan te zien“, zei eene aldaar aanwezige buurvrouw. „Gij bloost als eene kriek. — Zijn dat schouders!“ riep zij bewonderend uit en legde hare hand op den eenen.

Kaatje schaterde van genoegen en sloofde hare mouw op: zij was fier op den molligen arm, dien zij schertsend en met onverholen zelftevredenheid toonde. — Charlotte zat met de armen gekruisd en de knokken harer ellebogen in de hand.

„Ik heb gezondheid te koop“, zei Kaatje.

„Zal het mij later niet spijten aan Domien verzaakt te hebben?“ had Charlotte zich afgevraagd, toen de jonge man, dien zij sinds zoo vele jaren liefhad, al die pogingen aanwendde om haar ondanks hare ziekte te huwen, en zulke blijken van zelfverloochening gaf, terwijl zij hem telkens met nog grooter zelfverloochening afwees. „Nooit“, had zij toen bij zich zelve gezegd, „nooit, wat er ook gebeuren moge... Hem aan eene kranke vrouw verbinden, ware hem misdoen, en *nooit*, hoort gij?“ had zij aan haar eigen hart bevolen, „zult gij het u berouwen!....“

En nu Kaatje in de brooddronkenheid van haar geluk zulke gruwzame taal voerde, en nu Charlotte het hof, het huis, dat alles zag, dat haar hadde kunnen toebehooren, nu kwam de helsche vraag: „Spijt het u niet“, haar weder te binnen, en zij werd als duizelig, want het „ja, ja“ weerklonk al luider en luider aan haar oor....

Daar trad Domien in de keuken; hij ging aan de wieg

staan, hij zag zijn slapend kind met zulke innige uitdrukking van vaderlijke liefde en stille bevrediging aan, dat het goede in 't hart van Charlotte den zegepraal behaalde, en het onstuimig „ja, ja", in een onderworpen, zelfverzakend „neen, neen", veranderde.

De winter van het jaar 1879 was een verschrikkelijke winter; hij sleepte menigen kranke naar het graf en ook Charlotte. Vader overleefde haar slechts een paar weken; moeder stierf in Maart.

„Zij waren er niet te veel, elk leeft gaarne", zeide Marie; doch de ledige plaatsen werden aldra door de overblijvenden ingenomen. . . .

Of de drie afwezigen ook terugkomen zouden, indien het hun vrij stond? . . . .

VIRGINIE LOVELING.

HET AMSTERDAMSCHE KERKELIJK CONFLICT IN JANUARI 1886.

't Was als een donderslag . . . .

Geen bliksemstraal had hem aangekondigd.

De voorloopige schorsing van niet minder dan tachtig kerkeraadsleden, en dat nog wel leden van den Amsterdamschen Kerkeraad, door het Classikaal Bestuur van Amsterdam, den 4den Januari dezes jaars 1886, moest wel door de geheele Nederlandsche Hervormde Kerk, en ook daar buiten, geen gering opzien baren, niet weinig opschudding verwekken. De Algemeene Kerkeraad der Nederduitsche Hervormde gemeente in de hoofdstad des Rijks, aldus in conflict gekomen met het Classikaal Bestuur, waaronder het ressorteert; wat was er dan toch gebeurd, dat 5 Predikanten, niet minder dan 42 Ouderlingen en 33 Diakenen zich voorloopig geschorst zagen van den 4den tot den 18den Januari? Zooals bekend is, was men bijna geen oogenblik in onzekerheid. Een zoo groot aantal achtenswaardige mannen kon bijna niets van hetgeen een Classikaal Bestuur tot eene voorloopige schorsing dringt werkelijk bedreven hebben. Maar het stond, gelijk men bijna gelijktijdig vernam, in verband met eenige veranderingen, in den laatsten tijd gemaakt in het Reglement op het Beheer der kerkelijke goederen en fondsen. Het stond niet in betrekking tot de weigering van de attesten, waarom de leerlingen van een drietal Predikanten te Amsterdam aanvrage hadden gedaan, ten einde elders aangenomen te kunnen worden. Trouwens met deze quaestie hadden de Diakenen niets uit te staan. Dat er onder de voor-

loopig geschorsten ook Diakenen waren, bewees, dat de zaak niet den Bijzonderen, maar den Algemeenen Kerkeraad gold.

Maar veranderingen in het Reglement op het Beheer en voorloopige schorsing van zoo'n groot getal leden des Algemeenen Kerkeraads [1]), wat hebben deze twee voor aanrakingspunten? De Algemeene Kerkeraad is immers een collegie van Bestuur, niet van Beheer; Kerkeraad en Kerkvoogdij staan immers naast elkander?

Hoe het in de Nederlandsche Waalsche Gemeenten geregeld is kunnen wij hier laten rusten [2]). In de Nederduitsche Gemeenten is regel, dat Bestuur en Beheer naast elkander staan. De Gemeente te Amsterdam maakt daarop eene uitzondering, en hierop komt het nu aan bij de zaak, die wij thans te behandelen hebben.

Als bekend mogen wij hier onderstellen, dat in de Nederlandsche Hervormde Kerk het Bestuur over de Gemeenten aan de Kerkeraden, Classikale Besturen, Provinciale Kerkbesturen en de Synode is opgedragen, het Beheer over de bijzondere kerkelijke goederen en fondsen, dat is over de goederen en fondsen der bijzondere gemeenten [3]), door de bijzondere gemeenten zelve wordt gevoerd, zonder dat zij daarin aan een der genoemde Kerkelijke Besturen onderworpen zijn. Wat nu Amsterdam — de Nederduitsche Hervormde Gemeente aldaar — betreft, reeds vóór 1869 was het beheer van de kerkelijke goederen en fondsen aldaar opgedragen aan den Algemeenen Kerkeraad, en dit is alzoo gebleven tot op den huidigen dag. In de maand Februari van het genoemde jaar is door den Kerkeraad aan de stemgerechtigde leden der gemeente gevraagd, of zij het behoud der toenmalige wijze van beheer verlangden

---

[1]) Hij bestaat uit 28 Predikanten, 60 Onderlingen, 60 Diakenen; alzoo 148 leden.

[2]) Dat zeventiental geeft ook nog afwisseling en verscheidenheid genoeg te zien aan wie met de bijzonderheden bekend wordt. Hier vinden wij het Beheer bij den Kerkeraad, daar bij eene Commissie naast den Kerkeraad, maar waarin leden des Kerkeraads zitting hebben; elders .. Met betrekking tot het toezicht ook geen eenparigheid. Toch heeft, zoo ik mij niet vergis en het goed begrepen heb, de Kerkeraad over het algemeen meer met het toezicht te maken, dan in de Nederduitsche stadsgemeenten, namelijk, waar hij niet zelf beheert of door eene Commissie het beheer voert. Vrij beheer is overal.

[3]) De bijzondere kerkelijke goederen, wel te onderscheiden van de algemeene kerkelijke fondsen, waarvan het beheer bij de Synode berust. Zie Algem. Regl. der Ned. Herv. Kerk, Art. 65.

(het behoud van het beheer op den bestaanden voet). Het antwoord is toestemmend geweest. Zoo bleef de Algemeene Kerkeraad beheeren en wel door eene commissie van 24 leden, 12 leden des Algemeenen Kerkeraads en 12 gemeenteleden, allen bij volstrekte meerderheid van stemmen benoemd door de vergadering van den Algemeenen Kerkeraad (volgens een Reglement, toen laatstelijk in 1859 vastgesteld). Zoo bleef deze Kerkeraad, die als collegie van Bestuur, volgens de organisatie der Nederlandsche Hervormde Kerk, onder het Classikaal Bestuur van Amsterdam staat, ook collegie van Beheer, dat als zoodanig vrij was en bleef tegenover de hoogere Kerkbesturen. De Amsterdamsche gemeente koos vrij beheer en had alzoo ook niets te maken met het Provinciaal Collegie van Toezicht in Noord-Holland.

Alzoo is het elders niet in onze Kerk [1]). Wij vinden er als het meest gewone Kerkvoogden (of welke benaming gebruikelijk moge zijn) en Notabelen; de Kerkvoogden met het beheer belast, de Notabelen met het toezicht daarop, of, waar een Provinciaal Collegie van Toezicht boven hen staat, de Notabelen meer „medewerkende" met de Kerkvoogden. Op dit gebied van „Beheer" valt nog al verscheidenheid op te merken. Van Rotterdam kan men niet tot Leeuwarden besluiten, van Utrecht niet tot Haarlem, van min of meer aanzienlijke dorpsgemeenten niet tot deze of gene stadsgemeente. Dat een paar Ouderlingen in dorpsgemeenten ook Kerkvoogden zijn is niet iets buitengewoons; dat de Predikant er adviseerend lid is van 't collegie van Kerkvoogden evenmin. Wat die steden betreft, wier Reglementen voor het Beheer ik hier voor mij heb [2]), geen twee zijn volkomen aan elkander gelijk. Zij vertegenwoordigen, Rotterdam waarschijnlijk niet medegerekend, verschillende rubrieken en groepen, terwijl er nog wel gemeenten zullen zijn, die zich hier niet vertegenwoordigd vinden.

[1]) Hier is, even als in het vervolg, met deze uitdrukking de Nederlandsche Hervormde Kerk bedoeld, de Waalsche Gemeenten niet medegerekend.

[2]) Door de inzage van de Reglementen op het Beheer niet alleen van Amsterdam, Rotterdam en Utrecht, maar ook van Haarlem, den Haag, Leiden en Leeuwarden, is mij duidelijker dan vroeger gebleken, hoeveel verscheidenheid in deze atmosfeer bij ons gevonden wordt. Gaarne betuig ik hier nog eens mijn dank voor de welwillendheid, die mij tot het raadplegen van die stukken in staat stelde.

Kerkvoogden en Notabelen, de Notabelen gekozen door de stemgerechtigden of door de gemeenteleden zelven, de Kerkvoogden gekozen door de Notabelen, in hoevele gemeenten komt dit niet voor? Maar de verhouding van het getal Kerkvoogden en het getal Notabelen varieert. Te Haarlem en te Leeuwarden 7 : 14; te Utrecht 7 : 18; te Leiden 9 : 18; in den Haag 9 : 21; ziedaar een proeve. De betrekking van Kerkvoogd en van Notabel overal onvereenigbaar; maar Notabel en tevens Kerkeraadslid zijn kan men te Utrecht wel, te Leiden niet. Een dienstdoend Predikant mag te Haarlem stellig niet Kerkvoogd zijn, te Leeuwarden is een der dienstdoende Predikanten als adviseerend lid in het collegie van Kerkvoogden opgenomen. In de eene gemeente ligt de Rekening van Kerkvoogden ter visie voor de stemgerechtigden of voor de gemeente, vóórdat zij door de Notabelen is goedgekeurd, in andere gemeenten eerst daarna. De bepalingen omtrent de wijze, waarop verandering in het Reglement kan gemaakt worden en tot stand komen, verschillen; zoo ook de wijze, waarop verschillen kunnen vereffend worden; evenzoo de bepalingen omtrent de gevallen, waarin de Kerkvoogden den Kerkeraad moeten „hooren", of de Kerkeraad de Kerkvoogden. Staat eene gemeente onder een Provinciaal Collegie van Toezicht (men denke aan Haarlem), heeft zij alzoo geen vrij Beheer [1]), dit moet natuurlijk ook op de werkzaamheden van Notabelen een beperkenden invloed hebben. Maar wij eindigen .... na nog een oogenblik aan Rotterdam een bezoek te hebben gebracht. Notabelen zijn daar niet te vinden, wel Kerkvoogden (Gecommitteerden der gemeente), maar die natuurlijk niet door Notabelen worden gekozen. De keus geschiedt door de stemgerechtigden, maar niet dan nadat de (Bijzondere) Kerkeraad de dubbeltallen heeft goedgekeurd of geacht mag worden de dubbeltallen goedgekeurd te hebben, door Gecommitteerden (ook wel de „Gemeente-Commissie" genaamd) hem aangeboden. Want volgens het nog altijd vigeerend eerwaardig Reglement van het jaar 1810 zendt de

[1]) Merkwaardig is wat het Haarlemsche Reglement te lezen geeft in Art. 27: De Kerkvoogd, die zich aan ontrouw of verregaand plichtverzuim, of aan wangedrag schuldig maakt, kan uit zijne betrekking worden ontzet. — Zoodanige ontzetting heeft niet plaats dan, op voordracht van het Provinciaal Collegie, door het Algemeen Collegie, nadat de betrokken Kerkvoogd door dit laatste is gehoord, althans tot verdediging in de gelegenheid is gesteld. Enz. enz.

Gemeente-Commissie jaarlijks voor de ontstane vacaturen dubbeltallen aan den Kerkeraad met de vraag, of hem ook iets ongunstigs bekend is aangaande der genomineerden leer of leven (of wandel). Laat de Kerkeraad binnen een bepaalden tijd niets van zich vernemen, dan worden de dubbeltallen aan de gemeente bekend gemaakt en de stemgerechtigden stemmen. De jaarlijksche rekening en verantwoording wordt aan den Algemeenen Kerkeraad gedaan, die er eene Commissie voor heeft aangewezen. Bij die rekening en verantwoording mogen de stemgerechtigden tegenwoordig zijn. De zaken tusschen de beide lichamen, Gecommitteerden en Kerkeraad, worden behandeld door eene Commissie (des Kerkeraads) van correspondentie met de Gemeente-Commissie (die evenals de Kerkeraad daartoe drie leden afvaardigt). Dit is wel voldoende tot kenschetsing van de wijze, waarop in de op éène na aanzienlijkste gemeente onzer Kerk [1]) het beheer over hare goederen en fondsen gevoerd wordt. Plaats nu Haarlem naast Amsterdam, deze beiden naast Rotterdam en den Haag; voeg er Utrecht, Leiden en Leeuwarden bij, en gij ziet in dit zevental, wat de wijze van beheer over de kerkelijke goederen en fondsen aangaat, verscheidenheid in overvloed. 't Merkwaardigst onderscheid geeft Noord-Holland te aanschouwen, waar Amsterdam en Haarlem antipoden zijn. Vrij beheer in de hoofdstad des Rijks, geen vrij beheer in de hoofdstad der provincie, een en ander onder dezelfde organisatie wat het Bestuur betreft.

Zijn onze oogen nu eenigszins gewend aan het gebied, waarop Beheer in onderscheiding van Bestuur hoofdzaak is, wij zijn dan niet zoo geheel ongeschikt, om iets van het Amsterdamsche kerkelijk conflict te begrijpen.

Het is in 1869. De Algemeene Kerkeraad is gecontinueerd als collegie van Beheer, en hare Commissie, die feitelijk het Beheer voerde, gaat voort met zich aan dezen belangrijken arbeid

[1]) In hoeverre sedert eenigen tijd de kerkelijke hemel te Rotterdam in zake de beheersquaestie bewolkt is, laten wij thans rusten. Men begrijpt, dat als de dubbeltallen bij den Kerkeraad ingezonden worden, en deze op het punt van de leer (of van den wandel — maar de leer is óók een teeder punt) bedenking heeft, er lichtelijk stagnatie komt in den voortgang der zaken.... vooral wanneer men (N. B.) aan de genomineerden vraagt, of zij de formulieren van éénigheid willen onderteekenen.....

te wijden. Welk een prachtige positie heeft de Raad dezer Kerke! Bestuur en Beheer in zijne handen vereenigd. Welk eene belangrijke Commissie is deze Kerkelijke Commissie! Waar is in onze Kerk een Collegie van Kerkvoogden, aan haar gelijk! Vier en twintig leden, waaronder vier Predikanten, vier Ouderlingen, vier Diakenen, voorts twaalf gemeenteleden, gekozen evenals de twaalf kerkeraadsleden door de vergadering van den Algemeenen Kerkeraad. Hoe is door de verscheidenheid van betrekking en stand der leden de blik dezer Commissie ruim en helder, overeenkomstig haar arbeidsveld. 't Is goed, dat het haar vrij staat in sommige gevallen voorstellen aan den Algemeenen Kerkeraad te doen in betrekking tot het Beheer, en billijk, dat zij gemachtigd is den Kerkeraad, als het besturend Collegie der Gemeente, te vertegenwoordigen bij de behartiging en handhaving van hare rechten en belangen tegenover derden, voor zoover die met haar Beheer in betrekking staan. Natuurlijk moet zij zich in haar bestuur van de goederen en fondsen gedragen overeenkomstig het beginsel, dat de Kerkeraad het lichaam is, vertegenwoordigende de Gemeente, in overeenstemming met Art. 19, al. 4 van het Algemeen Reglement voor de Ned. Herv. Kerk (vgl. het Reglement voor deze Comm., zooals het in 1869 van kracht was). Jaarlijks heeft zij rekening aan den Algemeenen Kerkeraad te doen, welke na goedgekeurd te zijn ter visie wordt gelegd voor de leden der gemeente. Misschien was in 1869 reeds als eene schaduwzijde te noemen, dat vier Predikanten, vier Ouderlingen en vier Diakenen tegelijkertijd kerkeraadslid en tevens zooveel als kerkvoogd, en bovendien doorgaans [1]) zooveel als Notabel waren, iets, dat men elders in onze Kerk bezwaarlijk met betrekking tot een kerkeraadslid vinden zou. Maar de Amsterdamsche Gemeente had er geen bezwaar tegen. Zij vertrouwde haren Algemeenen Kerkeraad. Waren de invloedrijkste leden des Kerkeraads ook steeds doordrongen van de overtuiging, dat nimmer eene partij mocht worden gediend, maar de geheele gemeente door het Beheer, gelijk door het Bestuur, moest worden gebaat;

[1]) Behalve wanneer het nazien van de jaarlijksche Rekening der Kerkelijke Commissie aan de orde was, als wanneer de leden dier Commissie, of die 't het vorige jaar geweest waren, als kerkeraadsleden geen concludeerende stem hadden. Zoo is 't althans in de laatste jaren.

bleef slechts de toegang tot de zetels, waarop men met drievoudige eere gekroond werd, tegen partijmannen beschermd, en partijzucht uit deze kringen geweerd, dan kon velerlei zegen uit deze vereeniging van werkkringen voor de gemeente voortvloeien.

Zoo was het dan in 1869.

Maar 't is zoo niet gebleven. Om hetgeen nu volgt eenigermate te kunnen verklaren, moet inzonderheid in rekening worden gebracht wat in de laatste twintig jaren, maar vooral in den allerlaatsten tijd, in onze Kerk, gelijk ook daarbuiten, te doen is geweest over de leervrijheid, of over de belijdenisquaestie. Van den eenen kant: „geen band voor onderwijs en prediking"; aan de andere zijde: vasthouden aan de belijdenis der Kerk in strengeren of minder strengen zin. Ook in 1869 was het verre van rustig in onze Kerk op dat punt. Maar wij hadden toen toch nog wat wij nu niet meer hebben, een formulier van onderteekening voor de Candidaten tot den H. Dienst, naar mijn gevoelen boven het tegenwoordige te verkiezen, en eene wijze van aanneming tot lidmaat der gemeente, die ik gaarne voor de tegenwoordige weer in de plaats zou zien komen. Die bekend is met den strijd over de meerdere of mindere ruimte, welke gegeven moet worden aan den toegang tot de Kerk voor de aanstaande Predikers des Evangelies, en aan degenen, die tot het lidmaatschap der Kerk wenschen te worden toegelaten, weet hoe scherp men tegenover elkander stond en staat, en hoe er al minder en minder viel te denken aan het treffen van een vergelijk, aan een toegeven van de eene of andere zijde. Wat het onderteekenings-formulier voor de Candidaten tot den H. Dienst aangaat, Art. 27 van het Regl. op het Examen ter toelating tot de Evangeliebediening, den 1n Januari 1880 in werking getreden, verschilt te veel van het vroegere, waarvoor het in de plaats kwam, dan dat de orthodoxen van onderscheiden kleur en sympathiën er vrede meê kunnen hebben. De wijze, waarop de aannemingsquaestie reglementair geregeld is, doet dezelfden naar hetgeen nog in 1869 en eenige jaren later voorgeschreven was terugzien met de gedachte: het vroegere was toch beter.

Nu zijn er onder deze omstandigheden en verwikkelingen in onze Kerk vier gevallen denkbaar. 1. Men verblijdt en verheugt er zich over, dat tot dusverre de strijd zoo is geëindigd, dat hij dit resultaat heeft gehad, deze wijzigingen in de reglementen heeft te weeg gebracht. Dit zijn degenen, die vóór

de leervrijheid hebben geijverd of haar hebben in de hand gewerkt. 2. Men betreurt de veranderingen, wenscht het vroegere terug, keurt niet goed, dat de zaak dezen loop en afloop gehad heeft, blijft doen wat men kan, om iets beters te verkrijgen, berust middelerwijl in de feiten, en onderwerpt zich, zoover men dit kan naar zijn geweten. 3. Men acht het in den tegenwoordigen toestand onhoudbaar in onze Kerk en verlaat haar. 4. Men vindt den tegenwoordigen toestand (in zake leervrijheid en belijdenisquaestie) onduldbaar; wil de Kerk niet verlaten, en volstrekt niet zwijgend of protesteerend zich onderwerpen, maar blijft tegenstand bieden, den voet dwars zetten, gehoorzaamheid weigeren, de belijdenis der Kerk (de drie formulieren van eenigheid der Nederl. Herv. Kerk) onvoorwaardelijk handhaven, en zal liever de Kerk in duigen trappen, dan toegeven of de Kerk prijsgeven en vaarwel zeggen.

Is nu ons streven, het Amsterdamsche kerkelijk conflict nog met andere oogen aan te staren, dan waarmede de boerenjeugd de vertooning van een poppenkast staat aan te zien, wij behooren het dan te beschouwen in het licht van den strijd over de l e e r v r ij h e i d, vooral gelijk die in onze Kerk gevoerd is op het punt van de aannemingsquaestie.

De kerkelijke goederen en fondsen, kerkgebouwen en inkomsten der gemeente X behooren aan die gemeente, en zij heeft recht op vrij beheer over hetgeen haar toebehoort. Maar.... wie behooren tot die gemeente, wie behooren tot die gemeente toegelaten te worden, wie afgewezen te worden? Doet het dan niets ter zaak, wat men gelooft, wat men belijdt, wat men bij de aanneming tot lidmaat der gemeente voor waarheid tot zaligheid erkent? Wij stemmen terstond toe, dat men geen recht heeft om de drie formulieren van eenigheid op den voorgrond te plaatsen, zooals de vrienden te Amsterdam het nu laatstelijk doen; maar zoo goed als „vrij entrée" te geven, en „pax intrantibus" te zeggen zonder meer, heft ook ten laatste „de gemeente onzes Heeren Jezus Christus" op. Het verwondere dus niemand, dat, als B e s t u u r en B e h e e r in éene hand zijn, en een Kerkeraad zoowel met de kerkelijke goederen als met de leer te doen heeft, er — in onze veel bewogen dagen — moeilijkheden ontstaan van zeer ernstigen aard.

Neen, het kerkelijk conflict, dat ons hier bezig houdt,

g e l d t niet de aannemingsquaestie (de weigering van de attesten enz.); maar het staat er wel mede in verband, of eigenlijk met de zegepraal der l e e r v r ij h e i d over de h a n d h a v i n g van de christelijke (meer bepaaldelijk de kerkelijke) belijdenis der gemeente. Zonder twijfel heeft onder de jongeren Dr Kuyper, gelijk bijv. onder de ouderen zijn leermeester Scholten, zijn cachet op dezen geheelen strijd gedrukt; maar men dwaalt of vergist zich, wanneer men meent, dat als Dr Kuyper er slechts niet was of geweest was, wij thans als in de Elyseesche velden zouden zijn....

Het jaar 1875 was te Amsterdam niet meer geheel en al aan 1869 gelijk. In de tusschenliggende jaren had „men" geenszins stilgezeten. Bepaald in 1875 heeft het Reglement voor de Commissie tot het Beheer eenige belangrijke wijzigingen ondergaan, die met recht deden vragen, of zij niet zulk eene verandering in de verhouding tusschen den Algemeenen Kerkeraad en de Kerkelijke Commissie bracht, dat het in strijd geraakte met het mandaat, vroeger door de gemeente aan den Kerkeraad gegeven. De tiende der Amsterdamsche Brieven, in dat jaar door Dr J. Cramer, toen nog Predikant te Amsterdam, in de „Stemmen voor Waarheid en Vrede" geplaatst (men vgl. bl. 539 enz.), doet hier een helder licht opgaan. Op de verandering wijzende, die plaats heeft gehad, zegt Dr Cramer (blz. 544): „Vroeger was de Kerkeraad als zoodanig de lastgever van de Kerkelijke Commissie; nu alleen, zoolang zijne wettigheid niet door deze wordt betwist. Vroeger had de aftreding van de leden der Commissie geregeld plaats en werd in de vacaturen door den Kerkeraad voorzien; nu heeft er geen aftreding plaats, indien de bevoegdheid van den Kerkeraad, naar het oordeel der Commissie, in het ongereede is geraakt, en wordt alsdan in tusschentijds ontstane vacaturen door coöptatie voorzien. Vroeger moesten de leden der Commissie zich als lidmaten der gemeente aan de kerkelijke censuur onderwerpen; nu kan de censuur door de Commissie zelve van kracht beroofd worden. Vroeger moest de Commissie bij het maken van veranderingen in het Reglement gehoord worden, nu moet zij hare goedkeuring geven. Vroeger mochten de kerkgebouwen niet in gebruik worden afgestaan buiten toestemming van den Kerkeraad; nu moet dit bij contract worden geregeld. Vroeger was de bevor-

dering van de godsdienstige belangen der gemeente door opzicht en onderwijs uitgesloten van de bevoegdheid der Commissie; nu niet meer." Dr Cramer laat hierop terecht deze vraag volgen: Is dat verduidelijking en bevestiging van het bestaande, of is het verandering van grondslag? ... Is de Commissie nog eene Commissie? Is zij niet een onafhankelijk lichaam geworden, wanneer het aan haar staat, de wettigheid van den Kerkeraad te beoordeelen; wanneer zij vier jaren lang hare leden kan kiezen; wanneer zij besluiten van den Kerkeraad ten opzichte van de kerkelijke tucht kan te niet doen, wanneer zij moet goedkeuren (wanneer hare goedkeuring vereischt wordt op) wat de Kerkeraad wil?

Inderdaad, men heeft de Commissie des Kerkeraads vrij wel tot „een collegie naast den Kerkeraad" verheven! — „En dat alles", voegt Dr Cramer er terecht bij, „is nu wet geworden, zonder dat de gemeente in de gelegenheid is gesteld, om zich hierover uittespreken.... Moest de gemeente dan niet gekend worden? Of heeft de gemeente in 1869 aan den Kerkeraad plein pouvoir gegeven om met het beheer van de fondsen te doen wat hij verkoos? Volstrekt niet. Zij heeft beslist, dat alles blijven zou „op den bestaanden voet". En dit was: Eene Commissie voor het beheer van de kerkelijke goederen, die niet slechts den naam, maar het wezen van eene Commissie had, in alle opzichten afhankelijk van den Kerkeraad, werkende volgens eene instructie, haar door den Kerkeraad gegeven" (blz. 545).

Duidelijk wordt voorts door Dr Cramer uiteengezet wat men door die veranderingen verkregen heeft. „Worden er kerkeraadsleden gecensureerd, dan kunnen zij als leden der Kerkelijke Commissie zitting blijven houden. Wordt de geheele Kerkeraad afgezet, en komt er een nieuwe voor in de plaats, dan beslist de Kerkelijke Commissie, welke Kerkeraad wettig is, de oude of de nieuwe, en geeft dan aan dien Kerkeraad, dien zij voor den wettigen houdt, de kerkgebouwen en de fondsen ten gebruike. Gij begrijpt, dat het daarop is aangelegd. Bij eene mogelijke botsing wil men den sleutel van de geldkist hebben... [1])

[1]) Men moet in deze weken den brief van Dr Cramer, waaruit wij slechts een betrekkelijk klein gedeelte overnamen (hij beslaat veertien bladzijden), in zijn geheel lezen. Wat men daarbij zal uitroepen hangt natuurlijk af van het standpunt, waarop men staat.

Dit is in 1875, derhalve nu tien jaren geleden, geschied, en onder zulk eene organisatie van het Beheer der kerkelijke goederen en fondsen heeft men dan nu de laatste tien jaren te Amsterdam geleefd. Liet zich niet berekenen, dat vroeg of laat een conflict ontstaan zou? Vooral wanneer men in die richting voortging, en niets ontziende openlijk uitkwam voor zijne plannen.

Den 14[den] December des vorigen jaars heeft de Algemeene Kerkeraad weder verandering in het Reglement voor de Kerkelijke Commissie gemaakt. Door een paar leden dezer Commissie in eene van hare vergaderingen voorgesteld, daarna door de Commissie besproken, zijn de hier bedoelde nieuwe bepalingen door haar aangenomen, vervolgens aan den Algemeenen Kerkeraad gezonden en door dezen, nadat zij in twee vergaderingen uitvoerig waren besproken, en bloc aangenomen met aanzienlijke meerderheid van stemmen, en daarmede tot wet verheven [1]).

Onder die wijzigingen, of veranderingen, of bijvoegingen verdient inzonderheid al wat op Art. 41 betrekking heeft, onze aandacht. Heeft men dat Artikel goed van nabij beschouwd, dan kan men ook wel nagaan, in welke richting zich de overige nieuwe bepalingen, of wijzigingen en veranderingen bewegen, dan ook de vraag beantwoorden, of de voorloopige schorsing zich al dan niet laat rechtvaardigen.

Art. 41 van het bedoelde Reglement en de Instructie der Kerkelijke Commissie luidt in zijn nieuwe redactie aldus:

„Bijaldien de Kerkeraad (zoo Algemeene als Bijzondere), bij het vervullen zijner roeping om de gemeente bij Gods Woord te houden en de drie Formulieren van eenigheid als accoord van kerkelijke gemeenschap te handhaven, op zóó ernstige wijze mocht worden bemoeielijkt, dat hij zich genoodzaakt zag in volstrekten zin naar het gebod, dat men Gode meer gehoorzaam moet zijn dan den menschen, te handelen, of door schorsing of afzetting van meerdere zijner leden, of uit wat oorzaak ook, zich zijn recht om als wettig bestuur der gemeente op te treden betwist zag, en hetzij een ander bestuur zich in de za-

[1]) Men vergelijke hierbij, behalve hetgeen in de Dag- en Weekbladen over deze gebeurtenis geschreven is, de brochures van Ds. Hogerzeil, Pred. te Amsterdam: „De kerkelijke strijd te Amsterdam, toegelicht en beoordeeld," bepaald No. 2: De revolutie gereglementeerd.

ken van deze gemeente mengde om te willen doen wat des Kerkeraads is, of ook een tegen-Kerkeraad geformeerd werd, zal de Commissie voortgaan met den oorspronkelijken Kerkeraad (zoo Algemeenen als Bijzonderen), die de gemeente bij Gods Woord zocht te houden, als den eenigen wettigen te erkennen, en bij de uitvoering van alle bepalingen van dit Reglement, die van „Kerkeraad" gewagen, uitsluitend hem daaronder verstaan" [1]).

Reeds terstond treft ons, dat er zoo in het algemeen staat: „Bijaldien de Kerkeraad .... mocht worden bemoeielijkt," zonder dat er bij uitgedrukt is, door wie hij bemoeilijkt zou kunnen worden. 't Zou kunnen zijn door de gemeente; 't zou ook kunnen zijn door de hoogere Kerkbesturen. Aan 't eerste is wel niet gedacht, daar de Kerkeraad toch wel niet tegen de gemeente in verzet komen zal. Zoo zijn dan de hoogere Kerkbesturen bedoeld. Waarom dit niet gezegd? Het is tóch al zulk een breedsprakig artikel, eene soort van notarieele acte, of iets dat aan een contract van een levensverzekering of andere waarborgmaatschappij doet denken. Dit kon er dan ook nog wel bij. Maar men zal zeggen, dat het van zelf spreekt. Nu, het zou ook geen houding hebben, die Besturen, al zijn zij zeker bedoeld, ook in dit Artikel te noemen.

Bijaldien dan de Kerkeraad (zoo Algemeene als Bijzondere) — al heeft de Kerkelijke Commissie niets met den Bijzonderen Kerkeraad uit te staan, hij wordt hier ook genoemd, daar de leden van den Bijzonderen ook leden van den Algemeenen

---

[1]) Dat de vorm van dit Art. niet onberispelijk is, durven wij wel met eenige vrijmoedigheid als zeker vaststellen. Waarom het ook niet korter uitgedrukt, b. v. op deze wijze: „Indien de Algemeene* Kerkeraad bij het vervullen van zijne roeping* op zoo ernstige wijze bemoeielijkt w o r d t [door eenig hooger Kerkbestuur], dat hij zich genoodzaakt z i e t* te handelen naar het gebod. Gode meer te gehoorzamen dan den menschen, of door schorsing of afzetting van meerdere zijner leden, of uit wat oorzaak ook, zich zijn recht z i e t betwist om als wettig bestuur der gemeente op te treden, en hetzij een ander bestuur zich in de zaken dezer gemeente m e n g t om te doen wat des Kerkeraads is, of ook een tegen-Kerkeraad geformeerd w o r d t, zal de Commissie voortgaan met den oorspronkelijken Algemeenen* Kerkeraad* als den eenigen wettigen te erkennen, en bij de uitvoering van alle bepalingen van dit Reglement, die van Kerkeraad gewagen, uitsluitend hem daaronder verstaan." — In plaats van „m o c h t w o r d e n" bemoeilijkt, genoodzaakt „z a g", betwist „z a g"; „m e n g d e" en „w e r d", zou toch eigenlijk naar gewonen wetstijl bemoeilijkt w o r d t, genoodzaakt „z i e t", betwist „z i e t", „m e n g t" en „w o r d t" moeten geschreven zijn. — Waar wij hier iets weggelaten of gewijzigd hebben, is door ons een* geplaatst.

Kerkeraad zijn, — bijaldien dan de Kerkeraad enz. enz. De afspraak zal dus zijn: Als de Algemeene Kerkeraad iets mocht doen tegen de Reglementen en Besluiten, die voor het Synodaal Kerkverband gelden, en hij daarom geschorst of afgezet wordt, dan stoort gij, Kerkelijke Commissie, u daar niet aan, maar gaat voort met hem te erkennen, alsof er niets gebeurd was. (Dit is voorloopig vastgesteld door de Kerkelijke Commissie, waarvan 4 Predikanten, 4 Ouderlingen en 4 Diakenen leden zijn, onder anderen Dr F. L. Rutgers en Dr A. Kuyper als Ouderlingen.)

Bijaldien de Kerkeraad . . . mocht worden bemoeilijkt bij het vervullen zijner roeping „om de gemeente bij Gods Woord te houden, en de drie Formulieren van eenigheid als accoord van kerkelijke gemeenschap te handhaven.″ Deze nadere beschrijving van die roeping is in dit Artikel overbodig. De roeping van den Amsterdamschen Kerkeraad is omschreven in het Synodaal Reglement voor de Kerkeraden, en verder waar in de Reglementen en Besluiten, die voor de Nederlandsche Hervormde Kerk geldig zijn, over den Kerkeraad gehandeld wordt. Ook behoeft toch waarlijk niet in het Reglement op het Beheer zulk eene beschrijving van de roeping des Algemeenen Kerkeraads opgenomen te worden. Laat de Commissie voor het Beheer zich met haar Beheer blijven bemoeien. Wordt echter wenschelijk geacht, in dit Reglement een woord over de roeping des Kerkeraads te zeggen, dan wijze men op die roeping voor zoover het Beheer er mede gemoeid is. Dan kan het Artikel aldus luiden: Bijaldien de Algemeene Kerkeraad bij het vervullen van zijn roeping om kennis te geven aan het Classikaal Bestuur van ontdekte verkeerdheden in de administratie van de kerkelijke goederen . . . . (volgens Alg. Regl. Art. 21. Syn. Regl. voor de Kerkeraden, Art. 16, 4°). Maar deze herinnering is zeker geheel overtollig. Ook zonder den wenk, dat er een wakend oog op haar gehouden werd, zou de Commissie evenwel haar plicht doen. Er is ook nog iets anders denkbaar. De roeping van den Algemeenen Kerkeraad is ook, niet volgens een Synodaal Reglement, maar volgens hetgeen in 1869 is geschied, het Beheer over de kerkelijke goederen en fondsen der Nederd. Hervormde gemeente te Amsterdam te voeren op den in 1869 bestaanden voet. Zoo kon Art. 41, dat ons thans bezig houdt, ook aldus luiden: Bijaldien de Algemeene Kerkeraad, bij het

vervullen van zijne roeping om het Beheer over de goederen en fondsen der gemeente te voeren op den in 1869 bestaanden voet, volgens opdracht der stemgerechtigde gemeenteleden, op zoo ernstige wijze mocht worden bemoeilijkt.... Dit heeft men echter óók niet noodig geacht. Men heeft noodig geacht hetgeen in een Reglement voor eene Commissie des Algemeenen Kerkeraads als Collegie van Beheer zeker verre van onmisbaar is, de roeping des Kerkeraads te beschrijven als (natuurlijk niet alleen, maar toch vooral ook) gelegen in het „houden van de gemeente bij Gods Woord." Daar Gods Woord en het Evangelie onzes Heeren Jezus Christus volgens de Heilige Schriften voor ons vrij wel hetzelfde zal zijn, ook naar men onderstellen mag volgens den Algemeenen Kerkeraad der Nederduitsche Hervormde Gemeente te Amsterdam, zoo zouden wij tegen deze beschrijving van de roeping des Kerkeraads op zich zelf geen bezwaar behoeven te hebben. Maar geheel anders wordt het, wanneer wij kennis nemen van hetgeen volgens het Huishoudelijk Reglement des Algemeenen Kerkeraads vastgesteld is. Sedert 11 Juni 1883 heeft genoemde Kerkeraad besloten, de acte van beroeping tot den dienst des Woords („in deze Kerk") aan niemand toe te zenden, dan die zich bereid hebbe verklaard, om bij de aanvaarding zijner bediening, ten overstaan van den Kerkeraad, de drie Formulieren van eenigheid (zijnde de Confessie, de Catechismus en de vijf artikelen tegen de Remonstranten) met betuiging van hartelijke instemming te onderteekenen. Dit niet alleen. Eene Commissie uit den Bijzonderen Kerkeraad zorgt voor de vervulling van den predikdienst, bij langdurige ziekte van een of meer der Predikanten, door het uitnoodigen van Predikanten (buiten den kring van 't Ministerie). Nu is er in April 1884 uitdrukkelijk bepaald: door het uitnoodigen van Predikanten, van wier instemming met de drie Formulieren van eenigheid der Gereformeerde Kerken als accoord van kerkelijke gemeenschap, zij (die Commissie) zich overtuigd houdt... Voeg daarbij, dat onder de Commissiën van den Bijzonderen Kerkeraad er ééne voor de onderteekening van de drie Formulieren van eenigheid voorkomt (in 1885 bestond zij uit de HH. H. W. van Loon, Predikant, Dr A. Kuyper, Ouderling), wier Instructie ook dit bevat: Door den Kerkeraad is den 24sten Mei 1883 besloten... B. twee leden uit zijn midden, een

Predikant en een Ouderling, te committeeren, met last om 1° aan alle opzieners der Gemeente de gelegenheid aan te bieden van hunne hartelijke instemming met de drie Formulieren van eenigheid, als accoord van kerkelijke gemeenschap, te doen blijken; 2° tot alle predikanten, die op een drietal in deze Kerk genomineerd worden, de vraag te richten, of zij tot gelijke onderteekening, (NB. aan welke?) bereid zijn. — Zoo is duidelijk, in welken zin dat „houden van de gemeente b ij G o d s W o o r d" bedoeld is. Er is toch nog al eenig verschil tusschen de drie Formulieren en „Gods Woord" naar de Heilige Schriften! In geen geval vindt men Gods Woord volledig, nauwkeurig, volkomen zuiver in die drie Formulieren terug. Zoo is het ongeoorloofd, die drie Formulieren te bedoelen en Gods Woord te noemen, gelijk het ongeoorloofd is ze met Gods Woord gelijk te stellen, ongeoorloofd, van Gods Woord te spreken en er bij te denken: „Zooals het in de drie Formulieren van eenigheid wordt uitgelegd of verklaard," of hoe die bijvoeging luiden moge, in de meening, dat die drie Formulieren werkelijk Gods Woord naar zijn inhoud op voldoende wijze zuiver en volledig doen kennen. — Zegt men, dat dit ook niet in Art. 41 staat, wij antwoorden, dat de woorden „om de gemeente bij Gods Woord te houden" in dezen zin moeten opgevat worden volgens het welbekende gevoelen van degenen, uit wier koker Art. 41 is voortgekomen, en door wie het in den Algemeenen Kerkeraad is aangenomen. Vergeet daarbij niet, dat de roeping des Algemeenen Kerkeraads wordt beschreven als „om de gemeente bij Gods Woord te houden en de drie Formulieren van eenigheid als accoord van kerkelijke gemeenschap te handhaven." De zaak is nu toch wel duidelijk! Wat overigens dit laatste betreft, het maakt zeker een onvergetelijken indruk .... in een Reglement op h e t B e h e e r! Accoord van kerkelijke gemeenschap, met wie? Met andere gemeenten in dezelfde Classe? Met gemeenten in andere Classen? Maar het beheer is geheel individueel-gemeentelijk. In zake kerkelijk Beheer is geen spraak van „accoord," van kerkelijke gemeenschap met andere gemeenten, daar elke gemeente haar eigen beheer, gelijk hare eigene goederen en fondsen heeft. Voorts, dat „accoord" is een onderneming geheel op eigen hand en gelegenheid, buiten de Reglementen en Besluiten in zake het Bestuur der Nederl. Herv. Kerk om. Wat dwaalt men hier alzoo af van den weg der kerkelijke

„roeping," zooals die voor den Algemeenen Kerkeraad te Amsterdam, ook als Collegie van Beheer, wettig afgebakend en voorgeschreven is! Tenzij de Gemeente te Amsterdam aan den Algemeenen Kerkeraad heeft opgedragen, hare fondsen en goederen te beheeren met inachtneming van deze beide voorwaarden: 1° dat Gods Woord geacht worde te vinden te zijn in en op voldoende wijze gekend te worden uit de drie formulieren van eenigheid, en alleen daarnaar worde geleerd en gepredikt; 2° dat de Algemeene Kerkeraad vooral zorge, de genoemde formulieren ook te handhaven als accoord van kerkelijke gemeenschap. Daar niets hiervan bekend is, wordt terecht gevraagd, of men met Art. 41, eerste gedeelte, zich wel op den weg van „roeping" en plicht bevindt.

Lezen wij Art. 41 verder, dan vinden wij gesproken van het geval „dat de Algemeene Kerkeraad zich zou kunnen genoodzaakt zien „in volstrekten zin" naar het gebod, dat men Gode meer gehoorzaam moet zijn dan den menschen, te handelen. Had de Algemeene Kerkeraad zelf dit Art. bedacht en geredigeerd, dan zouden wij er niets bijzonders in vinden, dat hij dit vermeld heeft. Maar nu bekend is, dat de Commissie voor de kerkelijke goederen en fondsen dit Art. eerst in gereedheid heeft gebracht, nu zeggen wij: hoe heeft zij toch aan alles gedacht en is zij, terwijl het niet haar, maar den Kerkeraad gold, als eene zorgende moeder voor hare Committente werkzaam geweest! Eene kleine aanmerking evenwel, namelijk, dat de woorden „in volstrekten zin" hadden kunnen wegblijven. Er is niet tweeërlei moeten handelen naar het genoemde gebod: een moeten handelen in volstrekten zin, en een niet moeten handelen in volstrekten zin (of anders, een moeten handelen niet in volstrekten zin). Men moet altijd, onverschillig of men kerkeraadslid of lid van de Commissie van Beheer of wat ook is, in volstrekten zin handelen naar het gebod, Gode meer gehoorzaam dan den menschen zijn. Is dat lidmaatschap er niet mede vereenigbaar, dan heeft men voor dat lidmaatschap te bedanken, tenzij men lid kan blijven zonder eene afgelegde belofte te schenden, of op eenige wijze te doen wat toch ook niet op Gods goedkeuring kan rekenen...

In het vervolg spreekt Art. 41 van den „oorspronkelijken Kerkeraad" .... „die de gemeente bij Gods Woord zocht te houden." Wij weten wie bedoeld wordt. Anders zouden wij niet denken aan den Kerkeraad, die de drie formulieren van

eenigheid tusschen de gemeente en Gods Woord plaatste. Ook is de vraag, of de oorspronkelijke Kerkeraad, die de gemeente bij Gods Woord zocht te houden, niet moet onderscheiden worden van den Kerkeraad, die in 1883 en 1884 de drie formulieren van eenigheid zoo als stellige voorwaarde voor beroep, drietal en eene preekbeurt komen waarnemen, op den voorgrond plaatste. Ook acht ik het met het oog op volkomen oprechtheid, of anders in verband met het hebben van den moed zijner overtuiging, opzienbarend, dat er niet staat: „zal de Commissie voortgaan met den oorspronkelijken Kerkeraad, die de Gemeente bij de drie Formulieren van eenigheid zocht te brengen en te houden." Maar, zal men zeggen, daardoor werd de oorspronkelijke Kerkeraad een andere, een confessionalistische in plaats van een bijbelsch-orthodoxe .... en zoo zouden de woorden moeilijkheden kunnen geven. — Toegestemd. — Maar waarom is niet hier, even als in den aanvang, ook melding gemaakt van de handhaving der drie Formulieren als accoord van kerkelijke gemeenschap? Het deed hier even veel of even weinig ter zaak als in den aanvang ....

Dit met betrekking tot hetgeen in het Art. wel had kunnen weggelaten worden of voor eene wijziging vatbaar zou zijn.

Thans hebben wij nog eenige vragen te doen. 1. In Art. 41 wordt als mogelijkheid ondersteld, dat de Algemeene Kerkeraad als wettig Collegie van Bestuur zich het recht om als zoodanig optetreden b e t w i s t zag. Betwist? Door wie? Gaat alles naar de Reglementen en Besluiten, die voor het Bestuur gelden, en door u, Algemeene Kerkeraad, erkend zijn, terwijl gij trouwens ook krachtens die Besluiten en Reglementen zijt wat gij zijt, wie zal u betwisten hetgeen u naar de Reglementen en Besluiten t o e k o m t? Betwist men u het recht om als wettig bestuur op te treden op grond van schorsing of afzetting enz., dan is die grond toch een wettige grond, tenzij die schorsing of afzetting enz. niet terecht plaats heeft gehad. Maar dit zou dan toch eerst onderzocht moeten worden. Of is de bedoeling, dat gij werkelijk met hoogere Kerkbesturen in strijd komt? Maar dan is er geen spraak van b e t w i s t e n. Dan is er sprake van gestraft worden, van zich de macht of bevoegdheid ontnomen zien, gedeeltelijk of geheel, tijdelijk of voor goed, sprake van schorsing of afzetting (zie Art. 41 zelf). Houd u aan de Reglementen en Besluiten voor het Bestuur,

en — moet gij kiezen tusschen Gode of menschen (en niet Gode) gehoorzamen, dan weigert gij, na al wat geoorloofd is beproefd te hebben, langer Algemeene Kerkeraad te zijn... En dan het Beheer!? Het Beheer blijft, indien de Gemeente dit blijft willen, onafhankelijk van het Bestuur, en is onafhankelijk van uwe personen. De Gemeente heeft het Beheer niet aan bepaalde individuen opgedragen — en is ook niet verplicht, het aan den Algemeenen Kerkeraad optedragen. Maar de Algemeene Kerkeraad is verplicht, als collegie van Bestuur zich te onderwerpen aan de kerkelijke wet, liever dan onder de hand alles gereed te maken tot verzet tegen de wettig gereglementeerde orde van zaken in de Kerk. — 2. In Art. 41 wordt het geval ondersteld, dat een tegen-Kerkeraad geformeerd werd. Een tegen-Kerkeraad onderstelt een Kerkeraad. Maar als de Kerkeraad volgens de kerkelijke wet geschorst of afgezet is, dan is er geen Kerkeraad, ook al beweert de geschorste of afgezette het te zijn en te blijven. De voor hem wettig in de plaats gekomene is dan de Kerkeraad, en de tegen-Kerkeraad zou alleen zijn die, ofschoon geschorst of afgezet, namelijk door de bevoegde kerkelijke macht volgens de vigeerende wet, zich toch nog maar altijd als de Kerkeraad wilde erkend zien, zooals in het geval bij Art. 41 plaats zou hebben. — 3. In Art. 41 wordt voorgeschreven, dat de Kerkelijke Commissie uitsluitend voor wettigen Kerkeraad zal blijven erkennen den oorspronkelijken, en bij de uitvoering van alle bepalingen van dit Reglement, die van „Kerkeraad" gewagen, uitsluitend hem daaronder verstaan — ook al is hij geschorst of afgezet, dat is, ook al is hij niet meer of voor een tijd niet de Kerkeraad. Maar als in dit Reglement gewaagd wordt van den Algemeenen Kerkeraad, zal toch wel niet bedoeld zijn een of ander lichaam of collegie, dat ten dage, als dit Reglement moet nageleefd worden, niet de Algemeene Kerkeraad is; hetgeen 't geval zou zijn met eene zekere zich nog altijd tegen de wettige kerkelijke macht staande houdende groep van òf geschorste òf afgezette Predikanten, Ouderlingen en Diakenen, aan wie toch in geen geval gedacht kan worden bij Art. 1 al. 2 van dit Reglement, waar wij lezen: „De bevoegdheid van den Algemeenen Kerkeraad in deze spruit voort uit de beslissing van de stemgerechtigden der Gemeente, 17 Maart 1869 gevallen; is en blijft uitsluitend van de beslissing van stemgerechtigden, als uitspraak doende

in het hoogste ressort, afhankelijk" enz. enz. Is hier van de bevoegdheid des Algemeenen Kerkeraads in verband met den 17n Maart 1869 sprake, dan moet bij de uitdrukking „Algemeene Kerkeraad" gedacht worden aan het kerkelijk bestuurslichaam (of bestuurscollegie), dat zijn eigen plaats in het organisme der Nederlandsche Hervormde Kerk inneemt, onverschillig wie de individuen zijn, die er wettig en rechtens zitting in hebben. Niet eenige bepaalde personen met name genoemd, als Dr A. Kuyper, Dr F. L. Rutgers, enz. enz. zijn ook vroeger of later bevoegd verklaard, om het Beheer te voeren, maar de Algemeene Kerkeraad, het bepaalde Collegie van Bestuur, dat onder het Classikaal Bestuur van Amsterdam ressorteert. De Kerkelijke Commissie is en blijft verplicht, bij het woord Kerkeraad aan den Algemeenen Kerkeraad te denken, die feitelijk de Gemeente bestuurt, en het is de Gemeente (door de Stemgerechtigden), die uitmaakt wie tot den Algemeenen Kerkeraad behooren. De Commissie heeft niet op leerstellige of dogmatische gronden uit te maken, wie zij als hare committenten moet eerbiedigen, welke partij zij naar de oogen moet zien. Zij moet veel meer verstand hebben van geldzaken en finantieele administratie, dan van confessioneele onderscheidingen. 't Zou er fraai uitzien, zoo men eerlang van het een tot het ander komende, in het Reglement voor de Kerkelijke Commissie bepaalde: Bijaldien de Algemeene Kerkeraad, door de onderteekening van de drie Formulieren van eenigheid voor allen (niet alleen kerkeraadsleden, maar ook godsdienstonderwijzers, krankbezoekers, ja voor alle stemgerechtigden) als volstrekt verplicht te stellen, in hoogst ernstige wijze mocht bemoeilijkt worden .... en zoo voorts .... zal de Commissie voortgaan met den oorspronkelijken Kerkeraad, die zoo getrouw de drie Formulieren van eenigheid handhaafde, als den eenigen wettigen te erkennen, en bij de uitvoering van alle bepalingen van dit Reglement, die van „Kerkeraad" gewagen, uitsluitend hem in plaats van den reglementairen Kerkeraad daaronder verstaan. Zoo zouden wij op weg naar de verkeerde wereld zijn — indien wij er ons niet reeds midden in bevinden.

Eindelijk nog ééne bijzonderheid. Om niets te vergeten, zegt men in Art. 41: Bijaldien de Kerkeraad .... door schorsing of afzetting van meerdere zijner leden, of uit wat oorzaak ook, zich zijn recht om als wettig bestuur der gemeente op

te treden betwist zag.... Of uit wat oorzaak ook! Neen, maar dat is inderdaad goed bedacht. Als gij in eene of andere wet niet alles weet op te noemen en toch niets wilt buitensluiten; niet alles weet te omschrijven en toch op niets eene exceptie wilt toelaten, dan eenvoudig te eindigen met zulk een „of uit wat oorzaak ook"! Begrijp ik het goed, dan is het niet geheel ongelijk aan „als anderszins." Dit laatste is „reçu", in geval men alles verder onbepaald laat en tevens al het mogelijke insluit. Bijaldien de Kerkeraad (zoo Algemeene als Bijzondere) bij het vervullen zijner roeping... enz.... door schorsing of afzetting van meerdere zijner leden, of uit wat oorzaak ook [= het doet eigenlijk ook niet ter zaak uit wat oorzaak], zich zijn recht, om als wettig bestuur der gemeente [= om als Algemeene of Bijzondere Kerkeraad] op te treden betwist zag....

Men moet in deze tegenwoordige wereld op alles bedacht zijn.... zich desnoods een brevet van straffeloosheid weten uit te reiken zonder eenige beperking!

Overigens is wellicht in onze burgerlijke zoowel als kerkelijke wetgeving wel partij te trekken van zulk een „als anderszins", hetzij in den vorm van „of uit wat oorzaak ook", of hoe de zin in het verband het moge vorderen, of het ten meesten gerieve moge zijn van die het Artikel met het oog op zijn eigen voordeel en partijbelang redigeert.

Dit dan nu over Art. 41 van het Reglement voor de Kerkelijke Commissie, die krachtens den last, door den Algemeenen Kerkeraad op haar verstrekt, in naam der Nederduitsche Hervormde Gemeente „het beheer oefent" over hare kerkgebouwen, verdere bezittingen, roerende en onroerende goederen en inkomsten, niets uitgezonderd, zoowel tegenwoordige als toekomstige..... (Art. 1). Voor zulk eene Commissie dient alles wel heel nauwkeurig in bijzonderheden bepaald en beschreven te worden. Daarom zeker is tot zelfs in 't bijzondere geval van schorsing of afzetting als anderszins voorzien [1]).

[1]) Tot recht verstand van het geheel laten wij hier ook Art. 42—44 volgen:

42. Zoodra en zoolang het geval, in Art. 41 bedoeld, zich mocht voordoen, en óf een ander Bestuur hier mocht komen doen wat des Kerkeraads is, óf een tegen-Kerkeraad mocht optreden, geschiedt de benoeming van leden dezer Commissie, in afwijking van het bepaalde in Art. 3, door coöptatie, in dezelfde maand als bij Art. 3 bepaald is; waarna ook de in Art. 4 vermelde kennisge-

Weten wij nu van niets, dan onderstellen wij, dat de bijvoegingen en veranderingen op de wijze en in den geest van Art. 41 door leden van den Algemeenen Kerkeraad zijn opgesteld en in de vergadering des Algemeenen Kerkeraads het eerst voorgesteld. Wij onderstellen verder, dat in de vergadering des Kerkeraads de meerderheid, gedreven door een gevoel van welvoeglijkheid en goede trouw, gezegd zal hebben: Maar, Broeders, dat kan er toch niet door! Ook al is de zaak op zichzelve nog zoo kwaad niet, vooral in verband met de gespannen houding, waarin wij tot hoogere besturen staan; al zou 't voor ons wel het gemakkelijkst en zekerst zijn, dit alles aan onze Kerkelijke Commissie voor te schrijven en op te dragen; het heeft toch geen houding, dat wij zulk een misbruik maken van onze positie, en aan onze Commissie tevens toestanden en omstandigheden ter beoordeeling overgeven, die geheel buiten den kring harer bevoegdheid en bemoeiingen liggen. Ook zeggen wij, dat wij de gemeente bij den Woorde Gods zoeken te houden, maar naar den Woorde Gods beoordeeld, dan . . .

Wat onderstellen wij echter? 't Is alles eene ondergestoken kaart geweest. Het is juist de Commissie geweest, of die daar de eerste viool spelen, die de bijvoegingen en wijzigingen aan den Kerkeraad heeft voorgesteld.

Dan had de Kerkeraad ze moeten afwijzen, er niet van moeten willen hooren, er van moeten zeggen, dat het in hooge mate onkiesch was, zulke bepalingen zich door zijne Commissie te laten in handen geven, met welgevallen aan te nemen en als recht doeltreffend goed te keuren.

Men weet wat geschied is. Bij meerderheid van stemmen zijn de bijvoegingen en veranderingen der Commissie door den Kerkeraad en bloc aangenomen en alzoo tot wet verheven.

ving, zoo mede de ontvangst en beoordeeling van eventueele bezwaren, door de Commissie zelve geschiedt.

43. Mocht volgens het oordeel der Commissie, in het geval bij Art. 41 en 42 bedoeld, eene nadere beslissing van Stemgerechtigden vereischt zijn, dan onderwerpt zij aan hunne uitspraak de voorstellen, die zij meent in het belang der gemeente te moeten doen.

44. De uitvoering van het bepaalde in Art. 41, 42 en 43 kan nooit ten gevolge hebben, dat eenig lid der Commissie persoonlijk aansprakelijk gesteld worde voor de uitgaven of onkosten, die hij als gemachtigde of mandataris der Commissie gedaan of gemaakt heeft.

Wij, die er buiten staan, wier oogen niet verblind zijn door de schittering van den glans, waardoor de goederen en fondsen, kerkgebouwen en inkomsten der Nederduitsche Hervormde Gemeente van Amsterdam zoo bekoorlijk zijn [1]); wij, die niets hebben uit te staan met het Beheer van al die kerkelijke bezittingen, wij kunnen niet nalaten uit te roepen: Maar zagen die Broeders niet in, dat zij tot iets zeer ongeoorloofds besloten, misbruik makende van hun ambt en hunne betrekking, en op datgene wat de geheele gemeente als gemeente toebehoort de hand willende leggen ten bate eener partij, gedekt door de vlag: De Drie Formulieren van Eenigheid? Men heeft, naar men verzekert, er den Kerkeraad op gewezen, dat het voor God noch menschen te verantwoorden is, terwijl men nog staat binnen het kerkelijk verband, bepalingen in een Reglement op te nemen, die schijnbaar het recht zouden geven, om, zoodra men dit verband verbreekt, de kerkelijke kas mede te nemen. Trouwens, zij die hier het rad draaiden, zullen toch ook wel niet blind geweest zijn voor hetgeen bijv. aan Ds H. V. Hogerzeil als toeleg zeer duidelijk was: Wanneer men uit het kerkelijk verband treedt, de kerkelijke goederen niet in den steek te moeten laten, maar met zich te kunnen voeren . . .

Maar genoeg. De vraag is nu: Waar is het kerkelijk conflict?

Al zijn Bestuur en Beheer in de Nederlandsche Hervormde Kerk gescheiden, toch kan er hier of daar moeilijkheid ontstaan tusschen een collegie van Bestuur en een collegie van Beheer.

Art. 21 van het Algem. Reglem. (voor het Bestuur) schrijft voor: „De Kerkeraden geven, wanneer zij verkeerdheden ontdekken in de administratie der kerkelijke goederen, daarvan kennis aan het Classikaal Bestuur." In verband hiermede wordt in Art. 16, 4°. van het Synod. Regl. voor de Kerkeraden tot het werk van den Algemeenen Kerkeraad in alle gemeenten gerekend: „het kennis geven aan het Classikaal Bestuur van ontdekte verkeerdheden in de administratie der kerkelijke goederen," naar Art. 21 van het Algemeen Reglement.

[1]) Of is 't hier misschien als somtijds in de kinderwereld, niet om de knikkers, maar om 't recht van 't spel?

Daar 12 leden van den Algemeenen Kerkeraad te Amsterdam in de Kerkelijke Commissie zitting hebben, en de Algemeene Kerkeraad er vrij wel gelijk staat met hetgeen elders het collegie van Notabelen is, kan er natuurlijk niets van belang in het Beheer plaats vinden, of het is den Algemeenen Kerkeraad bekend.

Art. 43 van het Algem. Reglem. (voor het Bestuur) rekent 6° tot den werkkring der Classikale Besturen, behalve het toezicht op de administratie der diakonie, het a c h t g e v e n op die der kerkelijke goederen (vgl. Art. 21).

Wat de Provinciale Kerkbesturen betreft, geeft Art. 51, 6° een wenk.

Geen wonder, dat het Classikaal Bestuur van Amsterdam kort na den 14n December, waarop het Reglement voor de Kerkelijke Commissie te Amsterdam zulke diep ingrijpende veranderingen had ondergaan, iets van zich liet hooren. Op den 21n dier maand zijn de leden van den Algemeenen Kerkeraad samengeroepen naar aanleiding van eene, zooals het convocatiebiljet als 1e punt vermeldde, Missive van het Classikaal Bestuur, verzoekende inlichting omtrent het op 14 December l.l. genomen besluit in zake het Reglement voor de Commissie tot het Bestuur over de Kerkgebouwen, Goederen, Fondsen en Inkomsten der Gemeente. Vóórdat de Missive voorgelezen was, werd de vergadering door den Voorzitter gesloten. Het bleek, dat nog één lid aan het vereischte getal leden ontbrak. (Bijzonderheden hieromtrent worden medegedeeld in het Kort Verhaal van den kerkelijken strijd te Amsterdam in de eerste dagen van Januari 1886 [1].) Den 28n December, de dag tot welken de vergadering verdaagd was, las de Voorzitter er de bedoelde Missive voor. Zij was van den 15n December, aan den Algemeenen Kerkeraad gericht, en van den volgenden inhoud:

WelEerwaarde en Eerwaarde Broeders!

Het Classicaal Bestuur van Amsterdam heeft kennis bekomen, dat er in Uwe Vergadering van den 14den en van den 7den dezer besluiten met betrekking tot het Bestuur

[1]) Brief aan het Provinciaal Kerkbestuur van Noord-Holland van eenige niet-geschorste Kerkeraadsleden. Met twee Bijlagen. Amst. J. H. Kruyt. 1886.

over de Kerkgebouwen, Goederen, Fondsen en Inkomsten der Nederduitsche Hervormde Gemeente te Amsterdam, genomen zijn, als waardoor de leden, die er vóór gestemd hebben, zich aan meer dan ééne verkeerdheid schuldig gemaakt zouden hebben.

De Algemeene Kerkeraad, bovengenoemd, is zeer zeker in de wijze van bestuur dier eigendommen volstrekt onafhankelijk van eenig ander Kerkelijk Bestuur. Het Classicaal Bestuur heeft dan ook daaromtrent niets te zeggen. Maar de opmerking zal evenmin noodig zijn, dat de leden van Uwen Raad ten allen tijde en in elke zaak zedelijk verantwoordelijk zijn voor de besluiten, die zij nemen, en mitsdien censurabel voor het bevoegde Kerkelijke Bestuur.

Aangezien nu aan de tucht des Classicalen Bestuurs zijn onderworpen alle leden van Uwen Raad, en het zijn plicht is, de bedoelde bezwaren te onderzoeken, zoo vraagt het bij deze van U:

1°. Afschrift van de genomen besluiten, zooals deze in Uwe notulen voorkomen.

2°. Een exemplaar van het Algemeen Reglement en Instructie van de Commissie tot het Bestuur over de Kerkgebouwen, Goederen, Fondsen en Inkomsten der Nederduitsche Hervormde Gemeente te Amsterdam, met een afschrift of afdruk der door die besluiten vastgestelde Wijzigingen en Bijvoegingen in dat Reglement.

3°. Opgaaf van de namen der afwezige, èn der voor èn der tegen gestemd hebbende leden, bij de beslissende eindstemming.

4°. Alle inlichtingen, die Gij zelve noodig acht.

Te zenden vóór den 1sten Januari 1886 aan het adres van den laatst ondergeteekenden (Prinsengracht 688, alhier).

Vóór het verstrijken van den aangeduiden termijn geen bevredigend antwoord ontvangen hebbende, zal het Classicaal Bestuur zich genoodzaakt zien, zonder U met de behandeling dezer zaak voort te gaan.

U van ganscher harte enz. enz.

De zaak, in deze Missive behandeld, werd volgens besluit der vergadering in handen eener commissie gesteld, waarbij men

bepaalde, dat binnen den kortst mogelijken tijd het antwoord des Kerkeraads in handen des Classikalen Bestuurs zou gesteld worden (zie den brief des Kerkeraads t. a. pl. bl. 5, 6). Daarop hebben Maandag, 4 Januari dezes jaars, tachtig leden van den Algemeenen Kerkeraad het navolgende schrijven ontvangen :

Waarde Broeder!

Het Classicaal Bestuur van Amsterdam voelde zich, tot zijn diep leedwezen, verplicht, tot het nemen van een pijnlijken maatregel.

Bij het voorloopig onderzoek toch van een geruchtmakend bezwaar van ergerlijken aard, dat te zijner kennis kwam, werd dit zóó gegrond bevonden, dat het Bestuur voornoemd daartoe overgaan moest, te meer omdat op zijn verzoek om inlichtingen, dd. 15 December 1885 aan den Algemeenen Kerkeraad gericht, niet bevredigend geantwoord werd in zijne Missive van den 29sten daaraanvolgende.

Immers werd, door de genomen besluiten tot overweging en tot goedkeuring van de U voorgedragen Wijzigingen en Bijvoegingen in het Algemeen Reglement en Instructie voor de Commissie tot het Bestuur over de Kerkgebouwen, Goederen, Fondsen en Inkomsten der Nederduitsche Hervormde Gemeente te Amsterdam, gehandeld tegen schier elke bepaling van Art. 3, al. 2, Reglement voor Kerkelijk Opzicht en Tucht, ter zake waarvan gij aan de kerkelijke tucht onderworpen zijt.

Het Classicaal Bestuur, bovengenoemd, oordeelde die besluiten zóó ergerlijk, dat het zich genoodzaakt voelde allen, die voor de eindbeslissing gestemd hebben, hetzij Predikanten, hetzij Ouderlingen, hetzij Diakenen, volgens Art. 48 van het laatst aangehaalde Reglement, in de waarneming van de kerkelijke bedieningen en ambten, die zij bekleeden, een iegelijk in de zijne, zonder eenige uitzondering, voorloopig te schorsen.

Aangezien gij nu, Br. N. N., tot dezulken behoort, wordt U bij deze officiëel kennis gegeven van die uitgesproken schorsing, en dat wel als aanvangende den 4den Januari 1886, des morgens ten 12 ure;

terwijl U op gelijke wijze medegedeeld wordt, dat hetzelfde Bestuur die Besluiten alreede vernietigd heeft.

Mocht het zijn, dat gij het verkeerde van Uwe handeling in dezen inziet, dan verwacht dat Bestuur, vóór den 18[den] van deze zelfde maand, het schriftelijk bericht van U, dat gij de vernietiging van die besluiten eerbiedigt.

Zoo niet, dan zal het Bestuur U, op nader te bepalen plaats en uur, volgens Art. 8 van het meer genoemde Reglement moeten hooren.

Gij zult gaarne de verzekering aannemen, dat het Bestuur niets liever wenscht, dan de ergernis zoo spoedig en zoo zacht mogelijk weg te nemen in het geestelijk belang van uwe Gemeente en van gansch onze Kerk, terwijl het U en zichzelven Gode en den Woorde Zijner genade beveelt, Die machtig is op te bouwen....

Het in deze Missive genoemde Art. 3, al. 2, van het Reglement voor Kerkelijk Opzicht en Tucht luidt aldus: Aan de kerkelijke tucht zijn onderworpen alle lidmaten en inzonderheid Leeraren, Ouderlingen, Diakenen en andere leden van Kerkelijke Besturen, ter zake van openbaren strijd met den geest en de beginselen van de belijdenis der Hervormde Kerk (Art. 27 van het Reglement op het Examen), van verstoring van orde en rust, en van verzuim of vergrijp in de uitoefening van kerkelijke betrekkingen.

Het in die Missive genoemde Art. 48, al. 1, luidt aldus: Indien een geruchtmakend bezwaar van ergerlijken aard, dat ter kennis van het Classikaal Bestuur gekomen is, gegrond wordt bevonden, kan het Bestuur reeds bij zijn voorloopig onderzoek eene provisioneele schorsing van den bezwaarde uitspreken, zonder dat hiervan hooger beroep wordt toegelaten [vgl. Artt. 4 en 37].

Mocht bij iemand nog eenige onzekerheid bestaan met betrekking tot de bedoeling des Classikalen Bestuurs in zake de provisioneele schorsing der 80 Kerkeraadsleden, ten overvloede heeft de Scriba van het Classikaal Bestuur het volgende gepubliceerd: „De Scriba van het Classikaal Bestuur alhier maakt tot wederlegging van allerlei onjuistheden op vriendelijk verzoek de opmerking, dat de geruchtmakende provisioneele schorsing om geene andere reden uitgesproken werd, dan om de

door den Algemeenen Kerkeraad genomen besluiten in zake het Bestuur van de Kerkelijke Goederen, Fondsen en andere Eigendommen der Gemeente."

Het zou ons hier zeker verre voeren, zoo wij thans stilstonden bij al hetgeen op de provisioneele schorsing van de 5 Predikanten, 42 Ouderlingen en 33 Diakenen is gevolgd; op hetgeen van weêrszijden is geschreven, bekend gemaakt, ontkend, tot toelichting in het midden is gebracht; op al hetgeen behalve met de pen of met den mond ook gedaan is van meer handtastelijken aard, met zaag en beitel, aan en in de Nieuwe Kerk op den Dam, tot oplossing van de quaestie, wie zou blijken feitelijk in het bezit van genoemde kerk te zijn; hoe het Dr Rutgers met Dr Kuyper en in hen hunne partij gelukt is, zich in het bezit van dat kerkgebouw met toebehooren te stellen en te handhaven. Voerde dit alles ons ook zeer verre, wij zouden er ruimte voor zoeken en trachten te vinden, indien het voor ons tegenwoordig doel werkelijk noodig was. Dit is echter 't geval niet. Daarom, dewijl het ons thans te verre zou voeren, onthouden wij ons. Wat wij bedoelden was in de eerste plaats duidelijk te antwoorden op de vraag: Tusschen wie en waardoor is eigenlijk dat conflict ontstaan? Vraagt men verder, wij zouden meenen, dat wij den verderen loop der zaak moeten afwachten, voordat wij een volkomen juist en billijk oordeel kunnen vellen. Duidelijker is ons, wat de voorloopig geschorsten hebben gedaan, dan wat zij van de hoogere Kerkbesturen daarvoor verdienen te ontvangen. Daar wij echter die hoogere Kerkbesturen niet zijn, en de voorloopig geschorsten wel het noodige tot hunne rechtvaardiging zullen zeggen, indien zij het kunnen aanvoeren, laten wij het aan die Kerkbesturen over. Dit ééne moet hier noodzakelijk worden bijgevoegd, dat onder die 80 Kerkeraadsleden slechts zeer weinigen van de voorloopige schorsing hebben kunnen ontheven worden. Aan meer dan zeventig is den 26sten Januari door het Provinciaal Kerkbestuur gemeld: "Aangezien van u geen bericht is ingekomen, waarbij gij verklaart, het besluit tot vernietiging van de wijzigingen en bijvoegingen etc., in opgemelde missive vervat, te eerbiedigen, wordt u bij deze van het besluit van het Provinciale Kerkbestuur kennis gegeven", al de bescheiden, betrekking hebbende op de voorloopige schorsing ... op te zenden aan de Algemeene Synode der Nederlandsche

Hervormde Kerk, welke in dezen zal hebben te doen wat des Provincialen Kerkbestuurs is."

Zoo zal dan het recht zijn loop moeten hebben.

De vorige week stond ik in onze Utrechtsche Senaatskamer voor het portret van Gisbertus Voetius, den vooral ook door onze „Gereformeerden" zoo hoog vereerden Auteur van de Politica Ecclesiastica. O hoogvereerde Voetius, dacht ik, wat zou wel uw oordeel geweest zijn over dergelijke handelingen, als thans tot dat Amsterdamsche kerkelijk conflict geleid hebben? Zijn zij volgens u conform de door u gehuldigde en verdedigde beginselen van Gereformeerd Kerkrecht? Is het in die Commissie en in dien Kerkeraad *in alles* echt en recht Voetiaansch toegegaan? 't Was mij, alsof op het gelaat van Voetius een trek kwam, die aan alles eerder denken deed, dan aan „betuiging van sympathie"....

10 Februari 1886. J. I. DOEDES.

LEOPOLD VON RANKE
OP ZIJN NEGENTIGSTEN VERJAARDAG. [1])

Zestig of ten hoogste zeventig jaren, zegt de bijbelsche dichter, is de duur des menschelijken levens; en dat deze uitspraak nog altijd juist is, heeft elk gevoelig vriendenhart maar al te vaak ondervonden. Hoe weinigen van hen die ons dierbaar zijn bereiken de uiterste grens, en, wat veel treuriger is om aan te zien, hoe weinigen overschrijden haar met behoud der lichaams- en zielskrachten, zonder welke het leven dien naam nauwelijks verdient te dragen.

Welk een schitterende uitzondering op den regel is dan de man, die den 21en December ll. voor de negentigste maal zijn geboortedag vierde, gezond van lichaam, gezond van geest, in het onverminderde bezit van zijn werkkracht en nog altijd vol lust om te werken, dewijl zijn belangstelling in de wereldsche zaken in het minst niet verflauwd is. Dat het Leopold von Ranke is, van wien ik spreek, weet ieder man, iedere vrouw van beschaving. Geheel Europa kent hem als een der voortreffelijksten en der meest bevoorrechten tevens onder de stervelingen.

Van heinde en ver zijn den grooten man op zijn feestdag gelukwenschen en eerbewijzen toegestroomd. Ook wij Nederlanders zijn niet achtergebleven; de Koninklijke Akademie van Wetenschappen, de Senaat der Leidsche Universiteit, het Historisch Genootschap te Utrecht hebben hem in sierlijke adressen in de Latijnsche of in de Hollandsche taal hun hulde

[1]) Leopold von Ranke an seinem neunzigsten Geburtstage 21 December 1885. Ansprachen und Zuschriften gesammelt von Theodor Toeche. Als Manuskript gedruckt. Berlin 1886.

geboden, en dank gezegd voor al wat hij ten behoeve der wetenschap in zijn lange leven gedaan heeft en nog blijft doen. Dat onze hulde niet ongevallig is geweest, al heeft de wijze en bescheiden man ze slechts aangenomen voor zoover hij zelf oordeelt ze verdiend te hebben, is dezer dagen gebleken, nu Dr. Th. Toeche, met zijn medeweten en goedvinden, een kort verslag van de plechtigheden heeft opgesteld, tot een blijvende herinnering eraan voor hen, die door hun tegenwoordigheid of door hun adressen aan het feest hebben deelgenomen. De Leidsche Senaat behoort tot de uitverkorenen, wier brieven bij uittreksel worden meegedeeld, en die met de toezending van een exemplaar van het even keurige als merkwaardige boekje vereerd zijn geworden. Dat ik het terstond ter hand nam toen ik het te zien kreeg, behoef ik niet te zeggen. De lezing verschafte mij een waar genot, waarin ik gaarne meer anderen wil laten deelen, die, niet zoo gelukkig als ik, het boekje, dat als ik het wel heb slechts in beperkten kring werd verspreid, in zijn oorspronkelijken vorm niet binnen hun bereik zullen hebben. Hun ten gevalle wensch ik hier het voornaamste van den inhoud mee te deelen en kortelijk te bespreken.

Wat mij onder de verzamelde toespraken en adressen het meest trof was de rede, waarmee de negentigjarige erop geantwoord heeft. Het is dan ook deze vooral, die ik in ruimer kring bekend wensch te maken. Wat de huldebrengers al zoo gezegd hebben, kan een ieder, die meer jubilé's heeft bijgewoond, vrij wel gissen. Op het punt van complimenten en felicitatiën oorspronkelijk en eigenaardig te zijn is aan niet velen gegeven, en van de weinigen, die ermee begaafd zijn, waren er, naar het mij voorkomt, maar zeer enkelen onder hen die Ranke begroetten. Ik zal dan ook van niemand in het bijzonder gewagen dan van Theodor Mommsen, een man in zijn soort even uitmuntend als Ranke, maar, zoo ik mijn meening ronduit zeggen mag, in een heel wat mindere soort. Mommsen mist de onpartijdigheid — objectiviteit noemt men meestal wat ik met dit woord bedoel — die Ranke in zoo hooge mate bezit. Voor Mommsen is de geschiedenis inderdaad een gericht [1]), en hij is een streng rechter,

[1]) Daarentegen schreef Ranke in de voorrede van het eerste boek, dat hij, nog als Oberlehrer am Gymnasium te Frankfort, in 1824 uitgaf: Man hat die Historie das Amt, die Vergangenheit zu richten, die Mitwelt zum Nutzen

die voor geen scherpe kastijding terugdeinst; hij zwaait den geesel in zijn geschiedkundige werken en laat hem zonder erbarmen neerkomen op de schouders van hen die hij schuldig keurt. In zijn mond beteekent daarom de volgende lofspraak nog wat meer dan zij in dien van welken Duitschen vakgenoot ook te beduiden zou hebben. „Gij bezit een zeldzaam talent", zoo sprak hij Ranke toe, „om aan elken mensch zijn beste zijde te vinden en in hem aan te wijzen wat, zoo ver het strekt, hem beminnelijk maakt .... Gelijk men het in een portretschilder roemt, dat hij de menschen afbeeldt zooals zij zijn, en hun toch een innemend voorkomen weet te geven, zoo slaagt Gij erin de menschen beminnelijk voor te stellen, misschien niet altijd gelijk zij geweest zijn, maar toch gelijk zij hebben kunnen wezen [1]). U hierin na te volgen is wellicht nog moeilijker dan U na te volgen in andere opzichten. Ongetwijfeld overtreft Gij er ons allen in."

Waarlijk, ook Mommsen heeft als portretschilder verdienste. Althans de trek, dien hij hier in Ranke's wezen doet opmerken, is geestig en juist naar het leven geteekend.

Nadat Mommsen en zoo veel anderen, voor en na hem, gesproken hadden, nam de jubilaris zelf het woord. Hij had staande, met de handen rustende op de leuning van den stoel, waarachter hij zich geplaatst had, al die aanspraken met blijkbaar welbehagen en erkentelijkheid aangehoord. Nu zette hij zich in den leunstoel en begon aldus:

„Als de Heeren het mij toestaan ga ik zitten en houd een klein college.

Wilde ik op de bijzonderheden der aanspraken ingaan, die met zooveel goedheid tot mij gericht, ik mag wel zeggen die aan mij verkwist zijn, zoo zou ik veel te gedenken hebben, wat mij daarbij in de herinnering is gekomen. Maar niet uit bijzondere voorvallen stelt zich een leven samen. Niet de school kweekt een mensch op, maar het leven. De mensch is als een

zukünftiger Jahre zu belehren, beygemessen: so hoher Aemter unterwindet sich gegenwärtiger Versuch nicht: es will blosz sagen, wie es eigentlich gewesen." Aan dien regel heeft hij zich in al zijn volgende geschriften gehouden.

[1]) In het Duitsch staat: „wie sie hätten sein können." Ik geloof dat mijn vertaling de bedoeling van Mommsen juister uitdrukt.

boom, die zijn kracht niet zoo zeer uit den bodem trekt, als aan licht en lucht, aan weer en wind, aan den storm zelfs ontleent.

Het jaar van mijn geboorte heeft dit merkwaardige, dat het in een tijd valt, waarin de groote kwestiën, die de wereld beroerden, een nieuwe periode intraden. De revolutionaire machten, die zich in het naburige groote rijk verheven en er de heerschappij veroverd hadden, stormden op alle andere staten los en poogden ze binnen haar kring te trekken. Tegen haar vormde zich nu eene andere vereeniging van krachten, die daar, in haar oorsprong, het revolutionaire geweld te vernietigen zocht. De eene toeleg mislukte zoowel als de andere. Het bleek veeleer, dat noch de eene noch de andere richting vooralsnog de overwinning behalen kon. Men maakte dus elkander, over en weer, concessies, zoodat een wapenstilstand plaats greep. Dit geschiedde door den vrede van Basel en de tractaten die er op volgden. De gebeurtenissen zijn aan een ieder bekend. Ik heb er vroeger over gehandeld [1]) en wil in geen herhaling komen. De contracteerende mogendheden hielden zich over en weer binnen haar stellingen, maar met diepgewortelde vijandschap. Dat Duitschland bij machte zou zijn om de revolutionaire krachten te overweldigen, liet zich geenszins verwachten; daartoe waren de toenmalige toestanden des rijks niet berekend: de noodzakelijkheid eener doortastende hervorming werd algemeen gevoeld, en revolutionaire neigingen mengden zich van den aanvang af hieronder. Aan den anderen kant was de volstrekt vijandige houding, die de revolutie tegen het bestaande staatswezen al terstond had aangenomen, in haar gansche vinnigheid niet wel vol te houden: voor de regeering van Frankrijk zelf vloeiden er onophoudelijk nieuwe gevaren uit voort. Voor beide partijen waren dus de gesloten tractaten onvermijdelijk van noode. Ik spreek nu niet van Engeland, dat zijn eigen politiek volgde en nog steeds blijft volgen, slechts van Frankrijk en Duitschland. Deze twee natiën zijn het — ik houd mij juist tegenwoordig bezig met na te gaan, hoe zij oorspronkelijk één geheel hebben gevormd en vervolgens uit een zijn gevallen — op wier weerkeerigen invloed, van de eene op de andere, de wereldgeschiedenis voornamelijk berust. Tus-

---

[1]) De spreker doelt op zijn „Hardenberg und die Geschichte des preuszischen Staates von 1793—1813."

schen haar was aan het einde der achttiende eeuw een verschil ontstaan, zoo diep als er nog nooit een had plaats gegrepen; het betrof alle betrekkingen van het innerlijke en uitwendige leven. Zij hadden elkander op het hevigst aangetast, en al hadden zij thans een bestand getroffen, het was in het zekere vooruitzicht op een nieuwen worstelstrijd.

Ik mag hier wellicht herinneren aan hetgeen ik reeds eens heb aangetoond [1], dat deze staat van zaken voor Duitschland de gezegendste uitwerking heeft gehad. Opgewekt door de algemeene beweging en toch door geen dadelijk krijgsrumoer gestoord, verhief zich vooral in de Noordduitsche cultuurstaten de Letterkunde tot een vroeger ongekende hoogte, die aan alle volgende tijden ten voorbeeld strekt. Ik voeg er bij, dat de geest van het Humanisme, die zich gedurende de laatstverloopen eeuw gestadig had verheven, tot een macht was geworden, welke zich niet meer heeft laten vernietigen of zelfs maar bedwingen. Deze twee lichtende sterren, in haar onderling verband, vormden als het ware de constellatie, waaronder een nieuw geslacht geboren werd. Aanvankelijk viel zij nog niemand in het oog, maar zij beheerschte daarom niet minder den ganschen gezichtskring der natie; zij heeft de dagen van geweld en nood overleefd en machtig meegewerkt om de onafhankelijkheid te heroveren. Onder haar invloed doorleefden de beide Prinsen, die voor den troon van Pruisen waren voorbestemd, nevens hun om zijn vastberadenheid en kalmte onvergetelijken vader, de dagen van smart en vreugde, de neerlaag van Jena en den tijd van voorbereiding tot de wederverrijzenis. Ik herinner slechts met een enkel woord aan die onvergetelijke wereldgebeurtenissen.

Na Jena en Auerstädt schenen de revolutionaire krachten, door een genialen krijgsman aangevoerd, voor goed in Europa de overhand gewonnen te hebben. De toekomst scheen haar verzekerd. Toch gaf Duitschland de hoop niet op. De voorbereiding tot nieuwe krachtsinspanning behoorde tot de taak der natie.

Hoe machtig dit op alle individuën, ook op de jeugdige, nog in hun leerjaren verkeerende, werkte, daarvan mag ik wel, om ook het biographische niet uit het oog te verliezen, een voorbeeld uit mijn eigen jeugd aanhalen. De scholen, die zich nauwgezet tot het onderwijs bepaalden, bleven toch van de

---

[1]) In het op de vorige bladzijde aangehaalde werk.

algemeene beweging der wereld buiten haar niet onberoerd. Ik roep in mijn verbeelding twee tijdstippen inzonderheid terug, die ik in dezen bescheiden vriendenkring wel mag vermelden. Ik bevond mij in de kloosterschool van Donndorff, een school slechts voor jonge knapen bestemd en waarin het onderricht tot hetgeen aan dien leeftijd past zorgvuldig beperkt bleef, maar waarin toch ook de nieuwstijdingen binnendrongen. Ik herinner mij, hoe wij er de bulletins van Napoleon uit Spanje lazen en op onze leien nagriffelden. Uit die dagen is mij het woord van Insurgenten bijgebleven, dat ik toen voor het eerst hoorde.

Hoe gansch anders eenige jaren later, toen ik in Schulpforta in de klassieken leefde en streefde, en de oude dichters, met name de tragici, bestudeerde en vertaalde, en zooveel ik vermocht mij eigen maakte. Ik kan Schulpforta niet erkentelijk genoeg zijn, dat zij mij voor die studiën gelegenheid gaf en lust inboezemde. Nu dan, terwijl wij ons hiermee bezig hielden, keerde zich de wereld daarbuiten om. Ik was juist aan het lezen van Tacitus' Leven van Agricola, toen de tijdingen aankwamen van de catastrofe in Rusland. Op de zege-bulletins volgden berichten van gansch anderen inhoud, die den geest in vlam zetten der natiën, die wel neergedrukt maar niet onderdrukt, niet gebroken waren. Ik las juist de redevoering van Boadicea en haar beroep op den natuurstaat en de aloude vrijheid der volkeren, en ik kan den indruk niet beschrijven, dien zij op mij maakte. Gelijk onder Napoleon het Romeinsche rijk herboren scheen, zoo erkende ik, in hetgeen thans tegen hem gepredikt werd, den weerklank der rede van de Britsche Koningin van weleer. Alles kwam overal, en met hetzelfde recht, in opstand. Ja, als wij daaraan denken, aan het reusachtige van den strijd tegen den geweldenaar, die de idee der Romeinsche wereldheerschappij in zich droeg, dan begrijpen wij, hoe de gemoederen zich toen boven den gewonen sleur verhieven tot hoogere beschouwingen, en de beteekenis van den worstelstrijd, die aanving, begonnen te beseffen. Daar, binnen de kloostermuren, te midden der klassieke studiën, ontwaakte dus de idee der hedendaagsche wereld in mijn hoofd. Natuurlijk was ik de eenige niet, wien het zoo ging. Want dit is juist het eigenaardige, dat het algemeene streven van den tijd een oneindigen invloed op alle medelevenden uitoefent, en dit niet slechts door persoonlijke aanraking,

maar door den gang van zaken in het algemeen, door den stroom der tegenstrijdige elementen van het uitwendige en inwendige leven, die nu met elkander in botsing, dan weer naar vereeniging en samenwerking strevende, de levenskracht ontwikkelen en haar richting bepalen.

Als mij op dezen dag van zooveel zijden eer wordt bewezen, meer dan ik verdien, dan heb ik wat hiervan verdiend is toch ook aan de samenleving met mijn tijdgenooten te danken. Een beter voorbeeld om na te volgen kon ons wel niemand geven dan ons de Koning van Pruisen met zijn beide zonen, binnen de toen nog enge grenzen van zijn rijk, gegeven heeft. Op de schoolbanken en in onze studiën zelfs leefden dezelfde denkbeelden, die de wereld bezielden en er elkander bestreden. Geen wetenschap, waarin zich in die dagen niet naast het oude overgeleverde het nieuwe verheven heeft.

Het is deze beweging, die, in overeenstemming of in strijd met de krachten, die met elkander om de heerschappij in de wereld kampen, sedert 1813 voortgeduurd en de volken in gedurige gisting gehouden heeft. Wat hebben wij in Frankrijk zien gebeuren? Napoleon verdween, maar de revolutie-geest leefde voort; de eerste restauratie werd omvergeworpen; een nieuwe revolutie greep plaats, doch kon zich evenmin staande houden; een republiek verving haar; een nieuwe Napoleon trad op. — Het kon niet anders of de restauratie moest de studie der geschiedenis tot nieuwen bloei bevorderen. Want het was het natuurlijk gevolg, van het verzet tegen de revolutie, dat de instellingen van het verledene, die door haar bedreigd schenen, een onderwerp van studie werden. Van de werken van dien aard in Frankrijk wil ik slechts die van Augustin Thierry vermelden. Ik erken gaarne, dat, toen het eerste van deze verscheen, het door zijn vorm mijn bewondering wekte. Ik zei: zoo iets zijn wij, Duitschers, niet in staat te leveren [1]).

De Duitsche onderzoekingen wendden zich bij voorkeur tot den

---

[1]) Thierry's Conquête d'Angleterre verscheen in 1825, een jaar na de uitgaaf van Ranke's eerste boek. De invloed van dat uitnemende voorbeeld op zijn zorg voor vorm en stijl, waarvan hij hier gewaagt, blijkt reeds ten duidelijkste in zijn eerstvolgende geschriften. — Op zijn beurt erkent de Fransche auteur (Dix ans d'Etudes Historiques, préface) met erkentelijkheid, wat hij aan W. Scott verschuldigd is, wiens Ivanhoe in 1819 het licht zag. — De Quentin Durward dagteekent van 1823.

roemrijken Keizerstijd; met de rechten en rechtstoestanden van dat tijdvak hielden zij zich bezig. Engeland bracht iets nieuws, iets eigenaardigs voort: den historischen roman, die door het talent van Walter Scott de letterkundige wereld beheerschte. Wat men gewenscht had, de verleden eeuwen in haar volle leven afgebeeld te zien, scheen hierin verwezenlijkt. Ik had in die dagen juist mijn studiën over de Romaansche en Germaansche volken aangevangen. Ik bestudeerde de Mémoires de Comines — die, in het voorbijgaan gezegd, een machtigen indruk op mij maakten — en in de kleinere geschriften, die er zich om groepeeren, vond ik betrouwbare berichten die hen aanvulden. Daar verscheen Scott's Quentin Durward. Mijn God, riep ik wrevelig uit, dat hebben mij Comines en de zijnen toch anders verhaald. Ik voelde mij door de miskenning der oude vorsten, dien zoo geheel andere drijfveeren, dan hen werkelijk bewogen hadden, werden toegedicht, als persoonlijk beleedigd. Ik vatte een afkeer op van den historischen roman, althans van zulk een mishandeling der geschiedenis, en kwam tot de overtuiging, dat werken van historischen aard alles behooren te vermijden, wat van de betrouwbare overlevering afwijkt. Ik ontveins niet, dat deze overleggingen mij in de kritische methode hebben bevestigd, die sedert als een kenmerk mijner geschriften beschouwd is geworden; ik bedoel het vasthouden aan hetgeen met zooveel woorden beschreven staat en aan hetgeen zich daaruit met voldoende zekerheid laat afleiden. Want niemand zal beweren, dat het alles beschreven moet staan wat wij in de geschiedenis opnemen. Veel is nu eens niet te boek gesteld geworden; en inzonderheid in de Duitsche geschiedenis blijkt het, hoe weinig ver wij komen met datgene alleen, wat ons de oude schrijvers uitdrukkelijk berichten. Evenwel, in de hoofdzaak vast te houden aan wat zij overleveren, is steeds voor mij een onschendbare wet gebleven.

Ook in andere wetenschappen heeft een soortgelijke ontwikkeling plaats gehad, en, voor zoover ik oordeelen kan, insgelijks door de samenwerking der gebeurtenissen van buiten met de eigen vorderingen der wetenschap. Een treffend voorbeeld hiervan levert de strijd tusschen den Code Napoleon en de historische methode. — Ook van de Theologie zou veel te zeggen vallen, waarin het Pausdom weer aan het woord kwam. Hem was zoowel het gezag van Napoleon als de opstand der volken tegen

diens overheersching te stade gekomen; naar beide zijden heen was zijn macht uitgebreid. Ook zijn oude aanspraken verlevendigden zich; en zoo werd het voor de Evangelische Theologie een te duurder plicht, vast te houden aan de overleveringen der eerste eeuwen in nauwe aansluiting aan de Heilige Schrift, en deze ten grondslag van haar studiën te leggen. Op elk gebied heeft de natie in onophoudelijken strijd voortgearbeid, en toch de hoogere eendracht bewaard. — Van andere vakken van wetenschap zal ik zwijgen; alleen van de krijgskunde gewaag ik nog. In deze keerde de Pruisische staat tot het eenig juiste beginsel terug, den algemeenen dienstplicht. Al de wezenlijke bestanddeelen van den ouden staat bleven daarbij behouden, maar werden door populaire instellingen aangevuld en bekrachtigd. Het is dan ook dit beginsel, der volkswapening, geweest, dat ons in den laatsten grooten strijd de overwinning heeft bezorgd.

Zoo groeide dit alles te zamen op, evenwel niet zonder aanmerkelijke storingen, nu eens in deze, dan weer in gene richting; maar uit de inwerking van beide tegenstrijdige machten op elkaar ontstond voor alle deelen van het geestelijke leven een gemeenschappelijke strooming, waarin zij zich voortbewogen. Ja, maar daar leefde toch ook nog altijd de oude hydra, als ik haar zoo noemen mag, voort, de oude trek naar den revolutiekrijg, en nog eens waagde zij een aanval. Tegen den Pruisischen staat, die bestemd was een groot rijk te worden, keerde zij zich in de eerste plaats, en de Pruisische staat nam haar uitdaging aan. Hoewel juist met de hervorming van het Duitsche rijk bezig, heeft hij niettemin met zijn verbondenen het revolutionaire Caesarisme geslagen en ten val gebracht. — Ik zou hier kunnen schreien. Voorwaar, het is een grootsche daad der Voorzienigheid, waarvan wij allen getuigen zijn geweest. Het kleine Brandenburg tegen het groote Frankrijk! Naar menschelijke berekening was de oorzaak van den uitslag deze: de Franschen waren met het verwezenlijken der revolutionaire idee tot een militairen staat niet klaar gekomen, terwijl wij daarentegen de verbintenis der veelzijds hervormde Monarchie met de Heermacht der Natie gelukkig volbracht hadden. Moge tusschen beide volken voortaan wedijver, niet langer vijandschap heerschen!

Aan deze wereldhistorische gebeurtenissen hebben wij het te danken, dat de Wetenschap in Duitschland tot een universeele beteekenis is opgewassen en een onweerstaanbare macht, zoo ik mij

niet bedrieg, geworden is, zoodat wij de toekomst getroost mogen tegengaan. In de gebeurtenissen, die wij hebben beleefd, erkennen wij bovenal de neerlaag der revolutionaire krachten, die de regelmatige ontwikkeling der wereldgeschiedenis onmogelijk gemaakt zouden hebben. Hadden zij de overhand genomen, er ware van geen geleidelijke bevestiging der historische machten, en evenmin van een onpartijdige beschouwing van deze, sprake geweest. Een wereldgeschiedenis in objectieven zin had niet kunnen geschreven worden. Ik voor mij — als het mij vergund is hier met bescheidenheid van mij zelf te spreken — zou er niet aan gedacht hebben een wereldgeschiedenis te schrijven, indien niet voor mij, in het algemeen, het probleem der twee groote krachten, die de wereld bewegen, na langen strijd en velerlei kanswisseling eindelijk ware uitgewezen, zoodat een onpartijdig terugzien op de voorafgegane eeuwen mogelijk werd.

Ik eindig en voeg hier nog slechts bij, dat voor mij, indien het mij beschoren is nog een paar jaren te leven, niets gewenschter kan zijn dan aan mijn Wereldgeschiedenis voort te arbeiden en aan hetgeen ik verder nog in mij draag. Ik dank de Heeren van ganscher harte voor de mij bewezen goedheid en beveel mij verder in hun vriendschap en welwillendheid aan hier in dit leven — en hiernamaals, waar wij elkander weder ontmoeten."

Tot dusverre Ranke. — Moest ik in den aanhef getuigen, dat in de aanspraken, tot hem gericht, weinig nieuws of ongewoons voorkwam, ik behoef thans wel niet op te merken, dat daarentegen zijn antwoord zeer wezenlijk verschilt van hetgeen men bij dergelijke gelegenheden gewoon is uit den mond des jubilaris te hooren. Ter nauwernood iets wat hem persoonlijk betreft, en voor dit weinige van biografischen aard vraagt hij nog haast verschooning. Volstrekt niets over hen, wier hulde hij beantwoordt, of over zijn verhouding tot hen; een zinspeling slechts, eershalve, op zijn vorstelijke vereerders. Overigens een waardeering van den tijd, dien hij beleefd heeft, een aanwijzing van de drijfveeren, die, met elkander in strijd, dien tijd hebben bewogen, en heengeleid naar het standpunt, waarop de schrijver der Wereldgeschiedenis zich geplaatst vindt, en van waar hij het verledene beschouwt. Was zulk een geschiedkundig betoog,

mag men vragen — een klein college noemt de professor het zelf — op dien dag, in dien kring, gepast? Misschien zou het antwoord ontkennend moeten luiden, indien het een ander dan Ranke was, wien de vraag betrof. Er behoort voorwaar een groot en erkend gezag toe om bij zulk een plechtigheid, omgeven van de uitstekendsten onder zijn vakgenooten, zijn gehoor te onthalen op een ontvouwing der beteekenis van zijn en hun tijd, zonder den schijn te beloopen van eigenwijsheid en lust om zich zelf te hooren. Er behoort tevens een geheel eenige objectiviteit toe, om zijn eigen leven en werken dus te beschouwen als het product van de ontzaglijke krachten, die terzelfder tijd millioenen anderen insgelijks ontwikkelden en in dezelfde richting voortdreven. Er behoort eindelijk een bijzondere zelfverloochening toe om op een dag, die aan de herdenking van zijn eigen lotgevallen gewijd is, slechts te gewagen van de lotgevallen der Europeesche menschheid, waarin hij zijn bescheiden deel heeft meegeleefd. Dat Ranke deze eigenschappen bezit, die hem dan ook volkomen veroorloven te spreken gelijk hij gesproken heeft, bewijst ten overvloede de natuurlijkheid, de edele eenvoudigheid, waarmee hij zich van de gekozen taak heeft gekweten. Wij herkennen de improvisatie aan het hortende in de overgangen, aan het vage in de uitdrukking. Blijkbaar heeft de spreker slechts onder woorden gebracht wat er op het oogenblik in zijn gemoed omging, wat hij dacht en gevoelde. De wereldgeschiedenis, die hij bezig is te beschouwen en te beschrijven, vervult zijn verbeelding en zijn gemoed, en dringt al wat hem in het bijzonder aangaat naar den achtergrond. Aan den vroegen ochtend moge hij, te midden zijner kinderen en kleinkinderen, anders gevoeld en anders gesproken hebben, later op den dag in den kring der hooggeplaatsten en hooggeleerden, die hem kwamen begroeten, gevoelde hij zich slechts geschiedkundige en bepaaldelijk den schrijver der Wereldgeschiedenis. Hij wil het zich zelf duidelijk maken en aan anderen uitleggen, hoe het komt, dat hij is wie hij is; hoe het komt, dat hij de geschiedenis der menschheid in haar eeuwen lange loopbaan voor zich ziet niet anders dan hij ze ziet.

Juist hierom is voor ons, die zeker in Ranke ook den mensch hoogachten en liefhebben, maar toch bovenal den geschiedschrijver eeren, deze toespraak, of liever deze zelfbetrachting,

van zoo bijzondere waarde. Hij zelf heeft er ons op gewezen, reeds in zijn eerste boek, voor meer dan zestig jaren in het licht gegeven, dat bij een geschiedkundig werk alles afhangt van de inzichten des schrijvers: het inzicht bepaalt het doel, en het doel op zijn beurt den vorm van het geschrift. Welnu, al heeft hij ons in elk zijner talrijke meesterwerken zijn inzichten, telkens voor zoover noodig, ontvouwd: nergens heeft hij ze ons zoo in het groot, zoo in het algemeen geschetst als in deze feestrede. Inzonderheid op het doel, dat hij met zijn Wereldgeschiedenis voorheeft, en op den vorm, waarin hij haar dienovereenkomstig stelt, werpt deze verklaring zijner denkbeelden een helder licht.

Hij belijdt het ons hier: het plan om een wereldgeschiedenis te schrijven, dat hij zeker sedert lang opgevat en gevormd had en steeds met liefde was blijven koesteren, heeft hij eerst ten uitvoer durven leggen, nadat de gebeurtenissen van 1870 den reuzenstrijd hadden beslist, dien sedert hij ter wereld kwam de twee beginsels van regelmatige ontwikkeling en geweldige omwenteling elkander leverden. In het Fransche Caesarisme acht hij thans het revolutionaire element voor goed, of ten minste voor onbepaalden tijd, overwonnen, en in het bijzonder voor Duitschland onschadelijk gemaakt. De wereldgeschiedenis, die wezenlijk de geschiedenis is der nooit volbrachte, altoos durende ontwikkeling, schijnt hem thans beveiligd tegen de doodsgevaren, die haar nog onlangs van den kant der revolutie bedreigden. Een rustpunt is bereikt, van waaruit gezien het blijken zal, dat al de paden, die de menschheid tot nog toe bewandeld heeft, ten slotte op dit ééne punt samenloopen. Zoo is dan eindelijk de eenheid ontdekt, waaruit zich de afzonderlijke deelen gereedelijk laten verklaren. Gelijk een verhaal noodzakelijk onvolledig en onbevredigend zal wezen, zoolang er de ontknooping aan ontbreekt, zoo zou onvermijdelijk elke wereldgeschiedenis gebrekkig en onverstaanbaar zijn gebleven, die geschreven ware voordat het jaar 1870 de oplossing van het probleem geleverd had. Thans eerst is de dag aangebroken, die het onmetelijke veld der geschiedenis in het volle licht stelt, en in al haar bijzonderheden het algemeene karakter onderkennen laat. Voor den geschiedschrijver is dus ook de tijd gekomen om wat zijn oog als een geheel omvat, in een groot tafereel naar waarheid af te malen.

Ik herinner mij nog levendig, hoe vreemd ik er van opzag, toen een Duitsch ambtgenoot, ik meen in den zomer van 1878, mij voor het eerst meedeelde, dat de twee-en-tachtigjarige Ranke een wereldgeschiedenis op het touw had gezet. Hoe de grijsaard er toe gekomen mocht zijn om een werk van zoo langen adem tot op zoo vergevorderden leeftijd te verschuiven en thans zoo moedig te ondernemen, wist mij mijn zegsman evenmin te verklaren als ik het begrijpen kon. De gedachte rees niet bij mij op, dat de jongste gebeurtenissen op het wereldtooneel hierbij betrokken konden zijn; ik vermoedde volstrekt niet, dat zij voor Ranke een zoo hooge en bijna eenige beteekenis konden hebben, als wij thans hooren dat hij er werkelijk aan hecht. En toch, nu ik het eens weet, en daarbij terugdenk aan al wat ik in zijn vroegere werken zoo herhaaldelijk had gelezen, moet ik mij verwonderen dat ik er niet op verdacht was. Want waarlijk zijn inzichten, in die vroegere werken beleden, zijn altijd in overeenstemming geweest met die, waaraan wij thans hooren dat zijn Wereldgeschiedenis haar oorsprong verschuldigd is. Zijn eerste groote boek, dat om redenen die ons thans niet aangaan onvoltooid is gebleven, stelde zich voor, de daden en lotgevallen der voornaamste Romaansche en Germaansche volken te beschrijven gedurende het merkwaardige tijdvak, dat de nieuwe geschiedenis van de middeneeuwen scheidt, en waarin de eeuwenlange krijg om de opperheerschappij in Europa tusschen Frankrijk en Duitschland aanving, te gelijk met de scheuring in de Kerk, waaruit een niet minder langdurige en niet minder gevolgrijke strijd stond voort te komen. In de voorrede, voor dit werk geplaatst, werden reeds dezelfde denkbeelden beleden, die thans met al het gezag eener zestigjarige ondervinding en beproeving op nieuw worden gepredikt. De wereld wordt, zoo luidt het reeds daar, bewogen en gaande gehouden door de werking van enkele maatschappelijke reuzenkrachten, die nu eens samenwerkend, dan elkaar bestrijdend, de menschheid voortdrijven in de richting van wat wij haar diagonaal zouden kunnen noemen. Twee groote volken zijn bij uitnemendheid de dragers dier krachten, het Romaansche Frankrijk en het Germaansche Duitschland. Op het gebied der oude geschiedenis geboren, op dat der middeneeuwen opgegroeid, vervullen zij de nieuwe geschiedenis met hun gedurige oorlogen, die over het lot der menschheid beslissen. — Gij ziet, het zijn reeds dezelfde

ideeën, die wij daar voor het eerst aantreffen en die wij thans, wij hopen niet voor het laatst, in de feestrede ontmoeten. Wat daar nog ontbreekt en hier de eerste plaats inneemt is een voortbrengsel van een later tijdvak: de tegenstelling tusschen de zucht naar gelijkmatige ontwikkeling van het oude Europa en het revolutionaire beginsel, dat zich als bondgenoot van Frankrijk in den strijd tegen Duitschland heeft gemengd. Maar van het oogenblik af dat de schrijver aanleiding vindt om hiervan te gewagen, oordeelt hij erover juist zoo als nu. Ik verwijs naar zijn onafgewerkte verhandeling over de Groote Mogendheden, die van 1833 dagteekent. Maar bovenal opmerkelijk zijn de woorden, waarmede hij zijn Geschiedenis van Frankrijk besluit, daar waar de revolutie geboren staat te worden. „De gebeurtenissen, zegt hij, die zich aankondigden en weldra volgden, zijn van te groote beteekenis dan dat wij ze hier ter loops zouden aanduiden. Een tijdvak ving aan, waarin de aloude monarchie vernietigd scheen en de stroom der in Frankrijk zegepralende revolutie zich, kerk en staat verslindend, over Europa uitstortte. Zoo ver is het echter niet gekomen. De neigingen der revolutie zijn niet weer onderdrukt, maar evenmin hebbe zij volkomen overwonnen. De historisch geworden instellingen van het oude Europa, en in de eerste plaats van Frankrijk, zijn niet gebroken, zelfs niet onderworpen kunnen worden. De levenskracht der overgeleverde ideeën heeft niet alleen weerstand geboden, maar ook een krachtige tegenwerking uitgeoefend. Door actie en reactie is een nieuw tijdvak in de wereldgeschiedenis geopend." Het was het jaar 1856 toen deze slotwoorden werden neergeschreven, tusschen het eind van den Krim-oorlog en het begin van den oorlog in Italië, in den bloeitijd dus van het tweede Fransche keizerrijk. De strijd der beide hoofdmachten van Europa, die wel sluimerde voor het oogenblik maar in den vrede bleef voortsmeulen, was verre van beslist, en de kans scheen niet ongunstig te staan voor die van de twee, die de revolutie vertegenwoordigde. Er heerscht dan ook een niet te miskennen bezorgdheid in de wijs, waarop onze schrijver de verhouding tusschen de krachten der revolutie en der aloude monarchische instellingen berekent. De toekomst is nog onzeker, en zoo groote belangen staan op het spel! Het probleem blijft nog altijd onopgelost. — Wie had toen ter tijd kunnen denken, dat de oplossing zoo nabij

was, dat de neerlaag der revolutie zoo volkomen zou zijn?

Hoe grooter de verrassing, des te dieper moest de indruk wezen, dien zij op het gemoed van den geschiedschrijver maakte. Ik waag het niet te beoordeelen, of er waarlijk reden bestaat tot een zoo stellige en blijde verwachting, als Ranke, blijkens zijn feestrede, koestert. Of wij hier een proeve hebben van het optimisme, dat Mommsen half schertsend in hem roemde, dan wel een nieuw blijk van het politieke doorzicht dat ik hem in zeldzame mate toeken, tracht ik zelfs niet eens te onderzoeken. Genoeg dat wij de standvastigheid hebben erkend, waarmee hij, zijn gansche leven door, in de breede reeks zijner werken, dezelfde overtuiging steeds heeft voorgestaan.

Welk een benijdbare taak voor den man, die van het heden een zoo hoogen dunk heeft en de toekomst voor zijn vaderland zoo hoopvol inziet, de geschiedenis van het verledene te schrijven, als wordingsgeschiedenis dier tegenwoordige toestanden! De gelukkige grijsaard mocht op zijn feestdag het zesde deel van zijn reuzenwerk uitgeven, waarin hij juist het tijdperk genaderd is, dat als het ware de inleiding vormt in den nieuweren tijd. Het groote rijk, dat gansch midden-Europa had omvat, was uiteengevallen en had zich hoofdzakelijk in twee staten gesplitst, Frankrijk en Duitschland. Ter zelfder tijd scheidden zich de wereldlijke en kerkelijke machten, na een poos eendrachtig samengegaan te zijn, van elkander af, en namen een naijverige houding aan, die een nabijzijnden strijd aankondigde. Zoo vinden wij hier reeds de vier hoofdelementen aanwezig, die door vele andere van minder beteekenis bijgestaan, Europa zooveel eeuwen door hun tweedracht in spanning hebben gehouden, en voortbewogen in de richting, die op den hedendaagschen toestand uitloopt. Onder deze alle is, naar het oordeel van onzen schrijver, de wereldlijke macht van zijn vaderland ongetwijfeld de voornaamste en tevens de weldadigste: zij beschermt tegen de overheersching der kerk de zelfstandigheid der staten, de zuiverheid van het Evangelische geloof en de vrijheid der wetenschap, en tegen den onrustigen, revolutionairen geest van Frankrijk het beginsel van den gestadigen en regelmatigen vooruitgang. Wel mogen wij dan zeggen, gelukkig de man, die, met zulke inzichten en gevoelens bezield, de geschiedenis van zijn vaderland, als de kern der wereldgeschiedenis, beschrijven mag.

Dat het voor de juistheid der voorstelling gevaarlijk kan

worden, als een schrijver in die mate onder den invloed van zekere denkbeelden schrijft, zal ik niet ontkennen. Doch tegen dit gevaar, dat dreigend zou zijn voor de meesten, waarborgt de methode, die Ranke zich door voortdurende oefening eigen heeft gemaakt, en die hij zich te recht beroemt dat algemeen als kenmerk zijner geschriften wordt erkend. Buitendien, hoe gevaarlijk het zijn moge, het is nu eens onvermijdelijk voor wie een algemeene geschiedenis schrijven zal, de leiding te volgen van ideeën, die tusschen de eindelooze veelheid der feiten een inwendig verband aanwijzen. Onze schrijver heeft de noodzakelijkheid hiervan zelf betoogd, in de voorrede zijner Geschiedenis van Pruisen. „De vraag, zegt hij, kan geopperd worden, in hoe ver het uitgaan van algemeene ideeën vereenigbaar is met de grondigheid van het onderzoek, dat aan zulke ideeën toch alleen zekerheid kan verschaffen. Immers het historisch onderzoek is uit zijn aard op het bijzondere gericht. Maar men zal toch ook moeten toestemmen, dat het zijn doel zou missen, indien het zich daartoe bepaalde. De momenten eener algemeene ontwikkeling moeten ook het onderwerp der nasporing kunnen zijn. Het een bezielt het ander, beide begrenzen elkaar en vullen elkander aan.” Zoo is het inderdaad gelegen: bij het historisch onderzoek gaat de deductie met de inductie hand aan hand; voortdurend moet de een de proef leveren op hetgeen de ander leert. Uit beider samenstemming ontstaat dan die waarschijnlijkheid, die in de historie de plaats der waarheid bekleedt. Aan Ranke, geruster dan aan iemand anders, is het beurtelings hanteeren van beide methoden toevertrouwd. Zijn werken, ook die van de algemeenste strekking, kunnen een nauwgezet onderzoek naar de bijzonderheden — ik spreek naar eigen bevinding — veilig afwachten.

Niet minder dan de geschiedschrijver, die dus aan den avond van zijn leven een stof naar zijn hart heeft gevonden, is het vaderland gelukkig te prijzen, dat voor zijn wordingsgeschiedenis zulk een auteur, door niemand in omvang van kennis noch in gave van voorstelling geëvenaard, en bezield met denzelfden geest, waarvan de natie doordrongen is, heeft mogen behouden tot op een ouderdom, die buiten de menschelijke berekening valt. Altijd heeft Duitschland zijn Ranke hoog gesteld, al zijn meesterwerken gewaardeerd, maar thans — en geen wonder — roemt het toch zijn Wereldgeschiedenis boven al het vorige. Wel is

slechts een beperkte kring van kenners bevoegd om haar voortreffelijkheid te beoordeelen en in staat om haar ten volle te genieten; maar allen beseffen toch, dat de geschiedenis, al kunnen zij haar nauwelijks volgen, aangelegd is om uit te loopen op de welverdiende verheerlijking van het vaderland. Vooral het pas verschenen zesde deel doet dit verwachten; en dat de schrijver het ook zelf zoo inziet blijkt hieruit, dat hij de aandacht van den kroonprins, den aanstaanden Keizer, opzettelijk heeft willen vestigen op de breede plaats, die Lodewijk de Vrome en Otto de Groote in zijn verhaal beslaan.

Het waren de Keizer en zijn zoon niet alleen, die bij deze gelegenheid den schrijver hun dank voor zijn arbeid in den dienst van het vaderland betuigden. Ook het Staatsministerie, met den vorst Rijkskanselier aan het hoofd, bracht er hem den zijnen voor toe. „Moge het U (zoo luidde de heilwensch) in het raadsbesluit Gods vergund zijn om, met de wijsheid van den hoogsten ouderdom en de onverwelkte scheppingskracht der jeugd toegerust, de taak, welke Gij U gesteld hebt, te volbrengen, en het werk, waarin Gij de daden der eerste Keizers van het Saksische Huis hebt geschilderd, voort te zetten tot op de herstelling van het Duitsche Rijk onder het bewind onzer Koninklijke en Keizerlijke Majesteit.” Wie zou dien wensch, hoe ijdel hij ten opzichte van den negentigjarige schijnen moge, toch niet van ganscher harte beamen.

Nog een eigenschap — misschien zal men geneigd zijn het een gebrek te noemen — schijnt juist Ranke bij uitstek geschikt te maken om uit het tegenwoordige Duitsche oogpunt de Wereldgeschiedenis te beschrijven. Van zijn eerste optreden af heeft hij vooral en bijna uitsluitend aandacht gehad voor de openbaring der Kracht in de geschiedenis. Met wat men aan de overzijde van den Rijn cultuurgeschiedenis noemt en wij geschiedenis der beschaving heeten, heeft hij zich nooit afgegeven. Wij kunnen ons dit te beter verklaren, nu wij hemzelf hebben hooren herinneren, onder welke invloeden hij opgegroeid en tot het beschouwen der wereldgeschiedenis gekomen is. Het is hem steeds bovenal te doen geweest om in het licht te stellen, hoe de verschillende machten, in de eerste plaats de groote mogendheden maar vervolgens ook de machtige ideeën van kerk en staat, op elkander hebben ingewerkt, om den voorrang gedongen en niet gerust voordat zij elkaar op andere wijze weer

opwogen. De godsdienst, de wijsbegeerte, de wetenschap, de literatuur komen hierbij slechts voor zoo ver in rekening, als zij uitingen zijn van ideeën, die kracht bezitten en uitoefenen. Zelfs de groote mannen, de aanvoerders in den strijd, ofschoon hun eigenaardigheid met de meeste zorg en soms met het fijnste penseel geschilderd wordt, vervullen een ondergeschikte rol met betrekking tot de krachten, die zij in haar werking bevorderen of belemmeren. Men zou Ranke geen onrecht doen, als men hem den geschiedschrijver der wereldhistorische macht noemde. In die zienswijs, waarvan al zijn boeken getuigen, ligt ook voor een deel het geheim van de onverstoorbare kalmte zijner beschouwing. Voor krachten gevoelt men geen hartstocht, geen liefde, geen haat; men verheugt of bedroeft zich over haar uitwerking, maar erkent in alle geval haar noodzakelijkheid — Ranke spreekt soms van haar natuur-noodwendigheid — en berust erin. In zijn philosophie der geschiedenis, wier betrekkelijke waarheid ik niet meen te loochenen, past de les van Spinoza uitmuntend: niets bewonderen, niets verguizen, alleen begrijpen.

Voor ons, die in de geschiedenis der menschheid meer opmerken dan de uitwerking van kracht, en voor meer belangen dan die van den staat hart hebben, blijven uit dien hoofde Ranke's geschriften, hoe schoon ook, steeds onvolledig en onbevredigend. Vooral in zijn Wereldgeschiedenis treft ons dit. Wie haar gelezen en herlezen heeft, gelijk zij verdient, en zich haar groote uitkomsten heeft ingeprent, zal een duidelijk denkbeeld hebben van de oorzaken, waaraan hij het heeft toe te schrijven, dat de wereldheerschappij zich telkens op de beschreven wijze heeft verplaatst; en zoo ooit het reuzenwerk tot op onzen tijd voltooid mag worden, zal de aandachtige lezer stellig begrijpen, waarom zij ten slotte op Duitschland moest overgaan. Maar, hoe de Europeesche menschheid door de samenwerking van allen, doch inzonderheid door den invloed van enkele uitstekenden, in wetenschap en kunst, in geloof en wijsbegeerte, in zeden en gewoonten, in handel en nijverheid, het peil van beschaving heeft bereikt, waarop zij zich thans bevindt, daarvan zal hij niets weten, omdat hij er niets van vernomen zal hebben. Wanneer wij thans, nu wij ongeveer tot het jaar 1000 genaderd zijn, ons afvragen, hoe de beschaving der oude wereld, die onder de Antonijnen over

zuidelijk Europa verbreid was, allengs weggezonken is tot in de diepte der tiende eeuw, dan raadplegen wij, om het antwoord te vernemen, de Wereldgeschiedenis te vergeefs. Als wij uit haar alleen onze kennis hadden opgedaan, zouden wij nauwelijks vermoeden dat het peil zoo aanmerkelijk gedaald was. De schrijver, die bij zijn lezers een algemeene kennis der feiten onderstelt, vindt het overbodig op dergelijke onderwerpen te wijzen. Er valt zooveel te zeggen van de lotgevallen der staten, dat er voor de lotwisselingen der maatschappij haast geen plaats overschiet.

Doe ik onzen Duitschen naburen onrecht, als ik beweer dat ook om deze eigenaardigheid juist Ranke de geschiedschrijver van het tegenwoordige Duitschland bij uitnemendheid verdient te zijn? Of is ook niet voor hen, die daar thans het bestuur voeren en den toon geven, de staatsmacht het groote belang, waarop alles aankomt, waarnaar alles zich schikken moet, waaraan zelfs het overige des noods wordt opgeofferd? De welvaart, de belangen van handel en nijverheid worden er niet behartigd naar hun eigen eisch en naar de voorschriften der staathuishoudkunde, maar zij worden beheerd naar de eischen der staatsmacht, met het oog op de bevordering der eenheid van het rijk en de verhooging van zijn kracht. Alles schijnt in dit, en helaas ook in andere opzichten gewettigd, als het blijkt dat anders de eenheid van Duitschland en zijn overwicht op Europa gevaar zouden loopen. — Maar ik houd op. Het is hier de plaats niet om uit te weiden over hetgeen mij mijns ondanks uit de pen ging vloeien. Niet met de politiek van Duitschland, maar met de voortreffelijkheid van zijn grooten geschiedschrijver zouden wij ons bezighouden, en daarover heb ik gezegd wat ik te zeggen had. Nog slechts éene weemoedige opmerking ten slotte. Het zou kunnen zijn, dat de lezer, die met mij instemde in den hoogen lof, aan Ranke toegebracht, hem onwillekeurig aan Duitschland ging benijden. Laat hij zich dan toch vooraf de vraag stellen, of de geschiedenis, uit het oogpunt van onzen tegenwoordigen staat bezien, aan zulk een man, zoo hij onze landgenoot was, een even gewenschte stof ter behandeling zou opleveren.

R. Fruin.

DE CYPRISCHE KUNST.

Die alten Kyprier in Kunst und Cultus. Studien von Dr. A. E. J. Holwerda. Leiden, E. J. Brill, 1885.

In een land waar bij beschaafde lieden nog steeds ieder voorwerp dat met acanthusbladen gesierd is in Griekschen stijl heet te zijn, maar de meest onmiskenbare Attische vazen nog altijd Etruscisch blijven, waar op het punt van Oudheidkunde Schliemann voor den onderzoeker en Overbeck voor den geleerde bij uitnemendheid gelden, en waar in het wetgevend lichaam wordt betoogd dat, sinds een Limburg Brouwer zooveel tot de verspreiding der kennis van kunst en zeden der oudheid heeft bijgedragen, het onnoodig is van staatswege het allernoodigste te doen; in een land, kortom, dat te dien opzichte bij buren en vreemden, bij Duitschers en Oostenrijkers, bij Franschen en Engelschen, bij Russen en Amerikanen, Italianen en Grieken, ja bij Polen en Turken, een halve eeuw ten achteren is, is het een verblijdend verschijnsel, mag het een stoute daad van schrijver en uitgever heeten, al is het dan ook in een vreemde taal, een boekje in de wereld te zenden dat zich uitsluitend bezighoudt met een uithoek van het wijde gebied der Grieksche kunst, dat bijna telken jare nieuwe velden ter ontginning aanbiedt.

Het boekje dat aanleiding gaf tot dezen uitval, dien ik vertrouw dat de weinige beoefenaars der Grieksche kunst in ons land zich niet zullen aantrekken, als niet op hen gemunt, is van de hand van Dr. A. E. J. Holwerda, evenmin onbekend aan de lezers van *de Gids* als aan die van de Archaeologische Zeitung. Toch is dit werkje in zekeren zin een eersteling, want de verhandeling in laatstgenoemd tijdschrift, over de wedspelen te Olympia, trad uit den

aard der zaak niet in beschouwingen over kunst, en de opstellen in *de Gids* zijn voor een te uitgebreiden kring van lezers bestemd dan dat de schrijver daarvoor op wetenschappelijke beteekenis zou willen aanspraak maken. De Heer Holwerda behandelt hier uitvoerig moeilijke vraagstukken van stijl en godenleer en spreekt wel niet uitsluitend tot vakgenooten, maar toch tot mannen van de wetenschap. Evenwel voldoe ik gaarne aan de uitnoodiging der Gids-redactie en waag ik het de aandacht van den lezer voor den inhoud van een deel ten minste van dit onderzoek te vragen, want de rol die Cyprus in den wedstrijd tusschen Oostersche en Westersche beschaving gespeeld heeft, waarborgt ons reeds van te voren in al wat het voortbrengt eene vermenging van Europeeschen en Asiatischen invloed, waaraan de nabijheid van Egypte alleen nog grooter belangrijkheid kan toevoegen.

Reeds van den tijd van Cinyras den Phoenicischen koning van Cyprus af, die, volgens Homerus, zijn belangstelling in Agamemnons tocht naar Troie betuigde door hem een harnas te schenken en, volgens de latere overlevering, zich aan toegezegde hulp onttrok door gebakken aarden scheepjes en soldaatjes te zenden, een Cyprische waar, die nog in de graven gevonden wordt; en van de tijden van Sargon (722—705), Esarhaddon (682—668) en Assurbanipal (668—626) toen reeds Grieksche vorsten op Cyprus aan Assur schatplichtig waren, tot dat Alexander geheel de wereld den Grieken ontsloot, heeft Cyprus wel zelden slechts een belangrijk aandeel in den gewapenden strijd genomen, maar des te meer bijgedragen tot de verspreiding van godsdienstvormen of zedeleer en van de kunsten des vredes. En geen wonder, een land rijk aan koper en edelgesteenten, zoo vruchtbaar dat het de vergelijking met Egypte kon doorstaan, met zulk een verscheidenheid van rijkdommen dat het van eigen bouwstoffen en voortbrengselen een schip kon bouwen en uitrusten, een land waar eeuwen lang Grieken en Phoeniciërs naast elkander woonden, bood een eenige kweekplaats voor de jonge planten van uitheemsche afkomst.

Want al kunnen wij ongelukkig te zelden bewijzen dat de weg over Cyprus leidt, er zijn, het boekje van den Heer Holwerda zal het ook weer aantoonen, toch verschijnselen waar te nemen die ons geen andere keus laten. Maar de zoele lucht der broeikas die de kiem ontwikkelt, zou den boom doen kwijnen. Ook droeg alle zaad dat gezaaid werd geen gelijke vrucht, al schoot de plant ook nog zoo weelig

op. Zoo hebben de Cyprische Grieken veel eerder dan hun broeders een alphabet bezeten, ongeveer zooals het Japansche uit het Chineesche, uit de Hettitische [1]) hieroglyphen afgeleid, maar Griekenland heeft de Phoenicische letters overgenomen en alle tijden ten gebruike nagelaten. Doch ook in Cyprus is de stichter der Stoïcijnsche school, Zenon opgegroeid, die, van Phoenicische afkomst en met Semitischen aanleg begaafd, de lessen der Grieksche wijsgeeren tot een zedeleer heeft vereenigd, welke nog haren invloed doet gelden en wie het slechts aan legende en vormen ontbroken heeft om tot godsdienst te worden.

Het werk van den Heer Holwerda bevat, behalve 60 bladzijden druks, 7 platen in steendruk naar andere uitgaven en een vrij goede photolithographie naar twee onuitgegeven gebakken aarden beeldjes van het British Museum, bijna alle strekkende tot verduidelijking van het tweede hoofdstuk over de kunst, waaraan niet alleen in dit opzicht het leeuwendeel toekomt. Vooraf gaat in het eerste hoofdstuk een korte beschrijving van de beide plaatsen waar de grootste menigte Cyprische kunstwerken door Hamilton Lang of Louis Palma di Cesnola gevonden zijn, Dali (Idalium) en Atheniau (Golgi). De Heer Holwerda meent, dat die kleine ommuurde plaatsen, met zooveel beelden, waarschijnlijk aan verschillende goden gewijd, slechts heilige tuinen, τέμενη, in den grooten τέμενος van Aphrodite waren, waar de Christenen de onnutte beelden der heidenen bijeengebracht en begraven hebben. Onnutte, voeg ik er aan toe, want indien er soms marmer geweest is dan is het waarschijnlijk in den kalkoven verdwenen en het brons dat onmogelijk ontbroken kan hebben is zeker gesmolten. De gevonden beelden zijn bijna zonder uitzondering van kalksteen, eene stof te gemakkelijk te bewerken en ook niet voldoende bestand tegen den invloed van wind en weêr.

Voor wij echter tot de bespreking dier beelden overgaan dient nog even vermeld te worden dat de schrijver in zijn tweede hoofdstuk eerst de Cyprische vazen bespreekt, vooral nadruk legt op de vasthoudendheid der vervaardigers aan oude vormen en figuren en met een woord gewaagt van de ruwste terracotta's. Wij wagen het echter op dit oogenblik niet hem te volgen, want sedert zijn boek geschreven is belooft de opgraving van Naucratis zooveel

[1]) Hier en later gebruik ik Hettitisch in den zin daaraan door Professor Sayce gegeven; men zoude misschien met evenveel recht Cilicisch kunnen zeggen.

nieuw licht juist op deze punten van Cyprische kunst, dat het, bij de korte beschrijvingen tot nu toe verschenen, voorbarig zijn zou een oordeel te willen vormen.

Het is moeilijk, ja ondoenlijk, in een kort overzicht, telkens zoowel de gangbare voorstelling omtrent de Cyprische kunst als die welke de Heer Holwerda ingang tracht te doen vinden, mede te deelen, zijn betoogen weer te geven en waar zulks noodig schijnt te weerleggen, vooral wanneer het verschil van opvatting, zooals vaak het geval is, op de verschillende waardeering van kleinigheden berust, maar voortspruit uit een andere overtuiging omtrent beginselen. Wij zullen ons dus moeten bepalen tot het aanwijzen van dat verschil in overtuiging en daarna onze voorstelling van de ontwikkeling der Cyprische kunst geven, zooveel doenlijk aan de hand van den schrijver.

In de eerste plaats meenen wij meer gewicht dan de Heer Holwerda [1]) aan de geschiedenis van Cyprus zelf ter opbouwing van die der kunst te moeten hechten. Het is ons b.v. wanneer wij een Cyprischen vorst in half-Egyptische kleederdracht ontmoeten, niet onverschillig te weten wanneer Cyprus door Egypte veroverd werd, hoe lang het afhankelijk bleef.

Dat de Heer Holwerda daar minder belang in stelt laat zich verklaren uit het tweede geschilpunt. Wij lezen op pg. 26: „Auch die kyprischen Könige trugen z. B. wohl eben so wenig ein Shenti, wie die Phoenikischen. Alle aegyptische Schuerze, Krausen, Shenti's und dergl. sind auch in der Kyprischen Kunst ganz auesserlich uebernommene Sachen.” Wij kunnen deze woorden onmogelijk beamen, want even natuurlijk als het is dat op Phoenicische bronzen schalen, misschien zelfs op Cyprische, Egyptische voorstellingen met meer of minder getrouwheid werden nagebootst om een gezochte handelswaar voor binnen- of buitenland te leveren, even onwaarschijnlijk is het dat een vorst zijn beeld der godheid zoude gewijd hebben gestoken in uitheemsche kleederen die hij niet droeg. En die kleederen zijn niet eens zuiver Egyptische maar door bedekking van het geheele bovenlijf bruikbaar gemaakt voor een Noordelijker luchtstreek [2]). Behoeft het betoog dat de Cyprische vasal van den Egyptenaar zich gehaast heeft de kleeding van zijn leenheer na te volgen vooral

[1]) p. 7.

[2]) Zie vooral Archaeologische Zeitung 1863 t. CLXXI.

wanneer die tevens zijn rang en waardigheid aanduidde? Indien wij een koning van Holland in een uniform zien alleen in kleur van het Fransche verschillend, dan kunnen wij immers daaruit reeds zijn afhankelijkheid van den Keizer afleiden. Als wij daarentegen een priester met een semitisch profiel vinden [1]), zoo denken wij aan geen Assyrischen stijl [2]) maar herkennen veeleer een dier Phoeniciërs die een groot deel van Cyprus bewoonden.

Het derde punt is van niet minder gewicht. Er is iets in alle kunst, iets dat men stijl noemt, dat zich bij den eersten oogopslag aan het geoefend oog verraadt en dat toch niet in woorden uit te drukken is en alleen kenbaar gemaakt kan worden door afbeeldingen of door vergelijking met bijna gelijksoortige kunst. Wel is waar hebben kleine bijzonderheden vaak invloed op dien indruk en is vooral daarnaar de stijl het gemakkelijkst te noemen, maar toch eene opsomming van alle eigenaardigheden geeft de stijl niet, al behelpt men er zich soms mede. Ook aan den Heer Holwerda ontgaat het verschil of de overeenkomst in stijl niet, maar hij is bevreesd er te veel gewicht aan te hechten en waarschuwt zichzelf en ons voor algemeene indrukken [3]), en bepaalt dan den graad van afhankelijkheid van eene kunst van anderen alleen door de overweging van kleine bijzonderheden.

Er zijn vele ruw bewerkte Cyprische poppetjes, zeer lang en zeer smal, plat van achteren, die de heer Holwerda voor de oudste voortbrengselen van Cyprische beeldhouwkunst houdt, noch vrij van buitenlandschen invloed. Voor enkele is de mogelijkheid daarvan niet te ontkennen, maar waarschijnlijk schijnt het mij dat wij bijna altijd te doen hebben met werk niet ouder dan de beelden die wij bezitten maar van de allergeringste soort. De overeenkomst is te groot.

Van de grootere beelden toonen zij die de oudste schijnen eenige bijzonderheden die hen, sedert hunne opgraving, van Assyrischen

---

[1]) Perrot & Chipiez, histoire de l'art III p. 513, fig. 350.

[2]) Holwerda p. 12. Van den gebogen neus der voorbeelden die hij aanhaalt kan ik op de platen (21 en 11) in kooldruk van the Antiquities of Cyprus door Newton en Sydney Colvin, de eenige betrouwbare afbeeldingen, niets ontdekken, ook niet na eene zorgvuldige vergelijking met het in de vorige noot genoemde beeld dat, hoewel in dit werk (p. 15) recht van voren afgebeeld, toch den gebogen neus duidelijk laat onderscheiden.

[3]) p. 22.

stijl hebben doen noemen, maar de Heer Holwerda bewijst het ook weer duidelijk, er zijn hier slechts enkele punten van overeenkomst, waaronder de spiraaltjes die de krulletjes van haar en baard nabootsen een eerste plaats bekleeden.

Daarom zijn echter die baarden nog geen Assyrische baarden en die beelden nog veel minder Assyrische beelden, maar dragen zij een eigen onmiskenbaar karakter, dat hen nader brengt aan de overige oude Grieksche kunst, in de eerste plaats aan de Ionische.

De heer Holwerda schrijft die punten van overeenkomst, bij zoo groote verscheidenheid, van Assyrische en Cyprische kunst toe aan een oppervlakkig afzien, en is daardoor genoodzaakt die beelden reeds in het tijdperk van Ninivé's bloei te laten ontstaan. Ik kan die overtuiging niet deelen, maar houdt mij liever aan de vooronderstelling dat een andere kunst als middelaar heeft gediend.

Dat die echter, zoo als men wil, in Phoenicië zou te zoeken zijn, bestrijdt de schrijver terecht, maar de uitgestrekte vlakten van Syrië, die Ninivé van Cyprus scheiden, zijn bijna even weinig onderzocht als de bergen van Cilicië, en van de kunst van het nieuwe Babylonische rijk bezitten wij bijna niets.

De eigenaardige voorstelling van de plooien der mantels bij voorbeeld heeft nog de meeste overeenkomst met die van sommige Hettitische beelden op de rotsen van Cappadocië [1]).

De overeenkomst met de oudste Grieksche kunst, die zich niet slechts in haar en baard en in de gelaatstrekken maar vooral in de voorstelling dier trekken, de smalle getrokken lippen, de sterke jukbeenderen, de scherpe ooghoeken, de gebroken lijn van het boven ooglid en de hooge wenkbrauwen vertoont, schijnt mij toe grooter te zijn dan de Heer Holwerda meent [2]). Niettemin is het

[1]) Men vergelijke Antiquities of Cyprus pl. 15 = Cesnola-Stern XVII. 1 met Perrot, Galatie et Bithynie pl. 43—46. Het onderscheid echter tusschen beide voorstellingen is te groot om aan eene vergelijking veel gewicht te hechten.

[2]) Men vergelijke vooral den marmeren kop, te Athene gevonden, in het bezit van den Heer G. Rampin, bij Rayet, Monuments de l'art antique, een der belangrijkste voortbrengselen der oudste Grieksche kunst die tot ons gekomen zijn, met Antiquities of Cyprus pl. 28 en desnoods ook met pl. 27 en zelfs nog met 11 (Cesnola-Stern XXI, 2). Ook hier kunnen slechts de platen van het aangehaalde werk ter vergelijking strekken; geene andere mij bekende afbeeldingen geven den stijl voldoende weer; alleen het gebakken aarden beeldje door den Heer

een aardige opmerking dat die oudste Grieksche kunst eer bij de Cypriërs ter schole is gegaan dan omgekeerd. Te bewijzen is dat voorloopig nog niet en de grond dien de schrijver aanvoert, de overeenkomst in het aanbrengen van krulletjes op het voorhoofd, schijnt mij niet afdoende, daar dit in de oudste Grieksche beeldhouwwerken [1]) en beschilderde vazen [2]) te veelvuldig voorkomt om aan iets anders zijn ontstaan te danken dan aan een getrouwe nabootsing der natuur. Met evenveel recht zou hij de overeenkomst in den vorm van den baard kunnen aanhalen, die bij beiden toch een soort ringbaard is, daar de boven- en onderlip geschoren zijn, waarin zij juist van de Assyrische gewoonte afwijken. Terwijl echter Grieksche beelden, die uit de zesde eeuw dagteekenen, uiterst zeldzaam blijven, schijnt er geen bezwaar te zijn om vele Cyprische in den aanvang dier eeuw, misschien zelfs iets vroeger, te rangschikken. Deze dragen een langen baard, terwijl die der Grieken kort is. Allengs wordt ook in Cyprus de baard korter en wel ook, zoo het schijnt, omstreeks het midden der zesde eeuw, wanneer Cyprus onder Egyptische heerschappij komt (560—525) en het Egyptische uniform gedragen wordt. Dan komen weldra ook baardelooze mannen voor, die ook den Egyptischen haardos van het Saïtische rijk dragen, en die anders dan vroeger aan de Assyrische kunst, meer door den algemeenen indruk van lichaamsvorm en houding van

Holwerda uitgegeven zoude nog gevoegelijk vergeleken kunnen worden. Dat ik toch, waar zulks mogelijk is, ook de platen van Cesnola-Stern aanwijs geschiedt omdat het andere werk, op het vasteland van Europa ten minste, uiterst zeldzaam schijnt te zijn.

Ook zoude het wenschelijk zijn den Hermes (?) die een kalf draagt, op de Acropolis van Athene, te vergelijken, doch zoover ik weet bestaat daar nog geen voldoende afbeelding van.

[1]) O. a. de in de vorige noot vermelde kop; de Nike von Achermus; de Apollo van Thera; een relief uit Abdera en een marmeren vrouwenkop, te Berlijn, Mittheilungen aus Athen VIII t. VI; marmeren koppen, Monumenti dell' Instituto X t. I en VII; een relief te Sparta, Mitth. a. A. II. t. XXV b.; een bronzen kop te Olympia, Ausgrabungen (in I Bande) t. XXIV; de Chariten von Socrates; om geen voorbeelden te noemen waar de spiraaltjes blijkbaar opgeschilderd zijn geweest.

[2]) Gerhard, Auserlesene Vasen Bilder; LXXXVI; CVIII; CXXXVI, de Luynes, Vases peints pl. II, III; Mittheilungen aus Athen VII t. III, Mon. dell' Inst. II t. XXII; VII t. LXXVIII; XI t. XLI; Arch. Zeit. 1878 t. 10.

hoofd en leden [1]), dan door bijzonderheden van bewerking aan Egyptische voorbeelden herinneren. Het schijnt dat ook Naucratis hier de middelaar is geweest.

Maar in het begin reeds der vijfde eeuw is de Grieksche kunst der Cyprische geheel ontwassen en boven het hoofd gegroeid en doet zijn invloed na de Perzische oorlogen ook daar gevoelen, schoon met mate, want de aanleg van den Cypriër schijnt hem niet te veroorlooven eene hooger vlucht te nemen en hij blijft op het eenmaal bereikte standpunt. In de behandeling der gewaden merkt men de nieuwe richting het sterkst op. Ook verdient het de aandacht dat de Cypriërs evenals de Grieken, wellicht beiden onder Perzischen invloed, de volle baard thans laten staan. Wellicht hebben ook redenen van godsdienstigen aard medegewerkt tot vasthoudendheid aan de eenmaal aangenomen vormen, maar zeker is het dat een groot deel der gevonden beeldhouwwerken, die den ongeoefenden beschouwer oud schijnen, uit later tijden zijn, later zelfs dan de Heer Holwerda aanneemt, die betoogt dat de Cyprische kunst in de vierde eeuw voor de Hellenistische geweken is; de laatste sporen toch vindt men nog zelfs aan een beeld dat kennelijk uit Romeinsche tijden dagteekent [2]).

Wel zullen in de paleizen van vorsten als Euagoras en Nicocles, evenmin als later aan het hof te Alexandrië, Grieksche meesterwerken ontbroken hebben, en worden er ook wel overblijfselen van Hellenistische kunst gevonden, maar even als in het Egypte der Ptolemeën bleef in Cyprus de heilige kunst de inheemsche trekken bewaren en beelden voortbrengen zeer eigenaardig van aanblik maar een afschrikwekkend voorbeeld voor alle kunst die verouderde vormen wil voortzetten of doen herleven.

In het derde hoofdstuk behandelt de Heer Holwerda een bronzen schaal te Idalium gevonden en van Cyprisch maaksel, waarop een offer aan Aphrodite met gezang en dans is afgebeeld. Hij brengt deze voorstelling in verband met de oude gewoonte, beelden òf geheele groepen van beelden in offerende houding te wijden als blijvende herinnering aan het offer, of liever als een voortdurend offer.

Met geen minderen rijkdom van voorbeelden betoogt de schrijver

---

[1]) Vooral Antiquities of Cyprus pl. 9, maar ook pl. 10 (Cesnola-Stern t. XXIX, 2.)

[2]) Antiqnities of Cyprus pl. 35, (Cesnola-Stern t. XXV.)

in het volgende hoofdstuk dat ook de beelden der overwinnaars in de spelen, en die van godgewijde priesters om dezelfde reden der godheid geschonken werden.

Niet dan schoorvoetend ga ik over tot de vermelding van het laatste hoofdstuk, waarin de Heer Holwerda tracht aan te toonen dat schoon de Aphrodite die wij kennen, de Semitische Astarte is, als Cypris over Cyprus naar Griekenland gekomen, zij daar echter vereenzelvigd is met een Indogermaansche wolkengodin, die zij zoo heeft verdrongen, dat wij slechts hier en daar nog de sporen der oude overlevering vinden. Wie die stelling nader toegelicht wil zien leze het boekje van den Heer Holwerda; ik wil gaarne bekennen dat ik mij niet in staat reken dit punt te beoordeelen; alles toch hangt af van de meerdere of mindere waarde die men aan een of andere overlevering hecht en aan het geloof dat aan de beweringen van Philo Byblius bij voorbeeld of aan de betoogen van Kuhn wordt geschonken. Eéne opmerking kan ik echter niet weêrhouden, het schijnt mij toch bijna even gevaarlijk de legenden van Thebe, de stad der Phoenicische overlevering bij uitnemendheid, als bron voor Indogermaansche godenleer te gebruiken als uit de treurspeldichters volksoverlevering te willen putten.

Maar hoe dit zij, en hoezeer de schrijver in het tweede hoofdstuk, het belangrijkste naar ik zeide, er niet in geslaagd schijnt te bewijzen dat in het gebouw, door anderen uit de voorhanden bouwvallen opgetrokken, de kroonlijst tot fundament is geworden en de zuilenschachten het onderst boven staan, toch heeft hij allicht hier en daar een voorgewende metope tot een brokstuk van de fries teruggebracht of wat men voor een acroterium hield zijn plaats in den gevel gewezen, en in elk geval een gewichtig vraagstuk opgeworpen: DE VERMOEDELIJKE AFHANKELIJKHEID DER OUDSTE GRIEKSCHE KUNST VAN DE CYPRISCHE.

J. SIX.

KOLONIALE LITERATUUR.

Congrès internationaux. Rapport sur les congrès par D. Josephus Jitta. 2me partie. Questions coloniales. Amsterdam 1884.

Handelingen der Nederlandsch-Indische juristen-vereeniging. 1e jaargang. Batavia 1885.

De Nederlandsch-Indische strafvordering voor Europeanen en met hen gelijkgestelden, toegelicht uit de jurisprudentie, de literatuur en de, voor het grootste gedeelte, nimmer gepubliceerde officiëele bescheiden en opgehelderd, voor practische toepassing, door tal van formulieren. Op machtiging van Z. Exc. den Min. van Kol. uitgegeven door Mr. J. Lion, 1e—11e aflevering. Leiden 1885.

De panghoeloe als adviseur in strafzaken. Akademisch proefschrift door H. P. Grobbee. 's Gravenhage 1884.

Eene opmerking over art. 57 der Grondwet, in verband met art. 44 van het Regl. op het beleid der regeering van Nederl. Indië. Akademisch proefschrift door C. H. Gockinga. Groningen 1884.

Nederlandsch-Indisch plakaat-boek, 1602—1811, door Mr. J. A. v. d. Chys. 1e deel, 1602—1642. Batavia en 's Hage 1885.

Een oud-Javaansch wetboek vergeleken met Indische rechtsbronnen. Akademisch proefschrift door J. C. G. Jonker. Leiden 1885.

De bijeenvoeging der geschriften op koloniaal gebied, die in dit artikel zullen worden aangekondigd, was ook ditmaal niet het gevolg van het bloote toeval. Onder de werken over onze koloniën, die in de laatste maanden het licht zagen, heb ik er enkele uitgekozen, welke zich op een terrein bewegen, dat mij uit den aard mijner studie de meeste belangstelling inboezemt: recht en rechtsbedeeling in onze Oost. De oogst is daarbij vrij groot en legt een verblijdend getuigenis af van krachtige en opgewekte werkzaamheid, ook in Indië.

Het spreekt wel van zelf, dat ik mij in deze overzichten moet

bepalen tot het wedergeven van mijne indrukken over den hoofdinhoud en de strekking dier geschriften, zonder tot de details af te dalen, en met vermijding van een debat over onderwerpen van zuiver juridischen aard, in een tijdschrift van algemeene strekking niet op zijne plaats. Alleen dan zal van dien regel worden afgeweken, wanneer dit noodig mocht zijn om een oordeel over de waarde van het geheel nader te staven.

Het eerste geschrift, dat ik mag aankondigen, dankt zijn ontstaan aan de koloniale tentoonstelling te Amsterdam, die een paar jaar geleden geheel Nederland vervulde, maar nu slechts zelden meer besproken wordt. Het zou misschien der moeite waard zijn, indien deze of gene bevoegde persoon trachtte na te gaan, of die groote kermis der nijverheid op materieel gebied goede dan wel minder gewenschte gevolgen opleverde, en of inderdaad de hooge verwachtingen, die men van haar bij de opening koesterde, ook zelfs maar voor een deel zijn verwezenlijkt. Maar behalve die, zeker moeielijk te berekenen gevolgen, verkreeg zij andere, op intellectueel gebied gelegen, die voor een deel meer, voor een deel minder in het oog springen, maar die, alles te zaam genomen, de koloniale tentoonstelling tot groote eer hebben verstrekt. Een van hare vruchten ligt thans voor mij in het rapport van het verhandelde in het koloniaal congres, dat bij gelegenheid der tentoonstelling op 18 September 1883 en volgende dagen werd gehouden.

Toen de mannen, aan wie de eer toekomt de tentoonstelling te hebben georganiseerd, het besluit hadden genomen om nevens de behartiging der materieele belangen ook bevordering van wetenschappelijke kennis der verschillende koloniën op hun programma te brengen, lag het voor de hand dat bespreking van koloniale onderwerpen daarbij een groote plaats zou innemen. Maar zij, die verwachtten, dat spoedig de handen aan het werk zouden geslagen worden, vonden zich zeer teleurgesteld. Lang toch duurde het, voordat men er toe overging om voor de uitvoering van dit gedeelte van het programma te zorgen. Voor een goed deel was dit te wijten aan de samenstelling van het bureau der 5de afdeeling (wetenschappelijke bijeenkomsten, congressen en voordrachten), waarin, met uitzondering van den Hr. v. Musschenbroek, geen enkele koloniale specialiteit zitting nam; vreemd genoeg, waar juist de koloniën den hoofdschotel moesten uitmaken. De Hr. Musschen-

broek, die ijverig voor de rechten der koloniën opkwam, wist echter door te zetten dat hem, zij het dan ook op eenigszins onregelmatige wijze, eene speciale commissie werd toegevoegd, die met hem zou overleggen wat te doen, om te zorgen dat de koloniën niet enkel op de tentoonstelling, maar ook in de wetenschappelijke bijeenkomsten behoorlijk zouden zijn vertegenwoordigd.

In den boezem dier commissie bleek spoedig verschil van meening. Aan den eenen kant waren er leden, die de werkzaamheden wilden beperken tot het houden van voordrachten, hoofdzakelijk over onze koloniën. Deze zouden naar een bepaald programma worden ontworpen, en elkander aanvullen en zoodoende eene reeks vormen van bijdragen over Nederlandsch Indië, waaruit land en volk zoo volledig mogelijk zouden worden gekend. Aan dit voornemen werd, zooveel de omstandigheden het toelieten, gevolg gegeven: eene belangrijke serie geschriften, die lezingen bevattende, heeft het licht gezien en strekt tot een blijvende herinnering van groote wetenschappelijke waarde.

Maar verscheidene leden dier commissie waren van oordeel, dat nevens dien weg ook een ander pad kon worden ingeslagen. Behalve voor lezingen was er, naar hun oordeel, nog plaats voor eene bespreking van koloniale onderwerpen in den vorm van een koloniaal congres. De voorstanders van die meening stelden voor, tal van koloniale specialiteiten uit verschillende landen uit te noodigen aan een congres deel te nemen, — aan de voorgenomen bijeenkomsten groote openbaarheid te geven, — en te zorgen dat geschikte personen als inleiders bij het debat zouden optreden, ten einde eene vruchtbare discussie te verzekeren. Naar men hoopte zou van eene zoodanige bijeenkomst van tal van mannen, staatslieden, handelaren, ondernemers van landbouw- of andere industriën en geleerden, uit verschillende koloniseerende landen te zaam gekomen, uitnemende vruchten kunnen worden verwacht en allicht krachtig worden bijgedragen tot betere kennis en waardeering van 't geen op koloniaal gebied in verschillende landen wordt ondernomen. En voorts verwachtte men, dat daaruit eene persoonlijke kennismaking van koloniale specialiteiten zou voortspruiten, die tot samenwerking zou kunnen leiden, 't geen voorzeker hoogst bevorderlijk aan de koloniale wetenschap zou zijn. Het spreekt van zelf, dat een dergelijk congres op groote schaal zou moeten worden aangelegd, en eene internationale commissie van voorbereiding zou vorderen, terwijl men niet tegen

geldelijke opofferingen zou moeten opzien om zich van de medewerking der meest gezaghebbende personen te verzekeren.

Maar tegen dit voorstel kwam krachtige oppositie. Afgezien van de bezwaren, tegen het houden van een dergelijk congres op zich zelf bestaande, meende men, dat de tijd reeds te ver verstreken was om dit plan uit te voeren, en ofschoon naar het gevoelen van sommigen, — den Hr. v. Hamel en ik — het spreekwoord „where there is a will, there is a way" hier van toepassing was, werd besloten, de zaak minder grootscheeps op te vatten, een middenweg in te slaan en onder den naam van „Séances pour la discussion de questions coloniales" een soort van basterd-congres te houden. De HH. Mrs. G. A. v. Hamel, W. K. Bn. van Dedem, Jhr. J. K. W. Quarles van Ufford en ik werden belast met de organisatie dier bijeenkomsten; het programma der te behandelen onderwerpen werd door ons vastgesteld en voor zoover de karig verstrekte middelen het toelieten enkele bekende sprekers uit het buitenland uitgenoodigd, de taak van inleider op zich te nemen.

Elders (Indische Gids, 1883. II. p. 953) gaf ik reeds een verslag van mijne indrukken op die bijeenkomsten verkregen. Naar mijne ook nu nog onverzwakte overtuiging bewezen die samenkomsten, dat een goed voorbereid en krachtig georganiseerd koloniaal congres alle kansen van welslagen aanbood, en mocht men zelfs nu voor een deel op grootere resultaten wijzen, dan men redelijkerwijze van eene zoo onvolkomen organisatie had kunnen verwachten. En die meening is krachtig versterkt, nu het blijkt dat het daar gesprokene niet slechts bewaard werd door min of meer haastig opgestelde verslagen van de pers van den dag, maar door de goede zorgen van den Heer Mr. D. Josephus Jitta in uitmuntenden vorm werd wedergegeven. Het boekwerk toch, dat ik boven vermeldde, bevat de redevoeringen, door de inleiders der verschillende onderwerpen uitgesproken, en een helder résumé van de verschillende debatten. Gaarne breng ik hulde aan het talent van den samensteller, die het in een vreemde taal gesproken woord zóó wist weder te geven, en aan zijn groote nauwkeurigheid, die den hoofdinhoud der debatten met juistheid teruggaf.

Hoogst belangrijk waren de onderwerpen, die aan de orde werden gesteld. Na eene openings-rede van den zoo zeer betreurden Musschenbroek, die als voorzitter de bijeenkomsten leidde, werden „de staatkundige betrekkingen tusschen moederland en koloniën" aan

de orde gesteld. De Hr. Young, een in Engeland algemeen bekend woordvoerder op koloniaal gebied en door zijne betrekking als secretaris van „the Royal Colonial Institute" de ziel van menige onderneming, in het belang der Britsche koloniën op touw gezet, leidde dat onderwerp in. Hij beschouwde die betrekkingen hoofdzakelijk uit een Engelsch oogpunt, en voerde hoofdzakelijk argumenten aan tot staving van zijn lievelingsdenkbeeld, voor 't welk hij onophoudelijk werkt: de vertegenwoordiging van de koloniën in een Rijksparlement. Ieder, die niet vreemd is aan de koloniale beweging dezer dagen, weet hoe zeer dat denkbeeld ook nu aan de orde is, en meer en meer in kracht wint, al kunnen ook bevoegde beoordeelaars, zooals Sir R. Temple in de Revue Coloniale Internationale, die het denkbeeld zelf zijn toegedaan, zich de praktische bezwaren niet ontveinzen, aan de uitvoering van dat denkbeeld verbonden. Ieder, die in dit onderwerp belang stelt, zal de opgewekte rede van den Hr. Young ter hand nemen, maar ook niet nalaten de discussiën te raadplegen, waarbij vooral de Hr. v. Mosenthal de rol van „koud water" op zich nam. Het daarop volgende vraagstuk, „de verschillende wijzen, waarop men zich in de koloniën arbeiders verschaft", werd ingeleid met een meesterlijke rede van het bekende lid van het *Institut*, prof. Levasseur. Met zorg bewerkt en met tal van statistieke gegevens toegerust, vergde zij echter geen oogenblik te veel van de aandacht van den toehoorder, en ook de lezer zal haar niet onvoldaan ter zijde leggen. Een onderwerp, den Gidslezer reeds van vroeger bekend, „de Europeesche wetgeving tegenover Inlandsche rechtsbegrippen", werd door mij ingeleid; ik stipte daarbij de hoofdpunten aan van het betoog, door mij reeds in dit tijdschrift (Gids. 1882. Augustus) nedergelegd.

Een onderwerp dat én den jurist én den economist steeds groot belang inboezemt, „de deportatie-koloniën," had de Hr. v. Hamel voor zich uitgekozen. Zij die een overzicht verlangen van 't geen gehoopt en gevreesd wordt bij de proefneming, die Frankrijk op het punt staat te Caledonië te ondernemen, zullen niet te vergeefs zijne belangrijke inleidings-rede raadplegen. En zij, die weten met hoe groote warmte de Hr. v. Dedem in de 2de kamer de zaak van Indië bepleit, zullen de waarde beseffen van de gewichtige rede, door hem uitgesproken over „belastingen in koloniën", en waarvan de hoofdtrekken, naar het mij blijft toeschijnen, aanspraak hebben op eene plaats in het programma eener vooruitstre-

vende koloniale partij. Hier vooral zal men met belangstelling de discussie nagaan; immers ook de Hr. N. G. Pierson sprak daarbij woorden, die als naar gewoonte groot gewicht in de schaal leggen. Mocht men het misschien betreuren, dat daarbij hoofdzakelijk de Nederlandsche koloniën werden besproken, en dat niet ook andere inleiders den toestand van vreemde koloniën ter sprake brachten, zoo vormt daarentegen de rede van den Hr. v. Dedem één geheel, dat ook in het buitenland niet zonder vrucht zal worden geraadpleegd.

Reeds het weinige, dat geleverd werd en kon worden, schijnt mij toe der algemeene belangstelling overwaardig te zijn. En hoeveel beter nog zou het geweest zijn, wanneer het eerste denkbeeld van een groot koloniaal congres had kunnen worden verwezenlijkt! Misschien wordt dit ideaal nog eenmaal bereikt, en zullen de bijeenkomsten, te Amsterdam gehouden, door een reeks van congressen worden gevolgd, die inderdaad een bij uitnemendheid internationaal karakter hebben. Te betreuren zou het zijn, indien de poging, in 1883 ondernomen, niet andermaal, en dan met nog beteren uitslag werd herhaald.

Zeker zou dat ook het geval zijn, wanneer het congres, dat onder den naam van „Nederlandsche juristen-vereeniging" voor het eerst in Juni 1885 te Batavia vergaderde, niet nog menigmaal bijeenkwam. Opgericht naar het voorbeeld van de bekende juristenvereeniging in het moederland — vooral door het initiatief van een veelbelovend rechterlijk ambtenaar, den nu reeds overleden Mr. M. M. W. Penniuk — stelde hare Indische zuster zich eveneens ten doel, op jaarlijks te houden bijeenkomsten de leemten en gebreken te bespreken, die de praktijk in de Indische wetgeving opmerkte, de middelen aan de hand te doen om daarin te voorzien en zoo mogelijk tot eenstemmigheid te komen over datgene, wat in de Indische wetgeving hervormd behoort te worden. Er kan niet aan worden getwijfeld dat zoodanige, goed voorbereide bijeenkomsten, vooral in Indië, bij uitnemendheid nuttig kunnen werken, ja dat zij zelfs daar, meer nog dan in het moederland, noodzakelijk zijn. Hier te lande toch bestaat een opgewekt wetenschappelijk leven: magistraten, leden van de balie en mannen, die zich geheel aan de wetenschap van het recht wijden, wedijveren met elkander, om de gebreken in de wet op te sporen, en middelen

ter verbetering aan de hand te doen, terwijl de verschillende juridische tijdschriften de belangrijke strijdvragen van alle kanten bezien. Doch in Indië, waar de magistraten met werk overladen zijn, de advocaten weinig in getal zijn en bovendien slechts zelden met het belangrijkste deel der rechtspraak, die over de Inlanders, in aanraking komen, kan van een dergelijk wetenschappelijk streven slechts zelden sprake zijn. En toch is juist in Indië het te bearbeiden veld oneindig ruimer, dan hier. In Nederland toch vindt men geregelde verhoudingen: eene wetgeving, geschoeid op een en dezelfde leest, die reeds tal van jaren werkt, en waarvan men de goede en kwade kanten dóór en dóór kent, terwijl de maatschappij, aan die wetgeving onderworpen, een goed aaneengesloten, historisch saamgewassen geheel uitmaakt. Hoe geheel anders is het in Indië, vooral met de wetgeving voor de Inlanders! Voor een goed deel heerscht in burgerlijke zaken onbeschreven recht; en waar geschreven wetten zijn, daar zijn deze òf geheel van vreemde afkomst, zooals het strafwetboek voor de Inlanders, òf wel, zooals het zoogenaamde Inlandsche reglement, eene wijziging en verwringing van Europeesche bepalingen, om die voor den Inlander *taliter qualiter* pasklaar te maken. Men begrijpt, van hoeveel belang het kan zijn, wanneer mannen, én met de rechtspraak, én met de Inlandsche maatschappij vertrouwd, samenkomen om van gedachten te wisselen over dat ongeschreven recht, over de werking van die vreemde wetgeving, of over de gevolgen, die de poging droeg, om Europeesche vormen van rechtspleging, zooals dat heet „met het oog op den primitieven toestand van de Inlandsche maatschappij" tot den meest eenvoudigen vorm terug te brengen. Voeg daarbij de eigenaardige rechtsverhoudingen, welke ontstonden, omdat men ook aan vreemde elementen nevens het Inlandsche aanspraak op eigen rechtsbedeeling gaf, en die, zooals ik hier reeds vroeger aantoonde, ook in andere koloniën tot dezelfde moeielijkheden als bij ons aanleiding gaven, en niemand zal dan, denk ik, er wel aan twijfelen, dat in dat opzicht veel te doen en veel te leeren valt. Men make slechts kennis met de reeks van kwesties, welke Mr. Piepers in het Indische weekblad van het Recht publiceerde, en die achter de Handelingen 1ste deel zijn afgedrukt, en men zal de overtuiging krijgen dat de oogst ruim en belangrijk kan wezen.

Maar aan den anderen kant zijn de bezwaren, aan de uitvoering van het plan verbonden, veel grooter in Indië dan in Nederland.

Bijzondere voorzichtigheid èn in het kiezen van de te behandelen onderwerpen èn in de discussiën is gebiedend noodzakelijk, daar anders het gevaar groot is, dat men op het terrein van de staatkunde verzeilt, en art. 111 van het Regeerings-reglement vereenigingen en vergaderingen van staatkundigen aard onvoorwaardelijk verbiedt. En waar de oogst ruim is, zijn de arbeiders schaarsch. Vergeleken met Nederland is het personeel der magistratuur en der balie zeer klein, terwijl bovendien de groote afstanden en de onmogelijkheid hunnen drukken werkkring te verlaten, de meesten verhindert naar de hoofdplaats op te komen, en het getal deelnemers aan de bijeenkomsten dus steeds betrekkelijk gering moet zijn. Het was dan ook eene goede gedachte van het voorloopig bestuur, om aan de afwezende leden het recht te geven, schriftelijke adviezen in te zenden, en ook schriftelijk hunne stemmen uit te brengen. Voor het overige werd het voorbeeld der Nederlandsche juristen-vereeniging in hoofdpunten gevolgd: het bestuur kiest de onderwerpen uit, die aan de orde zullen worden gesteld en wijst de leden aan, die verzocht zullen worden, door eene inleiding de debatten vruchtbaar te maken. Voorzeker was de taak niet gemakkelijk, om onder de talrijke onderwerpen, welke in aanmerking kunnen komen, juist die uit te kiezen, welke op zich zelf belangrijk zijn, en daaruit diegenen aan te wijzen, welke in de allereerste plaats behandeld moeten worden. Ik aarzel geen oogenblik, de gedane keuze zeer toe te juichen; de meerendeels hoogst belangrijke inleidingen en veelal ook de debatten geven mij daartoe volkomen recht.

Mocht men het soms betwijfelen, of er onderwerpen van burgerlijke rechtsvordering zijn, die ook aan niet-juristen belang kunnen inboezemen, dan leze men slechts de beide doorwrochte verhandelingen van de HH. L. W. C. v. d. Berg en R. Z. Dannenburgh over „de middelen tot bewaring van rechten en die van tenuitvoerlegging van rechterlijke uitspraken, in burgerlijke zaken op Java door inlandsche rechtbanken gewezen", en men zal overtuigd zijn, dat dit onderwerp ten minste, ook voor den leek van het uiterste gewicht is, en tal van maatschappelijke belangen raakt. Kan men tot eene andere meening komen, wanneer de eerstgenoemde schrijver ronduit te kennen geeft „dat bij de groote meerderheid der Europeanen „in Indië de overtuiging bestaat, dat voor hen tegenover Inlanders in „den regel geen recht te krijgen is, dan alleen wanneer zij de strafwet

„achter zich hebben, en zulks geenszins omdat men er aan twijfelt, door „den rechter zijne aanspraken naar behooren erkend te zien, maar „omdat de executie van het aldus verkregen vonnis niet voldoende „geregeld is." Ziehier weer een voorbeeld te meer ter staving van het feit, dat het verkeerd is eene hervorming aan te vangen, zonder die volledig uit te voeren, en halverwege te blijven staan. Zoodoende moet men de bezwaren door den nieuwen toestand geschapen, bestrijden met middelen, die daarvoor niet meer passen, en voegt men aan de moeielijkheden van den nieuwen staat van zaken moedwillig een aantal andere toe, die men gemakkelijk had kunnen vermijden. De geheele geschiedenis van de hervorming van het Inlandsche rechtswezen in de laatste jaren getuigt daarvan. Met die hervorming bedoelde men de invoering van eene rechtsorde, die slechts op de wet steunde, in stede van het vaderlijk despotisch gezag, dat te voren heerschte. Maar de moed ontbrak, dat stelsel consequent door te zetten; en de wil faalde om de noodige maatregelen te nemen, ten einde werkelijk de wet te doen heerschen. Geen wonder, dat er stemmen worden gehoord, die den ingeslagen weg betreuren, en naar het verlaten stelsel verlangen, toen alles in elkander greep en één geheel uitmaakte. Hoogst leerzaam is het nu, aan de hand van de inleiders en van de gehouden debatten na te gaan, hoe vormen, die volkomen pasten in een stelsel, waarbij rechter en bestuurder één waren, en de verliezende partij de uitspraak van den rechter beschouwde als een bevel, aan hetwelk zonder meer moest worden gehoorzaamd, niet meer voldoen in een staat van zaken, waarbij de rechter niets doet dan rechtspreken. Terecht zeide de Hr. der Kinderen in de eerste vergadering: „Nu „de rechtspraak op vele plaatsen in het binnenland aan anderen is toe„vertrouwd, die aan bestuurszaken geen deel hebben, beschouwt de „Inlander den Landraadvoorzitter uit een ander oogpunt, zoodat „meer dan voorheen de kracht der wet moet worden te baat ge„nomen, om de uitvoering der rechterlijke beslissingen te verzekeren." En terwijl men aldus aan de wet alleen het woord wil laten, onthoudt men haar de noodzakelijkste middelen, om zich te doen eerbiedigen. Het zal zeker niet aan de juristen-vereeniging liggen, indien niet ten spoedigste de handen aan het werk worden geslagen, om hier althans een steen aan te brengen tot voltooiing van het opgetrokken gebouw, waar de gebreken zóó voor de hand liggen en door kundige en praktische mannen belangrijke verbeteringen worden voorgesteld.

Een niet minder belangrijk onderwerp wordt in de uitmuntende inleidingen van de HH. Imminck en Abendanon behandeld: „de „werking van de instelling van het Inlandsch openbaar ministerie op „Java, de gebreken die haar aankleven, en de middelen ter harer „verbetering." Ieder, die niet volslagen vreemdeling is in het raderwerk der strafrechtspleging op Java, weet, welke belangrijke taak daarbij aan de zoogen. inlandsche officieren van justitie, de djeksa's, is opgedragen, en hoe zeer het er op aankomt dat zij, die het voorloopig onderzoek grootendeels leiden en ook ter terechtzitting grooten invloed kunnen uitoefenen, meer dan thans maar al te dikwijls het geval is, in staat zijn zich naar behooren van hunnen moeielijken plicht te kwijten. Ook bij hen doet zich het bovengenoemde verschijnsel voor: sedert de invoering van hervormingen in het rechtswezen bemerkt men eerst, hoe zeer ook in de daarmede samenhangende onderwerpen verbetering noodzakelijk is, en zoo wordt door den vooruitgang op het eene gebied eerst recht duidelijk, hoe achterlijk men nog op een ander gedeelte van het terrein is. Met allen eerbied voor de wijze, waarop menige djeksa zijn taak vervult, was toch op de juristen-vereeniging — en waarschijnlijk ook daarbuiten — de overtuiging bijna eenstemmig, dat het gemis van eene behoorlijke opleiding de titularissen ongeschikt maakt om aan de steeds hooger stijgende eischen te voldoen. De regeering schijnt ook die meening te zijn toegedaan: plannen toch zijn bij haar aanhangig, om een school voor inlandsche ambtenaren op te richten, en daarbij zal, naar ik vertrouw, wel zorgvuldig worden gewaakt, dat men niet in de fout vervalt, elders bij het Inlandsch onderwijs begaan, door te veel in eens te willen, maar gezorgd worden langzaam, en met inachtneming van den aard van den Inlander, de meeste elementaire begrippen van recht en rechtspleging bij de leerlingen in te prenten. Omtrent deze zaak bevatten de inleidingen goede wenken. Niet minder belangrijk ook zijn de opmerkingen over de verhouding, die bestaan moet tusschen de hoofden van gewestelijk bestuur en de djeksa's. De beslissing der vergadering „dat de djeksa aan den resident of assistent-resident ondergeschikt moet blijven", verraadt den geest van onpartijdigheid, die haar bezielde, en weerlegt het beweren, dat de rechtsgeleerde ambtenaren er slechts op uit zijn, om den invloed en het aanzien van het binnenlandsch bestuur te knakken. Tal van lezenswaardige opmerkingen vindt men in de beide inleidingen, die modellen van be-

handeling zijn, en ook kunnen dienen ter vermeerdering van onze kennis der Inlandsche toestanden.

Het derde punt, dat aan de orde werd gesteld: „cassatie in burgerlijke zaken voor den Inlander" zal minder dan de beide voorgaande de aandacht van den niet-jurist trekken. Toch zal men in de heldere adviezen van de H.H. Hulshoff Pol en Keiser menige opmerking vinden, die niet alleen voor de kennis van het formeel recht van belang is. Beide inleiders komen tot de, mijns inziens juiste conclusie, dat met het stelsel van cassatie moet worden gebroken, en hooger beroep daarvoor in de plaats moet worden gesteld. Mocht daartoe worden overgegaan, dan zullen de plannen van den Hr. Hulshoft Pol (p. 262) zeker ernstige overweging verdienen: ongelukkig genoeg is het thans niet de tijd, waarin hervormingen, hoe gewenscht ook, kans op verwezenlijking aanbieden wanneer zij meerdere uitgaven met zich medesleepen. Maar desniettegenstaande blijft de hervorming der rechtspraak over den Inlander zich telkens op den voorgrond dringen, en zal zij mettertijd eene onafwijsbare noodzakelijkheid worden. Mogen de pogingen der juristen-vereeniging ons dat doel nabij brengen!

De inleidingen alleen zouden reeds de oprichting der juristenvereeniging rechtvaardigen. Al had zij niets anders gedaan, dan de schrijvers dier verhandelingen tot het stellen daarvan te hebben opgewekt, en de uitgave mogelijk te hebben gemaakt, dan had zij reeds voor een goed deel haar doel bereikt. Zonder twijfel vormen zij dan ook de belangrijkste helft der Handelingen. De debatten hebben niet veel aan het geschreven woord toegevoegd. In zeker opzicht ben ik daarbij teleurgesteld. Ik had gehoopt, dat de discussiën tal van mededeelingen, aan de praktijk ontleend, zouden hebben gebracht. Niet dat deze ontbreken: de aanwezigheid van juristen, die met lof onder de magistraten en advokaten bekend staan, is daarvoor een waarborg. Maar waar betrekkelijk weinigen aan de debatten deelnamen, had ik zoo gaarne gezien, dat van alle kanten de bouwstoffen waren aangebracht. Eigenlijk ben ik onrechtvaardig in mijn oordeel. Zij, die de vergadering bijwoonden, behoefden dergelijke voorlichting niet, daar de meesten de praktijk der Indische rechtspraak van nabij kenden. Doch anderen — en voor de zoodanigen schrijf ik — zouden dankbaar geweest zijn voor elke, ook de geringste bijdrage tot de kennis der Inlandsche huishouding, die aan de uitoefening der rechtspraak over den Inlander

ontleend werd. Maar dit verhindert niet, dat menig juridisch betoog en fijne opmerking de debatten versierde, en dat de verslagen der bijeenkomsten met groote aandacht zullen worden nagegaan door ieder, die hart heeft voor de ontwikkeling dier ver verwijderde en ons toch zoo nauw aan het hart liggende maatschappij.

Een opmerking kan ik echter niet verzwijgen, welke betrekking heeft op eene uitdrukking van den voorzitter der vergadering, die niet zonder protest mag worden gelaten. Als pleitbezorger voor de praktijk optredende, — die hij terecht de cereplaats bij de debatten wilde aanwijzen — liet die hooggeplaatste ambtenaar zich de *boutade* ontvallen, „dat de aanwezigen beschouwingen, die de „wijsbegeerte van het recht raakten en naar het kabinet van den „geleerde riekten, missen konden." Men schijnt zich in Indië vreemde voorstellingen te vormen van de werkzaamheden van de beoefenaars der wetenschap van het recht, wanneer men daar meent, dat men de voorlichting der praktijk en de aanraking met het leven schuwt. Ik kan de verzekering geven, dat de studeerkamers minstens even goed worden gelucht als de rechtszalen, en dat men bij ons er grooten prijs op stelt, dat de frissche buitenlucht ongehinderd doordringe! Ieder wetenschappelijk beoefenaar van het recht weet, dat bespiegelingen zonder aanraking met de praktijk nutteloos zijn. Maar men is tevens overtuigd, dat het ook voor de mannen van de praktijk noodzakelijk is, de wetenschappelijke studie niet te verachten of te verzuimen. Groot is het gevaar, dat eene rechterlijke macht dreigt, welker leden alleen aan de praktijk hechten, en het oog sluiten voor alle vraagstukken, die niet binnen dat enge kringetje gelegen zijn. In het belang van de Indische rechtspraak en van de ontwikkeling van het recht in Indië hoop ik, dat de voorzitter der vereeniging bemerken zal, dat hij in dezen niet veel medestanders telt.

De laatste zitting der vereeniging duurde, wegens het geringe aantal der aanwezige leden, te kort, om eene beslissing over het 3de vraagstuk te nemen. Te hopen, en te verwachten is het, dat dit geen slecht voorteeken zij. Niemand zal dat meer verheugen dan mij, die overtuigd ben, dat de N. I. juristen-vereeniging, door op den ingeslagen weg voort te gaan, zeer belangrijke diensten aan het welzijn van Indië kan bewijzen.

Van opgewekt wetenschappelijk leven onder de Indische rechterlijke ambtenaren getuigt voorzeker het werk van Mr. J. Lion over

de N. I. strafvordering voor Europeanen en met hen gelijkgestelden. Op hoogen prijs moet het gesteld worden, dat een ambtenaar den tijd van zijn verlof met zoodanigen arbeid doorbrengt. Aan de zoodanigen mocht wel een grooter bewijs van waardeering van regeeringswege ten deel vallen, dan hun gewoonlijk gewordt.

De Hr. Lion schijnt de ware man te zijn, om een dergelijken arbeid aan te vatten en tot een goed einde te brengen. Behalve lust tot wetenschappelijken arbeid en geduld voor het doorsnuffelen der archieven, heeft hij een rijke ervaring achter zich, die voor een werk, vooral van praktischen aard, bijna onmisbaar zijn. Die praktische kennis verwierf hij zich én als ambtenaar bij het openbaar ministerie, én als lid, en tijdelijk ook als rechter-commissaris bij den Raad van justitie te Samarang, én eindelijk ook als voorzitter van eenen landraad. Die laatste eigenschap is hem ook te stade gekomen, al schijnt het oppervlakkig vreemd, dat dit het geval kan zijn bij het schrijven van een werk, dat alleen over de strafvordering voor Europeanen handelt. Doch zoo menige kwestie doet zich ook daarbij voor, waarbij kennis van den Inlander noodzakelijk is, zooals bij het voorloopig onderzoek, verhoor van getuigen enz., terwijl ook enkele der door hem behandelde onderwerpen nauw met het Inlandsche rechtswezen in verband staan, zooals het vraagstuk der revisie, dat misschien juist daarom uitvoerig en met groote voorliefde door den schrijver werd behandeld. Ofschoon nog niet alle afleveringen van het werk zijn verschenen, meen ik het echter reeds nu te moeten bespreken, daar het tot de belangrijkste uitgaven op dit gebied behoort, mij voorbehoudende later op het geheel terug te komen.

Voor hem, die een werk over de strafvordering voor Europeanen schrijft, staan twee wegen open. Hij kan een systematisch overzicht van de N. I. strafvordering schrijven, dat zich aansluit aan de bekende handboeken over de Nederlandsche strafvordering, en daarbij de verschilpunten aangeven, die tusschen beiden bestaan, de N. I. jurisprudentie vermelden en vooral gewicht leggen op datgene, wat een eigenaardig kenmerk van het N. I. strafproces is. Voorzeker zou langs dien weg een gemakkelijk te overzien geheel verkregen zijn, en een gebrek gemeden worden, dat ook in het besproken werk in het oog valt: verspreiding van zaken, die wetenschappelijk bij elkander behooren en herhaling van 't geen reeds elders werd gezegd. Maar de bezwaren zouden, dunkt mij, grooter geweest zijn

dan de voordeelen. Of men zou zich moeten bepalen tot het aangeven van de verschilpunten, en voor het overige naar de Nederlandsche werken verwijzen, en daardoor den Indischen ambtenaar dwingen, twee boeken aan te schaffen, of men zou de Nederlandsche schrijvers moeten plunderen en copieeren, wat zij reeds goed gezegd hebben, en daarbij toch niet gezorgd hebben voor die ambtenaren, welke geene juridische studiën maakten, en nu bij gemis aan een praktisch ingericht werk menigmaal zeer verlegen zijn hoe zich b. v. als hulpofficier van justitie te redden.

De Hr. Lion, — en ik zal de laatste zijn die het hem verwijt, — heeft gemeend een anderen weg te moeten inslaan. Zijn werk bestaat uit een commentaar op het reglement op de strafvordering artikelsgewijze ingericht, en samengesteld ook met het oog op de praktische behoeften van den Indischen ambtenaar. Om dat laatste doel te bereiken, had hij eene groote moeielijkheid te overwinnen. De leden der rechterlijke macht en der balie, bij de rechtspraak over Europeanen betrokken, zijn juridisch gevormde personen, maar behalve dezen zijn een aantal andere ambtenaren met verschillende functiën belast, die hen noodzaken, eene studie van het N. I. strafproces te maken, en dikwijls zelfs geheel zelfstandig op te treden, zonder dat zij ooit iets van de beginselen van strafrecht en strafprocedure hebben gehoord. En toch wenschte de Hr. Lion terecht, dat zijn boek door beide categoriën met vrucht zou kunnen worden geraadpleegd. De bezwaren, aan die poging verbonden, zijn onoverkomelijk: de Hr. Lion kon ze evenmin als ieder ander geheel vermijden. Eene logische verdeeling der stof werd daardoor onmogelijk. En menigmaal moest, met het oog op de eene klasse van lezers, meer gegeven worden dan voor de andere noodzakelijk zou zijn geweest. Niet zelden vroeg ik mij bij het lezen af: was het wel noodig, over dit onderwerp zoo breed uit te weiden? zooals p. 186 over het Engelsche proces-recht; p. 202 over de geschiedenis der Nederlandsche rechtspraak; p. 221 de redevoering van den minister Modderman over den eed; pag. 332 de verhandeling over het hooger beroep enz. Maar ik werd tot zwijgen gebracht door de overweging, dat voor menigen niet-jurist de kennismaking met die betoogen van veel nut kon zijn, en daardoor ook verzoend met de talrijke aanhalingen uit de bekende geschriften van de Pinto en de Bosch Kemper, die een groote plaats in het werk beslaan. Dat zij voor den administratieven ambtenaar, die deze boeken niet

kent, van groot belang zijn, spreekt van zelf; ja, wanneer ik aan de zwarigheden denk, die het bezitten zelfs van eene kleine bibliotheek voor den heen en weer trekkenden rechterlijken ambtenaar medebrengt, zou ik meenen, dat menigeen ook onder dezen den schrijver dankbaar zal zijn voor die aanhalingen, die in den regel met zorg zijn gekozen, zelfs al wordt daardoor de in het prospectus gestelde ruimte aanvankelijk overschreden, zooals wel onvermijdelijk het geval zal zijn, en al valt het niet te ontkennen, dat hier en daar beschouwingen zijn medegedeeld, die als verouderd worden beschouwd. Wanneer ik er nu nog bijvoeg, dat de correctie hier en daar wat vluchtig plaats had, dan heb ik alle bezwaren geuit, die ik tegen het werk zelf heb in te brengen.

Maar deze bezwaren — betrekkelijk kleinigheden — daargelaten, heb ik niets dan lof voor den schrijver, die zich door de moeielijkheden, aan de uitvoering van zijn plan verbonden, niet heeft laten afschrikken en met spoed en toch op degelijke wijze zijn taak reeds voor een goed deel afwerkte. Nevens wetenschappelijke betoogen, die ook hier te lande met belangstelling zullen worden gevolgd, zelfs dan, wanneer men zich daarmede niet vereenigt, vindt men in het werk menige opwekking en wenk, die de praktische ervaring van den Hr. Lion bewijzen, en die èn den rechterlijken èn den administratieven ambtenaar in Indië zeker zeer welkom zullen zijn. Ik verwijs o. a. naar de uiteenzetting der verhouding tusschen de ambtenaren bij het binnenlandsch bestuur, hulpofficieren van justitie, en de rechterlijke ambtenaren (p. 1 vlg.); de groote bezwaren, waarmede de rechtercommissaris dikwijls te worstelen heeft (p. 32); de betrapping op heeter daad (p. 34); de beschouwing over den werkkring der deskundigen met model visum repertum en tarief, en die over de opium-kwestie (p. 46); de opmerkingen over de voorloopige instructie (p. 299); de hoogst belangrijke beschouwingen over de revisie (p. 424 door een drukfout 224); valsche getuigenis (p. 251); de slechte gevolgen van de overlading van werk bij de rechterlijke macht (p. 216) enz. Ik stip slechts aan: bij den rijkdom der behandelde onderwerpen is eene volledige opsomming onmogelijk. Het spreekt van zelf, dat van tijd tot tijd ook ik met den schrijver van gevoelen verschil, maar dit gaat altijd gepaard met erkenning van de waarde van de betoogen, door den schrijver neergeschreven. Van niet gering belang zijn ook de verschillende formulieren in het werk ingelascht en de bijlagen, die

weder met aanteekeningen zijn voorzien, en onder welke van zeer recenten datum, zooals de getuigen-tarieven van St. 1884, 142 en 143 (die echter zeer onlangs bij S. 1885, 190 weder gewijzigd zijn); het tarief van justitie-kosten; het koninkl. besluit over uitlevering van misdadigers; het ontwerp-reglement op de strafvordering van 1843, met toelichting en betrekkelijke stukken, en eindelijk de stukken, over de revisie gewisseld. De schrijver werd tot de uitgave van deze laatste bescheiden, en in het algemeen tot het schrijven van zijn werk in staat gesteld door de beschikking van den minister van Koloniën, die hem toestond de archieven te raadplegen. Een woord van hulde voor deze welgeplaatste vrijgevigheid mag hier niet gemist worden.

Eene opmerking niet over, maar naar aanleiding van dit werk kan ik niet achterhouden. De Indische wetgeving heeft dit vóór bij de Nederlandsche, dat zij bij Koninklijk besluit is vastgesteld, en dus voor grondige verbetering vatbaar is, zonder dat de zware machine in beweging behoeft te worden gebracht, die hier te lande zoo bij uitnemendheid langzaam werkt. Ik houd dat voor een groot voordeel, mits men daar dan ook gebruik van make en ten spoedigste de hand aan het werk sla om leemten aan te vullen en gebreken te verbeteren, waar dit noodig blijkt te zijn. Het zou ondankbaar zijn te beweren dat dit nimmer geschiedt, maar wel geloof ik recht te hebben om te zeggen, dat dit te weinig gedaan wordt. Ik durf dat gerust beweren; ook uit het werk van den Hr. Lion blijkt, dat menig punt van de N. I. strafvordering moet herzien worden (zie b. v. p. 73, 82, 84, 96, 147, 155, 217, 255, 288, 297, 326). Zou het niet wenschelijk zijn, dat men de kennis en ondervinding van den schrijver aanwendde, om de daartoe noodige wetsveranderingen voor te bereiden? Of zou er misschien ernst worden gemaakt met het voornemen, om het nieuwe strafwetboek ook in Ned. Indië in te voeren, wanneer tevens eene geheele omwerking der strafvordering ook wel aan de orde zal moeten worden gesteld? Mocht dat het geval zijn, dan is inderdaad het boek van den Hr. Lion ter goeder ure verschenen. Want wie ook geroepen zal zijn om dat gewichtig werk ter hand te nemen, hij zal niet mogen nalaten ernstige studie te maken van de vele belangrijke opmerkingen, door den Hr. Lion ten beste gegeven, en zal zeker niet verzuimen partij te trekken van de wetenschappelijke kennis en praktische ervaring, door hem in ruime mate opgedaan.

Bij de studie van de N. I. strafvordering valt de zware taak in het oog, die aan de ambtenaren bij het binnenlandsch bestuur in betrekking tot het Europeesche rechtswezen is opgedragen. Nog zwaarder is die taak, wanneer zij met de rechtspraak over den Inlander in aanraking komen, en onwillekeurig vraagt men zich af, hoe het mogelijk is dat zij zich daarvan naar behooren kwijten, waar in hunne opleiding van zelfs maar elementaire juridische studiën geen sprake is. Ook in dit werk vindt men voorbeelden van de hinderpalen, die dit aan de uitoefening van de rechtspraak in den weg legt: zij zouden met velen kunnen worden vermeerderd. Wanneer men eenmaal er toe zal overgaan, om af te zien van de noodlottige onthoudingstheorie, die de regeering thans aankleeft, dan zal ook dat punt niet verzuimd mogen worden door hem, die eene rationeele opleiding van de toekomstige N. I staatsdienaren beoogt.

Vele gewichtige onderwerpen moeten nog in het laatste gedeelte van het werk worden behandeld. Ik hoop na de voltooiing van het boek daarop terug te komen. Nu zij echter reeds geconstateerd, dat het geheel voldoet aan de verwachtingen, die de prospectus opwekte, en dat inderdaad een werk is geschreven, onmisbaar voor allen die hetzij praktisch de strafvordering beoefenen, hetzij zich eene wetenschappelijke studie van het N. I. recht ten doel stellen. Den schrijver zij de kracht en volharding toegewenscht, noodig om het laatste gedeelte even degelijk en spoedig te bewerken, als met de reeds verschenen afleveringen het geval was.

Van tijd tot tijd komen in den stroom der juridische dissertaties, waarmede de wet op het Hooger Onderwijs ons begiftigd heeft, proefschriften voor, die zich op het gebied van Indisch recht en geschiedenis begeven. Enkele van deze genieten een welverdienden roep. De dissertatie van den Heer Grobbee behoort onder die, welke den jeugdigen rechtsbeoefenaar tot eer verstrekken en die een belangrijk onderwerp op voldoende wijze bewerkten. Men weet, dat bij de rechtspraak in burgerlijke zaken over den Inlander op Java de zoogenaamde godsdienstige wetten, volksinstellingen en gebruiken der Inlandsche bevolking, onder zeker voorbehoud, moeten worden toegepast. En ofschoon nu voor het strafrecht een strafwetboek is ingevoerd, dat geheel op Europeeschen voet geschoeid is, geldt toch ook bij de strafrechtspleging de bepaling, dat een Inlandsch priester (penghoeloe) als adviseur de terechtzittingen moet

bijwonen, ten einde den rechter in staat te stellen op die Inlandsche instellingen acht te geven. De Hr. Grobbee bespreekt nu den werkkring, aan dien priester opgedragen. Na eenige, uitteraard vluchtige opmerkingen over het Moslemsch recht op Java en over de opleiding van den priester, volgt in het tweede hoofdstuk de bespreking van de vraag: bij welke onderwerpen de voorlichting van den penghoeloe nog nuttig kan zijn, daar toch de rechter aan de positieve voorschriften van het wetboek gebonden is, die hem geene ruimte tot de toepassing van het Inlandsch recht overlaten? De schrijver wijst aan, dat bij enkele onderwerpen wel degelijk waarde aan dat advies moet worden gehecht, zooals daar zijn: wraakrecht bij ontdekking op heeterdaad; noodweer; straffeloosheid, wanneer een daad van geweld het indirecte gevolg is van eene ongeoorloofde handeling; het dooden van iemand, die beweert onkwetsbaar te zijn; en bij enkele elementen voor diefstal en poging. Daar de Inlandsche instellingen niet in strijd mogen zijn met algemeen aangenomen beginselen van billijkheid en rechtvaardigheid, onderzoekt de Hr. Grobbee vervolgens, wat men onder die uitdrukking hebbe te verstaan en komt hij tot de conclusie, dat daaronder alleen die beginselen vallen, welke in Nederland algemeen als billijk en rechtvaardig worden erkend. Eindelijk behandelt hij, aan de hand van gepubliceerde rechterlijke uitspraken, eenige strijdvragen die zich voordeden naar aanleiding van het voorschrift, dat het hooren van den penghoeloe gebiedt. Ook zij, die zich niet met alle conclusiën kunnen vereenigen, waartoe de Hr. Grobbee gekomen is, zullen hem den lof niet onthouden, dat hij heldere en onpartijdige overzichten van de aanhangige vraagstukken heeft gegeven, en dat hij zoo goed en volledig mogelijk uit de beschikbare bronnen heeft geput. Dat het onderwerp door de dissertatie niet geheel is uitgeput mag niet ontkend worden: vooral zou over de verhouding van het Europeesch, het Moslemsch en het Inlandsch recht nog wel het een en ander zijn in te brengen, terwijl ook zeker niet het laatste woord is gezegd over den invloed van den penghoeloe, die naar de getuigenis van den Hr. Piepers (Handelingen juristen-vereeniging II. 54) in juridische ontwikkeling boven de Inlandsche hoofden staat. Doch dat vraagstuk vereischt een geheel zelfstandig onderzoek, waarbij praktische ondervinding niet kan gemist worden. Jammer voorzeker, dat dit onderwerp, dat zoo nauw met staatkunde en godsdienst verbonden is, niet licht een onderwerp voor

bespreking in de juristen-vereeniging zal uitmaken. Misschien voelt de Hr. Grobbee zich later, na rijpe ondervinding, opgewekt daarover zijne indrukken mede te deelen. Hij zou zoo doende een nuttig werk verrichten en zijne dissertatie, die nu reeds met vrucht zal worden nageslagen, op gewichtige punten kunnen aanvullen.

Het tweede proefschrift, hierboven vermeld, behandelt een vraagstuk van niet weinig belang, dat met het Nederlandsche staatsrecht in het nauwste verband staat: de bevoegdheid des Konings tot wijziging van het grondgebied des Rijks in andere werelddeelen. In hoofdstuk I geeft de Hr. Gockinga een overzicht van de verschillende bepalingen, die over afstand en ruiling van grondgebied in de staatsregelingen en grondwetten sedert 1798 voorkomen en behandelt dan de regeling, die de grondwet van 1848 heeft gegeven. Zijne conclusie is de bekende en algemeen aangenomene, dat de Koning voor uitbreiding van grondgebied in de koloniën geene toestemming van de Staten-Generaal noodig heeft. Volkomen terecht, doch veel te vluchtig en oppervlakkig bestrijdt de schrijver de meening, die ook door de commissie voor de grondwetsherziening werd voorgestaan, dat ook voor verdragen tot aanhechting van grondgebied de goedkeuring van de Staten-Generaal moet worden ingeroepen. Met allen eerbied voor die commissie dunkt mij de vraag van den Hr. Gockinga volkomen gepast: of zij wel voldoende op Indië de aandacht heeft gevestigd? en dat niet alleen hier, maar op menig ander gebied. De samenstelling dier commissie legt een niet zeer loffelijk getuigenis af van de belangstelling der regeering in koloniale belangen. Terwijl andere landen zelfs afgevaardigden voor de koloniën bezitten, of agenten, die de belangen dier koloniën bij de regeering voorstaan, en de kwestie van vertegenwoordiging dier overzeesche gewesten elders een brandend vraagstuk is, benoemt de regeering hier eene staats-commissie voor de herziening der grondwet, waarin wel leger en vloot vertegenwoordigd zijn, maar waarin niemand zitting nam, die ervaring in koloniale aangelegenheden bezat. Was het verblinding of onverschilligheid, die de belangen van het grootste deel des Rijks eenvoudig deed voorbijzien?

In het 2de hoofdstuk wordt de vraag behandeld, hoe ver het recht van den Gouverneur-Generaal zich uitstrekt om oorlog te verklaren en vredes- of andere verdragen te sluiten. Volgens art. 44 van het Regeerings-reglement heeft de landvoogd daartoe het recht ten op-

zichte van Indische vorsten en volkeren, doch steeds met inachtneming van de bevelen des Konings. Vooraf wordt onderzocht, hoe verre zich het grondgebied van Ned. Indië uitstrekt. Naar de meening van den schrijver kan dit worden gekend, deels uit de tractaten met Engeland en Portugal gesloten, deels uit verdragen met aziatische vorsten aangegaan. Hier is de schrijver onvolledig. Gezwegen van de omstandigheid, dat de verplichting, die deze Rijken op zich namen om onze macht over zekere gedeelten van den Indischen Archipel te erkennen, geen band aan andere mogendheden oplegt, moet nog gewezen worden op acten van erkenning van onzentwege, waardoor wij de aanspraken van anderen op sommige landstreken, zooals op den Soolo-archipel en op Serawak bevestigden, en voorts op nederzettingen krachtens recht van occupatie, ook zonder het sluiten van tractaten. Jammer is het, dat de dissertatie vóor de vaststelling der Congo-acte verscheen; ware dit niet het geval geweest, dan zou dit hoofdstuk zeker van meer beteekenis zijn geworden en had de overbekende opsomming der tractaten met Engeland en Portugal best kunnen worden gemist. Trouwens dit alles, en ook het voor den lezer gemakkelijke overzicht van de bepalingen van vorige regeeringsreglementen over de diplomatieke macht van den Gouverneur-Generaal, dient hoofdzakelijk als inleiding voor de behandeling der vraag: wie die Indische vorsten en volken zijn? Naar de meening van den Hr. Gockinga alleen de zoodanigen, die in geen enkel opzicht aan de macht van Nederland zijn onderworpen en onze souvereiniteit niet hebben erkend. En is dit zoo, dan strijdt de bepaling van het Regeerings-reglement met art. 57 der Grondwet, dat het sluiten van tractaten met vreemde mogendheden aan den Koning opdraagt. Want die weinige vorsten, hierboven bedoeld, zooals de Sultan van Broenei, zijn toch zeker vreemde mogendheden.

Dit laatste is, dunkt mij, volkomen juist, en de redeneering van den schrijver zou dan ook opgaan, indien zijne stelling juist ware, dat alleen aan geheel onafhankelijke vorsten oorlog kan worden verklaard en alleen met de zoodanige vredes- en andere tractaten zouden gesloten kunnen worden. Doch er zijn nog andere vorsten en volken in den Indischen Archipel, die wel onze souvereiniteit erkenden, maar toch een recht van zelfbestuur behielden. De Hr. Gockinga is van oordeel, dat deze niet binnen de termen van art. 44 R. R. vallen, daar hunne landen tot het Nederlandsch grondgebied behooren en de vorsten Nederlandsche onderdanen zijn.

Maar de vraag schijnt geoorloofd, of de schrijver wel genoegzaam rekening houdt met de halfslachtige positie, welke die vorsten innemen, en waardoor eene consequente doorvoering van de terminologie van het Europeesche volkenrecht groote bezwaren oplevert. Eene studie van de geschiedenis van Ned. Indië had dat kunnen leeren. Zoo wijs ik op verhoudingen, zooals die vóór 1859 op Celebes bestonden. Met andere landen was ook Bone in een bondgenootschap opgenomen, aan het hoofd waarvan Nederland stond. Aan dat rijk werd in 1859 door den Gouverneur-Generaal Pahud den oorlog verklaard: omdat het de door hetzelve bezworen contracten en de souvereine rechten van het N. I. gouvernement had geschonden [1]).

Ik zie voorts niet in, waarom men aan een vasalvorst, die b. v. de gehoorzaamheid opzegt, geen oorlog zou kunnen verklaren. Hij is nog altijd leenman en dus geen vreemde mogendheid, maar toch maakt zijne stelling als vorst het verklaren van oorlog voor het aanvangen der krijgsverrichtingen noodzakelijk. En is hij weder onderworpen, dan kan men op nieuw een verdrag met hem sluiten, zooals met den nieuwen vorst van Bone, Aroe Palakka, geschiedde.

De Hr. Gockinga maakt de opmerking, dat in zulk een geval altijd van contracten of overeenkomsten gesproken wordt, en dat men dus niet met een volkenrechterlijk verdrag te maken heeft. Maar dat gebruik is slechts een overblijfsel van de Compagnie, die steeds het woordt „contract" bezigde, ook waar zij met zoodanige vorsten te doen had, die zeer zeker onder de benaming „vreemde mogendheid" zouden vallen, zooals de Soesoehoenan van Mataram 23 Sept. 1646 (de Jonge III. 79.), de Sultan v. Bantam (1645, de Jonge V. 279) en de vorst van Makassar (1667, Valentijn, Macassar 160). De regeering beschouwt deze contracten enz. ook stellig als verdragen, daar zij deze, ter voldoening aan de bepaling van art. 44 van het R. R., aan de Staten-Generaal mededeelt. Bij vraagstukken, zooals die welke de Hr. Gockinga behandelde, is eene voorafgaande studie van de Indische geschiedenis noodzakelijk; men vergeet anders zoo licht, dat men met verhoudingen te doen heeft,

[1]) Perelaer, De Bonische expeditiën. Leiden 1872. I. p. 206. De G.-G. Duymaer v. Twist was van oordeel, dat vermits Bone bondgenoot en niet leenman was, aan den vorst wel den oorlog kon worden verklaard, maar dat zijne vervallenverklaring van den troon eerst het gevolg mocht zijn van eene welgeslaagde militaire expeditie. Ibid. p. 107.

die niet in het keurslijf der definitiën van schrijvers over het Europeesche volkenrecht gewrongen kunnen worden. Naar mijne meening is art 44 R. R. dus wel degelijk van kracht, daar het juist die „contracten en overeenkomsten" op het oog heeft, welke de Gouverneur-Generaal als gemachtigde van den Koning met vorsten en volken sluit, aan welke, zooals art. 27 R. R. zegt, het recht van zelfbestuur is gelaten.

Eindelijk zij ook de opmerking geoorloofd, dat het proefschrift aan waarde zou hebben gewonnen, indien de schrijver kennis had genomen van de bepalingen die over dit onderwerp in vreemde koloniën gelden.

De werken, die ons tot nu toe bezig hielden, bewegen zich op het gebied van het hedendaagsch recht. Het N. I. plakaat-boek, dat de Hr. v. d. Chijs uitgeeft, voert ons in den Compagnies-tijd terug, maar heeft ook voor het nieuwere recht groot belang. Zij, die studie maakten van het administratieve recht van Ned. Indië bevonden zich tot nu toe voor groote moeielijkheden, daar hun slechts weinige bronnen uit den Compagnies-tijd ten dienste stonden, die nog bovendien wijd en zijd verspreid waren. Een goed deel toch der verordeningen, welke onder het bestuur der Compagnie golden, zijn nooit gepubliceerd; zij berusten in het archief te Batavia, waar zij slechts zelden werden geraadpleegd. Men kende den rijkdom van dat archief reeds door den Inventaris (1602—1806) door Mr. v. d. Chijs in 1882 uitgegeven, en door de Realia of register op de generale resolutiën van het kasteel Batavia (1632—1805) van denzelfden verzamelaar, doch de tekst van vele daar te vinden stukken ontbrak ons, niettegenstaande door de uitgaven van Meijer, de Jonge en Keiser reeds sommige hoogst belangrijke bijdragen geleverd waren. Wij danken thans aan de uitgave van het plakaat-boek, dat die leemte zal worden aangevuld. Terecht meende de Hr. v. d. Chijs dat eene uitgave van alle stukken, op het administratief recht betrekkelijk, die in 's lands archief bewaard werden, groot voordeel voor de studie zou kunnen opleveren. Dat archief bestaat, volgens de mededeelingen van den schrijver, uit verschillende verzamelingen, door allerlei personen op allerlei tijden aangelegd, en zonder dat daarbij systematisch werd te werk gegaan. „Zij dragen het „karakter van officieel werk, door weinig ontwikkelde of onverschillige „personen geleverd, die opnamen wat hun goeddacht, of ter hunner

„kennis kwam," waarbij zij als maatstaf schijnen te hebben aangenomen, dat alles, wat afgekondigd en aangeplakt werd, opgenomen moest worden, zoodat ook op die wijze voorwaarden van uitbesteding, benoemingen van Compagniesdienaren en dergelijke werden bewaard. Men vindt dan ook soms in dergelijke verzamelingen ampliatiën op vorige plakaten, zonder dat de laatsten daarin voorkomen. In het algemeen bekommerde de Compagnie zich er weinig over, of hare verordeningen voortdurend goed werden gekend; waren ze aangeplakt, dan was dat voldoende, en niemand zorgde verder er voor, dat zij in eene geregelde verzameling werden opgenomen en bewaard. Vandaar dan ook de schromelijke verwarring, die tweemalen tot eene codificatie in de bekende Bataviasche statuten, oude en nieuwe, heeft geleid, en telkens weder opnieuw voorkwam.

Uit die verschillende verzamelingen nu heeft de Hr. v. d. Chijs alles bij elkander gevoegd, wat tot de eigenlijke plakaten behoort, en zonder op de meerdere of mindere merkwaardigheid van eenig stuk te letten. Terecht heeft hij, dunkt mij, dezen weg ingeslagen en slechts naar volledigheid gestreefd, en liever iets te veel dan te weinig gegeven. Wel moet men het betreuren, dat het voornemen, om alle stukken in hun geheel op te nemen, schipbreuk moest lijden op de kostbaarheid en den grooten omvang der uitgave, die daarvan het gevolg zou zijn geweest. Veel moest dus in uittreksels worden gegeven; toch heeft de schrijver, zooals hij zegt, er voor gezorgd, de stukken zelve te laten spreken, waar dit noodig was. Niet zonder grond is echter de opmerking gemaakt, dat het jammer was dat de Hr. v. d. Chijs niet zooveel mogelijk overal heeft aangeteekend, of het gepubliceerde naar een oorspronkelijk stuk of naar eene copie is gevolgd. Bij het particulier karakter, dat sommige dier verzamelingen schijnen gedragen te hebben, zal dit echter dikwijls niet mogelijk geweest zijn. De Hr. Lion, die deze opmerking maakte (Indische Gids, Nov. 1885), wijst ook op de wenschelijkheid om zooveel mogelijk datgene, wat in de archieven te 's Hage bewaard wordt, te gelijk met de stukken, in Indië bewaard, te publiceeren. Ofschoon het aan arbeiders voor die gewichtige taak niet zou ontbreken, vrees ik echter, dat een dergelijke kostbare en omvangrijke onderneming niet licht zal worden aangevat; zonder steun der regeering zou zij wel geene kans van slagen hebben. Wij zijn den Hr. v. d. Chijs dankbaar, dat hij in Indië de handen aan 't werk heeft ge-

slagen en aan het Bataviaasch genootschap van kunsten en wetenschappen, dat hem tot de uitgave in staat stelde.

Onmogelijk is het, ook maar een overzicht van den rijkdom aan stukken te geven, die dit eerste deel bevat: van de „octrooien voor de O. I. Cie (enkele slechts in 't kort) en instructie voor d'ordinaris luijden van den gerechte in het kasteel" en „kerkordening voor Batavia" af „tot de aanstelling van een stadsbode" en „last tot het teruggeven van lederen brandemmers" toe. Men heeft slechts het gemakkelijke zaakregister na te slaan, om te zien tot welk oneindig tal van onderwerpen zoowel van algemeen, als van stedelijk of handelsbelang de zorg der wetgevers te Batavia zich uitstrekte. En toch zal, denk ik, dit deel nog niet eens de volle waarde van de publicatie doen uitkomen. Een deel toch der hier medegedeelde plakaten enz. is elders gepubliceerd en daaronder zeker niet de minst belangrijke. Zoo zijn de Bataviasche statuten opgenomen in het Tijdschrift van het Klk. Instituut te 's Hage; de bekende reeks van den Hr. de Jonge bevat er anderen, terwijl de artikel-brief van 2 Maart 1634 niet zeer veel verschilt van zijnen opvolger van 8 Maart 1658, die in het „Historiesch verhaal van het begin enz. der O. I. Compagnie" II. p. 427 is afgedrukt. Toch kon de eerste natuurlijk niet worden gemist, en zou het, gezwegen van de talrijke nog niet gepubliceerde stukken, reeds een verdienstelijke arbeid geweest zijn, al die verstrooide plakaten bij elkander te brengen. Nu echter heeft de Hr. v. d. Chijs de beoefenaars van het recht en de geschiedenis van Ned. Indië in hooge mate aan zich verplicht. Hij smake de voldoening, zijnen arbeid binnen niet te langen tijd voltooid te zien en te kunnen wijzen op vervolgen, die, zoo mogelijk, nog dit deel in belangrijkheid overtreffen.

De dissertatie, die wij in de laatste plaats aankondigen, gaat nog verder terug dan de verzameling van Mr. v. d. Chijs, daar zij ons in het Oud-Javaansch recht inleidt. Zij is een middellijk gevolg van een gelukkig besluit van het koloniale opperbestuur hier te lande, dat begreep hoe noodig het was, wetenschappelijk gevormde taalkundigen in Indië te bezitten, geroepen om zich geheel aan de taak te wijden eenige der voornaamste daar gesproken talen te bestudeeren. Daardoor werd het sommigen mogelijk gemaakt, naar den graad van doctor in de Indische taal- land- en volkenkunde te streven, 't geen anders bij gemis aan ook maar eenigszins zekere

vooruitzichten wel nooit het geval zou zijn geweest. Reeds zagen twee proefschriften voor dat doctoraat het licht, waarvan een den tekst van een Javaansch geschrift over den Islam wedergaf, en het tweede eene oorspronkelijke en hoogst belangwekkende bijdrage gaf tot de vergelijking van de Maleisch-Polynesische talen [1]). Was vooral het laatstgenoemde op literarisch gebied eene belangrijke verschijning, de dissertatie die wij thans bespreken zal ook zeker in dat opzicht worden gewaardeerd, maar tevens ook de aandacht trekken van hen, die zich met rechtsstudie, vooral in Indië bezig houden. De Heer Jonker, die reeds een doctoraat in de rechtswetenschap had verkregen, voelde zich door den aard zijner vorige studiën tot een juridisch onderwerp aangetrokken, waarbij echter de Indologische studiën niet uit het oog mochten worden verloren. Het was dan ook eene gelukkige gedachte van zijnen promotor, Prof. Kern, om de aandacht van den jeugdigen geleerde te vestigen op een handschrift, in de Leidsche bibliotheek bewaard, en dat een Oud-Javaansch wetboek bevatte, 't geen wel is waar voor een goed deel uit eene vertaling van Hindoesche wetsvoorschriften bestond, maar, zooals Mr. Jonker ons verhaalt, op menige plaats èn door de bewerking èn door menige bepaling bewijst, op Javaanschen bodem te zijn ontstaan en een oorspronkelijk karakter vertoont. Een groot voordeel voor den bewerker leverde de omstandigheid op, dat een tweede handschrift van den tekst zich te Londen bevond. Zij die de taak hebben ondernomen, een tekst naar een enkel handschrift uit te geven, weten welke eigenaardige moeielijkheden daaraan verbonden zijn. Jammer maar, dat het Londensche handschrift, dat overigens volgens den schrijver zeer goed geschreven is, niet zoover gaat als het Leidsche. Toch was de taak van den Hr. Jonker eene zeer moeilijke; te meer lof komt hem toe, die, naar het oordeel van bevoegden, waartoe ik niet behoor, de tekstuitgave op een bevredigende wijze bezorgde.

Daar in dit Tijdschrift aankondigingen van tekst-uitgaven, die slechts vakgenooten belang inboezemen, niet op hare plaats zijn, zou ik ook van dit proefschrift hebben gezwegen, ware het niet dat

[1]) J. G. H. Gunning. Een Javaansch geschrift uit de 16de eeuw handelende over den Mohammedaanschen godsdienst. Leiden, 1881. J. L. A. Brandes, Bijdrage tot de vergelijkende klankleer der westersche afdeeling van de Maleisch-Polynesische taalfamilie. Utrecht, 1884.

de Hr. Jonker den goeden inval had gekregen, om aan den tekst eene vertaling toe te voegen, waardoor hij een dubbel doel bereikte, en zijne dissertatie belangrijk maakte èn voor literatoren, die het om de taal te doen is, èn voor juristen en historici, die gaarne van dergelijke werken gebruik maken, zoodra zij voor hen toegankelijk worden gesteld.

Om het nut, dat deze uitgave voor hen aanbiedt, op de juiste waarde te schatten, is het noodig dat wel worde onderscheiden tusschen de voorschriften welke van zuiver Hindoeschen oorsprong zijn, en de bepalingen, welke een meer of minder zelfstandig Javaansch karakter vertoonen. De bepalingen, die uit Hindoesche wetboeken vertaald zijn, oefenen natuurlijk op den literator groote aantrekkingskracht uit. Voor den jurist zijn zij echter bij het bestaan van vertalingen van Hindoesche wetboeken van minder belang, ofschoon het altijd interessant is met dergelijke, min of meer van elkander afwijkende verzamelingen kennis te maken. Des te meer zullen die bepalingen hem aantrekken, welke òf het oorspronkelijk model volgen, maar toch daarvan afwijken, òf zelfs geheel haren Javaanschen oorsprong verraden. Om deze te schiften is eene zeer zorgvuldige studie noodig. Men mag aannemen dat de Hr. Jonker, door eenen zoo veiligen gids als Prof. Kern gesteund, die taak naar behooren zal hebben volbracht, en dat de belangrijke opmerkingen, die in zijne voorrede en aanteekeningen over dit punt voorkomen, met vertrouwen door den leek kunnen worden overgenomen.

Veel komt in dit wetboek voor, dat den beoefenaar der rechtsgeschiedenis zal kunnen bezig houden. Ik wijs o. a. op de eigenaardige opvatting der medeplichtigheid, blijkende uit de opsomming der 8 moordenaars (art. 1), waar moordenaar genoemd wordt, zonder echter des doods schuldig te zijn, hij die met eenen moordenaar eet, hem vergezelt, met hem bevriend is; ja waar deze laatste zelfs gestraft wordt (art. 2) indien hij niet wist, dat zijn vriend een moordenaar was, wijl zijn dorp of huis afgelegen ligt. Men vergelijke ook de opsomming der 8 dieven (art. 21) en de artt. 17, 66 en 67. Merkwaardig is zeker ook de bepaling van art. 63, die de toerekenbaarheid bij kinderen beneden 10 jaar geheel uitsluit, en de leer omtrent het bewijs (art. 74), waar men opnieuw ziet, hoe schriftelijk en getuigenbewijs reeds vroegtijdig als de voornaamste bewijsmiddelen werden aangemerkt, al wordt ook hier „het genot

van renten" in de eerste plaats vermeld. Bij de hardheid, die dergelijke oude wetten eigen zijn (vgl. b. v. art. 48), maakt het een aangenamen indruk te lezen, hoe zeer gewaakt wordt tegen mishandelingen van slaven (art. 131); terwijl het wel niemand zal bevreemden, dat onder de strafbare daden in dit wetboek ook het aanwenden van bezweringen voorkomt (art. 173 vgl.), of dat ook zij met straffen worden bedreigd die, zonder zich aan bepaalde feiten schuldig te maken, als lastige lieden worden beschouwd (art. 32). Symbolische handelingen komen echter slechts enkele malen voor. Een vreemden indruk maken sommige benamingen waarmede bepaalde handelingen of personen worden aangeduid, zooals: „op een dorren tak zitten" wanneer iemand iets in bewaring geeft aan een kinderloos man, die sterft voor het pand is opgeëischt, waardoor dit niet meer kan worden teruggevorderd; een „vernieler van edelgesteenten" voor iemand, die de dochter van zijnen, met geweld gevangen gehouden schuldenaar ten val brengt; „noten geven aan varkens, die hem niet toebehooren" voor iemand, die een slaaf, nog kind zijnde, opvoedt en verzorgt, of „eindelijk een mand zonder inhoud geven" wanneer iemand aan een aanzienlijke kennis geeft, dat ergens iets fraais te vinden is, en dit blijkt niet waar te zijn. In dit laatste geval wordt de schuldige, om hem van zijne dwaasheid te genezen, door den vorst beboet. Men lette voorts op de artt. 10 vlg. waar de regel „dat de kinderen den staat der moeder volgen" volstrekt niet wordt opgevolgd.

Bij het openslaan van dit rechtsboek zal menigeen zich de vraag stellen, of het ook gegevens bevat tot oplossing van de nog altijd aanhangige vraag: of de souverein op Java oudtijds eigenaar van den grond was? De Hr. Jonker meent, dat art. 100 ten dien opzichte beslist, daar dit zegt: „wanneer iemand zijn land verpandt, „vervalt dit pand nooit, want het land is eigendom van den vorst." Doch daargelaten nog dat de schrijver zelf erkent, dat het zeer duister is, welke de rechtsgevolgen van dat eigendom zijn, veroorloof ik mij op te merken, dat elders (art. 43, 268) particulieren als eigenaars van landen, erven, tuinen, sawahs enz. worden genoemd, en wel, als ik mij niet vergis, met denzelfden term als die, welke in art. 100 voor het eigendom van den vorst, en in art. 153 en 253 voor het eigendomsrecht op een slavin of op een huis wordt gebruikt. Ik vrees, dat ook dit wetboek ons geen recht geeft, ten deze een beslissend antwoord te geven. Veel liever stem ik met den Hr. Jonker in, wanneer hij uit art. 132 zich bevoegd acht het

bestaan van familie-bezit op Java in vorige tijden aan te nemen.

Uit het bovenstaande blijkt genoegzaam, dat een arbeid, als die door den Heer Jonker ondernomen, ook buiten den kring dergenen, die zich alleen met literarische studiën ophouden, waardeering verdient. Nu hij weldra zelfstandig als onderzoeker zal optreden, moge de goede uitslag, dien zijne eerste poging verkreeg, hem aanmoedigen om ook in Indië nasporingen in dezelfde richting in te stellen, en moge hij ons menige bijdrage leveren èn voor letteren èn voor rechtsgeschiedenis van gewicht.

P. A. VAN DER LITH.

POLITIEK OVERZICHT.

Amsterdam, 22 Februari.

Meer dan vier jaren waren er verloopen, sedert de Duitsche rijkskanselier voor de laatste maal, in zijne hoedanigheid als Pruisisch minister-president, de oude, donkere zaal aan den Dönhofsplatz had betreden, waar de landdag zijne vergaderingen houdt. Daar was, meer dan twintig jaren geleden, de felle strijd van de conflictsperiode gevoerd; daar hadden de liberalen, die destijds de meerderheid vormden, den heer Von Bismarck willekeur en schending der constitutie verweten, om door hem van flauwhartigheid, van gebrek aan doorzicht, van gebrek aan vaderlandsliefde vooral te worden beschuldigd. Daar was het eerste woord gesproken over de politiek van bloed en ijzer, die naderhand hemelhoog werd geprezen. En daar werd ook thans aan de vrijzinnige partij, nu tot eene kleine minderheid samengesmolten, het verwijt naar het hoofd geworpen, dat haar parlementaire arbeid eene loutere negatie was, en dat hare virtuositeit in het afbreken slechts geëvenaard werd door haren onwil om op te bouwen. „*Wer nich will diken, de mut wiken!*" — riep de vroegere dijkgraaf van Varzin zijn politieken tegenstanders toe, en met eene vingerwijzing naar het verre verleden betreurde hij het, dat deze onwilligen niet meer „*in Bann und Acht*" konden worden gedaan.

Wederom dus was het gebouw van den landdag het tooneel van een verbitterden strijd van de macht tegen de vrijheid, en wederom bleek het, hoe weinig de machtigste staatsman dezer eeuw zich op zijn plaats gevoelt onder de vertegenwoordigers van een vrij volk.

De aanleiding voor de parlementaire worsteling op 28, 29 en 30 Januari was de Poolsche quaestie, en meer in het bijzonder het votum door den rijksdag uitgebracht over de uitzetting van vele duizenden personen van Poolsche nationaliteit uit de oostelijke provinciën van het koninkrijk Pruisen.

Is werkelijk het gevaar der Polonisatie in het Oosten zoo dreigend? Zeker is het *finis Poloniae* nog door geen enkelen Pool onderschreven; zeker is er menigeen aan deze en aan gene zijde van de Weichsel te vinden, die den tijd hoopt te beleven waarop de tegenwoordige Pruisische, Russische en Oostenrijksche onderdanen van Poolsche nationaliteit weder te zamen een onafhankelijk rijk zullen bewonen; zeker zijn er zelfs kalme en bezadigde staatslieden, die het mogelijk achten, dat een zelfstandig Polen, tusschen Rusland en de naburige groote mogendheden ingeschoven, een uitmuntende dam zou zijn om den Panslavistischen vloed tegen te houden, die westelijk Europa bedreigt. En daarom zijn en blijven de Polen, in de oogen van den heer Von Bismarck, vreemdelingen op Duitschen bodem, die, als zij het assimilatie-proces niet willen ondergaan, eenvoudig over de grenzen moeten worden gezet. Die methode is dan ook op ruime schaal toegepast, maar tot nog toe slechts op de geheel onvermogende of minder gegoede klassen. Thans wil de rijkskanselier het kwaad in de hartader aantasten. Hij heeft een crediet van honderd millioen Mark aangevraagd, om de goederen van den Poolschen adel te onteigenen, en die te doen overgaan in de handen van betrouwbare Duitschers. Nieuw is de methode niet: Frederik de Groote paste haar reeds toe, al had hij er niet zoovele millioenen voor noodig. Hij installeerde zijn gepensioneerde onderofficieren in kleine pachthoeven, en gaf hun den raad, om onder de schoone dochteren des lands eene levensgezellin te zoeken, en hunne vrouwen goed te behandelen. Doch als de dames in het huis van hun Duitschen heer en meester Poolsch wilden blijven spreken, dan moesten de mannen zich herinneren, dat zij indertijd het gebruik van den korporaalstok hadden geleerd.

De methode van Frederik den Groote heeft weinig succès gehad. In Posen is het Poolsche element door drie millioen zielen nog steeds krachtig vertegenwoordigd; in Silezië zijn minstens een millioen der bewoners van Poolsche nationaliteit. De Duitschers, die in de eerste provincie wonen, behooren voor een zeer groot deel tot den ambtenaarsstand, en beschouwen hun verblijf daar te lande als tijdelijk. Promotie en verplaatsing naar eene andere provincie zijn voor hen gelijkluidende zaken. De handel is bijna geheel in handen van Israëlieten. Doch de adellijke grondbezitters, de geestelijken en de boeren zijn grootendeels Polen. Zij zijn het, die het blijvende en het meest krachtige element der bevolking vormen; de natuurlijke ontwikke-

ling van hun invloed — waartoe de rijkskanselier zelf door zijn agrarische wetten heeft medegewerkt — heeft thans aanleiding gegeven tot de klachten over „Polonisatie" der provincie, en dit euvel moet door kolonisatie worden bestreden.

In hoever dit middel, dat minder hard schijnt, maar even willekeurig is als de uitzetting, in de handen van den heer Von Bismarck goede uitkomsten zal opleveren, zal de tijd moeten leeren. Voor ons is het belangrijker na te gaan, hoe de rijkskanselier in de Polenquaestie aanleiding vond voor een verwoeden aanval op het centrum en op de Duitsch-vrijzinnigen, die aan de „Polonisatie" ongetwijfeld onschuldig zijn.

Het verband is duidelijker, dan men bij den eersten oogopslag zou meenen. De heer Von Bismarck beschouwt zich als den drager bij uitnemendheid van de nationale gedachte; hij is overtuigd, dat al zijne regeeringsdaden, al zijne economische experimenten onmisbaar zijn voor de *„innere Consolidirung des Reichs."* Onder den invloed van deze *idée fixe* beschouwt hij allen, die niet onvoorwaardelijk naar zijn pijpen dansen, als slechte vaderlanders, als antinationalen, als *Reichsfeinde.* De beide fractiën der conservatieven en ook de nationaal-liberalen sedert zij te Heidelberg hun weg naar Damascus — of naar Canossa? — hebben gevonden, voelen zich in de rol van gehoorzame dienaren volkomen te huis. Toen de heer Von Bismarck de vergaderzaal op den Dönhofsplatz binnentrad, stonden zij als één man op, eerbiedig het hoofd buigend, — een volkomen ongebruikelijk eerbetoon, dat zelfs den aan velerlei hulde gewenden minister-president een oogenblik verlegen maakte. Maar het centrum, de Duitsch-vrijzinnigen, de sociaal-democraten, de Polen, de Elzassers en de Denen hebben nog steeds het hoofd niet gebogen en trachten tegenover den zeer onparlementairen rijkskanselier de rol eener parlementaire oppositie te spelen. *Inde irae.* In den rijksdag, waar de coalitie dezer laatste partijen de meerderheid vormt, was critiek uitgeoefend op de uitzettingen in de oostelijke provinciën. De heer Von Bismarck antwoordde met eene keizerlijke boodschap, waarin gezegd wordt, dat de koning van Pruisen souverein was in zijn eigen land, en dat de rijksdag door deze critiek zijne bevoegdheid overschreed. De regeeringspartij, hier onmachtig, besloot in den landdag revanche te nemen; vandaar het voorstel-Achenbach, dat aldus luidde:

„De landdag, het recht en de verplichting der regeering erken-

nende, om tot bescherming der nationale belangen in de oostelijke provinciën met nadruk op te treden, besluit zijne voldoening uit te spreken over het feit, dat in de troonrede maatregelen zijn aangekondigd om het voortbestaan en de ontwikkeling der Duitsche bevolking en der Duitsche beschaving in deze streken te beschermen. De landdag verklaart zich bereid om de noodige middelen toe te staan tot het ten uitvoer leggen van deze maatregelen, vooral op het gebied van het volksonderwijs en van het algemeen beheer, en tevens tot bevordering der vestiging van Duitsche landbouwers en boeren in deze provincie.″

De eerste redevoering van den heer Von Bismarck sloot met de bedreiging, dat de verbonden regeeringen, met Pruisen aan de spits, zich onafhankelijk zouden maken van de obstructie-politiek der meerderheid van den rijksdag. Aan het slot der tweede rede lichtte hij zijn eigenaardig standpunt op de volgende wijze toe:

„In Engeland ligt het middel tegen zulk eene oppositie voor de hand. Men zegt tot hare leiders: Goed, ik zal aftreden; wees dus zoo goed, het ministerie over te nemen. In Engeland houdt men het voor onvaderlandslievend, ja zelfs voor onbetamelijk, oppositie te voeren, als men niet bereid is, de regeering over te nemen, en den lieden, tegen welke men opponeert, te toonen, dat men het beter kan doen dan zij. Ik sta nu sedert bijna het vierde eener eeuw uitsluitend tegenover eene onvruchtbare, negeerende critiek, en nog nooit ben ik in de gelegenheid geweest, om mijnen tegenstanders met eenig uitzicht op goed gevolg te kunnen toevoegen: Komaan, beproeft het nu zelf eens; ik zal er op mijn gemak bij gaan zitten, om te applaudisseeren of te fluiten. Dit is echter bij ons volkomen onmogelijk.″

Waarom? De heer Von Bismarck tracht het antwoord hierop te geven, door eene niet onvermakelijke schets te ontwerpen van een ministerie met Windthorst als voorzitter, Bebel als minister van binnenlandsche zaken en Richter als minister van financiën. Doch hij begreep klaarblijkelijk, dat deze aardigheid nog geen afdoend argument was, en ging dus voort: „Ik heb den keizer ernstig verzocht, mij eindelijk toch eens de voldoening te geven, om het ministerie aan mijne tegenstanders aan te bieden, en hen daardoor in de gelegenheid te stellen, om al de fouten te vermijden, waarvan zij mij beschuldigen. Maar ik heb mijn allergenadigsten heer niet tegen zijn wil kunnen dwingen; hij heeft mij gezegd, dat hij te oud was, om zich met experimenten op te houden.″

De allergenadigste heer wordt door zijn rijkskanselier wel wat al te veel in het debat betrokken. Tot zulke middelen dient echter de staatsman zijn toevlucht te nemen, die geen *modus vivendi* met de parlementaire meerderheid kan vinden, of het niet der moeite waard acht, daarnaar te zoeken. De heer Von Bismarck heeft dan ook verklaard, dat hij den rijksdag niet zal ontbinden, al werd het alcohol-monopolie verworpen.

Naast dit regeeringsontwerp, dat bijzonder weinig kans van aanneming heeft, juist omdat het de regeering in staat zou stellen zich nog minder dan thans om de financieele contrôle van den rijksdag te bekommeren, is er nog een tweede, waarvoor alle zeilen bijgezet worden. De heer Von Bismarck wenscht namelijk den duur der geldigheid van de zoogenoemde socialistenwet wederom voor vijf jaren te zien verlengen. Het zal uit de stemming over dit voorstel, dat juist door den rijksdag in behandeling is genomen, moeten blijken, of de concessiën, die de Pruisische regeering in den kerkelijk-politieken strijd wil doen, door de leden van het centrum belangrijk genoeg worden geacht, om in ruil voor den bewezen dienst hunne stem aan de tegen de socialisten gerichte uitzonderingswetgeving te schenken. De Duitsch-vrijzinnigen zullen dezen keer allen tegen de verlenging stemmen.

Voorloopig is de „socialistenwet" gesteld in handen van eene commissie van rapporteurs, doch reeds bij de algemeene discussie kreeg de regeering van de sociaal-democraten menige harde waarheid te hooren. De heer Windthorst deelde mede, dat hij eenige wijzigingen op het regeeringsontwerp zal voorstellen. Hij wil in de eerste plaats de verlenging van den duur der uitzonderingswetgeving slechts voor den tijd van twee jaren toestaan, en niet voor vijf, zooals de regeering wenscht. Vervolgens wil hij van de regeering de toezegging hebben, dat den rijksdag spoedig een wetsontwerp zal worden voorgelegd, waardoor de bepalingen van het gemeene recht op zoodanige wijze worden veranderd of aangevuld, als noodig is om den staat en de maatschappij op afdoende en blijvende wijze te verdedigen tegen de bijzondere gevaren, op welke de tegenwoordige uitzonderingswetgeving het oog heeft. Eindelijk — ook de heer Windthorst vergeet zijn *ceterum censeo* niet! — vraagt de leider van het centrum volledige vrijheid voor de kerk, omdat deze over de beste en heilzaamste middelen beschikt, om de sociaal-democratische propaganda tegen te gaan. Het *Carthago delenda* van den

ouden staatsman is de Meiwetgeving. Zoodra dit Carthago gevallen is, zal de schoolwetgeving het doel worden van den gemeenschappelijken strijd, die de eendracht in de gelederen van het centrum moet handhaven.

De heer de Freycinet heeft geen „allergenadigsten heer", wiens machtspreuk hem schadeloos kan stellen voor het verlies eener parlementaire meerderheid. Handigheid en voorzichtigheid, tact en beleid, zijn eigenschappen, welke de tegenwoordige Fransche minister-president in hooge mate noodig heeft. De heer de Freycinet heeft getoond, die eigenschappen te bezitten, en tevens, in zaken van werkelijk ingrijpend belang, zijn wil te kunnen doorzetten. Zijne taak was daarbij lang niet gemakkelijk. De zoogenaamde „conservatieve" rechterzijde neemt, zooals bekend is, elke gelegenheid te baat om elk republikeinsch ministerie ten val te brengen. Het is haar onverschillig, wie er achter de ministertafel zitten en welk onderwerp aan de orde is; zij wil alleen de gehate republiek omverwerpen, door aan ieder opvolgend kabinet het regeeren onmogelijk te maken. Zij loert met gretigheid op elk verschil van meening, om haar tweehonderd stemmen te voegen bij die van de bestrijders der regeering, en daardoor het ministerie in de minderheid te brengen. Zóó alleen is het te verklaren, dat men legitimisten en clericalen zag stemmen voor het amnestie-voorstel van de uiterste linkerzijde, dat aan een anarchistisch moordenaar als Cyvoct zou ten goede komen.

De radicale linkerzijde heeft zich door het gevaar, dat van de rechterzijde dreigt, nog steeds niet tot voorzichtigheid laten bewegen. Telkens op nieuw werpt zij quaestiën op, welker behandeling de regeering noodzakelijk in moeielijkheden moet brengen. Nu is het de amnestie, dan een nieuwe enquête over de Tonkin-expeditie, een anderen keer het in beschuldiging stellen van het ministerie-Ferry zonder uitzondering — zaken, die weinig of geen praktische beteekenis hebben, maar die des te beter geschikt zijn, om de politieke hartstochten op te wekken.

Tot nu toe evenwel is de toeleg der vijandige partijen mislukt, en de verkiezingen van 14 Februari hebben bewezen, dat de openbare meening zich aan de zijde van het kabinet schaart. In het departement Ille-et-Vilaine hadden de monarchisten van den strijd afgezien, doch in de vier overige departementen hadden zij in October met eene belangrijke meerderheid gezegevierd, zoodat de

kans voor hen daar bijzonder gunstig scheen. Toch werden al de republikeinsche candidaten gekozen, en dientengevolge is het aantal der monarchisten in de kamer gedaald van 202 tot 185, terwijl dat der republikeinen steeg van 384 tot 401. Natuurlijk beweren de teleurgestelde vijanden der republiek, dat de regeering het systeem der officieele candidaturen door *préfets à poigne* heeft laten toepassen, dat zij de bevolkingen geterroriseerd heeft. Niemand hecht echter veel waarde aan deze verwijten; al weet men, dat de regeering onder de ambtenaren de orde streng handhaaft, en dezen niet meer toelaat, met woord en daad de republiek te bestrijden, men weet tevens, dat zij zich in de oogen harer eigen vrienden belachelijk en gehaat zou maken, indien zij de methoden van het keizerrijk weder in toepassing trachtte te brengen.

Een ander opmerkelijk verschijnsel is de vorming eener nieuwe parlementaire partij, die den naam van *Union des Gauches* heeft aangenomen, en thans reeds tweehonderd leden telt. De naam der partij is tevens haar eenig programma: zij staat open voor radicale en conservatieve republikeinen, en wil alleen door het vermijden van conflicten, en door het stellen eener vastaaneengesloten phalanx tegenover de slechts in enkele opzichten eendrachtige vijanden der republiek, eene sterke regeering mogelijk maken en de duurzaamheid der tegenwoordige instellingen verzekeren. Het opportunisme heeft zich dus hersteld van de slagen, die er door de October-verkiezingen aan waren toegebracht. Zeker beantwoordt de *Union des Gauches* niet aan het ideaal, dat men zich van eene politieke partij kan maken, maar het zal tijd genoeg zijn, om aan een zuiverder partijvorming te denken, als de coalitie van imperialisten, orleanisten en legitimisten voor goed machteloos is gemaakt.

Indien koningin Victoria van Engeland de constitutioneele theorieën van den koning van Pruisen huldigde, zou ongetwijfeld Lord Salisbury nog met de leiding der zaken belast zijn. Doch men weet, dat bij kabinetswisselingen in Engeland de uitdrukking „het heeft Harer Majesteit behaagd" niet veel meer dan eene beleefdheidsformule is, en dat de koningin hare persoonlijke sympathieën en antipathieën ter zijde stelt, om, zoodra de regeeringspartij in de minderheid is gekomen, te doen, wat Harer Majesteits zeer getrouwe oppositie behaagt. Ware dit gebruik in Engeland niet eene wet van Perzen en Meden geworden, dan zou eene afwijking daarvan in de tegenwoordige omstandigheden ontegenzeggelijk gemotiveerd zijn geweest.

Want Lord Salisbury en zijne ambtgenooten hebben, al vormden zij slechts een *ministry on sufferance*, veel goeds tot stand gebracht: zelfs door hunne politieke tegenstanders wordt hun die lof niet onthouden. En het ministerie Gladstone, dat thans is opgetreden, is zeker niet sterker dan de vroegere conservatieve regeering. Het heeft de weinig betrouwbare medewerking der Iersche nationalisten moeten koopen ten koste van concessiën, die een aantal invloedrijke Whigs, onder leiding van de heeren Hartington en Goschen, van de liberale politiek in hare jongste gedaante hebben vervreemd. „Door de genade en de gunst van den heer Parnell is hij aan de regeering gekomen, maar geen oogenblik is hij zeker, dat de leider der Home-Rulers hem zal blijven steunen. Van dag tot dag is het bestaan van den heer Gladstone afhankelijk van des heeren Parnell's goedvinden. Zelfs indien al zijne ambtgenooten hem getrouw waren gebleven, zou de tegenwoordige premier zich in eene moeielijke positie bevinden; maar nu de helft van hen hem verlaten heeft, moet hij den grooten Ierschen eierdans uitvoeren, om zich met draaien en balanceeren in evenwicht te houden. Zijn kabinet lijkt op die voor een wedstrijd gebouwde booten, van welke men verzekert, dat zij omslaan, als de stuurman de scheiding van zijn haar niet in het midden draagt. Als premier zal de heer Gladstone niets meer zijn, dan een noodhulp."

De hier aangehaalde woorden komen niet, zooals men denken zou, in een spotlustig Tory-orgaan voor, maar in de radicale *Pall Mall Gazette*, die een der warmste voorvechters is van den Home-Rule voor Ierland. Het blijkt dus, dat sympathie voor het streven van den heer Gladstone kan samengaan met een zeer levendig besef van het hopelooze zijner pogingen.

Heeft de heer Gladstone een plan tot oplossing der Iersche quaestie gereed?

Wanneer men bedenkt, dat de grijze leider der liberalen eene staatsmansloopbaan van meer dan eene halve eeuw achter zich heeft, en dat hij thans voor de derde maal aan het hoofd staat van de regeering van het Vereenigd Koninkrijk, dan kan men op deze vraag moeielijk iets anders dan een toestemmend antwoord verwachten. Of de bekende *ballon d'essai*, die te Hawarden werd opgelaten, nog steeds de meest juiste uitdrukking is van de denkbeelden van den premier, is moeielijk te zeggen. De heer Gladstone is welsprekend en rederijk als altijd; maar wanneer men hem over Ierland hoort spreken, is men bij het einde van de rede juist even wijs als

bij het begin. Laat ons erkennen, dat de kunst, om in veel woorden weinig te zeggen, den minister-president nooit beter is te pas gekomen dan thans. Hij moet vóór alle dingen tijd winnen, om door een compromis de meest tegenstrijdige wenschen en belangen met elkander, zoo goed en zoo kwaad als het gaat, in overeenstemming te brengen. Hij moet beproeven, den heer Parnell slechts half te voldoen, want als hij aan diens eischen geheel toegaf, zou hij in een Lagerhuis van 670 leden, zeker niet eens over 150 stemmen beschikken. Hij moet rekening houden met de ernstige waarschuwing, die hij ontving, toen enkele van de meest invloedrijke leiders der Whigs zich bij de stemming, die het kabinet Salisbury ten val bracht, aan de zijde der Tories schaarden, en later weigerden, met hem in een kabinet op te treden. Hoe hij dit kunststuk zal kunnen volbrengen, is voor allen een raadsel, — misschien weet hij het zelf nog niet. Maar dat hij in beginsel aan den eisch van Home-Rule zal toegeven, blijkt voldoende uit de benoeming van den heer John Morley tot opper-secretaris van Ierland.

John Morley is op het gebied der praktische staatkunde een *homo novus*. Hij heeft nooit zitting gehad in eenig kabinet, nooit eene regeeringsbetrekking bekleed, en is eerst sedert 1883 lid van het parlement voor Newcastle-on-Tyne. Achtereenvolgens is hij opgetreden als redacteur van de *Literary Gazette* (later het *Parthenon*), van de *Fortnightly Review*, van de *Pall Mall Gazette* en van *Macmillan's Magazine*. In die betrekkingen deed hij zich kennen als vrijdenker en democraat. Een schrijver, die nog in de Februari-aflevering van de *Fortnightly Review* het clericalisme den ergsten vijand der wetenschap noemt, is zeker niet de meest geschikte man, om het clericale Ierland te bevredigen. Maar hier tegenover staat, dat de heer Morley zich bij herhaling duidelijk ten gunste van Home-Rule voor Ierland heeft verklaard. Dat hij het *inhaltschwere* woord als een deel van zijn persoonlijk politiek programma zou hebben in den mond genomen, gelooven wij niet: een Engelschman, die voor een Engelsch gehoor spreekt, is met dien term zeer voorzichtig, tenzij hij er sombere profetiën over den aanstaanden ondergang van het Vereenigd Koningrijk aan vastknoopt. Zoo somber is de heer Morley niet; volgens zijn eigen bekentenis is hij „door zijn aanleg een voorzichtig Whig; door opvoeding een liberaal, door waarneming en ervaring een radicaal." In 1882 schreef hij reeds: „Wat men ook beproeve, alles zal vergeefsch zijn,

tenzij het stelsel der uitvoerende macht in Ierland veranderd worde. Indien wij inderdaad, zooals de heer Gladstone zegt, tegenover eene „sociale revolutie" staan, dan moet geen regeering terugdeinzen voor het toepassen van nieuwe middelen, waar oude zijn tekort geschoten. Men heeft in de wereld weinig zaken gezien zóó ongerijmd, als het stelsel om een land, dat zich in een toestand van omwenteling bevindt, te regeeren door een *Viceroi fainéant* en door één enkel minister, die onophoudelijk in de grootste spanning tusschen Dublin en Westminster heen en weer reist. Indien dit in een ander land gebeurde, zouden wij om zulk een krankzinnig stelsel lachen; wij zouden vragen, waarom men de regeering niet toevertrouwde aan een lichaam, waarin een goed jurist, een ervaren staatsman, een verstandig militair zitting hadden. Zoolang echter op Dublin Castle de oude sleur wordt gehandhaafd, is de Britsche regeering feitelijk veroordeeld tot het begaan van dezelfde machtelooze dwalingen, die gedurende vijftig jaren onder dergelijke noodlottige omstandigheden zijn voorgekomen." *De Pall Mall Gazette*, die deze woorden aanhaalt, voegt er nog bij, dat de benoeming van den heer Morley kan worden beschouwd als een bewijs, dat de heer Gladstone voornemens is, de Iersche *Landlords* af te koopen — waarschijnlijk volgens het door den heer Giffen voor eenigen tijd ontwikkeld plan, en zoo de mogelijkheid voor te bereiden, om de regeering van Ierland aan het Iersche volk zelf toe te vertrouwen.

Een tweede benoeming, die terecht in hooge mate de aandacht heeft getrokken, is die van Lord Rosebery tot minister van buitenlandsche zaken. Lord Salisbury's optreden was het begin geweest van eene duidelijke toenadering tot Duitschland, en tevens van een krachtig verzet tegen de Russisch-Panslavistische intriges op het Balkan-schiereiland. De nieuwbenoemde minister van buitenlandsche zaken is een groot vriend van graaf Herbert Von Bismarck, en staat ook op zeer goeden voet met den Duitschen rijkskanselier, wiens gast hij in Berlijn en op Friedrichsruhe is geweest. Tegelijkertijd behoort Lord Rosebery, ofschoon hij nauwelijks veertig jaren oud is, tot de intimi van den heer Gladstone. Men mag dus uit deze benoeming afleiden, dat het nieuwe ministerie in Engeland, wat de buitenlandsche politiek betreft, de gedragslijn van het kabinet Salisbury zal volgen, en deze algemeen gedeelde en zeer gerechtvaardigde opvatting is allerwegen — behalve in Rusland en in Griekenland — met groote ingenomenheid begroet.

Voor die ingenomenheid bestonden zeer geldige redenen. Want de heer Gladstone staat bekend als een Philhelleen, en het is van algemeene bekendheid, dat het halstarrige verzet van de Grieksche regeering tegen den eisch tot ontwapening, door de gezamenlijke groote mogendheden van Europa gesteld, slechts te verklaren was door de te Athene bestaande overtuiging, dat met de kabinetswisseling in Engeland het oogenblik zou zijn aangebroken om de aanspraken van Griekenland, desnoods met de wapenen, ongestraft te doen gelden. Het verdient waardeering, dat Lord Rosebery en de heer Gladstone beiden geen gelegenheid ongebruikt hebben gelaten, om den Grieken duidelijk te maken, dat er voor hen op Engeland's steun niet te rekenen viel, indien zij, door een aanval op Turkije, den vrede in het Oosten verstoorden.

Nu de kans, dat door een oorlog tusschen Griekenland en Turkije de Oostersche quaestie opnieuw in haren vollen omvang aan de orde wordt gesteld, eenigszins is verminderd, heeft de Russische diplomatie weer een anderen weg ingeslagen. Zij verklaarde, dat de bepalingen van de tusschen de Porte en de Bulgaarsche regeering gesloten voorloopige overeenkomst onmogelijk door de groote mogendheden konden worden goedgekeurd, omdat zij in strijd waren met het tractaat van Berlijn. Natuurlijk bestaat er voor het verzet van Rusland eene andere en meer geldige reden, die in de officieele nota's niet wordt genoemd, maar in de pers, zelfs in de officieuse bladen, duidelijk wordt uitgesproken. Volgens de overeenkomst tusschen den sultan en vorst Alexander zou de laatste den eersten met een Bulgaarsch leger moeten bijstaan, wanneer het Turksch gebied in Europa werd aangetast. Mocht men nu, vroeger of later, te St. Petersburg een oorlog met Turkije noodig achten, dan zouden de Russische soldaten het „broedervolk" der Bulgaren, dat zij met hun bloed op de slagvelden van Plewna hadden vrijgekocht, tegenover zich onder de wapenen zien, strijdende naast en voor den ouden erfvijand van het Russische rijk. Zulk een levende dam tusschen de Russische aspiratiën en het beloofde land aan den Bosporus mocht men niet laten opwerpen.

De Porte toonde ook hier weder, dat zij zich ter wille van den vrede groote opofferingen getroost. Hoewel de bovengenoemde bepaling voor den sultan eene bijzondere waarde had, omdat zij eene praktische uitdrukking gaf aan de verhouding van den vorst van Bulgarije, als vazal, tot zijn souverein te Constantinopel, werd

aan den eisch van Rusland wederom toegegeven. Doch onmiddellijk werden van Russische zijde nieuwe bezwaren ingebracht, dezen keer gericht tegen de bepalingen, dat vorst Alexander als gouverneur van Oost-Roemelië zal kunnen worden herbenoemd, zonder dat de groote mogendheden daarin gekend worden, en dat het organisch statuut voor Oost-Roemelië zal worden herzien. Indien de sultan op deze punten wederom toegeeft, zullen ongetwijfeld weder nieuwe bedenkingen worden aangevoerd. Het schijnt Rusland's hoofddoel te zijn, eene regeling van den toestand in het Balkanschiereiland zoo lang mogelijk tegen te houden, in de afwachting van eene gelegenheid, om de Bulgaren de vervulling hunner wenschen te geven als een geschenk uit de handen van den czar.

Ook de onderhandelingen tusschen Servië en Bulgarije zijn nog niet ten einde gebracht, ofschoon op 1 Maart de termijn van den wapenstilstand verstreken is. Hier is de onwil het meest aan den kant van de Servische regeering waar te nemen, die, naar het schijnt, bij het sluiten van den vrede en de daarop volgende demobilisatie voor ernstige onlusten in eigen land vreest. Want de talrijke vijanden der Obrenowitch-dynastie werken niet slechts in het verborgen, maar openlijk, om koning Milan van den troon vervallen te doen verklaren, en de kroon aan te bieden òf aan Peter Karageorgevitch, òf aan den vorst van Montenegro. Deze laatste potentaat, een gewillig werktuig in de hand der Russische regeering, heeft de hoofdsteden van Europa afgereisd, om zich als candidaat voor den Servischen troon aan te bevelen, en te St. Petersburg eene deputatie van Slavophilen ten gehoore ontvangen, die hem verzekerden, dat alle goede Russen dagelijks gebeden opzonden voor de vereeniging van Servië met Montenegro onder den scepter van den roemruchtigen Nikita.

Te Athene eindelijk neemt de opgewondenheid toe. Het laatste tot op heden ontvangen bericht meldt, dat de ministers van oorlog en marine hun ontslag zullen nemen, als niet onmiddellijk de oorlog aan Turkije wordt verklaard. De dubbelzinnige houding van Rusland doet ook hier veel kwaad, en moedigt de Grieken aan, om de vermaningen van het Europeesch concert in den wind te slaan. Als onder deze omstandigheden de vrede in het Oosten bewaard blijft, zal men waarlijk van „meer geluk, dan wijsheid" mogen spreken.

E. D. Pijzel.

LETTERKUNDIGE KRONIEK.

Himmlische und Irdische Liebe. — F.V.R.I.A. — *Auf Tod und Leben.* Novellen von PAUL HEYSE. Berlin, Wilhelm Hertz. 1886.

Paul Heyse heerscht op het gebied der Duitsche novelle, men zou haast kunnen zeggen èn *par droit de naissance* èn *par droit de conquête.* Als zoon van een geleerde, die zich door zijn taalstudiën een goeden naam verworven had, was den jongen dichter de zin voor taalvormen en stijl als aangeboren, en toonde hij reeds in zijne eerste proeven, zoowel in de sprookjes *Vom Jungbrunnen*, die hij op zijn 19e jaar schreef — Heyse werd 15 Maart 1830 te Berlijn geboren — als in zijn eerste novellen, welke hij als 25jarig jonkman uitgaf, die volkomenheid in den vorm, dien artistieken zin en die bevalligheid van stijl, waardoor hij zich in zijn talrijke latere werken steeds is blijven onderscheiden.

Met dat „Formvollendete" van Heyse, met dat talent van gemakkelijk en sierlijk vertellen, zonder strijd verkregen, hangt wellicht samen die zekere koelheid, welke men hem ten laste legt, daar waar men hem door zijn stof gedragen, door zijn onderwerp meegesleept zou wenschen te zien. „Vornehm" hebben zijn landgenooten hem genoemd. Heyse pakt u te zelden, zeggen zij; of wanneer hij u pakt, dan is het om u kort daarna weer los te laten. Het is alsof men van hem alles uit de tweede hand ontvangt; hij geeft u een glad geschilderd, geen werkelijk leven te genieten. Sommigen hebben deze grieven breed uitgemeten, en het den novellist bovendien als een fout aangerekend dat liefdes lust en liefdes lijden schering en inslag van zijn werken uitmaken, en het motief vormen, dat alle andere motieven overstemt.

Georg Brandes geeft in zijn *Moderne Geister* een karakteristiek van Heyse's talent, waardoor vele van deze beschuldigingen indirect worden weerlegd.

Heyse, zegt Brandes, beschouwt de bonte woelingen van het leven als „Schönheitsanbeter"; al de hoofdfiguren zijner novellen zijn van edelen stam. Den adel en de bevalligheid, de verborgene en de zichtbare schoonheid, zoekende, slaagt hij het best in het schilderen van de vrouw; en daar de vrouwelijke natuur zich in de liefde het schoonst ontvouwt, verheerlijkt Heyse bij vóorkeur de liefde van de vrouw. Zijn hoogste vreugde is het, die twee machten met elkander een strijd op leven en dood te laten aangaan. Eros is een geweldenaar, en zijn wetten moeten vaak met die van de moderne maatschappij in botsing komen. Dien strijd woont men dan ook telkens in Heyse's novellen bij. Maar, al is de novellist overtuigd dat de conventioneele zedeleer, waaraan de maatschappij onverbiddelijk vasthoudt, slechts een betrekkelijke waarde heeft, toch tracht hij haar steeds te ontzien; hetzij daardoor, dat hij haar, om zoo te zeggen, gelijk geeft voor alle gevallen behalve juist voor het geval, dat hij schetst en waarin de overtreding van die moraal niet te vermijden is; hetzij daardoor, dat hij het vergrijp tegen de moraal verzoent, door den overtreder het verboden geluk, willens en wetens, tot zulk een hoogen prijs te laten koopen, dat het, zóó duur betaald, weinigen meer verlokken kan.

Dit laatste streven meenen wij te bespeuren in de eerste van het drietal novellen, dat den nieuwen bundel van Heyse's vertellingen uitmaakt. *Himmlische und irdische Liebe* luidt de titel, naar de beroemde schilderij *Amor sacro ed amor profano* van Titiaan, waarvan zich een kopie bevindt in het woonvertrek van den jongen Professor Chlodwig, den held van het verhaal. De jonge geleerde is het met zijne vrouw, een treffende, maar strenge, koele schoonheid, dwepende met poëzie en zelf dichteres, niet eens over de symbolische beteekenis der beide schoone vrouwenbeelden op Titiaan's schilderij. Hij ziet in de naakte vrouwenfiguur het symbool van de eenige liefde, welke dien naam waard is, de liefde die louter overgave, „Hingebung", is, vrij van angstige terughouding of valsche schaamte. Tot haar zuster, die in schitterende kleeding aan het andere einde van de, tot bad hervormde, sarcophaag gezeten, den blik streng afkeurend van haar afwendt, schijnt zij (volgens Chlodwigs opvatting) te zeggen: „Kom, doe als ik! Wat gaat u de

wereld aan met hare bekrompen begrippen van tucht en zeden. Al uw opschik is maar een harde schaal, waarin de goddelijke kern, de liefde, verstikken moet. Werp haar van u, en koel uw hemelsche schoonheid in het water, dat alle aardsche stof van u afspoelt. Ik deed het reeds; en zie, hoe mijn ledematen glanzen, hoe mijn oog lacht en mijne haren als een gouden sluier om mijn hals vallen. Zoo behaag ik aan alle reine en edele geesten, gij alleen aan bekrompen, kleingeestige, alledaagsche zielen."

Gina, Chlodwigs vrouw, is verontwaardigd over zulk een opvatting; haar geheele gemoed komt er tegen in opstand. In de naakte figuur ziet zij alleen het beeld van dien lagen wereldzin en die zinnelijke behaagzucht, welke zich aan aller blikken prijsgeeft. Een rechtgeaarde, edele ziel — zoo spreekt zij — verbergt hare schatten voor de blikken der menigte, en wanneer betoovering der zinnen haar verlokken wil, wendt zij zich af en blijft trouw aan het ideaal dat zij in haar borst draagt. Droeve ernst spreekt dan ook uit de trekken van de gekleede vrouw op Titaan's schilderij, gedachtelooze zinnelijkheid uit die der andere.

Bij zulk een opvatting is het niet te verwonderen, dat Gina voor haren echtgenoot, die zich de liefde niet denken kan zonder volle „Hingebung", zonder een aanhangen van de persoon, die men liefheeft, zonder een ongekunstelde uiting van hetgeen het hart vervult, niet wezen kan, wat hij zich gedroomd had toen hij, de kinderlijk opgewonden jonkman, de fiere en rijk begaafde schoonheid de zijne mocht noemen. De houding van Gina, die hem in den grond innig liefheeft, maar haar liefde nooit in een ongedwongen *élan* uit; die zich steeds tegenover hem in strenge, koude vormelijkheid hult, al komt zij, in de oogen der wereld, aan hare verplichtingen als echtgenoote niet te kort, moet verkoeling en welhaast verwijdering tusschen beide echtgenooten ten gevolge hebben. Wat gebeuren moet, wanneer de naar liefde dorstende man een andere vrouw ontmoet, die hem die innige aanhankelijkheid bewijst, welke hij in de echtelijke woning te vergeefs zocht; wanneer een onontwikkeld burgerkind, de dochter van een plattelands-heelmeester, die als naaister haar kost moet verdienen, in haar oprechten eenvoud voor hem wil zijn wat de ontwikkelde, rijkbegaafde vrouw niet voor hem zijn wil of kan, is te raden. Wanneer Gina, na een afwezigheid van eenige weken, die zij zonder Chlodwig in een badplaats doorbracht, tot de ontdekking komt, dat haar man haar ontrouw is;

en hij, tot bezinning gekomen, neêrstort uit den hemel van zijn kortstondig geluk, dan zakt Chlodwig ineen onder het gewicht van zijn schuld, en maakt hij door een pistoolschot een einde aan zijn leven. Aan zijn sterfbed knielen, bitter schreiend, twee vrouwen, die hem, elk op hare wijs, hebben liefgehad, maar die geen van beiden hem duurzaam gelukkig hebben kunnen maken.

Gina slijt verder in eenzaamheid haar droevig leven.

„Die Copie der himmlischen und irdischen Liebe hat sie in die städtische Gemäldesammlung gestiftet die sie niemals betritt. Ob ihr Schiksal über die Deutung des geheimniszvollen Bildes sie eines Bessern belehrt haben mag?" Met deze vraag besluit Heyse zijne novelle, het zinrijke verhaal, waarin hij met de grootste meesterschap, met fijne toets een teeder vraagstuk behandelt, in dien gedistingeerden, voornamen toon, die de ergernis van sommigen opwekt, in dien artistieken vorm, die aan de meeste zijner scheppingen een lang leven waarborgt.

De tweede novelle, F.V.R.I.A., is de geschiedenis van een kunstenaar, een beeldhouwer in hout, een genialen jongen man, die, door een beeldschoone vrouw bedrogen en verlaten, tot waanzin vervalt. Oorspronkelijk van opvatting, vol kleur en teekening, is het een boeiend, karakteristiek tafereel uit het leven der katholieke bevolking van een klein stadje aan den Beneden-Rijn, in de eerste helft dezer eeuw.

Minder bevredigt ons de derde novelle *Auf Tod und Leben*. Gelijk in de meeste novellen van Heyse, vindt men ook hier een zeer belangrijk probleem opgeworpen. Het geldt de vraag: Is het inderdaad de plicht van den arts om een leven, dat in jammerlijk lijden, zonder mogelijkheid van herstel, wegkwijnt, met alle middelen der kunst nog eenige weken, dagen, uren te rekken, en moest het niet, uit een humaan oogpunt, geoorloofd zijn, aan zulk een duldeloos en hopeloos lijden een, ook door den lijder zelven verlangd, einde te maken? Is het niet ongerijmd, dat, terwijl wij voor wie ons het naast en het liefst zijn alle smarten des levens uit den weg trachten te ruimen, wij hen van de grootste smart, het willen maar niet kunnen sterven, niet mogen verlossen, ook al smeeken zij er om en al hebben wij het middel in de hand om hen zonder pijn van hun lichamelijk lijden te bevrijden?

Dit probleem zou zeker onder Heyse's hand een aangrijpende

novelle hebben kunnen worden, wanneer de schrijver het tot het middenpunt van zijn verhaal had gemaakt. In *Auf Tod und Leben* is het eigenlijk niet veel meer dan een roerende episode, die zich in de breed uitgesponnen, en, ondanks een menigte fijnbewerkte détails, langdradige liefdesgeschiedenis verliest.

Van wat sentimentaliteit en preciositeit is Heyse niet altijd vrij. Trouwens dit past bij het romaneske genre, waartoe verschillende zijner novellen behooren. De overnachting van Rüdiger en Lucile op den berg in een „Blockhaus," een soort van stal of schuilplaats voor het vee, in *Auf Tod und Leben*, heeft een familietrek met dergelijke avonturen in ruïnen, bij maanlicht, met begeleiding van een ruischende beek, zooals men die bij Feuillet (*Roman d'un jeune homme pauvre*) en zijn volgers herhaaldelijk aantreft.

In niet minder dan 77 vertellingen heeft Heyse gedurende meer dan dertig jaar zijn talent als novellist aan den dag gelegd, en dat dit talent nog onverzwakt is, daarvan getuigt zeker ook deze bundel, de achttiende in de rij. Wordt Heyse niet moe van te vertellen, de duizenden, die zich tot nog toe aan zijn zinrijke novellen vergastten, zullen zeker niet moede worden van naar hem te luisteren.

JEAN RICHEPIN, *La Mer*. Paris, Maurice Dreyfous. 1886.

De verzenbundels *La chanson des gueux* en *Les blasphèmes*, het drama *Nana-Sahib*, hebben den naam van R i c h e p i n als dien van een woesten, tuchteloozen, maar zeer oorspronkelijken en rijk begaafden dichter ook ver buiten Frankrijk verbreid; de dolle streken van den genialen wildzang hebben hem, ook daar waar men geen verzen leest, populair gemaakt en zijn fraaien kop als verlicht met den stralenkrans der legende.

Richepin, de tuchtelooze, moest zich aangetrokken voelen door die andere ontembare: de zee. Maar, al verklaart hij zijn stoutheid om een zoo grootsch onderwerp in een bundel verzen te behandelen:

Bah! Dans la goutte d'eau luit tout le firmament
Et tout l'Océan chante au fond d'un coquillage;

hij stelt zich niet tevreden met een schelp aan het oor te houden,

en de zangen te vertolken, welke hij daarin verneemt. Richepin is geen dichter aan den wal. Hij heeft de zee doorkruist; hij heeft het zeeleven meegemaakt, niet op een plezierreisje als passagier, die in zijn kooi kruipt als het hem op het dek te bar wordt; maar als gemeen matroos, die aan het werk tijgt, op het dek en in de touwen, juist als de zee het hardst spookt.

J'en ai bu la tendresse et mangé l'épouvante,

zegt hij, en dat ziet, of liever hoort men hem aan. Dat is gezien en gevoeld. Het stormt en het kookt, het bruist en het schuimt in zijn verzen; en de dichter toont er zich in zijn volle kracht. Maar stopt u de ooren, wanneer de gemeen matroos alléén aan het woord is, dan is er geen beeld te wulpsch, geen uitdrukking te ruw. Dat is niet het *Parler mathurin*, de schilderachtige visscherstaal, waarvan het bij Richepin heet:

Les mathurins ont une langue
Où le verbe n'est point prison.
L'image y scintille à foison,
Or vierge dans sa rude gangue. —

— dat „parler mathurin", hetwelk den haringvisscher, wanneer de golven der lichtgroene zee als met een vacht bedekt zijn, als witte kudden op een groene wei, doet zeggen: „la vague *moutonne*." De gemeen matroos Richepin spreekt een geheel andere taal. Zijn ongemanierdheid, zijn onbehouwen ruwheid, die als het lage woord hem op de lippen komt, zoekt of er niet een nog ruwer, beestachtiger woord voor te vinden is, stijgt in *La mer* tot een hoogen trap van virtuositeit, maar bereikt met dat al geen ander doel dan tegenover tien of twaalf van des dichters karnuiten, die hem om zijn „durven" bewonderen en toejuichen, duizenden te plaatsen, beschaafde vrouwen en jonge mannen, wie men *La mer* niet in handen kan geven, al bevat het boek op tal van bladzijden schoonheden van den eersten rang; verzen die in vorm en opvatting, door kleur en beeld, tot het beste gerekend kunnen worden, wat de Fransche poëzie onzer dagen heeft voortgebracht.

Want die gemeen matroos, die wildzang, is niet maar een rijk begaafde, hij is een geletterde; hij heeft zijn studiën, en degelijke studiën, gemaakt in de Ecole normale; en ook dat kan men zijn gedichten aanzien. Richepin kent zijn klassieke dichters en

heeft ze lief. Zijn *Etude moderne d'après l'antique* is een meesterstukje. „Wat zegt ge" — hoort men hem vragen — „*l'antique* is zoo koud als ijs; er is niets werkelijks in, niets dat doorleefd is? Luister eens even":

....Sous une hutte au toit de joncs entrelacés,
Aux parvis de feuillage, ensemble et harassés
Dormaient deux vieux pêcheurs sur un lit d'algue sèche....

Er volgt een binnenhuisje, een tafereeltje, vol kleur, der werkelijkheid afgezien, van dat arme visscherspaar, dat daar alleen aan de zee woont, ver van de bewoonde wereld, zonder buren, zonder deur om hun hut af te sluiten, zonder hond om hen te bewaken; want

...ce qui les gardait, c'était leur pauvreté.

En dan vervolgt de dichter: „Wat zegt gij daarvan? Maakt men tegenwoordig iets beters, iets dat soberder is en natuurlijker?"

Or, sauf un trait, l'étude est mot à mot transcrite
Idylle vingt et un, de l'aïeul Théocrite.

Het vers en het rhytmus hebben geen geheimen, geen moeilijkheden meer voor Richepin. Ook daarin geeft hij het bewijs een man van studie te zijn. Hoe weet hij zijn versmaten te kiezen, te plooien, te kneden met meesterhand! In de afdeeling *Les grandes chansons* o. a. geeft hij verzen met de breede vlucht van de Ode, in die strofen van twaalf regels, waarvan telkens drie (5, 6, 7 en 9, 10, 11) met elkander opvolgende rijmen, gelijk zij vaak door Victor Hugo gebruikt worden: bijvoorbeeld in het bekende gedicht *Napoleon II* uit *Les chants du Crépuscule*. Maar Richepin geeft aan die strofe nog breeder wiekslag, nog stouter vlucht, en wel door een schijnbaar eenvoudig procédé, maar dat alleen door een dichter met zijn phantasie, zijn zeggingskracht kon worden aangewend.

Neem het aangehaalde gedicht van Hugo, en gij zult zien dat de vierde regel, rijmende op den tweeden, afsluit met een rijm, dat niet weer terugkeert. Daardoor vormt het eerst viertal regels als het ware een afzonderlijk couplet:

Non, l'avenir n'est à personne,
Sire! l'avenir est à Dieu!
A chaque fois que l'heure sonne,
Tout ici bas nous dit adieu.

Dan volgen er nog acht fraaie, krachtige regels; maar zij maken, formeel, geen ondeelbaar geheel meer uit met het aangehaalde viertal, om de eenvoudige reden dat de band van het gemeenschappelijk rijm ontbreekt.

Doch ziet nu wat Richepin van die 12regelige strofe weet te maken. *Le Souffle* heet de ode, waarin hij zijn meesterschap in dezen versvorm het schitterendst toont:

Ainsi dans leurs steppes sans bornes
  Roulant leurs pas incohérents,
Mystérieux, vagues et mornes
  Dorment les vieux peuples errants.
Mais qu'un Attila crie aux armes,
Et soudain le monde en alarmes
Entend chanter dans les vacarmes
  Leur diane de conquérants.
La marche s'organise en groupes;
Les chevaux alignent leurs croupes;
Ces troupeaux deviennent des troupes
  Et le chaos forme des rangs.

De schildering gaat voort: de door Attila's „souffle" georganiseerde horden rukken verder, en die volken, die eertijds als zandkorrels waren, zonder samenhang, worden door den stormwind vereenigd tot blokken graniet. Maar Attila verdwijnt, en

Le dur granit redevient poudre
Qui s'éparpille en se crevant.

Ainsi — zoo gaat de dichter voort:

Ainsi sur les steppes des vagues,
  Atomes de l'eau, vous rouliez,
Mystérieux, mornes et vagues,
  Sans vous connaître, par milliers,
Quand soudain passe la tempête,
Jetant un appel de trompette,
Que l'un à l'autre on se répète
  Dans le désert où vous alliez.
L'onde inconstante qui coule
Devient ressac, barre de houle,
Lame de fond, et votre foule
  Escadronne ses cavaliers....

Et contre les fortes jetées
  Aux crampons scellés dans le roc
Vous poussez vos charges heurtées
  Dans un irrésistible choc.
Votre corps mou qui se contracte
En paquets faisant cataracte
Forme une masse plus compacte
  Que le fer qui se rue en bloc.
Les pierres de ciment couvertes
Voient dans leurs poitrines ouvertes
Entrer d'un coup vos lames vertes
  Comme entre dans la terre un soc.

Meesterlijk, niet waar? Men hoort de golven over elkander kruien als schotsen, als stortvloeden nederploffen, en als stormrammen beuken op de kust.

Wanneer ons uit menig gedicht van Richepin, in plaats van de helder flikkerende vlam, een verpestende walm tegenwaait, dan is het waar zijn „songes délirants" die „grande haleine inconnue" hebben moeten missen,

Qui met notre chaos en rangs,
Qui change en feu notre fumée,
Qui change nos lacs en torrents.

Maar laat „le souffle" den dichter bewegen, en stroomen van echte poëzie, heldere vlammen, verwarmend en reinigend, verkwikken u.

Wij noemen, behalve de reeds vermelde gedichten, *Le mot de Gillioury*, *Les pouillards*, *Les monstres*, *Les trois matelots de Groix;* met uitzondering van één bladzijde, die onleesbaar is door haar bandelooze ruwheid, *Le serment;* en eindelijk dat onvergelijkelijk schoone gedicht, in verzen van slechts vier voeten, maar breed golvend als een hymne, getiteld:

Oceano Nox.

Dans le silence
  Le bateau dort
  Et bord sur bord
Il se balance.

Seul à l'avant
  Un petit mousse
  D'une voix douce
Siffle le vent.

Au couchant pâle
Et violet
Flotte un reflet
Dernier d' opale.

Sur les flots verts,
Par la soirée
Rose et moirée
Déjà couverts,

Sa lueur joue
Comme un baiser
Vient se poser
Sur une joue.

Puis, brusquement,
Il fuit, s'efface
Et sur la face
Du firmament

Dans l'ombre claire
On ne voit plus
Que le reflux
Crépusculaire.

Les flots déteints
Ont sous la brise
La couleur grise
Des vieux étains.

Alors la veuve
Aux noirs cheveux
Se dit: „Je veux
Faire l'épreuve

De mes écrins
Dans cette glace."
Et la Nuit place
Parmi ses crins,

Sous ses longs voiles
Aux plis dormants,
Les diamants
De ses étoiles.

Wie voor de poëzie van de zee zulk een edele uitdrukking wee te vinden, dien vergeeft men het niet, wanneer hij zijn kracht zoekt in „des voix polissonnes" en meer dan polissonnes, al tracht hij zich ook te verdedigen met de bewering:

Les mots, mes bonnes gens, c'est comme les personnes,
Et ceux qui vont en mer en reviennent salés.

Op het eind van den bundel bekruipt Richepin de vrees, dat hij eigenlijk het onmogelijke beproefd heeft. Pauvre fou — zegt hij:

Pauvre fou, sertisseur de rimes,
C'est vainement que tu t'escrimes
Dans ce long duel contre la mer.

Maar toch, hij meent dat er iets moedigs en iets edels was in het tweegevecht dat hij ondernam; en wij zijn geneigd met den dichter van *Oceano nox* in te stemmen, wanneer hij ten slotte zegt:

Soit! Nul à cette bataille
N'est de taille.
L'impossible m'a hanté!
Mais de semblables défaites
Sont des fêtes
Pour un cœur de ma fierté;

Et je sors l'âme sereine
De l'arène,
Puisque ma témérité
En elle a sa récompense,
Quand je pense
Que ce duel, je l'ai tenté.

DE GIDS.

II.

DE GIDS.

VIJFTIGSTE JAARGANG.

Vierde Serie.

VIERDE JAARGANG.

1886.

ONDER REDACTIE VAN

W. H. DE BEAUFORT, CH. BOISSEVAIN, J. T. BUIJS, J. N. VAN HALL,
C. HONIGH, J. H. HOOIJER, H. P. G. QUACK, J. A. SILLEM
en W. VAN DER VLUGT.

TWEEDE DEEL.

AMSTERDAM,
P. N. VAN KAMPEN & ZOON.
1886.

GEDRUKT BIJ ROELOFFZEN & HÜBNER.

INHOUD.

APRIL.

MEI.

JUNI.

J. KNEPPELHOUT.

JANUARI 1814 — NOVEMBER 1885.

I

KNEPPELHOUT, aan wiens nagedachtenis ik deze bladzijden wijd, is voortgekomen uit de kostschool Noorthey, halfweg Den Haag en Leiden; en hij zelf was op later leeftijd van oordeel dat deze afstamming, zedelijk en wetenschappelijk, in vele opzichten zijn wezen bepaalde. „Men is," schreef hij in 1845, onderwijl een jonge man van dertig jaren geworden en zijne volle kracht bereikt hebbende, „men is noortheysch opgesnoeid en opgewassen: hoe zou men zich ómscheppen? Hoofd en hart neigen zich naar het gesticht der ontwikkeling, gelijk de plant haar bloemstengel naar den oorsprong des lichts wendt."

Noorthey, opgericht in 1820, was vijftig jaren geleden een paedagogisch Huis ten Deyl, en lag geografisch op één lijn met dit uitspanningsoord waar, in die dagen, vele haagsche familiën koperen of zilveren bruiloft gingen vieren, en vele gegoede leidsche studenten, voor rekening van ouders of voogden, hunne promotiepartij bestelden. Aan het hoofd van het Huis ten Deyl stond de vermaarde kok De Wit, aan het hoofd van Noorthey de uitmuntende opvoeder De Raadt [1]).

In vervolg van tijd is de roem van Noorthey nog geklommen. Koning Willem III, handelend in den wijzen geest van koning Lodewijk Filips, zond er zijn veelbelovenden oudsten

[1]) De vlaamsche De Wit, kastelein van het Huis ten Deyl, is door Kneppelhout herdacht in de Studentetypen, opstel Flanor, en in het Studenteleven 1ste Deel, opstel Promotie.

zoon heen, en de jonge prins Willem van Oranje zat vier jaren op Noorthey's banken.

Doch reeds omstreeks 1830, toen Kneppelhout er vertoefde en van knaap er jongeling werd, was het eene instelling van naam, zonder wedergade in het geheele land, éénig veelszins in hare soort.

In háár ontmoetten elkander de goede eigenschappen van een gymnasium op het land en van eene hoogere burgerschool buiten, waar de leerlingen één groot gezin vormden en allen in den regel tot dezelfde meer vermogende klasse der samenleving behoorden. Dit laatste was niet democratisch, maar het was onvermijdelijk. Zulk eene kostschool kon niet bestaan, tenzij er betrekkelijk ruim betaald werd; hetgeen gelijkstond met het uitsluiten der onbemiddelde groote menigte.

De knapen konden te Noorthey (latijn en grieksch maakten deel van het onderwijs uit) desverkiezend zich voorbereiden voor eene hoogeschool. Doch opleiding voor den geleerden stand was geen hoofddoel; veeleer vorming van het karakter, door het mededeelen der algemeene kundigheden die het eigendom moeten zijn van den welgeboren jongeling, bestemd daarna in de maatschappij zekere ambten te bekleeden of zekeren stand te vertegenwoordigen. Er werd te Noorthey goed gewerkt, vlijtig gestudeerd; maar niemand, met uitzondering wellicht van den chef en van dezen of genen docent, niemand werkte er of leerde er werken voor zijn brood.

Bij gelegenheid van twee verschillende jubilés, een vijfentwintig- en een vijfenveertigjarig, is door Kneppelhout naderhand met zoo groote ingenomenheid over Noorthey gesproken, dat wij de stichting op onze beurt in gedachte gaan liefkrijgen [1]). Hoe stil en rustig moet het er geweest zijn, ondanks het gonzen der jeugdige menschelijke bijenkorf! Reeds Den Haag is geen buitengewoon luidruchtige stad; Leiden nog minder. Te Voorschoten begint men, zoo niet aan een kerkhof, althans aan eene hermitage te denken. En nóg eenzamer was het op Noorthey, waar, naar Kneppelhout's voorstelling, de landelijke bevolking slechts éénmaal in het vierde eener eeuw uit hare voegen kwam,

---

[1]) Noorthey op 30 Juni 1845, in den bundel Mengelschriften I, en Een morgen op Noorthey (Juli 1865) in den bundel Allerlei, — 10de en 12de Deel van de uitgaaf der Geschriften bij A. W. Sythoff te Leiden.

eene eerepoort illumineerde, en een vuurwerk ontstak. Zonder door iets afgeleid te worden konden de jongelieden al den overigen tijd aan hunne studiën of hunne spelen wijden. Want spelen, lichaamsoefeningen, wandelingen, maakten een wezenlijk onderdeel van het programma uit, en niet zelden dienden de tuin en de aangrenzende boschjes den scholieren als leerkamer.

Het doel zijner opvoeding, te midden der afzondering te Noorthey, heeft Kneppelhout in zoo ver gemist dat er geen staatsdienaar uit hem gegroeid is. Aan den anderen kant is hij even weinig een kamergeleerde geworden. Niettemin geloof ik dat hij terecht beweerde groote verplichtingen te hebben aan die school, — eigenlijk de eenige welke ooit door hem werd bezocht, want van het oogenblik dat hij haar verliet is hij zijn eigen leermeester geworden, en als leidsch student muntte hij te zeer door natuurlijke gaven uit dan dat het gewone hooger onderwijs vat op hem hebben kon. Uit zijne geschriften kan niet opgemaakt worden dat ooit één der professoren, wier lessen hij te Leiden volgde, hem geboeid of ook maar een merkbaren invloed op hem uitgeoefend heeft. Al hetgeen hij niet van zichzelf had, schijnt het, had hij van Noorthey.

Noorthey heeft noch rechtstreeks een letterkundige van hem gemaakt, noch rechtstreeks een filanthroop, noch rechtstreeks een paedagoog; maar hij heeft te Noorthey indrukken ontvangen welke hetgeen van dien aard bij hem sluimerde naderhand wakker riepen. In het overdrachtelijke kan men van zijne meeste geschriften zeggen dat zij te Noorthey ontstaan zijn.

II

Kneppelhout's vorming als auteur is beheerscht door het te Noorthey opgedaan gevoelen dat men, zonder zekere mate van gemeenzame bekendheid met de modellen der klassieke oudheid, in onze dagen geen letterkundige van beteekenis worden kan. Te dien aanzien was hij werkelijk, naar zijn eigen zeggen, noortheysch opgesnoeid.

„Het pantser," schreef hij in 1849, de verzen van den autodidact S. J. Van den Bergh beoordeelend en voor het overige daarvan veel goeds zeggend, „het pantser der oude talen, gesmeed door de schrijvers van Rome en Griekenland, omgordt

dezulken veelal niet. De versterkende drank, welke, gelijk de levertraan het beengestel des zwakken kinds, den mannelijken leeftijd met gezondheid doordringt, laafde hen niet in hunne jeugdige jaren. Die poëzij" — de volzin welke nu volgt, twintig regels lang, is kenmerkend voor Kneppelhout's stijl: hij beminde zulke waagstukken wanneer het een didactisch onderwerp gold, — „die poëzij, wier veerkracht het verhevenste zonder inspanning bereikt; die zuivere smaak, wier keurige kieschheid het bevalligste niet opzoekt maar vindt, en alleen de moeite van oprapen schijnt te nemen; die spaarzaamheid, eenvoud en toch levendigheid en schilderachtigheid van uitdrukking; die waardigheid in den bouw en tred der volzinnen; dat behagelijke evenwicht der deelen; die zich meesteres blijvende voorstelling, welke niet verder gaat dan noodig is, en het vuur, dat de verbeelding overtollig oordeelt, in hare werkplaats bedachtzaam achterhoudt; dat edele en doordachte, dat duidelijke en kalme, dat kloeke en juiste, dat onnavolgbaar degelijke, hetwelk alles te zamen genomen den geest voedt en doet rijpen, de ziel eene richting geeft die zij nooit verliest, al gaan ook de kennis der taal en der woorden en de gemeenzaamheid met de kernspreuken en beelden in lateren tijd bij gebrek aan gestadige oefening verloren, — zij derven, helaas! het voordeel van den indruk dier eigenschappen, aan eene klassieke leerschool verbonden, onontbeerlijk, houden wij staande, voor ieder, wiens pen eene vlucht wil nemen onder de menschen" [1]).

Menigeen die de *Studentetypen* en het *Studenteleven* las, vraagt verwonderd hoe Kneppelhout het mag aangelegd hebben om deze vereering voor het antieke overeen te brengen met zijn zin voor het romantische *à tous crins?* Hij schijnt in tegenspraak geraakt met zichzelf, en te prediken voor een andermans kerspel.

Doch ik geloof niet dat dit juist gedacht is. De *Studentetypen* en het *Studenteleven* danken hunne onsterfelijkheid niet aan het romantisch-revolutionaire dat er in voorkomt, maar aan het welgevormd en zichzelf beheerschend vernuft van hetwelk hunne samenstelling getuigt; aan de rijpheid van het oordeel over menschen en dingen; aan de treffende gelijkenis der portretten. Zij zijn binnen de vijftig jaren classiek geworden, omdat zij van het begin af classiek geweest zijn.

---

[1]) Mengelschriften II, opstel Een Dichter uit den Burgerstand.

Niet minder karakteristiek is het beeld der levertraan, door Kneppelhout gebezigd om aan te duiden welke soort van weldadigen invloed hij eigenlijk van het bestudeeren der antieke modellen uit esthetisch oogpunt verwachtte. Men moet noch gelooven dat hij op het bezigen van zulke aan het alledaagsche ontleende figuurlijke zegswijzen zich stelselmatig toelegde, noch dat zij bij vergissing, of als bewijzen van een ongeoefenden smaak, zijne pen ontsnapten. Hij schreef zoo, omdat hij zoo sprak en zoo was; en ik ben geenszins de eenige die vaak heeft opgemerkt, wanneer men met Kneppelhout zich onderhield, hoe het in zijn aard lag, schijnbaar in strijd met zijn tengeren lichaamsbouw, zijne zwakke gezondheid, en den doorgaans aan gemaaktheid grenzenden toon zijner gesprekken, nu en dan zich van een forsch en beeldend woord te bedienen.

Nooit heeft hij er aan gedacht zich uit te geven voor een filoloog, en hetgeen hij van de vormende kracht der poëzie van Grieken en Romeinen zeide, had enkel eene litterarische strekking. Maar hij meende het er eerlijk mede, en pakte de zaak vierkant aan. Zonder levertraan, geen uitzicht op versterking van het beengestel bij zwakke kinderen. Zonder de antieken, geen kans dat dichters, wier eenig dichtvermogen bestaat in zekere aangeboren geestdrift en zekere fijnheid van muzikaal gehoor, de middelmatigheid ooit te boven zullen komen.

III

Mij is het niet met zekerheid bekend, in welk jaar Kneppelhout's litterarische eerstelingen het licht gezien hebben; maar uit een opstel van zijne hand, gedagteekend 1836, drie jaren vóór het verschijnen der *Studentetypen*, bemerk ik dat hij al vroeg met uitgeven begonnen is, en hij reeds aanstonds zijne eigen meening gehad heeft zoowel over den stand der nieuwere nederlandsche letteren, als over zijne eigen verhouding tot de letterkundige wereld dier dagen te zijnent.

„Ik heb geene bent,” zegt hij daar, „nauwelijks ben ik een letterkundige. Ik zou niet weten onder welk vaandel mij te scharen; bovendien ben ik een vijand van camaraderie.” En al spoedig volgt er, alsof het gisteren geschreven ware, hoewel eene halve eeuw sedert voorbijging: „De litterarische hemel in

Nederland is zwart van donderwolken, en het staat nog te gebeuren dat onze letterkundige vergaderingen eene onverzoenlijke vijandschap vertoonen, alleen beteugeld door eene beschaafde huichelarij: men ademt er met bestorvene, doch niettemin glimlachende kaken gal en gif, en in het binnenste des harten bidt ieder zijn broeder een vroegen en vergeten dood toe. *Eendracht maakt macht*, zeiden de vaderen: allerlei lage, onedele, jaloersche, baatzuchtige hartstochten zullen den laatsten snik aan Hollands letterkunde doen geven. Hare kwaal zal haat geweest zijn. Dronken van haat, zal zij de vergetelheid intuimelen. Zij zal zichzelve vermoord hebben, en de vreemdeling waarheid spreken: Holland zal noch denkkracht, noch poëzij, noch taal meer bezitten. En wie stookt het vuur aan, wie blaast in de vlam? Onze periodieke pers. Men verstaat zichzelven niet meer. Hoort dat marktgeschreeuw! Dolle benden rukken op. Men spreekt zich en elkander tegen. Het is bespottelijk, het is om te schreien. Twistende jongens: *ik zeg 't is wel, ik zeg 't is niet!* ziedaar de wetgevers op den Hollandschen Parnas. O schande! En de schrijver? Of de eene bent verscheurt hem, omdat hij in eene andere vergood wordt; of hij wordt door deze vergood, omdat gene hem verscheurt; of, zoo hij onafhankelijk staat en alleen, sleept en sleurt men hem tegen wil en dank mede. Ware de zaak van minder belang, men noemde het kinderspel en zou telkens hooren: *die jongens doen valsch!*" [1])

Een tweeëntwintigjarige, die zich dus wist uit te drukken, beloofde veel, omdat hij zichzelf hooge eischen stelde. Aan zijn overdrijven bemerkt men dat hij werd opgevoed buiten iedere persoonlijke aanraking met *la bohème littéraire*, en de algemeene geschiedenis der letteren nog te weinig door hem bestudeerd was Anders zou hij geweten hebben dat hartstochten, als de door hem geschilderde en betreurde, in de litterarische wereld nooit ontbroken hebben, waar het zij, en dat er in dit kinderspel, zoo er maar telkens wezenlijke talenten ontluiken, zulk een groot kwaad niet steekt. Te zeggen: „Er staat een vreeselijke zelfmoord voor de deur", was aan de zaak meer aandacht schenken en meer beteekenis hechten dan zij verdiende.

Maar die zoo sprak *was* een talent, een onmiskenbaar talent. Hij voerde iets in zijne mars, en was zich bewust dat het iets goeds

---

[1] Mengelschriften II, opstel Iets over eene Beoordeeling.

was. Met eene gunstige verwachting zien wij in de letterkundige wereld hem zijne intrede doen. Hoe vaster hij zich overtuigd houdt dat de anderen een nationalen zelfmoord staan te plegen, des te aangenamer is het ons hem zulke goede voornemens te zien koesteren, en hem te hooren betuigen dat hij, in het belang der letteren zelf, onafhankelijk wenscht te blijven.

IV

In een politiek vlugschrift, door Kneppelhout uitgegeven in 1848, — het eenige van die soort in de verzameling zijner werken, — wordt men verrast door den levendigen weerzin des auteurs tegen de toen in Nederland waarneembare overblijfselen van het *ancien régime*, verschanst achter het bolwerk der zich noemende Tweede Kamer.

De brochure is noch het werk van een rechtsgeleerde, noch van een candidaat-staatsman. Haar hoofdinhoud bestaat uit een populair pleidooi ten gunste der rechtstreeksche verkiezingen, in onderscheiding der getrapte. Zij wilde aantoonen dat, vooral met het oog op de onwaardige samenstelling der Volksvertegenwoordiging, aan rechtstreeksche verkiezingen onvoorwaardelijk de voorkeur behoorde gegeven te worden:

„— Eene vraag: waant gij u verstandiger dan zoo vele afgevaardigden die in de Tweede Kamer onlangs? . . . — Onpartijdiger zeker. Verdienen die vertegenwoordigers vertrouwen? outerknapen die het wierookvat voor elk optredend ministerie zwaaien; aanbidders van iedere zon, aan welke streek der kim zij oprijze; weesjongens, wie het geene moeite kost in het rood terug te keeren, als zij straks in het zwart zijn voorbijgegaan; mannen zonder achting voor zichzelven, zonder achting voor het volk; weêrhanen op het oude kasteel, om hetwelk de sloopers gereed staan, van welks dak zij schaamteloos hunne gewetenloosheid uitkrassen. Weg met die hardnekkige behouders van gisteren, die, heden op commando liberaal, van *langgevoelde behoeften* reppen, gedurig ieder nieuw bewind, welks handelingen nog niet blijken konden, op deszelfs eerste woord toejuichen, en iedere overtuiging tegen *f* 2400 aannemen! Spreekt niet van de Kamer. Het meerendeel der leden verdient achting noch

invloed, en onbegrijpelijk is het hoe men aan de stem van zulke lieden eenig gezag kan toekennen" [1]).

Kneppelhout spreekt ergens over de werken zijner jeugd als geschreven in een tijd toen, naar Heine's uitdrukking, *die Flamme der Wahrheit* hem *mehr erhitzte als erleuchtete,* en hij somtijds een toon aansloeg die geschikter was te verbitteren dan te verbeteren [2]). Dit zal ook van toepassing zijn op dien uitval tegen de vroegere Tweede Kamer.

Doch met zijne demokratische neigingen was het hem ernst, en men beoordeelt hem verkeerd wanneer men, op grond van zijne geboorte of zijn fortuin, hem houdt voor iemand die aristocratische voorrechten beminde. *Een man uit het volk zooals ik,* plag hij te zeggen; en dit meende hij niet minder van zichzelf, dan van den sprekend door hem ingevoerden Klikspaan [3]).

Zijn opstel *Een dichter uit den burgerstand,* dat van 1849 dagteekent en weleer in *de Gids* verscheen [4]), bewijst, dunkt mij, dat Kneppelhout een juisten blik had op de samenstelstelling der nieuwere nederlandsche maatschappij.

Verschillende personen zijn indertijd om dat artikel boos geworden. Men zag er den toeleg in, den dichter Van den Bergh, die winkelier in drogerijen en tuinzaden was en verzen schreef achter eene toonbank, maatschappelijk te vernederen. In Kneppelhout's persoon zag men een aanzienlijker en vermogender stand der samenleving een armen drommel en kruidenier uit de hoogte op het lijf vallen.

Die zoo vonnisten hadden het opstel niet gelezen, of hadden het niet begrepen. Kneppelhout zegt eenvoudig: „Van den Bergh is geen volksdichter. Hij behoort tot de deftige burgerij, de kern der natie, gelijk men tegenwoordig zegt. Ziedaar juist wat hem in den weg staat. Wanneer de jonge dames uit onze eerste standen haar vijftiende of zestiende jaar bereikt hebben, gaan zij voor een paar winters — bij zomers rekent de groote wereld niet — naar de kostschool, ten einde aldaar de fijne schaaf over hare opvoeding gelegd worde en zij hare belijdenis leeren: *pour achever leur éducation,* gelijk het heet. Die laatste hand

[1]) Mengelschriften I, opstel Landgenooten.
[2]) Studenteleven 2de Deel, Ophelderingen.
[3]) Besluit van Studentetypen en Studenteleven. Bij Klikspaan's wapen.
[4]) Met den titel: Een dichter uit het Volk. Gids 1849, I 427 vgg.

bedoelen wij dat onzen dichter min of meer ontbreekt. De burgerij — herinneren wij ons dat hier van kunst sprake is — is iets halfslachtigs, iets wel zeer talrijks en belangrijks in den Staat, maar dat tusschen twee uitersten, de aristocratie en het eigenlijk gezegde volk, in ligt. Zoekt men in deze omstandigheid wellicht met vrucht de reden, waarom hare kenmerkende eigenschap middelmatigheid is?"

Even gezond is Kneppelhout's voornaamste aanmerking op het dichterlijk gehalte bij Van den Bergh (in wien hij een epigoon van Auguste Barbier ziet) en op Van den Bergh's versificatie. „De lavastroom van Barbier", zegt hij, „is milder en heeter dan de zijne, die, gestold, wel eens scheurtjes vertoont, welke vervolgens met eene stof, poëzij niet meer dan aanverwant, gestopt worden. Zijne verzen zijn lek, en de druppel, die uit den alexandrijn valt, is zelden de quintessens van dezen".

Kneppelhout, naar men ziet, doet niets anders dan zich en den lezer rekenschap trachten te geven hoe het komt dat een bundel, die zich aanbiedt als geschreven voor het vaderland door een volksdichter, het hoofdkarakter der volkspoëzie mist:

„Het is bij Van den Bergh minder de bron, door haren natuurlijken loop uit de rots gesijpeld, en met losse vaart en liefelijk geklater door het dal kronkelend. Zijne poëzie heeft meer overeenkomst met de geldersche beek, in haren val en hare richting zichtbaar gedwongen en bestierd. Weinig flinke verzen, die, keurig en zuiver gestempeld, gangbare munt worden onder het volk; weinig, die, als van metaal gegoten, den man van den vorm in bewondering zetten; weinig, die zich onwillekeurig in hunne kernachtigheid als spreuken aan het geheugen opdringen; want al schrijft men poëzij voor het volk, het volk erkent nog niet altijd die poëzij voor de zijne en neemt ze nog niet altijd als volkspoëzij aan. Deze is het niet. Ze is poëzij voor den middelstand: het volk is te natuurlijk voor al wat schoolsch is, eenigszins opgesmukt en zoo'n beetje geknutseld lijkt En wat stijl betreft, het volk zou iemand foppen met zijn fijnen neus".

De juistheid dezer opmerkingen moet een ieder treffen. Mannen als Van den Bergh en de zijnen vereenzelvigden toen onwillekeurig hun eigen partij- of standbewustzijn met het bewustzijn der natie. Zij waren warme koningsgezinden, en verheerlijkten de Republiek der 17de eeuw; warme anti-papisten,

en vergaten dat het nederlandsche volk voor twee vijfde gedeelten uit roomschen bestaat. Evenmin hielden zij rekening met het feit dat de drie overige vijfden voor een groot gedeelte kalvinisten zijn. Zij vermoedden niet dat zijzelf slechts één groep der nederlandsche samenleving vormden, voortgekomen uit de fransche omwenteling van 1789.

Kneppelhout wél; en dit was, vrucht van lezen en van reizen, het geheim zijner meerderheid. Wel ver van den burgerstand te verguizen of te verachten, eerde hij dien als den stand der naaste toekomst, den stand van den nieuweren tijd. Maar niet hij sloot de oogen voor het feit dat burgerstand of burgerij, en poëzie, twee ongelijkslachtige grootheden zijn. Echte poëzie, was zijne leus, echte poëzie heft het burgerlijke op, en omgekeerd vernietigt het burgerlijke het poëtische. Hoogstens kunnen verzen, uit beider hybridische vereeniging geboren, als gelegenheidsdichten een voorbijgaanden indruk maken.

V

Te Londen, in 1845, heerschte er op zekeren Februaridag onder de bewakers van het Britsch Museum, afdeeling antieke kunstwerken, eene ware ontsteltenis. Door een onvoorzichtig toegelaten bezoeker, krankzinnig, beschonken, baldadig, — men wist niet terstond aan welke beweegreden zijne daad moest toegeschreven worden, — was in een onbewaakt oogenblik, met eene vuist of een steen, de beroemde Portlandvaas stukgeslagen. Daar lagen zij verspreid op den grond, de ontelbare scherven der legendaire en kostbare grafurn. Handewringend stonden de oppassers toe te zien [1].

Aan dit voorval heeft Kneppelhout de stof van het fraaiste zijner *Verhalen* ontleend. En het eigenaardige is dat hij van den dader een schuldig vreemdeling maakt, van den vreemdeling een Hollander, van den Hollander een jong mensch van goeden huize, van het jonge mensch een averechts opgegroeid leidsch student. Hij schijnt te hebben willen zeggen: Ziedaar hetgeen er uit zulk een hollandsch muzezoon voorbestemd is te groeien, indien hij toegeeft aan de verkeerde neigingen die ik, in mijne *Typen* en mijn *Leven*, mij voorgesteld heb te be-

---

[1] De Portlandvaas, sedert gerestaureerd, is herdacht door T. van Westhreene Wz., in *de Gids* van 1868, III 487.

strijden: een geblaseerd woesteling, een vandaal, een stukslaander van Portlandvazen.

Inderdaad is Kneppelhout, naarmate hij voortschreef aan de twee werken die in zijne jeugd een man van hem gemaakt hebben en waaraan hij vier volle jaren onafgebroken arbeidde, van schilder meer en meer paedagoog geworden. Hij had bijzondere denkbeelden omtrent het academieleven. Hij geloofde aan de opvoedende kracht der hoogescholen in het algemeen.

Wat is eene hoogeschool? Wij zouden zeggen: eene zichtbare hoogeschool (over de onzichtbare des levens, der boeken, der kunstwerken, kan ditmaal gezwegen worden), eene zichtbare hoogeschool is in de eerste plaats, uit het oogpunt der studenten beschouwd, eene hoogere normaalschool. Die zich daar komen vormen zijn vóór alles de jonge mannen die naderhand op hunne beurt hoogleeraren zullen worden, ieder in zijn vak, en door wier toedoen de overlevering der wetenschap, telkens verrijkt met nieuwe overleveringen, eene nooit verbroken keten zal blijven vormen of eene soort van heilig vuur, steeds onderhouden.

Voorts is zulk eene universiteit eene hoogere ambachtschool, meenen wij. De aanstaande theoloog, jurist, medicus, filoloog, filosoof, komt er de kundigheden opdoen die hij naderhand niet zal kunnen missen bij het waarnemen zijner betrekking in de maatschappij.

Déze klasse van leerlingen is uit den aard der zaak veel talrijker dan de eerstgenoemde. Aan de verschillende universiteiten kunnen slechts eene beperkte hoeveelheid professoren geplaatst worden, en de beoefenaars der wetenschap om de wetenschap zullen steeds eene minderheid vormen. De maatschappij daarentegen heeft onophoudelijk behoefte aan nieuwe scharen geneesheeren, godsdienstleeraren, advocaten, leden der rechterlijke macht, docenten bij de inrichtingen van middelbaar onderwijs. Het aanbod is aanzienlijk omdat het zich regelt naar de vraag, die dikwijls óók aanzienlijk is.

Wil het geval dat zulk eene vereenigde hoogere ambacht- en hoogere normaalschool bezocht wordt door achthonderd of duizend studenten tegelijk, dan zullen die jongelieden vanzelf eene kleine afzonderlijke maatschappij vormen; te eerder wanneer de plaats, waar de hoogeschool zich bevindt, eene dier doode steden is, zonder handel, zonder nijverheid, zonder gezelschappen, zonder openbare vermakelijkheden, zonder iets

van hetgeen de jeugd pleegt te verstrooien en te boeien. Onwillekeurig sluit men zich dan aaneen, en is zichzelf genoeg.

Maar verder gebeurt er niets bijzonders. De onbeperkte vrijheid, welke men de jongelieden laat, heeft de gewone gevolgen, half boos, half weldadig. Een gedeelte der studenten bereikt het doel, een ander gedeelte verongelukt. Op elke honderd komt een bijna onveranderlijk cijfer wetenschappelijke of maatschappelijke schipbreukelingen. Geen hervormingen, geen vertoogen, geen strafredenen, geen straffen, vermogen iets wezenlijks hiertegen.

Kneppelhout nu, — en dit moge mijne uitweiding doen verschoonen, — Kneppelhout was eene geheel andere meening toegedaan, en zou niet onmogelijk zulk eene beschouwingswijs plat of wreed genoemd hebben. Van Noorthey, onderstel ik, was hij thuisgekomen met een paedagogisch ideaal in het hart. Hoogescholen waren bovenal volgens hem hoogere kostscholen, inrichtingen voor de vorming van het karakter, opvoedingsgestichten in volle vrijheid.

Men kan hem hooren zeggen: „Eene universiteit, zouden wij haast geschreven hebben, is een brandpunt van wetenschappelijke beschaving, *waar ook graden verleend worden*. Binnen muren, waar alle kunsten en wetenschappen als het ware te zamen zijn geroepen; op een leeftijd, waarin zich het denkvermogen opent, voor het onzichtbare vatbaar wordt en de ziel vleugels aanschiet naar het onbekende buiten en in zichzelve, — welk oord, welk tijdstip ware geschikter en doeltreffender, om den edelen trek van den jeugdigen mensch tot de hoogere volmaking zijns bestaans te bevredigen, hem, blootgesteld aan de wrijving en den invloed zijner tijdgenooten, af te doen dalen in zichzelven, in te wijden in de kennis van zijn eigen gemoed?” [1])

Is dit taal van Klikspaan, den geestigen teekenaar van het onbezorgd studenteleven, geïllustreerd door Overalby? Niet alleen is zij van hem, moet het antwoord luiden, maar dit overspannene drukt nog slechts de helft, en de gematigdste helft, zijner eigenlijke gedachte uit.

Naarmate hij, tot opwekking van het edele in de jeugd, aan de hoogeschool in zijne voorstelling meer invloed toekende, griefde het Kneppelhout dieper dat zulk een groot aantal studenten daarvoor ontoegankelijk en ongevoelig bleven. Waar

[1]) Uit het opstel Wuftheid, achter het Studentenleven 2de Deel, Bijlage I.

hij op adel van ontwikkeling gerekend had, zag hij verschillende slechte eigenschappen onder zijne oogen zegevierend bovenkomen. Is het niet verdierlijking, een gevolg van toegeven aan de meest plebeesche hartstochten, het is eene flauwheid, eene wuftheid, die alleen wat den vorm aangaat van het beestachtige verschilt. Daartegen te toornen wordt hem, onder het voortschrijven aan zijne academische schetsen, bij toeneming eene behoefte. Het laatste hoofdstuk van *Studenteleven* is eene doorgaande boetpredikatie. Geen ander geschrift is mij bekend, waarin de nederlandsche student zulk een terugstootend beeld vormt. Met weerzin en walging wenden wij het hoofd af van den jongeling in wien elke vonk van hooger leven uitgedoofd is, en wien zelfs niet genoeg veerkracht overblijft tot verwenschen en vloeken der hoogeschool, die naar geest en lichaam hem te gronde richtte.

Wij behooren het Kneppelhout te vergeven dat hij deze bladzijden heeft laten drukken, en in herdrukken ze gehandhaafd heeft. Hij kon moeilijk anders. De afzichtelijke werkelijkheid schreeuwde zoo luid met zijn ideaal, dat ook hij zelf er door gedrongen werd lucht te zoeken in stemverheffing.

Maar kunstwaarde bezitten die uitboezemingen niet, en de *Portlandvaas* bewijst dat Kneppelhout dit even goed gevoelde als wij. Eerst in dit kleine verhaal, van later dagteekening, wordt de Cornelis Troost van het nationaal studenteleven weder geheel zichzelf. Zijn de hersenschimmen geweken, de verontwaardiging is tot rust gekomen, de blik op den toestand en den persoon vrij geworden. Wij zien den ontluisterden knaap aan het werk, en, luider dan de welsprekendste filippica had kunnen doen, verkondigt de daad welke hij pleegt het ongeneeslijke zijner zielsziekte, de diepte van zijn val, zijn dommen haat tegen het edele:

„En nu ligt Henri Spartzen tot Abtsheim te Londen tegen half twaalf op zijne sofa met een fransch romannetje en eene fijne cigaar. Terwijl hij geeuwende en met half gelokene oogen — hij kwam eerst zeer laat te huis — de rookwolkjes tot kringetjes blaast en nátuurt, gaat hij, daar hem het boekje uit de hand glipt, met zichzelven te rade, — wat hij nooit doet dan wanneer zijn eigenbelang in het spel komt of zijn traag vernuft zich scherpt in het opzoeken van middelen van verstrooiing.

„Hij heeft het land, maar zonder het zich te bekennen of het zichzelven bewust te zijn; schrikkelijk het land, die vreeselijkste aller zedelijke kwalen. Hij denkt aan zijn luie en lekkere leventje in Den Haag, aan Leiden, en aan den weg welken hij zoekt in te slaan om het zoo slim *af te leggen*, dat zijn oom het niet kwalijk neemt, — want het in de Rechten verder te brengen dan hij deed, waartoe zou het dienen? Advocaat wordt hij toch nooit, een post heeft hij niet noodig, en de slotsom is een geweldige geeuw [1]).

„Hoe heeft zoo'n lichaam zonder ziel nog een candidaatsexamen kunnen doen? Vraagt het zijn repetitor! Ons is het een raadsel. Maar bedenkt dat het *simpliciter* was, vier jaren nadat hij in het *Album Civium Academicorum* was ingeschreven, en dat hij gaarne in een goed blaadje bij zijn oom, den generaal, bleef, die misschien wel vermoedde, maar nog niet volkomen wist, welk vleesch hij in de kuip had.

„Op welke wijze krijgt hij heden zijn dag klein? Engeland is een beroerd land, Londen eene woestijn. Het volk is stijf en bokkig. Eenige reisboeken liggen onder het bereik van zijne hand. Henri vat er een op: *De kunst om Londen in één week te zien*. Londen, eene taak — maar hij volgde het recept niet op, want — zegt hij, zoo iets is een hondenbaantje, — en hij heeft gelijk. Zijn oog valt bij het doorbladeren op het *British Museum*, het kabinet van oudheden.

„ — Vast leelijke dingen, spreekt Henri tot zichzelven, maar men dient ze gezien te hebben: reizigers-voorrecht!

„Op het oogenblik dat hij zich gereed maakt zijn hoofdstuk uit te lezen en zijne cigaar uit te rooken, waarna hij zich denkt te gaan aankleeden, stapt de eigenaar zijner *lodgings*, na be-

---

[1]) Kneppelhout was een goed waarnemer van het geeuwen, zooals blijkt uit zijn verslag eener te Manchester gehouden kunsttentoonstelling weleer: „Het geheele publiek gaapt, gaapt om wakker te blijven of te worden. Engeland is het land waar het meest gegnapt wordt, het rijk des gapens. Vooral tegen vieren, als de menschen moe waren gekeken en het lokaal verbaasd benauwd kon zijn, werd het werkelijk angstwekkend. Ik heb geeuwen gezien zooals ik niet wist dat er in de wereld waren, zooals ik niet wist dat konden worden voortgebracht; geeuwen heb ik betrapt van vijf minuten; geeuwen die den lijder misvormden; geeuwen, dat er de man bleek als een lijk van werd; geeuwen, die zoo geducht aankwamen, dat het trillende slachtoffer zich moest vasthouden aan de borstwering". Mijne Zondagen in het Vereenigde Koningrijk, 1859, bladz. 226.

hoorlijke voorafgaande beletvraging, zijn salon binnen en spreekt Henri aldus aan:

„ — Vergeef mij, mijnheer! maar ik ben verplicht u te komen zeggen dat in mijn huis niet gerookt wordt.

„ — Niet gerookt, als ik deze kamers gehuurd heb!

„ — Gehuurd of niet gehuurd, de kamers behooren tot mijn huis.

„ — Ik moet u zeggen, mijnheer! dat ik op mijne vorige kamers altijd heb gerookt, zonder dat mij er ooit eenige aanmerking op gemaakt is.

„Henri was namelijk een paar dagen te voren van een *boardinghouse* in het Strand naar *lodgings* in Piccadilly vertrokken.

„ — Het kan wel zijn, mijnheer! ieder moge toelaten wat hij verkiest, maar in mijn huis wordt niet gerookt. Het staat u echter vrij, na voldoening van uw termijn te vertrekken.

„ — Mijnheer! ik zal blijven zoo lang als ik het goed vind, en rooken. In Holland rookt iedereen, overal. Bij mijne ouders, op den spoortrein, overal rook ik.

„ — Dat is op het *Continent*, mijnheer! viel de Engelschman, altijd even flegmatiek en onverwrikbaar, in, maar ditmaal met een vies trekje om den neus. Bovendien vordert de *respectability* van mijn huis . . . .

„Henri raakt op eens buiten zichzelven en barst uit:

„ — Nog eens! ik denk mij aan uwe engelsche fratsen niet te storen, en zoovele cigaren hier op mijne kamer te rooken als het mij goeddunkt.

„Toen nam de Engelschman Henri vertrouwelijk onder den arm, bracht hem voor het venster, wees hem zekeren persoon op het *trottoir*, en zeide op een besloten maar niettemin beleefden toon:

„ — Dan zal u niet kwalijk nemen dat ik u door gindschen *policeman* mijn huis laat uitzetten, en genoodzaakt zal wezen u te laten dagvaarden, zoo u weigerachtig mocht zijn mij het verschuldigde bedrag der weekhuur te betalen.

„En met eene lichte buiging verliet de huisheer, die, gelijk Henri bemerkte, niets van een Leidenaar had, het vertrek.

„Henri was razend op den onverzettelijken kerel. Op zijne eigen kamer geen cigaar te mogen rooken! Zich door een londenschen ploert de wet te laten voorschrijven! Zijne gemelijkheid, vermenigvuldigd met de verveling waaraan hij zonder tusschen-

poozen blijft lijden, wreekt zich op allerhande levenlooze voorwerpen. Hij zou allen en ieder willen kwaad doen, en wenscht ieder, zijn oom niet het minst, die hem geld voor dit londensch reisje zond, naar de hel. Uitgezonderd, naar het schijnt, zijne waschvrouw; want hoe vele schoone dassen, boordjes en overhemden werden op dien onzaligen morgen door zijne onbevredigbare handen niet verknoeid en in een hoek gesmeten!

„Hij vindt alles leelijk, gek, ellendig. Engeland in het algemeen, en al wat engelsch is in het bijzonder. Dit lag trouwens wel in de richting van zijn smaak en geest. Hij is niet dat fijne, blinkende, mooie degentje, hetwelk doodt, waarbij Victor Hugo de scherts van Voltaire vergelijkt, of heeft iets van Goethe's *verneinende* schepping, want hij is niet geestig en staat daartoe niet hoog genoeg. Henri is wel een deugniet, maar nog meer een doeniet, enkel voor zichzelven rampzalig en gevaarlijk." — [1])

Zeer menschkundig laat Kneppelhout bij Henri de vlaag van krankzinnige baloorigheid, waarin hij eenige oogenblikken later den ongehoorden kwâjongensstreek volvoert en met een steen waarover hij struikelde de schoone vaas stukwerpt, voorbereid worden door dat ongeduldig makend onderhoud met den londenschen huisheer.

Deze Henri, het is zoo, geeft een geringen dunk van de nederlandsche academiejeugd der 19de eeuw. Maar hij doet glansrijk boete voor de misslagen waartoe, eenmaal gegeven Kneppelhout's opvatting van hoogeschool en hooger onderwijs, de schilder onzer studentewereld noodzakelijk vervallen moest.

VI

Was Kneppelhout voorbestemd de uitvaart onzer jongelingschap te schrijven?

Wij zijn geneigd dit te vragen, wanneer wij vele jaren later hem nogmaals de pen zien opnemen en, in een afzonderlijk werkje, Jan de Graan herdenken, den vroeggestorven vioolspeler. Arme Klikspaan, die bij zijn graf wilde

[1]) De Portland-vaas, 4de Deel van Sythoff's uitgaaf der Geschriften, afdeeling Verhalen.

gefluisterd hebben: „Hier rust die het wél meende met de nederlandsche jeugd," en voor wien het weggelegd was dus ontgoocheld te worden! [1])

Doch dit is eene valsche gevolgtrekking; en wij miskennen Kneppelhout's bedoeling, indien wij onderstellen dat hij, bij het schrijven over De Graan, ook maar één oogenblik aan den erbarmelijken Henri Spartzen tot Abtsheim gedacht heeft.

Bij De Graan is alles anders. In plaats van het bedorven kind, opgevoed in de weelde en grootgebracht voor aristocratische ledigheid, — een stiefzoon der welvaart, een knaap uit de amsterdamsche achterbuurt. Zijn vader, een muzikaal goudsmid zonder werk en zonder brood, doet eene tapperij. Zijne aamborstige moeder telt niet mede. Zijn vroegste muziekonderwijzer is een overgegeven dronkaard, die den jongen leerling in vlagen van delirium de haren uit het hoofd plukt. Het kind, welks vroeg ontloken genie voor het gezin een inkomen van *f* 2400 's jaars vertegenwoordigt (het traktement van een lid der Tweede Kamer vóór 1848), staat acht uren daags met de viool onder de kin voor de lessenaar; en wanneer de kleine Jan teekenen van lusteloosheid of verstrooidheid geeft, dan voltooien vaderlijke strafoefeningen hetgeen nog ontbrak aan de hardhandige teregtwijzing van den beschonken meester [2]).

Onze biografische letterkunde der 19de eeuw heeft geen treffender bladzijde aan te wijzen dan Kneppelhout's verhaal van het uiteinde van De Graan den Vader. Het gelijkt eene ets van Rembrand uit de verzameling *Les Gueux* bij Charles Blanc:

„Ik vernam uit den mond van Frans Coenen dat vader De Graan eene zware verkoudheid had opgedaan, tijdens eene reis over kruiende rivieren naar Breda [3]), en zich daaruit dezelfde kwaal als bij zijne vrouw had ontwikkeld. Snel nam het borst-

[1]) Slotwoord van het Studenteleven 2de Deel: „Dan gebeurt het wellicht, op een of ander woelig Academiefeest, dat de van overal saamgevloeide broeders van weleer Klikspaan's vergeten graf erkentelijk opzoeken, er de nakomelingschap, die onze plaats binnen Leiden bekleedt, in plechtige bedevaart heen leiden, er haar om heenscharen en bij de stille zerk met bewogen harte fluisteren: HIER RUST DIE HET WEL MEENDE MET DE ACADEMISCHE JEUGD."

[2]) Een Beroemde Knaap. Ter herinnering aan Jan de Graan, geboren te Amsterdam 10 September 1852, overleden te 's Gravenhage 8 Januari 1874. Den Haag, bij Martinus Nijhoff, 1875.

[3]) Ook 's winters ging de kleine De Graan dikwijls concerten geven buiten Amsterdam, en zijn vader vergezelde hem op die tochten.

lijden toe, hoewel hij, ofschoon door een hollen hoest en eene akelige schorheid vervolgd, die niet zonder medelijden waren aan te hooren, tot weinige dagen vóór zijn uiteinde op de been bleef, toen eindelijk waterzucht hem het gaan al te bezwaarlijk begon te maken. Den dood voelende naderen, stak hij, te bed liggende, eene laatste cigaar aan, deed Jan zijn ring aan den vinger en gaf hem den wensch te kennen hem, vóór hij van het leven scheidde, nog eens voor het laatst te hooren spelen. En het altijd gehoorzame kind, dat van vaders sponde niet week, haalde in het holle van den nacht zijne muziek te voorschijn, plaatste zijn lessenaar in de nabijheid van den zieltogenden vader, en speelde, meen ik, het bekende salonstuk van Ernst, waarmede hij zoo vaak het publiek onzer groote steden verrukte en dat hem voortaan zeker altijd als treurmuziek in de ooren zal hebben geklonken.

„Weinige uren daarna was de vader niet meer en bracht de telegraaf mij, met de tijding van zijn overlijden, het bericht dat ik bij uitersten wil tot voogd benoemd was" [1].

In Kneppelhout's ambteloos leven is die voogdijschap slechts één der talrijke filanthropische bemoeiingen geweest in welke hij stelselmatig opging. Verschillende andere jonge Hollanders van talent, even misdeeld door de fortuin, zijn, op dezelfde wijs als De Graan, met geld en goeden raad door hem voortgeholpen. Doch misschien is het oogenblik nog niet gekomen zijne veelzijdige verdiensten op dit gebied in het licht te stellen. Over De Graan mogen wij reeds nu vrijuit spreken, omdat Kneppelhout, in een bewonderenswaardig boekje, zelf openbaarheid heeft gegeven aan hetgeen er tusschen dien beroemden knaap en hem is voorgevallen.

Het is noodeloos de levens- en lijdensgeschiedenis van Jan de Graan in bijzonderheden Kneppelhout na te vertellen. Zij is ongeveer de geschiedenis geweest van den jongen dichter John Keats in het begin dezer eeuw; en zelfs kan men sommige portretten van Keats en van De Graan niet nevens elkander leggen, zonder getroffen te worden door ik weet niet welke verrassende gelijkenis. De dichter van het: „The flower will bloom another year", en van: „A thing of beauty is a joy for ever", herleefde, zou men zeggen, in den hollandschen virtuoos.

[1]) Een Beroemde Knaap, bl. 20.

De tering dreef Keats naar Italië, en deed hem te Rome een graf vinden. Met even weinig baat dreef zij De Graan naar Pisa. Nauwelijks loonde het de moeite dat de eenëntwintigjarige naar Holland terugkeerde, om in Den Haag te gaan sterven.

Doch het zou niet betamen Kneppelhout te herdenken, en te zwijgen over zijne studie van De Graan's karakter. Ik gaf reeds te kennen dat Kneppelhout mij toeschijnt, in dit kleine geschrift uit zijn natijd, zichzelf overtroffen te hebben:

„Het was zeer moeilijk, zoo niet volstrekt onmogelijk, Jan de Graan wat men noemt op te voeden. Hij had zich voorgenomen zijne gedachte nooit te laten uitlekken, zijn gemoed aan niemand te openbaren, zijne drijfveeren nooit kenbaar te maken, iedere aandoening te smoren en zich in zichzelven op te sluiten. Als dat van Van der Palm was zijn oordeel over menschen en zaken doorgaans zacht, gunstig, toegefelijk, eene hoedanigheid die hij maar al te zeer tot zichzelven uitstrekte.

„In tegenwoordigheid der personen kon echter, vooral als knaap, bij een bewijs van onkunde, van gebrek aan gezonde redeneering dat door hen gegeven werd, zijn blik verguizend, een enkel woord, hetwelk dien blik vergezelde, verpletterend van toon zijn, maar deed toch nooit aan de uiterlijke beleefdheid te kort, ging nooit zekere grenzen te buiten. Men werd stilletjes dol, maar Jan had gelijk.

„Jan de Graan was en is gebleven een gesloten boek, een eenzame geest, en heeft getoond welk een onwillekeurig ontzag groote gaven, door stilzwijgendheid gesteund, inboezemen. Hij verbeeldde zich niemand noodig te hebben dan zichzelven. Waarlijk lief had hij niemand, ook zichzelven niet. Hij hechtte zich aan niets, en voelde zich overal tehuis. Hij ging als een logeergast door het leven, als iemand die tot zichzelven zegt: Voor den korten tijd dat ik hier ben, is het voldoende.

„Niets kinderlijks kleefde hem aan. Nooit is hij kind geweest en werd ook nooit als zoodanig behandeld. Bij zijne vroege rijpheid, zijne, helaas! bedriegelijke wijsheid, zou dit ook eene onmogelijkheid, een onbegonnen werk zijn geweest. Ik had bij eene dergelijke poging de uitdrukking van Jan's gelaat wel eens willen zien. Hoe dwaas het schijne, nooit kwam het bij iemand op, dat men met een knaap te doen had. Hij werd niet alleen gevierd, maar ook ontzien. Men luisterde naar hem. Zijn woord had gezag en was wet. Hij besliste, en men zweeg op die

liefelijke, zachte, fluisterende stem, maar die bescheid wachtte noch verlangde.

„Het Beetsiaansche doen door laten was hem allerbijzonderst eigen. Wat men ook wenschte of beproefde, hij maakte er zich met een lachje, met een onbeteekenend half woord af, of deed alsof hij het zich liet aanleunen, maar liet de lieden praten en ging zijn gang. Werd hij al te sterk gedrongen, dan stemde hij toe, speelde meesterlijk *bonne mine à mauvais jeu*, maar stelde hen, die in zijn afgedwongen woord vertrouwen stelden, bitter te leur en dacht somtijds in het geheel niet meer aan het besproken punt. Eigenwijs was hij niet, maar in hooge mate eigenzinnig. Als alle groote mannen ontwikkelde hij onbewust eene onwederstaanbare aantrekkingskracht, een magnetisme, een prestige, waarvan zich niemand rekenschap wist te geven, doch waarvoor iedereen bukte. Maar nooit gaf hij zich. Hij bleef de marmeren afgod, die de hulde der menigte nauwelijks bespeurde; koud bleef, maar niet koud liet.

„Nooit heeft hij iemand in zijne kaarten laten lezen; nooit heeft hij voor wie 't ook zij zijn gemoed ontgrendeld; nooit heeft iemand geweten wat er in hem omging, wat hij aan hem had. Jan de Graan was een raadsel en is het gebleven, en met zijn levensgeheim is hij in het graf gedaald, tenzij het karakter van zijn vioolspel hem eenigszins verraden hebbe. Toen zijn geneesheer eens aanleiding vond een gemoedelijken toon aan te slaan, en wenschte hem te doen begrijpen dat hij al het treurige en bittere van zijn toestand besefte, hoorde Jan de Graan hem geduldig aan, doch maakte, zoodra hij er kans toe zag, een einde aan de toespraak, waarvan de strekking hem kennelijk mishaagde, door de koele phrase: — Alzoo, doctor, twee pillen ieder uur, niet waar? — Toen ik hem gedurende zijn verblijf te Pisa in een vertrouwelijk gesprek meewarig op zijn droevig leven wees, hetwelk niet meer dan eene aaneenschakeling van opofferingen was, nog verzwaard en verbitterd door zijn zwijgen en opkroppen; toen ik hem sprak van vriendschap, van het uitstorten des gemoeds, van samen te leven en te lijden, van de nadeelen van een gesmoord leed en verslondene tranen, antwoordde hij mij streng en afwerend: — Dit is nu eenmaal zoo, en moet ook zoo maar blijven.

„Nogtans deed hij niets verkeerds, niets laakbaars, niets in het verborgen. Zijn wandel was rein voor het oog van God

en menschen: wat zou hij dan te verbergen hebben gehad? Maar hij verkoos nu eenmaal met zichzelven alleen te zijn; hij stond geen vreemde tusschenkomst toe. Op zijn vaandel stond het *moi, dis-je, et c'est assez* van Medea, eene betreurenswaardige eigenschap voorwaar, maar die hem in het bloed zat. Intusschen was hij ver van zoo koel als hij zich voordeed. Een zeer enkele maal schemerde onwillekeurig iets door het deurtje van een oven, die in zijn binnenste brandde. Plicht gebood somtijds, hoe zelden ook, een klein tooneel; zooals bij ieder kind diende er wel eens een doortastend woordje gesproken te worden. Men kreeg dan wel niets uit den tegen iedereen opgewassen stijfhoofd, maar zijn gelaat werd tragisch schoon en zijne oogen gloeiden van inwendige gramschap.

„Over het algemeen trok alles wat degelijk was hem aan. Zette hij den voet in eene boekerij, men kon verzekerd zijn dat hij dadelijk, als op den reuk af, naar een der beste werken greep. Bij zijne aristocratische vormen voegde hij aristocratische gewoonten, denkbeelden, sympathiën. Zijne spraak, zijn gang, iedere beweging, was bedaard, kalm, waardig en zacht. Zegt Samson van Rachèl dat zij *grande dame* geboren was, dat zij zich in iederen kring met de gemakkelijkheid en gratie, hooge personen eigen, bewoog, van Jan de Graan geldt hetzelfde: hij deed zich voor als een groot heer. Ik geloof niet dat hij ooit gevloekt, dat hij zich ooit aan een onbetamelijk woord hebbe bezondigd. Zoo iets streed met zijne natuur. Soberheid, spaarzaamheid, ook op financieel gebied, was een der wachtwoorden zijns levens. Eenvoud boven alles. Meer dan het noodige was maar lastig. Hij stond te hoog voor overdaad en weelde. Van kleuren had hij een afschuw. Hij kleedde zich meest in het zwart of grijs. Maar fijn linnen was hem iets onontbeerlijks. Er moest een cache-nez voor hem gekocht worden, en de bijgevoegde aanbeveling luidde: Niet opzichtig, maar toch mooi, anders draagt hij hem niet.

„Hij had een adel over zich die imponeerde. In de kerk en des morgens onder het Bijbellezen waren zijne houding en de uitdrukking van zijn gelaat het aanbiddelijk ideaal van christelijken ootmoed en eerbied. Somtijds meende men een vochtig oog waar te nemen na het lezen van een Psalm. Was dit een gevolg van het werkelijk dóórdringen des hoogeren beginsels in die keurige ziel, of slechts dat van de trillende aanraking van

Davids koninklijke snaar? Of wel was het niet meer dan een bloote vorm, door opvoeding aangeleerd? Mysterie!" [1]).

Dit laatste woord — mysterie — vat niet kwalijk al de hoofdtrekken samen van het door Kneppelhout ontworpen zedelijk beeld. Slechts éénmaal, in 1864, toen hij nog pas twaalf jaren telde, en niettemin Ernst Lübeck reeds van hem getuigde: „Die kleine jongen heeft mij totaal geënfonceerd", heb ik Jan de Graan viool hooren spelen [2]). Nooit ontmoette ik hem in gezelschappen of op reizen, en strikt genomen bezit ik voor het beoordeelen van Kneppelhout's oordeel geen maatstaf. Maar indien het oogmerk van Kneppelhout geweest is een raadselachtig jong wezen te schilderen, bekoorlijk jong en dichterlijk raadselachtig, dan heeft hij zijn doel bereikt.

Zijn onderwerp vervult en vervoert hem. Gedurende een half dozijn jaren is Jan de Graan een hoofdvoorwerp zijner zorgen geweest. Op den knaap wiens lot hij, uit liefde voor de kunst, gedreven door eene edelmoedige opwelling, zich aantrok, heeft hij met vele anderen de schoonste verwachtingen gebouwd, en aller teleurstelling was ook de zijne. Zoo min als iemand wist hij den Sfinx zijn geheim te ontlokken. Zoomin als iemand gelukte het hem door te dringen in De Graan's binnenste. De man van zestig jaren stond tegenover den jongeling als een scholier tegenover den meester, en van die verhouding wilde hij in het openbaar zich rekenschap geven.

Kneppelhout deed wél, De Graan's herinnering voor ons te bewaren. Elk volk moet blijven gelooven dat het van tijd tot tijd, al is het maar voor eene korte bloeimaand, genieeën voortbrengt. Zonder dit zelfvertrouwen zou het uitzicht in de toekomst noodeloos donker worden.

---

[1]) Een Beroemde Knaap, bladz. 36 vgg.

[2]) „Wij zijn in het najaar van 1864. Het is druk te Amsterdam, druk met vreemdelingen. Het congres der sociale wetenschappen is er vergaderd. Onder de feestelijkheden behoort natuurlijk een concert. Het moet luisterrijk, in de eerste plaats nederlandsch zijn. Frankrijk en Duitschland behooren te vernemen dat Nederland ook in de toonkunst medetelt, en op 30 September gingen de deuren der Parkzaal open, eene talrijke schaar stroomde binnen, en grootendeels maakten compositiën van inlandsche toonzetters het programma uit, terwijl als solist Ernst Lübeck uit Parijs was geseind, en de juist twaalfjarige Jan de Graan, op wien toen aller blikken gevestigd waren, niet ontbreken mocht. — Die kleine jongen, zei Lübeck na den afloop (het waren zijne eigene woorden) heeft mij totaal geënfonceerd. — En het was de waarheid: voor Jan de Graan was de eer van den avond geweest." Een Beroemde Knaap, blz. 1.

Niet minder heilzaam is het wakkerblijven der overtuiging dat, komen er zulke zondagskinderen te voorschijn, zij het uit de laagste rangen der nederlandsche samenleving, het in de hoogere niet aan personen ontbreekt, welwillend genoeg om zich daarover te verheugen, onbevooroordeeld genoeg om deze schijnbare minderen als hunne gelijken of hunne meerderen te erkennen.

VII

Lezers, gemeenzaam met de herinnering der romantische strijdlitteratuur van 1830 en vervolgens in Frankrijk, zullen herhaaldelijk getroffen zijn door zekeren familietrek dien Klikspaan's *Studentetypen* en *Studenteleven* gemeen hebben met *Les Jeunes-France* van Théophile Gautier [1]).

Ik voeg er aanstonds bij: even vaak zal, als zij de Cyprienne's en de Mariette's herdachten die de parijsche schetsen van Gautier verlevendigen, — en ook dan wanneer zij aan de leidsche academiewereld van den hollandschen schrijver het volste recht lieten wedervaren, — even vaak zal de verzuchting hun ontsnapt zijn: Te weinig vrouwen!

Dit is zoo; en, ware het niet dat sommige punten van overeenkomst des ondanks aandacht verdienen, deze bedenking zou iedere vergelijking tusschen beide geschriften volstrekt in den weg staan.

Op hetgeen ik reeds gezegd heb over Kneppelhout's denkbeelden omtrent hooger onderwijs en hoogescholen, kom ik niet terug. Mijns inziens geloofde hij ten onrechte aan het bestaan van een specifiek verschil tusschen universiteit en maatschappij, en las hij menigmaal academie waar hij zich had moeten bepalen tot het lezen van provinciestad.

Evenmin, ondanks het klimmen van den doctrinairen en moraliserenden toon in de tweede verzameling, evenmin onderscheid ik tusschen de *Studentetypen* en het ietwat later ver-

---

[1]) Théophile Gautier, geboren in 1811, overleden in 1872, was drie jaren ouder dan Kneppelhout. Les Jeunes-France, Gautier's eerste hoofdwerk in proza, werd geschreven in 1832.

schenen *Studenteleven*. Het zijn twee boeken in één band, dunkt mij, of één boek in twee of drie deelen, die bovendien met elkander het eigenaardige gemeen hebben dat niemand ooit behoeft te vragen welk geschrift eigenlijk, onder Kneppelhout's letterkundige nalatenschap, als zijn hoofdwerk te beschouwen is.

Zelfs geloof ik dat er personen gevonden worden die geen anderen Kneppelhout dan Klikspaan toelaten of erkennen, en voor wie Kneppelhout's verdere geschriften bijna niet bestaan.

Hoe onbillijk en oppervlakkig dit laatste oordeel is, meen ik in de voorgaande bladzijden te hebben aangetoond; en het zou nog sterker aan het licht gekomen zijn indien mijn bestek veroorloofd had ook over de fransche geschriften van Kneppelhout's jeugd te spreken, of over de reisverhalen en reisherinneringen van zijn manlijken leeftijd [1]).

Doch, de eenzijdigheid der uitspraak neemt haar betrekkelijk goed recht niet weg. De warmste vereerders van Kneppelhout als weldoener, als stichter of voorstander van menschlievende inrichtingen, als beschermer van kunstenaren en kunst, als schrijver zelfs der werken die ik noemde of waaruit ik plaatsen bijbracht, moeten erkennen dat hij aan zijne schetsen uit de nederlandsche studentewereld, vroegere en latere, zijn eigenlijken rang in de nieuwe nederlandsche letteren dankt.

Voor de hand weg kies ik eene dier levendige schilderingen, ruw van toon en schreeuwend van koloriet maar verwonderlijk vast van teekening, aan welke van het eerste oogenblik Kneppelhout's gaaf herkend is, en die nog heden, hoe onherkenbaar schier de aanblik van het academieleven tusschentijds veranderd zij, hem door de studenten van al onze hoogescholen als een meester doen begroeten.

Tevens an dit voorbeeld duidelijk maken binnen welke grenzen, voor het publiek in meer uitgebreiden kring, samengesteld uit personen die hebben opgehouden student te zijn of onafhankelijk van iedere academische opleiding mannen van

---

[1]) Sythoff's uitgaaf der Geschriften bevat twee deelen Schetsen en Verhalen op Reis, een deel Reisverhalen, en het deel: Mijne Zondagen in het Vereenigde Koningrijk. Afzonderlijk zagen het licht, in 1883, insgelijks bij Sythoff, de italiaansche reisherinneringen in het fransch: Ce qui m'a passé par la tête en Italie. — Eene bloemlezing uit de Opuscules de Jeunesse vormt het 9de Deel der Geschriften. Daaronder munt uit, den leeftijd des auteurs in aanmerking genomen, een opstel over Vondel.

beteekenis werden, deze soort van litteratuur voortgaat litteratuur te zijn:

„Niet ver van de Vischbrug, op de stoep van een gebouw voor welks gevel de voorbijganger den naam van den diplomatischen vogel Pauw leest, staat eene lange groene bank, en op den bovensten ijzeren bout van het hek bootst een smal plankje, tot borreltafeltje bestemd en ingericht, *de tours d'équilibre* van Madame Schmidt na. Op de groene bank hangen, liggen — zitten? — lamzalig als de totebel van den kraaier aan de Witte Poort, eenige jonge heeren, waarvan het eene gedeelte de oogen dichtknijpt als eene oude poes voor het vuur, het andere beurtelings de beenen in eene rechte en de armen boven het hoofd in eene verdraaide richting uitstrekt. Allen zijn het Afleggers. Zij houden *Café des paresseux*.

„— Kijk, roept een hunner, daar komt Vlierinxen ook aanzetten.

„Tot Vlierinxen.

„— Waar kom jij van daan?

„— Van mijn nest. Wat is dat hier een afleggersboel!

„Iemand die in het laatste half uur niets gezegd, en in de laatste drie jaren nog minder gedacht heeft:

„— Nog al!

„— Kom, jij met je nog al, schik je slapende bakhuis eens wat op, lui zwijn!

„Vlierinxen slaat hem met zijne karwats op den buik. De andere springt ijlings overeind.

„— Schei uit! gromt hij, leg nou niet te d—derjagen.

„Twee heeren, die van achter uit de zaal komen, voegen zich bij het gezelschap.

„Buiten komt iemand aangestrompeld.

„— Wien hebben we daar?

„— Och, dien aflegger van het Rapenburg.

„— Zoo, dronken soes!

„Een dikke vent, met breed omgeslagen hemdboorden, zijden das, geel en rood, losgerukt vest met rooden wijn bemorst, zoo zat als eene... als iemand die zeer zat is, zwaait tegen den paal van het hek, ondanks den stevigen vriendenarm die hem beet houdt.

„— Gloeiend opgewonden! stamelt hij, en lacht tegen de musschen in de boomen. — Bonjourrr, koornbeurs!

„— Kom nu mee, Frans! zegt Ter Strook, zijn geleider. Dan ga je 't afleggen op mijne kamer.

„De dronkeman ontsnapt Ter Strook's arm, en valt op de stoep bij de buren; men richt hem met veel moeite op. — Goe morgen! — is alles — de hemel zij gedankt dat het alles is! — wat er uit komt. Hij krijgt eene plaats op de bank.

„— Die glazen vervelen mij!

„Het dronken projectiel schopt met zulk een geweld tegen het plankje, waarop een twintigtal zoo volle als leege likeurglaasjes staan, dat het omkantelt.

„— Neem mij niet kwalijk, zegt hij, ik ben naar Amsterdam geweest, naar Amsterdam. Ben jij te Amsterdam geweest?

„— Ja wel!

„— Dan ben je een piet. 'K zeg tegen me juffrouw: — Juffrouw, hou me lamp aan! — Dat was gisteren acht dagen, dat ik zei tegen me juffrouw: Juffrouw, hou me lamp aan! Van morgen kom ik weerom. De lamp was uit! Ik wierd vervloekt nijdig. Juffrouw! zeg ik, 'k ben geen dwingeland, maar 'k ben Student. Eens gezeid blijft gezeid. En nou zeg ik: ik verhuis, dadelijk! Ik heb een bliksemsch standje geschopt. Piet, bom bitter! . . . .

„— Kijk eens, wat een troep volk!

„Allen vliegen op. Een wagen, met stoelen, tafels, eene secretaire, eene kast, boeken van allerhande formaat, enz. enz., in één woord, een volledigen studenten-inboedel bevracht, trekt, in den trant van eene amsterdamsche verhuisslee, door drommen leidsch gepeupel omringd, den Rijn af.

„— Wat duivel! daar zit waarachtig Verkolken boven op den wagen!

„— Wat voer jij nou weer uit, eeuwige dweil!

„— Op straat gezet, jongens! — feest gehad — de boel stuk geslagen — kwaadaardige hospita — op stel en sprong! zei het beest. — Goed, varken! zeg ik. Deze held — hij duwt, daar hij dit zegt, den voerman de pet in de oogen — rijdt onder mijn raam voorbij. — Hei, baas! drie gulden voor jou; door de stad rijden, mij en mijn personeel, totdat ik zeg: sta, bok! Dag, hospita! 'k hoop je op je ouden dag op krukken te zien bedelen. *Omnia mecum porto.* Als de trage slak.

„Hij haalt een trompetje voor den dag:

„— Hier is te zien dat groote wonder der natuur . . . .

„Maar niemand wil het groote wonder der natuur gaarne huisvesten, dat tot over de ooren in schulden steekt en weldra op een blauwen Maandag met de noorderzon en de kous op den kop zal verdwijnen. De trein zet onderwijl, omstuwd door Leidenaars en Studenten, den tocht voort, en het duurt geen kwartier of beide partijen slaan den inboedel stuk op elkanders ruggen en elkanders ruggen met den inboedel." [1])

Raadpleegt men, in *Les Jeunes-France*, de hoofdstukken die Kneppelhout in zijne jonge jaren op het denkbeeld kunnen gebracht hebben zich in het karakter van Klikspaan voor te doen, dan wordt men, onafhankelijk van het overige, getroffen door één sterk sprekend verschil.

Wat de inkleeding betreft, en voor zoover in eene stad gelijk Parijs toestanden als de leidsche denkbaar zijn, is Gautier's *Sous la Table* juist zulk een greep uit het studenteleven als de bladzijden die ik zooeven aan Klikspaan's *Typen* ontleende [2]).

Het tooneel verbeeldt de kamer van een vrijgezel, jongmensch van goeden huize. Het is twee uur in den nacht. Bij het schijnsel eener in de pijp gebrande kaars, en bij eene batterij leeggedronken of aangebroken flesschen op eene tafel, zit Théodore eene pijp te rooken. Smoordronken grijpt hij nu en dan over zijn schouder naar eene flesch, en zet die aan den mond of er naast — hij weet het zelf niet.

Is het mogelijk dat één persoon al dien wijn naar binnen geslagen hebbe? Een blik *onder* de tafel doet het antwoord vinden: zij zijn met hun beiden geweest, Théodore en Roderick, maar Roderick is bezweken. Roderick ontwaakt, wenscht overeind geholpen te worden, en heeft dorst. In eene vlaag van medelijden met den drenkeling, die niet op dons maar op gecireerde steenen rust, wil Théodore hem ondersteunen en hem zijn glas aanreiken. Doch Théodore heeft zijne krachten overschat:

„Théodore se décida à tenter la périlleuse opération de remettre son ami sur sa chaise; mais le succès ne couronna pas cette pieuse entreprise; il fit le plongeon entre la table et le banc, et disparut.

„Ce fut pendant quelques minutes des grognements sourds et

---

[1]) Uit het opstel De Aflegger, in den bundel Studentetypen.

[2]) De bundel Les Jeunes-France bevat zes opstellen. Daarvan is Sous la Table het eerste, en de hierna te noemen Bol de Punch het laatste.

étouffés; car Théodore était précisément tombé sur l'estomac de son estimable camarade, et il lui pesait plus qu'un remords; cependant, après des efforts inouis, ils parvinrent à se mettre dans une position un peu moins incommode, et le calme se rétablit."

Maar Gautier, ondeugend romanticus, schrijft de satire der romantische school, en laat, onder de tafel, tusschen zijne twee jonge vrienden vol zoeten wijns, zich een dier paradoxale gesprekken ontspinnen, half wijsgeerig, half zielkundig, zooals toen, kwanswijs diepzinnige dronkemanspraat, onder *les Jeunes-France* in de mode waren. De schildering van Roderick's en Théodore's zatheid (zou Klikspaan gezegd hebben) is bij Gautier maar een aanloop geweest. Het geheele verdere verhaal wordt door dat onderhoud ingenomen.

„Théodore", vraagt Roderick met dikke tong, „qu'est-ce que la vertu?" Dubbelslaand antwoordt Théodore: „Que sais-je!" En wanneer Roderick hervat heeft: „Ceci est du Montaigne, et c'est ce que tu as dit de plus raisonnable depuis que tu abuses de la langue que Dieu t'a donnée", dan volgt het eigenlijk bedoeld hekeldicht in proza, ingeleid door een toepasselijk vers als motto. Deugd der mannen, deugd der vrouwen, alles gaat romantisch over den roskam.

Niet anders in *Le bol de punch.*

Natuurlijk is dit onderwerp ook door Klikspaan aangeroerd. Had hij het verzuimd, hij zou Klikspaan niet geweest zijn. Reeds vijf en veertig jaren geleden wees Potgieter in *de Gids* met welgevallen op de bladzijden in Klikspaan's *Flanor*, waar de opgewonden leidsche studenten, vereenigd op Flanor's kamer, punch-brûlé uit champagneglazen drinken, en de fantastisch opslaande vlammen hunne verhitte aangezichten beschijnen:

> Nous étions beaux à voir autour d'un bol en feu,
> Buvant sa flamme [1]).

Als de jongelieden van den tegenwoordigen tijd rhum wenschen te zien vlammen, dan bestellen zij ieder voor zich in eene gaarkeuken, met bijbetaling van vijfentwintig of vijftig centen,

---

[1]) Potgieter's aankondiging der Studentetypen, in *de Gids* van 1841, vormde een onderdeel van het uitvoerig opstel: Kopyeerlust des Dagelijkschen Levens. Sedert herdrukt in Tjeenk Willink's uitgaaf der Verspreide en Nagelaten Werken, Kritische Studiën 1ste Deel.

eene portie voedzamen plumpudding. Ook spijzen en dranken zijn nu uit, dan in de mode; nu dichterlijk, dan prozaïsch. Tusschen de jaren 1830 en 1840 was vlammende punch, in eene gezellige waschkom, een onmisbaar bestanddeel van de poëzie der jeugd.

Maar weder doet bij Gautier hetzelfde verschijnsel zich voor als daareven, en nogmaals wordt de beschrijving der kom, en de schildering van het gezelschap, dienstbaar gemaakt aan de ironie.

Philadelphe's kamer, waar het feest vastgesteld wordt, gelijkt een klein museum van middeneeuwsche oudheden, vermengd met levantijnsche en met herinneringen der renaissance. De kleederdracht der jongelieden doet beurtelings denken aan den tijd van Frans I, van Hendrik IV, van Richelieu.

Eene pyramidale, eene fenomenale orgie zullen zij aanleggen, en de letteren zullen daarbij evenmin gespaard worden als in *Flanor*. Maar niet de letteren van den vorigen dag zullen den moedwil dezer jeugd ten offer vallen. De letteren van den vorigen dag, — sedert lang hebben zij die doodverklaard. Thans hebben zij het gemunt op de romantiek zelf.

Een roman van Balzac, een van Paul Lacroix, een van Jules Janin, een van Eugène Sue, — vier romans waarin vier orgien beschreven worden, — zullen om den *Bol de Punch* een heksedans uitvoeren.

Théodore giet zich een groot glas wijn tusschen vest en overhemd: „Uit gehoorzaamheid aan hetgeen te lezen staat bladz. 171 van *la Peau de Chagrin*", zegt hij. — „In naam van bladz. 151!" laat Roderick volgen. En meteen stopt hij Rodolphe een eind servet in den mond.

Allengs krijgen sommigen der feestvierenden het zoo kwaad, dat zij welstaanshalve verwijderd moeten worden.

„Théodore. — Heuh! heuh!

„Une ame charitable. — Tenez-lui la tête.

„Théodore. — Ouf!

„Seconde ame charitable. — Rangez-le dans un coin, qu'on ne lui marche pas dessus.

„Un farceur. — Portons-le au tas avec les autres. Quand il y en aura assez, *nous les fumerons* pour les conserver à leurs respectables parents, selon la recette d'Eugène Sue dans *la Salamandre.*"

Dit voorstel — rookvleesch te vervaardigen uit de slachtoffers der dronkenschap — vindt bijval.

Philadelphe eischt dat Rosette in hare volle lengte achterover uitgestrekt worde op den grond, en hij de voeten moge zetten op hare borst. De tekst van *le Divorce* luidt, bij Paul Lacroix : *Si tu n'avais pas les deux pieds sur cette ravissante Aquilina.* Rosette lacht, en onderwerpt zich. Alleen wordt overeengekomen dat Philadelphe eerst zich van zijne laarzen ontdoen zal.

In Jules Janin's *Barnave* worden vrouwen uit het venster geworpen; en, ondanks het tegenstribbelen van Rosette, Laure, Guillemette, en de overigen, brengen de jongelieden ook deze les in praktijk. „N'ayez pas peur, mes mignonnes", zegt één hunner, „nous sommes au rez-de-chaussée, et l'on a eu soin, crainte d'accidents, de mettre des matelas au dehors". Daar gaan zij!

Is de toer volbracht, en zitten de gasten weder min of meer aan tafel, dan bedenkt Guillemette, uitgeleerd in het spreken der romantische taal, eene gepaste wraak :

„Guillemette. — Malaquet, mon doux ami, mon gentil ladre, tu n'es mie dans l'esprit de ton rôle: tu as omis un très-beau et très-mirifique passage: *Ils léchaient le plancher couvert d'un enduit gastronomique.*

„Malaquet. — Cuides-tu, ribaude, que j'aie envie de faire un balai de ma langue?

„Hourra général. — Le bol de punch! le bol de punch!

„Un bol de punch, grand comme le cratère du Vésuve, fut déposé sur la table par deux des moins avinés de la troupe.

„Sa flamme montait au moins à trois ou quatre pieds de haut, bleue, rouge, orangée, violette, verte, blanche, éblouissante à voir. Un courant d'air, venant d'une fenêtre ouverte, la faisait vaciller et trembler; on eût dit une chevelure de salamandre ou une queue de comète.

„ — Éteignons les lumières! cria la bande.

„Les lumières furent éteintes; on n'y voyait pas moins clair.

„La lueur du bol se répandait dans toute la chambre, et pénétrait jusque dans les moindres recoins. L'on se serait cru au cinquième acte d'un drame moderne.

„Des reflets verdâtres et faux couraient sur ces figures déjà pâlies, hébétées par l'ivresse, et leur donnaient un air morbide et cadavéreux. Vous les eussiez pris pour des noyés à la Morgue, en partie de plaisir."

VIII

Klikspaan, zien wij, heeft niet zooals Gautier vóór alles een litterarisch bijoogmerk. Niet de satire of de kritiek der studenten schrijft hij, maar hunne fysiologie, en sluit in die beschrijving zich op.

Van daar dat in *Typen* en *Leven* steeds enkel jonge mannen ten tooneele gevoerd worden, en nogmaals jonge mannen. Want het is een historisch verschijnsel, reeds in het begin der 18de eeuw opgemerkt door den zwitserschen Von Haller, — toen hij in zijne jeugd te Leiden de lessen van Boerhaave kwam volgen, — dat de leidsche student den omgang der vrouwen of schuwt of verwaarloost [1]). Straatmadelieven zijn de eenige veldbloemen in de weide welke Klikspaan doorkruist. De tusschensoort van Gautier, welke het midden houdt tusschen de deerne en de jonkvrouw, ontbreekt bij hem; niet omdat hij desgevraagd haar niet zou weten te schetsen, maar omdat zij geen deel uitmaakt van zijn personeel. Hij heeft zichzelf veroordeeld tot het behandelen eener onbevallige stof.

Dit is ook de reden der betrekkelijke dorheid welke, ondanks hunne uitgelatenheid en het jonge bloed in hunne aderen, Klikspaan's beelden aankleeft. In de wereld welke voor onze oogen bij hem opdaagt, — zoozeer vormt zij eene uitzonderingsmaatschappij, — kunnen alleen studenten zich te huis gevoelen. Van de aandacht der oningewijden eischt het boek zulk eene spanning, dat, door overdaad van locale kleur en locale bijzonderheden, het genoegen der lectuur voor hen bedorven wordt.

Lamzalig als de totebel van den kraaier aan de Leidsche Poort — zelfs eene zoo schilderachtige vergelijking heeft, jammer genoeg, slechts zin voor de Vlierinxen, de Ter Strook's, de Verkolken. En nog is het de vraag hoeveel studenten er op dit oogenblik te Leiden gevonden worden die weten wat een totebel is; zich herinneren welke klasse van stedelijke ambtenaren in

---

[1]) Albrecht Haller's Tagebücher, 1723—1727. Over de leidsche studenten „Die Jugend ist meist ungeschliffen, und, auss Mangel ehrlicher Gesellschaften, garstigen Wollüsten ergeben. Das Frauenzimmer kenne ich eben so sonderlich nicht, doch habe wohl gesehen dass sie, entweder aus Kaltsinn oder aus Noth, der Besuchung unseres Geschlechtes nicht sehr begierig sind, wie dann in den Zusammenkünften zu Leyden gegen 10, 12 Frauenzimmer manchmal nur ein oder zwey Männer sich befunden." Bladz. 29 der uitgaaf van 1883.

1840 kraaiers genoemd werden; of zich eene heldere voorstelling vormen van de afleiding welke deze gedesœuvreerde wachters van den municipalen fiscus in het visschersbedrijf vonden.

Noch het *Studenteleven* noch de *Studentetypen* zijn ooit een nederlandsch volksboek geworden. Het terrein waarbinnen zij zich bewegen raakt op te weinig punten aan de grondslagen der nederlandsche samenleving in het algemeen. Maar hunne litterarische waarde is niet gering; en indien het juist is dat zij ten behoeve der academische jongelingschap nog gestadig worden herdrukt, dan pleit dit voor den zuiveren smaak der studenten.

In 1850, toen, buiten een klein getal vakgeleerden, zeer weinig schrijvers in Nederland zich met nederlandsche kunstgeschiedenis bezighielden, had Kneppelhout de verdienste het publiek opmerkzaam te maken op het nauw verband tusschen de voorvaderlijke zeden, in de eerste helft der 18de eeuw, en de beroemde pastelteekeningen van Cornelis Troost in het haagsche Mauritshuis. In vijf of zes bladzijden schetste hij, met vaste hand, de vijf geestige tafereelen na, in de kunstgeschiedenis genoemd naar de aanvangletters der vijf latijnsche spreuken die de onderwerpen aanduiden [1]).

Niet één trek in dat opstel verraadt, of doet vermoeden, dat Kneppelhout onder het schrijven aan zich gedacht heeft. Er komen zelfs uitdrukkingen in voor welke die onderstelling verbieden. En toch weet ik niet of dit bijschrift bij de teekeningen van Troost, door Klikspaan in persoon, niet een beter kommentaar bij de *Studentetypen* en het *Studenteleven* is, dan iemand in staat zou zijn te leveren.

Nemo loquebatur. Dit is het beeld van Klikspaan's studenten in rust. Na tafel zijn zij huiswaarts gekeerd, hebben hunne hospita gelast de kachel op te stoken en het theegoed gereed te zetten, en verdiepen zich nu gedurende drie of vier volle en eenzame uren in de boeken. Niemand spreekt.

Erat sermo inter fratres. Klikspaan's studenten staan te redeneeren op den drempel der collegekamer, of laten daarbinnen, vóór professor's komst, dien hooggeleerden heer over de tong gaan: hem, zijne huisvrouw, zijne dienstmaagd, zijn os, zijn

[1]) Opstel Nelri in het 2de Deel van Kneppelhout's Mengelschriften, 11de Deel van Sythoff's uitgaaf, bladz. 109 vgg.

ezel, en zijn onderwijs. Straks ijlen zij naar de Convocatie, en bepleiten hunne studente-aangelegenheden met eene warmte, of er de toekomst van het menschelijk geslacht aan hing. De broeders keuvelen.

Loquebantur omnes. Eene babelsche spraakverwarring vormt van Klikspaan's studenten het gewone onderhoud. Zij stoeien met de hollandsche taal of deze een leidsch dienstmeisje ware, en bezigen somtijds zulke groote woorden dat een leidsch agent, indien hij niet, door zijn dagelijks in aanraking komen met de muzezonen, de neiging daartoe al vroeg verleerd had, er van blozen zou. Hetgeen meer dan al het overige Klikspaan's jeugd van Salomo's hooge jaren onderscheidt, is dat de wijze koning van Israël, een oud man geworden zijnde, drie dingen noemde welke hem steeds te hoog en te wonderlijk gebleven waren. Den student van Klikspaan is niets te wonderlijk, niets te hoog. Hij weet alles, begrijpt alles, heeft van alles verstand, en voert over alles het hoogste woord.

Rumor erat in casa. Er wordt feest gevierd op Flanor's kamer, wier vensters in het holle van den nacht hoog opgeschoven staan — evenwel niet hoog genoeg om lucht te schenken aan de gemoederen vol *punch brûlé*. Eén heeft het zoo benauwd dat hij in overweging geeft de voorkamer naar de achterkamer te schuiven, ten einde meer ruimte te bekomen: „Duwen maar, kerels! duwen!" Een ander stelt voor, de achterkamer even uit het venster der voorkamer te houden. Daar gaat het, met den doodgedronkene op de schouders, de straat op. Het hokvast getier van daareven wordt een tierend en zingend wandelen, een tusschen twee rijen slaapvertrekken van eerzame Leidenaars en Leidenaressen zich voortbewegend bacchanaal.

Ibant qui poterant, qui non potuere cadebant. In deze hoogere eenheid — de eenheid van het gaan, tenzij de wijn tot vallen nope — lost van Klikspaan's studenten, booze en brave, laffe en dappere, grootmoedige en kleingeestige, geniale en botte, de levensgeschiedenis onveranderlijk zich op. Op den dag der promotiepartij fraterniseert Flanor met den Klaplooper, de Hoveling met Bivalva, de Liefhebber met den Aflegger, het Dispuutcollegie met de Rederijkerskamer, Minerva met Sempre Crescendo. De promotie is één aanhoudend drinkgelag; en, spiegel van vier of vijf academiejaren, caleidoscoop van

studie, omgang, vechten, rijden, varen, toasten-slaan, resumeert dit gelag Klikspaan's *Leven* en Klikspaan's *Typen*. Morgen komt de maatschappij, en eischt van den student dat hij een ordelijk lid der samenleving worde. Morgen begint de Groote Vasten der werkelijkheid. Vandaag wordt de promotiepartij gevierd. Vandaag is het Vastenavond. Nog eens voor het laatst den beker gelicht, en tot den bodem hem geledigd. Zijn er wien de wijn uit het hoofd in de beenen schiet, — welnu, de rijtuigen die hen huiswaarts kunnen voeren, staan ingespannen. Of, geven de heeren de voorkeur aan de nachtdiligence, zoo aanstonds houdt zij stil voor het Huis ten Deyl.

Kneppelhout's roem, durf ik beweren, Kneppelhout's roem is, op een leeftijd dat andere jonge auteurs meest broddelwerk verrichten en zij hun weg nog vinden moeten, kant en klaar te zijn opgetreden met een in zijne soort volmaakt boek; volmaakt als die pastels in het Mauritshuis. Vóór of na hem, geen Klikspaan. In December 1839 verschijnt de eerste aflevering, en te rekenen van 1 Januari 1840 is Klikspaan er voor goed.

Herlees ik de *Typen*, herlees ik de *Jeunes-France*, keer op keer ontmoet ik, in twee talen, dezelfde oorlogzuchtige denkbeelden. Beiden, de hollandsche auteur en de fransche, gevoelen dat zij jong zijn en tot eene nieuwe generatie behooren.

Door beiden wordt afrekening gehouden met een achter hen liggenden pruiketijd, wien zij allerlei halsmisdaden toedichten. Klikspaan's leidsche academiewereld, met hare professoren, hare burgers, hare aansprekers, hare „ploerten-donderende" studenten, verschilt niet wezenlijk van de grappig door Gautier ter dood veroordeelde *bourgeoisie* in de litteratuur en *bourgeoisie* in de maatschappij.

Uit die oorzaak verklaar ik mij den lichtgloed van eeuwige jeugd om de slapen van Klikspaan's twintigjarige helden. Nog menig geslacht na ons zal in *Typen* en *Leven* een frisch boek begroeten. Te vergeefs stelt gij een onderzoek naar hunne familiepapieren in. Zij hebben er geen. Zij zijn van gisteren.

Onze 17de eeuw heeft lachwekkende kluchtspelen voortgebracht, onze 18de humoristische spectatoriale vertoogen. Kneppelhout was de eerste Nederlander die een boek als het zijne schreef. Om in onze letteren iets te vinden wat niet te te zeer bij hem afsteekt, moeten wij teruggaan tot sommige

middeneeuwsche *Goede Boerden*, door Eelco Verwijs aan de vergetelheid ontrukt.

De studenten van Klikspaan vormen eene kleine wereld *in* eene kleine wereld; een microcosmos op zichzelf. En dit gemeenebestje, met Flanor tot president, is op zijne voorrechten even trotsch als in den overouden tijd de ridders van koning Arthur's Ronde Tafel het op de hunne waren. Flanor is een tweede Perceval, uitgetogen tot verovering van den Heiligen Graal.

CD. B. HUET.

IETS OVER DEN OORSPRONG EN HET WEZEN VAN DEN GODSDIENST.

Herbert Spencer. *Ecclesiastical Institutions*, *being* Part VI of the *Principles of Sociology*, London 1885.

> *Da in der Poesie ein gewisser Glaube an das Unmögliche, in der Religion ein eben solcher Glaube an das Unergründliche stattfinden muss, so schienen mir die Philosophen in einer sehr üblen Lage zu sein, die auf ihrem Felde beides beweisen und erklären wollten.*
>
> GOETHE.

Het is thans ruim vijf en twintig jaren geleden dat Herbert Spencer den „prospectus" het licht deed zien, waarin hij mededeelde dat hij voornemens was een wijsgeerig stelsel in vele deelen uit te geven. In dat programma werden de te behandelen onderwerpen in zeer korte trekken geschetst. Een eerste deel zou onder den naam van *First Principles* de algemeene vragen bespreken, die men gewoonlijk tot de metaphysica rekent. Des schrijvers oplossing van die vraagstukken zou toegepast worden in twee deelen over de levensleer, twee deelen over de zielkunde, drie deelen over de wetenschap van het maatschappelijk leven en eindelijk nog twee deelen over de zedeleer. [1])

Of het den bejaarden schrijver, wiens gezondheid in de laatste jaren zeer veel te wenschen schijnt over te laten, gelukken zal zijn veelomvattenden arbeid te voltooien, is helaas lang niet zeker. Maar wat hij volbracht heeft is meer dan voldoende

---

[1]) *Principles of biology, psychology, sociology, morality.*

om zijn leven tot een grootsch bestaan te stempelen. *Qu'est ce qu'une grande vie, sinon une pensée de la jeunesse exécutée par l'âge mûr?* vraagt Alfred de Vigny. Sedert meer dan veertig jaren wijdt Spencer zich geheel aan de toelichting en de verdediging van de gedachte zijner jeugd, die thans als de evolutieleer bekend staat. Vond Darwin reeds, toen hij als jeugdig natuuronderzoeker zijne reis om de wereld maakte, het onderwerp, aan welks onderzoek hij zijne bewonderenswaardige werkkracht onverdeeld zou geven, ook Spencer is een dier gelukkigen, die in hun prille jeugd de stof van vele levens vruchtbaren arbeid aantreffen.

Van de honderd wegen, die tot de overdenking van de vragen der wijsbegeerte leiden, heeft hij de studie der natuurwetenschap, en wel aanvankelijk vooral de wetenschappelijke beschouwing der levenlooze natuur bewandeld. Men verstaat zijne beteekenis wellicht het best als men bedenkt dat hij het leidend beginsel van die beschouwing op elk gebied wil toepassen. Dat de gang der verschijnselen gedetermineerd is, m. a. w. dat gelijke invloeden op gelijke wezens werkende altijd en overal gelijke gevolgen moeten voortbrengen, stond bij het onderzoek der levenlooze natuur reeds bij Spencer's optreden zoo vast, dat men zich niet eens de moeite gaf eene zoo evidente waarheid opzettelijk uit te spreken. In de mechanica, de astronomie, de physica, de chemie maakte men geregeld van de wet van oorzaak en gevolg gebruik, alsof het onbetwistbaar was dat die wet met juistheid door de bovenstaande formule uitgedrukt wordt.

Maar bij de beschouwing der organische wereld, van het menschelijk gemoedsleven, van de maatschappij, van de zedelijkheid ging men van andere gezichtspunten uit. De geneeskundigen spraken nog zonder erg van eene geneeskracht der natuur, wier eerbiedige dienaar de arts zijn moest, en de physiologen durfden nog, al was het dan eenigszins aarzelend en schroomvallig, van eene levenskracht gewagen. De kracht, die zich onder deze twee vormen zou vertoonen, zou met wijs beleid hare werkingen richten naar de gegeven omstandigheden. Juist daarom zouden die werkingen min of meer onberekenbaar zijn. Ter verklaring van het ontstaan der soorten van dieren en planten riep men „afzonderlijke scheppingen" te hulp, invloeden van eene buitenwereldsche of bovennatuurlijke oorzaak, wier aard en werking eveneens aan de berekening ontsnappen moest. Be-

schouwingen, die al te gader in de oogen van den hedendaagschen natuurkundige even onbegrijpelijk zijn als Von Hartmann's bespiegelingen over „het onbewuste".

Haar eigenlijk steunpunt vonden deze theorieën in het leerstuk van 's menschen vrijen wil. Op geestelijk gebied zou de wet van oorzaak en gevolg niet zonder uitzondering gelden. Wel erkende men gewoonlijk dat ook in 's menschen ziel geen verandering kan plaats vinden zonder eene voorafgaande oorzaak, waarvan zij afhangt. Maar men ontkende dat die oorzaak altijd ten volle zou liggen in den gegeven toestand van het geestelijk wezen en in de gegeven omstandigheden. 's Menschen vrije wil zou hem in staat stellen onder volkomen bepaalde omstandigheden te willen of niet te willen, zoo te willen of anders te willen. De vrije wil werd derhalve gedacht als een factor, die noch in den gegeven persoon, noch in de gegeven omstandigheden liggen zou. De invloed van dien factor is natuurlijk onberekenbaar, daar hij geen gegeven maar eene onbepaalde grootheid is. Ten gevolge van dit grillig en onnaspeurlijk element in 's menschen geestelijk wezen zou er van eene zielkunde, die voorspelt en wier voorspellingen door de uitkomst bevestigd zouden worden, geen sprake kunnen wezen. Men zou alleen kunnen zeggen dat zekere handeling van een bepaald persoon zus of zoo zal uitvallen, tenzij 's mans vrije wil den gewonen loop der dingen wijzigen mocht.

Geldt dit van den enkelen mensch, dan is er natuurlijk ook geen verklarende wetenschap van staat en maatschappij denkbaar. Caesar had immers gehoor kunnen geven aan de stemmen, die hem waarschuwden, op de Iden van Maart niet naar den senaat te gaan. Stel dat hij dit gedaan had — en zoo iets was naar de leer van den vrijen wil uit den aard der zaak even mogelijk als het tegendeel — dan zou de gansche loop der wereldgeschiedenis aanmerkelijk anders zijn geweest dan hij werkelijk geweest is. Bij deze opvatting blijft ons ten aanzien van het verledene alleen over te constateeren hoe het geweest is, en de vraag naar eene verklaring, waarom het zoo was, af te wijzen met de Mahomedaansche verzuchting: Allah is groot en wij begrijpen Hem niet. En wat de toekomst betreft, moeten wij ons van elk oordeel onthouden, als wij den vrijen wil voor iets meer dan een droombeeld aanzien. Want wie zal zeggen hoe de vrije wil der enkelingen, als zulk een onberekenbaar

bestanddeel in de wereld bestaat, den loop der dingen zal stuiten of voortdrijven in zijne vaart?

Consequente toepassing van de wet van oorzaak en gevolg, zooals die thans in de natuurwetenschap stilzwijgend wordt aangenomen; dat en niets anders is het levensbeginsel van Spencer's wijsgeerig stelsel. Zijne stelling, dat er nergens schepping, overal evolutie is, beteekent hetzelfde als de beroemde uitspraak, waarin Laplace het inzicht van een volmaakt verstand geschetst heeft. Zulk een verstand zou ook volgens Spencer uit den op ieder oogenblik gegeven toestand van 't Heelal nauwkeurig kunnen berekenen, hoe die toestand op elk ander oogenblik wezen moet. Aan een wezen, met een dergelijk verstand begaafd, zouden dus de ingewikkelde levensgeschiedenissen der millioenen, die nog geboren moeten worden, zoo duidelijk voor oogen liggen als de bladen van een opengeslagen boek. En het grijze verleden zou hem evenzeer bekend zijn als de verre toekomst. Al die moeielijke vragen over den oorsprong van allerlei verschijnselen, aan wier beantwoording thans zooveel geleerden hunnen arbeid wijden, zouden voor dat volmaakt verstand op bevredigende wijze opgelost zijn. Hoe het er in 't Nijldal uitzag vóór drie duizend jaren en hoe het er uit zal zien na drie duizend jaren, zou het kunnen aangeven met meer nauwkeurigheid dan die, waarmede thans de astronoom het verloop eener zonsverduistering voorspelt.

Om Herbert Spencer te begrijpen moet men zich wel bewust zijn, dat hij altijd uitgaat van de volstrekte waarheid dezer stellingen. Hoe gewichtig zij echter ook zijn mogen, zoo twijfel ik er toch aan of hij genoegen zou nemen met eene schets van zijne wijsbegeerte, die haar determinisme voor de hoofdzaak uitgaf. Er is alle reden om aan te nemen dat hij de kern zijner leer veeleer zou zoeken in zijne bepaling van het beloop, dat de gedetermineerde ontwikkeling van het Heelal neemt. Immers, het determinisme is eene oude leer, al heeft het nooit op vele aanhangers kunnen roemen. Wie Hobbes en Spinoza kent, zal in Spencer's toepassing der wet van oorzaak en gevolg hoegenaamd niets nieuws gevonden hebben. Derhalve ligt Spencer's eigenaardigheid niet in de stelling dat alle verschijnselen gedetermineerd zijn, al maakt die stelling en vooral de consequentie, waarmede zij toegepast wordt, mijns inziens het gewichtigste element in zijne leer uit. Hij zelf zoekt zijne belangrijkste bijdrage tot

de wijsbegeerte veeleer in zijn antwoord op de vraag: Hoe geschiedt de gedetermineerde loop der gebeurtenissen; wat is zijne richting en waarin bestaat zijn wezen?

Nu is het echter, naar het mij voorkomt, zeer twijfelachtig of de nakomelingschap eenige waarde zal hechten aan Spencer's algemeene beschouwingen over dit vraagstuk. De „evolutie" bestaat volgens zijne bekende bepaling in „een opeenhoopen van stof en eene daarmede samengaande verspreiding van beweging, gedurende welke de stof uit een toestand van onbepaalde, onsamenhangende gelijkslachtigheid overgaat tot een toestand van bepaalde samenhangende ongelijkslachtigheid, en de bewaard gebleven beweging eene soortgelijke omzetting doorloopt". [1]) Hierin zal het algemeen karakter liggen der veranderingen, waardoor alle deelen van het Heelal sedert overoude tijden tot hunnen huidigen toestand gekomen zijn, en waardoor zij voort zullen gaan met zich om te zetten in altijd nieuwe vormen, wier eigenaardigheden eerst de verre toekomst openbaren zal.

Hoe nevelachtig Spencer's bepaling is, zal men bemerken, als men bedenkt dat zij ook toegepast wordt op zielkundig gebied, waar toch noch van stof noch van beweging sprake kan zijn, en dat de „onbepaalde" gelijkslachtigheid, die voorafgaat, even „bepaald" moet zijn als de bepaalde ongelijkslachtigheid, die volgt, daar er anders van een gedetermineerden loop der gebeurtenissen geen sprake zou kunnen wezen. Wat Spencer bedoelt, kan men wel niet ten volle verstaan maar toch ongeveer gissen, als men weet dat twee veel begrijpelijker en minder omvattende natuurkundige hypothesen hem tot zijne bepaling van de evolutie geleid hebben [2]). De eerste is de nevelhypothese van Kant en Laplace, volgens welke inderdaad bij de vorming van het zonnestelsel opeenhooping van stof met zekere verspreiding van beweging zal hebben plaatstgevonden; de andere is de opmerking van Von Bär dat, evenals bij de industriëele onderneming, zoo ook in het organisme, de verdeeling

[1]) *First Principles* Ch. XVII aan het slot: Evolution is an integration of matter and concomitant dissipation of motion; during which the matter passes from an indefinite, incoherent homogeneity to a definite, coherent heterogeneity; and during which the retained motion undergoes a parallel transformation.

[2]) Spencer wijst op den samenhang zijner leer met de bedoelde theorie van Kant in Ch. XIV, en met de beschouwingen van Von Bär in Ch. XV van hetzelfde werk.

van den arbeid des te meer toegepast wordt, naarmate zij een hooger rang innemen. De evolutie, die zich overal vertoonen zal en aan wier nadere aanwijzing in de organismen, de ziel en de maatschappij Spencer's hoofdwerken gewijd zijn, zal iets dergelijks wezen als de vorming van het zonnestelsel uit de onderstelde oorspronkelijke nevelmassa en als de voortgezette vermeerdering van functiën en organen bij de ontwikkeling van het ei tot het volwassen individu. Is er — kan men vragen — wel zooveel overeenstemming tusschen die twee processen, dat het geraden is ze samen onder een hooger begrip op te nemen? Is het zonnestelsel wel gevormd overeenkomstig de bekende hypothese? Bieden de andere veranderingen in de anorganische wereld veel punten van overeenkomst met de vorming van het zonnestelsel?

Bij deze bedenkingen tegen Spencer's leer komt nog dat volgens hem het tegendeel der evolutie, de dissolutie, in de wereld eene even ruime plaats beslaat. Waarvan hangt het dan af, of er hier en nu in de wereld evolutie dan wel dissolutie wezen zal? Op die vraag wordt geen antwoord gegeven. Daarom zou Spencer's formule, zelfs als zij verstaanbaar ware, niet voldoen aan de eischen der exacte wetenschap, daar zij ons niet inlicht ten aanzien van de omstandigheden, waaronder zij toepasselijk wezen zal.

Dat Spencer zelf waarde kan hechten aan zijne bepaling van evolutie en hare toepassing op tal van onderwerpen, is niet zoo verwonderlijk als het bij den eersten aanblik schijnen kan. Hij behoort tot die ijverige verzamelaars op wetenschappelijk gebied, die van overal hunne bouwstoffen ontleenen en die natuurlijk niets liever doen dan classificeeren. Want dit is voor hen het eenige middel om zelf den weg in hunne schatkamers te vinden. Overeenstemming te bemerken te midden der verscheidenheid is de taak van den rangschikker; wie bij dezen arbeid een geniaal man zal wezen, moet die gave in buitengewone mate bezitten. Geen wonder derhalve dat Spencer niets hooger waardeert dan *unified knowledge*, en dat hij niet rust, voordat hij zich zekere begrippen verschaft heeft, die, overal toepasselijk, hem in staat stellen het ontzaglijk geheel te overzien. Zulk een geest was in de oudheid Aristoteles, van wien Hegel terecht gezegd heeft: *Er ist in alle Seiten des realen Universums eingedrungen und hat ihren Reichthum und ihre Zerstreuung*

dem Begriffe unterjocht [1]). Inderdaad is er geen enkel verschijnsel, waarvan men niet eene soort van verklaring kan geven met behulp van die lenige Aristotelische begrippen van aanleg en verwezenlijking, van stoffe en vorm. Nergens laten zij den geleerde geheel in den steek en altijd geven zij hem het middel om den weetgierigen leek den mond te stoppen met een fraaien volzin. Volmaakt dezelfde diensten kunnen de woorden evolutie en dissolutie, differentieering van kenmerken en functiën, integratie van stof en dissipatie van beweging en andere wachtwoorden van Spencer bewijzen. Mocht zijne evolutieleer ooit zulk een gezag krijgen als Aristoteles in de middeleeuwen had, dan breekt de gulden tijd weder aan, waarin de geleerde nooit om een antwoord verlegen behoeft te zijn.

Op de komst van zulk eene periode is echter voorshands weinig kans. Hoeveel eerbied men ook hebbe voor de ontzaglijke werkkracht van Spencer, hoezeer men hem ook danken moge voor vele theoriën, die op verschillend gebied licht hebben gebracht in plaats van de heerschende duisternis, nergens blijkt dat het stelsel in zijn geheel aanhangers wint. Men stemt Spencer toe dat er zich in 't heelal in zekeren zin evolutie vertoont; maar men bedoelt daarmede alleen dat er regels zonder uitzonderingen heerschen. Men hecht geen waarde aan de nevelachtige uitdrukkingen, waardoor de Engelsche wijsgeer wil aangeven van welken aard het beloop der dingen is en in welke richting het voortgaat.

De reden, waarom onze tijdgenooten in dezen van Spencer verschillen, ook als zij geen bezwaar hebben tegen zijn determinisme, zal wel voornamelijk hierin liggen dat wij meer geneigd zijn de verscheidenheid te midden der overeenstemming op te merken dan de overeenstemming, die zich in de verscheidenheid openbaart. De mensch, die iets buitengewoons zal doen in wetenschap of kunst, moet beide gaven bezitten. Hij moet zoowel in staat zijn de punten van overeenkomst in schijnbaar geheel ongelijke zaken te vatten als de kleine verschillen op te merken tusschen dingen, die voor het gros der menschen volmaakt op elkander gelijken. Maar die twee verwante gaven behoeven niet in dezelfde mate aanwezig te zijn. Classificeerende genieën als Aristoteles en Spencer munten vooral in de

---

[1]) Hegel, *Werke* XIV, blz. 263.

eerste uit; maar de mannen, wier stoute phantasie en ongehoorde hypothesen de tijdelijke wetenschap uit hare voegen rukken, zijn veeleer meesters in de scherpe onderscheiding van bestaande verschilpunten. Hoe kinderachtig zijn Plato's voorbeelden van classificatie, als men ze vergelijkt met die van Aristoteles? Maar de geheel eenige natuur van het geestelijk leven heeft hij vrij wat beter begrepen dan zijn ijverige leerling, wiens woning hij met een zuurzoet compliment het huis des lezers noemde, en hij aarzelt niet op grond van dit inzicht eene wereldbeschouwing voor te dragen, die voor zijne tijdgenooten evenzeer eene dwaasheid als eene ergernis zijn moest. Hoe verdienstelijk heeft Aristoteles de menschelijke gemoedsbewegingen en de menschelijke deugden in een stelsel gebracht; hoe tevreden is hij met zijn betoog dat de karakteristieke hoedanigheid van elke menschelijke voortreffelijkheid ligt in hare stelling tusschen twee ondeugden, waarin zij overgaat als zij al te weinig of al te zeer wordt nagejaagd! Leg naast die beschouwing het onovertroffen *Symposion* en vraag dan, wat Plato er van denken zoude, als men de liefde voor het ware midden tusschen twee gebreken wilde aanzien. Hij meent niet te weten, d. w. z. in heldere begrippen te kunnen omschrijven, wat de Eros is, en dwingt door zijne dichterlijke behandeling den nuchteren verstandsmensch, voor wien niets onverstaanbaar is, althans tot het duister vermoeden, dat er werkelijkheden zijn, waartoe zijn dieplood niet reikt. Plato is de zoeker, Aristoteles de man, die gevonden heeft of althans meent gevonden te hebben.

Er is, dunkt mij, zeer weinig kans dat iemand, die ten onrechte meent gevonden te hebben, in onze dagen gehoor zal krijgen. Veeleer zullen wij luisteren naar hem, die zonder voldoenden grond twijfelt. Daarom behaalt Spencer's arbeid in zijn geheel slechts een *succès d'estime*. Het laat zich niet betwijfelen dat hij te vroeg is opgehouden met vragen en dat hij op weg is naar eene nieuwe dogmatiek, die met vrij wat meer autoriteit wil optreden dan die van Thomas Aquinas en wier onkerkelijk karakter maar eene schrale vergoeding is voor de nieuwe banden, die zij den menschengeest wil aanleggen.

Het laatste deeltje van Spencer's wijsgeerig stelsel [1]), dat enkele weken geleden het licht zag, gaf mij aanleiding deze

[1]) *Ecclesiastical Institutions*, being Part. VI of *the Principles of Sociology.*

opmerkingen, die ik gedeeltelijk reeds vroeger heb uitgesproken, nogmaals te overwegen. Vergelijken wij de daarin voorkomende beschouwingen over den oorsprong en het wezen van den godsdienst met de denkbeelden over hetzelfde onderwerp, die Spencer voor een vijf en twintig jaren in de *First Principles* uiteenzette, dan is het verschil in het oog vallend. Zeer duidelijk bemerkt men, hoezeer Spencer's vrijmoedigheid in het bevestigen en ontkennen toegenomen, zijn bewustzijn van de onvolledigheid onzer kennis minder levendig geworden is.

II.

Het eerste deel van Spencer's *First Principles* is gewijd aan het betoog dat de eeuwenoude strijd tusschen godsdienst en wetenschap uitsluitend berust op misverstand en inconsequentie. De mannen der wetenschap, die den godsdienst verwerpen, verstaan zijn waren aard niet; de vromen, die de wetenschap verketteren, weten niet wat echte wetenschap is. Misverstand derhalve aan beide zijden. En daarbij inconsequentie; want de miskenning van den godsdienst door sommige wetenschappelijke mannen berust vooral daarop dat zij niet wetenschappelijk genoeg zijn, terwijl de bezwaren van vele vromen tegen de wetenschap uit hunne ongodsdienstigheid voortvloeien. Ware godsdienst en echte wetenschappelijke zin sluiten elkaar niet uit, maar bevorderen elkander wederkeerig.

Spencer's betoog voor deze stelling vervalt natuurlijk in twee gedeelten. Eerst spreekt hij over het karakter der wetenschap en daarna over het wezen van den godsdienst. Het eerste deel stelt zware eischen aan de meeste lezers. Het begrip van het absolute is daarbij schering en inslag, en als de gewone lezer dat woord ziet, dan is hij geneigd niet verder te gaan, overtuigd dat hetgeen er volgt voor hem wel geheel onverstaanbaar wezen zal.

Deze afkeer van het begrip van het absolute, die wellicht samenhangt met de duistere orakeltaal, die Hegel daarover ten beste heeft gegeven, schijnt mij minder verstandig. Dat begrip is zoo helder en zoo eenvoudig, dat ook de gewone lezer het zeer wel vatten kan. Men bedoelt met het absolute datgene, wat onafhankelijk en onvoorwaardelijk bestaat, en wat zich juist daardoor ten eenenmale onderscheidt van alles, wat wij

waarnemen, 't zij op stoffelijk, 't zij op geestelijk gebied. De warmte, die mijne kachel, terwijl ik deze regels schrijf, in mijne kamer onderhoudt, bestaat op dit oogenblik. Maar haar bestaan is afhankelijk van de verbranding der steenkolen, die haar voortbrengt en van andere omstandigheden. Zij bestaat voorwaardelijk; want open ik mijne ramen voor den kouden Noordenwind, die er op staat, dan heb ik de voorwaarden voor haar bestaan weggenomen. — Bestaat nu de brandstof misschien onafhankelijk en onvoorwaardelijk? Natuurlijk doet zij dat niet, want zij is ontstaan onder zekere invloeden en zij vergaat onder andere. — Maar de atomen dan, die tot zekere groepen vereenigd de moleculen vormen, waaruit de steenkool is samengesteld? Bij deze kan de vraag rijzen of zij wellicht onafhankelijk en onvoorwaardelijk bestaan, zooals bijv. Epicurus meende. Doch wij zijn daarbij ook niet meer op het terrein der *waarneming*. Atomen zijn *gedachte* dingen, en ten aanzien van deze is de vraag, of zij wellicht onafhankelijk en onvoorwaardelijk bestaan, niet zoo gemakkelijk uit te maken.

Van de waarneming onzer eigen zielstoestanden geldt hetzelfde als van de zinnelijke waarneming; ook de eerste leert ons slechts afhankelijk en voorwaardelijk bestaande zaken kennen.

De gedachte, die bij ons oprijst, de aandoening, die wij ondervinden, de begeerte, die ons drijft, bestaan zonder twijfel, zoolang wij ze bemerken. Maar haar bestaan is afhankelijk van invloeden, die ze voortgebracht hebben, en voorwaardelijk, want allerlei omstandigheden doen onze oogenblikkelijke zielstoestanden plaats maken voor andere. — Maar de ziel zelve, het wezen dat die toestanden ondergaat, of de vermogens, waardoor zij volgens de oudere zielkunde worden voortgebracht, kunnen die niet onafhankelijk en onvoorwaardelijk bestaan? Vallen zij niet onder het begrip van het absolute? Die vraag kan gesteld worden; maar wij zijn ook niet meer bezig met *waarneembare* zaken, als wij van de ziel en hare vermogens spreken. Eene reeks van toestanden zonder bekend begin en zonder bekend einde, dat is alles wat het bewustzijn of de innerlijke waarneming ons toont. Dat wij zelven nog iets anders zijn dan die lange reeks van gebeurtenissen, is geen gegeven der waarneming, maar eene stelling, waartoe het denken ons, of liever sommigen onder ons, gebracht heeft.

Leert nu de waarneming ons niets anders kennen dan zaken

of toestanden of hoedanigheden of betrekkingen, die afhankelijk en voorwaardelijk bestaan, dan moet mettertijd zich aan den denkenden geest de vraag voordoen: waardoor zouden zich de wezens kenmerken, die niet op de genoemde wijze maar absoluut bestaan?

Alle tijdelijke en veranderlijke dingen, wier geheel wij gewoonlijk de natuur of de wereld noemen, blijken bij eenig nadenken slechts een betrekkelijk bestaan te hebben; zij zijn er, maar afhankelijk van die en die invloeden en zoolang die en die voorwaarden vervuld zijn. Van welken aard moet het wezen of moeten de wezens zijn, wier bestaan niet betrekkelijk is, en hoe verhouden zij zich tot de natuur?

De pogingen om die voor de hand liggende vragen te beantwoorden, vormen den inhoud van het metaphysisch gedeelte der wijsgeerige stelsels. Dat die antwoorden vrij talrijk zijn, weet iedereen, en dat de meeningen over het absolute ver van elkander afwijken is algemeen bekend. Volgens Spinoza is bijv. het absoluut bestaande een eenig wezen, dat oneindig veel eeuwige hoedanigheden heeft, waarvan er ons twee, uitgebreidheid en bewustzijn, ten deele bekend zijn, en drukt zich het absolute wezen in de natuur uit of openbaart zich daarin, doordien die hoedanigheden, naar haar waren aard oneindig en eeuwig, zich in eindige en tijdelijke vormen vertoonen. Maar volgens Leibnitz bestaan er oneindig veel absolute wezens, ieder voor zich niet-uitgebreid en voor invloeden van buiten ontoegankelijk, terwijl de natuur niets anders is dan het verwarde beeld van het absoluut bestaande, dat eene onvolmaakte waarneming vermag te vormen. De bitse opmerking, die Socrates over de natuurvorschers in zijn tijd maakte, dat zij het evenals de krankzinnigen over alle punten oneens zijn, laat zich tot op zekere hoogte toepassen op de wijsgeeren, die ons hunne denkbeelden over het absoluut bestaande hebben medegedeeld. En de godgeleerdheid, die zich wegens de veelheid der heilige oorkonden en de onvermijdelijke verschillen tusschen hare uitleggers, onmogelijk van wijsgeerig onderzoek kan spenen, levert een vrij wat luider weerklinkende echo van de twistredenen der wijsgeeren. De hoogere godsdienstvormen kunnen zich hunne Godheid moeilijk denken als een afhankelijk en voorwaardelijk bestaand wezen en hebben derhalve het hoogste belang bij de uitkomsten van het wijsgeerig onderzoek.

De strijd der godgeleerden dringt nu door tot allerlei kringen, die de wijsbegeerte nooit bereiken zou. De vragen der metaphysica worden slechts door enkelen levendig gevoeld, en die weinigen zijn nadenkende wezens, door hun temperament tot een kalm en beschouwend leven voorbestemd. Maar de godgeleerdheid vertoont haren invloed ook bij de zooveel talrijker schaar der gemoedsmenschen, die een instinctmatigen afkeer hebben van wetenschappelijk onderzoek. Daarom spreekt men wel van *odium theologicum*, niet van *odium philosophicum*. Deze hartstochtelijkheid der theologische discussie heeft echter nog eene andere reden dan de talrijkheid der belangstellenden. De metaphysische vraagstukken zijn voor de godgeleerden veel ingewikkelder. De wijsgeeren hebben alleen te strijden met de moeilijkheden, die het absoluut bestaande, op zich zelf beschouwd, geeft. Maar de godgeleerden staan voor de verbijsterende vraag, hoe een wezen, dat absoluut bestaat, tevens de menschelijke, of althans persoonlijke, hoedanigheden zou kunnen bezitten, die iedere levende godsdienst aan het voorwerp zijner vereering toekent. De geschiedenis der dogmatiek, waarin die vraag beantwoord wordt, is voor wie haar recht beschouwt, eene roerende tragedie, waarin de arme menschheid, naar de eene zijde voortgedreven door den eisch van het denken, dat geen afhankelijk en voorwaardelijk bestaand wezen als de Godheid kan erkennen, maar naar den anderen kant getrokken door de vorderingen van het gemoed, dat een God wil aanbidden, die een hart heeft om te troosten en handen om te helpen, ten slotte instemt met de weemoedig-schertsende verzuchting van de Génestet:

Hoe nu, *ik* zou den draak met 't *Absolute* steken?
Verkondigt ge o mijn Vriend, in schalke rijmlarij, —
Neen, 't *Absolute* juist, veeleer, steekt, wel bekeken,
Op onderscheiden wijs, den draak met U en mij!

Niemand heeft wellicht den gemoedstoestand, waarop de dichter hier doelt, levendiger beseft dan de beminnelijke Koningsberger wijze, een man van kinderlijke vroomheid, maar die tevens het ongeluk had „op de metaphysica verliefd te zijn", en die ter wille van deze ongenaakbare schoone veel meer jaren in zwaren arbeid heeft doorgebracht dan Jacob, toen hij eerst

zeven jaren en daarna nogmaals zeven jaren voor Rachel diende. Die onvermoede arbeid bracht hem oogenschijnlijk geen andere vrucht dan een zeer eigenaardig betoog voor de stelling dat de metaphysica, als wetenschap van het absolute en van zijne verhouding tot de natuur, voor den mensch ten eenemale onbereikbaar is. Dat de *waarneming* ons niets leert over het absolute, was reeds eeuwen lang algemeen erkend. Maar dat ook het denken uit den aard der zaak ons nooit verder kan brengen dan tot de kennis van het afhankelijk en voorwaardelijk bestaande, is eene leer, waardoor Kant zich van de meeste zijner voorgangers onderscheidt. Die leer is voorzeker niet nieuw en waarschijnlijk reeds voor meer dan twintig eeuwen uitgesproken door den diepzinnigen Protagoras, die nog maar altijd gebukt gaat onder den slechten naam van de klasse der „sophisten", waaronder de geschiedschrijvers der wijsbegeerte, die lang niet allen de evenknieën der wijsgeeren waren, hem gebracht hebben. Maar Kant voegt bij zijne oude oplossing van het oude vraagstuk een geheel nieuw bestanddeel. Hij betoogt dat het streven naar dat onbereikbaar doel, de kennis van het absolute, tengevolge van den aard van 's menschen kenvermogen, volstrekt onvermijdelijk is voor iederen onderzoeklievenden mensch, tenzij hij door de nauwgezette bestudeering van dat kenvermogen hebbe leeren inzien dat ook in dit geval de natuurlijke aandrift hem op een dwaalspoor leidt. Het streven naar metaphysica, naar de kennis van het absolute, het essentieel kenmerk van den redelijken mensch; maar het doel van dat streven ten eenemale onbereikbaar; — dat is in korte woorden de hoofdzaak van het theoretisch deel van Kant's critiek.

Van haar theoretisch gedeelte, zeide ik. Want de verwerping der metaphysica als wetenschap van het absolute is Kant's laatste woord niet. Van oudsher hebben èn de godsdienstleeraren èn de wijsgeeren de idealen der menschheid in verband gebracht met het absoluut bestaande, omdat de hooge waarde, die de mensch daaraan hecht, slecht te rijmen zou zijn met de voorstelling dat zij maar afhankelijk en voorwaardelijk bestaan. Nu is het Kant's onwankelbare overtuiging dat die idealen hoegenaamd niets van hunne waarde verliezen door de verwerping der metaphysica als wetenschap van het absolute. Het ware, het schoone en het goede zijn zeer zeker in hun zui-

veren vorm door de waarneming niet te kennen; en als men de beteekenis dier begrippen in de metaphysica verklaren wil door ze in verband te brengen met de leer van het absolute, dan bespeurt men eerst recht, hoezeer de mensch op dat glibberig terrein met zich zelf in strijd komt. Het is niet moeilijk om, zooals Spinoza doet, uitgaande van zekere denkbeelden over het absolute, aan te wijzen dat de begrippen van waar, schoon en goed, wijsgeerig d. w. z. metaphysisch beschouwd, ongerijmde hersenschimmen zijn, die haar bestaan alleen danken aan de „menschelijke zwakheid". Maar het is uiterst moeilijk of liever geheel onmogelijk zijn denken, dichten en doen naar die diep wijsgeerige en bovenmenschelijke wijsheid in te richten.

Kant tracht te bewijzen dat deze minachting voor de bedoelde begrippen en in 't algemeen de vele verheven studenten-ideën, waarvan het begrip van het absolute in een welgeorganiseerd hoofd de kweekplaats is, op misverstand berusten. De redelijke mensch kan niet nalaten eischen te stellen aan dien inhoud zijner waarneming of van zijn denken, dien hij als een getrouw beeld der werkelijkheid zal laten gelden, tegenover de andere bestanddeelen van zijn gedachtenvoorraad, die hij als dwaling of onzin op zij zet. Hij is een logisch wezen en derhalve vordert hij overeenstemming tusschen den inhoud zijner denkbeelden; een aesthetisch wezen en daarom verlangt hij dat de dingen hem, afgezien van zijn persoonlijk belang, zullen behagen; hij is een ethisch wezen en daarom richt hij zijne handelingen naar een min of meer verheven ideaal en streeft naar de mate zijner krachten met min of meer helder bewustzijn naar het bereiken van die bestemming. Van die eischen afstand te doen is hem onmogelijk. *Primum vivere, deinde philosophari.* Om wijsgeerig te denken moet men leven, om te leven moet men handelen; handelen doet de redelijke mensch niet in den blinde, maar met een doel. Om dat doel te beoordeelen moet hij eischen stellen aan de werkelijkheid. Hij kan daarom niet nalaten datgene, wat behoorde te zijn, te stellen tegenover datgene, wat is; hij moet aan zijne idealen eene zekere waarde toekennen. Zijn leven zal des te krachtiger, des te rijker, des te wakkerder zijn, naarmate zijn geloof aan de waarde dier idealen vaster en levendiger is.

Meent hij nu dat deze idealen werkelijke dingen zijn, die zich, zoo niet in de zinnelijk waarneembare wereld, dan toch

in een bovenzinnelijk gebied bevinden, dan spreekt hij eene overtuiging uit, wier juistheid hij niet met afdoende gronden kan staven. Hij kent die idealen alleen in den vorm van verplichtingen, die hem door zijne redelijke natuur zijn opgelegd. Slechts het *denkbeeld* van het ware, schoone en goede bestaat in de waarneembare wereld; maar het ware, schoone en goede zelf zijn de onbereikbare doeleinden van 's menschen doen en denken, over wier bestaan of niet-bestaan een voorzichtig beoordeelaar het *non liquet* uitspreekt. De haastige en oncritische denkers verwijderen zich van dit bescheiden oordeel naar twee verschillende kanten. De metaphysica en hare jongere zuster, de godgeleerdheid, hebben velen gebracht tot de bewering dat de idealen der menschheid zeer zeker bestaan moeten in eene bovenzinnelijke wereld, zooals bijv. Plato leerde. Dit is eene bedenkelijke stelling, omdat men daarbij meer zegt dan men verantwoorden kan. Maar nog veel gevaarlijker is de afdwaling in de tegengestelde richting, waartoe Spinoza komt, als hij aan de begrippen, waardoor de mensch zich die idealen denkt, „op wijsgeerig standpunt" alle waarde ontzegt. Een wijsgeerig standpunt is toch in de allereerste plaats een redelijk standpunt; de rede eischt consequentie in de gedachtenwereld en ten gevolge daarvan ook in de handelingen; consequentie kan alleen gewaardeerd worden, als men het verschil tusschen waarheid en onwaarheid niet als een schijnbaar maar als een wezenlijk onderscheid laat gelden. En deze onderscheiding zelve kan niet gehandhaafd worden, tenzij men een even wezenlijk onderscheid erkenne tusschen goed en kwaad.

Langs dezen weg, die hier natuurlijk slechts in groote trekken kan geschetst worden, komt Kant tot eene „practische" wijsbegeerte, die regels geeft, waaraan de mensch zich bij zijn willen en handelen houden kan. Eene zuiver-theoretische wijsbegeerte, die zich uitsluitend verstandsverheldering ten doel stelt, kan zonder twijfel in beperkten kring veel belangstelling wekken, maar zij blijft toch altijd min of meer eene zaak van de school. Slechts de wijsgeerige stelsels, die een eigenaardige leer over 's menschen bestemming voordragen, kunnen diep in het maatschappelijk leven grijpen en tot de gewichtigste invloeden behooren, waarvan de geschiedenis der volken afhangt.

Met de beschouwingen, die Kant tot zijne „practische" wijsbegeerte leiden, hangt nu zijne warme ingenomenheid met den

godsdienst ten nauwste samen. Want hij waardeerde in den godsdienst uitsluitend de zedelijke kern, die zich in de hoogere godsdienstvormen zoo duidelijk openbaart, en dien hij door zijne uitstekende opvoeding in een eenvoudig en arbeidzaam gezin op zoo vriendelijke wijze had leeren kennen. „*Ich musste* — zegt hij in de Voorrede voor de tweede uitgaaf der critiek — *das Wissen aufheben um zum Glauben Platz zu bekommen, und der Dogmatismus der Metaphysik. d.i. das Vorurtheil in ihr ohne Kritik der reinen Vernunft fort zu kommen, ist die wahre Quelle alles der Moralität widerstreitenden Unglaubens, der jederzeit gar sehr dogmatisch ist.*" Het weten wegnemen om plaats te maken voor het geloof, — dat is, zelfs als dat weten de metaphysica geldt, in de oogen van vele onzer tijdgenooten de daad van een verfoeilijken duisterling. Inderdaad kan men op deze beroemde of beruchte uitspraak geen andere gegronde aanmerking maken dan dat zij de juistheid van uitdrukking eenigszins opoffert aan de puntigheid. Het is toch niet het weten, maar het *vermeende* weten, dat Kant wegneemt, en het geloof, dat hij daarvoor in de plaats stelt, is de overtuiging van de hooge beteekenis van 's menschen leven, die volstrekt onmisbaar is, als men niet in de klauwen van een ziekelijk en ontzenuwend pessimisme zal vervallen. Aan de hand van eene vrome en verstandige moeder en van een arbeidzamen vader, beide behoorende tot den werkmansstand — de „voor mij eerbiedwaardige groote menigte," zegt de zoon later — was Kant het leven ingegaan met een gemoed, zoo warm voor tal van idealen, dat zijne liefde daarvoor geen oogenblik gewankeld heeft. Jaren lang droeg hij twee zware bezoekingen, miskenning en armoede, niet slechts met berusting maar met vroolijken levensmoed en met eene opgewektheid, die nu en dan, zelfs in zijne ernstigste werken, tot uitgelatenheid overslaat. Berustte die wakkerheid, dit „weldoen en blij zijn", op zijne grondige en uitgebreide kundigheden, op zijn diep verstandelijk inzicht? Neen, waarlijk niet. Zij dankte haar ontstaan aan het voortreffelijk karakter, dat hij van zijne ouders geërfd had, en de uitnemende omgeving, waarin hij was opgegroeid. Tot de machtigste invloeden, die daar werkten, behoorde de onwrikbare overtuiging aangaande zekere geloofswaarheden over 's menschen bestemming. Is het dan verwonderlijk dat Kant pijnlijk werd aangedaan, toen de spitsvondigheden der metaphysica hem die overtuigingen dreigden te ontnemen;

en dat hij de ontdekking van de onwaarde dier metaphysica begroet als eene ware verlossing? Is dat niet juist de houding, passende voor den karaktervollen denker, die zelfs datgene, wat hem meer lief is dan het leven, de overtuiging, welke zijne daden bestuurt, prijs wil geven, als zij onredelijk blijkt te zijn; maar die dan ook, nu dat offer niet van hem gevergd wordt, met nieuwe geestdrift optreedt voor het kostbare goed, dat hij gevreesd had te zullen verliezen?

III.

Wat Spencer in het eerste deel der *First Principles* geeft, is een flauwe echo van Kant's betoog over hetzelfde onderwerp. Hij kent dat betoog hoogstwaarschijnlijk niet uit de eerste hand; want hij noemt als zijne voorgangers Hamilton en Mansel, „wier leer hij een stap verder brengen wil", maar niet Kant, uit wiens gedachtenvoorraad Hamilton putte. Er vertoont zich dan ook tusschen Kant en Spencer zeker verschil in spraakgebruik, dat gedeeltelijk wijst op een verschil in denkbeelden. Kant zegt dat het *Unbedingte* — d. i. het onvoorwaardelijke — zelf niet te kennen is, maar dat de idee of het denkbeeld van iets onvoorwaardelijks den mensch op allerlei gebied volstrekt onmisbaar moet heeten. Spencer tracht aan te toonen dat *the Absolute* en *the Infinite* onkenbaar zijn, maar houdt vol dat, al *kennen* wij het volstrekt en oneindig wezen niet, desalniettemin een duister besef [1]) ons van zijn bestaan verzekert.

Hier is meer dan verschil in spraakgebruik alleen. Het Duitsche woord *unbedingt* kan voorzeker door het Engelsche *absolute* vertaald worden, ofschoon *unconditioned* minder dubbelzinnig zou wezen. Maar de voorzichtige Kant zou er tegen protesteeren dat Spencer stilzwijgend aanneemt dat het volstrekt bestaand wezen ook een oneindig wezen zijn moet. En met nadruk zou hij zich verzetten tegen de leer dat, al is de Godheid het onkenbare, wij toch door „een onbepaald bewustzijn van het ongevormde en onbepaalde" zekerheid hebben aangaande

[1]) Besides that *definite* consciousness of which Logic formulates the laws, there is also an *indefinite* consciousness which cannot be formulated. Spencer t. a. p. blz. 88; an indefinite consciousness of the unformed and unlimited, blz. 94; the unconditioned consciousness or raw material of thought to which in thinking we give definite forms, blz. 96; that undifferentiated substance of consciousness, blz. 96.

haar bestaan. Zonder twijfel ligt er dan ook in die uitspraak van Spencer eene tegenstrijdigheid. Mag de Godheid terecht het onkenbare geheeten worden, dan moet zelfs haar bestaan ons niet bekend zijn.

Volgens Kant kan alleen het *begrip* van het absolute wetenschappelijk gekend worden; maar van het absolute zelf weten wij niets, niet eens dat het bestaat of wel niet bestaat. Ons *weten* is inderdaad beperkt tot het afhankelijk en voorwaardelijk bestaande; slechts daarover kunnen wij uitspraken doen, wier erkenning wij op logische gronden kunnen vorderen. Alleen ons *geloof* kan buiten dat gebied gaan, en met alle bescheidenheid als onze persoonlijke overtuiging te kennen geven dat er vele dingen zijn, waarvan onze schoolwijsheid nooit gedroomd heeft. Geloof nu is ten eenenmale onmisbaar, en ook degene, die zich uit misverstand een ongeloovige noemt, wordt daardoor bezield. Want wij menschen zijn niet slechts en niet in de eerste plaats bespiegelende en onderzoekende, maar ook practische wezens. Wij willen niet alleen weten en begrijpen wat bestaat, maar wij kunnen niet nalaten door onzen wil en onze daden invloed uit te oefenen op het bestaande. Bij dat willen en handelen moeten wij doeleinden najagen, die wij voor goed houden, en daden afkeuren, die wij verwerpelijk achten. De wetenschap, die zich tot het betrekkelijke bepalen moet, kan ons alleen iets leeren over de vraag wat betrekkelijk goed en kwaad is, d. w. z. nuttig of schadelijk ter bereiking van zekere gegeven doeleinden. Maar over den aard van het hoogste doel, van datgene, tot welks bereiking alle andere doeleinden ten slotte slechts middelen zijn, kan de wetenschap ons hoegenaamd niets mededeelen.

Bij Kant wordt de inhoud van het godsdienstig geloof geheel bepaald door zijne persoonlijke overtuiging aangaande het ware levensdoel. Die overtuiging was natuurlijk afhankelijk van zijne eigene levenservaring, en die levenservaring zelve wederom van den kring van denkbeelden en gezindheden, waarin hij opgegroeid was. Het is daarom niet te verwonderen dat Schopenhauer in Kant's ethiek duidelijke sporen van den invloed der tien geboden heeft aangewezen. Maar het is zeker zeer zonderling dat deze scherpzinnige beoordeelaar daarin iets belachelijks schijnt te zien. Eene ethiek kan niets anders zijn dan de aanwijzing van zekeren levensweg door iemand, die meent tot op zekere hoogte een betrouwbare gids te wezen. Geen verstandig

mensch kan voorts meenen dat hij, aan zich zelf overgelaten en opgroeiende als een jeugdige wilde, aan noodlottige vergissingen bij de keuze van zijne levensbaan zou ontsnapt zijn. Eerbied voor de wijsheid der vaderen, die hem zelf in een lang en rijk leven proefhoudend gebleken is, moet derhalve het vaste kenmerk van den verstandigen zedeleeraar zijn. Met Schopenhauer gaat het trouwens niet anders, als hij er zelfbehaaglijk op wijst dat de overoude Bouddhisten zijne voorgangers zijn. Het verschil is maar dat Kant, dankbaar voor het leven, dat hem geschonken werd, en met altijd even opgewekten zin, voor anderen de leidsman wil zijn tot een even bevredigend leven, terwijl de banghartige en zwartgallige Schopenhauer niets goeds van het leven verwacht, en in plaats van te zwijgen, zooals hem betaamd had, zich geroepen acht aan de heilbegeerige jeugd een pad te wijzen, dat in het beste geval op zelfmoord uitloopt.

Treedt derhalve bij Kant de godsdienst op als de onmisbare begeleider van een menschwaardig leven en verkrijgt hij, ten gevolge van Kant's vaste overtuiging over den aard van zulk een leven, een bepaalden inhoud, bij Spencer daarentegen is de godsdienst eenvoudig het onbepaald en onbepaalbaar bewustzijn van het bestaan van het absolute. Godsdienst wordt daardoor eene soort van kennis, de kennis van het onkenbare. De „groote waarheid", die de godsdienst altijd verdedigd heeft, is dat er eene diepe verborgenheid ligt achter de dingen, welke onze waarneming en onze wetenschap ons ten deele leeren kennen [1]). Hoe hooger de godsdienst zich ontwikkelt, des te minder zegt zij over dat groote mysterie; het eene stellige leerstuk daarover na het andere bezwijkt voor de wetenschappelijke critiek; maar juist daardoor wordt de godsdienst zuiverder en beantwoordt hij meer aan zijne verheven bestemming. De vromen, die nog maar ten halve godsdienstig zijn, meenden iets begrepen te hebben van de groote verborgenheid en zetten datgene, wat zij geloofden te vatten, in hun godgeleerde stelsels uiteen. Maar daardoor

---

[1]) Religions diametrically opposed in their overt dogmas, are yet perfectly at one in the tacit conviction that the existence of the world with all it contains and all which surrounds it, is a mystery ever pressing for interpretation. t. a. p. blz. 44. And thus the mystery which all religions recognize, turns out to be a far more transcendent mystery than any of them suspect — not a relative but an absolute mystery. t. a. p. blz. 46.

ontkenden zij stilzwijgend metterdaad de groote waarheid dat God ten eenenmale onbegrijpelijk is. Het einde van de evolutie van den godsdienst is gegeven in de ootmoedige belijdenis: Er is een God en wij begrijpen niets van Hem.

Dat de vromen over het algemeen geen vrede zullen hebben met dezen hoogst ontwikkelden godsdienst, begrijpt Spencer tot op zekere hoogte. „Gij biedt ons" — zoo laat hij hen zeggen — „een ondenkbaar afgetrokken begrip in plaats van een wezen, waarvoor wij bepaalde gevoelens kunnen koesteren. Al zegt gij ons dat het volstrekt bestaand wezen werkelijk bestaat, zoo mocht het, wat ons betreft, evengoed volstrekt *niet* bestaan, daar wij er ons geen denkbeeld van mogen maken. Wij stellen ons eene Macht voor, die zeker medegevoel met ons heeft en gij verlangt dat wij eene Macht zullen aannemen, waaraan volstrekt geen gemoedsbeweging kan toegeschreven worden. Zoo berooft gij ons van datgene, wat juist het wezen van ons geloof uitmaakt" [1]).

Dit is — zegt Spencer — de klacht, die noodzakelijk elken overgang van een lager godsdienstvorm naar een hoogeren begeleidt. Het geloof aan zekere overeenkomst tusschen hem zelf en het voorwerp zijner godsdienstige vereering is altijd bevredigend geweest voor den mensch. De godsdienst der barbaren is anthropomorphisme in zijn grofsten vorm. Elke nieuwe stap in de richting van het zuiver godsbegrip, dat alle menschelijke hoedanigheden aan de Godheid ontzegt, is pijnlijk geweest voor de oudgeloovigen. Zoo moet dan de laatste schrede op dien weg, waarbij de Godheid voor ten eenenmale onkenbaar verklaard wordt, hen wel bijzonder gevoelig treffen. Tegenover dit verzet der ouderwetsche vromen betaamt den denker groote verdraagzaamheid. Want niet alleen is hun godsbegrip voor hen eene bron van troost en levensmoed, maar ook hunne denkbeelden over deugd en plicht hangen ten nauwste met dat begrip te zamen. Zij kunnen het daarom niet opgeven, zonder de kans te loopen die denkbeelden te zien afsterven. Daarenboven zijn die voorstellingen van den ouderwetsch geloovige, ofschoon op zich zelf verwerpelijk, toch voor iemand, die in zijne omstandigheden verkeert, het beste, wat hij op dit gebied hebben kan.

Al moge daarom de verdraagzaamheid den denker zwaar

---

[1]) t. a. p. blz. 114.

vallen, als de vromen bewijs geven van hun gemis aan ware religie door op menschelijke wijze van de Godheid te spreken, verdraagzaamheid blijft altijd noodig. Wij moeten de overtuigde voorstanders der lagere godsdienstvormen bestrijden, maar behooren daarbij ons verzet tegen hunne opvattingen te temperen door zooveel sympathie als maar eenigszins mogelijk is.

Zoo ongeveer spreekt Spencer over zijne verhouding tot de behoudende richting op godsdienstig gebied. Het valt te betwijfelen of de „vromen" deze nederbuigende vriendelijkheid, deze met eene goede dosis „sympathie" aangelengde bestrijding zullen verkiezen boven de hartstochtelijke woede, waarmede de mannen der achttiende eeuw en hunne hedendaagsche geestverwanten hen als dwazen of huichelaars aan de kaak stellen.

IV.

Al verwachtte Spencer dat zijne beschouwingen over den godsdienst de vromen niet zouden bevredigen, zoo leverde hij toch zonder twijfel in de *First Principles* op zijne wijze eene verdediging van den godsdienst tegen de beschaafden en geleerden onder zijne bestrijders. De „ongeloovigen", die in den regel tot het meest dweepziek en ketterjagend menschenras behooren, hebben het dan ook niet aan schimpscheuten op Spencer's „halfheid" laten ontbreken. Ons leven eene verborgenheid; de dood eene verborgenheid; het licht der wetenschap een armoedig lampje, dat den reiziger vergunt op enkele passen afstands het een en ander te onderscheiden, maar welks flauwe schijn toch vooral dient om de onmetelijkheid der hem omringende duisternis te doen voelen, — dat alles zijn uitspraken, waaraan reeds de klassieke Baccalaureus uit Goethe's Faust zich ten diepste zou geërgerd hebben. De ongodsdienstige mensch onwetenschappelijk, juist omdat hij geen begrip heeft van de waarde van den godsdienst; de zoogenaamde vrijdenker een onnoozel en verblind wezen, dat de oogen sluit voor de meest in 't oog vallende waarheid; de nederige vrome daarentegen de ware wijze, wiens kennis wellicht niet uitgebreid is, maar die althans de voor het leven belangrijkste waarheid levendig beseft — dat zijn beschouwingen, waardoor Spencer zich lijnrecht schijnt te plaatsen tegenover de meer populaire schrijvers, die hunne leuze vinden in het befaamde: *le cléricalisme, c'est l'ennemi.*

Nu de schrijver in de tot dus verre verschenen deelen zijner *Sociology* opzettelijk gehandeld heeft over den oorsprong en het wezen van den godsdienst, mag echter de vraag gesteld worden of hij in zijn ouder werk wel alles gezegd heeft wat hij over den godsdienst dacht. De beleefde toon jegens den godsdienst, de welwillende vriendelijkheid jegens zijne meer behoudende vereerders, is gebleven. Maar al wordt er nogmaals herhaaldelijk verzekerd dat er voor de menschheid een groot mysterie is — eene waarheid, waaraan wel niemand twijfelen zal — in den godsdienst blijft er al zeer weinig verborgens over, indien Spencer's theorie juist is. Het oude Euemerisme, door de nieuwere mythologen met zoo diepe minachting voorbijgegaan, vindt in eenigszins gewijzigden vorm in Spencer een strijdvaardig verdediger. Tot vermoeiens toe stapelt hij feiten op feiten om aan te wijzen dat de godsdienst bij alle minder beschaafde volken oorspronkelijk niets anders is dan doodenvereering. Hij tracht in bijzonderheden aan te wijzen, hoe elke andere godsdienstvorm daaruit ontstaan zal wezen.

Is deze theorie aannemelijk, dan moet, naar het mij voorkomt — al geeft Spencer dat niet toe — ook de meest verfijnde godsdienst, ondanks de schijnbaar verheven gevoelens, die hij bij zijne belijders aankweekt, en den heilzamen invloed, dien hij op het leven schijnt te hebben, met wortel en tak worden uitgeroeid. Want dan is hij het laatste overblijfsel van barbaarsch bijgeloof, welks vernietiging aan de menschheid niets dan voordeel brengen kan.

De wijziging, die Spencer in de leer van Euemerus gebracht heeft, bestaat in hare verbinding met het zoogenaamde animisme. Daaronder verstaat men, zooals bekend is, de theorie, die den mensch laat bestaan uit twee deelen, het grof-stoffelijk lichaam, dat zichtbaar en tastbaar is, en de veel fijnere maar toch ook stoffelijke *ziel*, die men niet betasten maar onder gunstige omstandigheden zien kan, en die in vorm en grootte ongeveer met het lichaam overeenstemt. De wilde, die tot het animisme gekomen is, meent dat elk lichaam in zijne ziel een dubbelganger heeft, die voor korter of langer tijd het lichaam verlaten en zich aan slapenden als een droombeeld, aan wakenden als eene geestverschijning vertoonen kan. Deze leer, die waarschijnlijk eerst alleen op het menschelijk lichaam wordt toegepast, vindt later eene veel ruimer aanwending. Elk stof-

felijk voorwerp wordt bij sommige volken geacht zijne ziel of dubbelganger te hebben, en de Egyptenaren meenden bijv. volgens Maspero dat de dubbelgangers van de aan een graf geofferde spijzen en dranken naar de andere wereld gingen om daar den dubbelganger van den overledene te voeden [1]).

Hoe het animisme zich in de kinderlijke ziel van den wilde vormen kan door zijn oppervlakkig nadenken over zekere verschijnselen, heeft Spencer en onafhankelijk van hem Tylor vele jaren geleden aangewezen. De schaduw, die het lichaam onder zekere omstandigheden werpt, het beeld, dat zich in spiegelende oppervlakten vertoont, de echo en de droombeelden zijn de voornaamste van die verschijnselen. Is eenmaal de leer van 's menschen tweeslachtigheid gevormd, dan dient zij ter verklaring van den slaap, van de bewusteloosheid, van vallende ziekte en andere zenuwaandoeningen. De dood wordt opgevat als eene langdurige scheiding van lichaam en ziel, waarop echter nog lang na het overlijden, eene hereeniging, d. w. z. eene opstanding uit de dooden, kan volgen. De dubbelganger van het lichaam wordt als spook of goddelijk wezen geëerd door eene plechtige begrafenis, door offers bij het graf, door gebeden en andere godsdienstige plechtigheden. Dit alles geschiedt niet uit liefde en eerbied, maar uit vrees. De dubbelgangers der overledenen gaan voor zeer gevaarlijk door; geschenken, vleierijen, eerbewijzingen zijn noodig om hen in een goede stemming te houden. Zoo wordt er dan ook aanvankelijk niet aan alle graven geofferd, maar alleen aan die van machtige en gevreesde personen. De tempel is oorspronkelijk niets anders dan een aanhangsel van de graftombe, gebouwd ter wille van de geloovigen, die zich geroepen voelen telkens ter bedevaart op te gaan. Langzamerhand neemt het beeld de plaats in van het begraven lichaam, zoodat men op vele plaatsen aan denzelfden overledene godsdienstige eer bewijzen kan.

De versmelting van het Euemerisme met deze theorie maakt zonder twijfel die oude leer veel aannemelijker. Het is inderdaad verwonderlijk, hoeveel verschijnselen in den godsdienst van minder beschaafde volken begrijpelijk worden, als men onderstelt

---

[1]) As M. Maspero says: „le *double* des pains, des liquides, de la viande, passait dans l'autre monde et y nourrissait le *double* de l'homme". Spencer, *Eccles. Institut.* § 586.

dat zij wortelen in overoude, soms half vergeten, doodenvereering. „Niet alleen onder de wilden spelen de dooden een groote rol in de godsdienstige vereering der levenden; ook de Chineezen raadplegen en spijzigen hunne voorouders, de Romeinen eeren hun dii manes, ja er is geen volk bekend dat de plichten jegens de dooden niet heilig achtte; ook de Hindoe en de Griek deden dit, en in Israël moesten wet en profeten telkens de neigingen des volks om de dooden te vragen dwarsboomen" [1]). Volgens Spencer is nu alle godsdienst ten slotte uit doodenvereering ontstaan en elke God derhalve aanvankelijk de ziel van een doode, die als een spook verschijnen kan.

Onder de geleerden, die zich meer bepaaldelijk met de geschiedenis der godsdiensten en met de mythologie bezig houden, schijnt deze theorie nog niet veel bekeerlingen gemaakt te hebben. Zij houden zich aan de oudere theorie, dat het fetischisme de oorspronkelijke, de minst ontwikkelde godsdienstvorm is. Daartegen oppert Spencer een bezwaar, waaraan hij groot gewicht toekent, maar dat, mijns inziens, in 't geheel niet opgaat. De bezieling, die de fetischdienaar aan levenlooze wezens toeschrijft, zal niet kunnen samengaan met de onderscheiding van het levende en het levenlooze, die volgens Spencer ook bij den ruwsten natuurmensch bestaan zal, daar zelfs dieren van dat verschil zeer goed op de hoogte zijn. Wel verre van iets oorspronkelijks te wezen, is het fetischisme volgens hem de vrucht van eene lange ontwikkeling. Eerst moest het animisme, op den mensch toegepast, doodenvereering doen ontstaan en daarna moest het ontwakend nadenken dubbelgangers toeschrijven aan alle stoffelijke voorwerpen, omdat zij bijv. alle een schaduw kunnen werpen of zich in den droom vertoonen. Zoo zou het denkbeeld van eene andere wereld, een doodenrijk, ontstaan zijn, dat in den geest der oude Egyptenaars en van vele andere volken zulk een machtigen invloed oefende. Langs verschillende wegen zou uit de vereering van menschelijke dubbelgangers of schimmen in dat doodenrijk de vereering van andere schimmen ontstaan zijn. Zoo en zoo alleen kunnen levenlooze dingen voorwerp van godsdienstige vereering worden.

Deze theorie over den oorsprong van het fetischisme, die

---

[1]) P. D. Chantepie de la Saussaye, Mythologie en folklore. Gids, Aug. 1885 blz. 220.

Spencer vroeger uitvoerig uiteengezet heeft [1]), en waaraan hij in zijn jongste werk kortelijk herinnert [2]), berust op een onhoudbaren grondslag. Spencer bewijst inderdaad dat dieren, en zelfs niet alleen *hoogere* dieren, zich anders *gedragen* tegenover voorwerpen, die zich op ongeregelde wijze bewegen, dan tegenover voorwerpen, welke in rust of in meer regelmatige beweging verkeeren. Tot de eerstgenoemde voorwerpen behooren de levende wezens, en daardoor kan de schijn ontstaan, alsof reeds dieren het levende van het levenlooze scherp zouden *onderscheiden*. Dat deze onderstelling echter op onvoldoende gronden berust, is gemakkelijk in te zien. Ook de photographische toestel gedraagt zich niet op dezelfde wijze tegenover voorwerpen in rust, die hij getrouwelijk weergeeft en voorwerpen in beweging, waarvan hij slechts een zeer verward beeld ontwerpt. Maar niemand meent dat die toestel die twee soorten van dingen *onderscheidt*, dat hij zich rekenschap geeft van hun verschil. Evenzoo mogen wij uit de uiteenloopende wijze, waarop dieren tegenover verschillende voorwerpen handelen, niet met zekerheid afleiden dat zij eenig besef hebben van het onderscheid. Wat in het brein van een hond of een zuigeling of een op den laagsten trap van beschaving staanden wilde omgaat, is voor niemand direct waarneembaar. Alleen door redeneering uit waarneembare gegevens kan men met waarschijnlijkheid opmaken hoe dergelijke wezens gevoelen en denken. Wanneer wij nu in aanmerking nemen dat het verschil tusschen het levende en het levenlooze aan de zooveel hooger staande Grieksche wijsgeeren aanvankelijk lang niet helder was, dan komt het mij waarschijnlijk voor dat honden, zuigelingen en wilden zich daarvan wel in 't geheel geen rekenschap zullen gegeven hebben. Niet ten onrechte noemt men de leer der oudste Grieksche wijsgeeren hylozoïsme; de miskenning van het verschil tusschen het levende en het levenlooze is juist een grondtrek hunner natuurbeschouwing. Eerst bij Aristoteles vindt men het onderscheid met de noodige scherpte aangegeven.

Dit argument zou bij Spencer niet veel gewicht in de schaal leggen. „Die oude Grieken, zoude hij zeggen, hadden de periode

[1]) In de *Principles of Sociology* Part I, vooral in Chap. IX *The ideas of the animate and the inanimate* en Chap. XXI *Idol-worship* and *fetich-worship*.

[2]) *Eccles. Instit.* § 585.

van het fetischisme en den natuurdienst achter den rug; hunne voorouders, wier denkbeelden zij in hunne jeugd hadden overgenomen, hadden het verschil tusschen levend en levenloos leeren miskennen ten gevolge van de uitbreiding der animistische theorie over alle stoffelijke voorwerpen. Van daar dat zij met hylozoïsme begonnen en eerst langzamerhand tot helderder inzichten kwamen. Maar de natuurmensch en de hoogere diersoorten zijn in dit opzicht even wijs als Aristoteles; zij onderscheiden scherp het levende en het levenlooze."

Zoo zou Spencer zijne theorie trachten te redden, maar tot welken prijs? Hij moet aannemen dat de veel hooger ontwikkelde mensch, een Thales, een Heraclitus, blind is geworden voor een verschil, dat zelfs aan een hond niet ontgaat. Zoozeer zal de valsche animistische theorie hen bevangen hebben, die overal bezieling doet vooronderstellen, ook waar men haar niet ziet. Is het niet veel waarschijnlijker dat het opmerken van het verschil tusschen het levende en het levenlooze niet zoo eenvoudig is als Spencer gelooft? De gronden, die hij aanvoert om te toonen dat ook dieren dat verschil opmerken, bewijzen niets, gelijk ons bleek. Tusschen rust en beweging, tusschen regelmatige beweging, waaraan de waarnemer weldra went, en ongelijkmatige beweging, die telkens nieuwe indrukken geeft, moeten zeker de dieren reeds eenig verschil opmerken, omdat zij er door geprikkeld worden tot verschillende handelingen. Heeft nu de ruwste natuurmensch het evenver gebracht, dan is hij juist geschikt om aanvankelijk in alles, wat zich ongelijkmatig beweegt, iets te zien, dat hem vrees inboezemt en waarmede hij op dezelfde wijze tracht om te gaan als met machtige menschen. Dit is eene soort van natuurdienst, die voor de minder ontwikkelde rassen gemakkelijk bereikbaar is en aan het animisme en de doodenvereering moet voorafgaan. Ik leid dit vooral af uit een der eigenaardigheden van den natuurmensch, die aan Spencer zeer goed bekend is, maar wier invloed op het ontstaan der oorspronkelijke godsdienstige denkbeelden hij volstrekt niet in rekening brengt.

Ik heb hierbij het oog op de zucht tot nabootsing en het talent van nabootsing, die bij kinderen zoo verwonderlijk groot zijn en over wier bestaan bij wilden Spencer zelf eenige belangwekkende mededeelingen doet [1]). Zelfs bij beschaafde vol-

---

[1]) In § 42 van de *Principles of Sociology*, Part I.

wassenen is die karaktertrek als een *survival* van hunne jeugd en onbeschaafdheid gemakkelijk te bemerken. Men denke aan de aanstekelijkheid van het geeuwen en het lachen. Langen tijd heeft men in een vervelend gezelschap den lust tot geeuwen bedwongen, maar nauwelijks geeft iemand het eerste voorbeeld van die minder gepaste beweging, of dadelijk zijn er velen, die niet nalaten kunnen het ook te doen. Als men bij de halsbrekende lichaamsoefeningen van kunstenmakers de toeschouwers gadeslaat, zal men er gewoonlijk eenigen vinden, die met open mond en ingespannen aandacht de bewegingen op het tooneel volgend, hun zucht tot nabootsing den vrijen loop hebben gelaten. Zij strekken den hals of zij buigen den arm evenals de kunstenaar doet, op wiens verrichtingen hunne aandacht gevestigd is.

Ook als de nabootseerlust niet zoo sterk is dat hij tot duidelijk nadoen leidt, laat zich zijn invloed gemakkelijk bemerken. Heine verhaalt in zijne *Geständnisse* dat Schiller doodelijk vermoeid werd door de gesprekken met Madame de Stael, en wel omdat de levendige Française geen oogenblik in rust bleef en bepaaldelijk de gewoonte had met de duimen te draaien. Zenuwachtige lieden als Schiller voelen onder zulke omstandigheden de neiging om dezelfde bewegingen te maken. Het bedwingen van die neiging kost pijnlijke inspanning; vandaar de groote vermoeienis. Ons allen gaat het als Schiller, den een meer, den ander minder, naarmate de nabootseerlust bij ons meer of minder sterk is. Wij kunnen niet nalaten ons gelaat min of meer in dezelfde plooien te zetten als de persoon, die tot ons spreekt, en wij voelen daarbij sympathetisch de gewaarwordingen, waarvan die gelaatsuitdrukking het zichtbare teeken is. Vandaar dat er sommige menschen zijn, wier opgeruimd en welmeenend gelaat onbetaalbaar is aan een feestdisch, ook al openen zij hun mond uitsluitend om te eten; vandaar dat George Eliot kan spreken van een gelaat, door welks aanschouwing men „zich beter voelt worden". Maar vandaar ook dat het stug, norsch en onheilspellend gezicht van anderen de vreugde uit hun kring verbant en de kinderen bang maakt. Daarom zegt Gretchen van Mephistopheles:

Und seine Gegenwart schnürt mir das Innre zu.

„Was hij maar wat dikker!“ zegt Caesar van Cassius.

„Let me have men about me that are fat;
Sleek-headed men, and such as sleep o' nights
Yond Cassius has a lean and hungry look
He thinks to much; such men are dangerous.“

Bij jonge kinderen is de zucht tot nabootsing veel meer in het oog vallend. Al de spelen, die zij zelf verzinnen, zijn nabootsingen; de moeder, de schoolmeester, de winkelier en wie niet al meer, worden met treffende nauwkeurigheid voorgesteld. In enkele uren nemen zij, in eene nieuwe omgeving verplaatst, het daar gebruikelijk dialect aan en wijzigen hunne manieren naar de modellen, die zij voor zich hebben. Reeds de zuigeling voelt aan zijn eigen gezichtje of de persoon, die hij aanziet, vroolijk of droevig, opgeruimd dan wel knorrig is. Daarom lacht hij vriendelijk tegen sommige personen en barst in tranen uit als hij een schreiend gelaat in het oog krijgt. Dat is de macht van den nabootseerlust.

Alleen ten gevolge van die zucht tot nabootsing blijven de gemoedsbewegingen onzer medemenschen ons niet zoo onbekend, als zij anders zouden zijn. Elke dier gemoedsbewegingen heeft hare lichamelijke uitdrukking; elke gaat gepaard met de samentrekking van zekere spiergroepen en de ontspanning van andere. Wie zich recht verwondert, trekt de wenkbrauwen ver in de hoogte; wie op een onverwachte zwarigheid stuit, fronst het voorhoofd door een verticalen rimpel; wie met diepe minachting bezield wordt voor wat hij ziet of hoort, trekt neusvleugels en mondhoeken op. Bij menschen met „sprekende“ gelaatstrekken zijn die bewegingen in het oog vallend, bij anderen minder merkbaar; enkelen zijn er in geslaagd hun gelaat tot een masker te maken, dat hunne stemming niet meer openbaart, doch verbergt. Wij verstaan de beteekenis dier gelaatsuitdrukking, zeker niet door eene redeneering, althans niet door eene redeneering, die in woorden kan worden uitgedrukt. Maar wij voelen onmiddellijk dat er een verbaasd of verontwaardigd mensch voor ons staat; de beweging van de spieren van zijn gelaat en van de overige, die nu en dan tot de uitdrukking der gemoedsbeweging medewerken, prikkelt ons tot nabootsing, en met die beginnende nabootsing der gelaat uitdrukking, wier verdere ontwikkeling door

een welopgevoed mensch weldra gestuit wordt, heeft de natuur het voelen van de daarbij behoorende aandoening verbonden.

Thans zal het duidelijk zijn, waarom de mensch beginnen moet met overal in de natuur menschelijke aandoeningen en menschelijke hartstochten te zoeken. Niet slechts de bewegingen der menschen, maar alle bewegingen, die hij ziet, wekken de zucht tot nabootsing bij het kind en den kinderlijken mensch op. Ziet hij een kikvorsch springen, oogenblikkelijk tracht hij het na te doen en daar die lichaamsbeweging bij den mensch het teeken is van eene zeer opgewekte gemoedsstemming, gaat ook de kikker voor een vroolijk dier door. De heftige beweging, die de spin aan haar web mededeelt, wekt sympathetisch de aandoening van nijdige kwaadaardigheid; het aanschouwen van de kruipende pad doet een aandrang ontstaan tot de bewegingen, welke passen voor den schuldbewusten zondaar, die vol vrees voor ontdekking heimelijk op zijn doel afgaat. Zoo komen de spin en de pad, geheel buiten hunne schuld, aan den slechten naam, dien zij hebben, terwijl de kikvorsch evenzeer zonder er zelf iets toe te doen den roem van vroolijkheid en de ooievaar dien van deftigheid verkregen heeft. Zoo verklaren zich de anders zoo onbegrijpelijke sympathie en antipathie, die verschillende diersoorten wekken, en tevens waarom die gewaarwordingen bij den eenen mensch zooveel levendiger zijn dan bij den anderen. Wie zwak is in de zucht tot nabootsing zal een pad of een spin of een baviaan met dezelfde kalmte aanzien als elk ander natuurverschijnsel; maar wie zeer vatbaar is voor sympathetische gewaarwordingen, voelt denzelfden afschuw, waarvan ten Kate de tolk is, als hij den aap „een wanklank in het scheppingslied" noemt [1]).

Zooals het met de dierenwereld gaat, zoo gaat het met de geheele natuur. De sympathetische gewaarwording, door de nabootsing gewekt, leidt tot het zoeken van menschelijke gemoedsbewegingen in alle dingen. De branding, die tegen de klippen slaat, gaat zelve bij den natuurmensch voor woest en onstuimig door, evenals de rivier, wanneer zij in het voorjaar de lage landen overstroomt en in woedende vaart naar de zee spoedt. Maar het beekje, dat langs eene zachte helling rustig

[1]) Men vindt eene zeer goede schets van den invloed van nabootseerlust en sympathetische gewaarwording in l'Ange Huet, Nieuwe oplossing van een oud vraagstuk, 1872, blz. 24—71.

in het dal vloeit, heeft zelf de kalmte, welke zijn aanblik doet ontstaan bij den wandelaar, die zich aan den oever heeft neergevlijd. De stormwind, die in de kloven der bergen buldert, is een woeste geweldenaar, het zachtje avondkoeltje is zelf zoo vredig gestemd als de mensch, die zich overgeeft aan den indruk, dien het maakt.

Zijn nu eenmaal sommige voorwerpen in de natuur met menschelijke aandoeningen bedeeld ten gevolge der bewegingen, die zij vertoonen, dan wordt dezelfde beschouwingswijze toegepast op andere, die met hen de eene of andere overeenkomst hebben. Het woud wordt een geheimzinnig levend wezen voor den mensch, die een hart heeft om stemmen te verstaan. Nu eens treft hem een klagend zuchten, dan weer een kalm geruisch. Woest en dreigend klinkt de stem van het woud, als de stormwind door de takken giert, weemoedig, als de voorjaarsregen het groen doet druppelen of de gele bladeren in het najaar met eentonig geluid nedervallen. Is het wonder dat de Germaan zich vooral in het woud aan de Godheid verwant voelde, en dat de vereering der wouden een zeer algemeene godsdienstvorm bij minder ontwikkelde volken is?

De hooge bergtoppen geven geen verschillende geluiden zooals het woud doet. Maar hoeveel verscheidenheid vertoont hun aanblik aan de bevolking, die ze altijd voor oogen heeft! Nu eens is de lucht helder en staat de spits scherp afgeteekend, schijnbaar op geringen afstand voor hen, dan weder trekt de reus zijn kap van nevelen om het hoofd en slaat zich een mantel van wolken om de forsche leden. Dan valt de regen in stroomen neder en het onweder verlicht de wolkenmassa op phantastische wijze. Eindelijk breekt de zon door; reeds kleuren hare stralen den verwijderden bergtop, maar nog altijd hangen er hier en daar aan de hellingen verspreide wolkjes tusschen het struikgewas. Kan het bevreemding wekken dat de berg voor de volksphantasie een reus wordt, die heftig bulderen kan maar eigenlijk goedhartig van natuur blijkt te zijn, als men hem maar op het rechte oogenblik weet te treffen?

Rustige kalmte is de hoofdindruk, dien de beschouwing van den sterrenhemel geeft. Geen wonder, wanneer men bedenkt dat de nachtelijke wandelaar de hemellichamen jaar in jaar uit zonder rust en zonder haast hunne banen ziet beschrijven. Zon en maan worden natuurlijk met eenigszins andere hoedanighe-

den voorgesteld. De schitterende zon, wier koesterende stralen warmte en licht verspreiden, wordt gedacht als zelf bedeeld met die frischheid, die opgewektheid, dien levenslust, welke warmte en licht in den mensch wekken; de bleeke maan daarentegen wordt voorgesteld als zelve zoo weemoedig en zoo peinzend als de stemming, die de beschouwing der natuur bij maanlicht pleegt te weeg te brengen.

Zoo bevindt de natuurmensch zich overal te midden van wezens van gelijke beweging als hij zelf is. De Grieksche mythologie heeft ieder met deze dichterlijke natuurbeschouwing bekend gemaakt en uit Spencer's eigen werk blijkt hoe verspreid zij is onder andere volken. Doch zij is in zijne oogen nooit iets oorspronkelijks, maar altijd eene toepassing van voorafgaande doodenvereering. Al die volken, bij wie het geloof aan de bezieling der natuur eene groote rol speelt, gelden bij hem voor hooger ontwikkeld, en dat niet zoozeer wat hun dichterlijken aanleg betreft, waarover hij niet spreekt, maar ten aanzien van hun verstand. Het staat bij hem vast dat zij eerst door de animistische theorie heen tot hunne dichterlijke opvatting gekomen zijn.

Het spreekt van zelf dat eene discussie over dit onderwerp hoogst moeilijk vruchtbaar wezen kan. In het oordeel over de vraag of zeker volk hooger dan wel lager ontwikkeld moet heeten, is veel willekeur, en de berichten van verschillende reizigers over hetzelfde volk stemmen niet altijd overeen, vooral wanneer het de godsdienstige denkbeelden betreft. Daarom is het voor een veelbelezen en talentvol schrijver niet moeilijk die berichten zoo te groepeeren, dat zij voor zijne stelling pleiten, als hij maar over de noodige ruimte beschikken kan. In een tijdschriftartikel zou het daarvoor echter de plaats niet zijn, zelfs als de schrijver zulk een massa feiten tot zijne dienst had als Spencer. Ik bepaal er mij daarom toe op de omstandigheid te wijzen, dat de zucht tot nabootsing en de sympathetische gewaarwording, wier krachtigen invloed bij den natuurmensch Spencer erkent, volkomen voldoende zijn ter verklaring van het primitieve denkbeeld, dat de natuur bezield en goddelijk is.

Ligt hierin een der springaderen van den godsdienst, dan is hij door dezen oorsprong verwant met iets beters dan de dwaze natuurkundige theorie, waarin Spencer zijn eenigen wortel ziet. De mythe toch, waarin zich mijns inziens de godsdienstige gevoe-

lens van den natuurmensch het eerst uitspreken, is poëzie, de poëzie van volken, wier verstand nog sluimert, die nog geen critiek geproefd hebben. En wat is poëzie? Men veroorlove mij in plaats van eene lange verhandeling, die hier niet op hare plaats zou zijn, een kort antwoord op die vraag. In de ziel is poëzie gemoedsbeweging, met phantasie verbonden, hartstocht door phantasie gewekt en den loop der verbeeldingskracht naar zijne eischen regelend. En als zij uit de ziel te voorschijn komt en zich 't zij als vlammend vuur of als een stormwind of als een zachte koelte aan de wereld openbaart, dan is zij, zooals da Costa zegt:

Gevoel, verbeelding, heldenmoed
Tot één ondeelb're kracht verbonden,
Te zaam gebonden tot één gloed
En door den boezem uitgezonden
Op vleugelen van melodie,
Dat is de gaaf der poëzie.

Wij, laatgeboren erfgenamen van een voorgeslacht, dat veel gedacht, gelezen, geschreven en gestudeerd heeft

Juristerei und Medicin
Und leider auch Theologie,

wij zijn maar al te zeer geneigd in de poëzie niets anders te zien dan den goddelijken „waanzin", dien de zoo moderne Plato en de „heerlijke razernij", die de niet minder moderne Shakespeare daarin ontdekken. Wij loopen altijd gevaar ons mede te laten sleepen door dat schitterend *Essay* van Macaulay over Milton, waarin de poëzie de kunst heet om de woorden zoo te gebruiken, dat zij ons beelden met den schijn der werkelijkheid voor de ziel doen rijzen, de kunst van met woorden te doen wat de schilder met kleuren doet, en waar met eigenzinnige consequentie uit die bepaling wordt afgeleid dat de poëzie noodzakelijk achteruit gaat, naarmate de „beschaving" toeneemt. Als wij bedenken dat Macaulay zich niet ten onrechte beroept op Shakespeare, die ook gesproken heeft van „de vormen van ongekende dingen, die des dichters pen tot gestalten maakt en daardoor aan het ijle niet een woonplaats en een naam geeft"

as imagination bodies forth
The forms of things unknown, the poet's pen
Turns them to shapes, and gives to airy nothing
A local habitation and a name; [1])

als wij in aanmerking nemen dat hij ook Horatius zou kunnen oproepen om te getuigen dat de dichter de man is „die door wezenloozen schijn het gemoed beangstigt, prikkelt, streelt, met ongegronden schrik vervult"

qui pectus inaniter angit
Irritat, mulcet, falsis terroribus implet [2])

dan valt het ons moeilijk in de poëzie nog iets meer te zien dan een kinderspel, zeer vermakelijk en onderhoudend voor halfvolwassen knapen en meisjes, maar waarboven de ernstige man verheven moet wezen.

Deze neiging om de poëzie niet hooger te waardeeren dan de nuchtere Macaulay doet, is eigenlijk die Cimmerische, grauwe, doodsche lucht, die Goethe uit het *Système de la Nature* tegemoet waaide. Zij past alleen voor den verwelkten grijsaard en kan bij een volk, dat eene toekomst heeft, geen blijvende karaktertrek zijn. Maar die neiging bestaat, en waarlijk niet alleen in het oude Europa, dat in de Nieuwe Wereld voor zoo afgeleefd doorgaat. Welnu, bij de primitieve bevolkingen, die in den zuigelingstoestand der menschheid den godsdienst gedicht hebben, is er van dergelijke wijsgeerige gemoedsbezwaren tegen de waarde en de waarheid der mythen nog geen sprake. De karakteristieke hoedanigheid van haar gemoedstoestand is juist dat alles, wat krachtige aandoeningen doet ontstaan, voor goed post vat in het brein en overtuiging wekt, hoe wonderlijk, gedrochtelijk en tegenstrijdig het ons ook schijnen moge. De zegsman, die geloof vindt en op wiens woord men zweert, is de geïnspireerde dichter, wien de voortbrengselen zijner phantasie even helder voor den geest staan als de werkelijkheid, en die de wondere macht heeft dezelfde beelden te doen verrijzen voor het oog zijner hoorders en al de snaren van hun gemoed harmonisch te doen klinken bij het hooren van zijne stem.

---

[1]) *Midsummernight's dream.* Act. V Sc. 1.

[2]) Epistolae II. 1, 211.

Geen wonder dat bij de mythische wereldbeschouwing de gansche natuur bezield is, want de dichter ziet haar zoo en hij alleen is aan het woord. De hemel lacht, de zephyr zucht, de afgronden sperren grijnzend hunne kaken open, de nacht spreidt zijne vale vlerken over de aarde uit. Die blik op de natuur is voor den hedendaagschen dichter het verloren paradijs, dat Schiller in zijn *Götter Griechenlands*, Hildebrand in zijn *Vooruitgang* betreuren en waaraan Byron de diepgevoelde klacht wijdt:

No more — no more — oh! never more on me
The freshness of the heart can fall like dew
Which out of all the lovely things we see
Extracts emotions beautiful and new,
Hived in our bosoms like the bag o' the bee:
Think'st thou the honey with those objects grew?
Alas! 't was not in them, but in thy power
To double even the sweetness of a flower. [1])

Wijze en degelijke mannen, verre boven mijn lof verheven, hebben die weemoedige klachten zeer euvel opgenomen en aan de dichters beduid dat zij zich aanstelden als dwaze en verwende kinderen. Hunne pleidooien voor de innige harmonie tusschen poëzie en wetenschap worden geleverd met de beste bedoelingen en zijn lang niet van alle waarde ontbloot. Maar toch wordt er gewoonlijk een belangrijk gegeven bij over 't hoofd gezien. Niet zonder reden wenschte zich de Génestet behalve „een koopren kop, koel, vaardig te aller uur" tevens

een hart dat als een friesche klok
  sloeg met gelijken klop!
Geen ding bij ieder vreugd of smart,
Bij ieder tochtje uit de vert
  In driftigen galop.

De bescheiden de Génestet waardeert juist die eigenschappen het hoogst, welke hij zelf miste en wier gemis hij pijnlijk gevoelde. Een fijnbesnaard gemoed, nu eens volmaakt gelukkig dan weer diep rampzalig, en dat wel beide om redenen, die voor

[1]) Don Juan I. 214.

den prozamensch kleinigheden zijn, dat is de bedenkelijke gave, die de Muze den echten dichter geschonken heeft. Want van hen allen geldt wat Homerus van Demodocus, den zanger der Phaeaciërs zegt [1])

Ook de heraut trad nader, den loflijken zanger geleidend,
Zeer door de Muze bemind, die het goede hem gaf en het kwade,
't Ooglicht nam zij hem wel, maar gaf hem de lieflijke zangkunst.

De koopren kop is gewoonlijk ver te zoeken, evenals het rustige hart, dat geregeld slaat als een friesche klok. En daarom ontbreken den dichter de oogen, waarmede de man van wetenschap de wereld beziet. Het hart, dat bij ieder tochtje uit de verte in driftigen galop slaat, vordert al te zeer zijn aandacht. Nooit slaagt hij er in de dingen te zien, ontdaan van de verlichting, die zijne eigene gemoedsbeweging er over werpt. Bij de tooneelen en gebeurtenissen, die hij zich herinnert, voelt hij altijd weder de juiste schakeering van den gemoedstoestand, waarin hij ze aanschouwde of doorleefde. Wat geen aandoeningen wekt, laat hem onverschillig. Daarom heeft hij van de kalme wiskunde een hartgrondigen afkeer en van de classificeerende en analyseerende natuurwetenschap zegt hij met Hildebrand:

„De schoone natuur blijft nauwelijks schoone natuur, als men haar zoo koelbloedig geclassificeerd en geanatomiseerd heeft. Sla ze op, die boeken over de natuurlijke historie, met hunne klassen, orden, familiën, geslachten, soorten, met hunne natuurlijke en kunstmatige stelsels, — hoe dikwijls zult gij er te vergeefs naar een vroom en hartelijk woord van bewondering en verrukking zoeken. Waarlijk, men heeft de wonderdoende natuur te veel ontcijferd, te veel met passers, ontleedmessen, tabellen en vergrootglazen nageloopen."

Voor den dichter zijn de natuurverschijnselen onwaardeerbaar als zoovele aanleidingen tot gemoedsbewegingen, maar niet als voorwerpen van kennis. En daarom is de bezieling en de verpersoonlijking der natuur, die de wetenschap overal heeft moeten opgeven, waar zij er in slaagde iets te begrijpen, voor den dichter eene onmisbare beschouwingswijze. Want krachtige aandoeningen kan een natuurverschijnsel in den regel slechts zoolang

---

[1]) Odyssee VIII, 62—65. Met welwillende vergunning van den schrijver ontleend aan de vertaling van Vosmaer, die, naar wij hopen, weldra zal verschijnen.

wekken als men iets dergelijks als een menschelijk gemoed aanwezig denkt in de voorwerpen of natuurkrachten, die er bij in 't spel zijn. De *entgötterte* natuur, die slaafs de wet der zwaarte volgt, is een voorwerp van onderzoek, maar wekt geen sympathie of antipathie; wij beschouwen haar, zooals Spinoza zegt, alsof er sprake was van lijnen, vlakken of lichamen.

Deze dichterlijke natuurbeschouwing, die in alle deelen der natuur wezens ziet gelijk wij zelven, is een noodzakelijk product, door de kinderlijke gemoedsstemming onder den invloed van nabootseerlust en sympathetische gewaarwording gekweekt. Vandaar de onweerstaanbare bekoring, die zij op ieder heeft, die de frischheid zijner jeugd bewaarde. Aanvankelijk golden nu de natuurvoorwerpen als zoodanig, zooals wij ze waarnemen, voor de wezens, die toornig of verteederd, vriendelijk of vijandig zijn. Het is wel degelijk de rivier zelve, tot wie Ulysses bij zijne aankomst op het eiland der Phaeaciërs zijne roerende bede richt [1]), het is het stoffelijk vuur, dat de vuuraanbidders en de zon zelve, die de Perzen aanroepen. Later, en waarschijnlijk veel later volgt het tijdperk, waarin er een onderscheid gemaakt wordt tusschen het stoffelijk voorwerp en de ziel, die daarin huist of de godheid, die er zich in openbaart. Dan wordt Zeus gedacht als een wezen, dat in den hemel, Poseidon als eene godheid, die in de zee woont. De hemel, de lucht en de zee zijn dan niet langer de voorwerpen der godsdienstige vereering, maar Zeus, Hera en Poseidon, die over de genoemde deelen der natuur heerschen en daarin hun zetel hebben opgeslagen.

En tusschen die twee perioden in, tusschen den oorspronkelijken en den lateren vorm van natuurdienst, moeten wij, naar het mij voorkomt, het animisme en de doodenvereering plaatsen. De theorie, waardoor de wilde tot de tweeslachtigheid der menschelijke natuur besluit, vereischt vrij wat meer nadenken en onderstelt derhalve een veel rijper verstand dan de dichterlijke natuurbeschouwing, die achter elk verschijnsel gemoedsbewegingen zoekt, omdat de kinderlijke waarnemer ze sympathetisch voelt. Is de animistische theorie eenmaal gevormd, dan kan de wijziging van den oorspronkelijken natuurdienst volgen, omdat bij elk voorwerp, even als bij den mensch, aan eene ziel gedacht wordt. Zij geeft aanleiding tot die menigte van zonderlinge denkbeel-

[1]) Odyssee V, 445—451.

den en gebruiken, waarop Spencer de aandacht gevestigd heeft, de leer der zielsverhuizing, der bezetenheid, de magie, het duivelbannen en wat dies meer zij. Maar zij heeft toch waarlijk niet alleen het aanzijn gegeven aan al die schaduwzijden van den godsdienst, waarop Spencer uitsluitend de aandacht vestigt. Bij de Grieken althans, van wier wijsheid hij zoo slechte gedachten heeft, leidde de onderscheiding van een lichamelijk en een geestelijk bestandddeel in alle verschijnselen ook tot geheel andere voorstellingen, wier uitnemende hoedanigheden de wereld telkens weder verjongen, zoo dikwijls zij ze met aandacht en liefde gaat beschouwen, evenals de reus uit de fabelleer nieuwe krachten verkreeg, zoo dikwijls hij de moederaarde weder aanraakte. Het diep gevoel der Hellenen voor menschelijke schoonheid, dat ons uit Plato's dialogen toespreekt, *gleich einer alten halbverklungnen Sage*, bracht er hen toe de persoonlijke wezens, die tot de natuurverschijnselen in dezelfde betrekking zouden staan als 's menschen ziel tot zijn lichaam, af te beelden naar het verheerlijkt model der menschelijke gedaante. Zoo wordt de zonnegod een fiere jongeling, die op zijn met vurige paarden bespannen wagen dagelijks zijne baan aan den hemel volbrengt. Zoo verandert de god der winden in Hermes, den bode der goden met de gevleugelde voetzolen; zoo schept zich de vruchtbare Grieksche phantasie dat heirleger van stroomgoden, zeegodinnen, bosch- en bergnymphen, waarvan de mythologie gewaagt. Het is niet meer het natuurvoorwerp zelf, dat vereerd wordt, maar de godheid, die er in huist.

En is de voorstelling eenmaal gevormd dat goddelijke wezens van menschelijke gedaante, met menschelijk verstand en menschelijke hartstochten, over bepaalde deelen der natuur heerschen; wordt de verklaring van de onstuimigheid der zee gezocht in den toorn van Poseidon en de besmettelijke ziekten uit de doodelijke pijlen van Apollo afgeleid, dan is er een geheel nieuw veld voor de mythische beschouwing geopend. Ook op 't gebied van 's menschen geestelijk leven en van zijn handelen in staat en maatschappij vindt men tal van verschijnselen, die eene verklaring verlangen. En dezelfde methode laat zich ook hier toepassen. De Mnemosyne is de goddelijke bron van het geheugen, de negen Muzen de bezielde wezens, die de verschillende kunstenaars inspireeren. Zoo vormt zich die liefelijke verschijning, de uit de zee verrezene Aphrodite, en de even bekoorlijke

als gevaarlijke Eros, die tyran van goden en menschen, zooals Euripides hem noemt in het bekende fragment, dat de Abderieten dagen lang in koortsige geestdrift deed ontvlammen. Elke menschelijke hoedanigheid wordt in verband gebracht met eene bijzondere godheid. Nu eens zijn het de goddelijke wezens van den ouden natuurdienst, die bij hunne vroegere taak een nieuwe moeten aanvaarden, dan weder schept zich de ongebonden phantasie van het levendig en dichterlijk volk nieuwe godheden. Wie zal het oog houden op de bonte verscheidenheid van al die schepselen, wie met eenige waarschijnlijkheid durven aangeven, hoe een goddelijk wezen aan de verschillende deelen van zijn werkkring gekomen mag zijn, en uit welke aanleiding eene bepaalde mythe ontstaan is? Wie zich daaraan wagen moge, zeker zal hij er zich zorgvuldig voor wachten, die de volle waarheid gevoelt van de geestige beschrijving, door Goethe gegeven van *seine Göttinn*,

Der ewig beweglichen,
Immer neuen,
Seltsamen Tochter Jovis,
Seinem Schoosskinde,
Der Phantasie.

Denn ihr hat er

zooals Goethe voortgaat

Alle Launen,
Die er sonst nur allein
Sich vorbehält,
Zugestanden,
Und hat seine Freude
An der Thörin.

Het is genoeg bekend dat vele geleerden van deze luimigheid der phantasie niet zoo levendig overtuigd zijn geweest als de dichter Goethe. Hoe velen hebben niet beproefd met hunne looden schoenen de mythenvormende poëzie te volgen in hare verbijsterende vlucht; hoevelen hebben er zich toe gezet haar op den bodem te komen met het bekrompen dieplood eener eenzijdige theorie. Spiegelen wij ons aan die schrikwekkende voorbeelden en bedenken wij dat de volledige verklaring van

elke mythe even onmogelijk is als het begrijpen van elk kunstwerk, dat dien naam verdient. De dichter is slechts het onwaardig werktuig van den geest, die hem bezielt, en hij zelf is het meest verbaasd over wat hij voortgebracht heeft. In heftige bewoordingen berispt Heine een schrijver, die een gedicht „*eine grosse That in Worten*" genoemd had, en hij laat er op volgen, „dat het woord slechts bij den redenaar eene daad is, maar bij den echten dichter eene gebeurtenis" (*dass das Wort nur bei dem Rhetor eine That ist, bei dem wahren Dichter aber ein Ereigniss.*) [1]) De dichter — wil hij zeggen — staat bij zijn dichterlijk voortbrengen als een toeschouwer bij een verwonderlijk natuurverschijnsel. Hij moet aannemen dat zijn brein die gedachten gevat heeft en zijne handen ze opgeteekend hebben. Maar hij gelooft dat, evenals de rechter aan eene misdaad gelooft, wier bestaan hem door onwraakbare bewijsstukken gebleken is, al zag hij haar zelf niet. „Ik was er toe gekomen" — zegt Goethe [2]) — „de dichterlijke gave in mij geheel en al als natuur te beschouwen, en dat te eer, omdat ik reden had de natuur buiten mij voor het voorwerp te houden, waarmede dat talent zich bezighield. De werking van mijne dichtgave kon wel is waar door uiterlijke aanleidingen opgewekt en nader bepaald worden, maar nooit was zij zoo hartverheffend, nooit zoo overvloedig, als wanneer zij onwillekeurig of zelfs tegen mijn wil ontstond.

Durch Feld und Wald zu schweifen
Mein Liedchen wegzupfeifen
So ging's den ganzen Tag.

„Ook als ik 's nachts wakker werd, deed zich hetzelfde verschijnsel voor.... Dat ik mijzelven een liedje voorzegde zonder het later terug te kunnen vinden, gebeurde mij zoo dikwijls, dat ik enkele malen in zoodanig geval naar de schrijftafel vloog en mij niet eens den tijd gunde om het vel papier, dat daar scheef op lag, recht te leggen, maar het gedicht van het begin tot het einde in de schuinte neerschreef zonder van houding te veranderen. Om dezelfde reden greep ik liever naar het potlood, dat de letters bereidwilliger neerschrijft; want het

[1]) *Die Bäder von Lukka.* Cap. 11.
[2]) *Dichtung und Wahrheit,* Boek XVI.

was mij nu en dan overkomen dat het krassen en spatten der pen mij uit mijn toestand van dichterlijken nachtwandelaar deed ontwaken, mij verstrooide en eene kleine dichterlijke vrucht in de wieg smoorde. Voor zulke gedichten had ik steeds een bijz nderen eerbied, daar ik mij tegenover hen ongeveer in dezelfde positie bevond als de hen tegenover de kuikens, die zij uitgebroed heeft en nu om zich heen hoort piepen."

Zeer karakteristiek zijn uit hetzelfde oogpunt sommige plaatsen uit de levensbeschrijving van George Eliot, door haar echtgenoot uitgegeven. „Zij verhaalde mij" — zegt deze — „dat bij het schrijven van al de plaatsen uit haar werken, die zij als de beste beschouwde, een ander wezen dan zij zelf haar overmeesterd had. Zij voelde dat in zulke gevallen haar eigen persoon slechts het werktuig was, waarvan die geest, om hem zoo te noemen, zich bediende. Bepaaldelijk stond zij bij dit punt stil naar aanleiding van het tooneel in *Middlemarch* tusschen Dorothea en Rosamund. Zij zeide dat zij wel van den beginne af geweten had dat die twee personen elkander vroeger of later ontmoeten moesten, maar zij had de gedachte daaraan opzettelijk uit haar geest geweerd, totdat de loop van het verhaal Dorothea in Rosamund's salon bracht.

Toen had zij zich aan de oogenblikkelijke bezieling overgegeven en het tooneel geschreven, juist zooals het thans gedrukt is, zonder iets te wijzigen of door te halen, in een toestand van groote geestvervoering en opgewondenheid, geheel en al bezeten (*possessed*) door de aandoeningen der twee vrouwen .... Als men zich dien toestand van bezetenheid helder voorstelt — zegt de heer Cross terecht — dan kan men ook begrijpen, hoeveel het de schrijfster gekost moet hebben de boeken te schrijven, waarvan elk zijn eigen treurspel bevat. Wij hebben gezien hoe er op dit lijden gezinspeeld wordt in de brieven, waarin over *the Mill on the Floss, Felix Holt* en *Romola* gesproken wordt." [1])

Als de dichters zelf zeggen: wij zien het, maar doorgronden 't niet, hoe zullen dan zij, die wel dichterlijke werken tot op zekere hoogte waardeeren maar ze niet zelf scheppen kunnen, begrijpen wat zij niet bij eigen ervaring kennen? Een Fransch

---

[1]) George Eliot's Life by J. W. Cross III, 424.

schrijver, [1]) die in een werk over de hartstochten ook over het schoonheidsgevoel spreken moet, begint zijn hoofdstuk met het wijze voorschrift: *Il s'agit d'esthétique; tâchons de ne pas déraisonner.* Misschien zou hij nog wijzer geweest zijn, als hij gezegd had: *Il s'agit d'esthétique; taisons-nous.*

Is de godsdienst door de mythische elementen, die hij bevat, met de poëzie verwant, dan moet eene theorie als die van Spencer, waarbij zijn geheele inhoud volledig verklaard zal worden uit eene dwaze natuurkundige hypothese, uitermate onbevredigend zijn. Het ware te wenschen dat de Engelsche wijsgeer wat meer gedachtig geweest was aan de vriendelijke bede voor de phantasie, die Goethe tot zijne lezers richt:

Begegnet ihr lieblich,
Wie einer Geliebten!
Lasst ihr die Würde
Der Frauen im Haus!

Und dass die alte
Schwiegermutter Weisheit
Das zarte Seelchen
Ja nicht beleid'ge!

V.

Lijdt Spencer's theorie aan de bedenkelijke kwaal van geen oog te hebben voor het mythisch of dichterlijk bestanddeel van den godsdienst, ook het ethisch en het metaphysisch element daarin worden nagenoeg verwaarloosd. Inderdaad zou het dan ook onmogelijk zijn die metaphysische of ethische denkbeelden uit de doodenvereering en het geloof aan spoken af te leiden. Zal er derhalve beschreven worden, hoe de godsdienst geheel uit dergelijk bijgeloof ontstaat, dan moeten de zedelijke en metaphysische begrippen, die hij insluit, zoo niet geheel verworpen dan toch zeer op den achtergrond gesteld worden.

Zoo vermeldt Spencer [2]) onder de invloeden, die den overgang van polytheïsme tot monotheïsme bewerken, „de vooruitgaande beschaving en de daarmee verbonden vatbaarheid voor bespie-

---

[1]) Letourneau, Physiologie des Passions.

[2]) T. a. p. § 614.

geling of nadenken", bij welke gelegenheid zekere minder bekende Mexicaan „Nezahuatl, heer van Tezcuco" gezegd wordt tot soortgelijke uitkomsten geraakt te zijn als .... Plato in zijne dialogen. Zoo wordt er door hem gewaagd [1]) van de hoogere zedelijke voorschriften, waarop het Christendom heeft aangedrongen. Ook merkt hij op dat de priesters zich bij hooger ontwikkeling van den godsdienst meer en meer ten doel stellen zekere levensopvatting aan te bevelen, terwijl hunne taak als voorgangers bij godsdienstige ceremoniën meer en meer op den achtergrond treedt [2]), en spreekt hij de verwachting uit dat in de toekomst diezelfde verandering zich nog krachtiger zal openbaren.

Dit alles komt echter alleen hierop neer dat de zedelijke en de wetenschappelijke begrippen machtige invloeden zijn, waardoor het eigenlijk godsdienstig geloof wat minder barbaarsch en ongerijmd wordt. Maar het wezen van den godsdienst blijft desalniettemin geloof aan spoken en op dit bijgeloof berustende doodenvereering.

Waarom zullen juist die eigenaardigheden, welke de godsdienst volgens Spencer bij de allerlaagste rassen vertoont, zijne wezenlijke hoedanigheden zijn? Aan de beantwoording van die vraag heeft Spencer zich niet gewaagd. En toch blijkt het wel noodig te zijn haar ernstig te overwegen, als men bedenkt dat noch hijzelf noch anderen in overeenkomstige gevallen denzelfden redeneertrant volgen. Niemand zal 's menschen wezenlijke hoedanigheden reeds in het ei zoeken, of aannemen dat het karakter der familie dat van den modernen staat nauwkeurig en volledig uitdrukt. En toch gaat Spencer stilzwijgend uit van de onderstelling, dat hij het wezen van den godsdienst begrijpen zal, als hij er in slaagt den sluier op te lichten, die zijn oorsprong bedekt.

Die onderstelling is een gevolg van het vooroordeel, dat men een verschijnsel zou kennen, als men weet hoe het ontstaan is. Al deinst men terug voor sommige ongerijmdheden, die uit dat vooroordeel voortvloeien, toch is zijn invloed krachtig, want het hangt met de tijdelijke richting van onze wetenschap ten nauwste samen. De evolutieleer brengt hare aanhangers lichtelijk tot de meening dat men een verschijnsel kent, als men weet hoe

---

[1]) T. a. p. § 643. [2]) T. a. p. § 653.

het zich in overoude tijden heeft voorgedaan, wat de laagste vormen zijn, waaronder het zich openbaart. De heer de la Saussaye heeft er nog onlangs op gewezen, hoe de hedendaagsche mythologen aan hetzelfde euvel mank gaan, en bijv. meenen te weten, wat Apollo voor Homerus was, als zij den oorsprong van den Apollodienst hebben opgespoord.

„Voorzeker is het voor de kennis der nationale mythologieën niet zonder belang eenig inzicht te hebben in de oorspronkelijke beteekenis der stof, die zij ons overleveren; maar men meene niet dat men daardoor rekenschap heeft gegeven van de beteekenis, welke de mythen in historischen tijd hadden. Het zou ongeveer hetzelfde zijn, als wanneer men het Nederland der 19de eeuw wilde verklaren uit eene psychologische analyse van de Batavieren. Homerus en Hesiodus, Pindarus en de tragici weten er niet van dat de goden natuurwezens en de mythen natuurvoorvallen zijn. Ook wanneer een vergoden van de natuur hem niet vreemd is, getuige Helios en Ge en de goddelijke rivieren, zoo zijn toch Zeus, Apollo en Athene voor Homerus stellig geen verpersoonlijkte en vergode natuurkrachten. Het schijnt onnoozel en overbodig dit op te merken; doch waarom schieten ook de beste handboeken van grieksche mythologie (wij zonderen natuurlijk het eerste deel van Grote uit) in deze noodzakelijke onderscheiding te kort?” [1])

Dezelfde vraag mag men aan Spencer stellen. Waarom geen onderscheid gemaakt, of althans niet genoeg onderscheiden tusschen den godsdienst van half dierlijke wilden en dien van Europeanen van de laatste eeuwen? Willen wij weten wat de godsdienst in dezen tijd is, dan moeten wij ons waarlijk niet in de eerste plaats wenden tot de Hottentotten en Nieuw-Hollanders en Fidschi-eilanders en hoe de interessante wilden meer mogen heeten, aan wier dwaze denkbeelden en barbaarsche gewoonten Spencer zooveel aandacht gewijd heeft. Dit is ongeveer even verstandig als de zielkunde van den mensch uitsluitend te bestudeeren door de belangstellende beschouwing van bavianen en jakhalzen. Wij danken onzen godsdienst, evenals onze wetenschap en onze kunst, niet aan die barbaren, maar in de eerste plaats aan de Grieken en de Israëlieten, of eigenlijk aan sommige uitstekende Grieken en Israëlieten, die, gelijk

[1]) Gids, Augustus 1885, blz. 226.

profeten betaamt, niet geëerd waren in hun vaderland, maar eerst in de Christelijke beschaving hun vollen invloed hebben geopenbaard. Als Xenophanes en Heraclitus den aanval tegen de mythologische godsdienstige begrippen beginnen; wanneer Plato en anderen dien strijd al krachtiger en krachtiger voortzetten, zullen wij die mannen dan ongodsdienstig noemen, omdat zij zich verzetten tegen het oude bijgeloof? Toch alleen, als wij gelooven dat op elk gebied slechts het oude echt is. Die mannen meenden zelf wel degelijk in het belang van den waren godsdienst op te treden tegen hen, die hem verkeerd begrepen. Wat hen daarbij leidt is ten deele een veranderd ideaal van het menschelijk leven, ten deele behoefte aan metaphysica, d. i. kennis van en verbinding met het absoluut bestaande. Omdat de goden, volgens de beschrijvingen der dichters niet handelen, zooals een goed mensch betaamt, kunnen — meenen zij — die beschrijvingen niet juist zijn, maar vertellen de dichters veel leugens. En omdat het geheel van de dingen, die slechts een betrekkelijk bestaan hebben, de ware werkelijkheid niet zijn kan, zoeken zij de Godheid in het gebied van het volstrekt bestaande, waartoe 's menschen waarneming in 't geheel niet, zijn denken nauwelijks reikt.

Eene wijsbegeerte, die inderdaad eenigermate rekenschap geeft van de verschijnselen, die de godsdienst bij de hooger ontwikkelde volken vertoont, zal nadruk moeten leggen op zijn dichterlijk, zijn zedelijk, zijn metaphysisch karakter. Die hoedanigheden worden door Spencer wel niet geheel over het hoofd gezien, maar toch op onverantwoordelijke wijze in de schaduw geplaatst ter wille van eene gewaagde onderstelling over den oorsprong van den godsdienst bij de lagere rassen. Zij hangen ten nauwste met elkander te zamen.

„Om te kunnen zeggen, hoeveel aanleg iemand voor wijsbegeerte heeft, — zegt Schopenhauer [1]) — zou ik moeten weten, hoe het verleden, het heden en de toekomst zich aan zijn oog voordoen; als zeer verschillende dingen of wel als nagenoeg een en hetzelfde. Is zijn bewustzijn in dezen tijdstroom zoo diep gedompeld, dat het zelf zich daarmede voortbeweegt, of ziet het den stroom van den tijd langs zich voorbijvloeien en be-

---

[1]) A. Schopenhauer. Von ihm. Ueber ihn von E. O. Lindner und J. Frauenstädt, blz. 748.

schouwt het dien als iets vreemds met verwonderden blik? Om het wonderbare en raadselachtige van den *tijd* te vatten, waardoor men vooral tot de wijsbegeerte gedreven wordt, is het noodig eene levendige phantasie te hebben. Slechts wie deze bezit, is in staat zich het tooneel zijns levens, dat vóór tien jaar voorviel, zoo helder en zoo nauwkeurig voor te stellen als de gebeurtenis, die thans werkelijk voorvalt. Hierdoor ontstaat de verwondering over de wijze van ons bestaan, den tijd, ten gevolge waarvan dat verwijderde en toch zoo werkelijke, zoozeer tot volstrekt niets wordt als het verleden niets is, en hetzelfde lot ook ieder oogenblik treffen moet, waarin wij ons juist bevinden."

De dichter, die zich het verledene en het toekomende, het afwezige en onmogelijke even levendig voor den geest stelt als hij het tegenwoordige waarneemt, en die daarbij zooveel scherper ziet en zooveel dieper gevoelt dan de alledaagsche mensch, is juist door die gaven een geboren wijsgeer. Niet zonder grond zoekt Goethe in de plaats, die aan 't hoofd van dit opstel vermeld wordt, in zeker geloof aan het onmogelijke een karaktertrek van den dichter, en terecht vinden Plato en Aristoteles den oorsprong der wijsbegeerte in de verwondering. De nuchtere prozamensch verwondert zich nooit; hem schijnt alles van zelf te spreken. Hij is in den regel schrander genoeg zijne opmerkingen te maken over den gang der dingen, voor zoover hij daarmede te maken zal hebben. Van zijn prille jeugd af verzamelt hij links en rechts al de gegevens, die hem op zijn levensweg te pas kunnen komen; nooit laat hij zich afleiden door verschijnselen, waarbij hij geen persoonlijk belang heeft, en men kan er vrij zeker van zijn dat zijne maatschappelijke loopbaan, zoo al niet schitterend, dan toch voor hem bevredigend wezen zal. Maar de dichter, die zooveel meer ziet en zooveel meer onthoudt, die zoo vol is van hartstocht en verbeeldingskracht, heeft het niet zoo gemakkelijk. Van jongsaf staat hij voor raadselen, wier oplossing hem geen rust laat. Hij ziet de dingen niet, zooals zij zich aan den kalmen waarnemer voordoen; hij ziet ze op duizend wijzen, naarmate zijn gemoedsleven ze verlicht, en hij ziet even duidelijk de talloos vele wijzen, waarop zij zouden ingericht kunnen zijn. Want zich te verbeelden en te zien is bij hem een en hetzelfde. Waarheid is voor hem niet wat het is voor den man van wetenschap — datgene, wat over-

eenstemt met zekere vorderingen der logica en met de kalme, hartstochtelooze waarneming. Neen, dichterlijke waarheid heeft slechts datgene, waardoor ook, en in de allereerste plaats, de eischen des gemoeds bevredigd worden. Wat dichterlijk waar is, moet schoon en moet goed wezen. Wat de ervaring biedt, voldoet nooit aan dien eisch en daarom kunnen photographieën naar de natuur slechts in tijdperken van verval voor kunstwerken doorgaan. In perioden daarentegen, waarin de kunst krachtig leeft en eerbied afdwingt, openbaren hare werken aan den verbaasden leek eene hoogere orde der dingen, al ontleenen zij natuurlijk hare gegevens ten slotte aan dezelfde gewaarwordingen, waaruit de wetenschap naar logische regels haar gebouw optrekt.

Onder al de ervaringen, die den dichter reden tot verwondering geven, is er geen, die hem meer verbijstert, geen, die hem de vragen der wijsbegeerte nader aan het hart legt dan de ondervinding, waarop Schopenhauer wijst; de opmerking, dat het verledene, al staat het hem nog zoo levendig voor den geest, naar de gewone levensbeschouwing volstrekt niet bestaat, onherroepelijk verdwenen is. Als een gierigaard zijne schatten, zoo bewaart hij de kostbare herinnering van de tooneelen, die hem diep getroffen, die aan hem zelf den rijkdom van zijn gemoedsleven geopenbaard hebben. Zou datgene — zoo vraagt hij — wat zoo helder voor mij staat en waarvan de herinnering mij zoo levendig beweegt, nu werkelijk in geen enkelen zin gezegd kunnen worden te bestaan? Zoo openbaart zich aan hem het betrekkelijk karakter der vormen, waarin de menschelijke geest de dingen waarneemt. De tegenstelling van verleden, heden en toekomst moge onmisbaar zijn in het burgerlijk leven, ja zelfs in de wetenschap, evenals de onderscheiding tusschen droombeeld en waarneembare werkelijkheid; dat zij geen trouw beeld geven van de ware werkelijkheid, wier bestaan hij voelt, staat bij den dichter boven alle bedenking. Hij zegt met Prospero

We are such stuff
As dreams are made on, and our little life
Is rounded with a sleep. [1])

Hij voelt zich verwant aan de beschouwing der dingen *sub specie aeternitatis*, aan de mystiek. Is er iets meer dichterlijk dan

[1]) Tempest, Act IV Sc. 1.

dat leerstuk der hoogere godsdienstvormen, waarvan in het Westen Plato de vader is, en dat in den tijd „het beweeglijk beeld der eeuwigheid", in de wereld de tijdelijke en gebrekkige vorm ziet, waarin zich het eeuwig en volmaakt wezen der dingen openbaart? Hoeveel *gevoel* voor de ellende der wereld is er niet noodig om te komen tot die stoute bewering: dit tranendal kan de ware werkelijkheid niet wezen? Hoeveel *heldenmoed* wordt er niet gevorderd om zulk eene paradoxe stelling vol te houden tegenover een heerleger van gemoedelijke prozamenschen? Hoeveel *verbeelding* om dat onzichtbare zichtbaar te maken en het onuitsprekelijke uit te drukken in klanken, die een echo wekken in verwante zielen?

Dichterlijk-wijsgeerig is het karakter van den godsdienst, zooals wij dien door de ervaring in onze maatschappij leeren kennen; dichterlijk-wijsgeerig en juist daarom zoo innig verbonden met onze zedelijkheid, dat de scheiding van godsdienst en moraliteit hoogst moeielijk, en waar zij toch tot stand komt, voor ieder der twee levensgevaarlijk is. Met de dichterlijke denkbeelden hebben de zedelijke dit gemeen dat zij niet handelen over de dingen, zooals zij zijn, maar zooals zij, uit zeker oogpunt beschouwd, *behoorden* te wezen. De profeet, die aan de menschheid een nieuw evangelie verkondigt, is een dichter, wiens belangstelling zich samentrekt op een enkel onderwerp. Als Mozes op den berg Nebo aanschouwt hij het beloofde land en wijst zijne leerlingen op de heerlijkheden, wier bestaan zij niet vermoeden. Zoo hangt de ethiek met de dichterlijke gave samen. Zonder poëzie zou geen vooruitgang op zedelijk gebied mogelijk zijn geweest.

De metaphysica, in den zin van wetenschap van het absolute, tracht aan de zedelijke begrippen den grondslag te geven, die ze voor onophoudelijke wijzigingen vrijwaart; de bekrachtiging, waardoor blijkt dat zij iets meer zijn dan de ijdele droombeelden eener ontstelde verbeelding. Zoolang zij eene schets meent te kunnen geven van datgene, wat onafhankelijk en onvoorwaardelijk bestaat, brengt zij de zedelijke begrippen met de leer van het absolute in verband. Heeft zij het standpunt ingenomen, dat Kant voor het eerst bereikte, dan kan zij dit niet meer doen. Dan hult zij zich in haar doodskleed en ziet af van het streven naar wetenschap over datgene, wat buiten alle wetenschap ligt. Doch met de vermeende kennis van het absolute

verdwijnt het streven naar het absolute niet; de behoefte der menschen aan metaphysica sterft niet met de wetenschappelijke metaphysica zelve. De godsdienst, die er eene eer in stelt geen wetenschap te wezen, kan nog altijd voor den enkeling doen wat de metaphysische stelsels van zedeleer te vergeefs voor het geheele menschelijk geslacht trachtten te volbrengen.

Een wijsgeerig stelsel, dat dien naam verdient, moet aan het dichterlijk, het zedelijk, het wijsgeerig karakter van den godsdienst recht doen wedervaren. Toen Spencer, vijf en twintig jaren geleden, over den godsdienst schreef, lieten zijne woorden de uitlegging toe, dat van hem iets dergelijks te wachten was. Immers, de verzoening tusschen wetenschap en godsdienst komt in de *First Principles* eigenlijk neder op het volgende: Er is een mysterieus gebied, dat voor de wetenschap gesloten is, waarop zij geen voet kan zetten. Godsdienstig geloof te hebben is het bestaan van dit mysterie levendig te gevoelen; godsdienstige begrippen en leerstukken zijn de zwakke pogingen om de verborgenheid duidelijk te maken in menschelijke taal.

Maar het is ons gebleken dat bij Spencer's nadere uiteenzetting zijner denkbeelden in den godsdienst eigenlijk niets verborgens overblijft. Van al zijn hulselen ontdaan, staat hij in de *Sociology* naakt en ellendig als barbaarsch bijgeloof voor ons. Is dat de ware godsdienst en niet maar zijne caricatuur, dan is de kruistocht, door zoo velen onzer tijdgenooten tegen het geloof ondernomen, ten volle gerechtvaardigd en Spencer's optreden tegenover de geloovigen veel te weifelend en te schroomvallig. Maar is de godsdienst nog iets anders dan versleten bijgeloof, vertoont hij zich als eene macht, die misschien wel bij den enkeling maar niet bij de maatschappij ontbreken kan, zonder dat de gevolgen verderfelijk zijn, dan is het ook duidelijk dat Spencer's wijsbegeerte in dit hoofdstuk eenzijdig en bekrompen moet wezen. Trouwens, heeft Goethe gelijk, dan kan dit moeilijk anders wezen en zullen de wijsgeeren, die haarfijn willen mededeelen, wat poëzie en godsdienst eigenlijk zijn, altijd eene treurige rol spelen. Evenwel

est modus in rebus, sunt certi denique fines,

en het is niet volstrekt noodig dat de wijsgeer over den godsdienst spreekt als de blinde over de kleuren. Wie kennis maakt met

Hegel's beschouwing over den godsdienst, zal zeer zeker lang niet alles begrijpen. Maar hij krijgt den indruk dat zijn gids het land, waarin hij den weg wil wijzen, naar alle richtingen doorkruist heeft, en dat het hem voornamelijk hapert aan de gave der taal. Onbesneden van lippen of zwaar van tong als de oude Mozes is hij zeker niet; maar hij drukt zich uit in raadselen, waarbij iemand, die wat haast heeft, onvermijdelijk het geduld verliest.

Spreekt daarentegen Spencer van den godsdienst, dan wordt men herinnerd aan den Griekschen rhetor, die in het gezelschap van den grooten Hannibal eene les in de strategie zou geven. De man spreekt vloeiend; zijn mond staat niet stil en wat hij zegt is zeer begrijpelijk. Maar juist omdat hij zoo goed spreekt en zoo volmaakt doet begrijpen wat hij bedoelt, verkeert de deskundige in een staat van steeds toenemende verbazing. Als hij alles gehoord heeft, dan staat hij verstomd over de vrijmoedigheid, waarmede de redenaar handelt over dingen, waarvan hij nooit gedroomd heeft.

Hoe kan — zal men wellicht vragen — een groot man als Spencer tot zulk eene handelwijze komen? Voor hen, die zijne geschriften wat nauwkeuriger kennen, is de oplossing van dit vraagstuk niet moeilijk.

Wie heeft ooit in Spencer's werken een bewijs gevonden dat hij begrip heeft van poëzie? Al gaat hij wellicht niet mede met de theorie van Macaulay, welke Bentham kort en bondig uitdrukte door de woorden *„all poetry is misrepresentation"*, hij is daarvan toch niet zeer verwijderd. Zulke beschouwingen zijn het kenmerk van die afgeleefdheid, waarvan de Prediker in Israël en de Alexandrijnsche periode bij de Grieken de afschrikwekkende voorbeelden zijn. Geen wonder dat hij zoozeer te kort schoot, toen hij den oorsprong en het wezen wilde beschrijven van den godsdienst, wiens lagere en hoogere vormen, hoezeer ook van elkander verschillend, dit kenmerk gemeen hebben, dat zij voor den prozamensch niets anders zijn dan dichterlijke waanzin en razernij, waarin minder of meer methode is.

C. B. SPRUYT.

HEINE EN CARLYLE [1].

De naam van Heine werkt als een tooverwoord. Ik spreek hem uit en er rijst een wereld voor ons op, die op niets gelijkt van wat ons dagelijks omgeeft, en waarvan toch alle paden ons bekend zijn of eenmaal bekend waren, als hadden wij daar ons eigenste tehuis. Het maanlicht koost er met de bloemen; uit het gras schemert ons de witte pracht tegemoet van een marmeren godinnebeeld dat van haar voetstuk gevallen is; een lotus-bloem buigt zich teeder over een antieken sarcophaag, en over den koelen spiegel van het meer gaat een geritsel van fluisterende zuchten.

Daar voeren onze schreden naar het zeestrand; donkere wolken trekken langs het uitspansel als reuzen die den hemel bestormen; de wind zweept de golven op, doorwoelt de diepten om ons de verzonken steden te toonen, die op den bodem hun sluimerleven leiden, én een schrille angstkreet doordringt de lucht; van een zeemeeuw? van een ziel in nood? wie weet het? Goddank, de zon breekt door, zij rijst over een trotsch berglandschap; de rivier verzelt bruisend en babbelend den steilen weg; een schalksch-vriendelijk meisjesgezicht, omlijst door een venster, met kamperfoelie begroeid, volgt nieuwsgierig den wandelaar; een wiegelen van vogelkeelen, het gonzen der insecten geeft leven aan de stilte.

Nu verbreedt zich het pad; wij treden groote steden binnen vol straatgewoel, vol vreugde en zonde; wij gluren in een koele domkerk en zien door een wierooknevel in het verre verschiet de kaarsen op het heilige altaar branden, en wisselend knoopt zich beeld aan beeld, nu bont elkander opvolgend in allerlei

[1]) Deze studie is de eerste van een reeks voorlezingen over de letterkundige beweging van 1840 tot 1870, in den afgeloopen winter te Amsterdam gehouden.

tinten van weelde en smart, dan langzaam gedragen, als wilden ze hun gansche bedoeling voor ons uiten om plotseling in een schel, boosaardig lachend raketvuur op te gaan.

Door al die afgebroken tooneelen trekt echter, als een band die ze verbindt, de muziek van een stem, klagend over gebroken verwachtingen, zwellend van een eindeloos, onbevredigd verlangen, snerpend in cynische wanhoop, steeds dezelfde stem; zij verdooft het rumoer der feestvreugde, zij wijkt niet voor de stilte der heilige ruimten, zij smelt samen met de koelte die wegsterft aan de oppervlakte van het water. Wanneer het groen in het woud drupt van den voorbijtrekkenden zomerregen, zoo slaat het de maat voor die geheimzinnige melodie, en klopt angstig dof als de polsslag van een uitterend leven; — men denkt aan bloeddroppels lekkend uit een hartewond, — maar ook in de marschdeun, die den aanval begeleidt; tot in den roffel van de trommel toe vindt men den rythmus van die stem terug.

Wat zouden wij gaarne bij die tooverklanken verwijlen, maar een ander doel ligt vóor ons dan van artistiek genot. Wij moeten ons aan de bekoring van 's dichters muziek trachten te onttrekken om tot een klare voorstelling zijner persoonlijkheid, de bron van zijn talent, te geraken.

Hoe dichter hij bij ons staat, des te moeielijker wordt het over de geestelijke physionomie van een vriend een oordeel te vellen. De tijd eerst, die menschen en hun omgeving op een verren afstand brengt, laat de wezenlijke trekken vooruitspringen, werpt de rest in vage schaduw, die slechts dient om *relief* te geven. Dikwijls, ja ik voor mij geloof altijd, zal dan blijken, dat wie in het leven elkander fel hebben bestreden, eigenlijk tot aanvulling de een voor den ander hebben gewerkt: van nabij de heftigste contrasten, in 't verschiet een harmonische beweging. En wat voor den arbeid geldt door voorgaande geslachten verricht, gaat ook op voor hun karakter. Zonder dat wij ons daar juist rekenschap van geven toonen onze uitdrukkingen toch degelijk dat wij gevoel hebben voor de eenheid van indruk welke het verschiet geeft. Wij spreken van de mannen der 18e eeuw, alsof de eeuw een physionomie had; de eeuw, dat wil zeggen de groep figuren, die hoe uiteenloopend hun richting ook moge geweest zijn, hun tijd vertegenwoordigen.

De dagen van Heine liggen nauwelijks achter ons; op welke

wijs kunnen wij een eenigszins zekeren bodem vinden voor ons onderzoek?

Ik meen, wanneer wij een dergelijken weg inslaan, dien een Engelschman onlangs als middel heeft aangewend om een photographische afbeelding te verkrijgen, niet van een gezicht maar van een type, van een algemeenen gezichtsvorm. Hij neemt, om ons tot het eenvoudigste te bepalen, twee photographieën, hetzij van verschillende personen, hetzij van denzelfde op verschillenden leeftijd, en plaatst die achtereenvolgens voor de camera obscura gedurende den tijd die noodig is om éen lichtafdruk te verkrijgen; ieder van beiden heeft dus slechts de helft van dien tijd voor zich gehad. Het gevolg is dat de trekken, welke de twee modellen gemeen hebben, hun volle waarde in het photographisch resultaat behouden, terwijl wat ieder afzonderlijk eigen is ter nauwernood een spoor achterlaat, daar het niet in de gelegenheid is geweest zich te doen gelden.

Natuurlijk is er zekere handigheid en zekere keus noodig, wil men tot een bevredigende uitkomst geraken, zegt de vernuftige vinder; vooral dient men te zorgen, dat de afstand tusschen de oogen op beide model-photographieën dezelfde is.

Ik wil trachten deze methode op verstandelijk gebied toe te passen. Beurtelings zal ik twee mannen voor de kamer van onzen geest voeren, en wanneer ik naast Heine voor mijn oogmerk naar de figuur van Carlyle grijp, dan hoop ik niet alleen dat de grondtrekken van beider wezen duidelijk aan 't licht zullen komen, maar evenzeer dat het mij gelukken zal een bundel lichtstralen de diepte in te zenden van den tijd welke hen voortbracht.

Maar de afstand tussschen de oogen! Op den eersten aanblik worden Heine en Carlyle door een afgrond van elkaâr gescheiden; het schijnen twee grootheden, die onderling niet te vergelijken zijn.

De eene, Carlyle, is een der stoerste vertegenwoordigers van een hard, taai volk, van den schotschen boerenstand. Zijn vader was metselaar, hij had in zijn jeugd een brug helpen bouwen over een water, dat eenige mijlen van zijn geboorteplaats af was gelegen; dat was zijn verste avontuur.

De zoon, onze Carlyle, door zijn ouders bestemd voor de studie der theologie of het schoolmeestersvak, wist zich krachtens zijn stout, volhardend genie een weg te banen in de letterkundige wereld. Streng voor zichzelf en voor anderen, vat

hij zijn taak aan met de handen en in den geest van een werkman; hij toetst zijn arbeid aan de waarheid die er in ligt, zijn gevoelens aan de handelingen die er uit voortspruiten; het woord leven staat voor hem gelijk met plicht. Steeds in onvrede met zichzelf, aldoor zoekend de werkelijkheid te grijpen, ververloochent hij zijn dichterlijken aanleg om zich op de geschiedenis als zijn eigenlijk domein te werpen. Hij schildert historiën en helden, de Fransche omwenteling, Cromwell, Frederik den Groote, en wordt door het overwicht van zijn massieven persoon, dat uit die werken spreekt, een der grootste moreele machten van het Britsche rijk.

De hoofdstad, die de onafhankelijkste aristocratie der wereld bergt, zag hem sterven in een reuk van hoog fatsoen; maar misschien stond hem te midden van zijn roem de brug waaraan de vader honderd jaren geleden had meêgemetseld en die nog het geweld der rivier tartte, voor oogen als een vorm van duurzamer, handtastelijker, edeler werk dan het zijne.

Vergelijk thans met dien stoïcyn den epicurist Heine. Hij heeft evenmin als Carlyle verzuimd ons zijn voorouders te schetsen; den sterksten indruk maakte op den knaap de levensgeschiedenis van een oudoom, die als rooverhoofdman in het verre oosten en als galante kwakzalver aan de hoven van het westen een rol had gespeeld; een tweede Cagliostro die in een Perzisch gewaad voor den volke verscheen en visioenen zag. Heine heeft het niet tot Bedouïnen-overste gebracht; maar hij heeft lang genoeg in zijn vaderland gezworven zonder bestemming waar het toeval hem heendreef, totdat even als zijn oudoom een vreemd land hem opnam; een galante avonturier, eenigszins een kwakzalver; ook de mystieke verschijningen kwamen hem opzoeken; alleen in plaats van het perzisch prachtgewaad, waarin gene zich hulde, kwam Heine voor den dag in het kleed der betooverende poëzie. Dat is een vooruitgang.

Wil men het verschil tusschen Heine en Carlyle met de hand vatten, men vergelijke de twee volgende tooneelen.

Eerste tooneel: een wilde, eenzame heide, vol oneffenheden van hoogten en laagten, vol gaten waar het veen is uitgebroken; twee voetgangers daarop: Carlyle en zijn vriend Irving, te zamengekomen ieder uit zijn afgelegen woonplaats om elkander te kunnen spreken. De zon gaat onder en doet hen denken aan de zee ginder in 't westen en aan verre oceanen. Daar breekt de jon-

gere, Carlyle, dat gesprek af en vertelt aan zijn vriend zijn zedelijken strijd, zijn twijfel aan het oude geloof, zijn gevoel voor waarheid dat niet langer door de overlevering wordt bevredigd. De oudere bemoedigt, verzacht; terwijl, met het oog gericht op den gloed van den dalenden hemelvorst, Carlyle zijn nieuw geloof belijdt.

Het tweede tooneel verplaatst ons in Hamburg. Tijd: het midden van 't jaar 1823, een crisis in Heine's leven. Voor de eerste maal na het huwelijk van zijn nicht Amalia, op wie hij al zijn verwachtingen gebouwd had —, voor de eerste maal na haar huwelijk met een ander betreedt hij de stad, waar zijn liefde en zijn leed ontsproten is. „Ik had niet naar Hamburg moeten gaan", schrijft hij aan een vertrouwde, „de oude liefde komt weer met geweld naar boven. Ik geloof dat ik dieper gevoel dan andere menschen. Als een gletscher op een vulcaan ligt een harde toorn op mijn ziel. Ik smacht naar den dood. Eergisteren toen ik broedend over mijn helsche pijn na middernacht door de welbekende gemeene stegen van Hamburg wandelde, tikt mij een kennis op den schouder. Ik heb hem wijs gemaakt dat de heerlijke koelte van den zomernacht mij tot een wandeling naar buiten had gelokt".

Kan de tegenstelling schriller zijn. Ligt er geen beteekenis in de omgeving die de een en de ander zoekt. Hier de roode stralen der ondergaande zon die een fier jongelingsgezicht opluisteren, daar het vale licht van een lantaarn, dat in den zomernacht de zwoele, zwaarhangende atmospheer van een gemeene steeg doordringt en tooneelen voor ons doet schemeren, beter in duisternis bedekt.

En toch, kies een andere bladzijde uit beider bestaan, dan plotseling springt een zekere gelijkheid, ik meen niet van hun leven, maar van hun levensvoorwaarden in 't oog. Het verhaal is bekend hoe de familie Heine met Goethe dweepte; moeder en zoons lazen altijd Goethe en weer Goethe. De vader echter was jaloersch op den ouden dichter voor zijn zoon. „Hoe kan mijn jongen naam krijgen wanneer men nooit anders dan van Goethe spreekt?" Om den heer des huizes niet te ergeren en toch zijn genoegen niet te missen kwam men op den inval de boeken nieuw te laten inbinden en hun een anderen titel te geven. Voortaan kon men overal in het huis op een deel stooten van de gedichten van Schulze; maar Schulze was Goethe, en Schulze stond in hooge vereering.

En nu terug naar het metselaarsgezin in Schotland. Wanneer wij de keuken, het hoofdvertrek van de dorpswoning, binnentreden kan het licht gebeuren dat wij een oude vrouw het hoofd gebogen over een boek, vol inspanning de letters spellende aantreffen; straks wanneer de duisternis komt, legt zij het deel weg om met een stompje pijp in den mond bij den haard te blijven mijmeren over de vreemde gestalten, die het half begrepen gelezene in haar verbeelding wakker roepen. 't Is niet een gewone vrouw. Hoezeer 't harde leven de trekken moge hebben gedempt, er blijft nog wat drift en hartstocht glimmen onder de asch van de jaren; die vrouw is de moeder van Carlyle; het boek dat zij leest is Goethe's roman Wilhelm Meister; de beelden die zij voor zich ziet zijn de helden en heldinnen van het verhaal: actrices en baronnen, edele vrouwen en loszinnige jongelingen; een wereld waarvan zij nauwelijks begrip heeft. Haar zoon, haar lieveling, heeft haar dat boek gezonden; hij heeft het vertaald, hij heeft van Goethe zelf een dankbetuiging daarvoor ontvangen, zijn naam is reeds tot Duitschland doorgedrongen. Als hij maar te morgen of te avond zijn hoofdstuk uit den Bijbel blijft lezen, want al ging zijn roem over de geheele aarde....!

Doch waartoe de gedachten der moeder te volgen? Diezelfde lectuur in die woningen zoo hemelsbreed van elkander verschillende grijpt mij aan als een zinnebeeld der eenheid van het geestelijk leven in Europa; er is geen uithoek waar het niet heenkomt, geen laag in de maatschappij waar het niet doordringt. En eenmaal op het spoor gekomen van dien gemeenschappelijken dampkring, waarin de tijdgenooten verkeeren, vermenigvuldigen zich de voorbeelden; wij zien Heine en Carlyle onderworpen aan dezelfde invloeden, wij hooren den weerklank derzelfde gedachten, wij vinden een zelfde richting in hun loopbaan, wij tasten den grond waarop zij staan, het midden waarin zij ademhalen. Ik resumeer dat alles in een paar woorden: bewondering en navolging van Goethe en Jean Paul, sympathie en verwantschap met Byron, indruk der nieuwe leer van het Saint-Simonisme, voorliefde voor Frankrijk, toover dien op beiden de Fransche geest der 18de eeuw uitoefent, weifeling tusschen politiek en letterkunde. Ook de wijze waarop de begrippen zich vormen is ongeveer dezelfde. Heine haalt ergens als een thema voor schitterende variaties het woord aan: „wir stecken

doch alle nackt in unseren Kleidern", dat is ook het grondmotief van Carlyle's diepzinnigste werk, *Sartor Resartus*. Wij zullen nog andere voorbeelden ontmoeten.

Echter betreft dit nog het uiterlijk, en op het inwendige, op het intiemste komt het voornamelijk aan. Als een sleutel nu tot die kern van het bestaan dient de voorafgaande tijd; het leven is geen begin, het is een voortzetting; wat voor het vroegere geslacht de uitkomst is, die het met inspanning van alle krachten bereikt, wordt het punt van aanvang, de inwendige drijfveer van de opvolgers.

De jeugd van Heine en Carlyle (het zijn ongeveer tijdgenooten, het geldt slechts een verschil van 3 of 4 jaren) viel aan den uitgang van groote dagen, op het keerpunt der 18e en 19e eeuw. Het gebouw der oude maatschappij was met een schok ingestort; de vaste vormen die aan het bestaan zijn regel gaven waren verbroken, of liever het nieuwe leven, dat door de aderen der menschheid bruiste, had eindelijk de reuzenkracht verkregen om zich van knellende boeien te ontdoen. Op staatkundig, op zedelijk en verstandelijk, op kunstgebied, overal omwenteling, ontdekking, verjonging. De horizon breidde zich plotseling in 't oneindige uit; een andere wereld lag voor den mensch ter hand, naar alle kanten te onderzoeken; ongekende vermogens van gevoel en van gedachte openbaarden zich voor hem. De geest zette zich uit, nam op, groeide. Weer was een heroïsche jeugd voor de aarde gekomen. Het leven werd gedragen door enthousiasme, een enthousiasme dat de een van den ander opvangt en dat al wijder en wijder kring gaat beheerschen, evenals bij een verlichting nauwelijks een stip verschijnt of het geheel staat vlammend voor ons.

Winckelmann vindt onder den kunststijl der conventie de oude Grieksche idealen terug, Lessing antwoordt op zijn vreugderoep, Herder en Goethe antwoorden, een rij artisten en geleerden antwoorden en de geheele kennis der oudheid wordt nieuw geschapen. Lessing stoot op Shakespeare, met een jubelkreet begroet Goethe die vondst. Een geestelijke in Engeland bukt zich naar den grond en vindt schuilend onder het gras het viooltje van den volkszang; en de poëzie, niet langer in geleend gewaad, maar in eigen, ongesmukten dos houdt haar intocht onder de volken. De wijsgeer van Koningsbergen daalt in den diepsten mijngang der gedachte neêr; en voor het toortslicht

dat hij daar ontsteekt schrikken de kaboutermannetjes weg, die den schat bewaakten. De groote wereldreizen worden ondernomen, en op het voetspoor van George Forster reist Humboldt om zijn wetensdrang te stillen, doolt Châteaubriand in de prairiën van den Mississippi om vreemde provincies te hechten aan het rijk der verbeelding.

Daar ginds in Frankrijk loopt de moderne tijdgeest storm tegen eeuwenoude instellingen en te midden van het zweet en de stof van den arbeid, de spanning en het bloed van den strijd, komen er oogenblikken voor van verheffing en geestdrift, van broederschap, zooals wij ze ons nauwelijks kunnen voorstellen; en de golven van dat gevoel bewegen zich tot in de uiterste hoeken van Europa. „Kinderen, welke heerlijke dagen breken voor u aan," met die woorden komt een vader in Noorwegen zijn huis binnenstormen, „de Bastille is gevallen, alle slagboomen van geboorte en armoede zullen wegvallen. Waarom ben ik niet jong, als gij. Gij zoudt de grootste verachting waard zijn, wanneer de verrukking van een dag als heden u niet meesleepte."

Telkens blaast die adem van gemeenschappelijk enthousiasme te midden van den ijzeren loop der gebeurtenissen. Vraag het aan de troepen die hun jongen veldheer Bonaparte op zijn eersten tocht naar Italië volgen, vraag het aan Bonaparte zelf, wanneer hij in Egypte geland den weg geopend ziet naar het geheimzinnige Indië.

De waarde van het leven stijgt: de genius van den mensch verkeert in innige harmonie met de feiten en beheerscht ze. Bonaparte, toen hij nog een bijna onbekend officier was, heeft een inwendige stem naar de vergadering gedreven, waar men plotseling den dienst van hem verlangde, die de grondslag werd van zijn grootheid. En wil men den dadelijken indruk erlangen van die eenheid met de omgeving en de heerschappij over al wat nietig en toevallig is, men leze de briefjes die Goethe tijdens zijn winterreis in den Harz aan zijn vriendin Frau von Stein schreef. Daar in die fragmentarische, op het oogenblik zelf neergestelde bekentenissen rijst voor ons oog de heros in fiere kracht, voor wien de nevels wijken, aan wiens wil de storm onderdaan is, wiens wenken door het dienende noodlot worden opgevolgd; één frissche teug, dien hij met wellust opslurpt, wordt hem het gansche breede leven.

Dat denkbeeld flikkert ons ook te gemoet uit een der tallooze facetten van den Faust. Laat den mensch in volheid van begeerten het leven genieten; al prikkelt hem een duivel, al heeft hij met de heksen op den Bloksberg gedanst, al heeft hij in zijn onstuimige vaart menige teere bloem op haar stengel geknakt; zoo hij slechts waarlijk genoten, gewerkt, gedacht heeft, wacht hem toch aan 't eind de hemel.

Welk kader is dan groot genoeg om het streven van den mensch te omvatten? Lord Byron droomt en bereikt den heldendood als kampioen voor de vrijheid van Griekenland. Châteaubriand onderneemt een pelgrimstocht naar het Heilige Land om als een gewijde terug te kunnen keeren voor de oogen zijner geliefde, die als de plek hunner samenkomst bepaald heeft het Alhambra van Grenada.

En weer doorloopt de eerzucht naar het grootsche alle trappen der maatschappij. Geen jongeling in Duitschland die zich niet voorneemt een Faust te schrijven, welke Goethes gedicht overtreft; geen procureursklerk, wiens fantasie de grisette zijner droomen niet plaatst op het binnenplein van een Moorsch paleis in Spanje! Ik zeg nog te weinig, ik vind melding gemaakt van een zelfmoord van den candidaat-notaris in 1810, die een stuk naliet, waarin hij verklaarde den dood te zoeken wijl hem na ernstig zelfonderzoek gebleken was, dat hij ongeschikt was om even groot te worden als Napoleon.

Heine en Carlyle hebben de uitloopers van die groote beweging beleefd; de nationale verheffing van Duitschland tegen Napoleon, de vrijheidsoorlogen in Spanje, Italië en Griekenland, de woelingen welke de hervorming der volksvertegenwoordiging in Engeland voorafgingen. Bewegingen, welke òf te niet liepen òf een geheel ander doel bereikten, dan waarheen ze zich richtten.

De tijden waren veranderd. Twee elementen spelen hun rol in de geschiedenis, een voortstuwende kracht en een ordenende, pauseerende. Na het eerste tiental jaren onzer eeuw begon het vooruitstrevende beginsel te ebben, het schikkende trad in zijn plaats, de reactie won de overhand. Het heldentijdvak werd gesloten, de maatschappij zocht en vond haar geregelde gleuven en groeven om in te *circuleeren*, de standen scheidden zich; geen bakkerszoon als Bernadotte werd meer de stichter eener dynastie; de gedachten namen hun vaste vormen aan, de woorden verloren hun levende beteekenis. Die hun loopbaan begonnen waren

als revolutionairen en eindigden als monnikken vonden zichzelf consequent. De Robespierres en de Napoleons *en herbe* werden seminarist. Er was weinig kunst noodig tot regeeren. Alexander I, een zenuwachtige dame van zekeren leeftijd, en Metternich, die ongeveer het inzicht had van een diplomaat, drilden Europa. De opstand tegen Napoleon, een van de heerlijkste uitingen van den volksgeest, eindigde in een schaakspel van koningen aan de groene tafel te Weenen. De mannen werden tot werkeloosheid gedoemd, de poppen kregen de eer. Die tijd had iets van een maskerade.

De groote les welke Goethe aan volgende dichters geleerd heeft bestaat hierin, dat poëzie een ontplooiing is der persoonlijkheid van den poëet. Evenals de bloem een wijziging is van het blad, zoo was voor hem de dichtkunst niets dan een andere vorm van het leven. Zij moest niet van buiten af komen, maar geheel uit het inwendige ontspruiten. „Gelegenheidsdichten" noemde hij daarom zijn eigen werken, wijl ze als een natuurproduct onder den invloed der omstandigheden ontstaan waren. Wanneer de tijden echter ongunstig werden! Wanneer de branding die de bonte schelpen der fantasie aan het strand sloeg, niet langer hoog ging maar verliep tot een dood getij! En wanneer het gevoel voor de persoonlijkheid wel ten toppunt gevoerd was, maar de persoonlijkheid zelf geen waarde had, waar bleef dan de natuurlijke ontwikkeling?

„Er loopt thans een barst door de wereld, zegt Heine, en omdat het hart van den dichter het middelpunt der aarde is, zoo gaat die scheur midden door mijn ziel." Daar vindt ge te gelijkertijd de uitdrukking van het onmetelijke zelfgevoel en van het contrast, de disharmonie tusschen den persoon en zijn omgeving.

In Heine stapelen zich die tegenstellingen op; men vraagt zich af of het de bedoeling der natuur was in hem als in een type die overgangsperiode te karakteriseeren. Want waar men ook de toonladder van zijn individualiteit aangrijpt, in de diepten zijner physische natuur zoowel als in de hoogten van zijn geestelijk leven, overal klinkt ons een dissonant tegen. Neem bv. zijn zinnelijke behoefte aan beweging in vergelijking met den staat van zijn gezondheid. Ik kies het triviaalste: naar zijn woorden zouden wij soms gelooven dat hij een woest danser was, en Heine kon niet dansen; zijn aanhoudende hoofdpijnen, voorloopers van zijn folterende kwaal, verboden het hem. En was er ooit iemand door innig gevoel van samenhang meer gehecht aan zijn volk en

zijn geloof, en tegelijkertijd door zijn eenzelvigheid van aard meer daaraan gescheiden . . . .

Doch laat ons ten gevalle der analyse de werkelijkheid niet vergeten. De eerste maal dat Heine uit den nevel van poëzie en humor, waarin de dichter zijn eigen kinderjaren gehuld heeft, in levende lijve ons voor oogen treedt is in Hamburg. Hij is nog lang geen twintig jaar, een bankier *in spe* en reeds zelfstandig koopman. In afwachting van bezigheid slentert hij nieuwsgierig door de straten en langs de grachten van de vrije stad; een kleine, onaanzienlijke figuur, waar toch in de houding van het hoofd, in de beweging der handen een zekere voornaamheid doorschemert, die hem doet neerzien op 't druk gewoel der vulgaire gezichten. Hij staat te hoog voor den gewonen gang van zaken. Want hij is een dichter, het is onloochenbaar dat hij dichter is; anderen verkeeren gedurende hun jeugd in een poëtische stemming; hij heeft meer, macht over de taal en een eigen taal, een wereld vol gevoel en gedachten, en de tooverstaf die hen tot gestalten schept, welke rhythmisch voor de verbeelding op- en neergaan, — hij is een dichter en hij koestert de eerzucht, hij de over 't hoofd geziene, om zijn onhandigheid bespotte neef van den grooten Salomon Heine, om de grootste dichter van Duitschland te worden.

Wanneer wij hem volgen, zullen wij 't hem hooren zeggen. Wij vinden hem in den namiddag op 't buitengoed van zijn oom. Daar wandelt hij met zijn nichtje Amalia, een paar jaar jonger dan hij, langs de oevers van de breede Elbe. Hij spreekt haar over zijn gedichten, hij wil haar meesleepen door den toover die er in zijn dichterlijk-heroïschen persoon onder de oppervlakte verscholen ligt, en hij wijst haar op de maan die als een licht wolkje aan den hemel stijgt terwijl de zon op 't punt is van ondergaan. „Even als die bleeke schaduw straks in vollen glans zal prijken, zoodra het daglicht niet meer daar is om de aandacht te trekken, zegt hij, zoo zult gij mijn naam in 't zenith der Duitsche poëzie zien staan, wanneer Goethe maar eenmaal gestorven is." Het meisje lacht hem uit; noch zijn weekheid, noch zijn trots kan haar behagen. Amalia is beeldschoon en diep wordt de dichter gekrenkt door haar koelheid.

Met haar beeld in zijn hart keert hij naar Hamburg, naar de alledaagsche wereld terug. Hij zal dat spottende gezicht

vermurwen, zij moèt hem liefhebben; hij droomt zich haar liefde gelijk hij zich voorstelt dat vrouwenliefde wezen moet, een vereeniging van diep gevoel te schuchter om zich te uiten en van gehoorzaamheid jegens den man, als de hoogere macht. Terwijl zijn brein in die verheven sferen dwaalt, brengen hem zijn voeten met voorliefde, nu het nacht is geworden, in de wijken waar zijn zinnelijke jongelings speurlust bevredigd wordt; hij rekent zich zelf een cynicus; de tegenstelling tot zijn ideale exaltatie vermeit hem; en hij voelt met zeker angstig genoegen hoe de Wellust de nagels harer klauwen in zijn vleesch slaat.

Drie of vier jaar later zien wij hem weer, in Berlijn, student aan de Hoogeschool. Daar eindigt zijn jeugd, hij wordt er gedompeld in het bad, dat de voorbereiding is voor de dagen van mannelijken strijd. In Berlijn omgeeft hem de verstandelijke atmosfeer, waaraan zijn geest behoefte heeft. Hij ontmoet er zijn meerderen en zijn gelijken, een wijsgeer als Hegel, geleerden als Gans en Moser, mannen van de wereld als Varnhagen, litterarische bohémiens als Grabbe; hij komt in de gezelschappen die de beroemde Rahel en andere geestige, ontwikkelde vrouwen om zich vereenigen. De hoogste vraagstukken worden besproken en dolle streken worden uitgevoerd; de manieren krijgen het vernis der beschaving dat de salons meêdeelen en het leven krijgt de warmte van broederlijke vriendschapsbanden en van lange gedachtenwisselingen over de grootste belangen der menschheid. Heine's eerste dichtbundel is reeds in 't licht gekomen, de stoute toon der verzen is niet onopgemerkt voorbijgegaan, men heeft zijn naam genoemd in vereeniging met die van Goethe en Byron; een nieuwe reeks gedichten is op 't punt van te verschijnen, zijn talent zal zich daar veelzijdiger, krachtiger toonen; het beste wat hij heeft is daarin gelegd, zijn overmoed, zijn idealen, zijn smart; — want Amalia Heine heeft haar hand een ander geschonken, hier in Berlijn is tot hem het bericht van haar huwelijk gekomen; — maar is het leed niet de noodzakelijke wijding om het rijk der poëzie te kunnen betreden? Alles in alles genomen, met zijn bittere ellende en zijn geluk is dat drie en twintigste jaar van den dichter een groot en gezegend jaar. „Terwijl ik bezig was mijn *William Ratcliff* te schrijven," zegt Heine ergens, „was het mij als hoorde ik boven mijn hoofd een vogel klapwieken„.

De jonge adelaar sloeg zijn vleugels uit om den grooten tocht te aanvaarden, de zon tegemoet.

En welke stoute onderneming werd in de eerstvolgende jaren door Heine volvoerd? Hij heeft aan zijn vriend Immermann kameraadschap gezworen in den strijd tegen het heerschende onrecht — en ik bemerk geen andere heldendaad door hem verricht dan dat hij een armen poëet, die hem hindert, voor de oogen van het publiek tot bloedens toe ranselt. Daarentegen vind ik den dichter menigmaal in een houding tegenover de grooten en machtigen der aarde, die volstrekt niet voor een heroïsche natuur pleit. Hij heeft de heele wereld in vertrouwen genomen omtrent de groote tragedie die hij schrijven zal en het eenige wat zijn Muze voortbrengt zijn eenige poëtische en prozaïsche reisfragmenten. O ik weet wel dat fantasie en humor overal aan de oppervlakte van die brokstukken ons tegenglinstert — hoe kon dat anders, Heine's pen was een tooverstift. Maar een groot dichter schept gestalten — dat is immers het doel waar de poëzie heenstreeft — gestalten in wier aderen de polsslag klopt van hunnen tijd. Waar nu zijn de scheppingen van Heine? ik stoot op een enkele caricatuur (zooals van den loterijbediende), maar zelfs het beeld van den dichter staat niet voor mij in klaren vorm.

De reden dier belemmering in groei van zijn geniale vermogens ligt in de onzekerheid van zijn toestand, in de ongunstige omstandigheden, in een reeks van gegevens welke iedere Heine-biographie aanbiedt; laat ons er een zekere ziekte van den wil bijvoegen, die de medeplichtige werd der omstandigheden. Verzinnebeeld, — want ik geef slechts een enkelen trek, — verzinnebeeld wordt die slingering van zijn hart tusschen uitersten die hem belet voorwaarts te gaan, door zijn neiging en zijn afkeer voor Hamburg.

Die stad is het middelpunt zijner gedachten geworden, nadat hij er eenmaal als jong koopman heeft verkeerd. In 't jaar 1823, dat de crisis in Heine's bestaan inleidt, zagen wij hem er reeds voor een oogenblik teruggekeerd met de overtuiging dat het beter voor hem ware geweest er nooit te komen. Hij rijt de wond zijner oude liefde open, hij zoekt die liefde te doen herleven door de genegenheid van Amalia's jongere zuster te verwerven — haar geldt blijkbaar het wonder teedere: *Du bist wie eine Blume,* — hij gevoelt er diep de noodzakelijkheid om het leven met ernst

aan te vatten en tevens zijn onmacht, de ongelijkheid van krachten waarin hij tegenover de wereld staat; hij gevoelt er zijn *andersheid* en zijn eenzaamheid. Toch wordt hij telkens weer daarheen gedreven. Zijn verdriet stijgt er tot wanhoop; de dood, een zelfmoord, wordt zijn eenige uitkomst; cynisme en uitspattingen moeten hem afleiding geven, hij echter kan zich alleen door een vlucht aan den toover der stad en van haar herinneringen onttrekken — om binnen kort weer op de oude plek terug te zijn. Hij zelf alleen heeft geweten wat daar in hem te loor ging.

Want dat alle groei van zijn genie zou hebben opgehouden, daaraan is natuurlijk niet te denken. Daar was een kracht in den dichter, boven alle omstandigheden verheven, een sprank van levend vuur die onverwoestbaar was; dat geheimzinnige, demonische, wat met alle berekening den spot drijft en wat wij eenmaal genie noemen. Diep en verborgen gaat het zijn weg, nu het niet aan 't licht kan dringen; wij kunnen het echter volgen, wel is waar niet in de groote tragedie, die Heine's roem moest vestigen, omdat geen spoor daarvan tot ons gekomen is, maar in het fragment van Heine's roman, dat bekend is onder den naam van „*de Rabbi van Bacharach*" en dat uit deze jaren dagteekent. Daar waagt hij een poging om het wezen van zijn geest en van zijn gevoel in zelfstandige typen te schilderen. Ook zijn liefde tracht hij te beheerschen, zij is niet langer de onstuimige, verwarde kreet van 't hart door de oogenblikkelijke pijn veroorzaakt; het is een zachte, ronde klank als uit verre gewesten, die tot ons doordringt.

Bij dit begin echter blijft het. De *Rabbi* is niet een voltooid boek, het is een werk dat nauwelijks begonnen is; het wijst ons alleen de breede onderstrooming aan, waarop Heine's lyrisch talent rust. Nog intiemer openbaart zich de aard van 's dichters geest, waar hij hem zelf voor ons verklaart, ik bedoel niet in zijn *Memoiren* of in zijn verzen, maar overal waar 't hem te pas komt, waar hij spreekt als mensch tot mensch. Immers Heine heeft dezen trek met de grootste genieën gemeen, met een Shakespeare, met een Rabelais, dat hij soms te midden der dolste sprongen of der grootste tragische verschrikking alle slagboomen tusschen zich en den hoorder opruimt en met een zuiver menschelijke stem gaat spreken. Die *vox humana* op 't register van den artist is de phenix der kunst.

Heine bezit haar niet in de mate van Shakespeare, maar wie

wil luisteren kan ze ook bij hem vernemen. Ik verraad u hier eigenlijk een litterarisch geheim dat de dichter alleen aan zijn grootste vertrouwden meedeelt. Maar wij mogen hem thans niet loslaten voordat hij het levenspunt zijner individualiteit aan ons heeft opgebiecht.

Heine dan neemt gewoonlijk eerst een masker voor, wanneer hij een bekentenis aflegt; hij vermomt zich om waar te zijn; nu eens spreekt hij uit den mond van Cervantes, dan steekt hij zich in 't sombere kleed van Hamlet of lascht een eigen gevoel in tusschen een reeks gedachten van Lessing. Zoo verschuilt hij zich in zijn *Romantische Schule* [1]) achter Sterne, den schrijver der *sentimenteele reis*, het voorbeeld der *Reisebilder*. Men denkt eerst waarlijk, dat het de auteur van *Tristram Shandy* is waarmede Heine zich bezig houdt; spoedig blijkt het dat hij een levenden dichter op het oog heeft, niet een die reeds meer dan een halve eeuw is gestorven, en 't is hij zelf die zich noemt: den evenknie van William Shakespeare, evenals hij door de zanggodinnen opgevoed op den Parnassus. „Hij (Sterne-Heine) was het schootkind der tragische Muze. Eens in een vlaag van wilde teederheid kuste zij hem zoo heftig, dat zijn hart begon te bloeden en plotseling al het leed der wereld begreep. Maar de jongere dochter van Mnemosyne, de godin der scherts, kwam toeschieten om het weenende kind op den arm te nemen en hem op te vroolijken met lach en zang; en zij kuste hem op de lippen haar schalkschen zin, haar vermetelen lust. Sinds dien tijd kwam zijn hart in tegenspraak met zijn lippen; menigmaal wanneer hij tragisch bewogen is en 't innigste gevoel van zijn bloedend hart wil uiten, dan tot zijn eigen verwondering komen fladderend van zijn lippen te voorschijn woorden vol van jok en grappen."

Vergis ik mij, wanneer ik meen dat deze regels ons op den bodem van Heine's ziel een blik gunnen. Hij heeft dikwijls gezegd dat hij dieper gevoelde dan anderen, dat hij eenig gevoelde. Zijn vrienden en vriendinnen hebben hem daarom uitgelachen, denkend aan zijn spot; men leze echter met Heine's woorden voor den geest het aangrijpende tooneel van den Rabbi van Bacharach waar de paschaviering beschreven wordt; hoe midden onder het voorlezen van den Talmud, de Rabbi van schrik verstijft, wijl hij bemerkt aan een wis teeken dat men

[1]) Romantische Schule, Bk. III. c. 3. Heine's Werke, VI. 231.

het op een bloedbad der joden in de stad heeft verzien, hoe hij zich echter oogenblikkelijk weet te bedwingen en tot een dartele vroolijkheid overslaat, die het gezelschap in vreugdekreten doet uitbarsten. Zijn vrouw echter, de schoone Sarah, nog onbewust van hetgeen gebeuren zal, verbleekt en hoe uitgelatener de Rabbi wordt, des te pijnlijker nijpt haar de angst.

Nog schetst dat beeld — het schelle, overmoedige lachen en het klemmende leed dat *accompagneert* — Heine's Muze niet volledig. Ik sla een bladzijde op van het *Buch der Lieder*, en kies denzelfden bundel, *die Lieder der Heimkehr*, waar de nieuw opkomende liefde voor Amalia's zuster geschilderd wordt, naast de overmacht van den ouden hartstocht. Wij lezen daar [1]:

Da droben auf jenem Berge,
Da steht ein feines Schlosz,
Da wohnen drei schöne Fräulein,
Von denen ich Liebe genosz.

Sonnabend küsste mich Jette,
Und Sonntag die Julia,
Und Montag die Kunigunde,
Die had mich zerküsst beinah.

doch Dinsdag . . . . willen zij niet meer van hem weten. Wij zouden 's dichters hand wenschen terug te houden, nu hij bezig is die smerige caricatuur in grof houtskool te malen van zijn liefde voor de drie dochters van zijn oom, maar hij is niet tevreden voordat hij nog een paar gemeene trekken aan de teekening heeft toegevoegd. Zoo snijdend is het contrast tusschen hart en lippen, zoo'n afgrond plaatst zich onoverkomelijk tusschen woord en gevoel.

En nu keert mijn gedachte terug tot de uitdrukking, waarmede Heine zijn bekentenis inleidt: *hij is, zooals ik reeds gemeld heb* (let op dat: zooals ik reeds gemeld heb, dat iets alsof het van zelf spreekt aan den zin geeft), *hij is, zooals ik reeds gemeld heb, de evenknie van William Shakespeare en ook hem hebben de Muzen op den Parnassus gekoesterd.* Bij dat trotsche gezegde is het mij als tast ik het bewustzijn in Heine van een onmetelijke, onbekende kracht, die zich niet uiten kan; een kracht welke den bezitter boven alles verheft, en die hij niet vermag te gebruiken door eigen schuld en schuld van anderen.

[1] Heine's Werke, XV. 213.

Maar zie daar breekt in 1830 de Juli-revolutie in Frankrijk uit en de golven dier beweging slaan hem uit de oude banden en herinneringen weg naar een grooter tooneel, uit Hamburg naar de wereldstad. Zal hij daar in ruimer omgeving den werkkring vinden, die zijn genie tot volle ontwikkeling brengt?

Voordat wij op die vraag het antwoord geven, keeren wij op onze schreden terug en wenden ons tot Carlyle. Een paar trekken moeten en kunnen volstaan. Noemt Heine als grondtrek van zijn wezen een gevoeligheid die hem mee doet lijden met de gansche schepping, terwijl ze tevens hem er buiten plaatst, zoo spreekt Carlyle niet minder van de eenzaamheid, waartoe hem zijn blik op de werkelijkheid veroordeelt.

Hij staat dicht bij de aarde; hij is de afstammeling van een begaafd geslacht dat borst aan borst te strijden heeft gehad met den grond, waarop het huisde, en dat de waarde van het leven mat naar de moeite die het kostte, om het in stand te houden. Hij heeft geweten wat honger was, en wat werk was. Onder alle lagen van verkregen ontwikkeling ligt in hem als een onuitwischbaar merk de afdruk ingeprent van een dorpswereld, en ik noem dat een wereld, omdat door wie vermag te zien der menschen handelingen dáar bewogen worden door dezelfde drijfveeren als in wijder kringen; omdat in den grond der zaak ook de vormen waarin de handelingen verschijnen dezelfde zijn, al vertoonen zich ze naiever, brutaler en gemakkelijker te overzien.

Daar spruit de kracht van Carlyle uit voort. De nieuwe omgeving, waartoe hij zich opwerkt, de grooter cirkel die zijn horizont wordt wanneer hij uit het dorp naar de hoofdstad, uit het boerenbedrijf te midden van het streven eener cosmopolitische beschaving komt — die nieuwe omgeving toetst hij aan zijn oude ervaring; hij herleidt ze tot een uitdrukking die hem bekend is.

Niet omdat hij de groote wereld beoordeelt als een boer, maar omdat hij het dorp heeft gezien met de oogen van een mensch.

Ik weet niet hoe dat vermogen te betitelen om het verstafliggende te zaam te brengen, om het hoogste familiaar en toch niet alledaagsch te maken. Is het wetenschappelijke ontleding van een ingewikkeld vraagstuk, of de dichterlijke gaaf om het bekende te vernieuwen en het onbekende ons na aan het hart

te brengen; is het de hartstocht van den revolutionair, die alle vormen veracht of de mystieke zienerskracht van den profeet, die het oog gericht houdt op het onvergankelijke achter alle voorbijgaande verschijnsels? Misschien is het dat alles in een moeielijk te scheiden geheel vereenigd. Ik kies een voorbeeld om dat eigenaardige talent duidelijk te maken.

Wie heeft wel niet bij het vallen van den avond, reeds uit de verte, aan het uiteinde van het dorp de smidse gezien, waar de vonken stuiven en de smid hel uitkomend tegen den gloed van 't vuur zich over het aambeeld heenbukt; — een kleine plek licht afgescheiden van de omringende, verwarde duisternis? „Afgescheiden!" zegt Carlyle, „heeft dat vuur niet zijn oorsprong van de zon; de lucht die het voedt, is ze niet zoo oud als de schepping? grijpen daar niet door de macht van ijzer en de macht van steenkool en de verweg wonderlijker macht van den mensch, subtiele verbintenissen plaats en worstelingen en overwinningen van machten onderling? Het is een van de middenpunten in het zenuwstelsel van het Heelal. Noem het, zoo ge wilt een onbewust altaar, ontstoken aan den boezem van het Oneindige, welks ijzeren offer, en ijzeren rook en vermogen door de gansche onmetelijkheid heenreiken; welks zwarte Priester, niet door woorden, maar door zijn brein en zijn pees het mysterie der kracht voor ons predikt; ja meer een kleinen tekst preekt van het Evangelie der vrijheid, het Evangelie der menschen macht, heerschend en eenmaal allesbeheerschend. Gescheiden, afgezonderd! Ik zeg: daar is geen scheiding."

Dat is Carlyle's talent; hij plant de ladder op den vasten grond; maar het is een Jacobsladder, zij voert de onmetelijke ruimte in en weer terug naar de aarde. En hoe weet hij omgekeerd het grootsche klein te maken! Kan er iets indrukwekkenders zijn dan een rechtszitting? En in een oogwenk blaast hij van rechters en beschuldigde, van advocaten en getuigen alle kleeren af. De paardenharen pruiken, de met bont bezette mantels, de deftige toga's, alles tot het laatste kleedingstuk toe verdwijnt in het niet en over blijft een aantal bibberende, mismaakte naaktheden die elkander willen beoordeelen.

Het genie van Carlyle is een souverein die verheft en vernedert door een wenken met de hand; in twee woorden maakt het een oude-kleêrkoop tot een engel van het laatste gericht en degradeert het den paus tot een ledepop.

Carlyle, evenals Heine, heeft er een zwaren tol voor moeten betalen. Het gaf hem zijn zelfbewustheid, maar het sleepte hem ook door holen van angst en wanhoop. Want voor dat weergaloos vermogen om in alle verschijnsels vormen te zien, die in elkander overgaan en zich vervluchtigen, hield noch zijn geloof, noch zijn zedelijke overtuiging, noch het gevoel van zijn persoonlijkheid stand. Door zijn zoeken naar het werkelijke verloor hij zijn hoûvast op de werkelijkheid. Hij stond voor een peilloozen afgrond van eeuwige wisseling.

Dat kon zijn stoere natuur niet verdragen. Hij zag echter geen licht: òf hij moest alle vormen en formules voor waar houden, òf alles was schijn.

Ik heb hem een krachtige natuur genoemd; die kracht uitte zich in den ernst, waarmeê hij het leven aangreep. Hij kon in den diepsten grond van zijn hart niet verdragen dat het leven het spel van ijle fantasie werd, waartoe zijn talent neiging had het op te lossen. Zijn gemoed werd verscheurd tusschen die twee uitersten. Wij leggen hier den vinger op de geheime plek van zijn bestaan; onder anderen vorm is het dezelfde tegenstelling als die wij bij Heine vonden. Alleen waar Heine voor alles kunstenaar is, daar overvalt Carlyle, ten eerste en voornamelijk, een zekere godsdienstige schrik. Zoo moeten wij ons hem voorstellen in den tijd die verliep tusschen zijn vijf-en-twintigste en dertigste jaar, een onhandig schoolmeester, een behoeftige student en repetitor, lomp en heftig van manieren, onverdragelijk in gezelschap, den baas spelend, egoïst, maar bruisend van genie, een meester in den volsten zin van het woord; inwendig echter verteerd door een sombere smart.

Eens op een Junidag ging hij door de straten van Edimburg; de lucht was drukkend, overweldigend heet; drie weken lang had hij aan slapeloosheid geleden, lichaam en geest waren uitgeput.

Voor zijn verbeelding is het alsof een duivel hem onder de knie heeft, die hem in 't oor schreeuwt: Neen, er is geen deugd, er kan alleen sprake zijn van goede spijsvertering en bloedmenging; neen, er bestaat geen ziel, er zijn alleen stipjes, die opkomen en ondergaan in het oneindige. — Daar vermant hij zich, de ontembare genius in hem schudt de banden van de nachtmerrie af, hij is niet langer bevreesd, hij balt de vuist: Laat hem opkomen, ik tart hem.

„Toen kwam daar een stroom van vuur aan die zich over

mijn geheele ziel uitstortte, de laffe vrees week van mij voor altijd. Ik was sterk, in ongekende kracht, een genius — bijna een God. Van dien tijd af was het dreinende leed verdwenen; geen mokkende klacht was het langer, maar een met bliksemen gewapende uittarting.

„Het *Eeuwige Neen* had met macht weerklonken door al de schuilhoeken van mijn wezen, van mijn *Ik*; en toen was het dat mijn geheele *Ik* zich verhief in aan God ontleende majesteit om met klem te protesteeren.... Het *Eeuwige Neen* had gezegd: Zie, gij zijt verworpen, en het Heelal is mijn; waarop mijn *Ik* tot antwoord gaf: *Ik* behoor niet aan u, maar ben vrij, en ik haat u voor altijd."

Op deze wijze wordt het leven een strijdperk voor helden. Carlyle vraagt en neemt slechts een vaste plaats onder de voeten om tegen het heele universum den kamp te aanvaarden. In welk werk zal zich die kracht uiten? beoogt hij een godsdienstige hervorming, bereidt hij een staatkundige omwenteling voor, of zal hij het type van den modernen mensch in een gedicht zijn blijvenden vorm geven?

Want de stof daartoe lag in hem, hij was op het patroon gesneden van een Luther of van een Rousseau. Waarom echter in bijzonderheden te herhalen wat bekend is! Er lagen tegenstrijdigheden in den man door de opstapeling zijner rijkdommen (een *embarras de richesse*), en er lag een tegenstrijdigheid tusschen den man en zijn tijd. Het waren de dagen, dat de nieuwe stand die aan de regeering kwam zich in partijen groepeerde; de enkele had alleen waarde voor zoover hij tot een partij behoorde, in zoover hij die partij nuttig was. En hier stond Carlyle die al worstelend geleerd had, wat het inhield mensch te zijn, met volslagen verachting voor partijen en partijformules, met groote vermogens, maar zonder een bepaalde kennis. Men had geen plaats voor hem; hij was niet te gebruiken. Een oogenblik baarde het grillige van zijn talent opzien, maar men liet hem spoedig links liggen.

Thans brak op nieuw de beproevingstijd voor Carlyle aan; de vernedering voor een man, die het gevoel heeft van een zending te moeten vervullen, om de baan voor zich gesloten te zien, juist wanneer zijn krachten tot volle ontwikkeling gerijpt zijn. Als men zijn dagboek uit dat tijdperk doorbladert, ontvangt men den indruk van een stoommachine, die tot berstens

toe gestookt wordt, en die niet voortgaat. Ze steunt en zucht met doffe wanhoopskreten en werkt zich al dieper en dieper in het zand.

Totdat ook Carlyle besloot met zijn enger geboorteland te breken en in Londen de fortuin te gaan beproeven. Wel geen revolutie lokte hem daarheen; toch was daar een nieuwe toestand geschapen door de Verkiezingshervorming van 1832. Toen hij in de hoofdstad kwam, was hij zijn veertigste jaar ingetreden.

Ik weet niet wie het leven van sommige menschen vergeleken heeft met een van die kunstig ingerichte brieven, die voor den ingewijde een geheel anderen zin hebben dan de opeenvolging der letters of regels aangeeft. Ze hebben een uiterlijke beteekenis, duidelijk voor ieder die spellen kan, maar zij dient slechts als een omwikkeling der geheime bedoeling.

Het verblijf van Carlyle in Londen brengt mij dat beeld in herinnering. Oordeelt men naar wat er met hem gebeurt, zoo heeft hij daar, in dat wijdere vaarwater van het verstand, den kring gevonden evenredig aan de macht van zijn talent, heeft hij daar zijn bestemming bereikt.

En echter brengen de feiten, wanneer men ze ontdoet van hetgeen slechts tot aanvulsel dient, een geheimen zin aan het licht, die tegenovergesteld luidt aan den openbaren.

Laat ons zien, laat ons trachten te lezen. Twee en een half jaar had Carlyle in de hoofdstad doorgebracht, vergeten en zonder uitzicht, daar kwam plotseling de Roem hem uit zijn schuilhoek te voorschijn halen. Zijn „Geschiedenis van de Fransche Revolutie" bracht die verandering te weeg. Het boek maakte hem den held van den dag; hij, de ruwe kluizenaar, werd een man van de mode en hij moest ook de eischen van de mode gehoorzamen; men wilde hem te gast hebben in de salons, men wilde hem voor het publiek zien optreden: den man wiens werken meer gesproken waren dan geschreven, verlangde men te hooren. Dat daarmee ook een wensch van Carlyle vervuld werd is zeker, want er was hem veel aan gelegen in onmiddellijke gemeenschap met de wereld te komen, om door zijn vuur de geestdrift bij anderen te ontvonken, die tot een omkeer der gemoederen zou leiden.

Wij nemen even een kijkje in die bijeenkomsten.

Het is de *season* van 1840. Een gehoor is vereenigd zooals slechts een van de eerste steden der wereld kan opbrengen; de

aristocratie van geest en van geboorte is vertegenwoordigd; allen aandachtig en gespannen. Carlyle voert het woord, onbevangen, eenvoudig; hij ontmoet de grooten der aarde op menschelijk terrein als hun gelijke, neen, als hun meerdere. Het gevoel voor waarheid dat hem beheerscht, deelt hij mede aan de hoorders Het spreekt uit zijn forsche gestalte, uit zijn massief voorhoofd, uit den bouw van zijn gelaat, dat den indruk geeft van een ontembare wilskracht en niets ontziende rechtschapenheid; uit de oogen diep wegschuilend onder de overhangende wenkbrauwen, maar waar eensklaps een gloed uit kan schitteren die het gezegde brandend in de harten prent.

Hij is geen redenaar; de woorden worden te diep geput, dan dat ze gemakkelijk zouden vloeien. Hij heeft tot gewoonte, wanneer hij om een uitdrukking verlegen is, de hand aan 't hoofd te brengen, of met een paar vingers over 't voorhoofd te wrijven; daarna volgt meestal een humoristische uitval of een denkbeeld aangrijpend door schoonheid en waarheid en het gehoor toont zijn ingenomenheid door toejuichingen. Dan wenkt hij ongeduldig, met een zekere minachting, dat die hulde overbodig is en hij zet zijn betoog voort over helden en heldenvereering.

Voor Carlyle is de openbaring van het goddelijke aan de menschen niet met zeker tijdvak gesloten en niet bepaald geweest tot enkele mannen van één land. De gansche geschiedenis, het heden, de toekomst is zulk een openbaring, overal waar een groot man optreedt, en waar hij te midden van een chaos uit de verwarring orde schept, brengt hij een goddelijke boodschap uit den boezem der Natuur aan de wereld over.

Op die wijze schudt de spreker de strenge vormen los waarin de vroomheid besloten is; hij tracht het begrip van godsdienst en vereering zoo omvattend mogelijk te maken. Als hoedanig de held ook verschijnt, als staatsman, dichter, geleerde, godsdienststichter, veldheer, een Napoleon, een Mahomed, een Johnson, Shakespeare of Cromwell, hij herkent hem aan het natuurlijke, oprechte, noodwendige van zijn werk.

Een benijdenswaardige tijd is men geneigd te zeggen, voor Carlyle, toen hij zoo zijn gedachten mocht verkondigen. Zeker, zoo hij iemand geweest ware, wiens geest aan de oppervlakte der dingen zich hechtte. Jane Carlyle, zijn vrouw, die niet op haar mond was gevallen, karaktiseerde na een van die voordrachten in gezelschap eens zijn stemming op de volgende wijze:

„Men weet niet hoe verschrikkelijk het voor hem is, tegelijkertijd als profeet en als kermisclown te moeten figureeren, en daar komt nog bij dat hij nooit zeker is of het publiek wel vindt dat het genoeg waar gehad heeft voor zijn guinje.”

Dit is een caricatuur gelijk men in 't huishouden van Carlyle gewoon was ze van vriend en vijand te maken; daarom snijdt ze echter niet minder diep in het vleesch; want waarheid, al wordt ze wat schel verlicht en eenigszins vertrokken, ligt aan de teekening ten grondslag. Om zich daarvan te overtuigen stelle men tegenover die verzameling van de keur der maatschappij, de gemeente die zich schaart om het gestoelte van een bezielend prediker. Carlyle wilde bekeeren, wilde tot een nieuw leven wekken, omdat hij zich de gelijke voelde van de heroën der menschheid — ik zeg niet dat hij het was — en evenals zij den chaos van zijn tijd om dacht te scheppen tot een levende orde; en de bloem der Londensche wereld juichte hem toe, legde zijn leer in haar gedachte naast de andere vreemde zaken van mode en wetenschap die iedere dag bracht en — ging haars weegs. Hij rekende zich te groot voor den kansel en zijn gestalte paste daar zeker niet in, maar zij wreekte zich voor zijn minachting; want legt de kansel haar beperking op, doet een gewone lessenaar waarachter men staat te spreken het niet evenzoo? Vormen hier, vormen daar; men ontkomt ze niet. Of denkt ge dat Carlyle zulks niet moest ondervinden toen hij den Noorschen god Odin uitkoos tot type van den held als god en de kern van zijn meening moest verbergen?

Overal waar hij vat op de werkelijkheid wilde verkrijgen, plaatste zich dus een geheime macht tusschen hem en zijn doel en drong hem terug.

Zelfs het boek dat zijn naam gevestigd had, „De Fransche revolutie”, had het niet voornamelijk zijn roep te danken aan de weergalooze wijze, waarop een reeks van geweldige en treffende tafereelen waren aaneengerijd tot een driftig verhaal, dat als een bergstroom, onder het neerstorten zwellend in kracht en massa, het hart van den lezer overstelpt? Carlyle had meer bedoeld; hij had gemeend de wetten, waarnaar het leven zich richt ook te midden van den baaierd der gebeurtenissen te kunnen blootleggen, doch ook hierin was zijn eigen macht èn het begrip van zijn lezers te kort geschoten.

Ware hij minder geweest, Carlyle had zich gewonnen gege-

ven, hij zou de luim van het publiek hebben voldaan door zijn gave van humoristisch en grootsch verteller. Daar hij een *man* was brak hij met de wereld. Hij zonderde zich niet af, zooveel vrijheid van handelen is niet toegestaan aan iemand die zich eenmaal beroemd heeft gemaakt; ook had hij behoefte aan het rumoer en de bedrijvigheid van het dagelijksch bestaan; — hij bleef gevierd en bewonderd om de toomelooze vaart van zijn welsprekendheid, maar er lag een afgrond tusschen hem en zijn omgeving.

Mochten wij hem in de eenzaamheid kunnen bespieden, waar hij voor zichzelf de rekening opmaakt van zijn leven, en plannen der toekomst hem voor den geest staan. Ik neem een blad uit zijn dagboek in dezen tijd ongeveer geschreven (3 October 1841). Hij is pas teruggekeerd uit zijn geboortestreek, waar hij is heengegaan om zich te verpoozen en op nieuwen arbeid voor te bereiden. Er hangt een teleurstelling aan de herinnering van die vacantiedagen, doorgebracht in den engen kring van het ouderlijk huis. O de dagen zijner jeugd, wanneer hij door nacht en onweer kwam aangestapt om een paar vrije weken te genieten, vermoeid van den langen tocht, maar met een blij hart opziende naar het lichtje, dat als een baken hem toeschitterde uit het bovenkamertje, waar zijn eenige moeder hem wachtte! Waar staat er nu zulk een licht voor hem te branden in de duisternis? Is er een daad van hem reeds opgenomen in den algemeenen arbeid van zijn volk, die hem als een baken den weg kan wijzen? Neen, het is met meer verdriet dan geestdrift dat hij aan zijn handelingen denkt. De wereld ligt in stukken en brokken: ze zou wel naar hem willen luisteren, wanneer hij maar iets te zeggen had; ze heeft behoefte aan een man als hij is, wanneer hij maar iets kon doen. Gekheid, bedrog! In den grond der zaak leeft een mensch niet voor anderen. Dat kan niet de bedoeling van het leven zijn, menschen die gevallen zijn uit de goot op te halen, ze overeind te zetten en af te vegen. Tienduizend tegen één, dat het zóó niet is gemeend, niet kan en niet mag gemeend zijn. „O stemmen van mijn jongelingsjaren, hoe klinkt uw muziek uit het verleden thans als een wanklank voor mijn ooren en klieft mijn hart uiteen; hoe ver staan uwe profetiën van toen, die eenmaal binnen het bereik van mijn hand schenen te liggen.”

Een gewichtige bekentenis: *'t is louter huichelarij dat men voor het geluk van anderen leeft*; in die overtuiging ligt, geloof ik, het keerpunt van Carlyle's leven. Hij haakt zijn bestaan los uit de samenwerking der maatschappij en laat den wind de zeilen zwellen van zijn eigen bootje, naar zijn eigen koers. Eenmaal in zijn strijd tegenover het Heelal, dat hem in zijn warreling op dreigde te nemen, vond hij een steun in 't gevoel van zijn *Ik*, zoo trekt hij zich nu tegenover de wereld terug in dat zelfde gevoel.

De stemming uit zich in het werk dat hij na dezen tijd verricht. De geschiedenis lost zich voor hem op in de levensbeschrijving van een enkelen persoon; en den geschiedschrijver kan men zich niet anders voorstellen, dan als iemand die een reusachtige balans hanteert: op de eene weegschaal plaatst hij landen, partijen, belangen, kortom alles; op de andere zijn held alleen, Cromwell, Frederik den Groote; en hij rukt totdat de eerste schaal omhoog vliegt. Alleen de enkele mensch heeft waarde.

Brutaal heeft Carlyle dat cartel overgereikt aan zijn tijdgenooten; wat een biographie had moeten worden van Cromwell, gaf hij hun in den vorm van een verzameling brieven zonder beteekenis en redevoeringen zonder samenhang van zijn held. Het geringste spoor, het minste vod van een *man*, moest men op prijs stellen. Hij had daar leven in gevonden en ingeblazen; nu mocht de wereld zien, hoe zij er zich uit redde. De tijdgenooten juichten toe. Ik geloof niet dat zij hem geheel begrepen. Carlyle bleef in de bittere wanhoop tot het eind van zijn leven toe overtuigd, dat zij hem in 't geheel niet begrepen, en toch was er diep in hun gemoed een instemming met zijn uitdaging; dat was het geheime protest van het individu tegen de maatschappij die door haar massa het vrije spel, de fantasie, de willekeur van de persoonlijkheid verdrukt; het protest van de jeugd tegen de doode vormen, waarin zij gedwongen wordt zich te bewegen; het protest van het talent dat zich souverein waant tegen de vaste zederegels waaraan de man van karakter zich onderwerpt.

Talent tegen karakter — karakter genomen in den huisbakken zin van het woord — van zelf worden wij door die twee termen, welke Heine zoo dikwijls schik had tegen elkander te laten aanstooten, naar onzen dichter gebracht. Wonderlijk, in dezelfde jaren dat Carlyle aan zijn Cromwell arbeidt (1841—1845), het middenstuk, de knoop van zijn werk, voltooit Heine

zijn Atta Troll, het humoristische heldendicht, dat niet alleen het toppunt voorstelt van zijn geniaal vermogen, maar ook wat meer is, in een poëtisch symbool het gansche tijdperk samengrijpt.

Het is een fragment, een verzameling van fragmenten en juist daardoor weerspiegelt het te beter een leven zonder rechten samenhang. Heine heeft zich eens te Parijs in een gesprek uitgelaten: Voor Goethe was de wereld nog een schoone krystallen bol, waarmeê hij kon spelen en dien hij op kon werpen in de lucht om er de zonnestralen in te vangen en zich in de schittering te vermeien; voor ons is die bol uiteengespat, wij moeten tevreden zijn wanneer wij er een stukje van meester worden en zonder ons te diep in de vingers te snijden, het kunnen polijsten tot een prisma, dat een enkelen lichtstraal in bonte breking weerkaatst.

Want — ik behoef er nauwelijks nader op te komen, — toen de eerste roes van geestdrift vervlogen was over zijn verblijf in Frankrijk, te midden van een volk, dat een omwenteling had tot stand gebracht, moest hij spoedig bemerken, dat ondanks al zijn eerzuchtige heldendroomen zijn natuur voor de praktijk niet geschikt was.

Vele Duitsche ballingen hadden zich toen in Parijs verzameld; het lag in hun bedoeling van daar uit als uit een brandpunt de staatkundige beroering in Duitschland te onderhouden; Heine moest daarbij een hoofdrol ten deel vallen als woordvoerder der partij. Men koesterde groote verwachtingen van hem en van zijn pen. Hij stelde die te leur en moest ze teleurstellen; het leven was voor hem te ruim, te bont, te grappig, te tragisch, te diep, om opgesloten te worden in een formule, in een vaste groep van gevoelens en handelingen. Men moest hem misverstaan omdat de vormen, waarin de gedachten optraden, hem onverschillig waren; hij, immers, zooals hij zeide, stond aan de bron der gedachten zelf. En daarvan was het gevolg, dat waar hij de werkelijkheid aan wilde vatten, ze onder zijn handen afbrokkelde; door de partijgenooten werd hij verdacht en teruggedrongen.

Gelukkig, dat hij een vergoeding vond; het verkeer in de gezellige kringen van de wereldstad beschaafde en rijpte zijn talent, Het verloor het kleinsteedsche, egoïstische en sentimenteele, dat er aan kleefde. Fransche me-

moires verhalen ons hoe de dichter in het eerste jaar zijner verbinding met de *grisette*, die naderhand zijn vrouw werd, gewoon was ieder tot vertrouwde te maken van den nood, dien hij uit te staan had met zijn *petite* gelijk hij haar noemde. Geen vriend of vriendin, die niet moest hooren, hoe zijn *petite* hem aanleiding gaf tot jaloezie. Men genas hem door spot en beleefdheid; het kleingeestige op den voorgrond stellen van eigen grieven legde hij af; hij ontving den ridderslag die hem tot een man van de wereld maakte; de wijding tot wereld-dichter kon hij daarna zichzelf alleen geven. Hij verkreeg die toen hij voor goed naar aanleiding van een stuitend voorval (een schandaal en daarop gevolgd duel) met zijn landgenooten had gebroken. Als om het persoonlijk evenwicht te herstellen, dat door die breuk geschokt was, dichtte hij den Atta Troll.

Wij moeten op de dagteekening letten, waarop het dichtstuk ontstond: 1841, een jaar, waarvan men in Duitschland iets groots, iets nieuws verwachtte. Door de gemoederen ging als een wedergeboorte; een jong geslacht kwam op, dat met een storm-loop den hemel der vrijheid en van den roem dacht te bereiken. Hun voorgangers, meenden zij, hadden gezucht en geklaagd, thans was de tijd daar om te handelen en de waarheid te zeggen — in verzen — aan de tirannen die het duitsche rijk onder zich verdeeld hielden. Men dacht aan een oorlog met Frankrijk; weet ik, waar men al niet aan dacht? De atmosfeer ging zwanger van een revolutie.

Toen schouderde ook Heine het geweer — in verzen — en ging op de berenjacht in de Pyrenaeën, met Laskaro den dooden zoon van de heks Uraka, en zij doodden Atto Troll, den grooten beer die van de ketting, waaraan hij sierlijk danste, op het marktplein losgebroken, de wijk had genomen naar het gebergte, zijn ver vaderland.

Maar waartoe u den inhoud te verhalen van dat bevallig wilde spotpoeem met zijn reeks van zonnige en duistere tafereelen die als guirlandes aan elkander zijn verbonden! Dat lacht met vroolijke kinderstemmen in het helle licht, dat bromt met een doffen, dommen berenbas, dat jaagt ons een rilling van wellustige vrees op 't lijf, wanneer in den schrik van den nacht de wilde geestenjacht aan onzen blik voorbijtrekt. Hier houdt jubelend de dag zijn intocht over de bergen en stoeit met de morgennevels, daar hoort men den riemslag van

een bootje dat in het duister over het meer glijdt, daar weer grijpt ons de beklemmende lucht bij de keel van een ellendige herdershut. En al die tafereelen vereenigd door een band eener trappelende maat, waar de lompe elegance van een berendans in doorschemert.

Heine heeft eens geschreven dat een echt komisch gedicht in den grond eene tragedie moet zijn; „het ontzettendste, het monsterachtigste kan men ook, wanneer men dichterlijk wil blijven, alleen in het bonte kleed van het belachelijke voorstellen; daarom laat Shakespeare het ijzingwekkendste in zijn King Lear door den nar zeggen, daarom heeft ook Goethe voor de meest schrikbarende stof, den Faust, den vorm van een poppenkastenspel gekozen.” Wij putten uit dat woord het recht tot de vraag, welke ernst, welke groote wereldbeschouwing er op den bodem van het burleske epos ligt; wij zoeken er den dichter en zijn volk.

En voor wie ingewijd is in de wonderlijke paden van het gedicht, behoeft er niet lang twijfel te bestaan. Atta Troll is het type van den Duitschen philister, *geen talent maar een karakter*, vooral van den dubbelen philister, gelijk Heine er jaarlijks naar Frankrijk heeft zien overkomen, die manieren kwamen leeren in de hoofdstad, om na hun terugkeer in het vaderland op de Franschen te smalen, zich ver boven hen verheven rekenend, sinds zij geleerd hadden ook op de achterpooten te staan en te dansen.

Neen, dieper nog: Atta Troll is het Duitsche volk in zijn plompe vrijheidsbeweging, dat zich van de ketting losrukt om dadelijk in de banden van een bekrompen nationalen waan terug te vallen.

Neen dieper nog, tragischer: Atta Troll is de voorlooper van de volksregeering, van het communisme, dat met harden, onvermijdelijken tred nadert, vertrappend al wat edel is van gedachte en gevoel, de roerende stem van poëzij overschreeuwend met zijn geroep, zijn rechtmatig geroep, zooals Heine erkent, om brood.

Wat moet de dichter doen? Hij gaat uit om Atta Troll te dooden; maar een dichter doodt niet. Hij heeft naast zich een dubbelganger, die zijn vonnis voltrekt, de daad van zijn gedachten. Wat zal het echter beduiden, dat de gestalte welke den dichter als zijn schaduw volgt, een doode is. Is hij het beeld

van het verleden, dat nog slechts in schijngedaante op de aarde gaat en welks hand onmachtig is de toekomst terug te houden?

Den dichter stoort die twijfel niet, voor hem is het genoeg zijn tegenstander in het rijk der gedachte te treffen. De dichter heeft andere zorgen, hij luistert naar de stem van zijn hart. Zie, in dien zomernacht, daar werpt dat toomeloos kloppende hart de schaduwen, welke het vervullen, als met een rossen lichtstraal tegen den grootschen bergwand aan.

Und es war die Zeit des Vollmonds,
In der Nacht vor Sankt Johannis,
Wo der Spuk der wilden Jagd
Umzieht durch den Geisterhohlweg.

En voorbij trekt de wilde jacht, zijn heidendom, zijn driften en lusten, zijn Shakespeare, zijn Herodias, de jodin die hem heeft liefgehad en hem heeft vermoord, en die hij blijft liefhebben met onstuimig verlangen in zijn nachtelijke droomen. Overdag zal hij klagen, gezeten op haar graf en de menschen zullen meenen, dat hij weent over den val van Jeruscholayim, over den ondergang van wat schoon is en groot.

Dat is het tragische van zijn komedie, de somber grillige ernst, maar door zijn weergaloos talent opgeheven in de ijle, lichte regioenen van het vernuftig spel. De wereld moge zich wapenen, zij moge dwepen voor idealen, wier vermomde gestalten misschien een doodskop bergen, Duitschland moge geharnast staan tegenover Frankrijk, de dichter onttrekt zich aan dat gewoel, hij dost zich nog eenmaal in het toovergewaad der oude romantiek en blaast zijn zeepbel de lucht in, die opstijgend van de aarde met fantastische kleuren en beelden de werkelijkheid bedriegt, terwijl zij haar weerspiegelt.

Hier bij Atta Troll gekomen is het mij weer alsof ik bij het middelpunt van Heine's werkzaamheid sta en de draden van zijn leven zich daar in een knop, in een bloem zie vereenigen. Ik vind er zijn Reisebilder in terug, zijn liefdeslyriek, zijn letterkundige satire, ja ik geloof dat wij daar nog de sporen treffen van dat verloren plan eener tragedie die Shakespeare moest evenaren. Het is de gulden plek *en relief* uitkomend tegen den grond van zijn bestaan.

Want ook naar de toekomst van den dichter wijst het heen. In die jammergestalte die op den lijksteen der geliefde treurt, toont

het gedicht als met profetisch voorgevoel het lot dat hem wachtte op het ziekbed waar acht jaren in martelingen voor hem zouden voorbijgaan. Dat lijden, dat de physische neerslag was van het leed, door hem reeds van zijn jongelingsjaren af meegedragen, behoort ook tot het wezen van den dichter. Toen zou hij toonen, hij de epicurist, dat hij evenzeer behoorde tot het heldengeslacht van den ondergeganen tijd, en over den sarcophaag, waarin reeds bij zijn leven zijn lichaam rustte, zou nog eenmaal de bedwelmende bloem bloeien der duistere, weelderige poezie, die opgeschoten door een spleet der aarde, haar wortels reikt, niet tot de bron der gedachten, neen, verder nog, tot de kern van het gevoel, waar smart en vreugde samensmelten.

Thans begrijpen wij de stem welke door Heine's dichten gaat, voorzoover muziek zich laat begrijpen. Heugen u de regels van Dante, waar hij de schepelingen schildert die 's morgens afscheid genomen hebben van wat hun lief is en zich bij het vallen van den avond ver van land op de open zee bevinden. Daar smelt hun hart bij het denken aan de vesperklok die de uitvaart luidt van den stervenden dag.

Verrukkelijke gaaf van den dichter; juichend schalt zijn stem bij de geboorte van het nieuwe, maar nog aangrijpender treft zijn klacht bij het heengaan van wat voor goed is verloren. O vesperklokje van Heine's poezie!

Bijvanck.

CENTRAAL-AZIË.

H. Moser, A travers l'Asie Centrale. Paris 1886.

I.

Naarmate in de laatste jaren, niet het minst in het jaar 1885, de Europeesche staatkunde meer wordt beheerscht door gebeurtenissen in verafgelegen streken, is de aandacht meer gevestigd op landen en volken, die tot dusver niet of slechts bij name bekend waren. Groote bezwaren rijzen echter meestal, wanneer het de vraag is voldoende en betrouwbare verslagen te raadplegen, of zelfs losse, maar juiste berichten te verzamelen omtrent dergelijke niet-Europeesche gewesten.

In de eerste plaats geldt dit zeker voor de landen van Centraal-Azië, en vooral dit gebied is juist in den jongsten tijd van overwegend belang geworden, sedert twee der machtigste mogendheden daar tegenover elkander stonden, gereed tot een geweldigen kamp. Weliswaar is het gevaar voor dien strijd voor het oogenblik afgewend, maar de vrees voor nieuwe verwikkelingen in het Oosten is niet weggenomen, en de belangen van Rusland en Engeland zijn te zeer betrokken bij elke verandering van den thans bestaanden toestand, dan dat niet de een of andere zet op het staatkundig schaakbord ieder oogenblik het spel een geheel ander aanzien zoû kunnen geven.

Mocht die vrees blijken gegrond te zijn, mocht de strijd om het overwicht in Azië en de heerschappij over de groote handelswegen tusschen het Oosten en Europa worden beslecht met het zwaard, er zou geen Europeesche staat zijn, klein of groot, die den terugslag niet zoû gevoelen van den schok. Zelfs al

gelukte het den oorlog te „localiseeren", zooals men het in de nieuwerwetsche diplomatie noemt, dan nog zoû de geheele maatschappij nadeelen daarvan ondervinden, te groot om daartegen de voordeelen in rekening te brengen, door een enkelen tak van handel of nijverheid behaald.

Immers, de kamp zou even hardnekkig zijn als bezwaarlijk, en bij de groote verliezen, die het onmiddellijk gevolg zouden zijn, zoû als middellijk gevolg een storing zich voegen in de handelsbetrekkingen, die voelbaar zijn zoû van den Caucasus tot den Atlantischen Oceaan.

De naam Centraal-Azië is in de wetenschappelijke aardrijkskunde onbekend. Een nauwkeurig begrensd gebied geeft den naam dan ook niet aan; hij wordt gemakshalve slechts gebruikt om de streek aan te duiden, die zich uitstrekt van de Caspische zee in het Westen tot Chineesch Turkestán en Britsch-Indië in het Oosten, terwijl de steppen tusschen den Ural en het Balkash-meer als Noordelijke, de Perzische golf als Zuidelijke grens gelden kan.

Tusschen Tartarije en Britsch-Indië verheft zich één groot, geweldig bergland, slechts door enkele dalen doorsneden. De Thian-Shán, die zich naar het Noord-Oosten uitstrekt, de Kuen-Luen, die in bijna juist Oostelijke richting loopt, de Himálaija, die Zuid-Oostelijk den ontzaggelijken voormuur vormt van het Ganges-dal, zijn drie takken van denzelfden stam. Het knooppunt van deze drie bergketenen is het hoogland van Pamír, het hart van Azië.

Dáár, in Pamír, liggen de groote meren, waaruit de stroomen vloeien, die den Syr en den Amu voeden, den Indus en den Tarim; dáár dus is de waterscheiding van Kábul, Thibet en Indië.

Zuidelijk van dit hoogland richt zich Westwaarts de Hindu-Kush, die onder allerlei namen voortloopt ten Noorden van Kábul, door het Perzische Khorassán en verder tot aan de Zuidzijde van de Caspische zee, waar hij als Elburz de uitloopers van den Caucasus bereikt. Zuidwaarts scheidt zich van den Hindu-Kush het Suleimán-gebergte, dat zich voortzet tot in de zandvlakten van Baluchistán.

Dáár en in de valleien van Kábul en Kandahar, alsmede in het dal van den boven-Herí-rud en den boven-Murgháb, de oasen in die barre zandwoestijnen, woont de stam der Afghanen.

Vroeger slechts een klein onderdeel van het Suleimán-ras, heeft deze stam allengs al de stammen verzwolgen van Káschmir tot Herát. Zelfs hun taal hebben de Afghanen tot de heerschende gemaakt, en slechts een enkele Turken-stam, als die der Eymáks in de streken van den Paropanisus (niet Paropamisus), spreekt nog een taal, die van het Oud-Perzisch schijnt afgeleid te zijn.

De Noordzijde van den langen bergrug tusschen Caspische zee en Hindu-Kush vertoont slechts onmetelijke zandvlakten, afgebroken door de bedding van twee groote stroomen en den benedenloop der beide bovengenoemde steppenrivieren, en het land behoudt dit karakter tot aan de oevers van het Aral-meer en de wateren der Caspische zee, waar allengs de steppen aanvangen van Noord-Azië.

Deze gansche vlakte is sinds eeuwen bezet door Mongoolsche of half-Mongoolsche stammen, zonder uitzondering belijders van den Islam. De Zuidelijke en Zuidwestelijke deelen behooren aan de woeste Turkmenen of Turkomanen; langs de rivieren wonen de Uzbeken; van den Ural tot de Mongoolsche grenzen de Kirghizen, die er nog de eeuwenoude nomaden-bevolking der steppen vormen.

Onder die stammen vermengd, leven, òf als landbouwers òf — en dit het meest — als kooplieden, de Sarten. Sarten worden door de Russen genoemd al degenen, die noch Kirghizen, noch Uzbeken of Turkmenen zijn. Zij vertoonen geen enkelen eigenaardigen trek en hebben geen afzonderlijke taal. Hun karakter is laag, hebzuchtig, bedriegelijk, leugenachtig. „Als", zeggen de Aziaten, „een Sart de waarheid spreekt, krijgt hij koliek." 't Meest waarschijnlijk is, dat deze lieden, door verdrukking en vermenging verbasterd, de afstammelingen zijn der autochthonen van Midden-Azië, zonder twijfel dus geen Mongolen.

Deze zandige landstreken, oogenschijnlijk voor Europa zonder eenig belang, trokken reeds in het begin der vorige eeuw de aandacht van Peter den Grooten en een vijftigtal jaren later van Katharina de tweede. Hetzij het bekende politieke testament van Peter een staatsstuk zij, werkelijk door den grooten Czar opgesteld, hetzij een voortbrengsel van Napoleon den eersten, of slechts van een romanschrijver van den tweeden of derden rang uit de 19e eeuw, ontegenzeggelijk is het, dat een van de hoofddenkbeelden in dat stuk nedergelegd: het voort-

dringen in Azië tot Indië toe, als een draad kan worden gevolgd door de gansche Russische staatkunde van de 18e en 19e eeuw. Mogen al de pogingen van Rusland in dien zin in de vorige eeuw geen groote resultaten hebben opgeleverd, in de tegenwoordige zijn deze des te schitterender geweest. Het groote doel van de Russische staatkunde is langzamerhand volkomen duidelijk geworden: de verbinding van Oost-Azië en China, wellicht ook van Zuid-Azië, met Europa tot stand te brengen niet alleen, maar tevens het Russische rijk uitsluitend beheerscher te maken van het wereldverkeer met die streken.

Voorzeker is nog geenszins bewezen dat Rusland van den beginne af voornemens is geweest het onmetelijke gebied, dat het langzamerhand heeft verworven, in bezit te nemen. De bewering, zoo herhaaldelijk met klem door de Russische staatslieden geuit, dat de nabuurschap eener nomaden-bevolking tot verovering dwingt, dat geen beschaafde staat een dergelijke nabuurschap dulden kan, wil zij haren eigen onderdanen rust en veiligheid verzekeren, is zeker niet uit de lucht gegrepen. Gemakkelijk valt het de beschuldiging te uiten, dat het czarenrijk bij uitnemendheid de kunst verstaat tot aanval te tarten: l'art de se faire attaquer, en zoo weet te voldoen aan zijn ongebreidelde veroveringszucht. Maar in geenen deele is daarmede het getuigenis ontzenuwd omtrent tallooze rooftochten en gewelddaden, door Aziaten ondernomen en gepleegd tegen Russische onderdanen, zoowel aanvankelijk in de Russische grenslanden als later in de allengs veroverde streken.

Bezwaarlijk is daarenboven een plan, als der staatkunde van Rusland wordt toegedicht, haar tot een verwijt te maken. Allerminst door de Engelschen. De veroveringen van Engeland in Indië en de middelen waardoor het Britsch-Indische gebied tot de grenzen van Kafiristán en Thibet is uitgebreid, zijn zeker niet minder vatbaar voor een scherpe beoordeeling dan die van Rusland.

Mag het hoofddoel van het hof van St. Petersburg ten opzichte van Azië beschouwd worden als gelegen in het verre Oosten, dan is het duidelijk waarom de uitgestrekte steppen en zandvlakten gewicht verkregen, die Europa van Oost-Azië scheiden. Bovendien kan het onmogelijk geheel onbekend zijn geweest, dat hier en daar die woestenijen worden afgebroken door vruchtbare streken, te vruchtbaarder, omdat de warme

zonnestralen, op de breedtegraden waartusschen Midden-Azië zich uitstrekt, een rijken plantengroei beloven moesten, dáár althans, waar de noodzakelijke voorwaarde voor landbouw vervuld was: de aanwezigheid van water. In Centraal-Azië toch, waar het zelden regent, hangt de landbouwer geheel af van het water dat de bodem bevat, toegevoerd van de bergen. Zoo laat het zich gemakkelijk verklaren hoe Peter de Groote reeds een verkenningstocht liet ondernemen naar Khíva, en zijne opvolgers, het laatst Katharina II, gaarne de suzereiniteit aanvaardden, die achtereenvolgens vijf hoofden van de steppen-Kirghizen hun, hetzij dan vrijwillig of gedwongen, opdroegen.

Kwam het in den tijd dezer vorstin met de plannen omtrent Azië al niet verder, reeds in het begin der 19e eeuw werd het genoemde steppenland onderworpen. Toen reeds werd als beweegreden voor die verovering het handelsbelang opgegeven, en er valt aan de waarheid van deze reden in redelijkheid niet te twijfelen. Immers, een veroveringszucht, die geen enkel blijvend voordeel beoogt, moge men zoeken bij de Mongolenhorden der 13e of 14e eeuw, bij een beschaafden staat zal men ze niet gemakkelijk aanwijzen.

In het tijdperk van Peter I en Katharina II trokken de tochten aan gene zijde van den Ural nog volstrekt niet de aandacht van andere mogendheden, van Engeland zoo min als van de overige. Toch had dit rijk juist op het laatst der 18e eeuw zeer belangrijke veroveringen gemaakt in Noord-Westelijk Indië. Maar eerst in de laatste jaren van die eeuw, in 1797/98, knoopte het betrekkingen aan met de landen aan gene zijde van het Suleimán-gebergte. Gedeeltelijk werd Engeland daartoe aangespoord door de betrekking tusschen den vorst van Oude, wiens houding tegenover de Engelschen zeer dubbelzinnig was, en de Afghanen. Meer echter droeg tot dezen staatkundigen stap de vrees bij voor Napoleon I, en deze vrees, met elk jaar toenemende, groeide in Engeland aan tot een ware Gallophobie. Of het waar zij of onwaar, dat te Tilsit een plan werd besproken tot verdeeling van het Oosten tusschen Rusland en Frankrijk, zeker is het, dat ten tijde van den vrede in 1807 de Franschen aan het Perzische hof te Teherán tijdelijk veel invloed hadden, en een aanbod van een Fransch-Perzisch verbond werd gedaan, dat dan natuurlijk tegen Rusland zou zijn gericht, wanneer dit de Perzische Caucasuslanden mocht bedreigen.

Juist in denzelfden tijd had Engeland het Perzische hof aangezocht, om de Afghaansche vazal-staten, die, gelijk boven gezegd is, niet te vertrouwen waren, te bedwingen; het schonk aan Perzië zelfs groote sommen gelds voor een tocht tegen Herát. Dit aanzoek gaf aan het hof van Teherán de kans op hulp ook van Engelsche zijde, wanneer het met Rusland in strijd geraakte. Daarom liet het zich vinden tot een verdrag, waarbij Engeland zich bepaaldelijk verbond tot levering van wapenen, officieren en geld. Het was echter, wat Engeland betreft, geenszins vrees voor Rusland, die dit verdrag deed sluiten. Eensdeels de Afghanen te weren, anderdeels Frankrijk op zijde te schuiven, dat was de bedoeling van de Britsche staatkunde. Eerst in 1812 en 1813, na den Russisch-Perzischen oorlog, die bij den vrede van Gulistán den Russen de eerste Perzische Caucasus-landen deed verwerven, begon Engeland Ruslands bedoelingen te verdenken. Maar nog bestond er geen vermoeden dat er sprake kon zijn van Centraal-Aziatische veroveringen: Engelands vrees gold, ten onrechte, slechts het Perzische rijk. Juist hierdoor geraakte natuurlijk de Engelsche staatkunde, ondanks de onmiskenbare talenten van sommige harer agenten, op een dwaalspoor; zij moest onvermijdelijk een gedragslijn gaan volgen, die haar later moeilijkheden baren, of voor het minst vruchteloos zijn zoû en noodwendig haren invloed te Teherán op het spel moest zetten. Duidelijk is dit bewezen door het kort na de gebeurtenissen van 1812/13 met Perzië gesloten tractaat van Teberán. Voor Frankrijk behoefde na den val van Napoleon geen vrees meer te bestaan bij Engeland, en Perzië had van deze zijde geen hulp meer te verwachten. Het kon dus schijnen dat Engelands bondgenootschap aan dit rijk zeer welkom zijn zoû, en daardoor eens voor goed een Russische veroveringsstaatkunde zoû kunnen worden verijdeld. Die meening beheerschte zeker de onderhandelingen over het nieuwe verdrag. Engeland toch hernieuwde daarbij de belofte van hulp bij een aanval op Perzië, onder voorwaarde, dat het steeds zoû worden gekend in de grensregeling tusschen dit land en het Russische rijk; daarentegen zag het af van elke interventie tusschen den Shah en de beheerschers van Afghanistán. Ofschoon het niet te ontkennen valt, dat hierdoor de Engelsche invloed in Perzië gevestigd was, is het duidelijk dat een genoegzame beschutting van dit rijk, in geval van een

plotseling rijzend geschil, niet was verzekerd. Daarbij komt, dat de moeilijkheid om met zekerheid te beslissen of een grensoorlog aanvallend is of niet, Engeland licht in een lastigen tweestrijd brengen kon, wanneer Perzië op grond van het tractaat hulp verlangde: zonder noodzaak toch zoû een oorlog met Rusland zeker niet worden aangevangen. Ontstond er aan de andere zijde van het Perzische rijk een strijd, waarin de Afghanen betrokken waren, dan zag Brittannië zich den weg afgesneden om voor zijn belangen te waken, en dat door zijn eigen tractaat. Het was daarom te verwachten, dat te eeniger tijd Engeland het tractaat zoû moeten schenden, of zich aan de nakoming der bepalingen onttrekken.

Aldus is het ook geschied.

Toen in 1828 weder grensgeschillen in den Caucasus rezen, was het uiterst moeilijk uit te maken wie de aanvaller was. Het was een vaste overtuiging van de Engelschen, dat het geschil lang te voren door de Russen was voorbereid, maar toch was het niet te loochenen, dat de dood van czar Alexander I en de gespannen toestand tijdens en na den Dekaber-opstand, de kans schoon deden schijnen om de vroeger verloren Caucasus-landen weder aan Perzië te brengen. De vertoogen van Menschikow mochten dan ook voor bedreigingen gehouden worden, allen grond misten zij niet: voor een oorlogsverklaring van Engeland gaven zij althans geen voldoende reden.

Toen derhalve de oorlog tusschen Rusland en Perzië uitbrak, baatte het tractaat van Teherán noch den Perzen noch den Britten. De eersten waren niet sterker dan in 1813 en werden in 1829, bij den vrede van Turkmantschai, gedwongen tot nieuwen afstand van grond: twee gewesten, daaronder de streek van de stad Eriwán, gingen verloren. De laatsten, de vroeger beloofde hulp weigerende, ja zelfs elke geldelijke ondersteuning terughoudende, gevraagd voor de afbetaling der oorlogsschatting, verspeelden hun invloed aan het Perzische hof, zonder van het tractaat van Teherán ook maar het minste voordeel te hebben getrokken.

Nog nadeeliger was deze loop van zaken, toen het bleek dat de agenten van den czaar met goeden uitslag aan het hof van den Shah werkzaam waren en eerlang ook met Afghaansche hoofden in betrekking kwamen.

Alle aandacht wijdde te dier tijde het Britsch-Indische be-

stuur aan de landen bewesten Indië. Dáár had de krachtige Dost-Mohammed van Kábul bijna geheel Afghanistán in bezit genomen, en blijkbaar begeerde hij ook Herát. De vijand der Engelschen door zijn twisten met Engelsch-Indische vorsten, zocht hij steun te Teherán en daardoor ook bij Rusland. Het belang van dit rijk was natuurlijk de Afghaansche landen buiten Engelschen invloed te houden, en daarom kon het de plannen van Dost Mohammed zonder gevaar steunen. Of Perzië meester was in Herát of Dost, moest vrij onverschillig zijn: wanneer een van beiden het vermeesterde, was Rusland zeker ook dáár middellijk te kunnen heerschen. Tevergeefs zocht de Britsche regeering in deze jaren den verloren invloed te Teherán te herwinnen, en, ware het al mogelijk geweest bij de eerste pogingen, de dood van den Shah en het optreden van zijn opvolger, die den Engelschen volstrekt niet gezind was, maakte alle volgende stappen vruchteloos.

Met deze ijdele pogingen verliep een geruime tijd. Eindelijk in 1837, moest een beslissende stap worden gedaan: de Shah, in bondgenootschap met Dost Mohammed, ondernam een tocht tegen Herát, om dit met dezen te bezetten. Naar Engelands overtuiging, nog geheel gegrond op de oude vrees voor de Russische plannen ten opzichte van Perzië, was de tocht geheel het werk van Rusland. Ware deze meening ook al juist, van openlijk optreden tegen dit rijk kon geen sprake zijn.

Dost Mohammed te verhinderen in zijne verovering, scheen daarentegen in Engeland een noodzakelijkheid. Meermalen is ernstige twijfel geopperd aan de juistheid van dit denkbeeld, en is de oorlog, die in 1838 met Dost gevoerd werd, ook in Engeland beschouwd als niet voldoende gewettigd door de omstandigheden. Inderdaad is het thans moeilijk te verdedigen dat hij voor de Engelsch-Indische macht noodzakelijk was. Maar te dier tijde dacht men anders, en Engeland, tot dusver zoo weifelend, verklaarde onverwijld Dost Mohammed den oorlog en dreigde met zijn vloot, die in de Perziche golf verscheen, ook den Shah.

In dien eersten Afghanen-oorlog is Engeland overwinnaar gebleven. Toch was de zege duur gekocht. Weliswaar was het gevaar geweken, dat én Kabul én Kandahar en Herát afhankelijk zouden worden van Perzië en dus middellijk van Rusland, maar de penning had een keerzijde. Zonder nog te

spreken van de ontzaggelijke kosten en verliezen, die de oorlog na zich sleepte, is het duidelijk, dat aan een herstel van de staatkundige, laat staan bondgenootschappelijke betrekkingen met Perzië, niet meer te denken viel, en dat de Afghanen voor goed de vijanden van Engeland waren geworden.

Was om die reden de triomf van het Britsche rijk slechts van gering gewicht, onzacht zou het gewekt worden uit den roes der overwinning door de onverwachte wending, die in dezelfde jaren in de Russisch-Aziatische staatkunde scheen te zijn gekomen. Reeds lang had — het was Engeland geenszins onbekend — de Russische regeering geklaagd over de rooverijen, door de Aziaten gepleegd in de Russische grenslanden of op Russische onderdanen in Azië. Dat deze klachten gegrond waren viel niet te ontkennen, maar het schijnt dat niemand had gedacht aan de mogelijkheid, dat een krachtige poging gedaan zoû kunnen worden om de bedoelde rooftochten te onderdrukken. Onvermijdelijk moest dus de mare van den krijgstocht der Russen naar Khíva aan den Amu-Daria in 1838, een grooten schrik veroorzaken.

Hoezeer dan ook deze onderneming, met slechts 5000 man en 22 veldstukjes aangevangen, in het hart van een barren winter, mislukte, de oogen waren den Engelschen opengegaan. Zij begrepen maar al te goed, dat Rusland zich een andermaal beter toerusten zou, en de tienduizend kameelen met proviand, die het Russische leger hadden vergezeld, mochten al niet hebben kunnen verhoeden, dat dit onverrichterzake en sterk gedund moest terugkeeren, zij konden het bewijs zijn, dat de krijgstocht meer bedoeld had dan een bloote tuchtiging van steppenroovers.

Toen, in 1838, ontstond dan ook in Engeland een ware Russophobie, gelijk er vroeger een Gallophobie had geheerscht. De Perzische toestanden geraakten geheel op den achtergrond, de Afghaansche grenslanden werden slechts bijzaak; op de eigenlijk Centraal-Aziatische landen vestigden zich de oogen van Engeland. Evenwel, wat vermocht het? Geen Engelsch belang was geschaad, geen Engelsch gebied geschonden: een lijdelijke maar scherpe waarneming van den verderen loop van zaken was het eenige waartoe men zich bepalen kon en moest. Zooveel men vermocht zocht men de emírs (o. a. van Khókan en Bokhárá) te bewegen aan Rusland toe te geven ten opzichte van de gewelddaden tegen Russische onderdanen, bepaaldelijk han-

delaars, omdat men wist dat deze een zeer gereede aanleiding bleven opleveren tot hervatting van vijandelijkheden, maar zelf handelend optreden bleef onmogelijk. De onrust verminderde dan ook niet. Wel hield Rusland zich stil en scheen het aan geen nieuwen tocht te denken, maar in Engeland werd dit verklaard als een opzettelijk aangenomen schijn van machteloosheid, een wel doordacht en voorbereid oorlogsplan verbergende. De waarheid zal wel zijn, dat de bezwaren van een woestijn- en bergoorlog den Russen duidelijk waren geworden, en zij zich daaraan niet wagen wilden zoolang de Caucasus-landen verre van rustig waren. Daarom waarschijnlijk bepaalden zij zich tot een handelsverdrag met Khíva in 1842, dat ook den slavenhandel, de rooftochten, het gevangenhouden van Russen enz. belemmerde. Hoe dit echter zij, de Engelschen waren wantrouwend, en werkelijk scheen het, alsof Rusland even zeker als langzaam verder schreed.

In 1847 verrezen in alle stilte drie forten: Karabutsk, Uralsk en Orenburg. Mocht het laatste al geen reden tot argwaan geven, omdat het werd opgericht aan den weg van Orsk naar Troitzka, aan de oevers van den Turgaï, dat is dus aan de zijde van Siberië, de versterking van de oevers van den Irghiz gaf reden tot nadenken over de bedoeling daarvan. Immers, daardoor beheerschte Rusland de steppen, en het liet zich voorzien, dat het langzamerhand de oevers van den Sir-Daria zoû willen naderen.

Toch, ook deze stappen konden geen rechtmatige grief geven; ook waren zij niet gedaan zonder dat er een aanleiding toe bestond. De geschillen namelijk tusschen Bokhárá en Khókan gaven voldoenden grond om een samentrekking van Russische troepen aan de uiterste grenzen van het rijk, ter bescherming van zijn onderdanen, te rechtvaardigen.

Om dezelfde reden kon de oprichting van het fort Aralsk (thans fort no. 1) geen aanstoot geven. Daarenboven was het duidelijk genoeg dat Engeland niet licht een botsing zou uitlokken: het kapen van een Engelschen schoener in 1837 had tot niets anders geleid, dan tot een paar diplomatieke nota's en eenig dagbladgeschrijf. Dat tegen tochten op zoo onzijdig gebied verzet zou worden aangeteekend, was dus bezwaarlijk te verwachten; ja zelfs scheen het bezoek van den czar aan koningin Victoria de beste verstandhouding tusschen de beide vorsten te

beloven. Wat zoû ook kunnen worden te berde gebracht door een staat, die in den Pendjab en daarbuiten met ruwer geweld was opgetreden dan Rusland ooit had gepleegd? Van andere zijde echter zou aan het voortdringen der Russische macht een hinderpaal worden in den weg gelegd. Terzelfder tijd immers bouwden de Khivanen eene sterkte aan den Sir-Daria, en lieten de emírs van Khókan hunne vermeende rechten gelden op de souvereiniteit over de Kirghizen.

Geheel onwelkom kon nochtans deze vijandelijke houding der Russen niet wezen: zoo ooit, dan was thans de tijd gekomen om voort te schrijden op den eens ingeslagen weg. Voorzichtig en behoedzaam bakende de Moscovitische regeering haar plannen dan ook af, en schier onafgebroken arbeidde zij sedert aan de uitvoering. Daarbij handelde zij met een handigheid en staatkundigen tact, die zich gemakkelijk opgewassen heeft getoond tegen de Engelsche diplomatie. Heeft ongetwijfeld het geluk een groote rol gespeeld bij de rassche vorderingen der Russische heerschappij, terwijl op de Engelsche ondernemingen in de laatste jaren een noodlot schijnt te drukken, tusschen de weifelende, nu eens angstvallige, dan weder doldriftige buitenlandsche staatkunde van Groot-Brittannië en de standvastige en sluwe van Rusland, is het onderscheid daarom niet minder groot.

Zoo begon dan ook de regeering te St. Petersburg niet terstond in 1847 den strijd. Terwijl én Perzië én Engeland, beiden even wantrouwend, werkeloos toezagen, terwijl het laatste, door stipte onzijdigheid of gelijktijdige inschikkelijkheid voor de beide groote machten, zoowel in St. Petersburg als in Calcutta zich aangenaam trachtte te maken, trokken van Orenburg aan den Ural in alle stilte kleine troepenafdeelingen voort, in Zuidelijke richting, naar de oevers van het Aral-meer. Langs den weg vond men reeds bij vroeger onderzoek waterputten genoeg om *kleine* legerafdeelingen te laven, en met behulp van kameelen was het vervoer ook van geschut zeer goed mogelijk. Zelfs beraamde de regeering het plan, om op de wateren van het Aral-meer en van den Syr-Daria een kleine vloot te water te laten, die natuurlijk niet anders dan langs den steppenweg daarheen kon gebracht worden. Werkelijk werden twee kleine stoomschepen, opzettelijk voor het doel in Zweden gebouwd, te Orenburg geheel uit elkander genomen en bij gedeelten op

kameelen vervoerd; werkelijk konden de Kirghizen eerlang voor hunne verbaasde oogen het schouwspel zien van stoomers op hun steppenmeer. Toch, ondanks al de moeite aan een dergelijk vervoer verbonden, kostten de beide schepen, met vervoer en al, slechts de geringe som van £ 7400 — wanneer ten minste de opgaven mogen vertrouwd worden.

Toen was alles gereed om den oorlog in het Jaxartes-dal te beginnen, en, toen hij eens aangevangen was, bewees de uitslag de voortreffelijkheid van de Russische toebereidselen: in 1853 was een groot deel van de Jaxartes-vallei in handen van het czaren-rijk, en, ware het dan ook slechts in een onvruchtbaar gedeelte van het rivierdal, drie versterkte plaatsen verrezen aan de oevers van den Syr, als even zoovele uitgangspunten voor latere verovering. Het waren de forten Karmakschi, Perofski en Julek, die, met het fort Aralsk, later werden betiteld als fort n°. 1, 2, 3 en 4.

Een en ander was zeker wel geschikt om de Russische bedoelingen helder en duidelijk aan het licht te doen treden, ook al bleef het gouvernement niet in gebreke de onderneming als onvermijdelijk voor te stellen, en al scheen deze door het tarten der Aziaten gerechtvaardigd. Weinig baatte het evenwel Engeland, dat het er in slaagde Perzië, toen er in 1852 weder sprake was van bezetting van Herát, door bedreiging nogmaals te bedwingen. Alleen tijdens den Krim-oorlog zou het er wellicht in hebben kunnen slagen Rusland een gevoeligen slag toe te brengen, wanneer het, zoo mogelijk in bondgenootschap met Perzië, een aanval van de Caucasus-zijde had beproefd, te meer omdat daar nog steeds de dappere sheik Shámil zijn vaan vrijelijk liet wapperen: eerst immers in 1859 werd die Abd-el-Kader van het Oosten in gevangenschap medegevoerd, om slechts na 12 lange jaren verlost te worden door den dood. Maar de Krim-oorlog bracht Engeland, gelijk bekend is, wrange vruchten, en bij den vrede van Parijs had geen der oorlogvoerende mogendheden meer reden tot blijdschap over het einde van den krijg dan deze. Sedert ging haar invloed in Azië dan ook te niet. Zij kon niet beletten dat in 1864 geheel op dezelfde wijze Turkestán en Tschemkend door de Russen werden bezet, in het hart van een streek, die in officieele Russische rapporten wordt genoemd: le grenier de toute la contrée entre le Tchou et le Syr-Daria.

Tegelijkertijd met deze gewichtige tochten droeg intusschen de Russische regeering zorg, door tusschenkomst van hare gezanten de mogendheden gerust te stellen. Een zeer handig gestelde circulaire van prins Gortschakoff verzekerde, dat de grens van het rijk thans bereikt was: „la limite, où l'intérêt et la raison nous prescrivent d'arriver et nous commandent de nous arréter". Des te meer schrik en verwondering moest het baren, toen nog in hetzelfde jaar de vijandelijkheden in het Jaxartesdal met verdubbelde heftigheid werden hervat.

Op dat oogenblik moet ieder wel overtuigd zijn geweest, dat Gortschakoff's circulaire in alle oprechtheid was bedoeld, en geen bedriegelijk oogmerk, alleen een min of meer naief vertrouwen op den pas geschapen toestand, hem kon worden verweten. Een zoo lompe misleiding toch laat zich van den minister niet veronderstellen. Hijzelf schreef later dan ook: „Malheureusement les difficultés sans cesse renaissantes, qui résultent du contact entre une puissance régulièrement constituée et des voisins à demi sauvages, nous forcèrent bientôt à dépasser les limites que nous nous étions volontairement tracées." Dat de Khokanders uit verbittering voortgingen de pas veroverde grenslanden te bestoken, erkennen ook de Engelschen volmondig, en de vernietiging van een Kozakken-afdeeling door een Uzbekenleger is een onbetwistbaar feit.

Het was wel niet anders mogelijk, dan dat nu met kracht van Russische zijde werd doorgetast: Taschkend, Khojend, Jizzák werden in 1865/67 met betrekkelijk weinig moeite genomen. De Russen hadden den Aziatischen oorlog geleerd!

Weldra werden thans ook Samarkand en Bokhárá bedreigd. Reeds in 1868, toen vijandelijkheden aan den Zerafschán werden gepleegd, trok de bekende generaal Kaufmann Samarkand binnen, en bedong in Bokhárá zeer belangrijke voorrechten voor den Russischen handel. Maar den schitterendsten tocht volbrachten onder denzelfden aanvoerder de krijgslieden van den czar in 1873: den tocht naar Khíva. Weder getart door rooftochten der Kirghizen, had de czar besloten tot een beslissenden slag, wellicht reeds lang beoogd. Van drie zijden naderden de legers. Wel werd een daarvan door de barre woestijn genoodzaakt tot terugkeer, maar de beide andere bereikten, na eindelooze bezwaren en hevigen strijd, het doel; Kaufmann en Skobeleff namen Khíva stormenderhand in.

De verovering van Khokand was daarna nog slechts een kwestie van tijd; na 3 jaren gaf een strijd tusschen den Khan en zijn onderdanen een aanleiding tot de inbezitneming.

Dat alles had Engeland lijdelijk aangezien. Het beleefde een tijd, waarin het scheen, dat stelselmatig elke inmenging in de Europeesche staten moest worden vermeden, en het ligt nog versch in ieders geheugen, hoe gering gedurende geruimen tijd het Britsche rijk werd geschat in het staten-concert, in het bijzonder toen het zich hoegenaamd niet had gemengd in de verwikkelingen van de jaren 1865, 66 en volgende. Met te meer gespannen aandacht volgden de Engelsche staatslieden echter sinds 1863 de gebeurtenissen in Afghanistán. Op hoogen leeftijd stierf in dat jaar Dost Mohammed. Door Engelsch geld was Dost Mohammed steeds rustig gehouden, en ook zijn zoon Shír Alí had geen moeilijkheden gezocht. Maar, toen deze de waardigheid van emír van Kábul verkreeg, ontbrandde de binnenlandsche strijd op nieuw. Wel slaagde na eenige jaren (1868/69) Shír Alí er in zich als emír te handhaven, maar het duurde slechts één jaar of een machtige partij, daaronder ook Shír Alí's zoon Yakúb, stond tegenover hem. Toen meende Engeland, dat Shír Alí had gesteund, maar hem verdacht van geheime betrekkingen tot Rusland, te moeten tusschen beide treden, en, toen de emír een gezantschap van Engeland, dat met gewapend geleide in Kábul zou komen resideeren, ronduit weigerde te ontvangen, ontbrandde in 1878 de bekende tweede Afghaansche oorlog. De loop daarvan is bekend. Shír Alí vluchtte naar de Russen, maar stierf, door dezen verloochend, in zijn schuilplaats bij Balkh; Yakúb Khán werd door de Engelschen op den troon van Kábul gebracht; de groote passen, die Engelsch-Indië met Afghanistán verbinden, werden door de Britten bezet, en, toen de moord op den gezant Cavagnari in Kábul een nieuwen veldtocht noodzakelijk maakte, oefende generaal Roberts een krachtige wraak.

Zoo had Engeland zich in 1880 in het Afghanen-land gehandhaafd, maar slechts met geweld. Met angstige blikken moet nog steeds de regeering den loop van zaken gadeslaan bewesten den Khyber- en den Bolán-pas, en het blijft de vraag of de tweede Afghaansche oorlog de laatste zijn zal.

Zóó weinig had de Britsche staatkunde in Azië tot stand gebracht. Na er slechts met groote moeite in geslaagd te zijn

den hardnekkigen opstand te bedwingen, die nog kort geleden, in 1857, in Indië zelf was losgebarsten, kon het nog geenszins volkomen zeker zijn van de inlandsche bevolking, die door haar ontzaggelijk getal een maar al te dreigende macht vormen kan. Aan de grenzen dreigde een vijandig volk, door de wapenen alleen tot rust gedwongen en in het geheim wellicht verbonden met de gevreesde Russen. Kon het anders of Engeland werd weêr bevangen door de oude Russophobie? 't Is waar, er waren er niet weinigen, en zij zijn er nog, die de vrees overdreven achtten, wijzende op den afstand en de natuurlijke hinderpalen, die de zuidelijke zandvlakten van Indië scheiden. Maar hun rooskleurige beschouwing is even weinig gegrond op voldoende kennis van het terrein, als de zwartgallige van diegenen, die het doen voorkomen alsof Herát ligt aan den mond van den Khyber: Herát, de sleutel van Indië! Gebrekkige kaarten, onbekendheid met de afstanden, geven de verklaring van beide buitensporige meeningen.

Dat Rusland niet stil zat zou spoedig blijken. Reeds had de bezetting van de oase van Akhál in het gebied der Tekkeh-Turkomanen na den bekenden oorlog in 1878/81, bij vernieuwing de vermoedens versterkt omtrent de Russische bedoelingen, maar nog lag de gansche woestijn ongerept bezuiden de bergen. En immers, de Tekkeh-oorlog was meer dan een der vorige den Russen opgedrongen door de woeste plundertochten der Turkomanen. Die geruststellende overwegingen vielen in 1884 ten eenenmale weg door de bezetting van Merv. Ditmaal was geen slag van Gheok-Tepe noodig, om de Russen aan de oevers van den Tadjend en den Murgháb te brengen; zonder noemenswaarden tegenstand nestelden zij zich, de beschermers van de bevolking tegen de Tekkeh-Turkomanen, in de stad. Geen twijfel was thans meer mogelijk. De rivieren, die naar het hart van Afghanistán leiden, waren in Russische macht; forten verrezen aan de oevers; verkenningen werden gedaan tot langs den Herí-rud; Sarakhs eindelijk, aan den Tadjend, bleek in het geheim door Perzië aan Rusland te zijn afgestaan.

En, als ware de reden tot vrees nog niet voldoende, Russische verkenners waren gezien te Chitrál aan den Kunár in Kafiristán, benoorden Jellalabád. Voor menigeen was het nog slechts een kwestie van korten tijd, dat de Russische legers uit Noord en West zouden opdagen, door den Terek-pas van

het Jaxartes-dal, door de Herí-rud-vallei naar den Khyber en den Bolán.

Voorzeker was het geen voorbarige stap van de Engelsche regeering, toen zij met de Russische onderhandelingen aanknoopte over de definitieve regeling van de Russisch-Afghaansche grenzen. De vraag zoû echter zijn, of met die onderhandeling de zaak tot een beslissing komen zoû. Voorkomend en inschikkelijk als altijd bij het ontmoeten van tegenstand, nam de regeering te St. Petersburg de onderhandeling niet alleen aan, zij gaf zelfs het plan in den mond. Zoo ging Sir P. Lumsden naar het Oosten.

Wie zoû vergeten zijn wat volgde in het afgeloopen jaar 1885? Het onbeduidende gevecht van een Russische afdeeling met een bende Afghanen werd bijna de aanleiding tot een geweldigen oorlog tusschen Engeland en Rusland.

Onmogelijk is het zeker te beslissen, wie in dat gevecht de uitdagende partij is geweest wie de aanvallende. Treedt thans Engeland niet dreigend op bij de minste voorwaartsche beweging van zijn mededinger, dan kan de tijd niet ver meer wezen, waarop de beide mogendheden elkanders naburen zijn, en hunne legers elkander in het oog houden bij Quetta en Jellalabád. Gedurende de gansche eeuw bijna is met tusschenpoozen op het staatkundige schaakbord in Azië door Rusland en Engeland gespeeld: het spel van het laatste is geheel verloren. In geen enkele stelling heeft het zich kunnen staande houden, in geen enkele richting kan het zich bewegen; het is opgesloten binnen de grenzen van zijn eigen terrein. Schitterend is daarentegen het succes van den anderen kampioen. Met één enkele uitzondering zag hij al zijn plannen slagen, de gewaagdste ondernemingen gelukken, de gewichtigste punten in zijn handen vallen. Fortes fortuna juvat.

Voor de Russische diplomatie is de geschiedenis van de tochten in Centraal-Azië een onvergankelijk eereteeken. Moge het waar zijn, dat een krachtige buitenlandsche staatkunde slechts mogelijk is in staten met een monarchalen regeeringsvorm, vooral als deze onbeperkt is, de bijzondere tact, de uitnemende handigheid om gebruik te maken van elke omstandigheid, tot het bereiken van het hoofddoel dienstig, de zeldzame fijnheid in het verdedigen en verklaren van de zoogenaamde aggressieve politiek, de voortreffelijke maatregelen bij het ontwerpen en uit-

voeren der ondernemingen, de snelle en krachtige bevestiging der gemaakte veroveringen, dit alles stempelt de staat- en krijgskundige leiders van Rusland tot mannen van den eersten rang. Inderdaad, Ruslands buitenlandsche staatkunde is in vele opzichten niet minder bewonderenswaardig dan de, terecht, zoo hooggeprezen staatkunde van prins Bismarck.

II.

Het Russische gebied in Centraal-Azië beslaat tegenwoordig een oppervlakte van 657509 □ kilometers, ongeveer gelijk staande met de grootte van Frankrijk, België, Nederland en een deel van West-Duitschland. Het bevat een bevolking van ten naastenbij 60 duizend Russen en $2^1/_2$ millioen inboorlingen, van welke waarschijnlijk 1 millioen nomaden zijn. Van volkstelling heeft de Islam een grooten afkeer, zoodat nauwkeurige cijfers zeer moeilijk zijn te geven; de nomaden te schatten is bijna onmogelijk: op juistheid mogen daarom de genoemde getallen geen aanspraak maken.

De kennis van deze uitgestrekte landen was tot voor korte jaren uiterst gering. Wel hebben meermalen in deze eeuw Engelsche reizigers getracht gegevens te verzamelen, maar allen waren in hun pogingen even ongelukkig. Niet minder dan negen van hen werden vermoord of kwamen op hun tochten om. De haat der bevolking, de tegenwerking der Russen, die elken vreemden reiziger reeds sedert lang als een indringer beschouwden, verlamden daarenboven elke poging van deze zijde. Duitschers en Russen zijn het, die, grootendeels uit mededeelingen van kooplieden, berichten hebben gegeven omtrent de bedoelde streken.

Buiten dezen zijn er twee mannen, die geheel uit eigen aanschouwing en studie hun kennis hebben geput. De een is de voortreffelijke kenner van het Oosten Vambéry, die vóór een 15 à 20 tal jaren zijn vermaarde reizen deed door bijna gansch Centraal-Azië. In tal van geschriften heeft deze geleerde de uitkomsten van zijn onderzoekingen in het licht gegeven en voor taalkennis, aardrijkskunde, volkenkunde zich uitnemend verdienstelijk gemaakt. Maar Vambéry was nog genoodzaakt

als dervisch vermomd in Azië rond te trekken; geen Russische macht kon hem nog beschermen of het reizen vergemakkelijken.

Waar hij kwam vond hij nog niet de sporen van een geregeld bestuur, zooals na hem de andere reiziger van wien hier sprake is, de Zwitser Henri Moser. Tot tweemalen bezocht deze de schier onbetreden paden van Midden-Azië, en hij keerde van zijn tweeden tocht eerst terug in 1885. Al staat voorzeker Moser als wetenschappelijk man in geen opzicht naast Vambéry, hij heeft in de beschrijving zijner laatste groote reis een reeks van gegevens medegedeeld, die een vrij volledig denkbeeld kunnen doen vormen van de landen en volken die hij bezocht. Hij kon dit des te gemakkelijker en beter, omdat hij reisde onder de onmiddellijke hoede van hooggeplaatste Russische ambtenaren, die hem daarenboven dikwijls zeer nuttige en welkome mededeelingen en inlichtingen verstrekten. Zijn keurig uitgegeven werk „A travers l'Asie Centrale" is dan ook ontegenzeggelijk voor de kennis van dit land op dit oogenblik, een onmisbare bron.

De oude weg, die van de Russische grens naar de Midden-Aziatische landen leidde, ving aan te Orenburg aan den Ural. Dwars door de steppen liep hij voort tot aan de oevers van den Syr-Daria, die hij bereikte te Kazalinsk. Bij gebrek aan een beteren was deze weg vrij bruikbaar, en ook tegenwoordig wordt hij nog gebezigd. De steppen die hij doorsnijdt, bieden voedsel genoeg voor kameelen, om het transport meestal mogelijk te maken; daarbij vindt men genoeg waterputten en aouls (Kirghizen-kampen), die het kampeeren niet al te bezwaarlijk doen zijn. Ware de Syr-Daria voor Europeesche schepen gemakkelijk bevaarbaar, dan zou daarom de weg voor het handelsverkeer, ook op den duur, niet licht te vervangen zijn door een beteren. Maar de karavanen zijn genoodzaakt de oevers van de rivier te volgen, tot Taschkent toe, en het vervoer wordt daardoor uiterst kostbaar, te meer omdat juist het eindpunt Taschkent het middelpunt is van den Aziatischen handel, de zetel van den Russischen gouverneur van Turkestán, een stad, thans reeds bewoond door 10 duizend Russen. Wel zijn dezen schier allen militairen, maar het vervoer van waren daarheen is daarom niet minder levendig, en langzamerhand

vormt zich ook een bevolking van burgers en inboorlingen, die eerlang zeker aanzienlijk zal gestegen zijn.

Sedert de Russische verovering is de handel op Rusland zeer belangrijk, en de Engelsch-Indische producten zijn bijna geheel verdrongen. Trouwens, reeds Vambéry vond den handel, in katoen bijvoorbeeld, geheel in Russische handen.

Wanneer er echter een betere weg te vinden ware, dan zou dit zeker een gewichtig voordeel opleveren. Herhaalde malen, vooral in 1883, liet daarom de Russische regeering onderzoeken, of het niet mogelijk zoû zijn een weg te banen door de hoogvlakte van Ust-Urt, die de Caspische zee scheidt van het Aralmeer. Deze onderzoekingen hebben een verrassende uitkomst gegeven. Generaal Tschernajeff, die, om de ingekomen rapporten te beoordeelen, zelf het plateau bezocht, bevond de gunstige berichten volkomen juist. Niet alleen dat de weg zeer bruikbaar bleek, door de aanwezigheid van waterputten en struiken, voor kameelen-voeder geschikt, maar de afstand zou voor de karavanen met minstens een derde worden verkort. Daarbij kwam, dat het gezonde klimaat en de geschiktheid van den grond voor veehoederij, een toeneming van de bevolking licht mogelijk maakten. Terstond sloeg de regeering de hand aan het werk. Het aantal putten werd vermeerderd langs vier verschillende wegen over het plateau, de Kirghizen werden daardoor gelokt hunne aouls bij die putten te vestigen, en daardoor tevens genoegzame hoeveelheid kameelen (die de Kirghizen gaarne verhuren voor transport) langs den weg samengetrokken. Het uitgangspunt langs dezen weg is de haven van Mertvy-Kultuk, de doode baai, aan de Caspische zee; bijna rechtuit loopt hij van daar door tot de stad Kungrud aan de Zuidzijde van het Aralmeer en aan de oevers van den Amu-Daria, een stad, waar thans reeds 10 duizend Sarten en Uzbeken wonen, en die een uitgebreiden handel drijft met Rusland. Natuurlijk wordt deze weg reeds veel gebruikt, en het is niet onwaarschijnlijk dat eerlang een spoorweg en telegraaf in die richting het plateau van Ust-Urt zal doorsnijden van Mertvy-Kultuk naar Kungrud, de stapelplaats van de toekomst. Immers, in 1885 hebben zich reeds twee stoomvaartmaatschappijen gevormd, de eene voor het vervoer langs den Syr-, de andere voor dat langs den Amu-Daria, waarvan er een reeds hare vaart heeft begonnen, of het in dit jaar zal doen. Zij heeft daartoe van de regeering de

stoomschepen overgenomen, die in 1852 de eerstelingen waren der Aziatische vloot, waartoe het plan later als minder practisch was opgegeven. Het vervoer langs den aldus te scheppen handelsweg kan reeds thans worden geschat op ongeveer 100 millioen kilogram. Stelt men de vervoerkosten per pud (ongeveer 8 kilo) op gemiddeld 2 roebels, zooals uit de gegevens van het vervoer langs den ouden weg is af te leiden, dan vertegenwoordigt het jaarlijksche verkeer dus een waarde van 25 millioen roebels of (nominaal) 50 milloen gulden. Langs den vroeger gebruikten weg zou deze som ⅓ meer, dus ongeveer 67 millioen bedragen. Ook de besparing is dus zeer aanzienlijk.

Voor dit vervoer nu zou een spoorweg eene allergewichtigste aanwinst zijn, en daar deze ook voor strategische doeleinden van het grootste belang moet geacht worden, is de aanleg, wat vroeger of wat later, hoogst waarschijnlijk te achten.

De Amu-Daria, aan een van wiens monden de stad Kungrud ligt, is een breede, vrij snelvlietende stroom, die niet al te moeilijk bevaarbaar is. Aanlokkelijk is de rivier in geen opzicht. Haar water is dik, volgens Moser gelijkend op „erwtensoep". Haar oevers, meestal overstroomd, bieden slechts het gezicht op een kale heuvelrij aan de eene, een woeste zandvlakte aan de andere zijde. Slechts een weinig riet groeit aan den rand van het water. Bevolking is er niet: waar oasen zijn, daar is toch de bewoner verdreven door de vrees voor de alamanen der Turkomanen. Zoodanig is de streek langs den Amu tot Khíva toe.

Schier nog doodscher is het stroomgebied van den Syr-Daria, door een dorre, schier onbekende vlakte van zijn parallel-stroom gescheiden. De gansche streek rondom deze rivier heeft een vaalgele kleur, de kleur ook van zijn water. Zelfs menschen en dieren hebben dien tint, met uitzondering van den zilverfazant, die hier, gelijk in gansch Midden-Azië, veel voorkomt. Ook ander gedierte treft men er aan: antilopen, zwijnen, herten, luipaarden en tijgers, watervogels. De jacht heeft hier, en ook langs den Amu, dus een rijk veld. Zelden zal echter het wild worden opgeschrikt door een schot, want de rivier, met haar sterken stroom en betrekkelijk geringe breedte (zij is ongeveer zoo breed als de Rijn te Keulen) biedt, gelijk boven gezegd is, geen gemakkelijk vaarwater.

Het meest doodsche gedeelte van de woestenij langs haren linkeroever is het Zuidelijkste.

Hier, in de zoogenaamde Golodny-steppe of hongerwoestijn, waar gedurende de zeer korte lente een heerlijke grasvlakte zich vertoont, bezaaid met tulpachtige bloemen, wemelende van allerlei dieren, verkeert in den brandendheeten zomer en den barren winter alles in een uitgestrekt doodenveld. Eerst aan den Zuidelijken rand, langs den weg van Taschkent naar Samarkand, verandert de natuur van het land. Wanneer de reiziger bij Jizzák den Sanzar heeft bereikt, dan vertoonen zich aan zijn oogen ter weêrszijde zwarte steile rotsen; als een zilveren band slingert zich het stroompje daartusschen. Dáár ligt de trotsche pas, waardoor Timur Lenk vóór meer dan vierhonderd jaar zijn Mongolen-horden naar het Westen voerde. Dáár staat in de rots gebeiteld, hoe de Sanzar eens een maand lang is roodgeverfd door het bloed van vijanden. Dààr ligt de poort van het Syr-dal naar dat van den schilderachtigen Zerafshán [1]), die aan, of althans bij zijn oevers, Samárkand ziet verrijzen en Bokhárá, en zijn wateren voortstuwt tot hij zich, op eenigen afstand van den Amu, verliest in het zand. Door lanen van hooge olmen leidt de weg. Overal vertoonen zich huizen, in liefelijke boschjes verscholen, aan den voet van bergen, die de wintersneeuw dragen. Kort zijn hier de lente en de herfst, of liever er is noch de een noch de ander; brandend is de zomerzon, bitter koud zijn de winters. Maar de rivier is hier de weldoener. Door een uitnemend besproeiingsstelsel worden daarenboven de wateraderen, die van de bergen komen, in kanalen (zoogenaamde ariks) afgeleid en brengen vruchtbaarheid en welvaart. Reeds in zeer ouden tijd heeft de bevolking zich op deze eenvoudige maar heilzame waterwerken toegelegd; wellicht bestonden zij, evenals die in het Euphraatdal, reeds lang voor onze jaartelling. Tusschen kleine dijkjes van klei, soms door holle boomstammen, wordt het water langs een kleine helling afgevoerd, nu en dan zelfs dwars over den Zerafshán, evenals bij een waterleiding van den tegenwoordigen tijd. Hoogst eenvoudig gaat de bevolking bij den aanleg te werk. Een man legt zich op den rug en ziet met teruggebogen hoofd achterwaarts; onderscheidt hij in die houding nog even den glooienden grond, dan is de helling voldoende voor een arik. De man heeft gewaterpast. Nu gaat men aan het werk. Opzichters, door de bevolking zelf gekozen en bezoldigd,

[1]) Zerafshán bet. de goudvoerende. De oude naam πολυτίμητος (Strabo) is een Grieksche verbastering van een onbekenden inlandschen naam.

werven arbeiders — vroeger werd het werk door slaven verricht — en het kanaal wordt gemaakt. Met groote zorg wordt gewaakt voor de verdeeling en het gebruik van het water, waarover niemand vrije beschikking heeft. Hier en daar, als b. v. in Akhál (zie later), wordt het verpacht of verkocht.

Door dit stelsel van wateraanvoer heerscht er in deze streek welvaart. Natuurlijk echter vertoont zij een snelle en voortdurende afwisseling van groote vruchtbaarheid en even groote dorheid, want waar geen arik komt of de Zerafshán niet stroomt, daar is alles dood.

Een groot bewijs van tact heeft de Russische regeering gegeven door den boven beschreven toestand te laten bestaan. Het beheer van de ariks en al wat daarmede in verband staat, is nog tegenwoordig zooals het was vóór de verovering.

Overigens is hier alles veranderd. In het eeuwenoude Samárkand, tusschen de geweldige gebouwen uit den tijd der Mongolen-heerschappij, met hun schril gekleurde en geëmailleerde koepeldaken, hun hooge minarets, hun marmeren poorten, wandelen thans Russische officieren en ambtenaren met hun dames. Maar het karakter van de stad is hetzelfde gebleven: nog is het de stad van Timur. Dáár, of althans dicht in de nabijheid, werd hij geboren, dáár staat nog zijn ontzaggelijke graftombe, en alles spreekt er nog van de grootheid van den kleinen, mismaakten wereldveroveraar. Zonderling moet het den Europeaan aandoen, die mengeling van oudheid en nieuwen tijd, van Westersche manieren en Oostersche etiquette, van beschaving en natuurtoestand te zien in die omgeving, waar de werken der menschen even phantastisch schijnen als de natuur. En hoe zal het zijn, wanneer weder een paar menschengeslachten zijn voorbijgegaan? Hier toch en in Bokhárá is de hoofdmarkt van Oostelijk Centraal-Azië, voor zoover de kooplieden hun waren niet brengen naar Taschkent.

Ware de Zerafshán geen steppen-rivier, een zeer gemakkelijke verbinding bood hij aan met den Amu-Daria. Maar, als zoovele andere Aziatische stroomen, sijpelt hij weg in het zand. Dan verdwijnen de olmen en pijnboomen, dan groeien noch watermeloenen meer noch katoenplant, en eerst bij den Amu bestaan weder de gegevens voor vruchtbaarheid.

Tot Khíva toe is deze streek, althans in de onmiddellijke nabijheid van de rivier, prachtig bebouwd, vooral dicht bij de

stad. Door den overvloed van water, ook hier door ariks, of wel door waterraderen, verspreid en steeds zorgvuldig zuiver gehouden van zand, is het mogelijk, dat hier het katoen wordt geteeld en de rijst geplant en dat alles uitnemend slaagt. Beter nog dan de voortbrengselen uit de landen bij Bokhára, hebben die van het Khíva-Khanaat ongetwijfeld een toekomst. Uit alles blijkt ook, dat én de bevolking én de regeering het gewicht dezer streek gevoelen. Nergens in dit deel van Azië vindt men zulke goede wegen, zulke bruikbare bruggen en andere hulpmiddelen voor het handelsverkeer als hier. Een eigenaardig gezicht moet nochtans het landschap opleveren. Dorpen toch vindt men nergens. Verspreid liggen rondom of langs een waterkom of kanaal, kleine groepen van eiken of vruchtboomen, waartusschen een huis doorschemert. In den omtrek is alles vlak en onbebouwd. Eigenaardig dus, maar liefelijk. De stad Khíva zelf is reeds vrij bevolkt. Voor zoover de schatting van het aantal inwoners mogelijk is, kan dit op een achtduizendtal worden benaderd; de bevolking van het gansche Khanaat bedraagt wellicht ongeveer 150000 zielen van het inboorlingenras, waarbij nog een 75000 tal Sarten te voegen is. Rustig leeft daar tegenwoordig de bevolking heen. Hoe geheel anders was haar leven vóór de verovering!

Immers, geen oogenblik was de vreedzame Sart of de machtelooze Uzbek zeker voor de aanvallen der wilde Turkomanen, die langs de oevers van den Amu of van de randen der woestijn op hun onvermoeide rossen kwamen aanrennen om de weêrloozen tot slachtoffer te maken van hun vreeselijke „alamanen.” Die razzia's waren inderdaad de plaag van Azië. Tot de tanden gewapend, hun paarden berijdende met dezelfde behendigheid als de oude Parthen, doorkruisten zij de woestijnen, om als roofdieren de ontzette bevolking van Irán of Khíva te overvallen. Dan doodden zij al wat tegenstand bieden durfde of onbruikbaar scheen voor slavernij, en dreven de mannen, aan den zadelknop of den stijgbeugel geketend, uren lang door de zandvlakte, tot de naastbijzijnde slavenmarkt was bereikt. Wie van vermoeienis scheen te zullen bezwijken, werd met een sabelhouw losgeslagen van zijn keten, en zijn beenderen lagen eerlang te verbleeken in het zand. De vrouwen, mits zij jong genoeg schenen om waarde te hebben als slavin, bonden de roovers ruggelings op hun zadel en voerden zij eveneens ter markt, tenzij het aantal het noodzakelijk

maakte ze te behandelen als de mannen. De draagbare have, vooral sieraden, werd mede geroofd. Ongehoord is de wreedheid en onmenschelijkheid, waaraan de slachtoffers dier zoogenaamde alamanen bloot stonden, vooral wanneer de roovers behoorden tot de Tekkehs of Tekken. Ongeloofelijk ook zijn de verhalen van de vrees, die zelfs één enkele dier lieden inboezemde; met zweepslagen dreef somtijds één Tekkeh een half dorp voor zich uit door de woestijn. Te gruwelijker nu was het lot der tot slaven gemaakte menschen, omdat aan vluchten geen denken was: waarheen zouden zij gaan? En trachtte deze of gene wanhopige ondanks alles te ontkomen, hem wachtte slechts de dood door gebrek in de woestijn of die op den paal, waarop zijn eigenaar, als deze hem ving, hem zoo boosaardiglijk vernuftig wist te spietsen, dat zijn leven nog zeven of acht dagen kon worden gerekt.

Aan die rooftochten, alsook aan de slavernij, is thans een einde gemaakt. Weliswaar mort hier en daar (o. a. in Khíva) de bevolking, nu zij zelf moet arbeiden, maar, gelijk overal, die ontevredenheid zal verdwijnen met het levende geslacht. De veiligheid bovendien, de orde, zullen niet nalaten deze allengs te overwinnen; de Turkomanen alleen zullen niet licht vrijwillig met het rustige leven zich verzoenen.

Tusschen de Amu-vallei en het land der Tekken ligt weder een zeer uitgestrekte woestijn, zóó uitgestrekt, dat een karavaan meestal 20 à 25 dagen noodig heeft voor den tocht van de eene zijde naar de andere. Die woestijn draagt den naam van Kara-Kum, d. i. het zwarte zand. Somberder streek laat zich bezwaarlijk denken. Zoover het oog reikt is geen spoor te zien van plantengroei, met uitzondering van een enkelen struik, waarvan het kameel de droge bladen kan afknagen. Geen menschelijke woning is te bespeuren, geen dier vertoont zich. Loodzwaar drukt de eenzaamheid, de doodsche kleur van den bodem, de ledigheid van de omgeving. De scherpe wind, die dag aan dag in het gelaat blaast, het fijne stof dat in het rond wordt opgejaagd, de snerpende koude, die in den morgenstond den thermometer doet dalen tot — 15° en lager, alles draagt bij tot het ijzingwekkende karakter dezer woestenij. Slechts de kameelensporen wijzen den reiziger de richting naar de karig voorziene waterputten, geen weg doorkruist het zand.

Geen wonder, dat dáár in 1873 een Russische colonne zich

moest overwonnen verklaren, vóór zij nog een menschelijk wezen had gezien; geen wonder ook, dat beenderen van kameelen, ook van menschen natuurlijk, den grond hebben bezaaid.

Toch is dit land zonder twijfel eens bewoond geweest. Maar wie zal zeggen hoe de gesteldheid was van den bodem in den tijd, toen de gebouwen werden opgericht, waarvan de sporen nog op vele plaatsen hier worden gevonden? Want al behooren ook de inboorlingen, vooral de Kirghizen, tot de gehardste menschen van de aarde, al schijnen zij in hun lichte kleedij — een wollen hemd en een overkleed in den vorm van een kamerjapon, hoogstens met een tweede vermeerderd, vormen met een tulband en een paar lederen laarzen het geheele gewaad — ongevoelig voor een koude, die de Europeaan zelfs met drie Russische pelsmantels niet bestrijden kan, de Kara-Kum is onbewoonbaar voor elk menschenras.

Van oudsher is deze streek zeer raadselachtig, en veel is geschreven over hare betrekking tot den Amu-Daria, zóóveel, dat er een algemeen bekende Oxus-kwestie is ontstaan. Op het tegenwoordige oogenblik heet deze wel opgelost, maar voldoende bewijzen, op volledig onderzoek gegrond, zijn tot dusver niet gegeven voor een der geuite meeningen. Reeds in den Zend-Avesta wordt de Aral-zee genoemd als uitmondingsbekken van den Oxus (Vakschu). Wel wordt die waterplas niet met name aangegeven, maar de Caspische zee kan den Ariërs toen nog met geen mogelijkheid bekend geweest zijn. Wat men heeft willen afleiden uit hetgeen Herodotus zegt omtrent de uitmonding van Aziatische rivieren in de Caspische zee, kan weinig waarde hebben. Vooreerst is deze schrijver, hoeveel hij ook gereisd hebbe, in deze streken nooit geweest, maar bovendien is hetgeen hij zegt zóó duister, dat het moeilijk zeker is uit te maken van welken stroom hij spreekt. Zóó laat het zich begrijpen hoe sommigen hebben beweerd dat Herodotus den Jaxartes in de Caspische zee laat uitmonden, alsof het ooit mogelijk ware geweest dat die rivier tegen het hier en daar 200 meter hooge plateau van den Ust-Urt ware opgestroomd.

Niet meer geloofwaardigheid mag aan de latere Grieksche of aan de middeleeuwsche schrijvers geschonken worden, zoodat de berichten uit de 14e eeuw, volgens welke de Oxus-mond op nieuw naar de Caspische zee werd verplaatst, niets beteekenen. Evenmin trouwens de vroegere, uit de 9e eeuw (Arabische),

die weder het Aral-meer noemen. Immers, geen kennis van de landsgesteldheid kan ze hebben in de pen gegeven, en dat in elk geval eeuwen lang reeds de Kara-Kum uitgedroogd moet geweest zijn, dit wist men reeds lang uit vroeger, zij het ook gebrekkig, onderzoek.

Peter de Groote vestigde ook op dit punt zijn aandacht en wenschte bij zijn vroeger genoemden Khiva-tocht het raadsel opgelost te zien. Toen die tocht en dus ook het plan mislukte, bleef de zaak langen tijd rusten. In deze eeuw zijn verschillende oplossingen beproefd, alle gegrond op de zekere overtuiging, dat in de woestijn een oude stroombedding terug te vinden zou zijn. De meening is geopperd, dat de Oxus en de Jaxartes beide tot het stroomgebied zouden hebben behoord van den Tschu, die thans oostelijk van het fort Perofsky aan den Jaxartes in een steppenmeer mondt; zij zouden dan eerst later een eigen loop hebben gekregen. Een andere meening schonk den Oxus twee armen: een Noordelijken en een Westelijken. Maar een en ander was niets dan gissing.

In het jaar 1878 scheen plotseling het oude denkbeeld van een oude Westelijke Oxus-bedding zoo krachtig te worden bevestigd, dat geen twijfel meer over kon blijven. Bij een sterken was van het water in den beneden-Amu, stroomde de rivier in Westelijke richting en vormde een zijstroom, die vrij ver in de woestijn doordrong. Dit nu werd onmogelijk geacht, tenzij het oude rivierbed door den stroom ware teruggevonden. Vrij algemeen heette het dan ook vast te staan, dat de berichten, die de oudheid omtrent den Oxus-loop heeft gegeven, waarheid bevatten, en op schier alle kaarten vindt men tegenwoordig de „oude Oxus-bedding" aangeduid.

Maar ook een practisch gevolg werd van deze gewaande zekerheid verwacht. Gelukte het toch de rivier kunstmatig langs het oude bed voort te leiden tot aan de Caspische zee, dan zoû een natuurlijke verbinding zijn verkregen met Centraal-Azië, die voortreffelijk heeten mocht. In Rusland zag men de handelswaren wellicht reeds in de verbeelding opladen te Nisjni-Nowgorod om ontscheept te worden aan den bovenloop van den Amu. Ook de Russische regeering trok zich ernstig de zaak aan, en herhaaldelijk zond zij wetenschappelijke expedities naar de Kara-Kum om den bodem te bestudeeren. Die expedities hebben een verrassende, al is het dan ook niet een be-

vredigend resultaat opgeleverd, bepaaldelijk die, welke in 1883 werd ondernomen door den Russischen mijn-ingenieur Konchine, die de geheele Kara-Kum heeft doorzocht.

Door deze onderzoekingen is duidelijk gebleken, dat alles wat vroeger beweerd was omtrent de bedoelde rivierbedding, slechts gegrond was op enkele onsamenhangende gegevens en zeer gebrekkige of liever onvolledige nasporingen. Konchine bevond, dat de geheele woestijn een reeks van oude waterbekkens bevatte, maar tevens, dat geen daarvan een mond had. Dit nu was reeds op zichzelf van groot gewicht, omdat het daardoor voor de hand lag te besluiten, dat aan rivierbeddingen niet kon worden gedacht. Bij onderzoek dier bekkens bleek verder, dat het vocht, hier en daar nog aanwezig, zout was, en evenzoo de gansche grond. In den bodem vond Konchine bovendien overal overblijfselen van weekdieren, en deze namen in aantal toe, naarmate hij verder in het hart der woestijn drong. Door een en ander kwam de genoemde ingenieur tot de overtuiging, dat de gansche streek de uitgedroogde bodem is geweest van één groot zoutmeer, of dat althans groote watervlakten van meer of minder omvang hier eens hebben bestaan. Wellicht zoû men zelfs het vermoeden mogen uitspreken dat de gansche vlakte van Turán één ontzaggelijke massa zilt water is geweest, waarin Oxus, Jaxartes en Tschu alle uitmondden. In elk geval kan de Amu in het Zoutmeer of in een der zoutmeren zijn uitgestroomd, ofschoon zijn water tot zoo iets niet zoû doen besluiten. De heldere wateren van de Turkomanen-riviertjes, alsmede die van de steppenstroomen (Murgháb en andere) hebben daarin in elk geval hoogst waarschijnlijk hun mond gehad. Of er tusschen de bedoelde zoutwaterplassen en de Caspische zee eenig verband is geweest, hiervan valt niets te zeggen, ofschoon het bestaan van onderaardsche wateraderen wel moet worden aangenomen.

De Russische regeering heeft, na het rapport van Konchine, de gedachte aan een verbinding van den Amu met de Caspische zee natuurlijk laten varen. In plaats van het voortleiden der rivier door een bestaande bedding, zou daartoe het graven van een kanaal noodig zijn, niet alleen van een zeer aanzienlijke lengte, maar ook van belangrijke diepte.

Door een en ander schijnt de gevolgtrekking wel gewettigd, dat de overlevering omtrent de oude bedding van den Oxus

voor goed moet worden verworpen, dat de gewaande bedding niets is dan een arm van een der bedoelde zoutmeren, en dat geen verband op de oppervlakte der aarde heeft bestaan tusschen de Caspische zee en de wateren van Centraal-Azië.

Aan de zuidzijde van deze onherbergzame streek ligt de eigenlijke woonplaats der Turkomanen en bepaaldelijk van de Tekken, de meest woesten van hun stam. Van de monden van den Atrek, aan den Zuidoosthoek van de Caspische zee, strekt de Turkomanen-bevolking zich uit over het gansche land benoorden de bergen van Khorassán, zoodat zij gedeeltelijk nog de dalen bezet van den Tadjend en den Murgháb.

Besproeid door het water van den Atrek en zijn zijrivieren, alsmede door een tal van kleine bergstroomen, ook hier op zeer kunstige wijze zorgvuldig door kanalen verspreid, is deze landstreek, vooral in de oase van Akhál, bij uitstek vruchtbaar en schoon. Tot voor korten tijd echter was zij het tooneel van de gruwelijke tochten der Tekken, die van hieruit, onvergelijkelijke ruiters als zij zijn, met hun paarden de berghellingen beklommen, zich verscholen in de kloven en spelonken, en in de grauwe morgenschemering zich nederstortten in de dorpen der Perzen.

Tegenwoordig ziet — wonderbare afwisseling! — de Akhál-oase de treinen snellen langs den spoorweg, dien de Russen hebben aangelegd van de haven Michailowsk aan de Caspische zee tot in het hart van Akhál. Verder zal voorloopig de spoorweg wel niet worden doorgetrokken, want de streek tusschen Akhál en Merv zou zeker niet het minste voordeel kunnen opleveren.

Indien nochtans het een of andere strategische plan den aanleg wenschelijk maakt, dan zal zeker de regeering niet weifelen om verder te gaan tot Merv en tot Sarakhs, van waar zoo gemakkelijk de Zulfigar-pas kan worden bedreigd [1]).

---

[1]) In het begin van Maart bevatten de dagbladen een bericht, overgenomen uit de Nowaja-Wremja, vermeldende, dat de Transcaspische spoorweg in den loop der maand tot Merv voltooid zijn zoû. Daarbij werd een plan medegedeeld tot toepassing van een volledig besproeiingsstelsel langs den ganschen spoorweg, door afleiding van het water uit den Tedjend, door het opvangen van regenwater en door putten. Zelfs werd de mogelijkheid ondersteld van de besproeiing der dorre streken tusschen de oase van Merv en den Amu-Daria. Een en ander is dezer dagen in een vergadering van een groot aantal spoorweg-ingenieurs uiteengezet door den heer Pokleveski-Kosell, die juist was teruggekeerd van een onderzoekingsreis in het Transcaspische gebied. Van de besproeiing en ontginning der streken bij den Murgháb verwacht deze heer vooral uitstekende resultaten.

Merv zelf zou anders ook wel de moeite eener verbinding waard zijn. Door de 24 kanalen, uit den Murgháb afgeleid, is er water in overvloed. Dat de vruchtbaarheid dan ook niet veel te wenschen overlaat, kan blijken uit de dichtheid van de bevolking en den rijken veestapel. Ondanks de minder gezonde luchtsgesteldheid toch, worden de bewoners geschat op een getal van 125 tot 225 duizend, die minstens 250 duizend stuks runderen en schapen weiden. Van oudsher is deze oase bewoond geweest: overal vindt men de sporen der oud-Arische beschaving, en zelfs in den Zend-Avesta wordt de stad Merv vermeld.

In het algemeen trouwens is Centraal-Azië waarschijnlijk in zijn bewoonbare streken de bakermat geweest van het Arische ras.

Van den Zulfigar-pas, den toegang tot de Herí-rud-vallei, langs Merutschak aan den Murgháb, loopt thans de grens van het Russische gebied, den voet der bergen volgende tot zij den linkeroever heeft bereikt van den Amu-Daria. Daar liggen de gevaarlijke punten voor Afghanistán en dus voor Engeland. Wellicht zal de diplomatie er in slagen een vaste grensregeling voor de toekomst te maken, en Rusland tevreden zijn met den status quo. En waarom zou het niet? Een land als Russisch Centraal-Azië, dat nog slechts aan het begin staat van de baan zijner ontwikkeling, dat thans eerst, na eeuwen van strijd en rooverij, den zegen leert kennen van rust en vrede, dat nog zoovele bronnen kan openen voor welvaart, is een zeer aanzienlijke bezitting op zichzelf. Bovendien, de weg van Khókan door den Terek-pas naar Kaschgar ligt den Russen open, en, al brengen zij daarheen hun wapenen niet, hun waren kunnen zij er heenvoeren en ruilen tegen die van Oost-Turkestán en China. Zoo eenig land ter wereld, met uitzondering misschien van Amerika, dan heeft Rusland zich door volharding en schranderheid een veld verworven ter ontwikkeling voor de komende geslachten, even veelbelovend als het groot van omvang is. Geen te groote toeneming van bevolking behoeft het te vreezen, geen stilstand in zijn handelsverkeer zal het op den duur kunnen deren. Ook is het alsof het bevroedt, dat zijn toekomst in het Oosten ligt; van het Westen wendt het meer en meer, ook in zijn handelspolitiek, zich af.

Voorzeker is dat langzame maar zekere zich uitbreiden van Rusland naar het Oosten, vrij wat aantrekkelijker dan het hooge spel, dat andere mogendheden spelen, om meester te

worden of te blijven in streken, waar niets haar roept dan ijverzucht, en niets haar kan staande houden dan geweld. Maar al stond ook de zoogenaamde colonisatie — een woord, tegenwoordig misbruikt voor daden van ruwe overweldiging of sluw beraamden roof, onder bedekking van pantserschepen en bajonetten — van West-Europa op dezelfde lijn met de Aziatische expeditiën van Rusland, moeilijk zou het zijn overal verbeteringen aan te wijzen in den maatschappelijken en stoffelijken toestand eener onderworpen bevolking, gelijk die welke, in zoo korten tijd, door Rusland in Azië zijn aangebracht.

F. J. L. Krämer.

VAN DE INKOMSTENBELASTING TE AMSTERDAM.

Den 1sten Mei 1877 werd de inkomstenbelasting te Amsterdam ingevoerd.

De grondslag der heffing was het jaarlijksch zuiver inkomen der belastingschuldigen.

Dezen werden naarmate van hun inkomen in klassen gerangschikt, en waren slechts belastingplichtig voor het minimum-cijfer der klassen, waarin zij geplaatst waren.

Van het bedrag, waarvoor zij dienovereenkomstig aangeslagen zouden behooren te worden, werd voorts afgetrokken 5 pct. voor één inwonend minderjarig eigen kind of kleinkind en 3 pct. voor elk zoodanig kind boven dat getal.

De rangschikking en de aanslagen geschiedden in den regel volgens eigen aangifte van den belastingschuldige. Waar eigen aangifte ontbrak of onvolledig werd geoordeeld, vonden de rangschikking en aanslagen ambtshalve plaats, zooveel mogelijk naar de verstrekte opgaven.

Met het oog hierop werd op het beschrijvingsbillet aan den belastingschuldige de vraag gedaan: of hij een eigen belastbaar inkomen bezat en in welke klasse hij volgens dat inkomen moest worden gerangschikt, dan wel verlangde, dat de rangschikking ambtshalve zou geschieden.

Deze belasting bleef in werking tot den 1sten Mei 1881. In Juni daaraanvolgende werd zij, nadat de Tweede Kamer der Staten-Generaal door goedkeuring van een voorstel tot wijziging van de Gemeentewet in de bekende kwestie van de openbaarheid der kohieren zich beslist voor de openbaarheid daarvan had verklaard,

door den Gemeenteraad ingetrokken. De Raad was van oordeel, dat, nu geheimhouding der aangiften niet langer zou kunnen worden verzekerd, de heffing van eene belasting, op de eigen aangifte als voornaamsten grondslag rustende, niet oorbaar was. Dientengevolge werd besloten aan een Raadscommissie een nader onderzoek op te dragen omtrent de grondslagen, waarnaar eene plaatselijke directe belasting behoorde te worden geheven, en in afwachting van de beslissing omtrent de voorstellen dier commissie een hoofdelijken omslag naar den uiterlijken staat, de vertering, de inkomsten en het vermoedelijk vermogen der belastingschuldigen te heffen.

Deze hoofdelijke omslag werd reeds in het volgende jaar op voorstel der commissie vervangen door eene nieuwe belasting naar het inkomen, die in hoofdzaak slechts weinig van de vorige verschilde. Zij onderscheidde zich van deze voornamelijk doordien:

1o. het aantal der klassen bijna verdubbeld werd. De grenzen der klassen, voorheen vrij ruim, werden thans enger getrokken, waardoor de oude klassen veelal in tweeën werden geplitst.

2o. het kindergeld werd afgeschaft, en

3o. omtrent de rangschikking der belastingschuldigen in art. 9 het volgende werd bepaald:

„De rangschikking en aanslag geschieden ambtshalve. Het staat den belastingschuldige vrij, op het beschrijvingsbillet, bedoeld in art. 14, met of zonder aanwijzing der klasse, waarin hij meent te moeten gerangschikt worden, alle inlichtingen te geven, welke hem voor eene juiste rangschikking wenschelijk voorkomen. Met deze inlichtingen kan rekening worden gehouden bij de ambtshalve rangschikking."

Op het beschrijvingsbiljet kwam dientengevolge niet meer de vraag voor, in welke klasse de belastingschuldige meende te moeten worden aangeslagen, noch eene andere vraag van dien aard, maar werd een open vak gelaten, waarin hij alle zoodanige mededeelingen kon geven, als hij wenschelijk achtte.

In 1878, 1879, 1880 en 1881 werd telken jare door Burgemeester en Wethouders aan den Raad verslag gedaan van de toepassing en uitkomsten der heffing. En nu onlangs verscheen een gelijk verslag over de uitkomsten der belasting in het jaar 1883/4.

Het onderzoek dier verslagen en van de daarbij gevoegde staten, in verband met de door Burgemeester en Wethouders bij de gemeente-rekeningen en verschillende voordrachten aan den gemeente-

raad verstrekte mededeelingen, verschaft licht omtrent enkele vraagstukken, die, vergis ik mij niet, de aandacht overwaard zijn.

---

§. 1. De opbrengst der belasting bedroeg, na aftrek der oninbare posten en afschrijvingen, in

1877/78	bij eene heffing van 2%	*f* 1.163.060.84^{5}
1878/79	〃 〃 〃 〃 3%	〃 1.766.670.55
1879/80	〃 〃 〃 〃 〃	〃 1.741.103.92^{5}
1880/81	〃 〃 〃 〃 〃	〃 1.754.979.41^{5}
1881/82	van den hoofdelijken omslag	〃 1.909.905.45^{5}
1882/83	bij eene heffing van 3%	〃 2.062.616.92
1883/84	〃 〃 〃 〃 〃 bij raming ±	〃 2.040.000.—
1884/85	〃 〃 〃 〃 2$^{3}/_{4}$% 〃 〃 〃	〃 1.827.697.36^{5}

Per percent bracht de heffing dus op in

1877/78		*f* 581.530.42
1878/79		〃 588,890.18
1879/80		〃 580.367.97^{5}
1880/81		〃 584.993.14
1881/82		〃 636.635.15[1])
1882/83		〃 687.538.97
1883/84	±	〃 680.000.—
1884/85	〃	〃 664.617,22

Bij de vergelijking dier cijfers dient echter in aanmerking te worden genomen, dat de opbrengst sinds 1 Mei 1882 verhoogd is door de afschaffing van het kindergeld en de vermeerdering der klassen.

In 1880/81 werd als kindergeld eene korting van *f* 130.361.50^{5} toegestaan, of ongeveer 6$^{1}/_{2}$ % van de volgens de kohieren van dat jaar verschuldigde belasting van *f* 2.003.937.86. Door de afschaffing daarvan werd de opbrengst der heffing dus met dit percentage verhoogd.

De vermeerdering van het aantal klassen had, doordien de aanslag geschiedt voor het minimum-cijfer der klasse, waarin de belastingschuldige naar zijn inkomen is gerangschikt, voor velen eene verhooging van

---

[1]) Bij den hoofdelijken omslag werd in den regel 3% van het vermoedelijk inkomen geheven.

den aanslag ten gevolge. Naar de eerste verordening werden b. v. de belastingschuldigen, wier inkomen tusschen *f* 1999.99 — *f* 2400 viel, gerangschikt in ééne klasse, en mitsdien aangeslagen voor het minimum-cijfer dier klasse, *f* 2000. — Bij de nieuwe regeling werden in de plaats dier klasse, twee gevormd, een van *f* 2000 — *f* 2200 en een andere van *f* 2200 — *f* 2400, en dus degenen, wier inkomen in de laatste klasse viel — die volgens de oude verordening een belastbaar inkomen van slechts *f* 2000 bezaten — voor *f* 2200 aangeslagen. In welke mate het totaal belastbaar inkomen en bijgevolg de opbrengst der heffing door deze wijziging der classificatie werd verhoogd, is met volkomen juistheid niet vast te stellen. Door de aangeslagenen in 1882/3 en 1883/4 te rangschikken volgens de classificatie van de oude verordening, leert men echter het belastbaar inkomen, dat zij volgens deze zouden bezeten hebben, kennen; en door het aldus verkregen totaal belastbaar inkomen te vergelijken met dat, hetwelk deze belastingschuldigen volgens de nieuwe verordening bleken te bezitten, heeft men eene vrij nauwkeurige raming van de uit de wijziging voortgevloeide vermeerdering van het totaal belastbaar inkomen erlangd. Ik heb mij de moeite getroost deze raming op te maken en zij gaf als slotsom, dat het belastbaar inkomen in 1882/3 groot *f* 75.927.396.63^{5}, bij toepassing van de oude classificatie ongeveer *f* $73^{1}/_{2}$ millioen, of ruim $3^{1}/_{4}$ % minder, zou hebben bedragen, en in 1883/4 groot *f* 73.128.353.30^{5}, volgens de regelen der oude classificatie berekend ruim *f* $70^{1}/_{2}$ millioen, of ruim $3^{1}/_{2}$ % [1]) minder, zou zijn geweest.

Men mag dus zonder vrees van mistasten aannemen, dat de opbrengst der heffing sinds 1 Mei 1882 minstens $9^{3}/_{4}$ % minder zou hebben bedragen, indien de nieuwe verordening het kindergeld en de oude wijze van rangschikking had gehandhaafd.

Om uit de vergelijking van de opbrengst der belasting in de verschillende jaren de toename of vermindering van de welvaart of

[1]) In 1883 zijn velen der in de laagste klassen aangeslagenen, die te voren geregeld nalatig waren gebleven in de voldoening der belasting, vrijgesteld of lager aangeslagen. Daar de nieuwe classificatie voor enkele der in de laagste klassen aangeslagenen gunstiger was dan de oude, werd door de vermindering van het aantal dier belastingschuldigen het voordeelig verschil van belastbaar inkomen betrekkelijk grooter.

althans van het inkomen der belastingschuldigen af te kunnen leiden, behoort men dus met deze omstandigheid rekening te houden en de opbrengst der laatste drie jaren met 9¾ % te verminderen. Doen wij zulks, dan blijkt dat de opbrengst, afgescheiden van de door de nieuwe verordening aangebrachte vermeerdering, in de verschillende jaren, *bij gelijken heffingsvoet*, tot elkander zou staan ongeveer in de navolgende verhouding:

1877/78	100
1878/79	101.26
1879/80	99.80
1880/81	100.59
1881/82	109.48
1882/83	106.70
1883/84	105.53
1884/85	103.14

Wie prijs stelt op een juist oordeel, behoort echter nog een stap verder te gaan, en ook in aanmerking te nemen dat de bevolking sinds 1877 sterk is vermeerderd.

De bevolking bedroeg op 31 Dec. vallende in elk dienstjaar:			Zoodat de werkelijke opbrengst gemiddeld per hoofd dier bevolking beliep:
1877/78	302.266	personen.	ƒ 3.84 (heffing 2%)
1878/79	308.952	〃	〃 5.74 (〃 3 〃)
1879/80	317.011	〃	〃 5.49 (〃 〃 〃)
1880/81	326.196	〃	〃 5.38 (〃 〃 〃)
1881/82	338.047	〃	〃 5.65 (H. O.)
1882/83	350.202	〃	〃 5.89 (heffing 3%)
1883/84	361.314	〃	〃 5.65 (〃 〃 〃)
1884/85	366.657	〃	〃 4.99 (〃 2¾ %)

Houden wij wederom rekening met het verschil in heffingsvoet en met de vermeerdering, die de verordening in de laatste drie jaren aan de opbrengst gaf, dan zien wij dat de *gemiddelde opbrengst per hoofd der bevolking* bij gelijken heffingsvoet en zonder de door de verordening van 1882 aangebrachte versterking, in de verschillende jaren tot elkander zou staan ongeveer in de volgende verhouding:

1877/78	100
1878/79	99.65
1879/80	95.31
1880/81	93.40
1881/82	98.09
1882/83	92.28
1883/84	88.52
1884/85	85.30

---

§. 2. Moeten wij uit deze cijfers opmaken, dat het inkomen der burgerij sinds 1877 bijna onafgebroken vrij aanzienlijk verminderd is, of hebben tot deze uitkomsten ook andere omstandigheden medegewerkt, die met de welvaart der belastingschuldigen in geen verband staan? Zou bv. in de laatste jaren de derde in 1882 ingevoerde wijziging, rakende de aangifte der belastingschuldigen, niet van nadeeligen invloed zijn geweest?

Oppervlakkig is er geen groot verschil of den belastingschuldige de vraag wordt gesteld, in welke klasse hij vermeent te moeten worden gerangschikt, zonder dat hij verplicht is een antwoord te geven, dan wel gelegenheid wordt gelaten al zoodanige inlichtingen te verstrekken als hij zal wenschen. Doch de ervaring leert, dat onder de bestaande verordening van de bevoegdheid om aangifte te doen minder dan voorheen wordt gebruik gemaakt.

Zoo verzochten in

1877/78	van	29.278	aangeslagenen	871	ambtshalve	aanslag.
1878/79	„	31.629	—	339	—	—
1879/80	„	33.913	—	165	—	—
1880/81	„	33.847	—	140	—	—

Het doen van aangifte was allengs dus bijna algemeen geworden.

Onder de bestaande verordening evenwel bedroeg het aantal der ingekomen beschrijvingsbilletten.

	Met aanwijzing van klasse.	pCt.	Zonder aanwijzing van klasse.	pCt.	Totaal.
1882/3.	17832	46.4	20628	53.6	38.460
1883/4.	16175	45.8	19161	54.2	35.336

Daarbij is opmerkelijk dat van de 16175 personen, die in 1883/4 eene klasse aanwezen, slechts 9738 belastingschuldigen zulks ook in 1882/3 hadden gedaan; en onder de 19161 personen, die in 1883/4 geene aanwijzingen gaven, niet meer dan 12.855 waren, die zich ook in het voorafgegane jaar daarvan hadden onthouden. Ruim een derde der belastingschuldigen volgde dus geene vaste gedragslijn.

Het zou de moeite waard zijn de redenen na te gaan, waarom zij zulks nalieten; of degenen, die in 1883/4 eene klasse aanwezen, schoon zij zulks in het vorige jaar niet hadden gedaan, zich over het algemeen in eene lagere klasse rangschikten dan waarin zij in 1882/3 waren geplaatst, en dus slechts aangifte deden om lager te worden aangeslagen; en of zij, die omgekeerd in 1882/3 aanwijzingen hadden verstrekt, doch in 1883/4 het stilzwijgen bewaarden, in het laatste jaar in een hoogere klasse zijn gerangschikt. De openbaar gemaakte staten blijven evenwel op deze vragen het antwoord schuldig. Zij bevatten zelfs geene enkele aanwijzing, waardoor omtrent deze punten eenig oordeel zou kunnen worden gevormd.

In het algemeen schijnen Burgemeester en Wethouders thans slechts weinig waarde te hechten aan eene vergelijking der aanslagen van de belastingschuldigen in de verschillende jaren. Voorheen geschiedde dit ten opzichte van alle aanslagen. In het laatste verslag zijn slechts de aanslagen over 1882/3 en 1883/4 van die belastingschuldigen, *welke in beide jaren geene klasse aanwezen*, vergeleken. Van de belastingschuldigen, *die zulks wel deden*, worden voornamelijk de *aanwijzingen*, in beide jaren verstrekt, in verband tot elkander beschouwd, zonder dat opgave wordt gedaan van de klasse, waarin de belastingschuldige in ieder dier jaren is aangeslagen; doch aangezien vermeld wordt of de verstrekte aanwijzing al of niet is gevolgd, kan men althans met eenige geringe moeite nagaan, hoeveel dier belastingschuldigen in het algemeen hooger of lager zijn aangeslagen dan in het voorafgegane jaar en hoevelen in dezelfde klasse zijn gerangschikt. Doen wij dit en plaatsen wij de verkregen uitkomst naast de openbaar gemaakte cijfers betreffende de aanslagen der belastingschuldigen, *die in beide jaren geene klasse aanwezen*, dan verkrijgen wij deze tabel:

Aangeslagenen in 1883/4.	die in beide jaren *eene* klasse aanwezen.		die in beide jaren *geene* klasse aanwezen.	
	personen.	pct.	personen.	pct.
gelijk als in 1882/3	7305	75.01	8374	65.1
hooger dan 〃 〃	1083	11.12	846	6.6
lager 〃 〃 〃	1350	13.87	3635	28.3
Totaal	9738	100	12855	100

Het komt mij voor, dat deze cijfers niet getuigen ten gunste van de nieuwe regeling en eer doen vermoeden dat de opbrengst der belasting hooger zou zijn geweest, zoo de belastingschuldigen als voorheen bijna algemeen opgave omtrent hun inkomen hadden verstrekt.

Aan het feit, dat van de belastingschuldigen, die in beide jaren geene aanwijzingen verschaften, een aanzienlijker aantal lager is aangeslagen, hecht ik geen gewicht. Ten aanzien van het punt, hetwelk wij thans onderzoeken, of het gemis van aanwijzingen van den belastingschuldige al of niet nadeelig werkt, bewijzen de cijfers der verlaagde aanslagen zeer weinig. Verlaging van aanslag vindt zonder twijfel niet plaats dan om geldige redenen, hetzij omdat de belastingschuldige onmachtig is gebleken de som, waarvoor hij in het vorige jaar was aangeslagen, te voldoen, zooals inderdaad niet zeldzaam, vooral in de laagste klassen, het geval was, hetzij omdat de Raad na reclame den belastingschuldige lager heeft gerangschikt. Ik wil gaarne aannemen, dat zij die lager zijn aangeslagen, ook al hadden zij aanwijzingen verstrekt, lager zouden zijn gerangschikt. Zonder gebleken noodzakelijkheid is uit den aard der zaak niemand verlaagd.

Dat van degenen, die in beide jaren geene klasse noemden, een grooter aantal dan van de anderen, die aanwijzing deden, werd verlaagd, is overigens gemakkelijk verklaarbaar. De belastingschuldigen, die buiten staat bleken de som, waarvoor zij in 1882/3 waren aangeslagen, te betalen, werden in het volgende jaar, om het aantal oninbare posten te verminderen, lager gerangschikt; en het is zeer waarschijnlijk dat deze belastingschuldigen grootendeels voorkwamen onder degenen, die in beide jaren geene klasse hadden aangewezen.

Om zich voor overdrijving te wachten, zal men dus met het oog op die omstandigheid wel doen de verlaagde aanslagen buiten rekening te laten en het aantal verhoogde aanslagen in beide categoriën van belastingschuldigen alleen te vergelijken met het cijfer der aanslagen, waarin in het laatste jaar geene wijziging werd gebracht. Doen wij dit, dan verkrijgen wij de volgende uitkomst:

Aangeslagenen in 1883/4.	die in beide jaren *eene* klasse hadden aangewezen.	pCt.	die in beide jaren *geene* klasse hadden aangewezen.	pCt.
gelijk als in 1882/3	7305	87.09	8374	90.82
hooger dan „ „	1083	12.91	846	9.18
Totaal	8388	100	9220	100

Ook deze cijfers geven evenwel aanleiding te vermoeden, dat de opbrengst der belasting hooger zou zijn geweest, zoo de bepaling der vorige verordening betreffende de aangifte ongewijzigd ware overgenomen, en hoe meer men de staten van nabij beschouwt, des te meer schijnt dit vermoeden gewettigd. Een voorbeeld slechts. Van de aangeslagen, *die in beide jaren geene klasse aanwezen* en in 1883/4 gerangschikt werden in de 34e of eene der volgende klassen (van ƒ20,000 inkomen of hooger), was slechts een enkele in ééne klasse verhoogd; terwijl van degenen, die in 1882/3 *volgens hunne aangifte waren aangeslagen* en in het volgende jaar de 34e of eene hoogere klasse aanwezen, 26 belastingschuldigen, verdeeld over 11 klassen, *zich zelven* in 1883/4 hooger dan in het vorige jaar rangschikten.

Dat de aanslag bij gebreke van aanwijzing van den belastingschuldige over het algemeen lager zal zijn dan na aangifte het geval zou wezen, spreekt trouwens van zelf. Wie te hoog wordt aangeslagen zal, om het even of hij al of niet aanwijzingen heeft verstrekt, in den regel reclameeren; wie lager wordt gerangschikt, dan hij zelf, zoo hij gevraagd ware, zou hebben aangegeven, bewaart gemeenlijk — ik zou haast durven schrijven, zonder uitzondering — het stilzwijgen.

---

§ 3. Behalve deze omstandigheid was er nog eene andere, en naar het mij voorkomt, meer gewichtige, die hoezeer zelve niet, althans

slechts in enkele gevallen en indirect het uitvloeisel van vermindering van welvaart, op de opbrengst der heffing en vooral op hare gemiddelde opbrengst per hoofd der bevolking van vrij nadeeligen invloed was.

De bevolking vermeerderde geregeld sterk door meerdere vestiging dan vertrek, maar het gemiddelde belastbaar inkomen van de personen, die zich in de gemeente vestigden, was kleiner dan dat der inwoners en ook dan dat dergenen, die de stad metterwoon verlieten. Het laatste zelfs in die mate, dat, schoon de vertrokkenen belangrijk minder in aantal waren dan de gevestigden, deze verplaatsing van bevolking in alle jaren, behalve in 1883/4, verlies van belastbaar inkomen ten gevolge had.

De volgende cijfers doen ons zien, dat zoowel de gevestigden als de vertrokkenen in het algemeen weinig bemiddeld waren, dat zoowel onder de eenen als onder de anderen betrekkelijk minder belastingschuldigen voorkwamen, dan onder de overige ingezetenen.

Jaar. 1	Bevolking op 31 December vallende in 2	Aangeslagenen. 3	Percentsgewijze verhouding van 3 tot 2. 4	Gevestigden in het jaar eindigende op 31 Dec. vallende in 5	Gevestigde aangeslagenen. 6	Percentsgewijze verhouding van 6 tot 5. 7	Vertrokken in het jaar eindigende op 31 Dec. vallende in 8	Vertrokken aangeslagenen. 9	Percentsgewijze verhouding van 9 tot 8. 10
1878/79	308.952	31.629	10.2	17.602	426	2.42	14.468	365	2.52
1879/80	317.011	33.913	10.7	19.366	387	2.—	15.921	400	2.51
1880/81	326.196	33.847	10.4	20.293	223	1.1	14.136	401	2.84
1881/82	338.047	38.539	11.4	23.134	326	1.41	15.586	279	1.79
1882/83	350.202	38.460	11.–	25.882	368	1.42	18.311	247	1.35
1883/84	361.314	35.336	9.8	26.326	571	2.17	18.933	217	1.15
1884/85	366.657	34.788	9.5	22.187	384	1.73	20.437	233	1.14

Nog duidelijker blijkt dit, wanneer wij het gemiddeld belastbaar inkomen der bevolking, der gevestigden en der vertrokkenen, gerekend per hoofd, vergelijken. Dit inkomen bedroeg volgens de primitieve kohieren, per hoofd der

Jaar.	Bevolking.	Gevestigden.	Vertrokkenen. [1])
1878/79	ƒ 215	ƒ 36	ƒ 61
1879/80	„ 207	„ 35	„ 53
1880/81	„ 203	„ 26	„ 57
1881/82	„ —	„ —	„ —
1882/83	„ 217	„ 26	„ 37
1883/84	„ 202	„ 25	„ 30
1884/85	„ 195	„ 21	„ 33

Het totaal belastbaar inkomen bedroeg in

Jaar.	Van de gevestigden.	Van de vertrokkenen.	Vermeerdering.	Vermindering.
1878/79	ƒ 629.300	ƒ 876.925	—	ƒ 247.625
1879/80	„ 669.825	„ 849.025	—	„ 179.200
1880/81	„ 532.225	„ 799.800	—	„ 267.575
1881/82	„ 444.980	„ 618.817	—	„ 173.837 [2])
1882/83	„ 663.340	„ 680.160	—	„ 16.820
1883/84	„ 652.780	„ 566.740	ƒ 86.040	—
1884/85	„ 467.970	„ 666.050	—	„ 198.080

Om mij een denkbeeld te vormen, in welke mate de gemiddelde opbrengst per hoofd der bevolking door dezen aanwas van minvermogenden daalde, heb ik nagegaan in welke verhouding deze opbrengst bij gelijken heffingsvoet in de verschillende jaren tot elkander zou hebben gestaan, zoo de vertrokkenen en de gevestigden gemiddeld

[1]) Ter berekening van dit gemiddeld inkomen zijn de cijfers der bevolking op 31 December, vallende in elk dienstjaar, en van de gevestigden en vertrokkenen in het jaar, eindigende op 31 December vallende in ieder dienstjaar, gebezigd. Waar het inkomen evenwel slechts in ronde cijfers is uitgedrukt, zal deze geringe onnauwkeurigheid op de uitkomst wel geen invloed hebben.

[2]) Aangenomen, dat zij aangeslagen waren voor 3 % van hun inkomen.

een gelijk inkomen als de overige inwoners der gemeente hadden bezeten. Ziehier de uitkomst, die ik verkreeg, nadat ik evenals vroeger van de opbrengst der drie laatste jaren 9¾ % met het oog op de afschaffing van het kindergeld en de wijziging der classificatie had in mindering gebracht.

	Die verhouding was, zooals wij reeds zagen.	en zou in het aangenomen geval geweest zijn.
1877/78	100	100
1878/79	ca 99.65	ca 100.7
1879/80	„ 95.31	„ 98.1
1880/81	„ 93.40	„ 98.3
1881/82	„ 98.09	„ 105.9
1882/83	„ 92.28	„ 101.7
1883/84	„ 88.52	„ 99.3
1884/85	„ 85.30	„ 96

§ 4. Wij zijn thans in staat met eenige meerdere kennis van zaken te oordeelen over de vraag of uit de vergelijking der opbrengst van de heffing in de verschillende jaren algemeene vermindering van welvaart der belastingschuldigen is af te leiden. Wij zagen dat, zonder de versterking door de afschaffing van het kindergeld en de wijziging der classificatie in 1882 aangebracht, de gemiddelde opbrengst der heffing per hoofd der bevolking bijna onafgebroken zou zijn gedaald; doch tevens dat de vermindering in 1879/80 en in de laatste drie jaren hoofdzakelijk, en overigens zelfs volledig wordt verklaard door de wijziging, die de bevolking en haar belastbaar inkomen ten gevolge van vestiging en vertrek van belastingschuldigen en andere personen onderging. Wij vonden verder, dat de opbrengst in de laatste drie jaren waarschijnlijk nog schade heeft geleden, doordien van de belastingschuldigen geen aangifte van de klasse, waarin zij vermeenen te moeten worden gerangschikt, werd gevraagd, en mogen dus als antwoord vaststellen, dat alleen de opbrengst van 1879/80 en, het kan ook zijn, die van de laatste drie jaren eenige evenwel betrekkelijk niet aanzienlijke vermindering van welvaart doen vermoeden.

De slotsom, waartoe dit onderzoek leidt, is echter wel geschikt de verzorgers der gemeentelijke geldmiddelen tot groote behoedzaamheid te stemmen. Al was de welvaart in het tijdperk, dat wij beschouwden, in het algemeen slechts nu en dan een weinig afgenomen; vermindering van opbrengst bij vermeerdering van bevolking, zooals de laatste drie jaren aanwijzen, is een voor de finantiën bedenkelijk verschijnsel, te meer, omdat de uitgaven in vele takken van dienst met het stijgen van het zielental rijzen. En mag er al, nu de bevolking in den jongsten tijd minder snel aanwast [1]), reden zijn te verwachten dat ook de uitgaven in geringere mate zich zullen uitzetten; de oorzaak van den minderen aanwas is naar alle waarschijnlijkheid toenemende algemeene vermindering van welvaart, die, naar te vreezen is, aan de opbrengst der middelen voorhands nog sterker dan voorheen zal afbreuk doen. Wij mogen al hopen, dat spoedig verbetering zal intreden; dat onze hoop spoedig verwezenlijkt zal worden, is verre van zeker, want er zijn nog weinig of geene teekenen van kentering.

Amsterdam, Maart 1886.

F. S. VAN NIEROP.

1)	Gevestigden.	Vertrokkenen.	Meer.
1883	26.326	18.933	7.393
1884	22.187	20.427	1.760
1885	21.181	20.522	659

RICHARD WAGNER'S NALATENSCHAP.

Richard Wagner. Entwürfe, Gedanken, Fragmente. Aus nachgelassenen Papieren zusammengestelt. Leipzig, Breitkopf und Härtel.
Erinnerungen an Richard Wagner, von Hans von Wolzogen Wien, Carl Konegen.

Uit hetgeen van Wagner's paralipomena tot heden in druk is verschenen blijkt niet, dat de meester op het oogenblik van zijn dood nog plannen voor nieuwe kunstscheppingen gereed had. Er blijkt veeleer uit, dat hij zijne loopbaan geheel ten einde had gebracht, en dat hij zelf *Parsifal* als zijn laatste werk beschouwde. Hiervan kan men zich overtuigen, wanneer men het onlangs verschenen boekje: *Entwürfe*, *Gedanken*, *Fragmente*, uit 's meesters papieren door zijne weduwe samengesteld, inziet. In dit „oeuvre posthume" is al wat van Wagner's geschriften nog niet in druk was verschenen opgenomen en in verschillende groepen gerangschikt. — Deze ontwerpen, gedachten en fragmenten, in verband met hetgeen Wagner in zijne laatste levensjaren aan vertrouwde vrienden, als Hans von Wolzogen, heeft medegedeeld, vormen een uitmuntenden commentaar op 's meesters werken, en werpen een nieuw licht op zijne beschouwingen van kunst en leven.

Staan wij vooreerst een oogenblik stil bij Wagner's opmerkingen over muziek, dan vinden wij, zoowel in het reeds genoemde boek, als in Wolzogen's *Erinnerungen an Richard Wagner*, veel belangrijks voor kunstenaar en kunstvriend.

Wagner was dichter *en* componist. Dit is reeds dikwijls gezegd, maar, te oordeelen naar de onjuiste kritiek over den meester

die men nog in zoovele dagbladen en tijdschriften leest, kan het niet te dikwijls gezegd worden; want alleen wanneer men in hem den woord- en toondichter vereenigd erkent, kan men hem geheel begrijpen; alleen dan weet men, dat hij met een andere maat gemeten moet worden dan zijne groote voorgangers, die òf in het rijk der dichtkunst, òf in dat der muziek als koningen heerschten.

Velen hebben niet kunnen begrijpen, dat Wagner een dichter was, daar hij geen bundels gedichten heeft nagelaten; velen hebben hem den naam van componist willen ontzeggen, omdat er geen symphonieën, quartetten of sonates van hem bestaan [1]). Niettemin was hij dichter èn componist, maar zijne loopbaan lag niet in het centrum van een der beide rijken: neen, zij bevond zich op beider grenzen, op dat gedeelte, waar de twee zusterkunsten elkander tot innige vereeniging de hand reiken.

Het ligt niet in mijne bedoeling, in dit opstel de grenzen van muziek en poëzie aan te toonen. Wagner zelf heeft dat in zijne theoretische werken *Oper und Drama* en *Das Kunstwerk der Zukunft* op zoo voortreffelijke wijze gedaan, dat ik kan volstaan met naar die werken te verwijzen. Beschouwen wij Wagner in den door ons bedoelden zin als dichter, dan verwonderen wij er ons niet over, dat geen zijner voorgangers grooter verlangen naar eene innige vereeniging met de muziek gevoelde; beschouwen wij hem als musicus, dan bevreemdt het ons niet, dat hij, meer dan alle groote componisten van het verleden, het woord zoo hoog schatte. De voornaamste stelling van *Oper und Drama* is: „Het woord is hoofdzaak, de muziek dient (in het drama) om aan het woord de hoogste uitdrukking te verleenen." In de „Nagelaten Gedachten" vinden wij de hooge waarde van het woord nog scherper uitgedrukt:

„Waar het woord niet verder kan, begint de muziek. Beethoven — 9e symphonie — bewijst daarentegen: waar de muziek niet verder kan, komt het woord. — (Het woord staat hooger dan de toon.)"

Dit is gedacht vóór 1849, in de periode, toen Wagner nog wankelde tusschen het litteraire en het muziekdrama. De stelling: „het woord staat hooger dan de toon," vinden wij in geen der bij zijn leven gedrukte werken terug, althans niet in dien vorm; maar wel

---

[1]) Zij bestaan *wel*, maar het zijn slechts studiën. Van elk der genoemde soorten heeft Wagner in zijne leerjaren een werk gecomponeerd.

trekt hij herhaaldelijk te velde tegen de onderdrukking van het woord tengevolge van de alleenheerschappij der muziek. „De muziek is de kunst van uitdrukking," zegt hij, „zij moet zich voegen naar het gedicht." Volgens de voorstanders der absolute muziek zou dit vernederend voor haar zijn. Doch vernederend voor de muziek is het alleen, zich te huwen aan een *slecht* gedicht, en die ongelukkige echtvereeniging komt, helaas, maar al te dikwijls voor. Dat zij evenwel bij innige vereeniging met een levenskrachtig en geheel voor haar passend drama hare waarde verliezen, of hare zelfstandigheid prijs geven zou, ontken ik, — tenzij men de muziek onbestaanbaar acht buiten zekere conventioneele vormen; maar dan zou men, consequent doorredeneerende, niet alleen de dramatische muziek van Wagner, maar alle *vocale* muziek moeten veroordeelen; want een van beiden: òf men moet den muzikalen vorm soms wijzigen, òf men verkort, in vele gevallen, de rechten der dichtkunst; dat zou voor deze laatste vernederend zijn, en deze vernedering heeft zij zich maar al te dikwijls moeten laten welgevallen.

Hoe hoog Wagner de muziek schatte, moge blijken uit eenige zinnen, door mij aan zijne geschriften ontleend:

„De muziek spreekt zoo onvergelijkelijk verstaanbaar tot ons, omdat in haar de wereld van het gehoor ons hetzelfde mededeelt, wat wij uit den grond van ons hart zelf haar toeroepen; haar element is de diepte en oneindigheid der natuur en der menschelijke ziel."

„De muziek is de eenige, met het christelijk geloof geheel overeenstemmende kunst; zij is het produkt van het christendom, welks wezen zij openbaart."

„De muziek was mijn goede engel, die mij tot kunstenaar maakte, en wiens geest ik niet anders begrijpen kan dan in de liefde."

„Hoor mijne geloofsbelijdenis: de muziek kan nooit en in geen verbinding die zij aangaat ophouden, de hoogste, de bevrijdendste kunst te zijn."

„Vaak heb ik verklaard, dat ik de muziek voor den reddenden goeden Genius van het Duitsche volk hield, en het was mij mogelijk, dit aan het herleven van den Duitschen geest van Bach tot Beethoven aan te toonen: zekerder dan hier uitte zich op geen ander gebied de bestemming van het Duitsche wezen, de werking van zijn gemoed; de Duitsche muziek was eene heilige emanatie van den menschelijken geest, en daemonisch lijdende goddelijke naturen waren hare priesters."

Men kent Wagner's vereering voor Weber. „Dat Duitschland Weber's muziek bezat," zeide hij in een gesprek met Wolzogen, „was zijn geluk. Hier vond de arme vaderlandslooze Duitscher zijn vaderland. Nadat ik op school de geschiedenis van Saksen in al hare erbarmelijkheid had hooren voordragen en tot mijzelven had moeten zeggen: „daar behoort gij ook toe," zocht ik diep bedroefd naar iets anders, en ik vond de muziek van Weber: toen eerst wist ik, waar mijn thuis was, en gevoelde mij als Duitscher. Dat gevoel heeft mij nooit verlaten."

Merkwaardig zijn Wolzogen's „Erinnerungen" wegens de vele opmerkingen over muziek en musici, die er in voorkomen; merkwaardig vooral wegens hetgeen Wagner over de muzikale vormen mededeelt.

De architect Semper had hem eens gezegd, dat het hem in de opera zoozeer beviel, dat alle hartstochten zich daarin spelend, als het ware in domino en masker, bewogen. Dit — merkt Wagner hierop aan — was tot dusver de opvatting der muziek door beeldende kunstenaars en dichters: de muziek was volgens hen eene kunst, die al wat diep, energiek, hartstochtelijk is, in sierlijke vormen giet en in liefelijkheid oplost, en deze meening vond hare verklaring in den mathematischen vorm der muziek, voornamelijk in de aan Palladio's bouwstijl herinnerende quadratuur, waarbij men met Faust uitroept: „Welch' Schauspiel, aber ach, ein Schauspiel nur!" — Toen kwam BEETHOVEN."

Met die drie woorden: „toen kwam Beethoven," wordt bedoeld, dat met dezen meester een nieuw tijdperk voor de muziek begon. En zoo wij dit nog niet wisten, behoefden wij slechts de muzikale kritiek uit Beethoven's tijd te raadplegen.

Evenals bij Wagner, is ook de muzikale inhoud van Beethoven's scheppingen door zijne tijdgenooten daarom zoo dikwijls verkeerd beoordeeld, omdat de beoordeelaars den vorm der muziek voor haar wezen hielden. Het standpunt dat zoovele critici uit onze dagen tegenover den meester van Bayreuth innemen, heeft o. a. Oulibicheff tegenover Beethoven ingenomen. Voor iemand, die de muziek niet anders kon begrijpen dan in den aria-vorm der Italiaansche opera, of in de dansvormen der Suite, moest b. v. de eerste afdeeling der *Sinfonia Eroica* barbaarsche muziek zijn. Met dit werk toch deed Beethoven de eerste groote schrede voorwaarts op de baan der kunst.

Op een der wekelijksche muziekavonden van „Wahnfried" zeide Wagner, na de uitvoering van een werk uit Beethoven's jonge jaren — een der eerste quartetten: — „Dat is nog de koude muziek van den sonatestijl, waarbij het aankwam op virtuositeit in de uitvoering der versieringen. Hoe geheel anders is dan Bach in zijne groote klaviercompositiën, zoowel als in het *Wohltemperirte Klavier*; zonder eenig modern „sentiment," hoe warm, hoe natuurkrachtig, hoe innig is zijne muziek, welke merkwaardige kreten weerklinken nu en dan! — Bach werkt voor zich alleen, denkt aan geen publiek, doch somtijds is het, alsof hij zijne vrouw wat voorspeelt: men heeft een voorgevoel van den nieuwen tijd, hij ligt reeds geheel in hem besloten. — Maar laat ons nu ook eens den *waren* Beethoven hooren: het *scherzo* van het *cis*-mol-quartet — dat is een der grootste wonderen der geheele muziek!"

Na de voordracht van een ander der laatste quartetten zeide hij aangedaan: „Dat is zóó intiem, dat men het zich tot de hoogste eer moet aanrekenen, tot het luisteren te worden toegelaten." En na de voordracht der klaviersonate op. 106 riep hij uit: „Wat kan men daarnaast plaatsen?! Bij Shakespeare (op denzelfden avond was een stuk uit 's dichters werken voorgelezen) alles realiteit, vreeselijke gelijkenis des levens —; hier alles geïdealiseerd — haast zou ik zeggen „spectra" des levens! Maar zoo iets is ook alleen voor klavier denkbaar — voor de menigte te spelen, onzin!"

Herhaaldelijk toonde Wagner aan, hoe dezelfde Beethoven, die in zijne quartetten en sonates de grootste kunst, den diepzinnigsten geestesarbeid uitsluitend voor den met hem medevoelenden kunstenaar schiep, in zijne symphonieën zoo populair optreedt. „Daar is alles *oratio directa*!" placht hij te zeggen. „Men denke slechts aan de eenvoudige thema's tot aan de „Negende" toe. Maar daaraan denken onze moderne componisten niet, die, om interessant te schijnen, hunnen werken alle mogelijke maskers aanpassen."

Bij eene andere gelegenheid wees hij er op, hoe beslist Beethoven, nadat hij in de „Eroica" zulke stoute pogingen gedaan had om den overgeleverden symphonie-vorm te buiten te gaan, later, vooral in zijne zevende en achtste symphonieën, weder zoo geheel tot den oorspronkelijken dansvorm terugkeert, welken het, in de instrumentale muziek, altijd bedenkelijk is, te verlaten. Hij betreurde het, dat de nieuwere symphonici niet van Beethoven hadden

geleerd, maat te houden en zich te bewegen binnen zekeren bepaalden grondvorm, om artistiek verstaanbaar te blijven.

Hieruit ziet men, dat Wagner ten opzichte der zuiver instrumentale muziek reactionnair was — hetgeen velen misschien niet vermoedden. Hij, die in zijne dramatische compositiën vaak plotseling de grootste overgangen maakt, de scherpste modulatiën aanwendt, verlangt in de zuiver instrumentale muziek zooveel mogelijk eenheid van toonaard. Dienaangaande vinden wij in de „Nagelaten Gedachten" het volgende opgeteekend:

„Over modulatie in de zuiver instrumentale muziek, en in het drama. Wezenlijk onderscheid. Snelle en verwijderde overgangen zijn hier vaak evenzoo noodzakelijk, als ginds onpassend, wegens de ontbrekende motieven."

Wanneer iemand b.v. eene „dramatische symphonie" componeerde, dan noemde Wagner dat onzin. Ja, wanneer „Mazeppa" of „Dante" boven eene symphonische compositie staat, kan men er iets bij denken, maar „dramatische symphonie" zegt in het geheel niets en is in het algemeen de tegenstelling van alle echt symphonische compositie. „Hoe geheel anders was *mijn* standpunt!" roept Wagner uit. „Ik waagde het, de vreeselijkste dingen in muziek uit te drukken, daar ik het *drama* had, dat elk oogenblik alles verklaart. Men heeft mij echter alleen de manier der dramatische vrijheid afgeleerd, om symphonieën zonder drama, dus ook zonder verstaanbaarheid te schrijven."

Belangrijk is Wagner's oordeel over Mendelssohn, zooals het door Wolzogen weêrgegeven wordt. Hij wordt een landschapsschilder van den eersten rang, de *Hebriden*-ouverture zijn meesterstuk genoemd. Alles daarin is wonderbaarlijk in den geest aanschouwd, fijn gevoeld en met de grootste kunst wedergegeven. Van buitengewone schoonheid noemt Wagner het gedeelte, waar de hobo's alleen, door de andere instrumenten heen, klagend als de wind over de golven der zee, omhoog stijgen. Ook *Meeresstille und glückliche Fahrt* vond hij schoon, en van de eerste afdeeling der *a-mol*-symphonie hield hij zeer veel. Het aanwenden van nationale thema's kan men, volgens hem, den componist niet ten kwade duiden, vooral wanneer hij ze zoo kunstrijk aanwendt, als Mendelssohn. Zijne „tweede thema's," zijne „Adagio's", waarin het zuiver menschelijke te voorschijn moet treden, zijn ongetwijfeld veel zwakker. Bij de *Sommernachtstraum*-ouverture bedenke men, dat een vijftienjarige knaap ze geschreven

heeft, en hoe volmaakt is reeds alles, ofschoon nog lang niet zoo beknopt en kernachtig, als in de „Hebriden"; ook het hoofdthema scheen Wagner toe, verkeerd te zijn: „dat zijn geen elfen, maar muggen" — zeide hij.

Maar een ongeluk voor den Duitschen muzikalen geest noemde Wagner het, dat Mendelssohn, in plaats van eene eigenaardige specialiteit in de landschapsschildering te blijven, zooals Schubert in het Duitsche lied en Löwe in de Ballade, veeleer tot type van alle genre's, en wel voornamelijk van het weeke en opgesmukte gemaakt werd, als ware het noodig, de door Beethoven's laatste werken geschrokken muziek eene moderne opfrissching te verschaffen. Ook had Mendelssohn al het talent, dat zijnen nabootsers ontbrak.

Bij vergelijking eener symphonie van Mendelssohn met eene van Beethoven zegt Wagner: „de landschapsschildering van eerstgenoemde is altijd als met een elegischen treurtoon bedekt; ik moet daarbij altijd denken aan Bendemann's „treurende Joden". Om de macht der muziek van Beethoven te doen uitkomen, gewaagt hij van een zonderling concert in de Opera te Dresden, in het jaar 1848, midden in den revolutie-tijd. Koning en hof waren treurig gestemd, het geheele publiek was bezwaard met een voorgevoel van aanstaande gevaren en omwentelingen. Daarbij was het programma zeer melankoliek: bovenaan de Schotsche symphonie van Mendelssohn, vervolgens een gezang „De profundis", en zoo ging het voort — doch ten slotte kwam Beethoven's *c-mol*-symphonie. Daar de stemming in de zaal steeds drukkender werd, vroeg Wagner eindelijk ontsteld van zijn dirigeerlessenaar af aan de dichtstbijzittende musici: „Mijn hemel, wat zullen wij doen — wat zullen wij doen met dit verschrikkelijke *mol*-programma?" Toen fluisterde de violist Lipinsky hem toe: „Wacht maar — bij den eersten streek der symphonie van Beethoven is alles weg!" En jawel, de symphonie begint, wat een gejuich, wat eene geestdrift, alle bedruktheid verdwenen, hoera's op den koning, en als onttooverd verliet de jubelende menigte de zaal. „Dat — zoo besluit Wagner — dat is het onuitsprekelijke dezer kunst".

Over de Duitsche thema-vorming sprekende zegt Wagner, dat bij vele meesterstukken, ook bij die van Beethoven, de thema's op zich zelven beschouwd bijna onbeteekenend schijnen. Hoe zij door de karakteristieke taal der instrumenten tot de hoogste beteekenis gebracht kunnen worden, zou men misschien het best door het onderleggen van woorden

kunnen aantoonen, b.v. in het wereldberoemde eerste thema der *c-mol*-symphonie door de woorden „Es muss gescheh'n". Ook voor Bach's fugathema's past dit, hetgeen hem vooral duidelijk was geworden, nadat hij de uitwerking der thema's in Bach's motetten door de ondergelegde woorden had ondervonden. Door te voeren zou deze gedachte wel is waar niet zijn, maar het is, naar mijn inzien, juist geoordeeld, dat de groote meesters in hunne verhevenste toonscheppingen reeds het voorgevoel van eene taal gehad, en in hunne motieven eene soort van spraak aangewend en in tonen uitgedrukt hebben.

In tegenstelling van de eenvoudige thema's der Duitschers worden de breede, zangrijke melodieën der Franschen en Italianen genoemd, en ook daarin weet Wagner het voortreffelijke hoog te schatten. Hij toont aan, hoe de melodische vorm der Italiaansche opera-componisten, als Cherubini en Spontini, niet uit het Duitsche zangspel ontstaan is, maar alleen in Italië, het land van toon en kleur, geboren kon worden. Van die melodie hebben Auber en Boïeldieu en ook ik — zegt Wagner — veel geleerd. Mijn slotkoor uit het eerste bedrijf van *Lohengrin* b. v. is eigenlijk veel meer van Spontini dan van Weber afkomstig. Ook van Bellini kan men leeren, wat melodie is. De nieuwere componisten munten uit door armzalige melodie, omdat zij alleen letten op zekere in het oog vallende fouten der Italiaansche opera, maar zich om de voortreffelijke hoedanigheden der componisten in het geheel niet bekommeren. Maar het is ook gemakkelijker, ze te beschimpen, dan van hen te leeren.

Is dit oordeel niet zeer juist, en levert het niet een nieuw bewijs voor de onwaarheid van het door velen verkondigde, als zoude Wagner alle andere componisten minachten?

Doch genoeg over het muzikale gedeelte der „Herinneringen."

De meeste andere, kunst en leven betreffende gedachten, die in de „Entwürfe" zijn opgenomen, vindt men, in anderen vorm, in de *Gesammelte Schriften* terug. Nieuw is echter wat onder de rubriek „Eine Skizze, eine Betrachtung und vier Programme" is samengevat. De vier Programma's hebben betrekking op het *cis-mol*-quartet van Beethoven, op de inleidingen *Tristan und Isolde, Die Meistersinger von Nürnberg* (voorspel van het 3e bedrijf) en *Parsifal*. Tot beter begrip dezer toonstukken zullen de programma's ongetwijfeld veel bijdragen.

Bijzonder belangrijk is de schets voor het drama *Die Sieger*. — Kort na Wagner's dood werd in verscheiden dagbladen vermeld, dat de meester een onvoltooid muziekdrama, welks stof aan de

Indische mythologie ontleend was, zou hebben nagelaten. Wat van die berichten waarheid bevat, moge uit het volgende blijken.

Ziehier het ontwerp van *Die Sieger*, zooals het in de „Entwürfe" is opgeteekend.

Chakya-Muni-Ananda. Prakrite (Hare moeder.)
Brahmanen. Jongeren. Volk.

— Boeddha op zijn laatsten tocht. — Ananda aan de bron door Prakriti, het Tschandala-meisje, gelaafd. Vurige liefde van haar tot Ananda: hij hevig aangedaan [1]. —

Prakriti, in hevige liefdessmart: hare moeder lokt Ananda aan: groote liefdesstrijd: Ananda tot tranen toe bewogen en beangstigd; door Chakya bevrijd. —

Prakriti treedt op Boeddha toe, aan de stadspoort onder den boom, om van hem vereeniging met Ananda te smeeken. Hij vraagt, of zij de voorwaarden dezer vereeniging wil vervullen? Dubbelzinnig gesprek, door Prakiti uitgelegd als doelende op eene vereeniging in den zin van haren hartstocht; zij stort verschrikt en snikkend ter aarde, als zij eindelijk hoort, dat zij ook Ananda's gelofte van kuischheid moet houden. Ananda door Brahmanen vervolgd. Verwijten wegens Boeddha's bemoeiing met een Tschandala-meisje. Boeddha's veroordeeling van den Kastengeest. Hij verhaalt daarop van Prakriti's bestaan in een vroeger leven; zij was toen de dochter van een trotschen Brahmaan; de Tschandala-koning, die zich zijn voormalig bestaan als Brahmaan herinnert, begeert voor zijn zoon de dochter van den Brahmaan, voor welke deze in liefde ontbrand is; uit trots en hoogmoed weigerde de dochter wederliefde en hoonde den ongelukkige. Dit moest zij boeten, en werd nu als Tschandala-meisje herboren, om de pijnen van hopelooze liefde te gevoelen; tevens echter, de liefde te verzaken en door opname onder Boeddha's gemeente der geheele verlossing deelachtig te worden. — Prakriti beantwoordt nu Boeddha's laatste vraag met een vreugdevol „ja". Ananda begroet haar als zuster. Boeddha's laatste leeringen. Allen sluiten zich bij hem aan. Hij trekt naar het oord zijner verlossing.

---

[1]) Het huwelijk tusschen een Brahmaan en een Tschandala-meisje werd voor schandelijk gehouden.

Dit ontwerp dateert van 1856. Wolzogen deelt er ons de geschiedenis van mede — niet in de meermalen aangehaalde „Erinnerungen", maar in een opstel, voorkomende in de *Bayreuther Blätter* van Februari 1885. — Nadat Wagner zijne theoretische werken *Das Kunstwerk der Zukunft* en *Oper und Drama* geschreven en *Der Ring des Nibelungen* ontworpen en gedeeltelijk voltooid had, leerde hij de philosophische werken van Schopenhauer kennen. Door dien wijsgeer in de duisterste diepten der wereldtragiek ingewijd, meende hij een oogenblik, dat ook voor hem als kunstenaar daarmede „der Weisheit letzter Schluss" bereikt was, en hij vatte deze philosophische erkentenis in den symbolisch-poëtischen vorm van een Boeddha-drama; ja, deze Boeddha-gedachte was bij hem reeds zoozeer tot rijpheid gekomen, dat er een muzikaal motief (later in *Siegfried* opgenomen) uit ontstaan was. In dien tijd ondervond de dichter van Wotan, de zanger van Siegfried, de denker van Boeddha — het Goede-Vrijdag-wonder.

In de Goede Week van 1857 had Wagner te Zürich een nieuw huisje betrokken. Een heerlijke morgen was opgerezen over meer en gebergte, en de meester wierp van den altan zijner nieuwe woning eenen blik op de betooverende bekoorlijkheid van den lentemorgen. Toen kwamen hem plotseling de woorden in de gedachte, die hij in lang vervlogen dagen in Wolfram's *Parzival* gelezen had: „Gij zult geen wapens dragen op den dag, waarop de Heer aan het kruis stierf!" Vóór hem zweefde het beeld des Gekruisigden; hij legde de wapens eener philosophische wereldkritiek ter zijde en ontwierp den tekst en de muziek van het „Goede-Vrijdag-Wonder:"

Das ist Charfreitagszauber, Herr!
. . . .
. . . .
Des Sünders Reuethränen sind es,
die heut' mit heil'gem Thau
beträufet Flur und Au':
der liess sie so gedeihen.
Nun freu't sich alle Kreatur
auf des Erlösers holder Spur,
will ihr Gebet ihm weihen.
Ihn selbst am Kreuze kann sie nicht erschauen:
da blickt sie zum erlös'ten Menschen auf;
der fühlt sich frei von Sünden-Angst und Grauen,
durch Gottes Liebesopfer rein und heil:

das merkt nun Halm und Blumen auf den Auen,
dass heut' des Menschen Fuss sie nicht zertritt,
doch wohl, wie Gott mit himmlischer Geduld
sich sein' erbarmt und für ihn litt,
der Mensch auch heut' in frommer Huld
sie schont mit sanftem Schritt.
Das dankt dann alle Kreatur,
was all' da blüht und bald erstirbt,
da die entsündigte Natur
heut' ihren Unschulds-Tag erwirbt.

Na dien dag was er geen sprake meer van het Boeddha-drama, maar meer en meer rijpte bij Wagner het plan voor zijn „Parsifal". Steeds duidelijker openbaart zich sedert dat oogenblik bij hem het bewustzijn der verlossingsmacht, maar nooit vergeet de meester dat hij kunstenaar is; hij schrijft over *Staat und Religion*, hij voltooit *Die Meistersinger* en *Der Ring des Nibelungen*; hij zingt in zijne jubelhymne op de Duitsche kracht het hooge lied van het Duitsche Christendom, en legt den grondslag voor het werk van Bayreuth; hij neemt deel aan den strijd tegen de „vivisectie", en hij voltooit de muziek van zijn *Parsifal*; hij besluit zijne geschriften met *Religion und Kunst* en voert den *Parsifal* in den schouwburg van Bayreuth ten tooneele.

Het laatste stuk van de „Entwürfe" is een fragment van een opstel, getiteld: *Ueber das Weibliche im Menschlichen*, den 11n Februari 1883, dus twee dagen voor zijn dood, begonnen. Het was bestemd tot een vervolg voor het artikel *Religion und Kunst*, en moest, voor zooverre men uit de weinige bladzijden die er van voltooid werden, kan besluiten, een onderzoek naar den aard van het huwelijk en zijn invloed op den vooruit- of achteruitgang van het menschelijke geslacht bevatten. Met dergelijke studiën hield Wagner zich in zijne laatste levensjaren bezig, vooral na zijne kennismaking met den graaf de Gobineau en diens boek: *Essai sur l'inégalité des races humaines.*

Moge ook in het overige gedeelte der „Entwürfe" voor den Wagner-kenner niet veel nieuws voorkomen, als toelichting van 's meesters werken en geschriften bevat het boek, evenals Wolzogen's „Erinnerungen", nog veel belangrijks. Beide werken kunnen als een laatste deel der „Gesammelte Schriften" beschouwd worden.

HENRI VIOTTA.

DRAMATISCH OVERZICHT.

D. M. Maaldrink. Herodes, Historisch drama in vier bedrijven met voor- en naspel. 's Gravenhage, A. Rössing. 1885.

De Menschenhater, komedie van Molière, vertaald door J. A. Alberdingk Thijm. Amsterdam, C. L. van Langenhuysen. 1885.

Men schijnt, in de Germaansche landen, het er nog altijd niet — of wil men liever: niet meer? — over eens te zijn, wat de eigenlijke bestemming is van een drama (treurspel, comedie of klucht).

Ontstaan uit de behoefte van den mensch om zijne gevoelens, gewaarwordingen, voorstellingen duidelijk te maken voor het zinnelijk oog, zou het drama bestemd moeten zijn om vertoond te worden. Zoo heeft men er lang over gedacht. Shakespeare, Molière, Schiller schreven voor het tooneel. Hunne meesterstukken, hoeveel genot zij ook bij de lezing schenken, treden eerst op het tooneel in hun eigenlijk licht, ontvangen daar eerst het leven, waartoe zij bestemd zijn.

Uit Duitschland moesten, in onze dagen, de drama's komen, die nooit de vuurproef van het tooneel zouden doorstaan.

Geleerden, dichters van talent, die over de eischen van het tooneel nooit hadden nagedacht, leeraars aan Realschulen in een of ander Krähwinkel, die zelden een voet gezet hadden in een schouwburg van eenige beteekenis, gingen aan hun schrijftafel zitten, verdiepten zich in deze of gene, bij voorkeur historische stof, en schreven een drama, in den trant van Schiller, of liever nog van Shakespeare. Waarom zouden zij niet?

Zoodra zij echter hun manuscript aan een man van het vak, aan een tooneeldirecteur zonden, bleek het, van de 100 keeren 99 maal, dat hun Romeinsch treurspel — een nieuwe *Julius Caesar* bijvoorbeeld, — dat hun aan de sagenwereld ontleend drama tegen

de eerste regelen der dramatische compositie zondigde, dat er gang en geest in ontbraken, dat het, in één woord, onvertoonbaar was.

Tijdens Laube directeur was van het Stadtheater te Weenen zond hij jaarlijks gemiddeld driehonderd stukken terug. Van de driehonderd was het meerendeel schooljongenswerk. Van ongeveer tien was de grondgedachte of de aanleg goed. Aan de schrijvers van dit tiental gaf Laube dan gewoonlijk dit antwoord: „Om deze of gene reden is uw drama voor het tooneel niet te gebruiken; wilt ge er echter die en die wijzigingen in brengen, dan is er een speelbaar stuk van te maken.″ Deden de schrijvers hun voordeel met de wenken, hun door een man van zoo rijke ervaring als Laube gegeven? Uiterst zelden, gewoonlijk niet.

Toch gaan dergelijke onvertoonbare drama's niet geheel verloren. Weet een tooneeldirecteur de waarde van een drama, welks schrijver zich Shakespeare, Schiller tot voorbeeld stelde, niet te waardeeren, zijn er in zijn troep wellicht geen tooneelspelers in staat om deze hooge kunst te vertolken, een Duitsch dramatisch dichter kan het ook zonder tooneel stellen. Hij zal zijn kunstwerk in druk geven — en men zal eens zien! En men ziet inderdaad den vloed *Buchdrama's* (want de nieuwe kunstsoort heeft terstond een naam gekregen) al hooger en hooger stijgen. Wie ze koopt, wie ze leest, hoe de drukkosten goed gemaakt worden? Mysterie. Nu en dan komt er een snuffelaar die, getroffen door hun dichterlijke waarde, een episch of lyrisch fragment uit het stuk lichtend, dit in een of andere bloemlezing aan de vergetelheid ontrukt. En dit is — op een enkel na, dat door groote poëtische verdiensten als dramatisch gedicht blijft leven — alles wat er van de meeste Buchdrama's overblijft.

Onze letterkunde is tot nog toe, met een enkele uitzondering, verschoond gebleven van deze kunstsoort. Zal dit zoo duren? Ik vrees van neen. En ik heb alle reden voor die vrees, nu de tooneeldirecteurs zelven het boekdrama onder hunne bescherming nemen en den schrijver van onvertoonbare stukken den raad geven, ze te doen drukken.

De heer Maaldrink, de schrijver van het historisch drama *Herodes*, heeft, blijkens de voorrede van zijn stuk, zich mogen verheugen in den steun en den raad van den voorzitter van den Raad van Beheer der Vereeniging „Het Nederlandsche Tooneel.″ Hij heeft dan ook geen woorden genoeg om zijne erkentelijkheid

te betuigen voor het „niet ongunstig oordeel," voor de „te welwillende" kritiek, welke hem te beurt viel; en het is hem zeker niet kwalijk te nemen, dat hij den raad, om dit treurspel te doen drukken, hem door „den Meester op dramatisch gebied" gegeven, heeft opgevolgd. Voor een beginnend auteur konden die steun en die raad, van die zijde, geen andere beteekenis hebben dan deze: „Uw drama is niet volmaakt; er ontbreekt nog een en ander aan om het bruikbaar te doen zijn voor het tooneel, maar gij zijt op den goeden weg; met nog wat oefening zult gij er komen."

Was er grond voor zulk een uitspraak? Ik geloof het niet.

Herodes, koning van Judea, heeft zijne gemalin Doris verstooten, om de schoone Mariamne uit het geslacht der Makkabeën te huwen. Zijn zoon uit het huwelijk met Doris, Antipater, heeft gezworen dat hij zijne moeder, die in ballingschap is omgekomen, al wreken.

Herodes, door Antonius ten krijg geroepen, heeft zijn broeder Pheroras bevolen om, indien hij niet terug mocht keeren, Mariamne te dooden. Hij wil niet dat de beeldschoone vrouw, die hij enkel om haar schoonheid aanbidt, na hem aan een ander zal toebehooren.

Antipater weet het zoo aan te leggen dat op Mariamne de schijn valt van ontrouw jegens haren koninklijken gemaal. De achterdocht van Herodes, door zijne zuster Salome tot hevige jaloezie aangeblazen, brengt er den koning ten slotte toe om Mariamne ter dood te doen brengen. Antipater juicht — zijn moeder is gewroken. Herodes slijt zijn verder leven in krankzinnigheid, en sterft, door zijn volk veracht en bespot.

Deze stof heeft de Heer Maaldrink bewerkt tot een drama in vier bedrijven met een voor- en naspel. Het 1e en het 3e bedrijf zijn elk nog weer gesplitst in twee tafereelen, zoodat het stuk feitelijk uit acht bedrijven bestaat. Uit die indeeling alleen zou ik nog niet willen afleiden dat de schrijver zijn stof niet heeft weten te beheerschen. Men zou mij dadelijk antwoorden met een beroep op Shakespeare, bij wien, hoe los de uiterlijke band moge zijn welke de handeling omvat, de innerlijke eenheid van handeling toch niet ontbreekt. Bij den dichter van *Herodes* intusschen vindt men die eenheid niet.

De Heer Maaldrink laat aan zijn drama een voorspel vooraf gaan. Waartoe? Moeten de horden in het legerkamp van Herodes, de

ontboezemingen van de Jeruzalemsche Rabbi's, met oud-testamentische zegswijzen, met toespelingen op Israelitische gebruiken doorspekt, dienen om de lokale kleur aan te geven? Het is mij wel. Maar, behalve den eed dien Doris den kleinen Antipater laat zweren, vindt men in dit voorspel geen voorbereiding voor het eigenlijke drama. Het karakter van Herodes, zooals het zich in den loop van het stuk zou behooren te ontwikkelen, wordt ons zelfs niet aangeduid. Wij zien hier niets van den man wiens „wilde hartstocht", volgens het motto aan Hausrath ontleend, „de gedachte niet verdragen kon dat een ander na hem de schoone Mariamne bezitten zou." In plaats van ons voor te bereiden, den weg te wijzen, maakt dit voorspel ons het spoor bijster. En zoo gaat het in de verdere bedrijven voort. Den dramatischen draad, die door het stuk zou dienen te loopen, bespeurt men slechts zeer flauw. Klein en onbeholpen is de wijze waarop Herodes' jaloezie wordt opgewekt; klein en onbeholpen die, waarop Mariamne tot de ontdekking komt dat de Koning „onder liefdes schijn slechts hartstocht borg." Het naspel, dat geheel wordt gevuld door den krankzinnigen Herodes, is al even los aan het drama verbonden als de proloog.

Het onderwerp, waarvoor den schrijver, gelijk hij in een aanteekening meêdeelt, Hausrath's „Geschiedenis van Jezus' tijd en tijdgenooten" tot hoofdbron gediend heeft, werd reeds vroeger dramatisch behandeld.

Philip Massinger (1584—1639) bracht in *The duke of Milan* de geschiedenis van Herodes en Mariamne op modern-italiaansche toestanden over.

In onze dagen (1850) schreef Friedrich Hebbel een drama *Herodes und Mariamne*. In Hebbel's tooneelstuk vraagt Herodes van Mariamne de belofte, dat, wanneer hij in den krijg mocht omkomen, zij zich terstond van het leven zal berooven. Gekrenkt in haar trots, weigert Mariamne; en Herodes draagt nu aan zijn zwager Joseph op, die daad te volbrengen. Deze opdracht wordt echter aan Mariamne verraden. Zij zelve wordt, bij Herodes' terugkeer, van echtbreuk beschuldigd, doch weet zich te rechtvaardigen. Voor de tweede maal ten krijg trekkende, geeft Herodes een dergelijk bevel thans aan Soëmus, den stadhouder van Galilea; wanneer echter het bericht komt van Herodes' dood, volvoert Soëmus het bevel niet, maar ontdekt alles aan de koningin. Mariamne richt, tot aller ontzetting, een luisterrijk feest aan waarop zij in pronkgewaad danst.

Het bericht van 's konings dood was echter valsch. Als het feest op het hoogst is, verschijnt Herodes. Door zijn zuster Salome aangezet, roept de koning een vierschaar bijeen, die Mariamne en Soëmus veroordeelt. Beiden worden onthoofd.

De grootsche aanleg, de goede bouw, en de zuivere, nobele dictie van Hebbel's drama worden geroemd. Maar, zegt Rudolf Gottschall, de kalme, nuchtere behandeling van een zoo niet aanstootelijk, dan toch excentriek onderwerp, dat, om te boeien, hartstochtelijk opgevat en behandeld zou behooren te worden, liet het publiek koud als ijs. Het stuk werd slechts ééns te Weenen vertoond — en bleef een boekdrama.

Dat Hebbel *the Duke of Milan* gekend heeft, is niet onwaarschijnlijk. Het hoogtepunt van Massinger's drama is ook een feest, waar, terwijl de dans telkens woester wordt voortgezet, de eene treurmare na de andere den Hertog bereikt.

Of de schrijver van *Herodes* met het werk van zijn voorgangers bekend is geweest, blijkt niet.

Het is mogelijk, dat in den heer Maaldrink, die de rijmlooze jambe in den regel goed hanteert, al neemt hij geen hooge vlucht en al verheft zijn taal zich zelden boven het conventioneele in vorm en beeld, een dramatisch dichter schuilt. In deze proeve echter heb ik dien dramatischen dichter niet kunnen ontdekken, noch in den bouw van het stuk, noch in de karakterteekening, noch in de taal.

Wie als de heer Maaldrink zijn taak opvat, levert onvertoonbare drama's Zijn voorbeeld verdient dus geen navolging. Wij hebben ons niet zoo ingespannen om wat belangstelling voor ons tooneel op te wekken, om de tooneelspeelkunst weer te verheffen tot een k u n s t, dat wij thans goed zouden doen, met het Nederlandsche „boekdrama" juichend in te halen of, ook zonder gejuich, zelfs maar aan te moedigen.

Het tooneelseizoen heeft nog slechts weinige weken te leven, maar het schijnt ten einde te zullen loopen, zonder dat wij onze tooneelkunstenaars zich hebben zien meten met een van de beide meesterstukken der wereldletterkunde, kortelings door dichterhand in het Nederlandsch overgebracht. Noch Burgersdijk's vertaling van *King Lear*, noch A l b e r d i n g k T h ij m's *Misanthrope*-vertaling verscheen tot heden op de planken.

Koning Lear zou ongetwijfeld, evenals *Richard III* deed, veel publiek trekken. Molière's comedie daarentegen zou waarschijnlijk voor „Het Nederlandsch Tooneel" geen „Kassenstück" zijn, en het is helaas! bekend dat de Vereeniging, wil zij haar taak voortzetten, in de eerste plaats op de kas het oog gericht moet houden. Er zal bovendien van onze tooneelspelers, die zich zelden buiten het moderne repertoire bewegen, vrij wat studie gevorderd worden, eer zij zich in den gedachtenkring en in de wijze van zeggen der Célimènes en Philintes, in de Fransche groote wereld der 17de eeuw, te huis gevoelen. Maar juist daarom zou het van groot belang zijn, en als graadmeter kunnen dienen van de hoogte waarop oudere en jongere kunstenaars staan, wanneer wij hen aan dit werk hun kunst konden zien besteden.

Een ondankbare rol lijkt de Alceste voor wie in hem alleen den traditioneelen menschenhater ziet, den knorrepot uit de familie Nurks, egoïst van top tot teen, die op alles en allen, verdiend of onverdiend, zijn gal uitstort, en zich daardoor belachelijk maakt. Alceste is echter meer en beter dan dat. Hij is een dweper als men wil, maar een dweper die, al dwingt hij tot lachen, waar hij in zijn dweepzieken ijver zijn doel voorbijstreeft, toch ook achting afdwingt in zijn strijd voor waarheid en oprechtheid. Oprecht en waarheidlievend is hij in al zijn streven:

> Ik wil oprechtheid: nooit, nooit spreke een eerlijk man
> Een woord uit, waar zijn hart niet in berusten kan.
>
> 'k Wil dat men man zij en dat steeds ons innigst wezen
> In uiterlijk en stem en woorden sta te lezen.

En wat ziet hij om zich heen?

Vooreerst de conventioneele beleefdheidsvormen: de manier waarop men elkander begroet en omhelst; de hoffelijkheden en oplettendheden, die men aan de vrouwen bewijst; de vleierijen waarmede men prulpoëeten overlaadt; al die in meerdere of mindere mate onschuldige en onschadelijke schijnvertooningen, welke in de groote wereld *reçu* zijn. En verder, bepaalde misbruiken en ondeugden: de gewoonte om, wanneer men een rechtsgeding hangende heeft, hen die in de zaak recht moeten spreken herhaaldelijk te bezoeken en hun zelfs geschenken aan te bieden; de kwaadsprekendheid, het

belasteren van menschen, wien men zoo pas nog de hand heeft gedrukt en als zijn beste vrienden bejegend.

In al die gevallen ziet Alceste niets dan onoprechtheid, valschheid, en hij laat geen gelegenheid voorbijgaan om er luide zijn verontwaardiging over uit te spreken.

Zijn botsingen met de wereld om hem heen, zijn strijd tegen de vormen en gewoonten, tegen de misbruiken en ondeugden van zijn tijd zijn nog niet *per se* komisch. Maar zij worden dit door de overdrijving waarin de dweper vervalt, door de wijze waarop hij, *à tout propos et hors de propos*, zijn opinie uit.

Alceste slaat door.

En kwam zoo iets *mij* ooit, bij ong'luk in den kop;
En voerde ik 't uit — ik hing van spijt mij aanstonds op —

barst hij los, wanneer Philinte een halven bekende wat al te hartelijk heeft ontvangen en begroet.

Hij is aan het procedeeren: de tegenpartij zit niet stil; men raadt hem aan zich met zijn proces te bemoeien, hij zal anders bedrogen uitkomen. Alceste vliegt op: hij wil wel eens zien of men het hart heeft hem ongelijk te geven; hij zal er geen stap voor doen; en — slaat hij door — :

En 'k wil voor de aardigheid, graâg mijn proces verliezen.

En als hij zijn proces verloren heeft, zal hij niet in appèl komen; want

Een twintigduizend franc kost mij de gansche zaak:
Met twintigduizend franc koop ik mij 't zoet vermaak
Te razen tegen 't kwaad, dat nestelt bij de menschen,
En hen naar hartelust te haten en verwenschen.

De verzen van Oronte toegevend beoordeelen, er iets goeds van zeggen terwijl hij ze ellendige prullen vindt! Wat denkt men wel van hem!

Tenzij een strikt bevel des konings mij zou binden,
Is niets in staat dat tuig mij draaglijk te doen vinden;
Al discht men honderdmaal 't mij als voortreflijk op,
'k Hoû vol· die zóó iets maakt verdient, voor 't minst, den strop.

En toch, men voelt dat die man, al doet hij lachen, niet belachlijk is. Men heeft eerbied en sympathie voor het edel beginsel dat hem drijft, maar dat, toegepast gelijk hij het doet, de wereld, zooals zij nu eenmaal is, en waarin wij ons het ons aangewezen plekje zoo goed, zoo „gezellig" mogelijk moeten trachten te maken, voor hem onbewoonbaar maakt.

En nu laat Molière dien man, die zonder oprechtheid niet kan leven, het noodlottigste overkomen, wat hem overkomen kon; hij wordt verliefd op een volleerde coquette, op Célimène.

Een man als Alceste is in niets half, ook niet in zijn liefde. Tot een laffe hofmakerij, gelijk Célimène zich van Clitandre en Acaste laat welgevallen, is hij evenmin in staat als tot een eenvoudige, stille genegenheid, gelijk Philinte voor Eliante koestert. Zijn liefde is terstond hartstocht. Men hoore hem aan het slot van dat onvergelijkelijk tooneel uit het 4de bedrijf, waarin de coquette haar hoogste kunst heeft ten toon gespreid;

Niets drijft me in eeuwigheid die liefde uit ziel en zinnen.
En in de vuurge drift waarvan ze wordt verteerd,
Is ze in haar wenschen dwaas, en tegen u gekeerd.
Ja, 'k wilde dat geen mensch u langer schoon kon vinden,
Dat ge aan 't ellendigst lot uw leven zaagt verbinden,
Dat u de Hemel, bij uw wiegjen, had begnafd
Met goud noch goed, noch rang, noch wat uw rechten staaft, —
Opdat mijn hart dit lot in schittring om deed keeren,
Dit onrecht wierd hersteld naar uitzicht en begeeren,
En ik de vreugd genoot, den roem, en méér dan dat:
Te weten, dat gij 't al aan mij te danken hadt.

Hij gunt zich den tijd niet op te merken dat de vrouw, voor wie hij in liefde ontvlamt, een coquette is, een virtuose dus juist in die ondeugd, die hij het sterkst haat: in onwaarheid. Hij bekent haar later, gemeend te hebben, dat ook in haar

verleidlijk schoon
Oprechtheid huizen kon en eerlijk minbetoon.

Maar wanneer hij zijn dwaling bemerkt is het te laat. Dan heeft de liefde, waaraan hij zich niet meer onttrekken kan, hem nog vaster gekluisterd aan die wereld van onoprechtheid en schijn, die hem een walging is en een voortdurende ergernis. „O zoo 't gevangen hart" — zegt hij tot Célimène:

O zoo 't gevangen hart
Uit uwe handen raakte en uit den strik ontward, —
Wat zou 'k den Hemel dan niet danken voor dien zegen!
'k Geef 't ook niet op: de liefde trekt; ik worstel tegen:
'k Sla van mij af: maar ach! niets baat: en 'k zie nu goed:
't Zal voor mijn zonden zijn, dat 'k u beminnen moet.

Ja, voor zijn zonden! Het is de straf voor zijn onredelijk overdrijven, of wil men liever: voor zijn onverstandig toepassen van een eerlijk en edel beginsel.

Was er wellicht aan de stekelige critiek van Alceste nog iets ontsnapt, de geestig scherpe tong van Célimène zal het overige wel doen. Alceste ziet de wereld van haar kwaden kant, *en noir;* Célimène spreekt er kwaad van. En zoo krijgt die wereld haar volle deel, en meer dan dat. Maar is er ooit op geestiger, bekoorlijker, verleidelijker wijze kwaad gesproken dan door deze coquette?

...Haar gratie heeft een glans
Die alles overstraalt...

en dat Alceste voor die gratie oog en oor had — al was het ook tot zijn ongeluk — wie zou het hem tot oneer willen rekenen?

Hoe kent zij haar kracht, Célimène; de kracht van haar geest en van haar schoonheid; en hoe weet zij er gebruik van te maken! *Arsinoë* weet er van te spreken. Deze vrouwelijke Tartuffe, die op zuur-zoeten toon aan de kwaadspreekster het kwaad komt vertellen dat er van haar gesproken wordt, wordt door Célimène onmeedoogend op haar plaats gezet — de plaats van een *coquette* op non-activiteit.

En als Arsinoé, om zich te wreken, Alceste's jaloezie ten opzichte van Célimène heeft opgewekt, dan komt weer de coquette in haar volle kracht. De markiesjes, Clitandre en Acaste, konden met de gewone kunstjes aan de praat gehouden worden, maar tegenover Alceste moet het „grand jeu" in werking treden. Dan heeft zij niet te veel aan al de bekoorlijkheid van haar persoon, aan al de fijnheid van haar geest, aan al haar diplomatie. Nu eens met speldeprikken, dan weder met koud-waterstralen, op het eene oogenblik aanvallend, op het andere behendig retireerend, staat zij haar man. Met onweerstaanbaren glimlach hoort zij Alceste's beschuldigingen aan; straks maakt zij rechtsomkeert en wordt, op hare beurt, vertoornd, zoodat

Alceste, de opvliegende Alceste, haar verzoeken moet: „Wees bedaard!"

Waar is in ons land de grande coquette, die ons zulk een Célimène in levenden lijve voor de oogen zal tooveren? Wie het ook zij, wij zullen er haar reeds dankbaar voor wezen, wanneer zij ons ook maar een schets weet te geven van die rol, waarin de grootste Fransche comédiennes, van Armande Molière tot Mademoiselle Mars en Madame Arnould-Plessy, triomfen hebben gevierd.

Levert de vertaling van moderne Fransche dichters groote moeilijkheden op, moeilijker nog is het een klassiek dichter, en het allermoeilijkst Molière te vertalen. De taal van Molière is de taal van een dichter, maar van een tooneeldichter, die tegelijk tooneelspeler was.

Toen Renan onlangs ter eere van de viering van Victor Hugo's geboortedag zijn *à-propos* 1802 had geschreven, moest men zijn gelukkige woordenkeus, zijn smaakvolle phraseering, zijn vloeienden zinbouw bewonderen; dat klonk als muziek; — maar het was geen tooneelstijl, geen tooneeltaal. „Rien ne se détache, rien ne fait saillie", zei Sarcey. Molière, de geboren tooneelspeler, wist wat het tooneel eischte, en zijn verzen zijn tooneelverzen. Tracht die eens in een andere taal weer te geven, zonder dat er van het effect van het oorspronkelijke veel verloren gaat!

Daar komt bij, dat schier elk van Molière's comédies weer zijn bijzonderen toon heeft, zijn eigenaardig taalkarakter. Coquelin in zijn studie over *Le Misanthrope* spreekt van „la grande et large allure du vers des *Femmes savantes*", van „l'adorable bijouterie *d'Amphytrion*", van „la riche et simple langue bourgeoise", zooals zij door Arnolphe in *L'école des femmes* en door Orgon in *Tartuffe* gesproken wordt; en van de taal in *Le Misanthrope* zegt hij: „Elle a subi cette espèce de raréfaction que la langue subit dans les hautes sphères; on y sent la raideur du grand siècle." Dat ietwat stijve, stroeve, deftige van de taal moet de vertaler trachten weer te geven. En dat stijf-deftige vindt men op verschillende plaatsen in de vertaling van den heer Alberdingk Thijm. Wellicht heeft dit sommigen de vrees doen uitspreken, dat het voor onze tooneelspelers moeilijk zou zijn deze verzen van buiten te leeren. Ik ben er niets bang voor. Er is een onhollandsch tooneelproza, dat vrij wat moeilijker te memoriseeren valt dan deze hollandsche verzen. De twist over het sonnet, het tooneel tusschen

Célimène en Arsinoé (een uitnemende oefening in smaakvol en intelligent verzen-zeggen voor de verstgevorderde leerlingen van onze tooneelschool), deze en de andere beroemde tooneelen vonden in den heer Alberdingk Thijm een voortreffelijk vertolker.

Aan te merken valt er altijd. Met sommige radicale rijmen vereenig ik mij niet; en een enkele maal zocht ik een bekende sprekende uitdrukking of treffende wending in de vertaling te vergeefs. Het *„Il ne me plait pas, moi"* van Célimène, dat in het kostelijk tooneel met Alceste (in het 4e bedrijf) een verrassende wending aan het gesprek geeft, mis ik noode. Doch al viel er nog oneindig meer te critiseeren, het zou mij niet weerhouden, den wensch uit te spreken, dat deze *Misanthrope*-vertaling tot een *Misanthrope*-vertooning moge leiden. Wel is er moeite en arbeid aan verbonden, en misschien wacht ons een teleurstelling — maar ik blijf hopen, al klinkt mij ook Oronte's waarschuwing in de ooren:

't Is, Philislief, de wanhoop zelve,
Wanneer men altijd, altijd hoopt.

J. N. van Hall.

POLITIEK OVERZICHT.

Amsterdam, 25 Maart.

De heer Gladstone is, zooals bekend is, een veelzijdig ontwikkeld man, en acht zich nooit te oud om wat nieuws te leeren. Wijdde hij in vroeger tijd zijn verloren oogenblikken aan de studie van Homerus en van den Pentateuch — het zal ons niet verwonderen als het blijkt, dat hij in de laatste maanden al zijne aandacht heeft geschonken aan de merkwaardige proefnemingen van Pasteur. Sedert December toch wordt het Engelsch publiek minstens eens per week met Home-Rule-gif ingeënt; de dosis, waarin het virus wordt toegediend, wordt gaandeweg grooter gemaakt, en de adept van deze nieuwe prophylactische methode verkeert blijkbaar in de overtuiging, dat wanneer de regeering eindelijk met hare voorslagen tot regeling van de Iersche quaestie voor den dag komt, het Parlement geen, of althans geen gevaarlijke symptomen van *rabies politica* zal vertoonen.

Inderdaad kan men moeielijk onderstellen, dat al de onthullingen, waarmede het Engelsche publiek uit zijne betrekkelijke onverschilligheid omtrent de Iersche quaestie is wakker geschud, voortbrengselen der verbeeldingskracht van arglistige tegenstanders of van onhandige vrienden zouden zijn. Wel is waar heeft de heer Gladstone van geen dezer plannen het vaderschap aanvaard, maar een beslist en duidelijk démenti heeft men evenmin van hem vernomen. Wanneer de een of andere ongeduldige Tory een onderzoek naar dit vaderschap wil instellen, dan raadt de heer Gladstone den parlementsleden aan „eene voorzichtige reserve in acht te nemen en

een gezond scepticisme in praktijk te brengen." Het prestige van den grijzen staatsman is nog steeds zóó groot, dat de onbescheiden vrager, hoewel noch dankbaar, noch voldaan, niet verder durft aandringen, al is de termijn reeds verstreken, na afloop waarvan, volgens toezegging der regeering, het volle licht over hare plannen zou worden verspreid.

Daarbij komt nog, dat de Ieren eene mate van geduldige lankmoedigheid aan den dag leggen, die werkelijk ongewoon mag worden genoemd, en dat zij hun vertrouwen op den heer Gladstone — tegen wien zij bij de laatste algemeene verkiezingen als één man stonden — op luidruchtige, eenigszins benauwende wijze te kennen geven. Er wordt nog, hier en daar, wel een weinig „geboycot", en in de laatste weken is het aantal der agrarische moorden weder met één vermeerderd, maar over het algemeen is het in Ierland buitengewoon rustig, en zelfs de dwaze ophitserijen van Lord Randolph Churchill, die in het Protestantsche en zoogenoemd loyale Ulster den burgeroorlog predikte, hebben die rust niet kunnen verstoren. De ongekroonde koning van Ierland heeft het parool gegeven: „afwachten!" en zijne onderdanen gehoorzamen hem op zijn wenken. *Punch* teekende den toestand dezer dagen in een aardig prentje, dat een Ierschen *landlord* vertoonde, prinsheerlijk op zijn goed rondstappend, tevreden en zelfvoldaan den rook van zijne cigaar voor zich uitblazend. Op den achtergrond ziet men een paar Engelsche toeristen met een Ierschen gids, en tusschen deze personen wordt het volgend gesprek gevoerd: „Wie is dat?" — „De landlord, meneer." — „Waarom ziet hij er zoo pedant uit?" — „Er is in een maand niet op hem geschoten, meneer." — Hoe komt dat?" — Ja, meneer, dat kan ik u niet zeggen; *but it is mushler Parnell's orders that landlords is to have a close time like other bastes!"* [1])

De *landlords* zijn op dit oogenblik het grootste bezwaar voor het tot stand komen van eene afdoende regeling der Iersche quaestie, aan welke eigenlijk de landquaestie ten grondslag ligt. Terecht of ten onrechte worden zij gehouden voor de bron en de oorzaak van

[1]) Maar meneer Parnell heeft order gegeven, dat er voor de landlords, even als voor andere beesten, een tijd zou zijn, waarin niet op hen mocht worden gejaagd.

al de ellende der Iersche bevolking. Dertig jaren geleden schreef een Duitsch dichter in zijne verontwaardiging:

So sorgt der Herr, dasz Hirsch und Ochs,
Das heiszt: dasz ihn sein Bauer mäste,
Statt aus zu trocknen seine Bogs —
Ihr kennt sie ja: Irlands Moräste!
Er lässt den Boden nutzlos ruhn,
Drauf Halm an Halm sich wiegen könnte,
Er lässt ihn schnöd dem Wasserhuhn,
Dem Kibitz und der wilden Ente!
Ja doch, bei Gottes Fluche: — Sumpf
Und Wildniss vier Millionen Aecker! —

De verregaande verwaarloozing van den bodem door de eigenaars en de zekerheid, dat de pachters voor de door hen aangebrachte verbeteringen geenerlei vergoeding zouden ontvangen, hebben het grondbezit steeds meer in waarde doen dalen. De pachtsommen daarentegen bleven op dezelfde hoogte, of werden nog verhoogd, zoodat de kleine boerenstand tot de uiterste armoede is vervallen, en zijn heil moet zoeken in landverhuizing. Want wie zijne pacht niet betaalde, werd met geweld uit huis en hof gezet.

Het moet erkend worden, dat de Engelsche regeering in de landwetten van 1870 en 1881 eene ernstige poging heeft gedaan, om in dien toestand verbetering te brengen. Achtte de pachter de van hem gevorderde pachtsom te hoog, dan kon hij zich op de bevoegde autoriteit beroepen, en deze stelde een wettelijken pachtcijns vast. Dientengevolge is, door elkander gerekend, het bedrag der pachtsommen met ongeveer 19 % verminderd. Dit was reeds iets, maar in de oogen der Ieren nog lang niet genoeg. Velen onder hen beantwoordden onbillijkheid met onbillijkheid, en onder de leuze *„no rent"* en het voorwendsel, dat de grond aan het volk behoorde, betaalden zij in het geheel niet. Natuurlijk zijn er gunstige uitzonderingen. De bekende econoom en statisticus Sir James Caird verdeelt de Iersche pachters in twee kategoriën, naarmate zij meer of minder dan 20 pond sterling per jaar als pacht betalen. Tot de eerste kategorie behoort één zesde van de landbouwende bevolking, verdeeld over 121,000 *holdings*, voor welke gemiddeld £ 56 pacht wordt betaald. Dezen vormen de welvarendste klasse; zij voerden in het jaar 1882 voor een bedrag van £ 16,500,000 aan schapen en vee uit, d. i. twee en een half maal het bedrag

van de door hen opgebrachte pachtsom. Noch zij, noch hunne landheeren, zouden met eene onteigeningswet gediend zijn. Doch met de tweede kategorie is het geheel anders gesteld. Hier vinden wij 538,000 *holdings*, in handen van vijf zesden der landbouwende bevolking, en voor deze *holdings* wordt gemiddeld £ 6 aan pacht betaald — of liever in de meeste gevallen *niet* betaald. Ongetwijfeld zouden de eigenaars dezer voor het grootste gedeelte uitgeputte en verwaarloosde landerijen niets liever zien, dan dat de staat zich over hen ontfermde, en hun voor de £ 3,572,000, die zij op het papier moeten ontvangen, een kapitaal van zeventig millioen in Engelsche consols ter hand stelde. Maar zullen de kleine pachters er mede gebaat zijn, als het grondbezit eenvoudig in andere handen overgaat? Hun is het natuurlijk alleen te doen, om zoo weinig mogelijk pacht te betalen, en bij de nog steeds voortgaande daling van de waarde der landbouwproducten en den ellendigen toestand der bedoelde landerijen, is het de vraag, of deze kleine pachters in hun onderhoud zouden kunnen voorzien, als men hen in het geheel niets liet betalen, d. i. evenveel als zij tegenwoordig feitelijk doen. Aanmoediging tot verbetering van den bodem, door drooglegggen, wegruimen van steenen, bemesten enz. zou niets baten, tenzij de nieuwe eigenaar bereid was hiervoor nog een aanzienlijk kapitaal te besteden, behalve de £ 70,000,000, die voor den eersten aankoop benoodigd zouden zijn.

Wilde men het gansche groot-grondbezit in Ierland onteigenen, dan zou men daarvoor, volgens Sir James Caird, de Engelsche staatsschuld met een vierde moeten vermeerderen. De Engelsche regeeringsbladen achten deze schatting overdreven; volgens hen zou een som van £ 120,000,000 à 150,000,000 reeds voldoende zijn. Aangenomen dat het parlement tot zoo groote offers bereid is, dan blijft het de vraag, wat men daardoor bereiken zal. En ziet de heer Gladstone van zijn onteigeningsplan af, dan kan hij zeker zijn, dat de conservatieven en de Whigs, die het groote contingent leveren voor de Iersche grondbezitters, niet zullen medewerken om aan Ierland eene autonomie te verzekeren, welke hunne bezittingen feitelijk waardeloos zouden maken.

Het is duidelijk, dat de leden van het kabinet, met welke de heer Gladstone al deze zaken moet bespreken, eer hij zijn volledig Home-Rule voorstel kan indienen, zich niet zoo gemakkelijk laten afschepen als de eerste de beste interpellant in het lagerhuis.

En inderdaad is reeds in den boezem van het ministerie eene verdeeldheid ontstaan, die ernstige gevolgen na zich schijnt te zullen sleepen. Aan het hoofd der dissidenten staan de heeren Chamberlain en Trevelyan en, naar men beweert, vinden zij buiten het kabinet bondgenooten in den heer John Bright en Lord Hartington.

Zoo zouden dus de rechter- en de linkerzijde van de liberale partij zich hebben vereenigd, om de ontwerpen van den heer Gladstone te bestrijden.

Hebben de heeren Chamberlain en Trevelyan de plannen van den premier gekend, toen zij er in toestemden, als leden van het kabinet op te treden? En — zoo ja — hebben die dan in de laatste weken belangrijke wijzigingen ondergaan? Waarschijnlijk is zoowel het een als het ander het geval geweest, doch zekerheid zal men hieromtrent niet kunnen verkrijgen, voor dat de regeeringsvoorstellen betreffende de Iersche quaestie bij het parlement zijn ingediend. Want de ministers, die hunne portefeuillle nederleggen, zijn verplicht, de redenen, die hen daartoe dwongen, in hoogeren lagerhuis te ontvouwen, en zulk een mededeeling zou op dit oogenblik niet kunnen plaats hebben zonder groote onbescheidenheid, of zelfs, gelijk de heer Gladstone zich uitdrukte, zonder het verbreken van *„honourable engagements."* De heer Trevelyan heeft vroeger den post bekleed van opper-secretaris voor Ierland, die thans aan den heer John Morley is toevertrouwd; van hem is het niet te verwonderen, dat hij wantrouwen koestert, nu hij de regeering eene gedragslijn ziet volgen, welke van de vroegere zoozeer afwijkt. Minder duidelijk is het, welke bezwaren de heer Chamberlain tegen het tweeledig plan van den heer Gladstone kan hebben, tenzij zijne bedenkingen slechts bijzonderheden van uitvoering gelden. Zoowel het verleenen van autonomie aan een volk, dat daartoe den wensch te kennen geeft, als het toepassen der staatshulp, om een onafhankelijken kleinen boerenstand in het leven te roepen, past geheel in de lijst der hervormingen, welke de heer Chamberlain, tijdens de jongste verkiezingscampagne, als nuttig en noodig heeft voorgesteld. En juist nu de heer Gladstone een deel van het radicale programma overneemt, wendt de heer Chamberlain zich van hem af, en ziet men hem in het Lagerhuis nu eens in conferentie met den leider der aristocratische Whigs, Lord Hartington, dan weder met den aanvoerder der Tory-democraten, Lord Randolph Churchill. Mag hier wellicht gedacht worden aan

de teleurstelling, die de heer Chamberlain ongetwijfeld heeft ondervonden, toen hij zich in het ministerie een ondergeschikte plaats zag aangewezen? Of heeft men te doen met de voorzichtigheid van de ratten, die het zinkende schip verlaten, en gevoelt de heer Chamberlain, die natuurlijk overtuigd is nog eene lange loopbaan voor zich te hebben, geen lust om zijne populariteit in de waagschaal te stellen, zooals op dit oogenblik de heer Gladstone met het grootste zelfvertrouwen schijnt te doen? Het laatste komt ons het waarschijnlijkst voor, want de wijze, waarop de openbare meening zich over de plannen van den heer Gladstone uitlaat, is verre van gunstig, en het zou zeer wel mogelijk zijn, dat — zooals de *Temps* het dezer dagen uitdrukte — „de poging, waarmede de heer Gladstone zijne staatkundige loopbaan wil bekronen, tegelijker tijd het bewijs leverde van eene volmaakte parlementaire handigheid en van eene falende politieke schranderheid."

Indien de heer Gladstone naar aanleiding van zijn Home-Ruleplan valt, is de hoop op eene bevredigende regeling der Iersche quaestie weder vervlogen. Dan zal het weer zijn, zooals Thomas Moore het in zijn *Irish Melodies* beschreef:

But just when the chain
Has ceased to pain,
And hope has enwreathed it round with flowers,
There comes a new link
Our spirits to sink....

Een nieuwe band, in den vorm van een dwangwet, die aan de agrarische misdrijven, aan het intimidatie-stelsel, aan de schending der contracten voor goed een einde maakt, wordt nog steeds buiten Ierland door velen, in Ierland door de *Orangemen* gewenscht. Laat ons het erkennen: de Ieren hebben het er wel naar gemaakt; zij hebben eene goede zaak door slechte middelen bedorven. Maar het geneesmiddel, dat de Tories en een deel der Whigs willen toepassen, belooft ook niet veel goeds. De bewering, dat aan eene afdoende regeling der Iersche landquaestie slechts kan worden gedacht, wanneer daar te lande weder volkomen geordende rechtstoestanden bestaan, komt vrij wel overeen met de leer der Duitsche regeering, die door hare socialistenwet de arbeidende klasse tot verzet en weerstand prikkelt, en dan de opheffing dezer wetten afhankelijk maakt van het verdwijnen der revolutionaire strooming.

De heer Von Bismarck heeft aan den rijksdag wederom het

voorstel gedaan, om den duur van de geldigheid der socialistenwet met vijf jaren te verlengen. Wat het lot van dit regeeringsontwerp zal zijn, is nog niet met zekerheid te zeggen. Het is waar, de commissie van rapporteurs heeft het ontwerp met groote meerderheid verworpen, en ook van de daarop voorgestelde amendementen, die een compromis ten doel hadden, niets willen weten. Doch de leden van het centrum hebben verklaard, dat hunne weigering om in de commissie tot de door de regeering gewenschte verlenging mede te werken, niet als maatstaf mag worden beschouwd voor hunne houding in den rijksdag, bij de tweede lezing der wet. 't Kan verkeeren — en het centrum heeft meer ijzers in het vuur. Tusschen den rijkskanselier en den heer Windthorst wordt weder eene interessante partij gespeeld. De benoeming van bisschop Kopp tot lid van het Pruisisch heerenhuis, de indiening van het jongste kerkelijk-politiek ontwerp, waarin aan de curie belangrijke concessiën worden gedaan, moesten dienen om het prestige van den ouden en beproefden leider van het centrum te ondermijnen, en zoo Bismarck's gevaarlijksten tegenstander onschadelijk te maken. Bisschop Kopp zou de rol vervullen van een niet-officieel geaccrediteerd nuntius, en het zou zonneklaar blijken, dat de regeering, bij hare onderhandelingen met het Vatikaan, den heer Windthorst en het gansche centrum missen kon. Was zoo de beteekenis van het centrum als de eenige strijder voor de rechten en vrijheden der kerk weggevallen en daardoor het partijverband verbroken, dan zou tegelijk de oppositie in den rijksdag, die nu aan de samenwerking van vrijzinnigen en clericalen hare kracht ontleent, tot machteloosheid zijn veroordeeld.

Doch de toeleg mislukte volkomen. Bisschop Kopp was in het heerenhuis en aan de tafel van den rijkskanselier allerbeminnelijkst; tusschen den paus en den heer Von Bismarck werden allerlei beleefdheden gewisseld; maar toen de commissie van rapporteurs haar eindoordeel moest uitspreken, onthield de bisschop zich van stemming. Acht dagen lang werd het rapport geheim gehouden, en thans komt uit Rome het bericht, dat het ontwerp door het Vatikaan onaannemelijk werd geacht, hoevele zeer te waardeeren concessiën het ook mocht bevatten. Zoo was ook hier weder *Love's labour lost*, en de „kleine Excellenz", wiens waarde men te Rome op rechten prijs weet te schatten, is in zijne invloedrijke positie volkomen gehandhaafd.

Niet minder ongelukkig was de heer Von Bismarck met zijn ontwerp tot invoering van een alcohol-monopolie. Hier lieten hem zelfs zijne getrouwe nationaal-liberalen in den steek. De agitatie tegen dit ontwerp, door Eugen Richter in zijne *Freisinnige Zeitung* op het touw gezet en met talent gaande gehouden, had rijke vruchten gedragen. De heer Von Bismarck vond het dan ook niet geraden, in de eerste debatten van den rijksdag of in die van de commissie van rapporteurs als verdediger van het ontwerp op te treden, en het plan werd door de commissie verworpen met algemeene stemmen, op die der conservatieven na. Doch de regeering heeft den moed nog niet opgegeven; zij erkende reeds, tijdens de discussiën, dat zij er niet op rekende, haar doel met één slag te zullen bereiken. Met grooten haast wordt thans een nieuw ontwerp tot verhooging der belasting op het gedistilleerd in gereedheid gebracht, waaraan de nationaal-liberalen reeds hun steun hebben toegezegd, voordat nog iets van den inhoud bekend was. Die belasting zal zóó hoog en zóó drukkend zijn, dat de openbare meening, naar de regeering verwacht, ten slotte toch de invoering van het monopolie als het geringste kwaad zal kiezen. „Wie het l st lacht, lacht het best," waarschuwde de minister Von Bötticher reeds in de zitting van 6 Maart, en hij gaf er de hoop bij te kennen, dat de heer Windthorst nog de invoering van het alcohol-monopolie zou beleven.

Natuurlijk zijn de officieuse organen dezer dagen niet in gebreke gebleven, om het verwerpen der regeeringsvoorstellen als eene machtsoverschrijding van den rijksdag voor te stellen, en dit lichaam voor de kiezers af te schilderen als de grootste hinderpaal voor de ontwikkeling des rijks. Indien er waarlijk zulk een verschil van meening bestond tusschen het volk en zijne vertegenwoordigers, zou de rijkskanselier ongetwijfeld reeds lang tot het wapen der ontbinding de toevlucht hebben genomen. Doch nu hiervan geen resultaten te wachten zijn, worden andere middelen in toepassing gebracht. Sedert eenige weken hebben de organen der regeering in Frankrijk weder bedenkelijke verschijnselen van chauvinisme bespeurd. Geen uitlating van een Fransch blaadje van den laagsten rang, geen *after dinner speech* van een opgewonden redenaar, ontsnapt aan hunne aandacht. De onbeduidendste voorvallen worden tot gewichtige incidenten gemaakt, en geven stof tot ellenlange artikelen. Indien de radicalen in het parlement niet geneigd zijn, om de prinsen van Orleans over de grenzen te zetten, dan acht de

officieuse Duitsche pers radicalisme en chauvinisme synoniem. Indien de heer De Freycinet en zijne meer gematigde geestverwanten weigeren de prinsen buiten de wet te stellen, zoolang deze niets misdrijven, dan wordt door dezelfde bladen de zaak van het Orleanisme met die van de revanche vereenzelvigd.

De heer De Freycinet heeft weder moeielijke weken achter den rug, maar hij heeft tot nu toe zijne reputatie van handigheid en beleid volkomen gehandhaafd. Had in 1883 het dwaze manifest van prins Napoleon in de kamer eene paniek doen ontstaan, waarvan eene ministerieele crisis het gevolg was, thans was de aanleiding tot het aan de orde stellen van de pretendenten-quaestie nog onbeduidender. Eene toespeling van den monarchalen afgevaardigde de Lanjuinais op de mogelijkheid eener restauratie was voldoende om den storm op nieuw te doen opsteken. De heer Duché wilde eenvoudig al de leden van familiën, die vroeger over Frankrijk geregeerd hebben, verbannen; de heer Rivet wilde niet zóóver gaan, maar aan de regeering de verplichting opleggen, om, zoodra dit noodig bleek, een verbanningsdecreet te onderteekenen, zonder de kamer op nieuw te raadplegen. De heer De Freycinet wilde zich de wet niet laten stellen, en verklaarde zich tegen de eene motie zoowel als tegen de andere. En de kamer gaf hem ten slotte gelijk, door met 353 tegen 112 stemmen eene motie aan te nemen, waarbij zij haar vertrouwen uitsprak, dat de regeering op de pretendenten ten allen tijde die maatregelen zal weten toe te passen, welke door de belangen der republiek worden gevorderd.

Tot niet geringer moeielijkheden heeft de werkstaking te Decazeville aanleiding gegeven. Men weet, dat de mijnwerkers daar ter plaatse reeds in den aanvang hunne zaak hadden bedorven door den moord op den ingenieur Watrin gepleegd, een moord, die niet alleen door geëxalteerde, slechts gedeeltelijk toerekenbare lieden zooals Louise Michel, maar in de kamer zelve door Camélinat en Basly als eene daad van volksgerechtigheid werd verheerlijkt. Hoe noodig het ook was, dat troepen naar Decazeville werden gezonden om daar de orde te handhaven, de regeering ging er slechts noode en dralend toe over; want de uiterste linkerzijde verweet haar, dat zij het leger misbruikt om de tirannie der bezittende klassen te helpen handhaven, om een grievend onrecht te bestendigen, en om de zwakken en misdeelden nog meer te verdrukken. Onder den invloed van deze verwijten trachtte de minister van oorlog, generaal Boulanger, zich

te verontschuldigen, door met het noodige pathos te verklaren, dat het Fransche leger een nationaal leger was, en dat eene botsing tusschen de mijnwerkers en de soldaten eene nationale ramp zou zijn. Ongetwijfeld; — maar wat deed dit hier ter zake? En toen de minister verder verzekerde, dat de soldaten hun rantsoenen brood en soep met de werkstakers deelden, lag de vraag voor de hand, of de regeering hen met dat doel naar het tooneel van moord en verzet tegen de wet had gezonden.

De werklieden-afgevaardigden Camélinat en Basly maakten de zaak niet beter, toen zij naar Decazeville trokken, en daar, in hunne qualiteit als leden der kamer, de werkstakers tot volharden in hun verzet aanspoorden. Bedenkelijker nog was het besluit van den gemeenteraad van Parijs, om een subsidie van tienduizend francs aan de werkstakers te zenden. Wel poogde de prefect van de Seine, Poubelle, aan deze ongepaste demonstratie een glimp van philanthropie te geven, door de gelden niet aan het comité der werkstakers, maar aan den maire te zenden, en er bij te voegen, dat de onderstand bestemd was voor de gezinnen der werkeloozen, maar niemand was de dupe van deze komedie, allerminst de regeering, die het besluit van den Parijschen gemeenteraad zeer zeker nietig had moeten verklaren.

De bovenvermelde feiten gaven het kamerlid Camélinat aanleiding tot eene interpellatie, waarbij meer dan een dozijn gemotiveerde motiën van orde werden voorgesteld en verworpen. Ten slotte vereenigde de regeering zich met eene motie, door den heer Steeg uit naam van de drie groepen der linkerzijde voorgesteld, waarin het vertrouwen werd uitgesproken, dat de regeering tot eene billijke herziening der wetten betreffende het mijnwezen zou medewerken.

Het mag opmerkelijk genoemd worden dat, terwijl het in de kamer zoo onstuimig toeging, de viering van den verjaardag der Commune te Parijs zonder eenige rustverstoring afliep, en alleen het bewijs leverde, dat de heldin der anarchie, Louise Michel, haren invloed geheel verloren heeft. De Parijzenaars beginnen haar klaarblijkelijk vervelend te vinden.

De afgeloopen maand was getuige van de ratificatie van twee vredestractaten: het eerste tusschen Frankrijk en Madagascar, en het tweede tusschen Bulgarije en Servië. Een dezer dagen verspreid gerucht, volgens hetwelk, na de sluiting van den vrede,

door de Hovas aan de Fransche troepen eene nederlaag zou zijn toegebracht, kunnen wij, zoolang nadere bevestiging ontbreekt, als ongeloofwaardig onbesproken laten. De vrede tusschen Servië en Bulgarije (met den Turkschen suzerein op den achtergrond) is wel is waar nog niet verstoord, maar soliede waarborgen voor de handhaving der rust in het Balkan-schiereiland worden daardoor niet opgeleverd. Servië heeft, morrend en mokkend, het hoofd gebogen voor den drang der groote mogendheden. Maar het heeft niet eens de gebruikelijke formule betreffende de hervatting der vriendschappelijke betrekkingen tusschen de oorlogvoerende machten in het traktaat willen opnemen. Men kan hieruit opmaken, dat de onderwerping aan den wil van het Europeesch concert niet zonder *reservatio mentalis* heeft plaats gehad. Het ware intusschen te wenschen, dat het gevaar slechts van dien éénen kant kwam. Nog steeds wacht de Turksch-Bulgaarsche conventie op de goedkeuring der groote mogendheden. Vorst Alexander van Bulgarije heeft zich nedergelegd bij het meerendeel der wijzigingen, welke Rusland in deze overeenkomst wenschte aan te brengen, maar hij heeft zich krachtig verzet tegen de voorwaarde, dat hij slechts voor den tijd van vijf jaren tot gouverneur-generaal van Oost-Roemelië zou worden benoemd en dat, na afloop van deze periode, zijne herbenoeming aan de goedkeuring der groote mogendheden zou moeten worden onderworpen. Van de zijde van den vorst is dit verzet niet slechts verklaarbaar, maar gerechtvaardigd, want een tijdelijke benoeming zou aan de vereeniging van Bulgarije met Oost-Roemelië haar blijvend karakter ontnemen. Toch is het niet waarschijnlijk, dat Rusland zal toegeven, want in de eerste plaats kan het zich beroepen op artikel 17 van het tractaat van Berlijn, dat de boven omschreven wijze van benoeming uitdrukkelijk vaststelt; in de tweede plaats is het de bedoeling van de Russische regeering, den vorst van Bulgarije zooveel mogelijk te krenken en te vernederen, om hem daardoor des te eerder op zijde te kunnen schuiven, en eindelijk is de gansche politiek van den czar er klaarblijkelijk op gericht, het Oostersche vraagstuk zoolang mogelijk onopgelost te laten, om den tijd af te wachten, waarop men te St. Petersburg zijn grooten slag kan slaan.

Men kan zich waarlijk niet verwonderen, wanneer onder de bestaande omstandigheden ook Griekenland op beter tijden blijft rekenen, en weigert zich te ontwapenen. De mogendheden hebben

tot driemaal toe — dus tweemaal te dikwijls — krasse nota's doen overhandigen; zij hebben zelfs eene vloot naar de Soeda-baai gezonden. Maar de bedreigingen zijn door geen daden gevolgd, en de vloot blijft werkeloos. Frankrijk heeft reeds verklaard, dat het in geen geval tot maatregelen van geweld tegenover Griekenland de toevlucht zal nemen; Rusland schijnt dezelfde meening te zijn toegedaan. De heer Gladstone — men weet het, óók te Athene — is tegen zijn zin gedwongen, om de politiek van Lord Salisbury voort te zetten, en zal, als hij er maar de minste kans toe ziet, een handelend optreden tegen Griekenland zoo lang mogelijk uitstellen. Vandaar, dat niet slechts de minister-president Delyannis, maar ook zijn politieke tegenstander Trikoupis zich blijven vastklampen aan het alternatief: vermeerdering van grondgebied, of oorlog. Vandaar ook, dat wij dit overzicht kunnen besluiten met dezelfde woorden als het vorige: „Als onder deze omstandigheden de vrede in het Oosten bewaard blijft, zal men waarlijk van meer geluk, dan wijsheid mogen spreken."

E. D. Pijzel.

LETTERKUNDIGE KRONIEK.

De Griffie van Hare Hoog Mogenden. Bijdrage tot de kennis van het archief van de Staten-Generaal der Vereenigde Nederlanden, door JHR. MR. TH. VAN RIEMSDIJK. — 's Gravenhage, Martinus Nijhoff, 1885.

De lezer van de beste boeken die wij over de geschiedenis onzer Republiek bezitten, — werken als die van Fruin, Motley, Groen, P. L. Muller, — geeft zich doorgaans van den arbeid, dien het bewerken van zulk een boek medebrengt, geen rekenschap. Tracht hij het te doen, dan komt hij spoedig op het begrip Rijksarchief, en daaraan zal hij waarschijnlijk een vage voorstelling verbinden van eene groote verzameling paperassen, die hij, — 't is tien tegen een, — zich veel kleiner zal denken dan zij werkelijk is. Toch zal zijne verbeelding hem, in of bij dat archief, zeker ook een inventaris, een catalogus doen zien, waarin de geschiedvorscher kan naslaan, wat in het archief betrekking heeft op het onderwerp van zijn onderzoek, en waar dat te vinden is. Welnu, als onze nadenkende lezer zich zoo iets verbeeldt, dan heeft hij het mis; en om zich daarvan te overtuigen, kan hij niet beter doen dan het boek van den Adjunct-archivaris aan het Rijksarchief ter hand te nemen, waarvan de voorrede aldus begint: „In dit geschrift wensch ik de resul„taten van een onderzoek mede te deelen, dat ik instelde naar de wijze „waarop het archief van de Staten-Generaal geïnventariseerd zou moeten „worden." Welke woorden niet beteekenen, gelijk het geval zou kunnen zijn, dat de schrijver, ontevreden met de bestaande inventariseering, een andere daarvoor in de plaats wil stellen. Neen, er bestaat geen inventaris, goed of slecht, van het archief der Staten-Generaal, althans niet na het jaar 1680, terwijl de inventarisatie

voor de vroegere periode alleen geschied is met het oog op het dagelijksch practisch gebruik der stukken, niet op gebruik voor historisch onderzoek.

De vernuftige uitvinding van Ariadne is dus nog niet toegepast op den doolhof, waar de waarheid aangaande ons nationaal verleden in de eerste plaats is te zoeken. Alleen het goede geheugen en de welwillendheid der beambten van het Rijksarchief stellen den buitengewoon geduldigen geschiedvorscher in staat om zijn weg te vinden in die mijn van documenten.

De Heer van Riemsdijk heeft dan ook met de uitgaaf van zijn werk aan alle beoefenaars van onze geschiedenis in tweeërlei opzicht een zeer gewichtigen dienst bewezen. Vooreerst wordt het, na die uitgave, hoe langer hoe meer ondenkbaar, dat een doelmatige inventariseering van het archief der Staten-Generaal achterwege zou blijven. In de tweede plaats, — want ook het ondenkbare geschiedt, en in ieder geval is eene inventarisatie als de hier bedoelde een werk van jaren, — in de tweede plaats kan, zoolang die niet is voltooid, het boek van Mr. van Riemsdijk althans voorloopig als handleiding dienen bij het bezoek van het archief, omdat het de orde zoo goed leert kennen, waarin de tienduizenden en honderdduizenden documenten bij elkaar gevoegd en geborgen zijn.

Om tot het rechte begrip, tot een goed overzicht van die orde te geraken heeft onze schrijver de meest doelmatige methode gekozen. Een archief als dat der Staten-Generaal is gevormd door de aanhoudende en ordelijke bijeenbrenging van alle bescheiden, die bij dat lichaam inkwamen, en van de minuten of copijen der stukken, die van daar uitgingen. Aldus is eene verzameling ontstaan, die met sommige geologische formatiën dit gemeen heeft, dat men de samenstellende deelen in verband kan brengen met de werkzaamheid, met de organisatie van de wezens, wier *deposita* de aardlaag hebben gevormd.

In de wereld der archieven zijn die wezens, — *sit venia verbo* — de beambten die met de samenstelling, de bewaring en den dienst van het archief zijn belast, en leert men hunne organisatie kennen uit de instructiën, waarop zij zijn aangesteld. Door nu den werkkring na te gaan van alle ambtenaren van de Griffie der Staten-Generaal, van den Griffier af tot den Kamerbewaarder toe, door de veranderingen aan te duiden die de loop der tijden in hun getal, hunne instructiën en hunne wijzen van werken heeft gebracht, doet

Mr. van Riemsdijk ons de orde die in het archief heerscht, zien worden wat zij geworden is. En er is geen beter middel dan dit om iets te leeren kennen.

Door al wie zich op de studie der vaderlandsche geschiedenis met ernst toelegt, verdient dit boek dan ook gelezen en herlezen te worden.

Hierin zal de schrijver zijne belooning moeten zoeken. Een veel wijderen kring van lezers zal hij niet vinden, maar zeker ook niet verwachten. Daartoe is zijn boek te specialistisch. Toch zijn er feiten in vermeld, die een geheelen historischen toestand teekenen, beter wellicht dan lange bladzijden in Motley of Arend het kunnen doen. Als voorbeeld wijs ik op de geschiedenis van de kast en de twee koffers (later door één koffer vervangen), die in de jaren 1578 tot 1583 of 84 het geheele archief der Staten-Generaal bevatten, en een bijna even zwervend leven leidden als Hare Hoog Mogenden zelven, die toen echter nog niet zoo heetten (blz. 121 noot). —

Later, als deze precaire toestand voorbijgegaan is en die echt burgerlijk-aristocratische eigenschap, de deftigheid, tijd gehad heeft wortel te schieten, dan lezen wij dat het in strijd geacht werd met de achtbaarheid der autoriteiten, haar een brief over de post toe te zenden; weshalve H. H. M. hare brieven aan Staten der Provinciën, aan Gecommitteerde Raden, aan Admiraliteiten, aan de magistraten der steden, enz. door tusschenkomst van een bode stuurden, al kostte de bestelling van zoodanigen brief allicht honderd gulden.

Het ongeregelde, het vage, het omslachtige van regeering en administratie onder de Republiek komt telkens helder aan den dag, als men van den voortdurenden strijd hoort gewagen over de in ons oog meest elementaire punten van bevoegdheid, tusschen Staten-Generaal, Raad van State, Stadhouder en Staten der Provinciën; strijd b. v. over het recht om garnizoenen binnen de grenzen eener provincie te verleggen, — om aan militairen verlof te geven; — conflict over de bevoegdheid tot aanstelling van ambtenaren van het kleinzegel; — twist ook tusschen de boden en de postmeesters over het recht om de depêches der Griffie naar Overijsel te brengen. — Ook als men het eens was, b. v. daarover dat de schrijfloonen, door de Griffie berekend, buitensporig hoog waren, kon het wel eens veertig jaar duren eer een betere regeling tot stand kwam.

(bladz. 53). Doch dit is maar één klein symptoom van eene kwaal die onze geheele geschiedenis beheerscht, zoowel onder de Republiek der Vereenigde Nederlanden als onder het constitutioneele Koningschap; en het bestaan van die kwaal is het, wat mij het meest doet vreezen, dat de wensch van den Adjunct-archivaris van het Rijksarchief nog lang tot de vrome zal blijven behooren.

J. A. S.

Die älteren Egmonder Geschichts-quellen, von Dr. Karl Freiherr von Richthofen, Professor. Berlin, Verlag von Wilh. Hertz (Bessersche Buchhandlung), 1886.

Op een andere wijze en voor een geheel ander tijdperk der vaderlandsche geschiedenis, wordt deze gebaat door de verschijning van bovenstaande studie.

Diepgaande onderzoekingen naar de Friesche rechtsgeschiedenis (waarvan tot dusver twee deelen zijn verschenen) hebben Dr. van Richthofen in aanraking gebracht met de lotgevallen en handelingen der Graven van Holland, en met de bronnen, waaruit die kunnen gekend worden, — de kronieken namelijk en andere bescheiden, vroeger in de Abdij van Egmond bewaard, en 't zij in originali of in afschriften tot ons gekomen. De voornaamste dier bescheiden zijn reeds vroeger uitgegeven; zoo het *Chronicon Egmondanum* door Adr. Kluit, in zijne *Historia Critica Comitatus Hollandiae et Zelandiae*, Dl. I, 1e st.; de groote Giftbrief van Dirk V, van 1083, o. a. in hetzelfde werk Dl. II, 1ste stuk, blz. 119, en bij van Mieris Dl. I, blz. 70; de *Traditiones* uit het *Liber Evangeliorum* en uit het *Liber Adalberti* door Bakhuizen van den Brink in *Het Nederl. Rijks-Archief* Dl. I, blz. 171 vlg. — de *Annales Egmondenses* in *Monumenta Germaniae* S.S. Dl. XVI, p. 442.

Ook zijn die geschiedbronnen, of enkele daarvan, door de vroegere uitgevers reeds aan eene bewerking onderworpen, die men die der vergelijkende anatomie zou kunnen noemen. In dit opzicht hebben Kluit en Bakhuizen van den Brink zich verdienstelijk gemaakt, vooral de laatstgenoemde, door in het Naschrift op de straks vermelde uitgave der *Traditiones* eene synopsis te geven van de ver-

schillende bronnen, en die op verwonderlijk scherpzinnige wijze toe te lichten en te verdedigen tegen de zienswijze van een niet minder scherpzinnig criticus, Mr. J. Kappeijne van de Copello (*Het Nederl. Archief*, Dl. I, blz. 218 vlg.)

Dr. von Richthofen moge dus door zijne studie geen aanspraak verworven hebben op den naam van een ontginner op het gebied der geschiedenis, toch heeft hij goed voortgezet wat anderen goed hadden begonnen. Zijn verdienste ligt vooral in de wijze waarop hij de vijf bovengenoemde geschiedbronnen voor practisch gebruik heeft pasklaar gemaakt, om het zoo te noemen. Hij heeft die bescheiden in vijf kolommen naast elkaar doen afdrukken, in dier voege, dat waar b. v. de oorkonde van 1083 en het *Liber Adalberti* of eenige andere bron hetzelfde feit vermelden, de daarop betrekking hebbende woorden in de verschillende kolommen naast elkaar komen te staan. In een doorloopende reeks noten onder aan de bladzijde worden dan de plaatsen vermeld waar Melis Stoke in zijne Rijmkroniek, waar Willem Procurator, Beka, Heda, en anderen uit de egmondsche bronnen hebben geput. Zoodoende krijgt de beoefenaar der geschiedenis een gemakkelijk overzicht van de stof die hij te verwerken heeft, terwijl hij in de volgende bladzijden uiteengezet vindt, in welke verhouding de vijf bronnen tot elkaar staan, d. w. z. in hoeverre de eene schrijver de andere heeft nageschreven, of beiden uit oudere, hetzij nog voorhandene, hetzij thans verloren bescheiden hebben geput.

Of onze schrijver in deze uiteenzetting niet wel eens al te zeer den teugel viert aan zijne onmiskenbare scherpzinnigheid, — of hij niet meer dan noodig is gebruik maakt van de mogelijkheid, dat de schrijvers der manuscripten schrijffouten hebben begaan, 't zou mij te ver voeren, dat te dezer plaatse te onderzoeken. In één opzicht verschilt hij zeer van zijne straksgenoemde voorgangers. Men zoeke in zijne uiteenzetting noch de vermakelijke bitsheid waarmede b. v. Kluit de betrouwbaarheid der oorkonde van 1083 triomfantelijk tegen hare bestrijders handhaaft, noch ook de leukheid, die Bakhuizen van den Brink het gebied van zijn onderzoek doet begrenzen, b. v. waar hij aanteekent: „doch het is de moeite waard niet te onderzoeken, hoe een monnik in de XIe of XIIe eeuw al kan gedwaald hebben, en daarom wil ik ook niet te zeer op de gevolgtrekking drukken, die hieruit zou kunnen worden afgeleid." Ook mist Dr. von Richthoven die levendige, veerkrachtige

luim, waardoor Bakhuizen van den Brink zijn vergelijkende tekstkritiek, op zich zelf de droogste van alle wetenschappelijke lectuur, voor den lezer genietbaar weet te maken.

De stijl van Dr. von Richthofen is zoo kleurloos, zoo weinig individueel mogelijk, en als hij eene conjectuur beet heeft, dan ontzegt hij zich het genoegen niet, haar tot het fijnste rag uit te pluizen.

Misschien is het daaraan te danken dat de door hem uitgegeven bronnen hem in staat stellen, „die Grafenverhältnisse im spätern „Holland seit dem 9. Jahrhundert mit einer Bestimmtheit und „Sicherkeit darzulegen, wie es bei dem Lande keines andern deut- „schen Fürstengeschlechts möglich ist.”

Mij is wel eens ter oore gekomen, dat onze geleerden er anders over denken. Maar in elk geval is dit boek eene aanwinst voor de beoefening onzer oudste geschiedenis, en bewijst het, indien bewijs nog noodig was, dat men in Duitschland boeken gedrukt kan krijgen, die bij ons te lande wel ten eeuwigen dage in staat van handschrift zouden blijven, omdat zij, die zich met dergelijke studiën bezig houden, te weinig in getal zijn.

J. A. S.

Het Klooster van Diepenveen. Handschrift, uitgegeven en toegelicht door W. R. E. H. Opzoomer. 's Hage, Gebr. Belinfante. 1886.

Of ook het vervolg van deze uitgave, die nog slechts over een klein gedeelte van het voorhanden manuscript loopt, het licht zal zien, zegt de schrijver in zijne voorrede, zal geheel van de belangstelling die deze eerste proeve vindt afhangen.

Op deze vraag, — want als zoodanig mag ik deze voorwaardelijke belofte wel opvatten, antwoord ik: Wees voorzichtig!

Deze levensbeschrijvingen van twee vrome zusters uit het klooster te Diepenveen, een filiale van Geert Groote's stichting te Deventer, verdienen zeer zeker belangstelling, en zullen die ook vinden: de vraag is maar bij wien. Zullen, gelijk de schrijver verwacht, „niet alleen „katholieken, maar ook protestanten, die ware vroomheid, in ootmoed, „berusting en zelfverloochening, in alle vormen weten te herkennen

„en te waardeeren", — zullen zij zich door deze lectuur aangetrokken gevoelen? Misschien, — en dan zullen zij, als kinderen der XIXe eeuw, hoe vroom ook, den indruk krijgen, dat de schrijfsters van dit handschrift ontzaglijk veel vrijen tijd, geduld en naieveteit hebben gehad; evenals ik zullen zij zich verbazen over de vreemde vormen, waarin onverdachte vroomheid zich heeft vertoond. Maar ik geloof niet dat velen het geduld zullen hebben om eene verzameling biografieën als deze te doorworstelen, wanneer die eenmaal tot een of meer boekdeelen zal zijn uitgedijd.

Evenals de beide vorige schrijvers, wier werken ik hier aankondigde, zal ook de Hr. Opzoomer vooral de mannen van 't vak aan zich verplichten met de voortzetting zijner uitgave. De inhoud van deze eerste proeve is vooral belangrijk om de bijzonderheden, die hij oplevert voor de beschrijving van het maatschappelijk leven in de middeneeuwen. Dat onze kennis daarvan niet weinig behoefte heeft aan aanvulling, bewijzen de nasporingen van onze beste geschiedkundigen in de laatste jaren, — of liever, bewijst de keus van het gebied waarop zij hunne nasporingen doen. Welnu, tot die kennis vinden wij hier en daar in deze uitgave zeer welkome bijdragen.

Hoe kenschetsend voor den tijd is b.v. het medegedeelde aangaande de jeugd van haar die later de eerweerdige mater Salomee Stricke zou worden! Zij is de dochter „eens eersamen mans, ge„heyten Herman Stricke, wonende toe Grolle, ende was seer werlick „(wereldsch) en hadde groet guet". De vader wordt door de prediking van Geert Groote tot geestelijk leven opgewekt, verzaakt de wereld, doet voortaan boete voor zijne zonden door een pantser op 't naakte lijf en schoenen zonder zolen te dragen, en door zich vaak te geeselen. „Ende sijne dochter was nog seer ionck ende een „guet kint, dat plach hij ondertijden mede te geyselen." Voor dit middel van overtuiging blijkt Salomee niet vatbaar; integendeel, nadat de vader gestorven is, volgt Salomee „hore (hare) naturen „in schonen clederen ende in andere cierheijt. Sie was homodich „ende seer eersam van zeden na den staete der werlt, ende een „bequame persoen van staturen, mer niet groet. Sie was vaeke by „den heerschap, en plach hem helpen sticken", 't geen ons een aardig beeld geeft van den omgang tusschen de adellijke vrouwen en de welgestelde burgerdochters in die tijden, toen beider nagenoeg eenige bezigheid bestond in het vervaardigen van die reusachtige

handwerken, waarvan onze oudheidkundige verzamelingen nog maar enkele fragmenten bewaren.

Nog meer teekenend is het verhaal van de vrouwe van Runen (blz. 35 vlg.), een adellijke weduwe, wier hand door den zoon der rijke doch onadellijke vrouw Vossyna wordt begeerd. Om zijn zin te krijgen, overweldigt deze zoon het kasteel der edelvrouw, terwijl deze met een gevolg van zes personen ter kerke is; bij het uitgaan der kerk gaat Vossyna, die van de overweldiging der burg afweet „ende ook soe" (desniettemin) erkent, dat de vrouwe van Runen „hoer seer ongelijck was", haar tegemoet, maar durft haar nauwlijks aanspreken. Toch vermant zij zich, en stelt der edelvrouw voor „das sie horen sone solde nemen in echtschap; soe solde sie „hoer borch beholden ende in hore heerlicheit blijven." De vrouwe van Runen weigert, en keert huiswaarts. „Ende doe sie voor die „borch quam, soe en mochte sie daer niet op, want Vossynnen sone was „daer mytten sinen op, en ontweldichde hoer also die borch." Ook de eigenares der burg trachten zij in handen te krijgen, doch deze ontsnapt aan 't gevaar en vlucht met haar gevolg naar Kampen, waar zij „ene runtstonge cofte ende gengen in die kerke ende eten „daer. Lichte (waarschijnlijk) daeromme, opdat sie niet becant en „wolden wesen." Verder komt zij onder de bescherming van den Bisschop van Utrecht en wordt later (met vader Johan Brinckerinck) de stichteres van het klooster te Diepenveen, waar zij in 1407 in reuk van heiligheid sterft.

Verhalen als dit, getuigende van de ruwheid der zeden in de XIVe eeuw, en tevens van de betrekkelijke onveranderlijkheid der roerselen van 's menschen hart door alle eeuwen heen, bezitten, behalve voor den geschiedvorscher, ook voor een meer uitgebreiden kring van lezers groote aantrekkelijkheid. Jammer maar dat zij, althans in dit eerste gedeelte van het handschrift, als goudkorrels te zoeken zijn in een zandhoop van mystiek gekwezel en van onnoozele wonderverhalen. Dienaangaande zegt de Hr. Opzoomer zeer terecht (Inleiding, blz. VII), maar stellig zonder overdrijving: er is iets eentonigs in dien kring van denkbeelden, iets ontzenuwends in die mystiek met haar gelijkvormige, vaak sentimenteele en ziekelijke spreekwijzen, in al die ondoelmatige offers die men van zich zelf en van anderen vordert, vooral ook iets pijnlijks in die bestendige verheffing van het schouwend boven het handelend leven,

die lofzangen op de bespiegeling, dat ontvlieden der maatschappelijke bezigheid in de zoete eenzaamheid der cel.

Den moed en de volharding die vereischt worden om dat eentonige, dat pijnlijke te doorstaan, de Hr. Opzoomer kan ze alleen bij den ernstigen beoefenaar der geschiedenis en der taalkunde tegemoet zien. Deze zal zich dan ook beloond vinden door kennis te maken met een zorgvuldig en naar de eischen der moderne wetenschap uitgegeven tekst, waaraan hij tal van wetenswaardige bijzonderheden kan ontleenen.

J. A. S.

Aurora Leigh, door Elisabeth Barrett Browning Vertaald door M. VAN WALCHEREN. Amsterdam P. N. van Kampen, en Zn. 1885.

„We are reading *Aurora Leigh* for the third time with more enjoyment than ever. I know no book that gives me a deeper sense of communion with a large as well as a beautiful mind", schreef George Eliot in een harer brieven, en Mej. van Walcheren plaatst die woorden als motto voor hare vertaling. „Voor de derde maal met meer genot dan ooit." Geen wonder. Om tot al de schoonheden van dezen roman in rijmlooze verzen, van deze levensbeschouwing met een romantischen achtergrond, door te dringen, is één enkele lezing niet voldoende. Men stuit bij een eerste lezing op uitweidingen, waarvan men de strekking niet aanstonds doorziet, op beelden, die ons niet terstond helder voor de oogen treden. Maar keert men terug, nogmaals en nogmaals, dan worden de lijnen allengs duidelijker, dan treedt wat eerst in het duister was gebleven *en relief*, verrassende vergezichten openen zich; het gedicht krijgt steeds meer kleur en leven.

Tot het recht genieten van *Aurora Leigh* zal Mej. van Walcheren's vertaling zeker veel kunnen bijdragen. De begaafde vertaalster meent dat „door deze overzetting velen (zullen) kunnen worden opgevoerd tot het levende dicht", zooals Elisabeth Barrett Browning het ons schonk, en dit schijnt haar reeds loons genoeg voor den met liefde ondernomen en voltooiden, maar zeker zeer moeilijken arbeid.

Aurora Leigh, de jonge, ouderlooze vrouw, die zich kunstenares voelt, vraagt haar deel aan den arbeid des levens. Zij acht zich

sterk, verantwoordelijk voor eigen doen en denken. Zij voelt dat zij een roeping heeft, dat haar een werk wacht, door aarde en hemel haar gesteld.

En naast haar staat haar neef Romney Leigh, ook met het diep gevoel van zijn roeping: de man, die enkel droomt van het lenigen der maatschappelijke ellende, en die daaraan zijn leven wil wijden. „De wereld is zoo slecht", zegt hij tot Aurora:

Mijn ziel, melieve, is grauw van op de som
Te turen van het kwaad; zooveel voor zonde,
Zooveel voor ontevredenheid, zooveel
Ter handhaving van macht, zooveel voor vrees
Die medeplichtig maakt, en alles hangt
Statistisch in één wanhoopsreeks aaneen
En sluit met een totaal ontredderd leven...
Dit op een blad in cijfers te zien staan,
Stom, duidlijk, helder, zooals God moet zien
Door de aarde heen in iedre grafspelonk, —
Dat is verschrikk'lijk voor een mensch, die niet
Als God is en het kwaad door hem aanschouwd
Niet kan herstellen. Blijft mij nog een keus,
Of ik mijn jaren, middlen, krachten zal
Ten offer wijden met de helpers mee,
Waar nog te helpen valt in zulk een poel
Sociale ellende? Door mijn aadren stroomt
Het gemeenschapp'lijk bloed met kracht genoeg
Om tot dien plicht te drijven.

Romney spot met de droomen van zijn nichtje. Wat haar ernst is, noemt hij een spel:

Als een kind speelt ge aan een sterfbed,
En toch kent ge u de plaats eens zieners toe
Om 't levende gealacht te leeren. Geen
Van deze dingen kan een vrouw verstaan.
Wat voelt ge in 't groot? O niets, — de smart zelfs niet!
't Snelkloppend harte, om persoonlijk leed
Zoo teergevoelig, sluit om iedren messteek,
Een leven afstaand bij elke enkle wond;
Maar zich verdiepen, zich verwijden tot
Een levend ruimen schoot om heel een wereld
Vol wee te omvatten, dit vermag het niet....

Zoo blijft aan deze wereld, die door u
Niet wordt begrepen, ook uw invloed vreemd.
Gij vrouwen, die, als gij, slechts vrouwen zijt,
Persoonlijk en hartstochtlijk, wat ge ons schenkt
Zijn teedre moeders en volmaakte gaden,
Verhevene madonnaas, stille heiligen!
Er zal geen Christus uit u opstaan — noch
Een dichter, naar ik meen.

Romney verlangt dat zij dit spel met de kunst zal opgeven en een edeler werk kiezen. Hij vraagt haar hulp bij de taak, die hij zich oplegde: een leven in gemeenschap bij zwaren plicht. En Aurora:

. Blijk ik te zwak alleen te staan, en toch
Voldoende sterk om zulk een te ondersteunen?
Tot denken te arm en echter rijk genoeg
Tot deelen van gedachten?.....
Neef Romney, wat gij liefhebt is geen vrouw,
Het is een zaak: een helpster hebt gij noodig,
Niet een beminde; een die uw streven steunt,
Zelf zonder streven. Edel is uw zaak,
Uitmuntend is uw doel, maar ik, het eene
Als 't andre onwaardig zijnde, vorm voor mij
Van liefde een ander denkbeeld. Dus vaarwel.

Zoo scheiden zij, en elk gaat zijn weg. Maar hoe hoog Aurora's kunstopvatting ook zij, hoe zij ook geëerd en gevierd worde als schrijfster, er ontbreekt aan dat leven de hoogste wijding: de liefde.

Romney Leigh stort zich, met hartstochtelijke toewijding, op de taak waarin hij zijn heil en dat van de menschheid dacht te vinden. Maar ook hij vindt geen bevrediging. Eindelijk, na jaren van tegenspoed, komt hij tot het inzicht dat er nog iets meer te bevredigen valt dan enkel de stoffelijke nooden, de bloote verzadiging van het lichaam. Hij herinnert zich wat Aurora op den dag toen zij van elkander scheidden, tot hem gezegd heeft:

„En dan nog acht ik, dat ge uw nietig streven
Met graan te voeden, stoflijk wel te doen,
Nooit zonder de bijzondre kracht eens dichters,
Die 't algemeene voor u werkt, volbrengt.
En hoogbezield moet hij zijn. die de massa
Bevredigt, al is 't tot reiner stalling maar:

Geen stofje blaast men van de werklijkheid,
Tenzij door 't ideale: en uw Fouriers,
Zij moesten falen, als te weinig dichters
Om te verstaan hoe 't leven zich ontvouwt
Van binnen uit."

En hij zoekt haar weer op. Gelouterd door teleurstelling en beproeving, komen beiden weer tot elkander. Zij ook erkent wat er eenzijdigs was in haar levensopvatting.

In mijn drift
Mij te verheffen op mijn kunstnaarsroeping,
Al moest er die der vrouw bij achterstaan,
Vergat ik, dat volkomen kunstnares
Zich hier nooit vormt uit onvolkomen vrouw.
Uit wortel bloem, en geestlijk uit natuurlijk,
Van trap tot trap, ons leven door.

En zoo, na deze roerende biecht, vinden zij elkander weder, bereid en thans in staat, om te zamen den levensweg te gaan. Laat — zegt Romney:

Laat ons elkaar
Zoo teêr beminnen, dierbre, dat ons werk
Te beter om die liefde, en onze liefde
Te lieflijker om onzen arbeid zij.

Niet in de romantische verwikkeling, noch in de rhetorische schoonheden schuilt de kracht, de onwederstaanbare bekoring van dit boek; maar in de détails, in de wijze waarop over de belangrijkste maatschappelijke vragen, over de kunst in het leven, over opvoeding, over de maatschappelijke ellende, over poëzie wordt gesproken. Een karakteristiek als die van het Engelsche landschap in tegenstelling met het Italiaansche, in het 1e Boek, van den Franschen volksgeest tegenover den Engelschen, in den aanhef van het 6de Boek, treft evenzeer door breedheid van opvatting als door fijnheid van toets.

Voor eene waardeering van Mej. van Walcheren's werk zal het aangehaalde kunnen volstaan. Het is mogelijk dat, wanneer men deze vertaling naast het oorspronkelijke gedicht legt, het blijken zal dat hier of daar een uitdrukking de kracht van het Engelsche

woord mist, of dat er aan dit of dat beeld een trekje ontbreekt om het tot zijn volle recht te laten komen. Wij vonden een enkelen hinkenden vijfvoeter, en op bladzijde 65 twee opeenvolgende regels (het zijn de regels 11 en 12 van onderen af geteld), die een lettergreep te veel bevatten en daardoor onleesbaar zijn. Maar liever dan op dergelijke struikelingen te wijzen, brengen wij hulde aan de vertaalster voor haren talentvollen arbeid. Aan de toewijding en de liefde, waarmede Mej. van Walcheren haar moeilijke taak voltooide, hebben wij een werk te danken, dat niet enkel tot de lezing van het Engelsche gedicht zal leiden, maar dat ook om zijn eigen schoonheid waardeering en bewondering verdient.

MEVROUW BOSBOOM-TOUSSAINT.

16 SEPTEMBER 1812—13 APRIL 1886.

Nu wij een enkel woord aan de herinnering onzer lieve doode gaan wijden, is het ons te moede, alsof wij haar beeltenis plaatsen in het Rijksmuseum onzer Hollandsche kunst.

Dáár hangt, zwart omlijst, haar portret.

Te midden der zwierige keurvendels onzer oude doelenstukken, rechts en links omstuwd door regenten in het donker gewaad met den witten platten kraag en den breedgeranden hoed, omgeven door veldheeren en admiralen onzer historie, door kloekgebouwde scherpziende staatslieden en vredige vrouwenfiguren, zit zij dáár zoo rustig en kalm op haar leunstoel ter neder. Een stoet, een wolk van stoute fiere gestalten schijnt de oogen doordringend op haar te richten. Zij kan dien aanblik verduren. Die heldenwereld om haar heên is haar niet vreemd: zij is hier thuis. Het is haar „gemeente" waarin zij is teruggekeerd: haar Hollandsche zestiende en zeventiende eeuw. Laat anderen passen bij de hemelsche blauwe, purperen of zachtroode verwen der Italiaansche ideëele madonna's en heiligen, zij is kind en dochter der Hollandsche burgermaatschappij; zij heeft lief de effen zwarte en bruine kleuren, het licht en duister der werkelijk reëele aardsche historische groepen. Slechts tegen den donkeren achtergrond komt in gulden lichtenden toon haar eigen gelaat uit. Zij is hier in haar ware omgeving, goed omringd, goed bewaakt, goed verdedigd.

Teeder en ernstig ziet zij ons aan. De wangen zijn een weinig gekleurd door de verrukking van in dit heroieke huisgezin te zijn opgenomen. De oogen tintelen van vrede en van liefde. Zij is geheel en al, volkomen zich zelve. Geen moeite, geen inspanning of zorg beroert haar meer. Haar levenstaak is volbracht en afgewerkt. De tooverstaf der fantasie, dien zij niet meer noodig heeft, is nu uit haar vingeren gegleden.

Hoe heeft zij dien tooverstaf in haar leven gezwaaid! Bijna een halve eeuw heeft zij voor ons volk gepeinsd en gearbeid. Zij had een rijk historisch ideaal aan de natie mede te deelen en zij heeft zich in dat werk geen rust gegund. Als voertuig van haar gedachten gebruikte zij den roman. En de bundels dier boeken volgden elkander onafgebroken op. „Een kroon voor Karel den Stoute,“ „Het Huis Lauernesse,“ „Alva,“ de cyclus der „Leicester-romans“ met den „Gideon Florensz,“ „De verrassing van Hoei,“ „Het Huis Honselaarsdijk,“ „Media Noche,“ „De Delftsche Wonderdoctor,“ zijn de titels van slechts enkele van haar vaderlandsche verhalen. En al die werken zijn openbaringen van GROOTE KUNST. Zij zocht altijd het „groote“ voor het Nederlandsche volk. Zij moest — zooals zij het zelve uitdrukte — de stof die zij bewerkte groot voelen, om haar dan groot te gaan voorstellen. Deze vrouw deed niet mede aan het gebrek en aan het zwak onzer dichtlievende tijdgenooten, om bij voorkeur „onder-onsjes“ te leveren, neen, zij greep altijd naar het hoogste. Een schitterende verbeeldingskracht stond haar ten dienste. Haar was eigen de gift der inspiratie, en bezielend en bezield werkte zij om aan haar gedachten den voor allen tastbaren vorm te geven. In haar behandeling merkte men voor alles op stoute breedheid. Van kunstgrepen was bij haar geen sprake. Tegen breedvoerigheid zag zij niet op, en het „laborieuse,“ het „savante“ van haar onderzoek deelde zich soms aan haar stijl mede. Zag men die tengere vrouw en dacht men dan aan de geweldige historische steenblokken, die zij vervormde, dan was het contrast haast grillig, zóó grillig, dat men kon spreken van het vrouwelijk vrouwtje, dat mannelijker schreef dan de krachtigste man. En van geen moëheid of ver-

zwakking deed zij blijken. Zij had zich tot doel gekozen, om aan het thans levende volk het perspectief van zijn historie te geven, onze zestiende en zeventiende eeuw voelbaar te maken, en op die wijze intellectueelen en moreelen rijkdom aan dat volk te schenken. Zij wilde dat het hedendaagsch geslacht zou begrijpen, dat het dàn alleen waardig kon voortleven, wanneer het zich opgenomen voelde in de samenleving der heldengeslachten onzer geschiedenis, wanneer het zich begeleid en gesteund wist door de geesten der afgestorvenen, die weleer op dezen zelfden grond grootere problemen hadden weten op te lossen, dan waarmede wij kinderen onzer dagen nu worstelen en tobben.

Bij het schrijven dier historische werken kwam vooral uit haar scheppingsdorst en haar beeldend vermogen. Deze vrouw wist beelden te scheppen. Op haar wijze werkte zij in sculptuur. Niet onberispelijk schoon zijn altijd de vormen, maar zij zijn kloek en breed. Het bevallige, losse, vlugge en sierlijke gaat wel eens te loor: maar daarentegen is elke groep plastisch opgevat, streng van omtrek en vorm, en tegelijk levende door hartstocht en gevoel. Er is altijd een forsche gang in geheel de voorstelling. De figuren zijn als gegoten. Zij dragen het merk van karakter en nadenken. Welk een beeldengalerij is dan ook door haar geformeerd! Uit het geheimzinnige droomland der herinnering en der verbeelding stappen zij naar voren, zoo als in Rembrandt's tooverwereld Banning Cock en zijn luitenant uit het donker in het licht optreden en voortschrijden. Wij kennen die figuren, mannen en vrouwen, zij zijn van onzen huize. Slechts zijn zij forscher: hebben zij meer geestkracht, meer geloof, meer bloed: zijn zij hooger en edeler gestemd dan de wandelaars onzer straten.

En dat beeldend vermogen ging bij haar samen met een zin voor het schilderachtige en pittoreske, zoo als wij in ons land niet gewend waren. Let eens op onze gewone Hollandsche schrijvers. Er is iets eenvoudigs in hunne wijze van voorstelling tot zuinigheid toe. Iets ordelijks, iets wat aan economie, aan sparen en inkrimpen doet denken. Veelal ontbreekt er in hun

werken glans en kleurgewemel. Verschiet, verwijding van horizont wordt schaars gevonden. Deze vrouw daarentegen plaatste haar personen al dadelijk in een diepte van licht en schaduw, die deed mijmeren en peinzen. De doorwerkte achtergrond was met poëtisch waas overgoten. Het locale costuum was nauwgezet weêrgegeven. Waar het noodig was werd de omgeving door haar op de edelste wijze gestoffeerd. Waart gij in een binnenkamer door haar geplaatst, gij zaagt de zonnestralen hel glijden langs versierde wanden, of bij avond de kaarsen flikkeren op den ouderwetschen koperen kroonluchter. In zwier van kleeding, in rijkdom van tooi verlustigde zich haar spelende fantasie. Wij bewonderden dan dien stouten, keurigen penseelslag, dien zin voor coloriet, die liefde voor warmte en gloed. Hadden wij soms bedenkingen tegen het overkompleete, tegen het al te vol geschilderde, dat geen onderdeel vergat, wij behoefden niet bang te wezen voor effen, grauwe, oppervlakkige, dunne of matte tonen; wij genoten de bekoring van een vol frisch kleurenspel.

Vandaar de zwier van haar stijl. Zij schreef niet het zuiverst Hollandsch onzer dagen. Beets en van Lennep wisten dikwijls onnauwkeurigheden haar aan te wijzen. Maar noch Beets, noch van Lennep hebben de stalen veer- en draagkracht van haar periodenbouw kunnen evenaren. Daar zijn zinnen door haar in vollen bezielings-stroom neergeworpen, welke in hun lengte en loop doen denken aan den zwaai van arm en hand van een zaaier, die de korrels uit de geopende vuist in de voren doet schieten. Daar zijn samenspraken door haar gedicht, die in het schoonste drama thuis behooren: gevatheid en puntigheid wisselen elkander daar af, vogelvlug kaatsen zich de antwoorden toe, en in het raken van woord en wederwoord klinkt de stoot der degenkling. Zeer zeker: zij was in dien stijl soms oneffen, soms ongelijk, een enkele maal slordig, maar altijd rijk en verscheiden tot verkwisting toe. Er is een beroemde vergelijking van Bossuet, waar hij spreekt van de gouden spijkers, die, met beleid geschikt en verdeeld over een muur, als lichtende punten den wand schitterend verlichten en de illusie van een groot aantal geven,

maar die, wanneer men ze uit den wand neemt en tot één verzamelt, ternauwernood de holte van de hand vullen. Dikwijls denken wij aan die spijkers, wanneer wij de sobere modellen onzer auteurs lezen. Maar bij haar geen zweem van die handigheid. Telkens weet zij ons te verrassen door nieuwe wendingen. En waar het nieuwe haar niet voldeed, greep zij zelfs naar oude woorden en oude zegswijzen, wierp ze soms een tint van oudheid over de taal der personen bij de gesprekken. Misschien ging zij in dat laatste opzicht wel eens te ver: misschien nam zij ook van een hoogen en bevrienden geest (Potgieter) wel eens de zucht over, om het banale en huisbakkene te willen verdrijven door zekere jacht naar het vreemde: wij beslissen hier niet: wij zijn bereid de opmerking te beamen: indien men slechts wil bekennen dat dit uitheemsche zich uitstekend huwde aan haar hollandschen aard.

En waarom bij dit laatste nog niet even verwijld, daar het samenhangt met haar wezen en eigenaardigheid? Door die zoo bij uitstek Hollandsche vrouw loopt toch altijd een Fransche ader: een streep van het bloed der „refugiés". Haar vader en haar moeder stamden beiden af van de fransche Hugenoten, die door de herroeping van het edict van Nantes uit Frankrijk verdreven in Holland een tweede vaderland vonden. De oud-fransche stijl — niet te verwarren met het geestig aanstippen, het vlugge heen en weer springen, het coquet masqueeren, het den brui geven van alle eenigszins zware wetenschap, het phosphorisch tintelen, draaien, glijden en wenden van den tegenwoordigen Parijschen trant — het oude harmonische fransch was de muziek, die melodieus door haar brein golfde, ook wanneer zij ons Hollandsch schreef. De orgeltonen van Bossuet bleven in haar ooren dreunen. Haar stijl kreeg daardoor iets rustigs als het fransch der eeuw van Lodewijk XIV; de bouw zelfs van een novelle kreeg bij haar iets wat aan de evenredige en vaste, eenigszins massieve lijnen der architectuur deed denken. Hoe dikwijls zij, als ter verpozing en ter afwisseling van haar Hollandsche studiën, onderwerpen ter behandeling nam uit den vreemde: nu eens op Engelsch terrein als

Devonshire, straks uit Spaansche kringen als Ximenes, dan weder op Italiaanschen bodem als de Engelschen te Rome, Glenhouse, graaf Pepoli, de triomf van Pisani: nooit ontluikt de bloem van haar genie zoo sierlijk en slank, nooit ontplooien zich de kleurige bladeren van haar talent zoo harmonieus van toon, nooit ruischt er zoeter klankenmuziek in haar voordracht, nooit huldigt zij, te midden van haar onverbiddelijke logica, zoozeer dat gevoel van het weemoedig romaneske, van het verlokkend conventioneele — dat ondanks onze theoriën ons altijd toch zal blijven aantrekken — dan wanneer zij de uit de fransche historie ontleende fictiën dicht, die de titels dragen van Jonkvrouwe de Mauléon, Prinses Orsini en Diana.

Nog ééns in haar laatsten levenstijd heeft haar fantasie een nieuwe vlucht genomen, haar talent nieuwen omvang verkregen, toen zij, de historie verlatende, haar stof nam uit de werkelijk hedendaagsche maatschappij, en zij het leven gaf aan Frits Millioen, aan Majoor Frans, aan Regina van Berchem (Langs een omweg) en aan Raymond den schrijnwerker. Van die nieuwe scheppingen is Majoor Frans onbetwist het meesterstuk. Het is de roman der vrouwelijke fierheid en hooghartigheid. De edele hoogheid van geest, die hier in Francis Mordaunt werd geopenbaard, de frischheid der voorstelling, het spel der aandoeningen, de avonturen zelven bleken zoo meêsleepend, dat eensklaps, naast den ouden kring van bewonderaars, een gansch nieuwe schaar zelfs van alledaagsche lezers in den toovercirkel van Mevrouw Bosboom door dezen roman werd opgenomen. De oude beproefde kalvinistische vrienden en vriendinnen waren zelfs een oogenblik haast verlegen en huiverig in te stemmen met de algemeene toejuiching. Zij wilden Francis Mordaunt zachtkens naar de achterhoede dringen. Wilt haar niet weren, de jongste dochter; zij is even ongemeen, even dichterlijk als de Jonkvrouw van Lauernesse, ja even protestantsch.

Want Mevrouw Bosboom was en bleef de dichteres van het Protestantisme. Dit is misschien haar groote eenzijdigheid, maar voor een deel haar kracht geweest. De katholieke helft van ons volk heeft in haar historische en andere romans zelden

kunnen berusten. En zelfs bij de verscheidenheid der richtingen in den boezem van het vaderlandsch protestantisme heeft zij altijd de kleuren bekend van ééne besliste partij, liefst de oudste. Want met hart en ziel gevoelde zij zich verwant aan het protestantisme der zestiende en zeventiende eeuw. Met de belijders van die dagen had zij willen getuigen, of liever getuigde zij nog altijd van het evangelisch hervormde geloof. Nog altijd ging, volgens haar, van die eenigszins stroeve kerkleer lichtverspreidende en levenwekkende kracht uit. Tegen het vage en onbestemde geloof der nieuwere tijden kwam zij herhaaldelijk op. „Luchtspiegelingen — zoo sprak zij — zijn wonderschoon, maar wie een huis noodig heeft, kan er niet in wonen.″ „Van het kruis des Verlossers (daarentegen) straalt ons toe alle liefde en licht.″ Al wat aan een geloovig vrouwengemoed teeders en liefelijks kan ontwellen, is door haar gelegd in den mond van haar lievelingshelden, van Gideon Florensz of Graswinckel. Zij was zoo vast overtuigd, dat al die andere godsdienstige opvattingen, welke tegenover de hare stonden, slechts dunne nevelen waren die verdampen zouden bij het doorbreken van de goddelijke zonnestralen. En daarom was zij bij al hare taaie vasthoudendheid op dat stuk toch eigenlijk zoo verdraagzaam. Busken Huet, bij wijlen door zoo velen ontweken, vond *altijd* bij haar — die hij toch in 1862 zoo kras had toegesproken — een zachten, teêren welkomstgroet, een aangeboden vriendschapshand. Zijwas zoo ouderwetsch Hollandsch vroom: ootmoedig en eenvoudig.

En toch was zij fier. Want boven alles was zij kunstenares in den hoogsten zin van het woord. Was zij groot in haar goedheid: wist zij door voorbeeld te toonen, dat dienen de taak der vrouw moet zijn: zij wist toch ook te regeeren. Zij was bescheiden, maar ook hooghartig. De schuchtere vrouw kon zoo heldhaftig gebieden. In bondige redenen werd het goed recht van het ideaal dan door haar gehandhaafd. Met stemverheffing wist zij dan te spreken, en, zelve gewoon te huldigen, vroeg zij hulde voor Holland's kunst. In het bewustzijn van haar smetteloozen naam was zij moedig tot onverschrokkenheid toe. Haar wilskracht en volharding deden verzwakking vlieden.

Zij wist dat zij een „missie" te vervullen had, en leefde dienovereenkomstig.

Zij had daarbij het groote geluk, dat zij haar eigen huiselijk leven harmonisch heeft kunnen inrichten. Wij staan hier op den rand van het onbescheidene. Maar hij, wiens naam zij droeg, en wiens ridderlijk dienstbetoon haar in alles omgaf, zal het niet misduiden, wanneer wij bij het graf het recht der waarheid laten gelden. Hun beider hartsvriend, Potgieter, huwelijksweelde willende schetsen, riep (zonder namen te noemen) het beeld op van hem en haar

„. . . . . de rozen
van wier geluk in schaâuw van lauw'ren blozen!"

en ieder begreep dat hij de Bosbooms — man en vrouw — bedoelde.

Opziende tot haar portret, is het ons alsof zij ons volk blijft toespreken.

„O, mijn volk — zoo schijnen haar lippen te zeggen — blijf uw schoon verleden gedenken. Zoek iets anders en degelijkers, ook in uw letterkunde, dan schuim en wind. Offer niet aan banaliteit en vulgariteit. Vlied het rijk der gemeenheid. Drink u geen roes aan eigen onbeduidendheid. Heb niet lief het middelmatige, het flauwe, het oppervlakkige, het karakterlooze, het vluchtige. Laat u door geen klinkklank verleiden. Maar wees u zelf. Blijf waarlijk leven. Doet gij dit beslist en met bewustzijn, wees dan niet bekommerd of droefgeestig. Zijt weder blijmoedig omdat gij krachtig zijt. Hanteer de vreugde, zoolang de smart wil borgen."

H. P. G. QUACK.

NINO BIXIO.

Het was in Augustus '73 — l'année terrible voor Nederland; want het was het jaar, waarin de strijd met Atjeh werd aangebonden, „dat monster, lekkende aan Nederland's hartebloed", zooals de forsche doch niet te forsche beeldspraak van een Indisch publicist voor jaren reeds luidde; een strijd, zoo rampspoedig in zijn verloop, zoo verslindend in zijne eischen, zoo bedenkelijk in zijne naweeën, dat, had men in die dagen de gave der divinatie bezeten, men er wel voor zou zijn teruggedeinsd om, ondanks ons groot politiek belang bij Atjeh's onderwerping, die zee van jammeren over Nederland en Indië uit te storten.

Sombere dagen beleefden we toen in het zonnige Oosten. In plaats van door een coup de main Atjeh aan onze voeten te zien, was de eerste expeditie mislukt; haar aanvoerder gesneuveld; de troepen ontstemd en morrend weergekeerd; Neerland's prestige geschaad, ja geschokt op vele punten; voor den te verwachten nieuwen aanval door den vijand met brieven en zendelingen op Java en elders eene afleiding gezocht, doch brieven onderschept, zendelingen uitgewezen en elke uitbarsting nog bij tijds verijdeld of in de geboorte gesmoord; door de uitzending van Generaal van Swieten en de enquête naar het beloop der eerste expeditie in het leger verbittering ontstaan en partijschap; in de pers het hoogst gezag fel aangerand en zaden van onrust en verzet gestrooid; de redacteur van een groot dagblad daarom de kolonie uitgezet; door eene nog ongekende epidemie, de knokkelkoorts, tienduizenden aangetast en menigeen ten grave gesleept; en tot overmaat van ramp de grootste vijand, die op dit tijdstip ons bezoeken kon, de cholera, weder aan het opdoemen, om weldra in een aantal gewesten uit te breken in al haar kwaadaardigheid.

Te midden van zooveel bekommering en beslommering, die algemeen een gevoel van malaise en moedeloosheid geboren deden worden, zaten echter Regeering en Legerbestuur niet stil, want met krachtige hand werd de tweede veldtocht tegen Atjeh, die eene schitterende revanche der eerste moest wezen, voorbereid en uitgerust.

Onder den Gouverneur-Generaal Mr. James Loudon was ik in de maand Maart van dit jaar, kort na het vertrek der eerste expeditie, als Algemeen Secretaris opgetreden.

Het was dan in Augustus '73 dat ik, voor eenige dagen te Batavia zijnde, verrast werd door een bezoek van een der chefs der firma Maclaine Watson & Co., het eerste handelshuis van Nederlandsch Indië.

Hij overhandigde mij een Fransch telegram uit Singapore, geteekend Nino Bixio.

„Nino Bixio", riep ik verwonderd uit, „de groote patriot?"

„Ipsissimus idem", antwoordde de Engelschman, die zijn Latijn nog niet vergeten was.

Mijne verbazing steeg ten top toen ik uit het telegram ontwaarde, dat diezelfde Nino Bixio thans kommandant van eene stoomboot was, welke door hem ter beschikking van de Indische Regeering werd gesteld voor de tweede expeditie naar Atjeh, of, zooals hij zich uitdrukte, voor dezen strijd van de beschaving tegen de barbaren.

Ik legde dit aanbod aan Zijne Excellentie voor en, twee, drie maanden later, behoorde tot de voor het transport der krijgsmacht ingehuurde schepen het Italiaansche stoomschip Maddaloni, gezagvoerder de Luitenant-Generaal Nino Bixio, Senator van het koningrijk Italië.

Wie was Bixio?

Met onze gedachten moeten we eene korte wijl teruggaan tot het jaar 1815, — tot de dagen van het Weener Congres.

Bij de verdeeling van den buit, die door de overwinnaars van Napoleon behaald werd, bekwam Oostenrijk het leeuwendeel, want het werd meester van Italië. Rechtstreeks meester van ruim een derde gedeelte van het schiereiland, — van Lombardije en Venetië — was het overal elders in de gelegenheid zijn

looden hand op de vorsten en hunne raadgevers te doen rusten, alom reageerende tegen het Napoleontisch régime, ook tegen het vele goede, dat het had gewrocht, elke uiting van nationalen zin verstikkende, en nergens iets anders duldende dan een absoluut stelsel van bestuur, die treurige vrucht der Heilige Alliantie, welke ook in zoo vele andere landen het tijdperk der restauratie met eene zwarte kool doet aangeteekend staan.

Doch elke druk baart tegenstand. Niet te vergeefs had de Fransche revolutie zich ook in Italië baan gebroken en hadden ook dáár de nieuwere denkbeelden, de grondslagen der moderne maatschappij, even als de zucht naar verlossing van alle vreemde overheersching, voor goed in de gemoederen post gevat.

Ruim dertig jaar lang was Italië een vulkaan gelijk, nu en dan aan zijn bestaan herinnerend door uitbarstingen op kleine schaal, — voorloopers al te gader der groote convulsie, die ontstaan in '49 in Piemont eerst in '70 met de vermeestering van Rome, zijne verheffing tot hoofdstad van het vereend Italië en de verwezenlijking van Cavour's laatste gedachte: „Een vrije kerk in een vrijen staat" voor goed had uitgewoed.

Hoe aantrekkelijk het onderwerp ook zij, het zou me te ver heenleiden hier stil te staan bij het „*Italia irridenta*" van die dagen, de zoo uitgebreide factie der Carbonari's, verpopt later in Mazzini's „jong Italië", en bij het harde lot van zoovele warme vaderlanders. Trouwens alleen reeds de naam van Silvio Pellico „speaks volumes", want wie las niet in zijne jeugd met innig meegevoel het verhaal van Pellico's lijden in de Oostenrijksche kerkers, toch nog dragelijk vergeleken bij wat in Napels de staatsgevangenen in die dagen hadden te doorstaan, — in Napels, het deel der beschaafde wereld, waar de pijnbank het langst der beschaving tot schande is geweest. De wedergeboorte van een volk is eene zaak van langen adem, en er moet vrij wat gestreden en geleden worden voordat wat in het hoofd en hart van enkelen omgaat, het domein der massa is geworden en daaraan zijne onweerstaanbare kracht ontleent.

In '46 meende men in het optreden van Paus Pius IX het gloren van een nieuwen dageraad te mogen begroeten: om zijne meer verlichte en vrijzinnige denkbeelden zag men in hem een oogenblik den bevrijder, den redder van Italie; doch alras bleek het, dat de hervormingen en concessiën, waartoe

hij zich bepaalde, slechts een prikkel waren om veel meer te eischen, en dat meerdere was, even als zijne populariteit van één oogenblik, onvereenigbaar met zijne waardigheid, — met den tweeledigen aard van zijne macht.

Men naderde toen dit moeielijk moment waarin „Leve de een!" vooral: „Weg met den ander!" beteekent. En het was dan ook meer uit vertwijfeling dan uit sympathie, dat men de oogen richtte op Sardinië's koning Karel Albert, wiens verleden een mengelmoes was van liberale aspiraties, van eeuwige aarzeling en van despotisch bedrijf.

De aanvankelijke houding des Pausen gaf aan zijne opwellingen een vaster tint: het gehate kabinet van La Margherita trad af, en zonder dat het nog tot eene constitutie kwam, geraakte de gang van zaken in vrijzinniger strooming, ja werd zelfs door den koning op de voor hem weggelegde rol in den strijd voor Italië's onafhankelijkheid openlijk gezinspeeld.

Dit alles bracht door gansch Italië de bevolking meer en meer in gisting. Elke dag bracht zijne nieuwe manifestaties en door bloemen, kleuren, modes, schijnbaar onschuldige kreten, als: „leve Pius IX!" — ja, ietwat later zelfs door het zingen in massa op de openbare pleinen van het Miserere uit Verdi's Trovatore, dat een zoo diep lijden uitdrukt, gaf het volk aan zijn overkropt gemoed lucht.

De dood van O'Connell te Genua, de verschijning van Cobden in Italië, alles greep men aan om van zijne zucht naar vrijheid op uitbundige wijze te getuigen en men deed dit met zooveel takt, dat de politie zelden tot tusschenbeide komen gerechtigd was.

Overal was er spanning, ja overspanning, maar de eerste schok — voor elke beweging onmisbaar — bleef ontbreken.

Onverwachts kwam die uit Genua.

Het gebruik bracht mede, dat Sardinië's koning ieder jaar voor een maand zich naar de tweede stad zijns rijks begaf, uit eerbied vooral voor haar roemrijk verleden.

Zooals van de oude, vrije Dogenstad te verwachten was, stond zij vooraan in de lange reeks van steden, naar Italie's vrijheid smachtende. Groot was dan ook de opgewondenheid, waarmeê de koning dáár den 4en November '47 ontvangen werd. En toen hij in den avond van dien dag, door duizenden omstuwd, van een toer door de stad huiswaarts keerde, schoot op hem eensklaps een kloeke jonkman toe, die de teugels

van zijn paard grijpend met een stentorstem hem toeriep: „Sire, trek de Ticino over en wij allen volgen u!"

In dien kreet was de stille wensch van duizenden belichaamd. Die hem slaakte was Bixio.

Nino Bixio was het achtste kind van Tomaso Bixio, Directeur van de munt te Genua, en van Colomba Cafarelli en werd daar geboren den 2en October 1821. Hij was 14 jaar jonger dan Garibaldi, aan wien hij in de verte verwant was.

Bij den doop ontving hij den naam van Girolamo (Hieronimus), doch even als de Génestet van een Hieronimus Bilderdijk niets weten wilde en dien voornaam daarentegen voor onzen plechtigen kinderdichter zeer passend vond, was er iets, dat Bixio's ouders zeide, dat „Girolamo" bij hun achtste spruit niet op zijne plaats zou zijn, zoodat hij van kindsbeen af Nino genoemd werd, — wel weêr wat al te zacht en liefelijk voor hem, die eenmaal de onstuimige held, de Ajax van Italie wezen zou.

Van den vader valt niets bijzonders te zeggen, en, zooals 't dikwijls gaat, waren Nino's groote eigenschappen, zijne energie vooral, moeders erfdeel. Van zijne vijf broeders had één zijne dagen van vermaardheid: Alexander namelijk, die, na te Parijs voor geneesheer te hebben gestudeerd, zich dáár in de politiek wierp, bij de wording der tweede Fransche republiek eene beduidende rol speelde, zelfs korten tijd minister was, in de Assemblée nationale de zaak der republiek in gematigden zin krachtvol steunde, met den coup d'état in den val liep en met een verblijf van eenige weken in de gevangenis zijn politiek leven besloot om zich verder te wijden aan zijn lievelingsvak, de landbouwwetenschap, en verder in bankwezen en industrie op te gaan.

Een andere broeder werd directeur der Rijksmunt te Milaan; de derde trad na een veel bewogen leven tot de orde der Jezuiten toe, die hem te New York een werkkring aanwees.

Van zijne twee zusters huwde de eene met zekeren Parodi, een naam door „Rome vaincue" in de Fransche letterkunde bekend, en het was met de uit dien echt geboren Adelaïde, dat onze Nino in '55 in het huwelijk trad.

Nino verloor zijne moeder toen hij acht jaren oud was;

door zijn vader, die weldra hertrouwde, gedurende de schooljaren erg verwaarloosd, werd hij op zijn 13e jaar als scheepsjongen naar zee gezonden. Op den brigantijn Orestes en Pylades had hij een ellendig leven en van de zweep van kapitein Caraffena zulk een afschrik, dat, toen hij eens een kleerborstel in zee liet vallen, hij dien zonder aarzelen nasprong en zonder hulp van boord stellig verdronken zou zijn.

Van eene reis naar Zuid-Amerika weêrgekeerd, werd hij door de zijnen bestemd voor de Sardinische oorlogsmarine, doch dit plan vond bij hem, die zijne vrijheid te lief had, den heftigsten tegenstand.

Met den armen jongen maakte men echter korte metten: hij werd eenvoudig aan de deur gezet.

Nino werd een vagebond, 's middags op de stoep der ouderlijke woning het sober maal nuttigend, dat hem van binnen werd toegereikt, 's nachts slapend à la belle étoile of onder de portiek der Academie. Het pleit zeker wel voor zijne degelijke, goede inborst, dat hij onder zulk bestaan niet te gronde is gegaan.

Eindelijk zag men hem niet meer, en werd door den vader aan de politie zijne opsporing en aanhouding gevraagd. Een wilde jacht had daarop gedurende eenige dagen plaats, maar zoo glad als een aal wist hij telkens te ontsnappen.

Toen men hem eindelijk meester werd, zag hij zich gekneveld aan boord gebracht van een der ter reede liggende oorlogsvaartuigen.

Verscheidene jaren bracht Nino in de ondergeschiktste functiën bij de oorlogsmarine door.

Het zeeleven werkte louterend op hem. Zijn karakter, zijne denkbeelden kregen een vasten vorm; hij gewende zich aan orde en tucht en werd daardoor rijp om later zelf te gebieden.

De zee werd hem lief, maar zijn werkkring was hem te eng: de oude Genueesche handelsgeest, — *Genuensis, ergo mercator* — werd over hem vaardig.

Hij naderde reeds de vier en twintig — „drei und zwanzig Jahre, und nichts für die Unsterblichkeit gethan!" — en was wel zijn eigen meester thans, maar enkel met eenige practische ervaring toegerust en van alle middelen ontbloot. Om weder aan den slag te komen liet hij zich met een paar kameraden,

Tini en Parodi, door den kapitein van een Amerikaansch vaartuig, dat van Atjeh op Sumatra eene lading peper halen moest, als matroos aanwerven.

Ook ditmaal was hem het lot niet gunstig.

De kapitein was een kwaker van de strenge of zoogenaamd „droge" richting, en dus weinig meegaand voor zijne ondergeschikten.

Den drie levendigen Italianen verbood hij de onschuldigste uitspanning, tot het neuriën toe; — den Zondag moesten zij in gebeden en overpeinzing doorbrengen. Geen wonder, dat het jeugdige klaverblad, zoodra het de kans schoon zag, zich aan dat leven zocht te onttrekken. Voor Atjeh gekomen, sprongen zij 's nachts in zee en, na een paar uur zwemmens, bereikten Tini en onze Nino — Parodi was reeds spoedig door een haai weggesleurd — een klein eilandje, waarschijnlijk hetzelfde Poeloe Toean, dat later voor korte poos Nino's laatste rustplaats werd.

Uitgeput als zij waren, was het voor hen een heel besluit die onbewoonde plek weêr te verlaten. Zij zagen echter geen anderen uitweg, en, na nog een paar uur zwemmens, lagen beiden op Atjeh's vasten wal in zwijm. De bevolking schoot weldra toe en bejegende hen welwillend. Zij werden in fraaie zijden kleêren gestoken en zouden misschien daar wel altijd gebleven zijn, ware het niet, dat alras bleek wat men met hen voor had: hen te maken tot Mohammedaan. Met alle kracht, die in hen was, verzetten zij zich daartegen; hun leven kwam in dadelijk gevaar, toen eensklaps de kwaker-kapitein als een Deus ex machina te voorschijn trad en, getroffen door hunnen wakkeren tegenstand, hen loskocht en hun alles vergaf.

Zooals hij mij later zelf vertelde, was het vooral de herinnering aan dit avontuur, welke onzen held had doen verlangen naar een aandeel in den „strijd der beschaving tegen de barbaren." Weinig dacht hij toen, dat hij dien geheimen drang met den dood zou moeten bekoopen, wat meer zegt, dat zijn lijk nog eenmaal een prooi der Atjehers worden zou!....

Na te New-York te zijn afgemonsterd, ging hij alweder als matroos met den eersten den besten koopvaarder meê, die naar Europa koers zette.

Na allerlei omzwervingen kwam hij eindelijk, gansch berooid, te Parijs bij zijn broeder Alexander en werd hij dáár zoo zwaar

ziek ten gevolge van de doorgestane ellende en ontberingen, dat hij eerst eenige maanden later, in 't begin van '47, naar Italie kon wederkeeren, rijk aan ervaring en nog altijd arm als Job, maar met een fier gemoed en een hart, warm kloppend voor Italie's bevrijding. Het bezoeken van Engeland en de Vereenigde Staten, waar de vrijheid hem uit alle hoeken tegenwoei, had, even als het verkeer te Parijs met Mazzini en andere Italiaansche uitgewekenen, ruimschoots vruchten bij hem gedragen, en hem voor den kampstrijd, die in een niet wijd verschiet opdaagde, rijp gemaakt.

Te Genua vond hij de gemoederen reeds aan het gisten, het absolute koningschap veroordeeld, nieuwe toestanden in wording.

Garibaldi was toen nog te Montevideo en Cavour hield zich bezig met de oprichting van het dagblad de *Risorgimento*, waardoor hij zich voor het eerst in zijne volle waarde aan zijn volk kennen deed.

Spoedig bleek hoe in Bixio, den vroegeren vagebond, een man van doorzicht en zeldzame geestkracht verscholen lag.

Geen manifestatie of hij behoorde tot hare leiders, en waar het op handelen aankwam, een knoop viel door te hakken, stond hij steeds vooraan.

Het woord, dat hij op 4 November zijnen koning toeriep, was het dagelijksch parool geworden en bezorgde hem een oogenblik van groote populariteit. „I awoke one morning and found myself famous", kon hij met Byron uitroepen, doch spoedig was het daarmeê uit, wijl de dingen, die komen zouden, te veel de aandacht tot zich trokken dan dat men zich lang met iemand kon bezig houden, die zijne sporen toch eigenlijk nog verdienen moest.

Weldra toch namen op het schiereiland de gebeurtenissen een gewichtigen keer. Napels, Sardinie, Toskane, de Pauselijke Staat, werden in de eerste maanden van '48 met constitutiën begiftigd, terwijl door Milaan en Venetie, op het bericht van den opstand te Weenen en van Metternich's val, het Oostenrijksche juk werd afgeschud.

Karel Albert deed den 29en Maart den stouten zet, hem door Bixio ingegeven, door met de Piemonteezen den Ticino over te steken; maar na een kort succes dolf hij het onderspit te Custozza, en toen hij, na verstrijking van den wapenstilstand,

in 't begin van '49 op nieuw te velde trok, werd hij den 24en Maart bij Novara door veldmaarschalk Radetzky zóó beslissend geslagen, dat hij nog denzelfden dag van den troon afstand deed ten behoeve van zijn zoon Victor Emanuel, wien het gelukte een voor zijn land nog betrekkelijk eervollen vrede te bedingen.

Den 18en Maart van 't vorige jaar waren de eerste berichten van den opstand van Milaan te Genua gekomen, en reeds den volgenden dag was onze Nino op weg om zich aan de beweging aan te sluiten. Den eersten veldtocht maakte hij aan het hoofd van eene bende vrijwilligers mede en vervolgens was hij een der luitenants van Garibaldi bij diens zelfstandig doch vruchteloos volharden in den strijd.

Als deze meende hij, na des Pausen vlucht naar Gaëta in November '48, te Rome voor het dienen der Italiaansche zaak een geschikter terrein te vinden, en nam hij dan ook als adjudant van den grooten volksheld aan de verdediging der Eeuwige Stad tegen het Fransche legerkorps onder generaal Oudinot deel.

Een paar incidenten uit dit tijdperk zijns levens werpen op Bixio's geaardheid een eigenaardig licht.

Men weet hoe dubbelzinnig Oudinot in den aanvang te werk ging. De Franschen, heette het, kwamen als vrienden. Intusschen werd Oudinot's houding na het bezetten van Civita Vecchia steeds vijandiger, zonder dat nochtans het masker geheel werd afgeworpen. Diep verontwaardigd over dit valsche spel, viel Bixio op zekeren dag als een bom midden in eene bijeenkomst van den Franschen bevelvoerder met zijne stafofficieren, ging rechtstreeks op den generaal af, in kernachtige taal protesteerende tegen het bezetten dier stad, tegen zijn plan om op te rukken en tegen de misdaad, die eene Republiek begaat door eene zuster als Rome den doodsteek te geven.

Stomme verbazing maakte zich van de omstanders meester, die niet wisten of zij met een dwaas of met een held te doen hadden. Wel is waar moest hij onbevredigd terugtrekken, maar nochtans had hij de zelfvoldoening, dat ten minste één Italiaan den opdoemenden vijand de waarheid in het aangezicht geslingerd had.

Een ander incident.

Den 30n April had de eerste aanval op Rome plaats, dat den vijand afsloeg. Bij de Porta San Pancrazio bood laat op den dag een Fransch bataljon nog altijd wederstand.

Bixio nadert met een troep der zijnen, stuift naar voren, pakt den kommandant bij den kraag, sleept hem met zich en noopt hem om zich op genade of ongenade over te geven. Het gansche bataljon, door een panischen schrik bevangen, legde daarop, evenals zijn aanvoerder, de wapens neder. Het was het schitterendste feit van den dag en met zeker gevoel van trots werden de 300 man als vrije lieden naar het Fransche legerkamp teruggezonden.

Den 3en Juni slaagde Oudinot er in zich van Rome meester te maken. Bixio was dien dag overal in het heetst van het gevecht en toen hij met Garibaldi beproefde een gewichtig punt, de villa Corsini, te hernemen, werd zijn paard met een tiental kogels doorboord en viel hij zelf zwaar gewond neder. Maanden lang bracht hij in het hospitaal door. Dáár zag hij zijn besten vriend, den jongen dichter Mameli, met wien hij van Genua naar Rome getogen was en wiens laatste verzen aan hem gewijd waren, aan zijne wonden sterven.

Reeds lang was de Romeinsche republiek vernietigd en het Pauselijk gezag hersteld, toen hij het hospitaal verlaten kon. Van alles ontbloot, bereikte hij met moeite Genua; dáár eerst slaagde men er in, hem van den Franschen kogel te verlossen.

De reactie was weer in vollen gang. Venetie, waar ook de republiek was uitgeroepen, was door pest en hongersnood overwonnen, en daar voor den man van actie voor 't oogenblik slechts de rol van werkeloos toeschouwer overbleef, herkreeg alras de zee voor onzen Nino haar oude betoovering. Het matrozenleven echter lag niet langer op zijn weg: hij voelde hooger, edeler roeping. Hij wilde zelf meester van een vaartuig zijn om een leven vol avontuur te leiden en over de verste zeeën de vlag van Sardinië rond te voeren. Daartoe was echter eene wetenschappelijke voorbereiding noodig, welke hem nog geheel ontbrak.

Geen nood: ofschoon bijna dertig jaar oud, zette hij zich voor 't eerst van zijn leven aan de studie, en, na in het gezagvoerdersexamen geslaagd te zijn, stevende hij in '52 met de Popolano naar Zuid-Amerika, vol verlangen om vooral zijne kennis van de natuur te vermeerderen, wat sedert zijn lievelingsstudie werd.

Veel geluk had hij alweder met zijn varen niet.

De Popolano ging bij Montevideo verloren en als gezagvoer-

der van een ander Italiaansch vaartuig kwam hij in '53 te Genua terug. Van groote plannen ging hij thans zwanger. Hij wilde een driemastklipper hebben, te bouwen naar eigen inzicht, en daarmeê zijn illusie verwezenlijken van rond te zwalken in het verre Oosten, nieuwe handelswegen openend aan het Italiaansche volk. Met de hulp zijner vrienden kwam de zaak tot stand, en in November '55 zette hij koers naar Australië als kommandant van een vaartuig, dat den naam droeg van Goffredo Mameli, den aan zijne zijde bezweken vriend.

Eenige maanden tevoren had eene andere voor hem gewichtige gebeurtenis plaats gegrepen, zijn huwelijk met Adelaïde Parodi. Twintig jaar later schreef de weduwe aan een' vriend: „toen ik alles vernam, wat hij geleden had, heb ik hem lief gekregen."

Het was eene interessante reis van de „Mameli," eene reis van 22 maanden lang, doch door allerlei tegenspoed werd er geld verloren in plaats van verdiend. Toch bleef hij trouw aan zijn idee, waarvoor hij nu door de pers propaganda trachtte te maken.

In 't begin van '59 zien wij hem bezig met den bouw van een klipper, waarbij hij met zijne nieuwe ervaring wilde woekeren, toen zich aan den politieken horizont weder verschijnselen kwamen voordoen, welke op den grooten strijd wezen voor het een en onverdeeld Italië.

Uit den ontstuimigen jongeling was een ernstig man gegroeid, maar nog altoos was hij bezield met dezelfde geestdrift, denzelfden hartstocht voor de bevrijding van zijn vaderland.

Door het Mazzinische droombeeld eener Republiek liet hij zich niet meêsleepen, want zijn gezond verstand zeide hem, dat men nog altijd door Piemont's koning tot Italië's eenheid komen moest. Hij werd thans dagbladschrijver. Zijn blad heette hij de „St. Joris" — wie den draak verbeelden moest lag voor de hand — later „de Natie." Drie maanden lang verdedigde hij daarin dag aan dag in pittigen stijl deze drie stellingen:

Piemont aanvaarde de Nationale Dictatuur;

Piemont omringe zich van alle levende strijdkrachten van Italië;

Piemont verklare den oorlog aan den vreemdeling.

Het Gouvernement van Victor Emanuel, dat door Cavour's meesterlijken zet om Sardinië aan den Krim-oorlog te doen deelnemen, den smaad van Custozza en Novara had uitgewischt, besloot in de eerste dagen van Maart aan den volksdrang toe te geven en bracht het leger op voet van oorlog.

„Dezen maatregel" riep Bixio in zijn dagblad uit, „kunnen „wij niet anders dan toejuichen. Voorwaarts, voorwaarts, blijft „onze kreet. Het Italiaansche volk heeft zich aan U toever„trouwd, koning van Sardinie! Het eenige middel om zijn „goed geloof te rechtvaardigen, is altijd vooruit te gaan. Hebt „gij geld noodig, de laatste leening heeft U geleerd, dat ge „maar te vragen hebt: het land zal U meer geven dan Gij „wenscht. Hebt gij mannen noodig, het voortdurend verhuizen „uit andere Italiaansche provinciën bewijst U, dat 't U aan „strijders niet falen zal. De vrijwilligers, zelfs in uw eigen „land, wachten slechts op een hoofd om zich om de Italiaansche „vlag te scharen. Is 't aan U om al deze elementen te be„nuttigen, wij kunnen niet nalaten u nog eens toe te roepen:

„Vooruit!! Vooruit!!

„Wat ook de uitslag zij van den strijd, waartoe wij ons „aangorden, laten wij althans in Godes naam ons nimmer te „verwijten hebben, dat we hadden *kunnen* handelen, en niets „hebben gedaan!"

De gebeurtenissen stelden Bixio in 't gelijk. Zijn ongeduld strookte met de stille wenschen van Cavour en den derden Napoleon; de oorlog brak op nieuw uit en Frankrijk was 't, dat Piemont zijn hulp bood.

Men weet hoe in dien oorlog het legioen der Alpenjagers van Garibaldi zich met roem overlaadde. Bixio was een zijner officieren en toonde in deze campagne wat hij wel zou kunnen doen, wanneer hem een belangrijker commando wierd toevertrouwd. Voor Garibaldi ging deze vingerwijzing niet verloren.

Wij kennen het eind van dezen oorlog: de triomfeerende troepen bleven standhouden aan de Mincio; de vrede van Villafranca werd gesloten, en het vurig begeerde Venetië verbleef met Peschiera en Mantua, de helft alzoo van den geduchten vierhoek, aan Oostenrijk. Was dit de keerzijde der medaille, zij had ook een lichtpunt. De gelegenheid werd nu toch geschonken om het drama der bevrijding af te spelen buiten vreemde interventie. L'Italia fara de se!

Garibaldi wilde na den vrede met zijne vrijwilligers dadelijk weêr naar Rome oprukken en Bixio kreeg het bevel over een der twee regimenten, waaruit de brigade Medici was samengesteld.

Den dag, vóór dat de Pauselijke Staat zou worden binnengerukt, kwam echter onder de pressie van Frankrijk de drin-

gende bede uit Turijn om de grens niet te overschrijden.

Garibaldi gaf ditmaal ter wille van een eendrachtig handelen aan Cavour's verlangen gehoor, maar hij nam dadelijk per telegram zijn ontslag en Bixio met hem.

Het jaar '60 was het belangrijkste in het leven van Garibaldi en Bixio beiden. Het was het jaar van den wondertocht naar het land van de Maffia en de Camorra, van de bevrijding der beide Siciliën van het Bourbonsche koningshuis, van de wording van het eenig Italië onder Victor Emanuel.

Het eiland Sicilië, dat van het wanbestuur der Napelsche vorsten steeds het meest te lijden had gehad en waar de haat tegen de dynastie traditioneel was, was het rijpst voor den opstand. Men zag de groote steden van Midden-Italië, de een voor, de andere na, zich losrukken uit hare banden en zich aansluiten aan Piemont, Parma, Modena, Bologna, Florence en gansch Toskane met haar: zou men dáár nu achterblijven? Francisco Riso gaf het antwoord. Op zijne roepstem ontvonkte het vuur des opstands.

Groot was de indruk van de eerste tijding, maar nog grooter de verslagenheid, toen men weldra vernam, dat het gezag weder overal meester was. Natuurlijk wilde Cavour zijnen koning in het avontuur niet gemengd zien. Niet dat zijn binnenste niet naar eene oplossing haakte, maar het psychologisch moment was naar zijne meening nog niet dáár. Anders dacht de partij der actie, — der revolutie als men wil, — waartoe ook mannen behoorden als Crispi en Cairoli, des konings ministers in lateren tijd.

Vijf warme patriotten, waaronder Bixio, gingen na ontvangst der slechte tijding naar Italië's Rütli, Caprera, om Garibaldi te bewegen zich aan 't hoofd der beweging te plaatsen.

Na kort beraad gaf hij aan hun aandrang toe en benoemde hij een uitvoerend comité met Bixio als voorzitter.

Eene onbegrensde werkkracht legde deze van dat oogenblik aan den dag. Hij at, dronk en sliep niet meer en leefde van zijn idée. Vrouw en kinderen, hij zag ze te nauwernood, al stonden ze om en bij hem. In het beeld van Italië verloor zich zijn blik, ging zijn gansche wezen op. In weinige dagen waren twee groote stoomers door de medewerking van hunnen eigenaar Raffaële Rubattino in het geheim uitgerust, en in den

nacht van den 4en Mei, den achtsten dag na ontvangst van het telegrafisch bericht van het mislukken van den opstand, maakte Bixio, volgens afspraak schijnbaar met geweld, zich in de haven van Genua van beide bodems meester. Snel zette men koers naar Caprera, waar Garibaldi met zijne manschappen werd ingescheept, een zonderling samenraapsel van de edelste figuren en nietswaardige avonturiers, — in politieke aspiratiën even uiteenloopend als in maatschappelijke positie, maar allen niettemin omstrengeld door één gedachte, thans ook Zuid-Italië te verlossen van de vreemde overheersching.

Den 11en Mei debarkeerden de Duizend te Marsala.

De loop van den merkwaardigen veldtocht, die toen een aanvang nam, is reeds dikwijls met geestdrift beschreven en in zijne hoofdtrekken algemeen bekend. Was Garibaldi het albezielend hoofd, Bixio, die de voorhoede aanvoerde, stond, als trouwens zooveel andere patriotten, hem met leeuwenmoed en goed beleid ter zijde.

In den veldslag van Calatafimi onderscheidde hij zich niet minder dan bij de verovering van Palermo. Op het beslissend moment stormt hij vooruit met zijne bende, alles met de bajonet voor zich uitdrijvende, totdat hij gewond aan de borst nederzijgt. Met den moed van een Romein trekt hij het projectiel zich uit de borst en stormt daarop aan 't hoofd der zijnen verder de stad in, die weldra door de Napelsche troepen geheel is verlaten. Denzelfden dag nog, 27 Mei, schrijft hij aan zijne gade: „De verovering van Palermo met de middelen ter onzer „beschikking, is een wonder niet minder groot dan het gevecht „van Calatafimi."

Garibaldi erkende zelf, wat hij dien dag aan Bixio te danken had: op de piazza di Pretoria stelde hij hem voor aan het Siciliaansche volk, dat hem luide en dankbaar toejuichte.

Aan onzen patriot, thans generaal, gewerd een maand later de opdracht om met vier bataljons zich over Girgenti naar Catana te begeven. Het was een ware zegetocht. Doch geen rozen zonder doornen, want op sommige plaatsen moest hij tot herstelling der maatschappelijke orde met ijzeren hand te werk gaan.

Den 20en Augustus werd naar het vaste land overgestoken en reeds den volgenden dag Reggio veroverd. Ook bij die gelegenheid deed hij wonderen van dapperheid. Zijn paard werd met negentien kogels doorboord en hij zelf, met karwatsslagen zich een

weg banend door den vijand, door twee kogels getroffen. Dertien dagen later deed Garibaldi zijn merkwaardigen intocht in Napels.

De strijd werd thans verplaatst naar Capua, het Palladium van het Napelsche vorstenhuis, aan de oevers der Volturno, en het was te Maddaloni, hetwelk de sleutel der positie bleek, dat Bixio, van zijne wonden nagenoeg hersteld, met zijne troepen te staan kwam. Den 1en October werd de beslissende slag geleverd. Ook ditmaal had men het groot succes van den dag aan onzen held te danken, die na hevigen strijd zich te Maddaloni wist staande te houden en daardoor het koninklijk leger belette naar Napels op te rukken.

Aan de verdediging van Maddaloni, waarbij hij geheel naar eigen ingeving te handelen had, verbond Bixio voor goed zijn naam. Van dien dag af was zijne reputatie als legeraanvoerder gemaakt. Het volk stempelde hem tot den Tweeden der Duizend en Victor Emanuel wist hem zoo te waardeeren, dat hij hem overeenkomstig Garibaldi's wensch als Luitenant-Generaal in het Italiaansche leger opnam.

Hem was echter alweder een ongeluk overkomen. Bij het oversteken van de Volturno brak hij, van 't paard vallende, zijn been. Tot in December '60 moest hij dientengevolge te Napels verblijven, en het was voor hem een oogenblik van diepe ontroering, toen hij juist op den kerstdag van dat jaar in zijne nederige woning te Genua zich met vrouw en kroost hereenigd mocht zien.

Het duurde niet lang of hij werd aan zijn gelukkig „home" ontrukt door de eischen van den staatsdienst.

De vroegere vagebond van Genua werd door de Dogenstad waardig gekeurd om haar in het eerste Italiaansche parlement te vertegenwoordigen. In hem bij uitstek zag men den man, in staat tot grondige behartiging van de groote belangen van Italië's eerste handelshaven.

Bixio behoorde tot die karakters, welke niets ten halve kunnen doen.

Op het staatstooneel geroepen, zou hij dan ook met zijnganschen persoon opgaan in zijne nieuwe roeping. Zijne plaats aan de linkerzijde te midden zijner oude krijgsmakkers was van zelve aangewezen, maar van eenig partijverband wilde hij

nooit iets weten. Zijne gansche persoonlijkheid kwam daartegen in opstand. Behalve met de handelsbelangen van Italië hield onze „wilde" vooral zich met de maritieme en militaire vraagstukken bezig, en was hij een vast lid in de begrootings-commissie.

Aan de zuiver politieke debatten nam hij zelden deel, maar deed hij dit, dan kwam zijne grootheid van ziel ook helder te voorschijn. Aandoenlijk was 't hem te hooren, toen scheuring dreigde tusschen Garibaldi en Cavour, die beide gelijkelijk door hem in 't harte werden gedragen. Hij bezwoer hen om de handen in elkaâr te leggen, in vertwijfeling uitroepende zich zelf en zijn gansche gezin er voor over te hebben, wanneer door zoodanig offer dat doel te bereiken viel!

Wat als zijn meesterstuk beschouwd wordt, is zijne rede tot toelichting zijner interpellatie over den internationalen zeehandel. De opening van het Suez-kanaal was daarvan het uitgangspunt. Hij stelde de vraag wat door Italië gedaan werd om van die gebeurtenis partij te trekken ter mededinging met de andere natien en tot het doen herleven langs dien weg van den ouden handel op het Oosten. En op elke vraag in 't bijzonder luidde zijn antwoord: „Italië doet niets!"

Zijne interpellatie resumeerde hij als volgt — en ik vermeld dit omdat zijn tocht naar Indië in '73 van zijn toenmaligen gedachtengang het uitvloeisel was: — Ik vraag:

1°. of het Gouvernement van plan is zijn invloed aan te wenden tot verkrijging van lagere tarieven voor den tocht door het Suez-kanaal;

2°. of het meent eene poging te kunnen aanwenden tot bewerking, in overleg met de andere Gouvernementen, van den afkoop van den Sueztol;

3°. of het oogenblik geschikt wordt geacht om eenige handelsstations in de Indische wateren op te richten;

4°. of het genegen is aan het Parlement een wetsontwerp voor te leggen betreffende de inrichting en het beheer van dergelijke stations, uitgaande van het beginsel van vrijhaven en van volstrekte vrijheid van godsdienst;

5°. of het Gouvernement de vestingwerken meent te kunnen slechten van de handelshavens Augusta, Syracuse, Trapani, Cotrone en van alle andere, voor zoover 's Lands verdediging zulks gedoogt;

6°. of het denkt de werken te bevorderen tot verbetering van de voornaamste havens van Italië;
7°. of het van plan is een wetsontwerp in te dienen tot uitloving van eene premie aan de reeders, die ijzeren stoomschepen van minstens duizend ton in Italië doen bouwen;
8°. of het van plan is een wetsontwerp in te dienen, eene premie uitlovende voor hem, die Italiaansche handelsinrichtingen in Indo-China zal oprichten en dáár tot dat einde minstens twee jaar zal verblijf houden;
9°. of het een wetsontwerp denkt voor te stellen, uitlovende een premie voor hem, die van Italië naar Indo-China honderd ton Italiaansche koopmanschappen in den tijd van een jaar uitzendt;
10°. of het Gouvernement denkt aan de vestiging van Consulaten in de voornaamste havens van Indo-China;
11°. of het ook bekwame mannen denkt uit te zenden om den handelstoestand in de voornaamste havens van Indo-China te bestudeeren, met de verplichting tot openbaarmaking der van hen te ontvangen rapporten;
12°. of het Gouvernement genegen is om eene hydrographische opneming te gelasten van de Roode zee.

Een dadelijk effect had deze interpellatie niet, maar zij was toch de voorloopster van veel, dat men sedert gebeuren zag en van nog meer, dat in de toekomst ligt.

Wij weten hoe Garibaldi, in zijn ongeduld om het één en eenig Italië nog vóór zijn dood te aanschouwen, tegen den zin van het Italiaansch Gouvernement tot tweemaal toe beproefde om aan des Pausen wereldlijk gezag een einde te maken.

Den eersten keer in '62, toen hij naar Sicilië toog, deed hij een beroep op Bixio, die hem het jaar te voren op eene rondreis door Noord-Italië vergezeld had; maar de roepstem kwam heel uit Sicilië en bereikte hem te laat. Te laat, omdat Garibaldi reeds in vollen opstand verkeerde tegen de Regeering, die geen tijdelijke demissies meer aannam en Bixio dus op dat oogenblik het leger niet op eervolle wijze verlaten kon; te laat ook, omdat reeds weinige dagen later door het gevecht bij Aspromonte in Calabrië het verder voortrukken der Garibaldianen gestuit werd.

Niemand leed meer onder die nederlaag dan Bixio, niet alleen ter wille van hem, dien hij vereerde en liefhad en die thans zwaar gewond ter neder lag, maar ook omdat hij den heldengeest van twee, drie jaar te voren uit het volk gevaren zag.

Men had niet meer het geloof in eigen kracht, in de revolutie. De staatslieden, die toen aan het roer waren, hoopten alles van allianties, van den tijd, van een gelukkig toeval; en ofschoon de uitkomst hen in zoover in 't gelijk heeft gesteld, dat ondanks Lissa en Custoza de oorlog van '66 voor Italië met het winnen van Venetië een eind nam, en de Duitsch-Fransche oorlog van '70 Rome schier zonder slag of stoot Victor Emanuel in handen deed vallen, tot de schitterendste feiten uit Italië's wedergeboorte behoort een en ander zeker niet.

Karel VIII van Frankrijk zeide reeds: de Italianen weten winst te doen met hunne nederlagen. Trouwens onzen Koning-stadhouder werd dit steeds als eene verdienste aangerekend.

Custoza .... ook dáár was Bixio.

Toen de oorlog tusschen Pruisen en Oostenrijk naar Italie oversloeg, kreeg hij het kommando eener divisie, die hij in minder dan een maand tot den hoogsten graad van bruikbaarheid opvoerde.

Den 24en Juni '66 had alweder bij Custoza de beslissende veldslag plaats en werd het Italiaansche leger door den aartshertog Albrecht geslagen. Groot was Bixio's teleurstelling, hevig zijne verbittering. Terwijl hij toch, op den rechtervleugel geplaatst, na een aanvankelijk succes zich zelf bewust was door verder voort te rukken de victorie in handen te hebben, ontving hij van Generaal Della Rocca, die zich beriep op een order van Generaal La Marmora, den last om met zijne divisie stand te houden; en zoo werd hij zes uur lang tot onbewegelijkheid gedoemd, om daarna met de werkelijk verslagenen af te trekken. Den dag daarop schreef hij aan zijne vrouw: „Ik dacht aan u en deed daarom mijn plicht.‟ Tot hare vertroosting zond hij haar tevens een onderschepten brief van een Hongaarsch officier, waarin voorkwam: „Een oogenblik had de onverschrokkenheid van Bixio, een nobelen, dapperen, ja dapperen kerel, ons bijna den veldslag doen verliezen.‟

Op den terugtocht werd Bixio's divisie door Oostenrijksche huzaren op de hielen gezeten.

Een officier kwam als parlementair tot hem, doch nauwelijks

repte hij van overgaaf, of Bixio, als hij te paard gezeten, greep hem bij de borst, schudde hem zoo dooreen, dat hij bijna uit den zadel viel en duwde hem toe: „Ge komt mij beleedigen; ik moest „u gevangen nemen en aan dezen boom opknoopen; is u 't „leven lief, ga dan naar uw generaal en zeg hem, dat, alvorens „van Italiaansche troepen, die in orde van bataille staan, capi„tulatie te vorderen, hij ze geslagen hebben moet."

Nog geen half uur later werd Bixio's divisie van alle kanten hevig aangevallen. Maar zijne troepen in carré opgesteld hebbende, ontving hij den vijand zoo wel, dat van zijn kant de grootste zelfbeheersching noodig was om niet van aangevallene aanvaller te worden.

In de volgende maand met zijn troepen nog in 't veld zijnde, bereikte hem de droeve mare van den zeeslag van Lissa.

Dit greep den ouden zeeman nog meer aan, dan de nederlaag, door hem zelf bijgewoond. „Ik ben radeloos," schreef hij naar huis, „en weet niet hoe ik dezen tegenspoed kan dragen; de schuld ligt aan onze ministers en admiralen, die het gewicht van goed zeegeschut maar niet hebben willen begrijpen. Verslagen op zee en dat door Oostenrijk; daar kan ik maar niet overheen."

Ook in het Parlement gaf hij aan zijne diepe smart lucht. „Ik ben zeeman," riep hij uit; „mijn hart bloedt bij 't aanschouwen van zooveel ellende."

Van dien dag af legde hij in de Kamer zoo mogelijk nog grooter werkzaamheid aan den dag en was hij omtrent krijgs- en zeezaken de gewone woordvoerder en bij velen de groote autoriteit.

Nam hij aan het incident van Mentana, Garibaldi's tweede poging om Rome machtig te worden, geen deel, de oorlog van '70 vond hem weder op zijn post. Intusschen hadden andere plannen voor de toekomst zich in zijn brein vastgezet.

Wat doe ik nog in Leger en Kamer, — vroeg hij zich af, — toen hij ontwaren moest, dat ondanks Lissa en Custoza het antimilitarisme nog het hoogste woord had.

Moedeloosheid beving hem en onder den invloed van het streven der massa's naar werken des vredes, kwam hij er toe met den stroom mede te gaan, dien hij echter in het belang van Italie's handel en scheepvaart voor een deel zou trachten te leiden naar het verre Oosten, — het droombeeld van zijne jeugd, dat hem immer was bijgebleven. Indië, China, Poly-

nesië, dáár moest men heen en niet met de kleine vaartuigen van vroeger, maar met groote ijzeren zeekasteelen, gelijk Engeland te bouwen wist.

Op dit aambeeld bleef hij slaan, de handelsverslagen en statistieken naarstig bestudeerende en met cijfers in de hand aantoonend, hoe ook voor de voortbrengselen van den Italiaanschen bodem in het verre Oosten eene markt zou te vinden zijn; hoe voor den aanvoer van Indische producten in Zuid-Europa men van Engeland niet afhankelijk behoefde te blijven, en in stede van langs den grooten omweg van Noord-Europa, ze rechtstreeks met Italiaansche schepen konden worden aangevoerd.

Aanvankelijk slechts stuitende op wantrouwen en ongeloof, of wel op veler welgemeenden wensch om hem voor Leger en Staat te behouden, wist hij allengs allen tegenstand te breken. Daarbij kwam dat hij ook iets voor de zijnen wilde doen.

„Ik ben vader," schreef hij aan een zijner vrienden, „ik heb „vier kinderen, die ik boven alles liefheb; wat kan ik voor „hen doen en wat deed ik tot nu toe voor hunne toekomst? „Ik spreek niet van de jongens: hen wacht de arbeid, desnoods „kunnen zij matroos worden als hun vader, maar de meisjes? „Hoe ze getrouwd te krijgen zonder huwelijksgift, hoe ze op „te voeden en te verzorgen, als ik plotseling te vallen kwam? „Kortom mijn plan staat vast, en als mijne vrienden mij niet „in den steek laten, zal ik slagen. Ik ben zeker van te slagen, „want ik wil het."

Het was een évènement door gansch Italië toen de inschrijving voor Bixio's stoomschip geopend werd. De koning in persoon zocht hem van plan te doen veranderen, maar ziende, dat daarop geen kans was, zeide hij hem: „Nu ik u daarvan niet af kan brengen, zal ik u helpen."

In het begin van '70 bedankte Bixio voor zijn mandaat van volksvertegenwoordiger, om zich weinig dagen later tot Senator benoemd te zien, waardoor hij niet geheel aan het politieke leven werd onttrokken, maar meer tijd voor zich zelven won.

Van Maart tot Juli '70 druk bezig om de zaak op touw te zetten, werd hij eensklaps door den oorlog tusschen Frankrijk en Duitschland weêr in een anderen gedachtenkring geplaatst, en vond hij zijn verzoek om herstel in activiteit beantwoord met het kommando over de divisie, die tegen Viterbo en Civita Vecchia ageeren moest.

Voor laatstgenoemde plaats gekomen, gaf hij haar twaalf uur tijd tot capituleeren.

Een parlementair kwam 24 uur vragen. „Geen minuut langer," bulderde Bixio hem toe, „morgen zal men vragen, waar „Civita Vecchia gestaan heeft."

Niemand meer in doodsangst dan hij, dat hij zijn woord gestand zou moeten doen en door een bombardement de stad aan vernieling prijs geven. Maar nog bijtijds werd de witte vlag geheschen en denzelfden dag was hij meester van de veste, waar hij 21 jaar vroeger uit Rome zoo stoutmoedig op den Franschen veldheer toegetreden was.

Alsof hij maar niet tot zijn recht kon komen, werd bij het optrekken tegen Rome hem weder eene ondergeschikte en daarbij ondankbare rol toebedeeld. Hij had toch slechts eene afleiding te bewerken bij de San Pancraziopoort, zonder het vuur der batterijen van het Vaticaan, dat men sparen wilde, te mogen beantwoorden.

Vier uur lang waren zijne troepen aan het vijandelijk lood blootgesteld, en ofschoon menig dappere dáár viel, geen schot werd teruggedaan. Als te Custoza behaalde hij op zich zelf eene moeielijke overwinning, maar eene, die den krijgsman vereert.

Van zijne laatste dagorder aan de 2e divisie te velde, gedagteekend: Rome paleis Corsini 23 September, waren de slotwoorden, — woorden voor elk leger goud waard —: „Doet al 't mogelijke om, ondanks dat ge thans uit elkander gaat, compact te blijven en mobiel te worden. Heden als altijd is aan hem de overwinning, die snel weet te manoeuvreeren, en die snel weten te manoeuvreeren, zijn zij, die partij weten te trekken van de tijdperken des vredes tot organiseering en oefening. Hebt een afschuw van de kazernes en zoekt uw heil in het legerkamp. Vaarwel!"

Nauwelijks was de vrede tusschen Frankrijk en Pruisen gesloten, of hij trad weder uit den actieven dienst en toog naar Engeland, om met de bijeengebrachte half millioen francs te Newcastle het schip zijner idealen te doen op stapel zetten. Hij had zich slechts een schip van 1000 ton gedroomd, maar bij het aanschouwen der nieuwste reuzengevaarten rustte hij niet

of eerst moest tot aanbouw van een stoomer van 3000 ton het dubbel van genoemd bedrag bijeen zijn gekregen.

Ook weder bij dezen bouw, die grootendeels onder zijn oog plaats had, ondervond hij door ziekten en werkstaking allerlei tegenspoed, en het duurde tot Maart '73 vóór de Maddaloni van stapel liep, om eerst den 30en Juni met eene lading kolen van Liverpool te vertrekken.

Toen den 6en Juli reeds het schip te Messina voor anker kwam, baarde die gebeurtenis door gansch Italië groot opzien.

Het was toch de eerste keer, dat een schip van die afmetingen, met zeil- en stoomvermogen toegerust, onder Italië's vlag naar „the far-East" zou gaan en dat nog wel gekommandeerd door een man als Bixio.

Eene keurbende van zeeofficieren en zeelieden had het zich tot eene eer gerekend dezen Argonautentocht meê te maken; ook was er ruimschoots zorg gedragen voor goede instrumenten en voor eene bibliotheek. Bixio schiep er behagen in om gedurende den overtocht zijne officieren wetenschappelijk bezig te houden, nu met dit, dan met dat onderwerp, tot het groote doel of tot de zeereis zelve in verband staande.

Wij kennen zijn telegram uit Singapore. Den 24en Augustus kwam hij te Batavia aan.

Door den Gouverneur-Generaal Mr. James Loudon, die hem op den rechten prijs wist te stellen, uitgenoodigd om te Buitenzorg eenige dagen ten zijnent te komen doorbrengen, was hij eene kleine week de welkome gast in diens beminnelijken familiekring.

Door mijn ambt raakte ook ik spoedig met hem in kennis; wij wisselden over en weêr bezoeken en ik bewees hem eenige beleefdheden. Wat hem dadelijk voor mij innam, was dat hij bij het binnentreden mijner woning de bronzen bustes van Cavour en Garibaldi ontwaarde, een dierbaar souvenir aan een overleden vriend. Ofschoon hun aanwezen dus louter toeval was, voelde ik in werkelijkheid voor beide mannen te veel, om mij niet den goeden dunk, dien hij daardoor van mij ontvangen had, zonder gemoedsbezwaar te laten aanleunen.

In den laten avondstond bracht ik menig onderhoudend uur met hem door.

Veel sprak hij van zijn vrouw en kinderen. Hij vertelde mij hoe hij zijn schip „Famiglia" had willen doopen, omdat

hij daarmeê werkte voor zijn gezin, maar dat de zijnen juist gewild hadden, dat het den naam zou dragen van de plaats, waar hij zijn schitterendsten triomf behaald had. Dan weêr dwaalde hij met zijn gedachten bij Garibaldi; hoe hij, eenmaal generaal in s' Konings leger zijnde, te Aspromonte en Mentana niet naast hem had kunnen staan en hoe hij geleden had onder de verwijdering, daaruit tusschen hen, gelukkig slechts voor korten tijd, voortgesproten. Of hij wijdde uit over de vooruitzichten van den Italiaanschen handel in het Oosten bij meerderen rijkdom, energie en associatiegeest; hoe hij klip- en bergzout in Indië wilde aanvoeren, ja zelfs ijs van de Alpen. Soms ook viel het gesprek op Indische toestanden en dan deed hij, het levend symbool van vrijheid en orde, zich kennen als een voorstander van een krachtig autoritair gezag, het eene misdaad noemende tegenover zijn vaderland, als men in een kolonie, waar vele millioenen door eenige duizenden worden beheerscht, het gezag niet hielp hoog houden.

Bij zijn afscheid gaf hij ons tot aandenken het photografisch portret zijner vrouw en een tweetal portretten van zich zelven. Op het eene is hij afgebeeld in generaals-uniform met den kepi op en den dolman om den schouder; zijne edele, gebiedende trekken, zijne waardige gestalte teekenen den strengen, karaktervollen man, en niets verraadt de drift en de opvliegendheid, die hem eigen moeten zijn geweest. Het andere gaf hem terug zooals hij toen was; zeer verouderd, moe en afgetobd, maar nog altijd met die zelfde lichtende oogen, waaruit soms een bliksemflits te voorschijn kwam. Ook mogt ik van hem bekomen de Engelsche zeekaart van den Indischen Archipel, die hij van Garibaldi ten geschenke had ontvangen. Het was de kaart, door dezen zelf gebruikt, toen hij de Indische wateren bevoer en door hem van eenige potlood-aanteekeningen, door Bixio gewaarmerkt, voorzien.

De inhuur van de „Maddaloni" kon nog niet voor goed haar beslag krijgen; hij nam den tusschentijd waar voor eene reis naar Saigon, vanwaar hij in het begin van October met eene volle lading rijst terugkwam, die te Pasoeroean werd gelost. Inmiddels ging hij naar Batavia, waar het stoomschip van hem werd ingehuurd. Zijne geestdrift om den tocht meê te maken, was echter toen reeds, ondanks de gunstige geldelijke voorwaarden, merkelijk bekoeld, waarschijnlijk omdat hem uit den aard

der zaak geen werkzaam aandeel in de krijgsverrichtingen kon worden aangewezen. Eene hevige galkoorts klonk hem verscheidene dagen te Batavia aan zijne legerstede. Ik bezocht hem in dien toestand, en het gesprek liep bijna uitsluitend over zijne vrouw en kinderen, voor wie hij zijn best deed zijne ziekte verborgen te houden. Het was de laatste keer, dat ik hem spreken mocht. Toen ik eenige dagen later hem weêr eens opzocht, — het was de dag vóór zijn vertrek, — lag hij in de galerij van zijn hôtel rustig te sluimeren in een luiaardstoel.

Den man, die mij als aan zoo velen sympathie en ontzag had weten in te boezemen, bleef ik eenige oogenblikken eerbiedig aanstaren, en na neerlegging van mijn naamkaartje trok ik mij stil terug.

Den 17en November werd te Soerabaja aan boord van de „Maddaloni" het bataillon infanterie, gekommandeerd door den overste Pel, ingescheept. Een incident had daarbij plaats, dat als een ongunstig voorteeken dienst had kunnen doen. Door het instorten van een houten brug vielen een aantal soldaten in zee, die gelukkig allen door stokers en matrozen van de „Maddaloni" gered werden.

Pel, die zich gedurende den veldtocht met roem overdekte en als opperbevelhebber in Atjeh achterbleef om te spoedig aan Koning en Vaderland te ontvallen, was een man van den zelfden trant als Bixio; plichtbesef en strengen militairen zin hadden beiden in den hoogsten graad gemeen. Toch schijnt hunne verhouding te wenschen te hebben overgelaten, wat waarschijnlijk tot oorzaak had, dat Pel en zijne officieren in Bixio meer den scheepsgezagvoerder dan den Generaal wilden zien, terwijl met de scheepsofficieren en de equipage juist het tegendeel het geval was. Eene kleinigheid kan tusschen mannen, die elkander waard zijn, eene klove doen ontstaan, die, hoe gering ook in 't begin, wordt ze niet tijdig gedempt, van zelve breeder wordt, om zonder reden in vijandschap te ontaarden.

Zooals Generaal van Swieten in zijn boek „De waarheid over „onze vestiging in Atjeh" schrijft, waren de omstandigheden, waaronder de expeditie vertrok, hoogst ernstig. Zij nam een' vreeselijken vijand met zich aan boord: de cholera, die reeds op verschillende schepen uitbrak nog vóór het anker gelicht was.

Den 1en December waren op de reede van Atjeh 35 groote stoomschepen vereenigd, behalve 12 stoombarkassen en eenige

lichte vaartuigen. Van bijna allen waaide de quarantainevlag van den grooten top. Het was een verontrustende tijd.

Reeds den 12en November, vijf dagen na het vertrek van Soerabaja, had de „Maddaloni" zijn eersten doode. Den volgenden dag lagen er vier aan de cholera, den daaropvolgenden tien, en zoo woedde de ziekte voort, steeds grooter verwoesting onder de troepenmacht aanrichtende.

Bixio werd met den dag somberder, maar er was nog één lichtstraal. Zijn equipage bleef 22 dagen gespaard, doch toen hij onder den troep aan het afnemen was, kwam deze andere Minotaurus den 4en December zijn eerste offer van de bemanning eischen in den zoon eens vriends, die de reis medemaakte, een jongeling nog. Kort daarop was een der Engelsche machinisten in 4 uur tijds gezond en dood. Den volgenden dag bezweken drie matrozen, drie reuzen van kerels, en zoo ging het voort. Ofschoon zelf reeds onwel, stond Bixio zijn eigen hut aan de lijders af. Nadat den 10en December de troepen ontscheept waren, werd het schip dadelijk met de meeste zorg gereinigd en gedesinfecteerd. Men maakte zich daarop vaardig voor de afreis; daar kiest de verrader Bixio als zijn laatste prooi uit. Het was 12 December; de geneesheer Saluzzo, hoorende dat hij onwel was, vroeg hem wat er aan haperde.

„Ik weet 't niet", — was het antwoord — „maar ik voel „dat het met mij afloopt. Hoe treurig voor mijne vrouw en „kinderen! Ach, zoo mij nog maar twee jaar levens gegund „waren geweest, zou ik er meer vrede meê hebben, want de „toekomst der mijnen zou dan verzekerd zijn." Nog denzelfden dag verklaarde zich de cholera.

Hij liet Lombardi, den administrateur van het vaartuig, roepen en dicteerde hem onder de smartelijkste pijnen den volgenden brief:

„Aan mijne familie, aan mijne vrienden, aan mijne officieren aan boord van de Maddaloni.

Lieve Adelaïde, ik voel dat ik sterven ga en ik sterf denkend aan u, en u als mijne kinderen zegenend.

Ik heb het leger verlaten, dat ik lief had en ik kan zeggen dat ik ook Italië, dat ik zoo lief had, verlaten heb, omdat het mij toescheen dat ik als man en vader in u en in mijne kinderen geheel op moest gaan. Ik heb

alles gedaan wat ik kon, met geen andere gedachte dan om te zorgen voor mijne dochters Giuseppina en Riccarda en mijne twee zoons Garibaldi en Camillo. Ik hoopte lang genoeg te leven om hun een goede opvoeding te kunnen geven, maar 't is met mij gedaan. Mij rest nog slechts de hoop, dat mijn vaderland, dat ik met liefde gediend heb, en mijn koning Victor Emanuel, dien ik gediend heb en liefgehad als een goed koning, de mijnen niet vergeten zullen.

Lombardi en Bozzoni, de een als commissaris, de andere als kapitein van de Maddaloni, zullen u het weinige ter hand stellen, dat van al mijn zwoegen als gezagvoerder en reeder van de Maddaloni overblijft, en zullen dit doen van de eerste haven uit, die het schip, na Atjeh verlaten te hebben, zal aandoen. Ik hoop dat de Maddaloni aan de familie zal verblijven en dat, dank zij de zorg van Bruno, van Bozzoni en Lombardi, gij wat geld bij elkaar zult krijgen om de jongens groot te brengen en de meisjes uit te huwelijken. Over zaken kan ik u niet verder spreken; ik omhels u innig, evenals Giuseppina, Riccarda, Garibaldi en Camillo.

Roep mij nog eens in de herinnering terug bij uwe zuster Nina, Mathilde en al uwe verwanten.

Vaarwel.

Aan mijne vrienden!

Ik beveel u mijn gezin aan, dat ik onverzorgd achterlaat.

Aan mijne officieren van de Maddaloni!

Ik laat stervende het kommando van den bodem achter aan kapitein Francisco Bozzoni. Ik weet dat hij een goed kapitein zal zijn en ik reken er op dat ieder uwer hem zal steunen en voor hem zijn, zooals hij was voor mij. Ik hoop dat de administrateur Lombardi hem zijne uitnemende medewerking zal verleenen, zooals hij tot nu toe gedaan heeft. Lombardi kent al mijne zaken en weet, dat mijn neef en gemachtigde te Genua, Eduard Bruno, van alles geheel op de hoogte is.

Aan de equipage roep ik vaarwel toe en geef ik als gratificatie een maand soldij, boven de twee, haar verschuldigd voor de twee maanden van inhuur door het Hollandsch Gouvernement.

Nogmaals allen vaarwel! Duizendmaal dank aan doctor Soluzzo en kapitein Casella."

„Mijn arme vrouw en kinderen" — riep hij bij het teekenen uit, en het was al ijlende dat hij den 16en December ontsliep.

De eerste gedachte van zijne verpletterde omgeving was om het lijk naar Italië meê te voeren, maar aan balsemen viel niet te denken en, vreemd genoeg, voor conserveering met alcohol was geen voldoende voorraad voorhanden.

Zoo kwam men tot het besluit om het lijk zoo spoedig mogelijk aan den schoot der aarde toe te vertrouwen. Voor de hand lag het om dit op de in een etmaal te bereiken Engelsche bezitting Poeloe Pinang (Prince of Wales island) te doen, waarheen toch koers moest worden gezet. Men gaf echter de voorkeur aan het niet ver van de Atjehkust gelegen eiland Poeloe Boeroe, waar thans een vuurtoren is.

Door tegenwind was dit echter met de sloep niet te bereiken en viel dientengevolge de keus op het zwaar begroeide eilandje Poeloe Toean, in den westhoek der baai van Oleh-leh schilderachtig gelegen.

Het was reeds diep in den nacht toen de door een ijzeren waterketel omsloten lijkkist dáár aan wal werd gebracht, en de ter aarde bestelling plaats vond. Den 21en zou de Maddaloni de Atjehsche wateren verlaten, maar nog eerst moest een laatste groet gebracht aan den dierbaren doode.

In den vroegen morgen van den 20en toog kapitein Bozzini met een deel der officieren en equipage naar de laatste rustplaats, — maar was 't hunne verbazing of hunne smart die het won? — het graf was opgedolven, de kist verdwenen, geen spoor meer te vinden van wat eenmaal Bixio was. Men stond voor een raadsel. Van een tragedie werd zijn verscheiden nu een afschuwelijk drama. Wel begreep men natuurlijk dat lijkroof was gepleegd, doch door wie en met welk doel?

Toen Bozzoni een maand later mij opzocht, was hij nog altijd radeloos. Italië zou het hem nooit vergeven. Alvorens Atjeh te verlaten, had hij zich gewend tot Generaal van Swieten. — „Il m'est douloureux" — schreef hij — „de porter à votre con„naissance un acte, qui caractérise seulement les hyènes et qui „pourtant a été accompli par un peuple, qui se vante de com„battre pour sa liberté."

Niet slechts uit naam der familie, maar namens het gansche

volk deed hij hem het dringend verzoek om naar het lot van Bixio's overschot nasporingen te bevelen.

In Italië wilde men eerst het bericht van zijnen dood niet gelooven. Hij was al zoo dikwijls doodgemaakt en weêr opgestaan; dat zou ook nu wel weêr 't geval zijn. Allerminst wilde het bij het volk er in, dat hij aan een ziekte zou bezweken zijn. Dat was geen dood voor Bixio! Maar eindelijk stond men voor de koude werkelijkheid. Het was zoo en niet anders. Eene uitbarsting van diepen weemoed weêrklonk van Udine tot Marsala.

Te Genua wist men niet wat al te verzinnen om zijne nagedachtenis eer aan te doen. Palermo moest dadelijk het marmeren borstbeeld van den Tweeden der Duizend bezitten. Triëst zelfs zond aan hare zusterstad Genua een roerenden brief van rouwbeklag. In het parlement werd aan zijne nagedachtenis luide hulde gebracht en verklaard, dat Italië in hem een onherstelbaar verlies geleden had. Maar wie wel het diepste treurden, het waren zijne vrouw en kinderen, en de brieven van de arme weduwe, waarin ze den Gouverneur-Generaal smeekte om toch niets onbeproefd te laten, wat tot het terugvinden van het gebeente van haren echtvriend leiden kon, waren hartverscheurende wanhoopskreten, geweld blijkbaar uit een innig liefhebbend hart. Wie den Gouverneur-Generaal Loudon gekend heeft, begrijpt hoe die taal bij hem weerklank vinden moest; maar helaas! in zijn eigenhandige brieven kon hij haar weinig hoop geven, en zoo was het ook in den aanvang van het Bestuur van den Gouverneur-Generaal Mr. J. W. van Lansberge.

Het ongeduld nam intusschen te Genua steeds toe, zóó zelfs dat in het voorjaar van '75 door het Plaatselijk Bestuur eene commissie gevormd werd, met Markies Doria tot voorzitter, die voor rekening van de stad Genua de zaak op de meest afdoende wijze in handen nemen moest.

Wat was intusschen gebleken? Nog denzelfden nacht waarin de begrafenis had plaats gevonden, was de lijkkist met den ketel, die haar omsloot, door volk van Iman Samah uit de kampong Lambaroe in de Moekim Lantengah (VI Moekims), dat vermoedelijk meende het verstoppen der krijgskas van verre te hebben aanschouwd, opgedolven en aan wal gebracht. De Sultan, met de zaak in kennis gesteld, gelastte de opening; bitter teleurgesteld over de vondst van een lijk stopte men het,

na het van zijne kleederen beroofd te hebben, aan het strand bij Kwala Pantjoer met den ketel onder den grond.

Denzelfden dag nog waren twee der lijkroovers aan de cholera gestorven. Zoo kwam zij onder den Atjeher, verspreidde dood en verderf onder hen en raapte zelfs den Sultan weg.

Had Bixio bij zijn leven niets kunnen doen in den strijd der beschaving tegen de barbaren, zijn lijk wreekte zich over zijne vroegere aanranders op gruwelijke wijze!

Kwamen deze berichten van meer dan een zijde tot ons, het duurde nog geruimen tijd vóór dat van het gebeente zelf iets in ons bezit was.

Toen de landstreek bewesten Oleh-Leh in onze handen viel, werd door onzen militairen post te Lampagger het aangeduide terrein dan hier, dan daar doorzocht, en was het vooral de kapitein A. Bardok, die zich voor de zaak veel moeite gaf. Deze wist een der mannen uit te vinden, die aan den lijkroof hadden deelgenomen. Door hem nader op den weg geholpen, liet hij zijne manschappen met de bajonet het terrein onderzoeken en werden werkelijk eenige beenderen, zoomede de waterketel, wat tot staving hunner identiteit van veel gewicht was, door hen gevonden.

Op 7 April '76 werd een detachement, dat zich met verdere nasporingen bezighield, door eene bende Atjehers overvallen, ten gevolge waarvan een Inlandsch sergeant, een Europeesche en drie Inlandsche fuseliers sneuvelden en een Europeaan zwaar gewond werd.

De nasporingen werden tijdelijk gestaakt en later aan het civiel Bestuur overgedragen.

Met behulp van een tweetal inlanders werden in Februari '77 door den controleur Michielsen nog eenige beenderen gevonden, waaromtrent, op hunne verzekering afgaande, evenzeer mocht worden aangenomen, dat zij behoorden tot Bixio's stoffelijk overschot.

In zijn rapport verklaarde die controleur tot de overtuiging te zijn gekomen, dat het gezochte gebeente door de zee, die in den Oostmousson de landtong dikwijls overstroomt en omwoelt, uit elkaâr was geslagen, en dat door deze omstandigheid de verspreiding der beenderen moet worden verklaard, zijnde de ontbrekende hoogstwaarschijnlijk door de zee weggespoeld. Tot bewijs hunner identiteit wees hij er op, dat ter plaatse, waar

de beenderen vroeger en later gevonden waren, zeker nooit eenig ander lijk begraven was geworden, daar de plek door hare natuurlijke gesteldheid daartoe geheel ongeschikt was, en de Atjehers bovendien de gewoonte hebben hunne lijken in de kom der gemeente en zelfs meestal op den eigen grond van den overledene ter aarde te bestellen.

In Maart '77 werd Atjeh door den Gouverneur-Generaal van Lansberge bezocht en vergezelde ik Z.Exc. op deze reize. De beenderen werden in een metalen bus bijeengebracht en ik reisde met dezen en met den waterketel in mijne cabine naar Batavia terug.

Reeds zes weken later kwam het Italiaansche oorlogsaviso „Christoforo Colombo" te Batavia om Bixio's stoffelijk overschot in ontvangst te nemen. Te Buitenzorg ontving ik een bezoek van zijn kommandant Graaf Napoleon Canavaro en het grootste deel van zijn état major, die verder den dag met ons doorbrachten. Het waren opgewekte, beschaafde mannen, allen nog onder den verschen indruk van Italië's herrijzing. Verscheidene hunner hadden den tocht der Duizend meêgemaakt en allen spraken met geestdrift over den doode, die naar hun zeggen een der meest populaire figuren van Italië was en in de herinnering der massa zelfs meer dan Cavour voortleefde.

Op verlangen van den Gouverneur-Generaal geschiedde de uitvaart en overgave van Bixio's gebeente op 2 Mei 1877 met de grootste plechtigheid. Door een bataillon infanterie, eene batterij veldartillerie en een escadron cavalerie, gekommandeerd door den Generaal-Majoor Wiggers van Kerchem, en verder door alle beschikbare officieren van zee- en landmacht, werd het van het stadhuis tot aan de landingsplaats uitgeleide gedaan, terwijl de slippen van het lijkkleed door vier kolonels gedragen werden. Ook de voor de overgave aangewezene commissie met den Resident van Batavia, den heer W. A. Jellinghaus, aan haar hoofd, Graaf Canovaro en eenige officieren van zijnen bodem maakten deel uit van den stoet. Ter reede hadden de oorlogschepen de vlaggen halfstok geheschen met de Italiaansche ten top. Nadat het kistje, waarin het stoffelijk overschot berustte, in de kajuit van den „Christoforo Colombo" was gebracht, werd tot de opening daarvan overgegaan en door den officier van gezondheid van het vaartuig het aantal en de

soort der beenderen geconstateerd, waarop het weder naar de campagne werd gebracht en geplaatst op een daar opgestelde katafalk, gedrapeerd met Italiaansche en Nederlandsche vlaggen. De Resident van Batavia nam toen het woord en hield de volgende sierlijke toespraak, die ik te liever hier opneem, omdat bij het toekennen door den Koning van Italië van eenige decoratiën naar aanleiding dezer gebeurtenis, deze ambtenaar, ofschoon daarop wel de meeste aanspraak hebbende, vreemd genoeg, vergeten is.

Monsieur le Commandant!
Messieurs les officiers de l'état major!

La tâche, dont son Excellence le Gouverneur Général a bien voulu m'honorer, et dont je vais m'acquitter à présent réveillera en vous de tristes souvenirs. Vous allez pleurer de nouveau la perte d'un grand citoyen et regretter encore ce trépas douloureux, cette fin tragique, que la mort lui a préparée, loin des siens, sous un ciel étranger, dans une partie oubliée du globe, où pour ne pas laisser ses restes mortels au fond de l'océan, on n'a pu trouver pour sépulture qu'un coin de terre battu par les vagues, sur un sol hostile.

Mais si, pour un instant, vous pouvez calmer votre tristesse: rappelez vous la Patrie, absente, il est vrai, mais sans doute plus présente que jamais à votre esprit dans le long cours de votre voyage, et veuillez remarquer l'étrange rapprochement des dates, qui comme par enchantement vous rappellent les plus beaux jours de l'Italie et du général Bixio.

En effet il y a aujourd'hui presque jour pour jour, dix sept ans que le Général Garibaldi et son compagnon d'armes Nino Bixio avec une poignée d'hommes quittérent Gènes, l'un sur le Piémonte, l'autre sur le Lombardo, débarquèrent à Marsala et commencèrent cette expédition dont le récit nous semble plutôt appartenir aux temps héroïques de la jeunesse du monde qu'à des évènements qui datent d'hier. Les noms de Reggio et de Maddaloni vous rappelleront les hauts faits de l'intrépide guerrier, qui bientôt quitte le théâtre de ses victoires pour s'asseoir au conseil de son pays où ses sages avis rendent fertiles les exploits du brave. C'est à lui que l'histoire contemporaine de votre patrie doit quelques unes de ses plus belles pages; homme d'état et soldat, il a été une de ces grandes figures dont le moule est rare.

Quand l'Italie venait de consolider sa grande oeuvre, lui agit comme un de ces héros antiques, qui après avoir regné sur le monde, retournaient à leur champs, et reprenaient une profession comme de simples citoyens. Son esprit aventureux le pousse vers cette nouvelle route commerçante par laquelle se repeupleront les mers latines et qui à coup sûr créera un grand avenir au commerce et à l'industrie de votre pays, mais le fléau perfide de ces climats le frappe et son beau navire doit retourner sans lui. Que de vicissitudes dans le cadre d'une seule vie! Si j'ose vous rappeler ces détails, tous mieux connus de vous que de moi, c'est, messieurs, qu'il me semble qu'un Hollandais comprend peut-être mieux que tout autre une telle existence. Notre patrie aussi a dû conquérir son indépendance sur une domination étrangère. Ce ne fût qu'après une longue lutte, dont les fils de ceux qui l'avaient commencée n'ont pas vu la fin, que les Pays Bas prirent leur place parmi les états libres de l'Europe. Plusieurs de ceux qui ont combattu et péri pour la sainte cause, ne furent des héros qu'après avoir été des citoyens, occupés des travaux de la paix; on retournait à ces travaux après de brillants exploits au champ de bataille ou dans le cabinet. Comme en Italie toutes ces grandes choses se sont accomplies sous des princes, dont le seul nom a été et est encore le cri de ralliement d'un peuple entier, trouvant un écho dans chaque coeur.

Nino Bixio est mort loin de sa patrie, qui lui doit pour une si grande part sa liberté et son unité. Et maintenant que cette patrie réclame les cendres de son grand fils, pour qu'au moins celles-ci reposent dans le sol natal, au nom de mon Gouvernement je remets sous votre garde le dépôt précieux, retrouvé grâce aux démarches persévérantes de M. le capitaine Bardok, et je vous prie de croire, Messieurs, que le nom de Bixio sera vénéré parmi nous comme s'il avait été un des nôtres. A l'Italie revient le droit d'offrir le dernier asile à ses restes mortels, mais la Hollande gardera avec elle comme souvenir sa glorieuse mémoire.

Blijkbaar getroffen dankte de Italiaansche kommandant den Resident voor zijne rede, verzocht hem aan den Gouverneur-Generaal van zijne erkentelijkheid te doen blijken voor hetgeen was verricht ter vervulling van den dierbaren wensch van het Italiaansche volk om wat was overgebleven van een zijner edelste zonen in zijn midden te doen rusten.

Te Singapore werden op verlangen der Italiaansche Regering Bixio's beenderen ten overstaan van den consul Festa verbrand, „par la raison" — zooals hij mij schreef — „que le Général „étant mort du cholera, la science n'a pas encore trouvé au„cun moyen de se garantir contre les germes de cette contagion."

Het was toevallig de „Batavia" van de Rubattino Stoomvaartlijn die de urn met Bixio's assche en natuurlijk ook den waterketel naar Italië overbracht.

De Illustraties van dien tijd hebben ons de eere doen kennen, die te Genua den 29en September aan het overschot van den volksheld te beurt viel en waaraan door de koninklijke familie, de kamers, het ministerie, de magistratuur, het leger en de vloot, ja men kan zeggen, het gansche volk werd deelgenomen.

De „Batavia" verging kort daarop op de reis van Genua naar Marseille en de „Maddaloni" werd, — heb ik 't wel, — in Augustus '74 te Amsterdam verkocht om later op nieuw de Indische wateren te doorploegen onder den naam van „the City of Newcastle."

Zoo wij het nog niet wisten, zouden wij uit Bixio's leven kunnen leeren, hoe de mensch in zijne lotwisselingen voor een groot deel het product is van de tijdsomstandigheden, waarin hij leeft en verkeert, — van een complex van oorzaken, vaak van zijn persoon onafhankelijk.

Ware niet juist het uur voor den kampstrijd om Italië's eenheid geslagen, waarschijnlijk zou ondanks allen natuurlijken aanleg en geestkracht de hefboom hebben gefaald om hem uit zijne nederige positie te doen oprijzen, — zou hij als kapitein van een kleinen koopvaarder roemloos, ja onbekend zijn ondergegaan. Ware van den anderen kant Garibaldi in leeftijd en prestige hem niet voor geweest, de aureool van die overweldigende persoonlijkheid zou zijne glorie niet overschaduwd, hem niet naar den achtergrond gedrongen hebben.

In alle opzichten was hij Garibaldi's evenknie; in onwrikbaar geloof in het goed recht zijner zaak, het vrij en één Italië, in waren heldenmoed, in eenvoud en onbaatzuchtigheid, in de gaaf van zijne soldaten te electriseeren, ja in politiek doorzicht en zaakkennis stond hij zelfs boven hem. Alleen miste hij ook uitwendig dat zachtmoedige, dat mystiek verhevene, dat

rustige zelfvertrouwen, wat Garibaldi's figuur zoo aantrekkelijk en indrukwekkend maakte, en ware dit allicht reeds genoeg geweest om ook *onzen* Ajax, zoo *zijn* Achilles gevallen ware, diens rusting te doen ontgaan.

Voor zijn roem en eer blijft echter nog genoeg over, en te ruimer vordert dit waardeering, als men let op den tegenspoed en de wederwaardigheden, waarmede hij schier onafgebroken te kampen had. Toch liet hij zich niet ontmoedigen; zijne geestkracht ontzonk hem nooit.

„Do or die" — „fare or morire", het fier devies der Bruces, was ook het zijne en hij was het trouw tot in den dood.

Voor zijn groot levensdoel, de eenheid van zijn vaderland onder een Italiaansch vorst met eene vrijzinnige grondwet tot plechtanker, heeft hij alles veil gehad en de ten slotte behaalde triomf over het Verleden vindt in het bloeiend Heden zijne schoonste rechtvaardiging.

Ook toen eene gansch andere orde van denkbeelden over hem vaardig werd, toen hij van den wereldhandel een aandeel voor Italië veroveren wilde, aan zijn volk naar andere eind der aard een weg banen, deed hij nogmaals, met opoffering van zijn huiselijke geluk en van zijne schoone positie op vaderlandschen bodem, al wat hij vermocht om weldra op de bres te sterven.

Toch was zijn streven niet ijdel. De Rubattino stoomers, die de Indische wateren bezoeken, — de Italiaansche détailhandelaars, door het Turijnsche huis Cirio vooral over het verre Oosten uitgezwermd, waren de eerste vruchten zijner denkbeelden en van zijne werkzaamheid.

En wanneer eenmaal in Italië de kapitalen aan den handel ruimer toevloeien, en de geest van associatie zich krachtiger dan tot nu toe gelden doet, dan kan het niet missen of het land zal dat deel van den wereldhandel machtig worden, waarop zijne door het Suez-kanaal zoo gunstige ligging het aanspraak geeft. Dan zal elk vaartuig met groen- wit- roode vlag in die verre zeeën een monument te meer zijn voor den onvermoeiden baanbreker, die dáár zoo droevig het leven liet!

H. D. Levyssohn Norman.

DE ISLAM.

Voor ruim twee eeuwen durfde een bekend Oriëntalist [1]) eene uiteenzetting van Mohammeds leer niet in het licht geven zonder zich daarover in zijne „*Dedicatio*" uitvoerig te verantwoorden. Hij acht zich gelukkig beroemde namen te kunnen noemen van hen, die dit gebied, zij het ook slechts terloops, hunner aandacht waardig hadden gekeurd en zich op geleerde tijdgenooten te kunnen beroepen, die hem nadrukkelijk tot dit werk hebben aangespoord. Hottinger citeert o. a. eenen brief van den Leidschen professor C. l'Empereur, waarin deze Breitinger „*per viscera Jesu Christi*" bezweert, den jongen man in de gelegenheid te stellen, zijne studiën over den godsdienst der Mohammedanen te voltooien, „die tot nog toe slechts op onzinnige wijze behandeld is geworden." Als vrucht dier studiën heeft l'Empereur voornamelijk het beter verstand der (Christelijke) Heilige Schriften op het oog door uitbreiding onzer kennis van oostersche zeden en gebruiken. Benevens deze bevordering der exegese, de apologetiek en de verbetering van algemeene historiën, beoogt Hottinger zelf met zijne *Historia orientalis* nog een tweeledig doel. De Roomschen gebruikten in hunnen strijd tegen het Protestantisme somtijds het middel van verdachtmaking door vergelijking van de Gereformeerde met de Mohammedaansche leer; dit verwijt van Cryptomohammedanisme wenscht Hottinger „*talionis lege*" naar de Katholieken terug te slingeren, en hij wijdt dan ook een geheel hoofdstuk (Cap. VI) aan het betoog, dat Bellarminius' bewijzen voor de waarheid der kerkleer als gecopieerd zijn uit de Moslimsche dogmatiek. Ten

[1]) J. H. Hottinger, Historia Orientalis, Zürich 1651 (2de editie 1660).

tweede wenscht hij met het oog op de teekenen der tijden, niet minder dan vroeger Bibliander met zijne weerlegging van den Qoran, te werken *„in oppugnationem Mahometanae perfidiae et Turcici regni"*. De Turksche naam was in het toenmalige Europa gevreesd, de beteekenis van den godsdienst der Turken voor hunne wereldlijke macht bekend; het staatkundig belang der zaak gaf dus aan Hottinger's werk aanspraak op belangstelling in ruimeren kring. Toch vindt men in zijne *„Historia"* telkens weder bewijzen van den schroom, waarmede destijds een geleerde van naam het waagde ernstig een vak te beoefenen, dat door de meesten als dwaas en nutteloos werd uitgekreten. Vooral waar hij zich genoodzaakt ziet, iets goeds van Mohammed en zijne volgelingen te zeggen, verzuimt hij nooit zich tegen verkeerde gevolgtrekkingen te verzekeren door de toevoeging eener uitgezochte reeks van scheldwoorden; hij noemt den naam des valschen profeets nauwelijks zonder uitdrukkingen als: *„ad cujus profecto mentionem inhorrescere nobis debet animus."* De geleerde abbé Maracci, die in 1698 te Padua eene Latijnsche vertaling van den Qoran met eene uitvoerige wederlegging in het licht zond, was niet minder dan Hottinger doordrongen van dien plicht om bij het hooren van Mohammeds naam te rillen, en Dr. Prideaux, wiens *„Vie de Mahomet"* in hetzelfde jaar te Amsterdam verscheen, schold en rilde van harte mede en hield zijne biographie van Mohammed aan „ongeloovigen, atheïsten, deïsten en libertijnen" als eenen spiegel voor.

Een geheel anderen indruk maakt reeds het voortreffelijke werkje *„de Religione Mohammedica,"* dat de Utrechtsche professor H. Reland in het begin der 18de eeuw liet drukken [1]). In de korte *„dedicatio"* aan zijnen broeder P. Reland zoowel als in de uitvoerige, nog altijd lezenswaardige *„praefatio"* ziet men, hoe deze geleerde door waarheidsliefde en zin voor historische rechtvaardigheid gedreven werd, zijnen lezers een zuiver beeld van den Islam te geven. Is het denkbaar, zoo vraagt hij zijnen broeder, dat een godsdienst zóó dwaas als de Islam door christelijke auteurs wordt afgeschilderd, millioenen aanhangers zou gevonden hebben? Laat de Moslims zelf ons hunnen godsdienst beschrijven, aldus de *„praefatio"*; immers gelijk de Joodsche en Christelijke leer door de

---

[1]) H. Relandi de Religione Mohammedica libri duo. Utrecht 1704 (2de editie 1717).

Heidenen, de Protestantsche door de Katholieken averechts wordt voorgesteld, zoo wordt elke godsdienst uit beschrijvingen door tegenstanders onjuist gekend. Wij allen zijn menschen en staan bloot aan dwalingen, daar wij ons veelal meer dan betamelijk is door onze hartstochten laten medesleepen, *vooral wanneer het godsdienstige onderwerpen geldt* [1]). Kwaadgezinden mogen nu aan des schrijvers rechtzinnigheid gaan twijfelen; hij werpt elke beschuldiging verre van zich, maar gelooft, dat de zaak der waarheid alleen door eerlijke bestrijding harer tegenstanders wezenlijk gediend wordt. Geen godsdienst, zegt Reland, is meer belasterd dan de Islam, ofschoon toch reeds de abbé Maracci voor den overgang van vele Joden en Christenen tot dezen godsdienst geene betere verklaring wist aan te voeren dan het feit, dat daarin vele zaken uit de Christelijke leer zijn opgenomen, *„quae naturae legi ac lumini consentanea videntur."* De noodzakelijkheid eener op grondige kennis berustende bestrijding van den Islam betoogt de Utrechtsche geleerde door te wijzen op het steeds toenemende verkeer van Europeanen met Moslims in Turkije, Afrika, Syrië, Perzië en *onze Oostindische koloniën,* waar, helaas! vele Christenen den Christennaam te schande maken. Beter dan door dwazen laster zal men z. i. de Moslims voor het ware geloof kunnen winnen, wanneer men in religieuze gesprekken hun welwillend te gemoet komt en vooral wanneer de Christenen in het Oosten zóó leven dat niet, gelijk nu het geval is, de eene Turk tot den anderen, die hem van leugen of bedrog verdenkt, kan zeggen: „ziet ge mij soms voor een Christen aan?" (*putasne me Christianum esse?*) Juiste kennis van den Islam en zijne belijders zal onzen dwazen hoogmoed doen plaats maken voor dankbaarheid aan God wegens de genade, die Hij ons onverdiend in het Christendom schonk; onverdiend, ja, want in betrachting der deugd staan wij veelszins beneden de Mohammedanen. Wel gevoelt Reland, gelijk trouwens nog velen na hem, zich verplicht uitdrukkelijk te waarschuwen voor verkeerde opvatting zijner woorden, als hij in den loop van zijn werk bij voorbeeld wel eens van den „profeet" Mohammed spreken zal, en wil hij vooral niet geacht worden den Mohammedaanschen godsdienst, „dien hij veraf-

---

[1]) „Homines sumus et erroribus obnoxii, qui ab motibus animi, praecipue „quum de sacris agitur, abripimur saepenumero ultra quam oportet."

schuwt" (*quam execror*) te vergoelijken; maar hij wil die religie gekend, niet miskend zien. Wil men ook voortaan vasthouden aan de dwaze fabelen, die over „de Turken" gewoonlijk verhaald worden, men ga zijn gang. Reland maakt zich geene illusiën, „daar hij dagelijks meer en meer ondervindt, dat de „wereld bedrogen wil zijn en door vooroordeel beheerscht „wordt" [1]). De reactie tegen geleerden als Maracci of Dr. Prideaux openbaarde zich weldra in veel sterker vorm en ging de perken te buiten.

In 1730 verscheen te Londen de door den graaf de Boulainvilliers onvoltooid nagelaten „*Vie de Mahomet*", waarin deze als een wijze verheerlijkt en zijn godsdienst in menig opzicht boven het gangbare Christendom gesteld wordt. Graaf de Boulainvilliers trekt te velde tegen hen, die Mohammed als „imposteur malin" belasteren en gaat zelfs zoover van te zeggen: „*tout ce qu'il a dit est vrai, par rapport aux dogmes essentiels „à la Religion; mais il n'a pas dit tout ce qui est vrai; et „c'est en cela seul que notre Religion diffère de la sienne!*" Zuivere ijver voor waarheid en gerechtigheid kan dezen schrijver tot het samenstellen zijner opgeschroefde, voor een goed deel op gefingeerde feiten berustende loftuiting niet gedreven hebben, daar hij zelfs geen Arabisch verstond en dus alleen uit de toen nog geheel onbeduidende secundaire bronnen kon putten. Wat zijne pen bestuurde, ziet men tusschen de regels; hij heeft zich met behulp van de weinige Europeesche geschriften, die over den profeet handelden, eenen Mohammed naar zijn hart verbeeld; hij stelt hem voor als den beschaver zijns volks, die een verstandigen godsdienst invoerde, en hij vermeldt niet zonder ingenomenheid, dat Mohammed, die de devotie van kluizenaars en monniken eerbiedigde, „*condamnait avec la der„nière rigueur tout le clergé séculier à la mort ou à l'abjuration „formelle de sa religion et de son culte.*" Dat voor zulk een anticlericalen roman destijds lezers te vinden waren, getuigt een brief van den uitgever Coderc aan Professor Gagnier te Oxford, waarin hij schrijft: „Il (de Boulainvilliers) mêle son „Histoire de plusieurs réflexions politiques, & qui par leur „nouveauté & leur hardiesse *ne manqueront pas d' être très-bien*

---

[1]) „....qui quotidie magis magisque experior mundum decipi velle, & praeconceptis opinionibus regi."

„reçues“ [1]). Deze nieuwe en stoute opmerkingen kwamen echter Jean Gagnier zeer gevaarlijk voor, gelijk hij in de voorrede van zijn spoedig daarna uitgegeven *„Vie de Mahomet“* uitvoerig betoogt. Gagnier had reeds in 1723 eene betrekkelijk moderne Arabische biographie van Mohammed in het Latijn vertaald; thans gevoelt hij zich genoopt naar de hem ten dienste staande bronnen onpartijdig verslag te geven van hetgeen de Mohammedanen omtrent hunnen profeet verhalen, om zoodoende het „juste milieu“ te bewaren tusschen den ook hem te ruwen ijver van Maracci en Prideaux en de belachelijke loftuitingen van de Boulainvilliers [2]). Reeds Gagnier's Préface waarschuwt echter voor overdreven waardeering zijner onpartijdigheid; hij noemt daarin Mohammed *„le plus scélérat de tous les Hommes, & le plus mortel ennemi „de Dieu“*, en zegt, dat door de uitgave van de Boulainvilliers' werk, dat den vuurdood verdiend had, een groot kwaad geschied is .... „il faut tâcher d'y appliquer le remède.“ Gagnier dient dus het historisch onderzoek slechts als middel om eene ramp voor het geestelijk leven zijner tijdgenooten te lenigen.

Ofschoon *Sale* in het *„Preliminary Discourse“* voor zijne Qoranvertaling tot eene billijke waardeering van Mohammed trachtte bij te dragen en voor zijn werk het aan Augustinus ontleende: *„Nulla falsa doctrina est quae non aliquid veri permisceat“* tot motto koos, bleef toch nog geruimen tijd de ongunstige beschouwing de heerschende en werd Mohammed als „imposteur“ gebrandmerkt zelfs in kringen, waar van christelijken geloofsijver geen sprake was. Voltaire schreef zijne tragedie: *„Mahomet ou le fanatisme“* geenszins bij wijze van historische studie en was zelfs overtuigd dat dit werk in strijd met de geschiedenis was gefingeerd. Hij was bij het samenstellen van zijn stuk bezield (zoo drukt hij het in zijne „Lettre au roi de Prusse sur la tragédie de Mahomet,“ 20 Janvier 1842 uit) door „l'amour du genre humain et *l' horreur du fanatisme.*“ Voltaire wenscht aan het publiek eenen „Tartufe les armes à la main“ voor te stellen, en meent aan Mohammed deze rol wel te mogen opdragen. Wil men opmerken, dat de profeet

---

[1]) Reeds in 1731 verscheen te Amsterdam bij Pierre Humbert eene tweede uitgave.

[2]) Préface, p. LII der uitgave van 1748, Amsterdam, chez les Wetsteins & Smith.

toch niet zóó slecht was, Voltaire vraagt: „mais quiconque „*fait la guerre à son pays*, et ose la faire *au nom de Dieu*, „n'est-il pas *capable de tout?*" De afkeer, dien de Qoran, „*ce „livre inintelligible qui fait frémir le sens commun à chaque „page*," aan Voltaire na oppervlakkige kennismaking heeft ingeboezemd, droeg wellicht tot zijn ongunstig oordeel hij; maar hij zoude toch tot de keuze van deze inkleeding niet zoo licht gekomen zijn, wanneer niet de populaire voorstelling omtrent Mohammed nog steeds in hem de belichaming van dweepzucht en priesterbedrog had gezien.

Men ziet, aan verschil van meening over het werk van Mohammed was in Europa geen gebrek; des te meer ontbrak die echt-historische zin, die de beste onderzoekers van onzen tijd kenmerkt. Toen Prof. Weil ruim eene eeuw na Gagnier zijne biographie van Mohammed uitgaf [1]), kon hij in zijne voorrede met recht zeggen dat Gagnier zijn laatste zelfstandige voorganger op dit gebied was. De geschiedenis der biographieën van Mohammed leert ons weder, hoe het wetenschappelijk onderzoek met onvruchtbaarheid geslagen is, zoolang het in dienst van welke partij of theorie ook wordt gesteld. „*Non scholae sed vitae*," deze gulden spreuk wordt vaak aldus misbruikt, als moest de wetenschap nu ook *direct* naar een practisch doel streven; juist dit streven vervalscht haar en ook de praktijk vaart het best bij de beoefening der wetenschap om haarszelfs wil. Wisten ook enkelen, vooral de voortreffelijke Reland, het tot eene hooge mate van onpartijdigheid te brengen, zelfs de besten kwamen toch niet verder dan tot navorsching van hetgeen de Mohammedanen aangaande hunnen godsdienst en diens stichter leerden, waaraan zij dan eene critiek dier voorstellingen naar den maatstaf hunner eigene leer toevoegden. Een belangrijken stap voorwaarts deed Weil, die naar meer en betere bronnen dan die zijner voorgangers trachtte een zuiver historisch beeld van het ontstaan van den Islam te geven. In de 40 jaren, die sedert het verschijnen van zijn werk verliepen, zijn de Oostersche studiën met reuzenschreden vooruitgegaan, maar de verdienste van voor het eerst op dit gebied een historisch-kritisch onderzoek zonder bijoogmerk te hebben ingesteld, is er niet door verminderd. Het oordeel, waarmede Weil zijne

[1]) Mohammed der Prophet, sein Leben und seine Lehre, Stuttgart 1843.

studie besluit, komt onder het noodige voorbehoud, Mohammed ten goede: .... *„so mag er doch, in so fern er die schönsten „Lehren des alten und neuen Testaments unter ein Volk ver„pflanzte das von keinem Sonnenstrahl des Glaubens erleuchtet „war, auch in den Augen der Nicht-Mohammedaner als „Ge„sandter Gottes" angesehen werden."* Dat deze meening (in geleerde kringen) door velen gedeeld werd, bevestigt Caussin de Perceval's in 1847 uitgegeven *„Essai sur l'histoire des Arabes avant l' Islamisme, pendant l'époque de Mahomet, et jusqu'à la réduction de toutes les tribus sous la loi musulmane."* De schrijver, wiens onafhankelijkheid van de Duitsche wetenschap door zijne onbekendheid met de Duitsche taal gewaarborgd werd, zegt in zijne Préface: *„Ce ne serait pas rendre justice à Ma„homet que de ne voir en lui autre chose qu'un habile impos„teur, un ambitieux de génie: c'était avant tout un homme „persuadé qu'il était appelé à tirer de l'erreur sa nation et à „la régénérer."*

De bronnen die dezen schrijvers ten dienste stonden, hoewel rijk vergeleken bij die hunner voorgangers, stonden zeer verre achter bij hetgeen 20 à 30 jaren later algemeen toegankelijk was geworden. Bovendien waren er belangrijke leemten in hunne methode van onderzoek. Dat de Arabische overlevering in menig opzicht door geloof, bijgeloof, partijzucht vervalscht was, wisten Weil en Caussin zoo goed als hunne voorgangers, en zij schiftten op billijker wijze dan de anderen. Dat echter de geloovige biographie van Mohammed zich in gelijke mate ontwikkeld en vervormd heeft als de Mohammedaansche godsdienst zelf, dat dus eene zuivere waardeering der bronnen slechts op den grondslag eener degelijke studie der Moslimsche kerkgeschiedenis kon plaats hebben — dat alles zagen zij niet genoeg in; hunne kritiek was nog te zeer die van het „gezond verstand," te weinig op de geschiedenis gebaseerd. Verder werd tot op den tijd, waarvan wij spreken, het groote verschil nog niet gevoeld van hetgeen men „de leer van Mohammed" placht te noemen en den Islam, zooals die zich daaruit ontwikkeld heeft. Anders zou men eigenlijk nooit van de „leer," maar van den „godsdienst" van Mohammed gesproken hebben, en als getuigen voor dien godsdienst alléén den Qoran, historisch verklaard met behulp van de oudste traditie, hebben doen gelden. Nu wierp men oud en nieuw dooreen en Mohammed

ontving veelal lof zoowel als afkeuring voor zaken, waarvan hij nooit gedroomd heeft.

Weldra, omstreeks het jaar 1860, werd de ware weg in dezen gebaand door de kort na elkander uitgegeven, elk in zijne soort voortreffelijke werken van Nöldeke, Muir en Sprenger. Muir heeft, in weerwil van zijne Engelsche orthodoxie, door zijn onderzoek sympathie voor den man gekregen, die hem als Satans slachtoffer geldt, en hoewel hij lang niet over de noodige hulpmiddelen voor eene wezenlijke biographie beschikte, bevat zijn werk een aantal critische onderzoekingen van blijvende waarde. Sprenger's „Leben *und Lehre* des Mohammad" toont reeds door zijn titel, dat hij zich van het evengenoemde onderscheid tusschen Mohammeds godsdienst en den Islam niet genoeg rekenschap heeft gegeven. De geniale verdiensten van Sprenger zijn vaak genoeg erkend; eene waarlijk critische beschouwing van zijn werk gaf alleen Wellhausen [1]). Het zonderlingste is echter, dat Sprenger zich schuldig maakt aan eene fout, die hij zelf bij anderen zoo geestig aan de kaak stelt. De heerschende oordeelvellingen over Mohammed opsommend, zegt hij [2]): „in „Deutschland hat man das Wort Prophet aller Bedeutung beraubt „und dann behauptet, er sei ein Prophet gewesen. Wenn man „das Wort Haus oder Berg demselben Process unterwirft, kann „man mit ebenso vielem Recht sagen, Mohammed war ein Haus „oder Berg." Leest men Sprenger's drie deelen nu door, denkt men van zijn werk het omvangrijke gedeelte weg, dat niets met het in den titel vermelde onderwerp te maken heeft, en zoekt men dan in het overblijvende een antwoord op de vraag: wat was Mohammed? dan vindt men als antwoord: *een hysterisch* man. Maar, afgezien van de onvoldoende gegevens, waarop hier eene diagnose van Mohammeds toestand wordt gebouwd, zal men zeggen, dat Mohammeds beteekenis dan toch wel gelegen moet hebben in hetgeen hem van andere hysterici onderscheidde, niet in den ziekelijken toestand, dien hij met hen gemeen had? Sprenger verplaatst dat eigenaardige van Mohammed deels in andere personen, deels in omstandigheden, doet hetgeen hij aan zijne voorgangers verwijt en geeft ons in plaats

---

[1]) Mohammed in Medina, Berlin, Reimer, 1882, S. 20 ff.

[2]) Das Leben und die Lehre des Mohammad, zweite Ausgabe, Bd I, Vorrede S. IX f.

van eene verklaring, een naam. Die afgoderij der namen speelt nog altijd eene onbehoorlijke rol. Beter is het den man eenvoudig Mohammed te noemen [1]); elke andere naam beoogt hem met anderen onder ééne rubriek te brengen, terwijl hij juist eenig is in zijne soort. De „Geschichte des Qorans" van Nöldeke voldoet daarentegen aan alle wetenschappelijke eischen en blijft een voor allen, die den Islam bestudeeren, onmisbaar handboek; het is echter voor niet-oriëntalisten moeielijk te gebruiken. Het beknopte, populaire „Leben Mohammeds" van denzelfden geleerde is wel het beste werkje in zijne soort, maar de biographie van Mohammed is daarmede nog lang niet gegeven. Sedert Muir, Sprenger en Nöldeke den waren weg baanden, is geen nieuw zelfstandig werk van eenigen omvang over Mohammed's leven verschenen. Wel hebben tal van schrijvers met of zonder eenig oordeel de werken dier geleerden geplunderd en hun buit òf onverwerkt, òf, wat vaak nog erger was, zelfstandig omgewerkt aan het publiek voorgezet in den vorm van tallooze monographieën. Deze boeken en verhandelingen moesten deels dienen om den toenemenden smaak der lezers in het buitengewone ook op religieus gebied te bevredigen; deels ontstonden zij ook naar aanleiding van de talrijke „Oostersche questiën" en de rol, die de Islam daarin speelde. In Turkije, Algerië, Egypte, Tunesië, in de door Rusland, Engeland, Nederland beheerschte wingewesten, was de Islam, dit gevoelde men nog levendiger dan Reland het reeds begrepen had, eene macht, waarmede men rekening moest houden, die men dus behoorde te kennen. Steeds meer breidde zich de kring uit van hen, die een wezenlijk of vermeend belang stelden in politieke vraagstukken. Zij, die hunne lezers in staat stelden, zonder overgroote inspanning over den Islam, zijn invloed op het staatkundig, maatschappelijk en godsdienstig leven zijner belijders een oordeel uit te spreken, konden op hunne gretigheid rekenen. Of die schrijvers en lezers tot zulk oordeelen meestal bevoegd waren? Hij, die met kennis van zaken ook maar het beste uit den rommelzoo van in de laatste 50 jaren verschenen geschriften over deze onderwerpen leerde kennen, weet wel beter. Voor de biographie van den profeet had men althans voorgangers op wie men zich beroepen

[1]) Vergelijk J. P. N. Land, Ter Gedachtenis van Spinoza, Leiden, 1877, blz. 27.

mocht. Men weet echter, hoe het werk der compilatie gewoonlijk plaats heeft; het is het lot der beste geleerden, de hoofdresultaten van hun onderzoek te zien begraven en elke fout, iedere dwaasheid die zij begingen, door het heir hunner naschrijvers te zien vermeerderen en verergeren. De Islam, vaak ten onrechte Mohammeds werk genoemd, daar hij inderdaad ongeveer 4 eeuwen noodig had om als volwassen instituut zijne plaats in de wereld in te nemen, had en heeft zelfs die wetenschappelijke behandeling nog niet ondergaan, welke Muir, Sprenger en Nöldeke aan de biographie van den godsgezant verrichtten.

In deskundige kringen kon men ook zulk een arbeid niet van één geslacht verlangen. Immers de wordings-geschiedenis van den Islam heeft niet één persoon tot centrum, zij kwam niet bij één volk of in ééne eeuw tot stand. Het groote publiek is echter ongeduldig. Wat heeft het er aan of de eene geleerde eene bijdrage levert tot de kennis van de Mohammedaansche traditie, de ander het ontstaan eener rechtsschool schetst, een derde den invloed der mystiek op den Isham bestudeert? Het wil kort en dubbelzinnig over oorsprong, ontwikkeling en beteekenis van den Islam worden ingelicht. Zij, die om eene of andere reden genoopt worden, aan dezen overdreven eisch te voldoen en die werken schrijven over de geschiedenis of de instellingen van den Islam, gevoelen zich onder den arbeid eenigszins beklemd, zoo dikwijls zij aan den kleinen kring hunner oordeelkundige lezers denken; maar ten slotte redeneeren zij aldus: voor hen is mijn werk eigenlijk niet bestemd, want dan zoude ik het niet durven schrijven; en de rest.... nu, voor dezulken is het altijd goed genoeg. Alleen de arbeiders van den tweeden en lagere rangen, die zelven hun kaarsje aan anderer lamp ontsteken, verbeelden zich in ernst de vraagstukken op te lossen, die voor oplossing nog niet vatbaar zijn. Dit alles heeft geen ander gevolg dan dat, behalve eenige vage begrippen, zich tal van onjuiste voorstellingen in steeds toenemenden aanhang verheugen.

Aan speciale studiën, die onze kennis der geschiedenis en van den tegenwoordigen toestand des Islams belangrijk vermeerderen, heeft het in den laatsten tijd niet ontbroken: oriëntalisten, reizigers, zij, die een deel huns levens in Oostersche landen doorbrachten, staatslieden en anderen hebben het werk

van den historicus helpen voorbereiden. Maar die schrijvers, wier beschouwingen algemeen doordrongen, waren, enkele uitzonderingen daargelaten, meestal lieden wier waar zich alleen door vorm, etiquet of begeleidend marktgeschreeuw aanbeval en innerlijke waarde miste. Eén voorbeeld slechts. De bekende Wilfrid Scawen Blunt gaf in 1882 onder den titel „*The future of Islam*" eene reeks van geruchtmakende opstellen uit, die vroeger in „the Fortnightly Review" verschenen waren. Het is moeilijk uit de tallooze dwaasheden en onmogelijkheden, die de roemzieke man in die stukken uitsprak, eene als kenschetsend uit te kiezen. Grappig is het zeker dat voor de door Blunt verlangde „mohammedan reformation" niet veel meer noodig is dan de afschaffing van een wetboek (de Fagh ed- Deen en de Fagh ech-Sheriat), hetwelk alleen in des schrijvers verbeelding bestaat en zijn oorsprong zou danken aan het bevel van een ongenoemden chalief, die dit door den beroemden rechtsgeleerde Aboe Hanîfa ongeveer eene eeuw na zijn dood (in de derde eeuw, en A. H. stierf in 150) deed samenstellen [1]). Dit imaginaire wetboek houdt den gang der beschaving tegen; de Hanafitische school, N.B.! volgens Blunt de conservatiefste van alle, is het groote blok aan het been van den Islam. „Aardige ideeën heeft die Blunt," zeide mij een mijner vrienden, die gaarne over alles wat leest. „Zeer aardige inderdaad" antwoordde ik, „jammer dat de Fu„ture of Islam" niet veel anders bevat, o. a. geen enkel juist „begrip." Spoedig bemerkte ik dat mijn vriend mij van vitterij verdacht en ik zweeg dus verder. De „aardige ideeën" vinden te meer ingang, daar Blunt niet alleen de zaken „bestudeerd," maar met zijn geleerden kop, Arabië, Egypte, en thans ook, Indië doorreisd heeft! Reisgeld en humbug .... doch genoeg, want Blunt is waarlijk niet de minste onder de schrijvers over Verleden, Heden en Toekomst van den Islam. Juist is zeker zijne motiveering van de aanspraak op belangstelling die de Mohammedaansche questie in Engeland kan doen gelden. Wij behoeven slechts Turkije, Egypte en Indië te noemen om herinneringen op te wekken aan de schoonste en tevens aan de afschuwelijkste bladzijden uit de geschiedenis van Engeland;

---

[1]) Future of Islam, blz. 155-6.

aan groote bedrijven en wanbedrijven der Engelsche regeering, die alle verplichtingen na zich sleepen, verplichtingen waarover de Islam een krachtig woord in het midden te brengen heeft. Reeds Reland wees er op, dat diezelfde verplichtingen ook voor ons door onze velerlei betrekkingen met het Mohammedaansche Oosten bestaan. In Relands tijd kon men tot ernstige kennismaking met den Islam voor ons, gelijk voor Engeland, slechts moreele drangredenen doen gelden. Thans kan men zuiver egoïstische daarbij voegen; de zucht tot zelfbehoud is voldoende prikkel geworden of moet dit althans zijn. Rusland kan (egoïstisch gesproken) zijne millioenen Mohammedaansche onderdanen desnoods door zijne onuitputtelijke legers in bedwang houden; Engeland kan Hindoes en Siekhs tegen Moslims aanhitsen en omgekeerd. Wat helpt ons echter uit den nood als eenige millioenen Mohammedanen, door de kracht der dweepzucht bijeengehouden, den zegen van ons bestuur niet meer verlangen? Takt, door ervaring verkregen en door juiste kennis van het eigenaardige van den Islam geleid, kan hier veel, zeer veel doen. En, laten wij hoogere motieven dan behoudzucht gelden, is het dan niet onze moreele plicht, te zorgen dat wij omtrent den wereldgodsdienst, door millioenen onderdanen van ons Rijk beleden, dat wij omtrent den Islam, de onzinnige heerschende voorstellingen vervangen door eene weinigje soliede kennis? Weelde zou dit zeker niet wezen.

Onder onze landgenooten, die een deel van hun leven in Oost-Indië doorbrachten, zijn er wel geweest, die, doordrongen van het gewicht der „Mohammedaansche questie," hetzij in het algemeen wezen op de belangrijkheid van dezen factor van het leven der „Inlanders", hetzij op een bijzonder door hen waargenomen verschijnsel van het Mohammedaansche leven; toch staan die bijdragen in geene verhouding tot het belang der zaak. Door ambtsbezigheden verhinderd zich in deze zaken te verdiepen, zich bewust van den omvang der tot een vruchtbaren arbeid in dezen vereischte voorstudiën, beperkten zich de meesten; uit gemakzucht lieten enkelen het werk liggen dat geheel binnen hunnen kring lag. Des te opmerkelijker is het, dat een onzer landgenooten, die door een vijfjarig verblijf in Egypte met de Islam-questie in aanraking was gekomen, voor eenigen tijd uitvoerig zijne denkbeelden omtrent verleden, heden en toekomst van den Islam heeft uiteengezet. Aan zijn werk-

kring als „juge mixte" in Egypte achtte Mr. van Bemmelen zich moreel verplicht, in Europa juistere denkbeelden te helpen verbreiden aangaande de verhouding tusschen Egypte en Europa, de verplichtingen van Europa jegens Egypte en de wijze, waarop die tot nog toe zijn verzaakt. Tegenover de gangbare meeningen, die aan zelfzuchtige Europeesche politiek, aan de „haute finance", kortom aan bekrompen eigenbelang haar ontstaan danken, wilde hij de resultaten van studie en waarneming van een eerlijk man stellen. Dit geschiedde in het A° 1882 verschenen eerste deel van *„l'Egypte et l'Europe", par un ancien juge mixte, Leiden, E. J. Brill.* In de voorrede van dit werk werden eenige „chapitres complémentaires" als 2e deel aangekondigd. Dit deel verscheen in 1884 en bevat 787 bladzijden, benevens een zestal hoogst eigenaardige kaartjes, die des schrijvers meening over heden en toekomst der Oostersche politiek veraanschouwelijken. De groote omvang van het „complement" was deels te danken aan de gebeurtenissen die sedert het verschijnen van Deel I Egypte en Europa in beroering brachten: aan „l'Egypte et l'Europe en 1881/2" worden hier ruim 150 bladzijden gewijd. Aan dit hoofdstuk gaan 7 andere vooraf, die politieke en finantiëele beschouwingen en vooruitzichten geven onder de titels *I. L'Europe, II. l'Orient, III. la Russie, IV. l'Avenir de l'Europe, V. la Question d'Orient, VI. Droits et devoirs internationaux, VII. l'Usure et la haute finance;* terwijl het wordt gevolgd door een IXe Hoofdstuk met beschouwingen over „l'Avenir de l'Egypte" en eene aanbeveling van Egypte's belangen aan de „grande reine et impératrice, princes royaux, nobles anglais et écossais." Het ligt buiten ons tegenwoordig plan, des schrijvers beschouwingen van toestanden en voorstellen voor de toekomst aan eene critiek te onderwerpen. Dat zij weinig kans op instemming in ruimen kring hebben, staat onzes inziens vast. Vooreerst zijn de beginselen van eerlijkheid en plichtbesef, die aan Mr. van Bemmelen's beschouwingen ten grondslag liggen, nooit de drijfveren van staatsbeleid geweest. Verder kan, zelfs hiervan afgezien, de man van studie, die geen werkzaam deel genomen heeft aan de regeling der onderlinge verhouding van staten, zeker wel vele nuttige wenken geven, maar moeilijk uitgewerkte plannen voorstellen met gegronde hoop op succes. Dit alles vermindert onze bewondering voor Mr. van Bemmelen's belezenheid, maar vooral ook voor den ernst waarmede hij de

Egyptische en in het algemeen, de Oostersche questie behandelt, in geenen deele. Ook kunnen wij een woord van instemming niet onthouden aan de wijze, waarop hij lieden als Gladstone en Malet en hunne „Oostersche politiek" aan de kaak stelt, of waarop hij eene verdiende, hoewel o. i. veel te zachte waarschuwing uitspreekt tegen ellendige veelschrijvers en weetnieten als Gabriël Charmes, den „brillanten journalist," dien ik weet niet wie ook in een Nederlandsch tijdschrift heeft opgevijzeld, maar wiens gezwets den deskundige slechts walging inboezemt.

Keeren wij tot ons onderwerp terug. Bijna de helft van het complémentaire deel (Hoofdstuk X, loopende van bladz. 394—761) is gewijd aan den Islam. De „waarde" der Egyptische bevolking, de mogelijkheid harer ontwaking uit den eeuwenlangen slaap tot een beter leven, harer vrijmaking en opvoeding tot zelfstandigheid, hangt innig samen met de waarde en beteekenis van den Islam, want „le peuple Egyptien est essentiellement musulman" (bldz. 394). De beantwoording der vraag: wat is de Islam, in hoeverre is hij een hinderpaal voor de zedelijke en maatschappelijke ontwikkeling van een volk òf kan hij een opvoeder ten goede worden? is juist door de bovengenoemde veelschrijverij bemoeielijkt. Ieder heeft van den Islam gemaakt wat hem goeddacht; volgens Mr. van Bemmelen de meesten niet veel goeds. Daarom wenschte hij „traiter la question de la valeur de l'islamisme „d'une manière un peu complète et approfondie" (bldz. 395). Dit rechtvaardigt voorzeker de plaatsruimte, aan dit moeilijke onderwerp geschonken. De auteur treedt van den beginne af onverholen als verdediger van den Islam op; zoo lezen we reeds Préface, p. XIX: „cependant, la *défense de l'Islam contre ses détracteurs* entrait essentiellement dans le plan qu'il (l'auteur) s'était tracé," en op dergelijke uitdrukkingen stuiten wij bij herhaling. Het is waar, men gaat een boek niet schrijven voordat men tot bepaalde opiniën omtrent zijn onderwerp gekomen is, en het is dus meestal een ijdele vorm wanneer een auteur zijnen lezers zijne opiniën als in wording voorstelt. Toch zal menigeen, vreezen wij, door zulk eene inleiding geen groot vertrouwen op des schrijvers onpartijdigheid verkrijgen. De aandachtige lezer wordt echter al spoedig van Mr. van Bemmelen's *streven* naar onpartijdigheid overtuigd, en als hij hem soms zéér partijdig vindt, zoekt hij voor die fout

vergeefs een anderen grond dan liefde voor het land, van welks lijden de auteur vijf jaren getuige was.

Mr. van Bemmelen heeft zich niet ontveinsd, dat een onderzoek als het bedoelde zonder bronnenstudie eigenlijk niet ingesteld kan worden (blz. 395—6); wij hebben trouwens boven gezien hoe weinig werk tot nog toe van die voorstudie is gemaakt. De schrijver zegt dan ook, dat hij, „n'a examiné les „faits que pour les apprécier; il n'a pas eu la prétention de „les établir ou de les trouver scientifiquement." Zulk eene opvatting laat zich verdedigen: Om feiten te waardeeren, die het onderzoek der bronnen eenmaal heeft vastgesteld, behoeft men zelf die bronnen nog niet te kunnen gebruiken. Er ligt echter, zoolang het bedoelde onderzoek nog niet is afgesloten (en hoe oneindig verre zijn wij daarvan, wat de Mohammedaansche bronnen betreft, verwijderd!), een groot gevaar in de aanvaarding van zulk eene taak. Immers wanneer men in waardeering van een bepaald feit van een of ander schrijver meent te moeten afwijken, dan zal men allicht in de vertaalde bronnen (waarin men eigenlijk den weg niet weet) of in werken van Europeesche auteurs naar argumenten gaan zoeken. Zoo worden deze werken zelve tot teksten, waaruit allicht veel meer gehaald wordt dan er in ligt. Daar komt nog iets bij: wanneer een oriëntalist tot eenig bepaald resultaat is gekomen, dan zal dit gewoonlijk verkregen zijn na jarenlange lectuur in verschillende richting; gaat hij zijne meening nu openlijk voordragen, dan staaft hij die met eene kleine bloemlezing van de argumenten die er hem toe leidden. Bij de keuze zal hij vooral het oog hebben op vakgenooten, die tot oordeelen bevoegd zijn; en aan dezulken laat zich een door studie verkregen indruk natuurlijk veel spoediger en eenvoudiger mededeelen dan aan „outsiders."

De vreemdeling op het gebied dezer studiën zou bij zulk een betoog nog allerlei min of meer elementaire, voor ingewijden onnoodige ophelderingen behoeven. Nu is het hem echter niet geoorloofd te beproeven, of zich daarop niet ook eene geheel andere redeneering laat bouwen; immers de eigenlijke grondslagen van het gebouw kent hij gebrekkig, daar hij geen medearbeider is — alleen hetgeen naar buiten uitsteekt is in staat hem zekeren indruk der soliditeit van het geheel te schenken. Aan dit gevaar is Mr. van Bemmelen niet altijd ontkomen; soms draagt hij hoogst eigenaardige waardeeringen voor, soms ook

(in weerwil van zijne onthoudingsplannen) stelt hij wel degelijk feiten vast — alles gebaseerd op de kennis der weinige vertaalde bronnen, en verder verkregen door willekeurige ontleding en nog willekeuriger herstelling der betoogen zijner zegslieden. Dit is eene belangrijke fout, waarin trouwens zeer velen met den schrijver zijn vervallen. In andere vakken, waarvan de bronnen door een grooter aantal gekend worden (als bijv. classieke studiën, of de studie der beschaving van eene of andere jongere volkengroep), wordt het door mij aangevoerde bezwaar levendiger gevoeld, dan waar van de weinig beoefende Semitische en andere „Oostersche talen" sprake is. Wat zou men zeggen van iemand, die eene geheel nieuwe geschiedenis van den Griekschen godsdienst ging construeeren alleen naar hetgeen hij bij (zij het nog zoo degelijke) Europeesche mythologen en in eenige vertaalde Grieksche werken heeft gevonden? Hoe dan als men allerlei nieuws gaat voordragen over verleden, heden en zelfs toekomst van den Islam, wiens taal Arabisch is — zonder Arabisch te verstaan? Het is zeker eene verzachtende omstandigheid, dat deze manier van doen tot nog toe op het gebied van den Islam geregeld in praktijk gebracht en niet genoeg openlijk is veroordeeld geworden. Ook moet ik zeggen, zelden of nooit bij een der talrijke „outsiders," die over deze dingen schrijven, ook maar bij benadering zooveel belezenheid, zooveel kennis van al wat onder zijn bereik viel en zoo ernstige studie van het vertaalde en bewerkte te hebben aangetroffen als bij onzen Nederlandschen „juge mixte". Als men het hoofdstuk „l'Islam" uit dit oogpunt vergelijkt met den bajert van Islamlitteratuur van de Boulainvilliers tot op Blunt [1]) als men dan daarbij bedenkt, hoe Mr. van Bemmelen's doel was den godsdienst, die het leven der Egyptenaren beheerscht, in Europa tot meerder aanzien te brengen, en zijne fouten vooral uit dit streven verklaard moeten worden, dan zal men geneigd zijn ook hier hem, die veel heeft liefgehad, veel te vergeven, en het betreuren, gelijk reeds Reland het betreurde, dat niet meer

---

[1]) Deze auteur wordt door Mr. van Bemmelen een paar malen met instemming aangehaald; ik ben er van overtuigd, dat hij dit alleen te danken heeft aan de overeenstemming zijner denkbeelden omtrent Egypte met die van Mr. van Bemmelen, daar dezen schrijver toch Blunts onkunde niet verborgen kan zijn gebleven.

dergelijke gezindheid wordt aangetroffen bij hen, die het Oosten helpen besturen of .... exploiteeren.

Het zou eene even gemakkelijke als onvruchtbare arbeid zijn, de uit den aard der zaak talrijke fouten in bijzonderheden of verkeerde beschouwingen, die Mr. van Bemmelen's excursus over den Islam bevat, hier te gaan opsommen. Liever vestigen wij, zij het dan ook door omstandigheden later dan wij gewenscht hadden, op zijn werk de aandacht onzer landgenooten, en nemen wij uit het verschijnen daarvan aanleiding, om eenige van de voornaamste vragen, die daarin besproken worden, een weinig op te helderen. Hetgeen, waarvan Mr. van Bemmelen bovenal zijne lezers wil overtuigen, is dat de ware Islam, ontdaan van latere verbasteringen en inkruipselen, geschikt en bijna rijp is voor eene gewichtige hervorming, welker programma in het kort wordt uitgedrukt door de woorden: *„Retour au Koran."* Al wat door niet-Mohammedanen in den Islam wordt afgekeurd uit een godsdienstig, zedelijk, maatschappelijk of staatkundig oogpunt, is niet uit den Qoran afgeleid, maar daaraan willekeurig vastgeknoopt. De Qoran zelf bezit de elementen eener zuivere theologie, eener verheven zedeleer, en laat zich gemakkelijk voor de behoeften der tegenwoordige samenleving pasklaar maken. Is de Islam aldus hervormd en gelouterd, dan schijnt hij den schrijver, wel verre van eene hinderpaal voor de ontwikkeling, juist de ware en gewenschte opvoeder zijner belijders, die thans, mede door den slechten invloed van Europa, hun streven naar iets hoogers belemmerd zien. De schrijver gaat verder in de uitwerking van het plan der door hem gewenschte hervorming dan de werkelijkheid ons schijnt toe te laten. Dit echter daargelaten, komt zijne hoofdbeschouwing met de daarvoor gebezigde argumenten ons voor onhistorisch en willekeurig te zijn. Bij alle waardeering zijner veelszins juiste oordeelvellingen over de onbillijke en bevooroordeelde waardeeringen van den Islam, die allerlei geloovigen en ongeloovigen aan de markt brachten, moeten wij het daarom betreuren, dat de auteur zooveel scherpzinnigheid en studie vergeefs heeft besteed. Wij kunnen er niet aan denken, het onderwerp met dezelfde uitvoerigheid te behandelen als hij deed, maar wij willen trachten door enkele grepen in de wordingsgeschiedenis van den Islam duidelijk te maken, dat de basis van Mr. van Bemmelen's redeneeringen niet deugt, en dus zijne

slotsom, in dezen vorm en met deze praemissen, onaannemelijk is; overtuigd als we zijn, dat ernstige bestrijding hem aangenamer zal wezen dan ijdele lof of stilzwijgen.

I

„ .... non ridere non lugere, neque
„ detestari, sed intelligere."

SPINOZA.

Wie was Mohammed en wat hebben wij van zijn werk te denken? Mr. van Bemmelen heeft het gewicht dezer vraag voor eene juiste waardeering van den Islam begrepen en zich niet tevreden gesteld met een naam (profeet, bedrieger, hystericus of hervormer), maar getracht door talrijke argumenten zijn gunstig oordeel over den godsgezant zijnen lezers aannemelijk te maken. Hij kent de voornaamste Europeesche biographieën en bovendien de in vertaling toegankelijke bronnen, waaruit die geput zijn. De bronnen voor de kennis van Mohammed's leven zijn echter veel rijker dan Mr. van Bemmelen vermoedt. Hij noemt (bladz. 453) drie Arabische levensbeschrijvingen van den profeet als het eenige, waarover de Europeesche geleerden te beschikken hebben, daarbij vergetende, dat vele jongere werken van dien aard meer, ook meer bruikbaar materiaal bevatten dan de genoemde. Hij merkt op, dat die overlevering veel te laat schriftelijk vastgesteld en daarom in zeer bedorven toestand weergegeven is, maar hij vergeet daarbij geheel de (bladz. 519 wel terloops genoemde, maar nergens gebruikte) verzamelingen van gewijde overleveringen; deze bevatten een schat van materiaal, waarvan een belangrijk deel niet lang na Mohammed's dood reeds een vasten vorm aangenomen heeft, al is er ook veel van jongeren datum bijgevoegd. Deze overleveringen, hoofdzakelijk met het practische doel verzameld om de gemeente te besturen, twistvragen op te lossen, den geloovige te leeren wat de profeet bevolen en gedaan heeft, zijn vooral niet minder gewichtige bronnen voor zijne biographie, dan die andere verzamelingen, die men in later tijd opzettelijk met het doel bijeenbracht om den godsgezant te verheerlijken. Het gebruik der Arabische *síra's* (biographieën van Mohammed) is voor Europeesche geleerden uit den aard der zaak gemakkelijker dan dat der duizenden traditiën, die in de voornaamste ver-

zamelingen bijeengevoegd zijn. Het historisch-critisch onderzoek van deze is moeielijker en de stof is er tegelijk minder geordend en omvangrijker dan in de boeken, die geleerden der 2e eeuw compileerden voor de Abbasidische chaliefen, Mohammed's neven. Dit heeft gemaakt, dat zij door de Europeesche schrijvers van levens van Mohammed nog veel te weinig gebruikt zijn, en deze reden komt bij de vele andere, die den niet-oriëntalist vooralsnog beletten een zelfstandigen blik op de beteekenis der bronnen te verkrijgen. Zoo alleen laat het zich ook verklaren, dat Mr. van Bemmelen tusschen de overlevering, die *berichten aangaande* Mohammeds spreken en doen geeft, en den Qoran, die zijne *eigene godspraken* bevat, eene veel te scherpe tegenstelling maakt en den Qoran alléén „la bonne source" noemt, „où il faut puiser pour connaître la personne du prophète" (blz. 518). Ware dit al zoo, dan nog zouden wij den schrijver nooit zijne gevolgtrekking kunnen toegeven, dat men door de reductie der bronnen tot dit minimum, van Mohammeds persoon verkrijgt „une figure un peu vague et nuageuse, comparable à cet égard „à celle de Jésus-Christ que fournissent les Evangiles." (bladz. 513). Immers wij zouden dan toch altijd, terwijl we omtrent Jezus alléén over latere overleveringen van verschillende waarde beschikken, van Mohammed een aardig boekdeel met zijne *ipsissima verba* bezitten. De tegenstelling berust echter op eene alle perken te buiten gaande minachting der overlevering, waarvan de auteur slechts eene zeer particele kennis kon hebben. Wanneer men den Qoran alleen uit vertalingen kent, bedenkt men niet, hoe deze ons op tal van belangrijke plaatsen onverstaanbaar zoude zijn zonder de hulp juist van die verachte traditie. Niet alleen de *uitlegging*, neen de eenvoudige beteekenis van tal van Qoranische woorden, uitdrukkingen en constructies kennen wij alléén door de overlevering; zonder haar zou Mr. van Bemmelen in plaats van talrijke Qoranplaatsen, waarop zijne redeneeringen berusten, vraagteekens hebben moeten aanhalen. De taal van Allah was Mohammeds tijdgenooten even vreemd en zonderling als de godsdienst, die hun in die taal gepredikt werd; bij de latere geslachten nam de behoefte aan verklaring nog voortdurend toe. Al kunnen wij nu door vergelijking van verschillende overgeleverde verklaringen, door taalstudie, door studie ook van de geschiedenis der *overlevering*, in menig geval de heerschende exegese verbeteren, toch is het juist de overlevering,

die ons daarbij alleen den weg kan wijzen. Wie dus meent den Qoran alleen uit den Qoran te begrijpen, misleidt zichzelf; hij is het slachtoffer van eene dergelijke illusie als die van sommige Christenen, welke, den Bijbel anders verklarende dan dit in gevestigde kerken geschiedt, nu meenen dat de Bijbel voor hen zichzelf verklaart zonder behulp der overlevering. Straks zullen we dit door een sprekend voorbeeld ophelderen.

Het nog verre van afgesloten critisch onderzoek naar het ontstaan en de ontwikkeling der overlevering zal intusschen steeds het oog op den Qoran gevestigd moeten houden — en mag de gegevens, die uit dat heilige boek afgelegd kunnen worden, ophelderen, maar nooit wegcijferen of „verbeteren." Meer nog: wanneer wij uit den Qoran *op wettige wijze* geraakt zijn tot eene bepaalde opvatting omtrent eene handelwijze, eene beschouwing, een karaktertrek van den profeet, dan zijn wij gerechtigd eene groep van traditiën, die eene daarmede strijdige opvatting voorstaat of onderstelt, ter zijde te stellen. Mr. van Bemmelen heeft nu door vlijtige lectuur van Qoranvertalingen en door (onvolledige) kennismaking met de overlevering den indruk gekregen, dat de Qoran in het algemeen, mits juist verklaard, tot eene geheel andere beoordeeling van Mohammeds leven en werken aanleiding geeft dan de traditie, en mede hierdoor zag hij zich genoopt deze laatste gering te schatten. Mr. van Bemmelen is lang niet de eerste, die door lezing van den Qoran tot de overtuiging kwam, dat men den profeet van Mekka niet aansprakelijk mag stellen voor de overdrevene loftuitingen en wonderverhalen, die een later geslacht omtrent hem in omloop bracht, ook niet voor sommige afkeurenswaardige daden, die de latere geloovigen hem konden toeschrijven, omdat de moraal met den tijd veranderd was; velen hebben reeds vroeger Mohammeds innige overtuiging, zijnen geloofsmoed, zooals die zich in de eerste 10 jaren zijner 23jarige profetische loopbaan openbaarden, zijne vergevensgezindheid en vele andere goede eigenschappen in hem bewonderd. Sommigen belette dit niet, een zwaar zondenregister hiertegenover te stellen en bij alle waardeering, toch in wezen bovenal medelijden te betuigen met hem, die wel geen bedrieger, maar een deerlijk bedrogene was; zulk een oordeel werd meestal onder den invloed eener min of meer orthodox-christelijke wereldbeschouwing geveld. De meest onpartijdigen en daaronder zulken, die voor het voorwerp

van hun onderzoek innige sympathie verkregen hadden, zagen zich echter steeds door hunne onpartijdigheid genoopt belangrijke debet-posten te boeken; de studie van Qoran en overlevering leerde hen, dat Mohammed, toen zijn klimmende voorspoed hem den geestelijken „struggle for life" al te gemakkelijk maakte, bedenkelijke zwakheden van karakter openbaarde in handelingen, die zoowel zijne eigene als onze moraal ten strengste veroordeelt. Mohammeds openbare leven, dat met zijn 40ste levensjaar begon, bestaat uit twee ongeveer gelijke, door de „Vlucht" van elkaar gescheiden tijdperken: de dertienjarige periode zijner werkzaaamheid te Mekka en de ruim tienjarige te Medina. In den Mekkaanschen tijd hooren wij den dweper, die zonder ophouden zijne wereldsgezinde en onbezorgde stad- en stamgenooten met zijne godspraken vervolgt, verveelt en ergert. Zijne toenmalige wereldbeschouwing kennen wij in hoofdtrekken. Natuurlijk is alle systeem of consequentie in de denkbeelden van den „ongeletterden profeet," zooals hij zichzelf noemde, uitgesloten. Men heeft als het middelpunt van zijn religieus leven (van eene *leer* mag men bij Mohammed nooit spreken) vroeger meestal het strenge monothëisme beschouwd en afbeeldingen in oudere Europeesche werken over den Islam stellen Mohammed wel voor als een woesteling, de met handen gemaakte goden zijner vaderen met een stok vernielend. Deze voorstelling is onjuist. Het is waar, al was Mohammed in sommige oogenblikken van zijn profetisch leven geneigd tot concessiën aan polytheïstische behoeften, de eenheid Gods treedt toch in bijna alle tijdperken zijner prediking sterk op den voorgrond. De drijfkracht echter, die Mohammed onvermoeid onder spot en lijden deed prediken, was het innige geloof aan het toekomende gericht. Niet tegen het half doode polythëisme zijner stamgenooten, maar tegen hunne lichtzinnigheid en gehechtheid aan deze wereld trok hij te velde; niet de eenheid van Allah, maar Zijne beloonende en straffende gerechtigheid is het, die Mohammed zelf tot een *moslim* d. i. een (aan Allah) *zich onderwerpende* gemaakt heeft en die hem geen rust laat, zoo hij niet anderen tot *islam*, tot *onderwerping* (aan Allah) brengt.

Het is bekend genoeg, dat Mohammed onder Joodschen en Christelijken invloed tot zijne godsdienstige wereldbeschouwing kwam, en dat de godsdienst, dien hij in zijn 40ste levensjaar

op gezag van Allah, zijnen Zender, predikte, hoofdzakelijk uit Joodsche en Christelijke elementen is samengesteld. Men vergeet echter veelal hierbij te bedenken dat het Jodendom en het Christendom, welke Mohammed kende of meende te kennen, er geheel anders uitzagen dan de ons door opvoeding of studie bekende vormen dier godsdiensten. Mohammed kende slechts het eigenaardige *Arabische* Jodendom, zooals dit het leven der in Noord- en Centraal-Arabië gevestigde, in menig opzicht gearabiseerde Joden beheerschte, of zooals het in Jemen door eene talrijke Jodenbevolking beleden werd. In Mohammeds naaste omgeving waren nagenoeg geene Joden; de overlevering omtrent reizen, welke de profeet in zijne jeugd gemaakt zou hebben, is zeer onbetrouwbaar en tot belangrijke uitbreiding zijner kennis in dezen hebben zij zeker niet geleid. Aanvankelijk heeft Mohammed dus van dezen godsdienst slechts die oppervlakkige kennis gehad, welke ook zijne handeldrijvende stamgenooten als van zelf omtrent de denkbeelden hunner Joodsche landgenooten opdeden. Op lateren leeftijd krijgt hij een diepen indruk, juist van dat geloofsartikel, dat het Jodendom het scherpst onderscheidde van de denkbeelden der toenmalige Arabieren: de vergelding na dit leven. Voorloopig bracht deze overtuiging slechts eene toenemende ongerustheid over zijn eigen lot en dat zijner stamgenooten te weeg; de vraag: hoe kunnen *wij* zalig worden? beangstigde zijnen geest, daar hij hierop geen bevredigend antwoord kende. Deze gemoedsgesteldheid heeft zeker Mohammeds verlangen naar meerder kennis van de Joodsche openbaring verhoogd. Zelfs al ware hij een voor zijne dagen geletterd man geweest, dan nog zou hij zijne kennis van déze zaken alleen door mondelinge mededeelingen hebben kunnen uitbreiden, daar de Joodsche en Christelijke schriften niet in Arabische vertaling onder zijn bereik lagen. Wat zijne beter ingelichte stamgenooten of enkele Joodsche vrienden hem medegedeeld kunnen hebben, is niet meer dan een en ander van hetgeen aan de toenmalige Arabische Joden door hunne oppervlakkige religieuze opvoeding bekend werd. Hun religieuze leven nu stond zeker minstens evenzeer onder den invloed van apocriefe heilige boeken en van populair geloof en bijgeloof als onder dien der kanonieke Schriften.

Niet minder oppervlakkig en gebrekkig kan Mohammeds kennis van het Christendom zijn geweest. In Zuid-Arabië werd

een zeker Christendom beleden, dat nu en dan versterking en steun moest ontvangen uit het barbaarsch-christelijke Abyssinië; in West-Arabië was de Christelijke kluizenaar eene bekende figuur, maar bijzonderheden omtrent beschaving en leer dier eremieten ontbreken ons bijna geheel; de handelsbetrekkingen der Mekkanen met Syrië stelden hen in staat daar een en ander van het uiterlijke leven en de vormen van eeredienst der Monophysitische en Grieksche Christenen te zien; op de grenzen van het Byzantijnsche zoowel als van het Perzische rijk werd het Christendom zeer oppervlakkig door Arabische grensbewoners beleden. Daarbij komt dat in het Oosten de zucht tot onderzoek naar de leer van een godsdienst buiten den kring zijner belijders nog geringer pleegt te zijn dan onder ons. Toen deze lust bij Mohammed ontwaakte, kon hij alweder zijne vage voorstellingen aangaande het Christendom slechts met dergelijke hulpmiddelen aanvullen als die wij boven voor het Jodendom hebben vermeld. De vraag, in hoeverre nog min of meer Christelijke gnostische secten haren invloed in het Arabië van Mohammeds dagen deden gevoelen, is nog niet voldoende opgelost, maar voor ons doel ook van minder belang, daar men omtrent den aard dier secten toch zeer weinig met zekerheid weet. De somtijds zonderling verbasterde verhalen omtrent de schepping en de verdere gewijde geschiedenis, die uit deze troebele bronnen blijkens de oudere gedeelten des Qorans tot Mohammed kwamen, laten wij hier rusten, om de aandacht te vestigen op de hoofdtrekken der religieuze wereldbeschouwing, die bij Mohammed gaandeweg rijpte en die hij hield voor de aan Joden en Christenen door Allah reeds vroeger geopenbaarde waarheid.

De studie der oudste openbaringen van Allah doet ons deze kennen, leert ons, in weerwil van alle gebrek aan systeem en consequentie, trots de wijzigingen die Mohammeds wisselende stemming of ook zijn veranderd inzicht in bijzonderheden teweeggebracht, datgene kennen, waarop het voor Mohammed zelf bovenal aankwam.

De almachtige Schepper van Hemel en aarde geeft den menschen zekere wetten, die zij na te leven, en bevelen, die zij op te volgen hebben: door gehoorzaamheid aan Allah verdienen zij eeuwig geluk, door ongehoorzaamheid eeuwige rampzaligheid. Zijn deze wetten voor alle tijden en alle menschen dezelfde?

Van deze vraag heeft Mohammed in zijne Mekkaansche periode nog niet al de beteekenis gevoeld en hij heeft haar ook niet duidelijk beantwoord. Opgevoed in eene omgeving, waar de religie nog tot de kenmerken van stam of volk behoort, onderscheidt Mohammed niet tusschen volk en religieuze gemeente; zoo kon hij, ook zonder aan *verschillende* goddelijke wetten te denken, telkens *herhaalde* openbaringen aannemen. De openbaarders van Allahs wil waren dan profeten of gezanten, geroepen uit het midden van hun volk, om aan dat volk voor het eerst mede te deelen, hoe Allah gediend wilde zijn, of soms ook om aan hunne afgedwaalde volksgenooten de vergeten wet Gods in herinnering te brengen. Zoo openbaarden bijv. Noeh (Noach), Ibrahem (Abraham) en tal van anderen Allahs wil elk aan zijn volk, zoo Moesa (Mozes) aan de Joden, Isa (Jezus) aan de Christenen. Wie naar deze godsmannen luisterde, hem viel de goddelijke belooning in deze en de andere wereld ten deel; die niet luisterden, werden somtijds door een teeken van Allahs macht (vuur, water, stormwind) van den aardbodem weggevaagd, maar zeker zou na den oordeelsdag hun lot vreeselijk zijn. Die oordeelsdag, voorafgegaan door ijselijke teekenen en door de algemeene opstanding, stelde Mohammed zich voor als de verschijning aller schepselen voor het Opperwezen om hunne rekening te hooren opmaken, hun debet en hun credit tegen elkaar te zien wegen; den achtergrond dier reusachtige vergadering voor Allahs troon vormden ter rechter- en linkerzijde Paradijs en Hel.

Deze voorstellingen, die reeds den grondslag der oudste Mekkaansche openbaringen uitmaken, en waarvan vele uitvoerig in profetenverhalen en beschrijvingen worden behandeld, moeten bij Mohammed vóór zijn optreden als Godsgezant zijn gerijpt. Zij waren, hoezeer geheel strijdig met de onbezorgde levensopvatting van Mohammeds omgeving, inderdaad veel meer op de hoogte der Mekkaansche beschaving dan de doode, uit vroegere tijden overgebleven godsdienstige gebruiken der Qoraisjieten, waarbij niemand zich iets meer voorstelde; alleszins geschikt dus om eenen Qoraisjiet, die bij uitzondering godsdienstige aspiratiën had, te boeien. Het schijnt wel, dat vóór en met Mohammed ook anderen onder dergelijke invloeden tot het bewustzijn gekomen waren dat hun godsdienst ver beneden hunne beschaving stond, dat enkelen geneigd waren, met Joden en Christenen dit leven als

eene kortstondige voorbereiding tot de eeuwigheid te beschouwen. Mohammed is echter de eerste geweest, wiens geheele ziel door deze gedachte vervuld werd; hem liet de vraag: hoe moet ik, hoe moeten mijne stamgenooten zekerheid erlangen omtrent hun lot in de eeuwigheid? ten slotte geene rust meer en bracht hem soms aan den rand der wanhoop. De eigenaardige opvatting, die hij zich gevormd had omtrent den aard en den omvang van de werkzaamheid der vroegere godsgezanten en omtrent den innigen samenhang van elke openbaring met het volk, de gemeente, waaraan zij gericht was, sloot van zelf elk denkbeeld van aansluiting aan eene der vele, reeds bestaande openbaringen uit. Aan andere volkeren had Allah profeten gezonden, hun „door het schrijfriet geleerd wat zij niet wisten"; Mohammeds volk leefde in de duisternis der onwetenheid. Wanneer zou het den Schepper behagen ook hun den weg ter zaligheid te ontsluiten? [1]) Wie zou hun de blijde boodschap brengen?

Mohammeds geestesleven staat in vele opzichten te ver van het onze af om door ons begrepen te worden; de ziekte waaronder zijn lichaam gebukt ging, is ons onvoldoende bekend en zoude op de tegenwoordige hoogte der wetenschap toch nog geene bevredigende verklaring der verschijnselen van het bewuste leven geven. Gegeven echter eene overspannen of, zoo men wil, dweepziek aangelegde natuur, dan is de overgang van eindelooze kwelling des geestes door de evengenoemde vragen, tot het antwoord: „*Ik* ben door Allah geroepen om den mijnen den heilweg te openen" geen onverwachte sprong. Verwacht of niet, Mohammed heeft den sprong, hoewel na veel zielestrijd, gedaan. Zijne vrouw, een enkel intiem vriend, zij dus, die deelgenooten van zijn inwendigen strijd geweest waren, aanvaardden de oplossing der vraag, die ook voor hen eene levensvraag geworden was. De godspraken, die nu af en toe de vruchten zijner afmattende overpeinzingen waren, hebben zich aan Mohammed zelf ongetwijfeld niet als resultaten van een inwendig proces, maar als angstig verwachte uitkomst bij voor natuur-

---

[1]) Men zou kunnen vragen: wat was dan, naar Mohammeds toenmalige beschouwing, het toekomstige lot derzulken, die zonder hun toedoen in die onwetendheid bleven? Deze en dergelijke vragen, die voor Mohammeds eigen leven geene onmiddellijke practische beteekenis hadden, hebben hem niet beziggehouden; althans wij vinden daarop geen antwoord.

lijke middelen niet wijkende wanhoop voorgedaan. Het waren troostwoorden van den Schepper aan zijn schepsel of eindelijk ook boodschappen van den Zender; niet zonder schroom ging de bode deze aan zijne kwalijk voorbereide stamgenooten mededeelen. De vragen, door die boodschappen opgelost, kwelden de meeste Qoraisjieten in geenen deele; de vorm der godspraken herinnerde hen nu eens door hare onverstaanbaarheid aan het gebazel van een bezetene, dan weer door haar eigenaardig gerijmd proza aan de orakels der heidensche waarzeggers (*kahins*), of wel de oppervlakkige hoorder meende hier proeven eener nieuwe soort van dichtkunst te vernemen. De inhoud, voor oningewijden gehuld in den sluier van een zonderling spraakgebruik en ontleend aan een uitheemschen gedachtenkring, wekte bij hen, die door nieuwsgierigheid of door Mohammeds onvermoeiden ijver gedrongen werden er kennis van te nemen, meer spot dan ergernis; slechts enkele „armen van geest,″ wien deze wereld alle geluk onthield, geloofden in het heil der andere.

Mohammeds droefheid en ergernis over den onwil zijner stamgenooten, om naar Allahs woorden te luisteren, gaan zich nu steeds krachtiger in de godspraken lucht geven. Aanvankelijk bestonden deze (afgezien van de oudste, die alleen op Mohammeds eigen zielestrijd betrekking hebben) bovenal in prediking van *islam* d. i. onderwerping (aan Allah), aangedrongen door beschrijvingen zijner wondermacht, door schilderingen van het toekomende oordeel, door een beroep op de vroegere openbaringen, waarvan de zijne om zoo te zeggen de Arabische uitgave vormden. Nu begon meer en meer de strafpredicatie de voornaamste plaats in te nemen. De geschiedenissen der vroegere profeten en hunner „volkeren″ werden aan dit weerbarstige geslacht als een spiegel voorgehouden; de hoofdfeiten waren ontleend aan de Joodsche en Christelijke overleveringen, die Mohammed kende, de verhouding van elken profeet tot zijn volk was in hoofdzaak die van Mohammed tot de Mekkanen. Bijna even weerbarstig als Mohammeds stadgenooten waren de „volkeren″ van Noeh, Ibrahem, Loet (Loth), Moesa, Isa en anderen geweest; dezelfde bezwaren hadden zij geopperd, met denzelfden spot Allahs gezanten en hun schamel troepje aanhangers bejegend. Meestal volgde dan eindelijk een godsgericht op aarde, waarbij de ongehoorzamen een vreeselijken dood stier-

ven en alleen de *moslims* (onderworpenen, gehoorzamen) ontkwamen. Deze voorstelling der zaak, waarvoor in de heilige geschiedenis inderdaad genoeg aanleiding te vinden was, moest op de eenigszins vatbaren onder Mohammeds toehoorders althans meer indruk maken dan de ontzettende beschrijvingen van een oordeelsdag, die eerst na eene opstanding volgen zoude; immers juist die opstanding der dooden gaf den Mekkanen tot bitteren spot aanleiding. Beschrijvingen van aardsche gerichten vonden wellicht een aanknoopingspunt aan onder hen gangbare legenden, die het ontstaan van onvruchtbare streken, ruïnen enz. verklaarden. Hoe het ook zij, Mohammeds openbaringen waren geruimen tijd bonte variatiën op dit thema, geschikt om indruk te maken zelfs op de skeptische Mekkanen; immers, hunne skepsis was niet op wijsbegeerte, maar op gewoonte en onbezorgdheid gegrond. Mohammed heeft zeker in oogenblikken van overspanning geloofd of gehoopt, dat Allah ook hier door watervloed of verterend vuur den uittartenden spot tot zwijgen zou brengen; dat deze verwachting door den profeet soms in den vorm eener stellige voorzegging geuit zou zijn, is onbewijsbaar. Enkele bekeeringen zijn waarschijnlijk aan de schilderingen der strafgerichten toe te schrijven; de meeste Mekkanen verlangden eerst iets te zien, voordat zij aan die „bakersprookjes" geloof schonken. De toenemende bittere toon van Allah tegen zijne ongehoorzame schepselen, de bespottelijke rol, die hun in de gerichtstafereelen werd aangewezen, dat alles, gevoegd bij andere overwegingen omtrent mogelijk gevaar, waarmede de beweging des dwepers hen bedreigde, deed hun minachtenden spot allengs in ergernis en onverdraagzaamheid overgaan. Wij geven hier geene biographie van Mohammed en hebben dus de overleveringen omtrent den smaad en de vervolging, die een deel der Moslims tot tijdelijke emigratie naar Abyssinië drongen, niet te behandelen. Genoeg zij het te constateeren, dat tegen alle geweldenarij des ongeloofs slechts lijdzaamheid om Allahs wil den geloovigen werd voorgeschreven. De toekomstige vernedering der ongeloovigen werd alléén door eene daad Gods, hetzij reeds in deze of alleen in de andere wereld, verwacht. Sommige personen van eene krachtige natuur, die vooral onder den indruk van Mohammeds zelfverloochenende volharding tot het geloof zijn gekomen, lieten zich deze lijdzame houding maar ten halve welgevallen en door hunnen

invloed konden zich de Moslims soms tamelijk vrij bewegen.

Het weinige, dat wij over Mohammeds roeping mededeelden, is voldoende om te doen inzien, dat men van hem geene godsdienst*leer* verwachten moet. Zelfs voor het geven van wetten of voorschriften was gedurende zijne dertienjarige werkzaamheid te Mekka weinig gelegenheid. De gemeente was zeer klein, uit ongelijksoortige bestanddeelen samengesteld, daarbij niet geheel vrij in hare bewegingen; men was niet altijd bijeen en de aandacht van Allahs gezant was natuurlijk meer gericht op hen, die hij hoopte te winnen, dan op de weinigen, die reeds gehoorzame, moslims aan Allah geworden waren. Bovendien, om onder de laatstgenoemden orde, eensgezindheid, ijver aan te kweeken, waren geene wetten noodig; de kleine bende Gods was van zelf meer met de andere dan met deze wereld bezig. Bijbedoelingen konden iemand in dezen tijd nog niet dringen om zich bij Mohammed aan te sluiten. Tot een geopenbaarden godsdienst behoorden naar de kennis, die de godsgezant hiervan bezat, o. a. bepaalde vormen van eeredienst, waarin de mensch op gezette tijden met vastgestelde formulen en lichaamsbewegingen den Schepper hulde te bewijzen had. Zonder twijfel heeft Mohammed die vormen voor zich en de zijnen, min of meer naar het model der Oostersch-Joodsche en Christelijke godsdienstoefeningen, vastgesteld. Immers tot de zaken, die zeker elk gezant voor zijne gemeente moest vaststellen behoorde het ritueel, al ware het slechts wegens het verschil van taal. In het algemeen zal die godsdienstoefening reeds te Mekka wel niet veel verschild hebben van de latere Moslimsche *salaat*. Tot eene bepaling van een minimaal aantal *salaats*, die men dagelijks moest verrichten, behoefde het nog niet te komen. Immers in dezen, gelijk in alles, deden de vromen eer te veel dan te weinig. Het *vasten* was eene andere inzetting, die Mohammed als door alle godsboden voorgeschreven, ook den zijnen tot plicht maakte. Het weggeven van zijn goed aan anderen, als hulpbetoon of hoe dan ook, werd hier op even hoogen prijs gesteld als in het oudere Joden- en Christendom. Het heet eenvoudig *de deugd*, *het goede werk*, zooals ook in ons spraakgebruik dezelfde beschouwing deze bijzondere wijze van wèl doen met den naam: *weldadigheid* heeft bestempeld. Veel meer dan dit werd in de kommervolle geboortejaren van den Islam niet voorgeschreven; de eigenlijke

wetgeving kon eerst na de *Vlucht* [1]) beginnen. Tot die vlucht werd Mohammed niet gedwongen door levensgevaar, dat hem en de zijnen in zijne vaderstad bij de voortzetting zijner prediking bedreigde. Het uitblijven zoowel der bekeering van het meerendeel zijner stamgenooten als ook van het godsgericht, dat de geschiedenis der vroegere profetenverachters kon doen verwachten, daarbij Mohammeds vaste overtuiging, dat hij toch waarlijk door Allah gezonden was, deed hem reeds geruimen tijd naar een ander arbeidsveld omzien. Dit is eene belangrijke verandering in Mohammeds opvatting van zijne zending. Immers als zijn „volk" of zijne „gemeente" kon hij alleen de Mekkanen en hunne bondgenooten beschouwen. Sommige godsgezanten vóór hem hadden echter ook met weinige getrouwen op Allahs bevel hun volk verlaten: Loet (Loth) liet zijn weerspanning volk aan Gods gerechte straf over en vertrok met zijne getrouwen; Moesa reisde op dergelijke wijze met de gehoorzamen uit Egypte. Wellicht hebben zulke voorbeelden het Mohammed gemakkelijker gemaakt, de bekeering der *zijnen* op te geven; zeker is het, dat de openbaring zelve zijne moedeloosheid kwam rechtvaardigen en hem bevelen, zijne stamgenooten aan hun lot over te laten (Qor. VI: 106 — 8, XXXVII: 168 vv., XLIII: 88 vv.). De Zender zelf was het dus, die den gezant een anderen werkkring aanwees. Bij de Bedawienen, die Mekka bezochten, vond hij dezen evenmin als in het Oostelijk van Mekka gelegen Taïf, en de troost, door Allah in eene openbaring hem geschonken, dat althans vele onzichtbare geesten (*djinn's*) zich op zijne prediking bekeerd hadden, was mager genoeg. De groote jaarlijksche feesten van Mekka, waarheen pelgrims uit een belangrijk deel van Arabië samenstroomden, schonken Mohammed gelegenheid, elders de gewenschte vatbaarheid voor religieuze indrukken te zoeken; hij vond die bij enkele bewoners van Medina. Allerlei werkte samen om den bodem van

[1]) Wij behouden hier deze gebruikelijke vertaling van het bekende *Hidjra*, ofschoon zij onjuist is.

Hidjra beteekent: verlaten, in den steek laten, aan zijn lot overlaten; *hadjr* wordt o. a gebruikt van den echtgenoot, die zijne ongehoorzame vrouw voor eenige dagen „laat zitten," haar niet bezoekt of niet toespreekt, om te beproeven of zij zóó tot inkeer te brengen is. Vlucht voor gevaar of vijand beduidt *hidjra* nooit. Zelf oriëntalisten laten zich al te dikwijls door de gangbare, verkeerde vertaling misleiden.

Medina, ook voor cultuur zooveel geschikter dan het dorre Mekka, voor de prediking ontvankelijk te maken. Het langdurig samenwonen met Joden maakte hier de voornaamste geopenbaarde waarheden meer algemeen bekend; men meent ook dat de bekende Joodsche Messias-verwachtingen sommigen in Medina beducht gemaakt hebben voor eene Jodenheerschappij onder den godsgezant, die immers de verwachte man kon wezen, en dat dezen daarom de eersten wilden zijn in erkenning van Mohammed. Wellicht heeft zekere rivaliteit tusschen de zustersteden iets bijgedragen tot de welwillendheid, waarmede de Medinensers den in zijne vaderstad verachten man te gemoet kwamen. Medina ligt ongeveer tien dagreizen van Mekka verwijderd; Mohammeds geringheid naar de wereld, zijne afkomst, de kommervolle omstandigheden waaronder hij in zijne jeugd gebukt ging, dat alles, hetwelk blijkens den Qoran zoo menigen Mekkaan spottend deed opmerken dat Allah wel een beteren boodschapper had kunnen uitkiezen, vormde voor de bewoners van Medina geen bezwaar. Het laat zich denken, dat den weinigen Medinensers, die te Mekka door Mohammed zelf gewonnen werden, in hunne vaderstad de propaganda te gemakkelijker viel, omdat men hier den profeet niet naar den vleesche kende en de meesten zich dus alleen naar overspannen beschrijvingen een voorstelling van hem vormden. Het succes der prediking van den Islam te Medina deed het zelfvertrouwen der kleine Mekkaansche gemeente toenemen en juist hierdoor nam de vijandige houding der stamgenooten van Mohammed toe, zoodat ook uit dit oogpunt de verhuizing wenschelijk werd. Op het oogenblik toen de profeet eindelijk zijne vaderstad verliet, heeft hij zeker aan toekomstigen terugkeer derwaarts niet gedacht.

De „Vlucht" had al dadelijk belangrijke gevolgen voor den godsgezant en de Moslims. Te Medina kwam hij spoedig de eerste zwarigheden te boven en stond van nu af aan het hoofd eener uit vrij ongelijksoortige bestanddeelen samengestelde gemeente, waarin verschillende belangen met elkaar in strijd geraakten. Hierin moest voorzien worden en bovendien vereischte thans het godsdienstige en maatschappelijke leven der Moslims regeling; immers er waren geene beletselen van buiten meer gelijk te Mekka, en het aantal geloovigen werd te groot om nog op het voortduren dier algemeene geestdrift te kunnen rekenen, die de weinige uitverkorenen te Mekka had bezield. De pro-

feet, die tot nog toe allereerst vermaner der ongeloovigen en trooster der verdrukte getrouwen was geweest, moest nu als wetgever optreden; in plaats van ijzingwekkende beschrijvingen van godsgerichten over de weerspannigen in dit leven en hiernamaals, moest Allah thans zijnen dienaren openbaren, hoe zij zich te gedragen hadden. Vergeleken met de behoeften aan organisatie der jonge gemeente schijnen ons de wetgevende gedeelten van den Qoran zeer schraal toe. De profeet kon veel zelf regelen zonder ander gezag dan dat hetwelk hem als hoofd der gemeente natuurlijk toegekend werd. Zulke regeling had zelfs het voordeel licht gewijzigd te kunnen worden; het telkens veranderen van *goddelijke* uitspraken kon aan den eerbied voor de openbaring niet bevorderlijk zijn. Mohammed had reeds eene enkele openbaring als eene inblazing des Duivels moeten herroepen; ook werd hem van vijandige zijde verweten, dat hij sommige zijner openbaringen vergat, of eenmaal door Allah vastgestelde zaken in naam van Allah weer veranderde. Dit verwijt werd beantwoord door openbaringen Gods (o.a. Qoran II: 100), waarin voor elke vergeten of afgeschafte godspraak eene betere in de plaats beloofd werd. Redenen genoeg voor Mohammed om vooral in deze wetgevende periode zijner openbare werkzaamheid, alleen zulke zaken door Allah's woord te doen beslissen, waaromtrent hij in zijn eigen gemoed ten volle verzekerd was. Een beginsel, waarnaar déze onderwerpen bij Qoran, géne bij eenvoudig profetisch voorschrift geregeld werden, zoekt men vergeefs. In vele gevallen is het duidelijk, dat het onder de geloovigen bestaande verschil van meening (meestal op verschil van belangen gegrond) te groot was om door eene beslissing van Mohammed te worden beslecht. Mohammed was voor zijne tijdgenooten nog niet met den stralenkrans omgeven, waarin het nageslacht hem aanschouwen zoude; zijne beslissingen waren die van het hoofd der op gehoorzaamheid aan Allah gegronde gemeenschap, maar toch altijd die van een feilbaar mensch. De Qoran zoowel als de overlevering maken ons soms getuigen van oppositie tegen Mohammeds wenschen van de zijde der valsche broederen, ja maar ook van de zijde zijner ernstigste vrienden. Zeer duidelijk blijkt het uit de openbaringen, die den strijd tegen Mekka bevelen, die de buitverdeeling regelen, die aan de werken der weldadigheid eene bepaalde bestemming geven, en zoovele andere, dat zij door het

getwist der geloovigen onder elkaar en hunne weigering om zich naar menschelijk gezag te schikken, den godsgezant als het ware afgeperst zijn. Men zou verkeerd doen door nu aan voorschriften die ook zonder onmiddellijke godspraken gereedelijk ingang vonden, minder gezag toe te kennen dan aan bevelen, die met Allah's eigen woorden werden overgebracht. De Moslims hebben dit onderscheid althans in de practijk nooit gemaakt. Wij zien dan ook soms van verschillende aangelegenheden de eene uitvoerig bij Qoran geregeld, de andere, minstens even nieuwe en belangrijke, in den Qoran eenvoudig genoemd en als bekend ondersteld. Wij willen hiervan een sprekend voorbeeld aanhalen, dat tevens reeds doet uitkomen, hoe willekeurig een „retour au Koran" is, waarbij de traditie ter zijde wordt gesteld. De Qoran bevat eene beschrijving van de ritueele wasschingen, die dienen moeten om zekere onreine toestanden bij de geloovigen weg te nemen; deze toestanden maken het namelijk hem die daarin verkeert, onmogelijk eene geldige godsdienstoefening (*salaat*) te verrichten; naar die beschrijving heeft zich ook steeds de practijk der Moslims gericht. De zoo gewichtige *salaat* zelve, waartoe die wasschingen slechts als voorbereiding dienen, wordt daarentegen in den Qoran tallooze malen voorgeschreven, als een hoofdkenmerk der geloovigen genoemd (dezen heeten soms eenvoudig: „zij, die de *salaat* doen"), maar nooit beschreven. Dit geheele samenste. van lichaamsbewegingen en Allah verheerlijkende formulen, door ieder Mohammedaan minstens vijf maal daags verricht, wordt dus eenvoudig als bekend ondersteld. Mr. van Bemmelen (bladz. 594 vv., 672) gaat nu zoover van te beweren, dat derhalve de vormen der *salaat* door Mohammed aan de ingeving der geloovigen zijn overgelaten, dat de nauwkeurige regeling geheel van later tijd is, en dat dus „avec le retour au Koran la liberté de la *prière* sera rétablie".

In navolging van de, helaas, verre van nauwkeurige Qoranvertalingen verwart hij hier de *salaat* of ritueele godsdienstoefening met de *do-a* d. i. het gebed. Juist omdat *salaat* nooit iets anders beteekend heeft dan eene aan bepaalde vormen gebonden oefening, zonder welke Mohammed zich geen geopenbaarden godsdienst bestaanbaar heeft gedacht, en die dan ook van den aanvang af tot de voornaamste middelen ter zaligmaking behoord heeft — kon de Qoran volstaan met haar eenvoudig te vermelden; de

hoorders der openbaring konden de beschrijving missen. De geloovigen zijn in latere eeuwen meer en meer aan *alle* kleinigheden gaan hechten; de aard der *salaat* zelve geeft ons echter recht, als zeker aan te nemen, dat die godsdienstoefening in Mohammeds tijd in alle hoofdzaken aan de thans voorgeschrevene gelijk is geweest. Immers het staat vast, dat van dien tijd tot heden dagelijks door de geloovigen gemeenschappelijke *salaats* zijn gehouden; hervormingen of veranderingen konden dus bezwaarlijk plaats grijpen, zonder door scheuring in de gemeente sporen in de geschiedenis na te laten. Dat overigens reeds Mohammed wel degelijk een bepaalden vorm voorgeschreven heeft, blijkt uit den Qoran zelven. In een tijd, toen vele geloovigen vaak de uren, voor de godsdienstoefening bestemd, aan den strijd tegen de Mekkanen moesten geven, viel het hun moeielijk, zich aan die vormen te houden. Zij werden daarvan uitdrukkelijk bij openbaring ontslagen (Qor. II: 240) en mogen in krijgsgevaar, zoo goed en kwaad het ga, desnoods loopend of rijdend, dezen plicht vervullen; maar, zoo laat Allah er op volgen: „als gij in veiligheid zijt, dan gedenkt Allah *zooals Hij het u geleerd heeft.*" Dit wil natuurlijk zeggen: zooals de *salaat* door Mohammed, naar de voorstelling die hij zich van Joodschen en Christelijken eeredienst vormde, u geleerd is. Die *salaat* met hare buigingen, prosternatiën en formulen is eene indrukwekkende *vereering des Scheppers; gebed* kan er een klein onderdeel van uitmaken of ook geheel ontbreken. Behalve de onhistorische opvatting, alsof men Mohammeds godsdienst alleen uit den Qoran zou kunnen kennen, en den Qoran zonder hulpmiddelen zou kunnen verstaan, heeft hier de gebruikelijke verkeerde vertaling van *salaat* door gebed, prière, prayer, Gebet, aanleiding gegeven tot eene hypothese, welke op ieder die den Arabischen Qoran kent, een zeer zonderlingen indruk moet maken. De vrijheid der „prière" (do-a) is door den lateren Islam evenmin als door Mohammed beperkt; eene *salaat* zonder bepaalde voorschriften, d. i. een formaliteit zonder vorm, heeft in Mohammeds tijd zoomin als later bestaan.

Dit voorbeeld zou ik met vele andere kunnen vermeerderen. De gewijde overlevering heeft veel vroeger dan Mr. van Bemmelen vermoedt, vaste vormen aangenomen. Zeker, zij heeft zich voortdurend uitgebreid, er is zeer veel kaf onder het koren, en zelfs de oudste traditiën vertoonen soms duidelijke kenteekenen

dat zij aan partijstrijd haar onstaan te danken hebben. Maar deze eigenaardigheid heeft de Mohammedaansche overlevering met alle geschiedbronnen gemeen, en zij heeft boven vele dit voor, dat zij ons meestal zelve de middelen aan de hand doet om het kaf van het koren te scheiden, zoodat wij soms met alle zekerheid, die geschiedvorsching bereiken kan, belangrijke gegevens aangaande Mohammeds tijd uit haar gewinnen. Wilde men deze verwaarloozen of ter zijde stellen, dan zou men aan het verstaan des Qorans moeten wanhopen, maar dan ware het ook zelfmisleiding, wanneer men zich voor zijne beschouwingen beriep op den inhoud der Europeesche Qoranvertalingen, die voor een groot, soms veel te groot deel, alleen op diezelfde traditie berusten. Wel moet men altijd van den Qoran uitgaan en tot den Qoran terugkeeren, en wij zullen straks met een interessant voorbeeld aantoonen, hoe deze methode soms tot wezenlijke correctie der latere overlevering leiden kan zelfs daar, waar deze allen schijn van waarheid heeft.

De wetgevende arbeid van Mohammed te Medina, waarvan ons de resultaten door Qoran en overlevering in hoofdzaak bekend zijn, had eigenlijk begin noch einde, vond naar geene vaste methode plaats en streefde naar geen nauwkeurig te omschrijven doel. Niets was Mohammed en zijnen volgelingen vreemder dan de zucht naar reglementen of systeem. De Openbaring of Mohammeds eigen bevel regelden die zaken, die voor de jonge gemeente geheel nieuw waren; maakten door algemeene uitspraken een einde aan oneenigheid, schaften af hetgeen den profeet in de oude het leven en verkeer beheerschende gewoonten aanstootelijk voorkwam; legden verplichtingen op, die in het belang van den kleinen wordenden staat vervuld moesten worden. Soms zien we Allah of Mohammed (menschelijkerwijs gesproken) geruimen tijd aarzelen, voordat zij tot eene definitieve regeling komen, gelijk bijv. de Openbaring zich driemalen in verschillenden zin over den wijn uitlaat, voordat zij eindelijk de vierde maal dezen drank verbiedt. Ook toonen ons Qoran en overlevering, hoezeer het Mohammed bezwaarde, als de geloovigen dikwijls met lastige vragen tot hem kwamen en orakels verlangden. Meer dan eens worden dezulken afgewezen met de mededeeling dat Allah zelf den tijd voor zijne openbaringen kent en geen schepsel mag pogen die te verhaasten. Men zou kunnen meenen, dat dit gebrek aan me-

thode in de legislatieve werkzaamheid van Mohammed bijzonder aan die eerste, moeielijke tijden eigen was; dat later, vooral nadat het belangrijkste gedeelte van Arabië zich aan den man van Medina had onderworpen, deze wellicht volledigheid of eenheid in zijne wetten zoude hebben aangebracht. Niets van dit alles; de wetgeving is nooit door hem als eene afzonderlijke taak beschouwd; de voorschriften en bepalingen voorzagen altijd in oogenblikkelijke behoeften, ook al werden zij ééns voor altijd gegeven; maakte wijziging van die behoeften verandering der voorschriften dringend noodig, welnu, eene nieuwe openbaring schafte eene oudere af, of de profeet bracht eene verbetering aan in zijn eigen werk. Het ergste was nu maar, dat wanneer de profeet stierf, de bron der openbaring geheel ophield te vloeien, en niemand, zelfs buiten haar bereik, met dezelfde verzekerdheid kon snoeien of uitbreiden als de gezant Gods. Maar dit gewichtige bezwaar werd zoolang Mohammed leefde, noch door hem, noch door zijne omgeving gevoeld; onbezorgd leefde men voort in de zoete gewoonte, dat aan elke moeielijkheid eenmaal na korter of langer tijd door Allah en Mohammed een einde werd gemaakt. Mohammed, ofschoon niet jong meer en afgemat door een veelbewogen leven, heeft zich nooit ertoe gezet om de laatste hand aan zijn werk te leggen, af te ronden en strijd in de toekomst te voorkomen; de Moslims hebben hem evenmin de wenschelijkheid ervan onder het oog gebracht, dat hij zijn profetisch testament zou maken. Allah had zijne geloovigen eraan gewend, dat zijn gezant uit allerlei levensgevaar, wel niet altijd heelhuids, maar toch behouden te voorschijn kwam. Uit dien aangenamen droom schrikte Mohammeds dood de gemeente plotseling op. De meesten wilden eerst niet toegeven, dat het een droom geweest was en wantrouwden hunne oogen: Aboe Bekr moest bijna met geweld de overtuiging wekken, dat Mohammed was gestorven, dat niet de gezant, maar de Zender voor de gemeente onmisbaar was en leefde in eeuwigheid.

C. Snouck Hurgronje.

(*Vervolg in het volgend nummer.*)

ONZE TEGENWOORDIGE POLITIEK IN ATJEH EN HARE GEVOLGEN.

De lezing, 26 Januari jl. in de Kiesvereeniging Burgerpligt te Amsterdam gehouden door den gepens. Luit. Kolonel Verstege, en 23 Maart daaraanvolgende gevolgd door eene debatvergadering, heeft de aandacht van het Nederlandsch publiek op nieuw gevestigd op het Atjeh-vraagstuk.

Schrijver dezes heeft dit o. a. bespeurd, toen hem na die lezing van onderscheiden zijden het verzoek werd gedaan, ook zijne meening over dat vraagstuk uit te spreken, en hij acht het daarom niet ondienstig eene beschouwing te geven van den tegenwoordigen stand van zaken in Atjeh.

Als van zelf dringen zich dan de volgende vragen aan ons op: Waaraan is het te wijten dat wij in Atjeh een zoo heftig verzet hebben gevonden? Was de in 1884 ondernomen concentratie noodzakelijk? Welke gevolgen moet die concentratie voor ons hebben? Wat moet er gedaan worden om aan de verderfelijke Atjeh-questie een afdoend einde te maken?

Om te beginnen worde nagegaan, wat de oorzaken zijn van het zoo langdurig verzet door ons in Atjeh gevonden.

Die oorzaken moeten niet alleen gezocht worden in onze feilen en misslagen, veel minder nog in den vrijheidszin en de vaderlandsliefde van de Atjehers, maar in de allereerste plaats in het belang, dat de aan den Atjehschen Sultan ondergeschikte hoofden er bij hebben van onze overheersching vrij te blijven.

Toen het Ned.-Indische Gouvernement aan Atjeh den oorlog verklaarde, was het Sultanaat in deerlijk verval en nog slechts eene schaduw van hetgeen het eens geweest was.

Stellig dacht men toen vrij algemeen, dat dit een voordeel voor den aanvaller moest zijn, en misschien heeft men daarom den oorlog durven ondernemen op een tijdstip, waarop, naar de meening van den toenmaligen Leger-commandant, het Ned.-Ind. leger volstrekt niet in voldoenden staat van sterkte en uitrusting was.

Maar juist het verval van het Sultanaat was den aanvaller nadeelig, omdat het gepaard ging met eene algeheele decentralisatie van het rijksbestuur en wat daarvan de gevolgen waren.

Reeds sedert vele jaren vóór het begin van den oorlog waren de Hoeloebalangs en zelfs sommige hoofden van oorspronkelijk nog minderen rang feitelijk van den Sultan geheel onafhankelijk, al erkenden zij diens oppergezag in naam, en al brachten zij soms met politieke nevenbedoelingen hem nog eenigen cijns op. Naarmate de Sultan armer en machteloozer werd, namen de macht en rijkdom zijner nog slechts in naam aan hem ondergeschikte hoofden toe.

Van tijd tot tijd waren dezen zelfs in openlijk verzet tegen hun leenheer, die zich soms slechts met moeite staande hield. Zoo is het bekend, dat o. a. wijlen onze aartsvijand Panglima Polim den Sultan openlijk beoorloogd heeft, en zelfs tegen hem optrok tot onder de muren van den Kraton.

De hoofden nu zagen hun belang goed in, en toen wij den Sultan den oorlog verklaarden, begrepen zij, dat het voor hen zaak was zich om hunnen Vorst te scharen en dezen met alle macht te steunen, omdat het voor hen voordeeliger was een zwakken Sultan als souverein in naam boven zich te houden, dan in diens plaats boven zich een Europeesch Gouvernement te krijgen, dat natuurlijk aan de voor hen zoo voordeelige decentralisatie een einde zou maken.

Daarom was het belang van alle hoofden hetzelfde, en dat belang deed hen, hoe vijandig dikwijls ook onderling, de handen ineenslaan en den Sultan tegen ons steunen, dien zij, ieder voor zich, ten eigen bate vroeg of laat gaarne zouden hebben onttroond, als dit de onderlinge naijver niet schier onmogelijk zou hebben gemaakt.

De hoofden zijn ons vijandiger geweest dan de Sultan zelf.

Toekoe Mohamed van Merassa verhaalde meermalen, hoe hij, vóór de landing onzer eerste expeditie, er bij tegenwoordig was

geweest, dat de Sultan aan onze eischen wilde toegeven, maar hem dit belet werd door de hoofden, die ronduit verklaarden, dat, als men aan de Hollanders begon toe te geven, zij steeds hooger eischen zouden stellen, tot een hunner Sultan en de Sultan rajat (onderdaan) zou zijn geworden.

Even afkeerig van ons gezag als zij bij het begin van den oorlog waren, zijn de hoofden thans nog.

Het volk, de kleine man, is natuurlijk geheel door de hoofden bewerkt, en niets was gemakkelijker dan dat.

Wel bestaat nergens op Sumatra, en vooral niet in Atjeh, de uiterlijk slaafsche eerbied, dien het volk op Java aan zijne hoofden betoont, maar daarentegen zijn er de banden sterker, die de onderhoorigen aan hunne hoofden binden. Men is er nog niet zoo ver van den patriarchalen regeeringsvorm af. Het hoofd met zijne onderhoorigen maakt er, meer dan op Java, nog een groot gezin uit, en de kleine man beschouwt zijn moekimhoofd meer als de voornaamste zijner familieleden, dan wel als zijne overheid bij de gratie Gods.

Het omgekeerde wordt hier geenszins beweerd, nl. dat het hoofd zijne onderhoorigen ook als zijne geliefde bloedverwanten zou aanmerken of behandelen. Integendeel, hij exploiteert hen zooveel hij kan. Dat er als overal zoo ook hier uitzonderingen zijn, behoeft geen betoog.

Om nu het volk tegen ons te stemmen, gebruiken de hoofden de opzweepingsmiddelen, die in alle landen en in alle tijden beproefd zijn bevonden.

„Strijdt voor uw geloof, strijdt voor uwen vorst", dit was en is de leus, waarmede de mindere Atjeher tegen ons ten strijde wordt gevoerd.

Dat diezelfde hoofden, die deze leus gebruiken, meerendeels slechts voor het uiterlijk Muzelmannen zijn, dat zij zelven vroeger om dien vorst (den Sultan) al heel weinig gaven, zoo ver denkt de kleine man niet.

Hij haat den ongeloovigen hond, den Nederlander, des te meer, naarmate hij zelf minder ontwikkeld is en zijn heil meent gevonden te hebben in een godsdienst, waarvan hij feitelijk niets begrijpt, evenals bij den eenvoudigen, onontwikkelden Europeaan onverdraagzaamheid jegens andersdenkenden zich in den regel heftiger uit dan bij den meer beschaafden. Hij eert zijn Sultan en heeft hem lief, niet in schijn zooals

de hoofden, maar inderdaad. Hij heeft den Sultan lief uit traditie, evenals bij ons de mindere man den Koning en zijn stamhuis liefheeft, al weet hij niet met juistheid welke dure verplichtingen hij aan het stamhuis van Oranje in het algemeen en aan den persoon des Konings in het bijzonder heeft.

Daarom klonk de leus der Atjehsche hoofden goed in de ooren van het Atjehsche volk.

Indien echter de belangen der hoofden het medegebracht hadden ons te steunen, dan zouden zij het volk, al ware het niet op zoo gemakkelijke wijze, toch even goed bewogen hebben niet voor de belangen van den Sultan te strijden, en de Nederlandsche overheersching aan te nemen.

Het godsdienstig fanatisme, door priesters en bedevaartgangers gevoed, heeft nu wel sterk de hoofden in de hand gewerkt. De strijd tegen de Hollanders is een prang sabil (heilige oorlog) geworden; en vinden de geloovigen, die daarin vallen, niet hun loon bij God en den Profeet?

Zoo ondernamen hoofden en bevolking den strijd, maar het zwaartepunt van het verzet was en is het eigenbelang der hoofden. Thans zouden dezen wel is waar, gesteld dat zij het wilden, het volk moeielijk meer afkeerig van den oorlog kunnen maken. In dat opzicht zou het blijken, dat zij den kleinen man niet meer in de hand hebben.

De langdurige oorlog heeft de gemoederen reeds al te verbitterd, en wat nog meer zeggen wil, het Atjehsche volk koestert de hoop, en helaas! de schijnbaar gegronde hoop, er in te zullen slagen de Nederlanders van zijn grondgebied te zullen verdrijven.

Die hoop put het uit het tot dusver op ons behaald succes.

Men doet echter den Atjeher te veel eer aan, wanneer men meent, dat hij vrijheidszin en vaderlandsliefde kent, zooals wij, beschaafde Westerlingen, die deugden opvatten. De Atjehers zijn integendeel een moreel zoo laag staand volk, dat tegenover hunne tallooze slechte eigenschappen schier geene enkele goede aan te wijzen is. Zelfs de doodsverachting, die zij in den strijd tegen ons aan den dag leggen, berust niet op waren heldenmoed, maar is uitsluitend de vrucht van het geloof en de hoop van den Mohamedaan, dat de dood in den strijd tot verdediging van zijn godsdienst de poort van het Paradijs voor den gevallene opent.

Bij de aanhoudende en talrijke miniatuuroorlogen, die de Atjehers onderling voerden, vóór zij de handen tegen ons ineensloegen, en die zij ook nu nog soms voeren in die gedeelten van het groote rijk waar zij ons niet bevechten, spelen list en verraad steeds de hoofdrol, en verneemt men slechts weinig staaltjes van waren heldenmoed. Daarentegen is er bijna geene ondeugd, waaraan de Atjehers zich niet overgeven.

Een tweede oorzaak, waaraan de lange duur van het verzet der Atjehers moet worden toegeschreven, is voor ons van treuriger aard. Ze is gelegen in onze eigen feilen.

Tallooze malen reeds zijn die feilen aangetoond, en aanvankelijk vonden de meeste ook verdedigers. Het pro en contra is dus genoeg gehoord, en het feit, dat in den laatsten tijd de meeste onzer begane feilen zijn behandeld zonder verdediging meer gevonden te hebben, geeft reden tot de hoop, dat men eindelijk tot erkenning van eigen misslagen gekomen is.

Vooral de voordracht, door den Heer Verstege gehouden in Burgerpligt, bood een schoone gelegenheid aan, om, als het ware ten aanhoore van geheel Nederland, de beschuldigingen, door genoemden Heer in niet dubbelzinnige woorden geformuleerd, te weerleggen, doch hiervan is geen gebruik gemaakt.

In enkele punten van *ondergeschikt* belang zou kunnen worden aangetoond, dat de Heer Verstege bij de beoordeeling der personen, die tot dusver in het Atjeh-drama eene rol speelden, niet geheel juist is, maar schrijver dezes wenscht personen, *zooveel zulks mogelijk is*, ongenoemd te laten om slechts zaken te releveeren.

Al te veel toch heeft men bij de behandeling der Atjehquestie meer naar schuldigen gezocht, dan de fouten aangewezen [1]).

[1]) Dat aanhoudend zoeken van schuldigen heeft ons veel kwaad gedaan, want al het geschrijf over Atjeh maakte in Indië meer opgang dan in Nederland, en bleef, althans in hoofdzaak, ook den inlander niet onbekend. Reeds in Aug. 1884 zeide schrijver dezes in de aanspraak, gehouden bij het nederleggen zijner betrekking als Gouverneur van Atjeh, het volgende, dat hij nog heden gaarne onderschrijft: „Gedurende mijn bestuur is de algemeene toestand in Atjeh niet „vooruit-, veeleer achteruitgegaan. Het zou verblinding of zwakheid verraden „dit te willen ontkennen. Wie draagt daarvan de schuld? Mijne Heeren, dat „is eene ongelukkige vraag, die bij alle rampen van dezen oorlog maar al te „dikwijls gesteld en behandeld is, en die ons nog bijna meer nadeel berokkend „heeft dan al die rampen te zamen.

Wel is dit laatste aanhoudend gedaan, maar in den regel was de aanval op hem, die de beweerde fout begaan had, hoofdzaak.

Geenszins wordt hier beweerd, dat dit ook het geval was bij de door den Heer Verstege gehouden voordracht. Daar zijn onze fouten zeer uitvoerig besproken, daar is de weg aangewezen, die, naar sprekers overtuiging, thans moet worden gevolgd.

Schrijver dezes ziet de noodzakelijkheid niet in, op zijne beurt de begane fouten aan uitvoerige critiek te onderwerpen; maar wat door ons in Atjeh gedaan is, moet hij in hoofdtrekken kortelijk behandelen, om daardoor duidelijk te maken, dat de Atjehers volkomen in hun recht zijn nu zij den strijd niet opgeven, overtuigd als zij zijn van hun succes, en levende in de daardoor gegronde hoop ons eens geheel van hun grondgebied te zullen verdrijven.

De eerste expeditie mislukte geheel, en het ligt voor de hand, dat de Atjehsche oorlogspartij uit dat feit goede munt geslagen heeft om het volk te overtuigen van zijn eigen kracht en van de blijkbare hulp van God en den Profeet.

Het is dan ook geen wonder, dat noch de grootmoedigheid van den bevelhebber der tweede expeditie, noch het aanvankelijk succes door dezen behaald, in staat waren den Atjeher tot onderwerping bereid te maken. De proclamatie van 12 Februari 1874, waarbij de opperbevelhebber verklaarde:

1e. het bestuur te aanvaarden over de drie Sagies van Groot-Atjeh (*waarvan hij slechts een zeer klein gedeelte had bezet*).

2e. de hoofden vervallen te zullen verklaren van hunne waar-

„De vraag is bovendien dikwijls moeielijk oplosbaar, omdat meermalen omstan-„digheden op den toestand inwerkten, die niemand zou hebben kunnen afwenden. „Zoo heeft gedurende mijn bestuur de Nisero-schipbreuk en de daarop gevolgde „zeer ontijdige inmenging der Engelsche Regeering nadeelig gewerkt op den toe-„stand in Groot-Atjeh.

„Maar vooral is die vraag eene zeer ongelukkige, omdat, door dat steeds „zoeken naar zondebokken, helaas! zelfs mannen van beteekenis de hartstochten „hebben opgewekt, verdeeldheid gezaaid, en ons meest zwakke punt, gebrek aan „waardige eensgezindheid, zoo wereldkundig mogelijk hebben gemaakt, en daar-„door niet weinig den moed en het zelfvertrouwen der Atjehsche oorlogspartij „gesterkt. Laten wij het aan de geschiedenis over te beslissen, wie verkeerd „handelden en wie goed, en thans slechts vragen, hoe wij het ijverigst kunnen „medewerken tot verbetering van den toestand, tot bereiking van het groote doel, „de beëindiging der Atjeh-questie."

digheid, die vóór het einde dezer maand geene blijken van onderwerping zouden hebben gegeven,

3e. de bevolking in dat geval andere hoofden in plaats van de vroegere te zullen laten kiezen, kunnende zij rekenen op de bescherming des bevelhebbers tot handhaving der nieuwe hoofden,

4e. in de adat geene verandering te zullen brengen en alles te zullen laten op den vorigen voet met dit verschil, dat thans het Nederlandsch Gouvernement souverein zou zijn in plaats van den Sultan;

— die proclamatie moet onder de Atjehers hilariteit verwekt hebben.

Erkend moet evenwel worden, dat aan de inneming van den Kraton destijds *algemeen* en niet *alleen door den bevelhebber der tweede expeditie*, veel meer gewicht voor hare gevolgen is toegekend, dan later verdiend bleek.

Toch is die proclamatie de grootste fout die in Atjeh begaan is, vóór de fout van 1884, de fout der concentratie.

Nadat in April 1874 de bevelhebber der tweede expeditie Atjeh verliet met een gedeelte der troepenmacht, bleef de generaal Pel met een ander gedeelte achter. Volgens de inzichten van den generaal Van Swieten zou hij zich niet verder door wapengeweld uitbreiden, maar het veroverd terrein, nog beduidend kleiner dan onze tegenwoordige stelling, bezet houden.

Dit gebeurde niet. Al vrij spoedig begon de generaal Pel buiten de bezette stelling te ageeren.

Of hij hiertoe gedwongen werd door het opdringen der Atjehers op onze geheel onvoldoend bevestigde stelling, zooals velen meenen, dan wel of andere inzichten geheel verschillende van die van den Generaal Van Swieten hem gedrongen hebben, doet hier niets ter zake. Een feit is het, dat de Atjehers konden waarnemen dat de Hollanders hunne bakens gingen verzetten.

Generaal Pel ageerde zeer gelukkig, en stierf op een zijner zegetochten in de XXVI Moekims in Febr. 1876. Zijn dood was voor ons eene dier rampen, die, zooals in de aanspraak, waarvan zooeven in eene noot een gedeelte teruggegeven is, gezegd werd, door niemand konden worden afgewend, maar die toch een zeer noodlottigen invloed uitoefenden op het verloop der Atjeh-questie. Pel werd door zijne soldaten verafgood, genoot het vertrouwen der Regeering en had bij onze vijanden

zich een naam verworven zooals niemand vóór of na hem.

De generaals Wiggers van Kerchem en Diemont, die achtereenvolgens te zamen slechts ruim een jaar als militaire en civiele bevelhebbers fungeerden, bevestigden en verbeterden de postenketen, die het door ons bezette gebied afscheidde van het nog onbezette territoir, breidden dat gebied uit ten N. tot Kroeng Raja, terwijl ook eenige landstreken ten Z. onzer vestiging tot onderwerping werden gebracht en verscheidene kuststaatjes daartoe kwamen. In Juli 1877 trad de kolonel, later generaal, Van der Heyden als militair en civiel bevelhebber op, terwijl hij het volgend jaar het eerst als Gouverneur met het hoogste gezag in Atjeh belast bleef tot April 1881.

Gedurende dit bijna vierjarig tijdperk werd in Atjeh ons gezag zeer bevestigd. Binnen het door ons bezette gebied, dat zeer werd uitgebreid, heerschte op het laatst eene ongekende rust. De oorlogspartij en hare aanhangers gaven wel het verzet nog niet op, maar schenen afgemat en moedeloos geworden. De kuststaatjes waren bijna alle tot onderwerping gedwongen of vrijwillig daartoe gekomen, en zoowel de Regeering in Ned.-Indië als het Opperbestuur in Nederland meenden in het begin van 1881 de tijd gekomen, om in Atjeh een gewoon bestuur in te voeren en daarbij het militair commando te scheiden van het hoogste civiel gezag. Bijna gelijktijdig werd het rechtswezen in het Gouvernement Atjeh en Onderhoorigheden georganiseerd door den Heer Mr. der Kinderen, Commissaris ad hoc voor de buitenbezittingen.

Als Gouverneur werd de generaal Van der Heyden vervangen door den Heer Pruys van der Hoeven, als Commandant over de inmiddels verminderde troepenmacht door den kolonel Haus.

Het is bekend, hoe de Atjehers, zoodra zij de gevolgen van het weer veranderd régime bespeurden, des te krachtiger tegen ons begonnen op te treden. De groote troepenmacht, waarover generaal Van der Heyden eenmaal kon beschikken, was niet meer aanwezig, maar met de nog voorhanden zijnde macht zou men stellig de rust in ons gebied beter hebben kunnen handhaven, indien er een beter gebruik van gemaakt ware; maar de Gouverneur Pruys van der Hoeven meende op humaner en zachter wijze de pacificatie van Atjeh te kunnen tot stand brengen, en de Regeering te Batavia deelde die meening. De Atjehsche benden, die zich al meer en meer

weder binnen het door ons bezette gebied vertoonden, werden beschouwd als maraudeurs, belust op roof en buit, en niet als vijanden, die ons op de voor hen meest voordeelige wijze kwamen bestrijden, toen zij zagen dat de kansen voor hen weder gunstig konden worden, dank zij onze fouten. De toestand van veiligheid en rust in Groot-Atjeh ging steeds achteruit, terwijl in dezelfde mate de hoop bij de oorlogspartij herleefde.

In Maart 1883 werd de Heer Pruys van der Hoeven vervangen door schrijver dezes, die in overleg met den militairen Commandant, kolonel Schäfer, reeds kort na zijn optreden, versterking der troepenmacht noodig achtte en met moeite verkreeg. Hij vermeende, dat de Atjehers zich nooit bij de erkenning van *ons bestuur* zouden neêrleggen, dan door geweld daartoe gedwongen, en, in de overtuiging, dat na de schatten die de Atjeh-oorlog reeds gekost had en met het oog op den treurigen toestand van het leger, een oorlog à outrance niet in het belang van het land kon zijn, wenschte hij zoo mogelijk het *Sultansbestuur* te herstellen onder Nederlandsche souvereiniteit, en deelde hij deze zijne plannen der Regeering mede.

Toen hij echter daarop niet de goedkeuring der Regeering mocht verwerven, en overtuigd was dat dan verder een civiel Gouverneur in Atjeh geheel misplaatst was en niet nuttig kon zijn, verzocht hij als zoodanig zijn ontslag, dat hem echter eerst gegeven werd, toen besloten was over te gaan tot de concentratie, die de kroon gezet heeft op het gebouw van Nederlands fouten in Atjeh.

De kolonel Demmeni, die als civiel en militair Gouverneur in Sept. 1884 optrad, heeft die concentratie met groote voortvarendheid en énergie uitgevoerd. Dat niet bereikt is, wat de ontwerpers er van zich hebben voorgesteld, is zeker niet aan hem te wijten, al zal de door hem geprovoceerde terugroeping van Toekoe Bait en andere hoofden uit hunne verbanning stellig wel niet bevorderlijk voor ons belang geweest zijn.

In zeer korte trekken is het verloop der geschiedenis onzer vestiging in Atjeh medegedeeld, uitvoerig genoeg echter om te doen zien, dat de Atjehers op het oogenblik alle reden hebben te beweren, dat het succes aan hunne zijde is, en dat de Nederlandsche natie vele harer zonen en onnoemelijke schatten geofferd heeft voor een resultaat, dat niet alleen niet schitterend kan genoemd worden, maar ook een zeer gevaarlijken indruk

moet maken op alle elders in den Archipel aan het Nederlandsch gezag onderworpen inboorlingen.

Hoe toch moet de Atjeher van zijn standpunt het boven aangegeven verloop van den Atjeh-oorlog voordragen?

De eerste expeditie heeft *hij* teruggejaagd.

Bij de tweede zijn de Hollanders teruggekomen met eene macht, door hun bevelhebber zelven waarlijk niet te gering opgegeven. Zij hebben toen, ja, den Kraton genomen; bekend gemaakt dat zij het bestuur over de drie Sagies aanvaardden, die zij nog lang niet in hunne macht hadden; de hoofden vervallen verklaard als zij zich niet onderwierpen, en het Nederlandsch Gouvernement op het papier in de plaats van den Sultan gesteld, maar de bevelhebber, die dit alles deed, ging heen, een gedeelte zijner troepen achterlatende als bezetting op het kleine hoekje van het Atjehsch grondgebied, dat hij werkelijk bemachtigd had.

De Atjeher koos zich een nieuwen Sultan in plaats van den overledene. Enkele hoofden in het door de Hollanders bezette gebied onderwierpen zich in schijn om huis en have te redden, maar vele weken uit zonder dat hunne onderhoorigen hen daarom afvielen, en in de drie Sagies bleef de Atjeher heer en meester, met uitzondering van het kleine gedeelte dat de Hollanders in bezit hadden.

Zijne aanvallen daarop noopten den achtergebleven Hollandschen bevelhebber tot handelen, en werkelijk, onder hem en zijne militaire opvolgers begon het er kwalijk uit te zien. Vele hoofden onderwierpen zich inderdaad, en de drie Sagies kwamen *inderdaad* bijna geheel onder Hollandsch bestuur, maar gelukkig konden de Hollanders zulk eene krachtige houding in Atjeh niet lang volhouden. Weldra verminderden zij hunne troepenmacht, en voerden eindelijk een civiel bestuur in, alsof de oorlogspartij in Atjeh werkelijk geheel overwonnen was. Met nieuwen moed treedt deze weêr op, en eindelijk moeten de Hollanders het opgeven en trekken zij terug in eene stelling, slechts circa eens zoo groot als het kleine hoekje, dat de bevelhebber der tweede expeditie als veroverd gebied bij zijn terugkeer naar Java achterliet.

En nu moed gehouden! Heeft niet Tengkoe di Tiroe reeds voorlang voorspeld, dat de Hollanders zouden moeten wijken? Is die voorspelling niet uitgekomen? En heeft hij nu ook niet den Atjehers de verdere overwinning aangekondigd?

Zoo en niet anders moet wel de gedachtenloop van den Atjeher zijn, als hij, de geschiedenis van zijn vrijheidsoorlog resumeerende, de kansen op den eigenlijken afloop er van overweegt.

Heeft dus het belang, dat de hoofden hebben om onze heerschappij in Atjeh niet te dulden, voor een groot deel medegewerkt aan den langen duur van het verzet, onze fouten hebben schier evenzeer bijgedragen tot het ongelukkig verloop van den oorlog.

Het is hier de plaats er op te wijzen, hoe zeer ook de pers de Atjehers van dienst is geweest. Schier in alle Indische bladen werd aanhoudend aangetoond, hoe het leger niet bij machte was den strijd vol te houden en gedemoraliseerd werd door de wijze, waarop het werd gebruikt. Die berichten kwamen via Singapore en Penang tot de Atjehers. Vooreerst namen de bladen in de Straits-Settlements de artikelen betreffende Atjeh uit de Ned.-Indische bladen veelal over, maar meer nog zorgden handelaren aldaar, die onze vestiging in Atjeh ongaarne zagen, dat alles wat den Atjeher welkom kon zijn en strekken kon tot verlevendiging van zijn moed, hem bekend werd.

Tengkoe di Tiroe's voorspellingen waren niet slechts de uiting van het blind vertrouwen op de hulp van zijn Profeet; de sluwe priester heeft wel degelijk geweten hoe zeer wij verdeeld waren door partijzucht en bureaucratische betweterij, hoe ons goed leger, volgens getuigenis van de meeste Ned.-Indische dagbladen zelve, veranderd is in een samengeraapten hoop militairen, deels ontevredenen, meerendeels ongeoefenden, waarmede zelfs de uitstekendste aanvoerders weinig zullen kunnen uitvoeren tegen een volhardenden vijand, wien het fanatisme ook doodsverachting geleerd heeft.

Is nu aangetoond door welke oorzaken voornamelijk het verzet tegen ons in Atjeh zoo langdurig en krachtig is, en hoe wij na bijna veertien jaren strijdens gekomen zijn in de ongelukkige en weinig beteekenende positie, waarin wij ons daar thans bevinden, laat nu nagegaan worden of de concentratie noodig was, en welke gevolgen zij zal moeten hebben.

Het spreekt wel van zelf dat, waren er onzerzijds geene fouten begaan, de zaken in Atjeh thans een geheel ander aanzien zouden hebben. Van achteraf is het zeer gemakkelijk te zeggen: „wij hadden dit moeten doen, dat moeten laten"; meer prak-

tisch nut heeft het, er op te wijzen in hoeverre wij nu nog verkeerd handelen, en den weg aan te geven, die nu ingeslagen moet worden om gunstiger resultaat dan tot dusver te krijgen.

Over de tegenwoordige concentratie is tot dusver, behalve in dagbladen weinig geschreven. Met uitzondering van eene korte brochure, getiteld: „De geconcentreerde stelling in Groot-Atjeh,„ door een ongenoemden schrijver, uitgegeven bij de gebroeders van Cleeff te 's-Gravenhage, is nog geen afzonderlijk geschrift aan dit onderwerp gewijd.

Die brochure werd in een artikel, geplaatst in het Alg. Dagblad van Ned.-Indië van 9 en 10 October jl. onder den titel van: „Apologie der concentratie in Groot-Atjeh," aan eene heftige critiek onderworpen; maar, hoe belangrijk brochure en critiek ook wezen mogen, voor ons doel hebben zij weinig waarde, omdat de schrijver der brochure buiten beschouwing laat, of concentratie wel het beste geweest is wat ons te doen stond. Hij wenscht de toekomst hierover uitspraak te laten doen, terwijl het steller dezes juist te doen is onmiddellijk zijn oordeel over de concentratie uit te spreken en dat oordeel te motiveeren.

In Augustus 1883 werd in Atjeh zelf voor het eerst officieel over inkrimping van het door ons bezette gebied gesproken, al hadden natuurlijk reeds lang vóór dien tijd geruchten geloopen van bij het Opperbestuur in Nederland hangende plannen, die in de zitting der Tweede Kamer der Staten-Generaal van 21 Juni 1883, en door het naar aanleiding daarvan aan Z. M. den Koning aangeboden verzoekschrift van den luit. gen. Van Limburg Stirum c.s. bewezen werden werkelijk aanhangig te zijn.

Toen (in Augustus 1883) bezocht Zijne Exc. de Gouverneur-Generaal s'Jacob Atjeh, en kwam de inkrimping ter sprake. Hoe toen de aanwezige hoogste autoriteiten van binnenlandsch bestuur, land- en zeemacht daarover gedacht moeten hebben, kan worden nagegaan, als men slechts bedenkt, dat de Opperlandvoogd den 16 Aug. van dat jaar te Kota-Radja openlijk verklaarde, noch tot inkrimping van grondgebied, noch tot vermindering van troepenmacht te zullen overgaan, zoolang de toenmalige omstandigheden voortduurden.

Of nu die omstandigheden sedert veranderd zijn of niet, zal aanstonds behandeld worden.

Tot de inkrimping zelve, tot de concentratie werd besloten,

zonder dat aan de autoriteiten in Atjeh eenig nader advies ter zake gevraagd werd, in Juni 1884.

Schrijver dezes heeft de stellige overtuiging, dat door dat besluit de grootste fout begaan is van alle, welke wij in Atjeh begingen.

Als hij het eene fout genoemd heeft, dat in 1874 de Nederlandsche souvereiniteit in Atjeh is afgekondigd, vóór Nederland nog meester van Atjeh was, als hij het eene bijna even groote fout achtte, dat in 1881 een civiel bestuur werd ingevoerd en een rechtswezen, waarvoor Atjeh nog lang niet rijp was, dan moet hij daarbij erkennen, dat die fouten meer te vergeven zijn, omdat de gevolgen, hoewel ook te voorzien, minder voor de hand lagen dan die van de fout, welke men in 1884 begaan heeft. Bij *gene* bestond er nog mogelijkheid dat de Atjeher, vervuld van ontzag, voor een overmoed die zich souvereine rechten aanmatigde nog vóór die gehandhaafd konden worden, en die een civiel bestuur invoerde toen de sabel nog meer dan noodig was, zich zou laten intimideeren door zooveel, al was het ontijdig, zelfvertrouwen onzerzijds. Zulk eene intimidatie-politiek heeft wel eens meer effect gesorteerd bij onbeschaafde volksstammen. Bij *deze* is waarlijk geene verschooning te vinden. In de concentratie kan de Atjeher niets anders zien dan een bewijs onzer zwakheid en een blijk van door hem behaald succes.

En dat ziet hij er in, getuige de proclamatie van Tengkoe di Tiroe van 2 Februari 1885; en met den Atjeher ziet er dat ieder inlander in, die tot dusver aan de onoverwinnelijkheid der Nederlanders geloof sloeg.

Waren nu de omstandigheden in Atjeh sedert Augustus 1883 tot Juni 1884 zoozeer veranderd dat, terwijl de Regeering in eerstgenoemde maand besloot, *na ingewonnen advies* van hare dienaren, niet tot inkrimping van grondgebied of vermindering van troepenmacht over te gaan, in laatstgenoemde maand het besluit tot concentratie gewettigd was *zonder advies* harer dienaren, althans harer in functie zijnde dienaren, die toch geacht mochten worden haar vertrouwen te bezitten?

Het valt niet te ontkennen, dat in het bovenbedoelde tijdsverloop van nog geen jaar de toestand in Groot-Atjeh er niet op verbeterd was, en het voorgevallene met de bemanning van de verongelukte Nisero was voor de geheele wereld een bed[illegible]

kelijk staaltje geweest van hetgeen de onderwerping der hoofden van de kuststaatjes aan ons gezag feitelijk beteekende.

Maar hoe heeft de Regeering kunnen meenen door eene concentratie de omstandigheden in Atjeh te zullen verbeteren? Of hebben andere motieven haar bewogen tot dezen maatregel?

Wat zegt de Regeering zelve dienaangaande?

Daaromtrent is niets naders bekend geworden, dan dat zij eene stelling wilde innemen in overeenstemming met onze personeele en financieele krachten, waarin wij toch *het einddoel van den oorlog, de onderwerping van het Atjehsche volk, zouden kunnen afwachten.*

Inderdaad, als de concentratie die gevolgen zou kunnen hebben, dan zou men over het nadeel er van, dat in geen geval kan worden weggecijferd, namelijk de schade toegebracht aan onze nationale eer, wat lichter kunnen denken; maar de concentratie kan niet tot het verlangde einddoel leiden, en in de toekomst zal zij bovendien blijken voor personeele en financieele krachten hoogst nadeelig te hebben gewerkt.

Het is natuurlijk onmogelijk met wiskundige zekerheid te bewijzen wat nog gebeuren moet; men kan hoogstens, steunende op het verledene, aantoonen, wat meer dan waarschijnlijk de gevolgen zullen zijn van hetgeen geschied is.

Dat nu de Atjeher, ten gevolge onzer fouten, en vooral van de concentratie, zeer te recht meent succes behaald te hebben, is boven reeds aangetoond; en kan men nu in ernst meenen, dat de door hoofden en priesters opgezweepte Atjeher zich eindelijk zal komen onderwerpen, zelfs al gelukt het ons ons staande te houden in het kleine hoekje, dat wij van zijn grondgebied bezet houden? Kan men in ernst meenen, dat er ooit een tijd zal komen waarin de Atjeher tot den vijand, dien hij tot terugtrekken gedwongen heeft, zeggen zal:

„Steek het zwaard op, aanvaard het bestuur over de drie Sagies van Groot-Atjeh, ik erken uwe souvereiniteit?"

Waarlijk, in de geheele wereldgeschiedenis is geen voorbeeld bekend van eene onderwerping van eenig volk aan een ander, die op zulk eene wijze tot stand kwam.

Is het dus niet aanneembaar, dat wij door terug te trekken ooit tot de onderwerping van het Atjehsche volk kunnen geraken, voor onze financiën kan de concentratie ook onmogelijk voordeelig, en dus noodig geweest zijn.

Het is waar, men heeft minder bezettingstroepen noodig,

minder bestuurspersoneel; dus natuurlijk ook minder uitgaven — voor het oogenblik.

Het leger, minder bezettingstroepen voor Atjeh leverende, heeft naar evenredigheid ook in minder aanvulling aldaar te voorzien. Onze nieuwe stelling is uit een militair oogpunt stellig veel sterker dan die, waarin wij ons vóór de concentratie bevonden, en de kans bestaat, zoo meenen de voorstanders der concentratie, dat de vijand ons eenmaal met rust zal laten, als hij de overtuiging krijgt, dat hij ons in onze stelling weinig schade kan berokkenen: dan zullen onze troepen ook minder verliezen te lijden hebben. De concentratie kan dus voor het oogenblik ook onze personeele krachten ten goede komen.

Voor het oogenblik, zooals gezegd is, ja, maar dan zelfs nog meer in schijn dan in de daad.

Om nu niet te spreken van de groote sommen, die de concentratie met de haar vergezeld hebbende blokkade reeds gekost heeft, en die gewettigd zouden zijn als er resultaten door verkregen konden worden, zoo blijft het de vraag nog, of niet reeds nu onze terugtrekkingspolitiek nadeelig werkt ook in andere gedeelten van Ned.-Indië, en of we niet weldra geld en mannekens (zooals Daendels zeide) elders zullen noodig hebben, en wel meer dan wij voor het oogenblik in Atjeh uitspaarden.

Maar laten wij hopen, dat elders in den Archipel alles blijft pour le mieux dans le meilleur des mondes, en dat het door de Atjehers op ons behaald succes de stellig niet overal tevreden onderdanen van Nederlands Koning in Indië geen prikkel zal zijn om op te staan tegen een gezag, dat in de laatste jaren door zeer impopulaire fiscale maatregelen zich toch al weinig sympathie heeft verwekt.

Wat zullen dan zelfs onvermijdelijk de gevolgen van de concentratie moeten zijn?

Het is duidelijk, dat slechts de volgende drie gevallen kunnen plaats hebben:

1e. In onze tegenwoordige positie in Atjeh zullen we feitelijk blijken heer en meester te zijn, en de Atjehers, overtuigd ten langen laatste dat zij ons niet verdrijven kunnen, zullen zich onderwerpen.

2e. De Atjehers, overtuigd als boven, zullen ons verder in onze geconcentreerde stelling ongemoeid laten, en voor het overige doen, alsof wij er niet waren.

3e. Aangespoord door het reeds behaalde succes, gedreven door fanatieke priesters, en misschien ook nog wel een weinig opgestookt door den Engelschen handel in de Straits-Settlements, zullen de Atjehers den strijd niet opgeven.

Het eerste geval is reeds uitvoerig genoeg behandeld, en de overgroote onwaarschijnlijkheid er van (men zou bijna zeggen onmogelijkheid, als er niet enkele menschen bestonden, die een argument vinden in de stelling, dat niets onmogelijk is) voldoende aangetoond.

Het tweede geval zou bij ieder ander volk dan de Atjehers in dezelfde omstandigheden het waarschijnlijkste zijn.

Onze aanwezigheid in den ouden Kraton en omliggend terrein hindert het Atjehsche volk weinig. 't Is waar, wij hebben de monding der Atjeh-rivier in ons bezit, en kunnen uit- en invoer langs dien weg afsluiten, maar voor export *in het groot* levert Groot-Atjeh niets op. De uitvoerproducten van het Atjehsche rijk worden bijna uitsluitend in de kuststaatjes geteeld. Zelfs de bewoners van Groot-Atjeh hebben in de kuststaatjes hunne peperaanplantingen, waarheen zij zich ieder jaar begeven, en den uitvoer van hunne producten van daar kunnen wij niet beletten. Invoer *in het groot* behoeft in Groot-Atjeh evenmin plaats te hebben. Rijst, het voornaamste voedingsmiddel der bevolking, wordt er overvloedig geteeld, zoowel op natte als op droge velden, en die cultuur is nog voor uitbreiding vatbaar. De communicatiepaden uit Groot-Atjeh naar Noord- en Westkust zijn zeer talrijk. De artikelen waarvan Groot-Atjeh invoer behoeft, kunnen met betrekkelijk weinig moeite van daar gehaald worden.

Onder die omstandigheden zou een kalmer en lijdzamer volk allicht in het onvermijdelijke berusten, en ons de dure en twijfelachtige glorie laten van, na bijna veertien jaren strijdens, ongehinderd vast te zitten in een terreinhoek van slechts 6700 H.A.

Voor den Atjeher echter voor wien strijd door gewoonte eene behoefte geworden is, en die, vóór hij de Hollanders te bevechten had, steeds met eigen landgenooten vocht, ja die toen reeds de klewang voor onderlingen aanval en zelfverdediging steeds met zich droeg, voor dien Atjeher is de gelegenheid om gehate ongeloovigen afbreuk te doen, te schoon, dan dat hij die ongebruikt zou laten voorbijgaan.

Ook het tweede geval is dus niet waarschijnlijk, maar al

ware het dat, is dan nog de concentratie gebillijkt uit een zuinigheidsoogpunt, wanneer het gevolg er van is eene eindelooze bezetting van een klein stuk gronds, die ± 4000 man van het leger absorbeert, met de daardoor veroorzaakte geldelijke kosten, zonder ooit eenige vrucht te geven of te zullen geven?

En nu het derde geval, stellig het eenige dat niet alleen wel waarschijnlijk is, maar zelfs natuurlijk, en dat uit den aard der zaak met zekerheid als hetgeen ons te wachten staat, kan worden voorspeld.

Onze tegenwoordige stelling moge uit een militair oogpunt aan alle eischen voldoen, die men redelijkerwijze aan zulk eene soort van positie doen kan, dan zal toch een ieder erkennen, dat zij ons geene absolute veiligheid verzekeren kan. Die gezien heeft hoe de Atjeher het verstaat te sluipen en te bekruipen, zal moeten toestemmen, dat vooral des nachts brandstichtingen en aanvallen op schildwachten nog altijd mogelijk zijn en zelfs verwacht moeten worden.

Ook onze postenlinie is van buiten af niet ongenaakbaar. Het opengekapt terrein dat haar omgeeft moge iedere beschieting door de Atjehers bemoeielijken, bij eene tropische vegetatie zal aanhoudend opnieuw schoonkappen noodig zijn, en de Atjeher zal dit stellig niet ongehinderd toelaten.

Zoo zal de bezetting onzer geconcentreerde stelling binnen en buiten de linie nog aanhoudend worden bestookt, en het zal weldra blijken, dat wij na de concentratie al even weinig op de veiligheid onzer stelling mogen roemen als vroeger na het vertrek van generaal Van der Heyden.

Was toen onze stelling uit een militair oogpunt stellig minder goed, daar staat tegenover, dat thans de vijand aangemoedigd is tot meerdere volharding, sedert hij zich verheugt in de vruchten van zijn vroegeren strijd.

De concentratie moge *voor het oogenblik* misschien onze financieele en personeele krachten ten goede komen, zij zal ook in het derde geval van beide des te langer offers vergen, en bovendien vermoedelijk ons eindelijk dwingen tot vernieuwde krachtsinspanning, waarvoor schier evenveel goed en bloed zal noodig zijn als Atjeh thans reeds gekost heeft; of wel, wanneer het Nederlandsche volk opziet tegen zoo zware offers, zal onze eerste terugtrekking door eene tweede, door ontruiming van Atjeh, gevolgd moeten worden.

Reeds nu vindt dit laatste denkbeeld voorstanders, en bij eene gedachtenwisseling, na de door den Heer Verstege gehouden voordracht over het Atjeh-vraagstuk te Enschedé, werd het zelfs door een lid van de Eerste Kamer der Staten-Generaal uitgesproken. Deze meende, dat het streed met het liberale beginsel, om aan een volk, dat toonde zoo gesteld te zijn op zijne vrijheid, die vrijheid langer te onthouden, en kwam tot de conclusie dat wij Atjeh moesten verlaten. Hij verweet aan een voorstander van het krachtig optreden in Atjeh inconsequentie, omdat deze, indertijd medeonderteekenaar geweest zijnde van het adres om aan de strijdende Transvalers de vrijheid te verzekeren, nu de Atjehers door geweld van wapenen de vrijheid wilde ontnemen.

Als men hoort, dat zulke taal openlijk door een volksvertegenwoordiger wordt uitgesproken, begint men aan de mogelijkheid te gelooven, dat wij er nog eens toe zullen komen uit zuivere liberaliteit onze schoone koloniën te ontruimen. Immers, wanneer men verspreiding van beschaving, opening van tot dusver schier gesloten landen voor het wereldverkeer, bevordering van algemeene nijverheid en handel geheel buiten rekening laat, dan kan het liberale beginsel even goed eischen, dat wij niet alleen Atjeh, maar al onze koloniën ontruimen, en daar de inboorlingen heer en meester laten, van welke er waarlijk geen enkele onze overheersching gevraagd heeft.

Maar zou in waarheid bij het Eerste Kamerlid, dat zoo concludeerde tot ontruiming van Atjeh, de berekening van hetgeen Atjeh ons gekost heeft en nog kosten zal, niet zwaarder gewogen hebben dan het liberaliteitsbeginsel, dat, helaas! zoo dikwijls geprostitueerd wordt?

Die berekening heeft waarschijnlijk ook sterk geïnfluenceerd, toen besloten werd tot de concentratie; want het is schier onbegrijpelijk hoe men daarbij heeft kunnen denken aan afdoende verbetering der omstandigheden, aan de mogelijkheid om ooit het einddoel, beëindiging der Atjeh-questie, te bereiken; maar daarom is het even onbegrijpelijk, dat men gemeend heeft door concentratie te kunnen geraken tot afdoende bezuiniging.

Het is reeds meermalen door anderen opgemerkt, de Atjeh-questie wordt evenals zoovele andere questiën, geheel en uitsluitend door de financieele zijde er van beheerscht.

Het financieel evenwicht was verbroken. Minister van Ko-

loniën en Gouverneur-Generaal werkten ijverig samen om, *ten genoege der volksvertegenwoordiging*, vóór alles dat evenwicht te herstellen, en daaraan alleen danken wij de concentratie in Atjeh.

Die bezuinigingsmaatregel zal echter blijken verkeerd geweest te zijn, en ons in de toekomst weder tot ongehoorde uitgaven dwingen, wel of ons voeren tot den maatregel, thans uit liberaliteit reeds aangeprezen door het zooeven bedoelde lid der Eerste Kamer.

Hoe men de concentratie ook beschouwe, in alle opzichten verdient zij afkeuring, en daarmede is het oordeel over hare noodzakelijkheid uitgesproken.

De Minister van Koloniën moge reeds verklaard hebben, dat de verwachtingen van hen, die van de concentratie slechte gevolgen hadden tegemoet gezien, niet waren verwezenlijkt; de toekomst zal (moge het niet al te spoedig zijn) bewijzen, dat Zijne Excellentie voorbarig geweest is.

„Maar," zal men vragen, „zou men dan, de concentratie „afkeurende, hebben moeten doorgaan op den weg in de laatste „jaren vóór onze inkrimping bewandeld, of was er een beter „middel om de Atjeh-questie te beëindigen?"

Er was een middel: nl. de fout, door de proclamatie van 12 Februari 1874 begaan, ongedaan te maken door het herstel van het Sultanaat onder Nederlandsche souvereiniteit. Dat middel is der Regeering in 1883 aan de hand gedaan, maar zij heeft het niet gewild.

Toch was toen de gelegenheid daarvoor schoon.

De Atjehers hadden na den dood van den laatsten Sultan al zeer spoedig een nieuwen gekozen, en wel een kind, toenmaals zes à zeven jaren oud, maar door geboorte werkelijk de naaste tot den troon zijner vaderen.

Toeankoe Mohamed Daoed, bij verkorting ook wel Toeankoe Mad Daoed genaamd, werd weldra zoowel in Atjeh als daarbuiten als de wettige Sultan erkend. Alleen *wij* negeerden hem, en konden ook wel niet anders, zoolang wij volhielden dat het Nederlandsch Gouvernement Souverein van Atjeh was. Waar in onze officieele stukken van hem sprake was, werd hij steeds als Pretendent-Sultan aangeduid of bij zijn naam genoemd.

In alle proclamaties, brieven, enz. van Atjehsche zijde heette

hij echter altijd *de Sultan*, en niets werd door Tengkoe di Tiroe, Toekoe Hassan (die in Mei 1883 sneuvelde), Toekoe Hoessin, Iman Longbatta en andere hoofden bevolen of geproclameerd, dan in naam des Sultans. Dit was natuurlijk, omdat zij, zooals boven is aangetoond, dien naam noodig hadden als hefboom om het volk in beweging te brengen.

Zelfs de aan ons gezag onderworpen hoofden lieten zich tegenover onze ambtenaren, van Toeankoe Mad Daoed sprekende, dikwijls het woord Sultan ontvallen, hoewel zij wisten, dat die titel daar niet aangenaam klinken kon. En dit was geene bravade, maar een gevolg van gewoonte.

De Radja van Gighen b. v. die den Gouverneur Pruys van der Hoeven had verklaard, dat hij ons bestuur beschouwde als vervangen hebbende het Sultansbestuur, noemde kort daarop, in een gesprek met den Resident Sol, Toeankoe Mad Daoed *den Sultan*, en het invloedrijke godsdiensthoofd Sjech Marabahan noemde hem evenzoo in een geschrift, door hem op uitnoodiging van schrijver dezes opgemaakt, en door hem en de voornaamste geestelijken binnen ons gebied onderteekend, hetwelk, bij talrijke exemplaren onder de bevolking verspreid, dienen moest om de godsdienstige motieven door de Atjehsche oorlogspartij voor het volhouden van den oorlog aangevoerd, te ontzenuwen. Eerst na gemaakte opmerking werd die titel uit het geschrift weggelaten.

De mindere man, zoo op het door ons bezette grondgebied als daar buiten, wist op het laatst zelfs dan naam van den Sultan niet meer; maar dat er te Kemala een Sultan was en wel een wettige Sultan, dat wist en weet nog het kleinste Atjehsche kind.

De jonge Sultan stond onder voogdij van zijn oom Toeankoe Haschim.

Wat reden gaf tot de hoop, dat eene poging tot herstel van het Sultanaat onder onze souvereiniteit zou slagen, was de omstandigheid, dat de jonge Sultan in 1883 ontevreden en verbitterd was op zijne omgeving en meer in het bijzonder op zijn voogd.

Deze toch bleef hem, hoewel hij inmiddels reeds zestien à zeventien jaren oud geworden en met twee vrouwen getrouwd was, van alle deelneming aan het bestuur uitsluiten, en hield hem in eene zeer groote afhankelijkheid, zoodat hij zelfs nooit Kemala mocht verlaten.

Van verschillende kanten werd vernomen, dat te Kemala reeds heftige scènes tusschen den jongen Sultan en zijn voogd waren voorgevallen, maar dat de laatste ongezind bleef het gezag af te geven en te erkennen, dat zijn pupil man geworden was. Wel had de jonge Sultan aanhangers, die zijne meerderjarigverklaring wenschten, maar grooter was nog het aantal van hen, die hem het beleid van zaken nog niet toevertrouwden. De ontevredenheid van Toeankoe Mad Daoed nam met den dag toe en zoo ooit dan was juist toen, in 1883, het tijdstip allergunstigst om den wettig door de Atjehers gekozen Sultan tot onze zijde over te halen.

Mocht dit gelukken, dan zou het tijd zijn hem van onze zijde het Sultanaat aan te bieden onder voorwaarde van erkenning onzer Souvereiniteit.

Het herstel van het Sultanaat op zulk eene wijze zou in de oogen van iederen inlander eene daad van grootmoedigheid geweest zijn, en als wij het bestuur over de drie Sagies, in strijd met de eenmaal uitgevaardigde proclamatie aan den Sultan overlieten, dan konden wij dit des te beter doen, omdat de Sultan tengevolge zijner onmondigheid nooit iets tegen ons had gedaan of had kunnen doen.

Daarna zou het oogenblik gekomen zijn om onze troepenmacht zeer te verminderen en te concentreeren.

Een vertegenwoordiger van het Nederlandsch Gouvernement, aanvankelijk verblijf houdende in een goed bevestigde en goed bezette versterking, zou het eenige zijn, wat wij verder in Atjeh noodig hadden, behalve een paar posten in de kuststaatjes en bezettingen op de eilanden Bras en Way, — de twee laatste ter bescherming van den op Bras staanden vuurtoren en van te Way op te richten steenkolendepots en verdere maritieme inrichtingen [1]).

Met het bestuur in Atjeh zou die vertegenwoordiger zich rechtstreeks niet te bemocien hebben. Bestuurspersoneel behoefde hij dus niet, dan zeer weinig voor de beide genoemde eilanden.

---

[1]) Het eiland Way moet naar schrijvers overtuiging ook nu nog geheel onder ons direct bestuur worden gebracht. Dat eiland kan voor ons van het grootste belang worden, vooral als er later eens bij exploitatie van het Ombilien-steenkolenveld even goede maar goedkooper kolen werden verkrijgbaar gesteld dan te Penang en te Singapore.

Hij zou slechts te waken hebben voor de richtige nakoming van het met Atjeh te sluiten contract, waarbij het bestuur en de handhaving van justitie en politie in Atjeh, met uitzondering van het eiland Way, ons etablissement in Groot-Atjeh en die in de kuststaatjes en op Poeloe Bras, aan den Sultan zou worden overgelaten.

Vrees dat, als de jonge Sultan tot ons overkomen en het Sultanaat uit onze handen zou aannemen, de Atjehers hem zouden vervallen verklaren van de Sultanswaardigheid waartoe zij hem verkozen, dat zij terstond een ander lid uit de oude Sultansfamilie als vorst zouden uitroepen ter vervanging van den afvallige van de goede zaak, behoefde niet te bestaan; want, zelfs al zou de onverzoende oorlogspartij dit wellicht beproeven, ernstige kans om te slagen zou die poging niet hebben.

Het Atjehsche volk toch hecht groote waarde aan de legitimiteit hunner vorsten, en Toeankoe Mad Daoed was de wettige pretendent en is op wettige wijze gekozen. En zelfs, al zou het de oorlogspartij gelukken een tegen-Sultan uit te roepen en voor dezen aanhang te werven, Toeankoe Mad Daoed zou toch ook zijne aanhangers hebben, het Atjehsche volk zou verdeeld zijn in twee partijen, waarvan er eene en wel zeer vermoedelijk de sterkste op onze hand zou zijn.

Wat zou er in alle geval overblijven van de leus waarmede de hoofden het Atjehsche volk tegen ons ten strijde voeren. „Strijdt voor uw geloof, strijdt voor uwen vorst", als die vorst, volgens Muzelmansche leer tevens hoofd van den godsdienst, onze vasal en bondgenoot was geworden?

Al deze overwegingen gaven hoop, dat een herstel van het Sultanaat mogelijk, en voor ons de meest voordeelige, en met onze nationale eer vereenigbare wijze van oplossing der Atjehquestie zou zijn.

Te meer mocht men hopen op deze wijze te zullen slagen, toen het bleek, dat de toenmalige Minister van Koloniën van Bloemen Waanders kort na den Gouverneur van Atjeh, maar zonder nog te kunnen weten, dat het idée van een herstel van het Sultanaat door dezen reeds aan de Regeering in Indië was aangegeven, op hetzelfde denkbeeld was gekomen.

Maar toen na vele vergeefsche pogingen reeds een middel gevonden was om aanraking te krijgen met den op zijne eigen partij verbitterden, maar door deze streng bewaakten jongen

Sultan, toen inmiddels ook de Minister van Bloemen Waanders was afgetreden, gaf de Regeering te Batavia te kennen, dat zij van een herstel van het Sultanaat niets wilde weten, en zoo liet zij eene schoone gelegenheid ongebruikt voorbijgaan, om te beproeven de Atjeh-questie op eene voor beide partijen voordeelige en niet oneervolle wijze te beëindigen, eene proefneming die meer dan waarschijnlijk gelukt zou zijn.

Thans is het niet mogelijk op eene poging eener zoodanige oplossing terug te komen. De Atjehers hebben ingezien, dat hun belang medebracht de grieven van den jongen Sultan weg te nemen. Beter dan onze Regeering begrepen zij welke gevolgen het hebben zou, als de jonge vorst bij ons ging zoeken wat de leiders van de Atjehsche oorlogspartij hem onthielden, en daarom hebben zij hem in 1884 meerderjarig verklaard, en hem het hoogste gezag in handen gegeven.

Nu zal ook Sultan Mohamed Daoed geheel anders denken over de terugtrekkende Hollanders, dan hij over hen dacht, toen *hij* nog de ontevreden minderjarige was, en *zij* nog luide verkondigden dat zij geen stap achteruit zouden gaan [1]. Nu zal hij niet genegen meer zijn, tenzij gedwongen, een Sultanaat onder onze Souvereiniteit te aanvaarden, nu hij schier onbetwist zelf als souverein den scepter zwaait.

Een ander vorstentelg het Sultanaat aan te bieden kon vroeger, hoeveel minder thans nog, hoegenaamd geene uitwerking hebben. Daarvoor zijn de Atjehers veel te veel aan de legitimiteit gehecht.

Het ligt nu voor de hand, dat, toen de Regeering een herstel van het Sultanaat onder Nederlands souvereiniteit niet wilde beproeven, er iets anders moest gedaan worden. Den toestand te bestendigen zooals die in 1883 en 1884 was, ging niet aan, maar boven is reeds aangetoond, dat, en

[1]) De Heer Verstege en ook de schrijver van „De geconcentreerde stelling in Groot-Atjeh" deelen eenstemmig mede, dat Toeankoe Mohamed Daoed in Aug. 1884 meerderjarig is verklaard. Schrijver dezes meent dat dit een paar maanden vroeger heeft plaats gehad, maar het was den 19den van genoemde maand dat de Gouverneur-Generaal Van Rees in eene proclamatie aan de Atjehers verkondigde, dat zij er nooit in zouden slagen ons een enkelen stap terug te dringen. Als de Sultan er een archief op nahoudt, zullen de proclamaties van 12 Febr. 1874 en van 19 Aug. 1884 zeker als staaltjes van Nederlandsche consequentie daarin bewaard blijven.

waarom, de concentratie ons nog verder van den goeden weg gebracht heeft.

Er rest dus nog na te gaan wat althans gedaan moet worden om de voor de hand liggende gevolgen van de concentratie af te wenden, en zoo mogelijk tot eene eindelijke oplossing der Atjeh-questie te geraken.

Het zal wel overbodig zijn het denkbeeld om Atjeh te verlaten in behandeling te nemen.

Het is nog geen twintig jaren geleden, toen, bij de eerstesteenlegging van het Koen-monument te Batavia, het daarbij aanwezige publiek de woorden, op een groot doek aangebracht, lezen kon:

„Vergeet uw afkomst niet, Bataven,
„Noch staat der vadren erfdeel af!
„Hier liggen zij met eer begraven,
„Wier fierheid u dat erfdeel gaf."

Toen was er zeker niemand onder dat publiek, die kon gelooven, dat er nog geen twintig jaar later reeds zou gesproken worden, wel niet over het afstaan van der vaderen erfdeel, maar toch over het verlaten van met eigen bloed gekochten grond, dat zonder twijfel ten gevolge zou moeten hebben, dat ook de vaderlijke nalatenschap ons langzamerhand zou ontglippen.

Want, men kan er zeker van zijn, verlaten wij ooit Atjeh, ieder inlander zal dat aan zwakheid toeschrijven, en, eer nog dan thans, zal bij hem het denkbeeld veld winnen, dat het geschikte oogenblik gekomen is om het Nederlandsche juk af te schudden. En hoe zullen wij ons dan staande houden? Men vrage het aan een ieder die in den laatsten tijd uit Indië komt, hoe zeer de geest van de bevolking jegens het Nederlandsch gezag bij den dag slechter wordt; men hoore het van iederen officier die in de laatste jaren werkelijk *bij den troep* gediend heeft, hoe het met de oefening, het gehalte en de tucht van ons verwaarloosd leger gesteld is.

Waarlijk, zonder eenigszins te overdrijven, kan men veilig zijne stem waarschuwend bij die van zoovelen voegen, vóór een onverantwoordelijk regeeringsoptimisme het zoover zal hebben laten komen, dat ons gezag in Indië niet weêr te herstellen zal zijn.

Zeker het zijn ook voor den Staat slechte tijden en juist *nu* zal het moeilijk zijn de middelen te vinden, om, gesteld men wilde dat, weêr het noodige te doen om onze heerschappij in Indië tegen alle gevaar te verzekeren.

Maar er *moet* gehandeld worden. De middelen *moeten* gevonden worden.

Zeer algemeen meende men dat ook op de vergaderingen van Burgerpligt, die eindigden met de aanneming eener motie, waarbij die Kiesvereeniging hare commissie van bestuur opdroeg, *zich te wenden tot de Regeering, met het dringend verzoek, dat zoo spoedig mogelijk zulke maatregelen worden getroffen, als noodig zullen zijn om wederom krachtig op te treden; den Atjeh-oorlog inderdaad te doen eindigen, en Atjeh voor goed aan Nederland te onderwerpen.*

Gesteld dat deze motie bij de Regeering effect sorteert, wat schrijver dezes betwijfelt zoolang de drang niet algemeener wordt, welke maatregelen zullen dan aanbeveling verdienen?

Zal men op nieuw, met eene groote troepenmacht oprukkende, het onlangs op zoo onwaardige wijze prijs gegeven gebied in Atjeh, en misschien meer dan dat, weder in bezit gaan nemen en den Atjeher dwingen het hoofd te buigen?

In den eersten tijd zal men hierin niet licht slagen.

Toen de zaken voor de Engelschen in Soudan slecht gingen, en eindelijk de edele Gordon derwaarts gezonden werd, meenden velen, dat deze, die in Soudan bekend en bemind was, daarbij een man van ongeëvenaarde énergie en talenten, het daar wel tot een gewenscht einde zou brengen.

In een gesprek met een Engelschman te Kota Radja, die ook die meening was toegedaan, werd dezerzijds toen reeds beweerd, dat, nu de Engelschen eenmaal bij een door fanatisme opgezweept volk échec geleden hadden, hetzij dan door of zonder eigen schuld, zij voor het oogenblik dit niet zouden kunnen redresseeren, noch door den invloed van den edelen Gordon, noch door geweld van wapenen. Eerst als de fanatieke opwinding uitgewerkt had, als er verdeeldheid ontstaan was onder de hoofden, die bij zulke onbeschaafde volken nooit uitblijft, als niet één groot doel hen meer vereenigde, zouden de Engelschen kans hebben in Soudan te slagen.

Ditzelfde geldt ook ten opzichte der onderwerping van Atjeh door kracht van wapenen.

Vóór de concentratie was onderwerping door wapengeweld betrekkelijk gemakkelijk, als slechts de middelen daarvoor beschikbaar waren, hetgeen door de Regeering echter steeds als onmogelijk werd vooropgesteld.

Na de concentratie houdt schrijver dezes *in den eersten tijd* onderwerping door wapengeweld voor bijna onmogelijk.

Geenszins wordt de mogelijkheid ontkend om het ontruimde gebied te heroveren, en op nieuw ons daar en zelfs verderop te vestigen, maar het Atjehsche volk zal zich daarom vooreerst niet onderwerpen.

Godsdienstig fanatisme wekt meer volharding dan vaderlandsliefde. Wat te verwachten van een volk zoo fanatiek als de Atjehers thans zijn, nadat zij ondervonden hebben, dat hunne volharding vruchten droeg en wetende dat wij zwak zijn?

Want aangenomen dat de Regeering, Volksvertegenwoordiging en Natie nu eens doordrongen worden van het gewicht der questie, de handen ineenslaan en van de vroeger uit Indië vergaarde schatten een betrekkelijk klein deel restitueeren om de Atjeh-questie te termineeren; aangenomen dat het gelukken zal voor een nieuw agressief optreden in Atjeh een goed uitgerust corps van b. v. tienduizend man bijeen te krijgen, meent men dan, dat de Atjehsche hoofden niet zullen weten hoe moeilijk het geweest is tot die krachtsinspanning in Nederland op te wekken, dat zij niet zullen begrijpen, dat men daar niet geneigd zal zijn die krachtsinspanning langen tijd vol te houden?

Een vernieuwd agressief optreden *thans* zal ons wel wapenroem kunnen geven, wel leiden tot vernieuwde uitbreiding van ons grondgebied in Atjeh, maar ons waarschijnlijk thans niet geven de onderwerping van het Atjehsche volk.

Zou er dus niets gedaan moeten worden en wij in de geconcentreerde stelling moeten blijven zitten, zonder in het gunstigste geval daarvan eenig resultaat te zien, ja meer dan waarschijnlijk tot de Atjehers ons even als in 1874 weder zullen dwingen agressief op te treden, dan wel tot verkeerd begrepen zuinigheid of zonderlinge liberaliteitsbeginsels ons zullen nopen Atjeh geheel te verlaten?

In geenen deele.

Toch komt ook het denkbeeld van den Heer Verstege om eene commissoriale enquête in te stellen schrijver dezes niet afdoende voor.

De vragen, die de Heer Verstege *door* eene enquête zou willen beantwoord hebben [1]), kunnen ook *zonder* enquête wel beantwoord worden, al is het misschien wat minder uitvoerig, tenzij zulk eene enquête strekken moet voornamelijk om met juistheid te weten welk aandeel verschillende Staatsdienaren hebben in het bewerken van den precairen toestand, waarin wij ons thans bevinden. In dat opzicht zou zij veel licht kunnen geven, maar daarop kan niet gewacht worden.

Het is toch te voorzien dat, tegen den tijd dat de enquête-commissie gereed zou zijn met hare antwoorden, de belangstelling, thans voor het Atjeh-vraagstuk opgewekt, reeds lang weder zou hebben uitgebloeid. Er is zoo weinig ruimte voor Indië tegenwoordig in de nationale belangstelling. Grondwetsherziening, kerkelijke geschillen, sociaal-democratische woelingen, dat alles en meer neemt die belangstelling in beslag. 't Is alles zoo nabij, en Indië zoo ver.

Onmiddellijk en met spoed moet gehandeld worden: onmiddellijk moet het leger in Indië en ook de marine aldaar aanmerkelijk en blijvend worden versterkt; niet alleen omdat wij in staat moeten zijn aan alle eventualiteiten op staatkundig gebied daar het hoofd te bieden, maar ook vooral opdat men door den geheelen Archipel bespeure, dat wij niet zwak zijn.

Het leger moet zoozeer versterkt worden, dat wij, *het willende*, terstond agressief in Atjeh zouden kunnen optreden, zonder dat wij ergens anders in den Archipel daardoor eene te geringe troepenmacht zouden houden; maar al zouden wij het kunnen, wij moeten *nu* in Atjeh, tenzij daartoe gedwongen, nog geene pogingen willen doen om tot onderwerping door wapengeweld te komen, omdat, zooals boven gezegd werd, het fanatisme daar eerst wat moet uitwerken, en de Atjeher ook eerst moet vernemen, dat wij niet zwak meer zijn.

Later, wanneer valt niet vooraf te bepalen, zal men in Atjeh weder naar het zwaard moeten grijpen [2]). Doen wij

---

[1]) Zie: Een beroep op het Nederlandsche volk in zake het Atjeh-vraagstuk door J. J. W. E. Verstege, uitgegeven bij J. H. de Bussy te Amsterdam, fol. 103 en 104.

[2]) Hoewel het niet in *direct* verband staat met de Atjeh-questie is het niet overbodig er hier op te wijzen dat het voor de rust in Indië noodig zal zijn het Regeerings-Reglement, dat weinig rekening houdt met de toestanden, op vele punten te wijzigen.

het thans, wij zullen na behaald wapensucces weder in zeer ongunstige omstandigheden komen, omdat, ten gevolge van de tegenwoordige stemming der bevolking, ook al hebben wij Groot-Atjeh op nieuw geheel bezet, eene volledige onderwerping niet zal worden verkregen. Terstond echter ook zou de bezetting van onze tegenwoordige stelling in Atjeh in een staat moeten worden gebracht, waardoor de civiele en militaire Gouverneur de middelen beschikbaar zal hebben, om, als hij dat noodig acht voor het moreel zijner troepen of voor de veiligheid der stelling, van tijd tot tijd agressief op te treden en een einde te maken aan het beleg, dat de Atjehers thans feitelijk om onze vestiging geslagen hebben.

De toestand in Indië is zorgwekkender dan de Regeering schijnt te meenen.

Het slechte verloop van den Atjeh-oorlog, het ontwaken na lange rust van het Mohamedanisme, de invoering van verscheidene hervormingen in het Indisch staatsbestuur, zonder dat de bevolking daarvoor eerst geleidelijk was rijp gemaakt, verschillende fiscale maatregelen, — al die oorzaken te zamen hebben een toestand van ontevredenheid verwekt, die des te gevaarlijker is, omdat wij doorslaande bewijzen van zwakheid hebbe gegeven.

Men maakt zich ongerust over de toekomst van onderscheiden cultures in Indië, men wijzigt de tarieven van in- en uitvoer in Ned. Indië om handel en nijverheid te gemoet te komen, men verbetert aanhoudend de regeling van heerendiensten der inlandsche bevolking. Dat alles is loffelijk en goed, maar zeer onvoldoende, zoolang niet eerst en vooral gezorgd is voor eene goed verzekerde rust.

Wel is er geen periculum in mora, maar dat kan ieder oogen-

Het is b. v. reeds voorgekomen, dat een hoofd van Gewestelijk Bestuur van hooger hand den raad kreeg, om in een zeker geval zoodanige maatregelen te nemen als noodzakelijk was, en daarop later de berusting der Regeering te provoceeren, omdat de Regeering in dit geval moeilijk eene instructie kon geven zonder het zuiver legale standpunt te verlaten haar door het Regeerings-Reglement aangewezen, en toch, werden er geene afdoende maatregelen genomen, dan zou dat leiden tot het laten voortwoekeren van planten, die het noodig werd geacht terstond uit te roeien.

In dat geval *werden* maatregelen genomen, in strijd met de beginselen van het Regeerings-Reglement. Maar hoe, als het hoofd van Gew. Best. in dit geval de verantwoordelijkheid eens niet op zich had durven nemen om in strijd met het Regeerings-Reglement te handelen?

blik ontstaan, en bijna iedereen is ongerust en ziet de toekomst donker in. Alleen de Regeering schijnt gerust, en het onnoodig te achten zich tijdig afdoend te wapenen tegen eene mogelijke, ja waarschijnlijke uitbreking van hetgeen er broeit in de Indische politieke atmosfeeer.

Meent men dat door velen en ook hier de zaken te donker worden voorgesteld, dan kan daar niets tegen ingebracht worden, maar alleen de vurige hoop worden uitgesproken, dat dit spoedig blijken moge; maar mocht in Indië onverhoopt ons gezag eens ernstig gevaar loopen, mocht het eens blijken dat wij door de tegenwoordige zorgeloosheid der Regeering de middelen niet beschikbaar zullen hebben om ons daar te handhaven, mogen dan zij die door hunne geruststellende verzekeringen het Nederlandsche volk, al is het te goeder trouw, hebben misleid, toonen, dat zij in de ure des gevaars even vindingrijk zijn in middelen om het te keeren, als zij zorgeloos geweest zijn, toen het nog tijd was het gevaar te voorkomen.

Wanneer nu als het eenig afdoend middel ter verbetering van den toestand in Atjeh in het bijzonder en in Ned. Indië in het algemeen, eene versterking onzer krijgsmacht zoo te land als te water noodig geacht wordt, meene men niet, dat daarom de heerschappij van de sabel wordt aanbevolen.

Integendeel. Schrijver dezes zou in gewone omstandigheden liefst geen enkel soldaat in de binnenlanden willen zien, behalve op enkele punten in Borneo en Sumatra, waar de afstanden zóó groot en de communicatiemiddelen zóó slecht zijn, dat bij onverwachte gebeurtenissen van de kustplaatsen niet spoedig genoeg militaire macht zou kunnen aankomen, en daar waar het uit een militair oogpunt mocht blijken noodig te zijn voor de verdediging tegen een Europeeschen vijand.

Dit neemt echter niet weg, dat in eene kolonie steeds eene goede krijgsmacht noodig is om het gezag, zoo noodig, te steunen en te beschermen.

Het „wil men vrede, houd u gereed voor den oorlog" kan voor de koloniën gewijzigd worden in „wil men rust, houd u „gereed voor opstand."

Heeft Louis Philippe eens gezegd, dat het eerste spreekwoord een beginsel uitsprak vol bezwaren en moeielijkheden, omdat groote legers, die op de been gehouden worden om den vrede te bewaren, op hetzelfde oogenblik prikkels en middelen tot

den oorlog zijn, veel minder geldt dit voor het voor de koloniën gewijzigde spreekwoord, omdat daar onder de gezaghebbenden niemand belang kan hebben bij opstand.

Zeer zeker het is de ware rust niet die alleen verkregen en behouden wordt door eene imponeerende troepenmacht, steeds gereed om op te treden bij het geringste symptoom van onrust. Een goed en rechtvaardig bestuur is een vrij wat sterker waarborg voor rust en tevredenheid. Maar men make zich geene te groote illusies. Meent men, dat eene grootendeels onbeschaafde en tegenwoordig ook door priesters en Mekkagangers geïnfluenceerde bevolking de rechtvaardigheid erkent onzer bestuursmaatregelen? Meent men, dat het mogelijk zou zijn, dat zulk eene bevolking overtuigd werd van de billijkheid der door ons opgelegde belastingen en heerendiensten?

Het kan niet ontkend worden, dat enkele ambtenaren in meer beperkten kring bij den inlander populair kunnen zijn, en dat bij de zoodanigen bereidwillig aan alle verplichtingen wordt voldaan. Evenmin kan ontkend worden, dat er sommige zeer verlichte inlanders zijn, zoo hoofden als geringere lieden, die wel begrijpen, dat zij het onder onze heerschappij beter hebben en over het algemeen rechtvaardiger behandeld worden, dan het geval zou zijn, als zij onoverheerscht onder eigen vorsten stonden; maar dat zijn uitzonderingen.

Onze overheersching wordt slechts gedwongen ondergaan, en de inlander ziet in de meeste onzer bestuursmaatregelen meer *ons* belang dan *zijn* belang, en juist dit is er in den laatsten tijd niet op verminderd.

Nu wijze men niet op de geringe strijdmiddelen waarmede in den goeden ouden O. I. Compagnie'stijd het Nederlandsch gezag niet alleen staande gehouden, maar zelfs uitgebreid werd.

Vooreerst hebben wij nooit een zoo uitgebreid gebied te bezetten gehad als thans, en verder zijn de omstandigheden geheel veranderd.

De inlanders hebben vuurwapenen en kennen het gebruik er van. Stoom en persvrijheid hebben hun invloed op hen meer ten kwade dan ten goede doen gevoelen; want, behoudens de zeer loffelijke maar zeer zeldzame uitzonderingen, moet het erkend worden, veel beschaafder zijn zij niet geworden, maar wel hebben zij geleerd gebruik te maken van vele uitvindingen van Westersche beschaving; en wat vroeger zooveel moreel

overwicht aan de Europeanen in Indië gaf, is thans ook het deel der inlanders geworden. Hun eenvoud en naïeviteit is grootendeels verdwenen, zonder dat er beschaving en ontwikkeling voor in de plaats getreden is.

Daarbij was vroeger onze verhouding tot de inlanders eene geheel andere. Het bestuur over hen werd, veel meer dan thans, aan de hoofden overgelaten, en er was gezorgd, dat dezen, de Nederlandsche bevelen opvolgende, er persoonlijk groot belang bij hadden trouw te blijven aan hunne overheerschers. Thans zijn die hoofden, althans op Java, gewone ambtenaren geworden, die bijna even dikwijls verplaatst en ontslagen worden als hunne Europeesche lotgenooten. Dit moge nu veel voor hebben, het valt niet te ontkennen, dat zoowel de band tusschen hoofden en bevolking er losser door geworden is, als die tusschen overheerschers en overheerschten.

Dat ook wij veranderd zijn is even waar, en men behoeft geen laudator temporis acti te zijn, om te beweren, dat wij de énergie en de kracht der vaderen niet meer bezitten. En al bezaten de gezagvoerenden in Indië nog die voorvaderlijke deugden, men zou er dezelfde uitwerking niet meer van zien, omdat zij, die in Indië het gezag in handen hebben, niet meer kunnen doen wat zij zouden willen doen, gebonden als zij zijn door allerlei wetten en bepalingen, waarvan er vele voor énergie en zelfstandigheid doodend zijn. Ook in de tijden der O. I. Compagnie waren hare gezagvoerende dienaren in Indië geenszins geheel vrij in hunne handelingen, en niemand zou zeker die dagen voor Indië terugwenschen; maar toen de communicatie met het moederland nog zeer moeilijk was, telegrafische gemeenschap niet bestond en de kennis van Indië in Nederland nog geringer was dan thans, was het natuurlijk, dat de Kamer van XVII meer aan de Indische Regeering moest overlaten, dan het Opperbestuur in den tegenwoordigen tijd.

Het gaat dus niet aan de noodzakelijkheid der uitbreiding onzer strijdkrachten te ontkennen, op grond dat in vroeger tijden eene veel geringer macht voldoende is gebleken; en waarlijk tegenover de lezers van dit tijdschrift zou het bijna ongepast geacht kunnen worden tegen dit argument op te komen, ware het niet, dat het dikwijls vernomen wordt uit den mond van meer dan één Nederlander, die op elk ander gebied dan op

het koloniale stellig geen argument van dat gehalte zou hebben aangevoerd.

Is land- en zeemacht weder in den staat gebracht om geheel aan hare bestemming te voldoen, d. w. z. om zoodra wij dit willen op afdoende wijze Atjeh te onderwerpen, zonder dat wij elders in den Archipel eene voldoende troepenmacht behoeven te houden, dan zal het bovendien nog aanbeveling verdienen om hem, die in Atjeh het hoogste gezag voert, eene veel uitgebreider macht te geven dan hij thans heeft.

In alle tijden en in alle landen heeft men het kunnen zien, dat in moeilijke omstandigheden één man, vrij om te handelen, meer uitwerkte, dan velen, die natuurlijk steeds verschillende inzichten hadden.

Hij, die geroepen wordt om den Atjeh-oorlog te beëindigen, moet dat kunnen doen, zonder telkens zijne plannen te moeten wijzigen naar de inzichten van anderen, die, verre van het tooneel der handeling, personen en omstandigheden, waarmede rekening moet gehouden worden, niet altijd met juistheid kunnen beoordeelen. Wie de Atjeh-questie beëindigen zal, moet het onbeperkt vertrouwen bezitten van de Regeering en van de Natie.

Men zal tegenwerpen, dat een versterking onzer strijdkrachten ongehoord veel geld zal kosten, dat er niet is.

Ontegenzeggelijk zal het veel geld kosten, zeer veel zelfs, maar zonder dat geen afdoend herstel van den treurigen toestand, waarin wij ons niet alleen in Atjeh, maar overal in Indië bevinden.

Het geld *moet* er zijn. Het is hier de plaats niet te bespreken of het verkregen kan worden door een beroep op de offervaardigheid der natie, dan wel door eene leening ten behoeve van Ned. Indië, na scheiding der financiën van de Koloniën en het Moederland, of op eenige andere wijze. Alleen moet op den voorgrond gesteld worden dat de omstandigheden dringen, dat er gehandeld *moet* worden, en dat wij den tijd niet zullen hebben te wachten tot het financieele evenwicht hersteld is, en de baten wellicht weêr beginnen te vloeien, dank zij de maatregelen, door de tegenwoordige Regeering genomen; daargelaten nog, of sommige dier maatregelen wel aan de verwachting zullen beantwoorden, en niet veeleer medewerken om de ontevredenheid in Indië te

doen toenemen en het tijdstip te helpen verhaasten, waarop het blijken zal, dat wij niet in staat zijn ons gezag daar te handhaven.

Daarbij, op welke wijze het benoodigde geld dan ook worde verkregen, weinig financieele ondernemingen kunnen eene zoo zekere en zoo groote rente beloven als het kapitaal, dat de Nederlandsche natie aan hare schoone koloniën zal willen ten koste leggen.

Als daar eens ons gezag beter dan thans zal zijn bevestigd; als landbouw en industrie eens beter dan thans zullen kunnen rekenen op eene bestendige politieke rust, en meer de belangstelling der Regeering zullen ondervinden; als de inboorling, doordrongen van onze macht, daarbij de overtuiging zal erlangen, dat de Nederlanders zijn schoon vaderland exploiteeren, niet alleen *ten hunnen bate* maar ook en vooral *in zijn belang*, dan zal Nederland meer dan ooit te voren de vruchten kunnen plukken van hetgeen het aan Indië ten koste legt, niet in den vorm van demoraliseerende batige saldo's, maar door het bezit van een uitgebreid koloniaal rijk, dat welvaart, ja rijkdom aanbiedt aan al zijne zonen, die arbeiden willen en arbeiden kunnen, ook aan die, welke nu in het vaderland door honger en gebrek bijna tot razernij gebracht, maar al te gaarne luisteren naar de onzinnigste en voor de maatschappij zeer gevaarlijke theoriën van volksmenners, onder welke er zijn, die misschien het zelve zeer zouden betreuren, als zij ooit die theoriën consequent in praktijk konden zien gebracht.

Dat dan ook de financiën van den Staat zullen gebaat worden, dat langs dien weg het financieel evenwicht op afdoende wijze zal worden hersteld, ligt voor de hand.

De gevolgen van een slecht beheer komt men niet te boven door die gevolgen eenvoudig te ontkennen en door te beweren dat alles vrij goed gaat.

Nog is het niet te laat, maar er moet krachtig gehandeld worden; vóór alles moet er rekening gehouden worden met de onrustbarende teekenen, die zich overal in den Indischen Archipel voordoen. Wij moeten in staat zijn de Atjeh-questie op afdoende wijze te beëindigen, en door ontzag voor onze kracht questies elders te voorkomen.

LAGING TOBIAS.

Nijmegen, 11 April 1886.

NASCHRIFT.

Nadat het bovenstaande reeds aan de Redactie was toegezonden, is het Atjeh-vraagstuk op nieuw ter sprake gebracht in eene vergadering van Burgerplicht te Rotterdam den 16 April jl.

Ook daar kwam niemand op om de concentratie te verdedigen.

De Heer Perelaer opperde er het denkbeeld eene lijst te openen, om belangstellenden gelegenheid te geven daarop voor vrijwillige geldelijke bijdragen in te teekenen, ten einde, met het oog op den minder gunstigen staat van 's lands geldmiddelen, de Regeering in staat te stellen, den oorlog in Atjeh met kracht te hervatten.

Een der bestuursleden van Burgerplicht meende, dat de Heer P. dit wel niet ernstig gemeend zou hebben, omdat oorlogen niet „bij inteekening gevoerd worden."

De juistheid van het laatste erkennende, meent schrijver dan toch te moeten opmerken, dat de Heer P. wel degelijk in ernst kan gesproken hebben. Al worden toch oorlogen niet bij inteekening gevoerd, zeer talrijk zijn de voorbeelden in de geschiedenis dat de gestelde machten door vrijwillige giften van de land's kinderen bij het voeren van oorlogen werden gesteund.

Wij behoeven daarvoor niet eens zoo heel ver te zoeken. Of zijn niet in de dagen van 1830 vrijwillig vele en vrij aanzienlijke offers tot stijving van ons weerbaarheidsvermogen gebracht? En zelfs bij de mobiliseering van ons leger in 1870, kon men hier en daar reeds teekenen van dergelijke offervaardigheid waarnemen. Er zijn toen jongelieden uit den aanzienlijken stand geweest die voor onbepaalden tijd, met eigene uitrusting, als gewoon cavalerist in dienst traden. Een tegenwoordig eerste Kamerlid schonk aan het Departement van Oorlog een paard, dat bij een der Regimenten Artillerie in dienst is gesteld.

Een beroep op de vrijwillige offervaardigheid van het Ned. volk in het belang van machtsontwikkeling in onze O. I. bezittingen verdient wellicht ernstige overweging, als de Regeering den gehoopten aandrang der natie om in Indië krachtig op te treden, met een *non possumus* beantwoorden mocht.

DE VEREENIGING VOOR DE STATISTIEK IN NEDERLAND

EN

HET STATISTISCH INSTITUUT.

Het is nu omtrent zeven en dertig jaar geleden, — in den zomer van 1849 was het — dat bij den uitgever Johannes Müller te Amsterdam een boekje vol cijfers het licht zag onder den titel: *Staatkundig en Staathuishoudkundig Jaarboekje. Eerste jaargang.* In dat jaar zat, naar het scheen, de statistiek in de lucht. In het Januari-nummer van *de Gids* had een jong geleerde, de Heer Mr. M. M. von Baumhauer, kweekeling van de Utrechtsche Hoogeschool en discipel van Professor Jan Ackersdijck, een artikel geleverd: „d e s t a t i s t i e k" getiteld, waarin hij het nut dezer wetenschap en de aantrekkelijkheid van hare beoefening betoogde; in het Juli-nummer van hetzelfde tijdschrift verscheen van eene andere hand een artikel: „d e s t a t i s t i e k i n N e d e r l a n d," waarin den lezer werd voorgehouden, hoe gebrekkig het met de beoefening der statistiek hier te lande gesteld was, en hoe vooral de regeering te kort was geschoten in haar plicht om voor eene goede betrouwbare en zooveel mogelijk volledige en welgeordende verzamemelings-statistiek als bouwstof voor de wetenschap en grondslag van staatsbestuur te zorgen. En het bleek nagenoeg te zelfden tijde, dat de regeering werkelijk van hare verplichting ten deze overtuigd was. Aan het Departement van Binnenlandsche Zaken werd door den minister de Kempenaer eene soort van statistiek bureel opgericht en de Heer von Baumhauer werd met den rang van commies aan het hoofd van die inrichting gesteld,

terwijl bij de Koninklijke Besluiten van 19 en 23 October 1849, Stbl. nº. 55 en 56, de derde tienjarige volkstelling, te houden op 19 November van dat jaar, werd verordend en geregeld en een ander Besluit, van 22 December 1849, Stbl. nº. 64, het aanleggen van bevolkings-registers in elke gemeente voorschreef. Te gelijk werd bij het Departement van Koloniën, ter voldoening aan art. 60 van de pas herziene grondwet, de hand gelegd aan het eerste Koloniale Verslag.

De Eerste Jaargang van het *Staatkundig en Staathuishoudkundig Jaarboekje* was het werk van één man. Zijn naam prijkte niet op den titel. Geene voorrede verklaarde zijne bedoeling en plannen. Het boekje moest voor zich zelf spreken. Maar de inhoud liet blijken, dat het den auteur inzonderheid er om te doen was, statistische kennis te verspreiden, en het stoute woord „Eerste Jaargang," op den titel gaf te kennen, dat hij, de bezwaren niet wegende, voornemens was, de opgevatte taak voort te zetten. Al spoedig werd het bekend, dat de auteur was Jhr. Mr. Jeronimo de Bosch Kemper, advocaat-generaal bij het Provinciaal Hof te Amsterdam, van 1841 tot 1845 redacteur van *de Tijdgenoot*, de man, dien wij gekend hebben onverdroten ijverende voor staatsbelang en volksbelang, altijd gereed om te doen wat zijne hand te doen vond, en tegen geen bezwaren, tegen geen offers van tijd, arbeid en geld opziende, waar hij naar zijne overtuiging iets goeds verrichten kon; daarbij zijn eigen weg kiezende met het vertrouwen, dat anderen hem daarop zouden volgen, maar nooit, op eigen naam of eer bedacht, zich zelven op den voorgrond stellende.

De Tweede Jaargang van het *Jaarboekje* verscheen in 1850, nu in de voorrede gestempeld als „een Jaarboekje aan de Statistiek toegewijd," al bleef het den naam voeren van S t a a t k u n d i g e n S t a a t h u i s h o u d k u n d i g. En nu kon men op den titel lezen dat het samengesteld en uitgegeven was „onder medewerking van de Heeren: J. Ackersdijck, P. W. Alstorphius Grevelink, Jhr. J. de Bosch Kemper, C. A. den Tex, G. A. de Meester, A. Elink Sterk Jr., W. C. Mees, D. A. Portielje, S. Vissering en anderen." — Weemoedige herinneringen wekt deze naamlijst op. Verre de meesten van hen, die er in vermeld worden, zijn weggevallen (en hoe velen ook, die later toetraden!); enkelen, Portielje en de Meester, in de volheid van den mannelijken leeftijd, de anderen na lange, welvolbrachte

levenstaak, de een wat vroeger de ander wat later [1]). Slechts twee van de leden van het Jaarboekje van 1850 zijn heden overgebleven.

„De leden van het Jaarboekje", zoo noemde zich de kring. En die kring breidde zich van jaar tot jaar uit. Het werd eene onderscheiding geacht, er toe geroepen te worden. In 1854 was het getal reeds tot 19 geklommen, in 1856 tot 23, volgens de naamlijst op den titel van het boekje opgenomen.

Maar eerlang kwam er eene belangrijke verandering.

In de vergadering der medewerkers van 1852 was de vraag ter sprake gebracht, of de tijd niet gekomen was om de uitgave van het Jaarboekje te staken. Geenszins van wege het nog altoos betrekkelijk gering debiet, onvoldoende om de hooge drukkosten van die bladzijden vol cijfers te dekken. De Bosch Kemper bleef het nadeelig verschil voor zijne rekening nemen. En eerst vele jaren later — dat ik dit hier bijvoege — werden de kosten der uitgaaf door de contributiën der leden en de opbrengst van verkochte exemplaren opgewogen. Maar in 1852 had de ijverige von Baumhauer (intusschen ook lid van den kring geworden) als hoofd van het officiëel bureel van statistiek de samenstelling aangevangen van een *Statistisch Jaarboekje voor het Koningrijk der Nederlanden, uitgegeven door het Departement van Binnenlandsche Zaken.* Was nu hierdoor onze arbeid niet overtollig geworden? Zoo luidde de vraag. Het antwoord was ontkennend. Men oordeelde, dat de beide Jaarboekjes nevens elkander konden bestaan, elk met een eigen bestemming, elkander steunend en aanvullend. De taak der officiëele publicatie zou behooren te wezen, bouwstoffen te verzamelen; die van ons boekje, de verzamelde bouwstoffen voor de wetenschap te verwerken, de gegevens te toetsen en de uitkomsten met die van andere landen te vergelijken [2]). Zoo werd besloten, de opgevatte taak, nader omschreven, voort te zetten.

En zoo gebeurde het. De kring der medearbeiders breidde zich (gelijk reeds gezegd is) met elk jaar uit. Het Jaarboekje verscheen geregeld jaar op jaar en nam toe in belangrijkheid

---

[1]) De eerste, die aan den kring ontviel, was de beminnelijke D. A. Portielje. In de voorrede van het Jaarboekje voor 1852 werd hem eene schoone hulde gebracht. Twee jaren later was C. A. den Tex gestorven.

[2]) Zie de Voorrede voor het Jaarboekje van 1852.

van inhoud en in belangstelling bij het publiek. In eene gezellige bijeenkomst der medewerkers, doorgaans in de gastvrije woning van de Bosch Kemper, soms ten huize van zijnen trouwen amanuensis E. S. Witkamp (ook de naam van dezen ijverigen, intelligenten en dienstvaardigen man mag hier niet onvermeld blijven) gehouden, werd elk jaar de samenstelling van het eerstvolgende boekje in het breede besproken. Maar het tijdstip kwam, dat in dit huiselijk karakter van den vriendenkring verandering zou brengen. In 1857 was die kring tot 34 leden aangegroeid en nu werd besloten, dat men zich tot eene *Vereeniging voor de Statistiek* zoude vormen en, waar het pas gaf, ook andere werkzaamheden op het gebied der statistiek nevens de uitgave van het Jaarboekje op zich zou nemen [1]). Dit besluit werd aangevuld en bekrachtigd in 1862 toen de „Vereeniging voor de statistiek in Nederland" van den Koning erkenning als rechtspersoon aanvroeg en verkreeg [2]) en zich in verband daarmede statuten gaf, die in eenvoudigen, beknopten vorm groote ruimte van werkkring verzekerden. — Op dit tijdstip telde de Vereeniging 82 leden.

In den aanhef der Voorrede van den Jaargang 1864 schreef De Bosch Kemper: Bij de uitgave van den eersten jaargang van de vierde serie, of zestienden jaargang van het Staatkundig en „Staathuishoudkundig Jaarboekje treedt de individueele werkzaam„heid van den ondergeteekende als hoofdredacteur op den achter„grond en de gezamenlijke uitgave der Vereeniging op den voorgrond". Van nu aan had de Vereeniging haar bestuur (in den jaargang 1866 voor het eerst vermeld); maar Kemper bleef haar voorzitter, haar steun en kracht, de ziel van het werk. En velen zijn er in ons midden, die zich nog levendig herrinneren, hoe wij hem in de vergadering van 19 April 1873 bij gelegenheid der vaststelling van den inhoud van den 25en Jaargang van het Jaarboekje oprechte hulde en dank brachten [3]).

Ik moet mij bekorten. Ik vrees zelfs, dat ik alreede te veel mij heb toegegeven in voor mij dierbare herinneringen aan lang vervlogen dagen, en dat ik mijnen lezer daarvoor vergiffenis heb te vragen. Mijn oogmerk was, den jongeren uit het

---

[1]) Zie Voorrede voor het Jaarboekje van 1857.

[2]) Kon. Besl. van 4 Juli 1862, Stbl. n°. 137. Zie de voorrede voor den jaargang 1863.

[3]) Z: het Jaarboekje voor 1873, blz. 60.

thans levende geslacht met enkele trekken te doen zien, hoe en door wier bedrijf de „Vereeniging voor de statistiek in Nederland", thans meer dan 600 leden tellende, uit klein begin ontsproten, opgewassen, bevestigd en krachtig geworden is. Over hare lotgevallen in de latere jaren kan ik korter zijn, voor zoover de toenemende rijkdom van stof zal gedoogen. Zij liggen ons meer nabij en de heugenis daarvan is nog niet verflauwd of verloren. Ik zal daarom slechts enkele punten aanroeren.

Toen in 1857 de vriendenkring van „het Jaarboekje" eene „Vereeniging voor de statistiek" geworden was, wier ledental met elk jaar klom, breidde ook haar werkkring en hare beteekenis zich uit. Wel bleef de samenstelling en uitgave van het Jaarboekje het middenpunt dier werkzaamheid, maar daarnevens werd andere arbeid op breeder terrein ondernomen. Reeds in dat zelfde jaar 1857 werd het plan ter sprake gebracht tot de bewerking en uitgave eener *Algemeene Statistiek van Nederland* [1]). Dit plan, breed opgezet, ernstig overwogen, kwam na langdurige voorbereiding tot uitvoering en mocht daarbij den financiëelen steun van 's lands regeering genieten. Tot voltooiing is het werk echter niet gekomen. Men weet, dat het met de uitgave van het Tweede Deel gestaakt is. Het onvoldoende van de bronnen, waaruit de gegevens geput moesten worden, het wegvallen en ontbreken van werkkrachten, en andere omstandigheden hebben deze stuiting van den arbeid veroorzaakt. Wellicht ware hij thans weder met hoop op beteren uitslag op te vatten. De overweging, of dit raadzaam en mogelijk zij, worde aan het *Statistisch Instituut* aanbevolen. — In 1858 kwam op nieuw de vraag ter sprake, of de taak der Vereeniging niet als afgesloten moest worden beschouwd [2]). Aanleiding daartoe was de oprichting der Rijks-commissie van Statistiek bij Kon. Besluit van 5 November 1858 Stbl. n°. 75. De overweging, dat het de taak der Rijks-commissie zoude wezen de regeering voor te lichten en bij te staan bij de samenstelling der officiëele verzamelings-statistiek, terwijl die der Vereeniging omschreven bleef binnen het terrein der wetenschappelijke bewerking van de officiëele gegevens, leidde wederom tot het besluit, dat beide

[1]) Zie Voorrede voor het Jaarboekje van 1857 en, voor de verdere uitvoering, de verslagen van de in volgende jaren gehouden vergaderingen.

[2]) Zie Voorrede voor het Jaarboekje van 1859.

instellingen reden van bestaan nevens elkander zouden behouden. Misschien zou alleen de inrichting van het Jaarboekje eenige wijziging hebben te ondergaan. Te minder reden had men, om over dit besluit berouw te gevoelen, toen reeds binnen twee jaren na haar optreden de Rijks-commissie wederom moest worden ontbonden ten gevolge van de roekelooze beslissing der Tweede Kamer, die den post op de begrooting van 1862 voor de Rijks-commissie in de zitting van 5 December 1861 schrapte. Het was in verband met dit feit, dat de Vereeniging in 1862 het karakter van rechtspersoon aanvaardde, ten einde met meer gezag, waar het pas gaf, bij de regeering en elders ten behoeve der Statistiek te kunnen opkomen. Aan eene uitnoodiging van den Minister van Binnenlandsche Zaken (den Heer Thorbecke) om voortaan het op dienzelfden 5en December 1861 door de Tweede Kamer afgemaakte officiëele *Statistisch Jaarboek* te bewerken, waartoe haar dan de noodige bouwstoffen door de regeering zouden worden verstrekt, meende zij niet te mogen voldoen, op grond „dat de Vereeniging als van vrijen weten„schappelijken aard, in geenen deele kon opvatten het werk, „dat aan ambtenaren behoorde te blijven opgedragen" [2]).

Maar kort daarna (1864) nam de Vereeniging eigenwillig eenen anderen arbeid op zich, die geheel in het kader van haar karakter van wetenschappelijke instelling paste. Op voorstel van Prof. Otto van Rees (die ons weinige jaren later zoo onverwacht in den bloei des levens zou ontvallen) [3]) werd besloten, dat de Vereeniging, behalve hare gewone vergadering tot behandeling van huishoudelijke zaken en regeling van de uitgave van het Jaarboekje, eens of meermalen in het jaar bijeenkomsten zoude houden „tot bespreking van belangrijke „onderwerpen op het gebied van Statistiek en Staathuishoud„kunde" [4]). De eerste dier uitsluitend aan wetenschappelijke redewisselingen gewijde vergaderingen werd gehouden op 13

---

[1]) Zie Voorbericht voor het Jaarboekje van 1863, en Aanteekeningen van het verhandelde op de vergadering der Vereeniging v. d. S., gehouden te Amsterdam op Zaterdag 26 April 1862. Deze *Aanteekeningen* werden vroeger niet in het Jaarboekje zelf opgenomen maar, afzonderlijk gedrukt, aan de leden der Vereeniging uitgereikt.

[2]) Zie Aanteekeningen van de Vergadering gehouden op Woensdag 1 Juli 1863.

[3]) Hij stierf plotseling op 16 Mei 1868.

[4]) Zie Aanteekeningen van de Vergadering van 6 October 1864.

April 1865. Van dien tijd af keerden zij geregeld elk jaar terug, later evenwel weder in verband met de gewone huishoudelijke bijeenkomsten [1]). Zij zijn bevorderlijk geweest aan den bloei der Vereeniging zelve door nieuwe leden tot toetreding aan te lokken; zij hebben niet weinig medegewerkt, om hier te lande belangstelling in economische en statistische vraagstukken te wekken. — In 1874 stelde de Vereeniging zich voor 't eerst in rechtstreeksche betrekking met de regeering. Er werd op voorstel van Dr. W. C. H. Staring besloten, den Minister van Financiën te verzoeken, om eene statistiek der grondeigendommen te doen vervaardigen en in verband daarmede een onderzoek in te stellen naar de betrouwbaarheid der bij het kadaster voorhanden gegevens [2]). Men weet, dat de regeering met de meeste welwillendheid aan dit verzoek gevolg gegeven heeft en dat wij daaraan (in verband trouwens met de in 1878 bij de wet verordende herziening der grondbelasting van de ongebouwde eigendommen) te danken hebben de hoogst belangrijke „*Opgaven betreffende de Verdeeling van het Grondbezit, uitgegeven door het Departement van Financiën* [3]). Ook de regeering zelve riep omstreeks denzelfden tijd uit eigen beweging de diensten der Vereeniging te hulp. Bij het Departement van Binnenlandsche Zaken hadden zich over een aantal jaren de bouwstoffen opgehoopt voor eene *Statistiek van het grondcrediet* (het hypotheekstelsel). De Minister Heemskerk stelde bij brief van 18 April 1876 deze bescheiden, loopende over de jaren 1870—75, ter beschikking der Vereeniging, met uitnoodiging, dat zij de bewerking en uitgave daarvan op zich zou nemen [4]). De Vereeniging aanvaardde deze opdracht, en met de uitvoering belastte zich de Heer P. J. Bachiene, die reeds in zijne memorie, ingediend bij het Internationaal Statistisch Congres van 1869, de grondslagen voor de bewerking van dit onderwerp gelegd had. — Voorts zij herinnerd, dat de

[1]) Aanvankelijk werd het verslag der wetenschappelijke vergaderingen in *de Economist* van den Heer de Bruyn Kops openbaar gemaakt. Sedert 1872 werd daarvoor in het Jaarboekje zelf eene plaats ingeruimd.

[2]) Zie Jaarboekje voor 1874, blz. 5 vv.; 1875, blz. 5; 1876, blz. 6 vv.; 1878, blz. XXVII vv.

[3]) Eerste deel uitgegeven in 1881. Tweede deel in 1884.

[4]) Jaarboekje voor 1876, blz. 12.

Vereeniging zich bij dit congres even als bij eenige latere liet vertegenwoordigen. Zoo werkte zij ook meer en meer naar buiten.

Den 20en October 1876 stierf de Bosch Kemper plotseling, door eene beroerte getroffen. Zijn trouwe medehelper E. S. Witkamp was hem den 6en Februari na lang sukkelen in den dood voorgegaan, en Kemper had hem in de vergadering van 22 April 1876 eene dankbare hulde gebracht.

Reeds was Witkamp tijdens zijne ziekte als secretaris vervangen door Mr. A. M. Pareau. De Bosch Kemper zelf had tegelijkertijd als Voorzitter willen aftreden, doch gehoor gegeven aan het dringend verzoek zijner medeleden in het bestuur, om nog aan te blijven. Zij wisten niet, dat de dood hem weldra de begeerde rust zou verleenen. — Na hem is het Voorzitterschap bekleed door Mr. S. Vissering tot in 1879, door Mr. J. L. de Bruyn Kops tot in 1883 en sinds dat jaar door Mr. N. G. Pierson.

Met den 1sten Juli 1878 werd het Statistiek bureau bij het Departement van Binnenlandsche Zaken opgeheven. Deze daad van den Minister Kappeyne van de Copello is verschillend beoordeeld. Zij vond bij eenigen, zooal niet verdediging, toch vergoelijking, omdat dat bureau, op ondeugdelijken grondslag gevestigd en wat zijn werkkring betreft binnen al te enge grenzen beperkt, de vruchten niet had opgeleverd, die men zich bij zijne oprichting in 1849 daarvan had voorgesteld. De vraag mocht echter gedaan worden, of dan niet de wetenschap en het belang van den Staat zelven méér gebaat zou zijn geworden door verbetering der inrichting en uitbreiding van haren werkkring, dan door deze vernietiging van het bestaande met ruwen greep. Zoo oordeelde ook de Vereeniging, die in hare bijeenkomst van 27 April 1878 aan haar bestuur opdroeg, een adres aan de regeering te richten, waarin op de oprichting van een Centraal Bureau van Statistiek werd aangedrongen [1]). Het Bestuur voldeed aan dezen last bij een uit-

---

[1]) Zie het verslag der vergadering van 27 April 1878, in het Jaarboekje voor 1878, blz. XLII. — Voor het overige mag ik hier verwijzen naar het artikel:

voerig verzoekschrift aan den Koning onder dagteekening van 31 October 1878, maar ontving reeds den 15 November eene beschikking van den Minister van Binnenlandsche Zaken, „dat aan zijn verzoek niet kon worden voldaan" [1]. Deze beschikking kwam der Vereeniging in zooverre ten goede, dat de opvolger van den Heer Kappeyne, de Minister van Binnenl. Zaken Jhr. Mr. W. Six, in 1879 op zijne begrooting voor 1880 een post uittrok (art. 54): „Toelage aan de Vereeniging voor de Statistiek in Nederland *f* 2000," welke uitgaaf de goedkeuring der Staten-Generaal mocht erlangen. Door dit subsidie werd de Vereeniging in staat gesteld, de uitgave te bezorgen van de reeds vermelde Statistiek van het grondcrediet, van eene door haar met welwillende medewerking der gewestelijke besturen bewerkte Statistiek van de schulden der Waterschappen, van eene Statistiek der naamlooze Vennootschappen, waartoe de bouwstoffen door het Departement van Financiën geleverd werden, en eindelijk van de met uitnemende zorg samengestelde Jaarcijfers over 1881 en vorige jaren omtrent Bevolking, Landbouw, Handel, Belastingen, Onderwijs, enz. in den trant (maar uitvoeriger) van de bekende Engelsche Statistical Abstracts [2]. In het volgende jaar meende de regeering een stap verder te mogen gaan en op de begrooting voor 1881 uit te trekken eene som van *f* 10.000 voor een *Centraal-bureau van Statistiek*. Maar de Tweede Kamer, even als in 1862 door zuinigheids-motieven en naar het schijnt ook door andere overwegingen gedreven [3], verwierp dit voorstel en stelde daarvoor in de plaats behoud

---

„de officiëele Statistiek in Nederland" in het October-nummer 1878 van *de Gids*, door Jhr. Mr. G. de Bosch Kemper.

[1] Zie het verslag van de vergadering van 19 April 1879, in het Jaarboekje voor 1879, blz. XXXIV, en den inhoud van het verzoekschrift blz. LX vv.

[2] Deze uitgave der Jaarcijfers is sinds dien tijd geregeld van jaar tot jaar voortgezet, de laatste Jaargang (over 1884) door de zorg van het Statistisch Instituut. In 1884 verscheen ook eene afzonderlijke Fransche bewerking: Résumé statistique pour le Royaume des Pays-Bas 1850—1883.

[3] „Vergeten wij toch niet, dat wij den 11en December in een minder gunstige „positie verkeerd hebben dan oppervlakkig wel schijnt. Zij, die niet alleen de „Kamerverslagen lezen, maar ook het voorrecht of wel den last hebben, achter „de schermen te kunnen zien, weten, dat tal van invloeden, die direct niets met „de statistiek te maken hebben, medewerkten tot het ongunstig resultaat. In de eerste

van het subsidie van *f* 2000 aan de Vereeniging [1]). Deze post is tot heden toe op de begrooting van het hoofdstuk Binnenlandsche zaken gebleven.

Vatten wij nu de hoofdtrekken van dit historisch overzicht te zamen, dan is de slotsom in weinig woorden deze:

Eenerzijds, bij de officiëele regeerings-statistiek, onvastheid van inzichten en richting; deels door de schuld der regeering zelve, die zich tot halve maatregelen bepaalde, over 't algemeen (met uitzondering van de departementen van Waterstaat, Handel en Nijverheid en Financiën) doorgaans blijk gaf van geringe belangstelling en ten laatste haar eigen werk weer afbrak; deels en niet het minst door de schuld der vertegenwoordiging, die wanneer de regeering soms op den goeden weg was, haar daarop niet wilde volgen maar haar veeleer tegenwerkte. De uitkomst is, een gebrekkige, ongeregelde, verwarde toestand der officieële verzamelingsstatistiek, waardoor wij ongunstig bij elken anderen beschaafden staat afsteken.

Anderzijds, bij de vrije beoefening der statistiek als voorwerp van wetenschappelijk onderzoek, volhardende ijver, gesteund door toenemende belangstelling bij de beschaafde kringen des volks, een streven om met beperkte middelen zoo veel mogelijk te doen, aanwinst in kracht, invloed en gezag, *zóó*, dat eene bijzondere Vereeniging van eenige wetenschappelijke mannen de hand kon slaan aan de taak die de regeering liet liggen.

En in het bewustzijn van hare sterkte heeft nu de Vereeniging voor de Statistiek in Nederland eene nieuwe, zeer gewichtige taak aanvaard door de oprichting van een *Statistisch Instituut.*

Het denkbeeld werd — door den Heer N. G. Pierson — het eerst geopperd in die vergadering van 27 April 1878, waarin het bericht vernomen was van de aanstaande opheffing van het Bureau van Statistiek bij het Departement van Binnenlandsche

„plaats politieke invloeden die niet altijd in die mate zullen blijven bestaan..." Woorden van den Heer Mr. H. Goeman Borgesius. Zie Jaarboekje voor 1881, blz. LIV.

[1]) Zitting 11 December 1880. Handelingen 1880/81 blz. 675.

Zaken. En blijkbaar was er — al werd het niet uitdrukkelijk gezegd — verband tusschen dit feit en het voorstel. Volgens de toelichting zou dat Instituut — gesteld onder het bestuur van één hoofd, een man van wetenschappelijk gezag, die zich aan dezen arbeid geheel zou moeten wijden, omringd door een staf van medewerkers, — bestemd zijn om: 1°. de elders, ook buitenslands, verzamelde gegevens te verwerken, 2°. zelf en zelfstandig gegevens te verzamelen, 3°. kritiek uit te oefenen. Het Instituut zou aldus te gelijk zijn een Centraal-bureau, eene Commissie van voorlichting en advies en eene wetenschappelijke inrichting. Het spreekt van zelf, dat een zoo veelomvattend en diepingrijpend voorstel, met hoeveel belangstelling ook vernomen, niet dadelijk rijp was voor verdere behandeling. De slotsom eener redewisseling was derhalve, dat het Bestuur zich bereid verklaarde, naar aanleiding van dit voorstel te overwegen, hoedanig het best een lichaam in het leven te roepen zou zijn, geschikt en in staat tot de wetenschappelijke leiding der statistiek [1]). De vrucht van dat onderzoek was, dat in de vergadering van het volgende jaar (19 April 1879) twee voorstellen van leden van het Bestuur, het eene van zeer ruime strekking, het andere binnen beperkter kring zich bewegende, overgelegd, en, op voorstel van het Bestuur, aan het onderzoek van eene commissie uit de leden der Vereeniging onderworpen werden [2]). Deze commissie bracht in de vergadering van 3 April 1880 haar rapport uit — een zeer merkwaardig stuk, dat om zijn inhoud ook voor latere tijden belang zal behouden, — waarbij zij ten slotte adviseerde, dat de Vereeniging zich op nieuw tot 's lands regeering zou wenden met een verzoek om oprichting van een welingericht centraal-bureau van Statistiek [3]). De vergadering vereenigde zich met dit voorstel, en de toenmalige regeering bleek (gelijk reeds gemeld is) genegen daaraan gevolg te geven; maar de weigering der Tweede Kamer om

---

[1]) Zie het verhandelde over dit voorstel in het Jaarboekje van 1878, bl. XXXIII. v.v.

[2]) Zie het Verslag in het Jaarboekje voor 1879, bl. XXXIX. De beide voorstellen zijn als Bijlagen opgenomen bl. LXXII. v.v.

[3]) *Zie* Verslag der Vergadering in het Jaarboekje voor 1880, bl. XXXV, en den inhoud van het rapport bl. LXXX. Leden der commissie waren de HH.: Mr. N. G. Pierson, Jhr. Mr. H. J. v. d. Heim, Jhr. Mr. J. Röell, Mr. A. van Delden, Mr. A. Kerdijk, Mr. H. Goeman Borgesius en J. C. Bloem.

de hiervoor noodige gelden op de begrooting te brengen, maakte de uitvoering onmogelijk.

Zoo kwam dan nu weder aan de orde het voorstel vóór drie jaren door den Heer N. G. Pierson gedaan en breeder ontwikkeld en aangevuld in het eerste der twee voorstellen, die in de Vergadering van 1879 waren ter tafel gebracht. Uitvoerig werd hierover beraadslaagd in de bijeenkomst der Vereeniging van 23 April 1881. Twee meeningen stonden daar tegenover elkander. Eenerzijds verlangde men, dat een Statistisch Instituut zou worden opgericht om zooveel mogelijk het werk te doen van dat centraal regeerings-bureau, waarom men te vergeefs gevraagd had; anderzijds werd geoordeeld, dat het Statistisch Instituut zich noodzakelijkerwijze zou moeten bepalen tot wetenschappelijke bewerking der Statistiek. Het laatste gevoelen zegevierde, en eene nieuwe Commissie werd benoemd om de oprichting van zoodanig Instituut in dezen geest voor te bereiden [1]). Twee ontwerpen tot inrichting van het Instituut werden door de Commissie (in eene meerderheid en eene minderheid gesplitst) ingebracht in de vergadering van 22 April 1882. Maar de beslissing over de zaak zelve moest, volgens het oorde van het Bestuur, waarmede de vergadering zich ten slotte vereenigde, worden aangehouden tot men meer zekerheid zou hebben omtrent de uitvoerbaarheid dezer plannen [2]). De vraag werd dus tot eene volgende vergadering verschoven; doch ook in die van 1883 kon zij nog niet tot eene beslissing gebracht worden. Eindelijk, in eene buitengewone vergadering, gehouden op 13 Maart 1884, kon worden medegedeeld, dat alle bezwaren waren opgeheven. Een reglement voor het *Statistisch Instituut*, door het Bestuur der Vereeniging voorgedragen, werd goedgekeurd en tot Directeur van het Instituut werd aangesteld de Heer Mr. A. Beaujon, die kort te voren benoemd was tot buitengewoon Hoogleeraar der Statistiek aan de gemeentelijke Universiteit te Amsterdam. In verband met de nieuwe orde van zaken trad met het einde van 1884 de Heer Mr. A. M. Pareau,

---

[1]) Zie het Verslag der Vergadering in het Jaarboekje over 1881, bladz XLVI v.v. Leden der Commissie werden de HH.: Mr. H. Goeman Borgesius, Mr. J. A. Levy, Jhr. Mr. G. de Bosch Kemper, Mr. H. Jacobi en Mr. H. H. van Cappelle.

[2]) Zie het Verslag in het Jaarboekje voor 1882, blz. XXXVII, en de twee voorstellen, blz. XCV v.v.

na aflevering van den 36en en laatsten jaargang van het *Jaarboekje*, als Secretaris der Vereeniging af. In de vergadering van 11 April 1885 werd hem voor „zijne veeljarige werkzaamheid en onvermoeide inspanning" welverdiende dank gebracht.

Den 1sten Mei 1884 trad het Statistisch Instituut in werking; en de eerste vruchten zijner werkzaamheid liggen vóór ons, bestaande in eene tweede (aanvullings-) aflevering van den laatsten jaargang van het Jaarboekje, in het najaar van 1884 verschenen, in vier afleveringen van de Bijdragen van het Statistisch Instituut, waarvan de uitgave begonnen is in 1885, en in de Jaarcijfers over 1884 en vorige jaren.

Doch voor wij deze aanvankelijke vruchten van den verrichten arbeid in oogenschouw nemen, kan het nuttig zijn, kennis te maken met de regelen en voorwaarden, onder welke het werk verricht wordt. Deze worden gevonden in het Reglement van het statistisch instituut, dat opgenomen is in het Jaarboekje voor 1884 (blz. XI) en (na op enkele punten gewijzigd te zijn) in de tweede aflevering der Bijdragen voor 1885 (blz. 3). Wij hebben hier te doen met de samenstelling, den aangewezen werkkring en de beschikbaar gestelde middelen van het Instituut.

Het Instituut bestaat uit eenen Directeur met eenen Secretaris en verdere ondergeschikte beambten. De Directeur heeft het geheele beleid van den arbeid, maar hem staat ter zijde een Raad van Bijstand, samengesteld uit de leden van het Bestuur der Vereeniging en eenige deskundige leden uit de Vereeniging zelve gekozen. Hun taak is, „advies en voorlichting te geven." Zij houden ten minste eenmaal in het jaar eene algemeene vergadering met den Directeur; zij kunnen zich ook in afdeelingen ter behandeling van bijzondere onderwerpen vereenigen. — De aangewezen werkkring is in art. 2 als volgt omschreven: 1°. de verzameling, bewerking en, waar doenlijk, internationale vergelijking van statistische bouwstoffen; 2°. de publicatie (in den regel) van alle stukken, die van de Vereeniging uitgaan; 3°. de zorg voor de boekerij en het archief der Vereeniging. — De beschikbare middelen zijn die, welke de Vereeniging uit

hare inkomsten tot dit oogmerk bestemt en voorts bijzondere bijdragen van corporatiën en particulieren ten behoeve van het Instituut.

Op deze regeling valt in 't algemeen niet veel aan te merken. Dat de arbeid der Vereeniging, met den omvang en de beteekenis, die hij alreede verkregen heeft en die men er verder nog aan hoopt te geven, aan de leiding van één man wordt opgedragen, verdient volle goedkeuring. Dit is werkelijk het middel om de Vereeniging krachtig te doen optreden. Evenzoo is het goed gezien, om den band tusschen den Directeur en de Vereeniging, met behoud zijner noodwendige zelfstandigheid en onafhankelijkheid, vast te leggen door de toevoeging van eenen adviseerenden Raad van Bijstand. — Minder lof heb ik te geven aan de omschrijving van den werkkring. Gewis is het prijselijk, de zorg voor de boekerij en het archief en de publicatie van alle stukken in ééne hand te brengen, maar de aanwijzing van hetgeen er verricht moet worden is wel wat vaag en onbepaald en schijnt op twee gedachten te hinken. Het beginsel, in 1881 aangenomen en ook door de commissie van 1882 op den voorgrond gesteld, dat de Vereeniging het door haar ingenomen zuiver wetenschappelijk standpunt behoort te handhaven, schijnt bij de redactie van het 1e lid van artikel 2 op zijde gezet te zijn, en het Instituut loopt daardoor gevaar, aan zijne verrichtingen eene uitbreiding te geven, waarvoor zijn krachten niet berekend zullen blijken. — De aanwijzing der middelen geeft op zich zelve geen stof tot kritiek; maar welke waarborg ligt er in het artikel dat hierover handelt, dat de noodige middelen ook in voldoende mate zullen gevonden worden?

Inderdaad blijft de vraag: zal het Instituut met de krachten en middelen, waarover het beschikken kan, op den duur in staat zijn, de taak te volbrengen, waarmede het door het Reglement belast is, van groote beteekenis. Reeds in het eerste Verslag, uitgebracht in Maart 1885 [1]), stuiten wij op dit bezwaar. De Directeur zegt daar: „Het mag te dezer plaatse „niet worden verzwegen, dat gebrek aan voldoende werkkracht „voor het Instituut een ernstig bezwaar blijkt te zijn. Niet „aan personeel maar aan werktijd voor het personeel bestaat „gebrek. Zoomin den Secretaris als den Directeur is het, hoe-

[1]) Zie *Bijdragen*, 1e aflevering, blz. 4 v.v.

„zeer hun ook het Instituut ter harte gaat, mogelijk, er méér „aan te wijden dan een gering gedeelte van hun tijd, waarvan „nog een deel in beslag wordt genomen door correspondentie, „zorg voor de Bibliotheek en dergelijke ....” Het is onnoodig meer af te schrijven; maar ik wil slechts opmerken, dat de toestand er niet op verbeterd is sedert deze woorden geschreven werden. De eerstbenoemde Secretaris, de heer Mr. J. C. Naber, die zich blijkens den inhoud der Bijdragen met warme liefde voor de wetenschap aan zijne taak wijdde, heeft al spoedig, tot eene eervolle betrekking aan de Universiteit te Utrecht geroepen, zijn ontslag genomen. Wel is hij door een ander jong geleerde van goeden wille, den heer W. P. J. Bok, vervangen, maar een honorarium van *f* 300 voor omslachtigen en tijdroovenden arbeid is voorwaar niet geschikt om iemand voor goed aan het Instituut te binden! Volkomen juist zegt dan ook de Directeur in zijn Verslag: „Naar eene financiëele regeling, waarbij den Secretaris eene „zoodanige vergoeding kan worden toegelegd, dat hij den ge„heelen dag of een groot deel daarvan aan de werkzaamheden „van het Instituut kunne wijden, dient o. i. te worden ge„streefd, zal de instelling op den duur vrucht dragen.” — Maar hoe zulke duurzame regeling te maken, wanneer de inkomsten der Vereeniging bestaan, behalve uit nog niet 3000 gulden aan contributiën der leden, uit een rijkssubsidie, dat het volgend jaar kan worden ingehouden, uit wisselvallige giften van belanghebbenden en uit nog onzekerder opbrengsten van verkochte drukwerken?

En de Directeur zelf? Iedereen zal het gewis toejuichen, dat het Gemeentebestuur van Amsterdam de wetenschappelijke verdiensten van den heer Beaujon erkend heeft, door hem bij raadsbesluit van 20 Juli 1885 ter vervanging van den afgetreden Hoogleeraar Pierson te benoemen tot gewoon Hoogleeraar in de Staathuishoudkunde en de Statistiek aan de gemeentelijke Universiteit. Maar hoe zal hij, die te voren reeds klaagde over gebrek aan tijd, bij deze uitbreiding van zijn akademischen werkkring, ook met den besten wil en met alle inspanning van krachten kunnen beantwoorden aan het ideaal dat men zich, toen er het eerst sprake kwam van de oprichting van het Instituut, voor oogen stelde: „Wat aan de Rijkscommissie „van 1859 ontbrak is juist datgene, waarmede ik het Instituut „zou wenschen te begiftigen: een vast Bureau, aan het hoofd

„waarvan iemand zou staan, die er al zijn tijd aan wijdde.” — ?[1])

Intusschen, het Instituut is er en zijn Bureau heeft in het eerste jaar blijk gegeven van overvloedige en veelzijdige werkzaamheid. De vier afleveringen der *Bijdragen*, welke in 1885 het licht zagen, bevatten eene rijke verscheidenheid van stof: mededeeling van door het Instituut zelf verzamelde gegevens (in bescheidene mate), wetenschappelijke bewerking van elders bekend gemaakte cijfers — de fixeering van het vierde, is onder deze rubriek een zeer belangrijk opstel —, wetenschappelijke studiën — hier mag inzonderheid vermeld worden het doorwrocht artikel over de Informacie van 1514 onder het opschrift: Een terugblik, door den Heer Naber geleverd, — kritiek van onze officiëele verzamelingsstatistiek — door den Heer Naber over de inrichting onzer handelsstatistiek, door den Heer T. C. Wijnmalen over de geschiedenis onzer koloniale Statistiek van N. Indië — aankondiging en beoordeeling van statistische geschriften. Er is dus veel en goed gewerkt; en zoo bij iemand de bedenking opkomt, dat de inhoud wel wat veel aan eene bloemlezing van toevallig bijeengegaarde onderwerpen doet denken, wij mogen ons vleien, dat in het vervolg, als de tijd der proefnemingen voorbij zal zijn, meer leiding en systeem in de keuze en rangschikking van de stoffe zal worden gevonden. De belangrijkste bijdrage, die ook op den duur eene blijvende, zoowel wetenschappelijke als praktische, waarde zal behouden, is gewis die van den Hoogleeraar A. J. van Pesch: *Sterftetafels voor Nederland afgeleid uit de waarnemingen over het Tijdvak* 1870—1880, welke alleen de lijvige derde aflevering vult. Dan hebben wij bovendien nog ontvangen de reeds vermelde *Jaarcijfers over* 1884 *en vorige jaren*, als nº. 4 zich aansluitende aan de vroegere door den Heer de Bruyn Kops bewerkte serieën, en, volgens den titel, tevens geldende als 37e *jaargang van het Jaarboekje der Vereeniging voor de Statistiek in Nederland*. Blijkens de mededeeling van den Directeur in zijn Verslag van Maart 1885 [2]) is de bedoeling met deze toevoeging

---

[1]) Woorden van den Heer Pierson in 1878. Zie Jaarboekje voor 1878, blz. XXXIII.

[2]) Zie Bijdragen, 1e. aflevering, blz. 8.

deze: „Ingevolge art. 2 lett. *b* der statuten van de Vereeni-„ging moet dit Jaaroverzicht den naam *Jaarboekje* behouden, „doch wij richten het anders in dan vroegere Jaarboekjes, zon-„der in eenig opzicht aan de bedoeling van het aangehaald „artikel te kort te doen. De vorm van een „Statistical Ab-„stract" met tien- of meerjarige tabellarische overzichten schijnt „ons in elk opzicht de voorkeur te verdienen boven een groo-„tendeels beschrijvend overzicht, zooals ons *Jaarboekje* tot dus-„ver inhield." — Men kan vrede hebben met deze vernuftige vinding, om nieuwe toestanden aan oude voorschriften aan te passen en alzoo de moeite te ontgaan van onder koninklijke goedkeuring eene wijziging in de oorspronkelijke statuten, die in het bewuste art. 2 „het uitgeven van een *Jaarboekje*" voorschrijven, aan te brengen. Doch ik voor mij wil oprechtelijk bekennen, dat ik minder ingenomen ben met deze wijziging in den vorm van het „Overzicht." Misschien lig ik daarbij te veel onder den indruk mijner historische herinneringen en mijner daarmede samengegroeide liefde voor dat goede oude *Jaarboekje*, maar toch, hoe gaarne ik ook die strenge wetenschappelijke inrichting der *Jaarcijfers* waardeer, de verwerking en toelichting der officiëele cijfers, welke het Overzicht in het Jaarboekje gaf, komt mij nog altijd voor, méér in overeenstemming te zijn met de behoefte der lezers, voor wie dit Overzicht bestemd was.

Maar buiten den arbeid van het Instituut, waarvan men de vruchten in deze onderscheidene publicatiën ziet en geniet, heeft de jeugdige instelling nog verlerlei anderen arbeid op zich genomen en verricht, die niet zoo in 't oog valt, en waarop daarom nog wel in 't bijzonder gewezen mag worden. Ik wil niet spreken van het tijdroovend beheer en de aanvulling der boekerij, noch van de uitgebreide correspondentie met binnenland en buitenland, waartoe het optreden der instelling aanleiding gaf. Maar van groot gewicht moet geacht worden dat optreden zelf; en de Directeur heeft getoond, dit te bevroeden. Hij heeft, krachtens zijn ambt tot de vertegenwoordiging van Nederland geroepen, zich in betrekking gesteld met de hoofden en bestuurders van gelijksoortige inrichtingen in het buitenland; hij heeft deelgenomen aan Congressen en internationale bijeenkomsten en daar zijne plaats waardiglijk vervuld. Hij heeft, mede krachtens zijn ambt, zich binnenslands in betrekking

gesteld met corporatiën en bijzondere personen, om maatregelen in het belang der vaderlandsche Statistiek voor te bereiden of uit te lokken. Het Verslag van Maart 1885 geeft van deze werkzaamheid in velerlei richting bericht. Kan het Verslag ook nog niet (gelijk wel van zelf spreekt) van overvloedige vruchten van deze werkzaamheid gewagen, wij mogen de hoop voeden, dat met het optreden van den Heer Mr. A. Beaujon als erkend hoofd en leider van den statistischen arbeid in Nederland, eene nieuwe periode geopend zal zijn, die in de toekomst voor wetenschap en volksbelang beide vruchtbaar belooft te worden.

S. VISSERING.

NON POSSUMUS.

In de zitting der Tweede Kamer van 9 April ll., weinige oogenblikken vóór dat die Kamer het votum ging uitbrengen, waaraan 43 leden zoo nadrukkelijk mogelijk de beteekenis hadden verbonden van eene weigering om tot het welslagen van de grondwetsherziening bij te dragen, meende Mr. Keuchenius in het openbaar rekenschap te moeten geven van den indruk, welken de gevoerde beraadslagingen bij hem achterlieten. „Ik zou meenen dat die beraadslagingen door hare matheid, hare flauwheid, hare weinige bezieling en verheffing overvloedig het bewijs geleverd hebben, dat noch het onderwijs, noch de onderwijsquaestie ons land en onze vertegenwoordiging hebben vooruitgebracht.”

De klacht was, dunkt mij, volkomen onbillijk, maar wat te zeggen van den aanklager? Dat er op dien laatsten dag onder de leden van de Kamer mannen waren die, moedeloos en teleurgesteld, aan hun gevoel lucht gaven in woorden, met goede parlementaire manieren kwalijk bestaanbaar, behoeft niemand te verwonderen, maar dat hij die in de gevoerde discussiën zelf een hoofdrol had vervuld en zóó vervuld als de afgevaardigde uit Middelburg, dus vrijmoedig over zijne medeleden een hard oordeel konde uitspreken, ziedaar wat verbazing wekt. Zeker bestonden er voor Mr. Keuchenius honderd redenen in plaats van één om zich bij deze gelegenheid van zijne staatkundige vrienden af te scheiden en, gedachtig aan het fiere woord zijns meesters, in isolement kracht te zoeken. Had de eenzame strijder, behalve den zedelijken moed, voor het kiezen van zijne verlaten stelling noodig, ook het klaar besef gehad van de taak hem daardoor opgelegd; had hij van dit gewichtig oogenblik

partij getrokken om, ernstig en sober, aan zijne vrienden hunne beginselen en traditiën voor te houden, om hen te waarschuwen tegen het gevaar voor verbastering waaraan een onnatuurlijk bondgenootschap hen in klimmende mate blootstelt, — zijn vertoog, al moest het ook den glans derven, die van Groen van Prinsterer's woorden afstraalde, zou als diens woord gebleven zijn, terwijl nu zijne redevoeringen blijven, ja, maar helaas niet als monumenten van het hooge peil waartoe het parlementaire leven in Nederland is opgeklommen.

Ik zou de vrijmoedigheid van den afgevaardigde uit Middelburg niet tot de mijne hebben gemaakt, indien hij geen naam droeg waaraan zich in onze parlementaire geschiedenis vele en schitterende herinneringen vastknoopen. Ik heb een twintigtal jaren geleden met te veel warmte partij getrokken voor wat ik toen meende zijn goed recht te zijn, en mij in die dagen over zijne triomfen te hartelijk verheugd, om nu ongevoelig te blijven voor den tragischen indruk, welken zijn optreden in den laatsten tijd, en zeer in het bijzonder in de jongste weken, bij den toeschouwer achterliet. De eenzame strijder dreigt een vergeten strijder te worden, de stelling, die hij verdedigt, eene stelling die men liggen laat. Zijne vertoogen, toch uitvoerig genoeg, worden in de discussiën nauwelijks meer opgenomen en zijn prikkelen links en rechts schijnt niets meer te kunnen uitwerken, dan bij de vrienden eene enkele koele plichtpleging, bij de tegenstanders een welsprekend stilzwijgen, bij beiden te zamen de oefening van een bewonderenswaardig geduld.

Maar laten wij den klager met vrede om enkel bij zijne aanklacht stil te staan. Ik noemde die aanklacht onbillijk en dit uit volle overtuiging. Dat de discussiën van de laatste weken ons nieuwe gezichtspunten hebben geopend ter betere waardeering van een groot en gewichtig volksbelang, zal zeker niemand beweren, maar wie had recht iets anders te verwachten? De trage gang van zaken hier te lande is oorzaak, dat onze Staten-Generaal hunne beraadslagingen over dergelijke belangen in den regel eerst aanvangen als de natie hare besprekingen van het zelfde onderwerp sinds lang gesloten heeft, en op dien regel zal het vraagstuk van het onderwijs toch wel geen uitzondering maken. Wie in het oog wil houden dat de Tweede Kamer deze keer bij hare openbare beraadslagingen ten aanhoore van eene oververzadigde natie over geen ander instru-

ment te beschikken had dan het meest afgespeeld klavier, dat Neêrland's drasse bodem draagt, zal geen hulde weigeren aan den ernst en de degelijkheid, waarmede zij hare moeielijke taak vervulde. Heeft zij over de grondwettige quaestie zelve geen nieuw licht gegoten, wel zeer zeker over hare eigen verhouding tot die quaestie.

Niet alleen dat de twee hoofdrichtingen — rechter- en linkerzijde — hare beginselen scherp belijnden en nauwkeurig omschreven, maar ook de afwijkingen, bij elk van die richtingen voorkomende: aan de eene zijde het roomsch-katholieke standpunt tegenover het antirevolutionaire en aan den anderen kant de veel meer uiteenloopende zienswijzen in het liberale kamp, werden deze keer duidelijk aangewezen en in den regel met groot talent ontwikkeld en bepleit. Wie zich vroeger of later nog eens mocht willen wagen aan eene herziening van het tiende hoofdstuk der grondwet, vindt in de jongste handelingen onzer Tweede Kamer een schat van kennis, waarmede hij zeker niet zal verzuimen voordeel te doen.

Stellig niet minder dan de Kamer kan de Regeering aanspraak maken op volledige erkenning van de uitstekende verdiensten, welke zij in dit groote parlementaire tournooi ten toon spreidde. Ik kan mij ter nauwernood moeielijker en droeviger taak denken dan bij deze discussie voor den minister Heemskerk was weggelegd. Geroepen te worden tot verdediging van een der gewichtigste wetsontwerpen, welke eene Regeering aan de volksvertegenwoordiging kan voorleggen, en te weten dat men volstrekt alleen staat in het parlement en dat noch aan de eene noch aan de andere zijde ook maar één lid zal oprijzen, die voor het Bewind onvoorwaardelijk partij kiest; — verplicht te zijn om dagen achtereen met argumenten te strijden tegen politieke partijen, die stellig besloten hebben naar geen argumenten te luisteren; — tegenover eene groote meerderheid van strijdlustigen de witte vaan des vredes geen oogenblik uit de hand te mogen leggen en daarom tal van onvriendelijke, soms bitse en onbillijke aanvallen met onverstoorbaar goed humeur te moeten afwenden; — altijd gereed te moeten staan om de vergadering voor te lichten, om tegenover onpraktische plannen de eischen van de praktijk, tegenover onbestemde beschuldigingen het gezag van de feitelijke toestanden in de weegschaal te werpen; — in eene vergadering vol intransigenten beurtelings

met elke transactie de proef te nemen en aan het gebod om nooit te wanhopen, hoe onbedriegelijk de voorteekenen ook zijn mogen, als een braaf soldaat op stipte wijze te gehoorzamen — inderdaad het zegt iets aan zulk een programma trouw te blijven. Men mag twijfelen of eene Regeering ooit verstandig handelt met zulk eene taak te aanvaarden en of zij door dat te doen niet meer aan zedelijke kracht verspeelt dan de schitterendste triomf ooit zou kunnen vergoeden, maar eenmaal voor die taak gesteld, zou ik meenen dat niemand haar met grooter zelfverloochening en ook niet met meer talent konde uitvoeren dan de minister Heemskerk bij deze debatten ontwikkelde. Er zijn oogenblikken — dus herinnerde hij in eene van zijne redevoeringen — waarin men het vaderland alleen kan dienen door middelen van verzoening aan te dragen, en zijn geloof dat voor Nederland een van die oogenblikken is aangebroken, heeft hij niet slechts met woorden maar ook met daden beleden. Ach dat zijn pogen om de meerderheid voor die belijdenis te winnen, onvruchtbaar blijven moest!

Dit alles geldt intusschen slechts de wijze waarop de strijd gevoerd werd, eene loutere bijzaak dus, maar verandert niets aan het troosteloos resultaat waartoe die strijd geleid heeft. Dat eene Regeering — en wel eene welker gematigdheid nooit aan iemand verdacht is voorgekomen — de volksvertegenwoordiging vruchteloos oproept om mede te werken tot eene grondwetsherziening van welke zij zelve de noodzakelijkheid erkent en uitspreekt, ziedaar een feit, dat zich in de geschiedenis van het koninkrijk der Nederlanden nog niet had voorgedaan, en in dat feit schuilt al de beteekenis van de jongst gevallen beslissing. Allen die gelooven dat een volk iets anders en iets meer is dan eene verzameling menschen, door toeval of geboorte op eene zelfde strook van den aardbodem samengebracht, die in dat volk eene rechtsgemeenschap zien en in de grondwet: eenerzijds de omschrijving van den vorm waarin die gemeenschap zich als eenheid zal openbaren en anderzijds de vastgelegde grondslagen, waarop het vreedzaam samenleven van allen als leden van één rechtsmaatschappij rust, moeten gevoelen wat het zegt als de twee helften van een volk komen verklaren, dat zij zich over den inhoud van zulk eene grondwet niet langer kunnen verstaan.

Dat de rijkdom en veelzijdigheid van het vrije leven onverpoosden strijd met zich voeren, wat nood, zoolang die strijd gestreden wordt op den bodem, welken allen als hun gemeen goed erkennen. Maar wanneer zulk een bodem gaat ontbreken, wanneer men zich over de hoofdvoorwaarden van het samenleven niet langer kan verstaan, dan schijnen de vitale organen van het volk aangetast en begint er eene worsteling, die de krachten van dat volk ondermijnt en zijn ondergang voorbereidt. Wel verzekerde Mr. Keuchenius, die zich in dit debat nog wel als orgaan van de onvervalschte antirevolutionaire leer kwam aanmelden, dat ook op de grondwet het merkteeken van eene enkele partij mag worden afgedrukt, omdat die wet als elke andere door de meerderheid aan de minderheid wordt opgelegd, maar de protesten welke die verklaring uitlokte, bij de Regeering zoowel als bij de Kamer, bewezen — en gelukkig inderdaad — dat Nederland althans voor die zienswijze nog niet gewonnen is.

De ouderen onder ons, aan wie de gebeurtenissen van 1848 nog levendig voor den geest staan, weten uit eigen ervaring, welke bezwaren vaak aan eene grondwetsherziening verbonden zijn. De verscheidenheid van inzichten omtrent hetgeen al of niet in onze staatsregeling past, was veertig jaren geleden zeker oneindig grooter dan thans en betrof ook hoofdbeginselen van regeeringsbeleid van vrij wat meer beteekenis dan die nu op den voorgrond treden; maar met hoeveel warmte er toen ook voor en tegen die beginselen werd gestreden, bij niemand rees de gedachte, voor zoover ik weet, dat men recht zoude hebben het lot der geheele grondwetsherziening aan het lot van een dier beginselen, hoe lief het ons ook zijn mocht, vast te knoopen. Men herinnert zich de spanning die in den lande ontstond, toen in de Eerste Kamer het staken der stemmen over een der wetsontwerpen een oogenblik het geheele werk der grondwetsherziening dreigde te verstoren, maar men herinnert zich ook hoe wederzijdsche toegeeflijkheid ten slotte alle bezwaren opruimde. Of men in die dagen ook meesmuilde over het offerfeest van politieke overtuigingen op het altaar des vaderlands! En toch uit de gemoedelijkheid der vaderen sprak klaarder besef van het wezen eener grondwet dan uit de onaandoenlijkheid hunner zonen. In de politieke overleggingen van onzen tijd spelen de altaren grooter rol dan ooit te voren,

maar het altaar des vaderlands heeft — veeg teeken inderdaad — zelfs als beeldspraak uitgediend. En wat het offerfeest van overtuigingen betreft, ik betwijfel of het nu zeldzamer wordt gevierd dan 38 jaren geleden. Maar het voorwerp van den eeredienst is veranderd: vroeger werden de offers aan de staatseenheid gewijd en nu zijn zij het cement geworden, dat de politieke partijen bijeenhoudt.

Ik wensch niet in het breede op de gevoerde discussiën terug te komen; gebrek aan tijd en aan opgewektheid beiden, houden er mij van terug. Maar er is eene vraag, welke in deze oogenblikken ook *de Gids* niet ontwijken kan, wil het zijn recht van nu en dan over binnenlandsche staatkunde eene eigen meening uit te spreken, niet verjaard zien: de vraag naar het karakter van den feitelijken toestand waarin de gevoerde discussiën ons hebben gebracht. Hoe hebben wij dien toestand te beoordeelen? Is de scheiding tusschen burger en burger, het verschil van geloof, van rechtsovertuiging en wereldbeschouwing werkelijk zoo groot geworden, dat de eerste voorwaarde van eene vrije rechtsgemeenschap ons allengs dreigt te ontvallen? Of zou veeleer het tegendeel waar zijn en, trots al onzen maatschappelijken strijd, aan de overeenstemming van denkbeelden over de noodzakelijke grondslagen van een gemeenschappelijk staatsrecht nu feitelijk minder ontbreken dan vroeger het geval was? Men behoeft, dunkt mij, het werk van 1848 slechts te vergelijken met het tegenwoordige, om in laatstgenoemden zin te kunnen antwoorden. Maar van waar dan dat men thans bij zooveel kleiner geschil dadelijk een algemeen *non possumus* durft uitspreken, waaraan vroeger, bij zooveel dieper strijd, zelfs niet werd gedacht? In het antwoord, op deze vraag passende, ligt dunkt mij de verklaring van onzen tegenwoordigen politieken toestand en misschien ook eene vingerwijzing naar hetgeen wij van de naaste toekomst te wachten hebben.

Men weet dat art. 194 — het voorwerp van onzen fellen politieken strijd — als vrucht van eene transactie in de grondwet is gekomen. Confessioneelen, roomsch-katholieken en een deel der liberalen onder Thorbecke streden eendrachtig voor vrijheid van onderwijs, te lang in ons staatsrecht miskend. En toch, in weerwil van die samenwerking, was de overwinning moeielijk genoeg, want alle conservatieve en niet weinige

liberale elementen waren tegen deze vrijheid gekant. Naar het oordeel dezer tegenstanders zouden de kerkelijke partijen van het recht om scholen te stichten een zoo ruim gebruik maken, dat het voortbestaan van de gemengde school, op welker behoud men voor alles prijs stelde, in gevaar kwam. Intusschen kon ook hunnerzijds niet worden geloochend, dat uitsluiting van de vrijheid van onderwijs zich kwalijk liet rijmen met de vrijgevige beginselen, welke men in de gewijzigde grondwet ging opnemen. Noode verklaarden zij zich daarom bereid het beginsel ook van deze vrijheid te erkennen, maar dan toch slechts onder stellige voorwaarde, dat de verplichting om overal van overheidswege voor voldoend openbaar lager onderwijs zorg te dragen, uitdrukkelijk in de grondwet werd geschreven. Wat de mededinging van de kerkelijke school dan ook mocht uitwerken, zoolang de grondwet gehandhaafd bleef, zou het voortbestaan van de gemengde school in alle deelen des Rijks stellig gewaarborgd zijn.

Behalve bij Thorbecke, naar wiens oordeel het verlangde voorschrift niet in de grondwet paste, vond de gestelde voorwaarde bij niemand tegenkanting, en dankbaar spanden confessioneelen en katholieken samen om de bekrachtiging te verzekeren van een grondwetsartikel, dat hun eene kostbare vrijheid brengen zou. In de enkele Tweede Kamer, waar de Heer Mackay als warm verdediger van de nieuwe redactie optrad, werden slechts vier — in de dubbele Kamer niet meer dan vijf stemmen tegen het tiende hoofdstuk der grondwet uitgebracht, en die enkele stemmen behoorden niet aan kerkelijken, tegen de gestelde voorwaarde ingenomen, maar aan conservatieven en liberalen, die, trots deze voorwaarde, het besluit om in de vrijheid van onderwijs te berusten niet durfden aanvaarden.

Art. 194 van de Grondwet is dus aanvankelijk door alle voorstanders van het bijzonder onderwijs als eene weldaad begroet en althans in het oog van de katholieken heeft het dit karakter nimmer verloren. Ook nu nog houden dezen zich overtuigd, dat het grondwettig voorschrift in geen enkel opzicht aan eene in hun oog deugdelijke regeling van het onderwijs in den weg staat. Maar naar hunne meening hebben de liberalen, eerst in 1857 en vooral later in 1878, aan dat voorschrift eene geheel averechtsche verklaring gegeven, en daar zij nu wan-

hopen aan de mogelijkheid om deze liberalen van ongelijk te overtuigen, zoo blijft er voor hen katholieken niet anders over dan aan te dringen op verbetering van redactie, opdat de oorspronkelijke gedachte van 1848 zoo duidelijk in de grondwet worde uitgedrukt, dat alle vrees voor valsche interpretatie in de toekomst ophoude te bestaan.

De antirevolutionairen bewegen zich op een eenigszins ander standpunt. Reeds kort nadat Groen van Prinsterer den strijd tegen de schoolwet van 1857 had aangebonden, vestigde zich bij hem de overtuiging dat art. 194 Grondwet, al stelde het ook voor menige verbetering de gelegenheid open, toch die regeling van het schoolwezen belemmerde, welke naar zijne meening alleen in staat was om de behoeften van het nederlandsche volk volkomen te bevredigen. Deze overtuiging, aanvankelijk door maar weinigen gedeeld, is allengs verder doorgedrongen en nu het gemeenschappelijk credo geworden van de geheele politieke partij.

Is nu art. 194 werkelijk een hinderpaal, dan kan de eisch, welken de tegenstanders aan den nieuwen grondwetgever komen stellen, geen andere zijn dan deze: om dien hinderpaal uit den weg te ruimen. Het doel dat men najaagt is dan zuiver negatief. Te kwader ure zou men in 1848 besloten hebben om, in strijd met het advies van Thorbecke, aan den gewonen wetgever de noodige vrijheid van handelen te ontnemen, en daarom moet die vrijheid hem thans worden teruggegeven. Het recht, aanvankelijk slechts schoorvoetend en voorwaardelijk toegekend, behoort dan in de toekomst volledig en onvoorwaardelijk te gelden.

Tot voor korten tijd werd dit standpunt algemeen gehandhaafd en ook nog ingenomen door de Heeren De Geer, Lohman en Beelaerts, in de nota, die zij nu twee jaren geleden, als leden van de staatscommissie voor de herziening van de grondwet, onder de oogen brengen des Konings. Immers in deze nota ontwikkelen zij eerst in breede trekken, welke aanspraken zij en de hunnen aan het onderwijs meenen te moeten stellen, en besluiten dan aldus: „Intusschen erkennen ondergeteekenden, dat, met het oog op den tegenwoordigen toestand des lands, er bezwaar tegen bestaan kan, te beproeven die aanspraak bij de grondwet te waarborgen"; reden waarom zij den Koning eerbiedig adviseeren: „art. 194 in dien zin te wijzigen,

dat de vrijheid van het geven van onderwijs gewaarborgd blijve, en dat de regeling van het openbaar onderwijs, zonder eenige beperking, aan den gewonen wetgever worde overgelaten.″

Zelfs in de scherpe nota, welke de gezamenlijke leden van de antirevolutionaire partij ten vorigen jare aan het afdeelingsverslag toevoegen, is nog slechts sprake van eischen, die door het wegnemen van belemmeringen te bevredigen zijn. Immers medewerking tot herziening van de grondwet wordt daar afhankelijk gemaakt van voorafgaande wijziging van art. 194, en wel in dien zin: „dat bij handhaving van het eenmaal in de grondwet nedergelegde beginsel der vrijheid van onderwijs, eene regeling mogelijk worde van het openbaar onderwijs, die, zonder openbaring van eenige vijandschap tegen God en zijn Woord, de staatsbemoeiing tot het volstrekt noodige beperkt, voor geene richting eenige bevoorrechting medebrengt en den plicht der ouders om hunne kinderen op te voeden erkent en bevestigt, maar niet opheft noch overneemt.″

Eerst bij de tegenwoordige beraadslagingen wordt het zuiver negatieve standpunt prijsgegeven en eene redactie voorgedragen, die, wel verre van het grondwetsartikel te besnoeien en dus de vrijheid van den bijzonderen wetgever te vergrooten, voor de toekomst eene strenger beperking van die vrijheid bedoelt. Het amendement van de rechterzijde beslaat in de debatten, welke ik hier bespreek, eene te groote plaats en misschien dat daarvoor ook nog in later dagen eene te belangrijke rol is weggelegd, om zijn inhoud niet te bewaren.

Ziehier dan hoe men het artikel wilde hebben ingericht:

„Het onderwijs is een voorwerp van de aanhoudende zorg der Regeering.

„Het geven van onderwijs is vrij.

„Het toezicht van de overheid op het onderwijs in het algemeen, de inrichting van het openbaar onderwijs en, voor zoover het lager onderwijs betreft, de aan den onderwijzer te stellen eischen van bekwaamheid en zedelijkheid, worden door de wet geregeld.

„De openbare scholen zijn toegankelijk voor leerlingen zonder onderscheid van godsdienstige gezindheid.

„In of voor elke gemeente wordt lager onderwijs gegeven, voldoende aan de behoefte der bevolking. Het wordt, voor zooveel daarin niet op andere wijze is voor-

zien, van overheidswege verstrekt in openbare scholen, voor onvermogenden kosteloos, voor anderen tegen betaling van een billijk schoolgeld.

„In de kosten van het bijzonder onderwijs kan, naar bij de wet te stellen regelen, uit openbare middelen worden bijgedragen, onverschillig of het onderwijs al of niet voldoet aan het in het vierde lid bepaalde vereischte voor openbare scholen.

„De Koning doet jaarlijks van den staat der openbare en bijzondere scholen een uitvoerig verslag aan de Staten-Generaal geven."

Behalve de eerste zinsnede, later prijsgegeven, omdat men zeer terecht ging inzien, dat daarin voor de partij vrij wat meer gevaar dan voordeel stak, is bovenstaand amendement door de rechterzijde sedert onveranderd gehandhaafd.

Vergelijkt men dit zeer uitvoerig voorschrift met het thans geldende recht, dan blijkt het, dat de vereenigde antirevolutionairen en roomsch-katholieken — de conservatieven mogen hier „pro memorie" worden uitgetrokken — niet alleen opheffing vragen van de voorwaarde, welke de conservatieve vaderen, minder bescheiden dan hunne zonen, eens aan de vrijheid van onderwijs verbonden, maar daarnevens ook drie nieuwe eischen stellen: uitdrukkelijke erkenning van de bevoegdheid des wetgevers om aan bijzondere scholen, kerkelijke of onkerkelijke, subsidiën toe te wijzen, — uitsluiting van kosteloos onderwijs op de openbare scholen, behalve voor onvermogenden, en opheffing van de bepaling welke het recht om middelbaar onderwijs te geven slechts toekent aan hen, die de eischen van bekwaamheid en zedelijkheid, door de wet gesteld, bevredigd hebben.

't Scheelt veel dat de voorstellers aan al deze eischen dezelfde waarde en beteekenis hechtten. Blijkbaar is de subsidie-kwestie voor hen hoofdzaak en in het opvolgend debat treedt deze dan ook geheel op den voorgrond. Toch verzekeren zij uitdrukkelijk, dat het hun nu niet te doen is om eene beslissing van die kwestie, overeenkomstig de wenschen van hunne partij, uit te lokken, maar slechts om zoo duidelijk mogelijk te doen uitkomen, dat in de toekomst de gewone wetgever vrij zal zijn te dien aanzien *pro re nata* te beslissen. Mr. de Savornin Lohman had dit reeds dadelijk ten stelligste verzekerd, en later kwam

de Heer Mackay bij de toelichting van het amendement deze verklaring met den meesten nadruk bevestigen. „Of en hoe subsidiën zullen verleend worden, blijft aan den gewonen wetgever overgelaten." „Er staat alleen in (het amendement,) dat, als wij later eens komen met een voorstel, gelijk de heer Roëll heeft erkend dat wij gedaan hebben met volle recht, ons niet kan gezegd worden: het strijdt met de grondwet. Dat dan het subsidie zal gegeven worden staat er nog niet in, daarover heeft de gewone wetgever te beslissen."

De tweede eisch: verplichte schoolgeldheffing, is een oud nommer op het antirevolutionair programma. Dat de partij daaraan waarde hecht, en met reden, is verklaarbaar genoeg, maar ook van harentwege kon niet worden tegengesproken, dat de bepaling als grondwettig voorschrift om hare groote onbestemdheid niet dan eene zeer betrekkelijke waarde hebben kan.

En wat nu eindelijk betreft het prijsgeven van de akten van bekwaamheid voor de leeraren bij het middelbaar onderwijs, ik zou mij zeer verwonderen indien deze laatste eisch niet tegen den zin van de antirevolutionairen in het programma werd opgenomen. Dat de bijzondere school het peil van het onderwijs verhoogt in plaats van het te verlagen en dat zij er dus zelfs niet aan denkt dat onderwijs te kappen om het de deur van deze bijzondere school binnen te dragen, heeft de antirevolutionaire partij altijd luide verkondigd, en het zal haar daarom moeite hebben gekost mede te werken tot een voorstel, dat zoo openlijk tegen al die betuigingen aandruist en zoo onvermijdelijk tot verbastering van het onderwijs leiden moet. Uit een zuiver politiek oogpunt gezien, was dit voorstel eene wezenlijke fout en eene groote onhandigheid, omdat het zonder eenige kans van slagen te bezitten, de rechterzijde in verdenking bracht als zoude zij aan de deugdelijkheid van het onderwijs, d. w. z. aan een groot algemeen volksbelang, afbreuk willen doen. Natuurlijk werd deze strekking van het voorstel ten stelligste geloochend, maar het is niet waarschijnlijk dat die loochening iemand heeft kunnen overtuigen. Er was dan ook eene niet alledaagsche mate van moedbetoon noodig om zulk eene tegenspraak te kunnen volhouden.

Dat intusschen de voorstellers zelven aan dezen eisch eene meer ondergeschikte plaats toekenden, bleek duidelijk uit de toelichting. Immers als de Heer Mackay aan het slot van zijne

rede het geleverde betoog resumeert, heeft hij slechts dit te zeggen: „Wij wenschen dat in de grondwet bij de inrichting van het openbaar onderwijs rekening worde gehouden met het bijzonder onderwijs; dat in de grondwet het beginsel worde opgenomen, dat in de kosten van het openbaar onderwijs worde bijgedragen door hen die daartoe in staat zijn, en dat, wanneer door ons bijdragen uit openbare middelen worden gevraagd ten behoeve van het bijzonder onderwijs, dit geschiede bij naar de wet te stellen regelen, en uit de grondwet duidelijk blijke, dat deze mogen gegeven worden zonder het karakter van bijzonder onderwijs te moeten prijs geven. Slechts aan een artikel waar deze beginselen in worden teruggevonden, kunnen wij onze stem geven."

Van de akten voor het middelbaar onderwijs is hier, zoo als men ziet, geen sprake. Misschien was het niet anders dan een geheel onwillekeurig verzuim; maar dat zulk een verzuim kon voorkomen bewijst dan toch, dat die derde eisch bij den redenaar zelven meer op den achtergrond stond, en juist hierop wenschte ik, in verband met eene straks volgende opmerking, de bijzondere aandacht te vestigen.

Hoe heeft nu de Regeering, hoe de liberale partij zich tegenover deze voorstellen van de rechterzijde gedragen? Hebben zij die dadelijk en onvoorwaardelijk afgewezen onder opmerking, dat de gestelde eischen zeer verre afweken van het zuiver negatieve doel — het wegruimen van een bestaanden hinderpaal — dat jaren lang als het eenige motief voo eene herziening van art. 194 Grondwet werd aangewezen? Het tegendeel is waar; men kan twisten over de vraag of beiden van te veel, niet of zij van te weinig zucht tot toenadering blijk gaven. Vooral de Regeering, die zich van den aanvang af in dezelfde richting voortbewoog als de rechterzijde, en daarom het grondwetsartikel telkens uitbreidde om nieuwe vredesvoorwaarden in te lasschen, was onuitputtelijk in hare pogingen om aan den strijd een einde te maken. Het eigenlijke struikelblok, het grondwettig gebod om overal van overheidswege voor deugdelijk lager onderwijs zorg te dragen, wordt reeds dadelijk opgeruimd en daarnaast de verplichte schoolgeldheffing vastgesteld. Later, na de toelichting van de amendementen, als de minister eenige gunstige voorteekenen meent op te merken, die naar het treffen

van een vergelijk heenwijzen, komt hij tot het besluit om nog een stap verder te gaan en ook den hoofdeisch van de rechterzijde in te willigen, door namelijk uitdrukkelijk in de grondwet te bepalen, dat ook aan bijzondere scholen subsidiën zullen kunnen worden toegekend.

In het regeeringsvoorstel werd nu o. a. dit geschreven:

„De wet bepaalt òf en in hoever aan bijzondere scholen onderstand uit openbare kassen kan worden verleend.

„In of voor elke gemeente behoort het lager schoolonderwijs te voldoen aan de behoefte der bevolking. Voor zooveel daarin niet op andere wijze is voorzien, geschiedt dat van overheidswege in openbare scholen, voor onvermogenden kosteloos, — voor anderen tegen betaling van een billijk schoolgeld."

Nu legge men deze redactie naast het amendement van de rechterzijde, en vooral naast de woorden, hierboven medegedeeld, waarin Mr. Mackay de eischen van zijne staatkundige vrienden samenvat, en men zegge dan welk verschil tusschen beiden eigenlijk overblijft. Gij zoudt meenen dat het sluiten van den vrede op handen was, maar het tegendeel blijkt waar, want het is alsof de bezwaren toenemen naarmate de Regeering ijveriger arbeidt om die op te ruimen. De Heeren Lohman en Mackay putten zich uit in vertoogen om het onderscheid, dat ook nu nog overblijft, helder te doen uitkomen en daarop allen nadruk te leggen. De rechterzijde wenscht dat de wetgever kunne subsidieeren naar regelen, bij de wet gesteld, en de Regeering zwijgt van die regelen; zij erkent, ja, dat de wet aan bijzondere scholen onderstand zal kunnen toekennen, maar voegt er niet bij, dat ook aan kerkelijke scholen dit voordeel zal kunnen toekomen. Alsof in de algemeene vrijheid niet de bijzondere lag opgesloten en er reden kon zijn voor de vrees, dat de wet, subsidiën toekennende, zou verzuimen de regelen aan te wijzen overeenkomstig welke deze kunnen worden genoten.

Dat de rechterzijde aan hare eigen redactie de voorkeur gaf is volkomen begrijpelijk, maar dat zij niet reeds dadelijk verklaarde die van de Regeering te zullen aanvaarden, wanneer de hare mocht worden verworpen, ziedaar wat zich moeilijk laat rijmen met die vredelievende gezindheid van welke harerzijds zoo hoog werd opgegeven. Immers het kon toch niet de bedoe-

ling zijn om de toepassing van haar *non possumus* daarvan afhankelijk te maken, of men eene gemeenschappelijke gedachte in deze dan wel in gene woorden ging uitdrukken? Het groote veeljarige werk van de grondwetsherziening schipbreuk lijdende op eene kwestie van redactie! Inderdaad het resultaat ware al te dwaas geweest.

Voor de buitenwereld was er maar één verklaring mogelijk van de zonderlinge houding, welke de rechterzijde tegenover de Regeering aannam. Wanneer van de drie eischen, die men stelt, twee worden ingewilligd en één afgewezen, dan moet de reden waarom men de hand, door den minister toegestoken, weigerde, noodzakelijk in die afwijzing gelegen zijn. Niet omdat de wensch naar subsidien onbevredigd bleef, niet ook omdat men weigerde verplichte schoolgeldheffing voor te schrijven, is de groote politieke werkstaking met hare onafzienbare gevolgen uitgebroken, maar omdat de Regeering niet konde besluiten tot intrekking der akten van toelating voor het middelbaar onderwijs mede te werken. De toepassing van het *non possumus* berust alzoo op een eisch, welken de antirevolutionaire partij, aan zich zelve overgelaten, vermoedelijk nooit zou hebben gesteld en die ongetwijfeld door ettelijke van hare leden in de Kamer sterk moet worden afgekeurd; op een eisch, die de oprechtheid van de partij, waar zij hare liefde voor deugdelijk onderwijs uitspreekt, ernstig in verdenking brengt; op een eisch, die daarenboven niet zou kunnen worden ingewilligd zonder in de grondwet eene ongerijmdheid te schrijven. Immers — de minister heeft het overtuigend bewezen — daar behalve lezen en schrijven, de vakken van de lagere school ook op de inrichtingen van middelbaar onderwijs te huis behooren, zoo kan men voor die inrichtingen de akten van toelating niet opheffen, of men heft ze ook op voor eerstgenoemde scholen.

Hoe is het mogelijk aan dergelijken eisch het dreigen met een *non possumus* te verbinden? De geheele rechterzijde aanvaardt tegenover het nederlandsche volk de verantwoordelijkheid voor eene politieke daad, welker bedenkelijke gevolgen ook den kortzichtigsten in het oog vallen, en dit om een doel te bereiken welks onbestaanbaarheid, bij de discussien daghelder aangewezen, aan geen redelijken twijfel onderhevig zijn kan.

Zoo oordeelt de buitenwereld, maar is dat oordeel juist? Een

klein incident, voorgekomen toen de debatten reeds ten einde liepen, geeft stof tot twijfel; een incident dat weinig aandacht trok, maar zeker aan toekomstige commentatoren van de grondwet de handen vol werk zou hebben gegeven, indien men het amendement van de rechterzijde werkelijk in de grondwet had opgenomen. Om aan klachten over duidelijkheid van redactie te gemoet te komen, had de Heer Mackay in zijn amendement eene kleine wijziging gebracht en de zinsnede, handelende over de subsidien voor het bijzonder onderwijs, dus aangevuld: „De wet bepaalt OF EN naar welke regelen die bijdragen zullen worden verleend."

Deze kleine wijziging, blijkbaar zonder voorafgaand algemeen overleg ingevoerd, dreigde een oogenblik de tot nog toe voorbeeldige discipline van de rechterzijde te verbreken. De Heeren Brouwers en van Baar brengen een subamendement ter tafel, bestemd om die woorden OF EN uit het voorstel te verwijderen. En waarom? Ziehier wat o. a. de Heer Brouwers antwoordt: „Wanneer de grondwet zegt, dat de gewone wetgever zal bepalen of *er al dan* niet bijdragen uit openbare kassen aan bijzondere scholen zullen worden verleend, dan krijgt de gewone wetgever de macht in handen om te decreteeren, dat *er geen* subsidie zal verleend worden. Die macht willen wij den gewonen wetgever niet laten en nog veel minder dat hij daarvoor steun in de grondwet vinde."

Het verschil van meening wordt in deze woorden duidelijk aangewezen. In overeenstemming met de vroeger afgelegde verklaringen wilde het amendement-Mackay even als het voorstel der Regeering, slechts daarvoor waken, dat, wanneer later de wetgever subsidien aan bijzondere kerkelijke scholen mocht willen uitkeeren, niemand de bevoegdheid om dit te doen zou kunnen betwisten; het sub-amendement Brouwers daarentegen wilde het recht om te subsidieeren nadrukkelijk in de grondwet beslissen en den toekomstigen wetgever verbieden het weer op te heffen. Reeds krachtens de grondwet zelve zou dan aan de gemeentebesturen het recht toekomen om voor hunne bijzondere scholen gelden uit de openbare kas beschikbaar te stellen en aan den wetgever slechts het vermogen overblijven om tegen misbruiken te waken.

Te vergeefs trachtte de Heer Mackay de voorstellers te bewegen hun subamendement in te trekken; zij weigerden hals-

starrig, ook al mocht het bij de stemming blijken, dat zij alleen stonden. Zwichtende voor die besliste houding, eindigde de Heer Mackay met toe te geven: de betwiste woorden werden weder geschrapt en dus aan den strijd een einde gemaakt. „Aangezien onze inzichten en ons verlangen geheel zijn bevredigd" — dus kwam nu de Heer van Baar verklaren — „hebben wij de eer, dankbaar en voldaan, ons amendement in te trekken."

Is grooter dubbelzinnigheid denkbaar? Gesteld het amendement ware in de grondwet opgenomen, zou men dan in de toekomst, bij de verklaring van zijne beteekenis, op de woorden of op de daden van de voorstellers hebben moeten letten? Had men nu een streep gehaald door alles wat aanvankelijk tot geruststelling van Regeering en Kamer over de onschuldige strekking van het voorstel was medegedeeld; en zoo niet, hoe kon men dan de Heeren Brouwers en van Baar tevreden stellen?

Teleurgesteld over het mislukken van al hare pogingen nam de Regeering eindelijk eene van hare concessien terug en brak zoodoende verdere onderhandelingen met de rechterzijde af.

Toch was de gelegenheid tot het treffen van een vergelijk voor de rechterzijde niet afgesneden, want een deel van de liberale partij had door het indienen van een bijzonder amendement blijk gegeven van zijne ernstige begeerte om de bezwaren uit den weg te ruimen die aan eene voltooiing van de grondwetsherziening in den weg stonden. De kracht van dit amendement lag hierin, dat het kwam brengen, niet vragen; anderen zoeken en niet zich zelven. Overtuigd dat het der rechterzijde slechts te doen kon zijn om volkomen gelijkheid van recht voor het openbare en voor het bijzondere onderwijs, meenden de voorstellers; dat men dit doel moest trachten te bereiken, niet door het grondwetsartikel aan te vullen met allerlei dubbelzinnige of niets zeggende bepalingen, maar door zijn inhoud te beperken en tot het volstrekt noodige terug te brengen.

Van het verplicht bestaan der openbare school in alle deelen des Rijks werd daarom afgezien en slechts tweederlei recht in de grondwet gevestigd: het oude recht om onderwijs te geven, behoudens die waarborgen voor de bekwaamheid van den onderwijzer, welke in het belang van allen geboden worden, en voorts het recht der ouders op eene school, waar hunne kin-

deren deugdelijk onderwijs zouden kunnen ontvangen zonder vrees van in hunne godsdienstige meeningen te worden gekrenkt. In dit recht lag een waarborg voor de liberalen, want juist om dat te vestigen, had men in 1848 de derde zinsnede van het hier besproken grondwetsartikel opgesteld, — maar ook een waarborg voor de kerkelijken, want de geheele strijd tegen de openbare school, zooals die sedert 1857 wordt gevoerd, steunt immers op niets anders dan de bewering, dat deze school, zooals zij bestaat, aan dit recht der ouders te kort zou doen. Men verkreeg alzoo inderdaad een gemeenschappelijk uitgangspunt, één algemeene grondwettige voorwaarde, welke in de toekomst elke partij in haar belang aan elke regeling van het onderwijs zoude kunnen opleggen. De schoolstrijd zou onverpoosd voortduren, maar althans buiten het terrein van de grondwet, want deze waarborgde niet anders dan wat naar aller overtuiging in elks belang waarborg noodig had.

Heeft men van liberale zijde wel gedaan deze poging tot schikking te wagen? De moeilijkheid van het antwoord blijkt reeds uit de groote verdeeldheid, welke de genomen proef in en buiten de Kamer heeft uitgelokt; eene verdeeldheid, welke die proef misschien lang zal overleven. Men kan dit feit diep betreuren, maar recht om er over te klagen heeft men niet. Wanneer de voorzichtigheid der vaderen ons een vluchtheuvel heeft geschonken, op welken wij, bij het wassen van den stroom der kerkelijke hartstochten, de gemengde openbare school, ons in hooge mate lief, veilig kunnen handhaven, zoo veilig dat zij zonder onzen wil nooit kan worden vernietigd, dan zegt het iets van dien heuvel af te dalen, vooral als wij het bewustzijn met ons omdragen, dat onze daad in elk geval het golvenstillend vermogen van de olie niet bezitten kan.

En werkelijk zou aan onze zijde eene daad van lafhartigheid worden gepleegd, wanneer wij eenvoudig afdaalden om de instelling, van welker waarde wij ons innig overtuigd houden, aan de onstuimige wateren prijs te geven. Toen vroeger vele stemmen opgingen, die het voorstel kwamen aandringen om de derde zinsnede van ons grondwetsartikel te schrappen en dus naar verzoening te streven, heb ik dit voorstel hier ernstig bestreden, omdat daarin inderdaad eene stilzwijgende veroordeeling van onze gemengde school lag opgesloten. Ook aan de adressen, onlangs uit Amsterdam en Rotterdam bij de Tweede Kamer

ingezonden, zou ik ongaarne mijn naam hebben verbonden, omdat de daarin verkondigde meening, dat de grondwet den wetgever slechts had op te dragen daarvoor te zorgen, „dat niet door het ontbreken van een voldoend aantal wel ingerichte scholen, de kinderen van onderwijs verstoken blijven," naar mijne opvatting slechts met den toestand van groote gemeenten rekening hield. Immers indien de schoolstrijd daarop kon uitloopen, dat in kleinere gemeenten de minderheid slechts te kiezen had tusschen geen onderwijs of onderwijs op „wel ingerichte" kerkelijke scholen, die de stelselmatige bestrijding van hare godsdienstige overtuiging bedoelen, zou men toch waarlijk geen reden hebben om zich over de uitkomst te verheugen. Omdat de kerkelijken zich nu ergeren aan de neutraliteit van de gemengde scholen, zouden wij onze kinderen onderwerpen aan de onbeteugelde propaganda van andersdenkenden op hunne bijzondere instellingen van onderwijs.

Het amendement, dat een deel der linkerzijde nu aan het oordeel der Kamer kwam onderwerpen, heeft al deze fouten vermeden en daarin ligt, naar mijne opvatting, eene groote verdienste. Het beginsel, waarvan de derde zinsnede van het grondswetsartikel de eenvoudige omschrijving is, wordt stipt en trouw bewaard, en dus daarvoor gezorgd, dat de wijziging van redactie, nu voorgedragen, nooit als een oordeel tegen de gemengde school zou kunnen worden opgevat. Dat op die wijze de toekomst voldoende veilig is, zal ik waarlijk niet beweren, maar bestaat die waarborg thans? Onze tegenstanders — zij toonen het dagelijks — zijn geen vrienden van halve maatregelen. Eenmaal meerderheid geworden, zullen zij in hunne richting ongetwijfeld zoo ver gaan als de grondwet toelaat, en wie waagt het nu reeds te bepalen hoe ver dat zijn kan?

Indien reeds deze overweging mij gunstig zou hebben gestemd voor het voorstel, van de linkerzijde uitgegaan, nog meer zou het mij hebben toegelachen om den geest van rechtvaardigheid, welke daaruit zoo duidelijk spreekt. Onze grondwetgever heeft zich, zooals de heer Mees geestig opmerkte, maar al te veel bezondigd aan de fout van erflaters, die de toekomst trachten te beheerschen door nauwkeurig te omschrijven hoe het vermogen, dat zij bij hun dood achterlaten, door hunne erfgenamen zal moeten worden gebruikt. Het recht om te heerschen kan slechts aan de levenden toekomen. Wetten zijn

bestemd om maatschappelijke behoeften te bevredigen, en vastgelegde wetten kunnen nooit aan dat doel beantwoorden, omdat de feitelijke toestanden, die zij dekken moeten, eeuwig wisselen. En dat op dezen regel het onderwijs eene uitzondering zoude maken, gelooft zeker niemand. Niet in staat de wetgeving, die zij afkeuren, omver te halen, hebben onze tegenstanders zich de moeite getroost om den feitelijken toestand, welken die wetgeving onderstelt, zoo om te keeren, dat de geldende wettelijke regelen allengs meer hunne reden van bestaan dreigen te verliezen. Wanneer Mr. Lohman onophoudelijk de bijzondere school en de openbare tegenover elkander stelt, als ware de eerste de zijne en de laatste de onze, dan is die onderscheiding rechtens natuurlijk niet te verdedigen. Onze, d. w. z. de liberale school kan geen andere zijn dan de hunne, eene bijzondere namelijk, welke geen enkel recht bezit dat aan de confessioneele school onthouden wordt. De openbare gemengde school behoort noch aan hen noch aan ons, maar aan beiden te zamen. Rechtens is dit alles onbetwistbaar; maar wanneer nu de openbare school feitelijk mocht worden de school van de liberalen alleen, niet om het onderwijs dat daar gegeven wordt, maar omdat alle niet liberale elementen haar verlaten hebben, kan en mag de wetgever dit feit dan duurzaam buiten rekening laten? Dat de inrichting, voor de geheele gemeenschap dienende, ook door de geheele gemeenschap wordt gesteund en gedragen, niemand die tegen deze schikking een redelijk bezwaar kan aanvoeren. Maar wanneer nu mocht gaan blijken dat in tal van gemeenten zulk eene inrichting nog slechts op het papier te vinden is?

Zouden onze liberalen zich wel geheel vrij kunnen pleiten van de fout, dat zij, in wettelijke fictiën verdiept, althans in schoolzaken meer en meer het vermogen schijnen te verliezen om de werkelijkheid onder de oogen te zien? Niemand kan minder dan ik geneigd zijn om de waarde te miskennen van hetgeen tot nog toe voor het volksonderwijs werd gedaan. Het beste wat de toekomst van onze wegstervende negentiende eeuw zal te zeggen hebben, geldt hare toewijding aan dit groote volksbelang, Al mocht de stapel zilver, aan dat belang opgeofferd, nog hooger reiken dan naar de graphische voorstelling van Mr. de Savornin Lohman het geval zou zijn, wat nood, wanneer wij ons overtuigd mogen houden, dat de rente van

dat groote kapitaal ook op den duur niet zal ontbreken.

Billijke ijver heeft intusschen niet zelden tot overdrijving geleid. Er wordt hier en daar met het onderwijs afgoderij gepleegd, en men behoeft waarlijk geen lantaarn te ontsteken om in Nederland gemeenten te kunnen ontdekken, groote en kleine tevens, waar sporen van dezen afgodendienst voor de hand liggen. Niet tevreden met het feit, dat het onderwijs een tak van openbaar bestuur geworden was, heeft men gemeend dat aan dezen tak van dienst eene geheel eenige plaats in de administratie moest toekomen. Terwijl men overal elders bij het regelen van de uitgaven rekening houdt met de beschikbare middelen, achtte men zulk eene berekening in zake van onderwijs onvoegzaam. Uitgaven, die zaken rakende, waren heilig, omdat zij het onderwijs betroffen. Op die wijze is men hier en daar gekomen tot budgetten, aan alle natuurlijke proportiën ontgroeid, die meer aan eene begrooting van het Nut dan aan een gemeentebudget doen denken. Kwamen dan die feiten voor in gemeenten waar de kerkelijke verdeeldheid aangroeit — en welke gemeenten verkeeren niet in dat geval? — dan begon zich dit bedenkelijk feit te openbaren, dat, naarmate het onderwijs aan de gemeenschap zwaarder offers oplegde, het deel van de gemeenschap, daardoor gebaat, allengs kleiner werd. Op die wijze hebben wij vrij wat ergernis opgewekt, en, in louter wettelijke fictiën voortlevende, niet het minst door onzen overdreven ijver een vijand gevormd en gewapend, die, te gelijk met het overbodige, het noodige, met het misbare, ook het onmisbare dreigt te vernietigen. En bedrieg ik mij niet, dan staat die vijand voor de deur.

Het was de uitstekende verdienste van het amendement der linkerzijde, dat het, elke grondwettelijke bescherming afwijzende, den strijd om de school op het terrein van de werkelijkheid terugbracht. Dat ons op dat terrein verliezen, ernstige verliezen zelfs, te wachten stonden, niemand die er aan mocht twijfelen; maar zoo die verliezen slechts daartoe leidden, dat zij onze krachten staalden en ons, veel meer dan thans, belangrijke geldelijke offers tot handhaving van onze beginselen oplegde, dan zouden, als zoo dikwijls, die verliezen allicht voor de liberale zaak in winsten verkeeren. In de klimmende uitgaven welke antirevolutionairen en roomsch-katholieken zich voor hunne scholen getroosten, steekt niet alleen „het mooie van de zaak," zooals de minister van Binnenlandsche Zaken verzekerde,

maar ook haar zedelijke kracht. Althans met deze les van de bijzondere school kan ook de openbare haar voordeel doen.

Het is eindelijk niet het minst om zijn politiek karakter, dat ik voor mij het amendement van de linkerzijde hartelijk heb toegejuicht. Had deze tegenover het *non possumus* van de rechterzijde eenvoudig het hare gesteld, de treurige uitkomst zou op rekening zijn gesteld van twee onverzoenlijke partijen, beide zich even hardnekkig aan eigen belangen en inzichten vastklampende. Het amendement heeft de linkerzijde voor zulk een vonnis behoed. Men kan twisten over de vraag of het de liberale zaak werkelijk heeft gediend, maar niet daarover, of het den kring van zijne concessiën aan de rechterzijde ruim genoeg heeft uitgemeten. Wie kan meer geven dan alles? Zeker, al die inschikkelijkheid heeft de tegenpartij niet kunnen dwingen om toe te geven, maar zij heeft haar toch gedwongen om zich het hebben van ongelijk te getroosten. En hoe aantrekkelijk het gelijk krijgen nu ook zijn moge, tegenover nageslacht en geschiedenis is het gelijk hebben beter.

Van waar het oppervlakkig vreemde verschijnsel, dat de rechterzijde weigerde het amendement harer tegenstanders te aanvaarden? Zelfs de minister van Binnenlandsche Zaken was door dat verschijnsel getroffen. „Er zijn er zeker"—dus luidden zijne allerlaatste woorden in dit langdurig en gewichtig debat—„die het ontzaglijk vreemd vinden, dat het amendement-de Beaufort niet met beide handen aan die zijde is aangegrepen, want het laat zelfs in het midden de openbare neutrale school, het laat in het midden of er niet-openbare gezindheidsscholen zullen zijn, het laat volkomen in het midden of er subsidiën zullen worden gegeven." Inderdaad het liet dit alles in het midden, maar het gaf ook niets, en der rechterzijde was het om ontvangen te doen. Zij verklaarde niet blind te zijn voor het gevaar, dat eene vijandige meerderheid haar ook in de toekomst zou weigeren wat haar te lang reeds onthouden werd, en daartegen nu eischte zij in de grondwet waarborgen. Kan het zonderlinger? Hoe nu? Gij beweert dat aan onze openbare lagere school de bodem reeds lang ontvallen is en dat alleen eenige grondwettelijke draden haar nog tegenhouden en voor wegzinken in den afgrond bewaren. En wanneer wij ons nu gereed maken die draden door te snijden, wenkt gij met de

hand. Waarom? Omdat gij in plaats van de openbare school uwe eigen antirevolutionaire schepping aan die grondwettelijke draden wilt vasthechten. Hoe dan wanneer later eens blijken mocht, dat ook aan haar de bodem ontzonken is? Terwijl er uwerzijds van geen enkele concessie sprake kan zijn, komt men aan de linkerzijde uit eigen beweging van elk uitsluitend recht voor de openbare school afstand doen en u tot elke regeling, met uwe wenschen strookende, in staat stellen, zoo gij later maar eene meerderheid knnt vinden in staat om die regeling door te drijven en bereid om daarvan de verantwoordelijkheid te dragen. En nu zoudt gij, hiermede nog niet tevreden, verlangen, dat wij de wapenen, die wij in de toekomst alleszins zullen behoeven om het vestigen van zulk eene meerderheid te keeren, voor altijd aflegden, dat wij zelven er toe medewerkten om uw staatsrecht in de grondwet te schrijven. Moogt gij ons onheuschheid verwijten wanneer wij U op dien eisch kortaf antwoorden: doe het zelf?

Ik heb, met de officieele stukken vóór mij, naar mijn beste weten gezocht: welke toch wel de redenen kunnen geweest zijn van de zeldzaam ernstige verdeeldheid in den boezem van ons parlement uitgebroken. En wat was de vondst? Dat er tusschen de rechterzijde en de Regeering een stroospier lag, tusschen de rechterzijde en de meerderheid van de liberale partij een voorwerp, kan het zijn van nog minder beteekenis. En op grond van dat onbeduidend geschil wordt een *non possumus* uitgesproken, als zelden in eenig parlement en nog nooit in het onze vernomen werd. Zonderling spel van het toeval. Onze antirevolutionaire partij is vermoedelijk de eerste die op den wel wat naïeven inval kwam om het verwerpen van begrootingen om redenen daarbuiten gelegen in haar politiek programma uitdrukkelijk te verbieden, alsof zulk een zuiver zedelijk verbod ooit stoffe voor eene regeling in rechten zoude kunnen opleveren. En juist deze partij, naar het schijnt met de strekking van hare eigen beginselen nog maar weinig vertrouwd, komt nu haar programma verscheuren en eene daad van zuivere revolutie plegen door, niet ter sluiks maar in het volle licht des dags, de verboden methode op voorstellen van grondwetsherziening te gaan toepassen.

Hoe nu die tegenstrijdigheid te verklaren? Hoe kon men

aan een zoo nietigen strijd gevolgen verbinden van zoo ongewoon groote beteekenis? In 1848 kwam men ook de grootste, de meest beduidende bezwaren gelukkig te boven, en nu zelfs de onbeduidendste niet. De reden van het verschil is, meen ik, niet ver te zoeken: in 1848 wilde men de grondwetsherziening en in 1886 wil men die niet. In 1848 waren én Regeering én parlement én volk levendig doordrongen van de gebiedende noodzakelijkheid om het ondernomen werk te doen slagen en voor die overtuiging vluchtten alle bezwaren als ijle nevelen voor het zuchten van den wind; in 1886 bestaat die zelfde overtuiging slechts bij weinigen, en het gevolg is, dat men, met een *non possumus* op de lippen, voor het eerste struikelblok neerzijgt. De parlementaire werkstaking is niet een gevolg daarvan dat de gerezen moeilijkheid zoo zwaar, maar dat de voorgelegde grondwetsherziening zoo licht woog.

Politieke fouten blijven zelden ongewroken, al komt soms ook die wrake met langzamen tred. Reeds jaren geleden werd een schema van grondwetsherziening achteloos van regeeringswege op publiek terrein neergeworpen, zonder wetenschap of zulk een ontwerp door de natie zoude worden gedragen; zonder een eenigszins volledig inzicht van den aard en omvang der belemmeringen, die het op zijnen weg zoude ontmoeten; zonder kennis van de som der krachten waarover men tot wegruiming van die moeilijkheden beschikken konde. Politieke ontwerpen van dezen aard zijn als vruchten met een sterke kleefstof gedekt, die weggeworpen zich hechten waar zij neervallen; men kan ze oplossen en vernietigen, maar men kan ze niet losrukken van het voorwerp. waaraan zij verbonden zijn, zonder dat te scheuren en te vernielen.

Sedert dat oogenblik is grondwetsherziening aan de orde en beheerscht zij geheel ons staatkundig leven. Wil men haar op zijde schuiven, dan dringt zij zich op den voorgrond; wil men haar ernstig ter hand nemen, dan wijkt zij terug. Schatten van arbeid worden aan de oplossing van het vraagstuk besteed en bij het licht, door dien arbeid ontstoken, moet het ieder in het oog vallen, dat wanneer het nu al niet, als 38 jaren geleden, om opheffing van drukkende bezwaren of verwijdering van geheel onoverkomelijke belemmeringen te doen is, toch tal van groote en gewichtige staatsbelangen het welslagen van de herziening eischen en die onder de eens bestaande omstandigheden

aan de wijsheid en de voorzichtigheid van den staatsman als een dwingend gebod opleggen. Maar deze belangen zijn vreemd aan de onderlinge machtsverhouding van de politieke partijen en kunnen haar daarom slechts eene gematigde belangstelling inboezemen. Één uitzondering bestaat er echter op dezen regel, maar die uitzondering raakt dan ook onmiddellijk het gewichtigste partijbelang, namelijk de regeling van het kiesrecht Dat de grondslagen van het bestaande stelsel hoogst gebrekkig zijn, betwist niemand meer, maar over de vraag: of eene zeer belangrijke uitbreiding van dat kiesrecht wenschelijk is, loopen de gevoelens wijd uiteen. Voor velen is die uitbreiding de groote hoofdzaak, het doel dat zij met hartstochtelijken ijver najagen; voor althans niet minder anderen het voorwerp van kwalijk verborgen tegenzin. De eersten zijn geneigd zich voor de begeerde hervorming groote offers te getroosten, de laatsten vinden juist daarin eene reden om grondwetsherziening te verwerpen, te verwerpen wel niet „om redenen daar buiten gelegen", maar dan toch om redenen, die men nu niet aan de groote klok wil hebben opgehangen.

Was er meer noodig om deze grondwetsherziening voor onze politieke partijen tot een speelbal te maken, zoo rond en elastiek als zich geen tweede denken laat, en behoeft het iemand te verbazen, dat ook de anti-schoolwet-beweging dit werptuig ter hand nam? Dat de eigenlijke grondwettige bezwaren zeer licht wogen, bewees de uitkomst, want deze staat gelijk met eene schitterende rehabilitatie van art. 194 Grondwet. Immers waren de bezwaren tegen dit voorschrift aangevoerd, werkelijk groot, de onderdrukten zouden de gelegenheid om die uit den weg te ruimen zeker niet hebben afgewezen. Wie denkt er aan zich blijvend te krommen onder een juk, dat hij met medewerking van vriend en vijand beiden kan afleggen?

Maar het artikel is voor verbetering vatbaar en vooral het kan zoo worden ingericht, dat het winste geeft voor de toekomst. De vraag is maar: wat de tegenpartij voor grondwetsherziening over heeft? Het amendement van de rechterzijde bepaalt de som der eischen, welke men na rijp beraad meent te moeten vaststellen. Aan de rechterzijde is hare onverzettelijkheid bitter verweten, maar mij dunkt ten onrechte. Legers met een grooten trein bewegen zich moeilijk, en hier had men met een zeer grooten trein te doen. Ik verbeeld mij dat de vaststelling

van het amendement vrij wat overleg en vrij wat hoofdbreken zal hebben gekost eer allen één van zin hunne toestemming gaven. Natuurlijk kon op dat overleg later uiterst moeilijk worden teruggekomen en moest alzoo aan het eenmaal gestelde worden vastgehouden, niet omdat de goede wil ontbrak tegenover de linkerzijde inschikkelijkheid te toonen, maar omdat men dit doende geen kans zag alle politieke vrienden bijeen te houden. De rechterzijde is geen levend wezen, in zijne bewegingen vrij, maar een kunstproduct, door politiek beleid geschapen en voorzichtig aan een vast steunpunt verbonden. Mocht men het van dit steunpunt willen losmaken, dan tien tegen één dat het omvalt. Het incident-Brouwers, hierboven herinnerd, is in dit opzicht leerzaam genoeg.

Het merkwaardigste van de gesloten overeenkomst was wel dit, dat een van de beide deelen, namelijk het roomsch-katholieke element, behoudens een enkele uitzondering, bepaald tegen grondwetsherziening was ingenomen. De woordvoerders zijn er òf rond en ruiterlijk voor uitgekomen òf zij hebben het duidelijk genoeg te verstaan gegeven. Dus bijv. Mr. Haffmans. Als deze schrandere parlementaire practicus het woord voert, dan wane niemand, dat het hem enkel te doen is om de vergadering door zijne kwinkslagen te verpoozen. Men herleze zijne redevoering en vrage zich af: of iemand, die de linkerzijde ernstig wilde waarschuwen tegen het amendement van hare politieke tegenstanders, het anders en beter zou hebben kunnen aanleggen dan deze afgevaardigde? Wannneer nu twee partijen zich onderling verstaan over de voorwaarden eener dading, welke zij gemeenschappelijk aan derden zullen voorleggen, en een van beiden wil eigenlijk zulk eene dading niet, dan behoeft zeker niemand er zich over te verwonderen wanneer ten slotte geen vergelijk tot stand komt. Ik houd mij zeer overtuigd, dat de groote meerderheid van de antirevolutionairen eene andere uitkomst heeft begeerd, maar, al voerden zij ook het hoogste woord, het beslissende woord spraken anderen.

Wie dan ook treuren over het negatieve resultaat, waarop de strijd van vele weken uitliep, zeker niet zij, die bij al deze overleggingen en debatten het gewicht in handen hielden, dat de schaal naar deze of naar gene zijde zoude doen overhellen. De katholieken trekken zich nu in hunne tenten terug, wachtende op betere prijzen, en komen

die niet, ook dan nog met den bestaanden toestand volkomen in vrede. En de natie, welke het werk van de grondwetsherziening geen oogenblik ernstig gedragen heeft? Het bericht van de beslissing, die gevallen is, rimpelt ter nauwernood hare oppervlakte. Men luistert een oogenblik, schudt het hoofd en gaat zijns weegs. Inmiddels blijft die grondwetsherziening aan de orde, als eene belemmering die niet kan worden weggenomen, een vuur dat niet kan worden uitgedoofd.

En een vuur dat de levenskrachten van de natie verteert. Wie zich daaromtrent ook illusiën moge maken, zeker niet de man, dien de antirevolutionairen onder hunne uitstekendste leiders rangschikken. „De strijd moet dus weder worden voortgezet," — schreef dezer dagen mr. Lohman in *de Standaard*. — „Een strijd helaas! dien wij niet mogen opgeven, maar die, zoo God het niet verhoedt, ons land ten verderve voert."

Merkwaardige openbaring van den invloed dien politieke hartstochten uitoefenen. Ziedaar een strijd — ik bedoel natuurlijk enkel dien, in de laatste weken gevoerd — waarin ik voor mij slechts een strijd over nietigheden en voorwendsels zien kan, en die in het oog eens anders, aan wiens oprechtheid ik geloof als aan eigen oprechtheid, zoo hoog en heilig is, dat, daarbij vergeleken, de hoogheid en heiligheid van het vaderland in het niet verzinkt. Neem aan dat ik, met blindheid geslagen, de waarde van uwe geschillen geheel misken, dat zij vele duizende malen grooter is dan zij naar mijne schatting zijn zoude, wat beteekent ook dan nog die waarde tegenover uw inzet? Hoe diep moet het geloof aan de juistheid van eigen oordeel niet geworteld zijn wanneer men dus, schijnbaar zonder aarzelen en met vaste hand, dien strijd als eene nachtmerrie komt binden op het hart van zijn volk, met de volkomen zekerheid dat men door zoo te doen dat volk ten verderve voert. Althans „zoo God het niet verhoedt." Is het wonder dat die bijvoeging mij aan het snijdende woord herinnerde, dat van Houten der rechterzijde toevoegde: Uw geloof maakt u lichtvaardig en roekeloos, omdat gij meent dat een wonderwerk Gods de gevolgen uwer fouten en misslagen van het nederlandsche volk kan afwenden; maar wij, die aan geen wonderen gelooven, die aan het onverbrekelijk verband tusschen oorzaak en gevolg vasthouden, wij weten dat de boete voor onze tekortkomingen op het volk rusten moet en rusten zal.

Men kan zich niet gedurende eenige dagen verdiepen in kwestiën als ik hierboven besprak, of de onmetelijke afstand tusschen die kwestiën en al de groote vraagstukken, waarin zich in deze dagen de nooden van staat en volk afspiegelen, moet pijnlijk treffen. Wie — gedachtig aan onze buitenlandsche betrekkingen, aan de gesteldheid onzer koloniën, aan ons finantie- en defensiewezen, aan de behoeften van handel en nijverheid, aan de ziekten van ons volksleven — het diepe besef met zich omdraagt, dat geen uur van den nationalen tijd, geen snipper van onze vereende krachten te veel is om de overal blootliggende kiemen van verval te stuiten en uit te roeien, kan niet anders dan met weerzin terugzien op dien heeten strijd van vele weken, welke dan toch in hoofdzaak een strijd om woorden is geweest.

En daarom, wat uit den tegenwoordigen chaos ook moge voortkomen, dat het in elk geval geen langer rùsten en berusten zij. Hoofdzaak is niet te weten, wie het gezag in handen krijgt maar dat het gezag er zij: eene vertegenwoordiging die besluiten en daardoor ook eene regeering die regeeren kan. Dat zulk eene regeering, welke dan ook, aan het beginsel van onze eenheid eene zichtbare gestalte hergeve en aan de geschokte gemeenschap het besef dat zij mogendheid is; maar vóór alles dat zij uit ons midden het noodlottig *non possumus* banne, want dat woord, — hier luide en dreigend uitgesproken, ginds zachtkens gefluisterd of zuchtend geuit — een woord dat alle nederlandsche echo's ons sedert jaren reeds als het kort begrip van heel ons politiek bedrijf telkens en telkens weder terugvoeren, het ruischt ons in de ooren als een mare des doods.

J. T. Buys.

TE ARNEMUIJEN [1]).

Mijnen lieven vriende V. A. DE LA MONTAGNE.

't Was te Arnemuiën op het strand, aan 't Sloe.

— 'k Zat op de delling van den dijk, en schouwde
stil droomend op het landschap, heinde en ver
zich badend in goudgelen zonneglans,
wellustig als een' bruid, uit minnaarsoogen
de zoetheid drinkend, die haar zalig maakt.

Diep aan mijn' voeten zwol de breede vloed
en rolde zand'ge waat'ren; 't lage veerhuis
verhief, vlak vóor mij uit, gekalkte muurkens,
waarop de wrakke blinden, die de wind
scherp-krijschend op- en toesloot, op een' afstand,
twee groene vlekken schiepen, wen — in lood
gevat — de broze ruitjes kletterden.
Ter linker strekte zich „de Polder" uit.
Betoov'rend landschap! — Zie, de „zuete maand"
heeft, roze fee, den tooverstaf gezwaaid:
groen bloeien, twee voet hoog al, tarwe en koren;
reeds is het stroo „geknoopt"; de meidoorn zwelt
en lacht u rozig tegen langs de dalen,

[1]) Deze idylle maakt deel uit van den bundel *„In Zuid en Noord"*, epische poëzie (1882—1885), welke eerlang door de Rotterdamsche Vennootschap „Elsevier" wordt uitgegeven.

verspreidend zoete geuren op de lucht;
en zongeel glanst, één schomm'lend meer gelijk,
het koolzaadveld, waarover, recht de lucht in,
de leeuw'rik stijgt, zijn helderst liedje deunend.
Een visschersloepje dobbert, hier en daar,
het haventje in; de „kostelikke steeën"
van 't nijv'rig boerenvolk verheffen, verre,
't roodpannendak, van uit een' zee van groen,
en — in de verte rijst, met tinne en torens,
— een kantwerk op den hemel, — Middelburg,
de schoone stad, juweel der gansche streek.

En alles stilte .... 't Stadjen over waait er
een frissche wind, en wuift op lichte vlerk
de tonen voort van 't oud „Wilhelmuslied",
gespeeld door 't carillon ....

***

En nevens mij,
de „kurven" aan heur' zijde, zit en kout
een' visschersmeid — een' van die „kante wuven",
gehard in weêr en wind, met armen, bloot
tot boven d'elleboog, de volle boezems
omsloten door het gladde, zwarte jurk,
waarop, in nette plooi, het bonte doek
zijn' kleuren aflost. — Guitig vonkt het oog
en spreekt van lust; het gitzwart, fijne haar
is onder 't sneeuwwit mutsjen opgerold,
en rooder dan op hagen of langs dalen,
bloeit op heur' wang, meidoorntje van heur' jeugd,
de lieve sapp'ge blos der twintig jaren.

— Straks leurt zij heen, de smalle steêgjes door,
en biedt, „aol lévendig", èn „plaete èn botje,
'en klusje meulenaers veur vierd'alv' stuver,
niê diere, juffrouw! 'k Overeesche niê!" ....
Zoo praat en snapt zij, nimmer moêgedongen,
neemt uit den korf de visschen, wikt en weegt

hen op heur' handpalm, noopt tot wegen, rieken
„of hi wel frisch is," biedt, slaat af, kent toe,
ontvangt, geeft weer: „'en cent nog ... wacht! Hier is hi. —
Zoo is het juist! Wél dank..." en luide roepend
huppelt zij voort, de kurven aan den arm,
wen, onder 't jurk, de kuiten blinkeblozen.

Dan, koutend zat het meisje nevens mij,
en beelden schiep, in vatb'ren dichtergeest,
hare ongesmukte, levensfrissche taal:
een open boek, in dialect geschreven,
aan eenvoud rijk, maar rijker aan gevoel...

En gulzig keerde ik blad na blad, en las
met onverzaden lust... En, scheurde ik, vrienden,
éene enk'le bladzij weg, — een' wandaad vast! —
weest gij mijn rechter: 'k wacht uw vonnis af; —
doch luistert eerst, dat ik „mijn" hoofdstuk leze!

I.

En 't meisje sprak:
„Och ja! 'k Vergat het schier...
'k Zou u van Garrit spreken... Arme broeder!
Gij zaagt hem straks, mijnheer! Eilaas! Wat kan ik
met woorden voegen bij het beeld, dat gij
met eigen oog vernaamt! Reeds zeven jaar,
sinds Baafmis, heer, reeds zeven volle jaren,
zit hij daar zoo, van zijn verstand beroofd,
des zomers, buiten, op de bank vóor 't huis,
des winters, op zijn' rietstoel, achter 't raam,
altijd den blik, wijd vóor zich uit, op 't Sloe,
als zocht hij, langs de baren, naar een zeil,
dat hem ontvoeren moet... —
Gij zaagt hem zelf!
Niet waar, mijnheer, hij lijkt een levend spook,

een' doode, weergekomen uit het graf,
waar hij geen ruste vond... Wit, als het schuim
ginds, op het water, is zijn' wang; zijne oogen
staan doelloos en verglaasd; de ontvleesde hand —
men ziet er 't zonlicht door — rust roerloos op
zijn sidderende knië, en — als een beeld
van steen, zoo zit hij daar, en spreekt geen woord,
en heeft geen oor voor moeder,... noch voor mij....
Gij spraakt hem, — 'k hoorde 't even — vriend'lik toe
en hiet hem „Garrit,"... „Garrit, is 't u wél?"
Een' poos hief hij den stommen blik tot u,
verroerde nauw de hand, en viel terstond
weêr in zijn' langen, zevenjaar'gen droom,
die niet meer einden moet! —
Och zie, mijnheer,
dat valt ons pijnlikst nog van zooveel smert!
Sprak hij maar soms één woord, of loosde één' klacht,
of drukte één' wensch uit: „An', zet u naast mij!
An', breng mij buiten, in den zonneschijn!"
het ware een troost voor moeder en voor mij;
wij hoopten vast: „Nog is niet alle licht
daarbinnen uitgedoofd... Hij voelt nog, denkt nog..."
Thans?... Hoop waar' zinneloos! —
Bij stonden slechts, —
hij waant zich onbespied — dan wrijft hij traag
zijn' hand het voorhoofd langs, en spreekt halfluid:
„Och Moeder... Antje... 'k Heb haar graf gezien. —
Zij was zoo rood... Geen tweede komt... Geen tweede!"

II.

Doch, gij begrijpt mij niet! Waar zijn mijn' zinnen?
Ik ben reeds veel te ver. Denk, dat ik maar
een arrem meisje ben, en ongeleerd,
vertellend juist zoo 't opkomt in mijn' geest,...
niets doe ik bij of af! —
Vóor zeven jaar,
'k was toen geen zestien oud — was Garrit vast
de koenste zeeborst, dien ge in Zeeland vondt!

Niet groot, da's waar, maar forsch „ineen gestuukt,"
met handen als van staal, het oog vol vlammen,
en twee en twintig jaar.
Hij diende aan boord
eens koopvaardijschips, dat op Inje vaarde,
en — echt matroos, op schip en zee verliefd,
dacht hij aan vrouwen niet!
Eens, ja — daar zijn zoo
van die gevallen in het leven, die —
min dan één oogwenk, over 't lot eens menschen
beslissen — eens, te Zierkzee lag zijn schip,
en zou des anderdaags het anker lichten,
verliet hij, ginds, ons hut. Hij had voor moeder,
in Middelburg, een' „zoetekoek" gekocht,
en bracht haar dien — en moest nog 's avonds weder!

Nog zie ik dat permentlik vóor mijn oog,
als was 't van gist'ren leên. Het afscheid greep
op onzen drempel plaats. In blauwe plunje,
den penter op het blonde hoofd, en 't mes
ter linker, stond hij daar, en kuste ons ál —
want vader leefde nog: — de Heer ontvang'
zijne arme ziel — en sprak ons moed in 't hert.
— Want, hoe zich moeder sterk hield, toch verschenen
de waterlanders in haar oog, en plots
sloeg zij den voorschoot vóor 't gelaat, en liep
het keukentje in, gevolgd door Garrits kreet
„Foei! Moeder, schaam-je toch! De zee loopt over!...."

III.

Ik echter, deed hem uitgelei.... De zon
neeg traag ten Westen heen. In gouden licht
zwom gansch het Sloe, en purper toonden zich
de zeilen van de booten in de verte.
Fluks naad'ren wij, ginds, waar die popel wuift,
een' nette woonsteê. Zie, krek-juist als nu,
— gij ziet het wel, met groene blinde en deur,
— zóo stond het daar, dien avond! Toch is de ouwe

Jan Everts lang al dood, en woont een ander,
Huib Vos, nu in zijn' plaats...

Daar zweeg opeens
de Garrit aan mijn' zij, en deed mij teeken
om stil te blijven. Met den vinger wees
hij naar de steê.
Daar, aan den deurpost, leunde
des ouden Everts eenig, lieve kind,
zwartharig Liesje. En waarlik, wonder was het
de maagd te aanschouwen in den vollen fleur
der gouden achttien jaar. Voor Garrit was zij
eene openbaring. Maanden was 't geleden
sinds hij heur zag.... Zij was een kind nog schier,
vóor zijne laatste reis; daar stond zij nu,
een' volle roos, vóor hem: een' vurig rood
bebloezemde heur' zachte, bolle wangen;
van onder lange wimpers keek een vrank,
lieftallig oogenpaar de waereld in,
en, uit haar spannend mouwken zwol de voorarm,
zoo malsch en fleurig als de rozen zelf!

Zij stond, en breide stil, in d' avondlucht,
en had ons niet bemerkt. Een' roode kous
hing op haar' schouder; op den grond vóor haar
trippelde een katje, naar den saaibol klauwend,
en gensters schoot de priem in de avondzon.

Ik zweeg op Garrits woord, en hield mij koes. —
En zie, daar sloop hij heimlik, door de boomen
voor Liesjes oog beschut, het huisken langs,
en — eer een grashalm onder zijnen voet
gepiept had, stond hij, loodrecht, nevens haar,
en boog, en sprak met schalks gebaarden ernst:
„Met hand en voeten,
Lies, laat me u groeten!"

Daar schrok zij uit haar' droomen op, en deed
verrast een' sprong op zij, zoo dat de kous

aan hare voeten neerviel. Hijgend bracht zij
de rechter op het hert en sprak, half zoet,
half boos: „Foei! Garrit! Zóo een' mensch doen schrikken!
'k Haal nauwliks adem.... Zeg, 'k zie vast wel bleek?"

IV.

En Garrit? — Zie! wen plots van zijn gelaat
de schalke plooi verdween, glansde op zijn' wangen
een „bleuzaard" als een vlam, en stott'rend nam
hij in zijn' hand de hare, en sprak: „Vergeef!
't Was scherts... niets meer! Wat schijnt gij vlug aan 't werk?
'k Moet morgen weg. Naar d' Oost heen houdt dat koers!
Mag ik die kous?... Ik wed, zij past mij wel.
Ik draag haar mee... en, eens aan land terug,
loop ik tot u, en vraag u de and're meê...
Die 's vast dan af..."
Dan, aarzlend stond de meid
een' korte poos; zij zag hem lang in 't oog,
sloeg plots den blik ten grond, en sprak geen woord!
Daar sloeg haar Garrit de armen rond den hals,
en liep van daar, het duin af, nog van wijd
met dankb're kreten 't meisje tegenwuivend.
Ik dorst mij niet vertoonen; heimlik droop
ik achter 't hutje weg, en deed van ver
den vlucht'ling teeken: „Garrit! Houd u kloek!
Vaarwel! Vaarwel!" —

Zie, als ik daaraan denk,
mijn arm gemoed komt vol. Wat blijden dag
scheen zulk een avond te voorspellen! Ach!
't Was al bedrog! Al wàt hij bracht — was ramp!

V.

Vast zult gij lachen om mijn' eenvoud; vast
mij lichtgeloovig heeten. 'k Weet het, heeren
uit stad, gelooven niet aan 't voorgevoel...
En toch, zoo waar ik leef, het spreekt tot ons,
en, 't koom' van God of Duivel, het bestaat... —

Mijn arme broeder, — wat ik nu verhaal
komt van zijn' makkers, wien hij 't zelf vertrouwde, —
droeg, gansch den overtocht, hoog in den mast,
op dek of in kajuit, een' roode kous'
die hem geen stond verliet. De manschap kende
hem voor een' lustgen snaak, tot grappenmaken
gereed; men lachte elk uur om zulk een' gril,
waarvan men niets begreep, doch — toen de reis
allengs ten einde liep, en Garrit, trouw,
de kous bleef dragen, en op elke vraag
ontwijkend antwoord gaf, verloor zich elk
in duizend gissingen, en schertste voort,
en plaagde d'armen jongen, die zich, lachend,
geschieden liet, doch trouw bleef aan zijn woord!

— „Een' wedding," dacht men; „later komt het uit!
Zeg, Garrit! zoo gij wint, wij drinken meê, hoor!
Duivelsche snaak! Dat 's koppig als een steen!
En — wat men vraagt, geen woordje krijgt m' er uit....
Toch komt het uit, al moest een' kraai 't verraden!"

Zoo praatte 't scheepsvolk...
Garrit sprak geen woord.

VI.

Intusschen, hier, bleef ieder zonder nieuws.

Was Garrit recht verliefd? Was 't enkel spel,
wat ik aanhoord, gezien had, bij 't vertrek?
Ik meende 't laatste, tot — eens morgends vroeg,
een brief besteld werd. Krijn, de stuurman, had dien
geschreven, vóor de Kaap, uit Garrits naam.
Hij meldde zijn' terugreis vóor het najaar,
en — onderaan, daar stond:

„Voor Antje alleen:

Toon dit aan Liesjen.

Engel van mijn hert!
Ik ben gevangen, als een vischje in 't net!
Mijn ziel is in uw' draden blijven hangen...
en, sinds *dien* avond,"
dien was onderschrapt,

„ben ik als zonder hert, voor alles wat
mij Liesje niet herinnert. — Alle dagen
draag ik de roode kous, die 'k u ontstal.
's Nachts rust zij op mijn' borst. — An zal u zeggen,
wanneer de Meermin keert. — Ik reken vast
dat nummer twee gereed zij, vóor dien tijd,
en mij alleen bestemd.
Ik blijf, vol hope,
getrouw, in Oost en West, tot aan den dood.
Uw
Garrit... — "

Ja, Mijnheer! ik heb de woorden
onthouden; 't briefje zelf ligt in mijn' Bijbel
en zal daar blijven, tot... zoolang ik leef.
Want, Liesje las het niet. Zij was....
Doch loop ik
de dingen niet vooruit. Als Garrit schreef,
zoo had ook plaats. Terugtocht nam een' aanvang;
voorspoedig was de zee; zes weken nog,
en 't anker zou vóor Zierkzee's haven vallen.

VII.

Eens avonds, — stipt der waarheid blijf ik trouw, —
lei Garrit zich ter rust. Het schip bevond zich
juist onder d'Evenaar. De hitte was
zeer drukkend gansch dien dag geweest, en 't werk
vermoeiender dan ooit. Nauw had mijn broeder
zich in de hangmat uitgestrekt, en trouw
't geschenk van Lies gelegd op zijne borst,...

daar ruischt iets aan de deur, en zachtjes hoort hij
tot driemaal toe een kloppen op het hout.

En zie.... daar nadert, langzaam, gansch in 't wit,
een weif'lend lampje in hand, een vrouwgestalte,
en bleek als linnen was heur zacht gelaat,
heur' lippen paersch en doodsch, de hand doorschijnend;
slechts uit de diepblauwe oogen blonk nog licht,
als glom daarbinnen in het hert nog vuur....
En nader, immer nader kwam het spook; —
dat was geen gaan; 't was zweven langs den grond:
dat kan geen levend wezen, slechts een geest...;
traag kwam zij nader, de oogen open, wijd,
wen niets weerklonk, en plank noch voegen kraakten...

Daar stolt den koenen knaap het bloed in 't hert....
Recht wil hij, recht; hulp roepen wil hij — 't Is
of daar eene ijz'ren hand zijn' boezem knelt,
als stak hem in de keel een' prop. — Koud zweet
breekt uit zijn lichaam; dood, veel meer dan levend,
voelt hij, op zijne wang, een' koude hand
en ziet, hoe 't witte spook het deken heft,
als wou het zien, of waarlik op zijn' boezem
het pand der liefde rust....
Dan, plotsling, scheen het
als wou ze iets zeggen. Lijze roerde zij
de bleeke lip, en langzaam, 't lichtje in handen,
verdween, in 't blanke kleed, zwartharig Liesje!

VIII.

Gij twijfelt, heer, en denkt aan zinsbedrog! —

Vier weken later wierp men 't anker uit,
en Garrit snelde naar ons stadje weder....
Ook hij, mijnheer, had op 't vizjoen geen acht
geslagen. Droomen, dacht hij, is maar schijn.
An deed mijn' boodschap vast, en Liesje, minzaam
als aan zoo'n engel past, heeft dag aan dag
des zeemans komst verwacht, zijn' bede aanhoord.

Mijn beste pak is heden niet te goed!
Schoon wil ik zijn, bevallig in hare oogen!
En gij, mijn pand, wordt min dan ooit verlaten!"

IX.

Reeds naakte de avond, toen — van Zierikzee,
waar 't schip vóor anker lag, hij 't Sloe bereikte.
Daar loopt hem plots, bij d' ingang van een' kroeg,
de rosse Hans, de visscher, tegen 't lijf.

„Wel, Heere-Je! Gij hier? Wel, Garrit, jongen,"
riep luide Hans, „het doet mij waarlik deugd,
dat ik u eerst van allen, in ons stadje
mag welkom heeten. Daarop dient, voorwaar!
een slok gedronken! Kom .... ik had juist heden
een' puike vangst .... Daar mag een dubbeltje af.
Kom .... ik betaal!" —
Reeds had hij Garrits rechter
gevat, en — wat de jongen in mocht brengen
van: „Later, Hans!... 't wordt donker.... moeder wacht!"
daarvoor was de and're doof. „Bij al de botjes
der Noordzee," riep hij met geveinsden toorn,
„ontsnappen zult gij niet! Zie! 'k zou 't mij zelven
vergeven in geene eeuw, zoo 'k uw' gezondheid
niet dronk, op dezen stond des wederziens....
Gij haakt naar huis! Da's braaf zoo! Vrees niet, uren
verlet gij niet.... Gij zit niet eenmaal neer:
wij krijgen 't nat wel even over toog.
He! moeder Kaat, twee glaasjes, en wat vlugjes...."

X.

Zij stootten aan.
„Op uw' terugkeer," juichte
de gulle Hans!
„Uw welzijn," dankte Garrit.
Daar viel des eersten blik op Garrits been,
en op die roode kous. „Ei!" klonk het luid,

„zeg even, is dat zoo de mode in d' Oost!
Dat geeft een' aard! Men denkt aan Vastelavond....
Vast voor een' wedding, niet?... Maar, knaap, wat scheelt u?
Gij krijgt een' bleuzaard, staat daar als versuft?
Zou daar ook liefde in 't spel zijn?.... Schud niet neen!
Ook wij zijn jong geweest, en kennen liefde.
Verliefde lui zijn malle lui, men zegt het.
Ik zelf speelde, op uw' leeftijd, vrij wat parten!
Eens nam ik, voor één' kus, bij wintertijd,
— 't was daags vóor Kerstmis, vinnig was de kou! —
een bad in 't Sloe.... Zoo zijn de meisjes, knaapje!
Een heksje zit in ieder met één lonkje,
een lachje, hier een handje, ginds een' stoot,
draait ons dat volkje allengskens naar zijn' zin....
Wij vinden 't heerlik; lusten, als de kindren,
wien men wat lekkers gunt, naar *nog* en *meer*,
tot — eind'lik — als het baarsjen in de netten,
men zelfs het spart'len opgeeft, en zich schikt,
gehoorzaam... als een m a n!" —
Dan, Garrits handen
vertrouw'lik drukkend, met omwolkten blik,
als een, die zich op eens eene oude droefheid
herinnert, boog hij zich den hoorder toe,
en sprak, half fluist'rend voort: „Zie.... op mijn' lippen
versterft de scherts, wanneer ik denk, dat, ginder,
vlak naast den kerkhofmuur, het schoonste meisje
der heele stad, op 't kille zodenbedde,
nooit meer ontwaken moet.... Ha, Garrit, jongen,
veel haat en veete heerschen onder menschjes,
doch, toen *die* droeve mare ruchtbaar werd,
dat zulk een' bloem was weggemaaid, toen was er
in gansch de stad géen hert, waaruit geen klachten,
géen oog, waaruit geen tranen welden! Sedert
haar vader, in dien storm, op nieuwjaarsnacht,
— het heugt u nog; gij waart nog thuis — den dood vond,
was ik haar voogd, en — Garrit, zie! ik zweer het,
Zwart-Liesje was een' lelie, die...." —
Het woord
kwam van zijn' lippen niet: van zijnen stoel

was Garrit opgerezen! Angstvol sidd'rend,
bleek van ontzetting, neep hij 's ouden strot
met stalen vingers toe, en — als de noodgil
van één' die omkomt in den vloed, zoo bonsde 't
dof uit zijn' keel: „Gij, schurk, gij liegt! Gij moordt mij!
Zwart-Liesje, zegt gij.... Zweer.... gij liegt! gij liegt!"
En macht'loos, als gebroken door zijn' wanhoop,
viel hij, zoo zwaar als lood, op zijnen stoel,
en snikte een' lange poos. Dan, zich vermannend:
„Vergeef mij, Hans.... Ik wist niet, wat ik deed.. .
God, zulk een nieuws... Zeg...'t is maar scherts, niet waar!
Zwart-Liesje leeft... Zij leeft... Ik zal haar weerzien..."

XI.

Geen woord sprak Hans. Met zijne linker hief hij
de leed'ren pet omhoog, en met de rechter,
wees hij ten hemel! Daar schiet Garrit plotsling
een lichtstraal door den geest. „Hans," nokte hij,
„'k heb u beleedigd... Sta een' vraag mij toe...
Wanneer... op welken dag is ... zij ... gestorven?...

— „Zes week geleden op een' woensdagnacht was 't,
ten tweeën juist... Neen! Ik vergeet het nooit...
De doodstrijd duurde van den middag reeds...
't Was, of het arme kind niet sterven kon,
of zij nog iemand zien moest... — Toen ik 't huisje
verliet, was 't volle maanschijn; ver, in 't loover,
trillerde een vogel. 't Scheen mij: de eng'len zongen
Zwart-Liesje welkom... Neen, 'k vergeet het nooit...

Twee dagen later was heur graf gesloten..."

XII.

Een beeld van steen gelijk, de blikken strak
uitstarend vóor zich heen, de handen samen-
gevouwen, zat mijn broeder. Uit zijne oogen
blonk als een' nare vlam; iets raadselachtigs,

dat huiv'ren deed, wie 't zag, sprak uit zijn' trekken;
droog waren zijne wimpers; zuchten stegen
niet langer uit zijn' boezem; doch — toen Hannes,
hem, op zijn' arm geleund, naar huis geleidde,
toen scheurde 't, naar en somber, uit zijn hert:
„Zij... zij bracht zelf het nieuws...'t nieuws van haar' dood !"—

Mijn arme broêr was zinneloos geworden!"

POL DE MONT.

POLITIEK OVERZICHT.

Amsterdam, 26 April.

„Het volksbewustzijn is slechts zelden in staat, recht en billijkheid uit elkaar te houden; het beschouwt ook een wettelijken toestand als positief onrecht, voor zoover het den stand der wetgeving niet meer als verstandig erkent; omgekeerd houdt het de dringende eischen der billijkheid reeds voor recht, zonder zich er om te bekommeren, of deze eischen ook reeds de sanctie der wet hebben verkregen, en zonder te kunnen begrijpen, dat de rechter zich streng moet houden aan de bestaande wetten. De wetenschap mag zich niet tot medeschuldige maken aan zulk een verwarring, en haar evenmin goedkeuren; zij mag en zij moet er echter iets uit leeren, en wel dit, dat de billijkheid het genetisch beginsel is van het recht. Zoodra het volk iets als zóó onbillijk gevoelt, dat het dit voor onrechtvaardig of onrechtmatig verklaart, kan men zeker zijn, dat de rechtsontwikkeling binnen korten tijd de rechtsorde zoodanig zal uitbreiden en hervormen, dat de begripsverwisseling van het volk tot waarheid wordt; immers, wanneer allen het er over eens zijn, dat iets onverstandig is, dan is nog slechts de formeele (grondwettige) uitspraak van deze algemeene overeenstemming noodig, om deze uitstroomingen van het subjectieve verstand in het bekken der objectieve rechtsorde bijeen te brengen" [1]).

Er bestaat ongetwijfeld weinig geestverwantschap tusschen den Engelschen minister-president en den Duitschen wijsgeer, die van zich zelf getuigde: „het politieke liberalisme slaat een kruis voor den philosoof, die de leugenachtigheid van het parlementarisme

[1]) Ed. Von Hartmann. *Phänomenologie des sittlichen Bewusstseins*, bl. 535.

en van de vrije pers bloot legt, en die de vorderingen der beschaving slechts ziet in het toenemen van onvrijheid en ongelijkheid" [1]). Toch zal de heer Gladstone, indien wij uit zijne daden tot zijne wijsgeerige beginselen mogen concludeeren, de boven door ons aangehaalde woorden van Eduard Von Hartmann zeker gaarne onderschrijven. De staatsman, die geijverd heeft voor de autonomie der Balkanstaten, die de Ionische eilanden aan Griekenland heeft teruggegeven, die eene onverholen sympathie aan den dag heeft gelegd voor Arabi-pacha en voor den Mahdi, die zich beijverd heeft om door de hervorming en de uitbreiding van het kiesrecht in zijn eigen land eene aristocratische oligarchie meer en meer door eene democratische regeering te doen vervangen, — die man behoeft slechts op zijn verleden te wijzen, om te toonen, dat hij den volkswensch, zoodra deze zich met een onmiskenbare duidelijkheid heeft geuit, eerbiedigt en dien tracht te vervullen.

Voor den heer Gladstone zijn de thans ingediende *Home Rule*-ontwerpen het noodzakelijk gevolg van de vroeger door hem tot stand gebrachte hervormingen. Even als het den Engelschen en Schotschen arbeiders op het platte land eerst door de uitbreiding van het kiesrecht mogelijk is geworden, hun wensch te kennen te geven naar eene hervorming der wetten op het grondbezit, even zoo heeft Ierland slechts tengevolge van de invoering der nieuwe kieswet, door de verkiezing van zes-en-tachtig Parnellisten, op ondubbelzinnige wijze kunnen verklaren, dat het zich aan de voogdij van Engeland wilde onttrekken, en het recht eischte om zijn eigen aangelegenheden zelfstandig te beheeren. De Engelsche minister-president heeft aanspraak op onze volle sympathie, wanneer hij niet terugdeinst voor de consequentie van een juist beginsel, óók waar deze ten goede komt aan een deel van zijn volk, dat zijne bedoelingen steeds heeft miskend en iedere tegemoetkoming zijnerzijds met ondank heeft beloond. Terecht waarschuwde hij in zijne hoogstbelangrijke rede voor „die wanhopige en absolute veroordeeling van Ierland en de Ieren, waardoor deze worden voorgesteld als uitzonderingen op den regel, die alle menschen, en Europeanen en Amerikanen in het bijzonder, in staat stelt om hunne beste burgerplichten te vervullen; voor de meening, dat de Ier een *lusus naturae* is, voor wien rechtvaardigheid en gezond verstand,

---

[1]) Ed. Von Hartmann. „*Seit zehn Jahren.*" (In de *Gegenwart* van 1872).

gematigdheid en natuurlijke welvaart geenerlei beteekenis hebben, en die zich slechts gelukkig gevoelt in voortdurende twisten en tegenspraak."

Zulk eene ruime en vrijzinnige opvatting verdient des te meer lof, wanneer men bedenkt, dat het een grijsaard van zes-en-zeventig jaren is, die haar niet slechts in theorie verkondigt, maar haar ook, met souvereine minachting voor de tallooze hinderpalen, die hem door vriend en vijand in den weg worden gelegd, op praktische wijze tracht te verwezenlijken.

Doch deze waardeering, bij welke ieder onpartijdig beoordeelaar zich gaarne zal aansluiten, is volkomen bestaanbaar met de vraag, of de heer Gladstone de beste middelen heeft gekozen, om aan de Iersche quaestie een einde te maken, en of zijne plannen, om aan Ierland autonomie op wetgevend gebied te schenken en de Iersche boeren te bevredigen door onteigening der grondbezitters, overeenkomstig zijn met de belangen van het vereenigd koninkrijk en met de billijke wenschen van alle Ieren, niet slechts met die van de Parnellisten. Het is geoorloofd te vragen, of men, door de aanneming der regeerings-ontwerpen voor Ierland, niet zal zijn gekomen op een hellend vlak, waar stilstaan eene onmogelijkheid blijkt te zijn.

Wanneer wij hier eene korte schets van het *Home-Rule*-plan en het onteigenings-ontwerp laten volgen, moeten wij er vooraf op wijzen, dat de voorstellen van den heer Gladstone niet slechts omvangrijk, maar ook uiterst samengesteld zijn. Alleen de laatste redevoeringen, door den premier in het parlement gehouden, om zijne plannen uiteen te zetten, zouden minstens eene geheele aflevering van dit tijdschrift vullen. Het behoeft dus geen betoog, dat wij ons tot de hoofdtrekken zullen moeten bepalen.

Het hoofddenkbeeld van het *Home-Rule*-plan is de volledige scheiding van het Britsche en het Iersche parlement, gepaard met de handhaving der staatkundige en financieele eenheid van het rijk.

Noch de Iersche Lords, noch de Iersche afgevaardigden zullen weer te Westminster verschijnen. De vertegenwoordigers van Ierland zullen te Dublin bijeenkomen. Daar zullen zij een wetgevend lichaam vormen, dat bestaat uit twee afdeelingen, die samen kunnen beraadslagen, doch afzonderlijk kunnen stemmen, zoodat de eene

een soort van recht van veto ten opzichte van de andere zal bezitten.

De eerste afdeeling bevat de elementen, waaruit elders een heerenhuis, een senaat of een eerste kamer is samengesteld. Vooreerst zullen hierin plaats nemen de 28 Lords, die, voor den duur van hun leven door en uit de Iersche pairs gekozen, thans Ierland in het Engelsche hoogerhuis vertegenwoordigen. Voorts zullen hierin worden opgenomen 75 leden, die uit de „hoogst aangeslagenen" zullen worden gekozen door personen, die zelven minstens £ 25 per jaar belasting betalen. Deze afdeeling van het Iersche parlement zal dus de vertegenwoordiging zijn van de land- en geldaristocratie, en derhalve van de conservatieve minderheid.

De tweede afdeeling zal bestaan uit de 103 leden, die thans voor Ierland in het rijksparlement zitting hebben, met toevoeging van 103 andere leden, die op dezelfde wijze en door dezelfde kiezers zullen worden verkozen.

Het mandaat voor de leden der eerste afdeeling zal een duur van tien jaren hebben; de pairs hebben zitting voor hun gansche leven, doch met het overlijden der tegenwoordige dignitarissen houdt dit praerogatief op. Voor de tweede afdeeling is de duur van het mandaat bepaald op vijf jaren.

Het op de boven omschreven wijze samengestelde Iersche parlement zal — behoudens de later te noemen uitzonderingen — op wetgevend gebied souverein zijn, en volledige contrôle uitoefenen over de uitvoerende macht. Er zal een Iersch kabinet zijn, dat tot het nationaal parlement in de gewone constitutioneele betrekking zal staan. Deze regeering zal al de rechterlijke ambtenaren benoemen. De post van onderkoning blijft behouden, maar de voorwaarde, dat deze grootwaardigheidsbekleeder òf lid moet zijn van het Engelsche kabinet, òf daartoe in nauwe betrekking moet staan, zal vervallen. De onderkoning zal dus geen „partijman" meer behoeven te zijn, d. i. hij zal niet met de wisselende ministeriën in Engeland optreden en aftreden. Verder vervalt de onzinnige voorwaarde, dat hij een protestant moet zijn. Overigens schijnt hem geen zeer invloedrijke positie te zijn toegedacht; zijn voornaamste recht bestaat hierin, dat hij den Ierschen ministers de ontbinding van het nationale parlement kan toestaan of weigeren.

Het Iersche parlement zal aan geen enkele godsdienstige gezindheid voorrechten of bijzondere subsidiën mogen verleenen. Het zal

belastingen mogen opleggen, doch geen invoerrechten of daarmede gelijkstaande indirecte lasten mogen heffen. Het zal vrij zijn in zijn beheer, doch weder alleen voor zoover de nieuwe wet geen beperkingen voorschrijft. Zoo zullen alle bepalingen omtrent het muntwezen, maten en gewichten, patenten, en alle wetsontwerpen, die op handel en zeevaart betrekking hebben, tot de competentie van het rijksparlement blijven behooren.

Wanneer de vaststelling der invoerrechten aan het rijk overgelaten blijft, dan geschiedt dit niet alleen met het oog op de belangen van den handel, die er zeker onder lijden zou, indien Ierland door beschermende rechten zijne havens voor Engelsche en Schotsche producten sloot, maar tevens in het belang van de schatkist des rijks. Wanneer de Ieren geen zitting meer hebben in het parlement te Westminster, kunnen de afgevaardigden van Engeland en Schotland hun bezwaarlijk belastingen opleggen; toch moeten ook de Ieren hun aandeel opbrengen voor de algemeene uitgaven van het rijk. Op dit oogenblik bedraagt het aandeel van Ierland ongeveer een twaalfde, doch dit is ongetwijfeld te veel. De heer Gladstone stelt daarom voor, dat Ierland voortaan één vijftiende zal dragen in de kosten der huishouding van den staat, doch tevens wil hij Ierland vrijstellen van ieder aandeel in mogelijke oorlogskosten. Dit vijftiende deel bedraagt £ 3.342.000 en de regeering van het vereenigd koninkrijk zal zich de geregelde betaling van deze som, en tevens de restitutie van alle andere door het rijk ten behoeve van Ierland gemaakte kosten verzekeren, door zelf de invoerrechten, accijnsen, zegelrechten enz. te innen. Van het geheele bedrag dezer ontvangsten komt aan Ierland alleen dat gedeelte ten goede, dat nog overblijft als alle vorderingen van het rijk zijn voldaan.

De tegenwoordige Engelsche, of althans door de Engelsche regeering aangestelde ambtenaren zullen gehouden zijn nog twee jaren hunne betrekkingen te blijven vervullen, doch na dien tijd aanspraak op pensioen kunnen maken.

De rijkspolitie voor Ierland (*Irish Constabulary*), waaronder ook die te Dublin begrepen is, kost op dit oogenblik aan het vereenigd koninkrijk anderhalf millioen pond sterling per jaar. Voorloopig zal zij rijkspolitie blijven, doch Ierland zal in de kosten daarvan slechts een bedrag van £ 1.000.000 behoeven bij te dragen. De locale politie wordt door de Iersche regeering georganiseerd en door haar bekostigd.

Eindelijk bevat het ontwerp de bepaling, dat in deze „constitutie voor Ierland" geen wijziging zal worden gebracht, tenzij een daartoe strekkend voorstel door het Iersche parlement worde gedaan.

Het tweede plan van den heer Gladstone is eene poging tot oplossing der landquaestie. Het daarin toegepaste beginsel is de onteigening van het groot grondbezit op kosten van den staat. Deze laatste stelt, gedurende drie achtereenvolgende jaren, bepaalde sommen beschikbaar, om van al de grondeigenaars, die daartoe het verlangen te kennen geven, bouwland aan te koopen, dat dan weder, bij voorkeur aan de tegenwoordige pachters, zal worden verkocht. Deze afkoop bepaalt zich tot bouw- of akkerland; bebouwde eigendommen, bosschen enz. zijn uitgesloten. Den eigenaar zal door den staat in den regel het twintigvoud der jaarlijksche netto-pachtopbrengst worden uitgekeerd, en wel in Engelsche staatspapieren, die 3 pct. rente geven. In enkele gevallen zal die afkoopsom iets hooger, in andere iets lager kunnen zijn. De heer Gladstone rekent, dat de netto-pacht ongeveer 80 pct. zal bedragen van de *judicial rent*, d. i. van de som, die de pachter, volgens de beslissing van de bij de laatste landwet ingestelde speciale rechtbank, thans aan den landheer moet opbrengen.

Indien de tegenwoordige pachter kooper wil worden — waartoe hij echter niet gedwongen is — dan kan hij onmiddellijk eigenaar worden, door den staat het twintigvoud te betalen van de bruto-pachtsom. Hij kan echter ook dit bedrag, of een gedeelte daarvan, aflossen in 49 gelijke jaarlijksche termijnen, ten bedrage van 4 percent van het bovengenoemde kapitaal, of van zoodanig deel daarvan, als hij niet dadelijk bij de overdracht zal hebben betaald. Indien de vorige eigenaar aansprakelijk was voor reparatiën of voor graafschapslasten, of indien de armen-belasting over de bedoelde landerijen geheel door hem werd voldaan, zal den nieuwen eigenaar op de door hem te betalen kapitale som het twintigvoud dier lasten worden gekort.

De pachters, die de koopsom in annuïteiten wenschen te voldoen, zullen, zoolang deze aflossing duurt en geregeld wordt voortgezet, de rechten verkrijgen van eigenaars *in fee simple*, d. i. zij zullen op die gronden een erfelijk en voor overdracht vatbaar eigendomsrecht hebben, dat alleen door de wetten des lands beperkt wordt.

Wij merken hierbij op, dat het verschil tusschen de 4 percent rente, die de staat ontvangt, en de 3 percent, die hij te betalen heeft, voldoende is, om de voorgeschoten koopsom in ruim 47 jaren te amortiseeren. In minder dan eene halve eeuw zal dus de tegenwoordige pachter den vrijen eigendom hebben verkregen, en zal de staat zijn voorschotten weer hebben terug ontvangen.

Indien de tegenwoordige pachter van de hem aangeboden gelegenheid geen gebruik wenscht te maken, dan rust op den staat de verplichting, om voor andere koopers te zorgen.

Eene eerste voorwaarde voor de behoorlijke werking dezer bepalingen is natuurlijk, dat de nieuwe eigenaars hunne annuïteiten stipt opbrengen. Het zal de taak van de toekomstige Iersche regeering zijn, hiervoor zorg te dragen; zij zal de ontvangers benoemen, en zoo noodig de vervolging tegen de wanbetalers instellen. Doch de door haar ontvangen sommen zullen niet gestort worden in de Iersche schatkist, in welke de heer Gladstone slechts een matig vertrouwen schijnt te stellen, maar in handen van een door de Engelsche regeering te benoemen ontvanger-generaal. Deze zelfde ambtenaar ontvangt al de inkomsten uit de, bij de bespreking van het eerste ontwerp door ons genoemde, voor het rijk gereserveerde belastingen, en hij keert aan de Iersche regeering geen *farthing* uit, voordat aan de verplichtingen van Ierland tegenover het rijk volkomen zal zijn voldaan.

Die verplichtingen nu zijn van tweeërlei aard: vooreerst de bijdragen in de algemeene onkosten der rijkshuishouding en in de kosten van die takken van dienst in Ierland, welke onder rijksbeheer blijven; in de tweede plaats de som, die vereischt wordt voor rente en aflossing der nieuwe 3 pcts schuld, welke ten behoeve der onteigening zal moeten worden gecreëerd.

De ex-pachter — weldra eigenaar — betaalt, gelijk wij boven zagen, voor rente en aflossing 4 pct. van het twintigvoud der tot nu toe door hem opgebrachte *bruto*-pachtsom. De staat kan echter slechts aanspraak maken op restitutie — hetzij onmiddellijk, hetzij in den vorm van annuïteiten — van het twintigvoud der *netto*-pachtsom. Immers méér heeft hij niet voorgeschoten. Het verschil komt ten goede aan de Iersche schatkist, die daarentegen zal moeten voorzien in de kosten der inning, en de onvermijdelijke verliezen zal moeten dragen.

De heer Gladstone rekent, dat voor de onteigening in het geheel

50 millioen pond sterling noodig zal zijn, en wel in het dienstjaar 1887/88 tien millioen, en in elk der beide volgende jaren 20 millioen pond sterling. Acht dagen vóór de indiening van het wetsontwerp achtte de heer Gladstone voor hetzelfde doel eene som van 113 millioen pond sterling noodig. De plotselinge daling van dit cijfer is onopgehelderd gebleven, en geeft geen hoogen dunk van de betrouwbaarheid der begrooting.

De indruk, dien de beide bovengeschetste wetsontwerpen maken, is niet gunstig.

Met angstvallige, pijnlijke zorg heeft de heer Gladstone iedere vrijheid, die hij de Ieren wil toestaan, door eene gansche reeks van beperkingen onschadelijk trachten te maken. Het Iersche nationale parlement zal geen kennis mogen nemen van een aantal onderwerpen, die met de gewichtigste belangen van land en volk onafscheidelijk zijn verbonden; het zal de beschikking over drie vierden van het uit de Iersche belastingen voortvloeiende nationale inkomen aan het rijk moeten overlaten; het zal niet zijn eigen methode mogen zoeken tot oplossing van de landquaestie, maar daarbij den weg moeten volgen, dien de Engelsche regeering voorschrijft, en waarbij het, als de nederige dienaar der Engelsche schatkist, de uiterst onaangename en ondankbare rol zal hebben te vervullen van den agent en den deurwaarder, die thans met de inning der pachten voor de landlords zijn belast.

De heer Gladstone — zijn eigen wetsontwerpen bewijzen het zonneklaar — wantrouwt het aanstaande Iersche nationale parlement. Wanneer een staatsman als hij, die eene ervaring van meer dan eene halve eeuw achter zich heeft, wiens geest toegankelijk is gebleven voor de denkbeelden van een jonger geslacht, en wiens rechtvaardigheid boven alle bedenking is verheven, het voorbeeld had gegeven van een groot en edelmoedig vertrouwen, dan zou dit ongetwijfeld velen tot instemming en navolging hebben uitgelokt. Doch waaraan zullen de volgelingen de volle verzekerdheid des geloofs ontleenen, wanneer zij hun grooten voorganger zien aarzelen en twijfelen? De welsprekendheid van den meester, die het beginsel verdedigt, dat de volkeren het recht hebben, om over hun eigen bestemming te beschikken, moge hen een oogenblik medesleepen; maar wanneer de laatste echo van deze schoone woorden is weggestorven, vinden zij in de dorre en droge

bepalingen der wet geen spoor van die geestdrift, maar slechts moedelooze twijfeling; geen stoutmoedige toepassing van een beginsel, maar een kleinmoedig schipperen, dat zich aan het verwijt van beginselloosheid niet kan onttrekken.

Er is meer nog: de door den heer Gladstone voorgestelde oplossing der Iersche quaestie is in hooge mate inconstitutioneel. Ierland zal niet langer vertegenwoordigd zijn in het rijksparlement, en dit parlement alleen zal de contrôle bezitten over de verhouding van Engeland tot het buitenland en tot de koloniën, over het leger en de vloot, voor welke Ierland zijne zonen moet blijven beschikbaar stellen; over invoerrechten en accijnsen, over handel en zeevaart. Moet er eene wijziging worden gemaakt in de troonsopvolging, de Ieren zullen er niet in worden gekend; moet er een onderkoning voor Ierland worden benoemd, de Iersche regeering wordt niet geraadpleegd; moet de oorlog verklaard of de vrede gesloten worden, het Iersche parlement heeft slechts toe te zien, en het hoofd te buigen. Doch tot de kosten van al deze zaken, waarover Ierland niets te zeggen heeft (oorlogskosten alleen uitgezonderd), zal het millioenen moeten bijdragen.

Naar het schijnt, is de heer Gladstone niet ongezind, om op dit punt toe te geven, en ook nadat te Dublin een Iersch parlement zal zijn tot stand gekomen, de vertegenwoordigers van het zustereiland in de vergaderzaal te Westminster toe te laten. Doch in dit geval geeft hij een der krachtigste argumenten voor de aanneming zijner ontwerpen prijs. Want het is niet zoozeer een gevoel van billijkheid, dat de oplossing der Iersche quaestie in de oogen van velen dringend noodzakelijk maakt, als wel het verlangen om een einde te zien komen aan het obstructionistisch verzet der Ieren, waardoor de wetgevende arbeid van het parlement sedert jaren tot onmacht is veroordeeld.

De eigenaardige samenstelling van het Iersch-nationale parlement is lijnrecht in strijd met de leer en het leven van den staatsman, die steeds geijverd heeft voor de versterking en de uitbreiding van het liberaal en het democratisch beginsel. Eene kamer, waarin een derde der leden deels tot den adel, deels tot de geldaristocratie moet behooren en verkozen wordt door toepassing van een uiterst beperkt stemrecht, terwijl dit ééne derde de overige twee derden, de eigenlijke *volks*vertegenwoordiging, machteloos zal kunnen maken, — zie daar eene conceptie, die men eer van den heer

Von Bismarck dan van den heer Gladstone zou mogen verwachten. Maar de Duitsche rijkskanselier treedt ten minste openlijk op als bestrijder van het liberalisme en de democratie. Dat de heer Gladstone het noodig acht, de protestantsch-conservatief-aristocratische minderheid in Ierland te beschermen, is wederom een bewijs, hoe weinig hij zijne nieuwe schepping, het Iersche parlement, vertrouwt. Maar al geeft men de noodzakelijkheid van die bescherming toe, dan mag men vragen of het wenschelijk is, de wapenen daarvoor aan het arsenaal van den vijand te ontleenen.

De heer Parnell heeft reeds te kennen gegeven, dat hij het betwijfelde, of de onteigeningswet voor de Iersche pachters inderdaad voordeel zou opleveren. Dat de *landlords* met beide handen de gelegenheid zullen aangrijpen, om een onzeker en gevaarlijk bezit tegen soliede Engelsche staatspapieren in te wisselen, gelooven wij gaarne. Het is waar, hun inkomen wordt teruggebracht tot drie vijfden van hetgeen het thans heet te bedragen, maar terwijl zij de 5 percent van de som, die men in hun handen zal stellen, of in het geheel niet, of slechts ten deele en dan dikwijls met gevaar voor hunne veiligheid, konden innen, zullen zij voortaan, om hun 3 percent te ontvangen, slechts coupons behoeven te knippen en die ter inwisseling aan te bieden hebben.

De tegenwoordige pachters zullen eigenaars van den grond worden, — maar over een halve eeuw. Die termijn stelt het geduld der Ieren op eene buitengewoon zware proef. En in dien tusschentijd zullen zij de van hen gevorderde pachten met een nominaal bedrag van één vijfde verminderd zien. Nominaal, want zij zullen reeds dadelijk, omdat zij als eigenaars van hunne hoeven worden beschouwd, een deel der lasten moeten opbrengen, die thans de *landlord* draagt. De heer Gladstone neemt dan ook aan, dat de vermindering van de pacht gemiddeld niet meer dan één tiende zal bedragen. Maar tegenwoordig betalen de pachters wellicht de helft of een derde van hetgeen zij schuldig zijn, soms in 't geheel niets. Zij vragen, en verkrijgen dikwijls, een uitstel, dat de Iersche regeering voortaan niet meer zal kunnen verleenen. En sedert jaren hebben de hoofden der landliga hun voorgerekend, dat de grond, dien zij thans bebouwen, met het drie- of viervoud der tegenwoordige pachtsom reeds goed betaald zou zijn! Men moet wel zeer optimistisch zijn om aan te nemen, dat de Iersche pachters van deze voorwaarden gretig gebruik zullen maken. En indien zij dit niet doen, dan valt het gansche

onteigeningssysteem in duigen, en er blijft niets meer van over dan een geschenk aan de *landlords* uit de zakken der belastingschuldigen.

Ten slotte: de plannen van den heer Gladstone loven eene premie uit voor de totale afscheiding, die zij juist moesten voorkomen. Het schatplichtige Ierland zal de geringe mate van vrijheid, die het voor de regeling zijner eigen aangelegenheden heeft verkregen, ongetwijfeld gebruiken om een systematisch verzet te organiseeren tegen den opgelegden dwang, een verzet, dat, uitgaande van een nationaal parlement en eene nationale regeering, al den schijn van wettigheid zal hebben. Het element der stabiliteit ontbreekt in het plan ten eenenmale; het laat tal van wenschen onvervuld, en doet de middelen tot agitatie aan de hand.

Men kan dan ook nu reeds met zekerheid aannemen, dat noch het *Home-Rule*-ontwerp, noch het onteigeningsplan door het Engelsche lagerhuis zal worden goedgekeurd, tenzij het door den heer Gladstone tot onherkenbaar wordens toe gewijzigd worde.

Het zwaartepunt der Oostersche quaestie is naar Livadia verplaatst, waar de Russische czar sedert eenige weken verblijf houdt, en deputatiën van den sultan en van den koning van Roemenië ten gehoore ontvangt, terwijl hij tevens zijn eigen gezanten uit Constantinopel, Athene en Boecharest daarheen heeft ontboden.

Vorst Alexander van Bulgarije heeft, na lange aarzeling, toegegeven aan den drang der groote mogendheden en zich geschikt in het besluit der conferentie, waarbij hij slechts voor den tijd van vijf jaren tot gouverneur van Oost-Roemelië werd benoemd. Zoo is op dit oogenblik iedere rechtstreeksche aanleiding voor eene militaire bezetting van Bulgarije door de troepen van den czar weggenomen. Maar voor de toekomst blijft dit gevaar dreigen. Vooreerst toch gaat Rusland voort, in Bulgarije door zijne Panslavistische zendelingen de bevolking tegen haren vorst op te ruien. Gebruik makende van de bevoorrechte en invloedrijke positie, op welke de „bevrijders" aanspraak blijven maken, al hebben deze in den laatsten tijd alles gedaan, om de vervulling van de wenschen der Bulgaren te beletten, trachten de werktuigen der Russische regeering de bevolking te doen gelooven dat Alexander Von Battenberg de eenige hinderpaal is, die aan de verwezenlijking der Groot-Bulgaarsche aspiratiën in den weg staat. Intusschen is den vorst,

zoolang het Oost-Roemelisch statuut nog niet is herzien, de vrije hand gelaten, en hij heeft daarvan gebruik gemaakt, om de vertegenwoordigers van de vroegere Turksche provincie uit te noodigen tot eene gemeenschappelijke beraadslaging met de afgevaardigden van Bulgarije. Op die wijze wordt de vereeniging van het noorden en het zuiden beter voorbereid en meer in de hand gewerkt, dan door eenig officieel besluit van de conferentie der gezanten te Constantinopel. Men beweert zelfs, dat vorst Alexander voornemens is, zich op deze gemeenschappelijke vergadering te Sofia tot koning van Bulgarije te laten uitroepen, en dus het voorbeeld van Roemenië en Servië te volgen.

De sleutel tot verklaring van Rusland's houding in de laatste maanden is te vinden in den haat, dien de groote Alexander tegen den kleinen heeft opgevat, sedert deze laatste getoond heeft, dat hij zich met de rol van Russisch satraap niet tevreden wil stellen. Op de terugroeping der Russische officieren volgde een daad van kleingeestige wraakneming: het schrappen van den Bulgaarschen vorst van de Russische legerlijsten. Hem zelf werd, in lijnrechten strijd met het eenparig getuigenis van vriend en vijand, alle verdienste op militair gebied ontzegd, en de onloochenbare overwinningen van zijn leger werden uitsluitend op rekening gezet van de vroegere Russische instructeurs. Zijne erkenning van hetgeen de „bevrijders" werkelijk hadden tot stand gebracht, werd geïgnoreerd; zijne stappen tot toenadering werden met minachting beantwoord. En sedert zijn alle pogingen, om de — vroeger door Rusland zelf gewenschte — feitelijke vereeniging der beide deelen van Bulgarije te verkrijgen, door de regeering van den czar gedwarsboomd. Kortom, al wat vorst Alexander doet, is kwaad in de oogen van keizer Alexander, die niet schijnt te zullen rusten, eer hij dezen gehaten bloedverwant van den Bulgaarschen troon heeft verwijderd.

Daarom moet de Oostersche quaestie hangende worden gehouden, en nu de Bulgaarsche moeilijkheden niet meer als voorwendsel kunnen worden gebruikt, geeft het verzet van Griekenland tegen den wil van het Europeesch concert hiertoe eene gereede aanleiding.

Niemand gelooft, dat de Grieksche regeering in zich zelf den moed en de kracht vindt, om gansch Europa te tarten. Dat kan allerminst het geval zijn, nu bij de laatste zitting der Grieksche kamer is gebleken, dat de heer Delyannis wel is waar nog over eene meerderheid beschikt, maar dat eene zeer aanzienlijke minderheid, onder Trikoepis, zijn regeeringsbeleid op ondubbelzinnige

wijze veroordeelt. Niemand gelooft, dat Griekenland's crediet ook slechts voor korten tijd toereikend zal zijn, om het in staat te stellen tot bestrijding der oorlogskosten, en dat het Grieksche leger tegen de troepen van den sultan zal zijn opgewassen. Te Athene zal men zich, evenmin als elders, op die punten illusiën maken. Maar men weet er, dat de eensgezindheid van het Europeesche concert eene politieke fictie is, en men vertrouwt, dat de uit die fictie geboren samenwerking zich zal bepalen tot eene demonstratie, even onschadelijk als die van het internationaal eskader in de Soedabaai tot nu toe was. Men weet, dat de heer Gladstone, indien hem niet door het groote Iersche vraagstuk de handen gebonden waren, niets liever zou doen, dan weder in zijne oude rol van Philhelleen optreden, en zijne Grieksche bewonderaars op nieuw aan zich verplichten, door hen te helpen aan eene langbegeerde Turksche provincie. Men weet te Athene ook, dat de Fransche regeering, die sommige traditiën eerbiedigen moet en op het congres te Berlijn als pleitbezorger der Helleensche belangen optrad, niet dan hoogst ongaarne aan maatregelen van geweld tegen Griekenland zou deelnemen. Voor Turkije maakt men zich niet bevreesd, want na de eerste nederlaag der troepen van koning George zou het gebiedend machtwoord van eene of meer der groote mogendheden den overwinnaar beletten, de vruchten van zijne inspanningen en opofferingen te plukken. Maar men rekent er vooral op, dat Rusland tusschenbeiden zal komen, en zijn toenemenden invloed in Constantinopel zal gebruiken, om den sultan tot concessiën te bewegen, waardoor de Grieksche regeering zich met goed fatsoen uit haar *impasse* kan redden.

Vandaar het groote belang der beraadslagingen, die op dit oogenblik te Livadia worden gehouden. Kan Rusland een deel van het in het Oosten verloren prestige herwinnen, door te toonen, dat het woord van den czar bij machte is om een dringenden oorlog af te wenden, en om ieder, die vertrouwend en onderworpen de toevlucht tot hem neemt, te helpen aan de vervulling zijner wenschen, dan zal de keuze niet moeielijk zijn. Dan zal de samenwerking met het Europeesch concert, dat inderdaad meer eene formule is dan een diplomatieke factor, stilzwijgend worden opgezegd.

De Russische pers, die natuurlijk niets zegt, wat de regeering niet goedkeurt, al wordt zij, wanneer de wisselingen der politiek dit eischen, op de meest ongegeneerde manier gedesavoueerd, heeft

zich reeds een duidelijke vingerwijzing in deze richting veroorloofd. Sedert geruimen tijd betoogt Katkoff, dat Rusland zich moet losmaken van de overige groote mogendheden, waarmede in de eerste plaats Duitschland en Oostenrijk worden bedoeld. Rusland heeft van dit samengaan nog niets dan nadeel ondervonden, en zich ter wille daarvan de vruchten van vele opofferingen moeten ontzeggen; het heeft zijn eigen belangen, en moet die behartigen zonder te vragen, hoe anderen daarover denken.

Terwijl wij deze regelen schrijven, brengt de telegraaf het bericht, dat vier Engelsche pantserschepen, één Duitsch, één Oostenrijksch en één Italiaansch oorlogschip zich van de Soeda-baai naar de golf van Phaleron, in de onmiddellijke nabijheid van Athene hebben begeven. Rusland schittert door zijn afwezigheid, en het Fransche Levant-eskader, dat door de Grieken als een bondgenoot schijnt beschouwd te worden, ligt reeds sedert eenige weken in den Piraeus. Het gerucht loopt, dat indien Griekenland aan het ultimatum tot ontwapening niet voldoet, de vreemde gezanten zich op de oorlogsbodems hunner nationaliteit zullen inschepen. Die afbreking der diplomatieke betrekkingen is zeker een krasse maatregel, maar wat zal het baten, indien Rusland en Frankrijk er niet aan willen deelnemen? Wellicht zal dan op het ultimatum nog een „ultimatissimum" moeten volgen, tenzij vóór dien tijd de Grieksche en Turksche troepen aan de grens van Thessalië en Epirus den brand in het kruit hebben gestoken, of de Porte, toegevende aan den aandrang van Rusland, zich ter elfder ure tot concessiën laat verleiden.

Wij hebben in dit overzicht eenigszins langer moeten stilstaan bij de merkwaardige vraagstukken, die het oosten en het westen van Europa in spanning houden, en zijn daardoor genoodzaakt, de voornaamste gebeurtenissen in de overige landen slechts met een enkel woord aan te stippen.

De heer Von Bismarck schijnt de hoop te hebben opgegeven om met den tegenwoordigen Duitschen rijksdag een wetgeving naar zijn hart tot stand te brengen, en tevens overtuigd te zijn, dat eene ontbinding hem niets baten zou. De verwerping van het alcohol-monopolie, waarvoor de regeering zich zoo ontzaglijk veel moeite had gegeven, geschiedde op eene in de parlementaire annalen ongekende wijze; slechts drie stemmen verklaarden zich vóór het

regeeringsvoorstel. Het ontwerp om den duur der geldigheid van de socialistenwet met vijf jaren te verlengen, werd eveneens verworpen, niettegenstaande de grijze keizer Wilhelm door den heer Von Puttkamer op zeer inconstituoneele wijze in het debat was betrokken. Ter nauwernood werd, met de hulp van het centrum, eene verlenging voor den tijd van twee jaren verkregen.

De laatste redevoeringen van den rijkskanselier, onder den indruk van deze nederlagen uitgesproken, dragen het kenmerk van groote neerslachtigheid en van bange zorg voor de toekomst. „Ik weet niet, wie in 1887 nog leven zal" — zegt de heer Von Bismarck somber, en de vrees bekruipt hem, dat zijne trotsche schepping, het groote, sterke, eendrachtige Duitsche rijk in den strijd der partijen zal ondergaan. Die teleurstellingen zijn bitter, maar de Duitsche rijkskanselier heeft ze slechts aan zich zelf te wijten. Hij past in het parlementair gareel al even slecht als Pegasus voor den ploeg. Toch geeft hij den strijd niet op. Het laatste, het groote middel is toegepast: de gang naar Canossa is volbracht. Niet langs den weg der onderhandelingen met het centrum, — dat zou, bij zulk eene concessie, *infra dignitatem* zijn. Neen, rechtstreeks met den Heiligen Vader is de vrede gesloten, over de hoofden van het centrum heen, — zooals de heer Von Bismarck meent, of beweert te meenen. In de volgende maand zal het naspel van deze merkwaardige bekeeringsgeschiedenis in den Pruisischen landdag worden vertoond. Wij hopen er dan op terug te komen. Wellicht kunnen wij dan tevens melden, of het doel is bereikt, en of de heer Von Bismarck zich, voor de naaste toekomst althans, den steun van het centrum heeft verzekerd.

De Fransche kamer heeft, evenals de senaat, vacantie gekregen tot 25 Mei. De heer de Freycinet heeft met zijne ambtgenooten in de laatste weken weder voor menig heet vuur gestaan. Beurtelings werd hij aangevallen door de uiterste linkerzijde en door de rechterzijde, terwijl de oude opportunisten hem de tanden lieten zien, en hem beduidden, dat zij de eenige bruikbare en betrouwbare regeeringspartij vormden, en dus met de noodige *égards* behandeld moeten worden, terwijl hun thans, terwille van de „schreeuwleelijkerts" der *Gauche radicale* een bescheiden plaats op den achtergrond is aangewezen. De bezwaren van de oude aanhangers van Ferry zijn niet ongegrond; maar zij zullen nog eenigen tijd moeten bedenken: *„tel brille au second rang, qui s'éclipse au premier."*

In Italië heeft men weer met eene ministerieele crisis te worstelen gehad. De heer Depretis, die ontegenzeggelijk twee rechterhanden heeft, is toch op het punt geweest van zijne oude meerderheid te zien verdwijnen. Doch de parlementaire toestanden zijn van dien aard geworden, dat men zich niets anders dan een ministerie-Depretis kan denken, — hoe het overigens samengesteld is, doet minder ter zake. *Tout comme*...... maar laat ons in dit overzicht van buitenlandsche politiek geen onbescheiden vergelijkingen maken. De heer Depretis zal de kamer ontbinden, in de hoop, dat eene nieuwe regeeringsmeerderheid te zijner beschikking zal worden gesteld.

Zeker zullen de laatste slechte berichten uit Soedan en Abyssinië daartoe niet medewerken. Het Italiaansche kabinet heeft zich te Massowah in een wespennest gestoken, en in Italië is men voor een *échec* op het nauw in ontginning gebrachte terrein der koloniale politiek niet ongevoelig. Daar heeft men nog niet zulk een eervol koloniaal verleden achter zich, dat men zich belachelijk kan maken — en er zelf over kan glimlachen.

E. D. Pijzel.

LETTERKUNDIGE KRONIEK.

L'Oeuvre, par EMILE ZOLA. Paris, Charpentier, 1886.

Wij hebben nooit meer eerbied gevoeld voor het talent van Zola, dan toen wij, eerst voor weinige weken, zijn roman *Germinal* lazen. De gebeurtenissen te Decazeville, te Luik en in de omstreken van Charleroi, die op het leven van de mijnwerkers, op de werkstakingen en hare gevolgen meer dan ooit de aandacht vestigden, hadden ons naar den roman doen grijpen, waarin wij dat leven met naturalistische nauwkeurigheid beschreven zouden vinden. Wanneer wij in de dagbladen de gruwelen van den vorigen dag, in al hun weerzinwekkende bijzonderheden, rauw en koud als de werkelijkheid, hadden gelezen, troffen wij, terstond daarop, in Zola's roman nagenoeg dezelfde tafereelen, dezelfde ellende, dezelfde gruwelen, gerangschikt, gegroepeerd, gekleurd, haast zeiden wij geïdealiseerd — gebestialiseerd ware misschien juister. Wahrheit und Dichtung reikten zoo elkander de hand.

Nooit, wij herhalen het, voelden wij meer eerbied voor Zola's talent, maar nooit ook werden wij meer doordrongen van de overtuiging dat de groote Meester van den naturalistischen roman, de man die alles heet op te teekenen, te kopiëeren naar de natuur, historisch trouw, zonder hartstocht, zonder partij te kiezen, een dichter is zonder het willen, zonder het te weten — of althans zonder het te willen weten. Hij moge, om zijn bewering dat men alles schrijven kan te staven, aan de zinnelijkste en ruwste uitingen van de menschelijke natuur nog zulk een breede plaats inruimen, hij moge de gesprekken nog zoo krachtig

kruiden met de ruwste vloeken, de grofste, beestachtigste uitdrukkingen — daar gaat door *Germinal* als de adem van een dichter. Zola heeft de inrichting der mijnen, het uiterlijk leven van den mijnwerker op de plaats zelve bestudeerd, en zijn aanteekenboekje volgeschreven met bijzonderheden, die aan zijn boek het karakter van een kopie naar de natuur moesten geven; maar zoodra hij zich aan zijn schrijftafel neerzette, bleek de dichterlijke natuur sterker dan de naturalistische leer.

Het is een bijna dierlijk leven, het zijn de zinnelijkste en laagste hartstochten, het is de troostelooze zijde van die nauwelijks meer menschelijke natuur, waarbij Zola onze aandacht schier uitsluitend bepaalt, maar — dit eens aangenomen — hoe breed, met welke krachtige penseelstreken schildert hij ons dat leven en die hartstochten! Welk een indruk weet hij te maken, wanneer hij de massa's in beweging zet! Wie vergeet ooit den tocht der duizenden, van die oude en jonge mannen, die vrouwen en kinderen, half naakt, verhongerd, uitgeput, met oogen gloeiende van toorn, brullend als wilde beesten, de *Marseillaise* afwisselend met den rauwen kreet om brood? Alleen een kunstenaar kan zóó groepeeren en zóó schilderen.

Nog onder den indruk van *Germinal* — want dat boek, ondanks al het terugstootend realistische, waarvan het vol is, grijpt u aan en laat u, ook als de lezing geëindigd is, zoo spoedig niet los — namen wij Zola's nieuwsten roman, *L'Oeuvre*, ter hand.

Reeds zes of zeven jaren geleden werd, door hen die in Zola's plannen waren ingewijd, meegedeeld, dat onder de romans, welke voor den Rougon-Macquart cyclus bestemd zijn, mede zou voorkomen een roman over de kunst, met Claude Lantier tot held.

Thans gaf Zola dit boek.

Claude Lantier is de zoon van Gervaise uit *L'Assommoir*, de halve broeder van Nana, en de broeder van Etienne Lantier, een der hoofdpersonen uit *Germinal*. Op die wijze wordt de band gevormd tusschen de verschillende romans met den gemeenschappelijken titel *Les Rougon-Macquart*, waarin ons achtereenvolgens de geschiedenis der verschillende leden eener zelfde familie onder het tweede Keizerrijk wordt verhaald.

Claude Lantier is schilder. Een kunstvriend uit Plassans, door Claude's buitengewonen aanleg voor het teekenen getroffen, heeft zijn studiën bekostigd, en hem een jaarlijksche rente van duizend franken

nagelaten, onder bepaling dat hij op zijn 25e jaar een kapitaal van 25000 franken zal ontvangen, waarover hij naar welgevallen mag beschikken.

Claude komt naar Parijs, om daar te trachten zich een naam te maken. Hij leeft er stil, alleen voor zijn kunst, in een kleinen kring van vrienden, allen kunstenaars, allen droomende van een geheele vervorming der kunst, den oorlog verklarende aan de oude school. In Claude Lantier zien de jongeren hun meerdere, in hem begroeten zij het genie, den nieuwen gids, geroepen om eens als hoofd der school op te treden, en aan de nieuwe kunst-aera zijn naam te geven.

In het eerste hoofdstuk van *L'Oeuvre* zien wij den jongen schilder op een warmen Julinacht te huis komen, nadat hij uren achtereen aan zijn kunstenaarsoog den kost had gegeven, door in Parijs, in den omtrek der Hallen, te dwalen. Onder de porte-cochère van de woning, waarin de kunstenaar een zolderkamer bewoont, vindt hij een jong meisje, dat, in Parijs verdwaald, daar voor een fel onweder een schuilplaats heeft gezocht. Claude neemt het meisje, een nog onbedorven kind, eene wees, die te Parijs als gezelschapsjuffer bij eene oude dame in dienst moet komen, dien nacht in zijn kamer op; hij weet haar onschuld te eerbiedigen, al kan de kunstenaar in hem aan de verzoeking niet weerstaan om, wanneer de vreemdelinge, tengevolge van den doorgestanen angst, in diepen slaap is gevallen, en het volle morgenlicht haar ontbloote hals in de heerlijkste tinten baadt, van deze betooverend schoone vormen een schets te nemen, die hem voor een schilderij, welke hij onder handen heeft, uitnemend te stade zal komen. Christine — zoo is de naam van het jonge meisje — is den jongen man, die haar zoo liefderijk opnam en haar zoo nobel behandelde, innig dankbaar. Zij komt hem van tijd tot tijd opzoeken en begint belang te stellen in zijn werk. Zij ziet van nabij hoe Claude Lantier worstelt, hoe hij, ondanks een tal van geniale schetsen en fragmenten, welke zijn penseel op het doek werpt, er maar niet in slaagt de schilderij te voltooien, die zijn naam bekend en beroemd moet maken, en voor de nieuwe richting in de schilderkunst, een plaats in de kunstwereld moet veroveren. In de groote schilderij, welke Claude voor den jaarlijkschen Parijschen Salon bestemt, en die hij *Plein air* zal noemen, is het vooral de groote naakte vrouwenfiguur op den voorgrond, welke hij herhaaldelijk heeft overgeschilderd, zonder dat zij hem bevredigt. Nog

slechts weinige dagen en het stuk moet worden ingezonden. De schilder zit in diepe verslagenheid voor zijn nog onvoltooid doek, de hoofdfiguur is nog altijd niet af. Claude heeft geen model; geen enkele van de vrouwen, welke hem wel eens tot model dienden, is voor de figuur, zooals hij zich die voorstelt, te gebruiken. Daar komt Christine hem bezoeken. Zij ziet zijn wanhoop. De vrucht van zooveel arbeid zal weer, voor een jaar althans, verloren gaan; de schilderij, waarop Claude zijn hoop vestigde, zal onvoltooid blijven. Zij alleen kan den kunstenaar redden. En zij aarzelt geen oogenblik. Zonder een woord te spreken, als werktuigelijk, ontkleedt zij zich, en poseert. Claude heeft zijn inspiratie weer teruggevonden, en in enkele geniale trekken heeft hij weldra het gansche lichaam geschetst. De jury wijst Claude's schilderij af, en het doek vindt een plaats in de zoogenaamde „Salon des Refusés". Daar verdringt het publiek zich om het stuk, maar om het te bespotten of er zich over te verontwaardigen. Wanneer de schilder aan den avond van dien noodlottigen dag op zijn kamer terugkeert, vindt hij er Christine, die hem wacht. Zij weet van Claude's nederlaag, zij heeft het spottend gelach vernomen, waarmee de schilderij begroet is, en het was haar of dat lachen als zweepslagen op haar lichaam neerkwam en haar ten bloede toe geeselde. Zij zal Claude in het ongeluk niet verlaten. En zij blijven samen. Buiten Parijs vinden zij een stil plekje, waar de vrienden hen niet kunnen storen, en waar zij zich geheel aan hun geluk kunnen overgeven. Daar wordt hun een kind geboren. Maar Claude komt er niet toe zich weer aan het werk te zetten. Zijn gedachten dwalen telkens naar Parijs. Christine begrijpt dat alleen Parijs hem zijn werklust en zijn werkkracht zal kunnen hergeven, en zij weet hem over te halen weer naar de hoofdstad terug te keeren. Maar nu komt zij al meer en meer tot de overtuiging, dat het eenige wat Claude werkelijk bemint, zijn schilderkunst is. Wat hij in haar liefheeft is het lichaam, dat hem tot model voor zijn schilderij dient. De verhouding, waarin Claude en Christine tot nu toe tot elkander stonden, wordt door een huwelijk gewettigd, maar het is of zij na deze formaliteit nog meer van elkander verwijderd raken. Claude is dag en nacht vervuld met de groote schilderij, waarvan hij telkens weer een nieuwe schets ontwerpt: een gezicht van Parijs genomen van de brug des Saints-Pères.

Christine ziet, dat de kunst zich al meer en meer tusschen haar

en haren man plaatst; zij is jaloersch op die naakte vrouwenfiguur, waarvoor zij zelve telkens poseert, die op elk van Claude's groote scheppingen een voorname plaats inneemt, en ook in het laatst ondernomen doek als de verpersoonlijking van de stad Parijs op den voorgrond treedt.

Niet alleen vindt Claude geen voldoening van zijn schilderijen, die door elke jury geweigerd worden; niet alleen voelt hij zich, ondanks al zijn talent en zijne geniale ingevingen, onmachtig om wat zijn brein ontwierp op het doek te verwezenlijken, maar allengs begint in het gezin de armoede haar scherpen angel te doen gevoelen. Hun kind sterft. Claude maakt een kleine schilderij naar het doode knaapje, en zendt het naar den Salon, waar het, hoewel noode, wordt aangenomen. Maar het stuk, ergens in een afgelegen hoek zóó hoog opgehangen, dat men het nauwelijks kan onderscheiden, wordt niet opgemerkt. Zijn groote schilderij vordert niet; de vrouwenfiguur wordt telkens weer op nieuw begonnen, maar mislukt telkens. Claude begint nu aan zich zelven te twijfelen. Wanhoop en razernij maken zich van hem meester. Eens des nachts staat hij op, en gaat met een kaars in de eene en het penseel in de andere hand, als in een hallucinatie, aan het schilderen van de naakte vrouwenfiguur, waaraan hij de buitensporigste vormen en kleuren geeft: het visioen van een krankzinnige.

Christine bezweert hem in de hartstochtelijkste taal die schilderkunst, die hem doodt en haar leven vergiftigt, te laten voor hetgeen zij is, en het geluk bij haar, die hem liefheeft, te zoeken. Zij meent een oogenblik hem tot rust gebracht en den kunstenaar weer voor haar zelve gewonnen te hebben. Maar als zij den anderen morgen wakker wordt en, de plaats naast zich ledig vindend, naar het atelier snelt, wacht haar het verschrikkelijkst schouwspel. Claude heeft zich opgehangen voor het doek, waarvan hij zijn roem verwacht had.

Voor dezen roman, waaruit wij hier alleen de geschiedenis van den hoofdpersoon, Claude Lantier, in groote trekken verhaalden, maar waarin zich nog een geheele schaar half- en kwarttalenten, half- en kwartwaanzinnigen, miskende en mislukte geniën beweegt, hebben Zola natuurlijk een groote voorraad „documents humains" ten dienste gestaan. Terwijl hij in *Germinal* met zijn herinneringen en zijne aanteekeningen van een korter of langer bezoek aan de mijnen en de mijnstreken te rade moest gaan, had

hij voor hetgeen hij in *L'Oeuvre* wenschte voor te stellen, voor het kunstenaarsleven, slechts om zich heen te zien. Elk type kon hij, zoo noodig, schier elk oogenblik weer voor zich laten poseeren; elke bijzonderheid kon hij telkens weer controleeren. Daarbij komt nog, dat Zola in Sandoz, den eenige van Claude's intieme vrienden die hem tracht staande te houden en hem tot het einde trouw blijft, zich zelven heeft geschilderd: ook alweer een „document humain" dus, dat hij telkens konde raadplegen.

En toch, terwijl in *Germinal* alles tintelt van leven, terwijl de menschelijke hartstochten, die er in woeden, met treffende kleuren geschilderd zijn, en elke figuur u bijblijft, trekken in *L'Oeuvre* de verschillende personen, hoe ook in bijzonderheden bestudeerd, als schimmen voorbij. Daar waar Zola zijn verbeelding het meest moest laten werken, schiep hij levende wezens; daar waar de natuur geacht kon worden het trouwste gekopiëerd te zijn, leverde hij abstracties. Zou het niet als begin van bewijs kunnen dienen voor de stelling dat geen romanfiguur leeft of blijft leven, waaraan niet de phantasie, de poëzie heeft medegewerkt?

En wat beteekent dat groepje revolutionnaire kunstenaars, dat ons in *L'Oeuvre* wordt voorgesteld? Aan welke zijde is het recht: aan de zijde van hen die met groote woorden en groote plannen optreden, maar onmachtig blijken om die plannen te verwezenlijken, of aan die van het publiek dat weigert hen *au sérieux* te nemen totdat zij getoond zullen hebben degenen te zijn, waarvoor zij zich uitgeven, en iets geniaals te kunnen voortbrengen. Voor deze onrijpe talenten, deze gebarsten hersenpannen, *gute Leute*, voor het meerendeel, *aber slechte Musikanten*, vraagt Zola onze belangstelling. Ons medelijden schenken wij hun gaarne, onze belangstelling niet. En dat te minder nu de schrijver er niet in geslaagd is, die dwazen, laat het zijn: die geniale dwazen, in zulke duidelijke scherpe trekken te schilderen, dat zij als levende wezens voor ons staan.

Men kent de grauwe, sombere stemming, welke in Zola's romans schier van het begin tot het eind pleegt te heerschen. Het *plein air* dat Claude Lantier in zijn schilderijen trachtte te brengen, en dat zijn naam zou geven aan de geheele school, waarvan dit mislukt genie het hoofd had moeten worden, is juist wat in Zola's werken het meest ontbreekt. Men snakt er naar wat lucht en licht. De zwarte zijde van het leven, al wat den mensch tot bitter-

heid en wanhoop stemt, wordt in bijzonderheden vermeld, maar zoo zelden voelt men dat de romanschrijver mede lijdt met de ellende; zoo zelden speurt men „de tranen der dingen" waarvan de Latijnsche dichter spreekt.

De leer wil het zoo. Welk een genot echter wanneer de natuur de sterkste blijkt, en de boeien breekt, haar door de leer aangelegd. Dan doet Zola, gelijk hij in *Germinal* deed, het werk van een dichter, dan is hij kunstenaar en schrijft hij bladzijden vol van die welsprekendheid, welke haar oorsprong heeft in het hart.

Ook in *L'Oeuvre* treft men naast die beschrijvingen waarin Zola uitmunt, — wij noemen die van den „Salon des réfusés" en van den Salon, waar Claude zijn *Enfant mort* ten toon stelt, de beschrijving van Parijs, van den brug des Saints-Pères gezien, — eenige bladzijden vol poëzie. Poëzie is er in de schildering van de eerste bezoeken van Christine aan Claude's atelier; poëzie in de beschrijving van hunne eerste wandelingen langs de Seinekaden tot de zon achter het koepeldak van het Institut ondergaat: „*Paris qui s'endort dans sa gloire.*" Wanneer Claude, aan het eind van den dag der opening van den Salon, alleen te midden van de menigte, die hare schampere of banale opmerkingen luide laat hooren, naar het portret van zijn dood knaapje, daar boven in dien hoek, staat te staren, dan worden wij geroerd door een teekening als deze:

Claude n'entendait que les sourds battements de son coeur, ne voyait que *l'Enfant mort*, en l'air, près du plafond. Il ne le quittait pas des yeux, il subissait la fascination qui le clouait là, en dehors de son vouloir. La foule, dans sa nausée de lassitude, tournoyait autour de lui; des pieds écrasaient les siens, il était heurté, emporté; et, comme une chose inerte, il s'abandonnait, flottait, se retrouvait à la même place, sans baisser la tête, ignorant ce qui se passait en bas, ne vivant plus que là-haut, avec son oeuvre, son petit Jacques, enflé dans la mort. Deux grosses larmes, immobiles entre ses paupières, l'empêchaient de bien voir. Il lui semblait que jamais il n'aurait le temps de voir assez.

En is het niet van een dichter het slot van het 5de hoofdstuk? Na den noodlottigen dag, waarop Claudes schilderij in den „Salon des Réfusés" is uitgelachen en uitgejouwd, is Christine hem komen troosten, hem komen zeggen dat zij hem lief heeft, dat zij hem wil toebehooren.

Le crépuscule les enveloppa, ils restèrent aux bras l'un de l'autre, anéantis,

en larmes sous cette première joie d'amour. Près d'eux, au milieu de la table les lilas qu'elle avait envoyés le matin, embaumaient la nuit; et les parcelles d'or éparses, envolées du cadre, luisaient seules d'un reste de jour, pareilles à un fourmillement d'étoiles.

Och, dat er wat meer van die „parcelles d'or, pareilles à un fourmillement d'étoiles" Zola's romans kwamen verhelderen! Maar die leer, die leer!

A. Cooplandt. *Uit het leven.* Met etsen van Mej. B. van Houten en Ph. Zilcken. 's Gravenhage, Mouton & Co.

Frans Netscher. *Studie's naar het naakt model.* Met penteekeningen van P. Josselin de Jong. 's Gravenhage, Mouton & Co. 1886.

Na den Meester de leerlingen. De naturalistische roman is in ons land nog in zijn wording. De vurigste kampvechters van de leer bepalen zich enkel nog tot schetsen en studies. Zij zullen zich wat moeten haasten, wanneer zij geen gevaar willen loopen dat hun eerste naturalistische roman het licht ziet op hetzelfde oogenblik waarop de laatste der Fransche naturalisten de laatste hand legt aan zijn laatsten roman.

Bij monde van Sandoz, heeft Zola in *L'Oeuvre* nogmaals uiteengezet wat hij van den naturalistischen romanschrijver eischt. „Den mensch te bestudeeren zooals hij is, niet de metaphysische ledepop maar den physiologischen mensch, bepaald door het midden waarin hij zich beweegt, handelend onder den invloed van al zijn organen. Is het geen dwaasheid die voortdurende en uitsluitende studie van de werking der hersenen, onder voorwendsel dat de hersenen het edele orgaan zijn. De gedachte ... de gedachte is het product van het geheele lichaam. Laat de hersenen eens alleen denken, en zie eens wat er van den adel van de hersenen terecht komt, wanneer de buik ziek is. *Qui dit psychologue dit traître à la vérité*... Ons geslacht is te veel bezoedeld met lyrisme om gezonde werken te kunnen nalaten. Er zullen nog een, nog twee geslachten misschien voorbij moeten gaan eer men logisch schildert en schrijft, in dien verheven en zuiveren eenvoud van het ware.. De

waarheid, de natuur is de eenig mogelijke grondslag. *Et qu'on ne craigne pas, d'aplatir l'oeuvre, le tempérament est là, qui emportera toujours le créateur. Est ce que quelqu'un songe à nier la personnalité, le coup de pouce involontaire qui déforme et qui fait notre pauvre création à nous!*"

Zeer duidelijk, zeer precies is dat alles niet. *Qui dit psychologue dit traître à la vérité!* Alsof niet de studie van het zieleleven, van het onzienlijke, maar daarom niet minder werkelijke in den mensch, vaak wel zoo belangrijk is als de studie van den uitwendigen mensch! Hoe klein en beperkt wordt het gebied waarop de romanschrijver, volgens Zola, zich heeft te bewegen!

Er is echter iets dat ons gerust stelt: "*le tempérament est là qui emportera toujours le créateur.*" Is dat temperament, waardoor, volgens Zola, de kunstenaar de werkelijkheid ziet, een dichterlijk temperament, dan zullen er „des parcelles d'or, pareilles à un fourmillement d'étoiles" in zijn werk schitteren; is dat temperament ondichterlijk, dan zal „le coup de pouce involontaire", waarvan Zola spreekt, ons een werkelijkheid kneden, zoo grof en onbehagelijk mogelijk.

Hoe staat het in dat opzicht met de jonge Nederlandsche naturalistische schrijvers, voor wier werk onze aandacht gevraagd wordt?

De schrijver van *Uit het leven*, die zich A. Cooplandt noemt, geeft ons in zijn met een paar verdienstelijke etsen opgeluisterd boekje, zeven schetsen. Het eerste, „Een Buitenkansje", is de geschiedenis van een viertal fabriekarbeiders, die te zamen een prijsje uit de staatsloterij trokken, en natuurlijk niets beters te doen hebben dan dat geld te verdrinken. Het leven in de kroegen, de man die dronken langs straat slentert en op het laatst vloekend zijn woning binnenstrompelt, waar zijn vrouw hem in angst zit te wachten, is voor een naturalistisch novellist een dankbaar onderwerp, dat dan ook reeds herhaaldelijk op allerlei wijze gevariëerd werd. De heer Cooplandt heeft het geval, dat hij koos, goed bekeken en met talent weergegeven. Het standje in de fabriek, als de ingenieur binnen komt op het oogenblik dat Jan Meurs, de ijzerdraaier, bijgenaamd Spinoza, "omdat ie zulk een groote kerel was", ter eere van het buitenkansje zijn derde glaasje jenever wil ledigen, is met een paar forsche, levendige trekken geteekend. Evenzoo het slot; de terugkeer in de woning.

De vrouw van den dronkelap zien wij daar slechts even, maar in een enkelen trek wordt een geheel leven van ellende geschetst.

Bij het binnenkomen van haar man drukte zij zich in een hoek, want zij wist dat hij tot alles in staat was „als ie een kwaden drank over zich had."

Vloekende strompelde hij eenige malen de kamer op en neer, zonder acht op haar te slaan, en viel, na zijne jas te hebben uitgetrokken, op het ijzeren bed neder, dat onder den last kraakte. Hij mompelde eerste eenige onverstaanbare woorden, waarna hij in een onrustigen slaap viel.

Zijne vrouw had nauwlettend zijne bewegingen gevolgd. Toen zij bemerkte dat het donkere lichaam niet meer bewoog, was zij naar den stoel gegaan, waarop de jas lag om het geld er uit te halen, want zij had reeds van het buitenkansje gehoord.

Zij keerde alle zakken om, doch er rolden slechts eenige centen uit.

De tweede schets heet „De dood van Jaap Oliehoek." De oude arbeider heeft door een trap van een paard een wond gekregen, dien men, zonder den dokter, met allerlei boerenmiddeltjes tracht te genezen; wanneer de toestand van den zieke verergert en men den dokter haalt, is het te laat. Ook hier is het geval, met al zijn kleuren en.. geuren, goed waargenomen. Dat er ook in het hart van een arbeider of van een arbeidersvrouw soms nog eenig gevoel kan schuilen, kan men alleen opmaken uit de verzekering van den schrijver dat Ant, Oliehoek's dochter, bij haar's vaders ziekbed „met tusschenpoozen" huilde. Maar dat er ook voor gedachten, gewaarwordingen, gevoelens plaats zou zijn in het brein van deze menschen, blijkt uit niets. Wij krijgen eenvoudig een beschrijving der verschijnselen van het ziekteproces, van de aangewende middelen — en daarmee uit.

Bij zulk een opvatting van de taak van den novellist is het niet te verwonderen, dat de schrijver bij voorkeur verwijlt bij die klasse van personen, bij wie het dierlijk leven alles en het leven der gedachte niets is.

Maar ook zelfs daarin weet hij weinig variatie te brengen. „Een huwelijk", „Een warme dag", „De geschiedenis van Jan Zomer" zijn zeer onbeteekenend. Wanneer de heer Cooplandt den kring van arbeiders, boeren en aardappelenkooplui verlaat, en zich waagt aan een hoogeren kring der maatschappij, gelijk in „Eene eenvoudige geschiedenis", dan overschrijdt de banaliteit van zijn verhaal alle grenzen. Tot overmaat van ramp schrijft hij dan een Nederlandsch

van het volgend kaliber: „Daar Bertha's vermogen niet groot genoeg was om in het huis van haar vader te blijven, moest zij verhuizen" (pag. 132). „De beloften werden gewisseld elkaâr geregeld te schrijven" (pag. 140).

Wie zich als naturalistisch schrijver opwerpt, moet althans meester zijn van de taal, moet met woorden kunnen teekenen wat hij waarneemt om zich heen, moet weten te beelden en weten te vertellen. Wat de heer Cooplandt in dat opzicht levert is — met enkele uitzonderingen, die wij releveerden — te gebrekkig, te onbeholpen dan dat aan zijn boekje meer dan een kortstondig leven zou mogen worden toegewenscht.

Het temperament, waardoor de heer Frans Netscher de werkelijkheid ziet, is veel sprekender dan dat van den heer Cooplandt.

Dat blijkt reeds aanstonds uit de eerste studie van zijn bundel, „De val van een minister", waarin wij de vergaderzaal der Tweede Kamer worden binnengeleid. Het licht dat door de koekoek in de zaal glijdt, de kleuren wakker maakt, en den witten muur, het roode tapijt, de groene tafels, de geelbruine tribunes doet uitschijnen; de klapdeuren, die telkens, wanneer er een bode of een kamerlid is binnen gekomen weêr loom „met een lammen bons" dichtvallen; het gepraat en gegons voor den aanvang der zitting, het zenuwachtig rinkelen van het electriesch belletje „alsof duizenden kleine beestjes over een dunne metalen oppervlakte sprongen", het bonte gewoel in de zaal en het gedrang en geschuifel op de tribunes — al deze mise en scène, al dit decoratief, dat de handeling moet omlijsten, is met buitengewoon talent door den jongen schrijver geschilderd. Dat is gezien, en de lezer ziet het weêr. Maar, als de handeling zelve zal aanvangen — welk een teleurstelling! Het relaas van de Kamerzitting, van de behandeling van het voorstel tot wijziging der schoolwet, is geheel mislukt. Wij ontvangen een flauwe echo van een Kamerdebat, maar zonder eenige kleur, zonder eenig relief. Geen enkel sprekend beeld treedt naar voren. De afgevaardigden, de Minister die het regeeringsontwerp moet verdedigen, zijn weinig meer dan ledepoppen, die de armen vooruitsteken of op de tafel laten rusten, een glas water aan den mond brengen en ettelijke volzinnen achter elkander uitspreken. Een stenografisch verslag van eene maar eenigszins woelige zitting is sprekender, be-

langwekkender, boeiender dan deze naturalistische studie van den heer Netscher.

Het decoratief is, gelijk bij de meesten van de school, ook bij dezen schrijver hoofdzaak; — het is zijn kracht. De manier moge hij van anderen hebben afgezien, maar in de toepassing toont hij groot talent. Sommige van deze *Studie's* bestaan intusschen schier alleen uit decoratief en mise en scène.

Dit is onder anderen het geval met het 4de stuk uit den bundel: „Een Logeetje.'' Van het logeetje zelf krijgen wij zelfs het gelaat niet te aanschouwen. De heer Netscher schetst haar enkel, op den rug gezien, „omgoten door haar lichtbruin kleedje, van de uiterste punten der schouders schuins toeloopend naar het middel, met een kleine uitzetting over de heupen haar onderlijf slank aangevend.'' Maar van het stadje, waar zij een korte verschijning maakt, en de nieuwsgierigheid opwekt van de heeren Lüben en Boomers (ouderdom en betrekking niet nader omschreven), wordt ons geen hoekje gespaard. De atmosfeer van warmte en verveling, waarin het stadje gedompeld ligt, is voortreffelijk weergegeven. Het overmatig gebruik van tegenwoordige deelwoorden, waarin de heer Netscher een van de eigenaardigheden van zijn stijl schijnt te zoeken, geeft aan den zin een zekere loomheid, die hier goed te pas komt. Maar wat dunkt u van eene beschrijving als de volgende: „(De Waal) vertoonde hare rustende, witte slang tot een verren horizon, wegnevelend in zomerdampen; hare scherp afgebakende dijken, breede omhelzingen openend, voerden haar helder voorwaarts, barstend van een gezonde levenskracht, met volle scheuten, als de overstroomende gezondheid eener zware vrouw zonder ziekten.'' Of hoe smaakt u een zin als deze: „Op het overige sloegen zij geen acht, het *door den sleur onderschikkende* aan de voorwerpen hunner belangstelling.'' Wat heeft de Nederlandsche taal den heer Netscher misdaan, dat hij haar zoo wringen en pijnigen en mishandelen moet?

In zijn stuk over Justus van Maurik (*De Nieuwe Gids No.* 3), waar hij het o. a. betreurt dat men in van Maurik nimmer „den eerbiedwaardigen realistischen kunstenaar kan begroeten, die, uit liefde voor zijn arbeid, op den mesthoop der volksondeugden blijft omwroeten'', verwijt de heer Netscher den populairen novellist zijn sentimentaliteit en zijn gebrek aan psychologische kennis. Van Mauriks psychologische kennis is, volgens Netscher, „een koeskoes van huisbakken opmerkingen, konventioneele opvattingen en gene-

raliseerende moralisaties, die men bij den eersten den besten broodschrijver kan aantreffen." „Het stramien waarop van Maurik zijne novellen geborduurd heeft, zijn de meest banale begrippen van brave deugd en stichtelijke godsvrucht, zooals daar zijn: vaderliefde, moederliefde, kinderliefde, ouderenvreugd, kinderleed, rechtschapenheid, plicht, enz. enz.; bijna al zijn novellen zijn een *morale en action.*"

Onthoud die uitspraak goed, en lees dan de langste novelle uit Netscher's bundel „Marietje Veenders," de roerende geschiedenis van een dronkelap die, bij het ziekbed van zijn eenig dochtertje, zich met zijn brave vrouw, welke hij verlaten had, weder verzoent. De heer Netscher beschrijft de stemming van Jan Veenders in dezen trant:

„Daarop zag hij, zonder dat hij wist waarom, zijne vrouw met een gevoel van dankbaarheid aan, en zijne oogen rustten op hare half gebogen, bleeke, goed gevulde gestalte. Hij had eene aanvechting om iets te zeggen, woorden van erkentelijkheid, van liefde te spreken, hij had een stille behoefte, en gevoelde, dat hij er toe in staat was, om te zeggen hoezeer hij berouw had en zich het gebeurde aantrok. Toen zeide hij eensklaps bij zich zelven: „als mijn vrouw wist wat ik op het oogenblik dacht, dan zou zij weer van mij houden!" Dat was een soort van zekerheid voor hem, *een kinderlijk geloof aan de macht der gevoelens van braafheid en deugd.*"

Kan het aandoenlijker, braver, stichtelijker? Heeft de heer Netscher hier een loopje met ons willen nemen en ons willen toonen, dat hij ook wel *à la* van Maurik kan schrijven? Of is de natuur hier weer vlugger en sterker geweest dan de leer?

Raad zoo ge kunt, en kies wanneer ge durft!

Het is ons niet mogelijk, in het korte bestek van deze kroniek al de „Studie's" afzonderlijk te bespreken. Het leven in de kroeg („De Kroeg van Leenderts") is ook door dezen naturalist weer uitstekend getroffen. Voor de controleering der juistheid van sommige tafereelen ontbreken ons de gegevens. Zoo is het ons niet bekend of op een repetitie van het corps de ballet — bij welker beschrijving de heer Netscher soms zeer trouw „naar het naakt model" heeft gewerkt! — het „waaien der rokjes" gelijkt op „het zwepend geluid van den vleugelslag eens grooten nachtvogels, wegwiekend boven het hoofd."

In de keus van zijn beelden is de schrijver niet altoos gelukkig. Van de oude juffrouw Veringa in „Stille Waters" zegt hij, dat men haar een juffrouw van gezelschap had gegeven „opdat zij niet alleen sterven zou, en onverwacht op zekeren ochtend dood in een hoek zou gevonden worden, *gelijk een beest, dat zich verschuilt om zich dood te janken*"; en van genoemde juffrouw van gezelschap heet het: „De liefde voor dezen man was toen uit haar lichaam gevloeid, als uit het gat van een ton." Het is niet denkbaar, dat zulke smakelooze beelden den heer Netscher ongezocht uit de pen vloeien, hij moet ze zoeken, en wanneer hij dan bij voorkeur op de ruwste en platste vergelijkingen zijn keus vestigt, dan zal het wel zijn omdat hij meent dat de leer het zoo wil.

De leer! Is het naturalisme inderdaad een stelsel op vaste grondslagen rustend, en waarvan de aanhangers een zelfden weg volgen? Wij hooren wel, hoe de heeren, niet zonder eenigen trots, van „wij naturalisten" spreken, maar als het op de toepassing aankomt, openbaart zich nog al eens eenig verschil. *Qui dit psychologue dit traître à la vérité*, zegt de Meester. En wat doet de leerling? Op den omslag van zijn eersten bundel naturalistische schetsen, laat hij een nieuw boek, dat hij in bewerking heeft, als „psychologischen roman uit het moderne leven" aankondigen. Het schijnt dus dat er ook met het naturalisme in de letterkunde „des accommodements" te treffen zijn. Dat stelt ons gerust. Bovendien is er kans dat het temperament, de natuur-aanleg van den heer Netscher de overwinning behaalt op zijn leer. En wie weet welke verrassingen ons dan nog wachten!

CONRAD BUSKEN HUET.

1826—1886.

PERSOONLIJKE HERINNERINGEN.

Geen enkele krans uit Nederland is op het kerkhof van Mont-Parnasse gelegd, waar den 4den Mei 1886 Huet werd ter aarde besteld. De tijding van den dood kwam zoo onverwacht, zoo verbijsterend onvoorzien. Hij scheen nog in volle werkkracht te zijn, vervuld met plannen voor de toekomst. Wij hadden nog onlangs zijn flink en veerkrachtig voorkomen aanschouwd. Niemand dacht aan scheiden. Wij geloofden haast niet aan de droeve mare, en hadden geen ruimte van tijd om zijn zoo geliefde Haarlemsche bloemen, voordat de lijkstaatsie afgeloopen was, in Parijs te doen aankomen.

Thans draagt de Redactie van de Gids mij op een woord ter zijner gedachtenis te spreken.

Ik weet in geen anderen vorm dat te doen, dan door enkele zeer persoonlijke herinneringen, als een door Mei-regen bevochtigden krans, weemoedig aan de echtgenoote en aan den zoon van den overledene te zenden.

I.

Het was in het jaar 1860 dat ik Huet in Haarlem leerde kennen. Hij was ongeveer 34 jaar oud, zoo even gehuwd en sinds 1851 predikant der Waalsche gemeente aldaar. De stad Haarlem had voor mij, die, een achttal jaren jonger dan Huet, dáár aan het Provinciaal Gouvernement mijn arbeid in de maatschappij begon, iets zeer bekoorlijks. In de

onmiddellijke nabijheid van het eeuwen-heugend bosch, den Hout, met de statige Spanjaardslaan, omringd door een warande van lusthoven, beemden en wandeldreven, die slechts eindigden waar de glooiende duinen de zee tegenhielden, was het alsof die bruinroode stad met haar oude hooge kerk regelrecht uit een bloemenperk oprees. Er lag daarbij zoo iets vredigs over haar marktplein, haar grachten, haar Spaarne en haar straten! Spiegelblanke vensters weêrkaatsten nooit joelend of onwellevend gedrang. Door kleine spionnen gluurden zoete gezichten, die zelve niet opgemerkt wilden worden, naar buiten. Wie langs de Houtstraat naar den Dreef wandelde nam een schat van gemijmer en poëzie met zich mede. Stad en omgeving beiden gaven kalmte en gemoedsrust. — Was er dan in Haarlem geen beweging, geen actief leven? Zeer zeker. Want vooreerst was dáár in garnizoen een escadron, onder de bevelen van den kolonel baron Van Dedem, dat de bloem van Neêrlands adel onder zijn jonge officieren telde. Al die jeugdige mannen van den degen waren op hunne wijze ridderlijke, hoffelijke cavalieren. Zij namen het schoone jonge leven van den wereldschen kant op. Wat reden zij sierlijk en stout op hun paarden! Hoe klonk hun muziek opwekkend door de anders zoo stille straten! Hoe bogen zij, met manieren aan het „ancien régime" ontleend, voor diezelfde lieve kopjes, die zoo schuchter achter het raam wegdoken! Hoe fonkelde des middags hun wijn in het opgeheven glas! Hoe kruisten zich kwinkslag en geest in hun dagelijksch gesprek! Hoe flikkerde hun staal, wanneer de twist het bloed deed opbruisen! Wat wierpen zij met lossen zwaai kaarten en geld op de speeltafel en daagden zij onbezorgd het lot met zijn kansen uit! — Hier was bloeiend leven en beweging genoeg. Maar met-dat-al was het slechts het uiterlijke van het leven, slechts de kleur van het bestaan. Aan iets anders dan muziek en ridderlijkheid hebben het brein en het hart behoefte. En aan al de aspiraties van dat geestelijk leven kwam Huet te gemoet.

Hij woonde na zijn huwelijk in een miniatuur-huisje in de Zijlstraat. Als des Vrijdags en Zaterdags de rijke Amsterdammers door die straat naar hun buitenplaatsen te Overveen of Bloemendaal reden, zag allicht uit het open rijtuig een zoon of dochter op naar die kleine woning, waar Huet werkte. Want de naam van Huet had reeds ongewonen klank

in het gansche land. Hij was het die tot aanstoot van velen het waagde de probleemen der moderne theologie — die laatste consequentie van het Protestantisme — uit de studeerkamer in het open licht voor de gemeente te brengen. Een zekere huivering trilde door de gemoederen, toen men voor het eerst al die mysterieuse stellingen helder hoorde ontvouwen. Huet sprak als Waalsch predikant fransch tot het meest ontwikkeld gehoor in de stad: hij stoorde dus nog niet de gemoedsrust der geloovige meer nederige kringen; maar reeds was hij begonnen in „de Gids" en in afzonderlijke boeken de resultaten van zijn theologisch onderzoek in het Hollandsch in populairen puntigen stijl mede te deelen. Zijn „Brieven over den Bijbel" waren reeds in 1858, zijn „Stichtelijke lectuur" in 1859 verschenen. Men begon zich over hem te verbazen, met hem te rekenen, ook en vooral buiten de predikanten-wereld. Zelfs in den kring der officieren van het escadron drong zijn naam door: ik hoorde aan hun tafel hen twisten, of moderne theologie niet datgene was wat men van godsdienst wist, vóórdat men aan de militaire school zijn belijdenis leerde: en in de salons zagen de oogen der Haarlemsche meisjes teeder, levendig of bedroefd wanneer over Huet het woord werd gevoerd.

Toen ik voor het eerst hem sprak — de toevallige omstandigheid dat ik de kamers aan het Spaarne betrok, die hij vóór zijn huwelijk bewoonde, was de onschuldige aanleiding onzer kennismaking — maakte hij op mij den indruk van een ernstigen jongen franschman, ingetogen en bescheiden in zijn voorkomen, dadelijk bereid tot puntig redeneeren, en zeer beslist en correct in den vorm van zijn uitspraken. Als hij zweeg zouden de vastgesloten lippen met den fijnen mondhoek hem tot type van koppige vastberadenheid hebben gemaakt, wanneer niet de tintelende doordringende oogen aan geheel zijn wezen een soort van Fransche bewegelijkheid hadden gegeven. De naam dien hij voerde — hij kind en erfgenaam der refugiés — wekte als van-zelf op tot vergelijkingen met die Franschen. Het was alsof iets uit het einde der Fransche achttiende eeuw, den tijd der Encyclopedisten, over hem was gevaren. Er was iets prikkelends, iets raisonneerends, iets ontkennends in zijn woorden. Men begreep dat een koel logisch hoofd de levendige, ietwat bitse gezegden en de snelle bewijsvoerende gebaren der rechterhand bestuurde. Iets kranigs, iets veerkrachtigs was er in geheel zijn

optreden. Wij werden spoedig of liever dadelijk zeer goede bekenden. Toen ter tijde las ik veel fransche auteurs, liefst oude, als Montaigne, of van de nieuwe, hen die eenigszins van den gewonen weg der mannen van de Revue des deux Mondes afweken: als journalist was Prevost-Paradol mijn ideaal: wij hadden dus aanrakingspunten genoeg. Ik had daarbij het voordeel, dat ik aan Huet, die nu werkelijk met zijn jonge vrouw een arbeidend kluizenaarsleven leidde, tijdingen uit de wereldsche wereld van Haarlem bracht. Van mijn ontmoetingen en van mijn indrukken aan tafel bij de officieren of in „Trouw moet blijken" moest ik hem vertellen. Al spoedig was het voor mij een zeer gewone gang, om des avonds laat nog een uurtje te praten met de bewoners van het huis in de Zijlstraat. Hoe dikwijls heb ik daar gezeten aan de kleine tafel tusschen Huet en zijn vrouw! Het vriendelijk licht der lamp bestraalde ons en de boeken en bladen vóór ons, en liet het overige van het gezellige vertrek in een waas van geheimzinnigheid. Een gewaarwording van welbehagen, van volle tevredenheid en van harmonisch genot stroomde onder de lichte „causerie" door al mijn aderen heen. Ik moest vertellen van mijn luisterrijk diner bij den gouverneur, waar ik behalve den gastheer slechts den knecht, die als bode aan mijn bureau dienst deed, kende: ik moest praten over mijn Amsterdamschen kring, over Potgieter, over Martinus van der Hoeven. Straks kwam het gesprek over de fransche literatuur. Ik haalde uit mijn zak de kleine roerende biografie, die Lacordaire aan Ozanam had gewijd. Huet kwam met het bundeltje verzen van Henry Murger aanloopen. Onze indrukken werden scherper, ons genot hooger en Mevrouw Huet mengde een toon van bevalligen weemoed onder onze uitroepen, wanneer wat al te schalks en al te ondeugend de zetten van Huet weêrklonken. Schoone avonden! Liefelijke bijéénkomsten! Ach, zij keeren nooit weder . . . .

Onze band werd nog vriendschappelijker, toen ik het hoofdredacteurschap van „het Zondagsblad" had aangenomen. De heer A. C. Kruseman, de ondernemende uitgever, wilde aan ons land een goed weekblad geven. Hij kocht een oud bestaand blad, dat kommerlijk zijn leven sleepte en verbond, onder leiding van Buys, de beste jonge krachten van ons land daaraan. Limburg Brouwer, Zimmerman, Alberdingk Thijm, A. Pierson, Busken Huet, de Génestet zouden allen medewer-

ken. Wat de Courrier de Dimanche voor Frankrijk was zou het Zondagsblad voor Nederland zijn. Buys intusschen had er bezwaren tegen, uit Leiden, waarheen hij als secretaris van Rijnland was verhuisd, een blad, dat in Haarlem werd gedrukt en uitgegeven, te besturen, en gaf aan mij de leiding over. Het was voor mij een lievelingszaak. Als ik toen ter tijde 's ochtends naar den Hout wandelde, dacht ik werkelijk een Prevost Paradol te kunnen worden. Ik werkte voor dat Zondagsblad zoo goed als ik kon. Ik bearbeidde stukken over de buitenlandsche politiek van Europa, en al mijne jonge vrienden van die dagen — Robidé van der Aa, Jacobi, Hingst, den Tex, Halbertsma — hielpen mij aan bijdragen. Wat was ik trotsch als het schoone fraai gedrukte weekblad des Zaterdagavonds verscheen! Met welk een zorgvuldigen schroom ontplooide ik de bladen! Huet was mijn groote steun. Hij zorgde voor de fransche letterkundige berichten. En alles deed hij ongeloofelijk snel. Des Woensdags (24 Januari 1861) hield Lacordaire zijn beroemde intreêrede in de Academie Française die door Guizot werd beantwoord: Zaterdagsavond konden de Haarlemmers beide zeer lange stukken — vertaald in verrukkelijk Hollandsch door Huet — reeds in het Zondagsblad lezen. Doch zij waren wel wijzer en lazen het niet. Aan tafel, bij mijn officieren, had ik reeds kunnen opmerken, dat de positie aan een krant in die dagen geen roem en eer gaf. Er waren bedenkingen bij enkele heeren van het escadron gerezen of het hun wel voegde met een dagbladschrijver — een „folliculaire" — alle dagen te zitten tafelen. Mijn toelichting, dat de krant slechts een bijzaak voor mij was, had die beleefde opmerkingen overwonnen. De stemming keerde nu om. Een der heeren had zelfs de goedheid het blad aan een der familien, waaraan hij verwant was, aan te bevelen. Het abonnement werd echter later weder opgezegd, omdat een rubriek uit het oude aangekochte weekblad — de afdeeling der raadsels — verviel en het blad dus niet meer deugde voor de kinderkamer. In plaats dan ook van nieuwe abonnementen te winnen, verloor het blad na iedere maand de oude. Weldra moest het ophouden. Als ik 's avonds bij Huet kwam en hem die verhalen overbracht, dan kon hij zoo blijmoedig van harte lachen. Hij was in dien tijd nooit zwartgallig of bitter. Hij had veel moed en nog veel illusie in het leven. Hij zag de gebreken onzer maatschappij

en bleef zich aangorden om ze te bestrijden. Hij haatte de zonde, maar de zondaars zelven had hij soms lief.

Toen ter tijde begon hij (November 1860) in Haarlem en in Amsterdam de bekende en vermaarde voorlezingen te houden over de Nieuwere Nederlandsche Letterkunde. Hij stelde op den voorgrond, dat zich in het laatst der vorige eeuw, niet alleen op het staatsgebied, maar ook op dat der letterkunde, een nieuw tijdvak had voorbereid. Het kenmerkende van dat nieuwe tijdvak bestond, naar zijn oordeel, vooral in hetgeen de hedendaagsche kunstenaars en theoristen met den naam van *realisme* wilden aanduiden: een vrijer waarneming en trouwer uitdrukking der natuur. De meerdere of mindere mate van dat realisme zou nu de hoogte aangeven, waarop de kunstwaarde en de levensvatbaarheid van de Nederlandsche litteratuur in het nieuwe tijdperk zouden moeten worden aangeslagen. Naar dien maatstaf werden dan ook door Huet de letterkundige verschijnselen van het einde der vorige en het begin van onze eeuw in negen voordrachten getoetst. Het was een zeldzaam genot Huet daar te hooren spreken. In de concertzaal te Haarlem verdrong men zich om naar hem te luisteren. Hij bleek in zijn Hollandsche voordracht in het begin iets van de manier van Beets te willen navolgen. Ja, er liep zelfs — invloed van de jonge vrouw, — soms een gevoelige toon door alles heen. Geestig en ondeugend was hij van natuur. Hij tintelde van vernuft. Er was zout en hartigheid in alles wat hij aanbood. Maar wat bovenal trof: alles was uit de bron zelf geschept. Al wist hij met smaak zijn vroegere onderzoekende gangen te verbergen, kenners proefden met lange teugen den oorspronkelijken drank, welks oorsprong, dicht begroeid met struiken en allerlei gewas, de Muzen zelven hem hadden gewezen. Van alle kanten kwam de toejuiching. Alberdingk Thijm leverde in het Zondagsblad, telkens na elke gehouden voordracht, een breeden weerslag op het gehoorde. Potgieter en zijn kring waren opgetogen. De Génestet's oogen glinsterden van verrukking en genot om den triomf van zijn vriend Huet.

De Waalsche gemeente bleef daarbij nog altijd haar predikant waardeeren. Huet zelf bleef vast gelooven aan de stellingen der moderne theologie. Wel hoorde men soms in Haarlem echoos van kleine twisten, die hij met den kerkeraad had. In zijn gesprekken liet hij zich al reeds een enkele maal uit, dat hij een vrijeren vorm voor „de gemeente" wen-

schelijk hield, dan de tegenwoordige kerk-orde gaf. Doch dit alles scheen voorbijgaand, en om te toonen, hoe zeer het hem ernst was met zijn predik-ambt, gaf hij in 1861 den bundel „Kanselredenen" uit.

De Kanselredenen zijn door zeer velen gelezen, die anders nooit den drempel van een kerk overschreden. Het was een machtig boek. Huet vertelde mij, hoe hij het als in één vaart in veertien dagen achtereen had afgeschreven. Het wierp — afgescheiden van de theologische denkbeelden — een diepen blik op het gemoed van Huet zelven. Wij voelen in dit boek bewegingen, die in ééns de fraaie gordijnen wegschuiven, welke wij vóór het beeld der menschelijke natuur drapeeren. „Elk menschenleven — zoo lezen wij er — ook zoodanig een, dat te rekenen van zeker tijdperk geacht wordt enkel en alleen te zijn gewijd aan de dienst van het goede, is van nabij bezien met de treurigste nietigheden doorweven, met trouweloosheden groot en klein, laagheden klein en groot, zwakheden om van te walgen." — „Godsbestuur en schuldgevoel — zoo heet het verder — almachtige beschikking en menschelijke vrijheid: de eeuwenheugende verborgenheid van dien samenhang is niet opgelost. Elk lid van het vraagstuk is eene onomstootelijke waarheid. Te zamen maken zij het dualisme der onzienlijke wereldorde uit: te zamen liggen zij op den bodem van het menschelijk leven: te zamen spiegelen zij zich af in dien Bijbel, die zelf van dat leven en van zijne tegenstrijdigheden de getrouwe weêrkaatsing is." — En het opmerkelijkst wordt wel de levensbeschouwing van Huet op dit tijdstip weêrgegeven in deze bladzijde, die wij de vrijheid nemen geheel en al over te schrijven.

„Van alle wetenschappen is er geene die opgeblazener maakt dan de godsdienstige, geene ook die zoozeer ontsiert. Want zij gaat bij uitnemendheid gepaard met zekere jammerlijke inbeelding. Groote geleerden zijn trotsch op hunne geleerdheid, groote kunstenaars op hun genie; en dit is ver van geniaal. Doch ten minste beweren zij daarmede niet, braver menschen te zijn dan anderen. Zij daarentegen die mank gaan aan de opgeblazenheid, die door Paulus zoozeer veroordeeld werd, zijn ook tevens diep overtuigd van hunne eigen zedelijke voortreffelijkheid. Vrijzinnig of rechtzinnig, roomsch of protestant, zij staan dáárom in eigen oogen hooger dan anderen, en meenen dáárom recht te hebben de anderen te verachten, omdat

zij zich beter ingelicht wanen omtrent de dingen der onzienlijke wereld. En deze razernij is niet bij hen het gevolg van overgroote geleerdheid, maar van botheid en bekrompenheid. Onze overzeesche naburen bezitten een geestig spreekwoord tot schildering van een benijdenswaardig talent. Een zonnestraal weten op te vangen in eene muizenval: dus noemen zij de schoone gave dier gelukkigen, die ook nog te midden van het ongeluk partij weten te trekken van ieder vleugje voorspoed, zich door niets laten ontmoedigen, en dankbaar genieten ook van de kleinste vreugde. Vele christenen nu, in plaats van zulk eene praktische en weldadige, houden in hoofd en gemoed eene leerstellige muizenval verborgen. Dit kleine traliewerk van ijzerdraad, meenen zij, is ruim genoeg om alle stralen der geestenwereld mede gevangen te nemen. En niet alleen wanen zij in eene handvol leerstukken, een veertigtal geloofsartikelen op zijn hoogst, de oplossing te bezitten van alle de verborgenheden van tijd en eeuwigheid; doch al wie niet met hen bij dezen beknopten catechismus zweert, is bovendien in hunne oogen eenigszins goddeloos; eenigszins een pest der maatschappij. Vandaar dat *de overlevering der onverdraagzaamheid* op deze aarde, met uitzondering van de kleine keurbende dergenen die men de virtuosen van het fanatisme zou kunnen noemen, het ijverigst wordt voortgeplant door de *schare dier halfontwikkelden, voor wie God en diens rijk geene geheimen hebben."*

Dit was dus de slotsom van al het denken en peinzen, dat ons leven wel vol geheimen bleef.

De officieren van het escadron, die 's ochtends vroolijk te paard stegen, hielden met die muizenissen zich niet bezig. De brave en degelijke Haarlemmers vonden dat Huet niet volkomen meer de vroegere liberale dominé was.

Weinigen stelden er belang in, dat er een droevig drama in het zielsleven van Huet plaats greep.

II.

Tegen het einde van het jaar 1862 ontmoette ik Huet weder in Amsterdam.

Ik was daar ruim een jaar werkzaam bij de Kamer van Koophandel en onder anderen ook opgenomen in den kring der-

genen, die toen aan het hoofd der redactie van de Gids stonden. Ik schreef voor dit tijdschrift het maandelijksch politiek overzicht en woonde geregeld de vergaderingen bij. Het stond bij de toenmalige leiders vast, dat men met het begin van 1863 den kring der officieele redactie eenigszins wilde uitbreiden. Mijn naam zou op den omslag als die van een lid der redactie vermeld worden en Busken Huet zou met Buys (toen professor te Amsterdam) o. a. als nieuw redacteur optreden.

De vergaderingen waren toen ter tijde avond-vergaderingen. Den eersten Woensdag van elken maand kwam men tegen 9 uur te zamen en de vergadering werd altijd besloten met een eenigszins zwierig en weidsch souper. Het was Potgieter, die dit laatste verlangde, en zijn wensch was voor allen een wet. Op den gewonen avond — ik meen dat het juist ten huize van Potgieter was — trad Huet binnen. Ik vond zijn gelaat veel droefgeestiger getint dan vroeger. Hij was afgepaster en iets stroever in zijn manieren. Ook de uitingen waren iets scherper, iets meer kort-af. De realist van vroeger was op weg pessimist te worden. Trouwens aan de officieele kerk, de Waalsche, had hij in dit jaar 1862 zijn ontslag gegeven. Hij was een der eerste predikanten, die dat deden. Wel was hij in Haarlem blijven wonen en hield hij daar in de Concertzaal nog eenigen tijd vrije zedekundig-godsdienstige toespraken, waarvan de meeste later in druk verschenen, doch het was duidelijk, dat er een gansche verandering en omkeer in zijn gemoed had plaats gehad. Hij was niet meer vast overtuigd, dat de zeer geavanceerd-critische denkbeelden, die hij in het godsdienstige beleed, hem tot eenige oplossing konden brengen. En het dualisme kon toch onmogelijk, volgens hem, een solutie blijven.

Dus zou hij liever vooreerst de lijn vervolgen, die hij in 1860 was begonnen. Hij had zich toen op de letterkunde geworpen en als eersteling een meesterstuk geleverd. Zijne voorlezingen bleven voor zijn gehoor de liefste herinneringen. Welnu, hij zou trachten op dat veld verder voort te werken. Een vaste rubriek zou in het tijdschrift de Gids hem voorbehouden worden, waarin hij alle letterkundige verschijnselen, die hij wenschte, maandelijks zou kunnen bespreken. In het December-nummer van het jaar 1862 verscheen het eerste opstel — ditmaal over Boxman, en over Starter — en wel als begin van een afdeeling Letterkunde, kronijk en kritiek, met het

motto van Kamphuyzen: „het oordeel gaat wijder dan de konst.‟ Huet had dus reeds, voordat hij als redacteur optrad, getoond, hoe hij het werk zou opvatten. En aan zijn voornemen bleef hij trouw. Al de afleveringen in de Gids der jaren 1863 en 1864 prijkten elk met een van die schitterende studiën, welke hij later verzameld heeft in de eerste bundels van zijn Literarische fantasieën.

Het is niet te veel gezegd, wanneer wij het uitspreken, dat hij het tijdschrift geheel en al verjongde. En toch was er, niettegenstaande ieder der redacteuren lof en hulde bracht aan Huet's talent, al dadelijk iets gedwongens in de verhouding der redactie gekomen. De Gids-redactie was tot nu toe, onder Potgieters leiding, als zij te-zamen kwam, haast uitbundig vroolijk, gemeenschappelijk en vriendschappelijk te-werk gegaan. Er was een zeer ongedwongen omgang onder de redacteuren. Potgieters ideaal waren de schuttersmaaltijden der zeventiende eeuw, waar, onder het genot van een flinke teug wijn, liefst uit een kunstig gevormden roemer, de zaken van staat en maatschappij, van poëzie en kunst, werden besproken. De toon was eigenaardig rumoerig — en Huet trof dien toon niet. Trouwens vroolijk kon hij moeilijk wezen in die dagen, toen hij met zich zelven oneens was, of hij met zijn gansche levensbeschouwing moest breken.

Wie echter in die dagen zich niet altijd homogeen met Huet gevoelde, Potgieter wèl. Potgieter nam den nieuwen werkzamen jongen redacteur geheel en al op in een soort van exclusieve, de anderen uitsluitende vriendschap. Potgieter juichte nu hij Huet in de Gids aan het werk zag.

Want werkelijk stond de Gids in het jaar 1863 op een soort van kruisweg.

Potgieter had nu twee serieën van zijn tijdschrift in het leven zien treden. De eerste roemrijke serie omvatte de jaren 1837—1848. Ofschoon het tijdschrift het in dien tijd nooit verder had kunnen brengen dan 400 abonnementen, zoo was toch in die jaren de harde strijd gestreden en was de levenwekkende adem toen van „de Gids‟ uitgegaan. Het waren de heröieke jaren van het tijdschrift geweest. Met Bakhuizen van den Brink had Potgieter alleen den last getorscht. Al waren allerlei artikelen, ook van wetenschappelijken aard — mits zij slechts baanbrekend waren — opgenomen, zoo was toch hoofdzaak ge-

weest, om door literaire critiek invloed uit te oefenen op de richting der opkomende poëeten en prozaschrijvers. Vandaar de zorg, waarmede het talent van Mejufvrouw Toussaint werd nagegaan, het beleid, waarmede haar een nieuwe weg werd gewezen. Vandaar het voortdurend wijzen op Jacob Geel. Vandaar de kritieken op Beets, Kneppelhout, ter Haar en ten Kate. Al die besprekingen gingen uit van één vast beginsel. Men dacht in staat te kunnen zijn aan den stroom der literatuur een vaste bedding en loop te geven. Kritiek was in den vorm negatief, maar in het wezen der zaak zoo positief mogelijk. Men kon leiden en waarlijk in zaken van letterkunde een gids zijn.

Bakhuizen van den Brink was echter naar het buitenland getogen en werkte na 1844 feitelijk niet meer mede. Potgieter moest nieuwe helpers in zijn wijngaard zoeken. Hij zocht ze in de nieuwe generatie en opende met hen in het jaar 1848 de tweede serie van zijn Gids. De jonge redacteurs, met wie hij nu achtereenvolgens het werk deed, waren vooral Veth, de Clercq, Schneevoogt, Vissering, Heemskerk Bz., Henry Riehm en Schimmel, straks van Gilse, Zimmerman en P. N. Muller. Het was een gansch andere staf dan waaròver hij vroeger te beschikken had. Doch het resultaat was dat ongemerkt en als van-zelf de richting van het tijdschrift een wijziging onderging. De eerste serie was in hoofdzaak uiting van literaire kritiek geweest. Nu werd het tijdschrift geschoeid op de leest van de Engelsche driemaandelijksche tijdschriften, bijv. het Edinburgh Review. Allerlei artikelen over allerlei onderwerpen werden in het kader opgenomen. Opstellen over politiek, over sociale onderwerpen, over theologie, over natuurwetenschappen stonden naast beschouwingen over letterkunde en poëzie. De literatuur nam niet meer zulk een uitsluitende plaats in. Bewegingen op ander gebied, zelfs op staatkundig terrein — ik noem de Aprilbeweging en den opkomenden invloed van Groen van Prinsterer — namen nog sterker de belangstelling der redacteuren in pacht.

Nu kwam het jaar 1863 en het besluit om in dat jaar een derde serie van de Gids te beginnen. Potgieter was in zijn hart nooit geheel te-vreden geweest met de strekking der tweede serie, al was het cijfer der abonnementen tot 700 gestegen. Zijn hartstocht was het streven der mannen van de eerste serie. Voortdurend hamerde hij op het aambeeld, dat het tijdschrift

meer literair, meer kritisch moest zijn. Het moest de auteurs vormen, leiden en steunen: hen afbreken als het werk niet deugde. Wat de „blauwe beul" van vroeger had gedaan, kon nogmaals, onder andere vormen, ondernomen worden. En zie: terwijl hij zoo sprak, dacht en peinsde, kwam, als door den hemel gezonden, Huet hem te gemoet. Hij, Huet, zou de werkman zijn die hem steunde, zoo als weleer Bakhuizen van den Brink het had gedaan. Beiden, arm in arm, zouden zij de literatuur nog eens in Holland den weg wijzen.

Het was dan ook vrij duidelijk in 1864, dat het gemeenschappelijk werken der redactie geëindigd was. Potgieter deed voortaan alles alleen af met Huet. Op de vergaderingen werden de nieuw uitgekomen boeken even besproken, doch het leeuwendeel was reeds ter behandeling aan Huet gegeven. Daarbij had Huet in zijn kritiek der literaire werken een richting ingeslagen, waarmede vele der redacteurs geen vrede hadden. Huet toch was eigenlijk opgewassen in de school der Fransche literatuur. Voor hem waren de fransche essaïsten modellen, hun methode zijn ideaal. En onder die allen trokken niemand hem zoozeer aan als Sainte Beuve en Taine. Hij ging deze wijze van kritiek, die hij nauwkeurig had afgezien, op onze Hollandsche auteurs toepassen. Maar die aldus opgevatte methode had tot eerste voorwaarde, dat men den mensch, den persoon in den auteur, bespiedde en ontleedde. Het kunstwerk was slechts uitvloeisel van het denken en gevoelen van den schrijver of schrijfster: men moest dus het eigen zijn en leven van elken auteur allereerst onderzoeken. Huet deed dit spaarzaam en met beleid. Wij, die nu de artikelen lezen, kunnen nauwelijks bevroeden waarom men toen aan dít of dát zoo scherpen aanstoot nam. Maar het was een nieuwe en wij erkennen het voor een klein land, waar ieder elkander kent, — wij voegen er bij voor een babbelachtige natie, die reeds te veel zich verlustigt in de praatjes over elkander — een gevaarlijke weg. Sommige redacteuren, toch reeds ontstemd, dat Huet de geheele leiding uit handen van Potgieter kreeg, opperden bezwaren tegen het brengen van den persoon in het literaire debat. Huet deed alsof hij het niet bemerkte, ontleedde in zijn kroniek en kritiek zelfs de auteurs der werken, die zoo even in 1862 breedvoerig door de andere redacteurs waren behandeld en schreed voort. Enkele leden der redactie bleven weg. Vergaderingen werden niet trouw meer

gehouden. Nu kwam daarbij het feit, dat Huet op verzoek van Potgieter alle door de redactie goedgekeurde en in de Gids verschijnende artikelen van andere schrijvers aan een soort van revisie onderwierp en hun zinbouw en woordenkeus verbeterde. Het stelsel om van de Gids te maken het voertuig van een bepaalde literaire richting werd dus consequent doorgevoerd. Straks gingen Potgieter en Huet nog verder. Tot nu toe was aan de andere redacteurs volledige heerschappij gelaten in de vakken waar zij meesters waren. Vissering, Buys en Limburg Brouwer hadden het recht en de autoriteit, om in zaken van binnenlandsche politiek hun gevoelen door het tijdschrift te doen uitspreken. Zij behoorden allen tot de garde van Thorbecke, en betoogden aan de natie dat men den door Thorbecke aangewezen weg moest volgen. Dáár viel als een bom uit de lucht het Januari-nummer van het jaar 1865. Buys had op verzoek der redactie geplaatst zijn staatkundig artikel: „de donkere dagen voor Kersmis" waarin hij der conservatieve partij het doodvonnis beteekende. Voorts had Potgieter een vers („Gescheiden"), Veth een stuk over Indië, ik zelf een studie over de Guérins geleverd. Maar op dit alles viel weinig aandacht. Want twee stukken stonden daarin van Huet, één geteekend en één ongeteekend, die in ééns aller tongen in beweging brachten. Ik woonde in dien tijd reeds in den Haag, waarheen ik als secretaris der staatsspoorwegen in Augustus 1863 was verhuisd: in den Haag waar men in de goede kringen eigenlijk nooit over Hollandsche literatuur sprak, en waar de Gids inderdaad toen haast niet gelezen werd. Doch de maand was nog nauwelijks begonnen, of ik bemerkte dat dit Gids-nummer overal werd besproken. Ik was gewoon in „de Doelen" te dineeren, waar eenige oude generaals en bejaarde leden der Eerste en Tweede Kamer de dagelijksche gasten waren. Een dier generaals — een oud Catholiek cavallerie-officier — nam mij bij het binnentreden der zaal ter zijde en noodigde mij geheimzinnig bij een raam van het vertrek tot een afzonderlijk gesprek: verzekerde mij, dat hij tot nu toe gaarne met mij aan de tafel had gezeten, doch sommeerde mij nu mij te verklaren over de beleediging, die aan de koningin en haar hofdames door een tijdschrift, aan welks redactie ik (naar men hem verteld had) medewerkte, was aangedaan. Ik antwoordde zoo goed als ik kon en ging zwijgend aan de table d'hôte zitten. Dáár

interpelleerde mij aan het dessert de heer Gevers Deijnoot, destijds lid der Tweede Kamer, over den smaad, die in datzelfde nummer van de Gids aan Thorbecke zou aangedaan zijn. „Wat beteekent het — zoo viel hij uit — in een liberaal tijdschrift aan Thorbecke te doen toeroepen: „wees een man!" en dat nog wel anoniem, zoodat de geheele redactie de verantwoordelijkheid op zich neemt: allons donc!" Het was vrij duidelijk dat er iets kookte. Allereerst in den boezem der redactie zelve van de Gids. Huet was ditmaal onhandig, zeer onhandig geweest. In zijn literair artikel had hij den schijn op zich geladen, alsof hij geen rekening hoegenaamd meer wilde houden met de opmerkingen, die de redacteuren van tijd tot tijd deden hooren over het mengen van de personen zelven in de kritiek der werken. Huet had een ideëele vorstin willen teekenen omringd door ideëele hofdames. Doch hij had het publiek het spoor bijster gemaakt, door aan koningin en dames de namen te geven, die zij toen in 1865 droegen, en onder die namen der dames was zelfs begrepen de naam der dochter van den kolonel der cavalerie van Dedem, die hij toch in Haarlem had gekend. En wat het politieke stuk betreft, dat hij niet had onderteekend, het was niet geschreven na overleg met de redactie. Integendeel aan niemand dan aan Potgieter had hij er over gesproken zulk een stuk te plaatsen. Huet trad hier op een terrein dat voor hem toen vreemd was. Hij liet op eigen verantwoordelijkheid door de vlag van de Gids meeningen dekken, die op dat oogenblik daarin, in verband met het verleden van het tijdschrift, geheel nieuw waren. Het was dan ook in een geheel anderen toon gesteld dan het voorafgaand artikel van Buys; het betichtte Thorbecke van gebrek aan moed, in zooverre hij het beginsel der volkssouvereiniteit niet wilde inroepen. Huet zou zeer zeker vrijheid gevonden hebben ook deze staatkundige opinie in de Gids te zeggen, wanneer hij haar had onderteekend, wanneer hij zijn artikel vooraf had aangekondigd..... wanneer eindelijk niet alles reeds door voorafgaand misverstand en gebrek aan verstandhouding en overleg bedorven was. Men begreep elkander niet in de redactie en men wilde uitéén.

Als mannen, die elk gewoon zijn hun meening in woord en schrift te verkondigen, zulk een scheiding willen, dan is het feit beslist.

Er werd onderhandeld wie de Gids zou behouden. De redac-

teuren, die het niet eens waren met Potgieter en Huet — een van hen, Limburg Brouwer, had onmiddellijk zijn ontslag ingediend — kwamen samen en boden de Gids aan Potgieter aan, die dan zelfstandig kon kiezen, met wie hij verder het tijdschrift zou redigeeren. Potgieter weigerde. Hij heeft naderhand het aanbod niet „serieus" genoemd. Ten onrechte. Want zij, die overbleven, begrepen dat zij verre de minderen waren in talent, en dat zij een zwaar en ondankbaar werk zouden hebben te verrichten, om aan de Gids autoriteit, kracht en invloed te geven. Zij wisten dat, wanneer zij op den voorgrond stelden om de Gids van die dagen naar het model van de Revue des deux mondes in te richten, hun dadelijk in de ooren zou klinken: gij maakt van de Gids van Potgieter een soort van gesublimeerde Vaderlandsche Letteroefeningen.

De jeugd dier dagen gaf dan ook aan ons die bleven niet „le beau role."

Huet gedroeg zich bij dit alles eenvoudig en waardig. In Februari 1865 schreef hij zijn schoonen brief aan Mevrouw Bosboom Toussaint, waarin hij haar rekenschap gaf van het gebeurde. Hij deelde daarin de waarheid mede, zooals hij die had gezien. Geen beschuldiging of klacht gleed over zijn lippen. Hij vluchtte slechts — zooals hij zeide — met zijn boekjes in een hoekje.

Toch was er iets tragisch voor hem in dat uittreden uit de Gids. Het moest hem duidelijk geworden zijn, dat het op aarde voor hem niet weggelegd was — niettegenstaande groote behoefte aan liefde en vriendschap — om met een vereeniging van anderen aan een taak *gemeenschappelijk* te werken. Te Haarlem had hij ditzelfde ondervonden in de kerk. Hij was waarlijk in zijn omgang niet heerschzuchtig: eerder in de dagelijksche verhoudingen eenigszins stil, en zelfs een weinig verlegen. Hij drong zich nooit op. Hij was wars van elke aanmatiging of uiterlijk vertoon. Hij erkende zonder voorbehoud zijn meerderen. Hij was in zijn wel overwogen oordeel sober en ingetogen. En toch was hij in elken kring, waar hij een tijd vertoefde, „l'enfant terrible." Hij sprak uit, wat de anderen stil voor zich hielden. Hij wist niet op zijn tijd te zwijgen. Hij kon zich niet voegen in de schikkingen en plooiingen, die men bij samenwerken zich moet laten welgevallen. Aan het fatsoen der anderen hechtte hij niet. Hij was altijd slechts bang, dat de menschen hun oorspronkelijkheid zouden verliezen, en aan de

gladde „shillings" van Sterne zouden gaan gelijken. Hij had de hebbelijkheid de zaken bij haar naam te noemen. Daarbij gaf hij zich nooit volkomen rekenschap van enkele ondeugende zetten of barsche uitvallen, die hem ontglipten. Hij begreep niet altijd hoe bitter een woord kon grieven. Hij was soms al lang vergeten wat hij had gezegd, als anderen die woorden maar al te zorgvuldig in hun hart hadden weggelegd. Zoo moest hij voortaan, zonder in vaste gelederen steun te vinden, slechts op zijn wijze „proprio Marte" krijg voeren. Hij moest alléén staan, alléén strijden, doch altijd vóóraan, vóór alle anderen, als „éclaireur."

III.

Aan het eind der Kleever-laan, links als men van Haarlem komt, staat vlak bij den tol een klein door boomen beschaduwd huisje. Het heeft slechts één verdieping en uit het venster onder het dak heeft men een heerlijk vergezicht op Haarlem, dat als een schilderij van Ruysdael zich daar uitspreidt. Vóór dat venster zat in dien tijd Huet elken vrijen avond te schrijven en met elk uur, dat hij slechts kon sparen, te woekeren. Overigens arbeidde hij in de stad. Hij was door de Enschedé's tot mede-redacteur hunner Opregte Haarlemsche Courant benoemd, ging dus iederen ochtend naar de drukkerij, bewerkte dáár de Fransche en andere posten en keerde dan laat in den namiddag naar huis, waar vrouw en eenige zoon hem met teedere zachte woorden en blikken opwachtten. Dat werk aan de courant — voor hem eigenlijk een loondienst — deed hij voortreffelijk. Voor degenen, die in Holland werkelijk belangstelden in buitenlandsche politiek, was de Haarlemsche Courant in de jaren 1865 tot 1868 niet het beste, maar het eenig goede karakteristieke blad, dat ons land had aan te wijzen. Met hoeveel doorzichtige klaarheid de beelden en groepen van het golvend heden ook door Huet in dezen spiegel der dagen werden weêrgegeven, de spiegel was niet zuiver Venetiaansch: het geoefende oog zag wel degelijk dat alles een eigen kleur, een eigen licht of schaduw kreeg. De spiegel had echter daarom niet minder waarde. Huet zocht daarbij ook voor de Enschedé's telkens nieuwe krachten of connectiën aan het blad te verbinden. Hoe aardig heeft hij zelf aan het publiek verteld (eenige maan-

den geleden) dat hij Multatuli in de Haarlemsche Courant tot medewerker wist te doen verkiezen, en hoe deze zijn eigen opmerkingen en oordeelvellingen binnensmokkelde onder de vlag van een slechts in de fantasie bestaande krant, den „Mainzer Beobachter", wiens berichten hij heette te vertalen. Met mij-zelven, die tot October 1868 in den Haag bleef wonen, correspondeerde hij herhaaldelijk, om mij op te wekken résumés over politiek aan de Haarlemsche Courant af te staan. Hij was niet ongelukkig onder dien scepter der Enschedé's. Hij had een grooten eerbied voor den ouden heer Enschedé, die in vroegere tijden lid der Tweede Kamer was geweest, een conservatief van den ouden Franschen stempel, die zijn blad met niets minder vergeleek dan het Journal des Débats, en de Bertins ten volle meende te waardeeren, wanneer hij ze op ééne lijn plaatste met zijn eigen deftige familie. De oude heer Enschedé had weinig op met den wind van het liberalisme van 1848. Hij wees er Huet telkens als ter loops op, hoe waarachtige degelijkheid en oud-Hollandsche deugden niet altijd bij die meer schreeuwende en blaaskakende volgers van het liberalisme van den dag werden gevonden. Huet, dit alles hoorende, herinnerde zich enkele liberale theologen, met wier schijngeleerdheid en innerlijke voosheid hij zich ook niet had kunnen verstaan, en liet zijn gedachten gaan, dobberend heên en weder.

Ik was na de breuk van de Gids met Huet en Potgieter in goede verstandhouding gebleven, doch uit den aard der zaak zag ik hen niet veel meer. Ik was zelf op het einde van 1865 gehuwd en daar mijn betrekking aan de staatssporen mij zeer dikwijls door Europa deed vliegen, naar allerlei conferentiën en samenkomsten, nu eens in het eigen land, dan te Berlijn, dan te Darmstadt, dan in Luxemburg, dan te Brussel, was ik des te zuiniger met de rust, die ik in den Haag, aan het hoofd van een zeer talrijk bureau, kon veroveren. Als ik een enkele keer bij Potgieter was, sprak hij mij steeds en enkel over Huet. En als ik een kort vliegend bezoek aan de Kleverlaan bracht, hoorde ik van Huet en zijn lieve vrouw bijna geen anderen naam dan dien van Potgieter. Zelden is iemand met meer ridderlijke trouw gehuldigd dan Potgieter door Huet. Toen Potgieter later in 1875 stierf, heeft Huet al de schatten van vereering, die hij voor dien dichterlijken denker had opgegaard,

al de weelde van overgave en zelfverloochening waarvoor hij jegens dezen man vatbaar was, al de teederheid die hem ontroerde als hij dacht aan den besten vriend van zijn vrouw en kind, neergelegd in dat boekje over Potgieter, dat misschien zijn meesterstuk zal blijken. Maar Potgieter beantwoordde die vriendschap ten volle. Hij bleef zijn Amsterdamsche oude vrienden niet geheel ontwijken; maar hij was slechts waarlijk gelukkig, wanneer hij een zomeravond of des Zondags naar het huishouden der Huet's overwipte. In zijn verzen dier dagen komen allerlei toespelingen voor op dat vriendelijk gezin. Straks, als Huet een wat grooter woning betrok aan den Bloemendaalschen weg, een klein buitenverblijf dat den naam van Sorghvliet droeg, wordt die naam, die aan Cats herinnerde, in Potgieters verzen nogmaals vereeuwigd. Het was een innige vereeniging des geestes, die deze twee talenten verbond. Zij versterkten en staalden elkander: zij genoten ten volle.

Beiden hadden in die dagen slechts één doel: de Nederlandsche natie voor insluimeren te behoeden.

Zij meenden, dat zij dit, wat het letterkundig leven betrof, langs twee wegen konden bereiken. Vooreerst, door onverbiddelijk scherp te zijn: door aan het volk al zijn gebreken en feilen te toonen, al zijn zwakheden te geeselen. De kritiek, die zij deden hooren, was in allen opzichte afbrekend. Potgieter was in die jaren, toen hij telkens naar Sorghvliet ging, onverbiddelijk streng. Zij die raad bij hem kwamen vragen — en een enkele maal waagde ik het te doen — kregen den indruk, alsof hij haast geen toekomst voor ons volk meer mogelijk achtte, alsof hij er aan wanhoopte de lieden te verbeteren. Huet was niet malscher in zijn uitingen. Men denke aan zijn opstel „Ernst of Kortswijl" over van Lennep, of aan het „Ongevraagd advies" in de zaak van Pierson tegen Réville. Maar zoowel Potgieter als Huet begrepen toch ook nog een tweeden weg te moeten inslaan. Zij zouden beiden niet alleen zuiver critisch, maar ook scheppend gaan optreden. Wanneer zij echter zulk een creatie aan hun volk wilden geven, dan moest het iets zijn, dat de gedachte en verbeelding van het volk van de gewone sleur afriep. Het moest ons Hollandsch publiek uit zijn isolement en geliefhebber uitrukken. Het kunstwerk moest aan een hoog ideaal beantwoorden en blijken geven van wetenschap of levenswijsheid. In het geestenrijk vooral moest

de middelmaat verzaakt worden. In plaats van volgers moesten onze beste talenten mededingers worden der uitheemsche krachten. Potgieter was reeds aan het werk. Hij zou, bij gelegenheid der onthulling van Dante's standbeeld in de lente van 1865, op diens zes-honderd-jarigen geboortedag, een gedicht over Italiës verrijzenis geven, waarin al de schat van kennis, dien hij over Italië had vergaard, zou worden geïdealiseerd en veredeld: een lied dat, waardig aan het Dante-feest, ons volk den blik zou doen opheffen tot den ziener uit de dertiende eeuw, die alles, huis en haard, voor zijn overtuiging had overgehad, en die zijn stad niet minder bleef liefhebben, zelfs toen zij hem verstiet. Potgieter was zelf naar Italië gegaan, om den indruk van het geheel op de plaats zelve te verlevendigen en had Huet als reisgezel uitgenoodigd en medegenomen. In het jaar 1868 was het grootsche gedicht gereed gekomen. Het was voorzeker hoog van toon en edel van vorm. Doch op de vraag, of de indruk van het beschaafde publiek beantwoordde aan Potgieters verwachting, meen ik aarzelend een ontkennend antwoord te mogen geven. De meesten karakteriseerden het gedicht als artificieele kunst-poëzie, staande buiten den stroom der idealen en der aspiraties van het levende Hollandsche volk. Nooit zou dat volk een enkelen regel vast in het geheugen behouden. Vele regels waren wel als munten geslagen, maar Hollandsch gangbaar geld werden zij niet.

Huet was geen dichter: als hij scheppend optrad, was het in den vorm der novelle. Reeds als student had hij zekere vermaardheid verkregen door de kleinere stukjes, die onder den titel van „Groen en Rijp" door Thrasybulus in 1854 later waren uitgegeven. Sinds had hij van tijd tot tijd nieuwe novellen gedicht, die hij met enkele fijne studiën van zijn vrouw, onder den titel van „Schetsen en Verhalen" van Cd. en Anna Busken Huet, in twee deeltjes in 1863 te zamen het licht had doen zien. Twee dier schetsen, Gitje en dokter George, waren in ons land met groote toejuiching begroet. Hij zou, nu het er op aankwam weder een eigen creatie te leveren, den vorm der novelle of van den roman ter hand nemen. Hij begon zijn taak met lust. Het was hem een ergernis steeds geweest, dat onze beschaafde kringen eigenlijk geen Hollandschen roman lezen. Zij grijpen naar elken Franschen roman, die uit Parijs aan onze uitgevers wordt toegezonden; zij verorberen regelmatig

alle Engelsche deeltjes van Tauchnitz; maar elk Hollandsch verdicht verhaal wordt met blijkbaren tegenzin uitgelezen. Er moesten daarvoor redenen bestaan, afgescheiden van het talent der schrijvers. Waarom weet Octave Feuillet in weerwil van alles onze Hollandsche lezers en lezeressen te boeien? Zou het niet wezen, omdat zijn onderwerpen behoorden tot den kring der „vie mondaine" en voorts omdat elk zijner romans een studie van den hartstocht is? Huet wilde beproeven in het Hollandsch hetzelfde te doen als een Feuillet. Hij schreef zijn Lidewyde, die in April 1868 gereed was. Men weet met welk een uitslag. Het Hollandsche publiek werd woedend over het zoogenaamd onzedelijke van den inhoud van dit verhaal. Het lette niet op den schoonen stijl, die vooral in het schilderend en redeneerend gedeelte onnavolgbaar was; het veroordeelde voetstoots. Het wilde zelfs geen discussie hooren over de woorden in de voorrede, waarin gezegd werd, dat bij elk kunstwerk passie het eerste vereischte was, passie het tweede, passie het derde. „En hartstochten — zoo ging Huet voort — zijn geen olie in de heilige lamp der deugd; lichter zal iemand door den schouwburg gevormd worden tot een held dan tot een braaf mensch." Niets van dat alles werd de aandacht waardig gekeurd. Inderdaad had in het wezen der zaak ons volk wellicht geen onrecht. Dwaas was het echter te beweren, dat Huet tot onzedelijkheid had aangezet. Trouwens Potgieter had over alles zijn oogen laten gaan, en de inlassching van een hoofdstuk (het vijftiende) zelf aanbevolen. Doch het stond vast, dat ook Huet iets geleverd had, wat volstrekt niet overeenkwam met het leven en den stroom van gedachten en gewaarwordingen van het volk. Ook hier was, in gansch anderen vorm dan bij het gedicht van Potgieter, iets artificieels geleverd, iets wat naar de uitwerking van een theorema of stelling van Spinoza's ethica geleek, maar dat in geen enkel opzicht deed denken aan een greep uit het volle menschenleven. Er was iets gewrongens en ongezonds in de figuren, die het natuur-leven moesten voorstellen. Iets spookachtigs en pijnlijks lag in dit boek, dat een stuk menschenleven met zijn aandoeningen en hartstochten moest schilderen. En wat het ergste van alles was, het drama pakte niet. Met den held, die tragisch ten onder moest gaan, had niemand te doen. De oorzaak van alles was naar mijn inzien deze, dat Huet, na zijn scheiding van de Gids, inderdaad een

fijn maar onvolledig leven leidde, buiten het woelen en lijden en strijden der menschelijke maatschappij om. Die omgang met Potgieter alleen was toch eigenlijk iets éénzijdigs. Eenzijdig omdat het enkel en alleen een literair leven werd. Men schroefde onwillekeurig en onbewust elkander op. Men leefde als in een betooverde wereld, waarin alle zintuigen scherper, alle aandoeningen heftiger en fijner waren dan in het werkelijk bestaan. Het was alsof een eigen bijzondere atmosfeer beiden toen omgaf. Goethe heeft eens zeer waar gezegd, dat de Muze wel weet te vergezellen, te geleiden, maar niet te leiden. En hier in dit samenzijn werd nu alles door de Muze bestierd en geleid. Inderdaad was het een heerlijk samenleven, maar een samenleven dat herinnerde aan de dagen der Romantische school, toen Ludwig Tieck zijn eigenaardige, door maanlicht beschenen gedichten en Friedrich Schlegel zijn Lucinde schreef.

Ik zie Mevrouw Huet mij met ernstige blikken verwijten: maar de bekentenis moet mij van het hart, dat het zoo uitsluitend samenleven van Potgieter met Huet, als in deze jaren plaats had, voor beiden, ik herhaal voor beiden, geen voordeel was.

En het was alsof Huet zelf begreep, dat er verandering in zijn leven moest komen. Het was alsof hij voelde, dat het literair bespiegelend leven niet aan alle behoeften van zijn bedrijvigen geest voldeed. Zijn krachtig „robust" gestel wilde actie. De horizont voor zijn oogen werd daarbij wel wat eng. Zelfs een Ruysdaelsche schilderij — de blik op Haarlem — kon eentonig worden. Er was op aarde meer te zien. Voeg daarbij, dat finantieele zorgen hem wel eens noopten naar anderen meer ruim betaalden arbeid om te zien, dan het dagwerk aan de Haarlemsche Courant uit den aard der zaak hem opleverde. Potgieter zelf sprak met het oog op Huet van

't vale heir van zorgen,
Door hem op weg te dikwerf nog gezien.

Er was kans, er was uitzicht, dat dit heirleger zou kunnen verdunnen, verbleeken en als een wasem wegvlieden, wanneer een verblijf in Indië werd gezocht. Welnu, Huet nam het aanbod, om in Batavia de hoofdredactie van een dagblad te aanvaarden, gretig aan. Dáár in Indië zou het arbeidsveld breeder kunnen zijn. Dáár zou al de lenigheid en veerkracht

van zijn geest een nieuw oefeningsperk vinden. Een vrije onbezorgde werkkring zou zich voor hem ontsluiten.

Hier hoorde hij de stemme van den drijver,
Dáár huldig' men zijn prikkel in den geest,
Die 't nieuwe boek met de oude graagte al leest!

Het was een kloek besluit, en Huet waardig, om met zijn gezin naar „grooter" Holland, naar Insulinde te stevenen. Hij zelf was zoo opgewekt, toen het besluit vaststond. Toen hij in den Haag van mij in het begin van 1868 afscheid nam, sprak hij mij van zijn plannen en vooruitzichten. Hij zeide benieuwd te zullen zijn, wat ik wel van zijn roman Lidewyde zou zeggen — „étude de la vie mondaine", noemde hij het nog uitdrukkelijk — die na zijn vertrek eerst kon uitkomen. Wij wuifden hem het afscheid toe, een afscheid dat met wederzien zich mocht vleien. Wij bouwden hoop op de toekomst — voor vaderland en voor Huet.

Waarom moest hij juist bij het weggaan de onhandigheid begaan, van, door bemiddeling van Koorders, kostvrijen overtocht naar Java van het ministerie Heemskerk aan te nemen, en daarvoor zeker los en vrij mandaat ten opzichte der Indische periodieke pers te aanvaarden?

IV.

Tegen het einde van het jaar 1868 verhuisde ik zelf naar Utrecht. Ik volgde Huet in gedachten, doch noch hij, noch ik hadden veel tijd voor particuliere correspondentie. Want hij moest hard werken. Zoowel in de Java-bode als later in het door hem opgerichte Algemeen Dagblad van Nederlandsch-Indië moest aan een Indiesch publiek fijn, maar altijd min of meer scherp gepeperd geestelijk voedsel voorgezet worden. En dàt alle dagen. Waar nu en dan de journalist te kort kwam, dáár moest de letterkundige inspringen. Huet deed dit met vuur, en het resultaat was, dat in de door hem geredigeerde krant het éene schoon gestelde opstel het andere verving. Terwijl wij anderen hier in Europa eenigszins traag enkele tijdschrift-opstellen of niet al te zware boeken uitgaven, wel overtuigd, dat wij zoo onze taak reeds naar behooren afwerkten, leverde Huet in de

tropische hitte vogelvlug artikel op artikel, en sloeg hij ons als om de ooren met al zijn scherpzinnige, vernuftige, oorspronkelijke, soms paradoxale vertoogen. Dat was werken! De reus had, nu hij het romantisch bespiegelend leven vaarwel had gezegd, de aarde zelve, de reëele aarde aangeraakt, en uit die aanraking de kracht verkregen om een arbeid te volvoeren, waarover wij nog altijd verbaasd staan. Nu en dan verzamelde hij op zijn eigen drukkerij in Batavia enkele dier dagblad-studiën tot boeken, bijv. over de van Harens, doch het meeste werd bewaard voor later, als hij eens uit Indië zou keeren.

Want de terugtocht uit Indië bleef altijd in het verschiet. Het verblijf in Indië was het middel om tot eenige geldelijke onafhankelijkheid te komen en tegelijk een mogelijkheid voor den ontslagen predikant — die, door het scheiden uit de kerk, zich als het ware naar de buitensingels der samenleving had gebannen — om door hard zwoegen zich een nieuw leven en een nieuwe voorwaarde van bestaan te scheppen. Aan een Huet, die in Indië journalistisch koelie-werk had gedaan, kon niemand meer den kerkelijken stempel van vroeger voorhouden. Hij was bruikbaar voor velerlei: hij was leek geworden.

Na acht jaren stalen arbeid in Batavia, kon hij in 1876 de terugreis aanvaarden.

Wel was zijn vaderland niet meer het land zijner droomen, sinds een jaar te voren Potgieter gestorven was, maar toch trok Holland hem op alle wijzen aan. Was het werk der menschen in dien tusschentijd, toen hij afwezig was geweest, hem niet bijster medegevallen: het land bleef zijn bekoring behouden. Kent gij aandoenlijker bladzijde dan deze, uit de reisherinneringen van Napels naar Amsterdam, waar hij zijn indrukken samenvat bij het terugzien van Hollands grond na die lange reis? „Hoe schoon is het landschap! Waar vindt men zulke luchten, zulke weiden, zulke heiden, zulke duinen en bosschen, zulke rivier- en zulke zeegezichten, zulk eene afwisseling van kleuren en van licht-effecten? Waar ook ontmoet men, zoodra er sympathie bestaat, hartelijker en beminlijker menschen? Ik herinner mij eene opkomende volle maan aan den Maaskant, terwijl de huizen en hunne lichtjes aan de overzijde, waar de vriendschap de tafel dekte, zich weerspiegelden in den stroom. De golf van Napels is grootscher, maar niet bekoorlijker. En die wandeling door de Kennemerlandsche

dreven, met hare eiken en hare beukenlanen, haar lusthoven, haar in zee wegduikende zonneschijf, bespied van den top der zandige heuvels? Het Lago Maggiore en het Vierwaldstättermeer overtreffen ze, maar dooden ze niet. En die rit door de straten en langs de grachten van Oud-Amsterdam! Rome en Florence hebben niets eigenaardigers aan te wijzen. En die blik in het Haagsche Bosch, waar de beukentakken afhangen in den vijver! En dat nederzien van de Arnhemsche heuvelen, op den Rijn en de vlakte vóór, op de Sonsbeeksche glooiingen achter! Het bosch van Boulogne haalt er niet bij, en het park van Saint Cloud wint het alleen door zijn omvang. Dat Nederland een van de schoonste landen der wereld is, ik heb het dikwijls gezegd; maar zoo diep als nu, heb ik het nooit gevoeld."

Hij ging zich echter vestigen te Parijs.

Dáár heeft hij de laatste vruchtbare tien jaren van zijn leven gesleten.

Hij begon er een bedrijvig letterkundig bestaan. Van den éénen kant bestuurde hij uit de verte zijn Indisch dagblad, dat zijn eigendom was gebleven; van den anderen kant zou hij overvloed van nieuwe boeken het licht doen zien. Allereerst ordende hij daarvoor de massa, die hij in Batavia voor de krant had geschreven. Zoo gaf hij nieuwe bundels uit van Literarische fantasieën, deelen met Nationale Vertoogen, en vooral de twee schoone bundels „Oude Romans." De studie daarin over Sara Burgerhart en Willem Leevend behoort tot de beste proeven van zijn letterkundige kritiek, gelijk de verkorte vertaling van Benjamin Constant's Adolphe wellicht een der schoonste reproductiën is, die ons land heeft aan te wijzen; zulk vertaalwerk is slechts te vergelijken met het werk van een graveur als Mandel of Weber, als hij een portret door van Dijck of Holbein weêrgeeft. Naast die studiën voegden zich dan de kleinere boeken over George Sand, over Potgieter, ook over Parijs en omstreken. Straks zou hij de vleugels met nog breeder wiekslag opheffen. Hij ving allengs aan, niet alleen wetenschap en letterkunde, maar ook en vooral de kunst in den kring van zijn waardeering en zijn opmerkzaamheid te trekken. Reeds had het reisjournaal van Napels naar Amsterdam ons daarop voorbereid. Kenners wisten den scherpen blik van Huet ook bij deze nieuwe phase van zijn talent dadelijk te herkennen. Er waren

bladzijden over Fra Angelico, „woekerend met bleek purper, met bleeke rozetinten, met goud en licht azuur," die onze kunstenaars verrukten. Daar gaf hij in 1879 als vervolg op zulke studiën het boek uit, dat hij betitelde met den naam van „het Land van Rubens." Welk een gloed stak er in dat werk! Hoe had Huet hier de helderste verwen van den regenboog genomen, om de schittering van kleuren van het Brabantsche volksleven en van de Vlaamsche schilderswereld weêr te geven, en hoe was tegelijk die éénige verrukkelijke, boven alles reine bladzijde der kunst — Hans Memling in het St. Janshospitaal te Brugge — in haar volle waarde ons voelbaar gemaakt! Huet liet het niet hierbij. Als ter bekroning van al die studiën wilde hij thans een werk samenstellen, waarin hij al de elementen zou samendringen, die ons volk had bijgedragen voor de algemeene beschaving der wereld, waarin hij dus de bloem van het Nederlandsche ideëel leven in de vorige eeuwen zou ontplooien. Het boek heette „het land van Rembrandt." Wij zelven hebben op de beteekenis van dat boek in het Januari-nummer van de Gids van 1883 gewezen. Trouwens hier in deze herinneringen is nu geen plaats voor kritiek. Wij willen slechts gedenken hoe schoon dat alles is geschreven, en hoe wij nauwelijks keuriger bladzijden zelfs van Huet kennen dan die over de Imitatio Christi in deel I, pag. 240—248, en over Spinoza, deel III, pag. 125—134. Leg die bladzijden eens naast elkander: lees ze aandachtig en zeg mij, welk een diepte en veelzijdigheid van gedachte er noodig waren, om beide deze denkers — den mystiek geloovige en den philosoof — zóó te waardeeren.

Het „land van Rembrandt" is zijn laatste groote werk geweest. Ik bezocht hem te Parijs in September 1881 toen hij dat boek begon te schrijven. Met warmte en geestdrift werd het ondernomen. Het plan werd mij medegedeeld en tevens niet verzwegen, welk een apparaat van boeken hij voor dat alles noodig had, boeken die bezwaarlijk in Parijs te verkrijgen waren. Maar hij stelde zich veel voor van zijn boek. Het zou naar waarheid een stuk beschavings-geschiedenis behelzen. Het zou ja ons tegenwoordig Hollandsch geslacht prikkelen, om uit den zoeten dommel zich los te rukken, maar het zou toch tegelijk aan dat volk zijn adelbrieven laten zien. Hij was in die dagen juist bezig de lijnen samen te stellen van dat meesterlijk hoofdstuk over Erasmus, en was tegenover

mij uitbundig in den lof van Robert Fruin, die in Nijhoff's bijdragen zijn studiën over dienzelfden Erasmus had doen verschijnen. Wij sleten zulke gezellige uren bij Huet. Hij woonde toen nog in die hooggelegen appartementen, die het uitzicht hadden op den weidschen tuin van het Luxembourg. Was men eenmaal de trappen — echte Parijsche gemakkelijke trappen — opgestegen, en was men in die gezellige kamers aangekomen, waar de gelukkige gastvrouw, te-recht zoo trotsch op haar man, de „honneurs" waarnam, dan was het alsof men verre van Parijs in het eigen Holland gezeten was. Wel zagen gravures naar beeldschoone portretten van de marquise de Sévigné of van madame Récamier van de wanden u aan, maar binnen die wanden klonk Hollandsche scherts en luim. Huet had bij ons bezoek de jonge Hollanders, die hij te Parijs liefhad — ik noem van Hamel en Obreen — bij zich ten middagmaal genoodigd, en in het algemeen en druk gesprek werden door hem, met zijn zachte eenigszins gedempte stem, telkens nieuwe gezichtspunten geopend, kwinkslagen en zetten medegedeeld, die wij later soms in zijn boek terugvonden. Hij was vol van zijn arbeid. Hij leefde daarin. Pittig, puntig weêrkaatste nu en dan zijn sarcasme, een enkele maal zijn snijdende spot. Aan zekere ondeugende luim werd vrij spel gelaten. Hij was zoo krachtig, zoo moedig, zoo vurig.

Het laatste deel van „het Land van Rembrandt" kwam in in 1884 gereed. Een jaar later, in December 1885, vertoefde Huet een tiental dagen bij mij in Amsterdam, waar ik sinds geruimen tijd weder woonde. Ik heb van dat bezoek het liefelijkst aandenken. „De laatste geheel onbezorgde dagen van zijn leven heeft hij ten uwent doorgebracht," zoo schrijft mij Mevrouw Huet. En werkelijk scheen hij zich in gelukkig evenwicht van krachten en aandoeningen te gevoelen. Het vuur van vroeger scheen zelfs veredeld tot kalmer berusting. Des middags hadden wij oudere en jongere vrienden te gast. Huet's oude vriend Buys kwam uit Leiden dadelijk over, om de vroegere banden met hem te versterken. Jongere letterkundigen vroegen de eer aan Huet voorgesteld te worden. Onwillekeurig leerden wij allen van hem. Des ochtends spraken wij met ons tweeën vertrouwelijk over alles en nog wat. Hij wierp een vredigen blik op het verleden en beraamde nieuwe plannen voor de toekomst. Hij was bezig met een denkbeeld om zijn Indisch

dagblad anders te organiseeren. Hij ging nog eens in 's Gravenhage de zachte hand drukken van zijn lieve trouwe vriendin, Mevrouw Bosboom .....

Toen hij wegging scheen het, alsof er een verzoening tusschen hem en Nederland had plaats gehad. En zie, geen veertien dagen later moest de storm op nieuw tegen hem losbarsten. Huet gevoelde zich geheel onschuldig. Hij begreep niet eens goed meer wat hij had gedaan. Hij was volkomen vergeten die ongelukkige zinsnede geschreven te hebben, die zoo onverwacht en waarlijk niet zonder reden aanstoot gaf. Des Vrijdags moest hij altijd buitengewoon veel en met den grootsten spoed voor den Indischen mail werken. Hij arbeidde op zekeren vrijdag als met stoom. En hij liet zich den zin ontvallen, dien hij bij rustig overlezen (hij erkende dit dadelijk) had moeten schrappen.

Toch kan ik zoo volmondig getuigen, dat er geen plaats voor kleingeestigheid in zijn ziel was. De kleingeestigheid van anderen raakte hem ook weinig. Ik heb hem nooit waarlijk in booze, harde stemming gezien, ben zelfs dikwijls bij hem verrast door zekere gemoedelijke naieveteit. Anderen hebben wellicht andere indrukken: maar mij zij het vergund mijn *persoonlijke* impressies weêr te geven. Hij had misschien niet genoeg „den bult" van den eerbied: hij was wellicht te snel gereed met het indienen van een protest: hij was te veel gewoon overal en achter alles vraagteekens te plaatsen: hij had te grooten afschrik voor pasklare waarheden: hij was misschien wat ondeugend van geest voor ons rustig Nederland: hij was op sommige punten van ons volksleven wel wat onbegrijpelijk uitgevallen, hij de naneef van Avranche's bisschop: — maar ik vraag op mijn beurt, heeft Holland hem begrepen, begrepen wat geheel eenigen, oorspronkelijken man zij in hem bezat? Heeft Holland ooit enkele van Huets kleinere gebreken willen dulden? Heeft Holland eindelijk eerbied gehad voor het „compleete" dat er in dien man stak? Waardeering gekoesterd voor den intellectueelen rijkdom dien hij aan Holland's geestelijk kapitaal toevoegde?

Holland straft degenen, met wie ons volk het niet eens is, bedaard, zacht, stil en kalm, doch vast.

De straf van Italië gaat heftig en vlammend te werk. Als Foscari den vader van Loredano heeft doen omkomen, weet Loredano zijn smart te ontveinzen, doch heeft nu voortaan slechts één

gedachte, in vreugde en leed, om zijn tegenstander te vernietigen. En als het na jaren gelukt is, als de tachtigjarige Foscari dood ter neder valt, dan opent Loredano zijn grootboek. Op de debet-zijde stond daar nog altijd de post open: „Foscari voor den dood van mijn vader." Nu vult hij aan de andere zijde deze enkele woorden in: l'ha pagato: het is betaald. Zoo liquideeren de Italianen hun wraak.

Een Hollander doet anders: hij heeft een even geweldig wapen; hij ignoreert, hij verklaart iemand voor dood. Hij laat dien iemand, al is hij Huet, al is hij de schitterendste stylist van ons land, al weet hij aan onze smijdige moedertaal kristalzuivere vormen en fijn geschakeerde kleuren te ontlokken, rustig in het buitenland zijn brood zoeken.

Holland riep Huet aan geen enkele universiteit. Voor ieder onzer, die niet al te bot van geest is, viel het gemakkelijk, na de invoering der nieuwe wet van hooger onderwijs, een professoraat te verkrijgen: voor Huet scheen dit niet weggelegd. Er waren eenige eigenschappen van buigzaamheid noodig, die hij niet bezat.

Stel echter eens dat onze Regeering had durven regeeren, dat hij eens een leerstoel had kunnen verkrijgen ....

Velen van hen, die zulke leerstoelen bekleeden, zijn reeds vergeten al zijn zij nog niet gestorven. Huet zal blijven leven eeuwen lang door zijn stijl.

H. P. G. Quack.

JOSEPH VICTOR VON SCHEFFEL.

1826—1886. *)

I.

Ik heb ergens gelezen dat Freiligrath's laatste versregels, geschreven met bevende hand, bestaan hebben in een dichterlijken groet aan Von Scheffel, bij gelegenheid dat deze in Februari 1876, te Karlsruhe, zijn vijftigsten verjaardag vierde; verjaardag die aanleiding gaf tot zulk eene hartelijke hulde uit alle oorden van Duitschland [1]).

„Die poetischen Dioskuren", verzekerde Freiligrath, in één adem Scheffel en Hebel herdenkend:

Die poetischen Dioskuren
Für immer werden sie sein
Der Wälder, der Berge, der Fluren,
Des Laubes oben am Rhein, enz.

*) Met de pen in de hand werd CONRAD BUSKEN HUET den 1sten Mei door den dood verrast. Op zijn schrijftafel lag het laatste gedeelte van dit opstel over Von Scheffel, dat hij voor *de Gids* bestemd en den vorigen dag voltooid had.

„In den Gids van 1877 is over Von Scheffel zoo goed geschreven door den „heer Wolff, dat mijn beschouwing, in verband met Scheffels overlijden deze „maand, geen andere verdienste dan die der aktualiteit bezitten kan," schreef HUET ons den 25sten April jl.

De dood van onzen betreurden medewerker, wiens leven evenals dat van Von Scheffel tusschen 1826 en 1886 verliep, geeft thans aan deze letterkundige studie een diep weemoedige aktualiteit.

De Redactie.

[1]) Vermeld door den heer Wolff in zijn uitmuntend artikel over Von Scheffel, Gids van Juni 1877.

Er is veel kans dat deze voorspelling, niet minder wat Scheffel dan Hebel betreft, vervuld zal worden, en ook de dichter van den *Trompeter von Säkkingen*, de schrijver van *Ekkehard*, blijken zal zich voor goed eene plaats in het hart zijner zuid-duitsche landslieden veroverd te hebben. Van *Ekkehard* bezit ik een exemplaar van den 17den druk, en die druk is tien jaren oud. Van den *Trompeter* verscheen in 1881 de 90ste uitgaaf. Zulke cijfers (de genoemde blijven beneden de werkelijkheid) wijzen op een populariteit welke voor de toekomst alles goeds belooft [1]).

Wij vreemdelingen zijn te zeer geneigd Heinrich Heine als den grootsten duitschen dichter van den nieuwsten tijd na Goethe te beschouwen; zoodat, wanneer wij Von Scheffel aan Heine meten, hij ons tegenvalt.

Tot onze verontschuldiging kunnen wij aanvoeren dat Heine inderdaad, in den antieken zin van het woord, het daemonische heeft bezeten, waaraan, naar zijne eigene uitdrukking, de dichters bij de gratie Gods herkend worden. En nog onlangs trof mij de gegrondheid dezer voorstelling toen ik, in de *Gids* van 1 April dezes jaars, het fraaie opstel van den heer Bijvanck over Heine en Carlyle las. Door tal van feiten rechtvaardigt de schrijver het schijnbaar willekeurige zijner parallel. Tevens gevoelen wij dat, zelfs al moest deze komen te vervallen, Heine er geen schade bij lijden zou. *Atta Troll* is en blijft de beste aanbeveling der duitsche poëzie in den ons onmiddellijk voorafgeganen tijd.

Doch dit vasthouden aan onze opvatting omtrent de beteekenis van Heine is het middel niet om tot eene volle waardeering van het buitengewone in Von Scheffel te geraken. Scheffel's grootheid wordt het best gekend wanneer wij Heine buiten rekening laten, en wij bij voorkeur letten op het nationale van Scheffel's poëzie; op het specifiek-duitsche in de strooming van welke hij de vertegenwoordiger was; op het samentreffen van het nieuwe in hem met de nieuwste duitsche toestanden.

Freiligrath, hoewel slechts zestien jaren ouder dan Scheffel,

---

[1]) Van Ekkehard zag in 1883 de 61ste druk het licht. Van den Trompeter bestaan er thans meer dan honderd, ongerekend het tekstboekje der onlangs ook te Amsterdam uitgevoerde opera.

kan als bewijs dienen hoe snel, in den loop onzer eeuw, de afwisseling der gebeurtenissen en der dichterlijke stemmingen in Duitschland geweest is.

Indien mijne lezers zich Freiligrath's bewonderenswaardige *Geuzewacht* herinneren, — geschreven in 1840 of daaromtrent, — dan zullen zij erkennen dat er dichters kunnen gevonden worden die aan den staatkundigen hartstocht somtijds gelukkige ingevingen danken. Freiligrath's opvattingen van den strijd der hollandsche watergeuzen in de laatste jaren der 16de eeuw, is doorgloeid van modern revolutionnair vuur; en die gloed komt uit hemzelf. Al kan de dichter, ten gevolge van zijn verblijf als jongeling te Amsterdam, aanleiding gevonden hebben zich te verdiepen in de geschiedenis van den nederlandschen vrijheidsoorlog; al heeft hij wellicht kennis gemaakt met de verheerlijking van den strijd tegen Spanje door de hollandsche dichters uit de eerste helft onzer eeuw, — noch bij de navolgers van Tollens, noch bij Tollens zelf, heeft hij dien historischen, dien sociaal-democratischen toon aangetroffen.

Ook Freiligrath's dichterlijke kunst is zijn eigendom. Zuiverder dan onze dichters van den nieuweren tijd heeft hij het tegelijk wanhopige en levenslustige in het bestaan der oude watergeuzen gevoeld, en met grooter dichterlijk talent is dit tweevoudig karakter door hem in beeld gebracht. Terwijl hij voeten schonk aan de trage rederijkers-refereinen in het voorvaderlijk *Geuzeliedboek*, deed hij tevens recht wedervaren aan het onnavolgbaar poëtische daarin.

Men ziet dat mijn toeleg niet is Freiligrath te verkleinen, opdat Von Scheffel des te meer moge uitkomen. Ik zoek alleen in de nieuwe duitsche litteratuurgeschiedenis, naar een geschikt punt van vergelijking en van tegenstelling.

Wanneer de eene dichter in 1844 met zijn *Glaubensbekenntniss* optreedt, dan schijnt het duitsche volk aan den vooravond eener staatkundige en maatschappelijke omwenteling te staan, gewelddadig en verterend als eene vulkanische uitbarsting. In Frankrijk breekt de revolutie van Februari 1848 los, en Freiligrath heet haar welkom in een gloeiend vers:

Die Thräne springt ins Auge mir;
In meinem Herzen singt's: *Mourir,*
Mourir pour la patrie!

Bij Scheffel is van dit revolutionnaire niets te bespeuren. Hoewel er, bij het verschijnen van zijn eerste dichtwerk in Mei 1853, sedert de gebeurtenissen waarin Freiligrath zulk eene rol vervulde, slechts vijf jaren verloopen zijn, men bemerkt aanstonds aan Scheffel's kunst dat Duitschland tusschentijds tot rust gekomen en op nieuw het gemoedelijke oude Duitschland geworden is.

„Ik ben niet in de wieg gelegd,″ antwoordde Freiligrath, toen men te Londen in Maart 1848 hem aanspoorde daarginds een vrijkorps van duitsche republikeinen te vormen en aan het hoofd dier schaar de republiek in Duitschland te gaan uitroepen, „niet in de wieg gelegd voor generaal; ik wil niets anders dan hoornblazer der omwenteling zijn.″

Geen hoornblazer vertoonde ooit minder overeenkomst met zulk een trompetter der revolutie van 1848, dan Scheffel's trompetter van Säkkingen. De jongere dichter leeft met zijne gedachten in eene geheel andere wereld dan de oudere. In het weder vreedzaam geworden Duitschland van 1853, gevoelt hij, is met omwentelingen vooreerst niets aan te vangen. De stof van zijn komisch en romantisch heldedicht, hij ontleent haar aan de geschiedenis of de legende van den dertigjarigen oorlog, twee eeuwen her. Genoeg hebbend van het praktiseeren als advokaat, onderneemt hij voor zijn genoegen eene reis naar Italië. Thuis gekomen verwisselt hij de juridische studiën zijner jongelingsjaren voor de vaderlandsche oudheidkunde, en wordt schier een archivaris van beroep. De duitsche middeneeuwen bekoren hem meer en meer. Reeds teruggegaan tot de 17de eeuw, gaat hij nogmaals terug tot de 10de. Ten einde van zijn snuffelen in de kloosterkronijken van Sint-Gallus zich te verpoozen, schrijft hij heidelbergsche studenteliederen. Hij wint het hart der akademische jongelingschap, het hart der dichterlijk gestemde meisjes en jonge vrouwen, het hart van het groote publiek in alle duitsche landen. De politiek is aan zijne poëzie volstrekt vreemd.

Zoo goed als Freiligrath van zijne nederlandsche, trekt Von Scheffel van zijne italiaansche reisherinneringen partij; en even dichterlijk. Doch gelijk naderhand, bij het toenemen in leeftijd en het zich verdiepen in middeneeuwsche toestanden, bovenal de intieme zijde van het menschelijk leven hem boeien zal, evenzoo wekt, wanneer hij nog jongeling is en voor het eerst

zich in den vreemde bevindt, meest van al de goedhartigheid der tijdgenooten onder alle hemelstreken zijn medegevoel.

Zijne levendigste italiaansche reisheugenis is niet eene bladzijde uit de geschiedenis der italiaansche burgeroorlogen van midden-eeuwen of renaissance. Evenmin een indruk van modern-italiaansch heimwee naar nationale eenheid en onafhankelijkheid. Ook geen afgietsel van een marmerwerk te Rome, geen fotografie naar eene schilderij te Florence. Zij is de herinnering van een in de Golf van Napels over boord gewaaiden duitschen studentehoed, en op welke wijs de duitsche toerist, door de aangeboren beleefdheid van een italiaansch meisje uit het volk, getroost werd van het verlies van zijn hoofddeksel.

Dit gedichtje teekent in weinig woorden één zijde van Scheffel's gemoed en talent zóó getrouw, dat ik verlof moet vragen het af te schrijven. Er wordt van onze verbeelding geen andere inspanning gevergd dan zich een open Italiaansch zeilscheepje te denken, verrast door een rukwind bij het oversteken van Sorrente naar Capri of naar Napels :

DER HUT IM MEER.

Das Sorrentiner Marktschiff trug
Orangen über Meer,
Und flog mit leichtem Möwenflug
Als wenn's ein Dampfer wär'.
Viel Volk fuhr mit; die Luft war lind
Und alles frohgemut,
Dann blies von Capri starker Wind —
— Fahr wohl, mein grauer Hut!

Bis eingerefft das Segel war
Lag Kiel und Mastbaum schief,
Der Bootsman schalt, der Weiber Schaar
Zum Sant Antonio rief.
Noch einmal mir der Freund erschien
Im Kampf mit Schaum und Flut,
Dann trieb's ihm gen Pompeji hin —
Fahr wohl, mein grauer Hut!

Hoch am Vesuviusgipfel stand
Ein Wölklein licht gekraust

Als ich den letzten Gruss ihm sandt'
Das Haar vom Wind zerzaust.
„Sohn Irion's [1]).... im Auge quillt's....
Du warst mir weich und gut,
Einst Filz und jetzt Salzwasserpilz
— Fahr wohl, mein grauer Hut!"

... Graziella fuhr im Schiff wie ich,
Mein Unglück nahm sie war,
Und bot als Schutz vor Sonnenstich
Ihr Busenfürtuch dar.
Und als mein Haupt, derweil sie's knüpft',
In ihrem Schoos geruht,
Hat mir das Herz vor Freud gehüpft
... Fahr wohl, mein grauer Hut!

Ziedaar eene poëzie welke, meer dan éénige andere, welwillendheid en vrede ademt; en dit doen, kan men zeggen, al Von Scheffel's geschriften, hetzij proza, hetzij verzen. Het is alsof hij van het begin af een voorgevoel heeft gehad dat, na één geweldige binnenlandsche schudding (1866 en de gevolgen van Sadowa), na één vervaarlijke krachtsinspanning naar buiten (1870 en Sédan), er voor Duitschland een tijdperk van onderlinge verbroedering ging aanbreken, en de duitsche wereld, voor het eerst sedert 1830, weder ooren hebben zou voor het liefelijk fluisteren eener muze als de zijne. [2])

Gelijk, aan boord van den Sorrenter beurtman, in den schoot van Graziella, zoo heeft, dertig jaren lang, Von Scheffel's hoofd in dien van Germania gerust; en Germania heeft hem toegestaan, in die vertrouwelijke houding, haar al zijne liederen voor te zingen en al zijne sprookjes te vertellen.

---

[1]) Irion heette de fabrikant te Heidelberg, door wien de hoed geleverd was

[2]) Aan het slot zijner van 1866 gedagteekende voorrede bij Juniperus, Geschichte eines Kreuzfahrers, zegt de zuid-duitsche Von Scheffel van den noord-duitschen teekenaar Anton von Werner, die het boek meesterlijk illustreerde: „Möge nun die freundlich gemeinte Doppelarbeit des Dichters und des Malers unbefangen ihren Weg suchen durch die von ernsten Stimmungen bewegte Zeit. Möge sie zugleich Zeugniss ablegen, dass ehrliche deutsche Herzen Nichts wissen und Nichts wissen wollen von Hass, Trennung und Bruderzwist; und das hier *ein Mann vom Oberrhein* und *ein Mann von der Oder* in guter Kameradschaft zusammengearbeitet haben an einem Werke deutscher Kunst."

II.

Het andere voorname kenmerk van Scheffel's poëzie is de geleerdheid waarin zij wortelt en die haar aankleeft; bestoven boekekennis in den ouderwetschen en eigenlijken zin van het woord.

Walter Scott was betrekkelijk een geleerd schrijver. Zette hij zich tot het zamenstellen van een historischen roman als *Quentin Durward*, die hem terugvoerde naar de tweede helft der 15de eeuw in Europa, toen Lodewijk XI koning van Frankrijk in gewikkeld was in een strijd op leven en dood met Karel van Bourgondië, dan aarzelde hij geen oogenblik Philippe de Commines als zegsman te kiezen. Commines (die in de dagen van Scott om zoo te zeggen door niemand gelezen werd, en wiens inlichtingen voor de overgroote meerderheid van Scott's tijdgenooten de volle bekoring der nieuwheid bezaten), de edelman Commines had Karel den Stoute gediend, had daarna Lodewijk XI gediend, had buitengewoon merkwaardige gedenkschriften nagelaten, was een man geweest die, ervaren in de kennis van zichzelf, ook de kunst verstond in het hart van anderen te lezen en de ware drijfveren hunner handelingen te doorgronden. Met den hem aangeboren historischen takt begreep Sir Walter dat dit de persoon was bij wien hij in de eerste plaats had aan te kloppen ten einde echte gegevens en menschkundige opmerkingen omtrent het karakter van Lodewijk XI te bekomen. *Quentin Durward* is nog heden beroemd wegens de meesterlijke schilderingen der inborst van dien koning [1]).

Een nog veel geleerder man dan Scott, en tegelijk een van Scott's eerbiedigste discipelen en bewonderaars, was Augustin Thierry. De nieuwere letterkunde van Europa heeft tot heden geen volmaakter proef der historische romantiek of der romantische historiografie voortgebracht dan Thierry's *Merovingische Verhalen*. Thierry neemt de latijnsche geschiedenissen van Gregorius van Tours, de latijnsche verzen van Venantius Fortunatus, de verzen en de kronijken van nog een groot aantal andere oud-middeneeuwsche fransche auteurs, en luistert dit proza en deze poëzie hun historischen harteklop af. Wildet gij

---

[1]) De graftombe van Philippe de Commines, heer van Argenton, bevindt zich te Parijs in het Louvre-museum.

hun gelooven, en u houden aan de letter der aanteekeningen welke de helft zijner bladzijden vullen, dan doet hij niets anders dan met de eigen woorden dier schrijvers u mededeelen op welke wijs, onder het bestuur der merovingische koningen, de menschen en de dingen in Frankrijk er uitgezien en in elkander gezeten hebben. Doch dit is zinsbegoocheling. Alleen Thierry's historische zienersgaaf, Thierry's litterarisch genie, zijn oorzaak dat wij ons verbeelden er nu alles van te weten [1]).

Vóór Scheffel had nog niemand in Duitschland dit Thierry met goed gevolg nagedaan. *Ekkehard* is eene historische roman uit de duitsche midden-eeuwen met driehonderd geleerde aanteekeningen, allen geput uit echte oud-duitsche kloosterkronijken in het latijn. De schrijver zelf verhaalt ons, in een merkwaardige voorafspraak, dat zijn boek geboren is uit weerzin tegen het altoos enkel opstapelen, nooit konkludeeren, nooit aan het eigenlijk historisch leven raken, der meeste duitsche bibliotheeken kamerstudiën; studiën aan wier degelijke voortbrengselen, met de *Monumenta Germaniae Historica* van Pertz aan de spits, hij overigens volle recht laat wedervaren. Hij wilde beproeven, zegt hij, in deze schijnbare ledepoppen uit lang verleden tijd, eene ziel te blazen; of zoo men liever wil, weder beweging te brengen in de gemoedsaandoeningen welke hen eigenlijk nooit geheel verlaten hebben. En deze toeleg is hem zoo wel gelukt dat wij, om van het verhaal te genieten, geen enkele maal de oudheidkundige noten behoeven te raadplegen. De schrijver deed, aan het slot van zijn boek, die aanteekeningen achter elkander afdrukken, opdat wij, zonder gewetensknaging ze gezamenlijk zouden kunnen overslaan. „Wer Vertrauen auf eine gewisse Echtheit des Inhalts setzt," zegt hij met zijne gewone humaniteit, „der wird ersucht sich in die Noten nicht weiter zu vertiefen."

Nog eene andere onderneming durfde hij aan. Hetgeen hij in *Ekkehard* en in *Juniperus* voor het proza deed, ditzelfde bestond hij in de *Bergpsalmen*, in *Gaudeamus*, in *Frau Aventiure*, bijna even zegevierend voor de verzen. Geschreven in zuiver duitsch der 19de eeuw, ademen deze gedichten nietalleen voor het meerendeel echt middeneeuwsche gevoelens,

[1]) Onder de nieuwere fransche prachtuitgaven munt uit een herdruk der *Récits Mérovingiens* in groot formaat, geïllustreerd door J. P. Laurens.

maar ook hun vorm is sommige middeneeuwsche modellen afgezien. Het is moderne poëzie, overgezet uit het middeneeuwsch in de taal onzer dagen.

Uit *Ekkehard* is het bekend dat Von Scheffel bijzondere waarde hechtte aan zijne historisch-litterarische hypothese omtrent de herkomst van den latijnschen tekst van het *Walthariuslied*; den eenigen staat waarin, voor zoover men tot heden weet, dit middeneeuwsch heldedicht voor de nakomelingschap bewaard gebleven is. De geheele roman, kan men zeggen, is daarop aangelegd en loopt daarop uit. Personen worden voor personen, karakters voor karakters, jaartallen met dichterlijke vrijheid voor jaartallen in de plaats geschoven, ten einde aannemelijk te maken dat niemand anders dan de held van het verhaal als de auteur van het ons bekende epos beschouwd moet worden.

Omtrent den waren schrijver van het naamloos *Nevelingelied* was Von Scheffel eene soortgelijke gissing toegedaan. Volgens hem stond het bijna vast dat het *Nevelingelied*, in den vorm dien wij als de definitieve redaktie hebben aan te merken, geschreven is door den oostenrijkschen zanger Heinrich von Ofterdingen. Wel geeft hij toe dat de wolken, die den beroemden dichter zonder lied en het beroemde lied zonder dichter omhullen, door de wetenschap nog verdreven moeten worden, maar in zijne verbeelding heeft hij alvast de hand gelegd op den waren man [1]).

Voorbeelden genoeg ten bewijze dat Von Scheffel het beoefenen der poëzie als een afzonderlijk studievak opvatte. Hij is zulk een geboren dichter dat het ons niet verwondert hem de vleugelen der fantasie te zien uitslaan, en den krachtigen levenslust, die hem bezielt, onder woorden te hooren brengen. Doch evenmin staan wij verbaasd dat zijne verzen somtijds eene akademische opleiding onderstellen, en alleen personen, die ook zelf zulk eene opleiding ontvingen, er den rechten

---

[1]) Soweit auch A von Spaun (Heinrich von Ofterdingen und das Nibelungenlied, Linz 1840) an den wissenschaftlich erreichbaren Zielen vorüberstreift, so liegt seinen Ansichten doch ein gewisser feinfühliger Zug zu Grunde... aber, wie gesagt, die Nebel wallen über den berühmten Dichter ohne Lied und das berühmte Lied ohne Dichter noch immer unzertheilt hin und her." Frau Aventiure, Aanteekeningen, bladz. 240.

smaak in vinden kunnen. Daarom maakte ik daareven, wat een deel der gedichten aangaat, eenig voorbehoud.

De geheele bundel *Frau Aventiure* biedt zich aan als eene verzameling liederen uit Heinrich van Ofterdingen's tijd, en wortelt inderdaad zoo diep in het middeneeuwsch zelfbewustzijn, dat wij er nummers in aantreffen die de eenen voor de helft, de anderen van het begin tot het einde, geschreven zijn in het latijn der middeneeuwsche reizende studenten of Vaganten [1]. *Frau Aventiure* in persoon is eene schepping der middeneeuwsche fantasie. Deels muze, deels godin der fortuin, heerscht Aventiure over de lotgevallen der menschen in het gemeen, en der dichters in het bijzonder [2].

En wat zal ik van *Gaudeamus*! zeggen? Reeds de titel verplaatst ons te midden der studeerende jongelingschap aan eene hoogeschool van den tegenwoordigen tijd wel is waar, doch met middeneeuwsche overleveringen; in een kring waar der Vaganten: *Gaudeamus igitur, juvenes dum sumus!* schier niet van de lucht is. Eén afdeeling heet schertsenderwijs *Naturwissenschaftlich*, eene andere *Kulturhistorisch*. Men zou wanen met pedanterie te doen te hebben, knetterden niet de parodiën, de paradoxen, de lachwekkende deftigheden, de schaterende kwinkslagen, als een snelvuur om ons heen.

Dit is één der geheimen van Scheffel's kracht. Weinig duitsche dichters van den nieuweren tijd schreven zulke innemende minnezangen als men er in den *Trompeter von Säkkingen* aantreft; zoo teeder gevoeld, zoo muzikaal van toon. Doch niemand buiten hem wist tegelijk, in dezelfde mate als hij, het schoolsche aan de poëzie dienstbaar te maken. In *Gaudeamus*, in *Frau Aventiure*, komen gedichtjes voor die, uit dit oogpunt gezien, de waarde eener wezenlijke aanwinst bezitten; sommige ernstige in den laatstgenoemden bundel, sommige vrolijke in den anderen.

Het studentikoze, in den gunstigen zin van het woord, zat

---

[1]) De afdeelingen „Fahrender Schüler Psalterium" en „Einer aus Schwaben," bladz. 109 vgg. van Frau Aventiure. Het daarin opgenomen gedichtje *Laeticia Sylvestris* komt ook in de kruisvaardersgeschiedenis Juniperus voor. In Wilhelm Scherer's Geschichte der Deutschen Litteratur, 4de Hoofdstuk, wordt aan de Vaganten een afzonderlijke paragraaf gewijd.

[2]) Het beeld van Frau Aventiure is door Von Scheffel o. a. aangetroffen bij Wolfram von Eschenbach, Parzival, aanhef van het 9de Boek, in de uitgaaf van Karl Bartsch.

Von Scheffel van jongs af in het bloed, en nog als volwassen man beschouwde hij het als de levensopvatting bij uitnemendheid. Tegenover zijne vriendelijke en van schranderheid getuigende beeltenis, in Robert König's geïllustreerde *Deutsche Litteraturgeschichte*, kan men een facsimile van zijn handschrift vinden waaruit die neiging nogmaals duidelijk spreekt. Dit half dozijn versregels is gedagteekend van 1876, toen de dichter vijftig jaren telde; en niets geeft recht te vermoeden dat hij, aldus de opgeruimdheid en den wijn, den schoonheidszin en de studie bezingend, enkel bedoelde eene rol te spelen en voor altoosdurend akademieburger te poseeren. Men gevoelt integendeel dat hij met zijn levenslang student-zijn het even ernstig meende als hij het luimig uitdrukte; luimig en met dien zweem eener droefgeestige en diepgevoelde verzuchting welke bij hem nooit te eenemaal ontbreekt:

Nicht rasten und nicht rosten,
Weisheit und Schönheit kosten,
Durst löschen, wenn es brennt....
Die Sorgen versingen mit Scherzen:
Wer 's kann, der bleibt im Herzen
Zeitlebens ein Student!

III.

Het kan niet in mij opkomen een parallel te trekken tusschen Von Scheffel's studentepoëzie in Duitschland en de gelijktijdige van Haverschmidt in Nederland, wier herinneringen dezer dagen, in het werk *Onze Hedendaagsche Letterkundigen*, gelukkig verlevendigd werd door Dr. Jan Ten Brink. Slechts één aanduiding.

Haverschmidt's onvergankelijke kleine gedichten, waarvan men zeggen kan dat zij misschien meer *cachet* hebben dan eenig ander voortbrengsel der nederlandsche dichtkunst in de 19de eeuw, ontleenen hare komische kracht aan eene tegenstelling welke bij Scheffel niet aangetroffen wordt.

Haverschmidt's studenten zijn bij de algemeene wetenschappelijke beschaving hunner eeuw in Europa ten achter. Het studentikoos leidsch gemoedsbestaan van 1853, tegen hetwelk

de dichter de pijlen zijner satire richt, is een gemoedsbestaan van gisteren. De vrienden van Piet Paaltjens, en Piet Paaltjens zelf, hebben de ernstige nooden, waaruit in Europa de omwentelingen van 1830 en 1848 voortgekomen zijn, persoonlijk niet gekend. Nooit hebben zij voor de zaak der vrijheid één druppel bloed gestort, één penning geofferd; nooit om harentwil de geringste schade of de geringste miskenning verduurd. De staatkundige en letterkundige idealen, met welke hun dichter den draak steekt, zij hebben, in hunne afzondering, er eerst van gehoord toen zij opgehouden hadden idealen te zijn; toen deze, verbrijzeld en vertreden, ter aarde lagen; toen zij eene bespotting der groote menigte geworden waren; toen eene welvarende jongelingschap, in den vreemde, recht had aan dit rampzalig overschot der droombeelden van een vroeger geslacht, sollend en glimlachend zich te goed te doen.

De onbetaalbare ironie van Haverschmidt's *Drie Studentjes* zou ons met minachting vervullen, en aan de toekomst der nederlandsche jeugd ons doen wanhopen, gevoelden wij niet dat zij enkel de gevolgen schildert van een onbewogen leven en een beperkten gezichteinder. Gelijk, door zijne karikaturen der poëzie en zijne karikaturen der liefde, de dichter ons dwingt slechts de waarheid en de gezonde kern van beiden te vereeren, noodzaakt hij ons ook te gelooven dat zijne studenten evenzoo in het andere eigenlijk nooit iets wezenlijk groots of verhevens bemind hebben, en de hooge laarzen, waarin wij hen zien voortschrijden, slechts de afgedragen schoenen van anderen zijn:

En van elven tot vieren bezochten
Ze eendrachtig de societeit.

Daar spraken ze dan zoo diepzinnig
Over Hegelsche filosofie,
En dronken drieëenig uit één flesch,
En elk van de drie dronk voor drie.

Eén sprak dan zoo dof en zoo hoonend
Van het lijden dezer eeuw.
De gansche wereldhistorie,
Zei hij, was hem één schreeuw,

Eén rauwe schreeuw om wrake
Over hen, wier vuig belang
Het menschdom vertrapt en verknoeid had,
Al zestig jaarhonderden lang!

Maar de dag des gerichts was niet ver meer!
Reeds kleurde 't morgenrood
De toppen der bergen, en spelde
Den nacht der leugen den dood!

Reeds hoorde hij 't lied van de valbijl,
Die den kop der dwinglandij
Van haar rotten romp zou scheiden:
„De verjongde volkren zijn vrij!"

En dan schoten er bliksemstralen
Uit zijn zielvol donker oog,
En dan hief hij de twee voorste vingers
Van zijn rechterhand statig omhoog,

En dan zwoer hij zoo vreeselijk ernstig,
Dat ook *zijn* zwaard in de eerste rij
Op het slagveld des geestes zou kampen
Tegen domheid en tirannij.

Dan zwoeren ook de andren, en riepen
Om Plooi, en alle drie
Bezegelden zij hun gelofte
Met een glas of vier Œil de Perdrix.

Dit zou men de hoogere, de zedelijke strekking van Haverschmidt's akademische poëzie kunnen noemen. De dichter is zich bewust te verkeeren onder een geslacht van muzezonen dat in het letterkundige, het ideale, het onstoffelijke, zich tooit met staatsiekleederen waar de beschaving van den dag reeds uitgegroeid is; en nu doet hij, om dien intusschen maskeradepak geworden dos, ons lachen.

Von Scheffel daarentegen neemt zijn uitgangspunt in het zuiver studentikoze; het studentikoze, niet van één land of één tijd, maar van alle tijden en alle landen te zamen, inzonderheid van alle duitsche. Scheffel's student heeft vóór alles dorst, loopt vóór alles de meisjes uit het volk na, en steekt vóór

alles in schulden. Vóór alles is hij een wetenschappelijk schooier, moest ik zeggen, en troost zich van zijne berooidheid met wetenschappelijke jokkernijen.

Wanneer, in zijne *Teutoburger Schlacht*, Scheffel de zware nederlaag der Romeinen komisch en parodieerend herdenkt, dan verzint hij, ten einde de geoorloofde wraakzucht der Germanen te kenschetsen, eene bijzonderheid welke alleen kon opkomen bij een duitsch student, slachtoffer van zijn vak:

Im dem armen römischen Heere
Diente auch als Volontaire
Scävola, ein Rechtscandidat,
Den man schnöd gefangen hat
Wie die Andren Alle.

Diesem ist es schlimm ergangen;
Eh dass man ihm aufgehangen
Stach man ihn durch Zung' und Herz,
Nagelte ihn hinterwärts
Auf sein Corpus Juris.

De barbaarsche scherts wordt te vrolijker wanneer men bedenkt dat de dichter-zelf weleer zijns ondanks in de rechten studeerde, en geen andere marteling hem toen vergelijkbaar scheen bij die van zich in de romeinsche wetboeken te moeten verdiepen [1]).

In hetzelfde kleine lied (een van Scheffel's populairste) hoort men keizer Augustus, wanneer het bericht der slachting doorgedrongen is tot Rome en het hof, de historische weeklacht slaken: „Varus, geef mij mijne legioenen terug!" Waarna de zanger voortgaat te verhalen:

Sein deutscher Sclave, Schmidt geheissen,
Dacht': „Ihn soll das Mäusle beissen,

1) Scheffel over zichzelf, waar hij in den Trompeter von Säkkingen optreedt in het karakter van den jongen Weiner:

Römisch Recht, gedenk ich deiner,
Liegt's wie Alpdruck auf den Herzen,
Liegt's wie Mühlstein mir im Magen,
Ist der Kopf wie brettvernagelt, enz.

Wenn er sie je wieder kriegt,
Denn wer einmal todt da liegt,
Wird nicht mehr lebendig."

Zoo in deze leuke opmerking van den germaanschen slaaf weinig deernis met de keizerlijke droefheid doorstraalt, des te gemakkelijker herkent men in het „wenn er sie je wieder kriegt" de kiem dier onafhankelijkheid in de historische kritiek, door welke in volgende eeuwen de duitsche geleerden zoo beroemd geworden zijn.

Den aflegger onder de duitsche studenten, van wien de armoede een lofredenaar van den goeden ouden tijd gemaakt heeft, toen de germaansche vagant, al stond hij bij alle leveranciers in het krijt, het hoofd desnoods nog boven water houden kon, — onder welk beeld zal men hem voorstellen?

Scheffel maakt van hem een dier uit de paleontologie, een Ichthyosaurus der geologische liasformatie, en laat hem zinspelen op het naderend ontstaan der krijtgebergten:

Ihm jammert der Zeiten Verderbniss,
Denn ein sehr bedenklicher Ton
War neuerlich eingerissen
In der Liasformation.

Der Plesiosaurus, der Alte,
Er jubelt in Saus und Braus,
Der Pterodactylus selber
Flog neulich betrunken nach Haus.

Der Iguanodon der Lümmel
Wird frecher zu jegliger Frist,
Schon hat er am hellen Tage
Die Ichthyosaura geküsst.

De dichter verplaatst zich met zijne volle aandacht in de ziel van het zwemmend voorwereldlijk monster; en, heeft de Ichthyosaurus uitgejammerd, dan besluit hij:

Es starb zu derselbigen Stunde
Die ganze Saurierei,
Sie kamen zu tief in die Kreide,
Da war es natürlich vorbei.

Dit spelen met duitsche studentewoorden (*in die kreide kommen, Pech haben, anpumpen, Riesenbrand, Katzenjammer,* enz.) is als eene der grondstoffen van Von Scheffel's akademische poëzie; en hare meerderheid wordt herkend aan het gemak, waarmede de dichter, puttend uit de handboeken der moderne wetenschap, door het aanwenden van nieuwe beelden, deze oude onderwerpen weet te verjongen.

Pumpus von Perusia verhaalt, in fraaigebouwde, koddig-deftige versregels, de geschiedenis van den eersten romeinschen jongeling en held, door wien, in een oogenblik van volstrekte en noodlottige geldverlegenheid, een ander romeinsch jongeling, wat minder welgeboren en heldhaftig, over het sluiten eener leening onderhouden werd. Aanpompen komt van dezen Pumpus.

De filosofische kater *Hiddigeigei,* eigendom van den vrijheer van Säkkingen, is welbezien een studentekater. Hij verwijt den zonen van Minerva de uitvinding van het woord katterig, en houdt vol dat geen hunner ooit den weemoed eener eigenlijke katteziel behoorlijk doorgrond heeft.

Het lied *Guano* schildert de voorrechten eener goede studentikoze spijsvertering. Met welnemen van den zwabischen wijsgeer Hegel, prijst de dichter bij monde van den zwabischen boer, Hegel's landsman, de volharding der vogels in het verre Westen, die eeuw in eeuw uit zorg dragen dat Europa geen meststof te kort kome.

Altassyrisch herinnert den student, door een sprekend voorbeeld, aan de verplichting tot betalen van het gedronkene. Hij moge zich verontschuldigen door aan te voeren dat hij in *Het Lam* te Niniveh zijn laatsten penning verteerde, de waard in den *Zwarten Walvisch* te Askalon, wien dit koel laat, doet in spijkerschrift op zes assyrische steenen tafelen hem de rekening aanbieden. Een nubisch kellner komt, en werpt den wanbetaler uit.

Asphalt richt zich waarschuwend aan het adres van onvoorzichtigen, die de vrije liefde in praktijk brengen. De klompen naphta aan den oever der Doode Zee, op een waarvan in een onbewaakt oogenblik hij en zij zich minnekozend nedergezet hebben, verstaan geen scherts. De klevende stof houdt hen gevangen *im gediegensten Pech,* en doemt de gelieven tot versteenen.

In het *Hildebrandlied* komen wij weder bij de drinkgelagen

terecht. Blijft men aan de letter hangen, dan kan deze parodie van een eerwaardig en tragisch overblijfsel der oude duitsche letterkunde naar heiligschennis schijnen te zweemen. Doch zoo is het niet bedoeld. Dit zoeken en niet kunnen vinden der wereldstad Venetië, door den vader en den zoon, is, onder de vele treffende beelden der duitsche dronkenschap bij Scheffel, een der treffendste en zeker het kolossaalste. Het razen, het afdrinken, het onder tafel rollen, wordt meesterlijk voorgesteld. Hebben wij eenmaal erkend dat hier geen overgegeven en afzichtelijke dronkaards geschilderd worden, maar enkel de somtijds potsierlijke overmacht van een gemoedelijken roes, dan vinden wij dat het metrum zelf er toe bijdraagt een denkbeeld te geven van het onwederstaanbare der bedwelming. Misschien moeten wij deze vier strofen als de volmaaktste proef van Scheffel's heerschappij over het genre beschouwen:

Hildebrand und sein Sohn Hadubrand,
Hadubrand,
Ritten selbander in Wuth entbrannt,
Wuth entbrannt,
Gegen die Seestadt Venedig.

Hildebrand und sein Sohn Hadubrand,
Hadubrand,
Keiner die Seestadt Venedig fand,
Venedig fand,
Da schimpften die beiden unfläthig.

Hildebrand und sein Sohn Hadubrand,
Hadubrand,
Ritten bis da wo ein Wirthshaus stand,
Wirthshaus stand,
Wirthshaus mit kühlen Bieren.

Hildebrand und sein Sohn Hadubrand,
Hadubrand,
Tranken sich beid' einen Riesenbrand,
Riesenbrand,
Krochen heim auf allen Vieren.

IV.

Ik zeg niet dat wij toonen zouden geen verstand te hebben van litteratuur, zoo wij deze verzen niet fraai vonden. Er behoort maat gehouden te worden.

Geenszins ben ik de eerste die tracht te doen uitkomen, dat Scheffel's akademische poëzie sommige eigenschappen met het volkslied gemeen heeft. Reeds eenige jaren geleden werd door een Duitsch taalgeleerde van naam dezelfde opmerking gemaakt [1]). Wij moeten niet vergeten, dat Scheffel's studenteliederen wezenlijk liederen zijn, en deze gezangen aan de duitsche hoogescholen weerklonken hebben, langen tijd vóór men wist wie de maker was. Eerst naderhand heeft het openbaar gerucht den heidelbergschen theoloog Schmetzer als den vermoedelijken vinder der melodiën, den toen insgelijks te Heidelberg vertoevenden jurist Scheffel als den schrijver der woorden aangeduid. *Gaudeamus* moest nog een bundeltje worden, toen de geheele duitsche akademiewereld, in Noord en Zuid, West en Oost, den inhoud reeds van buiten kende.

In de hedendaagsche letterkunde van Europa, welke door niets zoozeer gekenmerkt wordt als door de afwezigheid van het anonieme, het onpersoonlijke, het schijnbaar door de schare zelf onbewust voortgebrachte, is dit geen gemeen verschijnsel. Kan men Von Scheffel, wiens geleerde toerusting een onoverkomelijken dam tusschen hem en het eigenlijk gezegde volk opwerpt, niet in den gewonen zin van het woord een volksdichter noemen, hij was er een in zoover hij, zonder zich zelf te zoeken, of zijn persoon op den voorgrond te dringen, de juiste uitdrukking vond voor hetgeen omging in het gemoed zijner medestudenten aan alle akademiën van Duitschland en stamverwante landen.

Aan hem denkend leeren wij het verklaarbaar vinden, dat er in alle europeesche litteraturen eene volkspoëzie uit den ouden tijd bestaat, een samenstel van liederen bij voorkeur, naar de namen van wier makers wij te vergeefs een onderzoek instellen. Of, is de herinnering van levensbijzonderheden tot ons doorgedrongen, die biografiën laten in den regel onbevre-

---

[1]) Karl Bartsch in den jaargang 1878 van het maandwerk Nord und Süd, nummer van 1 Juli. Opstel over Von Scheffel.

digd. Nederland, Duitschland, Engeland, Frankrijk, Italië, Spanje, Rusland, al deze volken bezitten eene ruimer of kariger hoeveelheid nationale gezangen, wier oorsprong meestentijds in de middeneeuwen gezocht moet worden. Woorden, melodiën, alles leeft nog heden voort. Alleen de auteurs zijn vergeten. Het is of wij met werken te doen hebben, die minder aan een persoon behooren, dan aan geheel een medegevoelend en medearbeidend geslacht [1]). De Latijnsche studente-poëzie der Vaganten, welke Von Scheffel beproefd heeft te vernieuwen, is volstrekt naamloos.

Doch aan den anderen kant erken ik dat Scheffel beneden zich zelf zou gebleven zijn, en niet alles zou voortgebracht hebben wat er in hem stak, zoo hij, naar de zegswijs van een wijsgeer onder zijne land- en tijdgenooten, ons slechts de poëzie van het onbewuste gegeven had.

Guano is, met verlof, een vies gedichtje. Het komische in *Asphalt*, in *Altassyrisch*, in *Ichthyosaurus*, in het *Hildebrandlied*, verzoent ons maar half met de zeden, die in deze liederen geschilderd worden. Welke megatheriums moeten de Duitschers zijn, roepen wij uit, indien de hoop van het duitsche vaderland, ondanks en nevens haar wetenschappelijken zin en haar idealisme, aan zulke voorstellingen haar hart ophaalt! Welke plompheid in de opvattingen der liefde! Welke ruwheid in de gezelligheid! Het verloren paradijs een bier- of wijnhuis, Adam een waard, Eva eene tapster, God een Gambrinus. En er bestaan van *Gaudeamus* vierendertig uitgaven!

Von Scheffel derhalve is nog iets meer, is in elk geval nog iets ander geweest dan dit; en wij leeren hem eerst in zijne veelzijdigheid waardeeren wanneer wij ook zijne zelfkennis in rekening brengen, zijn wijsgeerigen blik op het kunstenaarsleven, het droefgeestige dat den achtergrond van zijn gemoeds-

---

[1]) G. Kalff's uitstekende monografie: Het Lied in de Middeleeuwen, (1884), behandelt dit onderwerp voor zoover Noord-Nederland betreft. Bladz. 755 wordt herinnerd welken verrassenden indruk de belgische hoogleeraar Paul Fredericq te Leiden maakte door het zingen van verschillende oudnederlandsche volksliederen. In den Cercle Saint-Simon te Parijs, eene stichting der Société Historique, worden van tijd tot tijd muzikale avonden gegeven, enkel aan het voordragen dezer soort van liederen gewijd. Somtijds brengt men geen andere dan oudfransche ten gehoore, somtijds ook keltische, russische, grieksche, italiaansche, duitsche of spaansche. Uit de verzameling van De Coussemaeker zou eene ruime keus van oudvlaamsche kunnen gedaan worden.

bestaan vormde, zijn maathouden in het vrolijke zoo vaak hij dit wilde, en zijn in geen dichtsoort hem verlatend meesterschap over de uitdrukking en den vorm.

Reeds herinnerde ik dat in den *Trompeter von Säkkingen* sommige terecht beroemde minnezangen voorkomen. Het referein van het eene:

Jung Werner ist der glückseligste Mann
Im römischen Reich geworden,
Doch Wer sein Glück ihm angethan,
Das sagt er nicht mit Worten —

is een model van ridderlijke galanterie en ademt de volle vreugde van het verzekerd jawoord. Het referein van het andere:

Behüet dich Gott! es wär' zu schön gewesen,
Behüet dich Gott, es hat nicht sollen sein!

vormt een echten zielekreet. Alleen dichters vinden er zoo. Men kan in het leven zich honderd toestanden denken die, nu in de eene dan in de andere beteekenis, deze woorden ons op de lippen doen komen. Vatbaar voor eene oneindige verscheidenheid van toepassingen, voegen zij tegelijk zoo goed in het bijzonder geval van den jongen Werner en zijne Margaretha, dat zij voor deze gelegenheid opzettelijk vervaardigd schijnen.

Het gedicht *Daheim!* in den herhaaldelijk genoemden bundel *Frau Aventiure*, is eene opmerkelijke proef van Von Scheffel's aanleg voor het verhevene, en van de wilskracht door welke hij zijne verbeelding wist te dwingen zich te belichamen in een derden persoon.

Schijnbaar treedt hij in *Daheim!* geheel buiten zichzelf, en heeft hij opgehouden Scheffel te zijn. Hij is de Heinrich von Ofterdingen van 1207 geworden, die den zangerstrijd van dat jaar op den Wartburg bijgewoond en onverdiend eene jammerlijke nederlaag geleden heeft; wiens genie tot heden slechts eene bron van rampspoeden voor hem was; wiens vertrouwen in de lokstem van Frau Aventiure nog nooit beloond, steeds beschaamd werd, — en die evenwel niet nalaten kan, wanneer hij daarbuiten den zilveren horen der godin hoort klinken, telkens weder zich aan te gorden tot hare dienst.

Van een zijner vele en moeilijke zwerftochten is de ridder-

lijke reizende zanger op een laten en stormachtigen voorjaarsavond teruggekomen in zijn voorvaderlijk kasteel. Voorvaderlijke bouwval, helaas, ware eene juister benaming! [1]) Men hoort er den keukenchef Raspkorst aankondigen dat er opgedaan is. Stalmeester Krepel gaat er over de rijpaarden. De eerewijn wordt er u aangeboden door den bottelier Regenbak, het staatsiekleed door den rentmeester Kaalenknap. De kamerdienaar Geldintwater, en zijn zoon Schuldbezwaard, vragen er uwe bevelen. Met de herstelling van het gebouw is belast de architekt Nooitgedaan. De torenwachter blaast eene treurmarsch, ten teeken van naderend bezoek. Daar komt de hardhoorige vrijheer en bijziende buurman Tijdverzuim aangereden: zijn rok heeft de gele kleur van afgevallen herfstbladeren. In donkerverwig kloostergewaad vergezelt hem zijne dochter, zijn liefste kind, jonkvrouw Naberouw. Twee tantes sluiten den trein: de geeuwende moei Verveling, en de aschgrauwgelokte Naargeestigheid.

Dit is meer dan de levenslang teleurgestelde goedsmoeds verdragen kan. Eén oogenblik overmeestert hem de verbittering der wanhoop, en met honenden spot gelast hij de denkbeeldige speellieden het sein te geven tot den dans. Bazuinen, schalt! Violen, strijkt! Fluitisten, doet uw plicht! Laat de rei der gasten het welkom vernemen!

Das Fest zu krönen mangelt nur die Herrin,
Die uns solch Glück geruhte zu verleih'n,
Ein Narr wie ich verdient auch seine Närrin:
Frau Aventiure komm, wir harren Dein!

Er is schijnbaar niets personeels in deze uitboezemingen, ik herhaal het. Geen twee andere lotsbestemmingen liepen in de

---

[1]) Uit eene aanteekening van Von Scheffel vernemen wij dat hij bij hetgeen volgt gedacht heeft aan het verhaal van den ridder Tannhäuser omtrent het bouwen van zijn huis, v. d. Hagen, Minnesinger, II 94:

Ich denke, erbuwe ich mir ein hus nach tumber liute rate.
die mir des helfen wellent nu, die sint also genennet:
Unrat unt her Schafferîcht die komen mir vil drate,
und einer heiset Seltenrîch, der mich vil wol erkennet;
der Zadel und der Zwivel sint min stetes ingesinde;
herr Schade und ouch her Unbereit ich dikke bi mir vinde.
unt wird min hus also volbraht von dirre massenîe,
so wisset, das wir von dem buwe her in den buosen snîe.

werkelijkheid ooit verder uiteen, of vormden eene scherper tegenstelling, dan die van den populairen, door geheel Duitschland toegejuichten, in den adelstand verheven Von Scheffel, en den uitgeworpen middeneeuwschen Wartburgzanger.

Verstaat men echter het gedicht als ingegeven door het verborgen lijden van den kunstenaar, die een verheven ideaal najaagt maar zich nooit voldoen, nooit met volle teugen zijn dorst lesschen kan, — altijd zich vleiend dat hij nu eindelijk zijn Te Huis gevonden en het beeld zijner droomen ontmoet heeft, altijd ontgoocheld, altijd ontwakend met eene hersenschim in de armen, altijd door zijne muze op nieuwe en even doellooze ontdekkingsreizen uitgezonden, — dan leert men van hetgeen Von Scheffel onder kunst verstond eene hooge gedachte koesteren en verwondert zich niet dat hij vergelijkenderwijs zoo weinig voortgebracht heeft. Hem kwelde het heimwee naar het volmaakte. Het geluid van den zilveren horen liet hem rust noch duur.

Dörpeltanzweise, in denzelfden bundel, zou een minder droefgeestigen, zou een ongemengd verzoenenden indruk maken, zoo niet in de twee laatste strofen op een dier hartsgeheimen gezinspeeld werd, welke het overigens zonnigste leven als in een nevel hullen; nevel dien geen ingenomenheid van eenvoudige medemenschen, geen openbare hulde zelfs aan den kunstenaar, geheel verdrijven kunnen.

Naar zijne afkomst uit Stiermarken wordt Heinrich von Ofterdingen hier in gemeenzame boeretaal Heini von Steier genoemd. Zijn naam leeft in den mond der buitenlieden. Alle dorpelingen vereeren hem als den liereman bij uitnemendheid, den onwederstaanbaren. Na langdurige afwezigheid verspreidt zich eensklaps het gerucht zijner komst. De geheele kleine wereld is er vol van. *Der Heini von Steier ist wieder im Land!*

Dit gedichtje is als een kort begrip van al het bekoorlijkste in de verschillende zijden van Scheffel's talent. Te zamen vormen de zes of zeven vierregelige strofen, met het nooit ontbrekend onveranderd slotvers, een zangerig geheel, eene echte danswijs. Tevens is elke strofe afzonderlijk eene op zichzelf staande kleine schilderij: nu een binnenhnis, dan eene kloostercel, dan een dorpsplein, dan een akker of eene weide, dan het hoekje van een bosch waar vogels fluiten. En eenzaam komt, van al dit liefelijke zich nauwlijks bewust, de vermaarde meistreel aangetreden.

De nachtegalen herkennen de vioolstreek van hun meester, en leggen de ongeleerde vinken het stilzwijgen op:

Den Finken des Waldes die Nachtigall ruft:
„Von Geichenstrich schallt es goldrein durch die Luft,
Ihr Zwitschrer, ihr Schreier, nun spart den Diskant,
Der Heini von Steier ist wieder im Land!"

De dorpsschoenmaker is in zijn knolletuin. Nu zal er gedanst gaan worden. Er zal vraag naar halve zolen en achterlappen zijn. Het leder gaat opgeld doen. Hij wrijft zich de handen en zwaait zijne muts:

Flickschuster im Gaden schwingts Käpplein und spricht:
„Der Himmel in Gnaden vergisst Unser nicht,
Sohlleder wird theuer, Bundschuh platzt am Rand,
Der Heini von Steier ist wieder im Land!"

De jonge meisjes beginnen al ongeduldig te worden. Zij zouden wenschen dat men haar bij voorbaat ten dans kwam vragen. Reeds hebben zij zich het haar met bloemen getooid:

Schon schwirren zur Linde, berückt und entzückt,
Die lieblichen Kinde, mit Kränzen geschmückt:
„Wo säumen die Freier? Manch Herz steht in Brand....
Der Heini von Steier ist wieder im Land."

Geen oude vrouw blijft aan het spinnewiel. Als reigers op één been springen zij mede:

Und Wer schürzt mit Schmunzeln den Rock sich zum Sprung?
Grossmutter in Runzeln, auch sie wird heut jung...
Sie stelzt wie ein Reier dürrbeinig im Sand...
Der Heini von Steier ist wieder im Land!

De rentmeester, de pachter, de knecht, de herder, de waard, allen laten alles in den steek:

Der Hirt lässt die Heerde, der Wirth lässt den Krug,
Der Knecht lässt die Pferde, der Bauer den Pflug,
Der Vogt und der Maier komt scheltend gerannt:
„Der Heini von Steier ist wieder im Land!"

Arme Heinrich! Uit gewoonte, meer dan uit lust, beweegt hij den strijkstok over de snaren en ontlokt hij het speeltuig opwekkende wijzen. Hoe dichter hij het dorp nadert, des te levendiger rijst voor zijne herinnering een liefelijk beeld uit het onherstelbaar verleden:

Der aber hebt schweigend die Fiedel zur Brust...
Halb brütend, halb geigend — des Volks onbewusst.
Leis knisternd stömt Feuer um Saiten und Hand...
Der Heini von Steier ist wieder im Land!

Im Gärtlein der Nonnen auf blumiger Höh
Lehnt Eine am Bronnen und weint in den Klee:
„O Gürtel und Schleier . . . o schwarzes Gewand . . .
Der Heini von Steier ist wieder im Land!“

Dit bedoelde ik, sprekend van dichterlijke voortbrengselen die, hoe onaanzienlijk schijnbaar, de letterkunde van een land wezenlijk verrijken. Zeker heeft Von Scheffel zich over de nukken van Frau Aventiure meermalen te beklagen gehad. Te onpas somtijds is de wispelturige en veeleischende van zijne zijde geweken of hem in de rede gevallen. Maar ook hielp zij hem in andere oogenblikken het uitgezochte bereiken. Lag er op den bodem van zijn in schijn onafgebroken vroolijk leven een of ander groot verdriet, — wij zijn geneigd het te gelooven, doch kunnen het niet beoordeelen. In elk geval verstond hij in hooge mate de kunst zijn leed van zich af te zetten door het te boek te stellen en te idealiseeren.

V.

Gesteld dat wij recht hebben te spreken van eene gemiddelde dichterlijke stemming in al Scheffel's werken te zamen, dan schijnt het mij toe dat deze *moyenne*, vroolijkheid en weemoed dooreen gerekend, best van al door *Ekkehard* vertegenwoordigd wordt.

In geen geval leggen wij op die wijs een onbillijken maatstaf aan. De populariteit van den *Trompeter von Säkkingen* zal misschien met de jaren verminderen; de populariteit van

Ekkehard niet. Naar waarheid heeft de schrijver aan het zamenstellen van dit boek de beste krachten van zijn leven besteed. Het is niet alleen het omvangrijkste, maar ook het bestgeslaagde zijner werken; de gelukkigste proef van zijn verbinden der kamergeleerdheid met de menschekennis en de fantasie.

Een fransch beoordeelaaar van *Ekkehard* heeft de opmerking gemaakt dat de held van het verhaal, in zijne verhoudingen tot hertogin Hadwig, te weinig het *resolut zu leben* betracht, door Goethe in zijne *Generalbeichte* aanbevolen [1]). Tweemalen komt zich den jongen Ekkehard de gelegenheid aanbieden het verliefd hertoginnetje voor altijd aan zich te verbinden. Tweemalen verzuimt hij die. En wanneer hij de derde maal, als het te laat is en Hadwig hem reeds heeft uitgeschrapt, iets onderneemt, dan gedraagt hij zich niet als een man. Zijne geschiedenis is te zeer de *Geschichte eines ehrlichen Jungen* van Johanna Kinkel.

De juistheid dezer kritiek moet toegestemd worden. Von Scheffel was in zijn recht toen hij van de gegevens zijner latijnsche kronijken met geniale vrijpostigheid het gebruik maakte dat hem goeddacht. Hij was niet gehouden aan zijne hertogin het heerschzuchtig en volstrekt onaangenaam karakter te leenen waaronder zij optreedt in de geschiedenis. Uit de verschillende Ekkeharden, die sieraden der abdij van Sint Gallus geweest zijn, mocht hij naar welgevallen eene keus doen. Doch, zich eenmaal eene hertogin Hadwig met een trefbaar hart, een Ekkehard met jong bloed gedacht hebbende, had hij de wetten der menschelijke natuur vrijer moeten laten spelen. Het verhaal had op die wijs tot dezelfde tragische spanning kunnen stijgen als de legendaire lotgevallen van Abélard en Héloïse. Zelfs had Von Scheffel iets buitengewoon belangwekkends te zijner bebeschikking. Hertogin Hadwig was een gekroond hoofd, een souvereine jonge weduwe en vorstin; Héloïse slechts een fatsoenlijk burgermeisje.

Gelijk *Ekkehard* daar staat en gaat, gevoelt men te zeer dat één ding Von Scheffel nóg nader aan het hart gelegen heeft dan een bekoorlijken en hartstochtelijken roman te schrijven: het verklaren der herkomst van het *Walthariuslied*. Zijn

---

[1]) J. Bourdeau in de Revue des Deux-Mondes van 15 Augustus 1883. Opstel over Von Scheffel.

jonge held en kloosterling is niet bestemd de ridder eener vrouwelijk teedere hertogin van Zwabenland, maar de dichter van een latijnsch epos te worden. Vandaar bij hem die halfheid, die aarzelingen, dat herhaald verwaarloozen der door Goethe bedoelde *Schäferstunde* [1]). Het heldhaftige is door Von Scheffel opgeofferd aan het litterarische en antiquarische. Zelfs de tweestrijd van Jocelyn ontbreekt bij Ekkehard. Ekkehard's bezwijken draagt geen andere vrucht, dan het overbrengen in virgiliaansche verzen eener oudduitsche heldesage uit den Attilacyclus.

Met dat al nemen wij, om de schoonheid van een groot aantal bijzonderheden, met gestadig vernieuwd welgevallen het boek telkens weder ter hand. Het vloeit over van keurige natuurbeschrijvingen, menschkundige opmerkingen, fijne waarnemingen op de karakters en hunne schakeeringen. Het verheft den historischen roman tot eene hooge letterkundige orde, en verliest zich nochthans niet met hem in het ongenaakbare. Jokkernijen van goeden huize blijven er steeds aan de aarde herinneren. Er komt veel beproefd vernuft in voor.

Zelfs in die gedichten waar de held ons toeschijnt de heldin niet genoeg aan te durven, ontbreken de voortreffelijke bladzijden niet. Vooral in het begin, als onze goede meening omtrent Ekkehard's karakter nog ongerept is en wij in onze on-

---

[1]) Uit Goethe's Generalbeichte, afdeeling Gesellige Lieder:

Ja, wir haben, sey's bekannt,
Wachend oft geträumet,
Nicht geleert das frische Glas,
Wenn der Wein geschäumet;
Manche rasche Schäferstunde,
Flücht'gen Kuss vom lieben Munde,
Haben wir versäumet....

Willst du Absolution
Deinen Treuen geben,
Wollen wir nach deimen Wink
Unablässlich streben,
Uns vom Halben zu entwöhnen,
Und im Ganzen, Guten, Schönen,
Resolut zu leben.

In deze laatste strofe wordt het woord gericht tot den als persoon of onzichtbare godheid gedachten Levenslust.

wetendheid al het beste van hem hopen, vermenigvuldigen zij zich. Niets is bevalliger, niets geestiger, dan het verhaal in Hoofdstuk II, hoe hertogin Hadwig, die in haar burcht zich koninklijk verveelde, tot tijdverdrijf een bezoek aan de abdij ging brengen, en hoe verlegen de broeders zaten met dit geval: eene vrouw den drempel van Sint Gallus overschrijdend!

Wij zien den grimmigen torenwachter Romeias, die in de verte hoefgetrappel vernomen heeft, zich langzaam gereed maken den horen aan den mond te brengen. In deze geestelijke afzondering wordt het instrument zoo zelden gebruikt, dat het vol spinragen zit. Romeias verwijdert dit ontuig en zal gaan blazen, — wanneer tot zijne ontsteltenis een blik over de verschansing hem gewaar doet worden dat het naderend gezelschap grootendeels uit amazonen bestaat. De trompet ontzinkt zijne handen. Hij stamelt: „Weibervölker!"

Wij wonen de vergaderingen in de kapittelzaal bij, waar de heilige broeders, voorgezeten door abt Cralo, onder biddend opzien het netelig vraagstuk overwegen. Zij kunnen hertogin Hadwig den toegang niet ontzeggen, zonder den eerbied te kort te doen dien zij hunne vorstelijke beschermvrouw en hoogste wereldlijke overheid schuldig zijn. Haar binnenlaten kunnen zij evenmin. Het verbod van den Heiligen Benedictus, tot wiens orde hun klooster behoort, is stellig.

Wij hooren Ekkehard het woord vragen; den blondgelokten Ekkehard, dien men, wegens zijne voorbeeldige zeden, ondanks zijne jonge jaren tot portier heeft aangesteld, en naar wiens wijze taal, uiting van een buitengewoon en vroegrijp verstand, de oudere broeders gaarne luisteren.

Over hunne gerimpelde voorhoofden zien wij een glans van kasuistisch vergenoegen komen wanneer Ekkehard zinrijk adviseert: „Die Herzogin in Schwaben ist des Klosters Schirmvogt und gilt in solcher Eigenschaft als wie ein Mann. Und wenn in unserer Satzung streng geboten ist, dass kein Weib den Fuss über des Klosters Schwelle *setze*: man kann sie ja darüber *tragen*."

Wij hooren, wanneer zij in de sterke armen van den bekoorlijken Ekkehard naar binnen gewiegd is en hij met kloppend hart haar in den kloosterhof heeft nedergezet, de hertogin met zachte stem de kokette vraag tot hem richten: „Ich bin euch wohl schwer gefallen?"

Wij hooren Ekkehard met evangelische gevatheid en hoffelijkheid antwoorden: „Hohe Herrin, Ihr mögt kecklich sagen, wie da geschrieben steht: mein Joch ist sanft und meine Bürde ist leicht.“

Dit alles is onovertroffen van teekening. Vergeten wij ook het snedige invoegsel niet, waar de verteller één oogenblik opmerker en bespiegelaar wordt: „Es war ein wundersam Bild, wie es vor- und nachmals in des Klosters Geschichte nicht wieder vorkam; und liessen sich von Freunden unnützer Worte an den Mönch, der die Herzogin trug, erspriessliche Bemerkungen anknüpfen über das Verhältniss der Kirche zum Staat in damaligen Zeiten und dessen Aenderung in der Gegenwart.“

VI.

De berlijnsche hoogleeraar Wilhelm Scherer voert in zijne doorwrochte geschiedenis der duitsche letterkunde aannemelijke gronden aan voor zijn afbreken bij *Faust*.

„Mijn hoofddoel is geweest,“ zegt hij aan het slot, „de lotgevallen van het duitsche dichten te verhalen. Eerst daarna kwamen, vond ik, die der wetenschap en van het proza in aanmerking. Hoe meer een werk aan de eischen der kunst voldoet, des te meer rechten kan het mijns inziens op eene uitvoerige behandeling doen gelden: daarom was ik breeder over *Werther* dan over *Wilhelm Meister*. Alleen ten aanzien van Goethe's *Faust* meende ik eene uitzondering te moeten maken, ofschoon het werk strikt genomen onvoltooid gebleven is. Mijn boek eindigt met het verschijnen van *Faust's* tweede gedeelte. Enkel op die wijs kon ik een waardig slot bekomen; en ik wilde dit niet bederven door vervolgens nog een blik te slaan op de laatste vijftig jaren onzer letterkunde. Dergelijk aanhangsel zou fragmentarisch gebleven zijn en de opmerkzaamheid afgeleid hebben (*würde sich wie ein zerstreuter und zerstreuender Anhang ausgenommen haben*). Misschien biedt later, ten einde een mogelijken wensch van het publiek te gemoet te komen, de gelegenheid tot het treffen van een vergelijk zich aan. Werkelijk zou men kunnen beproeven, binnen de grenzen van een aanhangsel, de hoofdfeiten onzer litteratuurgeschiedenis sedert

1832 bij elkander te stellen, gepaard met eene korte objektieve karakteristiek der voornaamste auteurs" [1]).

Niemand die dit leest, en zijne menschen kent, zal gelooven dat de heer Scherer bij zichzelf eene buitengewone opgewektheid waarneemt om met het schrijven van dergelijk aanhangsel vooreerst een begin te maken. De hoogleeraar weigert niet volstrekt, wel is waar, doch schijnt een onbepaald uitstel te vragen en betere tijden te willen afwachten.

Wie echter zal hem dit kwalijk nemen? De duitsche letterkunde der laatste halve eeuw is niet overrijk aan voortbrengselen van den eersten rang. Somtijds zelfs staat men verbaasd dat een volk van veertig millioen zielen, in andere opzichten zoo begaafd en ontwikkeld, in meer dan vijftig jaren aan zoo weinig litterarische kunstwerken het aanzijn schonk. De nieuwe duitsche letteren gelijken eene arabische woestijn. Aan doortrekkende karavanen, beladen met geleerde pakgoederen, geen gebrek; de oasen alleen kan men tellen.

Indien de heer Scherer te eeniger tijd zijne belofte nakomt, dan stel ik mij voor dat hij onder de loffelijke uitzonderingen ook Von Scheffel mederekenen zal. Weinig duitsche auteurs van den nieuweren tijd hebben met zooveel zelfbeheersching de letteren om de letteren beoefend. Weinig slaagden er in, door het leveren eener geringe hoeveelheid degelijk werk, zich zulk een naam te maken. Von Scheffel's kompleete geschriften, eerlang herdrukt in één oktavo boekdeel, zullen in de bibliotheken niet veel plaats beslaan, maar des te ijveriger gelezen worden. Voor het groote publiek bezitten zij de waarde van *householdwords*, voor de kenners die van toetssteenen.

Cd. B. Huet.

[1]) Bladz. 723 van den 3den Druk, 1885.

DE ISLAM.

(*Vervolg van blz.* 273.)

De eigenzinnigheid en energie van Aboe Bekr waren noodig, om den Islam uit de algemeene verwarring te redden, die de onverwachte tijding van Mohammeds dood teweegbracht, op welks mogelijkheid men nooit bedacht was geweest. Zoo was dus wel, gelijk Aboe Bekr aan de wanhopige geloovigen herinnerde, de almachtige Wetgever niet gestorven, maar Zijn orgaan had hij van de aarde weggenomen.... men zou haast zeggen, voordat het nog uitgesproken had. Zelfs de geringste aanwijzing, hoe de gemeente zich uit moeielijkheden redden en nieuwe vragen zou moeten oplossen, als haar leidsman niet meer was, ontbrak. Het was voor den Islam gelukkig, dat de algemeene afval der Bedowienen na Mohammeds dood onmiddellijk energieke leidslieden noodig maakte, en dat die nieuwe hoofden der gemeente zonder theorie of systeem alle maatregelen konden nemen, die zij tot behoud en vestiging van het bestaande noodig achtten.

De aard van Mohammeds wetgeving werd door hare wijze van ontstaan reeds eenigszins bepaald. Zij is, wij zagen het, uit den Qoran alléén voor ons niet te kennen, ja zelfs niet hoofdzakelijk in dat heilige boek vervat. In weerwil van de gewoonte der latere Moslims om in hunne overleveringen al hunne opiniën door Mohammed te doen uitspreken, is er toch in die mededeelingen van tijdgenooten zeer veel *onmisbare* bouwstof voor hem, die Mohammeds leven of zijne wetgeving wil reconstrueeren. Men mag veel of weinig van het overgeleverde als van jongeren oorsprong ter zijde stellen, er blijft

altijd genoeg over om het godsdienstig en maatschappelijk leven der geloovigen vrij nauwkeurig te regelen, om het leven van den in de laatste jaren van Mohammeds leven steeds aangroeienden staat in zijne voornaamste uitingen te beheerschen. De godgezant en zijne hoorders hebben zonder eenigen twijfel ondersteld, dat een voorschrift of bevel, hetwelk niet uitdrukkelijk tot bepaalde personen of verhoudingen beperkt werd, tot den dag der Opstanding gelden zou; eene onderstelling, die hare kracht geenszins verliest door het feit, dat zij nergens door den profeet theoretisch wordt geformuleerd; immers dit geschiedde met andere, even gewichtige thesen evenmin. Mohammed zelf zag zich door deze opvatting der wetten nooit belemmerd; hij kon, waar de nood drong, zelfs „eene vergeten of afgeschafte openbaring door eene betere vervangen.” Voor hem, die nooit algemeene vragen oploste, maar alleen zulke, die dadelijk voor hem en de zijnen van belang waren, bestond dus de vraag nauwelijks: hoe zal men later dergelijke practische bezwaren uit den weg ruimen, wanneer Allahs orgaan zichzelf niet meer corrigeeren kan? Te minder, daar, gelijk ons bleek, de toestand zijner gemeente na zijnen dood geen voorwerp zijner zorg is geweest. Wellicht heeft ook de verwachting, dat de oordeelsdag toch tamelijk na ophanden was, de gedachte om wetten voor toekomstige behoeften pasklaar te maken, verdrongen. Want al was Mohammed in zijne laatste levensjaren bovenal met practische aardsche zaken bezig, openbaringen als: *de ure is genaderd* [1]), geraakten daardoor toch zoo weinig in vergetelheid, dat men later de zending des profeets zelve als een voorteeken der nadering van het jongste gericht kon opvatten. Het onderscheid tusschen tijdelijke en altijd van kracht blijvende voorschriften werd in Mohammeds tijd dus nauwelijks gevoeld. De gemeente werd dit verschil slechts dan gewaar, als zich ernstige practische bezwaren tegen naleving eener bepaalde wet voordeden — maar dan ook was dadelijk de profeet bij de hand, om de

---

[1]) De eenigszins vrije vertaling dezer woorden door *l'heure s'approche* geeft Mr. v. B. (p. 432) aanleiding tot de geheel onjuiste verklaring: „c'est à dire, elle viendra certainement, elle se rapproche toujours, et non, elle est proche.” Ieder orientalist weet, dat in het oorspronkelijk het perfectum hier en op parallele plaatsen wordt gebruikt en niets anders kan beteekenen dan dat de jongste ure *nabijgekomen is*.

moeielijkheden uit den weg te ruimen. Noch zij, die geheel voor de andere wereld leefden, noch degenen, wier belangstelling vooral de wereldsche uitbreiding van den Islam gold, zagen verder dan in de naaste toekomst. Dit wordt bij de bespreking van Mohammeds godsdienst dikwijls niet genoeg in aanmerking genomen. Wie uit den Qoran datgene kiest, wat hem wenschelijk en voor onzen tijd bruikbaar voorkomt, daarop een „hervormden Islam" grondt en dezen den oorspronkelijken, den godsdienst van Mohammed noemt, vervalscht de geschiedenis. Omtrent die zaken, welke de grootste beteekenis hebben voor het godsdienstig en maatschappelijk leven, liet Mohammed wetten en bepalingen na, welke een later geslacht met meer of minder recht kon uitbreiden en ontwikkelen, maar welke men nooit kon beschouwen als slechts voor een beperkten tijd bestemd, zonder meteen te verklaren dat men aan het gezag van den godsgezant ontgroeid was. Wie dit laatste doet, kan echter den Qoran, zoowel als de overlevering, missen, daar hij toch het daarin bruikbaar bevondene ten slotte op zijn eigen gezag aanneemt.

Zoo wij dan geen recht hebben Mohammeds wetten als geheel of gedeeltelijk met het oog op een beperkten tijd gegeven te beschouwen, blijft nog de mogelijkheid, haar locaal te beperken en aan te nemen, dat de profeet bij zijne openbaring alleen zijne stamgenooten op het oog had. Wij zagen boven, dat zulk eene opvatting geheel in overeenstemming is met de roeping, die Mohammed zichzelf in den aanvang van zijn optreden toekende. Hij was bestemd om den Arabieren datgene te verkondigen, wat andere profeten aan húnne „volkeren of gemeenten" verkondigd hadden: den *moslims* (gehoorzamen) de blijde boodschap des eeuwigen levens, den *kafirs* (ongehoorzamen) de waarschuwing van een dreigend aardsch strafgericht en van het onontkoombaar oordeel na de Opstanding. Gedurende de Mekkaansche periode was Mohammed, hoewel de vroeger geopenbaarde leer slechts uit enkele bronnen kennende en van de onderlinge verhouding van Jodendom en Christendom geheel onbewust, overtuigd dat zijne openbaringen niets anders behelsden dan eene Arabische editie van hetzelfde, waarvan Moesa de Joodsche, Isa de Christelijke uitgaven hadden bezorgd. Hij beroept zich tegenover het ongeloof met vertrouwen op de „lieden der herinnering" (Qoran XVI: 45, XXI: 7); hij

noemt het een bewijs voor de waarheid zijner openbaringen, dat haar inhoud den „geleerden der kinderen Israëls" (Qor. XXVI: 197) reeds bekend is. Te Mekka deed zich zeker de gelegenheid zelden voor, Joden of Christenen naar hunne opinie omtrent de nieuwe leer te vragen; de weinigen, die er waren of kwamen, kunnen met Mohammeds godsdienst onder de toenmalige omstandigheden en vooral tegenover de in hun oog godsdienstig bijzonder achterlijke Qoraisjieten, tot op zekere hoogte vrede gehad hebben. Mohammed zond in dagen van druk zijne volgelingen uit Mekka naar het Christelijke Abyssinië; hij was vast overtuigd, dat allen, die Allah reeds vroeger met zijne openbaringen begenadigd had, zijne natuurlijke bondgenooten moesten zijn. Het denkbeeld, dat hij ook voor dezulken eene boodschap van Allah had, kwam te Mekka niet bij hem op. Hoe geheel anders was dus de verhouding van den profeet te Mekka tot niet-leden zijner gemeente, dan die van de latere Moslimsche leer! Geheel ongeloovigen, die de latere Islam voor de keuze tusschen onderwerping aan Allah of den dood stelt, hen waarschuwt Mohammed, vermaant hen tot bekeering, en als zij dan niet luisteren willen, laat hij hen aan Allahs rechtvaardigen toorn over, terwijl hij het als zijnen en der zijnen plicht beschouwt, hunnen spot en beleedigingen geduldig om Gods wil te dragen. Joden en Christenen, die de latere Islam alleen als onderworpenen duldt, die in deze wereld een vernederend leven mogen leiden en in de andere de hel tot woonplaats bekomen, beschouwt Mohammed nog niet als andersdenkenden, neen, als bondgenooten! Er zijn dan ook schrijvers, die gelijk Mr. van Bemmelen (vergelijk o. a. pag. 539 v. en 514 vv.) dezen overgang bijna geheel na Mohammeds dood plaatsen en op rekening schrijven van latere staatkundige ontwikkeling of verbastering. Zij meenen, dat Mohammed zelf, ook in zijne roemrijkste dagen te Medina, zijne veroveringsplannen niet verder dan Arabië heeft uitgestrekt, en dat de onvriendelijke, ja vijandige toon der latere openbaringen alleen tegen *slechte* Joden en Christenen, niet tegen het Jodendom en het Christendom zijn gericht. Deze voorstelling bevat ware elementen, maar is zooals zij daar ligt toch valsch.

De Vlucht heeft in Mohammeds opvatting van zijne missie hoogst belangrijke veranderingen te weeg gebracht, die zich bijzonder krachtig openbaarden in zijne alras veranderende ver-

houding jegens Joden (resp. Christenen) en ongeloovigen. In en bij Medina vond hij, behalve twee Arabische stammen, drie Joodsche gevestigd. Omstandigheden, die wij thans niet nader bespreken willen, stelden den Godsgezant hier al spoedig aan het hoofd der uit „medegevluchte" Mekkanen en verschillend gezinde Medinensers bestaande gemeente. Sommige Medinensers bleven uit wantrouwen in de nieuwe beweging en vrees voor hunne belangen op zekeren afstand, de Joden vormden uit den aard der zaak eene zelfstandige groep. Nu is het waar, dat de profeet uit zichzelf niet licht lust zoude gevoeld hebben, zich met de aangelegenheden der Joden in te laten: de eerbied van den „ongeletterden profeet" voor hunne geheimzinnige, hem onverstaanbare openbaring was groot genoeg om zijne overtuiging, dat hij niet tot dezulken gezonden was, te doen voortbestaan. Ieder begrijpt echter, dat zulk eene neutrale verhouding slechts op een afstand kon duren. Bij samenleving kon wrijving niet uitblijven; mochten enkele Joden al godsdienstig onverschillig zijn, anderen met genoegen eene leer zien predidiken, die zij voor een gearabiseerd Jodendom konden houden — dat eene geheele Joodsche kolonie in zulk eene gedragswijz eenstemmig zou zijn, komt reeds *a priori* ondenkbaar voor. Volkomen terecht zegt Mr. van Bemmelen (pag. 517), dat Mohammed de Joden en Christenen wel met rust bij hun eigen godsdienst wilde laten volharden, *„s'ils ne niaient pas sa mission et ne „combattaient pas son oeuvre."* Maar hierin lag juist het onoverkomelijk verschil: Mohammed had *ten onrechte* gemeend, dat Jodendom, Christendom en andere geopenbaarde godsdiensten slechts in bijkomstige zaken, als de taal hunner openbaringsboeken en ritueele bijzonderheden, van elkander afweken, hij had zich op die alle beroepen, in de vaste overtuiging dat zijne zending zelve zich met het Jodendom en Christendom verdroeg. Ons, die weten dat zulk eene zending, dat het optreden van een Arabisch profeet met de geheele leer, maar bijzonder met de leer der laatste dingen van Joden zoowel als van Christenen in strijd was, ons kan zijne teleurstelling evenmin bevreemden, als het allengs overgaan zijner vriendschap uit de verte in vijandschap van nabij.

De profeet heeft de hoop niet dadelijk opgegeven, daar hij de diepte der kloof, die hem van andere geopenbaarde godsdiensten scheidde, niet aanstonds mat. In de inrichting van

sommige zaken, die den eeredienst betreffen, in spijs-, reinheids-, vastenwetten openbaren zich de gevolgen zijner toenemende bekendheid met het Jodendom. Twee verschillende onfeilbare openbaringen, in elkaars onmiddellijke nabijheid nageleefd, brachten natuurlijk al spoedig onaangenaamheden en twistgesprekken tusschen beider belijders te weeg. Aanvankelijk ontweek Mohammed het getwist en liet Allah zelf zich ontwijkend uit (Qor. V : 47 vv.); Hij erkent nadrukkelijk de vroegere openbaringen als goddelijk, en verwijst degenen, die Mohammed om beslissingen lastig vallen, elk naar zijne openbaringsboeken. Men late zich door deze omstandigheid niet verleiden tot de conclusie, dat de profeet tot elken prijs den vrede wilde bewaren, en de latere vijandschap dus alléén aan den onwil der Joden zoude te wijten zijn. Als de Joden Joden bleven en Mohammed niet aan zijne eigene zending ging twijfelen, *moest* het bij samenwoning tot tweespalt, ja tot vijandschap komen. De zaak was echter voor Mohammed hoogst moeielijk. Het bleek steeds meer dat zij, op wie hij zich vroeger tegenover de Mekkaansche spotters en twijfelaars placht te beroepen, die de waarheid zijner boodschap uit hunne boeken konden bevestigen, van een Arabischen gezant Gods niets wilden weten. Juist diegenen onder hen, die den grootsten ijver voor en kennis van hun eigen godsdienst hadden, waren de natuurlijke vijanden van den Islam. De gedachte, dat zulke openbaringen, waarin Allah zelf gezegd had: „is het hun (den ongeloovigen) dan geen bewijs, dat de geleerden der kinderen Israëls het weten?" vergissingen waren, kon bij Mohammed niet opkomen. Ware hij geen „ongeletterde" geweest, wellicht zoude hij zich gewaagd hebben aan eene uitlegging der Joodsche boeken in den geest van hetgeen hij voor de waarheid hield; maar hij was alleen verklaarder van de openbaring, die hij zelf bracht. Zoo bleef hem, na vergeefsche pogingen, om zich zelf de beteekenis van het verschil te ontveinzen, niets anders over dan de onderstelling, dat hetgeen de Joden voor de hun geopenbaarde waarheid uitgaven, door hen zelven was vervalscht. In détails kon Mohammed zich uit den aard der zaak niet begeven: de Qoran verklaart eenvoudig, dat zij hunne openbaring „verdraaien", waarmede zoowel tekstvervalsching als onjuiste uitlegging kan zijn bedoeld. Dat Mohammed zelf deze oplossing in allen ernst voor de ware heeft gehouden, betwijfelen wij niet; hij kon dit

te lichter meenen, daar hij bij nadere kennismaking met de Joden ondeugden (bijv. woeker) opmerkte, die naar zijne innige overtuiging hun door Allah verboden moesten zijn; wetten ook (bijv. sommige spijswetten), die naar zijne meening niet door Allah konden zijn gegeven. Sedert de openbaringen over schriftverdraaiing was dus de verschillende beoordeeling van Mohammed alleen toepasselijk op zijn ideaal Jodendom, dat nooit had bestaan; de Joden der werkelijkheid waren tot verdraaiers der jongste openbaring Gods gestempeld. De verhouding van den Islam tot het Christendom ontwikkelde zich op analoge wijze; van de noodzakelijkheid dezer ontwikkeling zal elk, die het bovenstaande begrepen heeft, overtuigd zijn, zoodat wij hieromtrent geene bijzonderheden behoeven mede te deelen. Behalve de principiëele onmogelijkheid der erkenning van Mohammeds missie, die voor Christenen in dezelfde mate gold als voor Joden, was het in het Christendom bovenal de leer der triniteit, die bij Mohammed de overtuiging vestigde, dat ook hier de openbaring werd verdraaid. Mohammeds godsdienst had door deze in weerwil van hemzelf tot stand gekomen verandering eerst zijne zelfstandigheid veroverd, en hem stond nu de weg tot vrijer ontwikkeling open. Het eerste gevolg hiervan was, dat de nieuwe inzettingen, die onder den indruk der afhankelijkheid van het Jodendom in den eersten tijd van Mohammeds verblijf te Medina in den Arabischen godsdienst opgenomen waren, nu voor een belangrijk deel weer werden afgeschaft. Op het werk der vrijmaking van den Islam werd de kroon gezet door de verheffing van Abraham, die vroeger voor Mohammed niet méér geweest was dan een zijner voorgangers, tot zijnen voorganger bij uitnemendheid. Had hij zich vroeger, tegenover de ongeloovigen van Mekka, op de oudere openbaringen in het algemeen, dus in het bijzonder op de bij name bekende, Joodsche en Christelijke beroepen — tegenover zijne nieuwe tegenstanders, de bezitters dier openbaringen zelve, beriep hij zich op hun eigen aartsvader, die volgens hunne overlevering tevens aartsvader der Arabieren was [1]). Moham-

---

[1]) Dit onderwerp werd door mij uitvoerig behandeld en Abrahams beteekenis voor de vrijmaking van den Islam aangetoond in mijn „Mekkaansch Feest" (Leiden 1880), blz. 30 vv. De opmerkingen van Mr. v. B. (blz. 612, n, 3) over dit onderwerp berusten grootendeels op misverstand van mijn betoog.

meds betere bekendheid met de Joodsche en Christelijke gewijde geschiedenis, deed hun in Abraham eenen profeet en gezant van Allah zien, die, door Joden en Christenen om strijd vereerd, toch niet onder het gezag van specifiek Joodsche of Christelijke wetten had gestaan. Joden zoowel als Christenen moesten erkennen, dat de godsman Abraham noch de Mozaïsche wetten, noch het Evangelie gekend had. Daar nu de openbaringen Gods in wezen niet van elkaar verschillen konden, met welk recht verweet men dan Mohammed, dat hij Joodsche en Christelijke wetten niet erkende? Had soms Abraham die erkend? Was hij een Jood, een Christen? Aldus de inhoud van een aantal openbaringen, die de vrijmaking des Islams van vreemde contrôle bezegelen. De opmerking van Mr. van Bemmelen (blz. 540), dat Mohammed „ne pensa pas à la conversion des „juifs et des chrétiens *restés fidèles à la loi et à l'évangile*" verliest alle beteekenis zoodra men weet, dat naar Mohammeds inzicht de Wet en het Evangelie niets konden bevatten, dat met zijne zending en zijne boodschap streed. Behoudens dergelijke restrictie kan natuurlijk iedereen met elk openbarings- of wetboek genoegen nemen. De nieuwe zooeven geschetste verhouding behoefde in abstracto tot geenerlei vijandelijke *daad* aanleiding te geven; men kon elkander met rust laten door vermijding van aanraking op religieus terrein. Het geestelijke en het materieele leven hingen hier echter zoo innig samen dat die scheiding op den duur practisch onmogelijk was. Vooral toen de nieuwe godsdienst Medina en Mekka met hare respectieve bewoners en bondgenooten als vijanden tegenover elkaar geplaatst had (en dit gebeurde maar al te ras), moest immers neutraliteit van hen, die in en om Medina woonden, met vijandschap op ééne lijn gesteld worden. Het ontstaan en de ontwikkeling van den strijd dier beide steden heeft echter het proces slechts bespoedigd; ook zonder dat was toch vreedzaam bijeenzijn van de Medinensische Joden met de jonge gemeente onmogelijk geworden. De toenemende vijandschap tusschen Joden en Moslims werd eindelijk met bloed vereeuwigd en bepaalde Mohammeds gezindheid jegens de openbaringsvolken in het algemeen. Zoodra het vaststond, dat de Moslims ter verdediging van hunnen godsdienst de wapenen mochten, ja moesten voeren, was het ook aan geen twijfel onderhevig, dat Joden en Christenen, waar en wanneer die den Islam in den weg waren, door

die wapenen onschadelijk moesten worden gemaakt. Mocht dus op dit, gelijk op elk ander gebied, de scherpe formule en het systeem in Mohammeds tijd nog ontbreken, de grondslag voor de latere leer was gelegd en de verhouding der drie wereldgodsdiensten onderling voor altijd bepaald — bepaald noch door kwaadwillig opzet van Mohammed noch door onwil of bekrompenheid van Joden of Cristenen, maar door eene van den wil der enkelen onafhankelijke, historische noodwendigheid. Dat de profeet weinige jaren vóór zijn dood aan onderwerping van naburige Christelijke vorsten ernstig gedacht heeft, is in weerwil van Mr. van Bemmelen's (p. 541) ongegronden twijfel aan de echtheid van Mohammeds brief aan den gouverneur van Egypte, boven bedenking verheven. Eenmaal hoofd van de door kracht van wapenen machtig geworden gemeente der geloovigen, was Mohammed van zijn standpunt ook in zijn recht. „Wie niet vóór mij is, is tegen mij," kon hij zeggen. En welk vorst, die vóór Gods gezant is, heeft er tegen, zich aan hem te onderwerpen? Zonder twijfel heeft Mohammed dan ook ten slotte zijne missie als universeel opgevat. Mohammed had het bij „dulden" en afwachten kunnen laten, en dan ware de Islam thans eene vergeten sekte of wie weet wat? De eerste stap op den weg van den strijd maakte al de volgende noodzakelijk; eenmaal eene aardsche macht geworden bewoog de Islam zich voort, evenmin te stuiten in zijne vaart als eene lawine.

In den Qoran wordt eene enkele maal [1]), in de overlevering dikwijls het universeel karakter van Mohammeds zending uitgesproken. Veel duidelijker dan door woorden, predikte de man van Mekka echter in zijne latere jaren door *daden*, dat zijne zending zich zoover uitstrekte als zijne wapenen hem met Allahs hulpe zouden voeren. Was zijne missie universeel, dan sprak het ook van zelf dat hij de *laatste* der godsgezanten was, gegeheel afgezien nog van de goddelijke boodschap, die hij overbracht: „*de laatste ure is nabij gekomen.*"

Onze bespreking der ontwikkeling van de verhouding van

[1]) Qor. VII: 157. De andere door Mr. v. B. (pag. 446, n. 3) in dit verband genoemde verzen worden terecht door hem ter zijde gesteld. Dat het „*zegel*" der profeten niet noodzakelijk den laatste aanduidt, merkt de schrijver (p. 446—7) terecht op; echter is ook zijne verklaring onjuist. Reeds lang geleden werd aangetoond, dat deze uitdrukking in het Arabisch „*het puikje*" van zijne soort beteekent.

den Islam tot de beide wereldgodsdiensten noodzaakte ons vooruit te loopen op de verandering van Mohammeds gedragslijn jegens de volstrekt ongeloovigen, in de eerste plaats de Mekkanen; eene verandering die haar eindpunt bereikte in de Mohammedaansche leer van den *„heiligen oorlog."* De heerschende voorstelling omtrent dit punt behoeft voorzeker correctie, maar eene andere dan Mr. van Bemmelen (p. 621 vv.), door al te grooten ijver voor de verdediging van den Islam gedreven en door gebrekkige Qoranvertalingen misleid, wil toepassen. Mohammed heeft bij zijne vlucht uit zijne vaderstad, volstrekt geene vijandige plannen tegen haar gekoesterd; het kan niet genoeg herhaald worden, dat de profeet zich zelden of nooit met de onberekenbare toekomst bezighield, dat hij altijd vervuld was met de oogenblikkelijke, geestelijke of stoffelijke behoeften van zich en de zijnen. Evenmin is het juist (Mr. van Bemmelen, p. 476-7), dat het feit zijner emigratie, zonder meer, hem naar de begrippen van zijnen tijd reeds op vijandigen voet met het door hem verlatene Mekka plaatste. Wij kunnen veilig aannemen, dat hij bij zijn vertrek Mekka met vertrouwen aan Allahs wraak overliet en de bewoners der op tien dagreizen van elkaar gelegen steden konden voorloopig zeer wel uit elkanders weg blijven. Wel blijkt, dat de ongeloovige Mekkanen van verder verkeer met de scheurmakers verschoond wenschten te blijven, daar zij, van hun conservatief standpunt terecht, gevaar vreesden van hunnen toenemenden invloed. Elk, die verdacht werd van verstandhouding met de Moslims, deed dan ook verstandig door te verhuizen. Intusschen kon men van hen, die meer of minder gedwongen Mekka verlaten hadden, bezwaarlijk verwachten, dat zij door hunne „Vlucht" voor goed van elk recht op verblijf in hunne vaderstad, respectievelijk van hunne daar achtergebleven eigendommen afstand deden. Over dit recht werd in den kring der naar Medina verhuisde Mekkanen niet dadelijk gesproken, althans wij hebben daarvan geen bewijs. Zeer verklaarbaar is het echter, dat dit wel geschiedde, zoodra zij te Medina vasten voet verkregen hadden, en het hun niet onmogelijk voorkwam, hun recht te verdedigen. Het voorschrift: dulden! was in tijden van druk gegeven, toen weerstand hopeloos scheen. Te Medina nu was lang niet alles rooskleurig en er bestond veel aanleiding voor den profeet, toen hij de eerste moeilijkheden te boven was, het oog naar buiten te richten.

De teleurstellingen, van de zijde der Joden ondervonden, de lauwheid, het wantrouwen van vele Medinensers, de gehechtheid aan bloedsbanden, die in weerwil van alles bij Mohammed en de zijnen overgebleven was, de behoeftige toestand van vele uitgewekenen verlevendigden bij dezen het bewustzijn, dat het onrecht was wanneer men in Mekka weigerde, hen te ontvangen. De eerste openbaring, die aan deze bezwaren te gemoet komt (Qor. XXII : 39-42), geeft dezen ballingen verlof, eenen strijd te beginnen, die hoewel agressief in vorm, als *defensief* in wezen wordt beschouwd, en ook alleen als zoodanig door Allah wordt toegelaten. *Omdat* hun onrecht wordt aangedaan, *omdat* zij zonder recht buiten hunne woningen gesloten zijn, *mogen* zij strijden. Immers, hoe zou Allah kunnen dulden, dat in deze wereld Zijne getrouwen straffeloos aldus mishandeld werden door Zijne verachters; dan zouden weldra „kluizen, kerken, synagogen, en masdjids, alle plaatsen waarin Allahs naam verheerlijkt wordt, verwoest zijn." Men ziet, hier wordt het recht van bestaan der ongeloovigen niet ontkend, maar er openbaart zich toch reeds een begin van krachtig zelfbewustzijn in hen, die (zoo heet het in de Openbaring), als „Wij hun macht gaven op de aarde, de godsdienstoefening „zouden in stand houden, de weldadigheid beoefenen enz." Een zwak begin van de rijpende overtuiging, dat het aardrijk aan Allahs dienaren toebehoort. De eerste vijandige ontmoetingen der uitgeweken Mekkanen met hunne stamgenooten hadden slechts de beteekenis van een gewichtigen eersten stap op het gebied des oorlogs. Zij deden de zwakheid van het troepje „vluchtelingen" uitkomen en maakten dus, daar aan terugtreden niet te denken viel, medewerking van anderen noodzakelijk. Ons schijnt het van zelf te spreken, dat deze hulp van de zijde der geloofsgenooten te Medina komen moest. Voor Mohammeds tijdgenooten was deze opvatting der zaak verre van natuurlijk en geheel nieuw. Alle samenwerking berustte in Arabië op banden des bloeds of bondgenootschap, op gemeenschappelijke belangen gegrond. Het was dus een vreemd, voor onverschilligen of tegenstanders afschuwelijk schouwspel, hier door Mohammeds prediking die natuurlijke banden verbroken te zien, Qoraisjieten tegen Qoraisjieten te zien strijden; eene bijzondere permissie van Allah, waarin de geloovigen als de verongelijkte partij werden voorgesteld, was noodig om den strijd te doen ontbranden.

Voor hen, die door geene bloedverwantschap, noch gemeenschappelijke bedreigde belangen, met de „vluchtelingen" verbonden waren, bestond naar de toenmalige Arabische begrippen geene aanleiding, om aan dien strijd deel te nemen. Deze begrippen waren echter (ons is dit duidelijker dan hen, welke die hervorming beleefden) door de nieuwe religie in hunnen wortel aangetast. Het ongehoorde feit, dat geheel ongelijksoortige elementen zich tot eene gemeente, eenen kleinen staat samengevoegd hadden alleen door gemeenschap des geloofs, moest ongehoorde gevolgen na zich sleepen. De profeet en de vroomste Moslims moesten inzien, dat elk gevaar van leden der gemeente, een gevaar voor de gemeente, voor den godsdienst was; de solidariteit der leden van eenzelfden stam was in wezen reeds vervangen door de solidariteit van geloofsgenooten. Weldra beveelt Allah (Qoran II: 212—3) allen geloovigen den strijd; uit de openbaring zelve blijkt, dat de Allerhoogste op hunnen tegenzin was voorbereid: „licht hebt gij tegenzin in iets, dat het beste voor u is, en omge„keerd; maar Allah weet het en gijlieden weet het niet." De strijd, vroeger aan de „vluchtelingen" *toegestaan*, thans allen als een plicht *bevolen*, bleef altijd, dit gevoelt men, in de oogen van Mohammed en zijne getrouwen een defensieve, tegen geweldenaars gericht, die een deel der geloovigen onthouden hetgeen waarop zij recht hebben. Welke bijoogmerken den strijd in de oogen veler gegeloovigen wenschelijk gemaakt mogen hebben, voor de geschiedenis van den Islam hebben wij slechts met den door Allah zelven aangegeven *casus belli* te maken.

Zeker hebben de van nu af aan oorlogvoerende partijen niet bevroed, welk eene omwenteling door hunne rooftochten werd voorbereid. Ons is bij een terugblik op de geschiedenis dit inzicht gemakkelijker. De Mekkanen moesten meer en meer gaan inzien dat het geheele oude régime, waaraan zij gehecht waren, dat de geheele oud-Mekkaansche maatschappij met hare traditiën ter dood veroordeeld was, wanneer zij den dweper, die inmiddels wetgever en bevelvoerder geworden was, gaven hetgeen hij eischte: vrijheid om in hunne stad te ageeren; bij hen ontwikkelde zich dus alle ijver, waartoe behoudzucht in staat is. In Mohammeds gemeente nam daarentegen onder verschillende invloeden de geloofsijver toe: gevallen geloofshelden eischten wraak; openbaringen schonken beloften van zegepraal van éénen geloovige over tien vijanden des geloofs, beloften

van het hoogste heil in de andere wereld aan hen, die voor de goede zaak sneuvelden. Het heilige karakter van dezen oorlog werd vooral versterkt doordien het bezit van het Mekkaansche heiligdom (de *Ka'ba*) er in betrokken werd. Met dit heiligdom van onmiskenbaar heidenschen oorsprong waren religieuze gebruiken verbonden, die grootendeels hunne beteekenis en leven verloren hadden en juist daardoor, in geval dit wenschelijk werd, zich zeer licht in onschadelijken vorm in den geopenbaarden godsdienst van Allah lieten inlijven. Daar bij de feesten, die eenmaal 's jaars te Mekka gevierd werden, de handel eene grootere rol speelde dan godsdienstige plechtigheden, vond Mohammed in zijne eerste Mekkaansche periode geene aanleiding de *Ka'ba* in den kring zijner beschouwingen op te nemen; men hoort hem er niet van spreken; hij nam, zoover wij weten, geene bepaalde verhouding tot den *hadj*, de groote jaarmarkt, aan. Nog minder aanleiding dan vroeger had hij in de laatste jaren vóór de Vlucht of kort daarna, tot opzettelijke overweging der vraag, wat die *Ka'ba* eigenlijk was: de man van het oogenblik en van de practijk gaf geen antwoord op alle vragen, die *wij* hem in verband met zijn optreden gesteld zouden hebben; en in de jaren om en bij de Vlucht lag immers het middelpunt van zijn denken en werken reeds buiten Mekka.

Met de Joden had hij zich bij zijne godsdienstoefeningen te Medina naar hunne tempelstad Jeruzalem gewend. Was het wonder dat hij, na zich van de kinderen Israëls voor goed afgewend en zijnen blik weer naar Mekka gericht te hebben, ook aan het heiligdom dier stad eene plaats in zijnen godsdienst aanwees, de plaats die eene wijle door den Salomonischen tempel was ingenomen? Bij zijne te Medina toegenomen kennis van de Joodsche gewijde geschiedenis, lag de vorm dezer inlijving van de *Ka'ba* zoo voor de hand. Abraham, zoo had Mohammed vernomen, was niet eenvoudig een der vele godsgezanten van vroeger tijd; hij was de stamvader der zonen Israëls, de stamvader ook der Arabieren. Lag de conclusie niet voor de hand, dat hij, die Hagar en Ismaël naar Arabië had verplaatst, daar tevens den Allerhoogste een tempel had gesticht, die bestemd was voor Ismaël en zijn geslacht datgene te zijn, wat de Jeruzalemsche tempel voor de Joden was? Wij gaan hier allerlei in- en uitwendige drangredenen voorbij, die Mohammed tot de opneming van den Mekkaanschen eeredienst in

zijne religie noopten en constateeren slechts, dat zij door Allahs woord is tot stand gekomen. De waarlijk *doode* gebruiken van den Mekkaanschen eeredienst lieten zich, al zijn *wij* ook van hunnen heidenschen oorsprong op goede gronden overtuigd, door Mohammed en zijne geloovigen zonder moeite als van goddelijken oorsprong aanvaarden; de bewuste vereering van goden, al hetgeen nog heidensch *leven* vertoonde, kon als later ingeslopen misbruik veroordeeld en dus den ongeloovigen Qoraisjieten en hunnen vaderen geweten worden. Deze keer der zaken moest den ijver der ware geloovigen versterken. Hun recht op Mekka was nu algemeen geworden en niet meer tot de uitgewekenen beperkt; het betrof niet meer den vrijen toegang voor de bezorging hunner eigene belangen, maar voor den dienst van Allah; zich van dat recht te verzekeren werd den Moslims hierdoor tot plicht. Het waren echter alleen de steunpilaren van den Islam, die om zulke redenen een strijd op leven en dood aanvaardden; vele lauwen moesten door vermaning en bedreiging tot medewerking opgezweept worden, en velen sloten zich slechts bij plundertochten met het oog op de stoffelijke resultaten aan. Genoeg, om ons de hoofdmotieven van den voor Arabische verhoudingen ontzaglijken strijd voor te stellen, die weldra een belangrijk deel van Arabië in twee vijandelijke legerkampen verdeelde. Zoo groote afmetingen nam de strijd van zelf aan, daar de tusschen de vijandige partijen wonende stammen niet onzijdig konden blijven, en elke partij aan uitbreiding door bondgenooten behoefte gevoelde. Men begrijpt, van hoe geheel andere gedachten Mohammed in deze woelige jaren vervuld moet zijn geweest dan toen te Mekka het zieleheil zijner stamgenooten hem bij nacht noch dag rust liet en deze bezorgdheid zich in hartstochtelijke prediking uitte. Thans hooren wij in de openbaring slechts van den oorlog en zijne gevolgen: nu een Qoran (want zoo heette in Mohammeds tijd elk op zichzelf staand orakel), die eene expeditie voorbereidt, de heerlijkheden van het paradijs schildert, dat de „martelaars" wacht, de onontkoombaarheid van Allahs wil aan dezulken voorhoudt, die door thuisblijven levensgevaar denken te ontgaan; dan weer Allahs nabetrachtingen over den uitslag; bemoediging na eene nederlaag, bestraffing der „halven" na eene overwinning. Eindelijk de regeling der buitverdeeling, de vaststelling van het erfrecht, door veler dood op het slagveld

noodzakelijk geworden. De profeet, die te Mekka als in de andere wereld leefde, is hier in de aardsche sfeer teruggekeerd; de godsgezant is vorst, veldheer, wetgever geworden. Bondgenootschappen met (ongeloovige) Bedowienenstammen waren den Moslims in dezen tijd zeer gewenscht; deze waren met volkomen oprechtheid bestaanbaar, daar de oorlog immers niet tot uitbreiding van het geloof, maar tot verzekering van de rechten der geloovigen gevoerd werd. Aangenamer was het nog, zoo de bondgenooten door de eenig ware en duurzame banden des geloofs met Medina zich verbonden, en hiertoe lieten zich allengs velen vinden. Het spreekt van zelf, dat deze nieuwbekeerden, toegetreden in een tijd, toen de snel opeenvolgende krijgsondernemingen voor prediking en onderwijzing op groote schaal geen ruimte overlieten, Moslims van een geheel ander slag waren dan de oude garde van Mekka of zelfs de oppervlakkigst bekeerden van Medina. Zij zelven vatten hunne bekeéring meerendeels op als den vorm, waarin zij zich aan Mohammed onderworpen verklaarden; de minimale religieuze plichten, hun opgelegd, waren voor hen de voorwaarden, welker vervulling hun de voordeelen van het succes van een zoo machtigen bondgenoot als Mohammed verzekerde. Mohammeds bemoeiingen op het terrein des practischen levens hadden ook hem geleerd, dat men niet alles in eens gedaan kan krijgen en zich soms met een schraal begin tevreden moet stellen, om niet alles te verliezen. Hoewel hij zich, blijkens den Qoran, omtrent de religieuze beteekenis dier bekeeringen op groote schaal geene illusiën maakte, nam hij ze aan.

Bekeering tot den Islam, hetwelk te Mekka beduid had: aansluiting aan een troepje dwepers, wier gemoed van deze wereld vervreemd, van het komende godsgericht vervuld is, beteekende nu in vele gevallen eenvoudig: onderwerping, gehoorzaamheid aan Allah *en zijnen gezant*, waarbij voor de Bedowienen alle nadruk op het tweede lid viel. Die tweeledige formule komt in de latere openbaringen herhaaldelijk voor; het is eene miskenning van de geschiedenis, wanneer Mr. v. B. (p. 450) de tweeledige geloofsbelijdenis: *„Er is geen God dan „Allah en Mohammed is de gezant van Allah"* eerst na Mohammed ontstaan acht, haar in strijd met den Qoran, ja in strijd met de leer van Gods eenheid verklaart.

Wij stappen over den gestadigen aanwas der gemeente en

over de tallooze gevechten heen, die leidden tot de overgave van Mekka aan Mohammed in het 8e jaar na de vlucht (630 n.C.). Zoodra de Mekkanen, die alleen uit een conservatief beginsel den strijd voerden, de hoop op behoud zagen verdwijnen, besloten zij zich naar de nieuwe toestanden te schikken en zich te „bekeeren;" hunne bekeering werd nog gretiger en met nog minder critiek door Mohammed aanvaard dan die der Bedowienen. Zelfs spande deze reeds spoedig alle krachten in, om door wereldsche voordeelen de „harten der Qoraisjieten te winnen." Zoowel het belang van den Islam als de in Mohammed onuitroeibare gehechtheid aan zijnen stam droeg bij tot deze welwillende stemming.

Na het boven opgemerkte zoude men kunnen verwachten, dat nu het doel van den strijd bereikt was en de Islam te Mekka niet alleen geduld werd maar heerschte, de gemeente de eenmaal noode opgenomen wapenen zoude afleggen. De toestand was echter niet meer met dien van vroeger te vergelijken: bijna geheel Arabië was in den strijd opgenomen; talrijk waren Mohammeds Moslimsche en niet-Moslimsche bondgenooten, talrijk echter ook nog de niet-onderworpenen waaronder velen, met welke men oude rekeningen had af te doen. De *casus belli* was door den langen duur en de hitte van den strijd in het vergeetboek geraakt. De Moslimsche gemeente was een machtig staatslichaam geworden uit zeer ongelijksoortige deelen samengesteld, die soms moeilijk genoeg bijeen te houden waren; zij kon geene heele of halve vijanden in hare onmiddellijke nabijheid dulden. Dit kan trouwens geen enkel politiek lichaam, dat op den grondslag van een onfeilbaren godsdienst berust. Mohammeds verleden bracht mede dat hij op zijnen zegetocht door Arabië daar, waar hij in aanraking kwam met Christenen en Joden die zijn gezag erkenden, de religieuze questie liet rusten en van hen slechts stoffelijken steun eischte.

Met de heidensche Arabieren kon hij, op het toppunt zijner macht gekomen, geene bondgenootschappen meer sluiten zonder hunne bekeering. In tijd van nood moest men nemen wat men krijgen kon; maar in den grond was toch een verdrag met Heidenen, die wel het gezag van den gezant maar niet dat van den Zender erkennen wilden, eene met de waardigheid van den Islam onvereenigbare zaak. Het begin van het einde dezer verhouding vinden wij geboekstaafd in de beroemde „Openba-

ring der Opzegging" [1]). De onderdeelen van dit edict zijn niet alle even ondubbelzinnig; de hoofdinhoud en de bedoeling zijn zoo duidelijk als men verlangen kan. Allah verklaart elk verdrag tusschen Hem of Zijnen gezant en ongeloovigen in het algemeen voor onbestaanbaar. De ongeloovigen (d. w. z. de ongeloovige *Arabieren*, want onze openbaring was speciaal bestemd om hun bij den *hadj* van het jaar 631 te worden voorgelezen), hebben zich te bekeeren, of zij kunnen rekenen op vijandelijkheden; onbekeerd, dat is naar het toenmalige spraakgebruik ongehoorzaam aan Mohammed, mogen zij niet weder aan de groote jaarfeesten deelnemen, zijn zij van den *hadj* uitgesloten. De reeds voor een bepaalden tijd gesloten bondgenootschappen met ongeloovige stammen worden in stand gehouden, zoolang de andere partij ze niet schendt. Deze gedragslijn schrijft Allah voor omdat gebleken is, dat men op ongeloovigen niet rekenen kan — „de meesten hunner zijn slecht" . . . . „zij houden jegens ulieden trouw noch verbond." Eene nieuwe *theorie*, volgens welke het geloof door de wapenen moet worden uitgebreid, wordt ook hier nog niet geleerd; het karakter der ongeloovigen wordt zoo zwart mogelijk geteekend, en daarmede hunne bestrijding als voor het zelfbehoud van den Islam noodzakelijk, gerechtvaardigd. De strijd blijft dus schijnbaar een defensieve; maar de eischen voor de defensie van den Islam worden veel hooger gesteld dan weinige jaren te voren. Zoo ziet een machtige Europeesche staat in onze dagen zich „gedreven" tot annexatiën, omdat hij voor eigen veiligheid geene naburen met andere belangen kan dulden. De trouweloosheid van alle of bijna alle ongeloovigen wordt in deze openbaring zoo breed uitgemeten, dat de practische bedoeling eener algemeene oorlogsverklaring onverholen blijkt. De gemaakte exceptiën voor *goede* ongeloovige bondgenooten worden als te niet gedaan door de ontkenning van hun bestaan. Zonder onderstelling van huichelarij bij Mohammed laat zich deze handelwijze zeer wel verklaren. Heeft elk machtig politiek lichaam steeds de neiging zich naar links en rechts uit te breiden met alle beschikbare middelen, die middelen kunnen soms zoo immoreel

---

[1]) De eerste verzen van Soera IX. Mr. v. B. (bladz. 622, n. 2) stelt ten onrechte „*immunité*" in plaats van *opzegging*, en zijne geheele vertaling en verklaring der bedoelde verzen is zeer onnauwkeurig.

zijn, dat zij met diplomatische drogredenen en voorwendselen bedekt moeten worden. Eischt echter iemand van onwetenden of onwilligen onderwerping aan den door hem geopenbaarden, alleenzaligmakenden godsdienst, dan noeme men dit, zoolang hij aan zijne eigene missie gelooft, fanatiek, dol, of hoe men wil — maar immoreel is het niet. Wij gelooven zelfs dat bijna elke nieuwe godsdienststichter, wiens gemeente reeds bij zijn leven machtig wordt op aarde, tot gewelddadige uitbreiding zal moeten overgaan. Eene onfeilbare waarheid duldt op den duur hetgeen zij leugen acht niet naast zich. De Europeesche geleerden, die de zooeven besprokene openbaring een schandelijk stuk genoemd hebben, overdreven wellicht een weinig; zij gaven niet onjuist den afkeer weder, dien *ons* de redeneeringen van machtige dwepers inboezemen, vooral daar waar dezen den overgang voorbereiden van bewonderenswaardig dulden tot gewelddadig overheerschen. Gesteld voor een oogenblik, dat de Islam een geheel anderen ontwikkelingsgang ware gevolgd, dan het geval geweest is; dat de eerste jaren na Mohammeds dood, in plaats van zegepraal op zegepraal, tal van moeielijkheden opgeleverd hadden, en dat de gemeente dus, door den nood gedrongen, zich met de belijders van andere godsdiensten op den grondslag van gelijke rechten had moeten verstaan — dan had men voorzeker, in latere tijden systematiseerend, kunnen aantoonen, dat deze verhouding geheel in den geest van Qoran en overlevering was, daar toch Mohammed alleen *gevaarlijke en trouwlooze* kafirs had bestreden. Dit is echter niet alzoo geweest: Mohammed liet zijne gemeente achter in eene periode van strijd tegen de „gevaarlijke" Arabieren, van toerusting tot strijd tegen de „gevaarlijke" Syriërs; en hij had reeds pogingen aangewend, om naburige vorsten voor zich te winnen d. i. tot onderwerping aan Allah en zijnen gezant te bewegen. De geloovigen aanvaardden de nalatenschap, zooals zij alleen te aanvaarden was, door voortzetting van het begonnen werk. Zij werden veel verder voortgestuwd op den weg van verovering, dan zich aanvankelijk liet voorzien, juist zooals Mohammeds verovering van Arabië, een noodwendig gevolg van zijne eerste vijandelijkheden tegen Mekka, toch door hem niet voorgenomen was. Het oorspronkelijke doel: zelfverdediging, voorzien gevaar voorkomen, was reeds door Mohammed op den achtergrond geschoven en werd eindelijk geheel vergeten. Het

systeem maakte de praktijk van het oorlogvoeren tegen alle ongeloovigen, die zich niet aan Allah en Zijne vertegenwoordigers onderwierpen, tot theorie; de geschiedenis drukte haar zegel daarop.

Gelijk de Islam als wereldgodsdienst ondenkbaar is zonder de zegetochten van den profeet en der eerste chaliefen, zoo is de Moslimsche leer onvolledig als men het hoofdstuk van den heiligen oorlog er uitlicht of dit door „explicatie" krachteloos maakt. Dit leert de geschiedvorsching, die den Islam noch aanvallen noch verdedigen, maar allereerst kennen wil.

Mohammeds karakter ontwikkelde of openbaarde zich na de Vlucht op geheel andere wijze dan in de Mekkaansche periode zijner werkzaamheid; niet alleen in zijnen arbeid als hoofd der gemeente, als wetgever en stichter van een nieuwen staat, maar ook in zijn bijzonder leven. Mohammed te Mekka is voor de kinderen dezer eeuw een in menig opzicht onbegrijpelijk wezen. De toongevende Mekkanen van dien tijd waren, zonder wijsbegeerte of natuurkennis, skeptisch in de hoogste mate en hunne satire tegen een godsdienst, die het zijnen belijders hier op aarde lastig maakt met het oog op de zaligheid aan de overzijde des grafs, was zoo bijtend, dat zij nog in onzen tijd sommigen tot model dient. Te midden derzulken, trots allen spijt en minachting dertien jaren lang te getuigen van onzienlijke dingen; te prediken zonder uitwerking van beteekenis en ook zonder dat de goddelijke Zender, gelijk hij vroeger placht te doen, door een strafgericht zijne verachters beschaamt, daartoe behoort eene natuur, die buiten den kring der waarneming van de meesten onzer valt. Een man van veertigjarigen leeftijd geeft een tamelijk rustig bestaan op, om, het koste wat het wil, enkele der zijnen uit de verschrikkingen der URE te redden; het raadsel des levens heeft hem gekweld tot waanzin toe; de eenige oplossing, die hij vindt, is eene boodschap Gods, door hem aan zijne stamgenooten te brengen en waarvan de inhoud hem gaandeweg in „vertrekkingen der zinnen" wordt medegedeeld. De vrijheid en orde onzer dagen zouden zulk eenen mensch zijne plaats in een krankzinnigengesticht aanwijzen onder goedkeuring van alle beschaafde burgers. Maar, zoo onze maatschappij jegens dergelijke tijdgenooten-zieners al niet zeer verdraagzaam zoude zijn, oordeelt men anders over hen, wanneer hun optreden tijdelijk of plaatselijk verre van ons ligt. Gaarne

bewondert de geschiedschrijver onzer dagen den ernst van Mohammeds overtuiging, zijnen moreelen moed, zijne onbezweken trouw aan hetgeen zich hem als bevel der Scheppers voordeed. Tegenover het doode conservatisme der Mekkanen, is men zelfs geneigd tot sympathie voor den man, die den zin voor het onzienlijke, het ideale, zij het ook in primitieven vorm, als het ware hamerde in de zielen zijner lichtzinnige tijdgenooten. Hoe dieper nu de indruk is, dien velen van Mohammed te Mekka verkregen hebben, des te grooter is veelal hunne teleurstelling, als zij Mohammed te Medina zich in vrijheid, ja heerschappij zien ontwikkelen op eene wijze, die zij niet verwacht hadden. De godsdienstige dweper, die door het geluk begunstigd en gerechtigd om hetgeen *hij* ernstig wenscht voor wenschelijk te houden, in weerwil van alles even streng voor zichzelf blijft als hij onder de alles opmerkende oogen zijner verachters was, moet een ijzeren karakter hebben. Zulke karakters laten zich niet zoo licht geheel door hun idealisme beheerschen; althans Mohammeds natuur was gelijk die van velen zijner voorgangers: taai maar plooibaar. Nu waren er wel is waar in zijne intiemste omgeving mannen, die zijne private handelingen en voornemens vrijelijk beoordeelden; enkelen hunner zouden voorzeker ook, wanneer al te groote afwijkingen van den „rechten weg" met Allahs naam gedekt waren geworden, aan de waarheid der openbaring zijn gaan twijfelen. Er was dus nog wel een en ander buiten Mohammed, dat zijne hartstochten en wenschen binnen perken hield. Toch is zijn verder leven niet zonder vlekken gebleven, en mogen nu die vlekken hier door eene al te ijverige Christelijke polemiek, ginds door eene onverdraagzame anti-religieuze gezindheid zeer *overdreven* zijn, de fanatici van geloof en ongeloof hebben ze niet *uitgevonden*. De oudste Mohammedaansche traditie, ofschoon reeds geneigd ze te bemantelen, is genoodzaakt ze te erkennen. Mr. van Bemmelen heeft (pag. 456 en vv.) eene reeks van tegen Mohammed ingebrachte beschuldigingen opgesomd en die weerlegd op eene wijze, welke, bij allen eerbied voor de goede bedoeling, ons toch somtijds eenen glimlach afperst. De zwakheid, die Mohammed beging door zijnen aangenomen zoon diens vrouw afhandig te maken, is „difficile de nier" (bl. 461). Het groote aantal vrouwen en bijzitten, waarin hij zich verheugde, is, afgezien van de politieke en menschlievende redenen, die hem tot som-

mige uitbreidingen van zijnen harem leidden, zeer begrijpelijk. Immers: *„au reste, il est avéré qu'en général le „coeur de l'homme (non celui de la femme) devient plus „polygame avec l'âge. Sa puissance d'aimer se concentre moins „facilement sur un seul objet; il devient moins exclusif et plus „capable d'aimer beaucoup de femmes à la fois. En outre, chez „les hommes la vieillesse a communément plus que l'âge mur „une préférence pour la jeunesse féminine. Le fait que Mohammed, cinquantenaire et touchant à la soixantaine, s'est entouré „de plusieurs jeunes femmes et concubines, ne présente donc rien „d'anormal au point de vue moral et psychologique."* Blijft na deze verdediging nog het gravamen, dat Mohammed de openbaring misbruikt heeft om zichzelf te ontslaan van de anderen geloovigen opgelegde beperking tot vier vrouwen (altijd behalve de slavinnen-bijzitten, wier aantal men naarmate van zijn vermogen mag uitbreiden). Hierop weet Mr. van Bemmelen geen ander middel dan, in tegenspraak met de traditie, aan te nemen (blz. 468), dat de openbaring het viertal slechts bij wijze van voorbeeld, niet als maximum vermeldt; zoodat dus de beperking door de geloovigen zichzelven opgelegd zoude zijn! Eene andere openbaring wordt onschadelijk gemaakt door het ongehoorde voorstel eener *„légère correction"* (pag. 473), waardoor men in plaats van *un* zal moeten lezen *aucun*! [1]) Op zulk eene wijze maakt men zelf de zaak van zijnen cliënt verdacht. Wij zouden ons ongaarne tot rechters opwerpen en vierscharen spannen over karakters, die wij nauwelijks verstaan; het moet erkend worden dat dit ten opzichte van Mohammed en andere profeten, heroën, denkers, dwepers, genieën al te vaak geschiedt. Het schijnt alsof het velen bovenal om oordeelen, slechts in het voorbijgaan om begrijpen te doen is.

Wie bij zijn historisch onderzoek bovenal begrijpen wil, zal steeds schroomvalliger worden om de rol van wereldrechter te aanvaarden en hoogstens, na kennismaking met zoo vreemdsoortige en gecompliceerde verschijnselen als de geboorte van een godsdienst, met het noodige voorbehoud zijne indrukken mededeelen. Tot veroordeelen onbevoegd, achten wij ons daarom nog niet geroepen alle vlekjes af te wisschen, alle mensche-

[1]) Wat *den vorm* betreft, schijnt deze „verbetering" in de Fransche vertaling des Qorans „légère". In het origineel is zij onmogelijk zonder vervanging eener geheele zinsnede door eene andere.

lijke zwakheden te vergoelijken, of in elke zwakheid bij onzen held eene geheimzinnige deugd op te merken, gelijk de Goethomanen dit bij Goethe plegen te doen. Zelfs wanneer het ons, gelijk den Heer van Bemmelen, te doen was om den Islam te verdedigen, zijne waarde voor het heden en de toekomst te verheffen, dan nog zouden wij de taak der idealiseering van Mohammeds persoon niet op ons nemen; immers daardoor zouden wij, met verkrachting der geschiedenis, een nutteloos werk verrichten.

Wij hebben toch bij onze waardeering van den Islam, òf den oorspronkelijken, onvervalschten godsdienst van Mohammed, òf den historisch ontwikkelden Islam te onderzoeken, die thans als een afgesloten systematisch geheel voor ons staat. Dit systeem heeft Mohammeds beeld reeds meer geidealiseerd dan Mr. van Bemmelen noodig zou achten; Mohammeds zwakheden worden door verklaring en andere middelen weggeredeneerd òf als zeer *bijzondere* eigenschappen van den *profeet* beschouwd, waarnaar dus niemand het recht heeft zich te richten. De godsdienst, die thans reeds eeuwen lang het leven der Moslims beheerscht, heeft derhalve geen gevaar te duchten van de ontdekking dat Mohammeds beeld, zooals critische geschiedvorsching dat allengs doet kennen, minder rein en verheven is dan men zou wenschen; immers verklaart hij dat beeld van den profeet voor het maaksel van ongeloovige handen. De oorspronkelijke Islam daarentegen, de godsdienst van Mohammed, kent aan de persoonlijkheid des profeets nog weinig beteekenis toe. Wel is in de periode van Mohammeds werkzaamheid te Medina de *gehoorzaamheid* aan Allah en *Zijnen gezant* steeds meer de plaats gaan innemen, die vroeger te Mekka werd ingenomen door het luisteren naar Allahs boodschap en vermaning; maar de gezant was en bleef voor zichzelf en zijne tijdgenooten een feilbaar mensch, door Allah uitverkoren om Zijnen wil aan Zijne schepselen bekend te maken. Toen kwam alles dus op de boodschap des Allerhoogsten, en niet op het karakter van Zijnen gezant aan.

Die boodschap, wij zagen het boven in enkele trekken, is zelfs bij het leven des boodschappers niet geheel onveranderd van aard gebleven. Zij bleef altijd berusten op hetgeen, met welks aankondiging zij begon: het Gericht des Allerhoogsten, als einde van de aardsche geschiedenis der menschen. Aanvankelijk formuleerde zij slechts vaag de voorwaarden, waarop

men in dat Gericht zoude kunnen bestaan voor Allahs troon, en drong, bezwoer zij de naaste verwanten des boodschappers, zich te bekeeren voordat het te laat was. Allengs wordt haar aandrang bedreiging, bedreiging echter alleen met straffen van boven; eindelijk gaat de gezant, die de ooren van „zijn volk" verstopt vindt, elders zielen redden voor de verschrikkingen der Ure. Hij vindt geopende ooren, de boodschap wordt aangenomen; hierdoor is het veld gewonnen, waarop de zaden der goddelijke wetgeving kunnen worden uitgestrooid. Is hiermede een aanvang gemaakt, dan dringt de ijzeren wet der noodzakelijkheid tot eene nieuwe gedragslijn; eene onfeilbare waarheid, die, machtig geworden, de dwaling naast zich duldt, is op den duur ondenkbaar. Ook worden de zwakke kiemen door het omgevende onkruid met verstikking bedreigd. De boodschapper en de gehoorzamen vinden eene nieuwe taak in de onderwerping van hen, wier harten voor overreding onvatbaar zijn. De boodschap, eerst de onderwerpingseisch van den Onzienlijke, door een onbeduidend schepsel overgebracht, wordt nu de eisch van onmiddellijke gehoorzaamheid aan Allah *en* Zijnen gezant; niet slechts, gelijk weleer, aangedrongen met bedreigingen van toekomstige hemelsche strafgerichten, maar met wapengekletter van dwepers, buit- en wraaklustigen. De rechten en plichten der gehoorzamen (Moslims) wijzigden zich onder den invloed der agressieve houding van den Islam aanmerkelijk. Het onrecht, den geloovigen en het geloof aangedaan, waarop Allahs bevel tot den (defensieven) oorlog berustte, werd daarbij allengs eene fictie zonder gewicht. In 't verleden ligt het heden: de defensieve krijg moest in de gegeven omstandigheden uitloopen op gewelddadige uitbreiding der macht van de Moslims, of, daar deze macht niet wel bevestigd bleef zonder de hechtere banden des geloofs, tot uitbreiding van den Islam door het zwaard. De geboorte en de jeugd van den Islam brachten van zelve mede, dat hij aan Christenen en Joden zachtere eischen moest stellen dan aan „onwetenden". De latere ervaringen, door de gemeente te Medina opgedaan, maakten daarentegen haar vreedzaam samenwonen met de belijders der oudere geopenbaarde godsdiensten *op voet van gelijkheid* onmogelijk. Immers daardoor zoude zij het recht erkend hebben van openbaringen, die in geloofs- en zedeleer voor haar uiterst aanstootelijke zaken bevatten, welke zij alleen als vervalschingen van Gods woord kon beschouwen: wat meer

is, zij zou als zusters gemeenten, kerken naast zich geduld hebben, die krachtens haar wezen háár nooit als zuster erkennen konden, haar het recht van bestaan zelfs moesten ontzeggen.

Wanneer wij onze historisch-critische waarneming van den Islam eens niet verder konden uitstrekken dan tot het jaar 632 n. C., dan zouden voorzeker het centraaldogme van het Godsgericht in het hiernamaals en eenige zich daaromheen groepeerende voorstellingen omtrent schepping, almacht, eenheid Gods, ons duidelijk als de blijvende kern van dezen godsdienst voor oogen staan. Zij zouden, met een en ander omtrent de geschiedenis der openbaring en aangaande de verhouding tusschen Schepper en schepsel, de gegevens vormen, die wij voor ons begrip in min of meer systematischen vorm zouden gieten, onder uitdrukkelijke herinnering, dat dit systematische ons werk ware, daar de profeet nergens afgeronde, afgesloten beschouwingen gaf en nooit theoretische vragen oploste. Wij zouden daarbij voegen eene uiteenzetting van de voornaamste plichten der Moslims jegens Allah en jegens elkander, de hun voorgeschreven houding jegens ongeloof en ongeloovigen; tot eene systematische plichten*leer* zouden wij het daarmede evenmin brengen als tot eene geloofs*leer*. Immers de plichten, door Allah den gehoorzamen opgelegd, hebben zich in den loop van Mohammeds 23jarige werkzaamheid aanmerkelijk uitgebreid, en dezelfde plichten golden niet altijd noch voor allen evenzeer. Tot het laatste toe zien wij wording; nergens hooren wij Allah door Zijnen gezant van het recht van herziening of verandering afstand doen. Er zouden dus belangrijke vragen voor ons oprijzen: tot welke nieuwe ontwikkeling van geloof en wet zou de Islam, aldus door de levende Openbaring bestuurd, onder den invloed eener groote machtsontwikkeling of van belangrijke teleurstellingen, nog na dit jaar 632 in staat zijn geweest? Niets geeft ons recht aan te nemen, dat deze godsdienst juist toen een rustpunt had bereikt. De hoogst gewichtige gebeurtenissen, vooral op staatkundig gebied, die wij sedert de verovering van Mekka (630) zien voorbereiden, doen ons nieuwsgierig naar nieuwe orakels uitzien; waarschijnlijk wachten ons nog gewichtiger verrassingen of teleurstellingen, dan sedert de Vlucht (622) de ontwikkeling van den Islam onder directe leiding van Allahs gezant ons reeds bereidde.

Daar wordt op eens Mohammeds mond voor altijd gesloten,

zijne oogen door zijne liefste gade, de jeugdige Aïsja, toegedrukt. De bron der Openbaring, welker wateren de meeste geloovigen zich gewend hadden als onontbeerlijk voor het leven van den Islam te houden, hield plotseling en voor altijd op te vloeien; en deze voor de Moslims van dien tijd verbijsterende gebeurtenis vond haren grond *niet* in het wezen van den Islam — de Qoran werd afgesloten, *niet* omdat hij voltooid was, maar ofschoon, naar menschelijke berekening, voortzetting onontbeerlijk scheen. Allahs ondoorgrondelijke wil had den levensdraad van den laatste der profeten afgesneden. De Moslimsche overlevering zelve heeft in een enkelen trek de herinnering bewaard, dat deze wending den stervende zelf geenszins natuurlijk voorkwam: waar het Johannesevangelie den stervenden Messias door zijn *„het is volbracht!"* het zegel laat drukken op zijn werk, laat eene gewijde traditie aangaande Mohammeds dood dezen profeet op zijn sterfbed te vergeefs den schrijver roepen, die zijne laatste beschikkingen uit zijnen mond vernemen en op schrift zal stellen. De voorzichtigheid zijner beste vrienden zou den ijlenden koortslijder de vervulling van zijn laatsten wensch onthouden hebben, daar zij vreesden door hun toegeven de belangen van het geloof te benadeelen. Hoe men ook over de echtheid dezer traditie moge denken, zeker is het, dat de regeling der verdere ontwikkeling van den Islam toch nimmer op Mohammeds sterfbed had kunnen plaats vinden. Deze hing daartoe te innig met den onzekeren loop der zaken in de toekomst samen; de blik van den profeet was daartoe ook te zeer op de beantwoording der practische vragen van het oogenblik gericht. Zijn plotselinge dood kan, met betrekking tot de ontwikkeling van den door hem gestichten godsdienst, als een toevallig verschijnsel beschouwd worden; niet toevallig daarentegen, neen in Mohammeds karakter met noodwendigheid gegrond en onafhankelijk van den korteren of langeren duur zijns levens is de onvoldoende toestand, waarin hij zijnen godsdienst achterliet. Zelfs voor de Arabieren kon Mohammed, krachtens zijne eigene natuur, den Islam slechts grondvesten en inwijden maar niet voltooien.

II.

„.... zoo weet, dat de aarde toebehoort aan „Allah en Zijnen gezant."

„een woord (de geloofsbelijdenis van den Islam), „waardoor gijlieden zult regeeren over de Arabieren „en de vreemden u onderdanig zullen worden."

MOHAMMED.

Bij de beoordeeling der waarde of beteekenis van eenen wereldgodsdienst pleegt men te onderscheiden tusschen den geest of het wezen en de toevallige vormen, waarvan deze zich bediende of welke hij zich geassimileerd heeft. Voor zoover hiermede eene onderscheiding tusschen hoofd- en bijzaak wordt beoogd, en niet elk locaal of tijdelijk bestanddeel als getuige aangaande den godsdienst in zijn geheel wordt toegelaten, kan niemand hiertegen bezwaar hebben. Men gaat echter meestal veel verder: in sommige gevallen wil men als wezenlijk alleen beschouwd hebben datgene, wat door historisch onderzoek blijkt tot de leer van den stichter of de stichters behoord te hebben; òf wel men geeft toe, dat eene religie zonder zich te ontwikkelen geen duurzamen invloed op hare belijders kan oefenen, en men maakt dan onderscheid tusschen hare *wettige* ontwikkeling, die de beginselen der stichters zorgvuldig bewaart en pasklaar maakt voor de nieuwe toestanden, en de verbasteringen of bijmengsels, die men bij de beoordeeling van het geheel buiten rekening moet laten. Op den Islam toegepast, zou de eerstgenoemde methode leiden tot het vereenzelvigen van Mohammeds godsdienst met den waren Islam; al het latere: de ontwikkeling der geloofs- en plichtenleer, de afronding en stelselmatige behandeling van het geheel, de opneming van velerlei vreemde elementen, blijven dan bij de beoordeeling des Islams buiten beschouwing. Men bekommert zich zoodoende al zeer weinig om de geschiedenis, die ons nergens na Mohammeds dood zijnen godsdienst onveranderd vertoont, maar steeds en overal zich verrijkend, ontwikkelend, verbasterend of hoe men het noemen wil, totdat hij een instituut is geworden, geschikt om het leven van verschillende groepen van volken te besturen. Men ziet voorbij, dat de kiem krachtens haar wezen geene kiem kon blijven, en tevens dat zij de voorwaarden voor hare ontwikkeling niet alleen in zichzelve bevatte, maar daartoe

eene omgeving noodig had, en dat de hoedanigheid dier omgeving op den wasdom der kiem zeer belangrijken invloed moest hebben. Bovendien vergeet men nog, dat „Mohammeds godsdienst" reeds bij het leven van zijnen stichter, eene alles behalve onveranderlijke grootheid was; om de kern van zijn centraaldogme van opstanding en oordeel onderging hij allerlei vervorming, zoodat wij geen geheel van leerstellingen en wetten zonder willekeurige abstractie onder dien naam kunnen beschrijven. In wording zien wij Mohammeds godsdienst tot het jaar 632 en niets gerechtigt ons dit wordingsproces af te sluiten met het oogenblik waarop het *decretum divinum* den levensdraad van den profeet afsneed. De andere methode erkent ten volle dat de Islam niet volwassen ter wereld kwam, geeft toe dat hij niet door het feit van Mohammeds dood plotseling tot zijnen hoogsten wasdom gekomen is, maar zij aanvaardt daarom niet den *bestaanden* Islam als de „rechtmatige" ontwikkeling der stichting van Mohammed. Met behulp van eene of andere wijsbegeerte der geschiedenis zondert zij uit al de waargenomen verschijnselen de „idee," het „wezen" of hoe het verder moge heeten, van den Islam af; die wijsbegeerte bepaalt tegelijk, welken weg die idee, aan zichzelve overgelaten, zoude volgen, aanvaardt slechts sommige hinderpalen op dat pad als onvermijdelijk den loop der idee wijzigende, en laat die idee zoo een zigzag- of kronkelweg beschrijven, niet al te ver afwijkende van den rechten, dien zij *in abstracto* had moeten volgen. Wij zouden dit ellendige gegoochel der bespreking onwaardig keuren, als het niet dagelijks werd toegepast. Wordt er dan iets in deze wereld geheel op zichzelf en zonder gewichtigen invloed van het milieu, waarin het ontstaat? Wanneer wij de levensgeschiedenis van een individu onderzoeken, heeft het immers geene waarde vooruit vast te stellen, welke voedingsmiddelen, welke lucht, welke opvoeding, welk verkeer wij het meest in overstemming met zijn „wezen" geacht zouden hebben, zoo wij scheppers waren geweest? Het individu heeft nu eenmaal geene andere spijzen gebruikt of lucht ingeademd, geene andere opvoeders en vrienden gehad dan de gegevene; daardoor is het geworden tot hetgeen het is en het eene element is daarbij even wettig of onwettig als het andere. Onze denkwetten zijn nu eenmaal wetten waarnaar denkbeelden, niet waarnaar individuën of andere historische verschijnselen als godsdienst of recht,

zich ontwikkelen. Gelijk de uitwendige omstandigheden, welvaart of armoede, gezondheid of ziekte, allerlei wederwaardigheden, niet uit het „wezen" van den mensch voortgekomen, toch op de ontwikkeling van zijn „wezen" beslissenden invloed hebben, zoo wijzigen onberekenbare staatkundige en maatschappelijke omstandigheden zéér wezenlijk het karakter van een godsdienst, ja zonder medewerking van zulke invloeden heeft zelfs de ontvangenis en de geboorte van een godsdienst niet plaats. Wie ons de geschiedenis van den Islam *ab ovo* wil schetsen, hij houde van den aanvang af met al die werkingen rekening en kenne bij zijne beschrijving geen zelfstandig bestaan toe aan iets, dat nooit zelfstandig bestaan heeft — tenzij in beeldspraak, want deze speelt vooralsnog eene groote rol, waar verschijnselen van het menschelijk bewustzijn behandeld worden.

Wil de historicus ons als wijsgeerige toegift in een afzonderlijk hoofdstuk zijne analyse van wezen en accidentiën van den Islam geven, het zij hem vergund, en ons sta het vrij, dat kapittel ongelezen te laten. Ons boezemt de beschouwing der werkelijkheid meer belangstelling in dan formulen op een gebied der wetenschap, waarvoor nog geene bruikbare formulen gevonden zijn.

Dadelijk na Mohammeds dood zien wij het wordingsproces van den Islam, waarvan wij 23 jaren lang met hem getuigen waren, krachtig voortwerken en het valt ons niet moeielijk de voornaamste phasen in hare noodzakelijkheid voor het behoud van de gemeente te vatten. De gemeente had voor hare instandhouding zeker groote behoefte aan éénhoofdige leiding; onmiddellijk werd het dringende dier behoefte door alle ware Moslims ingezien, nu de talrijke oppervlakkig bekeerde Arabische stammen onverholen blijk gaven, dat de Islam voor hen niet anders was geweest dan de gedwongen erkenning van Mohammeds macht, een juk, dat zij bij het vernemen van zijn overlijden zich haastten af te werpen. Zoo werden als hoofden der gemeente Aboe Bekr en zijne opvolgers de plaatsvervangers (*chaliefen*) van den profeet en was de grond gelegd voor de belangrijke instelling van het chalifaat.

Mohammed had in de latere jaren bij het klimmen der behoeften van de gemeente met toenemenden nadruk op weldadigheid (*sadaqah*, *zakaat*) aangedrongen; door eene openbaring werd hij gemachtigd tot het besteden der vrome gaven voor

allerlei doeleinden, bepaaldelijk ook voor de bestrijding der kosten van den krijg tegen de vijanden des geloofs. De algemeene kas, die behalve in deze behoeften ook in die van armen en onverzorgden te voorzien had, ontving een deel van den bij plundertochten behaalden buit; verder was zij geheel afhankelijk van de „weldadigheid" der geloovigen. Daar de oorlog groote kosten medebracht en de „weldadigheid" der geloovigen, vooral der in massa bekeerde stammen, veel te wenschen overliet, werd deze deugd al spoedig door Mohammed aan zekere regelen gebonden. Eene algemeene aanprijzing der „goede werken" was op den duur niet voldoende, om deze te vermenigvuldigen; onder andere voorwaarden, waarop de bekeering der stammen plaats had, werd hun naar de mate hunner welvaart eene jaarlijksche levering van vee, veld- en boomvruchten opgelegd, deels ten behoeve hunner eigene armen, deels ten behoeve der algemeene kas, die feitelijk bovenal krijgskas was. De naam „weldadigheid" (*zakaat*) of „goede werken" (*sadaqaat*) bleef behouden; de zaak ging langzaam maar zeker in eene door Allah opgelegde inkomstenbelasting over. Ook bij deze regelingen dacht Mohammed echter nooit aan eene *verre* toekomst, nog minder aan de moeielijkheden, waartoe zijn eigen dood aanleiding geven moest. Toen de profeet was heengegaan, weigerden zelfs zulke stammen, die niet van het geloof afvielen, voortaan die belasting te betalen. Hiertoe hadden zij zich naar hunne opvatting alleen tegenover Mohammed verbonden. Werkelijk waren vele, en zeer ernstige geloovigen te Medina van dezelfde meening. Nergens was immers de groote „deugd" van den Islam voor altijd onder zekere cijfers gebracht; Allah en Zijn gezant hadden zelfs meermalen gezegd dat goed en bloed van hen, die het geloof aannamen, hun heilig en onschendbaar waren. Mocht nu al de profeet in bepaalde gevallen bij de ontvangst der gezantschappen, die de bekeering hunner stammen kwamen voorbereiden, bepaalde belastingen gevorderd hebben, dit sloot niet in zich, dat het staken dier leveringen als afval was te beschouwen. Van de andere zijde merkte men terecht op dat, afgezien van de alles behalve verminderde behoeften der algemeene kas, de handelwijze der *zakaat*-weigerende stammen van eene onbetrouwbare, zoo al niet ongeloovige gezindheid getuigde. Aboe Bekr, de „plaatsvervanger" van Mohammed, duldde geene transactie; gelijk meermalen in deze

koortsachtig bewogen tijden, zette hij ook nu met onbuigzame energie door, wat hij in het belang van den Islam achtte. Zijn doortasten besliste ééns voor altijd, dat de *zakaat*, in den vorm eener geregelde belasting, tot de voornaamste plichten aller geloovigen zou blijven behooren; tot heden toe bekleedt zij in de Moslimsche plichtenleer gewoonlijk de derde plaats in de rij der vijf zoogenaamde „zuilen van den Islam."

Wij zouden kunnen voortgaan met de opsomming van belangrijke instellingen, die kort na Mohammeds dood onder leiding der helden van den Islam, òf voor het eerst opkwamen, òf van een zwevend en onzeker bestaan tot vastheid en duurzaamheid geraakten. Men sloot zich in alles ten nauwste aan bij hetgeen door Allah en zijnen Gezant was voorgeschreven; maar de tijdgenooten van Mohammed herinnerden zich nog te levendig de wisselingen, die beter inzicht of veranderde omstandigheden in Mohammeds beleid plachten te weeg te brengen, dan dat zij bijzonder angstvallig gewikt en gewogen zouden hebben; ook drong de snelle uitwendige ontwikkeling der gemeente tot spoedig beslissen en kloek handelen en sloot lang verzinnen uit. In de eerste chaliefen en de andere „gezellen" van Gods gezant, zooals men ze pleegt te noemen, leefde de geest van den profeet nog zoo krachtig, dat het bij niemand opkwam hen aan de letter te binden. Zij handelden niet anders dan zij onder de oogen van Mohammed zouden gedaan hebben; het verschil was alleen, dat het praesidium der vergadering niet meer door hem, maar door een zijner beste vrienden werd waargenomen; ook miste men het directe goddelijk gezag, dat Mohammed te hulp riep in gevallen, waarin het gezag zijner persoonlijke meening te kort schoot.

Het nageslacht heeft begrijpelijkerwijze zich die oudste tijden meer idyllisch voorgesteld; de jaren, waarin vrome chaliefen onder contrôle en met medewerking der „gezellen" van den profeet bestuurden, werden voor de geloovigen van later tijd in een soortgelijk heilig waas gehuld als dat, hetwelk den apostolischen tijd voor de Christenen omgeeft. Sedert die gouden dertig jaren der regeering van de vier ware chaliefen vond men overal verval en achteruitgang te constateeren; men wenschte naar dien tijd terug en troostte zich allengs met de voorspelling dat een *Mahdi* eenmaal met Allahs hulp die ideale toestanden zou herstellen. Te glansrijker scheen het verleden, omdat de

herinnering aan den „gezellen"-tijd niet gelijk de apostolische periode van het Christendom gewaagde van vervolging en verdrukking, maar van een zegetocht zonder gelijken, dien men als de goddelijke bezegeling kon beschouwen van de wijze, waarop Mohammeds werk was voortgezet. Toch heeft de overlevering — en dit is een der vele waarborgen harer betrekkelijke zuiverheid — ons gegevens genoeg bewaard, om ons een meer historisch beeld van den gouden tijd des Islams te vormen, en het kost den lateren uitleggers moeite genoeg, de waarheidsliefde van vroegere geslachten onschadelijk te maken. De historische studie der gewijde overlevering ligt nog in de windselen, zoodat vele Europeesche schrijvers aan den leiband der latere Moslims loopen, die uit dogmatische beweegredenen de geschiedenis vervalscht hebben. Zoo spreekt Mr. van Bemmelen van een tijdperk van eenstemmigheid in de interpretatie en toepassing der goddelijke wetten, de *„période de la concordance"* (blz. 552), waarop die der *„divergence des écoles"* is gevolgd; in eerstgenoemd tijdperk zoude eene *„doctrine uniforme"* (blz. 555) bestaan hebben, zonder orthodoxie in den ketterjagenden zin des woords . . . .*faute de controverses"* (blz. 573).

Ja, dat zeggen de latere Mohammedaansche geleerden en zóó sterk drukken zelfs zij zich niet uit. De overlevering leert echter dat, zelfs in de tijden toen de geest van den Islam nog niet aan letters gebonden behoefde te worden, in de heerschende kringen te Medina, onder de „gezellen" van Mohammed, de harmonie veel, soms alles te wenschen overliet. Eerzucht, naijver, uiteenloopende belangen speelden daar hunne bekende rol in wereldsche zaken en hadden de gewone gevolgen. Verschil van meening waar belangrijke questiën beslist moesten worden bleef niet lang uit. Ieder man van gewicht had weldra zijne vijanden, zijne bondgenooten en zijne trouwe volgers, die in groote zoowel als nietige zaken bij het woord des meesters zwoeren. De volgelingen der verschillende grootheden legden zich er op toe, om de uitspraken hunner autoriteit getrouw, zoowel naar vorm als inhoud, ongeschonden te bewaren. Zoo komt het, dat ons die discussiën veelal zijn overgeleverd in de eigen woorden der partij- of clubhoofden; woorden, die dikwijls een ver van hoogen dunk geven van de onderlinge waardeering der „gezellen" van den man Gods. Het is volstrekt niet zeldzaam, in de overlevering eenen heilige van den Islam zijnen concurrent als leu-

genaar of huichelaar te hooren brandmerken; beleefdheden, die gewoonlijk niet onbeantwoord bleven. De Islam heeft echter zijne grootheid niet het minst aan zijne verbazende katholiciteit te danken. Allen strijd tusschen aanzienlijke autoriteiten liet men, zoo het maar eenigszins kon, uitwoeden totdat de eerste vinnigheid bedaard en het persoonlijk element door den dood der eerste kampioenen op den achtergrond getreden was. Een volgend geslacht maakte zich dan gaarne diets, dat het gevecht niet zoo hevig was geweest; men bewandelde zelf een middenweg en deed alsof de strijders van voorheen het eigenlijk óók aldus bedoeld hadden. Hunne scheldwoorden maakte men door vrome verklaringen onschadelijk .... het spraakgebruik dier heilige mannen was niet dat van gewone stervelingen; leugen bijv. beteekende bij hen eene andere nuance van de éene waarheid en zoo voort. Deze verzoenende werkzaamheid vond plaats telkens wanneer de uiteenloopende meeningen, hoe heftig ook tegenover elkander staande, zich geen van beiden plaatsten buiten hetgeen reeds algemeen als regel van geloof en wandel gold. Soms betrof de strijd zaken, die zich voor ons oog als nietig vertoonen, maar die door hevige vijandschap of geheel persoonlijke en tijdelijke belangen scherpe discussiën verwekten; de schoonvader, de neven en de weduwen van den profeet, zij die met hem de Vlucht gemaakt hadden, en zij, die als „helpers" hem te Medina hadden opgenomen, allen wedijverden om gezag in groote en kleine zaken, en slechts weinigen stelden algemeene belangen boven bijzondere. Zoo heeft bijv. de vraag of men een huwelijk voor een bepaalden termijn mocht sluiten lang geweldige verdeeldheid onder de „gezellen" veroorzaakt. Zulke huwelijken waren in het oude Arabië zeer gewoon; Mohammed had ze, dit wisten allen, bij sommige gelegenheden toegestaan; terwijl velen beweerden, dat deze permissie slechts voor bepaalde tijden en plaatsen gegolden had, wilden anderen haar als blijvend en algemeen beschouwd zien. Eerst een later geslacht besloot tot onwettig-verklaring van zulke huwelijken en wischte de oppositie van gezaghebbende „gezellen", zoo goed het ging, uit de historiebladen. Straks deed de door toongevende lieden geuite meening, dat iemands godsdienstoefening (*salaat*) nietig werd, wanneer eene vrouw, een ezel of een hond hem voorbijging, Mohammeds geëerde weduwe Aïsja in woede ontsteken over deze gelijkstelling van het schoone geslacht met

verachte dieren. Mohammed, zeide zij, had zijne devotie wel verricht, terwijl zijzelve vóór hem lag te slapen! Tal van vragen, die men later als zeer gewichtig ging beschouwen, kwamen bij hen, die Mohammed overleefden, nog niet op; maar de questiën, die aan de orde kwamen, werden zelden eenstemmig beantwoord en de verschillen werden eerder breed uitgemeten dan met den mantel der liefde bedekt. De *période de la concordance* zou integendeel eerst na eenige eeuwen beginnen en die latere eenstemmigheid kon slechts gegrond worden op het gelijke recht van verschillende scholen, die de „*divergence*" van vroeger verzachtten, zonder haar uit te roeien. Reeds op het oogenblik van Mohammeds dood openbaarde zich diepgaande „*divergence*" van belangen en inzichten; zelfs toen werd zij slechts voor eene korte poos en niet zonder dwang onderdrukt door hen, die het levendigst gevoelden, dat het bestaan van den Islam op het spel stond. De schrik, door den algemeenen afval der Arabieren teweeggebracht, was nauwelijks bedaard, of het bleek dat de harmonie slechts door hevigen druk van buiten een oogenblik had geschenen te bestaan

De woelige jaren der geboorte van het Moslimsche wereldrijk waren er niet naar, om den inwendigen strijd onder kunstregelen te brengen; de behoefte aan systeem of theorie werd nog niet gevoeld. Toch had men al dadelijk, bij verschil van meening, een gemeenschappelijken grondslag noodig, en dien behoefde men voorloopig niet ver te zoeken. Toen het orgaan des Scheppers nog onder de geloovigen leefde, zag men bij elk belangrijk verschil van meening naar eene nieuwe openbaring als eindbeslissing uit. Nu de middelaar was weggenomen, had Gods woord niets van zijne kracht verloren, maar het was niet meer als vroeger voor verandering of vermeerdering vatbaar. Het sprak dus van zelf, dat de voorhandene openbaringen van nu af het arsenaal vormden, waaruit elke partij of club zich van wapenen trachtte te voorzien. Het begrip van een heiligen tekst, die voor geene verdere uitbreiding vatbaar, het leven der gemeente moest besturen, ontstond aldus van zelf. Toen in de oorlogen tegen de afvalligen velen van hen die openbaringen van buiten kenden, waren gevallen, was Aboe Bekr terecht bevreesd, dat een deel van Gods woord zoude te loor gaan; hij liet alle schriftelijk of in het geheugen der „gezellen" bewaarde godspraken verzamelen, en zoo ontstond de eerste Qoranredactie,

die de grondslag der tweede en laatste is geworden. In plaats van den levenden middelaar, door wien men Allahs bevelen vernam, had de gemeente nu dan toch weder een anderen vertegenwoordiger Gods op aarde, dien men te meer in eere hield omdat hij altijd bleef getuigen van hetgeen Allah gesproken had. Het duurde niet lang of men vergat, hoe weinig de profeet aan zijn levenseinde en wat daarmede samenhing gedacht had; men legde hem de voorspelling in den mond, dat zijne gemeente „nimmer dwalen zoude, zoolang zij vasthield aan het Heilige Boek", door hem als erfenis haar nagelaten. In de verwarring van den eersten tijd na Mohammeds verscheiden liet men zich zonder protest of voorbehoud leiden door de mannen van de daad. Spoedig kwam men echter tot kalmte; toen bleven wel de chaliefen en „gezellen" besturen, maar de Qoran werd hunne onveranderlijke grondwet en de opperste rechter, tot wien men zich bij elk geschil wendde.

Wij zagen boven reeds, dat van den aanvang van Mohammeds werkzaamheid af de betrekkelijk weinige en korte godspraken niet voldoende waren zelfs om de voornaamste aangelegenheden der gemeente te regelen. Het daarbij door ons aangehaalde voorbeeld: de ritueele godsdienstoefening, die in den Qoran overal ondersteld en nergens beschreven wordt, spreekt duidelijk genoeg. Nu gaf deze aanvulling of verklaring tot geenerlei zwarigheid aanleiding zoolang zij door allen als natuurlijk en van zelf sprekend werd beschouwd; in zulke gevallen was zij voor het bewustzijn der vromen latent in de openbaring zelve aanwezig. Zeer vaak leenden zich de woorden Gods echter voor verschillende uitlegging en was er geene ondubbelzinnige explicatie, die zonder twijfel op het gezag van den gezant Gods zelven berustte. Deed zich nu eene strijdvraag voor, waarin zulk een tekst moest beslissen, dan meende veelal de eene partij met betrekking tot die openbaring uit Mohammeds mond juist het tegenovergestelde vernomen te hebben, van hetgeen de andere partij op hetzelfde gezag aanvoerde. Of beide partijen dit altijd *meenden*, is zelfs aan grooten twijfel onderhevig; maar, te kwader of te goeder trouw, zij beweerden het. Trouwens, wie dat niet beweerde, kon zijne opinie wel voor zich houden, want tegenover eene met een schijn van recht aan den profeet toegeschrevene verklaring verloor de bijzondere opvatting van wien ook alle beteekenis. Ieder zocht

dus voor maatregelen, die hij wenschelijk of noodig achtte, allereerst steun in den Qoran; ontzegde zijn tegenstander hem het recht, zich op eene bepaalde openbaring te beroepen, dan zocht hij getuigen, die zich woorden of handelingen van den profeet herinnerden, welke zijne verklaring als de authentieke waarmerkten, en de tegenstander streed met dezelfde soort van wapenen. Elke strijd was in wezen een strijd van inzichten, persoonlijke wenschen of belangen, maar werd in schijn of althans in vorm een strijd van overleveringen, die (alweder in schijn) eenvoudig verslag gaven van hetgeen de profeet gezegd en gedaan had.

Het duurde niet lang, of iedere partij, elke club had, behalve het gemeenschappelijk tuighuis der openbaring, een eigen hulpmagazijn d. w. z. eene verzameling van traditiën, ter verdediging hunner aanspraken of meeningen. Deze overleveringen gingen voorloopig slechts van mond tot mond, maar waren desniettemin bij alle belanghebbenden bekend en verkregen reeds vroeg die vaste vormen, waarin zij later te boek gesteld en gedeeltelijk tot ons gekomen zijn. Als men met geoefenden blik door het dunne waas van dien objectieven vorm heenziet, laten die steeds in aantal toenemende traditiën zich zeer gemakkelijk sorteeren in een aantal partijprogramma's, en men kan nog duidelijk waarnemen, hoe telkens een volgend geslacht de scherpte der tegenstellingen van vroeger wist weg te nemen. Die traditiën welke als bitterste uitingen van partijhaat gediend hadden, zette men later als valsch ter zijde; de andere werden door eene over alle bezwaren heenstappende harmonistiek zoo tot elkander gebracht, dat beiden „nur mit ein bisschen andern Worten" ongeveer hetzelfde zeiden. Had de eene wit genoemd, hetgeen de andere zwart heette, het nageslacht begreep dat beiden eene tusschen wit en zwart gelegene nuance bedoeld moesten hebben. Deze steeds op de ruimste schaal en zonder eenig critisch voorbehoud toegepaste methode getuigt voorzeker van eene alles beheerschende behoefte aan bijeenblijven, van ongeëvenaarde katholiciteit. Haar uitgebreide toepassing bewijst echter tevens, dat het verschil meestal vragen betrof, waarbij persoonlijke belangen meer betrokken waren dan de hoofdzaken der geloofs- en plichtenleer. Wanneer eene enkele maal gewichtige geloofs- of staatszaken onderwerpen van strijd uitmaakten, was de meest lankmoedige harmonistiek machteloos;

er ontstond scheuring en er vormden zich partijen, die door eene niet te overbruggen kloof gescheiden waren. Slechts in deze gevallen zou dan voor den historicus de vraag kunnen ontstaan, of misschien de verketterde meerderheid soms alleen door de gunst der politieke omstandigheden de orthodoxie heeft vastgesteld. Noch eene politieke partij als die der Sji'ieten, noch eene wijsgeerige als die der Mo'tazilieten, noch zoovele andere „sekten" hebben echter ernstige aanspraak om in de geschiedenis van den Islam de plaats der Sonnieten of orthodoxen in te nemen. Eene enkele staatkundig- godsdienstige partij, die der Charidjieten, zou ons een oogenblik kunnen doen aarzelen. Maar hare beginselen zouden nooit in staat geweest zijn, den Islam tot die politieke beteekenis te brengen, welke ongetwijfeld in de latere jaren van den Godsgezant door hem werd bedoeld. Het rigorisme der Charidjieten was zeker eene ernstige waarschuwing voor den Islam om niet door wereldsche grootheid verblind al te zeer te vergeten, dat het ware heil eerst aan gene zijde des grafs gevonden werd; het was echter ongeschikt om Mohammeds godsdienst tot wereldgodsdienst te maken, en het sloot zich ook slechts aan ééne zijde van Mohammeds streven aan. De profeet was als staatsman, om het zoo eens te noemen, meer opportunist dan rigorist. De overleveringen betroffen, gelijk reeds werd aangestipt, in de eerste plaats Mohammeds authentieke verklaring, door woord of daad, van de bedoeling der goddelijke openbaring.

Mr. van Bemmelen zegt over de Qoranverklaring sprekende o. a. (blz. 531): *„Mohammed parlait en termes clairs et saisissants à ses „contemporains, et n'a jamais fait le docteur ou le professeur. Les „commentateurs du koran sont arrivés bien après lui."* Het zal uit het bovenstaande duidelijk geworden zijn dat deze beschouwing op misverstand berust. Zeker, er is een groote afstand tusschen den „ongeletterden profeet" en de geleerden, die met behulp van de gegevens der overlevering, der spraakkunst, der logica en wat niet al, de door hem overgebrachte openbaring commentarieerden. De Qoran zelf was echter reeds voor Mohammeds hoorders lang niet altijd duidelijk geweest, en bijna overal onderstelt hij de (zij het ook onopzettelijk en, vooral niet in geleerden vorm gegeven) verklaring van den profeet. Zijne verklaring was nu verre van volledig; hij heeft niet gerekend op een nageslacht, dat allerlei hulpmiddelen noodig zou

hebben om te verstaan wat voor Mohammeds gehoor glashelder was. Nog veel minder heeft hij getracht, den zin der godspraken voor eerst na zijn dood gevoelde behoeften en leemten pasklaar te maken. Onmiddellijk na zijn dood begon men hem verklaringen in den mond te leggen, waaraan hij nooit gedacht had. Voor zoover dit te goeder trouw geschiedde, was men daarbij overtuigd, dat hij in het gegeven geval aldus *zou* gesproken hebben; het is onvoorzichtig, bij onechte overleveringen of pseudepigrapha, die met de wording eener religieuze litteratuur onafscheidelijk verbonden schijnen te zijn, al te spoedig van leugen en bedrog te spreken. De Qoran heeft zonder verklaring nooit bestaan; zéér spoedig zelfs is deze tot een afzonderlijk bedrijf geworden. Die *„commentateurs"*, die *„bien après Mohammed"* zijn gekomen, waren eenvoudig compilatoren.

De verklaring der woorden van Allah door Mohammeds woord en daad neemt voorzeker een belangrijk deel van de duizenden overleveringen, die tot ons gekomen zijn, in beslag. Daarnevens vinden we echter in de gewijde traditie zeer vele woorden en daden van Mohammed, die niet als hulpmiddelen ter Qoranuitlegging dienen en toch door de geloovigen, die hem overleefden, als afdoende bewijsmiddelen voor de juistheid hunner opvatting of handelwijze werden bijgebracht. Dit laatste geschiedde niet aanstonds stelselmatig; men begon niet met de *leer*, dat Mohammeds voorbeeld wetgevende kracht had. Het was immers zoo natuurlijk dat, wanneer een verschil van inzicht bestond, waarover de Qoran *geene* beslissing behelsde, men zich beriep op hetgeen men van den leidsman der gemeente gezien of gehoord had. Men leerde niet, maar men nam als van zelf sprekend aan, dat de gezant de authentieke verklaarder der woorden des Zenders zou wezen; evenzoo kende men zonder leer, bij stilzwijgende overeenkomst, gezag toe aan zijne andere woorden en daden, vooral waar deze klaarblijkelijk geene uitvloeisels van menschelijke zwakheid waren geweest. Hoe onbewust dit alle geschiedde, blijkt vooral uit de herhaaldelijk in oude overleveringen uitgesproken overtuiging, dat men zich alleen aan den Qoran hield of te houden had. Men heeft zich dus lang ingebeeld, dat men aan Gods woord genoeg had. Zelfs zeide Omar eens, toen men zich voor eene zaak die hij afkeurde, op Mohammeds voorbeeld beriep: „Wat gaat het ons aan, wat

„God zijnen Gezant verooorloofd heeft? de Qoran staat vast." Zulke uitdrukkingen kon alleen een „gezel" gebruiken, die zelf de feilbaarheid van den profeet in hare gevolgen had aanschouwd. Mettertijd nam onder verschillende invloeden het profetenideaal der Moslims eene hoogere vlucht en daarnaar wijzigde zich de voorstelling, die zij zich van het zegel der profeten vormden. Daarbij en mede daardoor ging men zich met minder schroom op zijn voorbeeld beroepen. Eindelijk, toen dit middel van bewijsvoering reeds in algemeen gebruik was, vond men het in den Qoran zelf gerechtvaardigd. Stond daar niet bij herhaling geschreven: „gehoorzaamt Allah *en zijnen Gezant*," en verwees Allah zelf niet bij herhaling naar het voorbeeld door Hem gesteld in Mohammed? Men begrijpt dat deze beschouwing, hoe natuurlijk ook ontstaan, zich in een systeem niet liet handhaven, zonder toekenning althans van eene relatieve onfeilbaarheid aan den profeet. Dit geschiedde nog niet dadelijk; de behoefte aan systeem ontstond eerst, toen hoog beschaafde, in den Islam opgenomen volken begonnen de verwarde materie naar húnne begrippen van orde te behandelen.

De leer der onfeilbaarheid van Allahs gezanten diende hun niet in de eerste plaats om het beroep op Mohammeds handel en wandel te rechtvaardigen; zij vonden de zuiverheid der godspraken zelve onvoldoende gewaarborgd, wanneer deze niet door onfeilbare boden waren overgebracht. Toch droeg die leer veel bij om de wetgevende uitspraken en handelingen te bevestigen. „Wij houden „vast aan het Boek van Allah en aan de Sonna (handel- „wijze) van Zijnen gezant" zoo luidde voortaan het wachtwoord der geloovigen; de boven aangehaalde voorspelling van Mohammed werd dan ook in dezen zin aangevuld; „mijne ge- „meente zal niet dwalen, wanneer zij aan Allahs Boek *en mijne* „*Sonna* vasthoudt," zou de profeet gezegd hebben [1]). Deze overleveringen aangaande de Sonna in ruimeren zin bewezen dezelfde diensten in den strijd der geloovigen als die omtrent Mohammeds authentieke Qoranexegese: wat de ernstigste geloovigen in het ware belang van den Islam achtten, ook wat anderen uit partijzucht of in hun persoonlijk belang wen-

[1]) Ten onrechte zegt Mr. v. B. (p. 548.): „au lieu d'interpréter le koran, on lui créa un supplément." Neen, men breidde Mohammeds Qoranverklaring zoowel als zijne aanvulling van het heilige boek door zijne woorden en daden, voortdurend uit.

schelijk voorkwam, dat werd door hen met het etiquet van Mohammeds voorbeeld voorzien. Zoo ontstonden alweer reeksen van tegenstrijdige berichten aangaande dezelfde zaken en berustende op hetzelfde gezag, waarvan geen hooger beroep mogelijk was. Gelukkig stond ook hier bij elk gevecht de harmonistiek gereed om, als de partijen uitgewoed hadden, elk spoor van strijd te bemantelen. Toch bleven er tal van vragen over, die door verschillende autoriteiten in verschillenden zin beantwoord werden, en elke autoriteit had hare gehoorzamen.

Deze verdeeldheid was in eene zoo bij uitstek katholieke gemeente niet wel geplaatst. Men mocht zich nog zoo verzekerd gevoelen, dat de gemeente „nimmer dwalen zoude, zoolang zij „aan Allahs Boek en de Sonna van zijnen profeet vasthield"; dit bleven ijdele woorden, wanneer de verklaring van dat Heilige Boek tot zeer uiteenloopende resultaten leidde en sommige berichten omtrent die Sonna twee aan twee elkaar logenstraften. De zaken, waarover de groote meerderheid tot nagenoeg eenstemmige opvatting geraakte, namen wel is waar met de jaren toe; maar zelfs omtrent deze had dan toch vroeger belangrijk verschil bestaan, dat altijd weder door belanghebbenden kon opgerakeld worden en aanleiding geven tot scheuring. Twee „gezellen" hadden bij voorbeeld over eene belangrijke vraag hevigen strijd en elk had zijne aanhangers; in later tijd had men de traditiën, die beiderzijds als wapenen gebruikt waren, harmonistisch verklaard, en beide tot getuigen gemaakt voor de tot heerschappij gekomen opinie, om het even of deze met die van éénc der vroegere partijen overeenstemde dan wel het midden tusschen de uitersten hield. Wanneer nu nóg later iemand trachtte de overwonnen meening weder tot aanzien te brengen, zich daarvoor op den waren zin der overleveringen van de overwonnen partij beroepende, met welk gezag kon men zulk eenen het zwijgen opleggen? Zeker niet met de ontkenning van het gezag zijner zegslieden, want de verkregen harmonie berustte juist op de erkenning van de beide autoriteiten, die elkaar bestreden hadden.

Het belang der gemeente eischte in zulke gevallen het handhaven van de harmonistische verklaring als de eenig ware, het brandmerken van verzet daartegen als ketterij. Maar hiervoor was nieuw gezag noodig, want niemand kon zich wijsmaken, dat de harmonie der tegenstrijdigheden direct op eenig woord

van Allah berustte. Ook kon men de zaak niet tot voorwerp van vrije discussie maken, want een weinig historische critiek was voldoende, om aan te toonen dat er werkelijk tusschen die heilige en vroede mannen van voorheen onmanierlijk getwist was. Hoe zoude men de ten koste van de logica verkregen, maar voor de stabiliteit van den Islam broodnoodige „harmonie" voor gevaar behoeden? De traditie, die men nu reeds lang gewoon was voor alle doeleinden te gebruiken en te misbruiken, deed ook hier weder dienst. Men liet de eenmaal verkregen harmonie door den profeet zelven wijden tot de *onfeilbare* oplossing aller bezwaren. Mohammed, die aldus nog na zijn dood zijne gemeente op de geheele baan harer ontwikkeling moest vergezellen, zou haar niet alleen het „vasthouden aan Allahs Boek en de Sonna van zijnen Gezant" als middel aangewezen hebben, om voor de dwaling behoed te blijven, maar tevens het volgen van den *consensus*, van de overeenstemmende meening der vromen tot plicht hebben gesteld. „Mijne gemeente zal nooit in eene dwaling overeenstemmen"; deze en dergelijke profetische uitspraken beslisten de zaak en voegden aan de twee bestaande wetgevende elementen een derde toe. Immers, toen eenmaal de onfeilbaarheid der gemeente vaststond, diende zij niet alléén om de kunstmatig verkregen „harmonie" te bevestigen en de herinnering aan oude twisten en geschillen uit te wisschen. Zoo menige instelling, die vroeger uit den drang der tijden geboren noodzakelijk gebleken was voor het behoud van den Islam en die men toch niet aan Qoran of Sonna kon ophangen, verklaarde men thans voor een wettig product van de legislatieve werkzaamheid der gemeente; behalve onfeilbare interpreet van het gegevene werd de *consensus* (gelijk de profeet het vroeger reeds geworden was) tevens onfeilbare aanvuller van het ontbrekende. Deze onfeilbaarheidsleer, die reeds spoedig na haar ontstaan systematisch werd voorgedragen en verdedigd, is van onschatbaar gewicht voor de ontwikkeling van den Islam; en de meeste Europeesche schrijvers over het Mohammedanisme hebben eenvoudig verzuimd, zelfs de geringste notitie van haar te nemen! Zij alleen is in staat het geheele systeem, de geloofs- en plichtenleer in den ruimsten zin des woords bijeen te houden. Sedert zij deel van het *Credo* uitmaakt, is het den Moslim verboden, oude geschillen op te rakelen op straffe van onmiddellijk als scheurmaker en ketter

te worden uitgekreten. Hij mag evenmin trachten, onderwerpen, waarover nog nooit verschil van meening heeft bestaan, in een nieuw licht te plaatsen. Zulk licht is toch reeds *à priori* als dwaallicht te beschouwen, wanneer de tot nog toe heerschende, onfeilbare *consensus* er door zou worden opgeheven.

De leer van den *consensus* is niet in enkele dagen tot stand gekomen. Toen zij opkwam, vormden nog vele oude strijdvragen het onderwerp van discussie en terwijl zij zich ontwikkelde, kwamen nog onderscheidene nieuwe twistpunten daarbij. De uitslag der discussie over deze laatste twistvragen had nu wel weinig practisch gewicht; de Mohammedaansche geloofs- en plichtenleer, de staat, de maatschappij hadden weinig daarbij te hopen of te vreezen. Te minder, omdat de personen, die aan dezen strijd deelnamen, hoewel geestelijke erfgenamen van de „gezellen" en hunner „volgers," van dezen geenszins hun belangrijken invloed op den gang der wereldsche zaken geërfd hadden. Eene halve eeuw na Mohammeds dood waren de wereldsgezinde oud-Mekkaansche aristocraten reeds tot heerschappij gekomen, was de zetel der ware „plaatsvervangers" (chaliefen) door de Omajjadenvorsten ingenomen en had de vrome vergadering, die de gemeente vertegenwoordigde, reeds leeren inzien dat alle weerstand vruchteloos was. De secularisatie van het Moslimsche rijk was een *fait accompli;* tusschen de Omajjaden met hun wereldsgezinden aanhang aan de ééne, en de vromen met hunne leidslieden aan de andere zijde was na jarenlangen strijd stilzwijgend een verdrag tot stand gekomen, gegrond op verdeeling van arbeid. Dezen behielden zich het geestelijke terrein tot exploitatie voor, genen wenschten, zonder al te lastige contrôle, de aardsche zaken naar hun goedvinden te regelen. Men heeft niet geheel zonder recht gezegd, dat het dualisme van kerk en staat den Islam vreemd is. De chaliefen, al waren zij inderdaad wereldsche koningen geworden, bleven steeds den titel van plaatsvervangers van Allahs gezant dragen; hieraan ontleenden zij hunne aanspraak op de gehoorzaamheid hunner onderdanen en hun recht om, wanneer de gelegenheid er zich toe aanbood, het rijk van den Islam uit te breiden. De Omajjaden en Abbasieden konden zich echter niet met kans op goeden uitslag de plaatsvervanging van Mohammed op zuiver religieus of wetsuitleggend gebied aanmatigen; zulk eene pretensie zou bij de meesten hunner belachelijk zijn geweest.

Dit alles moesten zij overlaten aan hen, die in den aanvang zich tegen hunne heerschappij hadden verzet; zij konden aan die volmacht slechts de voorwaarde verbinden, dat men der gemeente gehoorzaamheid aan de bestaande overheid zou prediken. Zoo had men dan toch ook in den Islam eene wereldlijke overheid, die slechts in naam geestelijk gezag voerde; en eene geestelijke macht, die ook invloed op de wereldsche zaken postuleerde maar zich in het onvermijdelijke, immers Allahs wil, schikte. Botsing bleef natuurlijk niet uit; niet alle vorsten hadden de vereischte bezadigdheid en het noodige beleid om de geestelijke leidslieden niet tot verzet te prikkelen; de geleerden daarentegen waren niet alle tot even groote concessiën aan de overheden bereid en voor de onomkoopbaren onder hen bleef de gehoorzaamheid voorwaardelijk en beperkt. Wij spraken daar reeds van „geleerden"; het lag in den aard der zaak dat de voortzetters der oude traditiën, van directen invloed op het bestuur verstoken, allengs tot eene *school* van wetsuitleggers werden. *Scholen* vormden zij; immers de altijd nog overblijvende verschilpunten bleven hen verdeelen. Wij zagen het, de questiën, welke de harmonizeerende werkzaamheid der gemeente niet uit den weg geruimd had, waren geene levensvragen voor den Islam; dit belette niet, dat men zich er warm over maakte. Geleerden van den eersten rang wisselden daarover heftige strijdschriften; elk hunner had zijne getrouwe leerlingen die voor de beschouwing des meesters ijverden. Mocht nu geleerde twistzucht, *odium theologicum*, dezulken in de hitte van het gevecht voor een oogenblik de hoogste waarde doen hechten juist aan die zaken, die ons meestal nietigheden schijnen, op den duur was ieder zich toch bewust, dat in het noodige eenheid bestond en dat men ook zonder *consensus* in alle onderdeelen, in vrede samenleven kon. Men eindigde met het overblijvende verschil zelf in den *consensus* op te nemen. De gemeente was onfeilbaar, ja, maar deze onfeilbaarheid ging niet over op elk harer leden; gelijk na Mohammeds dood de „gezellen" namens allen beslist en gehandeld hadden, zoo kwam nu de beslissing aan hunne geestelijke erfgenamen „de geleerden" toe. „De geleerden zijn de erfgenamen der profeten" zou Mohammed gezegd hebben, met „geleerden" natuurlijk de ware kenners van Allahs wet bedoelende. Zij waren het die de Openbaring verklaarden, in de Overlevering het kaf van het koren scheidden en uit de ware traditiën de Sonna

van den Gezant vaststelden; zij alleen konden uitmaken wat de *consensus* der vromen inhield. Bleven er nu vraagpunten over, waaromtrent ook zij het onderling niet eens konden worden, dan moesten immers deze afwijkingen door Allah zelf gewild en verordend zijn. Gewoon, al wat men voor onomstootelijk waar hield, op gezag van den profeet te verkondigen, legde men hem de uitspraak in den mond: „het verschil van meening in mijne gemeente is een genadebewijs van Allah!" [1]) Zoo was het correctief voor de onuitroeibare disputeerzucht der profetenerfgenamen door henzelven gevonden, en de katholiciteit alweder gered. De ondergeschikte plaats, die hiermede aan de onderwerpen van geleerd verschil werd toegewezen, was natuurlijk niet bevorderlijk aan de algemeene belangstelling in de discussie; deze beperkte zich allengs, om het eens modern uit te drukken, tot professoren en studenten. Na het einde der 3e eeuw van den Islam, kon alleen ijdelheid, zucht tot naammakerij eenen geleerde verlokken om het belangrijk aantal reeds bestaande scholen, die den naam harer beroemdste voorgangers plachten te dragen, met eene te vermeerderen. Zij, die dezen roem der moeite waard achtten, konden slechts uit de bestaande beslissingen over questieuze punten, als het ware eene nieuwe bloemlezing samenstellen, en trachten, die onder hun etiquet aan de markt te brengen. Voor de leerlingen bestond echter niet de minste prikkel om zich bij zulk eene nieuwe groepeering liever dan bij eene der bestaande aan te sluiten, waar het nu toch een geloofsartikel was geworden, dat alle scholen zich op den rechten weg bevonden. De opneming van het verschil der scholen in den *consensus* stond met virtueele opheffing gelijk; met andere omstandigheden, die wij hier onbesproken kunnen laten, bewerkte zij zelfs op den duur de inkrimping van het aantal scholen tot het thans nog bestaande viertal. In theorie ware het denkbaar, dat zelfs in onzen tijd een Moslimsch geleerde eene nieuwe school stichtte, bestemd om nevens de vier eerwaardige *madhabs*, die van de 2e en 3e eeuw der Vlucht dagteekenen, de verscheidenheid binnen de eenheid te vertegen-

---

[1]) Het spreekt van zelf dat in dit door Allah verordende verschil van meening niet zulke verschillen waren opgenomen, die hoofdzaken van de geloofs-, plichten- of staatsleer raakten; deze hadden reeds tot sectenvorming geleid. De secten telden echter, voor zoover men ze niet als ongeloovig geheel ter zijde stelde, althans niet mede voor den *consensus*.

woordigen. Een hervormer zou hij niet mogen noch kunnen zijn, daartoe zou hij *nieuwe* strijdvragen moeten opwerpen en dus den onfeilbaren *consensus* schenden. Hij zoude hoogstens nevens het vele, dat de vier scholen eenstemmig leeren, eene zelfstandige keuze kunnen doen uit de bijzondere meeningen der volgelingen van Aboe Haniefa, Malik, Sjafi'i en Ibn Hanbal. Terwijl zijne aanmatiging bij vele geloovigen ergernis zou verwekken, zou zijne kans op het vinden van aanhangers al bijzonder gering zijn. Niet licht zou men hem zelfs het recht tot die zoo beperkte zelfstandigheid toekennen. Om den lust tot dergelijke geleerde buitensporigheden vooral niet aan te wakkeren, heeft men namelijk den stichter eener nieuwe school zoo enorme eischen van bekwaamheid en geleerdheid gesteld, dat niemand zonder aan waanzin grenzende ijdelheid kan beweren, die voorwaarden te vervullen. De vier stichters der nog bestaande scholen waren, zegt men, inderdaad zoo geleerd, dat het nageslacht alle hoop van hen te evenaren moet opgeven. Bovendien is het beheerschen der geheele, tot de uitlegging van Allahs wet vereischte wetenschap sinds hunnen tijd door allerlei omstandigheden zooveel moeilijker geworden, dat men veilig zeggen mag: De hoogste graad van geleerd gezag, vereischt tot zelfstandige wetsinterpretatie, is na de 4e eeuw onbereikbaar geworden.

Vóór die afsluiting van den zelfstandigen arbeid had echter de school in het formeele, in de methode van behandeling der materie, belangrijke schreden voorwaarts gedaan. Op de periode van het ontstaan der tegenstrijdige Qoranverklaringen en der elkander logenstraffende traditiën was die der harmonistiek gevolgd. De steeds aangroeiende stof had vervolgens ordening en rangschikking van de resultaten dier werkzaamheid onder bepaalde rubrieken noodig gemaakt. Eindelijk was de leer van den *consensus* gekomen; deze leidde de aandacht geheel af van de bronnen der Wet, daar toch ieder geloovige slechts te maken had met hetgeen „de geleerden van zijn tijd" verkondigden. Zoo ontstond de „plichtenleer," (*fiqh*) omvattende de plichten des Moslims jegens Allah en jegens zijne medemenschen, als afzonderlijk vak, dat in de scholen naar een vrij nauwkeurig geregeld schema behandeld werd. De latere geleerden, gebonden aan het gezag hunner voorgangers, commentarieerden hunne uitspraken, en pasten ze, des vereischt, op eigen-

aardige toestanden van hunnen tijd toe; hunne werkzaamheid was dus zuiver paedagogisch, hoewel hier en daar het streven om, altijd binnen zeer enge grenzen, met veranderde omstandigheden rekening te houden, merkbaar is. Deze plichtenleer (*fiqh*) is tot den huidigen dag van veel gewicht voor het leven der Moslims, daar zij, behalve zuiver religieuze plichten, het geheele ideaal-recht van den Islam bevat. Zij is echter bovenal belangrijk als opvoedingsmiddel; alle of nagenoeg alle Moslims leeren iets van den *fiqh*; voor de meer beschaafden is dit het eerste vak, waarin zij uitgebreid onderwijs genieten, en dit gewoonlijk op dien teederen leeftijd, waarop de mensch de meest blijvende indrukken pleegt te ontvangen. Terecht beginnen de latere auteurs hunne schoolboeken over deze plichtenleer met woorden als: „Dit is *hetgeen ieder volwassen Moslim* zonder uitzondering *moet weten*." De regenerator van den Islam uit de 5de eeuw der Vlucht, de groote Ghazzali, noemt die plichtenleer de gewone spijze aller geloovige zielen, terwijl de geloofsleer daarentegen slechts als medicijn voor den zieken geestelijken mensch mag worden aangewend.

C. SNOUCK HURGRONJE.

(*Slot in het volgend nummer.*)

FINANTIEELE KANTTEEKENINGEN.

Gewone en buitengewone Uitgaven, door G. M. Boissevain. Amsterdam, P. N. van Kampen & Zoon. 1886.

„Een constitutionneele Regeering een dure Regeering." Deze verzuchting van een bekend staatsman wordt door de finantieele geschiedenis van nagenoeg alle Staten van westelijk Europa in de laatste vijftig jaren bevestigd. Alleen Groot-Britannië heeft, dank de groote uitbreiding van handel en industrie, de kunst verstaan, groote ondernemingen voort te zetten, oorlogen te voeren, zonder *op den duur* de staatsschuld merkelijk te verhoogen, maar telkens, zoo het noodig bleek, met leeningen op zeer korten termijn, de vereischte kapitalen te vinden en aldus het evenwicht van het budget niet in gevaar te brengen. Met dat al bedraagt toch ook daar de staatsschuld de eerbiedwaardige som van ruim zeven honderd millioen pond sterling [1]). Engeland kende tot heden de centralisatie niet der Staten van het vaste land. Geen spoorwegen of kanalen werden daar op Rijkskosten aangelegd, het onderwijs was eerst sedert de laatste jaren, en dan nog slechts voor een zeer klein gedeelte, bij wijze van subsidie, staatszorg [2]). Allengskens echter gaat ook hier, naarmate de staatsbemoeiing zich uitbreidt, het budget der uitgaven zich uitzetten en het zal de vraag zijn, hoe, zoo bijv. de denk-

[1]) In 1702, bij den dood van Willem III, bedroeg de staatsschuld van Engeland £ 16,394,702. Zie *Sinclair, Hist. of Revenue*, I, p. 425.

[2]) In 1883 werd voor openbare werken op het budget £ 1,808,885 uitgetrokken, waaronder £ 156,082 voor de kon. paleizen en de parken te Londen, £ 4,118,980 voor lager en middelbaar onderwijs, £ 34,968 voor hooge scholen.

beelden van Gladstone omtrent de regeling der Iersche quaestie bijval vinden, over enkele jaren de Engelsche budgetten zonder tekort zullen gesloten worden. Elders heeft men reeds sedert langen tijd de regeeringen onophoudelijk zien worstelen met jaarlijks terugkeerende deficitten, gewoonlijk met meer of minder kunst bedekt of verborgen, doch alleen ten nadeele der toekomst, tenzij een gelukkig toeval tusschenbeiden trad en onverwachte uitkomst schonk.

Aan hulpmiddelen ontbrak het nimmer om zich tijdelijk te redden: crediet heeft elke Staat, hij moge Turkije of Venezuela heeten, zij het niet tegen lage, dan tegen hooge rente. Niets wordt gespaard om aandeelhouders te lokken; loterij-premiën zelfs zijn niet uitgesloten en naarmate in de industrieele landen het jaarlijks opgespaarde kapitaal toeneemt, wordt een groot gedeelte dezer penningen besteed om den min of meer wrakken boedel van door schuld bezwaarde landen te helpen redden, zoolang het duurt.

Het nieuwe Duitsche Rijk zoekt allerwege naar nieuwe middelen, om de uitgaven te dekken, en zijn machtigste deelgenoot, Pruisen, vergroot zijn schuld, hoe zuinig daar worde huisgehouden; Oostenrijk, eenmaal op den rand van het finantieel bankroet, heeft tot heden nog nimmer in waarheid zonder belangrijk deficit de jaarlijksche begrootingen kunnen sluiten en stapelt schuld op schuld; Italië spoort overal nieuwe belastingen op, om toch maar, althans naar den schijn, zijn budget in evenwicht te brengen; Frankrijk, door den oorlog van 1870 zoo zwaar beproefd en met nieuwe schuld overladen, komt thans met een kolossale leening aan de markt, onder de leus, dat geen nieuwe schuld wordt gecreëerd, daar alles slechts dient om de reeds bestaande vlottende schuld te regulariseeren! Alsof het afbetalen van vroeger uitgegeven promessen geen nieuwe uitgave vormde! En zóó kan men de reeks der min of meer zuiver constitutionneel regeerde Staten van Europa langs gaan; denzelfden toestand vindt men schier overal in meerdere of mindere mate terug.

Nederland is in dien wedstrijd niet achtergebleven; integendeel, ons vaderland heeft de niet zeer benijdenswaardige eer sedert eeuwen de meest belaste en met schuld bezwaarde natie te zijn geweest. De beurs te Amsterdam was reeds vóór twee eeuwen de grootste crediet-instelling.

Ieder kent de anecdote van den visch, waarvoor, volgens den Engelschen gezant, zestien maal belasting was betaald eer hij gekookt op tafel verscheen, en op het einde der 17de eeuw schreef een Fransch poëet uit Holland, waar hij vertoefde:

„L'état est si chargé de dettes
Et le sujet d'impots, de tailles et de traites
Qu'assurément c'est à bon droit,
Que le sage étranger s'étonne
Que l'un puisse payer tous les ans ce qu'il doit
Et l'autre fournir ce qu'il donne."

Inderdaad, men staat verbaasd, hoe de Nederlandsche Republiek der Vereenigde Gewesten, gedurende de honderd jaren sedert den vrede van Munster (1648—1748) in onophoudelijke oorlogen te land en ter zee gewikkeld, soms gedeeltelijk door den vijand bezet, in staat is geweest niet slechts groote vloten en legers te onderhouden, maar tevens door groote geldelijke subsidiën andere Staten als bondgenooten te hulp te komen [1]. Soms leest men, hoe na enkele jaren van krijg het gras in de straten van Amsterdam groeide; soms sloeg het arme volk aan het muiten en plunderde eenige huizen der rijke aristocraten — denkt aan het biddersoproer te Amsterdam in 1696 — maar als straks de havens weer openstonden, de rijke vloten uit Oost en West binnenvielen, als de schuldbrieven van den Staat tot meer dan het dubbel der waarde waren opgedreven en de actiën der Oost-Indische Maatschappij bij den dag rezen, dan bouwde men weêr lusthoven aan de Vecht en in de rijke polders van Noord-Holland, dan brachten Friesland en Groningen, Zeeland en het Noorderkwartier hunne aandeelen in de gewone

[1] Een voorbeeld. In den oorlog van 1672—78 tegen Frankrijk gaf de Staat de volgende subsidiën aan vreemde mogendheden:

Aan den keizer	ƒ 1,752,486.
„ Denemarken	„ 1,395,517.
„ Brandenburg	„ 2,361,234.
„ Trier	„ 169,794.
„ Brunswijk	„ 978,801.
„ Lotharingen	„ 30,583.
„ Osnabruck	„ 777,795.
„ Munster	„ 221,576.
Totaal	ƒ 7,685,896.

Zie: *Metelerkamp, Tableau statistique de la Hollande.* 1804, pag. 139.

en buitengewone quota's wederom gewillig op, dan werd een nieuwe uitleg der fiere Amstelstad beraamd, dan klom de weelde der vriendelijke Hofstad bij den dag en werden de handelsgilden in de Hollandsche en Zeeuwsche steden jaarlijks rijker.

Doch die gulden dagen gingen voorbij. Noch de langdurige vrede, dien de Republiek in de tweede helft der 18e eeuw genoot, noch de ijverige pogingen van den goeden Stadhouder Willem IV, waren in staat den verminderenden handel en den uitgedoofden handelsgeest wederom op te wekken. Plaatst in gedachten Zoutman en De Winter tegenover De Ruijter en Tromp, Bleiswijck of Stein tegenover De Witt of Fagel, van Reede tegenover Beverningh of Van Weede, Lairesse tegenover Rembrandt, Poot tegenover Vondel, Wagenaar tegenover Hooft en het zal u duidelijk worden, dat niet slechts de verhoudingen der Staten onderling en de toenemende macht van anderen de Republiek bedreigden, maar dat de veerkracht der natie zelf was ten ondergegaan; op overspanning was matheid, op rijkdom en welvaart was weelde en onverschilligheid gevolgd, de aristocratie was oligarchie geworden.

Men had in de 17e en ook nog in de 18e eeuw, bepaaldelijk in de provincie Holland, in tijden van oorlog herhaaldelijk de toevlucht genomen tot buitengewone heffingen; de twintigste en veertigste penning op alle inkomen bracht van 1671—78 in dit gewest ongeveer drie millioen op en daar dit op verre na niet genoeg was, vroeg men in den vorm van *don gratuit* (*gevensgeld*) gedurende die jaren niet minder dan twee en twintig millioen. De Spaansche successie-oorlog kostte aan de Republiek ten slotte *f* 128,000,000, en in 1721 had dan ook de provincie Holland alleen meer dan twaalf millioen aan rente van schuld te betalen. Een belasting van één en twee percent op de obligatiën, renten en landerijen was niet voldoende. In 1750 was de rente der schuld reeds tot bijna vijftien millioen geklommen en de inkomenbelasting tot 4 pct., nadat in 1748 een don gratuit (*gevensgeld*) van ruim drie millioen gulden, zooals de geschiedschrijvers zeggen, met enthousiasme was opgebracht.

Opmerkelijk echter is het, hoe in de volgende dertig jaren de rijkdom toenam bij vrede en rust naar buiten. Meer dan veertig millioen gulden werd in dien tijd aan schuld geamortiseerd, de schuldbrieven van Holland bereikten een vroeger ongekende hoogte. Handel en nijverheid daarentegen begonnen hoe

langer zoo meer de mededinging van andere natiën te gevoelen en de groote rijkdom verlamde alle inspanning om het verlorene in te halen.

De Engelschen verdrongen onze landgenooten langzamerhand uit de Oostzee. In 1778 passeerden 2406 Hollandsche en 2046 Engelsche schepen den Sond, in 1790 waren deze getallen 2009 voor de Hollandsche en 3788 voor de Engelsche vlag. Toch kon de handel op Engeland, op Spanje, Portugal en Italië nog belangrijk heeten en kwamen bijv. in 1780 28 Hollandsche schepen uit Smyrna te Amsterdam met een lading ter waarde van ruim vier millioen gulden. In het laatst der 18e eeuw rekende men dan ook nog op vrij aannemelijke gronden, dat de handel der Republiek een jaarlijkschen invoer leverde ter waarde van ongeveer drie honderd millioen gulden [1]).

De Engelsche oorlog en daarna de inwendige onlusten der Republiek brachten ontzettende schade; de Indische handel viel den Engelschman in handen, de eenmaal rijke Oost-Indische Compagnie maakte bankroet. Tot het laatst hield de Republiek haar vroeger stelsel vol, als ware zij nog in hare groote dagen, om door geldelijke subsidie vreemde legers tegen haren vijand te doen marcheeren; zoo werd nog in den winter van 1793—94 te 's Hage een conventie met Pruisen door Engeland en de Staten-Generaal gesloten, waarbij Engeland zes en de Republiek twee millioen gulden toezegden — die echter nimmer zijn uitbetaald — indien Pruisen zijne legers over den Rijn en Maas in België zond tegen Frankrijk [2]).

Een jaar later was de Unie vernietigd, het gemeenebest der Vereenigde Gewesten veranderd in de Bataafsche Republiek, en hadden de Hollandsche Jacobijnen dier dagen hun hartsverlangen vervuld gezien, dan zou reeds toenmaals de definitieve inlijving van den Staat bij Frankrijk zijn gedecreteerd [3]).

---

[1]) Zie *Metelerkamp* II., p. 111 en *Keuchenius, Nat. Balans*, p. 38.

[2]) Zie o. a. L. Häusser, *Deutsche Geschichte vom Tode Friedr. d. Gr.* etc. 3e Aufl., 1r Band, *passim*.

[3]) Valckenaer, de bekende patriot van 1787—95, vertoefde, na als diplomaat in Spanje te hebben gefungeerd, in 1810 te Parijs, toen aldaar reeds eene commissie van Nederlanders was aangekomen, om te trachten de gerezen geschillen tusschen Koning Lodewijk Napoleon en zijnen machtigen broeder uit den weg te ruimen. Hij kreeg de opdracht ook zijnerzijds daartoe mede te werken. Den 29n Juni 1810 beschrijft hij in eenen brief aan een lid der Hollandsche regeering uitvoerig zijne conferentie dienaangaande met den Hertog de Cadore en

De hulp der Fransche broeders kwam ons duur te staan, maar het ergste was de volkomen vernietiging van handel en nijverheid, eerst door den oorlogstoestand met Engeland, daarna door het continentaal stelsel van Keizer Napoleon. De Republiek en naderhand het koningrijk Holland hadden voortaan slechts één budget, de schulden en inkomsten van alle provinciën bevattende.

In 1799 was het budget der uitgaven geklommen tot ƒ 79,666,907, het daalde daarna in 1804 tot ƒ 69,783,403.

In dit laatste jaar komt op de begrooting een som van ƒ 30,623,540 voor ter betaling van de rente der schuld, dus bijna de helft van alle uitgaven en ruim 18 millioen voor het Departement van Oorlog.

Van het middel, om de uitgaven te splitsen in gewone en buitengewone, werd ook toenmaals ruim gebruik gemaakt. Niet minder dan ƒ 27 millioen vindt men onder de laatste categorie gerangschikt.

De volgende jaren waren niet beter, integendeel, totdat eindelijk in 1810 de Nederlandsche Staat verdween, om een deel uit te maken van het Fransche keizerrijk [1]).

Uit dien treurigen tijd zij nog één finantieele bijzonderheid hier vermeld. Nederland had de dubbelzinnige eer, dat een zijner zonen, de heer Mollerus, als voorzitter der finantieele commissie, in het Corps Législatif op den 15 Juli 1811 een uitvoerig rapport uitbracht vol lof over de vaderlijke zorg des keizers en den bloeienden toestand der Fransche finantiën, naar aanleiding van het budget, of zooals men het toen noemde „la loi sur les finances."

---

eindigt aldus: „Le mot de la réunion a même été articulé et plusieurs avantages notamment d'économie dans l'établissement sivil du pays, allegués. J'ai dit, qu'il nous était impossible de regarder cette hypothèse comme possible et que l'âme grande de l'Empereur était faite pour donner des couronnes mais non pour les réprendre et surtout à un frère.... que j'osois affirmer que nul sacrifice ne couteroit au Roi pour sortir de cet état de crise et pour assurer la tranquillité de son Pays, que la nation Hollandaise se consolerait également de bien de sacrifices pourvu qu'on lui laissat son éxistence comme Nation; *qu'une réunion dont jadis j'avais été partisan moi-même en* 1793, 94 *et* 95 m'était depuis longtemps démontrée également contraire aux interêts de la France et à l'éxistence de la Hollande, etc." (M. S. Brief aan Mr. P. van der Heim, Minister van Marine en Koloniën).

[1]) In de troonrede, waarmede het corps législatif bij den aanvang van 1811 werd geopend, zeide Napoleon: „La Hollande à été réunie à l'Empire; elle „n'en est qu'une émanation. Sans elle l'Empire ne serait pas complet."

Uit dit rapport, dat, voor de leden gedrukt, voor mij ligt, leert men o. a. dat de rente der Hollandsche schuld, die voortaan op het Fransche budget zou voorkomen, zes en twintig millioen francs bedroeg. „Ainsi," zoo gaat het rapport voort, „il n'existera plus une dette hollandaise séparée. Les habitans de ces départemens avaient déjà reçu avec réconnaissance (!!) la déclaration expresse de l'Empereur, *qu'après la réduction des rentes au tiers*, cette dette, quoiqu'elle ne fut pas d'abord inscrite sur le grand livre de la dette de France, était parfaitement assurée, mais ils verront avec la plus grande satisfaction et la joie la plus vive, que leur auguste souverain, en assimilant et confondant la dette hollandaise, tant perpétuelle que viagère, avec celle de l'Empire, leur a donné une nouvelle preuve de sa justice et de sa bonté."

Na de beruchte tierceering was dus de rente der schuld op ongeveer dertien millioen gulden gedaald!

Het was een zware taak, die den eersten Koning der Nederlanden uit het Oranjehuis werd opgelegd, vooral nu door de wijsheid van het Weener congres de Zuidelijke Nederlanden met de oude provinciën der Unie tot één rijk vereenigd werden. Vijftien jaren duurde die samenleving van Noord en Zuid. Aan ijver en goede gezindheid ontbrak het den vorst, die leidde en bestuurde, nimmer, aan helder inzicht ter bevordering van handel en welvaart zeer zelden, maar er was zooveel te verrichten, en nieuw te scheppen na den achteruitgang der laatste jaren. In het Noorden was de handel als vernietigd, en het Zuiden, meer dan honderd jaar het slachtoffer van slecht beheer, de schouwplaats van strijdende legers, uitgeplunderd en gebrandschat door vriend en vijand, kunstmatig afgesloten van de zee, moest nog leeren welke rijke bronnen van welvaart in eigen bodem lagen opgesloten.

De finantieele toestand dier jaren kon niet gunstig zijn. De oude schuld der vroegere Republiek, nu niet meer getierceerd, werd door het nieuwe koninkrijk aanvaard; nieuwe leeningen konden niet uitblijven, vooral niet, daar de overzeesche bezittingen, thans Rijksdomein, groote uitgaven vorderden.

De omwenteling van 1830 kwam aan al de groote voornemens van Koning Willem I, aan al zijne verwachtingen voor de toekomst van den nieuwen Staat den bodem inslaan. In 1831 had de Koning het „voorwaarts" uitgesproken en zijne

legers in België gezonden, na de bepaalde toezegging te hebben gekregen, dat Pruisen en Rusland zouden interveniceren, indien Frankrijk zijnerzijds een leger in België zond; door den overmoedigen toon van den Franschen gezant, De Bresson, te Berlijn werden Koning Frederik Wilhelm III en zijn vertrouwde raadsman, de oude Prins von Witgenstein, verbijsterd, het Pruisische legercorps onder den generaal Tumpling, dat bij Wesel was opgesteld, om in de richting van Maastricht op te trekken zoodra het Fransche de Belgische grenzen had overschreden, kreeg tegenbevel en de tiendaagsche veldtocht verliep in het zand [1]).

Nog acht jaren bleef koning Willem I de hoop koesteren, dat hetzij coalitie der Mogendheden, hetzij omwenteling in de zuidelijke gewesten het herstel van het vroegere koningrijk zou brengen; die afwachtende houding heeft Noord-Nederland oneindig veel schade veroorzaakt, en van 's Rijks schatkist kolossale uitgaven gevorderd.

Mij werd eenmaal een woord medegedeeld door koning Willem I tot een zijner meest vertrouwde raadslieden gesproken, toen eindelijk België erkend en de vrede gesloten was, een woord, dat tot milder beoordeeling der vasthoudendheid des konings noopt.

„Wat mij", zeide de Vorst, „vooral heeft doen aarzelen voor goed afstand te doen van de groote helft van mijn koningrijk, is mijn overtuiging, dat Nederland gelijk het voortaan zal bestaan, te klein is, om zich duurzaam te handhaven in het bezit zijner overzeesche bezittingen, zonder welke Nederland geen Nederland meer zijn zou. Mocht nog eenmaal op Java een oorlog uitbreken, gelijk die van 1825, van waar zal men dan een voldoend leger werven? van waar zal Nederland het noodige personeel van Indische ambtenaren, de noodige kapitalen voor den Indischen handel ontleenen, nu het binnen zoo enge grenzen is beperkt?"

Is deze twijfel, vooral onder het licht der toestanden van dien tijd beschouwd, den scherpzinnigen staatsman onwaardig? Nederland heeft, Gode zij dank, tot heden die vrees beschaamd en zich weten te handhaven in zijn overzeesch bezit.

---

[1]) Het bovenstaande ontleen ik aan de uitvoerige mondelinge mededeeling van een oud Diplomaat, die vele jaren te Berlijn vertoefde.

Ja, wij durven, al erkennen we ook de vele fouten, die begaan zijn en de leemten, die ons beheer in die verre gewesten aankleefden en nog aan te wijzen zijn, de vraag stellen, die we menigmaal, niet zonder een gevoel van fierheid, vreemden hebben voorgelegd: waar is, hetzij in de geschiedenis, hetzij in het heden, een natie aan te wijzen, die, gelijk de Nederlandsche, met zoo weinig hulpmiddelen en zoo klein van bevolking, in staat is geweest, of zich in staat zou gevoelen, zulke uitgebreide bezittingen in een ander werelddeel te beheeren gedurende nu bijna drie eeuwen, den kring harer heerschappij steeds uitbreidende, bevolkingen van ettelijke millioenen, van velerlei ras en taal, hoe langer zoo meer aan zich hechtende, een rustig bezit zich waarborgende, door taai geduld ook de bloedigste oorlogen dempende en het moederland rijk makende door de welvaart van gindsche streken?

Het tijdperk der regeering van koning Willem II wordt bijna geheel ingenomen door den strijd tegen finantieele te korten bij een kwijnenden handel en een gedrukten landbouw. De schuld door de buitengewone wapeningen der laatste jaren ontzaglijk toegenomen, maar zooveel mogelijk voor de oogen van het publiek door allerlei kunstmiddelen bedekt, het Staatsbestuur op denzelfden voet voortgezet, alsof het Rijk nog dezelfde uitgebreidheid bezat, zulk een toestand was onhoudbaar. In 1843 was men zoo nabij een staatsbankroet genaderd, dat de Minister van Finantiën op de nog zeilende koffieladingen uit Indië beleeningen sloot, om uit die gelden de in Juli verschijnende rente der Staatsschuld te voldoen.

De leening van 1844 bracht uitkomst en tevens orde in de bijster verwarde finantiën. Daarmede is een nieuw tijdperk geopend, dat onder velerlei afwisseling van goede en slechte jaren tot heden voortloopt, zich kenmerkend door openbaarheid, duidelijke en volledige openlegging der werkelijke toestanden, en beperking der uitgaven binnen de grens der voorhanden middelen.

Dat de zooveel scherpere contrôle der vertegenwoordiging en de verantwoordelijkheid der Ministers naar de grondwet van 1848 hier nuttig hebben gewerkt, valt niet te loochenen; dat de meerdere welvaart de taak van hen, die de finantiën hadden te besturen, aanmerkelijk heeft verlicht, is gemakkelijk te bevroeden. Doch het nieuwe leven stelde ook veel hooger

eischen aan de regeeringen; de druk der belastingen scheen des te zwaarder te torschen naarmate de welvaart toenam, en naar gelang handel en scheepvaart, landbouw en nijverheid in kracht en beteekenis klommen, vroegen zij, naast algeheele vrijheid van beweging, nieuwe wegen, nieuwe kanalen, verdiepte rivieren, ruimere havens. De staathuishoudkunde, de arme, die heden zoovele onverdiende verwijten te verduwen heeft, vierde in dit tijdperk haren hoogtijden, heerschte onbetwist. Aan hare beginselen getoetst kon bijna geen enkele schakel uit de reeks onzer belastingen de proef doorstaan, was ons koloniaal stelsel ras veroordeeld, maar waren steeds klimmende uitgaven voor openbare werken volkomen gerechtvaardigd.

De derde vijf en twintig jaar dezer eeuw bevatten een tijdvak van bloei en welvaart, gelijk de geschiedenis van Nederland nimmer kon aanwijzen. De toeneming der bevolking, de altijd en met groote sprongen klimmende opbrengsten van alle belastingen, de steeds hoogere cijfers van in- en uitvoeren van den buitenlandschen handel, het verminderend getal armen en bedeelden spreken luide genoeg, om alle klachten van ontevredenen te overstemmen. De steeds hoogere prijzen van het grondbezit, de aanbouw in meest alle steden van het land, de aanleg van wegen en kanalen overal, dat alles getuigt van klimmenden rijkdom en welvaart. Voorzeker, in onzen tijd, nu de belangen der verschillende beschaafde volken hoe langer zoo meer één samenhangend geheel uitmaken, danken ook wij veel van dien vooruitgang aan de meerdere welvaart in het overige Europa, en blijkt telkens meer de ongerijmdheid der meening, dat het ons beter zal gaan, als onze naburen lijden, maar wij mogen toch ook niet voorbijzien, dat een goed finantieel beheer in eigen boezem, dat juiste toepassing van oeconomische beginselen levensvoorwaarde blijven. Dat in dit tijdperk de Nederlandsche schuld met ruim 300 millioen kon verminderd worden, is een feit, ontegenzeggelijk voor den geheelen toestand der natie van hoogst weldadigen invloed.

Men kan niet zonder grond beweren, dat de stelselmatige verbetering der belastingen in dat tijdvak geen gelijken tred heeft gehouden met de zoo ruim vloeiende inkomsten, maar men vergete niet, dat zonder een sterke en meestal getrouwe staatkundige meerderheid in het Parlement, in den constitutionneelen Staat groote hervormingen, bovenal op fis-

caal gebied, volkomen onmogelijk zijn. Hoe zelden was die hier te vinden!

Toen deze vijf en twintig jaren ten einde liepen, ook nog later in 1877 en 1878 waren er stellig niet velen in den lande, die vermoedden of voorzagen, welken ommekeer in de oeconomische toestanden geheel Europa en niet het minst Nederland te wachten stond. Wel waren enkele zwarte stippen aan den horizont merkbaar, even spoedig afgedreven als opgekomen; wel scheen er soms iets onnatuurlijks, iets overspannen in die altijd grootere uitbreiding der nijverheid, die hooge prijzen der landbouwprodukten, die spoedig gemaakte fortuinen, die schepping van allerlei nieuwe credietmiddelen, maar vooral ten onzent, waar men met de voorzichtigheid, den landaard eigen, slechts van verre de „*inflation*" van elders gevolgd was, achtte ieder de toekomst vrij wel verzekerd.

Het zou weldra anders worden. Sedert 1877 is niet slechts voor Nederland, maar bijna voor geheel Europa een tijdperk aangevangen van stilstand, van achteruitgang op bijna elk gebied van den nationalen arbeid, waarvan het einde nog niet is te voorzien. Voor het eerst sedert vele jaren zag men de opbrengsten der meeste belastigen of stationnair blijven of, erger nog, vrij aanzienlijk achteruitgaan en wat het meeste schade veroorzaakte aan 's Rijks schatkist, terwijl in het tijdperk van 1850—75 de baten uit de Indische bezittingen in klimmende mate in staat stelden het Nederlandsche budget niet slechts te sluiten, maar bovendien zonder nieuwe leeningen kolossale openbare werken te betalen, moest weldra het moederland het crediet aanspreken om ook de uitgaven der overzeesche bezittingen te bestrijden.

Wij speuren de oorzaken dezer omkeering niet na, maar willen alleen opmerken, dat de hoogere eischen voor den gewonen Indischen dienst, zoowel als de steeds dalende prijzen der koffie voor 's lands rekening verbouwd, het evenwicht van ontvangsten en uitgaven voor Indië in de laatste jaren niet zouden hebben verbroken, zoo niet de treurige oorlogstoestand op Sumatra millioenen op millioenen hadde verslonden.

Het gaat den Staat gelijk den huisvader; als slechte tijden intreden, kan men noode zich gewennen aan de zuinigheid en besnoeiing van uitgaven, die men met zekere zorgeloosheid in tijd van overvloed geoorloofd waande.

Men had in Nederland in de jaren 1860—76 zich gewend ruimscheeps te leven; het geld ontbrak nergens. Men had het nog in het laatst van 1874 gehoord uit den mond van den dapperen en kundigen aanvoerder der tweede Atjesche expeditie, bij zijn terugkeer in het vaderland, dat die krijg geen kommer meer behoefde te baren en met eenig beleid weldra voor goed zou gedempt zijn. Nieuwe spoorwegen moesten in Nederland gebouwd worden en de parlementaire oppositie, haar ongeduld niet kunnende bedwingen, nam zelf het initiatief om een geheel nieuw spoorwegnet voor te stellen. Ja, het scheelde weinig, of de geheele suikerbelasting, die bijna zes millioen gulden 's jaars aan de schatkist leverde, ware gevallen, zonder dat eenig aequivalent ware aangewezen.

Na zulke vertooning van finantieelen overmoed moest het natuurlijk moeilijk vallen, zoowel voor regeering als parlement, eensklaps den weg van zelfbeperking en besnoeiing der uitgaven in te slaan. Of was niet het crediet van den Staat genoegzaam gevestigd, om voor de booze jaren, die nu voor de deur stonden, en wel spoedig zouden voorbijgaan, te helpen? Zulke overweging zal dan ook wel beslissend zijn geweest, toen regeering en parlement weldra bijv. besloten het gematigde voorstel van een vorig ministerie, om het bouwen en exploiteeren der nieuwe spoorwegen in Indië aan de particuliere industrie over te laten, met guarantie der rente van het op te nemen kapitaal, te vervangen door aanbouw en exploitatie voor 's Rijks kosten, toen weldra een nieuwe onderwijswet verscheen, die de schatkist op eenige millioenen 's jaars te staan kwam, toen daarna, ofschoon de finantieele hemel nog duisterder werd, het budget der openbare werken telkens nieuwe uitgaven vroeg en verkreeg.

Ook nu kon men nog meermalen het schouwspel beleven, dat het parlement op hoogere cijfers aandrong, al ware het dan soms ook in dien zonderlingen vorm, waarvan de eer der uitvinding aan onze Tweede Kamer toekomt, namelijk door het scheppen van een memorie-post op de begrooting! [1])

---

[1]) Onlangs heeft Gladstone in het Engelsche Lagerhuis een les van constitutionneel staatsrecht gegeven, die hier moge vermeld worden. Een parlementslid

Tot hiertoe spraken wij met geen enkel woord van het geschrift dat de Redactie ons ter beoordeeling toezond en de eerste aanleiding gaf tot deze korte en hoogst onvolledige geschiedkundige herinneringen. Dergelijk vertoog van een scherpzinnig financier, die zijne eerste sporen reeds lang verdiend heeft, geeft, ook waar men in enkele bijzonderheden een afwijkend gevoelen mocht voorstaan, zoo weinig aanleiding tot bespreking; men zou eer geneigd zijn geheele bladzijden af te schrijven, om ze nog eens onder de oogen van het publiek te brengen.

De Heer Boissevain is omtrent de toekomst onzer finantiën zeker niet gunstig gestemd. Wat hem het meeste ergert, is, dat regeering en vertegenwoordiging beiden, door het goochelen met cijfers, zich zelf en de natie voortdurend trachten wijs te maken, dat de verkregen of te verwachten inkomsten voldoende zijn, om alle uitgaven die op het budget van den Staat voorkomen, te dekken. Het middel daartoe aangewend is noch nieuw, noch elders onbekend. Naast of na de gewone jaarlijksche begrooting van uitgaven en ontvangsten, maakt men een tweede *buitengewone* begrooting, waarop men zooveel mogelijk alle uitgaven brengt, die gezegd kunnen worden niet voor *den gewonen* staatsdienst gevorderd te worden, kosten voor groote openbare werken enz., en bestrijdt die door gelden bij leening op langeren of korteren termijn opgenomen.

Wij zagen reeds vroeger, dat dergelijke splitsing der Rijksuitgaven in gewone en buitengewone reeds van tachtig jaren her in Nederland bekend was, en tevens, dat leeningen en schuldvermeerdering zonder zekerheid of kans van amortisatie toenmaals en reeds veel vroeger aan de orde waren.

---

stelde een *verhooging* voor van een post van uitgaaf op het budget, om de regeering te nopen meer uit te geven voor openbare werken. Gladstone bestreed dit voorstel principieel, als strijdende met de constitutie. „Het Parlement," zeide hij, „kan elke voorgestelde post van uitgaaf afstemmen, of die verminderen, „maar ze verhoogen nimmer."

„De regeering vraagt wat ze denkt voor den publieken dienst noodig te hebben, men kan haar dit geld weigeren, geheel of gedeeltelijk, maar het Parlement heeft niet voor te schrijven, dat er nieuwe of ruimer uitgaven zullen worden gedaan, die de regeering niet noodig acht. De vertegenwoordiging heeft de goed- of afkenring, niet het bevel tot uitvoering te geven." En Gladstone won zijn proces.

Ik mag niet ontveinzen, dat over het geheel de voorstelling van onzen finantieelen toestand, door den Heer Boissevain gegeven, mij voorkomt wat al te zwart gekleurd te zijn. Dit in alle bijzonderheden aan te wijzen, ware hier niet ter plaatse. Een enkel voorbeeld zij genoeg.

Op bl. 24 haalt de geachte schr. met instemming de volgende woorden aan, in 1882 door den afgevaardigde ter 2e Kamer, den Heer Blussé, gebezigd. „Men stapelt leening op leening. Wij leenen nu reeds voor amortisatie van schuld en rentebetaling, want er is *jaarlijks* een ongedekt te kort op de gewone uitgaven. Amortisatie beteekent dus niets meer en wij betalen rente van rente."

Deze woorden, als algemeene kenschetsing van den finantieelen toestand der jaren sedert 1875, schijnen mij toe niet juist te zijn.

In een hier volgende tabel heb ik getracht een overzicht te geven van de werkelijke uitkomsten der staatsdienst over de jaren 1873—82, ontleend aan de nauwkeurige opgaven van het Staatkundig en Staathuishoudkundig Jaarboekje van 1884.

Daarbij komen onder de ontvangsten voor *a.* de gewone middelen, *b.* die der koopprijzen van domeinen (waarover later nog een woord). Onder de uitgaven, *a.* alle uitgaven voor den gewonen dienst, *b.* die voor de rentebetaling der schuld, *c.* die voor de gewone, verplichte amortisatie. *d.* alle andere zoogenaamde buitengewone uitgaven, met uitzondering alleen van die voor de spoorwegen.

ONTVANGSTEN.		UITGAVEN.	
1873.		1873.	
Opbrengst gew. middelen	89.769.494.	Algemeene dienst.......	57.984.151.
Verkoop domeinen......	400.000.	Rente der schuld.......	26.478.901.
Totaal *f*	90.169.494.	Verplichte amortisatie...	439.127.
		Alle andere uitgaven (zonder de spoorwegen)..	8.231.344.
		Totaal *f*	93.133.523.
1874.		1874.	
Opbrengst gew. middelen	93.745.314.	Algemeene dienst.......	61.025.126.
Verkoop domeinen......	nihil.	Rente der schuld.......	26.105.384.
Teruggave exped. Japan	979.744.	Verplichte amortisatie...	972.446.
Totaal *f*	94.725.058.	Alle andere uitgaven (zonder de spoorwegen)..	4.749.400.
		Totaal *f*	92.852 356.

ONTVANGSTEN.

1875.

Opbrengst gew. middelen	96.225.888.
Verkoop domeinen......	500.000.
Totaal *f*	96.725.888.

1876.

Opbrengst gew. middelen	100.609.506.
Verkoop domeinen......	950.000.
Totaal *f*	101.559.506.

1877.

Opbrengst gew. middelen	99.723.821.
Verkoop domeinen......	250.000.
Totaal *f*	99.973.821.

1878.

Opbrengst gew. middelen	100.848.941.
Verkoop domeinen......	450.000.
Totaal *f*	101.298.941.

1879.

Opbrengst gew. middelen	103.503.169.
Verkoop domeinen......	900.000.
Totaal *f*	104.403.169.

1880.

Opbrengst gew. middelen	107.619.264.
Verkoop domeinen......	107.500.
Totaal *f*	107.726.764.

1881.

Gew. middelen........	111.179.716.
Verkoop domeinen......	125.000.
Totaal *f*	111.304.716.

UITGAVEN.

1875.

Algemeene dienst.......	63.929.251.
Rente der schuld.......	25.911.607.
Verplichte amortisatie...	573.379.
Alle andere uitgaven (zonder de spoorwegen)..	10.497.010.
Totaal *f*	100.911.247.

1876.

Algemeene dienst.......	67.705.625.
Rente der schuld.......	25.625.248.
Verplichte amortisatie...	657.892.
Alle andere uitgaven (zonder de spoorwegen)..	12.648.484.
Totaal *f*	106.035.219.

1877.

Algemeene dienst.......	70.592.936.
Rente der schuld.......	25.594.109.
Verplichte amortisatie...	656,699.
Alle andere uitgaven (zonder de spoorwegen)..	11.221.666.
Totaal *f*	108.065.410.

1878.

Algemeene dienst.......	70.609.722.
Rente der schuld.......	26.541.535.
Verplichte amortisatie...	708.538.
Alle andere uitgaven (zonder de spoorwegen)..	9.537.094.
Totaal *f*	107 396.889.

1879.

Algemeene dienst.......	71.009.133.
Rente der schuld.......	27.204.309.
Verplichte amortisatie...	674.710.
Alle andere uitgaven (zonder de spoorwegen)..	8.403.112.
Totaal *f*	107.291.265.

1880.

Algemeene dienst.......	71.958.773.
Rente der schuld.......	27.207.776.
Verplichte amortisatie...	725.477.
Alle andere uitgaven (zonder de spoorwegen)..	6.158.595.
Totaal *f*	106.050 611.

1881.

Algemeene dienst.......	75.142.510.
Rente der schuld.......	27.393.624.
Verplichte amortisatie...	1.037.792.
Alle andere uitgaven (zonder de spoorwegen)..	7.077.634.
Totaal *f*	110.651.560.

ONTVANGSTEN. 1882.	
Gew. middelen.........	111.242.855.
Verkoop domeinen......	300.000.
Totaal	*f* 111.542.855.

UITGAVEN. 1882.	
Algemeene dienst.......	79.634.896.
Rente der schuld.......	28.059.477.
Verplichte amortisatie...	1.092..56.
Alle andere uitgaven (zonder de spoorwegen)..	7.102.904.
Totaal	*f* 115.889.433.

Uit deze cijfers blijkt, om ons bij de jaren 1879—82 nu te bepalen, dat men in 1882 of in het begin van 1883 geen recht had te beweren, dat de gelden voor de verplichte amortisatie uit geleend kapitaal moesten worden voldaan. De dienst van 1879 sloot (wel is waar, uitgezonderd de uitgaven voor de spoorwegen, waaromtrent allen het eens zijn, dat geleend kan worden) met een te kort van ongeveer *f* 2.900.000, doch onder de post: *alle andere uitgaven*, komt ook een cijfer van *f* 2.879.000 voor ten behoeve van het vestingstelsel, een uitgaaf die van den aanvang als een buitengewone, uit buitengewone middelen te bestrijden, is aangemerkt, al erkennen wij gaarne, dat we met den schrijver oordeelen, dat die opvatting verkeerd is.

De diensten der jaren 1880 en 1881 geven echter veel gunstiger uitkomsten. Beiden toch sluiten met een batig slot van eenige tonnen gouds, zoodat alleen in de kosten van den spoorwegbouw door leening was te voorzien. De dienst van 1882 laat een te kort van *f* 4 340.000 na, maar de uitgaven voor het vestingstelsel en het Merwede-kanaal, beiden als buitengewone uitgaven beschouwd, vorderden meer dan dit bedrag.

Voordat wij afscheid nemen van bovenstaande tabel, zij nog een terugblik op vroegere jaren geoorloofd.

De dienst van 1873 zou met een te kort van nagenoeg drie millioen gesloten zijn, indien niet de toenmaals als vaste post op iedere begrooting voorkomende bate van ruim tien millioen gulden uit de Indische administratie hulp had verleend. De daaruit te bestrijden uitgaven voor den bouw van spoorwegen, welke in onze tabel niet zijn medegerekend, vorderden dit jaar slechts zes millioen.

De dienst van 1874 gaf, zelfs zonder de Indische bate, een surplus van negentien ton.

Het jaar 1875 zou een te kort van vier millioen hebben opgeleverd, indien niet dezelfde hulp als in 1873 ware verleend; in dit jaar vorderde de bouw der spoorwegen slechts *f* 8.000.000. Er bleef dus van de Indische bate ongeveer twee en een half millioen over, wat met het overschot van den dienst van 1874 ruim voldoende was, om het tekort te dekken.

Het jaar 1876 zou evenzoo een tekort van vier en een half millioen hebben getoond en daar de spoorwegbouw slechts *f* 6.600.000 vroeg, zou, ware de algemeene toestand dezelfde gebleven, ook deze dienst zonder eenig deficit zijn geëindigd.

Doch nu keerde de vloed.

Eerst in den zomer van 1877, toen de dienst van 1876 voorloopig afgesloten werd, toen reeds de begrooting van 1877 was opgemaakt, verklaarde de minister van koloniën, niettegenstaande de vroegere officieele verzekeringen van het tegendeel, dat, naar de laatste tijdingen uit Indië, het niet mogelijk was een penning van de op de koloniale begrooting over 1876, ten bate van het moederland uitgetrokken tien millioen uit te keeren. Zoo moest die dienst ten slotte een tekort van bijna twaalf millioen aanwijzen.

Recht helder is mij dit débacle der Indische geldmiddelen in 1876, dat een buitengewoon gunstig jaar voor den koffieoogst is geweest, nimmer geworden, nog minder, hoe die toestand zoo lang verborgen kon blijven. Wellicht geeft de koloniale rekening over dit dienstjaar nadere opheldering.

Van nu af wordt de finantieele toestand inderdaad zorgwekkend; de uitgaven in Indië stijgen, de inkomsten der cultures dalen snel door de steeds voortgaande verlaging der koffieprijzen en, wat nog erger is, de opbrengst der belastingen in Nederland, die in de jaren 1872—77 met nagenoeg tien millioen was gestegen, blijft nu stationnair, gaat zelfs terug. Alleen door uitbreiding der successie-belasting, door verhooging van den jenever-accijns is het mogelijk eenige meerdere opbrengst te verkrijgen.

Aldus kon men in 1879 nagenoeg en in de twee volgende jaren volkomen alle uitgaven, behalve die ten behoeve van den spoorwegbouw vereischt, uit de voorhanden gewone middelen dekken.

Thans ontstaat echter een andere oorzaak van hoogst belangrijke nieuwe uitgaven en daardoor klimmende te korten. Het Ministerie van 1877 had een nieuwe wet op het lager onderwijs

tot stand gebracht, waarin de ongelukkige bepaling voorkwam, dat de groote helft van alle onderwijskosten aan alle gemeenten door den Staat zoude vergoed worden. Het tijdstip der invoering der geheele wet was echter zeer voorzichtig afhankelijk gesteld van een nader koninklijk besluit.

Toen in het najaar van 1879 wederom andere Ministers optraden, meenden deze reeds aanstonds de toezegging te moeten doen, dat deze wet zoo ras mogelijk in het leven treden zou.

Welke finantieele gevolgen die uitvoering hebben zou, schijnt toenmaals niemand te hebben bezig gehouden, ook zelfs niet, toen werkelijk met 1881 de wet in 't leven trad. Maar het feitelijk gevolg was dan toch, dat het Rijk zich weldra bevond tegenover een nieuwe uitgaaf, die in bijna twee jaren tot boven de vier millioen klom, zonder dat eenige maatregel was genomen om deze kosten te dekken. En in een toestand van kwijning en malaise, gelijk de jaren 1881—85 vertoonden, moesten zulke verhoudingen dubbel ongunstig werken bij een budget, dat reeds de uitgaven voor de rente der schuld, ten gevolge der laatstelijk gesloten leeningen, met eenige millioenen zag verhoogen.

Na de geschiedenis komen wij tot de actualiteit.

Het budget van 1886 werd aangekondigd en ook na de vaststelling door velen en allereerst door de regeering beschouwd als sluitende zonder eenig te kort. Want, zoo betoogt men, het schijnbaar te kort van ruim dertien millioen gulden, bevat uitsluitend de kosten voor buitengewone uitgaven, waarvoor de gelden door leening kunnen en moeten worden verstrekt.

En de Minister van Finantiën, dit denkbeeld verder ontwikkelende, voegde daaraan een berekening toe van hetgeen in de eerstvolgende jaren, zoowel om te korten der laatstvorige jaren te dekken, als om de ondernomen *buitengewone* openbare werken en andere *buitengewone uitgaven* te betalen, zou moeten worden geleend en stelde het bedrag daarvan op vijf en zestig millioen gulden. Tegen dit finantieel stelsel, het stelsel van leenen en schuld maken voor alle openbare werken, die veel geld kosten of voor uitgaven die op eens groote sommen vorderen, is eigenlijk de geheele brochure van den Hr. Boissevain gericht.

Zijn vertoog over het onderscheiden gevolg van belastingheffing en leening op den algemeenen welstand en op de verdeeling

van den rijkdom in de gemeenschap (den staat) (blz. 53—55) is, meen ik, theoretisch volkomen zuiver en gegrond [1]), en ik zou wel wenschen, dat niet slechts zij, die eenigen invloed op den gang der zaken in den staat uitoefenen, maar dat ook onze vertegenwoordigers in gewest en gemeenten, waar het crediet-stelsel zulke kolossale afmetingen begint te vertoonen, de waarschuwende woorden van den schr. ter harte namen.

En zij, op wie cijfers en feiten meer indruk plegen te maken dan leerstellige redeneeringen, mogen een oog slaan in de Tabel als bijlage bij het besproken geschrift gevoegd, en daaruit leeren, hoe duur den staat de zes en dertig millioen gulden te staan zullen komen, die tusschen de jaren 1873—91 besteed zijn of zullen worden ten behoeve van het vestingstelsel, indien deze geheele som bij leening wordt gevonden.

Te recht, dunkt mij, schreef onlangs Adolphe Coste: „L'emprunt n'est véritablement utile que quand il préserve le capital d'une atteinte inévitable par l'impôt, comme en temps de guerre ou de nécessité urgente. Alors, il vaut évidemment mieux récourir aux capitaux disponibles que d'entamer les capitaux nécessaires, faire un emprunt volontaire qu'un emprunt forcé. Hors de là, si l'on ne peut exécuter les travaux publics ou réaliser certains progrès à l'aide de l'impôt tout seul, il vaut bien mieux se borner, ce qui est toujours possible, à faire appel à l'industrie privée; qui, elle du moins, en dépit des subventions ou des garanties d'intérêt, est bien forcé de mesurer son action à l'importance des capitaux disponibles et de faire chaque chose à son heure et à son prix." [2])

Gesteld eens, dat dit beginsel sedert 1860 ware toegepast bij den bouw onzer spoorwegen en deze met subsidie of rente-guarantie aan de particuliere nijverheid ware overgelaten, gelooft

---

[1]) De kundige Redacteur van „de Economist", het geschrift van den Hr. B. besprekende (afl. April 1886), oordeelt, dat de schr. voorbijziet, „dat bij geldleening eenige personen uit de gemeenschap hun kapitaal opbrengen, niet de gemeenschap zelf, terwijl bij belastingheffing alle burgers geld moeten opbrengen." Daargelaten dat geen belasting allen treft, meen ik daartegen te moeten opmerken, dat de gemeenschap (de staat) hier als één geheel is te beschouwen, en het geheele betoog van den Hr. B. gericht is tegen het aanspreken of uit de vrije beweging nemen van een deel van het maatschappelijk kapitaal, terwijl belastingheffing, mits binnen de grenzen van billijkheid, dit kapitaal geheel vrij laat. Dit is, meen ik, het cardinale punt.

[2]) *Les questions sociales contemporaines etc.* par *Ad. Coste*. Paris 1886. pag. 133.

men, dat men dan zes en twintig jaren met dien bouw zou hebben zoek gemaakt, dat men alleen voor den bouw van vaste rivierbruggen nagenoeg vijf en twintig millioen gulden zou hebben besteed? [1]) Zouden niet verscheiden lijnen, die nu reeds als *tramways* worden geëxploiteerd, zijn uitgevallen? Maar bovenal, indien de ruim 150 millioen uit de Indische baten, in plaats van voor deze wegen, tot krachtiger amortisatie waren aangewend sedert 1860, indien voor dien bouw in de laatste jaren geen geleend geld had moeten worden gebruikt, hoe geheel anders zou de finantieele toestand thans zijn?

Van meer practisch belang is echter de vraag, welke weg moet voor de toekomst worden ingeslagen?

Allereerst, zegt de Heer Boissevain, verlate men het stelsel der splitsing van de uitgaven in gewone en buitengewone, zoo verleidelijk bij elken oogenblikkelijken nood. Want het is zoo gemakkelijk om, door enkele posten van de eerste in de tweede rubriek over te brengen, het budget in schijn te ontlasten en daarmede telkens den last der Staatsschuld te bezwaren.

Maar zal dit, tenminste in de eerste jaren, mogelijk zijn?

Kunnen de zestig millioen gulden, die alleen tot voltooiing van reeds aangevangen openbare werken in hoogstens vijf jaren nog noodig zijn zullen — de vijf millioen voor de hermunting blijven hier vooreerst buiten aanmerking — uit gewone middelen bestreden worden? De schr. zelf denkt er niet aan; gelden nog noodig voor de spoorwegen, de uitgaven voor het Merwedekanaal, ten gezamenlijke bedrage van ƒ19.250.000, en ƒ12.500.000 tot dekking van vroegere te korten, wil hij door leening vinden. De overige som, dus ƒ 33.500.000, zoude dan over de verschillende diensten 1886—91 als gewone uitgaven door gewone middelen te dekken moeten gevonden worden, waarbij dan nog de uitgaaf à ƒ 5.000.000 voor de hermunting, ook over een viertal dienstjaren verdeeld, gelijk de schrijver voorstelt, zou moeten gevoegd worden.

Waar is de regeeringsman, waar is de vertegenwoordiger te vinden, die, zooal het talent, dan nog den moed zou hebben nieuwe belastingen ten bedrage van vijf of zes millioen, al ware het dan ook tijdelijk, aan de natie op te leggen?

---

[1]) Zie de opgaaf dier kosten in het werk, *Korte beschrijving der groote vaste spoorwegbruggen* enz. door *Jhr. Martini Buys & A. W. Kock*. 1885. bl. 131.

Maar er zij dan nu ook een einde aan deze reeks van buitengewone uitgaven, zoo waarschuwt de schrijver der brochure, en daarom allereerst breke men met het stelsel van splitsing der uitgaven in gewone en buitengewone.

Zal zijn ernstig woord, zijn flink betoog veel ingang vinden? Wij vreezen van neen. Het leven bij den dag, het afschuiven op de toekomst is een onvermijdelijk gevolg der snel afwisselende regeeringen, der veranderlijke meerderheden in het Parlement, der van elken oogenblikkelijken indruk afhankelijke openbare meening.

En toch voor een land, gelijk het onze, belast met het beheer van groote overzeesche bezittingen, is voorzichtigheid in het maken van schuld dubbel noodig. Onverwacht — de geschiedenis der laatste jaren heeft het wederom geleerd — kunnen buitengewone gebeurtenissen in die streken groote geldelijke offers vorderen en kan het prestige niet slechts van Nederland, maar zijn bestaan als koloniale mogendheid op het spel staan.

Dat de schrijver zich geen goed beheer der Rijks-financiën kan voorstellen zonder juiste verdeeling der lasten, juister dan door de tegenwoordige belastingheffing plaats vindt, spreekt van zelf; dat hij vermindering van uitgaven en een krachtige amortisatie van schuld aanbeveelt, zal niet verwonderen.

In vele bijzonderheden daaromtrent treedt hij niet.

Vier jaren geleden waagde ik in dit tijdschrift de voorspelling, dat misschien deze eeuw een grondige herziening onzer belastingen niet meer beleven zou; de kansen voor een spoedige reform zijn er niet beter op geworden en inmiddels spoedt de eeuw ten einde. Zou het maar niet beter zijn, zoo we ons tevreden stelden met stuksgewijze te werken en den weg der kleine middelen in te slaan, die de Regeering thans schijnt te volgen?

Op een zuinig beheer zal het op den duur steeds aankomen, maar ook hierbij stelle men zich geene groote gevolgen voor. De eischen van den publieken dienst nemen steeds toe, en tegen dien wassenden stroom valt niet te strijden.

Voor velen zijn vooral de hooge uitgaven voor vloot en leger een ergernis. Maar wie herinnert zich niet, hoe nog in 1873 een kreet van verontwaardiging door het land ging, toen na de eerste Atjesche expeditie was gebleken, dat onze Marine, sedert jaren op zuinigen voet beheerd, jammerlijk te kort schoot in de van haar gevorderde diensten?

Wie zal zeggen, wat de naaste toekomst van Europa, waar overal legers en vloten versterkt en verbeterd worden, zijn zal? Soms wil mij, bij de stemming, die men hier en daar bespeuren kan, de vrees bekruipen, dat, mocht eens, wat God verhoede, de oorlogsfakkel ontbranden, de dichter ook bij ons zou moeten klagen:

„Hearts resolved, nor hands prepared,
„The blessings we enjoy, to guard."

Krachtige amortisatie van schuld beveelt de schrijver aan. Wie, die het niet wenscht? Doch zij kan ook te duur gekocht worden. Of wie zou het goedkeuren, dat we het Amerikaansche voorbeeld volgden, en door een gestreng protectionnistisch tarief van invoer ons de middelen zochten te verschaffen tot schulddelging? Of zelfs dat wij eenige andere belasting, uitsluitend met dit doel, uitschreven?

Veeleer wil dan ook de heer Boissevain de bij een eventueele conversie van schuld vrijvallende gelden voor dit doel bestemmen. Op dit oogenblik is dergelijke conversie nog onzeker [1]) en zoo zij eenmaal tot stand komt, zal vooreerst de te verkrijgen bate slechts kunnen dienen, om te korten op den gewonen dienst te dekken, maar niets belet een voorziening waarbij voor volgende jaren, in klimmende mate, telkens ietwat grooter deel der vrijvallende rente voor amortisatie worde aangewezen. Ook daarom ware eene conversie in een drie percent obligatie aanbevelenswaard geweest.

Nog een andere inkomst komt jaarlijks op het budget voor, die wel allereerst behoorde bestemd te worden tot delging der schuld, de opbrengst namelijk van verkochte domeinen. Het is vroeger, toen de bouw der spoorwegen grootendeels uit Indische baten betaald werd, gebruik geworden, die opbrengsten der domeinen tevens aan te wijzen ter gedeeltelijke bestrijding dierzelfde uitgaven, omdat men den aanleg van spoorwegen als kapitaalbelegging beschouwde: zoodra echter, zonder leening, alle uitgaven kunnen gedekt worden, behoort dit opgebruiken van hetgeen geen rente, maar kapitaal is, op te houden en mag men niet langer onder de rubriek van inkomsten brengen wat werkelijk geen inkomst is.

---

[1] Dit werd in April l.l. geschreven.

Ten slotte deze opmerking.

In het licht der geschiedenis, zoowel als bij vergelijking met andere grootere of kleinere landen van Europa, schijnt de tegenwoordige toestand der Nederlandsche finantiën betrekkelijk gunstig, mits twee voorwaarden zonder aarzelen worden vervuld, versterking der vaste inkomsten door verbetering der belastingheffing, een zuinig beheer, dat niet dan bij hooge noodzakelijkheid tot het maken van nieuwe schuld overgaat. En aan die beide eischen kan voldaan worden, zonder dat de natie in haar kapitaal worde aangesproken, zonder dat aan de vorderingen van een goed bestuur worde te kort gedaan.

Dit nader aan te wijzen ligt thans niet op mijnen weg. En anderen hebben dit reeds gedaan, of zullen het wel doen, met meer gezag en met beter argumenten dan mij ten dienste staan.

Florence, April 1886. H. J. VAN DER HEIM.

EEN PRETENDENT IN HET HUIS VAN ORANJE.

Toen de Haagsche schutterij in Mei 1741, ouder gewoonte, een meiboom ging planten op den Vijverberg, voor het huis van den Prins van Oranje (den lateren stadhouder Willem IV) had zij, zooals dat behoorde, er een geschilderde zinnebeeldige voorstelling aan vastgehecht, een vliegenden arend, die in zijnen snavel de wapens van Dillenburg en Siegen droeg, met het onderschrift: *Ik breng deze terug aan den eigenaar*. De jeugdige vorst werd hierdoor herinnerd aan twee heugelijke gebeurtenissen, die hem in den laatsten tijd in aanzien en beteekenis hadden doen rijzen. Door erfenis en overeenkomst was hij in 1739 en 1740 heer geworden der beide vorstendommen, waarvan de wapens door de 's Gravenhaagsche schutters voor zijne vensters waren opgehangen. Christiaan, de laatste vorst uit den tak Nassau-Dillenburg, had, bij zijn overlijden op den 29sten Augustus van het jaar 1739, zijnen neef als eenigen erfgenaam van zijne bezittingen nagelaten. Willem IV was met zijne gemalin, nadat eerst de bevalling der laatste en later de buitengewone koude van den winter hunne reisplannen hadden verschoven, in den zomer van 1740 naar hun nieuw erfland vertrokken, waar zij door juichende onderdanen op feestelijke wijze werden verwelkomd. Het volgende jaar wachtte hen een dergelijke feestelijke begroeting te Siegen, want ook dit vorstendom was inmiddels aan den Prins ten deel gevallen. Ditmaal niet door erfenis, want de vorst van Siegen, Willem Hyacinth van Nassau, leefde nog. Hij had tegen een jaarlijksche uitkeering van 40.000 guldens, aan zijnen neef en erfgenaam zijne bezittingen nog bij zijn leven afgestaan.

Het bezit van Siegen zou den Prins echter niet onbetwist worden gelaten. Siegen, een klein vorstendom, welks gelijknamige hoofdstad het voorrecht heeft gehad den schilder Rubens binnen zijne muren te zien geboren worden, was in 1607 toebedeeld aan een jongeren broeder van den frieschen stadhouder Willem Lodewijk, Jan van Nassau. Diens zoon, insgelijks Jan geheeten, ging tot de katholieke kerk over, en huwde een katholieke prinses van Ligne. Door deze geloofsverandering raakte de tak Nassau-Siegen van de Nederlandsche en Duitsche bloedverwanten eenigszins vervreemd. Hij kwam in nauwer betrekking tot het Spaansche hof; de zooeven genoemde Jan van Nassau was dan ook gedurende eenigen tijd in Spaanschen krijgsdienst. Zijn zoon, Jan Frans Desiré, werd gouverneur van het aan Spanje behoorend opperkwartier van Gelderland, en stierf te Roermond in 1699. Op hem volgde zijn zoon Willem Hyacinth, de laatste uit den katholieken stam, van wien Willem IV Siegen verkreeg.

Deze Willem Hyacinth van Nassau had met groote wederwaardigheden te kampen. In het jaar 1708 werd hij door den Keizer van de regeering over zijne landen ontzet. Het schijnt dat hij in het opleggen van belastingen aan zijne onderdanen, een wat al te ruime hand had. Hij verliet toen Duitschland en vestigde zich te Madrid. Te vergeefs bemoeide hij zich, om na den dood van koning Willem III, het Prinsdom Oranje te verkrijgen, dat door Lodewijk XIV eigenmachtig in bezit was genomen en aan den Prins van Conti geschonken. In 1713 zond hij, tot bereiking van dit doel, den heer van Isendoorn als zijnen gevolmachtigde naar het vredescongres te Utrecht. Deze moest zich echter tot een vruchteloos protest bepalen. De Koning van Pruisen had zijne rechten op het Prinsdom aan den Koning van Frankrijk afgestaan, ten einde daarvoor het ongestoord bezit van een ander deel der nalatenschap van Willem III, het vorstendom Neuchatel, te erlangen. Op de aanspraken van een aantal kleinere vorsten, die allen, even als Willem Hyacinth, tot het Prinsdom Oranje gerechtigd meenden te zijn, werd, zooals te verwachten was, door de beide machtige koningen geen acht geslagen.

Willem Hyacinth bleef dus een vorst zonder land. Zijne staten in Duitschland moesten inmiddels beheerd worden. Met dit voorloopig beheer belastte de Keizer een halven broeder van den verdreven vorst. De gouverneur van Spaansch-Gelderland toch, Willem Hyacinth's vader, was driemaal gehuwd geweest:

eerst met een gravin van Königseck, vervolgens met een prinses van Baden, en eindelijk met een hofdame zijner tweede gemalin, een jonkvrouwe de la Serre du Puget. Dit laatste huwelijk was morganatisch geweest, want bij het huwelijkskontrakt was uitdrukkelijk bedongen, dat de kinderen slechts den rang van edellieden zouden hebben, een beding, dat ook de vader der bruid, uit aanmerking van de groote eer, die toch reeds aan zijn huis door dit huwelijk bewezen werd, had goedgekeurd.

Voor Willem Hyacinth, die, uit het eerste huwelijk zijns vaders gesproten, de broeders en zusters uit het derde huwelijk niet als zijne gelijken beschouwde, was het uit den aard der zaak dubbel grievend, dat aan een dezer het bestuur van zijn vorstendom werd toevertrouwd. Daarenboven voerde de halve broeder openlijk, en met goedvinden van den Keizer van Duitschland, den titel van Prins van Nassau-Siegen, niettegenstaande de tegenspraak der vorsten uit het huis van Nassau. Toch was zijn lot verre van benijdbaar. De voorspoed van zijn openbaar leven werd door huiselijken tegenspoed bitter vergald. Wij moeten, tot juist begrip der verwikkelingen, die zich ten opzichte der Nassau-Siegensche erfopvolging later voordeden, zijnen levensloop kortelijk nagaan.

Emanuel Ignatius, geboren in 1688, was op het voorbeeld van zijnen vader in dienst van den Koning van Spanje getreden, en bekleedde reeds op jeugdigen leeftijd een bevelhebbersplaats in het Spaansche leger. In 1711 met zijn regiment uit de Nederlanden naar Spanje trekkend, bleef hij eenige weken hangen in Parijs, en had het ongeluk, gedurende zijn verblijf aldaar, in kennis te geraken met Charlotte, Markiezin de Mailly, die hem zoo zeer bekoorde, dat hij hare hand vroeg, die hij verkreeg. Uiterlijke schoonheid bezat de bruid niet; zoo wij de gedenkschriften van den hertog de St. Simon willen gelooven, was zij zelfs zeer leelijk; met aardsche goederen was zij even weinig gezegend als haar echtgenoot; het jonge paar werd dan ook in de Parijsche wereld spottend „honger en dorst" genoemd. Maar wat nog veel erger was, de hoedanigheden eener goede en eerzame huisvrouw ontbraken haar ten eenenmale. De vrouwen uit het adellijk geslacht der de Mailly's schitterden niet door ingetogenheid. Twee nichten der Prinses van Nassau schandvlekten hunnen naam door zich tot bijzitten van Lodewijk XV te vernederen,

en zij zelve verloochende in dit opzicht evenmin de overleveringen van haar geslacht.

In den aanvang scheen het huwelijk gelukkig. Twee zoons werden achtereenvolgens geboren. In 1713 riep de krijgsdienst den Prins van Nassau weder naar Spanje, waar hij tot 1715 vertoefde. Den 3[den] April van dat jaar kwam hij onverwacht te Parijs terug en haastte zich naar zijne woning in de Rue Tournelle, in het blijde vooruitzicht van zijne jonge vrouw, na zoo langdurige scheiding, aangenaam te verrassen. Doch helaas, hem wachtte bittere teleurstelling. De Prinses van Nassau was niet te huis, en haar gemaal, die zijne bedienden overal in Parijs bij zijne bekenden rondzond, om haar van zijne aankomst te verwittigen, wachtte uren te vergeefs. Eindelijk, tegen drie uur des nachts, kwam zij opdagen. De Prins vloog naar haar rijtuig om haar te verwelkomen. Het bleek hem echter onmiddellijk, dat de vreugde harerzijds over de terugkomst van haren gemaal zeer matig was. Na weinige dagen kwam deze tot de smartelijke ontdekking, dat de levenswijze zijner gemalin gedurende zijne afwezigheid alles behalve betamelijk was geweest. Er volgde welhaast een hevige uitbarsting tusschen de echtgenooten, waarna de prinses de onbeschaamdheid zoo ver dreef, dat zij haren gemaal aanklaagde, en tevens een eisch tot scheiding instelde.

Nu kwam de beleedigde echtgenoot ook zijnerzijds met beschuldigingen aan, die volkomen gegrond bleken. Zelfs werd er gemompeld van een poging tot vergiftiging, door de Prinses tegen haren man beraamd. De Markies de Nesle, haar broeder, wist nu Lodewijk XIV te bewegen om de zaak te sussen, en de Koning deed dit op de destijds in Frankrijk gebruikelijke wijze, door een lettre de cachet. De misdadige vrouw werd naar de Bastille gebracht. Zij bleef er echter slechts weinige maanden. Op verzoek van haren gemaal, bij wien de oude liefde nog niet geheel schijnt uitgedoofd te zijn geweest, werd haar een klooster te Rhetel-Mazarin als verblijfplaats aangewezen. Zij was daar in het diocees van Rheims, waar haar oom, de Mailly, aartsbisschop was, die een wakend oog op haar kon houden. Dat zij zich achter de getraliede kloostervensters, in het stille stadje, aan den voet der Ardennen gelegen, bitter verveelde, spreekt wel van zelf. Zij snakte er naar, om uit de dichtgegrendelde kloosterpoort weder te kunnen ontkomen naar het verlokkelijk Parijs. Lang duurde hare opsluiting dan ook niet. Na den dood van Lodewijk XIV bewerkten hare

bloedverwanten, die zij voortdurend door hare brieven had trachten te verteederen, dat de lettre de cachet werd ingetrokken. Tot een verzoening met haren echtgenoot was zij echter niet te bewegen, naar zij voorgaf, omdat zij de mishandelingen, die zij van hem ondergaan heette te hebben, nimmer kon vergeten. Maar hare naaste bloedverwanten schijnen wel gevreesd te hebben, dat het veeleer de zucht naar volkomen vrijheid was, die haar de wederaanknooping van den huwelijksband halsstarrig deed weigeren. Toen zij toch uit het klooster ontslagen werd, in Juni 1716, moest zij zich verbinden om te Parijs haren intrek te nemen in de woning van haren broeder, den Markies de Nesle, die de lastige taak op zich nam om een soort van toeziende voogdij over haar uit te oefenen.

Haar man was natuurlijk in deze geheele schikking partij geweest. Hij was zelf te Rethel gekomen, om er met haar de overeenkomst te treffen, waarbij zij zich tot de straks genoemde voorwaarde had verbonden, en tegelijk eenige geldelijke bepalingen werden vastgesteld, ten opzichte der baten, en wat nog meer noodig was, der schulden van de huwelijksgemeenschap. Na het passeeren van deze akte verliet de Prins van Nassau dadelijk Rethel, en begaf zich naar Luik, vanwaar hij aan zijnen schoonbroeder den Markies de Nesle schreef, dat hij na de getroffen schikking ten allen tijde bereid bleef, om zijne vrouw, zoo zij het verlangen er toe te kennen gaf, weder bij zich te ontvangen.

Maar de Prinses was meer dan ooit van een verzoening afkeerig geweest, toen zij hare handteekening naast dien van haren gemaal onder het stuk had geplaatst. Met sluw overleg had zij hare maatregelen genomen. Denzelfden dag toen de schikking met haren gemaal tot stand was gekomen, liet zij een anderen notaris, dan die haar des morgens de akte had voorgelezen, des namiddags te vijf ure, in het klooster komen, om hem een protest op papier te doen brengen, waarbij zij verklaarde tot de teekening van het dien morgen opgemaakte stuk alleen te zijn overgegaan, om op die wijze de haar wederrechtelijk ontnomen persoonlijke vrijheid terug te erlangen, maar verder alle bepalingen, die er in voorkwamen, voor nul en geener waarde te houden. Met dit protest in den zak, dat natuurlijk vooreerst stipt geheim moest blijven, begaf zij zich naar Parijs om daar, als schijnbaar berouwvolle zondares, in het huis van haren broeder in te keeren.

Weldra wierp zij het masker af. Met behulp van slimme praktizijns zette zij langzamerhand een geheel netwerk van processen op, alles met het hoofddoel om van haren man gescheiden te worden. Vier rechtsgedingen wist zij tegelijkertijd aanhangig te maken. Met verregaande onbeschaamdheid ging zij hierin te werk. De beschuldiging van ontrouw, die haar man in 1715 tegen haar had ingebracht, en waarvan in Parijs niemand, die haar kende, de waarheid betwijfelde, wist zij onder anderen behendig te gebruiken als middel in haar voordeel. Door het uitspreken van die beschuldiging, zoo pleitte zij, had immers haar man het recht verloren de zoo zwaar door hem beleedigde vrouw langer de zijne te noemen. Zoo hij verzoening wenschte, dan kon dit alleen zijn om van haar vermogen te kunnen genieten. Zij wist het eindelijk zoover te brengen, dat zij van het gerechtshof du Chatelet te Parijs, in November 1728, een vonnis van scheiding van goederen verkreeg.

De Prins was gedurende deze jaren, buiten Frankrijk, met de behartiging zijner persoonlijke belangen bezig geweest. Hij had in dien tijd, te Weenen, van den Keizer van Duitschland weten te verkrijgen, dat hij en zijne broeders als vorsten van Nassau erkend werden, waarop, zooals wij reeds hierboven verhaalden, de Keizer hem met het beheer der landen van zijnen uit de regeering ontzetten halven broeder Willem Hyacinth had belast. Aan de processen waarmede zijne vrouw hem onderwijl te Parijs bestookte, had hij niet behoorlijk zijne aandacht kunnen wijden. Intusschen verlangde hij thans, meer dan ooit, naar een verzoening. Hij had nu het vooruitzicht eenmaal als regeerend vorst van Siegen te kunnen optreden. Willem Hyacinth had geen kinderen en geen broeders. Van zijne beide eigen broeders was de eene, Alexis, geestelijke geworden; de andere, Frans, was onnoozel en werd in een klooster in de Zuidelijke Nederlanden verpleegd. De twee zoons uit de eerste jaren van zijn ongelukkig huwelijk waren jong gestorven; werd nu zijn huwelijk nog met kinderen gezegend, dan wachtte een hunner, naar alle berekeningen, een vorstenkroon. Te vuriger wenschte Emanuel het voortbestaan van zijnen stam, omdat — zoo ook hij kinderloos overleed — het vorstendom Siegen aan den hervormden tak der Nassau's zou overgaan, en het katholieke stamhuis derhalve door een protestantsch zou vervangen worden.

Deze overwegingen hadden echter niet den minsten vat op

de onverzettelijkheid der Prinses van Nassau. Zij liet alle brieven van haren gemaal onbeantwoord en verviel, wat hare levenswijze betrof, van kwaad tot erger. Haar broeder, de Markies de Nesle, zag zich genoodzaakt haar uit zijn huis te verwijderen; nogmaals werd zij in een klooster, ditmaal in de abdij van Poissy, opgesloten. Maar ook deze straf leidde niet tot verbetering. Toen zij hare vrijheid herkreeg, ging zij weder den ouden weg op, en wilde van geen vergelijk met haren man hooren. Emanuel riep te vergeefs de hulp in van den gezant des Keizers te Parijs, van den pauselijken nuntius, en van den eersten minister Kardinaal de Fleury. Eindelijk werden de geruchten, die van zijne vrouw begonnen te loopen, zoo ergerlijk, dat hij van Brussel, waar hij in den laatsten tijd verblijf had gehouden, zich naar Parijs begaf, ten einde van de fransche regeering te verkrijgen, dat de Prinses voor goed in een klooster wierd opgesloten en uit de samenleving verbannen. Het bleek hem echter uit een onderhoud met den Kardinaal de Fleury, dat de regeering zich liever buiten de zaak hield, en die aan de beslissing der rechterlijke macht wenschte over te laten. De Prins zette nu een strafvervolging tegen zijne ontrouwe gemalin op touw; daar deze zaak echter zeer langzaam vorderde, en zijne vrouw niets onbeproefd liet om hem te Parijs allerlei onaangenaamheden te berokkenen, keerde hij eerlang naar Brussel terug. De verdrietelijkheden der laatste jaren schijnen zijne gezondheid geknakt te hebben; hij raakte althans aan het kwijnen, en overleed te Brussel, den 9den Augustus 1735, nog slechts 47 jaren oud.

Gedurende de laatste jaren van zijn leven, toen de kansen op een verzoening met zijne vrouw al minder en minder werden, hadden de katholieke vorsten in Duitschland zich ernstig met de vraag bezig gehouden, hoe zij de protestantsche erfopvolging in de Siegensche landen zouden kunnen weren. Er werd door eenigen hunner een fonds bijeengebracht, om Emanuel's broeder Frans, die even arm aan verstand als aan tijdelijke goederen was, in de gelegenheid te stellen een huwelijk aan te gaan met een vrouw van vorstelijken huize. Men wist een Prinses van Hohenlohe-Bartenstein op te sporen, die zich voor dit huwelijk met den halfwijzen vorst liet vinden. De kinderzegen bleef echter uit, en de jonggehuwde vorst overleefde zijn huwelijk slechts weinige maanden. De derde broeder, de geestelijke, stierf

veertien dagen later. Toen nu ook Emanuel, een groot jaar na zijne beide broeders, overleden was, scheen alle hoop verdwenen. Van den katholieken stam was niemand meer over dan de kinderlooze en thans bejaarde Willem Hyacinth, die nog altijd in Spanje woonde, in onmin met den Keizer zoowel als met zijne broeders. Na hem moesten, volgens een familieovereenkomst, de Siegensche bezittingen aan den vorst van Nassau-Dillenburg en Willem IV komen.

Charlotte de Mailly, door den dood bevrijd van haren man, begreep dat het oogenblik nu gunstig was, om een plan te volvoeren, dat zij sinds jaren beraamd had. Hare beide kinderen waren — dit wist iedereen te Parijs — sinds jaren dood. Het eene was aan de kinderziekte gestorven, het andere was kort na de geboorte van den schoot der baker gevallen, en dien ten gevolge bezweken. Maar nu kwam zij op eens met een derden zoon voor den dag. Er was reeds over het bestaan van dit kind, nog bij het leven van den vader, gemompeld, en dit was de voornaamste aanleiding geweest tot de komst van Emanuel te Parijs, in den zomer van 1734. Deze had dan ook, voorziende wat zijne booze vrouw in haar schild voerde, eenige weken voor zijnen dood, te Brussel, een notariëele akte doen opmaken, waarin hij verklaarde geen kinderen uit zijn huwelijk na te laten, en bij voorbaat alle rechten te ontzeggen aan ieder, die, na zijnen dood, zich als zijn zoon zou aanmelden. Hij had verder bij testament zijne zuster Johanna Baptista, abdis van St. Waudru te Bergen in Henegouwen, tot eenige erfgenaam zijner goederen ingesteld.

De Prinses van Nassau liet zich echter door dit alles niet afschrikken. Met hare gewone schaamteloosheid liet zij, drie maanden na den dood van haren man, het ondergeschoven kind, toen reeds een knaap van dertien jaren, voor de tweede maal doopen, onder den naam van Maximiliaan, Prins van Nassau. Zij strooide tevens uit, dat er in het jaar 1722 een tijdelijke verzoening tusschen haar en haren gemaal had plaats gegrepen, en dat deze destijds met haar in Parijs gedurende eenigen tijd had samen gewoond. Ook verzuimde zij niet aan den Keizer kennis te geven van het bestaan van dezen prins, en hem de belangen van dezen jongeling, die na het overlijden van Willem Hyacinth tot de erfopvolging het naast gerechtigd was, aan te bevelen. De godsdienstkwestie zou, zooals zij terecht begreep,

in deze zaak een machtige drijfveer kunnen worden. Door de erkenning van haren zoon bleef de katholieke erfopvolging verzekerd. Geen wonder dus, dat zij zich met een deftig latijnsch schrijven tot den Paus wendde, en de hulp van den Heiligen Stoel inriep tegen „de gevaarlijke vijanden der kerk, die de aanspraken van haren zoon zouden willen bestrijden." Ook de biechtvader van den Keizer te Weenen werd niet vergeten; hem werd eveneens, in het belang van kerk en godsdienst, de behartiging der belangen van den jeugdigen pretendent in zalvende bewoordingen door de moeder opgedragen. Groote toeschietelijkheid ondervond de Prinses echter niet. Zoowel te Rome als te Weenen wist men te veel van hare levensbijzonderheden, om zich diep met haar in te laten. Paus Clemens XII antwoordde haar zeer beleefd, maar zeer behoedzaam. Pater Tonneman, de biechtvader van den Keizer, zond haar geen antwoord, maar gaf duidelijk te kennen, dat hij zich in de zaak niet wilde steken. Hij raadde zelfs den katholieken in het vorstendom Siegen aan, om zich voor den pretendent niet te warm te maken. „Mijn ijver voor de katholieke kerk is groot" — zoo schreef hij — „maar hij heeft zijn rechtmatige grenzen, en door verzinsels behoeft de ware godsdienst niet ondersteund te worden." De fransche regeering alleen bleef een afwachtende houding aannemen. Zij durfde de aanspraken van den pretendent niet openlijk ondersteunen, maar liet toch de Prinses stil begaan.

De gewichtigste overwinning die de Prinses kon behalen, zou geweest zijn een erkenning door Willem Hyacinth. Hij was, schoon ontzet van de regeering, de rechtmatige vorst van Siegen; zoo hij den jeugdigen Maximiliaan als zijn opvolger aanwees, of nog liever bij zijn leven aan hem zijne rechten afstond, dan werden de kansen van den pretendent inderdaad gunstig. Alle lagen en listen werden dan ook in het werk gesteld, om den ouden vorst te overreden. De Prinses liet hem zelfs een jaarlijksche uitkeering voorspiegelen, voor het geval dat hij zijne rechten zou willen afstaan. Zij wist dat hij in vrij berooide omstandigheden verkeerde, gaf van haar vermogen hoog op, en bood aan hem geldelijk te ondersteunen met al wat zij bezat. Zij kon dit gemakkelijk doen, want hare bezittingen waren louter schulden. Om de Parijsche wereld in den waan te brengen dat hij op hare zijde was, liet zij, toen haar zoon in 1736

zijne eerste communie deed, een zekeren Heer Agricole verschijnen, als gemachtigde van Willem Hyacinth, die peter van haren zoon heette te zijn. De oude vorst van Siegen bleek evenwel tegen alle list en verleiding bestand. Hij verklaarde dat deze gansche vertooning van zijn peetschap en van zijne vertegenwoordiging bij de plechtigheid, buiten hem om was geschied, en gaf aan de vorsten van den protestantschen tak te kennen, dat hij de aanspraken van zijnen voorgewenden neef in geen enkel opzicht erkende. Willem IV, toen nog Willem Karel Hendrik Friso, had reeds door den gezant van de Republiek der Vereenigde Nederlanden bij het Spaansche hof, den Heer van der Meer, poolshoogte laten nemen. Willem Hyacinth aarzelde niet om aan onzen gezant, toen deze hem over den pretendent kwam aanspreken, rondborstig mede te deelen dat hij een brief van de Prinses van Nassau, uit handen van den franschen gezant had ontvangen, met verzoek om antwoord. Hij had evenwel den gezant doen weten, „dat er brieven waren die men niet kon of niet wilde beantwoorden, en dat dit het eenige antwoord was, dat hij aan de Prinses had te geven."

Onvermoeid bleef deze intusschen voor haren zoon kuipen. Het was haar gelukt een zekeren abbé d'Aubigny in haren dienst te krijgen, die vroeger de belangen van haren man te Weenen had waargenomen, en die haar dus, door zijne bekendheid met het Nassausche vorstenhuis en zijne betrekkingen aan het keizerlijk hof, van groot nut was. Door dezen wist zij van de keizerlijke rijkskanselarij een reispas voor haren zoon te verkrijgen, waarin hij als Prins van Nassau werd betiteld. Met dit stuk voorzien zou de Prins nu naar Weenen gaan, om zijne zaak bij den Keizer te bepleiten. Er was echter voor de reis meer noodig dan een pas, en dit kon zijne moeder hem niet verschaffen, want hare schuldeischers hadden op al hare bezittingen beslag gelegd, en crediet bezat zij sinds lang niet meer. Haar geldgebrek noopte ook weldra d'Aubigny, die meer op voordeel dan op eer zag, om een zaak ontrouw te worden, waarbij geen van beide te behalen viel. De Prinses deed intusschen haar voordeel met den verkregen reispas. Zij had nu een door den Keizer zelven geteekend stuk, waarin haar zoon als wettig werd erkend. Met behulp van deze verklaring en van allerlei andere kunstgrepen, wist zij ook van den Koning van Frankrijk brieven van meerderjarigheidsverklaring voor den zestienjarigen Maximiliaan te verkrijgen.

De vorsten van Nassau, Willem IV niet het minst, begonnen zich thans over dit stoute optreden van den pretendent ernstig ongerust te maken. Onze stadhouder maakte gebruik van de aanwezigheid van een zekeren Marchand in zijne baronie van Breda, om van dezen man, die voorheen als lakei in dienst der Prinses was geweest, een beëedigde verklaring te verkrijgen, aangaande hare vroegere levenswijze. De Bredasche schepenen, die hem in verhoor namen, zagen zich verplicht een weinig stichtelijk verhaal op schrift te stellen, onder anderen de voor de zaak van den pretendent zeer ongunstige mededeeling, dat de tegenwoordige Maximiliaan, in zijne eerste kinderjaren, in het huis der Prinses onder den naam van Louison was bekend geweest, en daar altijd doorging voor een zoon van een harer dienaren. Tegelijkertijd werd ook door Willem IV over het afgeven van den reispas te Weenen inlichtingen gevraagd. Deze waren evenzeer geruststellend; alleen door onachtzaamheid was de titel van Prins van Nassau gebruikt; de ambtenaar, die aan de keizerlijke kanselarij het stuk had opgemaakt, was met de geheele toedracht van zaken onbekend geweest, en had op goed geloof den pas gegeven, zooals die verlangd was. De Keizer liet dan ook door den Vorst van Lichtenstein, zijnen gezant, te Parijs mededeelen, niet alleen dat bedoelde pas geen het minste bewijs opleverde, maar ook dat de keizerlijke regeering den zoon der Prinses volstrekt niet erkende als Prins van Nassau. De Kardinaal de Fleury beantwoordde deze mededeeling met de verzekering, dat ook hij den pretendent niet wilde begunstigen, schoon uit zijne geheele houding bleek, dat hij uit een staatkundig oogpunt liever het tegenovergestelde zou hebben gedaan.

In de hoogere kringen te Parijs deed deze openlijke verklaring van den keizerlijken gezant aan de zaak van de Prinses veel kwaad. Zij had, bedriegelijk als altijd, bij gelegenheid der meerderjarigheidsverklaring van haren zoon, aan verschillende leden van den hoogen franschen adel, die zij tot een familieraad had weten bij elkander te krijgen, Montmorency's, Polignac's, Saint Simon's en anderen, de verzekering gegeven, dat niet alleen Willem Hyacinth, maar ook het hof te Weenen, haren zoon erkenden.

Nu de Keizer dit beweren openlijk door zijnen gezant had doen logenstraffen, waren deze heeren wel eenigszins verlegen met het dwaze figuur dat men hen had laten maken, door als

familieleden van een ondergeschoven kind op te treden, temeer daar zij allen wisten, dat de moeder een vrouw was, „bij wie," zooals een hunner, de Maarschalk de Montmorency, later zelf moest verklaren, „geen fatsoenlijk man een voet zou willen zetten." Het vermoeden ligt voor de hand, dat ook hier de geheime invloed der fransche regeering gewerkt had, die, openlijke erkenning van den pretendent niet aandurvende, toch gaarne gezien zou hebben, dat hij, franschman door geboorte en opvoeding, den troon van een vorstendom aan de overzijde van den Rhijn beklom.

Dat vorstendom, om welks bezit zoo vele geheime loopgraven werden aangelegd, was na den dood van Emanuel zonder beheerder gebleven. De Keizer had, daar er aan een verzoening met Willem Hyacinth niet te denken viel, de beide naaste erfgenamen, Christiaan van Nassau Dillenburg en Willem IV, met het beheer beschonken. Toen de eerste in 1739 overleed, bleef Willem IV alleen beheerder. Tegen het einde van dit jaar brachten de dagbladen onverwacht de tijding, dat de nu twee en zeventigjarige Willem Hyacinth, die sinds 1708 als vorst in ballingschap, onafgebroken te Madrid had gewoond, Spanje had verlaten, en door Frankrijk en de Zuidelijke Nederlanden naar 's Gravenhage was gereisd. Zijne reisplannen had hij geheim gehouden, omdat hij bij zijne doorreis door Frankrijk niet door de Prinses van Nassau en haren zoon wenschte bemoeielijkt te worden. De Prinses werd ditmaal, trots hare sluwheid, vergauwd. Zij vernam te laat, tot hare bittere teleurstelling, dat de Prins in hare onmiddellijke nabijheid was geweest, toen hij haar buitengoed l'Isle sous Montreal bij Auxerre, waar zij destijds vertoefde, op zijne reis was voorbijgereden, zonder naar haar om te zien.

Willem Hyacinth had zich tegen een andere schoonzuster met rede voorkomender getoond. Op zijne verdere reis toch deed hij Bergen in Henegouwen aan; daar toch woonde nog altijd zijne halve zuster, de abdis van St. Waudru. Met deze dame besprak hij alles, wat tot ontmaskering van den pretendent kon worden in het werk gesteld. Waarschijnlijk naar hare aanwijzingen, stelde hij zich te Brussel met twee advokaten in betrekking, die er bij tegenwoordig geweest waren, toen Emanuel, in de laatste dagen van zijn leven, op het ziekbed tegenover een priester, die hem een verklaring aangaande de wettigheid van Maximiliaan trachtte af te persen, had

volgehouden dat hij geen zoon in leven had. In den Haag zal Willem Hyacinth vermoedelijk de schikking met Willem IV hebben getroffen, waarbij deze tegen een jaarlijksche lijfrente van veertig duizend guldens reeds dadelijk in het bezit van Siegen trad. Het was toch de bedoeling van Willem Hyacinth, om van 's Gravenhage naar Weenen te gaan, ten einde zich met den Keizer te verzoenen, wien hij reeds schriftelijk van zijn voornemen had kennis gegeven, en indien de verzoening tot stand kwam, moest Willem IV van het beheer afstand doen.

Welhaast kwam de schikking met den Keizer tot stand. Men verlangde van Willem Hyacinth, dat hij plechtig beloven zou, zijn vorstendom niet door buitengewone belastingen te drukken, de godsdienstvrijheid te eerbiedigen en geen beschikkingen over zijne bezittingen te maken, ten nadeele van zijne Agnaten en wettige erfgenamen (thans alleen Willem IV). De Keurvorst van Trier was eerst aangewezen om op de nakoming dezer beloften toezicht te houden. Na de schikking met Willem IV werd dit toezicht echter voor overbodig gehouden en opgeheven.

Onder de katholieke vorsten in Duitschland, en de aanhangers der katholieke kerk, wekte het intusschen wel eenige teleurstelling, dat het vorstendom Siegen thans voor goed in protestantsche handen was gekomen. Waarschijnlijk om zijnen geloofsgenooten nog een schemering van hoop over te laten, ging Willem Hyacinth nu nog tot een stap over, die vooral na zijnen afstand ten behoeve van Willem IV, zonderling mocht heeten. Hij begaf zich in zijn twee en zeventigste jaar voor de derde maal in het huwelijk met Maria Josephina Gravin van Stahremberg. De bruid huwde bij volmacht te Weenen, terwijl de echtverbintenis drie weken later, den 28sten Juli van het jaar 1740, te Renain, een kasteel in de Zuidelijke Nederlanden, werd voltrokken.

Het is niet onmogelijk dat hij hierdoor den pretendent de ondersteuning, die hem wellicht aan katholieke hoven, ter wille van zijn geloof, kon te beurt vallen, wilde ontnemen. Althans in de mededeeling van zijn huwelijk aan verschillende regeerende vorsten verzonden, drukte Willem Hyacinth er zeer sterk op, dat er thans nog mogelijkheid bleef bestaan, dat de katholieke erfopvolging in zijne staten zou stand houden. Deze verwachting werd echter niet vervuld. Willem Hyacinth overleed den 18den Februari 1743, zonder uit zijn laatste huwelijk kinderen na te laten.

Willem IV was nu vorst van Siegen geworden, maar het oogenblik was tevens voor den pretendent gekomen, om een uiterste poging te wagen. De verwarde toestand van Duitschland scheen hem goed te stade te zullen komen. De Oostenrijksche successie-oorlog was in vollen gang. De Keurvorst van Beijeren was tot Keizer uitgeroepen, als Karel VII, en hield zich met hulp van Frankrijk tegen Maria Theresia staande. Van hem hoopte Maximiliaan steun te zullen erlangen. Aan geld ontbrak het hem niet meer. Hij was in 1743 gehuwd met de schatrijke dochter van den Markies van Senarpont, en hij begaf zich dan ook het volgende jaar naar Frankfort, om aan den Keizer zijne belangen voor te dragen. In Duitschland durfde hij niet zich Prins van Nassau te noemen, maar nam den titel zijner vrouw aan. Tegelijk schreef hij naar Siegen, om zijne getrouwe onderdanen te bewegen zich tegen den overweldiger zijner staten — zoo noemde hij Willem IV — te verzetten. Noch te Siegen, noch te Frankfort vond hij echter steun. Willem IV was met den nieuwen Keizer van Duitschland, wiens kroning hij te Frankfort had bijgewoond, op goeden voet. Hij zorgde er voor, dat alle stukken, die hij reeds vooruit verzameld had, om te bewijzen dat Emanuel van Nassau geen kinderen uit zijn huwelijk met Charlotte de Mailly had nagelaten, aan den Keizer werden ter hand gesteld. Ook werden er nog getuigenissen ingewonnen van personen, die met de bijzonderheden van het huwelijk van Emanuel bekend waren geweest. Er leefde te Siegen, in een der vorstelijke sloten, nog een hoog bejaarde Prinses van Nassau-Siegen, geboren Prinses van Koerland, weduwe van een in 1722 overleden Prins van den hervormden tak. Ook deze oude dame gaf nog een verklaring, waarbij zij betuigde, dat Emanuel haar persoonlijk verzekerd had geen kinderen uit zijn huwelijk te hebben, en zich nimmer met zijne gemalin verzoend te hebben.

Voordat de zaak van den pretendent beslist was, overleed de Keizer. Frans van Lotharingen, gemaal van Maria Theresia, werd nu tot Keizer uitgeroepen. Willem IV haastte zich weder naar Frankfort, om ook deze plechtige kroning bij te wonen. Hij zal wederom de gelegenheid niet verzuimd hebben, om bij den nieuwen Keizer zijne belangen tegenover den pretendent te bepleiten. In elk geval was de uitslag hem gunstig. Den 15den October 1746 gaf de Keizer, te Weenen, een eindbeslissing in het geschil,

waarbij Maximiliaan Willem Adolf, zoon van de Markiezin de Mailly, in zijnen ten eenenmale ongegronden en onbestaanbaren eisch werd verklaard niet-ontvankelijk. Willem IV behoefde zich niet meer over het ongestoord bezit van zijn vorstendom Siegen ongerust te maken; hij had zijn proces in hoogste instantie gewonnen.

De pretendent trok naar Frankrijk terug, waar hij twee jaren later op 26jarigen leeftijd overleed. Het Parlement van Parijs verklaarde in 1756, ten behoeve zijner kinderen, dat zijne geboorte wettig was geweest. In Duitschland bekommerde men zich over deze uitspraak volstrekt niet meer. De zoon van den pretendent bleef echter den titel van Prins van Nassau dragen. Hij verwierf zich door zijne avontuurlijke loopbaan in het laatst der vorige eeuw een zekere vermaardheid. Na in zijne jeugd met Bougainville een reis om de wereld te hebben gemaakt, onderscheidde hij zich, als fransch officier, door groote onverschrokkenheid bij het beleg van Gibraltar in 1782. In Spanje werd hij grande, later trad hij in dienst van de Keizerin van Rusland, Catharina II. Beurtelings als admiraal en als diplomaat dienst doende, stond hij bij de Keizerin in grooten gunst, totdat een ongelukkig zeegevecht tegen de Zweden in de Oostzee en zijn misnoegen over de tweede verdeeling van Polen (hij was met een Poolsche vrouw gehuwd) hem noopten Rusland te verlaten. Sedert dien tijd zwierf hij in Europa rond en overleed te Parijs in 1805. Hij schijnt geen kinderen te hebben nagelaten, zoodat deze tak van pseudo-Nassau's met hem uitstierf.

W. H. de Beaufort.

LECONTE DE LISLE.

In de volgende bladzijden, waag ik het een dichter te behandelen, die gedurende langen tijd alleen door zijn leerlingen en een kleine groep bewonderaars van vlekkelooze versificatie en verfijnde scheppingsgave werd gewaardeerd.

Langzamerhand is zijn roem in Frankrijk gestegen. Het magistrale van zijn scheppingen heeft het parti-pris tegen een niet-alledaagschen vorm overwonnen en den 11en Februari van dit jaar, is Leconte de Lisle tot lid der Académie Française verkozen. Reeds waren Sully Prudhomme en François Coppée lid van de Académie. Beiden behooren tot de school der zoogenaamde „Parnassiens", waarvan Leconte de Lisle het erkende hoofd is. — De meester zelf kreeg, toen zijn jongeren hun zetel in het Instituut verwierven, slechts één stem, die van Victor Hugo. Want, ofschoon hij de eerste was met wien de grijze dichter zitting had willen nemen, geen ander academielid was er te vinden die hem mede die eer waardig keurde.

De Académie met den behoudenden geest die haar kenmerkt, in haar angst aan iets haar goedkeuring te hechten dat haar niet vooraf door de publieke opinie is opgedrongen, schrikte terug van de taal der „Poèmes Barbares"; zij kreet uit voor zucht naar neologismen, wat bij slot van rekening slechts een streven naar verruimen van woordenschat was, door verouderde uitdrukkingen weer in 't gebruik te stellen. De naam van Ronsard werd nog gehuldigd, maar zijn taal en werken was men vergeten. Hij die die taal verjongde, deed de veertig onsterfelijken rillen, als ware hij een vandaal.

Zoo werd dan Leconte de Lisle lang buiten de muren van het Instituut geweerd. Zoo is hij nog steeds een onbekende voor het groote publiek.

En toch, zooals ik zeide, hij is het algemeen erkende hoofd van een nieuwe school die de geheele moderne dichtkunst in Frankrijk beheerscht. „Nous allions chez Leconte de Lisle, comme les Musulmans vont à la Mecque", getuigt François Coppée van hem.

Wat is de oorzaak van die weinige populariteit?

In den tijd toen het lyrisme van Lamartine, van Musset had uitgewerkt, is een moderne poetica opgekomen van Leconte de Lisle, Baudelaire, Théodore de Banville, met Gautier als overgang, met Coppée en Sully Prudhomme als ijverige volgers. Zij heeft een nieuwe aesthetiek ingang doen vinden, geschikt voor een meer beredeneerden tijdgeest.

Altijd, na een tijd van omkeer, van renaissance, ziet men als reactie een kunst opkomen, koeler, schijnbaar minder geïnspireerd, zich meer bewust. Na de groote Renaissance der 15e en 16e eeuw, kreeg men de 17e met Molière, Racine, Boileau; na de groote vlucht die de romantiek onder Hugo en Lamartine heeft genomen, had onze moderne tijd van wetenschappelijk dilettantisme, van berekening en ontleding, behoefte aan een meer doordachte kunst. Gautier zocht reeds naar een nieuwe formule. Zijn „Mademoiselle de Maupin" bevat een kunstphilosophie, waarin de moderne geest tot het uiterste gespannen wordt in zijn angstig zoeken naar een bevredigende aesthetiek. „Le poète impeccable" zocht het in 't schitterende van het uiterlijk voorkomen der dingen; zijn kleuren konden niet rijk genoeg, zijn vormen niet krachtig genoeg zijn. Den versbouw op zich zelf trachtte hij reeds te doen spreken door het doorwerkte en uitgelezene der constructie. Bleken zijn werken ook op den duur te eenzijdig te zijn, een nieuw streven was aangewezen. Had hij door zijn scheppende kracht nog niet geheel zijn doel kunnen bereiken, door zijn kritiek had hij een weg ingeslagen die van het overdreven en wilde effektbejag der Romantiek moest verwijderen.

Baudelaire, zooals het meer gaat met voorloopers, vereenigde in zich al de eigenschappen der Parnassiens, doch overdreef ze. „Le mal du siècle" had den impressionabelen Creool al te sterk aangegrepen en zijn overgevoelig zenuwgestel was op den duur niet bestand tegen de beproevingen die zijn altijd werkende ver-

beelding het oplegde. Zijn talent deed een te grooten sprong en in plaats van krachtig een nieuwen toon aan te slaan, gaf hij aanstonds aan zijn gedichten den stempel van de décadence. De kunstige wendingen van zijn taal missen soms haar doel, door al te gezocht te zijn; zijn onderwerpen zullen spreken tot iederen modernen geest, maar zullen soms schokken door overmatige analyse.

Was Baudelaire nog te zeer zoekende geweest, de Banville was te kritisch, te luchtig, te gekscherend en te keurig, om als hoofd eener nieuwe richting te kunnen optreden.

De krachtige artistieke uiting der nieuwe denkwijze vinden wij bij Leconte de Lisle, van zijn eerste optreden af. In hem voelt men dadelijk de persoon die meester van zich zelf en van zijn tijd is. Toen de invloed van de romantiek begon te luwen, niet meer in staat was, om welke reden ook, bij de tijdgenoten enthousiasme op te wekken, toen heeft hij een nieuwen gloed weten te geven aan wat eenmaal een Ronsard en een du Bellay zochten.

Leconte de Lisle, en dit heeft hij met alle groote hervormers op kunstgebied gemeen, gunde zich geen tijd de leer zijner voorgangers af te breken; zijn talent had te veel behoefte zelf te scheppen. Hij gaf onmiddellijk in zijn werken den weg aan die moest ingeslagen worden, den eenigen levensvatbaren.

In onzen tijd van veelweterij en scepticisme, van ontgoocheling en cosmopolitisme, is een naieve kunst onmogelijk geworden. Het „nil mirari,” wordt reeds op de schoolbanken zoo zeer in de hand gewerkt; door wereldtentoonstellingen, door photographieën, door goedkoope uitgaven van boeken, door imitatie van uitlandsche stoffen in het ameublement onzer kamers, kortom, door alles wat een vlug verkeer en slimme industrie ons dagelijks onder de oogen brengen, worden onze smaken zoozeer gewoon voortdurend door het beste geprikkeld te worden, dat alleen een litteratuur kan bestaan, hetzij met een wetenschappelijken achtergrond, hetzij van een opvatting zoo hoog, dat zij buiten en boven den tijdgeest staat, dat zij slechts door een gekuischte en geoefende kritiek kan worden begrepen. In het eerste geval, omdat zij het wetenschappelijk dilettantisme streelt. De zoogenaamde naturalistische school is er op gebaseerd; zij beheerscht het proza. In het tweede geval, omdat zij het universeel karakter draagt dat haar tot burgeres van ieder

land maakt, tot tijdgenoot van iedere eeuw, omdat zij in één woord een klassieken stempel bezit. Zij is de zuivere uiting van een domineerend kunstenaar; zij put haar recht van bestaan uit zich zelve, zonder zich aan bepaalde regelen te storen.

Over een vijftigtal jaren zal het naturalisme slechts als een verschijnsel des tijds, als een periode in de litteratuur-geschiedenis worden beschouwd en als zoodanig worden bestudeerd. Ik geloof niet, dat het ooit een klassiek werk kan leveren; daarvoor is het te schoolsch en gaat het met te veel vooringenomenheid te werk. Ik kan mij begrijpen, dat de groote Flaubert in woede ontstak, wanneer men hem tot de naturalisten rekende. Hij was een te rijk kunstenaar dan dat hij behoefte had zich aan één richting vast te houden. Zoo ook Leconte de Lisle.

Juist dat vallen buiten de schreef, dat de reden is waarom hij nu minder bekend is, geeft mij aanleiding, hoe vreemd het ook moge schijnen, hoe aanmatigend misschien, om te voorspellen, dat hij eenmaal tot de klassieken zal gerekend worden.

Zijn taal toch heeft hij, in de eerste plaats, verruimd door het verouderde te verjongen; zijn scheppingen kenmerken zich, bovendien, door het onafhankelijke dat de werken van alle groote meesters onderscheidt.

Wanneer men de onderwerpen nagaat welke Leconte de Lisle bij voorkeur kiest en de wijze waarop hij ze behandelt, dan zal men het zich nader kunnen verklaren, waarom het aantal zijner lezers en bewonderaars zoo beperkt is. Niet zelden neemt hij een of andere wijsgeerige gedachte van het Boudhisme; soms ook trekken de gekleurde verhalen van het oude testament hem aan, of geeft hij een geheel persoonlijk karakter aan de eerste overleveringen van het Christendom. En, zelfs wanneer hij een Spaansche of Duitsche ridderlegende vertelt, legt hij er zulk een phantastischen gloed over en bereikt daardoor een zoo onverwacht effekt, dat men altijd bij een eerste lezen verschrikt en uit het veld geslagen wordt. Voeg daarbij het ongewone, het nieuwe van taal en vorm, dan zal men begrijpen, dat zelfs een welwillend en ontwikkeld beoordeelaar hem soms twee, ja, driemaal moet lezen eer hij al het schoone van zijn gedichten inziet.

Er is nog iets, waardoor hij nooit populair zal zijn. — Men vindt zoo gaarne in een schrijver zijn eigen gedachten en gevoelens terug; het volk vooral wil door een dichter als voor-

gelicht worden, of zoo dit al niet het geval is, wenscht het in elk geval den mensch achter den dichter te zien. Men wil hem menschelijke gevoelens zien hebben, hem zien lijden of genieten, vallen of triumpheeren. Het is zoet, door een hooger geest alledaagsche gevoelens te zien verheffen tot iets schoons en dichterlijks. Het is voor den sentimenteelen, romantischen geest zoo gemakkelijk, zoo aangenaam met Musset's weeklachten meê te leven. Wat door den dichter op een zeker verheven standpunt wordt gesteld, kan door ieder voor het spiegelbeeld van zijn eigen rampen worden gehouden. De moderne twijfelaar zal zich in zijn eigen oog vergroot zien bij het lezen van de „Doutes" van Sully Prudhomme.

Zeker zulk genot zal men bij het lezen van Leconte de Lisle's werken niet smaken.

Hij kan, integendeel, als een zeldzaam voorbeeld worden aangehaald hoe eens dichters persoonlijkheid zich van het behandelde onderwerp bijna geheel abstraheert. In zijn beste en meest grootsche composities treft men die abstractie juist het meest aan. Spreekt dan het verhaal op zich zelf niet tot de verbeelding, valt het niet onmiddellijk onder ieders bevatting, dan zal het verwijt van koudheid, van weinig gevoel niet achterwege blijven. Welk een bron van genot zijn echter juist die gedichten voor een meer ontwikkelden en verfijnden geest! Ik zou hem hier met een beroemd schilder, met Rubens willen vergelijken. Men weet van Rubens, dat hij onder 't werk altijd even koel bleef en nooit er zich op toelegde een of andere bijgedachte in zijn schilderij te leggen. De voortreffelijkheid van zijn genie was voldoende om hem boven den banalen werkman te verheffen; altijd zal de kenner zijn gloed en brio bewonderen.

Verreweg de meeste gedichten der „Poèmes Barbares" der „Poèmes Antiques" en der „Poèmes Tragiques" dragen dat karakter van een eenigszins afgetrokkene behandeling. Alle bezieling put de dichter uit zijn enthousiasme voor het gekozen onderwerp. Den kunstenaar is het voldoende geweest de macht der woorden tot het uiterste te verheffen, zonder dat zijn hart er ook maar eenigszins meê gemoeid was.

Zijn „Qaïn", een van zijn meest bekende composities, kan als sprekend voorbeeld dienen; tevens zal men de oorspronkelijkheid van conceptie moeten bewonderen.

Van Kain heeft de dichter een wreker en redder van het menschelijk geslacht gemaakt; van dat menschelijk geslacht dat door de godheid zóó onvolmaakt was geschapen, dat het spoedig een paradijs onwaardig bleek te zijn. Kaïn zelf wordt als type genomen van den door God verlatene. Hij heeft de wanhoop gekend, die ontstaat uit de zekerheid, dat men voorbeschikt is om het kwaad te doen.

„Oh! pourquoi suis-je né!" — „Tu le sauras demain," antwoordt de aartsengel.

Je l'ai su. Comme l'ours aveuglé qui trébuche
Dans la fosse où la mort l'a longtemps attendu,
Flagellé de fureur, ivre, sourd, éperdu,
J'ai heurté d'Jahvèh l'inévitable embûche;
Il m'a précipité dans le crime tendu.

Kaïn, uit zijn graf opstaande, hoort dat de godheid van plan is diezelfde schepselen die hij zoo onvolkomen heeft geschapen, te verdelgen door een zondvloed. Het oogenblik is daar zich te wreken, door de menschheid te redden en tot hoon der godheid te laten voorttieren.

Tu voudras vainement, assouvi de ton rêve,
Dans le gouffre des Eaux premières l'engloutir;
Mais lui, lui se rira du tardif repentir.
Comme Léviathan qui regagne la grève,
De l'abîme entr'ouvert tu le verras sortir.

Non plus géant, semblable aux Esprits, fier et libre
Et toujours indompté, sinon victorieux;
Mais servile, rampant, rusé, lâche, envieux,
Chair glacée où plus rien ne fermente et ne vibre,
l'Homme pullulera de nouveau sous les cieux.

En later:

Dieu triste, Dieu jaloux qui dérobes ta face,
Dieu qui mentais, disant que ton oeuvre était bon,
Mon souffle, ô Pétrisseur de l'antique limon,
Un jour redressera ta victime vivace,
Tu lui diras: Adore! Elle répondra: Non!

Het is Kaïn die de ark in veilige haven brengt:

Quant le plus haut des pics eut bavé son écume,
Thogorma, fils d'Elam, d'épouvante blêmi,
Vit Qaïn le Vengeur, l'immortel Ennemi
D'Jahvèh, qui marchait, sinistre, dans la brume,
Vers l'Arche Monstrueuse apparue à demi.

Een geheel oorspronkelijke voorstelling van de Kaïns-figuur heeft hier den dichter bezield. Gaarne zou men de aanleiding daarvoor willen zoeken in de zucht om uiting te geven aan persoonlijke gevoelens; nergens echter, ofschoon er alle gelegenheid toe had kunnen gevonden worden, is de held van het gedicht tot woordvoerder van 'schrijvers gedachten gebruikt.

In zijn „Khirôn" („Poèmes Antiques") vinden wij eenigermate dezelfde gedachte terug welke „Qaïn" beheerscht. Hier is het de Centauer Khirôn die, door zijn langen omgang met de goden, hun zwakheden heeft leeren kennen; die getuige is geweest van den moeilijken strijd welken die zoogenaamd almachtige goden tegen de giganten hebben te voeren gehad en die nu inziet, dat de goden toch bij slot van rekening nog door hoogere geesten beheerscht worden.

O Zeus! les noirs Géants ont balancé ta gloire....
C'est aux Dieux inconnus qu'appartient la victoire,
Et mon culte, trop fier pour tes autels troublés,
Veut monter vers ceux-ci, de la crainte isolés,
Qui n'ont point combattu, qui, baignés de lumière,
Dans le sein de la Force éternelle et première
Règnent calmes, heureux, immobiles, sans nom!

In tegenstelling van Kaïn, laat echter de dichter Khirôn berouw hebben van zijn wijsheid:

Et depuis, j'ai vécu, mais dans mon sein gardant
Ce souvenir lointain comme un remords ardent.

In het verder verloop van het verhaal, wordt ons het samenzijn van Orpheus en den Centaur geschetst en worden wij verplaatst in het dichterlijke der oude grieksche wereld met al het aantrekkelijke der kleinste bijzonderheden.

Zou men nog in „Qaïn" een gedachte op den achtergrond hebben willen zoeken, in „Khirôn" zal ieder aanstonds gevoelen een kunstenaar voor te hebben, wien het alleen om het schoone van het onderwerp te doen is.

Het is mogelijk, dat de inhoud van genoemde gedichten niet aangenaam aandoet. Maar wat zijn zij niet breed opgezet, welk een majesteit in gang, welk een verhevenheid in taal!

Dikwijls heeft het mij verwonderd, dat het omvangrijke, het colossale van het talent van Leconte de Lisle niet heeft gezegevierd over de onverschilligheid van zijn tijdgenooten. Zoo een reusachtige figuur al niet behaagt, zij dringt zich dan toch meestal op. De kracht van Leconte de Lisle is echter te vreemd aan de menigte; zijn lier is te edel dan dat ieder haar tonen zou kunnen begrijpen. Hij behandelt met te veel minachting de vooroordeelen van alle tijden, en ook van zijn tijd, dan dat niet velen zich gekrenkt zouden voelen. En in de methode zelve, in zijn stijl, streeft hij nog zóóveel meer naar het volmaakte, hij stelt zich in de keuze zijner beelden, in zijn taal, in zijn versificatie nog zooveel hooger eischen dan zijn leerlingen; hij is, in één woord, zoozeer de sterkste uiting van de school die hij stichtte, dat zijn volgelingen er in slaagden het publiek in hun streven belang te doen stellen, waar de meester zelf slechts half begrepen bleef.

Laten wij eenige gedichten beschouwen, waarvan het onderwerp op zich zelf reeds eenige belangstelling kan wekken, waarvan men verwachten mag, dat het „verhaal" meer onder ieders bereik valt. Wij zullen dan zien hoe ook hier alweêr het uitgelezene van den vorm, het nieuwe, ja, het soms bizarre der opvatting een geoefend lezer verlangt, willen zij begrepen worden.

Wat Leconte de Lisle in de eerste plaats van de Spaansche of Noordsche legenden schijnt aangetrokken te hebben, is het wilde en tragische der tooneelen welke zij hem zoo ruimschoots aanbieden. De twee gedichten, welke de Cid-romancero hem inspireerde, zijn slechts schetsen waar alle kracht bewaard is geworden, om de kleur der omgeving en het karakter der toestanden goed te laten uitkomen. In „La tête du Comte" („Poèmes Tragiques") wordt ons de eerste helft van de tragedie verteld:

Les chandeliers de fer flambent jusqu'au plafond,
Où, massive, reluit la poutre transversale.
On entend crépiter la résine qui fond

———

Hormis cela, nul bruit. Toute la gent vassale,
Ecuyers, échansons, pages, Maures lippus,
Se tient debout et roide autour de la grand'salle.

Welk een gelukkig gebruik van de „terzina-rima" en welk een effect wordt er door verkregen!

Don Diego zit in de groote zaal van zijn slot.

Il mâche sa fureur comme un cheval son mors,
Il pense, se voyant séché par l'âge aride,
Que dans leurs tombeaux froids bienheureux sont les morts.

En verder:

Don Rui Diaz entre. Il tient, de son poing meurtrier,
Par les cheveux, la Tête à prunelle hagarde,
Et la pose en un plat devant le vieux guerrier.

Aan het einde vindt men een van die grepen waarvan Leconte de Lisle het geheim bezit, waaraan men de producten van zijn pen herkent en die men zijn handteekening zou kunnen noemen:

Mange, Père! — Diego murmure une oraison;
Et tous deux, s'asseyant côte à côte à la table,
Graves et satisfaits, mangent la venaison,

Et regardent saigner la Tête lamentable.

Die eind-regel completeert het vers en werpt een laatsten gloed over al hetgeen de lezer aanschouwd heeft.

Na deze wilde beschrijving komt het verloop van het verhaal in een zachteren, meer vrouwelijken toon. Leconte de Lisle is niet van Corneille's schildering van Doña Ximena afgeweken; het is dezelfde hooghartige vrouw die haar liefde in haar verontwaardiging vergeet. Over het algemeen is hij hier de opvatting van zijn illustren voorganger getrouw gebleven. Alleen in de teekening der détails springt zijn oorspronkelijkheid in het oog. Met een paar trekken wordt de Koning geschetst:

En Castille, à Burgos, Hernan, le justicier,
Assis, les reins cambrés, dans sa chaise à dossier,
Juge équitablement démêlés et tueries,
Foi gardée en Léon, traîtrise en Asturies,
Riches-hommes, chauffés d'avarice, arrachant
Son escarcelle au Juif et sa laine au marchand,
Et ceux qui, rendant gorge après leur équipée,
Ont sauvé le Chandron, la Bannière et l'Epée.

Or, les arrêts transmis par les scribes, selon
Les formes, au féal aussi bien qu'au félon,
Les massiers dépêchés, les sentences rendues,
Les délinquants ayant payé les sommes dues,
Pour tout clore, il advient que trente fidalgos
Entrent, de deuil vêtus, et par deux rangs égaux.
La Ximena Gomez marche au centre. Elle pleure
Son père mort, pour qui la vengeance est un leurre.

Ziedaar een voorbeeld hoe Leconte de Lisle ons in een zeker midden weet te verplaatsen, hoe zeer hij zijn taal meester is om het bestudeerde onderwerp terug te geven. Maar die taal is lang de schrik van de Académie geweest.

Het is niet denkbaar, dat een schrijver die drie bundels gedichten heeft uitgegeven, waaraan hij het belangrijkste gedeelte van zijn leven besteedde, nergens de sporen van zijn moreele persoonlijkheid zou hebben achtergelaten. Zeker bij Leconte de Lisle is zulks, zooals ik reeds zeide, minder dan bij eenig ander het geval, doch dit neemt niet weg, dat hem hier en daar een kreet van verontwaardiging ja, van wanhoop is ontvallen die men geneigd zou zijn als een uiting van 's dichters persoonlijk gevoelen te beschouwen. Wilde men juist te werk gaan, dan zou men eerst nauwkeurig alle omstandigheden van zijn leven moeten kennen, om te kunnen oordeelen waar hij uit eigen ondervinding spreekt en waar hij als zuiver artist optreedt die menschelijke gevoelens bezingt. Daar waar nooit sprake is van jeugdige ontboezeming, blijft het slechts een tasten, het opperen van een hypothese, als men den dichter uit zijn werken wil leeren kennen.

Eens spreekt hij van een gelukkige, onbezorgde jeugd, in een soort van vizioen getiteld: „Illusion Suprême" („Poèmes Tragiques").

Quand l'homme approche enfin des sommets où la vie
Va plonger dans votre ombre inerte, ô mornes cieux!
Debout sur la hauteur aveuglément gravie,
Les premiers jours vécus éblouissent ses yeux.

En later, zijn herinneringen opsommende:

Le café rouge, par monceaux, sur l'aire sèche,
Dans les mortiers massifs le son des calaous,

Les grands-parents assis sous la varangue fraîche
Et les rires d'enfants à l'ombre des bambous.

Et tu renais aussi, fantôme diaphane,
Qui fis battre son coeur pour la première fois,
Et, fleur cueillie avant que le soleil te fane,
Ne parfumas qu'un jour l'ombre calme des bois!

Is het te veel gewaagd, in de aangehaalde regelen, de jeugd van den dichter zelven te willen zien, de herinneringen aan het eiland Bourbon en misschien aan een jongelingsliefde die hij daar gevoeld heeft? Doch ook hier is het even goed mogelijk, dat de dichter gephantaseerd heeft op een achtergrond van waarheid.

Noch zijn politieke, noch zijn godsdienstige overtuiging heeft hij ooit onder stoelen en banken geschoven. Uit zijn „Histoire Populaire du Christianisme" blijkt duidelijk hoe hij over het Christendom denkt: „C'est un objet d'art, puissamment conçu, vénérable par son antiquité, et dont la place est marquée dans le musée religieux de l'histoire." Naar aanleiding daarvan heeft men wel eens beweerd, dat hij, er op uit om de betrekkelijke inferioriteit van het Christendom te bewijzen, bij voorkeur zijn onderwerpen uit vreemde godsdiensten kiest. Niets is minder te rijmen met een geest als de zijne, dan vooringenomenheid.

De zeldzame gave om van alle wetenschap die hij in zich opneemt, onmiddellijk de leidende gedachte te vatten en terug te brengen tot een zeker afgerond geheel dat spreekt tot de verbeelding, ziedaar wat den kunstenaar onderscheidt van den geleerde. Die gave bezit Leconte de Lisle in hooge mate. Alles wat hij ziet of leest maakt op hem zulk een levendigen indruk, dat zuivere eruditie onmogelijk wordt. De beelden die hij van een persoon, van een periode uit de geschiedenis, of van een godsdienst geeft, moeten worden opgevat als een dichterlijk symbool, even ver van de waarheid als van de reine phantasie verwijderd. De wetenschappelijke zin waarmede hij zoowel de klassieke talen, als de oudheid en de middeleeuwen bestudeerd heeft, is wel is waar een waarborg tegen valsche voorstellingen; maar het instrument waarmee hij studeerde bleven toch altijd de hersenen van den kunstenaar en dichter.

Zoo bestudeerde hij het Boudhisme, het Islamisme, de oude Noordsche godsdiensten en het Christendom met een zelfde wel-

willend scepticisme. Hij bewondert ze allen, als voortbrengselen van het menschelijk genie, die allen in hun tijd en onder gegeven omstandigheden geschikt waren om aan een menschelijke behoefte te voldoen.

Vele voorbeelden zouden kunnen aangehaald worden, waar hij de schoonheden van het Christendom bezingt. Wat hij echter niet kan verdragen — en het is een natuurlijk gevolg van zijn objectieve beschouwingen — is het fanatisme. Nooit is hij zoo hartstochtelijk in zijn woorden, dan wanneer hij lucht geeft aan den haat die hij dweperij toedraagt. In zijn „Holocauste" („Poèmes Tragiques") laat hij het slachtoffer uitroepen:

> ....Mon Dieu! Mon Dieu!
> Un moine, alors, riant d'une joie effroyable,
> Glapit: — Ah! chien maudit, bon pour les dents du Diable!
> Tu crois donc en ce Dieu que tu niais hier?
> Va! cuis, flambe et recuis dans l'éternel Enfer! —
>
> Mais l'autre, redressant par dessus la fumée
> Sa dédaigneuse face à demi consumée
> Qui de sueur bouillante et rouge ruisselait,
> Regarda l'être abject, ignare, lâche et laid,
> Et dit, menant à bout son héroïque lutte:
>
> — Ce n'est qu'une façon de parler, vile brute! —
>
> Et ce fut tout. Le feu le dévora vivant,
> Et sa chair et ses os furent vannés au vent.

Schitterend, door een zelfde gevoel geïnspireerd, is de voorstelling van den Christus in „la Bête Ecarlate" („Poèmes Tragiques").

De discipelen zijn in slaap gevallen; Christus alleen staart in den donkeren nacht.

> l'Homme, une nuit, parmi la ronce et les graviers,
> Veillait et méditait sous les noirs oliviers,
> Au delà du Qidrôn pierreux et des piscines
> De Siloa. Le long des rugueuses racines,
> Les Onze, çà et là, dormaient profondément.

Een vizioen gunt Christus een blik in de tijden die komen zullen, en dan ziet hij hoe zijn leer door het zwaard zal ver-

spreid worden; hij aanschouwt de gruwelen die in zijn naam gepleegd zullen worden, de werktuigen der pijniging, de legers der kruisridders; hij weet hoe de bekrompenheid, in zijn naam, de verlichting zal tegengaan. Eindelijk ziet hij ook de Hel, zooals het geloof der menschen haar gemaakt heeft; geheele volken, jong en oud, ondergaan in de vlammen de afschuwelijkste martelingen, — en waarom? — „Parce qu'ils étaient morts avant le sacrement."

Eenige uitverkorenen bukten zich over dien put van ellende en verheugden zich in hun zaligheid en hun mooien stralenkrans.

Et l' Homme s'éveilla de son rêve, muet,
Haletant et livide. Et tout son corps suait
D'angoisse et de dégoût devant cette géhenne
Effroyable, ces flots de sang et cette haine,
Ces siècles de douleurs, ces peuples abêtis,
Et le Monstre écarlate, et les démons sortis
Des gueules dont chacune en rugissant le nomme,
Et cette éternité de tortures! Et l'Homme,
S'abattant contre terre avec un grand soupir,
Désespéra du monde, et désira mourir.

Hier had de dichter kunnen eindigen, maar neen, aan het schilderij ontbrak nog de laatste toets, het hoogste effect waaraan men den meester herkent:

Et, non loin, hors des murs de Tsiôn haute et sombre,
La torche de Judas étincela dans l'ombre!

Ik vergeleek hem, zoo straks, met Rubens, maar doet hij ons hier niet aan Rembrandt denken; in het knappe en doorwerkte van zijn compositie; in het ciseleeren der détails; in de onvergelijkelijke meesterschap waarmee hij zijn gedachten uit. Is de figuur van den Christus niet triumphaal opgevat, niet diep gevoeld? En al valt zij ook geheel buiten het kader van alle dogmatiek, zal niet ieder onbevooroordeeld lezer haar moeten bewonderen? Men moge beweren, dat de „Bête Ecarlate" niet zonder hartstocht geschreven is, van gebetenheid, van partijhaat die den kunstenaar zou verlagen, geen spoor. Hoogstens kan men er den natuurlijken afschuw uit lezen die de scepticus van alle dweperij heeft.

Ik noem daar Leconte de Lisle een scepticus; voorzeker hij is dit, voorzoover iedereen die in onzen tijd naar een eenigzins encyclopedische kennis gestreefd heeft, die met oordeel geleefd heeft en om zich heen heeft zien leven, vanzelf scepticus wordt. Hij is het niet, voor zoover men tegenwoordig soms het scepticisme opvat als een brutaal heenstappen over de groote vragen van moraliteit en levenwijsheid door middel van een luchtige, bloot-persoonlijke kritiek. En laat men dan ook nu weer niet vergeten, dat men niet alleen met een bespiegelend wijsgeer te doen heeft, maar ook, en wel voornamelijk, met een kunstenaar die altijd iets behoeft dat tot zijn geest spreekt, die overal waar hij ze maar vinden kan zijn beelden van daan haalt, om een vorm aan zijn los-opwellende gedachten te geven. Hij wil gaarne in alles gelooven, als hij maar eenigszins kans ziet aan zijn geloof een schoonen plastischen vorm te geven. Zoo gelooft hij in Brahma, in Christus, in Mohammed; zoo gelooft hij in de Noordsche godenwereld en ook in de Grieksche.

Lees zijn „Fille de l'Émyr" („Poèmes Barbares"), waar hij zich geïnspireerd gevoelde door de naieve verwachtingen der eerste Christenen.

Stel daar tegenover de woorden die hij de „Runoïa" („Poèmes Barbares") laat uitroepen, wanneer deze zich door het Christendom overwonnen ziet.

Tu mourras comme moi, Dieu des âmes nouvelles,
Car l'homme survivra! Vingt siècles de douleurs
Feront saigner sa chair et ruisseler ses pleurs,
Jusqu'au jour où ton joug, subi deux milles années,
Fatiguera le cou des races mutinées.

Zie dan, hoe hij treurt over den dood van „Hypathia" („Poèmes Antiques"), in wie hij een symbool van het schoone wil zien.

Dors, ô blanche victime, en notre âme profonde,
Dans ton linceul de vierge et ceinte de lotos;
Dors! L'impure laideur est la reine du monde,
Et nous avons perdu le chemin de Paros.

Men zoekt onwillekeurig naar een philosophie waarin een geest die zóóveel in zich opgenomen heeft en zóóveel gegeven zich thuis voelt, waarin hij zich ruim bewegen en waarin hij,

tegelijkertijd, verschansing kan vinden tegen de moeilijkheden van het dagelijksch leven die, men weet het, zoo ruimschoots zijn deel zijn geweest. Men zoekt een philosophie waarin hij zich van de wereld kan afzonderen en die hem toch toelaat te blijven contempleeren wat er om hem heen gebeurt. Wanneer ik spreek van een gemoderniseerd Boudhisme, meen ik het best Leconte de Lisle's wijsbegeerte gedefinieerd te hebben. Reeds had ik gelegenheid eenige gedichten te noemen waarvan het onderwerp uit de Boudhistische godsdienst geput was. Het is echter onnoodig naar sprekende titels te zoeken; veelvuldig komt een geest van quietisme in zijn werken voor. De geheele werking der natuur, waarin 's menschen streven slechts ijdelheid is, beschouwt hij met het oog van den fatalist, van den boudhist. De wereldgeschiedenis leert hoe de schitterendste beschavingen, de een voor de ander na, te niet gaan, hoe de natuur alleen kalm haar gang gaat, den spot drijvend met de menschelijke smarten, met den trots der Goden. Zijn niet alle gebeurtenissen, alle toestanden spelingen van een geheimzinnige kracht? Of zooals Brahma het uitdrukt:

J'ai mis mon Energie au sein des Apparences,
Et durant mon repos j'ai songé l'Univers.

Een van de gedichten waarin de boudhistische invloeden het sterkst spreken, is de „Fontaine aux Lianes" („Poèmes Barbares").

In de heldere bron van een bergstroom bespeurt de dichter het lijk van een jongen man. Er was nog een schijn van leven in het oog en door het kabbelen van het water scheen het alsof de borst soms nog adem haalde, alsof er nog tranen over die bleeke wangen vloeiden. Waarom, vraagt de dichter, die sombere uitdrukking bewaard tot in het graf? Op het oogenblik dat gij den dood vondt, stond zeker een of ander vruchteloos nagejaagd beeld, onder een melancholieken noordschen hemel, u voor oogen. Gij zijt zeker niet opgegroeid onder de goddelijke palmboomen of aan de kusten van een blauwe zee. De karige zon van de koudere luchtstreken heeft zeker uw droomen niet tot rijpheid laten komen. Hoe het ook zij, nu zijt gij vrij van alle smarten, rust dus in vrede in den schoot der natuur. Wat helpt nu nog die kommervolle uitdrukking? Want:

La nature se rit des souffrances humaines,
Ne contemplant jamais que sa propre grandeur,
Elle dispense à tous ses forces souveraines
Et garde pour sa part le calme et la splendeur.

Juist! — „et garde pour sa part le calme et la splendeur"; — de dichter buigt gaarne voor het souvereine egoïsme der natuur; hij put er een nuttige les uit die hem krachtiger maakt om in den strijd des levens te zegevieren. Hij behoort voorwaar niet tot die zwakkere geesten die zich door de kracht der omstandigheden laten terneer slaan. Zijn dichterlijke geest weet ze te begrijpen en er zich naar te voegen. Ziet maar eens verder, waar hij een landschap beschrijft onder een brandende zon. Alles zwijgt, geen koeltje is te bekennen, de atmospheer trilt alleen door de gloeiende zonnestralen, nergens is schaduw, de beek is opgedroogd; zoover men zien kan, strekt zich het rijpe koren als een gouden zee uit, waarover soms één lange golf zich tot aan den horizont uitstrekt. Een paar witte buffels staren met een kalm oog in 't niet, terwijl het zilveren kwijl op hun slapende kalveren afdruipt.

Homme si, le coeur plein de joie ou d'amertume,
Tu passais vers midi dans les champs radieux,
Fuis! la nature est vide et le soleil consume:
Rien n'est vivant ici, rien n'est triste ou joyeux.

Mais, si, désabusé des larmes et du rire,
Altéré de l'oubli de ce monde agité,
Tu veux, ne sachant plus pardonner ou maudire,
Goûter une suprême et morne volupté;

Viens! le soleil te parle en paroles sublimes;
Dans sa flamme implacable absorbe-toi sans fin;
Et retourne à pas lents vers les cités infimes,
Le coeur trempé sept fois dans le néant divin.

Het vermogen om den zin van lang verdwenen beschavingen te begrijpen en de verloren schakels der lange keten, waarvan wij in onze 19e eeuw één einde vasthouden, te herstellen; ons belang in te boezemen voor de oneindige schakeeringen van het menschelijk gemoed in lang vervlogen tijden; de ruwe grootheid der godsdiensten, toen de menschen nog naïef waren,

in reusachtige trekken weer te geven en, met een oog dat voor al het kleine gesloten blijft, de onmetelijkheid der natuur terug te geven: dat zijn de eigenschappen van iemand die even groot kunstenaar als denker is. Met zulk een persoonlijkheid kennis te maken is een des te zeldzamer genot, omdat men, zijn eigen kleinheid beseffende, zijn eigen gebrek aan zeggingskracht blijvende betreuren, toch nu en dan zijn blik voelt verruimen. De weldaad die zulk een man bewijst, is, dat hij zijn medemenschen in de gelegenheid stelt, zich te verheffen door hem te begrijpen; „Bien comprendre, c'est égaler." Evenaren. — Ja, maar het begrijpen is niet altijd gemakkelijk. Heeft men iemand als Leconte de Lisle tegenover zich, dan zullen er voor velen onoverkomelijke bezwaren zijn. Want, hoeveel vooroordeelen zijn er niet te overwinnen, om zich op zijn standpunt te kunnen plaatsen; en, van den anderen kant, welk een beredeneerdheid van smaak is er niet noodig, om bij een waardeering niet tot dweperij over te slaan. Men ziet het aan zijn leerlingen, hoe moeilijk het is zijn voetspoor te volgen. Eén stap is voldoende om van het sublieme tot het zonderlinge over te slaan, van het gekuischte in taal tot het precieuse.

Juist het volkomen evenwicht tusschen het wetenschappelijke en het artistieke, ik zou haast willen zeggen, de verzoening tusschen die twee elementen, is het wat de groote waarde geeft aan Leconte de Lisle's werken, en tevens wat zijn populariteit in den weg staat. Evenzeer van het zuivere naturalisme als van het zuivere lyrisme verwijderd, zich boven beide richtingen gesteld hebbende, na beiden in zich opgenomen te hebben, zal het publiek, dat pas van den schrik bekomen is dien de naturalisten het bezorgd hadden, weer van de wijs gebracht worden door zijn verheven poëzie. Zij die nog niets buiten of boven Alfred de Musset erkennen, zullen hem koud en terugstootend vinden.

Ook de kritiek heeft met de handen in het haar gezeten. Er is nog een soort van strijd tusschen de verschillende critici. Sommigen willen hem alleen beschouwen als een technicus die het tot de volmaaktheid gebracht heeft in de behandeling van zijn taal; die uit het rijke veld van zijn eruditie zijn onderwerpen kiest, onverschillig voor de diepere gedachte die er in mocht schuilen. Anderen integendeel zoeken hem te verklaren uit de algemeen heerschende nevrose van onzen

tijd; zijn kieskeurigheid in stijl en versbouw is volgens hen slechts het gevolg van een overprikkeld zenuwgestel; zijn onderwerpen worden hem door zijn pessimisme, geholpen door zijn wetenschappelijk dilettantisme, ingeblazen.

Maar den eersten zou ik willen vragen, of het wel iemand mogelijk is, zich zóó geheel los te maken van zich zelven, dat een zuiver abstract kunstprodukt, zonder bezieling, geboren wordt? En den anderen, of het, in gemoede, niet een soort van jacht op goedkoop effect is, een middel om zich zelf en hun tijdgenooten interessant te maken, dat zij, om een kunstenaar te verklaren, zich aan een geheimzinnige, algemeen heerschende kwaal vastklampen.

Waarlijk, wanneer men het leven van Leconte de Lisle nagaat, zal men spoedig moeten toegeven, dat hij een zeer gezond lichaam en een helderen geest heeft noodig gehad, om al de moeilijkheden, waarmeê hij te kampen had, te overwinnen. Het is bekend genoeg, dat hij zijn leven lang wat men noemt „la vache enragée" heeft gegeten.

Op het eiland Bourbon geboren, waar zijn vader een vrij vermogend planter was, werd hij, nog jong zijnde, naar Rennes gezonden „pour faire son droit." De studie der rechten beviel hem echter minder en al zijn tijd gaf hij aan het maken van verzen. Hierdoor reeds de vaderlijke ontevredenheid opgewekt hebbende, haalde hij zich 's vaders geheele ongenade op den hals door in '48 heftig republikeinsche en liberale beginselen te verkondigen, en voornamelijk, door tegen de slavernij in de Koloniën te velde te trekken. Alle onderstand werd hem toen door zijn vader onthouden en hij zag zich gedwongen met het geven van les in het Grieksch en Latijn zijn brood te verdienen. Eerst toen, kort na den oorlog van '70, zijn vriend François Coppée hem zijn betrekking van bibliothecaris aan het Luxembourg afstond, heeft hij een nederige „aisance" leeren kennen. Voegt men hierbij het lang uitblijven, ja, het nog steeds uitblijven van een zoo verdienden roem, dan mag men aannemen, dat 's dichters karakter eenigszins den invloed van al die wereldsche tegenspoeden ondervonden heeft. Dan is zijn uiterlijke koelheid, dat zich hullen in een boudhistische sereniteit, wellicht te verklaren uit het langdurig streven om zich te verheffen boven de moeilijkheden van het dagelijksch leven. Laten wij hem echter daarbij toch de eer laten, ons niet met jeremiaden lastig te zijn komen vallen.

En is het billijk om, wanneer een krachtige persoonlijkheid ons niets van zijn intiem leven vertelt, hem óf voor ongevoelig te houden, óf niet te rusten alvorens men zijn werken zoozeer uit elkaar heeft geveterd, dat men hem kan inlijven in het corps van zenuwlijders, waardoor men nu eenmaal wil dat ons modern Europa overstroomd wordt?

A. PIT.

HET SYNCRETISME DER DERDE EEUW.

La religion à Rome sous les Sévères, par Jean Réville. Paris, E. Leroux, 1886.

Bij een aanmerkelijk deel van ons beschaafd publiek wordt de herinnering bewaard aan den voormaligen Waalschen predikant van Rotterdam, den heer Albert Réville. Hij is bijna een der onzen geworden en telkens als hij het woord vraagt, luisteren wij naar hem als naar een verren vriend. Hij weet dat hij vele vereerders in Nederland heeft en het doet ons goed dat hij het weet. Op dit oogenblik geldt het evenwel niet den vader, maar den zoon, die in zijne oude betrekking tot Holland genoegzame aanleiding had, om zijne studie over het syncretisme der derde eeuw aan de Redactie van *de Gids* ter kennisneming toe te zenden.

Waardeering van den vader gaf mij deze woorden in de pen; geenszins de vrees, dat zonder behoorlijke introductie Jean Réville op Nederlandschen bodem onwelkom zou zijn. Ook hem kent ons publiek sedert lang en thans schenkt hij ons een lijvig boekdeel, dat van grondige bronnenstudie getuigt en aanspraak heeft om aandachtig te worden overwogen.

Met een paar woorden kan men lichtelijk aangeven, wat de schrijver zich heeft ten doel gesteld.

De oorzaken na te gaan, hoe het gekomen is, dat het Christendom, hetwelk zich in den aanvang zoo goed als uitsluitend tot de onaanzienlijken had gewend, eindelijk onverwacht en, naar men zou zeggen, met onbegrijpelijke snelheid door de bekeering van Constantijn tot de eereplaats in het Romeinsche rijk is verheven: ziedaar een voorwerp van onderzoek, dat even belangrijk als aantrekkelijk is. Velen hebben daaraan hunne

krachten gewijd en met name keert men altijd met ingenomenheid terug tot het lichtvolle hoofdstuk van Gibbon, dat mogelijk wel het beroemdste is, en meer malen wordt herlezen dan al de overige zeventig hoofdstukken te zamen.

Een oppervlakkige zou hier allicht vragen, of wij dan met Gibbon niet tevreden kunnen zijn en menigeen zou terstond gereed staan met het antwoord, dat na honderd jaren wij over vele bronnen beschikken, die voor den grooten Engelschman nog verborgen waren. Dat is nu wel waar, maar toch eigenlijk in veel mindere mate, dan men zich mogelijk zou voorstellen: in hoofdzaak was voor en door Gibbon reeds alles bijeengebracht, wat de ouden zelven ons bericht hebben. De wezenlijke oorzaak ligt dieper. Men zal nooit ophouden de geschiedenis van het verleden op nieuw te bestudeeren en te beschrijven, omdat ook de meest onpartijdige beoordeelaar, hoe ook strevende naar volstrekte objectiviteit, een kind blijft zijner eeuw en hij alleen kan mededeelen, hoe het verleden zich voordoet aan zijn geestesoog, dat alle voorwerpen waarneemt door het *medium* van alle aspiraties en alle vooroordeelen der tijdgenooten. Gibbon schreef onder den invloed van de ongeloovige wijsbegeerte der achttiende eeuw; Réville onder dien der moderne theologie; een ander na hen zal schrijven onder den invloed van iets anders.

Eigenlijk is het overbodig de zaak zoo hoog op te halen. Het is *a priori* duidelijk, dat, wanneer in de vierde eeuw het Christendom eene snelle en beslissende overwinning behaald heeft, de oorzaken moeten gezocht worden in den toestand van de heidenwereld der derde eeuw. Maar ziedaar juist wat nog niet met toereikende uitvoerigheid was gedaan, ook door Gibbon niet. De geschiedenis van de ontwikkeling der godsdienstige begrippen in het Romeinsche rijk, werd nog voor weinige jaren met helderheid uiteengezet door Gaston Boissier; maar hij legt de pen neder, als hij tot den tijd van Marcus Aurelius gekomen is. Aan den anderen kant plegen de geschiedschrijvers van het Christendom eerst naar de heidenwereld om te zien, als zij genaderd zijn tot de regeering van Constantijn. Tusschen beide keizers in ligt de belangrijke derde eeuw, waarin het mysticisme de harten der heidenen vervult: een zoo men wil armzalig mysticisme, maar dat de wereld zou voorbereiden voor den overgang tot de nieuwe begrippen.

Juist die derde eeuw, die nauwelijks de aandacht trekt van hen, die de geschiedenis beschrijven van den godsdienst in het heidensche Rome, en even weinig de aandacht trekt van hen, die de geschiedenis beschrijven der Christelijke kerk, omdat de inwendige ontwikkelingsgang in veel hooger mate hunne belangstelling wekt: juist die derde eeuw vormt een uiterst leerzaam tijdperk van overgang. Dat is de hoofdzaak, die door Réville in het licht is gesteld.

De schrijver geeft alwat hij op den titel belooft, maar niet alwat de lezer bij de volledige behandeling van dit onderwerp verwacht. Hij beschrijft de evolutiën van het godsdienstig leven in het Romeinsche rijk onder Septimius Severus en zijne naaste opvolgers: derhalve, om van anderen te zwijgen, die hun invloed slechts kort konden laten gelden, onder Septimius Severus zelven, zijnen zoon Caracalla en zijne neven Heliogabalus en Alexander Severus: in het geheel van de jaren 192—249. Maar waarom de geschiedenis niet voortgezet? Waarom althans ons niet beloofd de voortzetting tot op den tijd van Constantijn? Waarom telkens gesproken van het syncretisme der derde eeuw, wanneer wij niet verder komen dan de helft van dit tijdvak?

Er is een antwoord, dat voor de hand ligt. Réville groepeert zijne opmerkingen rondom drie vrouwenfiguren: Julia Domna, de vrouw van Septimius Severus en de moeder van Caracalla; Julia Soaemias, de zusters-dochter van Julia Domna en moeder van Heliogabalus; eindelijk Julia Mamaea, de zuster van Soaemias en moeder van Alexander Severus. Deze artistieke groepeering vervalt, zoodra men de geschiedenis buiten de gestelde grenzen voortzet.

Er is meer. Men weet genoegzaam, welk een machtigen invloed in dezen tijd de Joden en de Christenen reeds bezaten, wier kracht in waarheid gelegen was in hun isolement. Waarom, mag men vragen, in dit boek van bijna driehonderd bladzijden zoo goed als gezwegen over beiden? Het is waar, dat er gezwegen kon worden. Al de andere richtingen op het gebied des godsdienstigen levens, die met zorg en liefde geteekend worden, ondergaan elkanders invloed: de eene kruist de andere en kan zonder haar niet begrepen worden, terwijl Jood en Christen zoo onderling als tegen deze alle gelijkelijk protesteeren en niets meer vreezen dan besmet te worden door welken vorm van heidendom het dan ook zij. Maar mocht dit eene reden zijn,

om zoo goed als niets te zeggen over hetgeen bij dit geheele onderwerp toch eigenlijk het belangrijkst is?

De heer Réville geeft op deze vragen geen antwoord, maar ik verbeeld mij, dat ik zijn plan kan raden. In den honderdjarigen strijd der meeningen, geldt het in hoofdzaak of Rome Mithra aanbidden zal of zich buigen voor het kruis. In de eerste helft der eeuw staat nog altijd de kans voor Mithra oogenschijnlijk beter dan voor Christus; de vervolgingen van Decius toonen aan, dat het vijftig jaar later anders was en het Christendom steeds meer terrein had veroverd. Dat zal, naar het mij voorkomt, het onderwerp zijn van het tweede deel: wij verwachten het met ongemeene belangstelling en zullen daarin uit den aard der zaak vinden uiteengezet, wat nu den lezer nog onvoldaan laat. Ik weet wel dat het onderwerp van dit ondersteld vervolg herhaaldelijk behandeld is; maar ik ben toch verlangend te weten, hoe die strijd der meeningen wordt opgevat door een Fransch protestant van den tegenwoordigen tijd. Waarin zal hij Gibbon volgen en waarin van hem afwijken?

Ik onderstel dat de lezers van dit tijdschrift, ook al hebben zij tijd noch neiging om zich te wijden aan de lectuur van een geheel boekwerk, toch wel iets naders zullen willen vernemen van eene worsteling, die in niets gelijkt op latere godsdienstoorlogen en waarvan de kennis niet kan gemist worden, als men zich eene voorstelling wil maken van het groote feit der wereldgeschiedenis, toen, zooals het kan schijnen, geheel onverwacht het Christendom in het Romeinsche rijk op den troon is geheven en de Christenheid zich geschaard heeft onder de bescherming der Katholieke kerk. Menigeen bedenkt niet, dat de overwinnende richting in menig opzicht de leerlinge geweest is der overwonnen partij. Maar is dit waar, dan zal het ook wel noodig zijn kennis te nemen van het compromis, dat den strijd heeft doen eindigen.

Niets houdt de derde eeuw zoozeer bezig als de godsdienst. De oude vormen voldoen niet langer en men reikhalst naar een nieuw, inniger en vruchtbaarder godsdienstig leven. Van Cicero tot Marcus Aurelius bespeuren wij den overgang van het ongeloof tot de vroomheid. Tegen den tijd der verheffing van Septimius Severus is iedereen geloovig; iedereen vervult wat hij zijne godsdienstplichten acht te zijn; al de keizers, de slechte zoowel als de goede, hebben hun bijzonderen vorm

van eeredienst; aan het hof heeft de godsdienst zijne eigenaardige plaats onder al wat de besten bezig houdt; de menigte, die zelfs in tijden van lauwheid weinig is aangetast geworden door het scepticisme der geletterden, geeft zich meer dan ooit over aan de plechtigheden en de praktijken der menigvuldige godsdienstvormen. Niet alleen is de beschaafde maatschappij tot de vroomheid teruggekeerd, maar zij wordt bovendien bewogen door nieuwe godsdienstige aspiratiën. Zelfs de ruwe soldaten vaa Caracalla en Maximinus laten in alle hoeken van het rijk de sporen na van hunne aanhankelijkheid aan eerediensten, evenver uiteenloopend als de nationaliteiten, waaruit zij zijn bijeengebracht. De literatuur heeft een tint van vroomheid en ook de wijsbegeerte arbeidt boven alles aan de verheerlijking van den godsdienst.

Dit godsdienstig réveil der derde eeuw heeft natuurlijk de geschiedschrijvers getroffen en zij hebben getracht de oorzaken van het verschijnsel in het licht te stellen. Zij hebben gewezen op het verval van het politieke leven, de afwezigheid van machtiger drijfveeren in eene maatschappij, die noch vaderlandsliefde kende, noch behoefte aan uitbreiding, het verval eener van den godsdienst onafhankelijke wijsbegeerte, het ontbreken eener ernstige wetenschap in staat om de gemoederen te vervullen, die haakten naar godsdienstige waarheid, den invloed van het Oosten, dat te allen tijde tot het mysticisme overhelde, het voorbeeld van het Christendom en de behoefte om het te bestrijden door het vervallen heidendom weder te verheffen, de vermoeidheid eener maatschappij, die van aardsche grootheid ten volle verzadigd was, de uitputting eener beschaving, die alle vruchten had voldragen, waartoe hare natuur haar had in staat gesteld, den invloed van het ongeluk der tijden, van de rampen en de pest gedurende de laatste jaren van Marcus Aurelius en onder Commodus tot aan de burgeroorlogen van Septimius Severus, en de steeds dreigender houding der barbaren. In ieder van deze oplossingen is een kern van waarheid. Wij hebben ze alle wel noodig, om ons rekenschap te geven van eene zoo ingrijpende verandering; het verschijnsel reikt te ver, om verklaard te kunnen worden door de eene of andere overweging, die slechts de oppervlakte der dingen raakt.

De oude wereld is vermoeid en zoekt naar troost. Zij leeft onder den druk van het bewustzijn, dat haar einde gekomen

is. Met Marcus Aurelius is die maatschappij overtuigd van de volstrekte ijdelheid der menschelijke zaken. Er blijft niets over dan te leven overeenkomstig onze redelijke natuur in gemeenschap met de goden. Ieder denkt aldus, al denkt ieder naar de mate zijner verstandelijke en zedelijke ontwikkeling. Niet alleen de Christenen voorspellen, dat de wereld wel eens kon vergaan in eene nabij gelegen toekomst.

Onder welke vormen vertoont zich dat herlevend godsdienstig geloof? Het spreekt van zelf, dat de heer Réville niet de eerste is om die belangrijke vraag te beantwoorden. Met name vind ik bij Preller in zijne Romeinsche mythologie een rijk materiaal bijeengebracht; maar behalve grooter uitvoerigheid heeft de opvatting van het verleden in het nieuwe Fransche werk eene karakteristieke kleur, die den lezer boeit. Het laatste hoofdstuk der verwelkte godenleer kan niet gelijken op een ander hoofdstuk, dat tot inleiding moet dienen op de geschiedenis van het Christendom als staatsgodsdienst, ofschoon het in den aard der zaak ligt, dat beide hoofdstukken goeddeels uitgaan van dezelfde gegevens.

Wanneer wij spreken van nieuwe godsdienstvormen, moet dit niet opgevat worden in dezen zin, dat de eeredienst der oude goden verlaten wordt. Zij zullen integendeel de invoering van het Christendom overleven en de eerste Christenkeizers waren pontifices maximi zoo goed als hunne voorgangers. Maar dit is het kenmerkende, dat die oude goden, met Jupiter aan het hoofd, van nu aan en bij toeneming de heerschappij over de harten moeten deelen met tal van andere godheden, die uit alle streken van het Oosten hun intocht hebben gedaan binnen de wallen van Rome en van daar zich verspreid hebben tot in het uiterste Westen. Van die oude goden behoeven wij dus nu niet te spreken en even weinig van den eeredienst, die aan de keizers bewezen werd, niet het minst door de wingewesten, die door den vertegenwoordiger van den Romeinschen staat te eeren hunne dankbaarheid aan den dag legden voor de onmiskenbare weldaden der Romeinsche administratie: dat alles heeft met ons onderwerp slechts verwijderden samenhang.

Iets meer moet gezegd worden van de genii en daemonen, maar hier is het moeilijk de noodige helderheid van voorstelling te bereiken, dewijl de denkbeelden der ouden zelven zoo weinig bepaald zijn. Volgens Varro zijn de genii de machten,

die over de schepping der dingen gesteld zijn. Het innerlijk wezen van al wat bestaat, ik zou haast zeggen, *das Ding an sich*, is zijn Genius. Ook de wereld heeft een Genius, want zij heeft eene ziel. Ieder individu heeft zijn Genius: in de latere terminologie zou men zeggen zijn beschermengel. Iedere soort van werkzaamheid heeft haar Genius. Het aantal genii is ongeteld en ontelbaar. Daarnaast en daarmede gedeeltelijk vereenzelvigd zijn de daemonen, volgens Plutarchus wezens, die tusschen goden en menschen hunne plaats hebben, die opzicht houden over alle menschelijke belangen, als het ware ondergeschikte ambtenaren der algemeene Voorzienigheid. Dat alles en meer dat van de genii en daemonen verhaald wordt, is zeer verward en vol tegenstrijdigheden, maar juist het vage en nevelachtige der voorstelling heeft voor de derde eeuw iets buitengemeen aantrekkelijks. Niet alleen dat ieder zijn genius heeft, en dus ook de keizer, wiens genius het voorwerp van aller vereering is; maar het Romeinsche volk heeft ook zijn genius; er is geene belangrijke plaats, geene vereeniging, geen beroep, geene bezigheid, of zij hebben een genius. Alle abstracte denkbeelden, Deugd, Eer, Hoop: het zijn alle Genii. Het gebruik der hoofdletters en ook de voortbrengselen der hedendaagsche beeldende kunst, kunnen dienen, om de zaak duidelijk te maken, voor zoo ver duidelijk kan gemaakt worden, wat aan de menschen van den ouden tijd zelven niet duidelijk was. Genoeg: zij brachten aan die denkbeeldige wezens, bijv. op hunne verjaardagen, goddelijke eerbewijzen. Zeer merkwaardig is het, dat die daemonenleer een wezenlijk bestanddeel uitmaakte van de wijsbegeerte der nieuw-platonische school. Plotinus kan het getuigen.

Bijna ongeloofelijk: meer en meer bevestigt zich het geloof aan een eenig Hoogste Wezen en toch stroomen sedert den tijd van Tiberius langs alle verkeerswegen de goden uit alle deelen van het Oosten naar de hoofdstad. Te vergeefs tracht de regeering den stroom te keeren, die te machtiger aanzwelt, omdat die goden in hun gevolg eene legerbende medevoeren, hoedanig het oude Italië nimmer gekend had of alleen in Gallië had aangetroffen. Het is eene fanatieke en bekeeringlustige geestelijkheid van hooger en lager rang, geloovige priesters, vermengd met bedriegers en bedrogenen, tegen wier vereenigde pogingen de oude godsdienst weerloos is, omdat hij zelf geen gesloten priesterstand rijk is.

Voorop gaat Egypte met den eeredienst van Isis, niet op de wijze van de stichters der piramiden, maar gelijk zij gediend werd door de Grieksche bevolking van Alexandrië. In den tijd, dien wij behandelen, zijn hare tempels overal verspreid en ieder weet, dat in het zooveel ouder Pompeï haar heiligdom nog heden ten dage aan de bezoekers getoond wordt. Bulwers priester Arbaces met den Vlammenden Gordel is ook buiten den kring der geletterden wel bekend.

Wat was Isis na menige gedaanteverwisseling geworden? Thans vereenigt zij de eigenschappen, die vroeger andere verschillende godinnen kenmerkten; zij is tegelijkertijd Juno, Ceres, Proserpina, Venus, en bij dat alles blijft zij de verpersoonlijking van het levensbeginsel in de natuur, de godin der vruchtbaarheid. Rondom het bekken der Middellandsche Zee is zij de begunstigde godin van zeelieden en handelaars, beschermster van het verkeer, patrones van de zeevaart, de voorloopster van Notre Dame de la Garde. Al verder is Isis de godin van de maan, van de aarde, de beschermster der graven; maar bovenal roepen de vrouwen haar aan bij alle belangrijke perioden des levens. Dewijl zij in de voornaamste plaats het vrouwelijk element in de natuur vertegenwoordigt, vervangt zij Juno Lucina; zij waakt over den zuigeling; zij is de godin der levenwekkende liefde; weldra leidt zij de zielen op tot een toekomstig leven. Haar eeredienst, vroeger de bron van grove zedeloosheid, had zich blijkens het onverdacht getuigenis van Apulejus in den tijd, waarvan wij hier spreken, gaandeweg gezuiverd en vergeestelijkt.

Reeds in eene vorige periode was de Magna Mater uit Phrygië naar Rome overgebracht, maar thans ontvangt haar eeredienst nieuwen luister. Om van andere gedeeltelijk walgelijke bijzonderheden te zwijgen, moeten wij hier toch melding maken van het *taurobolium*, het bad der wedergeboorte in het bloed van een stier of ram, die met allerlei plechtigheden door de priesters dezer godin in den nek gewond was. Magna Mater had dit sacrament met Mithra gemeen.

Wij laten het bij dezen eenen trek en zijn tevreden met de namen op te teekenen van Jupiter Dolichenus, den Zonnegod El-Gabal en de Dea Syra, welke godheden uit Syrië zijn overgekomen, benevens de Virgo Coelestis, die met Juno was vereenzelvigd en Carthago tot vaderland had.

Maar meer trekt Mithra onze aandacht, de eenige godheid, die met kans op slagen den strijd heeft kunnen aanbinden met het Christendom. Wij spreken niet van de plaats, die hij innam in het oud-Indisch pantheon, waar hij eigenlijk te huis behoorde; even weinig van de eerbewijzen, die hem bij de oude Perzen ten deel vielen: voor dit vluchtig overzicht is het voldoende te weten, dat de Romeinen hem leerden kennen door bemiddeling van Phrygiërs en Syriërs. Hij is oorspronkelijk de god der rijzende zon en van het koesterende licht; later schijnt hij bij de volgelingen van Zoroaster, althans volgens den heer Réville, in verbinding te zijn gebracht met eene mythische persoonlijkheid, die zweemt naar den tweeden Adam der Paulinische Brieven. Aan het einde der wereld zal deze de opstanding der dooden bewerken door het offer van een stier, waarvan het merg zal dienen om de herlevenden opnieuw te belichamen. Zoo vinden wij overal Mithra, die een stier offert voor het behoud der zielen van de geloovigen: dat is in de Romeinsche wereld het middelpunt van alles. Daardoor verzekert Mithra reeds in dit leven aan zijne aanbidders de weldaad der wedergeboorte, die anders slechts aan het einde der eeuwen hun deel zou zijn. Hij waarborgt de onsterfelijkheid: dat is zijne aanbeveling bij de menschen dier derde eeuw.

Cilicische zeeroovers, door Pompejus overwonnen, hadden den dienst van Mithra in het Westen bekend gemaakt, maar eerst in de tijden der Antonijnen komt hij ongemerkt meer in aanzien. In de derde eeuw is hij een der meest vereerde goden en na Aurelianus is Mithra de Zonnegod degene, die alle andere heeft verdrongen. Het is deze Zonnegod, tot wien de afvallige Julianus zich bekeerd heeft, en hem vereeren tallooze volgelingen, totdat in 377 zijne tempels voor goed worden gesloten.

Er zijn tallooze afbeeldingen van Mithra; maar de symbolen, waarvan de kunstenaars zich onveranderlijk bedienen, zijn ver van duidelijk. De heer Réville beproeft eene verklaring, die wij thans niet hebben te prijzen of te veroordeelen, omdat wij haar gerustelijk aan hare plaats kunnen laten. De groote menigte der geloovigen hechtte vooral gewicht aan de mystieke en zedelijke leeringen, waarvan die symbolen hoe dan ook de tastbare uitdrukking waren. Mithra, de oorzaak van al wat leeft, de onverwinnelijke god, was ook de beschermer van het leven, de

louteraar, de waarborg der onsterfelijkheid van al wie door standvastigheid en reinheid van wandel zich zijne gunst had waardig gemaakt. Men offert hem honig als aan den beschermer van de voortbrengselen der natuur; diezelfde honig, het bederfwerende bij uitnemendheid, dient den ingewijden om de tong van alle zonden te zuiveren; zij wasschen zich daarin de handen, daarmede betuigende, dat zij deze wenschen zuiver te houden van al wat slecht of schandelijk is. Men stelt zich onder zijne bescherming niet alleen voor het aardsche leven, maar ook voor hiernamaals, want hij heeft het oppertoezicht op de ontwikkeling der geesten. Dat is het wat, hoe duister dan ook, in het stieroffer is voorgesteld. Zijn offer waarborgt een hooger leven. Ook zijn eeredienst kent den bloeddoop, die, gelijk wij zagen, onder bescherming der Magna Mater staat. Hij, die dien doop deelachtig is geworden, is *renatus*, wedergeboren. Het ligt in den aard der zaak, dat reeds toenmaals Christenen en heidenen de overeenstemming opmerkten, die, uit welke oorzaak dan ook, tusschen deze plechtigheid en het Christelijk sacrament bestond. Is er meer overeenkomst of meer verschil? Men aarzelt te antwoorden. Maar toevallig is het zeker wel niet, dat het voornaamste feest van Mithra, dat der herlevende zon, gevierd werd op den 25sten December.

Al de goden, die wij hebben opgenoemd, en vele anderen bovendien, leven eendrachtelijk in gemeenschap van rechten en attributen. Zij worden onderscheiden en tegelijkertijd geïdentificeerd. Ieder heeft zijne overleveringen, zijne geschiedenis, zijnen eeredienst, zijne priesters, zijne tempels, en toch neemt in de voorstelling der geloovigen de een zoo gemakkelijk de plaats van den ander in, dat zij allen gezamenlijk niet veel meer zijn dan maskers, waarachter eene en dezelfde godheid zich verschuilt. De heiden der derde eeuw vereert achtereenvolgens tallooze wezenlijk onderscheiden godheden en heeft daarbij toch de voorstelling van een eenigen hoogsten God. Ieder dier goden vertegenwoordigt *het goddelijke*.

De verwarring begint met de overeenstemming der symbolen en het toewijzen van dezelfde verrichtingen aan verschillende goden. Wanneer twee oorspronkelijk aan elkaar vreemde godheden een gemeenschappelijk symbool hadden, was het niet vreemd, dat een geloovig vereerder, die het symbool nog eerder had leeren kennen dan den god zelven, zonder aarzelen den

nieuwen god vereenzelvigde met dien anderen, dien hij reeds sedert lang aan hetzelfde symbool herkende. Hierbij kwam, dat de geestelijken dier vreemde goden zich steeds beijverden, om de sfeer van werkzaamheid hunner bijzondere godheid uit te breiden tot over het terrein dat reeds door een ander was ingenomen. Die uitbreiding van macht is in hun persoonlijk belang en aldus eindigt ieder dezer bijzondere godheden met beschouwd te worden als oneindig en almachtig, omdat zij ten slotte alle goddelijke kracht in zich heeft opgenomen. Een enkel voorbeeld kan volstaan. De Egyptische Serapis wordt als genezende godheid in verbinding gebracht met Apollo Salutaris en met Aesculapius, die op zijne beurt is toegevoegd aan Hygiea; als God der onderwereld is diezelfde Serapis een tweede Pluto, terwijl hij als Zonnegod gelijk wordt gesteld met Helius en eindelijk als hoogste God vereenzelvigd wordt met Jupiter. Aldus gaat het eenigermate met alle goden, niet alleen met de nieuw ingevoerde, maar inzonderheid ook met de oude goden van den Olympus.

In deze oneindige verscheidenheid neemt een ieder wat hem past en vormt zich zijn eigen godsdienst, hetzij door de verschillende bestanddeelen van zijn geloof samen te voegen en tot een geheel te maken, hetzij door achtereenvolgens zich in verschillende richtingen te keeren, naarmate de gelegenheid het medebrengt. Dat doet de domme menigte, maar dat doet de wijsgeer ook. Gene handelt onbewust; deze erkent de eeuwige en onveranderlijke waarheid onder menigvuldigheid van vormen. Al die Goden zijn dienaren van het Hoogste Wezen. Men eert God door de Goden te eeren, evenals men den souverein eert door eerbied te betoonen aan zijn vertegenwoordigers. Deze theorie, die het syncretisme tot beginsel verheft, komt het duidelijkst aan het licht in de Nieuw-platonische school. In het kort: de dorst naar wetenschap heeft zich ontwikkeld, maar de wetenschappelijke methode ontbreekt. Daar zij geen vasten grondslag in zich zelven heeft, wordt zij mystiek en zoekt buiten de rede om, in eene hoogere wereld de waarheid, zonder welke zij niet ademen kan. Zij stelt het geloof als beginsel en als doel. Zij wordt in een woord eene *gnosis* en gaat op in de vroomheid. Dat geldt voor de heidenen zoowel als voor vele Christenen.

Deze toestand der gemoederen geeft aanleiding tot een tal

van merkwaardige verschijnselen. Zoo bemerken wij een vroeger ongekenden overvloed van bijgeloovige practijken. Ieder gelooft aan de buitensporigste wonderen: zelfs de Christenen erkennen het voorkomen van wonderen in de heidenwereld en de heidenen, zooals Celsus, trekken de wonderen niet in twijfel, die aangevoerd worden ter bevestiging van den Christelijken godsdienst: men twist alleen over de bron waaruit zij ontsproten zijn en onveranderlijk worden de wonderen der tegenstanders aan booze geesten toegeschreven. Het denkbeeld om de juistheid van een verhaal te toetsen komt bij niemand op. Het abstracte hoogste wezen blijft buiten aanraking met de ondermaansche wereld, maar de wezens, die den schakel vormen tusschen God en den mensch, komen onophoudelijk in de menschelijke zaken tusschen beide; hun hooger natuur geeft hun buitengewone macht.

Orakels worden geraadpleegd en droomen uitgelegd: nooit heeft het domste bijgeloof onder duizend vormen weliger gebloeid. Maar daarnaast is de godsdienst levendiger, inniger, mystischer geworden. Met zeer enkele uitzonderingen is geleerd en ongeleerd vast overtuigd van de persoonlijke onsterfelijkheid. Van de mysteriën weten wij weinig; maar zoo wij er iets van weten, dan is het dit, dat de inwijding aan de geloovigen openbaarde den diepen en verborgen zin der mythen en hun aantoonde, hoe zij deel konden hebben aan de gunst der goden en ingaan in de onsterfelijkheid. Het doel dat de godsdienst wil bereiken, is veranderd. Een nieuw ideaal vertoont zich aan den horizon: het ideaal van heiligheid. Heilig te wezen en aan de besmetting te ontsnappen, hetzij door te voorkomen, hetzij door te louteren, dat is voor de meest ontwikkelde geloovigen, voor hen die waarlijk godsdienstig zijn, het edelst doel des levens, de bron van geluk en de waarachtige waarborg der zaligheid. Naarmate men bij dit onderzoek verder komt, neemt de invloed van het oostersch ascetisme toe. Er ontstaat bij de heidenen eene overtuiging, die overeenkomst aanbiedt met het gevoel van verdorvenheid bij de Christenen. Men moet met de goden verzoend worden zoo in dit als in een volgend leven. In één woord, Christendom en heidendom worden medegesleept door dezelfde strooming in de heerschende denkbeelden.

Het verdient de aandacht hoe Julia Domna, de moeder van Caracalla, de letterkundigen, de wijsgeeren, de geleerden, de

kunstenaars weet rondom zich te verzamelen. Men schenkt mij in dit vluchtig overzicht de eigennamen, maar één boek mag ik niet met stilzwijgen voorbijgaan, den roman van Philostratus. Het leven van Apollonius van Tyana bevat een poging om de wereld van pythagoreïsch standpunt te bekeeren. De wonderdoener Apollonius, die een honderd jaar vroeger geleefd had, dankte zijne macht aan de reinheid van zijn wandel. Ook volgens hem kunnen de oude goden alle worden aangebeden; want dat groote aantal goden bestuurt de verschillende deelen der wereld en heeft het toezicht op de uiteenloopende levensuitingen der natuur. Zij zijn rechtvaardig en goed en de eeredienst, dien men hun brengt, schaadt niet aan de aanbidding van den hoogsten God, den schepper en onderhouder van het heelal. Deze hoogste God openbaart zich aan de vromen als een god des lichts. Het schitterendst doet hij zich kennen aan de zon, aan welke Apollonius dagelijks zijn morgengebed brengt. Die God vraagt geen offer; bloed is hem een gruwel; zijne vereerders zelven raken niets aan, wat leven gehad heeft. Apollonius vraagt aan de Goden alleen te zorgen, dat de rechtvaardigheid heersche, dat de wetten worden nageleefd, dat de wijzen arm blijven en dat de overigen zich verrijken, maar langs eerlijke wegen. Rechtvaardigheid en menschelijkheid zouden zijne wachtwoorden kunnen zijn. En al dat voortreffelijke is bij Philostratus vermengd met het kinderachtigst bijgeloof. Maar dat mag de hoofdzaak niet voorbij doen zien, dat hij de verpersoonlijking is van het hervormd heidendom.

Heeft de schrijver hem tegenover Christus willen stellen? De heer Albert Réville schijnt het te gelooven; zijn zoon aarzelt deze oude meening te omhelzen. Dat Philostratus de Evangelische verhalen gekend en gebruikt heeft, valt bezwaarlijk te loochenen; maar dat was voor Philostratus bijzaak. Het was hem niet te doen om den Christus der opkomende kerk op zijde te schuiven, maar om het beeld te teekenen van een wijze, die de andere wijzen oneindig verre overtrof. Tot dit werk van stichting heeft het Christendom wellicht bijgedragen, maar op dezelfde wijze als andere godsdiensten of wijsgeerige stelsels. De goddeloozen worden bestreden; niet Christus de kroon ontroofd. Eerst later zal de tijd komen, dat men Apollonius als een hooger wezen tegen Jezus van Nazareth stellen zal.

Met Julia Soaemias en haar zoon Heliogabalus doet de

Syrische zonnegod El-Gabal zijne intrede. Ditmaal geldt het alle eerediensten te onderwerpen aan den eenigen zuiveren eeredienst van den nieuwen God. Hier vertoont het syncretisme eene bijzondere gedaante. In den nieuwen tempel moet worden bijeengebracht, wat elders het heiligst is: de steen van de Magna Mater, het Palladium, het vuur van Versa, enz. El-Gabal moet in Rome geen mededinger hebben. Hij vereenigt al wat heilig is in eigen persoon. Ook Christenen en Joden zullen daar moeten komen aanbidden. Al de Goden moeten de nederige dienaars worden van El-Gabal. Het Semitische van dit denkbeeld loopt in het oog. El-Gabal heerscht in den hemel, gelijk de keizer, zijn vertegenwoordiger, op de aarde heerscht.

Maar deze proefneming gaat spoedig voorbij met de kortstondige regeering van Heliogabalus. Onder voortdurend opzicht zijner moeder Julia Mamaea, beklimt de brave Alexander Severus den troon. Geen keizer heeft het zedelijk ideaal hooger gesteld. Hij was een overtuigd syncretist, maar van onverdachte vroomheid, die zich geroepen achtte om door zijn voorbeeld de menschen op te leiden tot het goede. Met die vroomheid ging de uiterste gematigdheid gepaard. Nooit heeft Rome uitgebreider godsdienstvrijheid genoten dan onder hem. Zelfs de nieuwe godsdienst was van zijne sympathie niet uitgesloten, ofschoon hij toch geen tempel aan Christus wilde oprichten. Al wat verheven en stichtelijk is, neemt hij op, waar hij het vindt. Bovenal vereert hij de heiligen van het heidendom. In zijne kapel vinden eene plaats Apollonius van Tyana, Christus, Abraham, Orpheus en Alexander de Groote: eene samenvoeging, die wel geschikt is onze verbazing op te wekken.

Met dezen keizer zijn wij aan de grens der syncretistische ontwikkeling. Van stap tot stap naderen wij den monotheïstischen godsdienst. De Zon is de groote openbaring der godheid en het zal niet lang duren, of onder de zeven dagen der week zal de eerste plaats worden ingenomen door den dag, die aan haar gewijd is. De gelegenheid is gegeven, om ongemerkt over te gaan tot den godsdienst der Christenen. Men aanbad de Zon, Mithra, Christus; maar het gebed geschiedde op denzelfden dag, die zijn heidenschen naam tot op dezen oogenblik onder ons bewaard heeft.

De punten van overeenkomst tusschen heidendom en Chris-

tendom zijn talrijk en in de vorige bladzijden werd herhaaldelijk daarop gedoeld. Hoe die overeenstemming te verklaren? Zijn de heidenen bij de Christenen in de leer geweest? Onder allerlei vormen en restricties heeft men dat in den ouden en in den nieuwen tijd beweerd. Ook Preller is die meening toegedaan. De heer Réville daarentegen beweert met ronde woorden, dat het Christendom op allerlei wijzen den invloed heeft ondervonden van het syncretisme. Het is reeds iets dit in het algemeen te vernemen. Maar wij verlangen naar de uiteenzetting der bijzonderheden, om de juistheid te kunnen toetsen van hetgeen op de laatste bladzijden gesteld wordt. Het springt den lezer in het oog, dat de heer Réville ons nog veel merkwaardigs kan mededeelen: laten wij hopen dat hij ons dit niet onthouden zal in het tweede deel, dat, naar ik boven opmerkte, niet mag blijven ontbreken, als wij volkomen zullen begrijpen, wat dat syncretisme wezenlijk belangrijk maakt. De heer Réville staat onder den invloed der theologie, waarin hij is opgegroeid; het verwijt, als het een verwijt is, drukt niet zwaar, want niemand kan het ontgaan: daarin zijn geloovigen en ongeloovigen gelijk. In anderen samenhang zegt hij zelf: *on ne peut pas ne pas subir l'influence du milieu dans lequel on vit.* Maar om een critisch onderzoek van dezen aard naar eisch te volbrengen moet er toewijding en ingenomenheid zijn en alles weloverwogen is het geloof betrouwbaarder leidsman dan het ongeloof.

S. A. Naber.

POLITIEK OVERZICHT.

Amsterdam, 26 Mei.

Enkele dagen geleden werd door de liberaal-monarchistische vereeniging te Rome een feestmaal gegeven ter eere van den grijzen Italiaanschen minister-president Agostino Depretis. De premier, die door zijne welsprekendheid zijne toehoorders zóó weet te boeien, dat hij als politiek redenaar wellicht alleen door den heer Gladstone wordt overtroffen, maakte gaarne gebruik van de hem aangeboden gelegenheid, om zijne regeeringspolitiek te rechtvaardigen en de redenen toe te lichten, die hem hadden doen besluiten, den koning het decreet tot ontbinding der kamer voor te leggen. Hij erkende volmondig, dat zware beschuldigingen tegen hem waren ingebracht. „Men legt mij ten laste, dat ik het wondervolle werk der Italiaansche wedergeboorte aan het verval en het verderf heb prijs gegeven, en daarom spreek ik hier niet alleen als hoofd van de regeering des lands, niet slechts als een burger voor burgers, maar als een beschuldigde voor zijne rechters. Overal weerklinkt de kreet: Men stemt niet voor het eene of voor het andere programma, maar voor of tegen Depretis. Ik zou hier mijn eigen persoon buiten spel kunnen laten en kunnen zwijgen van hetgeen ik zelf gedaan heb, maar ik mag niet dulden, dat men, in een aanval op mij, de ge schiedenis vervalscht, en voedsel geeft aan gevaarlijke misleidingen en bedenkelijke neigingen. Ik zal mij terugtrekken, omdat mijn leeftijd mij dit voorschrijft, maar het zou een verraad zijn, als ik mijn post thans verliet, en wel alleen, omdat ik den weg heb aangewezen, die noodzakelijk moet worden gevolgd door allen, aan wie de handhaving onzer instellingen, als schild en muur van onze eenheid, en dus van het leven van Italië, ter harte gaat."

Voor wij echter den handigen minister, die niet zonder reden in zijn vaderland *la volpe di Stradella* wordt genoemd, in zijne apologie volgen, moeten wij, tot recht begrip van den tegenwoordigen stand der partijen, eenige jaren teruggaan.

In de eerste jaren van het bestaan van het koninkrijk waren er slechts twee partijen, die, elk langs een anderen weg, naar hetzelfde doel streefden. De rechterzijde vertegenwoordigde de politiek der regeering, en tevens die van het Huis van Savoye; de linkerzijde had haar ontstaan te danken aan de nationale aspiratiën der breede volksmassa. Rome werd bezet, en het nationale programma ten uitvoer gelegd; maar de hooge uitgaven, welke hiervoor bleken noodig te zijn, waren de oorzaak, dat de volksgunst zich meer en meer van de rechterzijde afwendde, en dat deze in 1876, na eene onafgebroken regeering van tien jaren, voor de linkerzijde plaats moest maken. Doch de linkerzijde deed, toen zij aan het roer kwam, niet veel meer, dan het werk der rechterzijde voortzetten, zoodat deze laatste, iedere reden voor een zelfstandig optreden missend, bijna altijd met de meerderheid stemde, en hoogstens een al te snellen vooruitgang tegenhield. Daarbij dient in het oog te worden gehouden, dat, bij een normalen toestand van het politieke leven in Italië, de clericale partij waarschijnlijk het belangrijkste contingent aan de conservatieven zou leveren; maar het wachtwoord *„nè eletti, nè elettori"*, dat door Pius IX is gegeven, wordt ook door Leo XIII gehandhaafd.

Terwijl zoo de rechterzijde allengs hare beteekenis als oppositiepartij verloor, omdat er tusschen haar en de regeering weinig of geen principieel verschil bestond, scheidde zich, vooral na de verkiezingen, van de liberale meerderheid eene partij af, die deels uit radicale, revolutionaire en irredentistische elementen bestond, deels daarmede tegen de regeering ééne lijn trok. Thans begreep Depretis, de leider der historische linkerzijde, dat het zaak was, het zwaartepunt meer naar de rechterzijde te verleggen, en deze manoeuvre, die wellicht al te goed gelukte, was de oorzaak, dat zich achtereenvolgens de invloedrijkste ambtgenooten van den tegenwoordigen minister-president van hem afscheidden. Cairoli, Nicotera, Crispi, Baccarini en Zanardelli zijn allen vroeger met den heer Depretis leden van een zelfde kabinet geweest, en zijn thans de erkende hoofden der pentarchistische oppositie. Daarentegen kwam de rechterzijde den heer Depretis zeer voorkomend tegemoet. Het ging den premier met de

partij zijner vroegere tegenstanders als Goethe's visschersknaap: „*halb zog sie ihn, halb sank er hin.*" En thans is het zoover gekomen, dat de erkende leider der rechterzijde, Minghetti, en zijn lijfblad, de *Opinione*, openlijk den heer Depretis tegen zijne vroegere vrienden in bescherming nemen.

Zie daar reeds meer dan genoeg, om den heer Depretis te doen veroordeelen, wanneer men zich op een partijstandpunt wil plaatsen. Doch wij wezen er reeds op, dat er tusschen de meerderheid van de linkerzijde en de rechterzijde eigenlijk geen verschil van beginselen bestaat. Men kan dus niet zeggen, dat de premier van liberaal conservatief is geworden, evenmin als dat hij de conservatieven tot de historische linkerzijde zou hebben bekeerd. Hij zelf beschrijft zijn *trasformismo* in de volgende woorden. „Toen het gebouw (der Italiaansche eenheid) was voltooid, moest men aan de inwendige organisatie daarvan denken, en hiervoor was eene nieuwe partijvorming noodzakelijk. Ik geloof, mijne heeren, dat de historische partij (d. i. de historische linkerzijde) aan den voet van het Capitool is gestorven; deze edele partij, die op hare banier had geschreven „*Roma o morte*", heeft daar hare gelofte vervuld." Daarboven is Depretis steeds met de uiterste omzichtigheid te werk gegaan. Men kan hem geen dier plotselinge frontveranderingen ten laste leggen, die de binnenlandsche staatkunde van den Duitschen rijkskanselier tot eene zoo volkomen onberekenbare maken. Als een voorzichtig zeeman werpt hij voortdurend het dieplood uit, om zich te vergewissen, of geen ondiepten of verborgen klippen het parlementaire scheepje bedreigen. Vandaar het telkens herhaald overleg met zijne aanhangers, — eene troepen-revue en tevens eene algemeene repetitie voor de parlementaire tooneelvoorstelling. Vandaar die telkens op nieuw gestelde quaestie van vertrouwen, die hem het bewijs moet leveren, dat hij zich nog op den rechten weg bevindt. Wellicht maakt Depretis van deze middelen misbruik; zeker is zijne politiek geen groote en hartverheffende, zijn invloed geen overweldigende, zijn persoonlijkheid geen imponeerende. Maar is Italië daarom te beklagen?

Hooren wij nogmaals, wat de premier dezer dagen te Rome verklaarde: „Ik zeide in 1876, dat de regeering geen partij is; dat wij met de denkbeelden onzer partij zouden regeeren, doch in het belang van het algemeen, en dat wij geneigd waren om de ondersteuning aan te nemen van alle eerlijke mannen, welke ove-

rigens hunne politieke overtuiging mocht wezen. Aan die beginselen ben ik getrouw gebleven." En later, nog duidelijker: „Heb ik ooit mijne belofte verbroken? Ben ik ooit aan eenig beginsel ontrouw geworden? Waarom zou ik de ondersteuning hebben moeten afwijzen van mannen, die mij hulpvaardig terzijde stonden, toen mijne vroegere vrienden mij verlieten? Waarom zou ik tot Minghetti, een man, die zich evenzeer door wijsheid als door belangloosheid onderscheidt, hebben moeten zeggen: Uwe hulp heb ik niet noodig! Wellicht omdat hij vroeger tot mijne tegenstanders behoorde? Maar dat is hij thans niet meer, want met mij heeft hij hervorming van belastingen trachten te verkrijgen, de herziening der kieswet tot stand gebracht, den gedwongen koers afgeschaft. Wij gevoelen heden *eadem de republica*, en dat is voldoende."

Het is geen grootspraak, dat het ministerie-Depretis, waarvan de premier nagenoeg het eenige blijvende element is geweest, veel, en veel goeds heeft tot stand gebracht. Zeker bij lange na nog niet alles, wat in het bekende programma van Stradella werd aangeduid; maar dit is eene reden te meer om te wenschen, dat de grijze staatsman, door eene groote meerderheid gesteund, zich nogmaals aan den arbeid begeve.

Ook indien men zich op een algemeen Europeesch standpunt plaatst, is het weder optreden van Depretis wenschelijk. De jongste der groote mogendheden is niet vrij van eerzucht. Voor haar leger en haar vloot heeft zij zich groote offers getroost, en zij zou niets liever doen, dan zoo spoedig mogelijk de vruchten van die inspanning plukken, door in verre landen op buit uit te gaan en zich in het Europeesch concert aan de lessenaar der eerste violen te plaatsen. De „vos van Stradella" weet, dat deze druiven zuur zijn, en hij laat ze stillekens hangen.

De stemming van 5 Maart heeft het ministerie bijna ten val gebracht en het slechts eene zóó kleine meerderheid gelaten, dat het dilemma „aftreding of kamerontbinding" werkelijk met recht kon worden gesteld. Dit ongunstig resultaat was het gevolg van eene tijdelijke coalitie der frondeerende pentarchisten met de groote grondbezitters uit het zuiden, die door de *perequazione fondiaria*, de gelijkmatige regeling der grondbelasting over het geheele land, aan onredelijke privilegiën een einde hadden zien maken. Maar onder de boven reeds door ons met name genoemde pentarchen is

er geen, die, wat ervaring, invloed en parlementairen tact betreft, in de schaduw van Depretis kan staan, en de hervorming der grondbelasting was de vervulling van een langgekoesterden en herhaaldelijk uitgesproken volkswensch. Men mag dus hopen en verwachten, dat de stemming van 23 Mei, waarvan, op het oogenblik, dat wij deze regelen schrijven, de definitieve uitslag nog niet bekend is, voor de tegenwoordige regeering gunstig zal afloopen.

Massimo d'Azeglio schreef reeds voor jaren: „Italië is thans één geworden: nu is het zaak, de burgers tot Italianen op te voeden." En Depretis verklaarde voor eenige dagen: „Nog zijn wij niet van de oude kwaal genezen; de particularistische geest doet zich nog hier en daar bemerken." Zoo hooren wij ook den heer Von Bismarck klagen, dat op *zijn* werk, de Duitsche eenheid, de kroon nog niet is gezet, die hij voor haar van den rijksdag verwachtte. De Italiaansche en de Duitsche staatsman, beiden grijs geworden in den dienst van hun vaderland, betreuren het evenzeer, dat persoonlijke grieven en partijgeschillen worden gesteld boven de belangen van het rijk. De Duitsche rijkskanselier zoekt zich eene meerderheid uit de middenpartijen te vormen, en de Italiaansche minister-president doet hetzelfde.

Doch hier houdt ook alle overeenkomst op. De heer Depretis is, in zijn denken, spreken en handelen, liberaal gebleven; de heer Von Bismarck is in zijn hart nog een autoritair conservatief, gelijk hij in zijn besten jonkertijd was. De Italiaansche staatsman zoekt, wellicht angstvalliger dan noodig is, den steun van zijn parlement; de Duitsche staatsman acht samenwerking met de vertegenwoordiging, voor zich en voor zijne ambtgenooten aan de ministertafel, zoo al niet overbodig, dan toch een noodzakelijk kwaad. De eerste vraagt telkens een votum van vertrouwen, en wil geen schrede doen, zonder zich te vergewissen, dat zijne meerderheid hem niet zal begeven; de tweede bekommert zich in het minst niet om een échec, dat voor ieder ander een votum van wantrouwen zou zijn. De heer Depretis is aan zijn stelsel getrouw gebleven, en de heer Von Bismarck legt telkens het zijne af als een oud kleed.

Dit laatste is op overtuigende wijze gebleken bij de debatten over de kerkelijk-politieke quaestie. Toornig wijst hij de rijkskanselier het verwijt af, dat zijn toegeven aan de eischen der curie, zonder dat harer-

zijds een enkele tegendienst werd gepraesteerd, een bewijs van zwakheid zou zijn, weinig overeenkomstig met de eer van een machtigen, zelfstandigen staat. En toch kon men in den brief, op 10 Juni 1878 door den Duitschen kroonprins aan den paus geschreven, en door den heer Von Bismarck gecontrasigneerd, de volgende woorden lezen: „Aan het in uw schrijven van 17 April uitgesproken verlangen, om de constitutie en de wetten van Pruisen te veranderen in overeenstemming met de instellingen der Roomsch-Katholieke kerk, zal geen Pruisisch monarch kunnen voldoen, daar de onafhankelijkheid der monarchie hierdoor schade zou lijden, indien de vrije beweging harer wetgeving moest worden afhankelijk gemaakt van eene buiten haar staande macht."

De regeering heeft thans in de zaak van de opleiding der geestelijken en van de kerkelijke rechtspraak zeer belangrijke concessiën gedaan, en zelfs beloofd, het gansche stelsel der nog vigeerende Mei-wetten aan eene herziening te zullen onderwerpen. Wat verkreeg zij hiervoor in ruil? Niet eens de erkenning van de *Anzeigepflicht*, d. i. van de verplichting, om de benoemingen voor geestelijke waardigheden aan de goedkeuring der wereldlijke macht te onderwerpen. Alleen voor de thans bestaande vacatures wil Leo XIII aan het voorschrift der Pruisische wet voldoen, maar voor het vervolg heeft hij zich in geen enkel opzicht willen binden. En toch was de volmondige erkenning dier verplichting de allereerste voorwaarde, vroeger door de regeering gesteld. „Wanneer men zich heeft ingebeeld" — schreef de heer Von Bismarck in 1879 aan vorst Reusz — „dat wij niet slechts onze maatregelen tot zelfverdediging willen staken, maar zelfs, langs den weg der wetgeving, onze wapenen willen vernietigen, dan heeft men ons tot eene groote dwaasheid in staat gerekend.... Wat de gelijkheid der concessiën betreft, het *pari passu* voortschrijden op dezen weg, is het *non possumus* van den staat even klemmend als dat van de kerk." En de heer Von Puttkamer voegde hieraan in hetzelfde jaar nog de verklaring toe: „de grondtrekken der regeling van de grenzen tusschen kerk en staat zijn voor Pruisen door zijne wetgeving van 1873—75 (de Mei-wetten) onherroepelijk vastgesteld."

Het zou niet moeielijk zijn, deze reeks van bewijsplaatsen nog met eenige dozijnen te vermeerderen. Wij bepalen er ons hier toe, nog éene enkele zeer stellige uitlating van den heer Von Bismarck in herinnering te brengen. Toen de heer Windthorst in December

1884 ten tweede male het voorstel indiende, om de bepalingen op te heffen, die het onbevoegd uitoefenen van kerkelijke ambten met verbanning bedreigden, noemde de rijkskanselier de hernieuwde indiening van dit voorstel een bewijs van minachting voor den bondsraad, die het pas had verworpen; tevens verklaarde hij de vorming eener meerderheid uit de beide conservatieve fractiën, de nationaal-liberale partij en het centrum, voor onmogelijk; hij beweerde, dat, in een land met eene confessioneel gemengde bevolking, een staatsleven, dat bij de curie en het centrum, steun moest zoeken, op den duur niet houdbaar was; dat men met de kerk wel rekening kon houden, maar niet met haar kon onderhandelen, zonder ten slotte zijn ziel aan haar te verkoopen (*sich ihr zu verschreiben*). Een *modus vivendi* — zoo verzekerde hij verder — was niet te vinden; immers de erkende leider van het centrum had zelf gezegd, dat als de strijd om de kerk was gedaan, die om de school eerst een aanvang zou nemen. „Alle vervolgingen voor de bediening der sacramenten zijn gestaakt; de bisschoppelijke zetels zijn grootendeels weder bezet, het beslag op de traktementen is opgeheven, kortom" — zoo resumeerde de heer Von Bismarck — „wij hebben op het stuk van concessiën een aanmerkelijk voorschot gedaan. Derhalve is het met de concessiën niet gelukt. En nu heb ik als diplomaat den indruk gekregen, dat verdere concessiën ons concept zouden bederven, en dat wij rustig kunnen en moeten afwachten, of men eindelijk te Rome eenige sporen van tegemoetkoming zal willen toonen. Zoolang echter ons geen verdere concessiën worden gedaan, zullen wij geen haarbreed van de door ons ingenomen stelling afwijken."

Men moet inderdaad een stalen voorhoofd hebben, omdat alles te hebben gezegd, en zich dan nog op consequentie te beroemen. Intusschen zouden wij niet aarzelen, de inconsequentie eene lofwaardige te noemen, wanneer zij het gevolg was van eene oprechte bekeering tot gezonder denkbeelden omtrent de verhouding van kerk en staat. Doch de motieven van den heer Von Bismarck zijn niet van principieelen, maar uitsluitend van taktischen aard. Het centrum moet in de eerste plaats gewonnen worden voor de nieuwe alcohol-belasting en voor het militair septennaat, d. i. voor de wetten, die gedurende eene reeks van jaren eene welvoorziene schatkist en een ontzaglijk leger ter beschikking van de regeering stellen. Maar dan moet het tevens worden ontdaan van

de aureool eens voorvechters voor de belangen van de Moederkerk en van het Katholieke geloof. Het volk moet inzien, dat rechtstreeksche onderhandelingen tusschen de regeering en den paus eerder en gemakkelijker tot den kerkelijken vrede leiden, dan de parlementaire veldslagen en schermutselingen, door den heer Windhorst en diens keurbende geleverd. De rijkskanselier, die dagelijks met den paus betuigingen van hoogachting en genegenheid wisselt, kan door de pastoors aan de goede gemeente bezwaarlijk als de antichrist in eigen persoon worden voorgesteld.

Wij betwijfelen zeer of de berekening, die het centrum in gedachte reeds bij de regeeringspartij inlijft, juist zal blijken te zijn. „De rijkskanselier" — zoo schreef onlangs een der leiders van de Duitsch-vrijzinnigen — „beoordeelde steeds de buitenlandsche verhoudingen juister, dan de binnenlandsche partijen. Door den twaalfjarigen strijd is de centrumpartij als met hamerslagen tot eene vaste en sterke massa samengesmeed. Met hoe meer voldoening en bewustzijn van hare overwinning de partij op het achter haar liggend tijdperk terugziet, met des te meer kracht zal zij, na eene korte rust, den strijd verder voorzetten over de geestelijke orden en de school. De centrumpartij zal, over het geheel, blijven wat zij is, en de rijkskanselier zal in de binnenlandsche politiek weder eene teleurstelling te meer ondervonden hebben."

Wil men eene bevestiging van deze opvatting uit gansch andere bron, dan leze men, wat Leo XIII, bij de ontvangst van eenige Duitsche pelgrims, over de volgelingen van den heer Windhorst zeide. De paus noemde het centrum: „eene voortreffelijke, volhardende, zelfopofferende vertegenwoordiging, die zich groote verdiensten had verworven in de behartiging der Katholieke belangen, aan welker inspanning het te danken was, dat aan de kerk weder eene grootere vrijheid was toegestaan, en die, indien het op nieuw tot strijd kwam, ongetwijfeld zulk een strijd wederom met moed en volharding zou aanvaarden."

Voor dat dit overzicht in de handen der Gidslezers komt, zal misschien de beslissing over de Iersche hervormingsplannen van den heer Gladstone reeds gevallen zijn. In de laatste maand is de oppositie tegen het eerste der beide in ons vorig overzicht be-

sproken wetsontwerpen voortdurend toegenomen. Het tweede, de *Land Purchase Bill*, is door de openbare meening zoo sterk veroordeeld, dat het waarschijnlijk in het geheel niet in behandeling zal komen.

Behalve de conservatieven, verzetten zich een honderdtal liberalen tegen het *Home Rule*-plan. Een vijftigtal Whigs, onder leiding van Lord Hartington, Sir Henry James en den heer Goschen, zijn tegen het beginsel zelf van de wet gekant. De heer Chamberlain en een aantal van zijne radicale vrienden verzetten zich tegen de bepaling, volgens welke Ierland niet meer in het rijksparlement zal worden vertegenwoordigd, en willen daarenboven de door den heer Gladstone en de Parnellisten noodig geoordeelde maatregelen niet op het loyale Ulster toegepast zien. Lord Salisbury daarentegen heeft, als „alternatieve staatkunde," niets anders voorgesteld dan eene gestrenge handhaving der dwangwetten gedurende een tijdvak van twintig jaren, waarin dan tevens door staatsmiddelen landverhuizing op groote schaal zou worden mogelijk gemaakt.

Het is dus duidelijk, dat de regeering noch met de Whigs, noch met de Tories een compromis kan sluiten; alleen aan de radicale tegenstanders van hare wetsontwerpen kunnen door haar concessiën worden gedaan. Morgen (27 Mei) zal eene vergadering van alle liberale parlementsleden door den heer Gladstone worden bijeengeroepen, en dan zal waarschijnlijk de premier zijn laatste bod doen.

In het gunstigste geval zal dus het ontwerp — met weglating van de onteigenings-wet — slechts worden aangenomen met ingrijpende wijzigingen, die het eigenlijke beginsel der voorgestelde hervormingen raken. Wat echter zal geschieden, wanneer bij de tweede lezing de regeering in de minderheid blijft, is nog niet te voorzien.

De oppositie is het slechts eens in hare verwerping van de voorstellen in hun tegenwoordigen vorm, maar hare leiders zijn tot nog toe niet in staat geweest, een positief tegenvoorstel te formuleeren, en zullen bezwaarlijk een kabinet kunnen samenstellen, dat op eene betrouwbare meerderheid in het parlement kan rekenen. Daarom zou eene kamerontbinding, gevolgd door algemeene verkiezingen, bij welke de stemming der candidaten ten opzichte van het *Home Rule*-vraagstuk den doorslag gaf, de meest logische oplossing der moeielijkheid zijn. Maar dan dreigt het gevaar van eene blijvende scheuring in den boezem der liberale partij.

Zeker is er nog eene andere oplossing mogelijk: de heer Glad-

stone zou, hoe zwaar dit zijne eigenliefde ook mocht vallen, zijn ontwerp eenvoudig kunnen intrekken. Van meer dan ééne zijde is daarop aangedrongen. Maar hierdoor zou het groote vraagstuk slechts voor korten tijd van de baan zijn geschoven, want de Ieren zouden onmiddellijk de oude obstructionistische politiek weder toepassen, en iederen wetgevenden arbeid daardoor onmogelijk maken. Daarenboven verkeert de heer Gladstone in de overtuiging, dat hij het gros der natie, en vooral de nieuwe kiezers, voor zich heeft, al keeren zich — gelijk zijn zoon Herbert Gladstone het onlangs, misschien meer juist dan voorzichtig, uitdrukte — de intelligentie, het kapitaal en de aristocratie van hem af. Zoolang de premier die overtuiging behoudt, zal hij zijne hervormingsplannen voor Ierland niet goedschiks opgeven.

De Oostersche quaestie is in het laatst der vorige maand een geheel nieuw stadium ingetreden. Van dreigen zijn de groote mogendheden tot handelen overgegaan. Reeds was het ultimatum ingediend en stonden de gezanten op het punt van te vertrekken, toen de Fransche regeering het plotseling noodig oordeelde, zich van het Europeesch concert los te maken, en nogmaals het middel der overreding bij Griekenland te beproeven. En inderdaad, de heer Delyannis gaf een antwoord, dat, hoe ontwijkend ook gesteld, met eene zeer ruime dosis goeden wil als bevredigend kon worden beschouwd. De heer de Moüy, gezant der republiek te Athene, haastte zich nu, de vertegenwoordigers van Engeland, Duitschland, Oostenrijk, Italië en Rusland te wijzen op het succes zijner pogingen. Maar de collega's van den Franschen gezant bleven kalm volhouden, dat het antwoord van den Griekschen premier geen ernstige waarborgen opleverde voor het behoud van den vrede. Zij scheepten zich op de door hunne regeering te hunner beschikking gestelde vaartuigen in, en weinige dagen later werd de gansche Grieksche kust in staat van blokkade verklaard.

De heer de Freycinet heeft ontegenzeggelijk met dit geïsoleerd optreden van Frankrijk de beste bedoelingen gehad. Ware zijn stoute stap gelukt — hetgeen mogelijk zou zijn geweest, als het den heer Delyannis niet aan alle doorzicht had ontbroken — dan zou hij de in Frankrijk zeer talrijke philhellenen hebben tevreden gesteld, aan de Fransche diplomatie eene zegepraal hebben bereid

en het prestige zijner regeering in het Balkanschiereiland hebben verhoogd. Doch het tegendeel van dit alles is geschied. Frankrijk heeft een gevoelig échec geleden, want de mogendheden hebben van de verklaringen en de verzekeringen van den heer de Moüy niet de allergeringste notitie genomen. Men klaagt thans te Parijs over de kleingeestigheid en de kinderachtige eigenliefde der groote mogendheden, die alleen op hare wijze haren zin willen krijgen; men ziet in dit alles de booze bedoelingen van den heer Von Bismarck en noemt Lord Rosebery een werktuig in diens hand; men verheugt zich in eigen menschlievendheid en onbaatzuchtigheid, en roept schande over de machtigen der aarde, die een zwak en klein volk geweld aandoen. Doch — aan wien de schuld?

Intusschen heeft de toepassing van den maatregel, die men met den naam van *blocus pacifique* pleegt aan te duiden, eene goede uitwerking gehad. Allereerst het aftreden van den minister-president Delyannis, die de inspiratiën voor zijne politiek wel wat al te veel op markten en pleinen zocht, en die als diplomaat onmogelijk was geworden. Zijn opvolger, de heer Trikoepis, begrijpt, dat het geen oneer is voor overmacht te wijken, vooral wanneer die dwang het middel is om uit een noodlottige *impasse* te geraken. Met het hoofd tegen een muur loopen is noch verstandig, noch verheven, en een oorlog met Turkije zou in de gegeven omstandigheden geen andere qualificatie verdienen. De nieuwe minister-president heeft dan ook reeds een aanvang gemaakt met de demobilisatie van het leger, zonder zich door de kleine botsingen aan de Thessalische grens van de wijs te laten brengen. De blokkade zal nu ook wel spoedig worden opgeheven.

Toch blijft de horizont in het Oosten bewolkt. Rusland's houding in de Oostersche quaestie is, ook in de laatste weken, zeer dubbelzinnig geweest. Aan het complot, tegen vorst Alexander van Bulgarije gesmeed en door een gelukkig toeval verijdeld, zijn de handlangers der regeering van St. Petersburg niet vreemd. En tegelijker tijd geeft het van stapel loopen van twee pantserschepen in de Zwarte Zee aanleiding tot officieele uitlatingen, die verre van geruststellend zijn. De czar zelf zinspeelt op den tijd, waarin deze vloot weder haren ouden roem zal kunnen herwinnen, en voor de heilige zaak van Rusland zal kunnen strijden. En zijne onderdanen leveren hierop commentaren, die aan duidelijkheid niets te wenschen overlaten. Wanneer de Russische alleenheerscher de oude hoofdstad

Moskou bezoekt, wordt hij verwelkomd door een feestredenaar, die in geestverrukking schildert, hoe het kruis door Russische handen weder op den koepel der aan de Hagia Sophia gewijde kathedraal te Constantinopel zal worden geplant. En zelfs de metropolitaan van Moskou spreekt in het heiligdom, waar hij den czar ontvangt, een lofzang uit op de vroegere en de toekomstige daden van de vloot in de wateren der Zwarte Zee. Het heeft allen schijn, als of men Griekenland in bedwang heeft gehouden, om ongehinderd en ongestoord te kunnen beginnen met de verdeeling der nalatenschap van den zieken man.

E. D. Pijzel.

LETTERKUNDIGE KRONIEK.

De onbevoegdheid der Hollandsche literaire kritiek, door WILLEM KLOOS en ALBERT VERWEY. Amsterdam, W. Versluys, 1886.

Klits, klets! Wat een rumoer in den letterkundigen hoek! „Bedriegelijke kwakzalvers, wisselaars in den tempel der kunst, gevloekte negotianten in de titels der poëten, tooneelsoldaten der middelmatigheid, hansworsten, laffe, vervelende kwâjongens!" klinkt het met schelle stem. Het zijn de heeren Willem Kloos en Albert Verwey, die het woord richten tot de Hollandsche critici. Tot de Hollandsche critici *en gros*, wel te verstaan. Waar de heeren aan het detailleeren gaan, en elk der recensenten op wie zij het gemunt hebben afzonderlijk toespreken, geven zij nog andere staaltjes van hunne kunstvaardigheid in het epithetiseeren. „Ezel, aartsbotterik, hersenlooze doeniet!" zijn slechts enkele van de versierende bijnamen, waarin zij dan hun toorn lucht geven.

Wat was de aanleiding tot die verwoede uitvallen? De heeren Kloos en Verwey hebben een grap bedacht, een literaire grap, die volkomen gelukt is. Een verzameling prulverzen hebben zij, onder den titel *Julia, een verhaal van Sicilië, door Guido*, als een ernstig gedicht de wereld ingezonden. De verschillende letterkundige tijdschriften ontvingen een recensie-exemplaar — wellicht, als dat hetwelk ons gezonden werd, vergezeld van een beleefde opdracht — en bijna alle heeren recensenten zijn er ingeloopen. Zij hebben niet alleen het gedicht als ernstig gemeend beschouwd; — dat was hun niet kwalijk te nemen: wekelijks worden op de letterkundige markt met den grootsten ernst de vervaarlijkste prullen aangeboden; — maar zij hebben, als met blindheid geslagen, het onsma-

kelijk, ondichterlijk samenflansel in de opgewondenste termen geprezen en bewonderd.

Het opgewondenst was wel de argelooze uitgever van het gedicht, de heer W. Gosler, die in zijn tijdschrift *De Leeswijzer* „den edelen gedachtengang" der verzen prees, „de hooge artistieke ontwikkeling" van den jongen dichter bewonderde, en hem een schoone toekomst voorspelde!

Kan het grappiger? Is er in ons deftig vaderland na het beruchte Oera Linda Bok eenige *fumisterie* met schitterender uitslag bekroond? De gefopten zullen zeker *bonne mine à mauvais jeu* trachten te maken, of zich met een beroep op den klassieken intermitteerenden dut van Homerus pogen te verontschuldigen. Maar dat neemt niet weg, dat de heeren Kloos en Verwey eer van hun grap hebben. „Het publiek weet niet hoeveel plezier wij van onze Julia beleefd hebben", zeggen zij. Wij gelooven het graag. En dat zij hun dupe's nog eens hartelijk uitlachen bovendien, en onmeedoogend den draak met hen steken, is te begrijpen.

Er is gloed en geest in de wijze waarop zij dit doen. Brutaal als de beul, wier afmakingswerk zij verrichten, gaan zij de gefopten nog eens duchtig te lijf. Klits, klets! Het snort door de lucht, en de schaterlach van de vroolijke jonge letterkundigen klinkt boven alles uit.

In die stemming hadden zij moeten blijven. Maar op eens worden de heeren ernstig. Een paar hartelijke woorden aan de nagedachtenis van Huet, — heel wat anders dan de belachelijke bombast, dien een der jongeren ons onlangs in het weekblad „De Amsterdammer" te genieten gaf — vormen den overgang. Dan zetten de grappenmakers van daareven een boos gezicht, winden zich op, maken zich driftig, en werpen, in hun drift, den Hollandschen critici de scheldwoorden naar het hoofd, waarvan wij er eenige aanhaalden. Het moet erkend worden, zij volgen daarbij de les van de Génestet: zij schelden „met variatie". Ook dat is ieders zaak niet. Maar voor het doel hadden zij met de luchtige, geestige satire, waarin zij zich meesters toonden, kunnen volstaan.

Want nu zij eens in den ernstigen toon zijn overgeslagen, gaan zij verder. De heeren Kloos en Verwey worden deftig, plechtig zelfs. De vermakelijke afstraffing eindigt in een majestueus manifest, iets als een ministerieel programma, even veelbelovend, bij wijlen even gemoedelijk. Het is een beroep op hen, „die het wèl meenen met de kunst van dit land."

Onweerstaanbaar gemoedelijk luidt het: „Wij komen u vragen: Doet wat natuurlijk is: laat groeien wat groeien kan.... Wij wilden gaarne dat gij beproefdet te voelen voor onze kunst... Kunt gij toornen op hen, die veel schoone dingen gezien hebben, en trachten ze te zeggen, omdat hun zoo lief is wat schoon is? Is het slecht van hen, dat zij verdrietig werden bij het zien van de weinige kunst in hun vaderland en de vele daarbuiten?.... Zullen deze jongeren de kunst brengen onzer toekomst? Dat weten zij niet, maar hopen het. Zij streven er naar. Is het zonde te zeggen dat men streeft naar iets groots? Is er zonde in het streven zelf?"

En weer klinkt het plechtig en veelbelovend: „Zij (deze jongeren) dragen de groote bezieling in het hart en het schoone woord op de lippen, omdat zij kinderen zijn van den grooten tijdgeest en vertellen de heerlijkheid huns vaders."

Eindelijk de toepassing — want deze vermakelijke satire eindigt als een preek: „Laat u niet door valsche leidslieden afhouden van het goede te doen. Tracht met al de kracht die in u is, te verstaan wat u nu nog vreemd lijkt, te voelen wat u nu nog koud laat, te zien wat u nog donker is. Wij zullen allen zeer blijde zijn als wij veel begrijpen."

Wij niet minder, mijneheeren! Daarom wachten wij vol verlangen op de dingen die komen zullen; op de uiting van die „groote bezieling" die gij in het hart draagt, op „het schoone woord" dat u brandt op de lippen. Laat u, wat wij u bidden mogen, toch door niets en door niemand weerhouden om dat woord uit te spreken. Maar doet het duidelijk, opdat een gezond menschenverstand, al moet het u ook in talent, in scheppingskracht als zijn meerderen erkennen, met eenigen goeden wil, en wat inspanning des noods, u kunne volgen en begrijpen. Vergt niet van ons dat wij, waar het met begrijpen niet gaat, naar de woordspeling van Beets (die, tusschen twee haakjes, weer in genade door u schijnt te zijn aangenomen) dat „schoone woord" onbegrepen zullen aangrijpen.

En gij, dames en heeren van „de Hollandsche literaire kritiek", mijne zusters en broeders! wij struikelen allen in velen; die sta zie toe dat hij niet valle! En daarom vooral — laat ons nuchteren zijn en waken!

L. VAN DEIJSSEL. *Over Literatuur* (De Heer F. Netscher). Amsterdam, Brinkman & van der Meulen, 1886.

Klits, klets! Nog altijd blijft het rumoerig. Ditmaal is het de zich noemende L. van Deijssel, die den heer Frans Netscher onder handen neemt, den heer Netscher, wiens persoon, naar van Deijssel's oordeel, „in de jonge literaire beweging hier te lande volstrekt ongemotiveerde proportiën" aanneemt. *Les loups ne se mangent pas entre eux*, en daarom behoeft men voor de gevolgen van deze kloppartij onder geestverwanten niet zeer bezorgd te zijn, al gaat de aanvaller er ook duchtig en ernstig op los.

Het is den heer van Deijssel minder te doen om den heer Netscher op zijn plaats te zetten, dan om „de wijze aan te geven waarop o. a. in het vervolg naar (zijne) meening literaire kritiek moet worden geschreven". „De heer Netscher" — zegt hij — „is slechts een voorwendsel, een aanleiding voor mij om mij eens te ontboezemen". Intusschen komen deze ontboezemingen op den rug van het voorwendsel vrij onzacht neer. Wanneer men dan ook in de inhoudsopgaaf achter de titels der hoofdstukken de namen van verschillende kleuren vermeld vindt — bijv.: Inleiding, licht-paarsch; specificeerende analyse, groen-grijs — dan vraagt men onwillekeurig of dit niet soms de kleuren zijn, welke de rug van het voorwendsel onder de ontboezemingen van den heer van Deijssel achtereenvolgens moet hebben aangenomen.

Frans Netscher heeft, volgens den heer van Deijssel, een schoolmeesters-temperament; d. w. z.: bij hem predomineert het verstand; hij mist alle groote originaliteit; hij doceert voortdurend; hij is pretensieus; hij toont een volstrekt gebrek aan humor; zijn stijl is grijs en dor. De heer Netscher begrijpt eigenlijk noch de literatuur, noch de literaire kritiek; hij is kunstmatig, niet natuurlijk; hij is slim; en — ten slotte — de heer Netscher is een schrijver die, binnen het plan waartoe hij hier is teruggebracht, vele verdiensten heeft. Voor de waardeering van die verdiensten wordt dan verwezen naar een later hoofdstuk, dat even twee bladzijden van de 52 beslaat.

Van al de eigenschappen, welke de schrijver in den heer Netscher heeft ontdekt, worden weêr, in afdeelingen en onderafdeelingen, de verschillende manifestaties beschreven; zoodat men indeelingen krijgt als: Hoofdst. III. 1. A.*a*. De heer van Deijssel schijnt het talent te missen om de zaken eenvoudig voor te stellen en

eenvoudig te zeggen. Zijn „hooggolvende omslachtigheid", zooals hij zelf het noemt, maakt dat meer dan één juiste opmerking over de hoofden heen gaat. En dat is jammer. Het kan niet ontkend worden dat hij de hand legt op menige kwetsbare plek van den heer Netscher. Maar met welk een frazen en fratsen oefent deze heelmeester zijn kunst uit! Hij die beweert éene alinea goede taal in een kritiek over literatuur liever te hebben dan een vel druks, waarin zeven en vijftig waarheden worden verkondigd, schrijft in zijn beoordeeling van Netscher's schets *Herfst in het woud*, zinnen van dit gehalte: „Wanneer de heer Netscher nu met den onmiddelijken spontanen faktor, het gevoelsgedeelte zijner artisticiteit, te werk ging, dan zoû hij alleen de klanken opgeven, die gezien wordende kleuren bij hem doen ontstaan. . . . ."

Niet altijd echter zijn de zinnen zoo gewrongen en onartistiek, zoo pretensieus en kunstmatig. Er komen in deze wonderlijke brochure geheele bladzijden voor, die gedragen worden door een krachtigen adem. Dan geeft de heer van Deijssel ons te zien, wat hij zou kunnen leveren, wanneer hij natuurlijk wilde zijn en niet, om te zeggen wat hij te zeggen heeft, op stelten ging staan.

„Ik houd van het proza" — zegt hij op een van die bladzijden — „dat als een man op mij toekomt met schitterende oogen, met een luide stem, ademend, en met groote gebaren van handen". Maar de oogen van zijn eigen proza hebben vaak iets verwilderds, de stem, hoe krachtig soms, slaat wel eens over, en de groote gebaren ontaarden nu en dan in „molenwiekerij". Voor een man, die er van houdt om op een toon van „heerschappelijkheid", zooals hij dat noemt, te spreken, is dat niet zonder bedenking.

Wanneer men dan ook voor de eindstemming, waarin deze ontboezeming u gebracht heeft, naar des schrijvers trant een kleurennaam zoekt, vindt men geen ander dan: groen en geel.

Woordenboek der Nederlandsche taal. Derde reeks. Negende aflevering. G e l t e — G e m o e d e l i j k. Bewerkt door M. DE VRIES en A. KLUYVER. 's Gravenhage en Leiden, Martinus Nijhoff, A. W. Sijthoff.

En te midden van dit rumoer gaat *Het Woordenboek* rustig zijn

gang: *patiens, quia aeternum.* Wij ontvangen de 9de aflevering van de derde reeks, waarvan een half jaar geleden de 8ste aflevering in ons bezit kwam. Of de geleerde bewerkers de nieuwe woordverbindingen van de jongste school, al worden ze ook op een toon van „heerschappelijkheid" voorgedragen en aangeprezen, als zoovele aanwinsten voor de taal beschouwen, blijkt niet. Het zou ons niet verwonderen, indien zij — in strijd met hetgeen de heer van Deijssel in zijn zooeven besproken brochure verkondigt — aan de leer der taalvorming, aan de genealogie der taal nog altijd eenige waarde blijven hechten, en onder „mooie taal" iets anders verstaan dan „klankenreeksen die nieuwe gewaarwordingen geven" (v. Deijssel).

Tusschen het g e l u i, de g e m a a k t h e i d, de g e m a n i e r d h e i d, de g e m e l ij k h e i d, het (kleur- en stem) g e m e n g e l waaraan velen der jongeren zich schuldig maken, is er in deze aflevering nog ruimte voor g e m a t i g d h e i d, en wordt aan het g e l u k en het g e m o e d een breede plaats gegeven.

Daarnaast plaatst zich het groote woord onzer dagen, de g e m e e n s c h a p, in zijne verschillende vormen en verbindingen. De economisten mogen beslissen of de geleerden van Het Woordenboek aan de economische beteekenis van het woord genoeg recht laten wedervaren, en of niet onder de samenstellingen in de eerste plaats had behooren te worden opgenomen het woord g e m e e n s c h a p s z i n, in de beteekenis, welke de beoefenaars der sociale wetenschap daaraan geven, wanneer zij het tegenovergestelde van egoïme willen aanduiden.

Wanneer men de verschillende afleveringen van dit Woordenboek doorbladert, dan bespeurt men telkens weer, dat de schatkist onzer taal nog zóó ruim voorzien is en de muntstukken van zuiver en edel metaal er in zóó grooten getale opgestapeld liggen, dat er vooralsnog aan nieuwe munt — aan nieuwe woorden of woordverbindingen, welke men ons zou willen opdringen — geen behoefte bestaat.

Weten wij met de bestaande woorden niet frisch en krachtig te schrijven, geen gloed en geen kleur te geven aan ons betoog, aan ons verhaal, aan ons lied, dan mogen wij ons troosten met de gedachte dat ook met de vindingrijkste woordverbindingen en de vernuftigste nieuwigheden onze taal krachteloos en kleurloos blijven zou.

Gij dan, die droomt van nooit gehoorde klankenreeksen en van ongedachte woordvondsten — gaat naar Het Woordenboek en wordt wijs!

A study of Victor Hugo by ALGERNON CHARLES SWINBURNE. London, Chatto & Windus, 1886.

De lezers van Swinburne's gedichten kennen de groote vereering, welke de Engelsche dichter Victor Hugo toedraagt. In de twee bundels van de *Poems and Ballads* vinden wij niet minder dan drie gedichten aan Victor Hugo gewijd. In een daarvan heet het:

Thou art chief of us and lord . . . .
Thou art lord and king . . . .

en die toon van afgodische bewondering klinkt ons uit elk van de gedichten tegen. Maar nu zouden wij Swinburne in proza hooren spreken over Victor Hugo. Een „study" beloofde hij ons; en in de voorrede van zijn boek zegt hij dat zijn hoofddoel is „to bring into more prominent relief" die zijden van den man en den dichter, welke tot nog toe, om verschillende meer of minder geldige redenen, in Engeland weinig opgemerkt werden, of weinig bekend zijn. Van den schrijver van *Notre Dame De Paris* en *Les Misérables* zal hij slechts met een enkel woord gewagen, en ook den dichter van *Ruy Blas* en *Hernani* acht hij buiten Frankrijk veel beter bekend dan den lyrischen en epischen dichter.

De dichter vertolker van den dichter; de dichter, vol eerbied en liefde voor het werk van zijn pair, dat werk verklarende, al de schoonheden van het gedicht, de kracht en stoutheid van dit beeld, de vinding van gindsche wending, het treffende van rythmus en klank, aan het licht stellende; en tegelijkertijd met al de autoriteit van zijn talent, maar tevens met de bescheidenheid en den fijnen smaak van den echten kunstenaar, aanwijzende waar de kunst in gekunsteldheid ontaardt, waar de grens overschreden wordt die het verhevene van het belachelijke scheidt; — is er nuttiger en edeler taak denkbaar?

Het is bekend hoe Victor Hugo zelf de taak van den dichter tegenover den dichter opvatte, toen hij over Shakespeare zou schrijven. „Chacun a sa manière," — schreef hij. „Quant à moi, j'admire tout, comme une brute. N'espérez donc aucune critique. Je ne chicane point ces grands bienfaiteurs-là. Ce que vous qualifiez défaut, je le qualifie accent. Je reçois et je remercie." Bij zulk een opvatting wordt de zaak zeker zeer vereenvoudigd. Een bedankje is spoedig geplaatst, en met de bewondering van alles zonder onder-

scheid, „comme une brute" — een stomme bewondering dus — kan men nog vlugger gereed komen.

Reeds vroeger, in zijne *Essays and Studies*, had Swinburne welsprekende bladzijden aan Victor Hugo gewijd. Men herinnert zich hoe Prof. A. Pierson, in zijn schoone studie over den Engelschen dichter (*Gids* van 1878 en 1879), waarin hij het wezen der kritiek bewondering en de hymne de ware taal der critiek noemde, ons een overzicht gaf van Swinburne's hymnen in proza op zijn grooten Franschen tijdgenoot. Het waren bladzijden vol gloed, welke Pierson aanhaalde, wegsleepend als een gedicht van Swinburne of van Victor Hugo zelf.

Hooren wij, hoe Swinburne thans zijn taak opvat.

In het voorjaar van 1616 verdween de grootste Engelschman van alle eeuwen onopgemerkt van het wereldtooneel; in het voorjaar van 1885 stierf de grootste Franschman van alle eeuwen, zóó hartstochtelijk betreurd, onder zulk een algemeenen rouw als nooit te voren den dood vergezelde van de grootsten onder de dichters. Dit contrast is niet enkel het gevolg van den vooruitgang der menschheid, ook niet van de meerdere waardeering welke Frankrijk aan groote dichters en schrijvers toedraagt, maar veeleer daaraan toe te schrijven dat Victor Hugo meer diensten heeft bewezen, dan ooit eenig groot schrijver deed. Hij was — het is altijd Swinburne die spreekt — een vertrooster, een verlosser, een profeet. Hij was the son of consolation. Wij weten van geen groot dichter, die tevens een zoo goed mensch, van geen braaf man die tevens een zoo groot dichter was. Niet alleen zij moeten hem betreuren, die zich gelaafd hebben aan de vruchten van zijn geest, maar ook zij die, al kunnen zij hem niet lezen, zich herinneren wat hij gedaan heeft voor de zaak der menschheid. Swinburne, die zich, van zijn kindsheid af, gevoed heeft „met het brood van Hugo's levend woord en met den wijn van zijn onsterfelijk lied", wil geen treurhymne, geen lofzang aanheffen, maar — zooals hij het uitdrukt — „reckon up once more the standing account of our all but incalculable debt."

Jammer maar, dat dichters schier ten allen tijde slechte rekenmeesters geweest zijn!

In chronologische orde worden achtereenvolgens Victor Hugo's werken vermeld. *Cromwell* is een „magnificent historic drama", voldoende om eens schrijvers naam voor alle eeuwen te vestigen. In de komische gedeelten wordt Molière geëvenaard, in de heroïsche

Corneille overtroffen. Twee jaar later verschenen *Les Orientales*, „the most musical and many coloured volume of verse that ever had glorified the language.”

Op één punt verschilt Swinburne van gevoelen met Victor Hugo: op het punt namelijk van de doodstraf, die in den Franschen dichter zulk een welsprekend bestrijder vond. Maar men hoore met hoeveel strijkaadjes hij zijn afwijkend oordeel inleidt: „Met allen mogelijken eerbied, en schoorvoetende, maar bedenkende dat ik zonder volkomen openhartigheid en volstrekte oprechtheid nog minder waardig zou zijn dan ik reeds ben om over Victor Hugo te spreken, moet ik bekennen, dat zijn redeneering over dit onderwerp mij onvoldoende en niet beslissend voorkomt.”

Wij naderen 1830: het jaar van *Hernani*. Swinburne zal er niet veel van zeggen: hij zou slechts kunnen herhalen wat reeds duizendmaal gezegd is; maar mocht er eenig sterveling zijn die geen smaak vindt in het tooneel met de portretten, in de alleenspraak van Karel den Vijfde bij de graftombe van Karel den Groote, „it would simply be natural, consistent, and proper for such a critic to recognize in Shakespeare a barbarian, and a Philistine in Milton.” Toch plaatst Swinburne boven *Hernani* drie andere dramas, n. l. *Marion de Lorme*, *Le Roi s'amuse* en *Ruy Blas*; hij acht die drie treurspelen ongeëvenaard — tot aan de verschijning van *Torquemada*, Hugo's laatste in 1882 verschenen drama, dat door hen beschouwd wordt als „one of the greatest masterpieces of the master poet of our century.” Van het aangrijpende en aan dichterlijke schoonheden rijke derde bedrijf zegt Swinburne: „Terror and pity never rose higher, never found utterance more sublime and piercing, in any work of any poet in the world.”

Van *L'année terrible* heet het: „More sublime wisdom, more compassionale equity never found expression”; *L'art d'être grand-père* is „the most absolutely and adorable beautiful book ever written”; er komt geen bladzijde in voor, die niet boven alle lof en dank verheven is. Van *Le Pape*, dit gedicht vol duistere diepzinnigheid, roemt Swinburne den verheven eenvoud van conceptie, „excelled by no poem of Hugo's or of man's.”

En zoo gaat het het geheele boek door. Men hoort, het is nog altijd de toon van den hymne; maar ditmaal wat minder breed opgezet, wat minder rijk, minder afwisselend van kleur, dan die ons meesleepte in de *Essays and Studies*.

Dat er ook anders over gedacht kan worden en gedacht is, schijnt bij Swinburne zelfs niet op te komen. Goethe was zeker hard en eenzijdig in zijn oordeel toen hij, die Hugo's lyrisch talent wist te bewonderen, *Notre Dame de Paris* een afschuwelijk boek noemde, zonder natuur en zonder waarheid, met houten poppen in plaats van menschen van vleesch en bloed. Maar wat te zeggen van Swinburne, die van dezen roman schrijft: „The greatest of all tragic romances has a Grecian perfection of structure, a Gothic intensity of pathos", en, als ware geen ander oordeel mogelijk, er op volgen laat: „To attempt the praise of such a work would be only less idle than to refuse it." Naïever kan het haast niet.

Wat er van „l'oeuvre de Victor Hugo", waaraan nog telkens uit des dichters nalatenschap nieuwe werken, van zeer ongelijk gehalte, worden toegevoegd, ten slotte overeind zal blijven staan, valt nog slechts te gissen. Ganderax toonde onlangs in de *Revue des deux Mondes*, dat de dramatische dichter in de schatting van het publiek reeds begint te dalen. De vertooning van *Le roi s'amuse* in November 1882 was reeds, volgens Ganderax, „un arrêt dans la marche du poète vers le temple", die van *Marion Delorme*, weinige maanden geleden, was een groote teleurstelling, meer dan dat: een schipbreuk. Alleen de drama's *Hernani* en *Ruy Blas* schijnen kans te hebben te blijven bestaan. Op het tooneel, meer dan ergens elders, is Victor Hugo *l'enfant sublime* gebleven, dat Chateaubriand in hem zag.

Ook onder de lyrische gedichten zullen de tijd en het publiek, die critiekmakende gemeente, — in spijt van de Swinburnes, die alleen bewonderen — een schifting maken.

„Eens zal de critiek ook ten opzichte van Victor Hugo hare rechten moeten hernemen," zegt Scherer in de merkwaardige voorrede van zijn onlangs verschenen 8en bundel *Etudes sur la littérature contemporaine*. „Die taak zal niet gemakkelijk zijn, want men zal dan bij denzelfden schrijver en vaak in hetzelfde werk op diepte van gedachte en kinderachtigheid, op waarachtige bezieling en onuitstaanbare *pose*, op schoonheden van den hoogen rang en weerzinwekkenden onzin moeten wijzen."

De tijd, waarvan Scherer spreekt, schijnt in aantocht te zijn, zoo hij niet reeds aangebroken is. De uitgaaf van *Le Théâtre en liberté* geeft sommigen reeds aanleiding om te zeggen wat hun omtrent Victor Hugo waarschijnlijk reeds lang op het hart lag, maar wat

zij nog niet hadden durven uitspreken. Het scherpst uit zich Brunetière, de geleerde, maar vrij norsche letterkundige criticus van de *Revue des deux Mondes*, in het nummer van 1 Mei jl. Het kost Brunetière geen moeite, in Hugo den onvergelijkelijken versificateur te erkennen. L'imagination de la rime had hij als geen ander en misschien had hij in nog hoogeren graad l'imagination du rythme et du mouvement. Bij geen Fransch dichter vindt men rythmen, waarvan l'ampleur du mouvement, l'aisance et la puissance d'effet met de rythmen van Victor Hugo te vergelijken zijn. Maar welk een rhéteur, welk een déclamateur was deze dichter! Hoe weet hij onder den glans van het rijm en de schittering van het beeld de armoede en het volslagen gemis van gedachten te verbergen. Bij anderen (Lamartine, de Musset, de Vigny) dient het beeld om de gedachte te verhelderen, te voltooien; bij Hugo roept eerst het beeld de gedachte te voorschijn. En wanneer dan bij het klimmen der jaren de verbeelding den dichter in den steek laat, dan beleeft men die „longue décadence", welke de latere jaren van Victor Hugo's leven, te beginnen met 1865, het jaar van *La chanson des rues et des bois*, heeft gekenmerkt, en waarvan ook *Le Théâtre en liberté* een droevig specimen is.

In dezen vrijmoedigen trant beginnen reeds toongevende Fransche critici te spreken. Zij zullen een dichter als Swinburne niet van gevoelen doen veranderen. Maar zou het niet in de kunst als in het maatschappelijk leven waar zijn, dat men, om goed beoordeeld en juist gewaardeerd te worden, soms noodig heeft *un plus petit que soi*?

Zonder Sonnetten. Nieuwe gedichten door J. WINKLER PRINS. Amsterdam, Gebroeders Binger, 1886.

Van zijn ten vorigen jare verschenen bundel *Sonnetten* heeft de heer Winkler Prins niet veel genoegen beleefd. Een enkele mocht er een „sober realisme" in bewonderen en het boekje roemen als „vol kunstenaars-impressies en zacht gevoel", het platte, smakelooze, onverstaanbare, waarvan wij in onze Kroniek van April 1885

ettelijke staaltjes aanhaalden, had in dezen bundel, ondanks enkele verrassende proeven van dichterlijk talent, zóó de overhand, dat gezonde smaak en gezond verstand deze verzen als mislukt moesten terugwijzen.

Dat de dichter zelf het gebrekkige van zijn arbeid heeft ingezien, mag vermoed worden, nu hij zich door sommiger aanmoediging niet heeft laten verleiden om op den ingeslagen weg voort te gaan, maar ons, na ruim een jaar, een nieuwen bundel *Zonder Sonnetten* komt aanbieden, die een gansch anderen indruk maakt.

Zij die den heer Winkler Prins vroeger om zijn natuurlijkheid, zijn realistische plastiek en zijn allerbeminnelijksten afkeer van de conventie bewonderden, zullen zich nu wellicht gedwongen zien, hem te verwijten dat hij „den tooneelmantel onzer poëten, de dichterlijke taal" — zooals zij dat noemen — heeft omgehangen. Maar daartegenover staan zeker een aantal anderen, die, dichterlijke taal in den mond van een dichter nog niet zoo geheel misplaatst vindend, om tal van stukjes uit dezen bundel den heer Prins als een dichter naar hun hart zullen verwelkomen. Wel is er nog soms iets zonderlings in opvatting en uitdrukking, iets stroefs en hortends in den gang van het vers. Beelden als van de zonnespranken,

(die) kruipen over de takken heen
Alsof ze knielend danken;

of van de ijzelpluimen, die

Stijf van kou,
Fluistren als met feeënstemmen:
Blijf haar trouw;

gezochte en verwarde voorstellingen als in „Akademie der Natuur", „Geestigheid", „Bescheidenheid", „De dichter"; gewrongen en ondichterlijke versregels als o. a. aan het slot van „Waan", toonen dat de dichter den ouden Adam nog niet geheel heeft afgelegd.

Maar welk een vooruitgang bij vroeger! Wat heerscht er een veel dichterlijker stemming in dezen bundel; hoe veel breeder en voller klinkt telkens de toon van het instrument dat de heer Prins bespeelt; welk een virtuositeit ontwikkelt hij in den rhythmus!

Hiervan enkele proeven. Heerscht er niet een echt dichterlijke stemming in het volgend gedicht, dat „Rusteloos" tot opschrift draagt?

Statig drijft op 't vijvervlak
Tweetal zwarte zwanen;
't Licht kan door den dennentak
Nauw een weg zich banen;
In den lommer, zwart van veer,
Roeit het lustig heen en weer.

't Windje breekt den spiegel stuk,
Kleine golfjes klaatren;
't Koeltje heeft het wonder druk
Met de ontroerde waatren.
't Tweetal wendt op eens den nek
Zoekt een kalmer, koeler plek.

Nu met 't zacht insectgegons
Nacht is aangekomen,
Steekt het hals en nebbe in 't dons
Om als 't kan te droomen:
Van een schooner oord wellicht
Dan zich voordoet aan 't gezicht.

Maar een nijdige onverlaat
Plompt in 't meirvlak steenen:
Dat wil zeggen: gaat toch, gaat!
Pakt u spoedig henen!
Beiden heffen 't klaaglied aan:
Ja wij gaan, ja wij gaan!

De beelden, die de dichter kiest, worden breeder opgevat en uitgewerkt, de toon klinkt voller. Een voorbeeld geeft deze aanhef van het gedicht: „Avondwandeling".

'k Had uren reeds gewandeld; — daar opeens
Een weiland; en er achter blinkend licht,
Een onafzienbre streep zoover ik zie.
Een meer, een vijver dacht ik eerst, maar neen
Het is een wolk, waarin de zon zich spon
En rolde en wond, tot alles zilver werd
En blonk en glom als versch geweven zij.
Daarna vervloeide 't, werd het bleeker; en
In 't verre west, waar 't luchtruim effen is,
Zie 'k vuurge spoelen schieten aan de kim
En purpren draden slingren door elkaar.
't Is de avondsluier die geweven wordt;
Al vaster, dichter......

Virtuositeit in de behandeling van den rhythmus toont de heer Prins o. a. in „Undine" en „Artistieke les". Zulk een rhytmisch behendigheid heeft echter ook haar gevaarlijke zijde: vlugheid van beweging leidt zoo licht tot het doen van zonderlinge sprongen of halsbrekende toeren. De heer Prins is aan dat gevaar niet altijd ontsnapt.

Kunst kiest. Moge de heer Prins ook, in een zijner gedichten, zijn gedachten, de beelden die hem voorbij zweven, zijn gevoelens vergelijken bij de om zijn hoofd kringende zwaluwen:

— Ik tracht ze te grijpen, weet niet waar ze zijn, —

hij behoort, op straffe van zijn naam als dichter te verbeuren, ze niet alleen te kunnen grijpen en vasthouden, maar hij moet uit al die invallen, die beelden, die gevoelens, een keus weten te doen, eer hij ze in den passenden kunstvorm giet. Wel verre van voor „dichterlijke taal" terug te schrikken, behoort hij zijn gedachten in die taal te vormen, dichterlijk te denken. Alleen op die voorwaarde zal zijn derde bundel gedichten, met of zonder sonnetten, zoo ver boven den thans aangekondigden kunnen staan, als deze zich boven des dichters eersteling verheft.

56

Digitized by Google